THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA; M. WINTERNITZ; R. ZIMMERMANN, S.J. AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RULER OF AUNDH

VOLUME 1

Onder the Patronage of the Unter of Aundh; the Emperial Government of Endia; the Provincial Governments of Combay, Madras and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda and Mysore States; the University of Bombay; and other Distinguished Doners

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

THE

ĀDIPARVAN

BEING THE FIRST BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR
OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1933

f-ascicule 1 (pages 1-60) of this Volume appeared in 1927; fascicule 2 (pages 61-136) in 1928; fascicule 3 (pages 137-232) in 1929; fascicule 4 (pages 233-400) in 1930; fascicule 5 (pages 401-640) in 1931; fascicule 6 (pages 641-880) in 1932; and the concluding fascicule 7 in 1933

THE ASIATIC SOCIETY
CAL UTTA-700016
Acc S 792
Date 31.3.87

All rights reserved

Published by the Bhandarkar Oriental Resear Institute, Poona. Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press. 26-28, Kolbhat Lanc. Bombay

CONTENTS OF VOLUME ONE

									PAGES
PROLEGOME	NA.	•	•	•	•	•	•	•	I-CX
A NOTE ON T	HE I	LLUST	RAT	ONS	3 IN	THE I	IR	3T	
VOLUME	OF	THE	CRIT	rica	L E	DITIO	N C)F	
THE MA	навн	IARAT	ra.	•	•	•	•	•	CX1-CXIII
CONCORDAN	CE OI	THĚ	SCĤI	EM E	OF.	ADHY	λΥ A	18.	CXV-CXVII
ABBREVIATI	вио	AND I	OIAC:	RIT	CAI	SIGN	S.	٠	CXVIII
TEXT AND	CRIT	CICAL	NOT	res	OF	THE	ΑĽ)I.	1-881
APPENDIX	ı.	•	•	•	•	•	•	•	883-970
APPENDIX I	τ.	•	-	•	•	•	•	•	971-982
ADDENDA E	r cor	RIGE	NDA	•	•	•	•	•	983-996
ERRATA									997

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN

VOLUME ONE

FACSIMILE OF THE ŚĀRADĀ CODEN, FOL. 147 b. FRONTISPIECE

ILLUSTRATION	то	1.	1.	13	•		•	. J:	ACINO	PAGE	1
93	"	1.	3.	159	•		•	•	,,	,,	88
73	,,	1.	39.	3 3	•	•	•	•	**	,,,	187
13	,,	1.	51.	16-1	7.	•	•	•	**	,,	223
,,	,,	1.	57.	56	. •	•	•	•	37	**	2 50
>>	"	1.	79.	30	•	•		•	**	,,	360
73	:>	1.	94.	31	•	•	•	•	21	"	427
33	,,	1.	115.	25-2	6.	•	•	•	. ,.	**	517
25	,,	1.	116.	8	•	•	•	•	,,	,,	518
21	**	1.	119.	39	•	•	•	•	9.9	,,	533
"	••	1.	123.	71	•	•	•	•	,,	,,	556
**	,,	1.	125.	16	•	•	•	•	77	**	562
,,	,,	1.	155.	41	•	•	•	•	**	,,	659
"	**	1.	182.	. 4	•	•	•	•	**	**	738
>1	,,	1.	214.	. 28	•	•	•	•	,,	,,	840
,,	,,	1.	218.	. 40	•	•	•	•	1,	~ *	853
FACSIMILE OF	THI	2 S.	ARA	DA C	ODEX	t, Fo	L. 15	5 a.	,,	21	880

लेकिकिस इंड । डाव्ड मिछिविक प्राथा या या या स्थापिक । इंद्रिया स्थापिक विकास

The need of a critical or (as it was sometimes called) a "correct" edition of the Mahābhārata has been felt (at first, of course, rather vaguely) by Sanskritists for over half a century.¹ It was voiced, however, in a clear and emphatic manner, for the first time, by Professor M. Winternitz, at the XIth International Congress of Orientalists, held at Paris, in 1897, when he read a paper drawing attention to the South Indian manuscripts of the Great Epic and ending with the remark that a critical edition of the Mahābhārata was "wanted as the only sound basis for all Mahābhārata studies, nay, for all studies connected with the epic literature of India".² The idea received a concrete shape in his proposal for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, which he laid before the very next session of the Oriental Congress (XIIth), held in Rome (1899). Again, three years later, at the following session of the Congress (XIIIth), held in Hamburg (1902), Professor Winternitz reiterated his requisition and endeavoured to impress again upon the assembled savants that a "critical edition of the Mahābhārata was a sine qual non for all historical and critical research regarding the Great Epic of India".

The reception accorded to the various proposals made by Professor Winternitz in connection with his favourite project was not as cordial as might have been expected from an enlightened, international assemblage of Sanskritists. "At first", writes Professor Winternitz himself, "the idea of a critical edition of the Mahābhārata met with great scepticism. Most scholars were of opinion that it was impossible to restore a critical text of the Great Epic, and that we should have to be satisfied with editing the South Indian text, while the North Indian text was represented well enough by the Calcutta and Bombay editions. Only few scholars were in full agreement with the plan of one critical edition".

Notwithstanding this general apathy, a committee was appointed by the Indian Section of the International Congress of Orientalists in Rome (1899) to consider the proposal of Professor Winternitz for the foundation of a Sanskrit Epic Text Society, already mentioned. This committee was not in favour of the said proposal. It recommended instead that the work of preparing the critical edition should be undertaken by the International Association of Academics. The London session of this Association, held in 1904, adopted the above suggestion and resolved "to make the critical edition of the Mahābhārata one of the tasks to be undertaken under its auspices and with the help of funds to be raised by the Academics". In pursuance of this decision, the Academies of Berlin and Vienna sanctioned certain funds earmarked for the Mahābhārata work, with whose help the preliminary work for the critical edition was actually begun.

² See below. ² Of. Winternitz, Indol. Frag. 1 (1929). 58 ff.

In furtherance of this project, then, Professor H. Lüders prepared a "Specimen" of a critical edition of the Mahābhārata (Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata, Leipzig 1908) with the funds provided for the purpose by the Königliche Gesellschaft der Wissenschaften in Göttingen.¹ The Specimen, which was meant only for private circulation,² consisted of 18 pages, comprising the constituted text (pp. 1-11) of the first 67 stanzas of the Adiparvan with their various readings (printed as footnotes), an Appendix (pp. 12-17), on a similar plan, containing the text of the Brahmā-Ganesa interpolation (with its variants), and finally a list (p. 18) of the 29 manuscripts, selected exclusively from European libraries, which formed the specimen apparatus criticus.³ This little brochure, which must rank in the annals of Mahābhārata studies as the first tentative critical edition of the Mahābhārata, was laid before the Indian Section of the XVth International Congress of Orientalists, held in Copenhagen (1908). The tender seedling, planted with infinite care, did not, however, thrive in the uncongenial European soil. Twenty years later, in 1928, at the XVIIth International Congress of Orientalists, held at Oxford, Professor Winternitz reported that, under the scheme of the International Association of Academies, "except this specimen (Druckprobe) nothing has been printed".4

However, in the interval some preliminary work, such as the classifying and collating of manuscripts had been done by Professor Lüders and some of his pupils (among them my fellow-student and friend Dr. Johannes Nobel, now Professor in the University of Marburg), by Professor Winternitz and his pupil Dr. Otto Stein, and by Dr. Bernhard Geiger (Vienna). The last great World War gave its quietus to this ambitious project, sponsored by the Associated Academies of Europe and America, and finally diverted the attention of European scholars from the Mahābhārata Problem.

After the war, the Bhandarkar Oriental Research Institute, then in its early infancy, enthusiastically undertook the work, making a fresh start, fortunately without realizing fully the enormousness of the project or the complicacies of the problem. At a meeting of the General Body of the Institute, held on July 6, 1918, Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, Chief (now Ruler) of Aundh—the liberal and enthusiastic patron of diverse projects calculated to stimulate research, advance knowledge, and enhance Indian prestige—the president elect on the occasion, easily persuaded by a band of young and hopeful Sanskritists who had returned to India after completing their philological training abroad, with their heads full of new ideas, urged upon the audience the need of preparing a Critical and Illustrated Edition of the Mahābhārata, offering to contribute, personally, a lakh of rupees, by annual grants, towards the expenses of producing the edition.⁵ The donor was warmly thanked for this princely

donell printed in the "Report of the Joint Session of the Royal Asiatic Society, Société Asiatique, American Oriental Society, and Scuola Orientale, Reale Università di Roma, September 3-6, 1919" in JRAS. 1920, 149, Cf. also ABI. 4, 145 ff.

¹ It was printed by the firm of W. Drugulin.

² Professor Winternitz had sent me, in 1926, his copy, on loan, for perusal, which I returned to him almost immediately afterwards.

³ The brochure did not contain any preface, or explanatory notes.

⁴ See also the remarks of Professor A. A. Mac-

⁵ Cf. Bhavanrao Pandit Pratinidhi, ABI. 3 (1921-22). 1 f. Also A Prospectus of a New and

III

gift and the offer was gratefully accepted by the spokesmen of the Institute, who in their turn undertook to prepare an edition that would meet with the high requirements of modern critical scholarship. In accordance with this decision of the General Body of the Institute, the late lamented Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar, the doyen of the Sanskritists of Western India and the inspirer of the critical and rigorous scholarship of the present day, inaugurated, in April 1919, this monumental work by formally beginning the collation of the opening mantra of the works of the ancient Bhāgavata sect, which is found also at the beginning of some manuscripts of the Mahābhārata:

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्। देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

Then, on the basis of the promise of the donation of a lakh of rupees by the Ruler of Aundh, the Institute appealed for the very large financial support needed to Indian governments, princes, and men of wealth. Not as many favourable responses were received as might have been expected; but very generous aid was and is being given by some, whose names are recorded elsewhere.

The reasons which have induced Sanskritists both here and abroad to undertake this gigantic enterprise are easy to understand. The pre-eminent importance of the epic is universally acknowledged. Next to the Vedas, it is the most valuable product of the entire literature of ancient India, so rich in notable works. Venerable for its very antiquity, it is one of the most inspiring monuments of the world, and an inexhaustible mine for the investigation of the religion, mythology, legend, philosophy, law, custom, and political and social institutions of ancient India.

As a result of the researches that have been carried on during the last thirty-five years or so, there is now no doubt whatsoever that the text of the Mahābhārata has undergone numerous changes.² The texts of the Northern and Southern manuscripts—to mention only two of the manuscript classes—are widely divergent, and much uncertainty prevails regarding the correctness and originality of the texts preserved by them. The existing editions—which either merely reproduce the version of a particular type of manuscripts, like the Bombay edition,³ or else are celectic on no recognizable principles, like the Kumbhakonam edition—fail to remove the uncertainty of the text.

The present edition of the epic is intended chiefly to remedy this unsatisfactory state of things. What the promoters of this scheme desire to produce and supply is briefly this: a critical edition of the Mahābhārata in the preparation of which all important versions of the Great Epic shall have been taken into consideration, and all important manuscripts collated, estimated and turned to account. Since all divergent readings of any importance will be given in the critical notes, printed at the foot of the page, this

Critical Edition of the Mahābhārata (Poons 1919), published by the Institute, p. v.

¹ For instance, the stanza is foreign to the entire Southern recension of the epic. Cf. also Bühler-Kirste, Ind. Stud. No. 2, p. 4, n. 2; and Sylvain Lévi, R. G. Bhandarkar Commemoration Volume, p. 99.

² The earliest systematic study of the subject seems to have been made by Burnell in his Aindra Grammarians; of. also his Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace at Tanjore (London 1879), p. 180.

³ Representing the Nilakantha tradition.

edition will, for the first time, render it possible for the reader to have before him the entire significant manuscript evidence for each individual passage. The value of this method for scientific investigation of the epic is obvious. Another feature of the new edition will be this. Since not even the seemingly most irrelevant line or stanza, actually found in a Mahābhārata manuscript collated for the edition, is on any account omitted, this edition of the Mahābhārata will be, in a sense, more complete than any previous edition. It will be a veritable thesaurus of the Mahābhārata tradition.

Under the scheme outlined above, a tentative edition of the Virāṭaparvan was prepared by the late Mr. Narayan Bapuji Utgikar, M.A., and published by the Institute in 1923. Copies of this edition were distributed gratis among leading Sanskritists—Indian, European and American—with a view to eliciting from them a frank expression of their opinion on the method worked out by the then editor-in-chief. The opinions received were very favourable and highly encouraging. The valuable suggestions made by many eminent authorities have been to a great extent followed in the subsequent work.

COLLATION OF MANUSCRIPTS

Collation of the maunscripts is being done, regularly, not merely at the Institute, but also at the Visvabharati of Rabindranath Tagore in Bengal under the supervision of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, and at the Saraswathi Mahal in Tanjore under the supervision of M. R. Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao Avl., B.A., B.L. These outside centres were at first intended chiefly for the collation of the Bengali and the Telugu-Grantha manuscripts respectively. But provision has now been made at the Institute itself for the collation of manuscripts written in any of the seven scripts (Śāradā, Nepālī, Maithilī, Bengali, Telugu, Grantha and Malayālam), besides Devanāgarī, which are ordinarily required for our Mahābhārata work.

The entire Mahābhārata stands now collated from a minimum of ton manuscripts; many parvans have been completely collated from twenty manuscripts; some from thirty; a few from as many as forty; while the first two adhyāyas of the Adi, which have special importance for the critical constitution of the text of the entire epic, were collated from no less than sixty manuscripts.

The collation is done by a permanent staff of specially trained Shastris (Northern as well as Southern) and University graduates. For the purposes of collation, each Mahābhārata stanza (according to the Bombay edition of Ganpat Krishnaji, Śaka 1799) is first written out, in bold characters, on the top line of a standard, horizontally and vertically ruled foolscap sheet. The variant readings are entered by the collator horizontally along a line alloted to the manuscript collated, akṣara by akṣara, in the appropriate column, vertically below the corresponding portion of the original reading of the "Vulgate". On the right of each of these collation sheets, there is a column four inches wide reserved for remarks (regarding corrections, marginal additions etc.), and for "additional" stanzas found in the manuscripts collated, either immediately before or after

The Institute intends to publish, as a supplement to this edition, a Pratika Index of the Mahā-

the stanza in question. Very long "additions" are written out on separate "sodhapatras" and attached to the collation sheets. The collations are regularly checked by a batch of collators different from the one which did the collation in the first instance, before they are handed over to the editor for the constitution of the text.

THE CRITICAL APPARATUS

GENERAL ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

It is by no means easy to answer the question how many manuscripts of the Mahābhārata there are in existence; firstly, because, no complete list of these manuscripts has ever been compiled; and, secondly, because the expression "Mahābhārata manuscript", as ordinarily used, is ambiguous in the extreme; it may apply to a small manuscript of the Bhagavadgītā alone, as well as to a complete manuscript of the Mahābhārata, in several volumes, containing all the eighteen parvans. Moreover, the parvans are mostly handed down separately, or in groups of few parvans at a time, at least in the oldest manuscripts now preserved. Therefore, in taking stock of Mahābhārata manuscripts, it is best to take as unit of measurement a manuscript of a single parvan.

As a very approximate computation, I may state that there are known to be about 235 manuscripts of the Ādi, counting only such as have come within my knowledge from catalogues of private and public libraries accessible to me, as also those manuscripts whose owners have sent them to the Institute for collation or inspection. But this is probably by a long way not the total number of extant manuscripts of this parvan, because there must be quite a large number of manuscripts in private hands, of which we know next to nothing. It has been the experience of most manuscript collectors in India that when one takes the trouble to look for the manuscripts, they turn up in quite astonishing numbers, though they are as a rule late and of questionable worth. Of these 235 manuscripts of the Ādi, a little less than half (107) are in the Devanāgarī script alone. The other scripts are represented in this collection as follows: Bengali 32, Grantha 31, Telugu 28, Malayālam 26, Nepālī 5, Śāradā 3,¹ Maithilī 1, Kannada 1, and Nandināgarī 1. Of these manuscripts of the Ādi about 70 (i. e. a little more than 29 per cent of

Of these manuscripts of the Adi about 70 (i. e. a little more than 29 per cent of the total) were fully or partly examined and collated for this edition. And of these again about 60 were actually utilized in preparing the text. The critical apparatus of the first two adhyāyas gives the collations of 50 manuscripts. Many of these were, however, discarded in the sequel as misch-codices of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. At the same time a few other manuscripts (such as the Sāradā and Nepālī codices), which were not available in the beginning, were added to the critical apparatus subsequently. A table given below supplies all the necessary details of the critical apparatus as to where the collations of the different manuscripts begin, where they end, and so on and so forth.

in the Raghunatha Temple Library; cf. Stein's Catalogue (1894), p. 196, Nos. 3712-32, 3951-79. They represent probably the Nilakantha version.

¹ Of these three, our Si is one, while the other two are paper manuscripts, written in modern Sāradā characters, with Nīlakaņṭha's commentary,

The choice of the critical apparatus is not an easy matter, owing to the astonishing bulk and the amazing variety of the material. The number of exact duplicates among these is decidedly small and almost negligible. An exception to this rule is formed only by manuscripts of commentators' versions, which show inter se little difference. So that what has been said by Kosegarten with respect to the manuscripts of the Pañcatantra, applies, generally speaking, equally well to the Mahābhārata manuscripts: quot codices, tot textus. Notwithstanding these difficulties, the choice of our critical apparatus has not been entirely arbitrary. Efforts were made to secure manuscripts written in as many different Indian scripts as possible, which is the same as saying, manuscripts belonging to as many different Indian provinces as possible. Old manuscripts, even though fragmentary and partly illegible, were selected in preference to modern-looking manuscripts, though complete, neatly written and well preserved. Within the version, discrepant types were chosen in preference to similar types. Of the Nilakantha version, only three were selected, though it is by far the most numerous group; because, firstly, it is one of the latest versions; and, secondly it has been edited several times already, though not as well as it should be; and, thirdly, there is little difference between the individual manuscripts of the group. The only important scripts unrepresented in our critical apparatus are: Kannada, Uriyā and Nandināgarī.

Besides the manuscripts collated specially for this edition, I have made occasional use of the collations of manuscripts preserved in European libraries made by Theodor Goldstücker, photographic copies of which were presented to the Institute, for use in connection with this project, by the University of Strassburg, through the kind offices of the late Professor Émile Senart, as also of the collations intended for the edition planned by the International Association of Academies and made by the pupils of Geheimrat Professor Dr. Heinrich Lüders, which have been placed at the disposal of the Institute in pursuance of a resolution on the subject passed by the Indian Section of the XVIIth International Congress of Orientalists, held at Oxford, in 1928.

Sixteen of the manuscripts collated bear dates, ranging from the 16th to the 19th century. The oldest dated manuscript of our critical apparatus is a Nepālī manuscript (Ñ₃) which bears a date corresponding to A.D. 1511. The other dates are: A.D. 1519 (K₃), 1528 (V₁), 1598 (D₂), 1620 (Da₂), 1638 (K₂), 1694 (K₄), 1701 (Dr₃), 1739 (Ko), 1740 (B₁), 1759 (B₃), 1786 (B₅), 1802 (D₅), 1808 (Dn₂), 1838 (M₃), and 1842 (M₅). The Nīlakaṇṭha manuscripts are not all dated, but they can scarcely be much anterior to the beginning of the eighteenth century, since Nīlakaṇṭha himself

¹ Consequently, our critical apparatus tends to reflect greater diversity in the material than what actually exists, but that was unavoidable.

² The Resolutions were worded as follows:

No. 2. That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MSS. collations made, and the funds collected, for the critical edition of the epic planned by the

Association of Academies, be now utilized for the purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies.

No. 3. That this Congress therefore recommends that: (a) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute....

belongs to the last quarter of the seventeenth. Many of the Grantha manuscripts do bear dates, but since they refer to a cyclic era, it is difficult to calculate their equivalents.

CLASSIFICATION OF MANUSCRIPTS

The manuscript material is divided naturally into recensions by the scripts in which they are witten. Corresponding to the two main types of Indian scripts, Northern and Southern, we get two main recensions of the epic. Each of these recensions is again divided into a number of sub-recensions, which I have called "versions", corresponding to the different provincial scripts in which these texts are written. This principium divisionis is not as arbitrary as it might at first sight appear. The superficial difference of scripts corresponds, as a matter of fact, to deep underlying textual differences. It is common experience in India that when we have a work handed down in different versions, the script is invariably characteristic of the version. The reason for this concomitance between script and version appears to be that the scribes, being as a rule not conversant with any script but that of their own particular province, could copy only manuscripts written in their special provincial scripts, exception being made only in favour of the Devanāgarī, which was a sort of a "vulgar" script, widely used and understood in India.

While the principle mentioned above is not entirely mechanical or arbitrary, it is also

While the principle mentioned above is not entirely mechanical or arbitrary, it is also not ideal or perfect. It is often contravened in practice, mainly through the agency of the Devanāgarī, which is the chief medium of contamination between the different recensions and versions. Thus we come across Devanāgarī copies of the commentary or version of Arjunamiśra, who was an Easterner; similar copies of the commentary or version of Ratnagarbha, who was a Southerner. There are again Devanāgarī copies of the Grantha and the Śāradā² versions. On the other hand, a popular version like that of Nīlakantha may be copied in any script. I have come across manuscripts of the Nīlakantha (Devanāgarī) version written in Śāradā, Bengali, Telugu and Grantha scripts. Another cause of disturbance was this. Along the boundaries of provinces speaking different languages or using different scripts, there are invariably bi-lingual and bi-scriptal zones. In these zones there was an ever operating impulse, tending to introduce innovations, obliterating the differentiae and normalizing the text. Nevertheless, though nothing is impossible, it would be passing strange if we were to find a copy of the pure Śāradā version written, say, in the Malayālam script, or of the Grantha version in the Nepālī script.

¹ Cf. Lüders, Deutsche Literaturztg. 1929. 1140.

³ Like our K1 (India Office, No. 2137).

³ There are two such MSS, in the Raghunatha

Temple Library, Jammu, Nos. 3712-32, 3958-79.

⁴ Some of them were collated for the Institute at the Visvabharati.

LIST OF MANUSCRIPTS FORMING THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the Adi are as follows:

I. N(orthern) Recension.

(a) North-western Group (v).

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

Ś₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76. Devanāgarī Group allied to the (Śāradā or) Kaśmīrī Version (K).

Ko = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902. Dated V. Sam. 1795 (ca. A.D. 1739).

 $K_1 = London$, India Office Library, No. 3226 (2137).

K₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 182 of 1891-95. Dated V. Sam. 1694 (ca. A.D. 1638).

K3 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 632. Dated V. Sain. 1575 (ca. A.D. 1519).

K₄=Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83. Dated Saka 1616 (ca. A.D. 1694).

Ko = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No. 1.

Ke = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 209 of 1887-91.

(b) Central Group (Y).

Nepālī Version (\tilde{N}).

 $\tilde{N}_1 = Nepal$, in private possession.

 \tilde{N}_2 = Nepal, in private possession.

 \bar{N}_3 = Nepal, in private possession. Dated Nepālī Sam. 632 (ca. A.D. 1511). Maithilī Version (V).

V₁ = Nepal, Darbar Library, No. 1364. Dated La. Sam. 411 (ca. A.D. 1528).

Bengali Version (B).

B₁ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 1. Dated Saka 1662 (ca. A.D. 1740).

B₂ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 258.

B₃ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 782. Dated Saka 1681 (ca. A.D. 1759).

B₄ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413.

B₅ = Dacca, University Library, No. 485. Dated Saka 1708 (ca. A.D. 1786).

Be = Dacca, University Library, No. 735.

Devanagari Versions other than K (D).

Devanāgarī Version of Arjunamiśra (Da).

Da = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 30 of A 1879-80.

Da₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 468. Dated V. Sam. 1676 (ca. A.D. 1620).

Devanāgarī Version of Nīlakantha (Dn), the "Vulgate".

Dn1 = MS. belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore.

Dn₂ = Mysore, Oriental Library, No. 1064. Dated V. Sam. 1864 (ca. A.D. 1808).

Prolegomena ix

Dn₈ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895-1902. Devanāgarī Version of Ratnagarbha (Dr).

Dr1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246.

Dr₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1199.

Drs = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313. Dated Saka 1623 (ca. A.D. 1701).

Dr4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1339.

Devanāgarī Composite Version.

D₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879-80.

D₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1152. Dated V. Sam. 1654 (ca. A.D. 1598).

D₈ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1360.

D₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126.

D₅ = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, No.4. Dated V. Sam. 1858 (ca. A.D. 1802).

Do = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1223.

D₇ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1269.

D₈ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1329.

D₀ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1176.

D₁₀ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293.

D₁₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340.

D₁₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1373.

D₁₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 191.

D₁₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 266.

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

Ti = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

T2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865.

T₈ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809.

Grantha Version (G).

G1 = Melkotc, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

G2 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

Gs = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823.

G4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838.

G₅ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851.

Ge = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11860.

Gr = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number). Malayālam Version (M).

M1 = MS. belonging to Chief of Idappalli, Cochin.

M₂ = Cochin, State Library, No. 5.

M₈ = Cochin, State Library, No. 1. Dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838).

M₄ = MS. belonging to Kallenkara Pisharam of Cochin.

M₅ = Cochin (Jayantamangalam); property of the Paliyam family.

Me = Malabar (Nareri Mana); in private possession.

M₁ = Cochin (Avanapparambu Mana); in private possession.

M₈ = Malabar Poomulli Mana Library, No. 297. Dated Kollam 1017 (ca. A.D. 1842).

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSRIPTS

Śı

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76. Total number of folios 114 (some fragmentary), with about 24 lines to a page; size $12'' \times 9\frac{1}{2}''$. Clear Sāradā characters (of perhaps the 16th or 17th century). Birchbark (bhūrjapatra).

This unique and valuable MS. was purchased for the Government of Bombay, by Bühler, in Kaśmīr. It is listed on p. xi, and cursorily described at p. 64, of his Detailed Report of a Tour in Search of Sanskrit MSS. made in Kas'mīr, Rajputana, and Central India, a report printed as Extra Number of the Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society for 1877. The lines of writing of the MS. run parallel to the narrow side of the leaf. There are, on an average, 24 lines on a page, and 36 aksaras (i. e. a little over a sloka) in a line. A page, therefore, contains, on an average, 26 (anuştubh) stanzas. Each folio bears, on its reverse, in the left-hand margin, near the bottom, a cipher representing the serial number of the folio and a signature indicating the title of the work, as well as the name of the parvan. - The MS., which is unfortunately incomplete and fragmentary, must have originally contained at least the first three parvans (Adi, Sabhā and Aranya), written, as far as one can judge, by the same hand. The extant portion contains the Sabhā in its entirety, but only fragments of the other two parvans, the beginning of Adi and the end of Aranya being lost. The Adi, which appears to have extended from the beginning of the volume up to fol. 154, is particularly fragmentary; a continuous text begins only from fol. 63 (our adhy. 82). Of the first 62 folios, the extant portion contains only the lower segments (with 10 to 15 lines of writing on each page) of fol. 24-25, 36-37, 39, 47-48, 53-57 and 61-62; the initial 23 folios as also 15 other intermediate folios (viz. 38, 40-46, 49-52, 58-60) are entirely missing; while only 10 of these folios are complete. Folio number 96 is repeated. The Adi ends at fol. 154a. colophon repeats the stanzas of the Parvasamgraha giving the number of adhyāyas (230) in this parvan, as also its extent in "slokas", i. e. granthas (7984). The writing is neat and careful; erasures and corrections are few and far between. Occasionally one comes across variant readings (cf. fol. 115 b), entered (probably by the same hand) in yet smaller letters between the lines; on fol. 116 a, there is a stanza written in the upper margin, which is meant to be added after 1. 162. 15, and which is found, otherwise, only in K₁, in other words is an interpolation peculiar to S₁ K₁. Many of the marginal additions are glosses, which are rather numerous in the first 15 (extant) folios, evidently notes made from some commentary by a student who intended making a careful study of the text. In a few places perhaps about half a dozen-corrections have been made with yellow pigment. Some of the adhyayas bear (serial) numbers, written probably by a different hand; the first (legible) figure that we come across is 43, corresponding to adhy. 32 of our edition, involving a difference of 11 in our enumerations of adhyāyas! The last adhyāya number noted in this parvan is 100, corresponding to our adhy. 87: the difference between our enumerations thus rises to 13 in 55 adhyāyas. The Purāņic raconteur is here called, throughout, Sūta, not Sauti. Moreover, the prose formula of reference generally omits उवाच

XI

(resp. जनुः), and gives, as in S MSS., merely the name or designation of the speaker, such as वैशंपायनः. However, from the fact that towards the middle and end of the parvan, the full forms containing उनाच (resp. जनुः) do occur sporadically, e. g. 1. 94. 64 (fol. 73 a); 98. 1 (fol. 75 b); 99. 36 (fol. 77 a) etc.: it follows that the usual वैशंपायनः etc. are only abbreviations. The names of the sub-parvans are generally added, in the colophons, agreeing mostly with the corresponding divisions of our edition. The extant fragment begins (fol. 24 a) with the words कर्यपः। विदित्या चाया सङ्ग्यमिमं (cf. v. l. 1. 26. 10). — A facsimile of the folio (154) containing the end of the Adi and the beginning of the Sabhā is given, facing p. 880.

Ko

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902. Folios 181, with about 15 lines to a page; size 14.7" × 6.7". Devanāgarī characters; dated V. Samvat 1795 (ca. A.D. 1739). Old Indian paper.

The MS. contains the first three parvans written in the same hand, the date coming at the end of the Aranya. The writing is clear and fairly correct; a few corrections of scribe's errors are noted in the margin, probably by the same hand; otherwise the margins are clean. The colophons give adhyāya numbers sporadically, and names of adhyāyas, sub-parvans or upākhyānas generally. On the last folio (181) of the Ādi is given, in different hand, a list of major parvans with the corresponding number of their adhyāyas and stanzas, in a tabular form.

K,

London, India Office Library, No. 3226 (2137). Folios 169, with about 33 lines to a page; size 16½" × 9". Devanāgarī characters; dated (possibly) 1783 A.D. Indian Paper.

XII PROLEGOMENA

in the Library of the India Office, Part VI (1899), p. 1158, who regards the entire volume as written by the same scribe. The colophons, which are short, sporadically give the adhyāya numbers. This is the only MS. of the Adi belonging to a European Library that was available for collation at the Institute and used for this edition! — The reference को इ जिड़ before stanza 8 of adhy. 1 indicates the intention of the scribe to "illuminate" the MS. by writing the alternate letters (म, मै, नान), which are missing, in red ink.

\mathbf{K}_{2}

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 182 of 1891-95. Folios 296 (of which 220, 226-30, 232-33, 239-40 appear to be written by a different hand), with about 11 lines to a page; size $10.8'' \times 4.8''$. Devanāgarī characters (with sporadic pṛṣṭhamātrās); dated V. Sam. 1694 (ca. A.D. 1638). Indian paper.

Marginal corrections, as also other corrections in the body of the text, are made by using yellow pigment; the colophons give names of sub-parvans, adhyāya names, and adhyāya numbers sporadically. In the marginal notes one occasionally comes across variants and glosses, and additional passages from MSS. of the central sub-recension (?). The first folio and a part of the second (the latter stuck on to the original torn) are written in a different hand. On fol. 186 b, three lines are left blank by the scribe. After the four stanzas of "phalaśruti" mentioned on p. 879, there follow two stanzas of the Parvasamgraha, giving the number of adhyāyas (218) and ślokas (8984) and, finally, the date: संबद् १६६४ वर्षे मायग्रदि १० रवे लिखितमिदं.

Kg

Baroda, Oriental Institute Library, No. 632. Folios 407. Devanāgarī characters; dated V. Samvat 1575 (ca. A.D. 1519). Old Indian paper.

This MS. is from Gujarat. At the end of the MS. is given the date: Samvat 1575, śrāvaṇa, dark half, 5th day, Abhinandana. MS. written by Nāñjīka, son of the Nagar Pandit Kālīdāsa of village Kāndalāja, under Samkheṭakapura (modern Sankheda, in Baroda State). For further details, see the colophon given on p. 879.

K_4

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83. Folios 237 (not counting the suppl. folios), with about 15-16 lines to a page; size $14.9'' \times 6''$. Devanāgarī characters; dated Śaka 1616 (ca. A.D. 1694), at the end of one of the subsequent parvans. Old Indian paper.

A carelessly written complete MS., with च for च, throughout, which is a Southern trait; written by one hand, but preserved in the Collection in two bundles numbered 565 and 566. Supplementary folios at 2, 114, 150, 151, 205 include certain long passages (some from Southern sources), copied by the same hand; notable among them being the Brahmā-Gaņeśa interpolation, whose point of insertion is indicated by a small mark made in the body of the text, and the marginal remark अत्र शोधपत्रमेचं (cf. v. l. 1. 1. 53). There are some excerpts in margins, intended as glosses. Marginal additions of lines and stanzas are frequent only in the first 35 folios, afterwards few and far between. Corrections are made with yellow pigment. Colophons frequently contain adhyāya names, sub-parvan names, but no adhyāya number. The copyist was Gaņeśa, son of Trimbaka.

Ks

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No. 1. Folios 28 (numbered 1-7 and 9-29), with about 11-13 lines to a page; size $12'' \times 6''$. Devanāgarī characters, (said to be) about 350 years old. Paper.

This MS. is incomplete, ending with 1.3.152. It was collated at the Visvabharati, up to 1.2.40, and was then reported to be missing.

 \mathbf{K}_{6}

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 209 of 1887-91. Folios 386, with about 8-10 lines to a page; size $12.2'' \times 5.8''$. Devanāgarī characters. Partly old Indian paper and partly modern European paper.

Folios 359 to end are of different paper (modern European, with water-marks) and are written by a different hand. In the margin, corrections of scribe's errors, additional lines and stanzas (some of them probably omitted while copying), and various readings, which are decidedly more numerous in the beginning. On some folios (after fol. 105) yellow pigment has been used for correction. Here and there, lacunae mark the syllables which the scribe could not decipher, or which were missing in the exemplar. The colophons generally give the adhyāya or sub-parvan names; the adhyāya numbers were added afterwards, perhaps by a different hand, and are often crowded out or squeezed in with difficulty. — Collated up to the end of adhy. 2 only.

 \tilde{N}_1

MS. in Nepālī characters from Nepal, in private possession. No specifications of the MS. (such as measurements, number of folios etc.) are available.

It begins with a short eulogy (prasasti) of king (śrīmān bhūmahendra) Jayasimharāma, at whose bidding the MS. was copied. For a king of that name we have the date (Nepālī) Sam. 516 (ca. A. D. 1395). In the prasasti, he is stated to have built (?) a temple of Pasupati in Nepal. Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj, C.I.E., D.P.I., Nepal, who had it collated, for the Institute, by local Pandits. — The prasasti reads:

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमः प्रजापतिभ्यः । ॐ नमः कृष्णद्वैपायनाय ।

पारः श्रीजयसिंहरामसुकृती सत्त्वार्थिचिन्तामणिः॥

कायवाक्मानसैर्विसैर्विष्णौ भक्ति करोति यः । स एव भगवान्विष्णुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥ दानेनादित्यस् नुं त्रिददापति गुरुं] प्रज्ञया यो विजित्य सौन्दर्येणाप्यनङ्गं रजनिकरमपि हेपयन्नात्मदीत्या । दोर्द्येणापि भीमं दिवसकरमपि स्पर्धमानः प्रतापैः स श्रीमानभूमहेन्द्रो जयति पशुपतिस्थापनेनामरेन्द्रम् ॥

Collations begin at adhy. 3. — Collated in Nepal.

Ñ2

MS. in Nepālī characters from Nepal; in private possession. No further details of the MS. are available.

Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal), who had it collated for the Institute by local Pandits. — Collations begin at adhy. 3.

Ñя

From a private library in Nepal. Nepālī characters, written in ink on palm-leaf.

Besides the Ådi, the MS. contains also Sauptika-Aiṣīka and Viśoka-Strī. The last folio of this bundle bears the date (Nepālī) Sam. 632 (ca. A.D. 1511). Sent to the Institute for collation, through the kind offices of Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal). The MS. was returned to the owner after a hurried collation, and further details of the MS. are unfortunately not available. — Collations begin at adhy. 14.

 $\mathbf{V}_{\mathbf{1}}$

Nepal, Darbar Library, No. 1364. Maithilī characters; dated La. Sam. 411 (ca. A.D. 1528). Palm-leaf.

No further details of the MS. are available. The MS. has two lengthy lacunae: 1. 68. 74 to 92. 13, and 96. 37 to 127. 21. — Collations of the MS. were kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj (Nepal), who had it collated, for the Institute by local Pandits.

 \mathbf{B}_{1}

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 1. Folios 207; size $28.2'' \times 2''$. Bengali characters; dated Saka 1662 (ca. A.D. 1740). Palm-leaf.

The name of the scribe, as given in a stanza following the last colophon, is Kṛṣṇarāmadvija. — Collated at the Visvabharati.

B.

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 258. Folios 82, with about 5-6 lines to a page; size $25\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{3}''$. Bengali characters. Palm-leaf.

This fragmentary MS. breaks off at 1. 43. 13, in the middle of the Astīka. — Collated at the Visvabharati.

Ba

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 782. Folios 199; size $19\frac{1}{2}'' \times 4\frac{1}{2}''$. Bengali characters; dated Saka 1681 (ca. A.D. 1759). Paper.

Name of the copyist, as given at the end of the MS., is Khelarama Vipra. — Collated at the Visvabharati.

B

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 413. Folios 164, with about 7-9 lines to a page; size 20" × 5.2". Bengali characters. Paper.

This fragmentary MS. breaks off at 1. 90. 88, in the middle of Sambhavaparvan.

— Collated at the Visvabharati.

$\mathbf{B}_{\mathfrak{b}}$

Dacca, University Library, No. 485. Folios 366, with about 7 lines to a page; size $17'' \times 3\frac{3}{4}''$. Bengali characters; dated Saka 1708 (ca. A.D. 1786). Much faded old Indian yellow paper.

The MS., which is well preserved and neatly written, containing a few corrections noted in the margins, was obtained from Malatinagar, Bogra District, Bengal. Collations begin at adhy. 3. — Collated at the Visvabharati.

$\mathbf{B}_{\mathbf{0}}$

Dacca, University Library, No. 735. Folios 346, with about 7 lines to a page; size $19'' \times 4\frac{1}{2}''$. Bengali characters. Old Indian yellow paper.

Appearance, as well as the script of this MS. (which was obtained from Ula Bisnagar, Nadia District, Bengal), is somewhat more modern than that of B₆; belongs apparently to the beginning of the 19th century. Neatly written and fairly correct; contains occasional brief glosses on margin, apparently by the same hand as that of the copyist. — Collations begin at adhy. 54. Collated at the Visvabharati.

$\mathbf{Da_1}$

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 30 of A 1879-80. Folios 416, with about 7-10 lines to a page; size $15\frac{1}{2}" \times 6\frac{3}{4}"$. Devanāgarī characters. Old Indian glossy paper.

Text with commentary of Arjunamiśra; written neatly but extremely corrupt and unintelligible in places, on account of the scribe's inability to read the exemplar correctly. The MS. has many short and long blanks in the text, which support the latter surmise. It has very few glosses and corrections, but a large number of variants noted in the margin. The text is written in three strips: the upper and lower ones comprise the commentary, while the central band, which has generally a still wider margin, is the (epic) text. The references to speaker (such as वैशंपायन उनाच) and colophons are written in red ink. The colophons give generally adhyāya and sub-parvan names. Ślokas are generally numbered; adhyāyas are almost regularly numbered from adhy. 45 to 109. The MS. is almost consistent in writing जन्मेजय (for जनमें) उनाच. Punctuation is most imperfect. In the numbering of the folios, number 2 is repeated.

Daa

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Visrāmbāg I, No. 468. Folios 415, with about 10 lines to a page; size 15.7" × 6.6". Devanāgarī characters; dated V. Sam. 1676 (ca. A.D. 1620). Indian paper.

Text with commentary of Arjunamisra. The MS. is from Dambal, a Jagir in the Kanarese Districts of the Deccan, and the last folio contains several stanzas in praise of a certain Gopālabhaṭṭa, a learned Pandit of great fame, who got the MS. written:

भावाकाक्कितमर्थिनामुपनयन्निर्धार्य योग्यं फलं साध्रयत्ययनिर्मलप्रकृतिभागाख्यातसत्कर्मणि। स्फूर्जन्सत्त्वनिसर्गतोऽव्ययमते गोपालविद्वद्वरो यस्त्वां पश्यति तेन जीवनिमदं लोकान्तरं कल्पितम् ॥ सुक्त्या पीयुषवर्षी निरतिशयदयो दूरदर्शी वशीया-नन्तर्वाणिप्रवीणैः परमग्रुहतया वन्दनीयो वदान्यः। कर्वाणः कीर्तिकान्त्या हरममृतकरं पारदं शारदं यः श्रीमान्गोपालदार्मा जगति विजयते पुण्यकर्माग्रगण्यः॥ निर्देशात्तस्य नानाविधविवधगुणप्राहिणः शिक्षितानां संतोषोत्कर्षबीजात्सरसम्निकलाकल्पकल्याणसंवत् । मित्रे भौमाङ्गलग्ने प्रतिपदि सहसः सुद्यहं सौधमोदः पर्वाद्यं चारुटीकासुघटितमखिलं लें िख वित्रे ग्रभं स्तात्॥ प्रणेता शास्त्राणां निखिलनिगमानां प्रतिनिधि-र्धुरीणः स्वे धर्मे गुरुभृगुभरद्वाजसददाः। कृती शाब्दे शास्त्रे धरणिपतिपूजितमति-र्वज्ञी गोपालोऽयं जयति किल भट्टः प्रथयशाः ॥

The date of the MS. is given as a chronogram corresponding to V. Samvat 1676 (ca. A.D. 1620). Double dandas in red ink are inserted indiscriminately in the middle of the text. The writing, which is full of mistakes, is uniform but not neat. No corrections are, however, to be seen, the MS. being, perhaps, not much used. Notwithstanding the fact that this MS. agrees, page for page, with Da₁, there are many small differences between them; neither can be a direct copy of the other; they must go back to a more remote common source. It appears to be older, and is less corrupt, than Da₁. In the numbering of the folios, figure 1 is repeated. The colophons contain the names of adhyāyas and subparvans generally; but śloka numbers or adhyāya numbers only sporadically. The MS. has a few blanks in the text and commentary.

Dnı

MS. belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore. Folios 446, with about 8-10 lines to a page; size $18.2'' \times 7.3''$. Devanâgarî characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nīlakaṇṭha. Folios 439, 442, 444-5 are written by a different hand. The commentary, and even the text, is sometimes continued on the margin. Sporadically one comes across corrections or readings noted in the margin; occasionally also corrections in the body are made by scoring out the portion to be deleted or by writing over, or with yellow pigment. The MS. is, on the whole, correct and very clearly written. Daṇḍas are marked in red ink. What would have been blanks in the space left for the text or commentary are often filled up by the addition of pious invocations such as शीराम जब राम । श्रीसंबदाशिवाय नमः । etc. Adhyāyas are sporadically numbered and slokas are regularly numbered in both the text and the commentary. The colophons give, in general, the adhyāya name or sub-parvan name. The last colophon contains the date: Īśvara saṃvatsara, mārgasīrṣa śuddha 13, which cannot be identified.

Dn₂

Mysore, Oriental Library, No. 1064. Folios 448, with about 22 lines to a page; size 15\frac{1}{2}" \times 6\frac{1}{2}". Devanāgarī characters; dated V. Samvat 1864 (ca. A.D. 1808). Paper.

Text with commentary of Nīlakantha.

\mathbf{D}_{ns}

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 234 of 1895-1902. Folios 683, with about 9 lines to a page; size $15.2'' \times 7.2''$. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with commentary of Nilakantha. Bold and clear letters; generally correct; margins are almost clean. Slokas and adhyāyas are throughout numbered. As in Dan, blanks were filled with invocations and names of various gods. The lemmata do not always fit the (epic) text. Colophons and the references to the speakers (and for some initial folios even dandas) are in red ink, but only up to fol. 470.

$\mathbf{Dr_{1}}$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1246. Folios 448, with about 11 lines to a page; size 15" × 6½". Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. Collated at Tanjore.

Dra

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1199. Folios 306, with about 10-13 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. — Collations end at adhy. 2. Collated at Tanjore.

Dra

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1313. Folios 366, with about 11-13 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters; dated Śaka 1623 (ca. A.D. 1701). Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. MS. dated, in the Saka year 1623 (current) corresponding to Vrsa, Sunday the 13th (of the bright half) of the month of Aşādha. — Collations end at adhy. 2. Collated at Tanjore.

\mathbf{Dr}_{4}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1339. Folios 108, with about 11-22 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Text with the commentary of Ratnagarbha. This fragment contains only about 90 adhyāyas of this edition. The number of lines on each folio fluctuates with the amount of commentary which each folio contains, and which of course, varies considerably. — Collations end at adhy. 2. Collated at Tanjore.

$\mathbf{D}_{\mathbf{i}}$

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879-80. Folios 30, with about 16-17 lines to a page; size 12" × 7.15". Devanāgarī characters. Fine cream-coloured paper.

For the first 140 folios or so, colophons and part references to speakers (such as केश्यायन उ°) are generally in red ink; then occasionally. Colophons sporadically give adhyāya or sub-parvan name and number of adhyāyas (especially towards the end of the parvan); stanzas are not numbered. The MS. is generally correct; margins are clean.— This is a complete MS. of Mbh., copied apparently from different exemplars; some parvans have the commentary of Nīlakaṇtha, while others contain some old text tradition (e. g. "M" of the Tentative Edition of the Virāṭaparvan). The MS. is of modern date, being written on paper with water-marks. Some of the parvans bear dates at the end, but these seem to be copied from the originals; thus, Śānti (Mokṣadharma) has Śaka 1680, while Dānadharma has Śaka 1675. The last parvan bears the date: 1500 प्रवासम्बद्धार.

D_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1152. Folios 340, with about 10 lines to a page; size $13'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters; dated V. Sam. 1654 (ca. A.D. 1598). Paper.

The MS. was written on Friday the 13th of Āṣāḍha śuddha of V. Sam. 1654, at Benares by a Brāhmaņa called Govinda, and belonged to Vāsudevabhaṭṭa. — Collated at Tanjore.

\mathbf{D}_{3}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1360. Folios 120, with about 10 lines to a page; size $14'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Incomplete, breaking off at the end of adhy. 76 (of our edition), in the middle of the Yayāti episode, which, in this MS. (as in S MSS.), precedes the Śakuntalā episode.

— Collated at Tanjore.

\mathbf{D}_{4}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1126. Folios 235, with about 11 lines to a page; size $16'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Many corrections and additions, the MS. being compared with another of the Southern recension, extracts from which have been written out on the margin, and on supplementary folios. — Collated at Tanjore.

$\mathbf{D}_{\mathbf{5}}$

Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College Library, No. 4. Folios 246, with about 12-14 lines to a page; size 12" × 5". Devanāgarī characters; dated V. Sam. 1858 (ca. A.D. 1802). Paper. — Collated at the Visvabharati.

Da

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1223. Folios 293, with about 12 lines to a page; size $14'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

An old MS., but with clear and legible writing; well preserved. — Collations end at adhy. 53. Collated at Tanjore.

$\mathbf{D}_{\mathbf{r}}$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1269. Folios 262, with about 11 lines to a page; size $14'' \times 5\frac{7}{5}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Clear and legible writing; well preserved. — Collations end at adhy. 53. Collated at Tanjore.

\mathbf{D}_{8}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1329. Folios 196, with about 16-18 lines to a page; size $15\frac{1}{4}" \times 7"$. Devanāgarī characters. Paper.

A comparatively modern MS. — Collations end at adhy. 2. Collated at Tanjore.

\mathbf{D}_{9}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1176. Folios 279, with about 11 lines to a page; size $15\frac{1}{2}" \times 5\frac{3}{4}"$. Devanāgarī characters. Paper.

Fol. 1-2 are badly damaged. — Collations end at adhy. 2. Collated at Tanjore.

\mathbf{D}_{10}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1293. Folios 352, with about 10 lines to a page; size 13½" × 5½". Devanāgarī characters. Paper.

Last leaf torn; well-preserved; clear and legible writing. — Collations end at adhy. 2. Collated at Tanjore.

\mathbf{D}_{11}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1340. Folios 290, with about 11-18 lines to a page; size $14'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper.

Written, perhaps, by four different scribes. — Collations end at adhy. 2. Collated at Tanjore.

\mathbf{D}_{12}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1373. Folios 21, with about 12 lines to a page; size $14\frac{1}{2}" \times 6"$. Devanāgarī characters. Paper.

Incomplete, containing only the first two adhyayas. — Collated at Tanjore.

Dia

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 191. Folios 221, with about 13 lines to a page; size 14.25" × 6.05". Devanāgarī characters. Old Indian glossy paper.

Fragmentary, folios 1-7 wanting; begins with भूणहराष्ट्रतं पणं (1.1.205). Text very similar to Arjunamiśra's; neatly written and generally correct; marginal corrections are few and far between. Adhyāya names or sub-parvan names are given, but the ślokas or adhyāyas are not numbered. The reference to narrators is, at first, given at random as सोविस्ताच and सत उ°, but then the scribe settles down to सत उ°. The collations are given, as a matter of fact, only from 1.1.205 to the end of adhy. 2.

\mathbf{D}_{14}

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 266. Folios 1-121 (fol. 122-189 of this MS. are found under Viśrāmbāg II, No. 86), with about 15 lines to a rage; size $18'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Old Indian unglazed paper.

MS. No. 267 of the same Collection is of Sabhā with commentary and written by the same hand. — Folio 79 is wanting. Carefully written, has very few corrections, which are made by use of yellow pigment, and a few marginal additions; gives, as a rule, numbers to ślokas and adhyāyas; also mentions generally sub-parvan and adhyāya names, — Collated up to the end of adhy. 2 only.

Tı

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 195, with about 11 lines to a page; size 16.1" × 2.3". Telugu characters. Palm-leaf.

MS. kindly lent by His Holiness the Yatiraj Swami. Contains Ādi and Sabhā, written probably by the same hand; writing clear and correct; adhyāya ends are shown by a small floral (or spiral) design engraved in the right and left margins of the MS.; adhyāyas are regularly numbered, but not the ślokas. It is one of the few Southern MSS. which contain the (Northern) salutatory stanza नारायणं नगरकस्य etc

T₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11865. Folios 400, with about 6 lines to a page; size $21'' \times 1\frac{3}{8}''$. Telugu characters. Palm-leaf.

Fragmentary; breaking off at the end of our adhy. 181 (corresponding to its adhy. 140); from adhy. 182, it is replaced in our critical apparatus by the next MS. Ts. — Collated at Tanjore.

T₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809. Folios 164, with about 12 lines to a page; size $29\frac{1}{2}" \times 21"$. Telugu characters. Palm-leaf.

An old MS., containing the first five parvans; script small, but clear. — Collations begin at adhy. 182; used only to supplement the portion missing in T₂. Collated at Tanjore.

G

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 110, with about 16-21 lines to a page; size 18.7" × 1.8". Grantha characters. Palm-leaf.

Leaves are very brittle, and worm-eaten in places; large pieces have broken off, leaving many lacunae. The holes for the string have enlarged, perhaps from constant use, destroying some parts of the text, written round them.

G

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 202, with about 15-17 lines to a page; size $14.5'' \times 2.1''$. Grantha characters. Palm-leaf.

The MS contains the first 4 parvans: Adi, Sabhā, Aranya and Virāṭa, written probably by the same hand. Slightly worm-eaten; but, on the whole, a well preserved old MS with clear and legible writing.

Gs

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11823. Folios 316, with about 10 lines to a page; size $16\frac{3}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Grantha characters. Palm-leaf. — Collated at Tanjore.

G4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11838. Folios 477, with about 6 lines to a page; size $19'' \times 1_8'''$. Grantha characters. Palm-leaf.

An old and well-preserved MS., with clear and legible writing, but many corrections.

— Collated at Tanjore.

Gs

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851. Folios 320, with about 8 lines to a page; size $19'' \times 1\frac{1}{2}''$. Grantha characters. Palm-leaf.

The MS. contains the Sabhā also, probably written by the same hand. A well-preserved old MS., with clear and legible writing. — Collated at Tanjore.

Ga

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11860. Folios 324, with about 8 lines to a page; size $18\frac{1}{4}'' \times 1\frac{3}{8}''$. Grantha characters. Palm-leaf.

MS. written by Kāsīpati, on the 22nd of the month of Kumbha, in the year Krodhi. — Collated at Tanjore.

Gī

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math MS. (without number). Folios 217, with about 12-14 lines to a page; size 19.2" × 2". Grantha characters. Palm-leaf.

Clear and legible writing; worm-eaten in places. Being a conflated MS., it was discontinued after adhy. 2. It is one of the few Southern MSS. which begin with the (Northern) salutatory stanza, नारायणं नमस्त्रस्य etc., added later in the narrow upper margin of the first folio, in very fine writing. Its place of insertion is indicated by a "hamsapāda", inserted immediately after its first mangala stanza (9*). — Collated up to the end of adhy. 2 only.

$\mathbf{M_1}$

MS. from the private library of the Chief of Idappalli, Cochin. Folios 79. Malayālam characters. Palm-leaf.

Secured on loan and got collated kindly by Prof. K. Rama Pisharoti. No further details of the MS. are available. Incomplete MS., ending with adhy. 53, the final adhyāya of the Āstīkaparvan. — Collated at Sanskrit College, Tripunittura, Cochin.

M_2

Cochin, State Library, No. 5. Folios 122. Malayalam characters. Palm-leaf.

The MS. was returned to the Cochin State Library after collation. No further details of the MS. are available. Incomplete MS., ending with adhy. 53, the final adhyāya of the Āstīkaparvan.

M_3

Cochin, State Library, No. 1. Folios 166, with about 12-13 lines to a page; size 19.9" × 1.6". Malayalam characters; dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838). Palm-leaf.

A modern MS., perhaps less than 100 years old; adhyāya numbers and śloka numbers are given. The adhyāya ends are shown by a floral design, inscribed in the margins.

M_4

MS. from the private library of Kallenkara Pisharam, Cochin. Folios 57. Malayālam characters. Palm-leaf.

The MS. was returned to the owner immediately after collation. No further details of the MS. are available. Incomplete, ending with adhy. 53, the final adhy. of the Astikaparvan.

M_{5}

MS. from the Paliyam MSS. Library, Cochin. Folios 245. Malayālam characters. Palm-leaf.

Secured for collation by courtesy of Mr. P. Anujan Achan, new Superintendent, Archaeological Department, Cochin State.

Ma

MS. from the private library of Nareri Mana, Malabar. Folios 163, with about 10 lines to a page; size 18" × 1.6". Malayālam characters. Palm-leaf.

Incomplete MS., adhy. 1-53 wanting (i. e. begins with the Adivamśāvataraņa sub-parvan); writing clear and legible; generally correct; margins are clean. — Collations begin from adhy. 54.

M_{τ}

MS. from the private library of Avanapparambu Mana, Cochin. Folios 170, with about 10 lines to a page; size 20.5" × 1.8". Malayālam characters. Palm-leaf.

Clear and legible writing; leaves are in perfect preservation, not a single leaf being worm-caten; probably not very old. — Scribe has left many blanks in the writing space, whenever the surface of the leaf was uneven or rugged. — Collated from adhy. 54.

M

Malabar, Poomulli Mana Library, No. 297. Folios 183, with about 10 lines to a page. Malayālam characters; dated Kollam 1017 (ca. A.D. 1842). Palm-leaf.

Collated from adhy. 54.

In view of the great unevenness of the critical apparatus, and of the consequent difficulty likely to be experienced by readers using the critical notes (printed at the foot of the page) in ascertaining what manuscripts have been added, discontinued, or discarded at different points of the text, I append, on the following page, a table which shows at a glance just what manuscripts have been actually collated for different portions of the text. Even the larger lacunae of the manuscripts, which cannot be easily ascertained, have been exhibited in this table. Only such (small) omissions have been, as a rule, ignored as are specifically mentioned in the footnote itself pertaining to the particular stanza, and which are therefore brought to the notice of the reader as soon as he reads the footnote.

PROLEGOMENA

TABLE SHOWING THE MSS. COLLATED FOR DIFFERENT PORTIONS OF THE TEXT

Adhyāya & Śloka	Northern Recension MSS.				South. Rec. MSS.
1. 1-204	Ko-s	V1 B1-4	Da Dn Dr	D1-12. 14	T1. 2 G1-7 M1-4
1. 205 – 2. 39	Ko-6	V1 B1-4	Da Dn Dr	D_{1-14}	T1. 2 G1-7 M1-4
2. 40–191	Ko-4.6	$V_1 B_{1-4}$	Da Dn Dr	D_{1-14}	T1. 2 G1-7 M1-4
2. 192–243	Ko-4. 6	$V_1 B_{1-4}$	Da Dn Dr	D_{1-14}	T1. 2 G2-7 M1-4
3. 1-44	Ko-4 Ñ1.	2 V1 B1-5	Da Dn	\mathbf{D}_{1-7}	T1. 2 G2-6 M1-5
3. 45 – 13. 45	Ko-4 Ñ1.	2 V1 B1-5	Da Dn	\mathbf{D}_{1-7}	T1. 2 G1-6 M1-5
14. 1 – 26. 9	Ko-4 Ñ1-	-3 V ₁ B ₁₋₅	Da Dn	\mathbf{D}_{1-7}	T1. 2 G1-6 M1-5
26. 10 - 43. 13		8 V1 B1-6	Da Dn	\mathbf{D}_{1-7}	T1. 2 G1-6 M1-6
43. 14-47. 19		8 V1 B1.8-5	Da Dn	\mathbf{D}_{1-7}	T1. 2 G1-6 M1-5
47. 20 – 53. 36	Ś1 Ko. 2-4 Ñ1-		Da Dn	D_{1-7}	T1. 2 G1-6 M1-5
54. 1–4	Ś1 Ko. 2-4 Ñ1-	-8 V ₁ B _{1.8-6}	Da Dn	D_{1-3}	T1. 9 G1-8 M8. 5-8
54. 5 – 55. 3°	Ś1 K0-4 Ñ1-	-8 V1 B1.3-6	Da Dn	\mathbf{D}_{1-5}	T1. 8 G1-6 M8. 5-8
55. $3^b - 60.61^b$	Ko-4 Ñ1-	8 V1 B1.3-6	Da Dn	D_{1-5}	T1. 2 G1-6 M3. 5-8
60. 61° – 61. 84°	Š1 K0-4 Ñ1-	s V1 B1. 3-6	Da Dn	$D_{1-\delta}$	T1. 2 G1-8 M8. 5-8
61. 84 ^b - 62. 2	Ko-4 Ñ1-	·8 V1 B1.8-6	$\mathbf{Da} \ \mathbf{Dn}$	\mathbf{D}_{1-5}	T1. 2 G1-6 M8. 5-8
62. 3 – 68. 19	Ko-4 Ñ1-	8 V1 B1.8-6	Da Dn	D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1-6 M3. 5-8
68. 20-74°	Ś1 K0-4 Ñ1-	3 V ₁ B _{1.8-6}	$\mathbf{Da} \ \mathbf{Dn}$	D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1-6 M3. 5-8
68. 74 ^b - 69. 41 ^c	Ś1 K0-4 Ñ1-	B _{1.8-6}	Da Dn	D1. 2. 4. 5	T1. 2 G1-6 M3. 6-8
69. 41 ^d ~51	Ś1 K0-2.4 Ñ1-	8 B _{1.3-6}	Da Dn	D _{1, 2, 4, 5}	T1. 2 G1-6 M3. 5-8
70. 1 – 71. 17°	Ś1 Ko-2.4 Ñ1-	3 B _{1.8-0}	Da Dn	\mathbf{D}_{1-5}	T1. 2 G1-6 M8. 5-8
71. 17^{d} – 72. 8^{b}	Ś1 K0-4 Ñ1-	B _{1.3-6}	Da Dn	$D_{1-\delta}$	T1. 2 G1-6 M8. 5-8
72. 8°-22	Ś1 Ko-2.4 Ñ1-	8 B ₁ . 8-6	Da Dn	D1-5	T1. 2 G1-6 Ms. 5-8
72. 23 - 74. 4	Ko-2.4 Ñ1-		Da Dn	D_{1-5}	T1. 2 G1-6 M8. 5-8
74. 5 - 76. 35	K0-4 Ñ1-		Da Dn	D_{1-5}	T _{1. 2} G ₁₋₆ M _{8. 5-8}
77. 1-78. 20°	Ko-4 Ñ1-		Da Dn	D1. 2. 4. 5	T _{1. 2} G ₁₋₆ M _{8. 5-8}
78. 20° – 90. 88	Ś1 K0-4 Ñ1-		Da Dn	D _{1. 2. 4. 5}	T ₁ , 2 G ₁₋₆ M ₃ , 5-8
90. 89 – 92. 13 ^d	Ś1 K0-4 Ñ1-		Da Dn	D _{1. 2. 4. 5}	T _{1. 2} G ₁₋₀ M _{8. 5-8}
92. 13°-96. 37°		3 V1 B1. 8. 5. 6		D _{1, 2, 4, 5}	T _{1.2} G ₁₋₆ M _{3.5-8}
96. 37°-127. 21°	Ś1 K0-4 Ñ1-			D _{1. 2. 4. 5}	T _{1.2} G ₁₋₆ M _{8.5-8}
127. 21 ⁸ – 181 . 40	· .	s V1 B1. 3. 5. 6		D _{1. 2. 4. 5}	T _{1. 2} G ₁₋₆ M _{8. 5-8}
		8 V1 B1. 3. 5. 6		D _{1. 2. 4. 5}	T _{1.3} G ₁₋₆ M _{8.5-8}

¹ Dis added at 1. 205. — Ks discontinued from 2. 40. — G1 has lacuna from 2. 192 to 3. 44. — Ks Dr Ds-14 G7 discontinued, and Ñ1.2 B5 M5 added, from 3. 1. — Ñ3 added at 14. 1. — Ś1 added at 26. 10. — B2 ends at 43. 13. — K1 has lacuna from 47. 20 to 54. 4. — D5.7 M1.2.4 discontinued, and Bc Mc-3 added, from 54. 1. — Ś1 has lacuna from 55. 3⁵ to 60. 61⁵, and from 61. 84⁶ to 68. 19.

[—] Ds (which transp. the Śakuntalā and Yayāti episodes) has lacuna from 62. 3 to 69. 51. — V1 has lacuna from 68. 74° to 92. 13. — Ks has lacuna from 69. 41° to 71. 17°, and from 72. 8° to 74. 4. — Śi has lacuna from 72. 23 to 78. 20°. — Ds ends at 76. 35. — B4 ends at 90. 88. — V1 has lacuna from 96. 37° to 127. 21°. — Ts ends at 181. 40. — Ts begins from 182. 1.

TESTIMONIA

As testimonia, or aids of a partial or subsidiary character, there are available, besides the numerous commentaries, the following three important epitomes of the eleventh century: (i) the Javanese adaptation Bhāratam (ca. A.D. 1000), (ii) the Telugu adaptation Āndhra Bhāratamu by the Telugu poet Nannaya Bhatta (ca. A.D. 1025), and (iii) the Sanskrit adaptation Bhāratamañjarī by the Kaśmīrī poet Kṣemendra (ca. A.D. 1050); as also an important Persian rendering made some centuries later (ca. A. D. 1580) at the instance of that enlightened and sagacious Emperor of India with catholic sympathies, the great Akbar.

The commentaries collated for this edition are dealt with below, under the Devanāgarī versions. Here it will suffice to observe that, even when accompanied by the (epic) text, the commentaries are, for reasons which will be explained later on, evidence only for the actual lemmata and the pāṭhāntaras cited. The absence of commentary on a stanza or a group of stanzas or even on an adhyāya is, in general, no proof that that particular passage was lacking in the text used by the commentator. For, clearly, his text may have contained the passage in question, but he may not have deemed it necessary to comment upon any portion of it. Nevertheless when the commentary ignores a lengthy and difficult passage, then there is a strong presumption that the text of the commentator did not contain the passage. A case in point is the Kaṇikanīti, a passage of 186 lines, which is entirely ignored in Devabodha's commentary (but hase voked lengthy comments from both Arjunamiśra and Nīlakanṭha), and which is missing in the Kaśmīrī version.

As regards the old Javanese adaptation, from the reports of Dutch scholars¹ who have studied the original Javanese text, it appears that only eight out of the eighteen parvans of the Mahābhārata have been traced so far; namely, Ādi, Virāṭa, Udyoga, Bhīṣma, Āśramavāṣa, Mausala, Mahāprasthāna and Svargārohaṇa. Three of these (Āśramavāṣa, Mausala, Mahāprasthāna) were the subject of a doctor dissertation, submitted to the Leyden University by Dr. H. H. Juynboll, as early as 1893. The Javanese original was edited by the doctor in Roman characters and rendered into Dutch. Thirteen years later (1906) the same scholar published the text of the Ādi (with different readings) in Roman transcript.² Of the old Javanese Ādiparvan, only a few episodes have been as yet translated, to wit: the Parvaṣaṃgraha, the Pauṣya, the Amṛtamanthana, the story of Parikṣit and the Sauparṇa. Unfortunately these translations are not available in India; at least they were not available to me.

The chief value of the Javanese adaptation for us lies in the fact that throughout the old Javanese text are scattered Sanskrit quotations, which appear to have "served as landmarks for writers and hearers or readers". The text prepared by Dr. Juynboll, which is based upon eight manuscripts, is reputed to be very accurate. But it is admitted that the Sanskrit excerpts in the extant Javanese manuscripts are extremely corrupt, and it is a

¹ Cf. D. van Hinloopen Labberton, "The Mahābhārata in Mediaeval Javanese", JRAS. 1913. 1 ff., and the literature cited there; also Kurt Wulff, Den old javanske Wirataparva (Copenhagen 1917).

On the Mbh. in the island of Bali, cf. R. Friederich. JRAS. 1876. 176 f., 179 ff.

² Adiparwa, Oudjavaansch Prozageschrift, uitgegeven door Dr. H. H. Juynboll. 'S-Gravenhage 1906.

question how far the conjectural restorations by the editor correctly represent the original readings. It seems to me likely that in his reconstructions Dr. Juynboll was to a certain extent influenced by the wording of the Vulgate, which is certainly not always original. To give only one instance. On p. 70, the Javanese manuscripts read (in the Sakuntalā episode):

paripatyādayah sunu, hāraņireņuguņditah /,

which is corrupt; it conveys no sense. In the text the editor gives:

pratipadya padā sūnur, dharanīrenu gunthitah /,

which is nearly the reading of the Calcutta edition (3040). Though the Javanese manuscripts are palpably corrupt, yet they have preserved the correct paripatya (for pratipadya of the Vulgate), which is the reading of the Sāradā and K manuscripts of our edition. We have here to thank the Vulgate for the pratipadya of Dr. Juynboll's text!

Notwithstanding, that the period from which this adaptation dates is comparatively speaking recent, it yet precedes the known date of the manuscripts by several centuries and is hence of considerable importance for critical purposes, as a witness1 independent of and uninfluenced by the main line of our extant Indian witnesses. Most of the Sanskrit quotations of the Javanese text can be traced both in the Northern and the Southern recensions, as may be seen from our Appendix II, at the end of this volume, which contains a concordance of the Javanese extracts with the Critical Edition, the Calcutta Edition, and Sastri's Southern Recension. A few of the quotations are to be traced to the "additional" passages in the Northern manuscripts, but none to the specific Southern "additions". The conclusion is inevitable that the text of the Sanskrit Adiparvan used by the Javanese writers must have belonged to the Northern recension, a conclusion already suggested by the sequence of the Sakuntalā and Yayāti episodes, which is the Northern sequence. This does not necessarily mean that the entire Javanese Bhāratam represents the Northern recension. It is quite likely that some of the parvans utilized by the Javanese adapters belonged to the Southern recension. The late Mr. Utgikar² was inclined to think that the Javanese Virāţaparvan was of the Southern type. The point will have to be re-examined in the light of further evidence. The books were preserved and handed down separately; consequently the genesis of each parvan must be investigated separately.

The Telugu adaptation, the Andhra Bhāratamu,⁸ is a metrical epitome of the Mahābhārata, commenced by Nannaya Bhaṭṭa, a court poet of the Eastern Cālukya king Viṣṇuvardhana, who had his capital at Rajamundry, on the East Coast of India, and who appears to have ruled between 1022 and 1066.⁴ The torso of the Telugu rendering left behind by Nannaya, consisting of a version of the first two parvans and of a part of the third, was completed many years later by two other poets. Nannaya's version is valuable for the light it throws on the condition of the Southern recension—or, strictly speaking, of the Telugu version—in the eleventh century of the Christian era, especially in view of

¹ Particularly valuable, as the Indian MSS. are mostly conflated.

² The Virāṭaparvan (Poona 1923), Introduction, p. XIII, and ABI. 2. 167 f.

³ V. Ramasyami & Sons, Madras 1924-29.

⁴ Cf. Venkatachellam Iyer, Notes of a Study of the Preliminary Chapters of the Mahābhārata (Madras 1922), pp. 97-100.

the fact that Nannaya has included in his poem an accurate rendering of the Parvasam-graha, giving the number of ślokas in each of the parvans of his Mahābhārata.¹ The figure for the stanzas of the Ādi is 9984, which shows that the text used by Nannaya must have been substantially of the same size as that preserved in the extant Southern manuscripts. The poet is reported to have followed the original fairly closely. Notable is consequently his omission of Brahmā's visit to Vyāsa.²

Curiously enough, the third old important epitome of the Mahābhārata which we possess, the Bhāratamañjarī by Kṣemendra, belongs to the same century as the two epitomes mentioned above, since this Kasmīrī poet must also be assigned to the middle of the eleventh century. Bühler and Kirste have given in their Indian Studies, No. 2 (pp. 30 ff.), the results of a careful comparison of Kşemendra's abstract with the Bombay text of the Mahābhārata. They show that Ksemendra's text contains both additions and omissions as compared with the latter. Of the omissions they note: adhy. 4, 24, 45-48, 66, 94, 139, and parts of adhy. 141 and 197 of the Vulgate. Of these, adhy. 4 is, as pointed out by Bühler and Kirste, a short introductory chapter, a variant of adhy. 1; adhy. 45-48 are a repetition (with variations) of adhy. 13-15; adhy. 66 is a variant of the preceding adhyāya; adhy. 94 is a variant of adhy. 95 (prose), which is selected by Kscmendra for his purpose; finally, stanzas 44 to end of adhy. 197 are a repetition of a part of adhy. 169. The reason for the omission of these adhyayas is thus clear: they are mere repetitions. The remaining adhyāyas, which are missing and whose omission Bühler-Kirste could not account for, namely, adhy. 24, 139, and 141 (stanzas 1-19) are also missing in many of our Mahābhārata manuscripts and have accordingly been omitted in the constituted text as well. To these must be added the important omission of adhy, 140 of the Vulgate, the Kanikanīti, which is likewise omitted by Ksemendra, an omission which appears to have been overlooked by Bühler and Kirste.

The collaborating authors felt justified in concluding that the omissions and additions "are just such liberties as any Kāvya poet would take in making a similar abridgement." They were also of opinion that the original cannot have differed very essentially from our current texts, that is, the Vulgate. This is correct up to a certain point. A comparison with the different versions shows that Kṣemendra's version agrees, as was to be expected, most closely with the Śāradā. On comparing the divisions of the Mañjarī with those given in Bombay or Calcutta editions of the Mahābhārata, Bühler and Kirste were struck by the fact that the Mañjarī divisions agreed better with the course of the narrative; and they give examples to show that the arrangement of the Mañjarī is more logical. That is quite natural, because the old Northern manuscripts, which this edition

¹ The figures of Nannaya's Andhra Bhāratamu are now given by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Mahābhārata, Southern Recension, Vol. II, Introduction, p. XXX (Scheme of Slokas). They were first published by Venkatachellam Iyer, op. cit. p. 311.

² Cf. Venkatachellam Iyer, op. cit. p. 99.

⁸ Ed. Kāvyamālā, No. 64 (1898).

⁴ Keith, A History of Sanskrit Literature, p. 136.

⁵ op. cit. p. 30.

Javanese Bhäratam; cf. Labberton, JRAS. 1913. 7: "The knotty point as to the more reliable of the two sets [of genealogies] is decided by our Old Javanese text in favour of the second, that being the only one it knows".

follows, fully support the arrangement of the Manjari, whereas the divisions adopted in the Vulgate are secondary and quite corrupt.

The Persian translation of the Mahābhārata, made in the reign of Emperor Akbar, being still unedited, could not be consulted. A very full account of this rendering has, however, been given by the late Dr. Sir Jivanji Jamshedji Modi in a paper read before the First Oriental Conference at Poona in November 1919 and published in the Annals of this Institute. Of all the Sanskrit works Akbar got translated, the Mahābhārata, it appears, had his most earnest attention.

Several eminent poets and scholars had a hand in translating the Great Epic of India into Persian. The $\bar{A'in\text{-}e\text{-}Akbari}$ gives the following names: Naqib Khān, Maulānā 'Abdu'l-Qādir Badāyūnī, and Shaikh Sulṭān of Thanesar, to which the *Muntakhab-u't-Tawārīkh* adds the names of Mullā Sherī, and Shaikh Faizī (the brother of Abu'l-Fazl).

"Badaoni translated", we are informed by Sir Jivanji, on the authority of contemporaneous chronicles, "two out of the eighteen sections. Mullā Sherī and Naqīb Khān did a part of the work and the rest was completed by Sultān Hājī of Thanessar. Shaikh Faizī converted their 'rough translation into elegant prose and verse, but he did not complete more than two sections.' Sultān Hājī, then revised these two sections and verse. Not only did he do so, but he also revised his work which formed a large share of the work." Quoting Badāyūnī, Sir Jivanji continues: "The Hājī aforesaid revised these two sections, and as for the omissions which had taken place in his first edition, those defects he put right, and comparing it word for word was brought to such a point of perfection that not a fly-mark of the original was omitted"! The preface to this translation was from the pen of that gifted courtier of Akbar who has left us such an admirable account of the Emperor's reign, Abu'l-Fazl. This Persian version appears to have been a free rendering of the original, made by Muslim poets and scholars at the Court of Akbar, to whom the sense of the original had been explained by Hindu pandits, under the orders of the Emperor.

There are numerous other vernacular abstracts of the Mahābhārata besides the Telugu abstract mentioned above, but most of them are of a late date. Moreover, they are all far too free to be of much use to us in reconstructing the text of the Mahābhārata.

Besides these abstracts and adaptations, there are parallel versions of certain passages or even of whole episodes to be met with in other works. Thus we have a parallel version of the Sakuntalā episode (adhy. 62 ff.), in the Padmapurāṇa; of the Yayāti episode (adhy. 71 ff.), in the Matsyapurāṇa; of the story of Ruru (adhy. 8 ff.), in the Devībhāgavata; of a portion of Samudramanthana (adhy. 16 f.), again in the Matsyapurāṇa; of a portion of a cosmogonic passage (1. 60. 54 ff.), in the Rāmāyaṇa.

¹ Cf. Holtzmann, Das Mahābhārata, 3. 110; and A. Ludwig, "Das Mahābhārata als Epos und Rechtsbuch" (Review), pp. 66 ff., 93 ff.

² Cf. vol. 6 (1924-25), pp. 84 ff. ⁸ ABI. 6, 95.

⁴ Cf. Belloni-Filippi, "La leggenda Mahābhā-ratiana di Sakuntalā nell' edizione critica di Poona",

Giornale della Società Asiatica Italiana (NS). 2 (1932). 135-140.

⁵ Cf. Gaya Prasad Dixit, "A Textual Comparison of the Story of Yayati as found in the Mahabharata and the Matsyapurana", Proc. Fifth Ind. Orient. Conf. (Lahore 1930), vol. 1, pp. 721 ff.

PROLEGOMENA XXIX

There is more distant connection between our Sauparna (adhy. 14 ff.) and the pseudovedic Suparnādhyāya.¹ Some of the stanzas of the Adi are cited, with or without mention of the source, in the Tantravārttika of Kumārila Bhaṭṭa (e. g. our 1. 1. 209), as also in the Bhāṣyas of Ācārya Śaṁkara (e. g. our 1. 1. 37). A few of the sententious stanzas (e. g. our 1. 74. 1 ff.) recur, with variation, in Buddhist literature,² while stray stanzas are to be found again in the Khilas of the Rgveda (e. g. our 1. 53. 22 f.)³, the Manusmṛti⁴ (e. g. our 1. 3. 94) and the Bṛhaddevatā⁵ (e. g. our 1. 59. 12). One of our stanzas (1. 119. 6) has been cited in the Dhvanyāloka of Ānandavardhana, as by Mahaṛṣi Vyāsa. There are probably many stanzas which remain to be identified.

It is perhaps well to add in this place that a certain amount of caution is necessary in making any critical use of citations of stray Mahābhārata stanzas we meet with again in other works. We must, in the first place, bear in mind that most of the other works have yet to be properly edited. Even in critically edited texts we must take into account the various readings of the passage in question in the manuscripts collated. Then in the case of citations we must allow for failures of memory; since in ancient times the stanzas were almost invariably quoted from memory, and the quotation was never compared with the original. Moreover we must never forget that probably from time immemorial there have existed local versions of the Mahābhārata. The citations made even by very old writers were from these local versions. A citation by a writer of the eighth century or even the sixth century proves nothing for the Ur-Mahābhārata, that ideal but impossible desideratum; though the citation is far older than our manuscripts, it is evidence only for the text of the local Mahābhārata in the eighth, respectively the sixth century, notwithstanding that the differences between the various recensions and versions of the Mahābhārata must diminish as we go back further and further.

¹ Cf. Jarl Charpentier, Die Suparnasage, Uppsala 1920.

² Franke, "Jätaka-Mahäbhärata-Paralleln", WZ KM, 20 (1906), 323, 357 f.

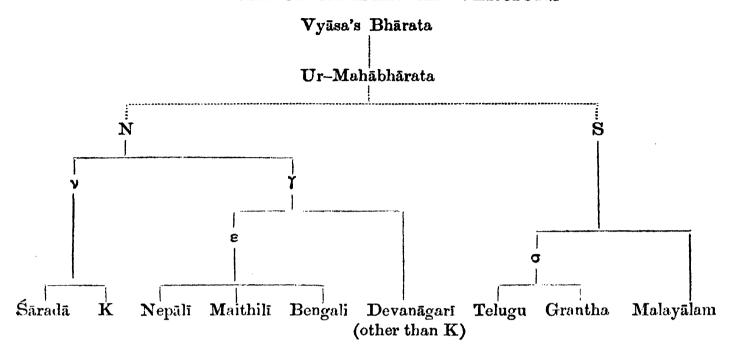
⁸ Cf. Max Müller's edition of the Rgveds, vol. 4

^{(1892),} p. 521, stanzas 5-8.

⁴ 2, 111.

⁵ Winternitz, "Brhaddevatā und Mahābhārata", WZKM. 20 (1906). 1 ff.; espcially, pp. 10 f., 28 f., 31 ff., 34.

PEDIGREE OF ADIPARVAN VERSIONS

EXPLANATION OF THE SIGLA USED IN THE ABOVE PEDIGREE

N is the ultimate source from which all versions of the Northern recension are, directly or indirectly, derived.

v is the lost archetype of the North-Western group, appreciably shorter than any of the other known versions (textus simplicior).

K is a specific Devanāgarī version allied to the Śāradā (or Kaśmīrī) version (sharply distinguished from other Devanāgarī versions), of which one MS. (K1) is the direct copy of a Śāradā original. The version is largely contaminated from MSS. of the (central) sub-recension (Y), and in part, also from some unknown Southern sources. Exact provenance of the version is unknown.

Y is the intermediate (inflated) source from which all versions of the central sub-recension are derived (comprising the Eastern and Western groups), occupying a position intermediate between the North-Western and the Southern groups. It contains a considerable number of secondary additions (including repetitions), as also a very large number of verbal alterations and corruptions.

e is the lost archetype of the Eastern group (comprising the Nepālī, Maithilī and Bengali versions), which is free from the additions and alterations made later in certain Devanāgarī MSS.

S is the ultimate source from which all versions of the Southern recension are, directly or indirectly, derived and which is appreciably longer than N, and far more elaborate (textus ornatior).

σ is the lost archetype of TG, containing a large number of corruptions and secondary additions, from which M is free.

PROLEGOMENA XXXI

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

The textual criticism of the Mahābhārata proceeds from the incontrovertible fact that the text of the Great Epic has been handed down in two divergent forms, a Northern and a Southern recension, texts typical of the Aryavarta and the Daksinapatha. With the realization of this patent contrast began the Mahābhārata textual criticism nearly fifty years ago, when Protap Chandra Roy brought out his popular edition of the Mahābhārata (1883-96), under the auspices of the Datavya Bharata Karyalaya. A brief account of the controversy to which the publication of this edition of the Mahābhārata gave rise is to be found in Roy's writings. We are told there that the appearance of his edition was hailed by The Hindu of Madras, that great bulwark of Dravidian Hinduism, in its issue dated November 22, 1885, with the publication of a bellicose letter, headed "Another edition of the Mahabharata", purporting to give an account of the proceedings of a public meeting held at Mayaveram, and containing an outspoken and trenchant criticism of Roy's edition by one Mr. Sreenivasa Sastrial. This worthy gentleman thought Roy's edition to be "sadly defective in the text and that this defect is detrimental to the religious interests as many portions supporting the Advaita and Vāsishta-advaita (sic) doctrines, but unfavourable to the Sakti worshippers of the North, have been omitted". "It was sad, therefore," bemoaned this aggrieved protagonist of the Southern Recension, "that the generous gentleman of the North, Protapa Chandra Roy, that undertook to edit the text, should decline the responsibility of editing the text as correctly as possible and to compare various manuscripts of the text from Southern India." Mr. Sreenivasa Sastrial, it is reported, "instanced one or two portions of the Mahābhārata, omitted in the Calcutta edition, which can be proved by indisputable testimony to have existed in the earliest copies of the work." One wonders, where and how this esteemable gentleman could have got hold of "the earliest copies" of the work; or rather, just how early were the copies he was referring to. "Again, many verses", complained this Vaisnava propagandist, "quoted by the great philosophers of the South in support of their respective doctrines, are not to be found in Mr. Protapa Chandra Roy's edition"!

The reply of Protap Chandra Roy is not altogether without interest. He ruefully admitted—what we must even now admit—that "there can be no edition of the Mahabharata, how carefully edited soever, that would please scholars of every part of India...Like other ancient works that have come down to us from century to century by the method of manual transcription, large interpolations have been inserted in this great work. To settle, at this fag-end of the nineteenth century, what portions are genuine and what otherwise, is. except in a very few instances, simply impossible. With highly commendable

¹ Cf. the letter addressed by Roy to the Editor of *The Hindu* (Madras) and published on the cover of fascicule XXIX of his translation of the Mbb.

^{(1887).} See also Holtzmann, Das Mahābhārata, 3. 33.

² Italics mine!

objectivity, Roy then proceeds to enunciate a critical principle, which, simple—nay, obvious—as it is, many a reputable scholar of India will find difficult to appreciate even at the present day. "I know of no method", wrote Roy, nearly fifty years ago, "except that of taking that only as undoubtedly genuine which occurs in all the manuscripts of the East, the North, the West, and the South"! "As far as my edition is concerned", he continued, "it is substantially based on that of the Royal Asiatic Society of Bengal, published about forty-five years ago under the superintendence of a few learned Pandits of Bengal aided, as I believe, by an English orientalist of repute. . . . Manuscripts had been procured from all parts of India (the South unexcepted) and these were carefully collated. Although edited with such care, I have not, however, slavishly followed the Society's edition. I have compared it carefully with the Maharājah of Burdwan's text in the Bengalee character which was edited with still greater care. About 18 manuscripts procured from different parts of India (the South not excepted) were carefully collated by the Burdwan Pundits before they admitted a single sloka as genuine. I have very frequently referred to this Burdwan edition also for checking the Society's text. . . . Besides the published texts, I have now and then referred to certain manuscripts. These, however, are all of Bengal. I am willing to consult any approved manuscript of Southern India. . . I conclude by repeating that I have no complaint against Mr. Sreenivasa. On the other hand, I freely admit that an edition like the one projected by him will be a valuable accession to the libraries of all scholars in India and in countries out of India. Only the same remarks that he has applied to my edition will, I am confident, apply to his, when a Pundit of Northern or Western India takes it up for notice or review, unless, of course, the learned Sastrial includes, without critical examination, cvery passage bearing on both the Advaita and the Cākta worship. I may assure Mr. Sastrial, however, that in that case, in his attempt to please every body he will, like the painter in the fable, please none, particularly among readers of judgment and critical discrimination. The fact is, that the divergences of manuscripts are so great that it is perfectly impossible to produce an edition that could at once satisfy both Aryāvarta and Dākshinātya." That edition, alas, so bravely and enthusiastically planned by Mr. Sreenivasa Sastrial, to which reference is made in the above extract, appears never to have seen the interior of any printing establishment!

I have quoted Protap Chandra Roy in extense, not merely because of the interesting sidelight his remarks throw on the question of the different editions of the Mahābhārata, projected or planned, in or just before his time, but also because of some remarkably sound principles of textual criticism, briefly, but clearly, propounded therein by him. Protap Chandra Roy had grasped the Mahābhārata Problem in all its essentials. But the time was not yet ripe for the actual preparation of a critical edition of the Mahābhārata.

The differences between the two recensions of the Mahābhārata must not be underrated. Between them there lies, to start with, the irksome barrier of scripts. It is no exaggeration to say that in India to the Northerners, the Southern versions written in Southern scripts, ordinarily speaking, were and are sealed books; on the other hand, the Southerners, with the possible exception of a few learned Pandits—who, in fact, after a half-hearted admission of epic poetry into the realm of literature, cheerfully leave the

study of the bulk of the Mahābhārata text to their less gifted brethren—could not and cannot decipher the Northern scripts, perhaps with the exception of the Devanāgarī.

When one laboriously surmounts this initial obstacle, and starts to compare the two recensions, one finds, to one's surprise, that the difference between them begins, as a matter of fact, with the very division of the Mahābhārata into its various parvans! Against the commonly accepted, conventional division of the epic into eighteen books (parvans), there is the Southern division into twenty-four. More surprising still is the fact that the Adiparvan itself, the very first book of the epic (with which alone we are, in fact, here concerned), is sub divided in Southern manuscripts into three (Adi, Astika and Sambhava), or at least into two (Adi and Sambhava) separate major parvans.2 Let me emphasize that it is the main large divisions (parvans) of the epic I am here referring to, and not the hundred (sub-)parvans (also called upaparvans or antahparvans). The sub-parvans, in point of fact, could not come into question here at all. Only the Northern manuscripts, as a rule, mention in their colophons the names of the sub-parvans; the Southern manuscripts ignore (as far as I can say at present, uniformly) this detail, very rarely mentioning, in their colophons, the name of the corresponding sub-parvan.8 We have, therefore, no means of knowing precisely the number and the limits of the subparvans in the Southern scheme, except, of course, the meagre and ambiguous data of the Parvasamgraha (Adi 2) itself.4

It is true that the Southern (printed) editions (not excepting Professor P. P. S. Sastri's critical edition of the Southern recension, as far as it has gone) follow the division of the epic uniformly into the conventional eighteen books. But in so far as they do that, the editors, it seems to me, must be overriding knowingly (but without giving the fact inexpedient prominence) the clear and unmistakable testimony of Southern manuscripts. They prefer to sacrifice the Southern manuscript tradition and make their editions harmonize with the data of the Parvasamgraha: always a grave blunder; because, clearly, the data of the Parvasamgraha can be manipulated far more easily than those of the manuscripts of the text. The Parvasamgraha, if compiled, originally, on the basis of some Northern version, would certainly not fit the Southern recension exactly, even when the Parvasamgraha was first compiled.

¹ See the remarks of Burnell, A Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace at Tanjore (London 1879), p. 180; and Winternitz, Ind. Ant. 1898. 122.

In most Southern manuscripts the adhyāyas of these different parts of our Adiparvan are separately numbered. In our critical apparatus a new beginning is made with (our) adhy. 54 in all Southern MSS. except T1 (which is a misch-codex), an adhyāya which marks the beginning of our Adivams'āvataraṇaparvan; in the colophons of the Southern MSS. it is called the first adhyāya of the Sambhavaparvan.

⁸ On the other hand, the Southern MSS. (and in fact even most of the Northern MSS.) frequently

mention the name of the Upākhyāna or the name of the adhyāya; but even this is never done regularly and systematically.

⁴ The Parvasamigraha gives only the names of the (100) sub-parvans, and the contents of the (18) major parvans. But from these data, we cannot say from what adhyāya to what adhyāya a particular sub-parvan extends.

⁵ Thus, from these Southern ed., one can never elicit the fact that in the Southern Recension our Adi is divided into two parts (parvans) and that these parts have separate numbering of adhyāyas!

⁶ This is clearly suggested by the fact that the longer Table of Contents (1. 2. 72-233) follows the

The difference between the recensions does not end there by any means, unhappily. The manuscripts of the two recensions show numerous other, big and small, discrepancies: discrepancies in the spelling of most ordinary words (e. g. N बीहा: S बीला or बीळा), especially of proper names (e. g. N नैमिष: S नैमिश); in the readings of words, phrases, lines, stanzas, groups of stanzas (passim); in the sequence of all these elements (passim); in the relative position of single adhyāyas or of a small group of adhyāyas (passim); in the relative sequence of whole episodes (e.g. the Sakuntalā and Yayāti episodes, Ādi 62 ff., and 70 ff.). What is more disconcerting still is that the recensions show also complicated displacements of portions of adhyayas; cf., for example, the long notes on 1. 106. 11 (p. 474 f.), and 1. 144. 20 (p. 624). Besides these variations in spellings, readings and sequences, there are additions (or omissions, just as one may happen to regard them) of single lines (often "inorganic", i. e. such as can be added or omitted with no effect upon the grammar or continuity), of short passages (passim) and long passages comprising more than a hundred lines (cf. App. I, No. 55, a passage of 125 lines, setting forth the story of the Kāśī princess Ambā). These additions (respectively omissions) and verbal variants sometimes go to such a length that, at times, there emerges in the end an entirely different story. Compare, for instance, the two versions of the highly popular episode "Rape of Subhadrā" (Subhadrāharana) in adhy. 211-212 of our edition and passage No. 114 of App. I (comprising over 460 lines!). We find that the Southern version of this story is enriched with many entirely novel and startling features, such as Arjuna's masquerading as a peripatetic monk (yati), or his fierce battle with the Yadava forces led by Viprthu, which he, of course, routs, alone and unaided, or rather merely with the help of his newly acquired, valiant and resourceful wife, who acts as his charioteer!

A notable feature of the Southern recension is that it is considerably longer than the Northern. The constituted text of the Parvasamgraha (1. 2. 96) gives 7984 "ślokas" (that is, probably, what is technically called granthas) as the extent of the Adi:

सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च। श्लोकाश्च चतुराशीतिर्देशो ग्रन्थो महात्मना॥

The extent of the Vulgate is computed to be about 8460 "stanzas". The length of the Southern text of the Adi edited by Professor P. P. S. Sastri is given by himself as 9984 "stanzas", slightly in excess of his own Parvasamgraha figure (M. 1. 2. 102), which differs as regards this figure (as in many other figures in adhy. 2) from our edition. This latter figure (9984) is perhaps a trifle in excess of the presumable extent of the (normal) Southern recension, since P. P. S. Sastri's text contains some clear instances of interpolation (from Telugu, Tamil and even Northern sources), which need not necessarily be put down to the already swollen account of the Southern recension. The difference between the Vulgate and Sastri's text is about 1524 "stanzas". But even the common Southern text, which will be appreciably shorter than Sastri's, may confidently be

eighteen-parvan division, which does not harmonize with the data of the colophons of the Southern MSS, which have the twenty-four-parvan division.

¹ Even the Sakuntalā episode gets a somewhat

different colouring in the Southern recension.

² For instance the Svetaki episode (M. 1, 214. 29-98½), which, in the form printed there, is missing in all MSS. of his own critical apparatus!

reckoned to contain approximately 1300 "slokas" (i. e. granthas) more than the longest Northern version of the Adi!

This excess in the Southern recension is not due to the addition of any single lengthy passage or just a few of such passages even, though there are undoubtedly among them some fairly long passages. The excess is due to additions, large and small, distributed almost evenly throughout the parvan.

Not only is the Southern text thus appreciably longer than the other, the story itself of the Southern recension, as compared with that of the Northern, is, owing to many of these additions, much richer in details, leaving little or nothing to the imagination of the reader or the hearer. Thus, for example, in the Northern recension, the father of Satyavatī or Matsyagandhā (Vyāsa's own mother) is a nameless king of fisher-folk, making a living, on the banks of the Yamunā, by fishing. This is rather unsatisfactory. That the name of Matsyagandhā's father—he is really only her foster-father, according to the fable—should not have been preserved, seems a shocking piece of negligence on the part of the historian, that is, the story-teller, since history as it is narrated (as has been well said) is a kind of roman à thèse. The Southern recension here comes to our help. It has carefully procured the name of the foster-father of Kālī Matsyagandhā alias Satyavatī: it was Uccaihśravas (a high-sounding Aryan name), if we are to believe the Southern recension. He was named after the great snow-white Stallion of the Gods, which came out of the ocean when it was being churned for Ambrosia by the Gods and the Titans.

Then again, the Purohita sent by the Yādavas to the forest retreat of Pāṇḍu in the Himalayas was a Kāśyapa. He was required, of course, to perform all the little Aryan rites for the Pāṇḍavas. Moreover, it is best that kings always have their Rājaguru by their side, to advise and help them on all occasions. The Northern recension does not even tell us that the Yādavas had sent any Purohita at all to Pāṇḍu's hermitage; so there, no question of his name arises.

But a really illuminating instance of the richness of information furnished by the Southern recension is supplied by an "additional" adhyāya¹ in this recension, which gives us some new and interesting chronological details about the Pānḍavas themselves. These details disperse that haze of uncertainty and vagueness which overspreads the ordinary account.

The Southern recension informs us that when the Pāṇḍavas first arrived at the Court of Hāstinapura from the forest retreat, after the death of their father, Yudhiṣṭhira was exactly sixteen years old, Bhīma fifteen, Arjuna fourteen, the twins thirteen. We are further told exactly how long the Pāṇḍu brothers stayed at the Kaurava Court, in the Lac House (Jatugrha), in Ekacakrā, at the Court of the Pāṇcāla King, then again at the Kaurava Court, then in Indraprastha, and so on. Yudhiṣṭhira died at the ripe old age of 108, which is a mystic number. Arjuna was younger than Kṛṣṇa by three months, which was also exactly the difference between the ages of Kṛṣṇa and Balarāma. And so on and so forth. Almost all these useful details are lacking in the Northern recension, and I doubt whether they can even be reconstructed from the meagre data of this recension on these points.

The Southern recension impresses us thus by its precision, schematization, and thoroughly practical outlook. Compared with it, the Northern recension is distinctly vague, unsystematic, sometimes even inconsequent, more like a story rather naïvely narrated, as we find in actual experience.

The Southern recension of the Adi at least is thus not merely longer, but also fuller, more exuberent, more ornate than the Northern. It may therefore be fitly styled, in relation to the Northern, the textus ornation.

Notwithstanding these and other discrepancies, there persists throughout, between the recensions, a distinct and undeniable family resemblance, and there can be not the slightest doubt that they both spring from a common source, albeit a distant and somewhat nebulous source. Follow the course of these divergent streams as far back as one will, the clusive source seems to recede still further and lose itself in the mists of antiquity.

It was pointed out above that a noteworthy feature of the Southern recension was that it was appreciably *longer* than the Northern. The character of the principal additions may be seen from the following list of some of the more important and lengthy passages peculiar to the Southern recension, whose texts are given in Appendix I.

- (1) No. 9 (S except M₁): God Śiva (Rudra) drinks up the poison (hālāhala) which exudes from the mouth of Vāsuki, while the Devas and Asuras are churning the ocean for Ambrosia (samudramanthana); comprising 19 lines.
 - (2) No. 45-48 and 51: Additions to the Sakuntalā episode (together 231 lines).
- (3) No. 52: Mādhavī is introduced on the scene during the discourse between Yayāti and his grandsons, in the Yayāti episode (43 lines).
 - (4) No. 55: Anticipation of the story of the Kāśī princess Ambā (125 lines).
 - (5) No. 59: Sūrya persuades Kuntī to have sexual intercourse (21 lines).
- (6) No. 67: Details of the early life of the Pāndavas in the Himalayan retreat (46 lines).
 - (7) No. 68-69: Pāṇḍu's death and many funeral orations (together 123 lines).
- (8) No. 78 (S, and by conflation K₄ Da₁ Dn D_{2,4,5}): Details of a battle between the Kurus and the Pāñcālas, and capture of Drupada (119 lines).
- (9) No. 79: Anticipation of the account of the birth of Draupadī and Dhṛṣṭa-dyumna; and account of the birth of Drupada (together 194 lines).
 - (10) No. 87-89: Additions to the Hidimba episode (69 lines).
- (11) No. 91-93: Additions to the Bakavadha episode, including a detailed account of the fight between the two well-matched giants, Baka and Bhīma (106 lines).
- (12) No. 95: Drupada bemoans the loss of the Pāṇḍavas, and is consoled by his Purchita; decides, at the advice of the Purchita, to celebrate the Svayamvara of Kṛṣṇā, in the hope that the Paṇḍavas might turn up (74 lines).
- (13) No. 100: Story of Nālayanī narrated by Vyāsa to the Pāñcāla king, to justify the polyandrous marriage of the Pāṇḍavas (118 lines).
 - (14) No. 101: Story of Bhaumāśvī related on the same occasion (22 lines).
- (15) No. 103: Mimic warfare between the Kauravas and Pāndavas aided by Pāncālas (219 lines).

- (16) No. 108: Dhṛtarāṣṭra crowns Yudhiṣṭhira king before despatching the Pāṇḍavas to Indraprastha (58 lines).
 - (17) No. 111: Description of Nārada, who comes to visit Yudhişthira (55 lines).
 - (18) No. 113-115: Expansion of the Subhadraharana (562 lines!).
 - (19) No. 116: Arjuna's welcome on his return from exile (28 lines).

These passages alone comprise 2250 lines or 1125 stanzas approximately!

The discrepancies between the two recensions, as already observed, are so numerous and so multifarious, that any attempt to enumerate and classify them must remain incomplete and unsatisfactory. Nevertheless it may be useful to begin a cursory survey of the divergences, noting at the same time the typical characteristics of the Southern "additions", characteristics which recur with fair frequency in the Adi, and which are likely to reappear in other parvans. These notes may prove useful for distinguishing between the different "hands" which have been at work in shaping this imposing monument of Indian antiquity, when the entire text has been treated in the manner proposed here, and we have sufficient data for undertaking a minute and systematic study of the variations and evaluating them.

The deviations of the Southern recension from the Northern (taking for purposes of exposition the latter to represent the norm) are of the following kind.

- 1. Variants of isolated words or phrases, (a) unimportant and (b) important.
- (a) Unimportant, such as one comes across in line after line. They are far too numerous to be listed even approximately completely, but from among them we may single out these for specific mention:
- (i) fluctuations in the spelling of proper names, e. g. S नैमिश (N नैमिश), रोमहर्षण (लोमहर्षण), अस्तीक (आस्तीक), इलिल (इलिन), हस्तिनपुर (हास्तिनपुर), उचथ्य (उतथ्य), महाभिषक् (महाभिष), असु (तंसु), etc., etc.
- (ii) variations mainly due to mere transpositions of words, e. g. S महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः (N °वें: पूजितस्यह सर्वलोके म°) 1. 1. 23; प्रतीपस्तु ततो राजा (ततः प्रतीपो राजा स) 92. 1; etc., etc.
- (iii) unremitting variation of: monosyllabic particles and verse-fillers, which are among the most unstable elements of the received text, such as च, चै, तु, ह, हि, [अ] य; common adverbs and conjunctions, such as ततः, तदा, तथा, तत्र, यतः, यदा, यथा, यत्र, अत्र, अतः, हतः, अथ, चापि, चैव; and prepositions अधि-अभि-वि-अति, प्रति-परि, अनु-उप, etc., etc.
- (iv) substitution of metrically equivalent synonyms, or words and phrases of similar significance; e. g. रोष-कोध-कोप; ऋषि-मुनि; प्रभु-विभु-(अ)भिभू; द्विज-विप्र; राज्य-राष्ट्र; पन्नग-भुजग; नरेश्वर-नरोत्तम-नर्धिप-नर्थभ; ब्रह्मवित्तम-द्विजसत्तम-वेदवित्तम-विप्रसत्तम; पन्नगेश्वर-पन्नगोत्तम (and similar compounds with ईश्वर and उत्तम); अझविशारद-शञ्चविशारद-शञ्चविशारद-वाक्यविशारद; यशस्तिन्-तरस्तिन्-तपस्तिन्-तपस्तिन्; समरदुर्भदौ-समरदुर्जयौ; कथयिष्यामि-संप्रवक्ष्यामि-कीर्तयिष्यामि; अमित्रतेजसा-अभित्वुद्धिना; महावल-महाभुज-महारथ-महायशः; वराङ्गना-श्चिसिता; चारदर्शना-चारलोचना-चारहासिनी-वरवर्णिनी-(अ)मरवर्णिनी; धर्मभृतां वर-शञ्च(शास्त्र)विदां वर; असंश्वं-न संशयः; etc., etc.
- (v) substitution of equivalent epic iterata; e. g. उवाच तदनन्तरं, पुनरेवाभ्यभाषत; परस्परजिधांसया, परस्परविधांसया, परस्परविधांसय, परस्परविधांसया, परस्परविधांसय, परस्पर्या, परस्परविधांसय, परस्पर्या, परस्या, परस्पर्या, परस्पर्या, परस्पर्या, परस्पर्या, परस्पर्या, परस्पर

Hopkins's collection of "Parallel phrases in the two Epics" in the Great Epic, pp. 403 ff. (Appendix A).

- (b) Important variants, which make a considerable difference in the sense, and of which the critique must take account. Of such variants, relatively speaking, there are only a few; e. g. discrepant divisions of the epic into parvans and adhyāyas; variants of the titles of the sub-parvans (e. g. S अयोपवेशव: N स्वास्त्रभय), of the numbers of adhyāyas and slokas in the Parvasamgraha (the figures for slokas differ, at times, by thousands).— An example of a different character from another part of the Adi is the variant वर्ष: मास in the stanzas which refer to the duration of Arjuna's exile. According to the Northern recension it is thirteen years; according to the Southern, only thirteen months! Cf. 1. 204. 28. प नो द्वादश वर्षाण (S वे मासान, मासानि etc.) बहा(S वत)नारी वने वसेत; 205. 30 वने द्वादश वर्षाण (S मासानं, मासानि, मासानि,
- 2. Larger variations between continuous passages, as a whole, the total extent remaining approximately the same.

We find them (a) mostly in the long lists of names: e. g. of the hundred sons of Dhṛtarāṣṭra (adhy. 108), of ancient kings (1. 1. 166 ff.), of serpents (1. 52. 5 ff.), of kings present at Draupadī's svayamvara (adhy. 177); but (b) also when there are transpositions of whole or parts of adhyāyas (e. g. the prose genealogy, adhy. 90); or again (c) when there is free paraphrase of a passage (passim).

- 3. Expansion of the text in S without materially altering the nature of the contents or the course of the narrative.
 - (a) By multiplication of the items of a list. For instance:

In adhy. 20, S (with K₄ marg. Dn D₄ marg.) adds seven lines of praise to an existing hymn (स्तोत्र), addressed to Garuda. In these lines, Garuda is identified, in turn, with all the principal gods, and with everything that is pre-eminent in the world:

299* त्वं विभुस्तपनः सूर्यः परमेष्ठी प्रजापतिः ।
त्विमिन्द्रस्त्वं हयमुखस्त्वं शरस्त्वं जगत्पतिः ।
त्वं मुखं पद्मजो विप्रस्त्वमिन्नः पवनस्तथा ।
त्वं हि धाता विधाता च त्वं विष्णुः सुरसत्तमः ।
त्वं महानिभभूः शश्वदमृतं त्वं महद्यशः ।
त्वं प्रभास्त्वमिभेषेतं त्वं नस्त्राणमनुत्तमम् ।
त्वं गतिः सततं त्वत्तः कथं नः प्राप्नुयाद्भयम् ।

In adhy. 64, S (with K₄ Dn D_{1.5}) gives an additional short list of sciences in which the Rsis in Kanva's penance grove were proficient:

586* शब्दच्छन्दोनिरुक्तक्षेः कालक्षानिवशारदैः। द्रव्यकर्मगुणक्षेश्च कार्यकारणवेदिभिः। जल्पवाद्वितण्डक्षेर्व्यासग्रन्थसमाश्चितेः। नानाशास्त्रेषु मुख्येश्च श्रुश्चाव स्वनमीरितम्। In adhy. 74, an additional passage (of 7 lines) in S (with D₃) harps on the well-worn theme of the evils that attend on anger:

745* तसादकोधनः श्रेष्ठः कामकोधौ न पूजितौ।
त्रुद्धस्य निष्फलान्येव दानयश्वतपांसि च।
तसादकोधने यश्वस्तपो दानं महत्फलम्।
न पूतो न तपखी च न यज्वा न च धर्मकृत्।
क्रोधस्य यो वशं गच्छेत्तस्य लोकद्वयं न च।
पुत्रभृत्यसुद्धन्मित्रभार्या धर्मश्च सत्यतः।
तस्यैतान्यपयास्यन्ति कोधशीलस्य निश्चितम्।

In adhy. 165, a Southern passage expands in hyperbolic language the list of edibles and other commodities (such as wines, clothes and blankets) furnished by Vasiṣṭha's Kāmadhenu, by the addition of 6 more lines:

1753* बाष्पाख्यस्योदनस्येव राशयः पर्वतोपमाः ।
निष्ठान्तानि च स्पांश्च द्धिकुल्यास्त्येव च ।
कृपांश्च घृतसंपूर्णान्भक्ष्याणां राशयस्तथा ।
भोजनानि महार्हाणि तत्र तत्र सहस्रशः ।
इश्लून्मधु च लाजांश्च मैरेयांश्च वरासवान् ।
वस्त्राणि च महार्हाणि कम्बलानि सहस्रशः ।

In adhy. 213, the Southern recension furnishes us with a supplementary list of items in Subhadra's dowery, which, taken along with what has gone before, exhausts almost all the things worth possessing in this world:

2082* काम्बोजारदृबाह्वीकसिन्धुजातांश्च भारत ।
सुवर्णकृतसंनाद्वान्घण्टानाद्विनादितान् ।
श्वेतचामरसंछन्नान्सर्वशाक्षेरलंकृतान् ।
जात्यश्वानां सहस्राणि पञ्चाशात्प्रद्दौ तदा ।
2088* भूषणानां तु मुख्यानां शतमारं ददौ धनम् ।
मुक्ताद्वाराणि ग्रुआणि शतसंख्यानि केशवः ।
प्रवालानां सहस्रं च तथान्यानपि भारत ।
सुवर्णपादपीठानां महार्ह्वास्तरणांस्तथा ।
पर्यद्वाणां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।

- (b) By anticipation or repetition of stories, motives or discourses. For example:
- (i) the miraculous birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣtadyumna is narrated twice in S: in adhy. 155 and in App. I, No. 79 (after adhy. 128);
- (ii) the theme of the amusing experience of a maiden, who, on praying to Mahādeva for one husband five times, was granted, as a boon, five husbands at one time—a story which seems to have been very popular in the South—is used, with variation, in S, no less than three times in the course of the Adi; cf. adhy. 157, 189 and passage No. 100 (of App. I);¹
- (iii) account of the tragi-comic experiences of the Kāśī princess Ambā, who was passed on in turn by Bhīşma to Śālva and Śālva to Bhīşma, repeatedly, like a shuttle-cock, a story which is really the subject-matter of the Ambopākhyāna in Udyoga 173 ff. (Bom.

¹ In Sastri's edition these stories occur in adhy. 164, 189 and 191.

ed.), apparently a favourite piece, is anticipated in passage No. 55 of App. I (cf. adhy. 96) and forms a bulky addition of 125 lines!

- (iv) the future of the royal family, which is the subject-matter of the additional dialogue between Bhīṣma and his step-mother, Satyavatī, in S, in passage No. 57 (of App. I) is only a continuation and repetition (with v. l.) of the discourse between the same parties in adhy. 99.
- (v) Sūrya's warning to Karņa about the designs of Indra to supplicate Karņa in the disguise of a Brahman, in passage No. 60 of App. I, which is an anticipation of the story told in Aranya 300 (Bom. ed.).
- (c) Additions in S, due to the explicit mention of the observance of the correct and complete Brahmanic ritual and ceremonial on the proper occasions. Thus, in adhy. 68, at the birth of Bharata:

625* यथाविधि यथान्यायं क्रियाः सर्वास्त्वकारयत्।

In adhy. 92, at the birth of Samtanu:

921* तस्य जातस्य कृत्यानि प्रतीपोऽकारयत्त्रभुः। जातकर्मादि विप्रेण वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा। नामकर्म च विप्रास्तु चक्रः परमसत्कृतम्। शंतनोरवनीपाल वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा।

In adhy. 100, at the birth of Dhrtarastra and Pandu:

1084* तयोर्जन्मिक्रयाः सर्वा यथावद्तुपूर्वदाः । कारयामास वै भीष्मो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

In adhy. 115, we have, likewise, with reference to the Pāṇḍavas themselves (App. I, No. 67, lines 13-14, 20-27):

न भवेरन्त्रियाहीनाः पाण्डोः पुत्रा महाबलाः। पाण्डोः प्रियहितान्वेषी प्रेषय त्वं पुरोहितम्।

तमागतं द्विजश्रेष्ठं काइयपं वै पुरोहितम् ।
पूजयामास विधिवत्पाण्डुः परपुरंजयः ।
पृथा माद्री च संदृष्टे वसुदेवं प्रशंसताम् ।
ततः पाण्डुः कियाः सर्वाः पाण्डवानामकारयत् ।
गर्भाधानादिकृत्यानि चौलोपनयनानि च ।
काइयपः कृतवान्सर्वमुपाकर्म च भारत ।
चौलोपनयाद्र्ध्वं वृषभाक्षा यद्यास्तिनः ।
वैदिकाध्ययने सर्वे समपद्यन्त पारगाः ।

In adhy. 124, at the royal tournament:

1412* रङ्गमध्ये स्थितं द्रोणमिभवाद्य नर्र्षभाः । चक्रः पूजां यथान्यायं द्रोणस्य च कृपस्य च । आशीर्भिश्च प्रयुक्ताभिः सर्वे संदृष्टमानसाः । अभिवाद्य पुनः शस्त्रान्बिलपुष्पैः समर्चितान् । रक्तचन्दनसंमिश्रैः स्वयमर्चन्त कौरवाः ।

(d) Expansion in S of existing scenes by the addition of speeches or detailed descriptions and by other digressions. Examples:

- (i) in App. I, No. 9, in the account of the churning of the ocean (samudramanthana), we are incidentally told of the drinking of poison by Siva, which had exuded from the mouth of Vāsuki during the churning;
- (ii) in 998*, we have nine additional lines depicting the humiliating treatment meted out to Bhīṣma at the court of the king of Kāśī, during the Svayamvara of his daughters;
- (iii) passage No. 59 (of App. I) depicts the persuasion of the shy and reluctant Kuntī by Sūrya for intercourse, by alternate threats and promises, like a real Don Juan;
- (iv) in passages No. 68-69, the Southern recension has tried to develop a very pathetic scene indeed, depicting the death of the father of the heroes, Pāṇḍu: an incident which must have been considered as deserving fuller and more sympathetic treatment than the perfunctory notice we find preserved in the Northern recension. At the sight of the corpse of her husband, Kuntī falls to the ground in a swoon, like a felled tree. Then the five brothers come up in a single file, and in the order of their ages, and recite their little mournful dirges: Yudhiṣṭhira gets 8 lines, Bhīma 7, Arjuna 4, the twins (in chorus) only 3 lines together. Then follow long-winded farewell orations by Kuntī, Mādrī and the rest of the company, which are followed by a touching scene describing Mādrī mounting the funeral pyre;
- (v) passage No. 78 gives, in 119 lines, the details of a fight, which, in the Northern recension, at least originally, is disposed of in two lines! The latter I consider adequate treatment, taking everything into consideration;
- (vi) passage No. 93 is a Southern addition of 37 lines giving fuller details of the titanic struggle between Bhīma and the cannibal Baka;
- (vii) 1737* adds a hymn (in Trisṭubh metre and pseudo-vedic style) by Vasiṣṭha, addressed to Sūrya, when Vasiṣṭha presents himself before that luminary on behalf of Samyarana:
- (viii) 1828*ff. describe in turn the discomfiture of each of the suitors for the hand of Draupadī;
- (ix) passages No. 100-101 add to the existing stock two new ancedotes—alternative explanations—narrated by Vyāsa to prove to Drupada and his son, that the polyandrous marriage proposed by Yudhisthira, though apparently immoral and illegal, is a most righteous and necessary union, being pre-ordained by the gods themselves for the accomplishment of their cosmic plans: these are the well-known legends of Nālāyanī and Bhaumāśvī:
- (x) passage No. 106 gives an almost complete inventory of the presents Drupada gave to the Pāṇḍu brothers when they left with Draupadi, for the Kaurava Court, at the invitation of Dhṛtarāṣṭra. The Northern recension ignores this huge mass of presents completely!
- (xi) passage No. 110 is a farewell scene containing short orations by Kṛṣṇa, Yudhiṣṭhira and Kuntī, when Kṛṣṇa sets out for Dvārakā;

- (xii) passage No. 112 contains the farewell of Arjuna to Citrāngadā, telling her that she must not give way to sorrow in his absence, as they would meet again soon at the Rājasūya, which is going to be performed by Yudhişthira: a prophetic utterance! And so on and so forth.
- (e) Additions of little ethical, moral and sententious maxims, to which S, permeated as it is by a conscious didactic purpose, is particularly partial. We meet with the same old proverbs over and over again in S:
 - 595* अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते । स पापेनावृतो मूर्खस्तेन आत्मापहारकः।
 - 605* पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने।
 पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्यमर्हति।

मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रपाणयः । अग्निर्दहति तेजोभिः सूर्यो दहति रिहमभिः । राजा दहति दण्डेन ब्राह्मणो मन्युना दहेत् । क्रोधितो मन्युना हन्ति वज्रपाणिरिवासुरान् ।

- 780* परभार्या खसा ज्येष्ठा सगोत्रा पतिता सुषा। अपरा भिक्षुकाखस्था अगम्याः कीर्तिता बुधैः।
- 782* कचिदाशीवियो हन्याच्छस्त्रमन्यं निरुन्तति । यहच्छयाग्निर्दहति मनसा हन्ति वै द्विजः।
- 804* पुत्रार्थं भर्तृपोपार्थं स्त्रियः सृष्टाः खयंभुवा। अपतिश्चापि या कन्या अनपत्या च या भवेत्। तस्या जन्म वृथा लोके गतिस्तस्या न विद्यते।
- 833* गुरोर्वे वचनं पुण्यं खर्ग्यमायुष्करं नृणाम्। गुरुप्रसादाच्चैलोक्यमन्वशासच्छतऋतुः।
- 856* न च कुर्यान्नरो दैन्यं शास्त्रं कोधं तथैव च। जैह्यं च मत्सरं वैरं सर्वत्रेतन्न कारयेत्। मातरं पितरं चैव विद्वांसं च तपोधनम्। समावन्तं च देवेन्द्र नावमन्येत बुद्धिमान्। शक्तस्तु क्षमते नित्यमशक्तः क्रोशते नरः। दुर्जनः सज्जनं द्वेष्टि दुर्वलो वलवत्तरम्। कपवन्तमरूपी च धनवन्तं च निर्धनः। अकर्मी कर्मिणं द्वेष्टि धार्मिकं चाप्यधार्मिकः।
- 1019* वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतमङ्गलवाचना । निर्दिष्टा तु परस्येव सा त्याज्या परचिन्तनी ।
- 1101* वालो हि द्वादशाद्वर्षाज्ञन्मनो यत्करिष्यति । न भविष्यत्यधर्मोऽत्र न प्रश्नास्यति वै दिशः।
- 1189* नाग्निस्तुप्यति काष्टानां नापगानां महोद्धाः। नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः। पवं तृष्णा तु नारीणां पुरुषं पुरुषं प्रति। अगम्यागमनं स्त्रीणां नास्ति नित्यं शुचिस्मिते।

1423* अक्कोऽभिन्नेह्यतः क्षत्रमहमनो लोहमुत्थितम्। तेषां सर्वत्रगं तेजः खासु योनिषु शाम्यति।

(f) Additional stanzas in S with, perhaps, a certain amount of sexual appeal, bearing the taint of later decadence. Examples:

App. I, No. 89 (lines 3-4) with reference to Hidimbā:

शुभं हि जघनं तस्याः सुवर्णमणिमेखलम् । न ततर्पे मुदा मृद्धन्भीमसेनो मुहुर्मुहः ।

No. 48 (lines 78-79), describing Sakuntalā:

करान्तमितमध्यां तां सुकेशीं संहतस्तनीम् । जघनं सुविशालं वे ऊरू करिकरोपमौ ।

No. 55 (lines 46-47), describing Ambā:

पीनोन्नतकुचद्वन्द्वा विशालज्ञधनेक्षणा। श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना।

Then also 929* स्नातमात्रामधोवस्त्रां गङ्गातीररुद्दे वने । प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्यां संस्पृशन्तीं शिरोरुद्वान् ।

> 1189* पुत्रं वा किल पौत्रं वा कासांचिद्धातरं तथा। रहसीह नरं दृष्टा योनिरुत्क्वियते ततः।

More sentiments of this type, occurring in the Grantha version alone, are:

1937* राकाशशाङ्कवदनाः पिद्यानीजातिसंभवाः । पद्मगन्धाः पद्ममुखाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः । मुक्तायुक्तसुकर्णाश्च सप्तविन्दुललाटिकाः । पीवरस्तनभारार्ताः शङ्ककण्ठ्यः सुनासिकाः । कृष्णदीर्वसुकेशिन्यो मुण्रित्राह्यसुमध्यमाः । भृङ्कालिरोमलिकाः ह्यावर्तनिभनाभिकाः । विपुलश्लोणिफलका रम्भास्तम्भोरुयुग्मकाः ।

The lengths to which the Muses lead these Southern poetasters may be judged from the following interpolation in certain Grantha manuscripts of the Adi. 1334* with 1335* reads:

व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा रम्यगुद्यस्थलां नृप । पीनोत्तुङ्गकुचां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ।

Cf. also lines 73-74 of passage No. 100 (of App. I):

मारो मां बाधतेऽत्यर्थमनुगृह्णातु मां भवान्। तर्पयस्य ममाक्षाणि गुह्यं मां वाधतेऽनिशम्।

4. Southern additions which alter the purport of the fable as narrated in the Northern recension.

Made apparently with the object of correcting the laxity of sexual relations implied in the old narrative. In adhy. 67, the royal Purohita, a handy person, quickly but surely and secretly, performed the marriage of Duhsanta and Sakuntalā, in order to legitimize Bharata, the eponymous ancestor of the Bhāratas, who has given his name to the country of his birth and to the Great Epic of India, altogether an important personage in ancient Indian history:

¹ These lines occur in three MSS. (क, η, η) of Sastri's edition (vol. 2), p. 1209.

610* पुरोहितं समाह्य वचनं चेदमञ्जवीत्।
राजपुत्र्या यदुक्तं वै न वृथा कर्तुमुत्सहे।
फ्रियादीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाद्युतिः।
तथा कुरुष्य शास्त्रोक्तं विवाहं मा चिरं कुरु।
एवमुक्तो नृपतिना द्विजः परमयन्त्रितः।
शोभनं राजराजेति विधिना कृतवान्द्विजः।
शासनाद्विप्रमुख्यस्य कृतकौतुकमङ्गलः।

In adhy. 77, the marriage of Yayāti and Śarmiṣṭhā is celebrated semi-secretly, in a secluded corner of the Aśoka grove, in the palace grounds, with the usual baksheesh to the Brahmins, in the presence of counsellors, chaplains, priests and so on, but unknown to Devayānī! All this was done to legitimize Puru, the eponymous ancestor of the Pauravas:

807* ऋत्विषपुरोहिताचार्यैमंन्त्रिभिश्चैव संवृतः। कृत्वा विवाहं विधिवहत्त्वा ब्राह्मणदक्षिणाम्। पुण्ये नक्षत्रसंयोगे मुहुर्ते द्विजपूजिते।

In passage No. 114 of App. I, Subhadrā and Arjuna were likewise secretly and hastily married in the presence of gods, rsis, and elders, while Balarāma was away from the scene, to legitimize Abhimanyu (the father of the famous Pariksit and grandfather of Janamejaya, to whom the epic was narrated). Cf. lines 281-286 of the passage:

महेन्द्रशासनात्सर्वे सहिताश्च महर्षिभिः। विवाहं कारयामासुः शक्तपुत्रस्य शास्त्रतः। अरुन्धती शची देवी रुक्मिणी देवकी तथा। दिव्यस्त्रीभिश्च सहिताः क्रियां भद्रां प्रयोजयन्। महर्षिः काश्यपो होता सदस्या नारदादयः। पुण्याशिषः प्रयोक्तारः सर्वे ह्यासंस्तदार्जुने।

Most Grantha manuscripts (G₁₋₅ of our critical apparatus: τ, τ and τ of Sastri's) have a passage to show that Parāśara and Matsyagandhā were secretly but regularly married. Cf. passage No. 36 of App. I, which is a somewhat lengthy passage describing with circumstantial detail the nuptial ceremony at which the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of the regular Hindu marital rite are scrupulously gone through, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ḥṣis living in the Naimiṣa forest!

5. Additions in S, due to the filling out of lacunae (real or imaginary). Examples of such additions are:

482* which gives a summary of the last five parvans of our Mahābhārata text, and passage No. 79 (of App. I) giving an account of Drupada's birth. It appears, from the latter account, that Drupada was born in the same miraculous way as two of his contemporaries Dropa and Kṛpa, due to the perturbation of his father at the sight of a beautiful Apsaras. Ascetics involuntarily emitting semen at the sight of heavenly nymphs, broad-hipped, fat-breasted, fair-clad, pleasure-fraught, and the miraculous germination of the semen into human beings, is the regular Purāpic apparatus for the generation of the great men of the past, about whose birth nothing exciting was specially known to the chronicler.

PROLEGOMENA XLV

6. Multiplication of fights and battle-scenes.

I have drawn attention above to the expansion of the description of a battle (in which the Kurus and the Pāṇḍus capture Drupada), and of a fight (between Bhīma and Baka).¹ Analogous to it is a battle scene described in an additional adhyāya in the Southern recension (App. I, No. 103). This stages a little war between the cousins, a miniature replica of the Great War to come. Here also Kurus plan the destruction of the Pāṇḍavas, who are residing in Kāmpilya as the guests of Drupada. A regular council of war is held, in which Sakuni and Karṇa advocate hostilities, while the nameless son of Somadatta counsels peace and conciliation. The bellicose party has the upper hand in the council chamber. The Kuru army marches against the Pāṇḍavas with their allies, the Pāṇḍavas. The Kaurava forces are, of course, easily repulsed. No great damage is done. The status quo is immediately restored: things go on just the same as before, as though no battle had ever taken place. There is also no other reference to this battle in the whole of the Mahābhārata. The present parvan does not offer much scope for the full development of this tendency. We shall probably meet with it again in the battle-books (6-9).

7. Omissions in S, as compared with N.

These are quite numerous and scattered almost evenly over the whole parvan, but short and contextually unimportant, as a rule. An exception is the somewhat lengthy Svetaki episode (App. I, No. 118). Since, on the one hand, all reference to the episode is missing in the whole of the Malayalam version, as also in some manuscripts of each of the remaining two versions (TG) of the Southern recension, while, on the other hand, those T G manuscripts that do contain some mention of it insert a variant version at an cntirely different place, therefore the episode may legitimately be considered a Northern interpolation which has insinuated its way, by conflation, into some Southern manuscripts. It is a story in true Puranic style. King Svetaki sacrificed with such phenomenal zeal and keenness that his priests, in the end, refused to sacrifice any more! Svetaki practised penance on the Himalayas with the object of making Rudra his sacrificial priest. Rudra, however, excused himself, asking Svetaki to apply to Durvasas, who was his partincarnation (amsa). Durvasas completed the sacrifice, and Svetaki poured libations of clarified butter into the fire for twelve years continuously. As a result, Agni had a severe attack of indigestion! He refused after that every offering, and became enfeebled. At Brahmā's direction, he set the Khāndava forest on fire, and tried his best to burn the forest down; but the denizens of the forest put the fire out, over and over again. reported his discomfiture to Brahmā, who then asked him to betake himself to Arjuna and Kṛṣṇa, the part incarnations of Nara and Nārāyaṇa, with whose help alone Agni would be in a position to burn the Khandava forest.

It should be made clear that the variants and passages cited here are merely by way of illustration, and comprise only a small fraction of the total number of deviations.

The presence of an astonishingly large number of additions, some of which are undoubtedly late and spurious, should not be allowed to impair our appreciation of some real merits of the Southern recension. It would be, in fact, a grievous error to ignore on that account the Southern recension or underestimate its value. This recension is an

¹ App. I, Nos. 78 and 92-93 respectively.

indispensable aid for controlling the deviations of the Northern recension, both in point of readings and sequence. In comparison with Υ , it has unquestionably preserved a very large number of original readings, proved by actual agreements between S and ν , as well as by their intrinsic merits. The superiority of the Southern recension in comparison to the Vulgate may be said to be quite evident. It may, however, quite easily happen that in a particular instance, the *whole* of the Northern recension is corrupt, and the true reading is preserved only in the Southern recension. An instance of this is 1.214.5. The Vulgate reads (B. 1.222.5):

अध्येतारं परं वेदान्प्रयोक्तारं महाध्वरे । रक्षितारं ग्रभाल्लोकाल्लेभिरे तं जनाधिपम् ॥

Nīlakantha's gloss is: परं अध्येतारं परस्य ब्रह्मणोऽधिगन्तारम् । वेदान् वेदानाम् ।

The stanza has been translated by Manmath Nath Dutta as follows: "Having obtained him as their king, they obtained a monarch who was devoted to the study of the Vedas, who was a performer of great sacrifices, and who was the protector of all good works". Protap Chandra Roy's translation reads similarly: "And the subjects having obtained Yudhisthira as their king, obtained in him one that was devoted to the study of the Vedas, one that was a performer of great sacrifices, and one that was the protector of all good people".

But the translations of both these scholars are generally free and arbitrary. As it stands, the stanza can be translated only as follows:

"They (i. e. the people) obtained for a king, one who studied Brahma (para), employed the Vedas in a great sacrifice, and protected the blessed worlds".

This pedestrian stanza will satisfy most people as it has satisfied a long succession of critics, commentators and translators in the past. About it one can only say that there are worse stanzas in the Mahābhārata. Only a reader endowed with a fine sensibility and critical acumen will feel that there is something amiss here. We are face to face with the danger of acquiescing in a sense which might satisfy us, but which would not have satisfied the ancient writer. The Northern variants do not offer much help; even the Sāradā and K manuscripts have substantially the same readings. It would, consequently, not be easy to reconstruct from this sad wreck of a Dīpaka, the epigrammatic original, which is preserved intact only in the Southern recension, which the constituted text here follows (1. 214. 5):

अध्येतारं परं वेदाः प्रयोक्तारं महाध्वराः। रक्षितारं शुभं वर्णा लेभिरे तं जनाधिपम्॥

No glosses, translations, exceptical notes, and such other accessories are necessary for the elucidation of this stanza; for it is self-luminuous. The correctness of the Southern reading is confirmed by the very next stanza (1.214.6), which is also an epigrammatic period of the same type:

अधिष्टानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः। वन्धुमानिकलो धर्मस्तेनासीत्प्रथिवीक्षिता॥

It should thus seem that the infidelities of the Southern recension are confined mainly to a tendency to inflation and elaboration. In parts unaffected by this tendency,

¹ For examples from another parvan, see Lüders, Grantharecension, pp. 52 ff.

PROLEGOMENA XLVII

it is likely to prove, on the whole, purer, more conservative and more archaic than even the best Northern version. The Southern variants, therefore, deserve the closest attention and most sympathetic study.

After this brief survey of the interrelationship between the two recensions, we shall proceed to the consideration of the various provincial versions, into which each of the recensions breaks up.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Archetype v.

The Śāradā Version.

The archetype v comprises the two versions: Śāradā and "K".

The Śāradā version is represented in our critical apparatus by the fragmentary codex Śi, belonging to the Bombay Government Collection (No. 159 of 1875-76), which seems to be the only extant genuine representative of the old version of Kaśmīr. The manuscript, which is undated, may be three to four centuries old. For reasons which will appear in the sequel, I have made the Śāradā version the norm to follow.

The text of the Ādi (as of other parvans of the Mahābhārata) according to the different printed editions, as is well-known, varies considerably, not merely as regards the readings, but also as regards the extent. The length of the Ādi, according to the Calcutta edition, as already observed, is estimated to be about 8460 "stanzas", of the Bombay edition, 8620, of the Madras edition (i. e. Sastri's Southern Recension) 9984 (according to Śastri's data), of the Kumbhakonam edition 10889. Now, in a statement following the colophon (or forming part of the long colophon) of our Śāradā manuscript, the length of its text is given as 7984 in a stanza cited from the Parvasamgraha; cf. the accompanying facsimile of fol. 155a of the Śāradā codex. To judge by the amount of textual matter which an average folio of the fragmentary Śāradā codex holds, this estimate of its extent appears to be approximately correct. Assuming then that to be the length of the Śāradā version, it becomes the shortest known version of the Ādi, and may, therefore, appropriately be called the textus simplicior.

While it is the shortest extant version, it is a demonstrable fact that it contains relatively little matter that is not found, at the same time, in all other versions of both recensions. It is clear, therefore, that it must contain, relatively, less spurious matter than any other known version. That is precisely the main reason why it is taken as the norm for this edition.

Since our codex (S₁) is fragmentary, it must be considered a piece of singularly good fortune that there has been preserved at least one nearly complete Devanāgarī manuscript of the Adi, namely, India Office No. 2137, that may, as will presently be shown, be used, without hesitation, to supplement the missing portions, since it undoubtedly is a moderately trustworthy, though comparatively late and slightly contaminated and incorrect transcript of a Săradā exemplar.

¹ This is the figure given in Lele's edition of the text with Marathi translation (Wai, Śaka 1818).

² See the volume of Index etc., Descriptive Contents, p. 4.

Further particulars of the Sāradā version will be found under the account of the "K" version.

The accompanying facsimile of a page of the Śāradā codex (fol. 155a) contains the end of the Ādi and the beginning of the Sabhā. The Parvasamgraha stanza, mentioned above, giving the extent of the Ādi, will be found in lines 2-3 of the facsimile.

The "K' Version.

This version, as already explained, is a specific Devanagarī version, closely akin to the Śaradā version and clearly differentiated from the (so-called) Devanagarī version.

The affinity of the manuscripts comprising this version is illustrated by the ollowing concordant readings, selected at random. The references are to adhyāyas and ślokas.

- 1. 2 Ko. 2-6 महर्षान् : rest (mostly) ब्रह्मर्षान्.
- 1. 8 K V1 लोमहर्षणिहवाच : others सूत उ°, सीतिह°, सूतः.
- 1. 49 K V₁ B₁ m संक्षेपतोऽन्नवीत : others संक्षेपमन, संक्षिप्य चान.
- 1.51 K विचक्षणाः : rest (mostly) मनीिषणः.
- 1. 192 Ko-s धुतपाप्मानः : rest शुभक्रमीणः.
- 2. 76 K यक्षाणामथ रक्षसां : rest (mostly) यक्षाणां च महीजसां.
- 4. 10 K 'पुरस्कृताः : rest 'पुरःसराः.
- 8. 2 K D2 शुनकत्वं यतोऽभवः : others शुनकं समजीजनत्, शुनकस्तु सुतोऽभवत्, etc.
- 8. 16 K अर्छोड्ने : others मृशमन्ने, etc.
- 10. 2 K D2.5 (by transp.) सदैव भुजगं हन्यां : rest हन्यां सदैव भुजगं.
- 13.1 K D₂.s व्रवीहि : rest वदस्त.
- 13. 25 K D2.5 बान्धवै: : others बन्धुभि:, etc.
- 17. 9 K D_{2 5} ततो नानाप्रहरणैः : others नानाप्रहरणैर्भामैः, etc.
- 19. 4 K $D_{2.5}$ संवृतं बहुसाहस्रेः सत्त्वैर्नानाविधेरि ः others सत्त्वेश्व बहुसाहस्रेर्नानारूपैः समावृतं, etc.
- 24. 1 K D₂ त्विच्छामि : rest om तु.
- 24. 14 K D2.5 महाद्युतिः : rest महाबलः.
- 55. 8 K श्रदः : others क्रुरः, क्रुद्धः.
- 55. 35 K जातवेदसं : rest हव्यवाहनं.
- $56.\ 14\
 m K$ कीर्तयेत् : rest श्रावयेत्.
- 57. 2 K चेदिपतिर्देष : rest पीरवनन्दन:.
- 57. 8 K Ds रम्यश्च : others पुण्यश्च, etc.
- 57. 43 K Ds गृहान् : rest गृहं.
- 58. 3 K D₅ कीर्तयिष्यामि : rest कथयिष्यामि.
- 58. 40 K Ds समक्षं : rest संनिधी.
- 59. 29 K Do वीर्यवान् : others दानवः, etc.
- 60. 6 K Ñs Do अत्रेः पुत्रास्तु बहवः (by transp.) : rest अत्रेस्तु बहवः पुत्राः.
- 60. 52 K संभूतः : rest संजातः.
- 62. 6 K Do राज्यं प्रशासित : rest राजनि शासित.
- 64. 29 K D₅ दर्दश : rest जगाम.
- 67. 30 K D₅ निषाय कायकं त्वच : others विनिषाय ततो भारं, etc.

```
68. 69 K Ds ध्वस्ता (or 'स्तां): rest याता.
```

150. 18 K वासस्य : rest वित्रस्य; etc., etc., etc.

Further examples of the concordant readings of the K version will be found below. It was remarked above that K₁ (= India Office 2137) was a manuscript of Kaśmīrī origin, exhibiting specially near affinities with S₁, so much so that K₁ may be regarded as a copy of some Śāradā original. The Kaśmīrī character of K₁ was already fully recognized by Professor Lüders, who had utilized it in the preparation of his specimen¹ of a critical edition of the epic mentioned above, although he had no genuine representative of the Kaśmīrī or Śāradā version to compare it with.

The affinity between \hat{S}_1 and K_1 is documented by a mass of readings, of which the following (selected at random) will serve as illustrations. The references are to adhyāyas and ślokas.²

```
27. 15 र्Sı Kı पुरंदरः : rest शतकतुः (synonym!).
```

- 29. 4 र्डा K1 अरा अरेण : others अरान्तरेण, etc.
- 30. 7 र्डा K1 प्रदेशतत् : others प्रतिगृह्यतां, प्रगृह्य, संगृह्य, अगृह्य, etc. (original hypermetric!).
- 31. 6 र्S1 K1 पंजनकः (corrupt) : others पिंजरकः, पंजरकः, etc.
- 37. 25 र्Sı Kı रक्षितव्यः पिता त्विति (corrupt) : others रिक्षतव्याः प्रजास्तथा, etc.
- 42. 7 र्रि K1 नेतरां रोचयाम्यहं : others न भरेयं च तामहं, etc.
- 44. 2 र्डा K1 भयात : others तदा, तथा, ततो, etc.
- 45. 5 \$1 K1 अवदन : rest अज्ञुवन (synonym).
- 45. 19 र्Sı Kı तथोदितं : others नराधिपं, etc.
- 131. 3 Si Ki प्रभुमते (corrupt) : rest पशुपतेः.
- 131. 13 Si Ki चरन : rest शनैः.
- 154. 24 र्Si Ki जाहृत्यां : rest भागीरध्या (original has double crasis!).
- 206. 3 Si Ki एकका: (corrupt?): rest कथका: (Gi श्रद्धका:).
- 218. 48 $ext{S}_1$ $ext{ K}_1$ मन्दराच्छिखरं महत् (= 47°) : rest गिरेः रंगं सहस्रथा (or °शः).

The above are examples of concordant readings of S₁ and K₁. As instances of adhyāya division and numbering may be pointed out that adhy. 42-44 and 46 of the constituted text (comprising adhy. 46-48 and 50 of the Vulgate) are numbered in S₁ K₁ 54-56 and 59 respectively, and are so numbered in no other manuscript hitherto collated; further, after only the third stanza of our adhy. 40, both manuscripts (S₁ K₁) interpolate the figure 51, S₁ marginally inserting, at that place, an additional colophon: इसाहिपविधेक-पश्चात्रसमोध्यायः. Likewise, after 1.165.34, S₁ K₁ insert, an additional colophon, not found in any other manuscript.

Among "additional" passages peculiar to S₁ K₁ may be mentioned 1735*.

K₁ is, however, by no means, a direct copy of S₁. There are numerous discrepancies between them. Notably, there is a big lacuna in K₁ in adhy. 47-48, where S₁ is intact.

^{71. 41} K Ds बत्स : rest विप्र.

^{74. 7} K alone transp. कुमाराः and कुमार्यः.

^{76. 83} K D₅ श्रुचिस्मितां : rest सुमध्यमां.

¹ Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata, Leipzig 1908.

² It should be noted that S₁ begins only at 1.26.10.

Again at 1. 107. 26; 154. 10, 11; 175. 4 and other places: \hat{S}_1 , which generally omits the verbs ज्वाच (resp. उन्ह:) in the short prose formulae of reference to the speaker, does show these verbs, while they are lacking in K_1 ; 1. 208. 14 is an exception where both \hat{S}_1 and K_1 have उवाच. \hat{S}_1 K_1 exhibit also numerous minor differences in their readings; e. g. 1. 36. 22; 38. 21, 36; 41. 29; 46. 11; 98. 9; 125. 3, 16; 128. 2; 138. 24; 195. 11; 200. 3. After 1. 144. 17, \hat{S}_1 has a colophon which is missing in \hat{K}_1 .

These agreements and differences show that while \hat{S}_1 and K_1 are closely akin, their text is not identical. Neither \hat{S}_1 nor K_1 is a direct copy of the other. They are independent witnesses, a circumstance which adds greater weight to their arguments.

I shall now cite some readings (also selected at random) which S₁ shares with the K version, S₁ and K standing together against all other manuscripts (barring, of course, conflated specimens). The references are to adhyāyas and ślokas.

```
28. 18 Si K श्रसनेन : rest कथनेन.
```

- 29. 1 Si K ततो जाम्बूनदो भूता : rest जाम्बूनदमयो भूता.
- 32. 3 Si K दशाणे : rest गोकणे.
- 32. 12 Si K वा : rest मे.
- 33. 20 Si K 'क्च्यते (Ks 'रिष्यते) : rest 'क्तमा.
- 36. 21 S₁ K D₅ गवि जातो : rest तिग्मतेजा:.
- 38. 2 Š₁ K D₅ कुतोऽन्यथा : rest कुतः शपन्.
- 38. 14 Si K गुणान्वितं : rest समाहितं.
- 42.7 Si K हि : rest च.
- 94. 31 Si K Ds एहान्विभो : others एहान्तिकं, एहं विभो, etc.
- 94. 93 Si K सहिताध : rest समेताध.
- 118. 1 Si K यथा विधिः : rest विशेषतः.
- 124. 23 Si K Ds मनुष्याः : rest मनुजाः.
- 128. 12 Si K Ds जाइन्यामहमुत्तरे : rest भागीरथ्याह (double crasis!).
- 128. 15 Si K D2 कालिन्या: : others माकन्दी, मागधी, etc.
- 142. 23 Si K भुजान्यां साधु योक्त्रय : others भुजयोः सारमर्पय, etc.
- 155. 13 र्Si K पुनः परिचरन्सुदा : rest स तं पर्यचरत्पुनः.
- 162. 6 Si K सोडमाल्यस्तं : rest om. सः.
- 163. 7 Si K D2. 5 'कोभवत : others 'कं बभी, etc.
- 168. 3 Si K Ds पार्थिन : rest भारत.
- 169. 18 Si K Di ते ततः कोपात् : others ते महेष्यासाः, etc.
- 170. 9 र्रि K Ds सर्वलोकेषु सत्तमः : rest सर्वलोकपराभवं.
- 177. 5 Si K Ds प्रकीर्तिताः : rest समागताः.
- 181. 37 Š₁ K D_{2.5} ° हे च लंघिते : others ° हेडभिग=छति, etc.
- 181. 40 Šı K D₅ प्राविशत्तत्र बीभत्सुः : others ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र ; etc., etc.

These concordances are sufficient for postulating the archetype ν , comprising the versions Śāradā and K, a hypothesis which will be confirmed by further agreements which are mentioned below.

The K version, though comprising manuscripts akin to each other and clearly distinguishable from those of the Devanāgarī version, is by no means—as is natural—quite homogeneous. Only Ko, 1 represent the version K in a comparatively pure form, while the

remaining manuscripts of the group (i. e. K_{2-6}) are really nothing more than misch-codices, being conflated either with I or with I. On the other hand, just owing to this conflation, some of the other composite Devanāgarī manuscripts (particularly I) have so many features in common with I, that they may as well be separated from I and classed under I.

The contamination of K_{8-6} with Υ is illustrated by the following passages: No. 14 of App. I (found in K_4 marg., and \tilde{N} V₁ B D); No. 41 (in $K_{8.4}$ and $\tilde{N}_{2.8}$ V₁ B D except D₅); No. 42-43 (in $K_{8.4}$ and \tilde{N} V₁ B D except D₅). K_4 includes passage No. 61 (of App. I) and 1131*, like \tilde{N} B D. The contamination of $K_{2-4.6}$ with Υ is illustrated by 116*, 119*, 122*, 124*, 125*, 128*, 132*, 137*, 139*, 142*, 143*, 144*, 145*, 151*, 157*, 160*, 162*, 166*, 167*, 168*, 172*, 173*, 189*, 190*, 191*, 221*, 228*, 245*, 281*, 305*, 354*, 372*, 405*, 416*, 417*, 438*, 487*, 490*, 523*, 536*, 564*, 692*, 694*, 824*, 1000*, 1035*, etc., etc.

The contamination of K_{4-6} with S is exemplified by the following among other facts. $K_{5.6}$ contain 22*, $K_{4.6}$ 25*, K_{4} 49*, K_{4} (suppl. fol.) passage No. 55 (125 lines) and No. 100 (118 lines), of App. I.: all of these are Southern passages.

K₄-6, moreover, contain the Brahmā episode¹ in adhy. 1 (a slippery passage, which migrates from place to place), while K_{4.6} have found place even for the venerable elephant-headed Ganesa, who is unquestionably a late Northern intruder. In K₄ these interpolations are written out on separate folios (called here शोधपत्र), and inserted at appropriate places, which shows the interpolations on the high road to recognition as genuine parts of the Mahābhārata.

Important omissions which distinguish v (really only S₁ Ko-2) from all other manuscripts are these:

- (i) the adhyāya giving a naïve account of the birth of Duhṣalā (Bom. adhy. 116), which uncommonly looks like being an afterthought (App. I, No. 63);
- (ii) a passage of about 25 lines describing how Drona's son Asvathaman is given flour mixed with water, which he drinks in the belief that it is milk (App. I, No. 75);
- (iii) an adhy. (Bom. adhy. 139), in which there is an incidental allusion to the installation of Yudhisthira as Yuvarāja, and which is repetitious and incoherent (App. I, No. 80);
- (iv) the so-called polity of Kani(n)ka, Kani(n)kanīti (Bom. adhy. 140), which is a replica (naturally with many additions, omissions and variant readings) of the advice given by Bhāradvāja (apparently a gotra name of this very individual) to Satrumjaya, and duly communicated by Bhīşma to Yudhişthira in the Sānti (App. I, No. 81);
- (v) the crossing of the Ganges by the Pāndavas (Bom. adhy. 149), a superfluous adhyāya, which only serves to confound the already confused geography of the narrative (App. I, No. 85).

These five passages are found in all manuscripts collated except S₁ Ko-2, but it is worthy of note that even apart from their omission in ν , the documentary evidence with regard to at least two of them, is confused and unsatisfactory. No. v (crossing of the

¹ See notes on passage No. 1 of App. I. ² Cf. remarks of Holtzmann, Das Mahäbhärata, 2. 33.

Ganges) is inserted in different groups of manuscripts at different points of the text. In No. iv (Kanikanīti), on the other hand, most of the Southern manuscripts repeat, after the interpolation, the immediately preceding portion of the original, apparently in order to restore the context broken by the intrusion of extraneous matter.¹

Of important additions in ν , I can recall only one, that of an adhyāya of 42 lines, at the very end of the Ādi (added probably as an Appendix), which is a variant, abbreviated version of the Śvetaki interpolation. It is found only in Ś₁ Ko._{1.4} and therefore cannot even be said to be characteristic of the whole of ν (App. I, No. 121). Instances of small additions are Nos. 349*, 449*, 451*, 516*, 565*, etc., etc., found in K with or without some Devanāgarī manuscripts; while 969*, 1855*, 2077*, etc. are found in Ś₁ K, with or without some Devanāgarī manuscripts: all these passages are missing in B S.

That \hat{S}_1 and K are not identical but independent (though allied) sources, may be concluded, for example, from 449*, 452*, 491*, 492*, 516*, 565*, 750*, 866* etc., which are found inserted in some or all manuscripts of the K version, but which are conspicuous by their absence in \hat{S}_1 (sometimes with K_1).

It was remarked above that ν is the shortest of the extant versions of the $\overline{\mathbf{A}}$ di. Let us examine, without bias, this feature of ν . Those passages that are lacking in ν , in comparison with the other versions, cannot *all* be omissions in ν , whether accidental or intentional.

They cannot be intentional omissions, notwithstanding that these missing passages are mostly of inferior character, intrinsically worthless, repetitious, superfluous, or finally such as scholars have already (even before the discovery of this version) marked as likely interpolations.² For, this Sāradā (Kaśmīrī) version of the Adi is not an abstract or an adaptation. It claims to be the unabridged text itself, in all its fullness, and I see no sufficient reason to doubt the a priori presumption that it is not an abridged version.

The explanation that primarily with the very object of excising what seems to us to be superfluous or repetitious matter, an abridgement might have been intentionally made in the past by some Kaśmīrī redactor or a syndicate of redactors, would be a grotesque distortion of Indian literary and religious tradition. No one in the past found the epic text too long. Far from it. It was perhaps not long enough.

Taking away something from the received text of the Mahābhārata and passing it off as the original work is a thing categorically different from adding something to it. To add small details here and there, embellishing and amplifying the original, would be merely a gentic and lowly service ad majorem gloriam dei. Even long pieces may sometimes be added, if they are actually found in other Mahābhārata manuscripts; and occasionally, even if they are not found in the current manuscripts, provided there is at least oral tradition to support their claims.

² Cf. Holtzmann, Das Muhābhārata, 2. 33, on adhy. 139 of the Vulgate; or the surmises of various scholars regarding the Gaņes'a episode (for literature see the next footnote).

¹ The reason of these repetitions has been explained by Jacobi, Das Rāmāyaṇa, p. 34, with reference to the Rāmāyaṇa. The same explanation is applicable here, mutatis mutandis.

No doubt the received text contained difficulties and obscurities and repetitions. But they would be merely due to corruptions of the text; the difficulties could be solved and the purpose of the repetitions explained by a really learned Pandit, who knows and understands everything.

PROLEGOMENA

That the omissions cannot be the result of a preconceived plan to shorten or to improve the text, follows further from two other facts: firstly, enough digressions and superfluities still remain in ν, which would have all been swept away in pursuance of the alleged plan; and, secondly, ν has its own interpolations, albeit they are few in number and short in extent, such as 349* (in K V₁ Da D_{2.4}), 451* (K D₂), 516* (K except K₃ Dn D₁), 565* (K except K₂), 1499* (Ś₁ K D₅), 1735* (Ś₁ K₁ only), 1855* (Ś₁ K N̄₁), 2077* (Ś₁ K except K₂ and N̄_{1.3} V₁ D_{2.5}), etc.

While these so-called "omissions" cannot be all intentional, they can also not be all accidental. The text is continuous and complete in itself. It has no apparent lacunae, as it surely would have had, if the omissions had been due to fortuitous loss or destruction of some intermediate folios of a parent manuscript.

It may further be pointed out that many of the apparent "omissions" of ν , in relation to Υ or the Vulgate (i. c. Nīlakaṇṭha's text) are confirmed by the rival recension, the Southern recension; e. g. the Gaṇeśa episode (App. I, No. 1), or the anticipation of the list of the hundred sons of Dhṛṭarāṣṭra (No. 41), or again the story of the birth of Abhimanyu (No. 42), or finally the anticipation of the story of the birth of Karṇa (No. 43) in the Sambhavaparvan. These passages are omitted in S no less than in K.

In these instances, moreover, the intrinsic probability is wholly on the side of those manuscripts that lack these accretions. It is unnecessary to dilate on the Ganesa episode, which, on the face of it, is a later addition, and which has been dealt with so often by different critics. As for the two passages, Nos. 42-43 of App. I, it is sufficient to observe that the adhyāya in which they occur is meant to be a mere list of the dramatis personae, in which each actor in the great drama is identified as the incarnation of some god, goddess, or titan, taking this or that part in one momentous phase of an all-embracing cosmic movement. The adhyāya being originally a mere (metrical) list (as it is in the constituted text and the Southern recension), such stories as the account of the birth of Abhimanyu and Karna are wholly out of place here, and could not possibly have belonged to the original scheme of the adhyāya. The contrary supposition only stultifies the original writer, making him out to be an irresponsible lunatic, scarcely a desirable conclusion from the orthodox view-point.

Likewise many of the apparent omissions in ν in relation to the Southern recension are confirmed by other Northern versions; e. g. the anticipation of the birth of Kṛṣṇā and Dhṛṣṭadyumna (App. I, No. 79), or the Nāļāyanī episode (No. 100), or the account of a battle between the Kauravas and the Pāṇḍavas (No. 103), which are peculiar to S. In other words, these "omissions" are documented by the whole of N.

¹ Winternitz, JRAS. 1898. 380 ff.; Venkatachellam Iyer, Notes of a Study, pp. 23 f., 28 ff.; Lüders, Deutsche Literaturzeitung, 1929, 1143 f. Particu-

larly, Winternitz, Ind. Ant. 1898. 77 ff.

² See adhy. 58 of Sastri's Adiparvan in the Southern Recension.

One notable feature of ν to which I must now draw attention is its frequent agreement with S against Γ , especially in the matter of isolated and even unimportant readings, scattered throughout this parvan. I shall cite a few (out of the hundreds of possible) instances to exemplify this interesting and important characteristic of ν . The readings of conflated manuscripts, which serve only to confuse the issue, have been ignored; the references are, as usual, to the adhyāya and śloka.

- 1. 138 K V1 S दुक्तसहं (Text) : B D सुदु:सहं.
- 1. 144 K S पाण्डवं युध्यमानं : B D मण्डलशश्चरन्तं.
- 1. 208 KS चत्वार एकतो वेदाः : V1 B D एकतश्रवुरो वेदाः
- 20. 2 K S विनतां विषण्णवदनां (hypermetric!) : others विषण्णरूपां विनतां, etc.
- 21. 10 K S ° घन °: Ñ V1 B D (mostly) ° गण °.
- $26.9~{
 m K~S}$ नदीजलविशोषणं : $ilde{
 m N}~{
 m Vi~B~D}$ ($ilde{
 m mostly}$) समुद्रजलशोष(or ंषि)णं. 1
- 34. 13 Si K S उत्पत्स्यति महातपाः : Ñ Vi B D (mostly) भविष्यति तपोधनः.
- 37. 5 Si K S पत्रिणा : Ñ Vi B D (mostly) शीघ्रगं.
- 39. 16 Si K S गृहायोरगसत्तम : Ñi. 2 Vi B D खापतेयं प्रगृह्य वै.
- 41. 17 Si K S पुष्पं : Ñi. 2 Vi B D तीनं.
- 64. 10 KS हवन्ति रावं (or रावेर्) विह्गाः षदपदैः सहिता मृदुः \tilde{N} V_1 B D (mostly) हवन्ति रावान्मधुरान्षदपदा मधुलिप्सवः.
- 68. 14 K S तरुणादित्यवर्चसा : Ñ V1 B D (mostly) बालार्कसमतेजसा.
- 76. 22 K S पुरुषेण : Ñ B D (mostly) ह्रेय: पुंसा.
- 77. 4 K S मृशं : Ñ B D (mostly) धुली.
- 94. 12 Si K S सूर्यसंकाशो : Ñ Vi B D (mostly) सूर्यकल्पोऽभूत्.
- 100. 6 Si K S रात्री : Ñi. 2 Vi B D (mostly) सार्थ.
- 119. 8 Si K S मा द्रक्यिस (irregular) : Ñi. 2 B D मा द्राक्षीस्त्वं (regular).
- 138. 17 K S प्रासादशयनां नित्यं : Ñ2. 8 V1 B D तथैव चास्मजननीं.
- 141. 4 Si K S दुर्बुद्धे राक्षसानां : Ñ Vi B D (mostly) दुर्वृत्त रक्षसां वै.
- 142. 18 Śi K S प्रमुप्ताः : Ñ Vi B D (mostly) रक्षसा.
- 143. 38 Si K S विनाशाय महात्मनः : Ñ Vi B D प्रतियोद्धा महारथः.
- 159. 20 Si K S पृथिवीं नृपः : Ñi Vi B D भूतिमात्मनः.
- 176. 5 K S कुरनन्दनाः : Ñ V1 B D (mostly) पाण्डुनन्दनाः.
- 182. 9 Si K S माद्रीयुतः सहदेवो जघन्यः : Ñ2. 8 Vi B D पश्चादयं सहदेवस्तरस्वी.
- 187. 20 ${f K}$ ${f S}$ ततस्तमत्रवीदाजा : ${f \tilde{N}}$ ${f V_1}$ ${f B}$ ${f D}$ तमत्रवीत्ततो राजा.
- 189. 23 Si K S भगवन : Ñ Vi B D भुवनस्य.
- 193. 1 Si K S चिन्तयामि : Ñ B D चिकीर्षामि.
- 196. 4 \$\hat{S}_1 K \tilde{N}_1 S ag : \tilde{N}_2.8 V_1 B D ag.
- 199. 12 Si K Ñi S चोपस्थितान : Ñ2. 3 B D चाप्यागतान्.
- 199. 19 Śı K Ñı S भर्तारः : Ñ2.8 Vı B D नगरे.

Such extensive agreements in petty verbal details must necessarily be, in the main, an original inheritance, and could never be, in their totality, the result of contamination or conflation, as one may vaguely imagine they are; because to acheive them would necessitate more expenditure of energy than an ancient Indian redactor or reciter or commentator of the epic would bargain for. And even if one or the other of them had the requisite amount

¹ Note that the fragmentary Śarada codex begins at 1. 26. 10.

of energy to use in this way, it would appear to him to be a ludicrous waste of it. We in the present century are apt to get nervous and irritable over misprints and variae lectiones. But an anciant Indian scribe, redactor or even commentator, not to speak of the common reciter (pāṭhaka)—if I read aright Indian literary history—was not perturbed in the least by a little difference in wording or in sequence, especially if the variant did not give an appreciably better or appreciably worse sense. The enormous and complicated critical apparatus assembled here, moreover, can leave us in no doubt as to the attitude of the custodians of the epic tradition towards paltry verbal details: it was that of total indifference.

Addition or omission of passages is, I may add, a variation of an entirely different order. If a reciter or commentator came across, in another manuscript, an additional passage, there was every chance of his copying it down somewhere, either in the margin of his own copy, or on a supplementary folio; for there would be, in his mind, always present the possibility that the passage in question was some part of the original that his own manuscript had unaccountably lost. How else, forsooth, could the passage get into the other manuscript?

In my opinion, therefore, this fact of the concord between ν and S in small details, coupled with the almost entire lack of agreement as regards the additions peculiar to ν or S, is the strongest argument imaginable for the independence of these two versions, and consequently for the primitive character of their concordant readings. It is needless to point out that this is a factor of supreme importance for the reconstruction of the original.

The text of ν is throughout of such a character as to inspire confidence. Its conservatism is proved by its preserving archaisms and the lectio difficilior (e.g. अभिनो: 1.2.144; श्रोकानं 1.2.177, 189; कान्या adv. "frankly" 1.10.6; कन्यस 1.98.13; समुद्रे 1.98.18), often in a corrupt form, while other manuscripts have discarded them in favour of modern forms or easy paraphrases. It is well known that, for purposes of textual reconstruction, the mechanical corruptions of a stupid but faithful copyist are to be preferred to the intelligent copyings of a less faithful one.

Again, v is often the only version that has preserved the correct reading; e.g. 1.2.102:

यत्र घृतार्णवे मग्नान्द्रीपदी नौरिवार्णवात्। तारयामास तांस्तीर्णाञ्झात्वा दुर्योधनो नृपः। पुनरेव ततो घृते समाह्वयत पाण्डवान्॥;

where the Vulgate version reads (1. 2. 138 f.):

यत्र चूतार्णवे मग्नां द्रौपदीं नौरिवार्णवात्। धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः क्षणां परमदुःखिताम्॥ तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः। पुनरेव ततो धृते समाद्वयत पाण्डवान्॥;

while Sastri's reading is (1. 2. 108 f.):

यत्र द्यूतास्त्रवे मग्ना द्रौपदी नौरिवार्णवे । गच्छतश्चातिसृष्टांस्ताञ्च शात्वा दुर्योधनो नृपः ॥ पुनरेव ततो द्यूते समाह्ययत पाण्डवान् ।

¹ Devabodha paraphrases the word with स्रोकसंख्या.

It is Draupadī who, like a canoe, rescues the Pāṇḍavas, who were submerged in the ocean of the dice-play. The correctness of the text reading, which is based on that of K, is proved by a stanza in the Sabhā (B. 2. 72. 3), which is the source of our stanza:

अप्रवेऽम्भसि मग्नानामप्रतिष्ठे निमज्जताम् । पाञ्चाली पाण्डुपुत्राणां नौरेषा पारगाभवत् ॥

Compare also the following three versions of 1. 166. 23 (= B. 1. 176. 27; M. 1. 174. 29):

K2 Ñ2 V1 B D = Vulgate
ततो राजा परिक्रम्य
यथाकामं यथासुखम् ।
निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ
प्रविवेदा महामनाः॥

γ = Text
अन्तर्गतं तु तद्राज्ञः
तदा ब्राह्मणभाषितम् ।
सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ
संविवेश नराधिषः ।

Southern Recension अन्तःपुरं गतो राजा श्रुत्वा ब्राह्मणभाषितम् । सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ न ससार नराधिपः ।

Obviously, the stumbling block was strain of the constituted text, which is a lect. diff.; here it means "forgotten", a meaning cited in our dictionaries generally as an uncommon meaning given only by Indian lexicographers! Unless one here assumes ν to be original, it is impossible to explain this divergence of ν , γ and γ , both of which give a possible though weak sense.

An unbiassed comparative survey of the different versions leads one to the conclusion that the Sāradā (Kaśmīrī) version is certainly the best Northern version, and probably, taken as a whole, the best extant version of the Ādi, a conclusion not based on abstract considerations, but one that may be verified inductively and pragmatically. As is natural, this version is, not by any means, entirely free from corruptions and interpolations. These must be carefully corrected and controlled with the help of the other versions, particularly of those of the rival recension.

Sub-Recension Y.

This sub-recension comprises the four versions: Nepālī, Maithilī, Bengali and Devanāgarī, and is represented by a very large number of manuscripts; it is, in fact, the most numerous group. Instances of readings which distinguish I from VS, have been adduced above (p. Liv), to show the agreement between V and S against I. The versions comprising this sub-recension have, moreover, quite a considerable number of "additional" passages in common, which clearly differentiate it from other versions. Noteworthy is the substitution of a lengthy passage of 56 lines (App. I, No. 61) for 1. 105. 4-7, giving a detailed account of the marriage of Pāṇḍu with Kuntī and Mādrī. This detailed account is obviously secondary. On no other supposition can one, it seems to me, account for the circumstance that S₁ Ko-3 and S should agree in having a short version of the episode for which K₁ N B D substitute a considerably longer and more elaborate version, both versions being embedded in a portion of descriptive text with minimal variation. For, while it is inconceivable that two (more or less) independent groups of manuscripts such as S₁ Ko-2 and S could arrive at the same short account independently of each other, it is, at the same time, extremely improbable that either group (S₁ Ko-2 or S) should have copied the short summary from the other, discarding altogether its own original detailed account.

¹ Cf. Lüders, Deutsche Literaturzeitung, 1929. Käs'mīrī-Version den relativ ältesten Text des Epos 1141: "Das ist um so mehr zu begrüssen, als die bietet." (Italies mine!)

The secondary interrelationship of the various versions comprising sub-recension I is documented sufficiently clearly by their having in common quite a large number of lengthy passages which are missing in v S, and which, on independent (intrinsic) grounds, have been or may be declared spurious. The following passages, given in App. I, are instances of such interpolations:

(1) No. 12 (Ni.: V1 BD), a duplicate and superfluous description of the ocean,

a similarly worded description having occurred only in the preceding adhyaya;

(2) No. 14 (K₄ Ñ V₁ B D except D₅, D₂ on suppl. fol.), a short Purāṇic story relating how Sūrya resolves to burn the world down, whereupon Garuḍa, at Brahmā's behest, brings his brother Aruṇa over to the east that he might act as Sūrya's charioteer, shielding the world from the heat of the enraged Sun—a digression suggested by the casual mention of Aruṇa in adhy. 14;

(3) No. 41 (K_{8.4} N_{8.8} V₁ B D except D₅), a list of the hundred sons of Dhrtarā-stra—an anticipation of adhy. 108, whose occurrence here (like that of the two following interpolations in the same adhyāya), as has been explained above, is obviously contrary to

the original plan of the adhyāya;

(4) No. 42 (K_{3.4} Ñ V₁ B D except D₅), an account of the scene which was enacted in heaven before the birth of Abhimanyu, a story which is really meant to explain the mystery of his premature death;

(5) No. 43 (K4 Ñ V1 B D except D5), the open secret of the mysterious birth of

Karna, which is an anticipation of adhy. 104; and, finally,

(6) No. 81, lines 193-230 (K₄ Ñ V₁ B D T₁), meant to be a summary of the Jatugrha episode, which is, however, a garbled and incoherent version of the original story.

The view that ν and Υ may stand in genetic relation to each other does not receive much support from the facts of the case. Neither ν nor Υ can be derived from the other. Each possesses original features that the other lacks, as is evidenced by their alternate agreement with S, even in the matter of petty verbal details. All these coincidences need not, of course, be original. Some could be indeed secondary changes, made independently in the same direction; others again may possibly be explained as the result of contamination. There will remain still an obstinate residue of agreements between ν and S, or between Υ and S, that must be set down as the expression of the ultimate connection of the respective concordant versions through the lost original source.

Contamination between ν and Υ , owing to the contiguity of the areas in which the respective versions were current, was inevitable, and must, in any case, be assumed to have existed; on the other hand, contamination between Υ and S cannot be altogether denied.

Particularly interesting is a small group of passages of doubtful character, to which reference has already been made. These are certain passages that are common to Y and S, and are missing in Š₁ Ko-3 only; in other words, they are found in all manuscripts collated except Š₁ Ko-3; for example, the Kanikanīti. There is usually other evidence against the passages. Thus the secondary character of the Kanikanīti is quite unexpectedly confirmed; firstly, by the illogical repetition in certain Southern manuscripts (T₂ G_{2.4.5}) of two preceding adhyāyas (129-130); and, secondly, from the fact there is no reference to the Kanikanīti in Kṣemendra's Bhāratamañjarī, in the Javanese version, as also in Devabodha's

commentary. It may, of course, happen that in particular cases there is no collateral (confirmatory) evidence of this character available; e. g. in the puerile account of the birth of Dubşalā (App. I, No. 63). Here the evidence of documentary and intrinsic probability is almost equally balanced; and documentary probability points in one direction, while intrinsic probability points in the other.

I have in such cases hesitatingly followed ν (= S_1 K), taking into account, on the one hand, the superiority of ν in general trustworthiness, and, on the other hand, the special characteristics of Υ and S, which are versions rather of the *inclusive* than of the exclusive type, prone to amplification and elaboration. Fortunately for us such cases are comparatively rare.

The rejection, on the evidence of ν alone, of the whole of the incoherent adhy. 139 of the Bombay edition (our App. I, No. 80), an adhyāya which contains only some needless repetition, besides minor absurdities, would not have called forth any comment from me, but for the fact that with its omission disappears the only reference, I think, in the whole epic to this alleged installation of Yudhişthira as heir apparent to the throne of Hāstinapura. The Kaśmīrī version, which omits the entire adhyāya containing the reference, unexpectedly justifies the indignant outburst of Holtzmann (Das Mahābhārata, Bd. 2, p. 33): "Geradezu Fālschung ist es, wenn 1, 139, 1=5517 behauptet wird, der blinde Dhṛtarāshṭra hate mit Uebergehung seiner eigenen Söhne den Yudhishṭhira zum Kronprinzen (ywarāja) ausrufen lassen." One of the main objects in interpolating this adhyāya seems to have been to exonerate Arjuna from the blame or sin of fighting with his own guru (Ācārya Droṇa) in the Great War, by making the Ācārya himself exact from his pupil in the presence of all his kinsfolk—for no reason that is adduced or can be seen—the solemn but senseless promise that he (Arjuna), when challenged, would not refuse to fight with Droṇa. Cf. B. 1. 139. 13:

आचार्यदक्षिणां देहि ज्ञातित्रामस्य पदयतः। ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाव्रवीहुरुः। युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयानघ। तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुंगवः। उपसंगृह्य चरणौ स प्रायादन्तरां दिशम।

There is no reference to this alleged promise in the sequel. And originally a different solution of the dilemma was obviously imagined. To Arjuna's question (Gītā 2.4):

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन। इषुभिः प्रतियोक्स्यामि पूजाहीवरिसूदन॥

the reply of Bhagavān Śrī Kṛṣṇa is (Gītā 2. 19, 32, 38):

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥
अथ चेत्त्विममं धम्यं संप्रामं न करिष्यसि।
ततः स्वधमं कीर्ति च हित्वा पापमवाप्स्यसि॥
सुखदुः से समे हत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि॥

Archetype 2.

This archetype is represented, in our critical apparatus, by the three closely allied versions Nepālī, Maithilī and Bengali; probably together with Uriyā (belonging to Orissa), of which version, however, no manuscripts were available for collation.

The Nepālī Version.

The Nepālī version is represented in our critical apparatus by the three manuscripts \tilde{N}_1 , \tilde{N}_2 and \tilde{N}_3 . The version is closely allied to the Bengali, with which the agreement of one or the other of the three manuscripts is almost constant. That even the manuscripts of distant Nepal are not wholly free from contamination from some Southern source or sources (direct or indirect) follows, for instance, from 224*, 263*, 819*, 991*, 998*, 1096*, 1246*, 1470*, 1569*, 1748*, 1768*, 1778*, 1788*, 1828*, 1910*, 1957*, 2133*, etc., etc., as also passage No. 112 of App. I—interpolations common to S and some of the Nepālī manuscripts. One of these manuscripts (\tilde{N}_3) happens to be the oldest of the dated manuscripts (A. D. 1511) belonging to our critical apparatus.

The Maithili Version.

Of the Maithilī version, which is the version of North Bihar, only one manuscript (V1) was collated for this edition. V1 and K agree sporadically against all other manuscripts (cf. for instance, 1. 1. 8, 49, 162), but such agreements are few and far between, and it would not be safe to draw from them any far-reaching conclusion regarding the relationship of V1 and K. As in 306*, 321*, 328*, 346*, 378*, 418*, 450*, 541*, V1 agrees, on the other hand, with the typical Bengali-Devanāgarī group against all other manuscripts. V1 contains 1548*, a Southern passage, found otherwise only in Dn D1.4.5.

The Bengali Version.

The Bengali version of sub-recension Y was studied more carefully than either the Nepālī or Maithilī. The study of this version was facilitated by the extreme courtesy and kindness of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya, who has, now for many years, kindly and unselfishly supervised the work of our collation centre at the Visvabharati, a centre organized by Professor M. Winternitz, when he was residing at Bolpur as a Guest Professor in Rabindranath Tagore's University. With the co-operation of a select batch of advanced students, Pandit Vidhushekhara has been good enough to supply the Institute regularly with carefully prepared collations of a large number of valuable old Bengali manuscripts in the rich collection of the Visvabharati, as also of other manuscripts placed at his disposal by different Bengali Institutes and scholars, among the latter, my kind friend Professor Sushil Kumar De, of the University of Dacca. Of the large number of manuscripts thus collated, ultimately five were selected for inclusion in the critical apparatus of the edition. Notwithstanding considerable variation in these manuscripts as regards petty verbal details, the material appears sufficient to settle the text of this important version.

¹ I may mention here that, unfortunately, in the footnotes to the constituted text, towards the end of this volume, the discritical mark of \tilde{N} has broken

off in many places; but, on examining the passages carefully I found that the context almost invariably shows whether one has to read N or N.

The Bengali version is closely allied to the Vulgate, but is unquestionably superior to the latter in so far that it is happily free from a large number of late accretions which encumber the Vulgate. Of such "omissions", exhibiting the superiority of the Bengali version, the following will serve as illustrations:

- (1) The entire Brahmā-Gaņeśa complex in adhy. 1, of which the Bengali version contains not the remotest trace. The spurious character of this passage has been discussed and demonstrated so often that it is unnecessary to dilate upon it here.
- (2) The short dialogue of 8 lines (71*) between Parasurāma and the shades of his ancestors, in the beginning of adhy. 2, which is wholly unnecessary here, and is, as a matter of fact, only an excerpt from a detailed description of the principal Indian tīrthas, which occurs in the Aranya (B. 3. 83. 29 ff.).
- (3) A short passage of only six lines (cf. App. I, No. 13), which represents a somewhat feeble attempt (as unnecessary as it is unsuccessful) to fill out an apparent lacuna in the original.²
- (4) A long interpolation (App. I, No. 78) of 119 lines in adhy. 138 (Bom. ed.), which gives an inflated account of the defeat and the ultimate capture of Drupada by the Pāṇḍavas. It is one of the miniature Bhārata-yuddhas—mere by-play for the benefit of the gallery—which expand and embellish the Southern recension and the Vulgate. The older version disposes of the battle in two lines, which, taking everything into consideration, is after all perhaps not a very inadequate treatment, as already remarked.
- (5) More than usual interest attaches to another omission in the Bengali version, which concerns a well-known and popular scene describing the discomfiture of Karņa at Draupadī's svayamvara, which is commonly believed to be one of the main reasons why he always entertained feelings of such deep and implacable hatred towards Kṛṣṇā (Draupadī), and lost thereafter no opportunity to hurt and humiliate her.

This passage deserves a detailed consideration. Ramesh Chandra Dutt, who had to make a very careful selection of the incidents of the epic in compressing the story, has made this scene the centre of his poetic account of the marriage of Draupadī, and given a vivid rendering of the passage in his *Epic of the Bharatas*:

"Uprose Karna, peerless archer, proudest of the archers he,
And he went and strung the weapon, fixed the arrows gallantly,
Stood like Surya in his splendour and like Agni in his flame,—
Pandu's sons in terror whispered, Karna sure must hit the aim!
But in proud and queenly accents Drupad's queenly daughter said:
'Monarch's daughter, born a Kshatra, Suta's son I will not wed.'
Karna heard with crimsoned forehead, left the emprise almost done,
Left the bow already circled, silent gazed upon the Sun!"

The situation is, undoubtedly, full of dramatic possibilities. Just at the moment when the prize was going to be snatched away from the heroes of the epic by an upstart,

(Traduzioni di epica indiana), published in the Ascoli Memorial Volume, Silloge Linguistica (Torino 1930).

¹ Cf. p. LIII, footnote 1, above.

² See F. Belloni-Filippi, "L'episodio di Kadrū e di Vinată nell' edizione critica del Mahābhārata"

PROLEGOMENA LXI

the brave little Draupadī comes to the rescue and snubs openly, in the presence of the assembled princes, the semi-divine bastard, the understudy of the Villain of the piece, the unwanted suitor, who thereupon withdraws discomfitted; and everybody breathes a sigh of relief. A tense scene!

Unfortunately, this melo-dramatic interlude, to judge by the documentary evidence, appears to be the handiwork of a very late Vyāsaïd, as it is found only in K_4 \tilde{N}_2 Dn D_{2.4.5}, that is, one manuscript of the K group, one Nepālī manuscript, and three composite Devanāgarī manuscripts, besides the Nīlakaṇṭha version! All of these are late and inferior or conflated manuscripts. It is missing, on the other hand, not only in the Sāradā version and the Southern recension (as in the case of many of the interpolations of the Vulgate), but for once, also in the entire Bengali version!

It might seem a piece of sheer vandalism or perverseness to omit this seemingly beautiful little passage, which has won its way into people's hearts, from any edition of the Great Epic of India, relying merely upon documentary evidence. A little reflection will, however, convince any one that the loss to the epic is not as serious as one might, at first, suppose, since it is a palpably faked and thoroughly unreal situation. If one thinks about it at all, one fails to understand how Draupadi, who was, after all, then only an unexperienced maiden in her teens, had recognized the King of Angas (whom she had probably never seen before) and known him for the son of a coachman, unfit to wed a princess. He had been invited by her father. At least he was given a seat of honour among the princes. He is specifically named by Dhṛṣṭadyumna among the suitors (1.177.4). Moreover, it does not appear as if the bride elect had much choice or voice in the matter, at the time of these elaborate and formal state functions notwithstanding that they were called svayanvaras. She had to wed any competitor who excelled in the particular proficiency test which had been arranged by her father or guardian. She was vīryaśulkā: she was given by her guardian to the highest bidder, the price paid being heroism, or rather proficiency in marksmanship. This is quite evident from the words of Yudhiṣṭhira, addressed later to the Purohita of Drupada (1.185.23 f.):

प्रदिष्टशुस्का द्रुपदेन राक्षा सानेन वीरेण तथानुवृत्ता।
न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा न जीवशिष्पे न कुले न गोत्रे॥
कृतेन सज्येन हि कार्मुकेण विदेन लक्ष्येण च संनिख्छा।
सेयं तथानेन महात्मनेह कृष्णा जिता पार्थिवसंघमध्ये॥

We accordingly find, as a matter of fact, that without murmur or hesitation, she follows an unknown and apparently undistinguished Brahman boy—Arjuna in disguise—who happens to have hit the mark. She does not know him from Adam, but she makes no inquiries about his status or lineage. Even if this were regarded as a case of romantic love at first sight for the handsome and heroic bowman (which it certainly is not), she never opens her lips when Yudhisthira proposes that she should be the common wife of the five brothers, which must have shattered her romance to smithereens, but quietly submits to (what is made to appear) as a most unusual and unnatural, if not a shocking, proposal, and from which even her old father and brother recoil with perplexity and amazement. It seems to me, therefore, that the documentary evidence is amply supported here by intrinsic probability.

Examples of other less important "omissions" in the Bengali version which distinguish it from the Devanāgarī are: 54*, 60*, 71*, 152*, 171*, 274*, 277*, 689*, 1171*, 1205*, 1222*, 1270*, 1614* (proverbs, one of them being a citation from Manu), 1714* (a short list of sacred rivers), 1788*, 1827*, 1841*, all of which occur in the Vulgate, but are missing in the Bengali version.

Occasionally Bengali manuscripts agree in their readings with the Southern recension, standing in opposition to S₁ K (with or without D); e. g.:

- 1. 22 B S হার্লি: K (mostly) D (mostly) হিব.
- 1. 42 BS आत्मवान् : Ko. 2-4 D (mostly) एव च.
- 7. 3 B D (mostly) S परान् : K कुलान्.
- 39, 10 B D (mostly) S ਰਗ: : Śi K (with a few D) ਤੁਜ:-
- 64. 29 Ñ B D S जगाम : K ददर्श, etc., etc., etc.

Other examples have been cited under the description of the K version.

In these cases, I have, as a rule, given preference to the agreement between B and S, on the postulated principle of the originality of the agreement between independent versions, adopting in the constituted text, the concordant reading; but owing to the circumstance, that sporadic contamination between B and S, as a whole, cannot be altogether denied and that there are, as a matter of fact, some Bengali manuscripts that stand, palpably, under the influence of the Southern tradition, even in the matter of minor readings, it is impossible to be perfectly certain about the originality of a reading common to B and S. I am, however, of opinion that the probability is always on the side of the concordant reading, though the evidence of this agreement may be rebutted by other considerations, such as intrinsic probability or the evidence of pertinent testimonia.

The Devanagari Version.

The Devanāgarī script plays in the Mahābhārata textual tradition the important rôle of being the commonest medium of the contamination of different Mahābhārata versions. A Devanāgarī manuscript of the Mahābhārata may, in fact, contain practically any version or combination of versions.

Of the four "Devanāgarī" scholiasts whose commentaries were collated for the Adi, Arjunamiśra is certainly an Easterner, and bases his commentary on the Bengali text; Ratnagarbha appears to be a Southerner, and his text is evidently a blend between the Northern and the Southern texts; while Nīlakaṇṭha is quite definitely a Westerner, though he seems to have written his commentary in Benarcs. The provenance of the fourth and the last commentator mentioned above cannot be determined with certainty; but it might be surmised that Devabodha was a "Northerner"; in any case, his text (to judge by the lemmata in his commentary) shows remarkable affinities with the North-western or Kaśmīrī version (v).

Most of the Devanāgarī manuscripts, as already remarked, are eclectic on no recognizable principle: now they approach the Southern tradition (S), now the purer Northern (v). If any one were to maintain that just this composite text was the original, a patchwork of disjointed ancient passages, which had later split up into the Northern and Southern recensions (as might easily be implicitly assumed by the protagonist, say, of Nīlakaṇṭha's version), it would be a thesis difficult to substantiate. It

PROLEGOMENA LYIII

seems more natural to regard, as already observed, the Devanāgarī as a sort of "vulgar" script (like the Latin, in Europe), the script understood by the savants all over India, into which many of the local versions were, from time to time, transcribed, a circumstance which facilitated contamination and conflation.

It has been mentioned above that the Devanāgarī version contains many more interpolations than even the Bengali. It would be no exaggeration to say that the Devanāgarī manuscripts, which are by far the most numerous of Mahābhārata manuscripts, are, at the same time, the *least important* of them, with the possible exception of those of the adjoining version, Telugu.

The Devanagari Version of Arjunamis'ra.

This is in a sense a misnomer, because this Devanāgarī version, as already remarked, is nothing but a Devanāgarī transcript of the Bengali version. Instances of the concord of B and Da will be found under: 1. 4. 6; 7. 13; 8. 22; 10. 2; 11. 7; 26. 38; 33. 25 f.; 111. 4; 141. 21; 143. 6; etc., etc.

The name of the commentary is variously given as (Mahā)Bhāratārtha(pra)dīpikā, and Bhāratasamgrahadīpikā.1 The commentary on the different parvans has been handed down singly or in groups of a few parvans at a time. Complete manuscripts of the commentary are said to exist in Bengal, but even there they are not common. manuscripts, which are written in Bengali or Devanāgarī characters, have various dates in the seventeenth or later centuries; the earliest hitherto reported date is V. Sanvat 1676 (ca. A. D. 1620). Arjunamiśra, who styles himself Bhāratācārya in the colophons of his commentary, was the son of Īśāna, who was a "Reciter" (pāṭhaka) or "Prince of Reciters" (pāṭhakarāja) of the Mahābhārata, and who appears to have borne, like his son, the title Bhāratācārya. Arjunamiśra is cited by name by Nīlakantha once in his commentary on the Mahābhārata (ad B. 3. 291. 70) and was, therefore, certainly anterior to Nīlakaṇṭha, who belongs to the last quarter of the seventeenth century. Arjuna, in turn, mentions, among his predecessors: Devabodha, Vimalabodha, Śāṇḍilya, Sarvajña-Nārāyaṇa (also known as Nārāyana-Sarvajña or merely Nārāyana). He appears to have based his scholium closely on that of Devabodha, from whose commentary Arjuna often cites, verbatim long extracts, without specifically naming the source. Arjuna wrote also a commentary on the Puruşasükta, to which he himself refers in the Dipikā on B. 14. 25. Telang² surmises that he is posterior to the Vedantist Śamkarācārya; and Holtzmann³ assigns him to the thirteenth or fourteenth century, both without mentioning any cogent reasons for their assumptions. Arjuna has treated the Harivamsa as an integral part of the epic, elaborately defending this position; his commentary, therefore, embraces the Harivamsa also.4

¹ See, for further details, Haraprasada Shastri, A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collections of the Asiatic Society of Bengul (Calcutta 1928), Preface, pp. lxixff.; Holtzmann, Das Mahābhārata, 3. 67 f.; and Sukthankar, "Arjunamis'ra", Dr. Modi Memorial Volume, p. 565 f.

³ The Bhagavadgītā (S. B. E. vol. 8), p. 204.

⁸ Das Mahābharata, 3. 67 f.

⁴ Haraprasada Sastri, op. sit. p. xxxvi, wrongly assumes that it was Arjunamis'ra who "boldly made the proposal of including the Harivanisa 12,000" in the Mbh. This fact is already implied in the Parvasamigraha, which calls Harivanisa the Khila and includes it in the list of the 100 sub-parvans!

LXIV PROLEGOMENA

Following the example of my predecessors, I have utilized Devanāgarī manuscripts of his commentary and treated his version as a sub-division of the Devanāgarī version. The two Devanāgarī manuscripts utilized by me are, however, extremely corrupt. Moreover, the text they contain is evidently contaminated from the Vulgate, as proved by the glaring discrepancies that exist between the readings of the text and the lemmata in the commentary (e. g. 1. 1. 17, 22). This corruption of the Arjunamiśra manuscripts, I could not explain at first, but now it is clear that it is due to their being faulty transcripts of Bengali originals. Two such Bengali manuscripts¹ (unaccompanied by the epic text) were sent to me subsequently by my kind friend Professor Sushil Kumar De of the University of Dacca from the collection of the Dacca University. These manuscripts are far superior, as is but natural, to the Devanāgarī manuscripts. It would seem, therefore, expedient to secure and use, whenever possible, good old Bengali manuscripts of Arjunamiśra's commentary, treating his version as an offshoot of the Bengali version (with the symbol Ba); or, still better, such Bengali manuscripts of his commentary as are unaccompanied by the epic text. The reason of the last precaution will be presently explained.

A word of caution is here necessary in regard to what are cited in the critical notes as the readings of Arjunamiśra. The readings found in the (epic) text accompanying the commentary have, as a rule, been taken to represent the readings of Arjunamiśra. The commentary was consulted by me only occasionally, in case of doubt or difficulty, or when a pāthāntara was noticed during a hurried perusal of the commentary. It is, therefore, more than likely that, since the (epic) text of our Arjunamiśra manuscripts is conflated with various types of texts, in particular with the Nīlakantha type, some errors in our readings have crept in. Such errors can, however, be rectified only by carefully working through the whole commentary word for word, and comparing the lemmata with the (epic) text of the manuscripts. Even then one can, of course, be sure only of the words and passages actually cited by the scholiast.

In passing, it may be mentioned that the practice of combining text and commentary in one manuscript is probably not very old. It is almost certain that the autograph copy of the commentator was not made up on the tripartite system of combining the epic text and commentary in such a way that text occupies a central strip of the folio, while the commentary is written in two narrow strips, one at the top and the other at the bottom of the folio, which is the prototype of the Bombay pothi-form editions. The scholiast must have written his commentary, certainly at first, on separate leaves, especially in the case of voluminous texts like those of the two epics. Accordingly the commentaries of Devabodha and Vimalabodha have been handed down always unaccompained by the epic text. Those of Arjunamisra and Nīlakantha, on the other hand, are generally accompanied by the epic text, but the two Dacca manuscripts (lent to me by Professor De), as was mentioned above, contained only the commentary. The two elements—text and commentary—appear to have been combined into the tripartite form by professional scribes. If this combination was done under the supervision of the commentator or at

¹ Dacca University Collection, Nos. 989 A, and 2318 B (dated Saka 1689).

² Cf. Winternitz, Indol. Prag. 1. 65; and Sukthankar, "Epic Studies II", ABI. 11. 167 f.

PROLEGOMENA LXV

least in his lifetime, there is some chance of the scribe's reproducing, in an approximately correct form, the text of the commentator. But if the combination is made independently of him and especially if made some time after the death of the commentator, there is every chance that the scribe would combine the commentary he was copying with some text known better to himself than to the scholiast. In the latter case, therefore, it must remain doubtful how far the epic text of such a manuscript resembles the text actually commented upon by the scholiast. It is consequently best to use always texts of the commentary unaccompanied by the epic text, though it is an extremely laborious process to collate such a manuscript with any given Mahābhārata text; but we eliminate in this way automatically all chances of avoidable errors of commission and omission.

The Devanagari Version of Nilakantha: the Vulyate.

Nīlakaṇṭha, considered until lately, at least in India, as the most trustworthy guide for the exposition of the Mahābhārata, was a Brahmin scholar of Mahārāṣṭra, with the surname Caturdhara (modern Chaudhari), son of Govinda Sūri and Phullāmbikā, residing at Kūrparagrāma (modern Kopargaon) on the Godavari.¹ Nīlakaṇṭha wrote his commentary on the Mahābhārata (and another work called the Gaṇeśagītā), in Benares, in the last quarter of the seventeenth century. He appears to be the author also of a work called Mantrarahasyaprakāśikā.

At the beginning of his commentary on the Great Epic, Nīlakantha tells us that before writing his scholium, the Bhāratabhāvadīpa, he had compared many copies of the Mahābhārata, collected from different parts of India, with a view to determining the "best" readings and even consulted the scholia of old authorities:

बहुन्समाहृत्य विभिन्नदेश्यान्कोशान्विनिश्चित्य च पाठमश्यम्। प्राचां गुरूणामनुसूत्य वाचमारभ्यते भारतभावदीपः॥

We accordingly find that he occasionally mentions (in about 125 places) variant readings and additional passages found in different provincial versions (most of which can be identified among the readings of the manuscripts comprising our critical apparatus), and cites (as a rule, without naming the source) the explanations given by other scholiastsinformation, scanty though it is, yet of immense interest and value for the history of the received text. Variants cited by Nilakantha will be found in the footnotes under: 1. 1. 1, 3, 4, 6, 8, 13, 19, 22, 41, 80, 100, 118, 129, 185, 188; 2. 6, 64, 243; 3. 19, 149, 189; 4. 1; 5. 9; 11. 1; 13. 2, 29; 14. 8, 16; 16. 10, 33 (found only in Cd!); 18. 11; 19. 6; 24. 9; 27. 35; 28. 24; 30. 5 (not found elsewhere!), 11; 32. 18; 33. 20; 38. 30; 39. 11; 46. 25, 29 (not found elsewhere!); 49. 4, 17; 50. 9-12. 17; 51. 4 (not found elsewhere!), 5; 53. 84; 54. 8, 8; 55. 3; 57. 21, 22, 78; 58. 35 f., 50; 59. 54; 62. 10; 68. 38; 69. 26; 70. 3, 19, 46; 71. 31, 51; 82. 8; 87. 12; 88. 22; 89. 51; 92. 43; 102. 23; 109. 10, 12, 15 (not found elsewhere!); 110. 33; 114. 2; 117. 9; 118. 9; 120. 10 (Nilp समन्त्रपात् as in text; om. through oversight; cf. B. 1. 180. 10); 124. 32; 125. 2; 131. 8; 133. 18 ("Gaudapātha"); 141. 7; 143. 12; 148. 10; 150. 15; 153. 3; 154. 2, 13; 155. 28, 34, 49; 158. 14 (mentions Devabodha!), 46; 161. 4 (not found elsewhere!); 168. 25; 169. 20; 170. 21; 171. 7; 178.

¹ See Printz, "Bhāṣā-wörter, in Nīlakaṇṭha's Bhāratabhāvadīpa", Einleitung, KZ. 44. 70 ff.

9; 186. 1; 188. colophon (mentions S interpolation, the Nālāyanī episode); 190. 5; 191. 18; 192. 10, 27; 197. 14; 199. 19, 30; 206. 2; 207. 23; 214. 9, 11; 218. 31, 33 (not found elsewhere!); 219. 3; 221. 5 (not found elsewhere!); 223. 17. The readings of Nīlakantha's own text are, as a rule, inferior; our text readings will be found mostly among Nīlakantha's pathāntaras.

Nīlakaṇṭha refers to Devabodha, Vimalabodha, Arjunamiśra, Ratnagarbha, and Sarvajña-Nārāyaṇa, in the course of his comments on the different parvans. To Devabodha, who is one of the oldest (if not the oldest) commentators of the Mahābhārata hitherto known, he refers while commenting on 1. 158. 14 (= B. 1. 170. 15.):

न नंहसाः शृङ्गिणो वा न च देवाञ्जनस्रजः। कुबेरस्य यथोग्णीपं किं मां समुपसर्पथ॥

इति प्राचीनः पाठो देववोधादिभिर्व्याख्यातत्वात् ।

Not a single word of this stanza, as cited here, is commented on, however, by Devabodha! The only word in Devabodha's scholium which might possibly have been taken from some reading of the stanza before Devabodha is बहुना: (= पिक्षणः) and that does not occur in the reading of the stanza cited by Nīlakaṇṭha. The mention of Devabodha by Nīlakaṇṭha here, is, therefore, surely honoris causa. Such mistakes by commentators are far too frequent to cause surprise or need comment.¹ It is, however, noteworthy that the reason Nīlakaṇṭha assigns for considering this as an ancient variant is that it had been commented on by Devabodha and others. This shows that Nīlakaṇṭha held Devabodha in high esteem, and reckons him among the ancient authorities. What Nīlakaṇṭha regards as "ancient" (prācīna) is of course a matter for speculation. Nevertheless I do not think that he would have called Devabodha a "prācīna" commentator, unless the interval between them was at least four or five centuries. Nīlakaṇṭha refers to Devabodha again in B. 7. 82. 2: मधुपिकाः मधुपकेसमये पठन्त इति देववोधः. Arjunamiśra he cites in his comment on B. 3. 291. 70: जाकव्यान त्रियणद्वा इत्युनिमिशः.

Since Arjunamiśra also cites Devabodha, we can arrange the three commentators in an incontrovertible sequence: Devabodha—Arjunamiśra—Nīlakaṇṭha.²

The text used or prepared by Nilakantha is a smooth and eclectic but inferior text, of an inclusive rather than exclusive type, with an inconsiderable amount of Southern element.

As instances of simplification in the Vulgate, I may cite: 1. 2. 144 Text चामिभो: (Vulg. वा विभो; cf. 1. 13. 20; 41. 21); 2. 189 श्लोकाग्रं (श्लोकानां); 10. 6 कामया (कामं मां; cf. 1. 187. 6); 37. 10 दिवं स्तब्ध्वेव विष्टितः (शवं स्कन्धे प्रतिष्टितं); 39. 16 दिस्स (देहि); 45. 16 बाल एवाभिजातोऽसि (भिषिक्तस्तवं); 62. 12 स्सक् (सर्वे); 96. 16 श्रुप्राणां (सर्वेषां); 122. 5 प्रवृक्षति (हरस्युत); 122. 42 तहतं (तदेतत्); 139. 18 विल्जमानेव लता (लज्जमानेव लला); 150. 8 वसतीः (रजनीः); 221. 1 श्रुके (वहाँ); etc., etc.

in a paper read before the International Congress of Orientalists, Leiden (1931), and entitled "Miscellaneous Notes on Mahābhārata Commentators"; cf. the summary in Actes du XVIII Congres International des orientalistes (Leiden 1932), p. 156.

¹ Cf. Kielhorn, "On the Jainendra Vyākaraņa", Ind. Ant. 10. 75; 16. 24; and Sukthankar, "Miscellaneous Notes on Mammaṭa's Kāvyaprakās'a", ZDMG. 66 (1912). 541 f.

² Many of these facts were communicated by me

Instances of the correction of solecisms in the Vulgate are: 1. 2. 93 Text गृह्य (Vulg. गृहीत्वा); 9. 2 चिन्त्य (स्मृत्वा); 119. 8 मा द्रक्ष्यसि (मा द्राक्षीस्तवं); 181. 25 अह नत् (अवधीत्); 184. 1 ज्ञवीहि (वदस्त); etc., etc.

I add a selection of Southern passages which were interpolated into the Northern recension by Nīlakantha or by one of his immediate predecessors in the field: 263*, 299*, 473*, 513*, 598*, 700*, 701*, 722*, 857*, 863*, 963*, 977*, 1037*, 1054*, 1062*, 1066*, 1069*, 1100*, 1101*, 1169*, 1211*, 1548*, 1768*, 1828*, etc., etc., as also passage No. 56 of App. I.

Nīlakaņtha's text has acquired in modern times an importance out of all proportion to its critical value, to the utter neglect of far superior texts, such as the Kaśmīrī or Bengali.

Nīlakantha's guiding principle, on his own admission, was to make the Mahābhārata a thesaurus of all excellences (culled no matter from what source). At the beginning of his commentary on the Sanatsujātīya, Nīlakantha naïvely remarks (Bom. ed. Udyoga 42):

उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातानसंप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितानगठान् श्लोकांश्व गुणोगसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते ।

That Southern manuscripts were utilized by him is incontrovertibly proved, for instance, from the fact that he cites at the end of his comment on Adi 196 (Bom. ed.), the Nāļāyanī and Bhaumāśvī episodes (in two adhyāyas), which are typical Southern interpolations, not found in any Northern manuscript:

" अत्र यत्तद्देवा ददुरित्यादिना त्रिपथगां नदीमित्यन्तो नारायण्युपारुयानप्रनथोऽध्यायद्वयात्मकः क्रवित्पुस्तके पठ्यते ।

Characteristically the scholiast speaks only in general terms (क्रचित्युस्तके) without furnishing any further information about the manuscripts in question. But, fortunately, he is not always so reticent. Thus he mentions specifically the Bengali version, while commenting on B. 1. 145. 20 (अत्रोत्तरार्ध गोडपाठ एव दश्यते) and elsewhere; cf. his notes on B. 3. 119. 3, and on 6. 43. 1 (गीता सुगीता कर्तव्या इसादयः साधीः पत्र श्लोका गोडिन पञ्चन्ते).

It must be said to his credit that there is at least one place where he honestly confesses his inability to understand the confused textual tradition, and that is in his comment on B. 1. 22. 1:

नागाश्व संविदं कृत्वेति द्वादशश्लोकमध्यायं केचिन्न पठन्ति । कांश्विदत्रसान् श्लोकान्पूर्वत्रैव च पठन्ति । अन्ये तु पञ्चषान् न्पठनस्यपीस्यत्र कोशशुद्धिं न प्रतीमः । व

The (printed) editions of Nilakantha's version leave much to be desired. They have arbitrarily changed many of the readings and added a certain number of lines which are not found in the Nilakantha manuscripts hitherto examined.

Instances of lines or stanzas with which modern Pandits have enriched most of our (printed) Northern editions and which are lacking even in the Nīlakantha manuscripts, are besides a (Southern) passage of 21 lines given in App. I (No. 112) and another of 9 lines (998*), the following short interpolations:

¹ Even Holtzmann, Das Mahābhārata, 3. 74: "Für die Erklärung der Einzelheiten ist er von grosser Bedoutung".

² Cf. Telang, The Bhagavadgītā, p. 203 f.; and

Winternitz, Ind. Ant. 27 (1898). 128.

⁸ Cf. our note on adhy. 188 (p. 757).

⁴ Cf. our note on adhy, 19 (p. 132).

27* इदं शतसहस्राख्यं स्रोकानां पुण्यकर्मणाम । उपाख्यानैः सह क्षेयं श्राब्यं भारतम्त्रमम् ॥ B. 1. 1. 101 f. 146* संशासकानां वीराणां कोट्यो नव महात्मनाम । किरीटिनाभिनिष्क्रम्य गसिता यमसादनम् ॥ B. 1. 2. 261 148* धृतराष्ट्रस्य पुत्राश्च तथा पाषाणयोधिनः। नारायणाश्च गोपालाः समरे चित्रयोधिनः ॥ В. 1. 2. 262 224* शौनकस्त महासत्त्वः सर्वभार्गवनन्दनः। जातस्तपसि तीवे च स्थितः स्थिरयशास्ततः ॥ B. 1. 8. 3 314* गुरुहिं सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः। B. 1. 28. 4 752* मरणं शोभनं तस्य इति विद्वज्ञना विदुः। B. 1. 79. 13 1048* उक्त्वा जन्मकुलं महां नासि दाशस्त्रतेति च । B. 1. 105. 9 1099* खल्पमेव यथा दत्तं दानं बहुगुणं भवेत्। अधर्म एवं विप्रर्षे बहुदुःखफलप्रदः ॥ B. 1. 108. 12 1805* आहरिष्यन्नयं ननं प्रीति वो वर्धियप्यति। B. 1. 184. 19 1957* इत्युक्त्वा प्रययौ राजन्विदुरः स्वं निवेशनम्। B. 1. 200. 26 2043* आद्यं पशुपतेः स्थानं दर्शनादेव मुक्तिदम् । यत्र पापोऽपि मनुजः प्राप्तोत्यभयदं पदम् ॥ В. 1. 217. 35

It would, however, hardly repay, now, the trouble to re-edit, from manuscripts, the version of Nīlakaṇṭha, as there are far better versions that could be edited instead, for instance, the Kaśmīrī.

The manuscripts of the Nīlakantha version (which show among themselves slight discrepancies) contain a number of lines which are not found in any of the other versions (except occasionally in a few manuscripts of the composite Devanāgarī version); e.g. 102*, 147*, 276*, 412*, 493*, 574*, 699*, 765*, 838*, 1270*, 1457*, etc. They belong perhaps to the oral tradition which, at one time, had probably as great value and authority as the written text.

Nīlakaṇṭha has misunderstood the text, and given doubtful, far-fetched or fanciful interpretations at: B. 1. 1. 52 (मनु:=मन्त्रः!), 275 (नकल्कः); 2. 33 (शौनक = बृद्धतम!); 17. 12 (कलश); 23. 15 (Vedantic interpretation); 27. 8 (मनःसंहर्षजं); 37. 15 (the difference between हेनु and कारण); 43. 22 (गरैः); 47. 11 (अतकाकीयैः); 50. 3 (ब्रह्माणं=आचायै!); 61. 11 (ब्रकोदरः); 63. 90 (संहिताः); 131. 52 (अवसीदेत); 164. 9 (context); 166. 10 (एकतमं); 232. 1-7, 19 (esoteric meaning); etc., etc.

Nīlakantha's stanza (B. 1. 145. 20):

प्राज्ञः प्राज्ञप्रलापञ्चः प्रलापञ्चमिदं वचः। प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञः यलोऽव्रवीत्॥

which appears to be sheer nonsense is so in fact. No other version, as far as I know, contains this mystifying repetition. The explanation of the stanza given by Nīlakaṇṭha is childish, to say the least.

The stanza containing the unintelligible word কুলির (v. l. কলির), which Nilakantha has great difficulty in explaining:

ततो दुर्योधनः शूरः कुलिङ्गस्य मते स्थितः। पाण्डवान्विविधोपाये राज्यहेतोरपीडयत्।

looks uncommonly like one of the kūṭaślokas, said to be interspersed by Vyāsa at different places in his poem, in order to puzzle and confuse his divine amanuensis, but is, un-

PROLEGOMENA LXIX

fortunately, nothing of the kind. The passage is only one of the common instances of "conflate" readings. The stanza cited above is the Southern variant (473*) of the Northern stanza, which, in our edition, reads (1.55.8):

ततो दुर्योधनः ऋरः कर्णश्च सहसौबलः। तेषां निम्नहृनिर्वासान्विविधांस्ते समारभन्॥

The कुलिज्ञस्य in the former stanza is only a mislection of the original किल्रह्म (often mis-written किन्ह्स, किल्जस्य), which is the Southern equivalent of किल्रिस्स, the reference being, no doubt, to the minister or statesman (mantrin) Kanika (named after the famous authority Kanika or Kaninka cited in the Arthasāstra of Kautilya), who appears only once in the epic, and that expressly for the purpose of expounding his political philosophy to the Kauravas.

As another instance of conflation which has had a rather disastrous effect on his text, I may cite Nīlakaṇṭha's version of the story of Dīrghatamas. The addition has been made in such a manner that one sentence of the original has remained hanging in the air and cannot be construed at all! The story begins at B. 1. 104. 9. All goes well till stanza 28:

अहोऽयं भिष्ममर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति । तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ॥

Then we read 29:

इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम्। पुत्रलाभा च सा पत्नी न तुतोप पतिं तथा॥

"Having spoken thus among themselves, they [scil. the inmates of the hermitage] to the anchorite Dirghatamas. Then that wife also, having (already) obtained sons (?) (from him) did not (seek to) please the husband."

Bhīṣma, who is narrating the story, then goes on quite unconcernedly to speak about the wife (of Dīrghatamas) Pradveṣī or Pradviṣantī; about the maryādā made by the exasperated Dīrghatamas, and so on. But what the inmates of the hermitage (āśramavāsinaḥ) did to Dīrghatamas, we never learn from the Vulgate. All modern translators try to eke out a sense by interpolating into the text some words to complete the sense. A reference to the constituted text and the critical notes will, however, show that the text of the Vulgate is conflated; it is a most clumsy blend of interpolations from two entirely different sources (Y and S), which, as is but natural, alters the situation considerably and confuses the narrative hopelessly. By athetizing either passage we get a tolerable text; by athetizing both we get the original, which is the constituted text.

The Devanāgarī Version of Ratnagarbha.

The critical notes contain only specimen collations of this version, which is a blend between the Northern and Southern recensions. Like the Telugu manuscripts, which will be described presently, it is eclectic, following now the Northern tradition, now the Southern. It seems to be an attempt to combine the two recensions by superposition, like the Kumbhakonam edition. Its composite character may be seen from 24*, 25*, 27*, 114*, 138*, 149*, 170*, etc., etc. It contains the additional passages of the Southern recension, as well as the Ganesa episode, which latter is found only in late Northern

(Devanāgarī) manuscripts: exactly like the Kumbhakonam edition. The collation of this version was discontinued after the second adhyāya. The version may be safely ignored as useless for critical purposes.

The Devanagari Version of Devabodha.

A commentary older and more important than the Arthadīpikā of Arjunamiśra, and one more neglected still, is the Jñānadīpikā of Devabodha, cited here as Cd. Devabodha is certainly earlier than Vimalabodha, Arjunamiśra and Nīlakantha, all of whom cite him with great respect, and probably earlier than Sarvajña-Nārāyana and Vādirāja. He is, therefore, most likely, the earliest commentator of the Mahābhārata hitherto known, and, in my opinion, also the best. The commentary is in any case most valuable, and its evidence, both positive and negative, of supreme importance for the constitution of the text.

The Jäänadīpikā is a concise tīkā; that is, a running commentary, explaining, as a rule, only the difficult words and passages in the text. Occasionally it offers explanations of constructional obscurities and grammatical difficulties, and gives the gist of passages; in the latter case, usually, under citation of entire verses (i. c. half ślokas) from the text. The extent of the commentary on the Ādi is given in one manuscript as 1400 granthas. The homage which Arjuna pays to Devabodha in the Introduction to his scholium is not a mere matter of form. Arjuna has in fact based his commentary largely on that of his predecessor. He has copied very large portions of Devabodha's commentary, sometimes verbatim, sometimes in extract. Moreover even when the two commentaries differ, the influence of Devabodha is plainly discernible. In fact, the Arthadīpikā may be considered as a revised and enlarged edition of the Jäänadīpikā. The similarity of the names is suggestive and worthy of note.

Unlike the commentaries of Arjunamiśra, Nīlakantha and Ratnagarbha, that of Devabodha is unaccompanied by the epic text. The question what was Devabodha's text cannot, therefore, be answered with any high degree of certainty. The entire Southern recension and even the Vulgate may, however, be definitely ruled out. There remain the Bengali, Śāradā and "K" versions. With the latter two, the pratīkas of Devabodha seem to show greater affinity than with the Bengali version. For instance, Devabodha has no comment on any of the six adhyāyas (including the Kanikanīti) of the central sub-recension (7), which are missing in Śāradā and K. Worthy of special note is the absence of all reference to the Kanikanīti in Devabodha's commentary, since the passage has evoked lengthy comments from both Arjunamiśra and Nīlakantha. Still greater probative value has an addition which is peculiar to the Kaśmīrī version. This version adds at the very end of the Ādi a supplementary and superfluous adhyāya,—an addition which is only a variant of the well-known Purāṇic tale of Śvetaki's sacrifice, occurring earlier in the course of the same parvan. Curiously enough, the king who is called Śvetaki in the first version is here called Śvetaketu! That the version of Devabodha contained this additional adhyāya is revealed by the concluding remark of Devabodha's commentary on the Ādi: रेककेर विकेश विकास कार्य प्राचित्र कार्य कार

The Composite Devanagari Version.

The fourteen manuscripts (D₁₋₁₄) comprising this version are *misch-codices* of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. Consequently, half of them (D₈₋₁₄) were discontinued already after adhyāya 2. The characteristics of these manuscripts may be briefly noticed here.

Di is akin to Dn and looks uncommonly like a Nīlakantha manuscript minus the commentary. Yet it differs conspicuously from the ordinary Nilakantha manuscripts by the unaccountable omission of the entire Brahmā-Ganeśa complex (that is, both the visit of Brahmā and the employment of Ganesa as a scribe, which arises out of this visit) as well as the description of the battle in which the Pandavas capture Drupada and hand him over as gurudakşinā to their preceptor, Ācārya Drona (App I, No. 78). omission of these episodes points rather in the direction of Bengal, since Kaśmīr is excluded by the mass of other interpolations which D1 contains, as also by the almost complete lack therein of readings peculiar to Si K. The manuscript may be a blend of Bengali and some composite Devanāgarī manuscript or manuscripts. — Da (like Da) is akin to Ks-c and might have been with advantage classed with them; see, for instance, the critical apparatus pertaining to the list of the contents of the Aranyaparvan in adhy. 2. - D₃ is palpably under Southern influence, to prove which it is sufficient to point out that it transposes the Sakuntalā and Yayāti episodes, a transposition which is quite peculiar to the Southern tradition. - D4 contains notably large additions from Southern manuscripts, additions which are either entered on the margin or, when the marginal space would not suffice, written on supplementary folios. The Southern influence is illustrated by the following passages: 587*, 594*, 596*, 598*, 599*, 602*, 605*, 604*, 605*, 609*, 610*, 611*, 612*, 613*, 617*, 621*, 623*, 624*, 628*, 629*, 630*, 633*, 634*, 635*, 637*, 670*, 671*, 713*, 715*, 1255*, 1256*, 1257*, and scores of others. Cf. also the following passages given in App. I: 35, 46-48, 52, 53, 55, 56, 59, 64, 67-69, etc., etc. — Ds (like Dz) often stands in opposition to other manuscripts of this composite class, agreeing with K_{B-c}, with which it might have been with advantage classed. Like K4.0, it contains Southern additions as well, e. g. 1565*, 1579*, 1580*, etc., and passage No. 89 of App. I. — The manuscripts Do. were discontinued after adhy. 53. Frequently, they are found to be in opposition to the Vulgate and agreeing with the manuscripts of the & group. They also show 230*, which is a Southern passage.

D₈₋₁₄, as already remarked, were collated only as specimens for the first two adhyāyas and discontinued thereafter. — Of these, D_{8-12.14} are palpably under Southern influence, as is evidenced by their containing one or the other of the following typical Southern insertions: 18*, 21*, 22*, 24*, 32*, 42*, 45*, 48*, 49*, 56*, 80*, 81*, 89*, 114*, 117*, 138*, 149*, 170*. — D₁₈, which is a fragmentary manuscript, beginning almost at the end of adhy. 1, is used in this edition practically only for adhy. 2, as it is discontinued at the end of that adhyāya. The text shows strong affinities with the version of Arjunamiśra. — The text of D₁₄ is a complex. It contains some old readings such as are preserved only in the Kaśmīrī manuscripts, but also an extraordinarily large number of individual readings, not found elsewhere (cf. 1. 1. 50, 63; 2. 101, etc.). At the same time, it is contaminated from some Southern source, perhaps the Malayālam version!

The Devanāgarī manuscripts of the Mahābhārata in the Tanjore Library seem to have been all copied during the régime of the Maratha Chiefs of Tanjore, and are a blend of the Northern and Southern recensions, and, as such, of little value for textcritical purposes.

The Telugu Version.

The Telugu version, situated as it is on the boundary line which divides the Northern from the Southern recension, was particularly open to contamination from the Northern tradition. We accordingly find that the majority of Telugu manuscripts are eclectic on no recognizable principles, presenting somewhat the aspect of a mosaic of the texts of the Northern and Southern recensions, not unlike the Kumbhakonam edition. is one of the extremely few Southern manuscripts which contain the (Northern) salutational stanza नारायणं नमस्हल etc. For the Northern element in the make-up of Ti, cf. 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, etc., etc. As compared with Ti, Ti shows a purer Southern tradition and has distinct leanings towards the Grantha version. — Ti only replaces the fragmentary manuscript Ti, which breaks off at the end of adhy. 181.

Important variants of one other Telugu manuscript (Tanjore 11809) are now given by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Southern recension. It does not differ appreciably from our Telugu manuscript.

appreciably from our Telugu manuscripts.

The Grantha Version.

The Grantha version is the version of the Tamil country, and is written in the so-called Grantha script. It is one of the two important Southern versions, the other being the Malayālam. The Grantha version—to judge by the manuscripts utilized for the Critical Edition, and for Professor P. P. S. Sastri's Southern Recension—is more heavily interpolated than the Malayalam, and is also more influenced, on the whole, by the Northern recension.

For the beginning of the Adi, we get, temporarily, the sub-groups G₁₋₃ and G₄₋₆, but soon the configuration changes to G_{1.2.4.5} versus G_{3.6}. The latter group (G_{3.6}) represents the purer Southern tradition, agreeing with M against the other Southern manuscripts, whereas the four MSS. G_{1.2.4.6} are not merely heavily interpolated but stand palpably under Northern influence. All Grantha manuscripts are probably contaminated (directly or indirectly) from Northern sources in different degrees. G₆ shows, on the whole, little Northern influence, but 419*, 494*, 693*, 1310*, 1312*, 1885*, 1975*, and passage No. 73 of App. I, show that even G₆ is probably not entirely free from contamination, since all these (Northern) passages are missing in M.

Sastri's edition of the Southern recension gives the (most important) variants of five Grantha manuscripts of which three, & and & (the latter being Sastri's "principal text") are identical with our G₄, G₅ and G₆ respectively. Extracts from a Grantha manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Whish Collection, No. 65) have been given by Professor Winternitz¹ and compared with the text of the Bombay edition (Saka 1799). The passages which differ from the Bombay edition

PROLEGOMENA LXXIII

have been underlined in his extracts, and the corresponding passages of the latter are given opposite each line: a convenient arrangement which shows, at a glance, the relation of the two texts to each other for the passages excerpted.

The clearest proof² of the contamination of $G_{1,2,4,5}$ from some Northern source is furnished by 294*, a Northern passage, added in this sub-group *irrelevantly* before 1.20.

1. The two lines comprising this passage must have been interpolated in a remote ancestor of $G_{1,2,4,5}$ by a clumsy scribe, who had missed the right place by four stanzas, and have remained there ever since, fortunately. Another rather transparent interpolation in $G_{1,2,4,5}$ from a late Northern source is a passage referred to already, No. 14 of App. I, which describes the circumstances under which Aruna becomes the charioteer of the Sun, an *irrelevant digression*. Cf. also 1373*, 1375*, 1377*, and passage No. 76 of App. I.

The sub-group contains an amazingly large number of interpolations, which have not been found, so far, elsewhere, and of which a few may be mentioned as illustrations: 320*, 322*, 326*, 330*, 337*, 345*, 351* (third line!), 357*, 363*, 364*, 368*, 371*, 373*, 382*, 386*, 387*, 388*, 406*, 519*, 584*, 636*, 705*, 706*, 741*, 755*, etc., etc.

But the Grantha version itself is inclined to admit freely new lines. Instances of rather lengthy interpolations of G are furnished by passages No. 35-39, 73 and 93 of App. I. Most of the interpolations are however short, consisting, as a rule, of less than 10 lines, e. g. 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 693*, 814*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1372*, 1435*, 1441*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1531*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1596*, 1597*, 1604*, 1631*, 1658*, 1666*, 1707*, 1868*, 2009*, 2040*, etc., etc.

G₁, which is one of the few Southern manuscripts containing the (Northern) mantra नारायणं नमस्त्रय etc. is, like T₁, a typical blend of the Northern and Southern tradition, and was, on that account, discontinued after adhy. 2. Its composite character may be seen from: 29*, 30*, 96*, 97*, 98*, 106*, 145*, etc., etc.

The Malayālam Version.

This is the version of Malabar, the Southernmost extremity of India. It is, in my opinion, the best Southern version. It is not only largely free from the interpolations of σ (=TG), but appears to be also less influenced by N than σ , wherein lies its importance for us.

Instances of additional passages found in G (with or without T), but missing in M, are: 443*, 500*, 501*, 502*, 504*, 507*, 509*, 510*, 511*, 520*, 552*, 569*, 570*, 691*, 693*, 814*, 839*, 841*, 897*, 1259*, 1268*, 1310*, 1312*, 1313*, 1316*, 1319*, 1320*, 1447*, 1448*, 1452*, 1453*, 1476*, 1489*, 1523*, 1541*, 1542*, 1543*, 1544*, 1545*, 1547*, 1550*, 1551*, 1563*, 1566*, 1596*, 1604*, 1658*, 1666*, 1751*, 1868*, 1872*, 1893*, 1896*, 1935*, 2006*, 2007*, 2009*, 2021*, 2024*, 2032*, 2040*, 2052*, 2053*, 2062*, 2071*, 2106*, etc.; and the following passages of App. I: 35-39, and 73.

The collation of the text is accompanied by notes in which Winternitz draws attention to the most striking points of difference between the two versions, without entering into a full discussion of

all the various readings. The notes contain nevertheless many valuable text-critical observations.

² Cf. Sukthankar, "Epic Studies III", ABI. 11, 269.

M₁ often stands in antagonism to M₂₋₄, sometimes agreeing with manuscripts of the Northern recension; and is, therefore, an untrustworthy guide. M_{1,2,4} are incomplete manuscripts, ending with adhy. 53; in other words, with the Astikaparvan. M₆₋₈ replace these manuscripts in the Sambhavaparvan, which is the name under which the remaining portion of the Adi is known in the Southern recension. This practice of writing the two portions of the Adi in separate volumes is worthy of note, as an archaic survival. It is, in my opinion, the reflex of some half-forgotten factor connected with the compilation of the Adi, and seems to me to be text-critically highly important. It should seem that the South has never completely assimilated the (Northern) division of the epic into the conventional eighteen parvans.

Instances of additional passages which distinguish M from all other versions are: 407*, 453*, 800*, 801*, 842*, 970*, 1051*, 1052*, 1278*, 1437*, 1438*, 1613*, 1678*, 1709*, 1871*, etc.

M₆₋₈ constitute really one manuscript, as is proved, for instance, by their repeating the following indubitable clerical errors: (i) in 1. 85. 25, M₆₋₈ repeat inconsequentially the words प्रयन्तीह लोके नासाधन:; (ii) in 1. 154. 13, they omit 13° and 13°, transposing 13° and 13°, which they read as one line; (iii) in 1. 193. 1, they all read the meaningless अनार विद्तं दूर (Text त्वाकार विद्रुरं प्रति); (iv) they read 1. 213. 4°-5° erroneously after stanza 31 of adhy. 212; (v) in 1. 213. 6, M_{6.8} omit the words च यशस्त्रिन: of the text, for which M₇ shows a lacuna. Instances of readings peculiar to M₆₋₈ are (reference to adhyāya and śloka):

58. 6 M₆₋₈ समाजग्मु: : rest समापेतु:.

106. 2 M₈₋₈ समतोषयत् : rest समतर्पयत्.

157. 9 M6-8 शंकरस्तुष्टः : rest भगवांस्तुष्टः.

Conflation in $M_{6.7}$ is suggested by 1. 209. 19, where $M_{6.7}$ have both the Northern reading and the Southern reading.

It may be added that the cases cited are merely by way of illustrations. A careful study of the critical apparatus would easily furnish scores of other instances.

This version has several striking agreements with \hat{S}_1 , a fact all the more impressive, because M, a Southern version, hails from the province at the opposite end of India from the province of \hat{S}_1 , a Northern version; for instance, Malayālam supports \hat{S}_1 (against TG) in omitting the spurious parts of adhy. 128–129 of the Bombay edition.

Winternitz has published, in Devanāgarī transcript, portions of a fragmentary Malayālam manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Whish Collection, No. 158), which contains twelve chapters of the Sambhavaparvan. The extracts contain the beginning of the Pūruvamśānukīrtana (our adhy. 90), the passage referring to Sakuntalā and the birth of Bharata (our 1. 90. 27-34), and the end of the adhyāya (our 1. 90. 93-96). The manuscript correctly shows the Southern transposition of the Sakuntalā and Yayāti episodes. It is interesting to observe that this manuscript also further shows the anticipation of 1. 89. 1-16, before the Yayāti episode, which is found in our Malayālam manuscripts (cf. note on p. 282) and in the conflated MSS. G4. 5 (cf. note on p. 992), and which is text-critically highly important.

¹ Winternitz, Ind. Ant. 1898. 134 ff.

PROLEGOMENA

Readings or features which are peculiar to M or such as distinguish M from G (with or without T) will be found under: 1. 1. 3, 35, 45, 122, 128, 168, 176, 179, 184, 189; 2. 160; 4. 4; 7. 10; 24. 1; 36. 3; 39. 2, 16; 53. 31; 54. 6, 7; 57. 81; 61. 98; 67. 28; 68. 16, 51; 69. 9; 73. 33; 77. 9; 78. 23; 80. 2; 84. 14; 86. 1; 92. 45; 93. 14; 94. 9, 27, 32; 95. 8; 96. 2, 57; 98. 5, 12; 113. 22; 117. 5, 23; 119. 30; 123. 39; 129. 9-11 (om. in M); 132. 1; 136. 1; 138. 10; 139. 11 (om. in M); 142. 19; 150. 10, 26; etc., etc.

With regard to the versions described above, it must be frankly admitted that they do not, by any means, form water-tight compartments. The isolectional boundaries, as is natural, do not coincide, but are independent of each other; in other words, the textual peculiarities, which are, in final analysis, the real basis of our classification, never have, as a matter of fact, an identical area of distribution. The manuscripts cannot always be squeezed into the same moulds consistently. Thus, for instance, in the beginning of the Adi, the Grantha version, as already remarked, shows two sub-groups G_{1-3} and G_{4-6} ; but soon the configuration changes and, from about adhy. 25 onwards, we get the grouping $G_{1,2,4,5}$: $G_{6,6}$. Not only that. Individual manuscripts, groups, or even versions often overstep the boundaries of their particular recension. Thus, for example, on the one hand, $G_{1,2,4,5}$: frequently agree with \tilde{N} V₁ B D; M agrees with \tilde{S}_1 ; \tilde{S}_1 and Dn agree with \tilde{S}_2 : against other manuscripts of their respective recensions.

These discrepancies, as is shown in the sequel, are due chiefly to two different causes: firstly, initial fluidity of the text; and, secondly, subsequent contamination or conflation. As regards fluidity: to conceive of the Epic of the Bhāratas—or for that matter, of any true epic—as a rigid or fixed composition like the dramas or poems of Goethe or Milton, or even of Kālidāsa or Bhavabhūti, would be manifestly grotesque. Such a view can originate only in a fundamental misconception of the origin, growth and function of epic poetry.

In the case of the Mahābhārata, we find, however, the fact of the fluidity of the original reflected in the tradition as preserved even to this day. Only a very late interpolation in some inferior Devanāgarī manuscripts speaks of the text as having been written down by Gaņeša to the dictation of Vyāsa, a fantastic story that we may ignore with an easy conscience. On the other hand, we are plainly told that the epic was first published, at an elaborate sacrificial session, in the form of a free recitation by Vaisampāyana, a direct pupil of the author, before king Janamejaya and the assembled guests. It was again recited by Sūta (or Sauti), who had heard it only at the first recitation, and somehow committed the whole poem to memory. After just one single hearing, he obviously could not reproduce such a voluminous text verbatim et literatim. In the beginning, therefore, it is clear that the poem, which was committed to memory, was recited freely, as faithfully as the particular reciter could contrive. This mode of transmission is not calculated to preserve rigid textual purity in any high degree, without stringent precautions, such as were adopted in the case of Vedic texts, but which never existed, as far as one knows, in the case of the epics. This fact also we find unexpectedly preserved by tradition (1.57.74f.). Vyāsa, we are told, taught his Bhārata to his five pupils: Sumantu, Jaimini, Paila, Suka, and Vaisampāyana. And the five rhapsodists—the direct pupils of the author—it is reported, published five separate versions of the epic:

LXXVI

संहितास्तैः पृथक्तवेन भारतस्य प्रकाशिताः।

As is well known, there is preserved a work which actually passes for the Aśvame-dhaparva of the Bhārata of Jaimini (whether it is actually so or not) and which is totally different from our Aśvamedhaparvan.

Here, I think, we have a clear glimpse of the early history of the text. Two facts emerge rather clearly out of the chaos: firstly, the text was originally committed to memory and recited freely; secondly, different rhapsodists recited differently. This has indeed been assumed by many writers on the subject.\(^1\) All that is quite natural and intelligible. As a matter of fact, from generation to generation, from place to place, from bard to bard, the wording, even the contents, would vary a little, until the text is committed to writing, which is the beginning of a different phase in its history. The view that the epic has reached its present form by a gradual process of addition and alteration receives strong support from the fact that this process is not stopped even by scriptal fixation.\(^2\) The study of the manuscripts themselves, which belong to a very late phase in the evolution of the text, shows that texts must have been constantly amplified and altered by conflation. Such derangements, it may be observed, do not totally destroy, as might be imagined, the value of our division of the manuscript material into recensions and versions, but merely complicate its use and interpretation.

CRITICAL PRINCIPLES FOLLOWED IN THE CONSTITUTION OF THE TEXT

As already remarked, the Mahābhārata versions when they first come within our ken appear already dispersed in several distinct groups. The original, from which all these versions are derived, is itself preserved in no authentic copy contemporaneous with, or even reasonably close to, its period of composition. We can only reconstruct the original, approximately, by comparative methods. We recognize today, as already explained, two recensions, descended from the original, each recension embracing a plurality of versions, each version being divided into a multiplicity of sub-groups. The ultimate problem is to unify, as far as possible, this manuscript tradition: to evolve, by comparative methods, a form of the text that will explain this phenomenal wealth of divergent and conflicting texts, and justify it.

Before I elucidate the critical principles followed in preparing the constituted text of the \overline{A} di, I must review briefly other principles of textual criticism and textual reconstruction, and discuss the applicability of these principles to the Mahābhārata Problem.

THE CLASSICAL MODEL

The method that naturally presents itself first to our mind is the time-honoured method of Classical Philology.⁸ The older school of classical philologists distinguished four stages in the work of preparing a critical edition of a classical text: (1) Heuristics,

¹ For instance, Winternitz, Geschichte der ind. Litteratur, 1. 396.

² Lüders, Deutsche Literaturzeitung, 1929. 1143.

⁸ See Ruben, "Schwierigkeiten der Textkritik des Mahabharata", *Acta Orientalia*, 8. 240-256; and Sukthankar, *ABI*. 11, 259 ff.

i. e. assembling and arranging the entire material consisting of manuscripts and testimonia in the form of a genealogical tree; (2) Recensio, i. e. restoration of the text of the archetype; (3) Emendatio, i. e. restoration of the text of the author; and, finally, (4) Higher Criticism, i. e. separation of the sources utilized by the author.

Excellent as this method is for the purpose for which it is devised, it should not be forgotten that it depends ultimately upon their being a more or less complete concatenation of copies and exemplars reaching finally back to a single authentic (written) archetype; and, consequently, can be applied to the Mahābhārata with great limitations. Indeed our ideal is the same as that of the classical philologist: restoration of the text, as far as possible, to its original form. But the original of a Sanskrit poem and that of a classical poem: how entirely different they are! Particularly, in the case of the Mahābhārata, where, one may well ask, is the original of a whole literature?

In the Mahābhārata we have a text with about a dozen, more or less independent, versions, whose extreme types differ, in extent, by about 13,000 stanzas or 26,000 lines; a work which, for centuries, must have been growing not only upwards and downwards, but also laterally, like the Nyagrodha tree, growing on all sides; a codex which has been written in nearly a dozen different scripts assiduously but negligently copied, chiefly as a source of religious merit, through long vistas of centuries by a legion of devout and perhaps mostly uneducated and inefficient copyists, hailing from different corners of a vast sub-continent, and speaking different tongues; a traditional book of inspiration, which in various shapes and sizes, has been the cherished heritage of one people continuously for some millennia and which to the present day is interwoven with the thoughts and beliefs and moral ideas of a nation numbering over 300 million souls! The classical philologist has clearly no experience in dealing with a text of this description, an opus of such gigantic dimensions and complex character, with such a long and intricate history behind it.

THE DIFFICULTIES OF MAHĀBHĀRATA TEXTUAL CRITICISM

The capital difficulty of the Mahābhārata problem is just this that there are hardly any clear objective criteria which may enable us to discriminate with precision and certainty between the data of the rival recensions, to evaluate correctly and confidently the amazingly large mass of variants. Only an inconsiderable fraction of these variants represents clear "mistakes", which can be corrected with confidence. As a rule, the variant readings, if they are not mere synonyms, convey a slightly different meaning, but almost always a possible meaning. From the grammatical point of view also, they are both equally valid. One of the variants may be a trifle more suitable than the other; for instance, in the discrimination between the Simple and the Periphrastic Future, or the Parasmaipada and the Atmanepada. But can we legitimately premise that the original must necessarily have been quite flawless from the point of view of the Pāṇinian grammar? Is it not at least likely that the supposed solccism may be a genuine lapsus calami of the author, or (should that supposition be considered inadmissible or unacceptable) that the usage fluctuated?

Then again, as we have seen, there are numerous passages, short and long, that are found in one recension and are lacking in the other, what I call "additional" passages. No

¹ Cf. Winternitz, Indol. Prog. 1. 61; and Charpentier, Orient. Literaturzeitung, 1932, 276 f.

LXXVIII PROLEGOMENA

convincing proof can in general be given to establish either the originality or the spuriousness of any given passage of this type. What may fairly be regarded as interpolations are in general so ingeniously fashioned and so cunningly fitted in that, except under very favourable circumstances, the intrinsic (contextual) evidence is inconclusive.

For these and other reasons it is not always easy to correlate the divergent recensions, to discriminate between the variants, and to constitute a wholly unobjectionable

single text.

This difficulty has its origin in the circumstance that in the Mahābhārata manuscript tradition, perhaps as much as in any literary tradition, the textual critic is faced with a bewildering profusion of versions as also with an amazing mixture of versions. Contrary tendencies have been at work in the evolution of the text. While, on the one hand, some elements have been working, from the earliest times, for the development of different types; on the other hand, there were not wanting elements that operated against the evolution of sharply differentiated types. To understand the phenomenon of this luxuriant growth and indiscriminate fusion of versions, one must appreciate certain details of historical moment, certain special factors in the transmission of the Mahābhārata, traits which distinguish our work from every other known text except the Rāmāyaṇa and perhaps other similar ancient epopees. ancient epopees.

Let us examine closely the character of the differences between the two recensions to start with. The differences are of three kinds. Broadly speaking, each recension differs from the other, firstly, in point of readings of the common stanzas; secondly, in point of additions (or omissions) of short and long passages; and, thirdly, in point of sequence of the text-units. How do these differences at all arise?

Our first thought would be to attempt to explain the additions or omissions as the result of conscious editorial revision, or of clerical error, or partly of one and partly of the other. But the frequent differences in sequence, especially when no material gain is perceptible in either arrangement, rather support the explanation suggested above that both recensions are, in final analysis, independent copies of an orally transmitted text. The suggestion is confirmed by the consideration of the variation of the first type, namely, minor differences in the readings of the stanzas common to the two recensions, which confront us step by step throughout the parvan, nay, throughout the epic, as the partial collations of the other parvans now available at the Institute clearly show.

It will be found for one thing perfectly useless to try to derive mechanically one set of readings uniformly from the other. Hundreds and thousands of the minor readings are nothing more than mere synonyms or paraphrases, grammatically and semantically equivalent, but graphically totally unrelated. They, therefore, cannot be all corruptions, in the ordinary sense of the word, of a written archetype. The vast majority of these variants cannot again be due to the zeal of a purist trying to correct the solecisms of the received text, or to the whim of a minor poet endeavouring to polish its diction or style. Had that been the case, we should find that the enthusiasm of the reformer had evaporated long before he had reached the middle or at least the end of the first parvan. The

^{· 1} The conditions are analogous to that of the Rāmāyaņa recensions, as revealed by the researches

PROLEGOMENA LXXIX

herculean task of cleansing the Augean stables would be child's play compared to a systematic purification of the Mahābhārata text, according to later standards. Under these circumstances, however great might be the divergence between the two recensions in the beginning, it is bound to vanish or at least diminish towards the middle or the end of the poem. We find, on the other hand, as already remarked, that the stream of variation flows with unabated volume from the beginning to the end of the epic. This fact can in no way be reconciled with the hypothesis of a single uniform revision (or a series of them either) of a fixed and rigid text.

All the difficulties in the explanation of this phenomenal variation vanish, however, as soon as we assume that the epic was handed down from bard to bard originally by word of mouth, as is clearly implied by tradition. That would explain, without any strain or violence, the existence of the mass of variants, of differences in sequence, and of additions or omissions. If the text has been preserved, for any considerable period of time, only in memory and handed down by word of mouth, those are just the changes that could not possibly be avoided. It is evident that no great care would be lavished on the text by these custodians of the tradition to guard it against corruption and elaboration, or against arbitrary emendation and normalization: to reproduce the received text, which was not guarded by canonical authority or religious sanction, with any degree of precision would be neither attempted by the bards nor required of them. Whenever and wherever the text was then written down—and it was probably written down independently in different epochs and under different circumstances—these transmissions by word of mouth must have contaminated the written text and introduced innumerable variations in it. The assumption of some such complicated derangement, beyond the normal vicissitudes of transmission, is necessary to account for the abnormal discrepancies and strange vagaries of the Mahābhārata manuscript tradition. In other words, we are compelled to assume that even in its early phases the Mahābhārata textual tradition must have been not uniform and simple, but multiple and polygenous.

and simple, but multiple and polygenous.

Moreover, a study of the critical apparatus shows that there has intervened a long period in the history of the Mahābhārata in which there was a free comparison of manuscripts and extensive mutual borrowings. A natural and inevitable source of confusion of the tradition has always been the marginalia, comprising glosses, variae lectiones and additions. The copyist of a manuscript with such accretions copied sometimes the original readings and sometimes the marginal. It may be incidentally remarked that an examination of the marginalia shows that the variant readings are taken mostly from manuscripts belonging to the same version, or at least the same recension. But there is no reason, theoretical at any rate, why readings of the rival recension could not creep into a manuscript of the text by the medium, say, of a popular commentary such as Nīlakantha's. And, as a matter of fact, we do find, occasionally, readings of the opposite recension noted in the margins of manuscripts. Under these circumstances it was inevitable that the true reading, especially if it was a lectio difficilior or an archaism or a solecism, would be partly suppressed, being preserved to us in one or two manuscripts only.

Furthermore, that texts may be improved by a comparison of manuscripts is not by any means a modern discovery. The process has been known and practised for ages:

LXXX PROLEGOMENA

the difference is merely in our ideas of what is meant by "improvement" of the text. I have cited above the instance of Nīlakantha, who himself says that he had collected and compared Mahābhārata manuscripts from different parts of India in order to ascertain the "best" readings. The other commentators also, Devabodha, Arjunamiśra and Ratnagarbha, cite pāṭhāntaras and speak of apapāṭhas ("bad readings"). These they could have got only from a comparison of different manuscripts.

The texts favoured by the ancients appear to have been of the inclusive, rather than of the exclusive, type. This is proved in the case of Nilakantha by a remark of his cited above, where, he naïvely admits that he had put together the stanzas which had been commented on by the ancient Bhāṣyakāras, and others he had found in modern manuscripts, with the idea of making a "thesaurus of excellences." The remark does not apply by any means exclusively to the Sanatsujāta episode, to which it is appended, at any rate as far as Nīlakantha is concerned. In the Ādi, we have abundant evidence that he has borrowed, according to his fancy, passages, short and long, from the Southern recension. The critical notes will show that his text includes a large number of Southern passages which are not found in any other Northern version, such as, for example, the catalogue of forest trees, which serves in a modest way for a description of the sylvan scenery amidst which Uparicara Vasu finds himself:

513* अशोकैश्चम्पकैश्चृतैस्तिलकैरतिमुक्तकैः। पुंनागैः कर्णिकारैश्च बकुलैर्दिव्यपादपैः। पनसैर्नारिकेलैश्च चन्दनैश्चार्जुनैस्तथा। पतैरन्यैर्महाबुक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्युतम्।

At one place, as was shown above, Nîlakantha has disfigured his text in his frantic attempt to squeeze into it a lengthy (Southern) passage containing some details which did not fit into his own text. This he has done, be it noted, at the risk of making his text wholly unintellgible, without a word of apology or explanation. Professor Winternitz, while criticizing Dahlmann's Das Mahābhārata, has pointed out this incongruity¹: "The story . . . which relates how Dîrghatamas is insulted by his wife Pradveṣī, and how he consequently establishes the fixed rule (maryādā) that henceforth a woman shall always have to adhere to one husband, whether he be alive or dead, and that a woman who goes to another man shall go to hell, thus forbidding any kind of remarriage of widows . . . is strangely out of place² in a chapter treating of Niyoga." As was pointed out above, in consequence of the intrusion of this foreign matter, the first half of the stanza of the original text is separated from the second half by 27 lines. That in itself is, however, not a very serious matter in Mahābhārata textual tradition, where such transpositions are a common occurrence. But in the present instance, this transfer has had the unexpected and undesirable result that the subject of the sentence, which was left behind in the first half of the stanza, remains to the end without its predicate, which latter, being shunted off to such a remote distance, was furnished with a new and entirely different subject! The effect of this arrangement on the original story may be easily imagined.

PROLEGOMENA . LXXXI

Conflation is in general not so easy to detect and prove as in the case of Nilakantha. We can date Nilakantha with fair accuracy. Again Nilakantha, who is one of the latest of our commentators, has himself vouchsafed some information as to how he has prepared his text. We have no such reliable data in the case of the majority of the manuscripts or versions of our critical apparatus.

Take, for instance, the case of the sub-group G1.2.4.5 of the Grantha version. In opposition to other manuscripts belonging to the same recension and even the same version, G1.2.4.5 contain, as shown above, an astonishingly large number of passages which are found otherwise only in some inferior manuscripts of the Northern recension. Now is this a case of contamination of the four MSS. G1. 2. 4. 5 from a Northern source; or are the common passages a remnant of the lost archetype, which were somehow lost in the remaining manuscripts of the Southern recension? There is apparent agreement here between independent versions. But is this agreement original? The clumsy interpolator of a remote ancestor of G1.2.4.5 happens to have supplied us with the means of answering these questions. He has left behind, quite unintentionally, an impress of his "fingerprints," so to say, by which we can easily and confidently trace him and examine his handiwork. The said manuscripts contain a Northern stanza (belonging to manuscripts of class ?) - a mere string of attributes of Garuda-wedged in at a place where it can be construed neither with what precedes nor with what follows. This proves incontrovertibly that these four manuscripts $G_{1,2,4,5}$ have been compared with some Northern manuscripts, and makes it highly probable that the other doubtful stanzas, which they have in common with the Northern recension, have crept into their text in the same surreptitious way. At least this is the most plausible explanation of the anomaly. But even such confirmatory evidence is not always available.

The reader need not be sceptical about the possibilities of such indiscriminate conflation and addition. The critical apparatus, if closely scrutinized and properly understood, will reveal numerous instances of a similar character. Even a close study of the Kumbhakonam edition, prepared in our own times by two excellent Southern Pandits, will throw some light on the mentality of the old redactors of the Mahābhārata: parallel and even contradictory versions are placed quite unconcernedly side by side, regardless of the effect on the reader, regardless of the fact that sentences are left hanging in the air, that passages do not construe. Here one notices above all the anxiety that nothing that was by any chance found in the Mahābhārata manuscript should be lost. Everything was carefully preserved, assembled in a picturesque disarray.

Another important fact that must be kept in view in dealing with these interpolations is this. The older the borrowal and the more interesting the passage borrowed, the wider will be the area over which it will spread in its new habitat. It then becomes difficult to prove the borrowal.

Thus there is a certain group of passages which are found in all versions except in S_1 and K (that is, in the group ν), for example, the Kanikanīti. In the particular case of the Kanikanīti, there appears to be sufficient extrinsic and intrinsic evidence to make it

¹ Cf. Ruben, Acta Orientalia, 8. 250; Sukthankar, "Epic Studies III", ABI. 11. 269 ff. ² App. I, No. 81.

highly probable that the passage is spurious, and the corresponding agreement between some of the (more or less) independent versions is unoriginal.

There are indeed yet more difficult cases, where the evidence pro et contra of documentary and intrinsic probability is equally balanced, as far as we can at present judge. In such cases we are forced to look for small things which look suspicious and lead us to probabilities, not facts.

In such cases we are toted to look for small things which look suspicious and tead us to probabilities, not facts.

The problem is clearly not solved by formulating a priori a hypothesis as to the interrelationship of the different versions and fix the text in terms of some preconceived formula; for instance, by assuming as absolutely independent a certain number of these divergent versions, and laying down an arithmetical rule that whatever is common to two or more of such and such versions must be original. In this method, we can easily deceive ourselves and others; for the results arrived at will appear sounder than in reality they are. Even though the formal operations may be a piece of flawless logic, nevertheless the results, being based on premises possibly unsound though apparently clear and definite, may be wholly fictitious. The study of the manuscripts themselves must first teach us what their interrelationship is. And they unmistakably indicate that their interrelationship is of most complex character. The critical apparatus is a veritable labyrinth of complicated and intermingled versions, each with a long and intricate history of its own behind it. We have unfortunately no single thread to guide us out of the maze, but rather a collection of strands intertwined and entangled and leading along divergent paths. With the epic text as preserved in the extant Mahābhārata manuscripts, we stand, I am fully persuaded, at the wrong end of a long chain of successive syntheses of divergent texts, carried out—providentially—in a haphazard fashion, through centuries of diaskeuastic activities; and that with the possible exception of the Sāradā (Kas'mīrī) versions, which appears to have been protected by its largely unintelligible script and by the difficulties of access to the province, all versions are indiscriminately conflated.

Now it goes without saying that the genetic method (operating with an archetype

Now it goes without saying that the genetic method (operating with an archetype and a stemma codicum) cannot strictly be applied to fluid texts and conflated manuscripts; for, in their case, it is extremely difficult, if not utterly impossible, to disentangle completely, by means of purely objective criteria, their intricate mutual relationships. The documentary evidence is no doubt supremely important, but the results, arrived at from a consideration of the documentary probability, must be further tested in the light of intrinsic probability. No part of the text can be considered really exempt from the latter scrutiny, when we are dealing with a carelessly guarded text such as we have in the present instance. A careful study of the critical notes will show—if, indeed, the foregoing remarks have not made it abundantly clear—that all the problems which present themselves for solution in editing any text from manuscripts are present in the case of the Mahābhārata on a colossal scale and in an intensified form. We must, therefore, clearly recognize that a wholly certain and satisfactory restoration of the text to its pristine form—even the so-called satasāhasrī samhitā form—may be a task now beyond the powers of criticism.

CRITICAL EDITIONS OF THE DIFFERENT VERSIONS

No doubt, in view of some of these difficulties, one scholar has suggested that to expedite and facilitate the work, we should, as a first step, before any attempt is made

PROLEGOMENA LXXXIII

to constitute the final text of the Mahābhārata, critically edit all the different versions. That, it must be said, is a rather tall order, as any one will admit, who has any practical experience of editing the Mahābhārata in any shape or form, critical or otherwise. But perhaps funds and workers—not to speak of patience—can be found to edit a dozen or more lakhs of stanzas comprising the dozen or more versions of the Great Epic. There remains, however, yet another and a more fundamental difficulty, which appears to have wholly escaped the attention of the learned critic. The difficulty is that it is practically impossible to edit even a single version of the Mahābhārata—or for that matter of any other text—wholly satisfactorily, without considering the entire evidence, that is, without, at the same time, consulting the readings of all other versions. Suppose we examine six manuscripts of a version (Grantha) in order to prepare a critical text of that version. It may happen that four of them (G_{1.2.4.5}), which are conflated manuscripts, have a "secondary" reading, while only two (G_{2.5}) have the correct reading. In these circumstances, the true character of the variants could nover be inferred from the readings of this version (G) itself; it would be shown only by other versions (T or M or N). In fact, there is no way of finding out whether any of the manuscripts of a particular version are conflated (if they happen to be conflated) without consulting the other versions. And, if for the editing of each of the individual versions, we have to scrutinize and weigh to constitute the final text of the Mahābhārata, critically edit all the different versions.1

are conflated (if they happen to be conflated) without consulting the other versions. And, if for the editing of each of the individual versions, we have to scrutinize and weigh the entire evidence, we might as well get busy with the work of preparing the final text, assuming of course that a final (critical) text has to be prepared.

That consideration apart, even if we assume, for the sake of argument, that all the dozen or more versions lie before us in a critically edited shape, our main task is not made any easier on that account. One has to go through the same mental processes in picking out or reconstructing the correct readings, whether, as at present, the variae lectiones are concentrated on a single page of the critical edition or have to be searched in a dozen or more different provincial editions, arranged round about the critic in a semi-circle. Preparing all these different editions would not by itself give us the correct readings. Some of them, moreover, would but slightly differ form each other, for instance, the editions of the Bengali and the Devanāgarī versions; and it would mean useless duplication of labour. All that is really needed to facilitate our work is a critical edition of the Southern recension. An attempt to supply that need is now being made by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Mahābhārata, referred to already.

THE VULGATE AS BASE

Another high authority, while full of apparent admiration for the way in which the work is being done at present at the Institute, has with much pathos and eloquence deprecated this hastily prepared, eclectic text. All that we need to do at present, according to this scholar, is to reprint the Vulgate, giving merely the variae lectiones of the manuscripts collated and leaving each individual reader to constitute his own text, unhampered and uninfluenced by the obtrusive personality of some editor who stands like a monitor between the reader and his author. The learned critic is evidently of opinion that any average reader, who picks up an edition of the Great Epic for casual study is better qualified to reconstruct the text than the editor who has made a special study of the

¹ Cf. Lesny, Archiv Orientální, vol. 5 (1933), p. 159.

problem! That is a paradox natural to the subtle mentality of the learned critic. But we need not take it too seriously. Whatever the Average Reader might or might not be able to do, I beg to submit that the Critical Reader, like the learned scholar whose opinion I am quoting, would not be any the worse off, if he is put in possession of this "Recension of Poona". For, who and what is to prevent him from constituting his own text from this critical edition? Whoever makes the text—even if Brhaspati himself were to come down and constitute the text—the Critical Reader would undoubtedly reject it as it would surely not fit in with his ideas of what is right and what is wrong. The Critical Reader has the same freedom of action whether he has before him the critical text or the Vulgate. The Vulgate, as far as I can judge, is no better suited for serving as the base than the present text.

It may, however, be that the hesitation of the learned authority is really due to a categorical objection to interfering in so definite a manner with the received text. Should that be the case, it is certainly difficult to appreciate the veneration of this scholar for the form of a text which was made up, probably, also in great haste but with inadequate and insufficient materials, only in the last quarter of the seventeenth century, that is, only about 250 years ago. It is surely illogical to assume that a text which has been built up largely on unscientific conjecture is now beyond the reach of conjecture.

A simpler and more probable explanation still of the hesitating attitude of the learned critic might perhaps be that his theoretical misgivings are based on a rather hasty study of both the Vulgate and the critical text. For, the text of the Vulgate is so corrupt and so obviously contaminated that it would be a criminal neglect of his duty for any intelligent editor now to reprint the Vulgate, when he has at hand the material to control its vagaries and to correct its absurdities.

ONE SELECTED MANUSCRIPT AS BASE

No doubt to remedy the inherent defects in the last method as also to avoid the dreaded sankara of pramānas, it has been suggested by other scholars that the best course would be to select one manuscript, the best manuscript extant (of any version presumably) and print it, with minimal change, correcting only the obvious and indispensable clerical errors and adding the variants of the collated manuscripts.² This expedient, though unquestionably simple and "safe", and in most cases indubitably effective, fails totally in the present instance, for two reasons: firstly and chiefly, owing to the negligible age of our manuscripts, which are barely five hundred years old; and, secondly, owing to the systematic conflation which has been carried on through ages of revisional and amplificatory activity. By following any manuscript—even the oldest and the best—we shall be authenticating just that arbitrary mixture of versions which it is the express aim of this method to avoid!

This suggestion, however, has special interest, because the principle underlying it has now been, partly and timidly, put into practice by Professor P. P. S. Sastri, in preparing his edition of the Southern recension, whereas the three foregoing methods are mere castles in the air of theoretical critics.

¹ Journal Asiatique, Oct.-Dec. 1929, p. 347. ² C. V. Vaidya, JBBRAS. 1920. 367.

PROLEGOMENA

A CRITIQUE OF PROFESSOR SASTRI'S METHOD

Professor Sastri's edition is an excellent demonstration of the inadequacy of the underlying principle, which has been repeatedly advocated, showing up its defects as nothing else could. What Professor Sastri set out to do is (to quote his own words): "to print the text as it is in the original palm-leaf, liberty being taken only to correct scriptorial blunders, to weigh the different readings in the additional manuscripts and choose the more important ones [scil. readings] for being added to the text by way of footnotes".2 How difficult it is to carry this out verbatim in practice and at the same time to present a half-way readable text may be realized when we see how Sastri has had to doctor his text. A few examples may be added to elucidate the point. To begin with, Sastri does not follow the parvan division, nor the adhyāya division, of his basic manuscript, adding and omitting colophons arbitrarily, in order to reach some imaginary norm. Secondly, he adds an adhyāya of 40 lines after his adhy. 164, which is not found in his manuscript! Thirdly, he omits one whole adhyaya of 40 lines, after his adhy. 180, where all Southern manuscripts, without exception (including his own exemplar) have it, and is moreover unaccountably silent about the omission! Fourthly, in one place (his adhy. 122) he has omitted fourteen lines of the text of his manuscript and added instead thirteen lines which are not found in any Southern manuscript! Fifthly and lastly, in yet another place (his adhy. 214) he has added an interpolation (upākhyāna) of 114 lines of which not a single line (as actually printed in Sastri's edition) is to be found in any of the six manuscripts utilized by him! These are some of the things that an extremely orthodox Southern Pandit actually does when he sets out with the avowed object of printing up a Southern manuscript as it is, correcting only "scriptorial blunders." I will not here speak of a certain number of spurious lines which appear to have crept insidiously into his text from the Vulgate and whose existence even he probably does not suspect. The changes mentioned first are of a different order; they have been made by Sastri consciously and intentionally.

Let me not be misunderstood. I do not blame Sastri in the least for taking such liberties with his manuscript, which is a tolerably good manuscript (though probably not very old), but has its faults like any other manuscript. I myself have had to proceed similarly, only more thoroughly, more systematically. Our methods are similar in practice, though not in theory; that is, in his theory. Sastri's text is eclectic (an epithet often used by critics with a tinge of reproach, the ground of which it is not easy to perceive): as eclectic as any other Mahābhārata text, printed or in manuscript, that I have seen. I have adduced the above instances chiefly to show what correcting merely "scriptorial blunders" in Mahābhārata textual criticism really ends in.

Thus it will be seen that the method of printing a Mahābhārata manuscript as it is, viewed as a rigid principle, is a deplorable failure. The lateness of our manuscript material

28° ; 212. 66½; 215. 54° ; 216. 41, 43 (found only in N2 Dn and printed editions); etc. References are to Sastri's edition of course. It must be admitted that, when compared with the mass of the text, these interpolations are really negligible.

¹ Italies mine!

The Mahabharata, Vol. I, Introduction, p. xiii.

⁸ Sastri's ed. 1. 122. 2½-8½ (page 803f.).

⁴ e. g. 1. 22. 28^{ab} ; 58. 1^{cd} ; 82. 4^{ab} ; 184. 27^{ab} (S has v. l.); 194. $62\frac{1}{2}$ (no MS. has this line!); 203.

LXXXYI PROLEGOMENA

and the peculiar conditions of transmission of the epic are responsible for the defection. They force upon us an eclectic but cautious utilization of all manuscript classes. Since all categories of manuscripts have their strong points and weak points, each variant must be judged on its own merits.

WHAT IS THEN POSSIBLE!

The Mahābhārata problem is a problem sui generis. It is uscless to think of reconstructing a fluid text in a literally original shape, on the basis of an archetype and a stemma codicum. What is then possible? Our objective can only be to reconstruct the oldest form of the text which it is possible to reach, on the basis of the manuscript material available.\(^1\) With that end in view, we must examine as many manuscripts—and above all as many classes of manuscripts—as possible, and group them into families. We must try to ascertain and evaluate the tradition of each family, eschewing late and worthless material. We may then consider the relation of these traditions in regard to the variae lectiones, and the genuine and spurious parts of the text. Beyond that, we have to content ourselves with selecting the readings apparently the carliest and choosing that form of the text which commends itself by its documentary probability and intrinsic merit, recording again most carefully the variants, and the additions and omissions. A little critical remaniement of the text need cause no alarm. For, as I have already observed, it is hardly logical to assume that a text which is largely based on conjecture is now beyond the reach of that principle. Of course there will always remain many doubts, but that consideration should not prevent us from correcting those parts which can be corrected with confidence; moreover, that limitation applies to our comparatively well preserved classical texts, despite the guarantee of the careful editings they have undergone. However, owing partly to the fluid character of the original and partly to the fragmentary and inadequate information we possess as regards the origin, growth and transmission of the text, it is incumbent on us to make Conservatism our watchword. We must abstain from effecting any change which is not in some measure supported by manuscript authority.\(^2\)

THE METHOD OF RECONSTRUCTION EXPLAINED

The method I have followed in reconstructing the text cannot, unfortunately, be presented in the shape of short general rules. I shall endeavour, however, to explain it as briefly as possible.

The main principle underlying all speculation as to authenticity is the postulated originality of agreement between what may be proved to be (more or less) independent

from the Critical Edition, because it is intrinsically inappropriate in the context. He writes: "They [scil. those lines] are to be found in all the different versions of which MSS, are collated for the present edition, though with some variant readings, but can we be satisfied only with this ground as to their being genuine"? That is a little too radical! This edition cannot and should not proceed so far.

¹ Cf. Lüders, Deutsche Literaturzeitung, 1929, 1143.

² Few scholars, I imagine, would endorse the view of Pandit Vidhushekhara Bhattacharya (Modern Review, Calcutta, for August 1928, page 176), that the first prose sentence of our Mahäbhārata (लोमहर्पणपुत्र उपश्रवाः सृतः etc.), though found in all MSS. without exception, should be deleted

versions. The principle I have tried to follow religiously—and I hope I have never deviated from it—is to accept as original a reading or feature which is documented uniformly by all manuscripts alike (N = S).

For instance, we frequently come across three-lined stanzas, one of whose lines is an "inorganic line", that is, a line which can be added or omitted without detriment to sense or grammar. These seemingly superfluous lines, if proved by both recensions, have not been deleted; they have been kept scrupulously intact. A more important instance is of the initial adhyāyas of this parvan. The connection between adhy. 1-3 and what follows, as also the connection between the three adhyāyas inter se, is of most loose character. There is further the suspicious circumstance that adhy. 4 begins precisely in the same way as adhy. 1; both adhyāyas have in fact the identical opening (prose) sentence:

लोमहर्षणपुत्र उप्रश्नवाः स्तः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ।

In other words, adhy. 4 begins as though nothing had gone before! The prose sentence seems to fit better the context of adhy. 4 than the context of adhy. 1; but that is not material to my argument. It would have been possible to athetize the first three adhyāyas in order to remove this anomaly, relegating them to the Appendix. But as all the four adhyāyas are handed down in exactly the same form (with the usual amount of variants) in all manuscripts of both recensions, they were left perfectly intact. Here we have an old conflation of two different beginnings. They were not harmonious in juxtaposition, but each was too good to lose, in the opinion of the ancient redactors. They therefore put both in making but a poor compromise. both in, making but a poor compromise.1

Another passage that may be thought to need some radical treatment is the account of the cremation of Pāṇḍu and Mādrī. We are first told that the king died in the forest, and Mādrī mounted the funeral pyre and was burned with him (1.116.31). After this we read that their "bodies" (śarīre) are brought to the capital of the Kurus (1.117.30), and an elaborate royal funeral takes place. In the account given in the following adhyāya (118), from the description of the annointing and dressing of the king's body, and from the remark that the king looked as if he were alive (1.118.20):

आडछनः स तु वासोमिर्जीविश्व नर्पमः।
it is clear that no former burning is imagined. After Pāṇḍu had been burned with his favourite queen Mādrī on the funeral pyre, there could not have been (as Hopkins¹ has justly pointed out) much corpse left or not enough to dress and smear with sandal paste!
But the manuscripts do not render us any help here. The passage is handed down in identical form in all manuscripts of both recensions.

The above examples will show that the diaskenasts did not always employ any great art—I may add, fortunately—in conflating two discrepant accounts of an incident, which is by no means an easy task. To resolve such anomalies, however, is beyond the scope of this edition, since the entire manuscript evidence unanimously supports the conflation, which is too old and deep-rooted to be treated by the ordinary principles of textual criticism. If we went about, at this stage of our work, athetizing such passages as were self-contradictory or as contradicted the data of some other part of the epic, there would not be much left of the Mahābhārata to edit in the end.

¹ Ruling Caste in Ancient India, p. 172, footnote.

1

I give in a footnote¹ the text of a hundred selected stanzas for which no variants, or only unimportant variants, have been recorded in the critical notes; of these about

Adhy. 1

आयं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् । ऋतमेकाक्षरं अक्ष व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २०

Adhy. 26

ददर्श तं पिता चापि दिव्यरूपं विद्यंगम् ।
तेजोवीर्यवलोपेतं मनोमारुतरंहसम् ॥ ६
तमामतम्भिष्ठेश्य भगवान्कश्यपस्तदा ।
विदित्वा चास्य संकल्पमिदं वचनमम्बदीत् ॥ १०
प्रजाहितार्थमारम्भो गरुडस्य तपोधनाः ।
चिकीर्पति महत्तभै तदनुशातुमर्द्य ॥ १३
पक्षानिलहतश्चास्य प्राकम्पत स शैलराट् ।
मुमोच पुष्पवर्ष च समागलितपादपः ॥ २२
Adhy. 27

कस्यपस्य दिजातेश्च कथं वै पिक्षराट्सतः ।

क्षध्य्यः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् ॥ २
विषयोऽयं पुराणस्य यैन्यां त्वं पिरपृच्छितः ।

शृणु मे वदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ॥ ४

यजतः पुत्रकामस्य कस्यपस्य प्रजापतेः ।

साह्य्यमृषयो देवा गन्धवीश्च ददुः किल ॥ ५

एतस्मिश्चेत्र काले तु देवी दाक्षायणी शुमा ।

विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥ २४

तपस्तस्वा वतपरा स्नाता पुस्तवने शुन्तः ।

उपच्यकाम भर्तारं तामुवायाथ कश्यपः ॥ २५ Adhy. 29

तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽसीति खेचरम् । स वत्रे तव तिष्ठेयमुगरीत्यन्तरिक्षगः॥ १३

Adhy. 31

अवंगमानां शापस्य भाषा नैव सुतेन च । विनतायास्त्वया श्रोकं कारणं युतनन्दन ॥ १

Adhy. 32

तमबनीत्सत्यपृति तप्यमानं पितामहः । किमिदं कुरुषे द्रोप प्रजानां स्वस्ति ये कुरु ॥ ६ जानामि द्रोप सर्वेषां आतृणां ते विचेष्टितम् । मातुश्चाप्यपराषाः आतृणां ते महद्भयम् ॥ १३

Adhy. 35

ततः प्रभृति तां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षतः। जरत्कारुं स्वमारं वै परं हर्षमवापः च ॥ २

Adhy. 38

संदिश्य कुरालप्रश्नं कार्यवृत्तान्तमेव च । शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं समाहितम् ॥ १४

Adhy. 39

एवयुक्तः स नागेन्द्रः काइयपेन महात्मनाः!

अदश्रद्धभमभ्येत्य न्ययोधं पन्नगोत्तमः ॥ ४ भस्मीभृतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा । भस्म सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमन्त्रीत् ॥ ७ विद्यावलं पन्नगेन्द्र पश्य मेऽस्मिन्वनस्पतौ । अहं संजीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजंगम ॥ ८ Adhy, 40

ततो नृषे तक्षकतेजसा हते प्रयुज्य सर्वाः परलोकसित्कयाः । शुःचिद्धिंजो राजपुरोहितस्तदा तथैव ते तस्य नृपस्य मिश्रणः ॥ ५ Adhy, 41

वायुमक्षी निराहारः शुक्यन्नहरहर्मुनिः। स ददर्श पिदृन्गते लम्बमानानधीमुखान्॥ ३ Adhy, 42

पुत्र दिष्ट्यासि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया ।
किमर्थ च त्वया बद्धान्न कृतो दारसंग्रहः ॥ ३
एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः ।
मया निवर्तिता बुद्धिबंद्धान्ययंत्यितामहाः ॥ ५

Adhy. 45

चातुर्वण्यं स्वधमेस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत । धर्मतो धर्मविद्वाजा धर्मो विद्यहवानिव ॥ ७

Adhy. 46

ततस्तस्मिन्तु दिवसे सप्तमे समुपस्थिते । राज्ञः समीपं ब्रह्मापः काइथपो गन्तुमैच्छत ॥ १४ Adhy, 48

तक्षकस्तु स नागेन्द्रः पुरंदरनिवेशनम् । गतः श्रुत्नेव राजानं दीक्षितं जनमेजयम् ॥ १४ अजस्रं निपतत्स्वयौ नागेषु भृशदुःखितः । अस्यश्रेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यतः॥ १९

Adhy. 49

तत आहूय पुत्रं स्वं जरत्कारुर्मुजंगमा । वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमम्बीत् ॥ १ ततः स वासुकेर्घोरमपनीय मनोज्वरम् । आधाय चात्मनोऽक्षेषु जगाम त्वरितो भृदाम् ॥ २५ जनमेजयस्य तं यद्यं सर्वेः समुदितं गुगैः । मोक्षाय भुजगेन्द्राणामास्तीको द्विजसत्तमः ॥ २६ स गत्वापदयदास्तीको यक्षायतनमुत्तमम् । वृतं सदस्यैवंद्वभिः सूर्यविद्वसमप्रभैः ॥ २७

Adhy. 53

स यशः पाण्डनेयस्य राशः पारिक्षितस्य ह । प्रीतिमांश्वाभवद्राजा भारतो जनमेणवः॥ १० -ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो ये तत्रासन्समागताः। तेम्यश्च प्रदरी वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११ पुनरागमनं कार्यमिति चैनं वचोऽनवीत् । भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेथे महाऋतौ ॥ १५ Adhy. 54

तत्रोपविष्टं बरदं देविषगणपूजितम् । पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १२ Adhy. 55

शृणु राजन्यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभृत् । राज्यार्थे खूतसंभूतो वनवासस्तयैव च ॥ ४ Adhy. 56

कथितं वै समासेन त्वया सर्व दिजोत्तम ।
महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥ १
कयं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।
अनर्हः परमं क्षेत्रं सोढवान्स युधिष्ठरः ॥ ९
एतदाचक्ष्व मे सर्व यथावृत्तं तपोधन ।
यण्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११
महर्षेः सर्वेलोकेषु पूजितस्य महारमनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्वं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १२
Adhy. 58

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा ।
जामदम्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४
कर्माणि च नरच्याप्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
धर्ममेवानुपदयन्तश्चकुर्धमेपरायणाः ॥ २१
इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्विस्ड्य च ।
आदिदेश तदा सर्वान्विषुधान्भूतकृत्स्वयम् ॥ ४५
अथ शकादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
तश्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ४८
Adhy. 59

नक्षणो मानसाः पुत्रा विदिताः पण्महर्पयः ।
मरीचिरन्यक्किरसौ पुलस्यः पुलदः कृतः ॥ १०
प्रहादः पूर्वजस्तेषां संहादस्तदनन्तरम् ।
अनुहादस्तृतीयोऽभृत्तसाश्च शिविवाष्कलौ ॥ १८
अमृतं नाक्षणा गावो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
अपत्यं किष्ठायासु पुराणे परिकीर्तितम् ॥ ५०
Adhy. 60

कतोः कतुसमाः पुत्राः पतंगसहचारिणः । निश्चतास्त्रिषु लोकेषु सत्यव्रतपरायणाः ॥ ८ द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्तमुख्या नराधिप । तेषामवरजो विष्णुर्येत्र लोकाः प्रतिश्विताः ॥ ३५ Adhy. 61

तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः । श्रेणिमानिति विख्यातः क्षितौ राजपिंसत्तमः ॥ ४९ बृहस्पतेर्बृहस्कीर्तेर्देवपेंविद्धि भारत । अशाशोणं समुरपन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ६३ शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः। द्वापरं विद्धि तं राजन्संभृतमरिमर्दनम्॥ ७२ अरिष्टायारतु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्वतः। स गन्थर्वपतिजेक्के कुरुवंशविवर्धनः॥ ७७

Adhy. 64 नरनारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम् । मत्तवर्द्दिणसंघुष्टं प्रविवेश महद्दनम् ॥ २४

Adhy. 71 तान्युनर्जीवयामास काव्यो विद्यावलाश्रयात् । ततस्ते पुनरुत्थाय योधयांचक्रिरे सुरान् ॥ ७

Adhy. 73
कृतविधे कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवीकसः ।
कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्थभ ॥ १
दृष्टा दृहितरं काच्यो देवयानीं ततो वने ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य दुःखितो वाक्यमम्बीत् ॥ २८

Adby. 76 इयं च में सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी। दुहिता दाननेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः॥ ९ Adby. 81

तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्तेर्मद्दात्मनः। चरितं श्रोनुभिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः॥ ८ Adhy. 91

अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् । तस्या वासः समुद्भृतं मारुतेन शरिप्रभम् ॥ ४

Adby. 93
स वारुणिस्तपस्तेषे तस्मिन्भरतसत्तम ।
वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्लः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।
दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थरयोवनः ॥ १९
पतच्छत्वा तु मा देशी नृपोत्तम सुमध्यमा ।
तसुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०

Adhy, 94
स कदाचिद्धनं यातो यमुनामभितो नदीम्।
महीपतिरिनर्देदथमाजिन्नद्भमुत्तमम्॥ ४१
ततः कदाचिच्छोचन्तं शंतनुं ध्यानमास्थितम्।
पुत्रो देववतोऽभ्येल्य पितरं वाक्यमववीत्॥ ५४
Adby, 96

युह्दां यतमानानामाप्तेः सह चिकित्सकैः । जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८

Adhy. 102 वाहनानि प्रदृष्टानि सुदिता सृगपक्षिणः । गन्धवन्ति च माल्यानि (सवन्ति फलानि च ॥ ३

Adhy. 117 तथा विट्शूद्रसंघानां महान्व्यतिकरोऽभवत् । न कश्चिदकरोदीर्ध्यामभवन्धमेगुद्रयः ॥ १२ Adhy. 125

अश्वत्थामा च सहितं आवृणां शतमूर्जितम् । दुर्योधनममित्रममुत्थितं पर्यवारयत् ॥ ३१ Adhy. 127

तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयित्रतः। कर्णोऽभिषेकार्द्रशिराः शिरसा समवन्दतः॥ २ ततः पादाववच्छाच पटान्तेन ससंभ्रमः। पुत्रेति परिपूर्णोर्थममबीद्रथसारिथः॥ ३ ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महावलः। भ्रातृपद्मवनात्तसान्मदोत्कट इव द्विपः॥ ९

Adhy. 132

पाण्डना धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् । उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६ स त्वं रासभयुक्तन स्यन्दनेनाशुगामिना । वारणावतमधैत्र यथा यासि तथा कुरु ॥ ७ Adhy. 138

तसान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः। कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः हेशमनुक्तमम् ॥ २९ Adhy. 139

गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः । मानुषो बलवान्गन्थो घाणं तर्पथतीव मे ॥ ८

Adhy. 152

स तदन्नमुपादाय गती वकवनं प्रति । तैन नूनं भवेदेतत्कमें लोकहितं कृतम् ॥ १७ Adhy. 158

शिरोरुहेपु जम्राह माल्यवत्सु धनंजयः। भावन्मति चकर्पाथ सोऽलपातादचेतसम्॥ ३० अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः। सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम्॥ ३७ Adby. 159

नक्तं च बलमसाकं भूय एवाभिवर्धते । थतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्युराविशत् ॥ ११ Adhy. 162

सहस्रोंशुं ततो विप्रः कृताञ्चलिरुपस्थितः। वसिष्ठोऽहमिति प्रीत्या स चारमानं न्यवेदयत्॥ १७

Adby. 170 गर्भानपि यदा यूथं भृगूणां व्रत पुत्रकाः ।

तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ ३ Adhy. 192

अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह । अथस्थामा मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९

Adhy. 194

विक्रमं च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशां पते । स्वको हि धर्मः श्वराणां विक्रमः पार्थवर्षमः॥ १८ ते बलेन वयं राजन्महता चतुरिक्षणा । प्रमथ्य दुपदं शीव्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९ Adhy. 198

दिष्टया जीवन्ति ते पार्था दिष्टया जीवित सा पृथा। दिष्टया द्रुपदकन्यां च लब्धवन्तो महारथाः॥ ५ Adhy, 199

यदा तु मन्यते नीरः जुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्पभौ ॥ ३ रामकृष्णौ च धर्मकौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः। पतौ हि पुरुपच्याझावेषां प्रियहिते रतौ ॥ ४ Adhy. 200

पान्नाही भवतामेका धर्मपत्नी यश्चास्तिनी । यथा वो नात्र मेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७ Adhy. 202

चन्द्रादित्यो महास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः । जग्मुर्विपादं तत्कर्मे दृष्ट्वा सुन्द्रोपसुन्द्रयोः ॥ २६ Adhy. 203

ततो दृश्युरासीनं सह देवैः पितामहम् । सिद्धैर्मद्वापिभिश्चैव समन्तात्परिवारितम् ॥ ३ एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुरा । तथा सहस्रनेत्रश्च वभूव वलसद्दनः ॥ २६ Adhy. 205

तेषां मनुजिंसहानां पद्मानामितीजसाम्। बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्तिनी॥ २ Adhy. 206

तत्राभिषेकं कृत्वा स तर्पयित्वा पितामहान्। उत्तितीर्षुर्जेलाद्राजन्नग्निकार्यचिकीर्षया॥ १२ Adhy, 210

प्रतिगृह्यार्जुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः । सहैव वासुदेवेन दृष्टनाश्वटनर्तकान् ॥ १० Adhy. 211

पौराश्च पादचारेण यानैरुचावचैस्तथा । सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सङ्ग्रशः॥ ६ एते परिवृताः स्त्रीभिर्गन्थर्वेश्च पृथकपृथक् । तमुस्तवं रैवतके शोभयांचिकिरे तदा ॥ १२

Adhy, 212

ते समासाच सहिताः सुधर्मामभितः सभाम् । सभापालस्य तत्सर्वमाचस्युः पार्धविक्रमम् ॥ १० Adhy. 220

स गत्वा तपसः पारं देहमुत्सूज्य भारत । बगाम पितृलोकाय न लेमे तत्र तत्फलम् ॥ ७ Adhy, 225

यदा प्रसन्तो भगवान्महादेवो भविष्यति । तुभ्यं तदा प्रदास्मामि पाण्डवास्नाणि सर्वशः॥१० thirty have no variants at all, while the remaining (seventy) show only insignificant variants, such as transposition, substitution of synonyms, and so on. The number of the latter class of stanzas could naturally be easily augmented, by increasing the latitude of permissible variation. Being handed down uniformly in all manuscripts alike, they may be regarded as authentic (as least as far as manuscript evidence goes), forming, so to say, pieces of firm bedrock in the shifting quicksands of Mahābhārata poetry. As such they will be valuable for the study of epic style, diction, vocabulary and so on.

To return to the question of text reconstruction. The rule arising out of the agreement between independent recensions or versions is easy to comprehend and simple to apply; only its sphere of operation is rather restricted. Difficulties arise when there is fluctuation; and that is the normal state. When there was fluctuation, the choice fell, as a corollary of the previous rule, upon a reading which is documented by the largest number of (what prima facie appear to be) more or less independent versions, and which is supported by intrinsic probability. Diagrammatically we might represent the types as follows:

(i) $N_1 = S = Text$.	(ii) $N = S_1 = Text$.	(iii) $N_1 = S_1 = Text$.
N ₂	S ₂	N_2 S_2
N_3	\mathbf{S}_{3}	N_8 S_3
etc.	etc.	etc. etc.

The presumption of originality in these cases is frequently confirmed by a lack of definite agreement between the discrepant versions. The commonest application of this rule is when S₁ K or B (with or without D) agree with S against their own agnates. Numerous examples of this type of agreement have been adduced above (pp. Liv, LXII).

Occasionally we get "double" agreement, that is, agreement between two or more groups of each recension ($N_1 = S_1$ and $N_2 = S_2$); for example, when

(1) $\hat{S}_1 K = M$, and simultaneously B = TG, or (2) $\hat{S}_1 K = TG$, and simultaneously B = M.

Here one of the agreements must, generally speaking, be accidental, since both can hardly be original; and either may be adopted, if they have equal intrinsic merit. Owing to the much greater correctness and reliability of S₁ K, I have, as a rule, adopted the readings of this group, other things being equal.

When the two recensions have alternate readings neither of which can have come from the other and which have equal intrinsic merit (N:S), I have, for the sake of consistency and with a view to avoiding unnecessary and indiscriminate fusion of versions, adopted, as a stop-gap, the reading of N. This rule is of very common application, since one constantly comes across readings which are but paraphrases of each other and between which it is impossible to discriminate. Examples of such alternative readings are:

	N	S	
1. 23	महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोके महात्मनः ।	महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः । . 1.28	3
	व्रन्यं धारयितुं परे	केचिद्रन्थस्य धारणे 1.51	L
54. 3	सेतिहासान्महायशाः	इतिहासांश्व सर्वेशः 54. ह	3
57 . 30	पृथग्वंशाश्च शाश्वताः	सर्वे वंशकराः पृथक्	
60. 9	दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्क्षिणाद्भगवान्त्रषिः ।	अङ्गुष्ठाइक्षिणाइक्ष उत्पन्नो भगवान्त्रिः। 60. ६	
60.10	वामाद्जायताङ्गुष्ठाद्भार्या तस्य महात्मनः ।	महर्षेत्तस्य भार्या तु वामाङ्गुष्ठादजायत । 60. 10)

	N	S
65. 20	सुमृशं तापयामास शकं सुरगणेश्वरम् ।	कम्पयामास देवेन्द्रं पुरा शकं महातपाः । . 65. 20
65. 35	एतानि यस कर्माणि तस्याहं भृशमुद्धिजे ।	एतान्यन्यानि कर्माणि भृशं देव विभेम्यहम् । 65. 35
65, 35	तथाज्ञापय मां विभो	तथा परय सुरेश्वर 65.35
66. 2	तपसा दग्धकिल्बिषम्	तपसोम्रेण कर्शितम् 66. 2
66. 3	अभिवाद्य ततः सा तं	ततोऽभिवाद्य सा तस्मै 66. 3
66. 9	कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम्।	शक्रसंसदमागच्छत्कृत्वा कार्यं शचीपतेः। . 66. 9
7 3. 4	वने चैत्ररथोपमे	आरामे नन्दनोपमे 73. 4
106. 9	करेण्वोरिव मध्यस्थः श्रीमान्पोरंदरो गजः।	गजराजः करेणुभ्यां यथा मध्यगतस्तथा । . 106. 9
107. 20	इत्युक्त्वा भगवान्च्यासस्तथा प्रतिविधाय च ।	एवं संदिश्य कौरव्य कृष्णद्वैपायनस्तथा । . 107. 20
	जगाम तपसे धीमान्हिमवन्तं बिलोचयम् ॥	जगाम पर्वतायैव तपसे संशितवतः ॥
200. 9	नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यहच्छया ।	आययी धर्मराजं तु द्रष्टुकामोऽथ नारदः। . 200. 9

When the above tests break down or when they give only a negative result, the expedient adopted by me was to find a reading which best explains how the other readings may have arisen. The true reading in this case has often proved to be a lectio difficilior, or an archaism or a solecism, the desire to eliminate them being the cause of the variation. Here follow some examples of variation due to the lectio difficilior:

```
57. 7 ऊघ: "udder" (v. l. ऋद्धः, रूपं, ऊर्ध्वः, रम्यः Nīl., श्रेष्ठः, उच्चैः, ऊढः, ऊत्तुः, गूढः)
57. 29 मच्छित्रः proper name (v. l. मावेत्रः, सश्रेष्ठः, माचेत्रः, etc)
96. 16 शुश्राणां from शुश्र "shining" (v. l. सर्वेषां, हैमानां)
98. 13 कन्यस (doublet of कनीयस्) "younger" (v. l. कमहं, मा गमः, कनीयस्)
98. 18 समुद्रे (v. l. समुद्रे, समूद्रे, etc.)
102. 18 चाभिभो (v. l. वा विभो, बोधिताः, चान्यिताः)
103. 13 नाल्यश्रीयां (v. l. नान्यधीयं, नान्यं श्रये, नाम्यस्यां, नान्यश्रियां, etc.)
```

EMENDATION

Emendation has played a very inconspicuous rôle in the preparation of the constituted text. Interpretation has in general been given preference over emendation. Even in the case of corrupt passages, the reading of some manuscript or other gives sense, though it may not be the original sense, not even a wholly satisfactory sense. Precipitate emendation is, however, to be deprecated; for experience has shown that but a small proportion of scholars' corrections are really amendments. Moreover, in this special case, we know, as yet, too little about the epic idiom and the epic world altogether; as also about the vicissitudes of the epic text. Besides, who can say that the original was linguistically uniform, and conformed to any particular norm? What would be the style of a work which in the main is obviously a compilation?

The text, as it has been fixed by me, contains about 35 emendations. The corrections are generally very slight, being concerned mostly with single isolated words, never with whole passages. Wherever even a single letter has been added, omitted or altered, without the authority of any of the manuscripts, I have inserted an asterisk (*) in the text.

Only in very few instances do the emendations effected in this edition make any difference to the sense; e.g. 1.41. 5 गतेंडड*तांबाणमिच्छतः, where the word (आ) तांन् has been

added to the pāda, a word found only in D₂; the other readings are: गर्ते तन्नाणं, गर्ते तांझाणं, गर्ते खन्नाणं, श्रवे खन्नाणं, श्रवे खन्नाणं, श्रवे खन्नाणं, seven combinations, each having a different syllable between तें and ना! In a few cases the emendation affects merely some grammatical form of the stanza in question; e. g. 1. 86. 5 अशिल्पजीवी *नगृहश्च नित्यं, where the readings for नगृहश्च are विगृहश्च, अगृहश्च, हागृहंश्च, व्यगृहंश्च (corruption of last?), गुणवांश्च, गुणवांश्चेव, न गृहस्थश्च (hypermetric!).

But the large majority of our emendations concern merely metre and sandhi. My study of the manuscript material led me to the conclusion that there was an ever growing antipathy, firstly, to hypermetric pādas, in fact to any form of metrical irregularity; and, secondly, to forms of sandhi not sanctioned or countenanced by Pāṇini's great grammar. In particular, there is noticeable a strong aversion to hiatus, even where it was permitted by rules of grammar. Hiatus between pādas also came to be disapproved and was removed by such expedients as that of adding a meaningless & or at the beginning of the posterior pāda.

Manuscripts betray the surreptitious efforts of the scribes and redactors to eliminate hiatus (sometimes even when it is grammatically permissible) in the following instances among others: 1. 2. 91 (between pādas) वनवासथ। उद्ध्या पथि संगमः; 2. 130 पाण्डवा आयुधान्युत (8 readings); 2. 150 यत्र राज्ञा उद्धकस्य; 2. 212 तत आश्रमवासाख्यं; 9. 11 (between pādas) "भरणा। उत्तिष्ठद्व; 15. 2 इष्टक्पा अपूज्यन; 21. 3 काल आहूय वचनं; 33. 18 भविष्यन्यस्य ऋत्विजः; 33. 22 वा अपरे and विद्य एवं; 36. 7 स ऊर्ष्व (v. l. स सूर्ष्य); 41. 8 गतें अस्मिष्ठधोमुखाः; 41. 21 गतें दीना अधोमुखाः (v. l. स्थामुखाः); 45. 13 (between pādas) कुरुषु। उत्तरायामजायत (v. l. चोत्तरा, सोत्तरा, ह्युत्तरा); 50. 17 राजा सदस्या ऋत्विजो (v. l. सर्विजो) हृज्यवाहः; 60. 4 मरीचिरिष्ठरा अतिः (v. l. "राश्चात्रः, "राश्चात्रः); 65. 24 (between pādas) मुदुर्षष्व । उप्रे (S पेष्वधोमे); 72. 22 N देवा इन्द्र (S देवाश्चन्द्र); 76. 18 ऋषिश्च ऋषिपुत्रश्च (v. l. श्वास्युष्व, "श्वाप्युष्व," क्षात्र्युष्व, "त्त्वन्यूष्व); 83. 3 होका अन्तवन्त (v. l. ह्यन्त, त्वन्त, त्वन्त, वान्त); 84. 13 महतो अजयं वे; 85. 8 तथा अश्वीति परिवत्तराणि (v. l. तथाशीति च परि"); 94. 38 मेने आत्मानं (ह्यात्मा, सोत्मा, त्वात्मा); 96. 42 (between pādas) कालेन। अह्यकामत्र (v. l. तथम्याक्ष, अष्टक्वात्र, अत्यक्ता, अप्यक्वात्र, अप्यक्ता, त्यक्ता, त्यक्ता, त्यक्ता, त्यक्ता, त्रात्मानं (ह्यात्मा, त्यात्मानं (घात्मा, त्यात्मानं (v. l. ह्यात्मानं (प. l. ह्यात्मानं (v. l. ह्यात्

Similar efforts to correct hypermetric lines may be seen from:

- 20. 2 विनतां विषण्णवदनां (v. l. विषण्णरूपां विनतां, विनतां दीनवदनां, विषण्णवदनां ऋदूः)
- 78 23 त्वरितं सकाशं कान्यस्य (v. l. शीघं and द्वतं for त्वरितं; also पितुः सकाशं त्वरितं, त्वरया काव्यसंकाशं)
- 92. 4 करवाणि किं ते कल्याणि (v. l. किं ते करोमि कल्याणि, करवाणि किमद्याहं, किं ते कल्याणि करवे)
- 94. 74 बलवत्सपन्नतामत्र (सापन्यमत्र बलवत्, तव सापन्न, अहं सपन).

Owing to the increasing sensitiveness to solecism, we find likewise different efforts made, independently of each other, to purge the text of what came to be regarded as stylistic blunders or corruptions in the ancient text. Examples of attempts made to

remove solecisms are: 1. 1. 190 ये च वर्तन्ति (v. l. वर्तन्ते ये च, ये वर्तन्ते च); 2. 93 हरणं गृह्य संप्राप्ते (v. l. गृहीत्वा हरणं प्राप्ते, दत्त्वा चाहरणं तस्मे); 7. 26 पुलोमस्य (v. l. पुलोम्नस्तु, "म्नक्ष, "म्नोथ); 9. 2 चिन्त्य (v. l. स्मृत्वा, मत्वा); 21. 6 पन्नगाभवन् (फणिनोऽभ", चारयोऽभ"); 43. 14 इयात् (v. l. अगात्, अयात्); 46. 37 शृक्षेत्रचनं (v. l. शृक्षिणो वाक्यं); 48. 24 सा त्राह्यसान् (v. l. त्रायसास्मान्); 96. 44 यथा दुहितरश्चेव (v. l. यथावहुहितृश्चेव); 123. 16 तत्रोपकरणं गृद्य (v. l. "करणप्राही); 124. 24 उह्यन्तो pass. pres. part. (v. l. उह्यन्ते); 141. 7 निविष्यामि (v. l. हि or तु नेष्यामि); 151. 23 गृह्य वाससी (v. l. वासस्यादाय); 154. 24 भागीरथ्याहमुत्तरे (v. l. जाह्रच्यामहमु"); 165. 24 वलाद्रियसि मे नन्दि (v. l. हियसे त्वं बलाद्भद्दे etc.); 169. 20 दाधार तैजसं (v. l. दध्ने महौजसं etc.); 184. 18 धरन्ति (v. l. वसन्ति, कदन्ति, चरन्ति, ध्रियन्ति, जीवन्ति, वदन्ति, हरन्ति !); etc., etc.

I add examples of hypermetric pādas (generally with the scheme ----), which are the result of emendation: 1. 30. 7 प्रतिगृह्यतामिदानी मे*; 1. 155. 35 *अविष्टिसं में मुखं ब्रह्मन.

And, finally, examples of hiatus as the result of emendation:

51. 8	अथो* इन्द्रः स्वयमेवाजगाम	116. 25	तज्ञयेष्ठा *अनुमन्यतां
57. 20	क्रियते *उच्छ्यो मृपैः	119. 11	तथेत्युक्ते [*] अम्बिकया
98. 8	अ न्तर्वेली *अहं भ्रात्रा	147. 2	रोरवीथो *अनाथवत्
99.15	त्वया च *अमितद्युते	148. 1	विदित्वा *अपकर्षेयं
100. 2	निशीथे *आगमिष्यति	157. 13	पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः
	श्रूयते यादवी कन्या *अनुरूपा कुलस्य नः।	207. 17	कुले *अस्मिन्बभूव ह
110. 20	नाहं श्वाचरिते मार्गे *अवीर्यक्रपणोचिते ।	214. 9	धर्मराजे *अतिप्रीत्या
110. 28	यदि *आवां महाप्राज्ञ	224. 5	संतप्यमाना (sing.) *अभितो.

It is important to remember that emendation has been resorted to merely for the purpose of unifying divergent and conflicting manuscript evidence, never in opposition to clear and unanimous testimony of manuscripts. The emendations are thus not amendments of the text in the ordinary sense of the word, made in order to eke out a better sense when the manuscripts yield no sense or an unsatisfactory sense; they are rather an effort to find, so to say, a hypothetical focus towards which the discrepant

THE "ADDITIONAL" PASSAGES

The uniformity of the interrelationship of the different manuscripts, versions or recensions, as has been already explained, is disturbed chiefly by comparison and conflation of manuscripts. A constant and fruitful source of confusion, as was pointed out above, has always been the marginalia. A more dangerous and troublesome source was the practice of incorporating into one's text—without stating the source and without much explanatory comment—passages found in other versions. It may be surmised that celebrated places of pilgrimage like Ujjayini, Rāmeśvaram, Kāśi, and others, with recitations of the epics held periodically in their famous shrines, have played an important rôle in the dissemination of the knowledge of local versions among the pious visiting pilgrims, whose number undoubtedly included the bards and the professional reciters of the epics.

of the half-month in the temple of Mahākāla at Ujjain, which the queen attends.

² Bāṇa's Kādambarī (ed. Peterson, p. 61) refers to a recitation of the Mbh. on the fourteenth day

Much light is thrown on the origin of these misch-codices by the MS. K4, a manuscript belonging to the Bombay Government Collection deposited at the Institute. In this manuscript we find long extracts from other cognate versions (such as \(\)) as also from the Southern recension, written out on separate folios and inserted at appropriate places in the body of the manuscript, with the words en analysis written on the margin of the original folio, near the place where the passage is to be interpolated. Should this manuscript happen to be copied again and should the copyist insert the passage at the place indicated by the previous scribe, the interpolation would become an integral part of the new text which is externally absolutely indistinguishable from the rest of the text.

This leads us to the question of "additional" passages in general. Our attitude with regard to them is quite clear, in my opinion. The first and foremost source of our knowledge as to what the Mahābhārata comprises, is and must remain the manuscript evidence itself. For example, the question—which seems to trouble a great many people, judging by the inquiries on the point received at the Institute—whether the Uttaragītā, Gajendramokṣa and Anusmṛti are parts of the Mahābhārata, must be answered by the manuscripts themselves. If none of our manuscripts contain these passages, it is prima facie evidence that they are not parts of the Mahābhārata. There is nothing to suggest that our Mahābhārata manuscripts have suffered any serious loss at any time. There never was any lack of manuscripts, many of which were preserved carefully in temples, and which must have been copied repeatedly, for the enhancement of merit. There is no evidence of any break in the tradition at any time or any place, within the confines of India at least. The probable inference is that our manuscripts contain all that was there originally to hand down, and more. What late writers and commentators have said about passages not found in our manuscripts is always a matter of secondary importance; it cannot ipso facto nullify or override the primary evidence of manuscripts. Such extrinsic testimony has only local or personal value; it can always be rebutted by the evidence of the Mahābhārata manuscripts.

Likewise, whether an episode, adhyāya, passage, stanza or line may be regarded as belonging to the Mahābhārata or not must primarily depend upon whether the manuscripts contain it. Extrinsic evidence, in so far as it is valid, will principally hold good only for the period or locality to which it belongs. Intrinsic evidence may be considered; but, being of a subjective character, it must be used with caution. Our primary evidence being the manuscripts themselves, we are bound to view with suspicion, as a matter of principle, any part of the text which is found only in one recension, or only in a portion of our critical apparatus. Therefore, the evidence for such passages as are contained only in one manuscript, or a small group of manuscripts or versions, or even in a whole recension must be pronounced to be defective. Consequently, all lines belonging to one recension only, and a fortiori such as pertain to a combination of manuscripts amounting to less than a recension, for which there is nothing corresponding in the other recension and which are not absolutely necessary for the context—all lines, in short, with a defective title—have been placed in the footnotes or the Appendix, pending further inquiry regarding their credentials. Such passages are not all necessarily spurious. There might be a hundred good

Such passages are not all necessarily spurious. There might be a hundred good reasons why the questionable passages are missing in a particular recension or version. It might conceivably be, for instance, that the shorter recension represents (as a certain

scholar has said) "a mutilated and hastily put together composition of the Middle Indian Redactors, who could not lay their hands on all manuscripts of the Mahābhārata".¹ The shorter version might again be, theoretically, a consciously abridged or expurgated version. Or, more simply, the omission might be due to mere oversight of some scribe who had quite unintentionally omitted the defaulting passage and this mistake of the first scribe had been perpetuated by the other copyists. And so on and so forth. But all these are mere possibilities. All these reasons in general and particular must be adduced and proved, or at least made probable, in any given case. Moreover, the manuscripts clearly show that there has been in progress, through centuries, constant comparison of manuscripts. In view of this circumstance, the explanation that the omission of a passage in a whole version might be due to a scribe's omission loses much of its force. Omission is as much a fact in Mahābhārata textual tradition as addition. And it is fair to demand of a person who alleges the authenticity of such one-recension passages why the rival recension does not contain it.²

The general condemnation of a recension or version that it is mutilated, merely on the ground that it lacks certain passages that are found in a rival recension or version, is entirely meaningless; for the argument might easily be reversed, so that the controversy will resolve merely into mutual vituperation. What I mean is this. From the fact that one of the recensions, say N, does not contain a certain passage or a certain set of passages found in another, say S, it is illogical to argue that N is a mutilated version; because such an argument can with equal cogency be applied to S, in regard to certain other passages that are missing in S but found in N. The point is so important and at the same time so difficult to grasp that I shall endeavour to make my meaning clearer with the help of a concrete illustration. My contention is this. From the fact that the Southern recension contains, say, the Nāļāyanī episode (App. I, No. 100), which is missing in the Northern recension, it would be illogical to argue that the Northern recension is defective or mutilated; because one can, with equal cogency, seek to establish the mutilation or defection of the Southern recension by pointing, say, to the Ganeśa passage, which is found only in certain Northern manuscripts and is entirely missing in the Southern manuscripts. The argument could have been employed with greater semblance of reason and plausibility, had there been only a mere plus or minus on either side, but is entirely without cogency in the present instance where there are both additions and omissions on both sides.

ich es für ein durchaus richtiges Princip, in den Abschnitten, die im allgemeinen Vers für Vers übereinstimmen wie z. B. der Text der Rsyasringasage, einen Vers, der entweder in N oder in G fehlt, als verdächtig, und wenn sich ein einleuchtender Grund für seine Einfügung darbietet, als interpoliert zu betrachten. Wer solche Verse für echt hält, muss erklären, wie es kam, dass sie in der einen Recension fortgelassen wurden".

¹ P. P. S. Sastri, The Mahābhārata, Vol. 2, Introduction, p. viii.

² Cf. Lüders, "Zur Sage von Rsyasriga", Nachrichten von der königl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen, Phil.-hist. Kl. 1901. 42: "Allein wie man über die Erklärung solcher Verschiedenheiten innerhalb der Nägarfrecension auch denken mag, soweit es sich um die Verschiedenheiten zwischen N und G"—then, a fortiori, between N and S—"handelt, halte

Originality and authenticity are, unfortunately, not the prerogative of any single recension or version or manuscript.¹ They must be established, laboriously, chapter by chapter, line by line, word by word, syllable by syllable.² The optimistic view that any extant manuscript, however old and trustworthy, of some favoured version or recension, could give us, with a few additions and alterations, the text of Vyāsa's Bhārata or Mahābhārata is the index of a naïve mentality and does not need any elaborate refutation.

The argument in favour of any particular recension or version or text is frequently sought to be strengthened by a reference to the authority of the Parvasaingraha (Ādi 2), a weak reed on which every tyro leans rather heavily in the beginning, and it would be well to examine the argument here.

THE PARVASAMORAHA ARGUMENT

Until lately high hopes had been entertained that the Parvasamgrahaparvan (Ādi 2) would supply the clue to the solution of the perplexing question of the reconstruction of the original Mahābhārata. But the paradoxical situation created by the circumstance that two different editors of the Virāṭaparvan, both of whom rely mainly on the data of the Parvasamgraha for establishing the originality and authenticity of their respective texts, have produced critical editions of that parvan which differ by no less than 1467 stanzas, has created grave misgivings in the minds of unbiassed critics as to whether the Parvasamgraha can render us any help at all in reconstructing the text of the Mahābhārata, and these misgivings appear justified by the facts of the case.

The exaggerated importance which the late Mr. Utgikar was inclined to attach to the numerical data of the Parvasamgraha, was, I believe, mainly, if not wholly, due to his mistaken belief that there was complete agreement between the two rival recensions in all material particulars as regards the text of this adhyāya. This erroneous and wholly unfounded notion seems to have been induced by the ambiguous and thoroughly misleading character of the text of the Kumbhakonam edition, which claims to be an edition "mainly based on South Indian texts", but presents a version of this adhyāya which has been unblushingly copied from the Bombay and Calcutta editions, ignoring wholly the Southern divergences, which are quite considerable.

Not only are there discrepancies between the two recensions as regards the numbers of the adhyāyas and ślokas in the various parvans, there is no complete agreement even between the different versions of the same recension. Take, for instance, the case of the Adiparvan itself. Our constituted text (following the Sāradā codex) gives (1. 2. 96) the number of ślokas in the Adi as 7884. But this is not the only reading of that number. For the digit representing the thousands alone, the choice lies between seven, eight, nine and ten! There can, therefore, be no doubt that the text of this adhyāya also has been tampered with and designedly altered, from time to time in various

¹ Lüders, op. cit. p. 43, justly asks: "Wenn aber die Grantha-recension Zusätze erfuhr, warum sollen wir denn annehmen, dass die Nägarfrecension von ihnen verschont geblieben sei?".

² Cf. Winternitz, Geschichte der ind. Litte-

ratur, 1. 398f.

³ Mr. Utgikar's text contains only 2033 stanzas; while in Professor Sastri's Southern Reconsion, the Virataparvan has 3500 stanzas! And both are said to be supported by manuscript authority.

ways, in order to make it harmonize with the inflated versions of a later epoch. It will thus have to be admitted that the Parvasamgraha argument is of secondary importance and must not be pressed too far.

Be that as it may, it is extremely problematic whether we could make any use whatsoever of the Parvasamgraha enumeration of slokas in the case of the Ādi at least, because it will be difficult to compute the exact extent of this parvan and that for two reasons. Firstly, because this parvan, as is well known, contains two lengthy prose adhyāyas (3 and 90). Taking the figure of the Parvasamgraha to represent the exact extent of the whole of the Ādi, it is not clear how the prose portions were computed by the compilers of the Parvasamgraha. Most of the modern computers add the number of stanzas to the number of their respective prose sections, and arrive at the length of the Ādi in s'lokas! But this is bad arithmetic. P. P. S. Sastri offers a solution which is more ingenious than convincing. He holds the compiler of the Parvasamgraha down to the letter of his statement. The Parvasamgraha tells us, says Sastri, merely the number of s'lokas which the different parvans contain. Nothing is said about the prose sections. He therefore ignores the prose adhyāyas in computing the extent of the Ādi, and is satisfied that his text exactly agrees with the data of the Parvasamgraha!

The other difficulty in the way of using the Parvasamgraha figure in the case of the Adi is that this parvan contains a large number of Triştubh stanzas, which again introduce an element of uncertainty in the computation. Was each Triştubh stanza counted as one śloka; or did the Bhārata-cintakas (mentioned in 1, 2, 172) compute the exact equivalent of the long-metre stanzas in ślokas? It is difficult to say. The difference in the reckoning will be, however, between 40 and 50 per cent of the total! As a very rough estimate, the Adi may contain something like 500 long-metre stanzas. This factor alone would introduce a difference of about 225 stanzas!

These are some of the obvious difficulties in the way of making any practical use of the figure recorded in the Parvasamgraha for text-critical purposes. The computation may have some value in the case of a parvan in which there is no prose at all, which is almost wholly in anustubh metre, and for which finally the Parvasamgraha figure is certain, the manuscript evidence being unanimous.

It is quite within the range of probability that the apparent extent of the critical text of a parvan may fall appreciably below or rise appreciably above the figure recorded in the Parvasamgraha, as is actually the case with other editions. Moreover, unless it can be made probable that the compilation of this "Table of Contents" is nearly contemporaneous with the present redaction of the Great Epic, these discrepancies will be without much cogency in matters relating to the constitution of the text. The value of a manuscript, version or printed text of the Mahābhārata must not be thought to depend exclusively or even mainly upon its agreement with or discrepancy from the numerical data of the Parvasamgraha. It must in final analysis be regarded as depending upon the place it occupies in a logical and convincing scheme formulated to explain the evolution of the different extant versions and types of Mahābhārata manuscripts.

It should further be carefully borne in mind that even if there be exact agreement as to extent between the Parvasamgraha and any constituted text, this fact alone is no guarantee of the absolute correctness of the entire text, line for line, because the same

number of stanzas could be made up in innumerable different ways by accepting and rejecting stanzas of doubtful authenticity and uncertain documentation, of which there is always a plentiful supply in every parvan. The difficulty will finally not be solved even if we happen to light upon a unique manuscript which agrees with the Parvasangraha exactly as to the number of stanzas in any particular parvan and we should adopt its text verbatim; because there is every probability that while it satisfies the one criterion of extent given by the Parvasangraha, it may not satisfy, in every respect, other and more exacting critical tests, when compared line by line and word by word with other extant manuscripts.

In the above discussion I have implicitly assumed, as is done by most writers on the subject, that the word s'loka in the Parvasangraha chapter has the usual meaning "stanza". This interpretation was called into question by the late Mahamahopadhyaya Haraprasad Sastri, who offered a new interpretation, which I cannot but think is far more plausible, although I do not agree with all the conclusions he deduces therefrom.

The really valuable discovery of the Mahamahopadhyaya, in my opinion, is that the word śloka cannot mean here stanza or verse or anything of the kind, but must denote (as in the parlance of scribes and vendors of manuscripts) a unit of measurement of written matter, comprising 32 syllables or akṣaras.¹ The difficulty of computing prose passages and the long-metre stanzas mentioned above finds a satisfactory solution at once in this interpretation of the word "śloka". And that is moreover the only interpretation of the word which, as far as I can see, can successfully solve that difficulty, in view of the circumstance that the text is heterogeneous, consisting of ślokas, prose, and long-metre stanzas. But in this supposition we shall have to count, not only the actual text (consisting of prose and verse), but the whole of the written matter. And that enumeration, whether it be 7884, 8884, 9884 or 9984, will include not only the text properly so called but also the colophons and the hundreds of the prose formulaic references (like वैश्वावन उवाच), besides perhaps the captions of adhyāyas, sub-parvans and parvans, and even the numerical figures denoting the numbers of ślokas, and so on.

The number of adhyāyas in our edition (225) does not tally with the number given in the Parvasaṅgraha (218), any more than in any of the previous editions: the Calcutta edition of the Ādi has 234 adhyāyas, the Bombay editions vary between 234 and 236, while the Kumbhakonam edition reaches the astonishing figure 260, though the Parvasaṅgraha figure in the case of each of these latter editions is the same, 227.

It may be pointed out that the adhyāya division in our extant manuscripts is extremely arbitrary. The average length of our adhyāyas should be about 35 stanzas; but adhy. 12 and 22 of our edition contain only 5 stanzas each, while adhy. 57 (to mention only one instance) has over 100 stanzas. As regards the contents of the adhyāyas also there is much inconsistency. Thus we frequently find that one adhyāya ends with the remark that a certain person spoke as follows, and his speech, which may be quite short, forms the beginning of the following adhyāya. Then again the manuscripts are far from being unanimous in the matter of marking the colophons; they show in fact wild

¹ Cf. Haraprasada Shastri, A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Collection of the

fluctuations. Even the reading of the Parvasamgraha figure is not entirely free from doubt (e. g. our Śāradā codex gives the number of the adhyāyas as 230!), though the reading 218 seems highly probable.

Under these circumstances, nothing would be easier than to manipulate the colophons, by arbitrarily combining the conflicting data of the different recensions or versions or even manuscripts and arriving at any required figure. This has actually been done by Professor P. P. S. Sastri in his edition of the Southern Recension, which thereby achieves the dubious distinction of being the only edition of the Adiparvan in which the adhyāya number agrees exactly with the Parvasangraha figure but the colophons are mostly at the wrong places. This procedure is the less excusable in his case as he is at great pains to create the impression that he is just reproducing the text of one selected manuscript, correcting only "scriptorial" blunders. Now his basic manuscript ($\mathfrak{A} = \text{our } G_{\mathfrak{A}}$) divides the Ādi into two separate major parvans, Ādiparvan and Sambhavaparvan, with 40 and 200 numbered adhyāyas respectively, which makes a total of 240 adhyāyas, and which is nearer the Kumbhakonam figure (260) than the Parvasangraha figure (218). While correcting "scriptorial blunders", Professor Sastri has, so to say, spirited away 22 colophons before our very eyes.

A more careful study of the manuscript evidence may tend to reduce the discrepancy between the constituted text and the data of the Parvasamgraha as regards the number of the adhyayas, or at any rate may enable us to account for the difference, though at present it seems impossible to harmonize the manuscript evidence (consisting of the actual colophons) with the Parvasamgraha.

INTERPOLATION

There has been an extraordinary reluctance among scholars to face the fact that the Mahābhārata manuscripts may contain and do contain quantities of spurious matter. But there is now no excuse for such recalcitrance. The critical apparatus of this edition contains a unique record of hundreds of lines which are evidently and unquestionably spurious. Here is a list of passages from our Appendix, each found in one manuscript only: App. I, No. 2 (in K₆ marg.: containing 4 lines); No. 4 (K₃: 14 lines); No. 5 (B₄: 23 lines); No. 7 (G₁: 4 lines); No. 16 (K₄: 9 lines); No. 25 (D₅: 4 lines); No. 26 (B₄: 6 lines); No. 31 (K₄: 27 lines); No. 34 (K₄: 6 lines); No. 44 (D₅: 24 lines); No. 49-50 (D₆: 21 lines); No. 66 (D₄: 47 lines); No. 70 (G₁: 8 lines); No. 74 (B₁: 9 lines); No. 94 (D₄: 31 lines); No. 98 (D₄: 50 lines); etc., etc. These are passages from the Appendix alone, to which many of them have been relegated on account of either their length or their irrelevancy; but the foot-notes contain hundreds, nay thousands, of lines of precisely the same character. Then there are also lines which are found in only two or three manuscripts, of which I have counted some 300 instances. A number of new additions have been now given by Professor Sastri, who has examined other Telugu and Grantha manuscripts for his edition of the Ādi in the Southern recension. And I am fully persuaded that if we examine yet other manuscripts, we shall still find fresh passages which had never been seen or heard of before. No sane person would maintain that these are all original passages lost in all manuscripts except the few late and inferior manuscripts in which they happen to occur.

PROLEGOMENA

It is not always easy, as has already been remarked, to prove that these "additional" passages are interpolations. The epic metre is easy to imitate; the epic grammar is flexible; the epic style is nondescript. The additional lines are generally fashioned with skill, and fitted in with cunning. The following interpolated stanzas, by a poet aspiring after higher things, in fancy metre and classical style are rather exceptional:

भीम उवाच।

रे भूभुजो यदि भुवोल्लितं न किंचिचार्त्त स्पृहाजिन सुतां प्रति पार्षतस्य।
जक्षे स्पृहाथ कथमागतमागतं वा
प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रहोऽभूत्॥
कस्य द्रोणो धनुषि न गुरुः स्वस्ति देवव्रताय
मन्दाभ्यासः कुरुपतिरयं श्रीसमुत्थैर्विल्लासैः।
रे कर्णाद्याः श्रृणुत मधुरां ब्राह्मणस्याशु वाणीं
राधा यन्त्रं रचयतु पुनर्विद्धमण्यस्वविद्धम्॥

An interesting instance of a passage which is betrayed by its contents is an extravaganza in some Grantha manuscripts. This bizarre interpolation describes among other things, with circumstantial detail, the marriage of Parāśara and Satyavatī (alias Matsyagandhā). At this ceremony, the shades of the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of a regular Hindu marital rite are minutely observed, and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājňavalkya and other great Ḥṣis living in the Naimiṣa forest, with the distribution of baksheesh to Brahmins. It is an interesting speculation whether credulity can go so far as to regard even such passages as an authentic part of the original Mahābhārata or Bhārata of Vyāsa, just because the passage is found in some Mahābhārata manuscripts.

The foot-notes contain a rare selection of passages that are either palpably absurd, sometimes contradicting the immediate context, or else have little connection with the context in which they lie embedded: quotations, glosses, fanciful additions of details, the jetsam and flotsam of Mahābhārata poesie.

These bewildering fluctuations in the text are quite unique, being peculiar to the Mahābhārata. They are not found in the manuscripts of the Vedic literature or in those of grammatical, philosophical, or rhetorical texts or of the works of the classical poets and dramatists. This only proves that the Mahābhārata was peculiarly liable to inflation and elaboration.

When I say that the Mahābhārata manuscripts contain quantities of spurious additions, I intend no disparagement or condemnation of the text or of the manuscripts. The process is normal, inevitable and in a wider sense wholly right. If the epic is to continue to be a vital force in the life of any progressive people, it must be a slow-changing book! The fact of expurgation and elaboration is only an outward indication of its being a book of inspiration and guidance in life, and not merely a book lying unused and forgotten on a dusty book-shelf. Those are probably just the touches that have saved the Mahābhārata from the face of being consigned to the limbo of oblivion, which has befallen its sister epics like the Gilgamesh.

To give only one illustration. The awkwardness of the sexual relations of some of those epic characters of bygone ages must have been indeed a puzzle and a source of constant tribulation to the reciter of the epics (Paurāṇika), who was called upon to narrate, explain and justify those old-world stories to his devout and impressionable audiences, in the course of his recitations, which were, in the post-epic period, nothing more than edifying popular sermons. It is then no wonder that the shrewd ones among these pastors of the people, these professional keepers of their morals, should have occasionally taken the bull by the horn, so to say, and boldly added or substituted, bona fide, details which harmonized better with their own conceptions of right and wrong or with those of their pious flock.

A PROBLEM IN "TEXTUAL DYNAMICS"

After what has been said above, it is needless to add that the constituted text is based on all versions of both recensions and prepared on celectic principles. I have given in the text whatever in each case appeared to be supported by the balance of probabilities, but all important deviations in the manuscripts are noted in the critical apparatus, so that every reader has, at his disposal, the entire material for controlling and correcting the constituted text, where necessary. All important elements of the text-lines, phrases, significant words and even word-parts-that are less than certain, are indicated by a wavy line printed below them. Slight differences in the spellings of words, of proper names (e. g. नैमिष : नैमिश) and some minor details (such as the expletives or the prose formulae सत उवाच, सीतिहवाच, सतः etc.) are ignored for this purpose. This device is, by nature, hard to apply strictly, and there are bound to be many inconsistencies in its application. retained it all the same with the express object of obviating all false sense of security. This wavy line, running through the entire length of the text is, to my mind, the symbol and constant remembrancer of this essential fact in Mahābhārata textual criticism that the Mabābhārata is not and never was a fixed rigid text, but is fluctuating epic tradition, a thème avec variations, not unlike a popular Indian melody. Our objective should consequently not be to arrive at an archetype (which practically never existed), but to represent, view and explain the epic tradition in all its variety, in all its fullness, in all its ramifications. Ours is a problem in textual dynamics, rather than in textual statics.

To put it in other words, the Mahābhārata is the whole of the epic tradition: the entire Critical Apparatus. Its separation into the constituted text and the critical notes is only a static representation of a constantly changing epic text—a representation made for the purpose of visualizing, studying and analyzing the panorama of the more grand and less grand thought—movements that have crystallized in the shape of the texts handed down to us in our Mahābhārata manuscripts.

WHAT IS THE CONSTITUTED TEXT !

To prevent misconception in the mind of the casual reader, it is best to state at first what the constituted text is not. The editor is firmly convinced that the text

¹ Thus Professor Sastri (Southern Recension, ed Vol. I, Introduction, p. xiii) writes about this co

PROLEGOMENA CIII

presented in this edition is not anything like the autograph copy of the work of its mythical author, Maharşi Vyāsa. It is not, in any sense, a reconstruction of the Ur-Mahābhārata or of the Ur-Bhārata, that ideal but impossible desideratum. It is also not an exact replica of the poem recited by Vaisampāyana before Janamejaya. It is further wholly uncertain how close it approaches the text of the poem said to be recited by the Sūta (or Sauti) before Saunaka and the other dwellers of the Naimiṣa forest.

It is but a modest attempt to present a version of the epic as old as the extant manuscript material will permit us to reach with some semblance of confidence. It is, in all probability, not the best text of the Great Epic, possible or existing, nor necessarily even a good one. It only claims to be the most ancient one according to the direct line of transmission, purer than the others in so far as it is free from the obvious errors of copying and spurious additions. It may be regarded, if the editor has done his work properly, the ancestor of all extant manuscripts, or, to be precise, of the manuscripts examined and collated for this edition. The constituted text cannot be accurately dated, nor labelled as pertaining to any particular place or personality. Since our manuscripts are comparatively modern, our text cannot claim to be very old. It goes without saying that (precisely like every other edition) it is a mosaic of old and new matter. That is to say, in an average adhyāya of this edition (as of any other edition) we may read a stanza of the second century B.C. followed by one written in the second century A.D. Sometimes the gap will occur in the middle of a line, precisely as in every other edition. This unevenness and these inequalities are inevitable, conditioned as they are by the very nature of the text and the tradition.

The Vulgate text of the Mahābhārata is fairly readable and will appear in places, at first sight, to be even "better" than the critical text, because the former has been purged by the continuous emendations of scholars for centuries. A whole army of anonymous scholars and poets must have worked at the text to make it smooth and easy of comprehension, and to increase its popularity and usefulness by adding to it interesting anecdotes, incorporating into it current and popular versions and explanations, bringing it in a line with the ethical, moral, religious and political ideas of essentially different ages.

The reader will find that the constituted text is by no means smooth. It contains fresh instances of loose and archaic linguistic forms and constructions, anacoluthons and lack of syntactical concord. There remain many contradictions and superfluities. There is evident lack of finish in the hidden parts. These blemishes—if they be blemishes in epic poetry, which is dynamic poetry, with no necessary pretensions to niceties of style, in the narrower sense of the term—must have been inherent in the old poem. Where they are met with in the critical text, they are not speculative fiction; they are documented by the manuscripts themselves or at least are inferable from them with a high degree of probability.

possible to Vyāsa's version of the same, the principle underlying this edition" etc. Even Professor Sylvain Lévi, in a review of this edition (JA. Oct.-Dec. 1929, p. 347) wrote: "Si j'osais me permettre une suggestion dans ce domaine, je conseillerais à l'éditeur

de renoncer, par pitié pour nous, à la part même du travail qui lui tient le plus à cœur et qui apporte à son esprit le plus de satisfaction, la reconstruction de "l'Ur-Mahābhārata" comme il se plaît à dire", etc. (Italics mine!) Both statements are false!

For the shortcomings mentioned above, the constituted text has merits also. It cleanses the text of puerile modern accretions and obvious errors of repetition, which lengthen and weaken the text. It solves a certain number of textual riddles (bogus kūṭas), which were the outcome of long standing corruptions and unskilful conflation. It rescues from undeserved oblivion many an authentic archaism, which had been gradually ousted in the course of transmission of the text.

Sooner than print up the text of one manuscript, however reliable it may be, declining to shoulder the responsibilities attaching to the work of an editor, I have ventured on the perilous path of text reconstruction, in the hope and belief that it will present a more faithful picture of the original than any extant manuscript could do. That to prepare such a text is a phenomenally difficult task, no one can realize better than the editor himself. It is as certain as inevitable that in preparing a text like this the editor will frequently make blunders, even gross blunders.

It is to be feared that there is no royal road in this incomparably difficult field. The only path left open to us by which we may return to the original Mahābhārata or Bhārata is the rough, narrow, scientific foot-path of repeated trial and error. More than one attempt will probably have to be made before the ideal is attained. It will, therefore, be prudent not to claim too much for the *first* critical edition, nor to expect too much from it.

OTHER EDITIONS

Of the old editions it must be said that they are creditable performances, but they lack the critical apparatus. We do not know on what manuscripts they are based, according to what principles the editors have prepared the text, information essential on account of the wild fluctuations of the manuscripts. That is why they have been almost wholly ignored in the present edition.

The editio princeps (Calcutta 1836) remains the best edition of the Vulgate, after the lapse of nearly a century. The later text editions, as is unfortunately too often the case with our editions, add to the editio princeps only a fresh crop of spurious lines and misprints.

The well-known pothī-form Bombay editions (published by Ganpat Krishnaji in Saka 1799, and Gopal Narayan in 1913, and others), which include Nīlakaṇṭha's scholium, are supposed to represent Nīlakaṇṭha's text; but they contain many readings and lines which are not to be found in the Nīlakaṇṭha manuscripts, and are therefore not wholly reliable.

The Kumbhakonam edition, which is said to be "mainly based on the South Indian texts", is a fine representative of the composite Telugu version; it has been of immense help to me in the study of what may be called "conflate" readings. In former years its chief value lay in that it gave the reader glimpses, however imperfect and confused, of the important Southern recension. It is now rendered obsolete and superfluous by P. P. S. Sastri's new edition of the Mahābhārata, which will presently be described, and which is unquestionably a better representaive of the Southern tradition.

PROLEGOMENA OV

The Grantha edition (Sarfojirajapuram 1896) and the old Telugu edition (Madras 1855) were not examined: they are not likely to contain anything of high importance that is not found in the other editions or manuscripts collated for this edition.

The editions accompanied by vernacular translations, which form a very numerous class, are mostly bad reprints of one or the other of the earlier (printed) editions and may be completely ignored here; they are perfectly useless for critical purposes.

The new edition¹ of the Southern recension of the Mahābhārata by Professor P. P. Subrahmanya Sastri of Madras, now in the course of publication, which has been referred to several times already, is a laudable attempt to supply a long-felt want. He deserves the cordial thanks of all lovers of Sanskrit literature in general and of the Great Epic in particular, for his courageously undertaking such a stupendous and exacting task and pursuing it steadfastly, single-handed, during the scanty leisure permitted by his official duties as Professor of Sanskrit in the Presidency College of Madras, and Editor of the Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the extensive library of the Saraswathi Mahal at Tanjore. The edition is in no sense rendered superfluous by the Critical Edition, although most of the information it contains is or will be included, in some shape or other, in the present edition. The gulf between the Northern and the Southern recensions is so vast, that it is extremely difficult, if not practically impossible, to reconstruct the Southern text, completely and correctly, from the critical notes of this edition.

The principles on which the text of this edition of the Southern recension of the Mahābhārata is prepared have been set forth and briefly discussed above. The editor, it was pointed out, fondly cherishes the unfounded belief that he is printing a Grantha manuscript as it is, but consciously and unconsciously he has introduced so many important innovations, that the text, as a whole, must be pronounced to be eclectic; as eclectic as any text—at least as far as the Adiparvan is concerned—published so far. For far less important deviations from the manuscripts have I condemned, above, the editions of the Vulgate. Judged as an eclectic edition, it must be pronounced to be inferior. The principle Sastri has laid down is a simple one to follow; in fact nothing could be simpler: he is to print the text of a selected manuscript as it is, only correcting clerical errors. And it is to be greatly regretted that he does not follow rigorously this principle. He constantly flouts it, in pursuit of some imaginary norm. Clear as his principle is, his actual procedure is somewhat paradoxical. He has left innumerable minor "inferior" readings in possession of the text (when he could have with perfect confidence, if not certainty, put into his text the correct readings), because he ostensibly wants to present the text as it is in one selected manuscript; on the other hand, he has lightheartedly, on utterly insufficient grounds, effected very substantial additions (in one instance extending to 140 lines), omissions and other unwarranted alterations (such as transpositions of adhyāyas), in the utterly mistaken (though unquestionably bona fide) belief that he is correcting only the "scriptorial blunders" of his exemplar, when they are in reality (as is shown by the evidence of cognate versions) nothing of the kind.

¹ The Mahābhārata, Southern Recension, critically edited by P. P. S. Sastri, B. A. (Oxon.), M. A.

The subtitle "Southern Recension" is perhaps a trifle ambitious, at least as far as the Adi is concerned; because, firstly, he has utilized only six Southern manuscripts (1 Telugu and 5 Grantha), even less than the number (18) of the Southern manuscripts collated for our edition; and, secondly, he has completely ignored one whole Southern version, the important Malayālam version, in my opinion, the most important of Southern versions.

Further, it may be questioned whether the edition deserves to be called a critical edition at all, since, as was pointed out above, the editor is avowedly aiming only at reproducing the text of one manuscript, categorically renouncing the obligation of the textual critic to restore the text, as far as possible, to its original form.

The inclusion in Sastri's text of a certain number of stray lines and even a few lengthy passages which are peculiar to the Northern recension and absolutely foreign to the Southern, throws much light on the unconscious process of the growth of the epic and the irresistible influence which the Vulgate exerts on a text that is coming into being, in other words, on that subtle process of textual osmosis (if I may term it so) by which the epic texts have become conflated. Sastri's explanations in his Introduction as well as his procedure elucidate much of the psychology of the ancient scribes and redactors, who have in the past shaped our Mahābhārata texts for us. Unconsciously he seems to have worked on the identical principles on which the ancient scribes have worked. His odition is a true lineal descendant of the Mahābhārata manuscripts of South India.

In preparing Appendix I of this edition (in which there is a strong preponderance of the Southern element), I had to go rather carefully over Sastri's text of the Adi, when I came across far too many inaccuracies in the passages for which I checked his text and critical notes with the collations of the manuscripts common to our critical apparatus. The critical notes of the edition leave much to be desired. He has mostly shown correctly the additional passages in the manuscripts examined by him; but he fails, as a rule, to note the transpositions, omissions, and above all repetitions, which often are, critically, highly significant, probably again in the erroneous belief that they are negligible "scriptorial blunders". Some of them are undoubtedly so, but not all. Likewise he has not always shown correctly the additions and omissions of the colophons, and yet he is evidently most anxious to reach the number 218, given by the Parvasamgraha. All deviations, however trivial they may seem to him, he should have scrupulously noted, as a matter of principle, because he must realize that with his utterly negligible critical apparatus-comprising only five or six manuscripts out of a total of more than three hundred manuscripts of the Adi-it is wholly impossible for him to understand and explain the full significance of all the textual features and anomalies of the manuscripts examined by him. I will not take him to task for the numerous wrong readings which have inadvertently crept into his text, because I know, from personal experience, that it would be a physical impossibility to combine any high degree of accuracy with the pace at which he is compelled to bring out the volumes. But it is inevitable that the discovery of such inaccuracies should give rise to a sense of insecurity and suspicion in the mind of the reader in respect of those matters that he has to take from the editor on trust.

¹ See above, p. LXXXV, and foot-note 4.

The minor deficiencies pointed out here do not, however, detract materially from the many merits of the work, from the incalculable advantage we derive from having a Southern version of an entire parvan in Devanāgarī transcript, printed in handy volumes, because the Southern manuscripts are really most inconvenient for the purposes of rapid consultation. I should be indeed very ungrateful if I did not frankly admit that Professor Sastri's edition has been of immense help to me, personally, for the study of the Southern recension, and I have no doubt that it will also help other workers in the field in future.

There remains for me the pleasant duty of recording all the encouragement and assistance I and my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board have received from different quarters in the course of our labours in this connection.

To Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B. A., Ruler of Aundh, whose liberality made it in the first instance possible for the Institute to undertake this ambitious project—the greatest philological enterprise undertaken in India within living memory—I have to tender on behalf of myself and other people like myself interested in the study and regeneration of our great National Epic, our most sincere and cordial thanks. For the numerous marks of personal kindness with which the Chief Saheb has favoured me, in this connection, on all occasions, I have to offer him the expression of my profound gratitude. His unflagging zeal and irrepressible optimism have helped me to carry on the work in the face of heavy odds. The Chief Saheb has been pleased to enliven the dry and scientific character of the work by contributing to this edition excellent paintings of scenes selected from the Great Epic, paintings especially prepared under his expert guidance and supervision, for the purposes of this edition.

I have next to record the gratitude of the promoters of this scheme to various distinguished donors: the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Governments of H. E. H. the Nizam of Hyderabad, H. H. the Maharaja of Mysore, H. H. the Gaekwad of Baroda; the Chief of Phaltan and other enlightened and patriotic Rulers and Chiefs of Indian States; the University of Bombay; and diverse other generous donors: who have all rendered valuable financial assistance to the scheme and contributed their share to that measure of success which has already been achieved. In this connection I must not forget to mention the kind offices of my old friend the Honourable Mr. Mukundarao R. Jayakar, M. A., Bar-at-law, Member of the Legislative Assembly, whose selfless interest in the success of this project has moved him to exert his influence for enlisting the sympathy and securing the help of some of the distinguished donors mentioned above.

I must next record my grateful thanks for help of various kinds I have received from my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board, namely: Prof. S. K. Belvalkar, M. A., Ph. D., I. E. S.; Prof. A. B. Gajendragadkar, M. A., B. E. S.; Mr. P. V. Kane, M. A., LL. M; Principal R. D. Karmarkar, M. A.; Prof. V. G. Paranjpe, M. A., LL. B., D. Litt.; Prof. V. K. Rajavade, M. A.; the late Mr. N. B. Utgikar, M. A.;

Prof. P. L. Vaidya, M. A., D. Litt.; Mr. V. P. Vaidya, J. P., B. A., Bar-at-law; Prof. M. Winternitz, Ph. D.; and the late Rev. Father R. Zimmermann, S. J., Ph. D. No Board of which I have been a member has worked, ever since its inception, more smoothly and harmoniously.

But I desire to make a special mention of my indebtedness to Mr. V. P. Vaidya, Bar-at-law, of Bombay, and the late Rev. Father R. Zimmermann, S. J., whose advice and ready help accompanied my labours from the time I first undertook the responsibilities of the work. The interst of my late lamented fellow-student and friend Father Zimmermann in this project did not flag even as he lay, in 1931, in a Nursing Home at Feldkirch, waiting prepared to meet his Maker! Nothing encouraged me more in the early stages of this arduous and fascinating work than the active and unwavering interest with which these two friends followed it.

Nepal and Kashmir in the North and Tanjore and Travancore in the South are known to contain vast treasures of unpublished and valuable Sanskrit manuscripts; and the course of Indological studies of the last two or three decades may be said to have been dominated by discoveries of outstanding importance made during that period in the three last mentioned centres. On the other hand, in regard to the large and well-stocked public and private libraries which are known to have been in existence in the country, Nepal decidedly appears not to have contributed its quota to the stock of fresh material which is now required for unravelling further the tangled skein of the history of Indian literature. Satis Chandra Vidyabhushana and Haraprasad Sastri among Indians, and Sylvain Lévi and Giuseppe Tucci among Europeans have undoubtedly done valuable pioneering work, but in view of the immense possibilities, what has been achieved thus far must be said to be tantalizingly little.

Under these circumstances, we cannot be sufficiently grateful to Rajaguru Hemaraj Pandit, C. I. E., Director of Public Instruction, Nepal, through whose good offices the doors of the rich store-house of the Nepālī material were thrown open to us-material which is all but inaccessible to Indologists—and we have been placed in a position to publish, for the first time in the history of Mahābhārata studies, collations of valuable Nepālī manuscripts. This supremely unselfish and profoundly learned patron of Sanskrit studies has really done more than merely supplying to the Institute, free of cost, collations of Nepālī manuscripts available to him in local libraries. Realizing that there were valuable manuscripts to be had outside Kathmandu, the headquarters of the Rajaguru, he caused a search to be made, at his own expense, throughout that distant outpost of Hindu culture and civilization, for old Mahābhārata manuscripts, and the find of the valuable MS. Ns, the oldest of the dated manuscripts of our critical apparatus, is the unexpected and welcome fruit of the Rajaguru's exertions in the cause of Mahabharata research. Only those who know the difficulties in the way of obtaining any manuscript from Nepal will be in a position to appreciate fully the debt which the editor and the other members of the Mahābhārata Editorial Board, and beyond that the whole world of Indologists, owe to the Rajaguru. Sanskritists have much to hope for from the dispassionate efforts of this truly patriotic and cultured Rajaguru, who loses no opportunity of placing his immense learning and unbounded resources freely at the disposal of all serious workers in the field of Sanskrit research.

PROLEGOMENA

In connection with other help that has been received from extra-mural collaborators, I must put on record our special obligation to Pandit Vidhushekhara Sastri Bhattacharya of the Visvabharati, and to M. R. Ry. Rao Saheb T. Sambamurthi Rao Avl., B. A., B. L., of the Saraswathi Mahal, Tanjore. These gentlemen have been good enough to supply the Institute, for many years past, with carefully prepared collations of manuscripts which are in their charge or which were kindly procured by them, on loan, for the purpose, unselfishly supervising the work of their collation centre, at great sacrifice of their time and labour. To Professor K. Rama Pisharoti, then Principal of the Sanskrit College at Trippunittura in Cochin State, I am indebted for the collations of Malayālam manuscripts for the first two adhyāyas of this parvan.

My special thanks are due to the Managing Committees and Trustees of the following libraries and institutions for supplying me with the manuscripts required by me and allowing me to retain them as long as necessary: the Adyar Library, the Baroda Oriental Institute, Benares Sanskrit College, Mysore Oriental Library, Shri Yadugiri Yatiraj Math (Melkote, Mysore) and the India Office (London). The latter deserves special mention as the only European library I know, which sends out freely its Indian manuscripts, on loan, back to India, for the use of Indian scholars. A few manuscripts were sent to me by my kind friends Professor Sushil Kumar De, Head of the Department of Sanskrit and Bengali, Dacca University, and Professor Bhagavaddatta of the Dayananda Anglo-Vedic College, Lahore, to whom I wish to thank for this kind help. I am obliged also to Sardar Kibe of Indore for the loan of a Nīlakantha manuscript. Chief of Idappalli, Mr. Anujan Achan, Mr. Kallenkara Pisharam, all of Cochin, as also the Proprietors of the following estates in Cochin, Poomulli Mana, Avanapparambu Mana, Nareri Mana, have put me under heavy obligation by sending me freely Malayalam manuscripts in their possession, for collation, at a time when it was rather difficult for me to secure any Malayalam manuscripts at all.

I desire further to express my gratefulness to various scholars who have followed the publication of the fascicules of this volume with keen interest, periodically publishing reviews of them in the Journals of different learned Societies, reviews expressive of their interest and appreciation: to wit, Professors Banerji Sastri, Barnett, Belloni-Filippi, Charpentier, S. K. De, Edgerton, R. Fick, Jayaswal, Konow, Krishnaswami Aiyangar, Lesny, Kalidas Nag, Weller, Winternitz and others. These kind reviewers have adopted uniformly a most courteous and sympathetic tone in their reviews. Their sympathy and courtesy have always reminded me of those classic lines of Bhartrhari:

परगुणपरमाण्नपर्धतीकृत्य नित्यं निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः।

I must next record my thanks for the ungrudging assistance I have uniformly received from the members of the permanent staff of the Mahābhārata Department of the Institute. Mr. S. N. Tadpatrikar, M. A., Supervisor of Collations, was always by my side, helping me with useful suggestions, when I constituted the text of the Adi. Mr. Tadpatrikar has been associated with the work, in various capacities, since 1919. He had assisted my predecessor, the late Mr. Utgikar, in preparing the Tentative Edition of the Virāṭaparvan and seeing it through the press. The compiling of the critical notes (printed at the foot of the page) was entrusted by me to Messrs. B. G. Bhide and D. V.

CX PROLEGOMENA

Naravane. For the conscientious manner in which these two gentlemen have discharged their duty, I feel greatly obliged, since it is a most tedious and trying piece of work to collect the variant readings from the different collation sheets, and to arrange, in a prescribed form, according to stringent rules of sequence and enunciation, that ponderous mass of variants which is and will remain the unique feature and abiding achievement of this edition. The Sāradā codex was collated by the Head Shastri of the Mahābhārata Department, Shankar Shastri Bhilavadikar. The comparative paucity of printing mistakes in this volume is largely due to the vigilence and conscientiousness of the Collator and Reader, K. V. Krishnamurti Sharma, Sastri, of Erode (South India). These and other members of my staff have uniformly worked with exemplary zeal and untiring patience, to make a success of this edition, and I gladly take the opportunity of putting on record their loyal help and willing co-operation.

It is but right that I should also mention here that the Manager and the expert compositors of the renowned Niranaya Sagar Press have rendered ungrudgingly every assistance in carrying out the typographical arrangements which appeared to me best suited for the purposes of the work, meeting requirements that would have tried the patience and exhausted the resources of any other press in India.

Last but not least, I must express my profound gratitude to my revered Guru Geheimer Regierungsrat Professor Dr. Heinrich Lüders of the University of Berlin. What little merit there may be in the present work is due wholly to that excellent though somewhat rigorous and exacting training in philological methods which I had the benefit of receiving at his hands in the Indogermanisches Seminar, as a student in the University of Berlin. It is my firm conviction that there is no living scholar who has a deeper insight into the history of the Indian epic and the complicacies of its tradition than Geheimrat Lüders. It was, therefore, an unlucky day in the annals of Mahābhārata studies when, for lack of sympathetic co-operation and adequate financial support, he must have been compelled to abandon his epic studies, and our Great Epic lost the benefit of redaction at the hands of one of the greatest living philologists. His early Mahābhārata studies, Ueber die Grantharecension, Die Sage von Rīsyas'rnga and the Druckprobe have been to me like beacon lights in the perilous navigation of the Mahābhārata Ocean. May this work be to him a small recompense for the great trouble he has taken to initiate me in the mysteries of textual criticism!

August, 1933.

V. S. SUKTHANKAR

A NOTE ON THE ILLUSTRATIONS IN THE FIRST VOLUME OF THE CRITICAL EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA

The question as to how to draw the pictures for this edition was informally discussed, to a certain extent, at the time of the First Oriental Conference held at Poona in November 1919. Even before this meeting was held, the question was referred for opinion to scholars and experts in the matter. But on either occasion the outcome was not assuring. The effort only served to emphasize how widely divergent views and notions were entertained on the point at issue.

The question is further complicated by the fact that no caves or statues or carvings, belonging to the Epic period, are available, nor is there any literary evidence which may unimpeachably be assigned to the Epic period. Some of these questions are: What sort of dress should Draupadī be shown in? What would be the proper dress for Arjuna? In what manner did he wear his crown and armour? What was the style in which carts and chariots were built then? How were the houses built? How should the royal umbrella and other insignia be shown? Should these and others items of their life be drawn from mere descriptions or occular evidence such as some of our modern artists do, or should they be based on some real evidence?

Foreign invasions and foreign dominance, for centuries together, have not been able to undermine, to any appreciable extent, our conservatism. Howsoever some of our officials and intelligentzia might be dressing themselves on social ceremonious occasions from the tenth century—the advent of Mahomedan rule—onward, it can scarcely be gainsaid that we in our homes, and more especially on religious occasions, wear only two pieces of cloth. This onset of new fashions has been resisted by women generally, who have stuck to their old mode of habiliments. Should not this conservatism enable us to conclude that our social customs, manners and ways as evidenced in our costumes, ornaments and innumerable other details, at a period when India was unaffected by contact with foreign rule, were the same as what must have been current for centuries together?

We shall, therefore, not be wrong in holding that the details of daily life as portrayed on Indian sculptures and statues belonging roughly to the period 300 B. C. to 150 B. C. in so far as they depict certain costumes, ornaments, etc., must have been those which had prevailed from very ancient times—say for about a thousand years previous to their depictment—times, which we may, without much contradiction, generally designate as the Epic or Mahābhārata period.

For our present purpose, I have arrived, after prolonged and due consideration, to the conclusion that the pictures for the Critical Edition of the Mahābhārata should follow the models of the pictures to be found in the old sculptures and stūpas, like those at Bharhut, Sanchi, Amaravati, etc.

The different points in this connection have been fully discussed in my article published in the Annals of the Bhandarkar Institute (1921-22). I here propose to show

how far, the lines, originally planned, have been actually followed in drawing all the sixteen pictures included in the present first volume of the Critical Edition.

Regarding the dress of males it was said, "Ascetics are shown as having long beards and also curls of matted hair, as being clothed in bark garments and in skins of deer, and also as wearing a string of beads round their neck." This may be evidenced by the group of Rsis in the first picture, "Sūta relating the Epic to the sages of the forest"; as also, elsewhere, in the portrait of Parāśara (facing p. 250), and of Pāṇḍu as an ascetic (facing pp. 517 and 518).

Leaving the forest enclosures, and turning to the social life in cities, it was remarked: "The three chief constituents of male dress seem to have been the Dhoti, the Uttarīya, and Uṣṇīṣa (head-dress). There cannot have been any special difference in the style and contents of a king's dress and an ordinary man's dress." These can be seen side by side in the picture, facing p. 187, where king Parikṣit and his terrified courtiers are shown. It will be marked that the lower garment, the Dhoti, is, as was noted in the article under reference, worn by binding "a half of their dhoti round the loins and then by binding a knot, allowing the other half and its skirt to hang down." The ornaments round the neck and the wrist can be clearly marked in Yayāti's portrait in the picture facing p. 360.

After having discussed, at a greater length, the questions about the attire, ornaments, etc. of women in different positions in the society, it was said in conclusion: "Our picture of an Epic Princess would be something like this. A lower garment with loose flowing folds, a covering for the upper body running from below the right armpit across the breasts and thrown on the back; the two ends of this garment let loose downwards across the arm, the end sometimes covering the head; ... plenitude of ornaments everywhere ...".

Women in different positions and of different social status, figure in many of the pictures in the volume. Of these, prominent are: the boat-girl (facing p. 250) Satyavati; the divine Gangā (facing p. 427); as also the females surrounding king Yayāti (facing p. 360). A picture presenting collection of sportive ladies of the royal family (facing p. 840), would help to show the full details of female attire of the Epic days.

It has to be noted, in this connection, that although the art of sewing can be traced back to Rgvedic times, I have faithfully followed the art of Sanchi, Amaravati, etc., and covered the females with only two garments in all positions of life, the idea of bodices being considered a doubtful one. Even the boat-girl Matsyagandhā has her upper piece of cloth lying at her side, in the boat, while she is rowing with her upper body all bare. The ornaments on the arms, ankles, neck, cars etc. have been presented as fitting the status of the particular individual.

Of the animals, the horse appears in full saddle held up by Samtanu (facing p. 427), as also a team of four horses yoked to a chariot drawn in the tournament picture (facing p. 562). The chariot drawn in this picture has two wheels following the model of those at Bharhut, Sanchi and Amaravati.

Regarding the weapons of war, the only ones hitherto painted have been the bow and arrow, strung, as shown in the tournament picture, and unstrung as in the hands of

Samtanu, and the boy Bhisma, in the picture facing p. 427. Other weapons will have to be drawn in due course, as the story of the Epic marches towards war.

I have, in short, as proposed in the beginning, followed the sculpture at Sanchi, Bharhut and Amaravati and from the appreciative remarks of the reviewers, for which I am thankful, I believe, the principle has been now accepted, in the main, by all the critics, and this clears the way for further work in the field.

I would, however, most thankfully welcome any further suggestions from critics, who, it is hoped, would now be able to study the whole range of pictures more intensively, in all their details and to judge for themselves, how far they are true to the spirit of the Epic.

Aundh, June 1933.

BHAWANRAO PANDIT PRATINIDHI,
Ruler of Aundh

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYAYAS

in the following three editions: the Critical Edition, the Bombay Edition (Ganpat Krishnaji, Saka 1799), and the Madras Edition (Southern Recension, 1931)

Crit. Ed.	Bom, Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
1	1	1	37	41	33
2	2	2	38	42	34
3	3	3	39	43	35
4)	4}	4	40	41	36
5 \$	5 \$	**	41	45	37
6	6	5	42	46	38
7	7	6	43	47	39
8	8	7	14	· 48	40
9]	9)		45	49	41
10	10	8	46	50	42
11 (11	0	47	51-52	43
12)	12)		48	53	4.4
13	13-15	9-10	49}	54}	4.5
14	16	11	50}	55 \$	45
15	17	12	51	56	46
16	18	13	52	57	47
17	19	1.4	53	58-59	48-49.1-10
18	20	15	54	60	49. 11-34
19	21	16	55	61	5)
process	22		56	62	51
20	23	17	57	63	53-54
Australia	24		58	64	55
21	25	18	59	65	56
22	26	19	60	66	57
23	27 }	20	61	67	58
24 \$	28 }	20	62	68	79
25	29	21	63	69	80
26	30	22	64	70	81
27	31	23	65	71	82
28	32	24	66	72	83
29	3 3	25	67	73	84
30	34	26	68-69	74	∫85-88. 1-48
31	35	27	i		(88. 103-105
32	36	28	70	75	59
33	87	29	71	76	60
34	38	30	72	77	61
35	39	31	73	78	62
36	40	32	74	79	63

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
75	80	64			(t o w
76	81	65	111	120	$\begin{cases} 107.52-72 \\ 100 \end{cases}$
77	82	66	112	121	108.21-36
78	83	67	113	121	108. 37-71
79	84	68	11:7	1.24	109-110.13
80	85	69	114	123	$\int_{1.10}^{110.14-23}$
81	86	70	11.4	1~0	110.41-66
82	87	71	115	124	413
83	88	72	116	i i	114
84	89	73	117	125 126	115
85	90	71	118	!	116
86	91	7 5	: 1	127	117
87	92	76	119	128-129	118-120
88	93	77	121	130	1121
0.0		5 78			(122
89	94	88.47-84	122	131-132.12	123-124
90	95	52	123	$132_{.20}^{cd}$ -133	125 - 126
91	96	89	124	134	127
	(97	(90	125	135	128
92	{98	$\begin{cases} 90 \\ 91 \end{cases}$	126	136	129
93	99	92	127	137	130
94	100	93-91	128	138	131
95	101	95			132-133
96	102	96-98.9	-	139	134
97	103	98. 10 - 99. 4	130	140	137
98	101	99.5-50	129	141	135
99	105	100-101	130	142	136
100	106	102	131	143	138
101	107-108	103	132	144	139
102)	109)	105	133	145	140
103}	110}	104	134	146	141
104	111	105	135	1 i7	142
105	112-113		136	148	143
;	112 119	106. 1-30		149	145.2-21
106	114	{106.31-11		:	(144
	į	(107.73-75	137	150	† 145. i
107	115	108, 1-7		!	145. 23-28
- • •	110	$\begin{cases} 110, 21-40 \\ 110 \end{cases}$	138	151	146
:	116	[110.68-88	139	152	1.47
108	117	111	140)	150	(148
109	118	112	141\$	153	{149
110	119	106, 42-72	142	154	150
	al al en	107, 4-51	143	155	151-153.40

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
144	156	153,41-58	187)	195}	188
145	157	154	188	196	F02
146	158	155			189
147	159	156	189	197	190-191, er
148	160	157	190	198	191,22-45
149	161	158	191	199	192
150	162-163.3	159, 1-20	192, 1-7	200.1-7	193 1-10
151	163.4-28	159. 31-160	192.8 29	200.8-31	195, 1-27
152	164	161	193)	201)	
153)	165)		194	202	195.23+95
$154\}$	166	162	195	203)	
155	167		196)	2011	196
		163	197\$	205∫	1.70
156	168)	101	198)	206}	197
1575	169	164	199\$	207	107
158 - 159	170	166-168	200	208	199
160	171	169	201)	209)	
161	172	170	202	210	200
162{	1.70	(171	203	211	200
163)	173	172	204	212)	
164)	174)	1=0	205	213	201
165)	175)	173	206	214	202
166	176	17 ‡	207	215	203
167)	100	§175	208	216)	204
168∫	177	1176	2095	217)	
169	178	177	210	218	205
170)	179)		211	219	206
171}	180	178	212	220	207-209
$172\}$	181)		213	221	210-212
173	182	179	214	222	$213-214$, $_{17}$
174	183	180	215-216	223-225	214. 8-16
175	184	165	017)	226)	
176	185	181	217) 218)	227)	21.5
177)	186}	100		:	
178)	187	182	219	2:28	
179)	158}	183	220}	229	216
180)	1895		221)	230)	
181	190	184	222)	2311	
182-183	191	185	223	2325	217
184	192	186	1	1	
185)	193}	187	224}	233)	218
186)	194		225 \	234)	

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

```
add. = adding.
addl. = additional.
adhy = adhvāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Saka
     1799).
Bom. or Bomb. = Bombay (edition).
C. = Calcutta edition of the Mbh. (cditio
    princeps).
Cal. or Calc. = Calcutta (edition).
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s)
fol_{\cdot} = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic (ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = infra lineam.
int. lin. = inter lineas.
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
M. = Madras edition of the Mbh. (of P.
     P. S. Sastri begun 1931).
Mad. = Madras (edition).
m or marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bharatamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmrti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
```

```
Nil. = Nilakantha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
p = p\bar{a}th\bar{a}ntara (added to the abbreviation
    of the name of a commentator, e. g.
     Arjp, Nilp or to the symbol denoting
    a commentary).
Rām. = Rāmāyaņa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = secunda manu.
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
Suparņ. = Suparņādhyāya ( ed. Grube ).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = supra\ lineam.
transp. = transpose(s), transposition.
\mathbf{v}_{\cdot} = \mathbf{verse}_{\cdot}
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).
```

- & & (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
- [] besides their normal uses, enclose additions to MS. readings.
- () besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS, readings.
 - * (superior star) in the text indicates an emendation.
- * * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.
- printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

॥ आदिपर्व ॥

[N. B. The original first folio of K2 is missing; the substituted folio, which is written by a later (and entirely different) hand, ends with Eluzation-ह्याच (cf. 1. 1. 8). Of the second folio, only the orig. left-hand portion has been preserved; the missing part of the text has been written on a piece of a paper pasted on to the orig. fragment to make it complete. Each line on either side of the folio is thus made up of writing in two different hands, distinguished here as original (orig. half) and substituted (subst. half). The second folio begins with जनमेजयस्य (cf. 1. 1. 8) and ends with यहवा साध्या (cf. 1. 1. 33°). — The first seven folios of Dis are missing. The MS. begins with அளகுவுதர் στά (cf. 1. 1. 205) and thus practically the whole of the first adhyaya is wanting in it. 1

Benedictory stanza.

This stanza is found only in Ko.1.2 (sec. m. on subst. fol.).8-6 V1 B (B2.4 missing) D (D2.13 missing) T1 G7 (marg.).

- Dn (except Dn2) add % before the st. Ko-2.4 (चैंच sup. lin.) D1.2.4 m. c. s. 12.14 T1 G7 read इयासं for चैंच in the second line.
- Ko.e ins. before the st.: श्रीगणेशाय नम:. After the st., Ko ins.: नम: कृदणद्विपायनाय.
- Kı ins. before the st.: ॐ नमो भगवते वासु-देवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीर.
- K2 ins. before the st.: श्रीगणेशाय नमः। श्रीवासु-देवाय नम[:!]वेदण्यासाय नम[:]॥ श्रीमश्वित्यकुंजविद्यारिण नमः.
- Ks ins. before the st.: flourish ॐ नमः श्रीविध-विनाशनाय; then follow:
 - 1* जयति पराशरसृतुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः। यस्यास्यकमलकोरो वाकायममृतं पित्रति लोकः॥

- 2* धर्मदढबद्धमूलो वेदस्कन्धः पुराणशाखाद्धाः । ऋतुकुसुमो मोक्षफलो जयति कहपद्भमो विष्णुः ॥
- 3* पितामहाद्यं प्रवदन्ति पष्टं महर्षिमक्षय्यविभृतियुक्तम् । नारायणस्यांशजमेकपुत्रं द्वेपायनं वेदनिधि नमामि ॥
- पाराशर्यवचस्तरोजममलं गीतार्थगन्धोरकटं नानास्यानककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितम्। लोके सज्जनपटपदेरहरहः पेपीयमानं मुदा भ्रयाद्वारतपञ्जजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे॥
- Ki ins. before the st.: ॐ नमो भगवते वासु-
- Ks (om. अगवते and the whole of the third phrase) ins. before the st. the namaskāras as in Dn below; then follow 1* and 4* (cf. Ks above); and finally another st. (not fully collated) containing the phrase भारत[स]महस्य.
 - For Ke see above.
- V1 (om. the first phrase) B1.2 (both adding before the first phrase: ॐ नमः परदेवताये। ॐ नमो गुरवे; B2 partly damaged) D2 ins. before the st. the namask° as in Dn below.
 - In Bs. 4 the beginning is missing.
- Da ins. ॐ नमी विष्नहर्त्रे (Dan °त्रें नम:) before the st., and the namask° as in Dn below after the st.
- Dn ins. after the st.: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय।
 ॐ नमः पितामहाय। ॐ नमः प्रजापितभ्यः। ॐ नमः कृष्णः
 देपायनाय। ॐ नमः सर्वविज्ञविनायकेभ्यः
- Dr ins. before the st.: श्रीगणेशाय नम: । श्री-सरस्वस्य नम: । श्रीगुरुभ्यो नम: (Dri subst. श्रीमहागणपतये नम: for the first phrase and ॐ नमो भगवते वासुदेवाय for the last; Dri cont.: श्रुभमस्तु। अविष्ठमस्तु); after the st. Dr ins. 1* (which in Dri is preceded by namask as in Dn above; Dri ins. after the st. only these namask).

[

- Dr begins like Dri, but has श्रीगणेशाय नम: for the first phrase and adds हरि: ॐ after the last.
 - For D2 see above.
- Ds ins. before the st.: श्रीगणेशाय नमः। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय.
- Di ins. before the st. namask as in Dr2.rs above, adding after the last phrase: श्रीसांबसदाशियाय नम:। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; after the st., it ins. 1*.
- Ds ins. श्रीवेदस्यासाय नमः before, and 1* after the st.
- De ins. namask° as in Drz.rs before, and 1* after the st.
- Dr ins. before the st. namask' as in Dra.rs above, adding आभारत after the last phrase.
 - Ds ins. वेदस्यासाय नम: and 1* after the st.
 - In Do. 18 the boginning is missing.
- Dio. 11 ins. श्रीगणेशाय नमः । श्रीवेदन्यासाय नमः before, and 1* after the st.
- D12 ins. श्रीवेदस्यासाय नम: before, and 1* and 4* after the st. (cf. Ks above).
 - For D13 see above.
- Dis ins. श्रीगणेशाय नमः । श्रीलक्ष्मीनृसिंहाय नमः before the st.; after the st. it ins. 1*, which is followed by:
- 5* यः श्वेतत्वमुपागतः कृतयुगे त्रेतायुगे रक्ततां
 युग्मे यः कपिलः कलौ च भगवान्कृष्णत्वमायाग *!

 * * * * * * दिन्त मुनयो यो योगिभिर्गीयते
 स ब्रह्मा यदि वा हरो यदि शिवो यः कोऽपि तस्मे नमः ॥
 Then follows 4*, and finally the namask° प्रजापति
 ब्रह्मस्थाणुदक्षप्रभृतिभ्य एकविंशतिसंख्येभ्यो नमः.
- Ti (damaged) ins. before the st.: श्रीगुरुश्यो नमः, which is followed by:
- 6* वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामु * * *।

 * * स्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम्॥

 Then follow 13* and 12* (both fragmentary); then

 191* (cf. v. l. 1. 2. 242); then 1. 2. 242 and finally:
 - 7* व्यासं विसष्टनक्षारं शक्तेः पौत्रमकलमणम् । पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥
 - 8* अचतुर्वदनो ब्रह्मा हिबाहुर * * * * । अभाललोचनः शम्भुभेगवान्वादरायणः॥
- Gi ins. before the st.: हरि: ॐ श्रीवेदब्यासाय नमः। श्रीमते रामानुजाय नमः; then follows:
 - 9* शुक्काम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम्। प्रसम्बद्दनं ध्यायेत्सर्वविद्योपशान्तये॥

- S (except T1 G7; for these see above), which omthe benedictory st., begin as shown below.
- Te begins with श्रीरामचंद्राय नम:, which is followed by 9*.
 - G1 begins with the second line of 7*.
 - G2 begins with 9*; then follows:
- 10* ज्ञानानन्दमयं देवं निर्मलं स्फटिकाकृतिम् । आधारं सर्वविद्यानां हयग्रीवमुपासाहे ॥ Then 7*; then:
- 11* ज्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे। नमो वें ब्रह्मनिधये वासिष्टाय नमो नमः॥ Then follow 1. 1. 22-23; then:
- 12* नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे। ब्राह्मणेभ्यो नमरकृत्वा धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान्॥ Then 1. 2. 242, and 1. 1. 191 edef; then lines 3-4 of 21* (cf. v. l. 1. 1. 23); then 4* and finally:
 - 13* अञ्चरयामः पिङ्गजटाबद्धकलापः प्रांशुर्दण्डी कृष्णसृगस्वक्परिधानः। साक्षास्त्रोकान्पावयमानः कविसुख्यः पाराश्चर्यः पर्वसु रूपं विवृणोतु॥
- Gs begins with 9* (v. l. विष्णुं for देवं); then follow the namask श्रीरामगुरवे नमः । सरस्वस्य नमः । गणाधिपतये नमः । सांबसदाशिवाय नमः । ज्यासः; then 1. 1. 20-23; then 12*; then 1. 2. 242 and 1. 1. 191° then lines 3-4 of 21* (cf. v. l. 1. 1. 23) and finally 4* and 13*.
- G4 begins with हृति: ॐ संभवपर्व, which is followed by 12*.
 - Gs begins with:
- 14* अञ्चभानि निराचष्टे तनोति ञुभसंततिम् । स्मृतमात्रेण यः पुंसां ब्रह्म तन्मक्र्छं विदुः॥
 Then follows 9*.
- Ge begins with हरि: ॐ ग्रुभमर्त; then follows 9*; then:
 - 15* धर्मो विवर्धति युधिष्ठिरकीर्तनेन पापं प्रणश्यति वृकोदरकीर्तनेन । शत्रुर्विनश्यति धनंजयकीर्तनेन माद्रीसुतौ कथयतां न भवन्ति रोगाः ॥

16* सरस्वतीपदं वन्दे श्रियः पतिसुमापतिम्।

Then 1. 1. 191 edef; then:

रिवधां पतिं गणपतिं बृहस्पतिमुखानृधीन् ॥
Then follow 1. 1. 20-23; then 7*, 13*, 4* and 12*; then a repetition of 1. 1. 191° and finally 1. 2. 242, followed by आ.

E

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः स्तः पौराणिको नैमिषा-रण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादश्रवार्षिके सत्रे ॥ १ समासीनानभ्यगच्छद्वस्र्यान्संशितत्रतान् । विनयावनतो भूत्वा कदाचित्स्त्तनन्दनः ॥ २ तमाश्रममनुप्राप्तं नैमिषारण्यवासिनः । चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवत्रुस्तपस्विनः ॥ ३ अभिवाद्य मुनींस्तांस्तु सर्वानेव कृताञ्चलिः ।

अपृच्छत्स तपोद्दि सिद्धश्रेवाभिनन्दितः ॥ ४ अथ तेपृपविष्टेषु सर्वेष्वेव तपिखषु । निर्दिष्टमासनं भेजे विनयास्त्रोमहर्षणिः ॥ ५ सुखासीनं ततस्तं तु विश्रान्तम्रुपलक्ष्य च । अथापृच्छद्दपिस्तत्र कश्चित्प्रस्तावयन्कथाः ॥ ६ कृत आगम्यते सोते क चायं विहृतस्त्वया । कालः कमलपत्राक्ष शंसैतत्पृच्छतो मम ॥ ७

C. 1. 7 B. 1. 1. 7 K. 1. 1. 13

- For Gr see above.
- M1. 2.4 do not contain any introd. portion.
- Ms begins with:

17* नारायणं सुरगुरुं जगदेकनाथं
भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृतं च ।
श्रेगुण्यवार्जितमजं विभुमाद्यमीशं
वन्दे भवन्नमसुरासुरसिद्धवन्द्यम्॥

1 K2 subst. for this passage the foll. line: लोमहर्पणपुत्रस्तु नैमिषारण्यवासिन: — S रोम° (T2 G6 श्रीरोम°). D10 पाद (for °पुत्र). Ko सांति ; K1.2.5 D1 सूत-; K4.5 V1 B (B4 as in Ko) D (except D14; D18 missing) T1 सांति:. D4 (by corr.). 12 S Nilp नैमिशा°. K2 °रण्य(चा)निवासिन: (for °रण्ये). D14 शानककुल . D14 ins. तु ब्रह्मर्षे वर्तमाने after °िके. D10-12 S (except G1) ins. वर्तमाने (G2 प्रव°), while D14 ins. तुत्र after सत्रे.

2 a) K1 (with prefixed ॐ) V1 BD (D18 missing) सुखासीनान्. D6 अभ्यामत्; D8 नंदत. — b) K (except K1) महर्षीन्; D14 महर्षि. K0.8.8 D18.14 रोसित ; K4 D2.4 m शंशित . D6-8 om. संशित . — After 2, D4 (which om. 3 b) ins. marg. (sec. m.) 18* (cf. v. l. 3).

3 D4 om. 3°6. — °) Ko असपदं प्रा. K1 प्राप्त; K5.6 V1 B (except B8) Da Dn2 D1-8 Nilp क्ष:; D10-12 G4.5 'स्य. G8 शोनकप्रमुखा: सर्वे. — °) D10.12 S नैसिशा'. K1.5.6 V1 B Da Dn D1-3.5-3 'सिनां. — D2-12 (see below) T1 G2.4.5 ins. after 3°6: D4 mar., after 2 (q. v.):

18* उवाच तानुषीन्सर्वोन्धन्यो वोऽस्व्यद्य दर्शनात्। वेद वैयासिकीः सर्वाः कथा धर्मार्थसंहिताः। वक्ष्यामि वो द्विजश्रेष्ठाः श्रुण्वन्त्वद्य तपोधनाः। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नैमिषार्ण्यवासिनः। De-12 repeat 3^{nb} after the last line. — °) M कथा: स्तं. G2 चित्रां श्रोतुं कथां तत्र. — °) D14 °तस्थु: समंततः; G1.8.6 M2.4 °वत्रः समंततः.

4 °) Ko अपृछ (m त), Ki Gi. 5 ° रछत्तपसो वृ°. Ks. 5 Dri ° वृद्धं; Ko Vi Bi Ds. 5 3 Nilp ° द्धान्. Di आपृरछत्सत्तपोवृद्धान्. — d) K Bi. 4 Do-12 सद्धिसेश्च; Di 'सैस्तु; T Gr ऋषिभिश्च. Bs D (except Dii; Dis missing) अभिपृजित: (Daim ° नंदित:); Bi ° नंदित:.

5 *) Ke आसनेषु . — *) D14 च (for एव). — *)
Ke V1 B (except B3) Da Dn D2.4.7.8.12 'होंम'; D11
'हर्षण:; D11 'हर्षिण:; D14 T1 G2-6 'दोम' (G1.6 corr.
sec. m. to 'दोम'); T2 M 'दोम' (M1 'दोमहर्षिण:);
G1.7 'दोमहर्षिण:; G2 'दोमहर्षिण:.

6 ") M4 ततस्तन्न. — ") G1 अन्वपृ". G6 "दिष्श्रेष्ठः. K4 transp. तन्न and कश्चित् (in "). — ") Dn2 D6.8 T2 G1.8 काश्चित्; G6 सम्यक्. K5 (damagod) प्र**कां; K6 प्रास्तविकी:; Da D1 Nilp Cd प्राप्तवयाः (Da1m प्रस्तावयत्); Dr2.r4 D1 प्रस्तावयत्; T1 G1 M1 प्रस्तापयन्; G2 प्रस्थापयन्; G3 प्रस्तापयन्, K6.2.3.5 कथां. % Arj.: प्रायेण प्रस्तावयश्चिति पाठो दृश्यते। स तु लेखकप्रमादतः।%

7 °) G2 सूत (for सोते). — b) K2 कुवासं; K6 कुत्रायं; Da B1 G6 क वा°; D14 कुतो°; G2 कुता°. G2 विदित°; G8 °स्तरसु या; G7 °हित°. — a) B4 शंसेवं. — K4(line 1 in marg.). s. 6 V1 B D (except D14; D13 missing) ins. after 7:

19* एवं पृष्टोऽव्रवीत्सम्यग्यथावलोमहर्षणिः। वाक्यं वचनसंपन्नस्तेपां तु चरिताश्रयम्। तस्मिन्सदसि विस्तीर्णे मुनीनां भावितात्मनाम्।

[(L. 1) B (except Bs) विनयाहों म° (for यथा°). — (L. 2) Ks सर्वार्थसंपद्धं; Ds-s. 10 वाक्यविदां श्रेष्ठः (for वचन°).]

- Ks adds स्त उवाच (cf. 8) before 19*.

सृत उवाच।

जनमेजयस राजपेंः सर्पसंत्रे महातमनः ।
समीपे पार्थिवेन्द्रस्य सम्यक्पारिक्षितस्य च ॥ ८
कृष्णद्वैपायनप्रोक्ताः सुपुण्या विविधाः कथाः ।
कथिताश्रापि विधिवद्या वैशंपायनेन वै ॥ ९
श्रुत्वाहं ता विचित्रार्था महाभारतसंश्रिताः ।
बहुनि संपरिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च ॥ १०
समन्तपश्चकं नाम पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।
गतवानस्मि तं देशं युद्धं यत्राभवत्पुरा ।
पाण्डवानां कुरूणां च सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥ ११
दिद्दक्षुरागतस्तस्मात्समीपं भवतामिह ।
आयुष्मन्तः सर्व एव ब्रह्मभूता हि मे मताः ॥ १२

8 K लोमहर्पणिख्याच (K1 लो ह णिरु ; K6 लोमहर्पणिरु); V1 लोमहर्पण उ ; B D (D18 missing) सोतिरु ; T G सूत: (G2.8 श्री); M सूत उ. — ") Ko Da2 D6.14 Bs.4 Nilp जन्मे . K1 om. -स. — ") D14 हामखे. — K6 ins. after 8 lines 1-4 of 20* (cf. v. l. 14). — ") K8.5.6 D2.6-8.10.11 T2 G (except G1.4.6) M (except M4) पारी . K2 (subst. half) T2 M2-4 ह; K8.4 हि; G8 वा (for च).

9 °) G2.8 चैत्र (for चापि). — d) Ko.s D1s ह; K1.3 हि; S (except Gs) च (for दे).

10 a) G2.8 श्रुखा हि. K6 तां विचित्रार्था. — b) K2 (orig. half) 'संहिता; K2.4 B1.2m G2.8 M (except M1) 'हिता: (B1m 'हृता:); K6 'हितां; D11 (before corr.) 'अयात. — ') K5 G1-8 च (for सं-).

11 ") K2 (by corr.) सामंत"; K4 D5.10 G (except G6) स्व"; K5 श"; D1 T1 इव". — b) T2 G8.4 पुण्य-. K2 (subst. half) जन" (for द्विज"). — d) K2 (orig. half) यत्र युद्धमभूत्पुरा. — e) B8 Da Dn D2.6-12 M (except M1) कुरूणां पांडवानां च. — f) K6 B1m.2.8 m.4 अन्येषां च. K1 D12 मही भृतां; K2 (orig. half) भृजां. 12 b) K5 समाजं; B1 समीपे. D14 T1 G1 वतामहं. — e) G3 "त: प्रजावंत:.

13 ") Das तसिन, — ") Ko "कतेजस:. — ") Go कृतकृत्याश्च हुउँ. Ko "का मुनय:. — ") Ko कृतव्यक्त. Go "प्याहिताग्नय:. — ") Ko.2 (orig. half). e. 5 V1 Das Dn Drs Ds. 9. 10 आसने; N1lp "ते (as in text). Bsm. 4 "ते सुस्था. — ") K4 G5 किसिह ट्वि".

असिन्यज्ञे महाभागाः सूर्यपावकवर्चसः ।
कृताभिषेकाः ग्रुचयः कृतजप्या हुतामयः ।
भवन्त आसते खस्था ब्रवीमि किमहं द्विजाः ॥ १३
पुराणसंश्रिताः पुण्याः कथा वा धर्मसंश्रिताः ।
इतिष्ट्रतं नरेन्द्राणामृषीणां च महात्मनाम् ॥ १४
श्राष्य ऊचाः ।

द्वैपायनेन यत्त्रोक्तं पुराणं परमर्पिणा । सुरैर्ब्रह्मपिभिश्चेव श्रुत्वा यदिभपूजितम् ॥ १५ तस्याख्यानवरिष्टस्य विचित्रपदपर्वणः । सक्ष्मार्थन्याययुक्तस्य वेदार्थभूपितस्य च ॥ १६ भारतस्येतिहासस्य पुण्यां ग्रन्थार्थसंयुताम् । संस्कारोपगतां ब्राह्मीं नानाञ्चास्त्रोपबृहिताम् ॥ १७

14 a) Ko.2 (subst. half). 6 Bs Dn Ds-12.14 T2 G1-2.6 M 'संहिता:; Ks 'माश्रिता:. K1 'ता धम्यो:.

b) K1 वा पुण्यंस'; K8 भारतसं'; K4 (corr. to) Bs Ds. 3.12 धमार्थसंहिता:; K6 वा धमसंश्रया:; V1 B1. 2.4 Da Dn Dr D1-5.14 धमार्थसं?; Dr. 9-11 धमार्थसंयुता:; G2.3 वा धमसंहिता:; G6 वा संमति श्रता:. — b) K6 यत्र वृत्ते. K5 महेंद्राणां; M1 महीं'. — k6 'णां ब्रह्मवर्षसं. D14 वा (for च). — D2. 6. 3. 8 (incomplete). 10-12 ins. after 14: K6 (om. last two lines), after 8ab:

20* श्रुतं मे भारतास्थानं धर्मकामार्थमोक्षदम्।
जनमेजयेन पृष्टः सन्वैद्यंपायन उक्तवान्।
ऋषीणामप्रतस्तत्र धर्मिष्ठानां महात्मनाम्।
ब्यासदेवाज्ञया तत्र यद्वैद्यंपायनस्तदा।
श्रुतं वे भारतास्यानं वेदार्थेश्चोपबृहितम्।
तत्र मे विदितं सर्वे भारतास्यानमादितः।

[(L. 4) Do. 8-12 वासुदेवा°. Ke om. बद्. Da या वै°. Ke वनतस्तदा; D11 वनात्तदा.]

15 K_1 श्रीऋष°. K_5 ऋषिरुवाच. — ") D_{15} स्वया श्रुतं तु यस्त्रोक्तं; G_2 वैशंपायना[द्य दिप्रोक्तं. — ") K_0 " जं ब्रह्मऋषिणा. — ") B_3 "ब्रह्मादिभि" (m सर्वेंब्रह्मः").

16 °) D10 'इयाने; D11 'द्भुत-. — ") G1 'शस्यार्थयु'. — ") D11 'शें में हितस्य.

17 °) Dr 'हासश्च (Dri. r2m as in text). — b)
Ko. 2 (subst. half). 5 Da (MSS. erroncously gozi)
D2. 11 Go. 7 M gozi; Dr2m Do. 8 पुरा. D4m. 9-12
T2 G4. 5 गृहार्थ; D14 'युता:; G2 'संहितां; G3 गृहार्थ.
संहितां. — b) K1 'रोपचितां; T1 G (except G1. 6) M1. 4
'हितां. D14 'गता ब्रह्मन्. — d) K1 'होशितां; D14 'बृहिताः.
]

जनमेजयस्य यां राज्ञो वैशंपायन उक्तवान् । यथावत्स ऋषिस्तुष्ट्या सत्रे द्वैपायनाज्ञया ॥ १८ वेदैश्रतुर्भिः समितां व्यासस्याद्धतकर्मणः । संहितां श्रोतुमिच्छामो धम्यां पापभयापहाम् ॥ १९

सूत उवाच।

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहृतं पुरुष्टुतम् । ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २० असच सचैव च यद्विश्वं सदसतः परम् ।

18 ") Da Dı जन्में. Dr (except Dr1) जयाय. Ke "स्य राजर्षे:. Da यां यज्ञे; Dr यां राज्ञे. Ko जन्मेजयश्च यज्ञे यां; D14 जन्मेजयाय राज्ञे च. — ") Ds यथा राज ; Ta G4 "वत्तान्; G8 "वत्ता (for यथावत्स). D14 स वे; S सुनिः (for ऋषिः). Ko Da2 G7 तुष्टा; K2 (subst. half) तत्र; Ks सृष्टः; K6 D5 तुष्टः; T1 G4.5 श्रुत्वा; G1.2.6 पृष्टः (for तुष्ट्या). D6 "वत्सर्षिसंतुष्ट्या. — ") K2 (by corr.) B4 कृष्ण्ये". The orig. त्रे in K2 has been changed into कृष्ण्ये by the later scribe, who has added कृ in place of the स which was lost on the torn portion of the leaf; है has moreover been corr. from ही.

19 °) K1 T G M2 Cd सहितां (Gs संहितां); K2 (orig. half) समतां; V1 B D (D18 missing) संयुक्तां; NIlp समितां (as in text). K5 चतुर्भिवेदै: सं°. — b) G1-8 °स्थामिततेजस: (cf. 23d). — ') K2 (subst. half) D14 G1 °भिच्छामि; K4 °म. — d) K1.5 B D (D18 missing) पुण्यां पा°.

20 Ko. s. s V1 B (B1m as in text) D (except D14; D15 missing) सोतिहवाच; K1 S स्त: (T2 G2.8 श्री)

21 Ge om. 21-22° b. — °) K1 सर्वे - - व; K2 (orig. half) सम्च यक्तियं; K8 सम्च यद्विश्वं; K4-6 V1 B D (D18 missing) T1 सदसचैव (D10.11 as in text; D14 सम्ब यच्चेव); G8 स सम्चेव च (for सम्चेव च यत्). G1 तत् (for यत्). Arjp असरसत् (for असम्च); of. 195. — b) K0 सर्वं; K8 नित्यं (for विश्वं). K1.4-6 V1 B D (except D10-12; D13 missing) यद्विश्वं सदसर्थरं; Cd as in text. — °) K0.1.6 (च over second q) B1(m as in text).2 (by marg. corr.).8 (m as in text).4 D1.14 T1 Cd प्रापराणां. — °) K1 प्राण-

22 ab) Ge om. 22ab (cf. v. l. 21). — K2 (subst. half) transp. मंग्रस्यं and वरेण्यं (latter ins. marg. sec.

परावराणां स्नष्टारं पुराणं परमन्ययम् ॥ २१
मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥ २२
महर्षेः पूजितस्रेह सर्वलोके महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्रं न्यासस्यामिततेजसः ॥ २३
आचल्युः कवयः केचित्संप्रत्याचक्षते परे ।
आख्यास्यन्ति तथैवान्ये इतिहासिममं अवि ॥ २४
इदं तु त्रिषु लोकेषु महज्ज्ञानं प्रतिष्ठितम् ।
विस्तरेश्व समासेश्व धार्यते यद्विजातिभिः ॥ २५

m.). Ds. 9-11 मांगल्यं (for मङ्गल्यं). K (except K2.4)
B4 D (except Dn Ds. 4.8; Dis missing) Nilp Cd शिवं (Da erroneously; cf. Arj.: अत एव शुचिम्। शिव-मिति पाटे etc.).

23 G1 om. (hapl.) the passage beginning प्रितस्य (see below) and ending त्रिष्ठ लोकेषु in 25^a . — a^5) Ko. 2 (orig. half). s. 4 Do. s. 9 लोकेमं ; V1 D1. 7 लोकमं . Ks "लोकेषु नित्यशः. S पें: सर्वलोकेषु (T1 G4. 5 "भूतेषु) प्रितस्य म". — ") K1. 2 (orig. half). s. 6 Dn "तं पुण्यं. — ") K4. 6 B2-4 D (D18 missing) "साद्धतकर्मणः (cf. 19^b); B1 "सामितकर्मणः (m as in K4 etc.). Ks "साद्धतते". — D4 (marg.) 9 (incomplete). 10-12 T G (except G1. s. 7) ins. after 23:

21* नमो भगवते तस्मे व्यासायामिततेजसे।
यस्य प्रसादाद्वस्यामि नारायणकथामिमाम्।
सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वेतीर्थावगाहनम्।
न तथा फलदं सूते नारायणकथा यथा।
नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति।

एतेन सस्यवाक्येन सर्वार्थान्साध्याम्यहम्।

[(L. 4) D1 G5 फलदा सूत. G1 सूत; T2 सोते.]
24 G1 om. 24 (cf. v. 1. 23). — ") K1.8-5 V1
(स्यु: sup. lin.) D7 आवश्चः; D12 दयाचे. — b) G3
संप्रीत्याे. G2 संप्रति दयाकृते (sic) परे. — b) G7
अभ्यस्पंति. B (oxcept B1.8) Da2 Dn (except Dn2)
Dr (except Dr1) D1-5 G7 M वान्य. — d) K3.1
हासविदो जनाः; T1 हासं प्रातनं.

25 °) G1 om. 25° (cf. v. l. 23). K (except Ks.s) B (except B1) Daz इदं तश्चिषु; T G1.5.7 M एतदि त्रि. Gs एतसिन्ह त्रिलो°. — °) Ks G2.3 महाज्ञानं. — °) Ks.s G2 °ते च द्वि°; D1 यदार्थते द्वि°.

C. 1, 28 B. 1, 1, 29 K. 1, 1, 37 अलंकृतं शुभैः शब्दैः समयैदिंच्यमानुषैः । छन्दोवृत्तेश्व विविधेरन्वितं विदुषां प्रियम् ॥ २६ निष्प्रभेऽसिन्निरालोके सर्वतस्तमसावृते । बृहदण्डमभूदेकं प्रजानां बीजमक्षयम् ॥ २७ युगस्यादौ निमित्तं तन्महिद्च्यं प्रचक्षते । यसिस्तच्छूयते सत्यं ज्योतिर्ज्ञिह्य सनातनम् ॥ २८ अद्भुतं चाप्यचिन्त्यं च सर्वत्र समतां गतम् । अव्यक्तं कारणं सक्षमं यत्तत्सदसदात्मकम् ॥ २९

26 a) V1 De-8 T1 Gs.c 'कृते:. K3 शुभैनोक्यें:.
— b) K2 (orig. half) G2.s समासें ; Ke Dr D1.4-3
समसें . — c²) K1 Ds 'धैरचिंतं; Ks De 'धैरचिं. K2
(subst. half) पुरुषां पि ; Ks Da Bam विद्यप्रि (Danm as in text). Ko 'धेप्रीयतं विद्यप्रियं. — After 26, D14 G1.2 ins. a passage given in App. I (No. 1) and repeat after it 23; in G1 the ins. passage is immediately precoded by 52. — Ks.c Ds.c-12 S (except M1) ins. after 26 (G1.2 after the repetition of 23) stanza 52, which is followed by:

22* पुण्ये हिमवतः पादे मेध्ये गिरिगुहालये ।
विशोध्य देहं धर्मारमा दर्भसंस्तरमाश्रितः ।
शुचिः सनियमो व्यासः शान्तारमा तपसि स्थितः ।
भारतस्येतिहासस्य धर्मेणान्वीक्ष्य तां गतिम् ।
प्रविश्य योगं ज्ञानेन सोऽपश्यस्तर्वमन्ततः ।

[(L. 1) G1.2 M2-4 मेध्ये (as in text); the rest मध्ये. — (L. 2) K5 धर्मसंसार°; K6 D8.6-12 T G8-5.7 धर्मसंस्तर°. — (L. 5) D6.8 योग-. G1.2 ध्यानेन; M2-4 धर्मारमा (for ज्ञानेन). K6 G7 सर्वगं तम:.]

27 °) K1 सहदंड°; B1.4(m as in text) बृहदंत°; D6 T2 G5 ब्रह्मदंड°; G2.8 ब्रह्मांडं सम्म°; G6 ब्राह्मसंड°. M1 अंडं बृहद्भू°. T2 अभूद्धेमं. — d) Ko.2(orig. half).4-6 Dn D1.6-12 भिरययं; S (except T2 G6.7) °क्षरं.

28 a) D14 S (except T1 G3) युगस्यादि-. G4 (before corr.). 5 ° तं तं. — b) K5 महदादि; Dr1 महादिदयं. — b) K1 तिस्मक्ष श्रू ; K2 (orig. half) तिस्मसम् कृ ; K5 V1 Dn "स्मिन्संश्रू"; B1 m "स्तत् वृ ; B2 "सिंस्तु श्रू"; B4 स्त वृ ; Dr1 स्त्र्ङ् ; D5 "स्मिन्यङ् . K0.2 (orig. half). 6 B3 T1 G4-6 निस्यं; D14 सर्वं; G1-3 सम्यक् (for सस्यं).

29 ") Bim चाप्यतीतं; Dit T2 Gi-6 M 'जातं; Ti Gi 'भिशं; Gi चानुजातं. G2.8 असचाप्यनुजातं च. — ")

यसात्पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापितः ।
ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ट्रयथ् ॥ ३०
प्राचेतसस्तथा दक्षो दक्षपुत्राश्र सप्त ये ।
ततः प्रजानां पतयः प्राभवन्नेकविंशितः ॥ ३१
पुरुषश्राप्रमेयात्मा यं सर्वमृषयो विदुः ।
विश्वेदेवास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनाविष ॥ ३२
यक्षाः साध्याः पिशाचाश्र गुह्मकाः पितरस्तथा ।
ततः प्रस्ता विद्वांसः शिष्टा ब्रह्मपयोऽमलाः ॥ ३३

G₄₋₆ सर्वत: सम°. K₂ (subst. half) सर्वत्र च सतां मतं. — °) D₁₄ G₁₋₈ °णं यत्तत्. — ^d) D₁₄ S (except T₁ G₄₋₆) निसं (for यत्तत्).

30 °) Ks. 6 Dia S (except Gi-8.7) यस्मिन्; Bs तसात्. K2(orig. half). 5 Dia Do यज्ञे. — °) Bs सुरासुर°. K2(subst. half) °गुरुश्चेष (orig. णु: deleted); G2. 8 °हः स्थानं. — °) Ko. 2(orig. half). 8 सनवः; K1 सनकः; K4 Di. 2. 6. 7 सनुकः; K6 सनुदय-; K6 m Dio-12. 14 S सनुद्ध. Ko. 2(orig. half). 8. 1 Dia प्रमेष्टिनः; K6 दिविषः; V1 °ष्ट्यपि; B2 (m as in text) D6-8 Cd °श्चरः; D1 °द्वरः; D10-12 S °ष्टिजः. ※Arj.: प्रमेष्ट्यथ इति प्रायशः पाठः ।

31 ⁶) K4 B1(m as in text) D1 G5.6 M4 Cd प्रचे°. Ko.2 (orig. half) तथा प्राचेतसो दक्षो. — ^b) Dr दत्तपु° (Dr1.r2m as in text). K5 V1 B (except B4) D (D18 missing) चै (for थे). — °) G2 यत:. — ^d) Ko.8 Dr2 D5.8 प्रभ°; K4 प्रभवंस्य°; Dr3.r4 G5 प्रभाव°; G8 प्राभवादे°.

32 b) Gs हवं स°. K1 V1 B D (D13 missing) G1-0 सर्व ऋष्यो (B3.4 सर्व ऋ°; Da D11 as in text; Dr3 D10-12 सर्वे ऋ°). — ') T2 G1.7 M (except M1) हद्रा' (for -देवा'). — d) K6 वसवश्चा'; D6-3.10.11 वोप्य'. T2 महतो वसवोपि च; G7 M (except M1) वसवो महतोपि च.

33 °) V1 Bs रहा: सा°. K4 G1-s यक्षा: पिशाचा: साध्याश्च. — With साध्या (folio 2b) ends in K2 the damaged portion of the MS. — Drs om. 33°4. — °) D9-12.14 S सप्तर्थश्च वि°. — d) K0.2-4.6 m D6-8 सिद्धा; K5 स्ट्टा. K1 B D (except D11; Drs om.; D18 missing) ह्यार्थिसत्तमा: (B3 'चिसत्तरा:); K2 महचेयो'; K5 सप्त'; K6 m राज'; G4-6 'चेयस्तथा.

राजर्षयश्च बहवः सवैंः सम्रुदिता गुणैः ।
आपो द्यौः पृथिवी वायुरन्तिस्थं दिशस्तथा ॥ ३४
संवत्सर्तवो मासाः पक्षाहोरात्रयः क्रमात् ।
यचान्यदि तत्सर्वे संभूतं लोकसाक्षिकम् ॥ ३५
यदिदं दृश्यते किंचिद्धतं स्थावरजङ्गमम् ।
पुनः संक्षिप्यते सर्वे जगत्प्राप्ते युगक्षये ॥ ३६
यथतीवृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ३७
एवमेतदनाद्यन्तं भृतसंहारकारकम् ।
अनादिनिधनं लोके चक्रं संपरिवर्तते ॥ ३८
त्रयस्त्रिशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिशच्छतानि च ।

34 °) M1 °श्च विद्वांस:. — °) Ko.s.s V1 B8 D2.c.s.10.11.14 G2.s.7 सर्वे. T1 G4-s संभूता भूरितेजस:; M1 संभूता भूरितेजसा. — °) D14 S तथा द्यो:. — ⁴) B (except B2) 'रीक्षं.

35 ") G2 रसरा ऋतवो; G6 रसरंसतो. K2m रस्ततो सामा:. — ") G8.7 पश्चोहो". K0.2-4 "राञ्चसंधय:; D5 जिसंधय:. K6 "त्रयस्तथा. G5 "यस्तथा क". — Da Das T1 ins. after 35°6:

 23 * क्षणा रुवा मुहूर्ताश्च निमेषा युगपर्ययाः । $\left[{^{11}} \right]$ निमिषा $^{\circ}$ यंयः. $\left[{^{11}} \right]$

— °) M (except M1) यञ्चाष्यस्यदिदं सर्वे. — °) G4.5 लोकसंज्ञितं.

36 °) T1 G4. 5 यदेतहु. — b) D1 M4 भूत. — b) B2m संह्रियते. G4. 5 'ते चेदं; M1 'ते तस्मिन.

37 °) Ko. s. 4-0 Dn Dns Dr1 Ds. 11 Cd यथाती°; K1 यथाता°; D1 यथात्ता°; D0 S यथर्तुद्वृतु (G2 यथर्तावृ°); D10. 11 यधतुद्वितु ; D12 यथर्तुधनु . — d) G2 युगे युगे.

38 ") De.8 'तराथाभूतं. — b) Ke Bim.2m.4
Dio-12 T2 G M 'संघात (B2 Mi 'संघातकारणं; Ge 'संसार'). Ti भूतरसंहतकारणं. — ') Gi लोकं. — d)
Mi चक्रवरपरि'.

39 d) Ko.4 सृष्टि; G1 हाँछे; M4 हृष्टि:. Ko कक्षणं.

40 a) All MSS. (Dis missing) except Ki Dio-12 G4-8 M4 दिव:पुन्नो. Ks जगन्ना ; G2.8 दिवन्ना . — °) Ko Dis Ts च रुची ; Ks मरीचिरकों; K4.6 Vi B Dn Dr Ds.4.9-12 G1.4.5 M स ऋची (Bs स रिचि ; Bs m ची); Ks च क्षवीको ; Da मरीचि ; Di -सि ऋचीको चा; Ds मरीचिको अर्घो (last akṣara uncertain); Ds.7 2 (2nd ed.)

त्रयस्त्रिश्च देवानां सृष्टिः संक्षेपलक्षणा ॥ ३९ दिवस्पुत्रो बृहद्भानुश्रक्षुरात्मा विभावसः । सिवता च ऋचीकोऽकों भानुराशावहो रिवः ॥ ४० पुत्रा विवस्वतः सर्वे मृह्यस्तेपां तथावरः । देवश्राट् तनयस्तस्य तसात्सुश्राडिति स्मृतः ॥ ४१ सुश्राजस्तु त्रयः पुत्राः प्रजावन्तो बहुश्रुताः । दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्रज्योतिरात्मवान् ॥ ४२ दश पुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मनः । ततो दशगुणाश्चान्ये शतज्योतेरिहात्मजाः ॥ ४३ भूयस्ततो दशगुणाः सहस्रज्योतिषः सुताः । तेभ्योऽयं बुह्वंशश्च यद्नां भरतस्य च ॥ ४४

1 46 1, 1, 46 1, 1, 50

सरुचीकार्को; D_8 सरुची'; G_2 च ऋचिकोध; G_8 च ऋचीकोध; G_1 मरीचिको". — d) Ko.2.8 D_{14} M4 "रागावहो; K_6 'रंगारको; D_6 "रंशो भगो; D_{10-12} 'राशोवहो; T_2 G_{4-8} 'रावाहको; G_1 "को वाहको; $G_{2.8}$ रहावहो. $D_{2.3}$ रुचि:; $D_{6.8}$ हिव: (for रिव:).

41 a) Ko.s.s (by corr.) V1 B Da Dn1 (m as in text) D1.2.6-8.14 Nilp Cd पुरा; D9-12 S (except G1-3) सुता (G4 corr. from पुर). — b) Ko B2 m Da Dn D1.8.4.6.8 G6 M1.3 सद्धा (as in text); K6 D9-12.14 T G मुन् (G6 as in text; G7 पूर्वा); D5 मुनि; M2.6 सह ; the rest सद्धा . K1.4-6 T1 G7 M1 पां तथापर:; G2.8 वां सदा ; G4.5 पामथापर:; G6 पामथा . Cd सस (for मह्य-). — b) K6 V1 देवराट; G2.8 देवस्य; G3 देवर: K1 तन्यस्तस्मात; S (except G6 M1) तस्य तन्य:. — b) K4 तस्मात्युत्रो निम; Dn D2 सुम्नाडिति तत्त:; M (except M1) तस्य सुम्नाडिति. K6 m पुन्नो निमि: ध्रत:. K1 तत्स्यम्नाडितिरस्मृत: (an i-kāra deleted after र).

42 a) D6-8 स्वभाज. K2.5.6 Dr Gs M1 जिस्स; K4 V1 B2 (m as in text) जिस्स: G2 च (for नु). — G3 om. 42b. — ') K5 शोति: (for उयोति:) both times. — ') K0.2-4 D (except D14; D13 missing) उयोतिरेव च (Da1 m आरमवान्).

43 ed) K1 om. 43ed. K4 D1 G5 'तेर्महात्मन:.

44 °) T1 भूयसे या; G2 °यासुसे; G4 (before corr. sec. m.). 5 °स्त्यो. — b) B8 (m as in text) Da T2 G1-3 °प: स्मृता:; G5 °पस्तुथा:. — ') K5 ततोयं; G2 ते सोम-. Drs. r4 कुलवं - M1 तु (for च). — d) K5 पांड्रनां भ°.

G. 1. 47 B. 1. 1. 47 K. 1. 1. 60 ययातीक्ष्वाकुवंशश्च राजर्षीणां च सर्वशः ।
संभूता बहवो वंशा भूतसर्गाः सविस्तराः ॥ ४५
भूतस्थानानि सर्वाणि रहस्यं विविधं च यत् ।
वेदयोगं सविज्ञानं धर्मोऽर्थः काम एव च ॥ ४६
धर्मकामार्थशास्ताणि शास्त्राणि विविधानि च ।
लोकयात्राविधानं च संभूतं दृष्टवानृपिः ॥ ४७
इतिहासाः सवैयाख्या विविधाः श्रुतयोऽपि च ।
इह सर्वमनुकान्तमुक्तं ग्रन्थस्य लक्षणम् ॥ ४८
विस्तीयंतनमहज्ज्ञानमृषिः संक्षेपमत्रवीत् ।

45 °) K1 Gs M °वंशाश्च. — °) Gs तु (for च). — °) Gs. 5 वंश्या:; M (except M1) लोके. — °) K1. 5 °सर्गा:; K2 Gs. 5 'संघा:. K1 सुविम्तर:; K6 B Dn D1. 8. 4 Gs M1 सुवि'; Gs. 5 सुवर्चसः. G2 भूतः सर्गः सविम्तरः.

46 a) D14 तानि भूतानि सं. — b) K5 B3 (m as in text) विविधं; Gr त्रिदिवं. G2 जगत् (for च यत्). — f) K1 वेदा योगाश्च विज्ञापं; K2 वेदा योगं सं; K4 योगा वेदा: सविज्ञाना; K5.6 m B1-8 Da Dn Dr D4.5 (corr. from).6.8-12.14 वेदा योगः सविज्ञानो; K6 वेदांगयोगश्च; V1 B4 वेदांगवि; D1 वेदा योगां सविज्ञाना; D2.3 वेदा योगाश्च वि; D5 (corr. to) G1.4.5 वेदं योगं सं; D7 देवयोगः सविज्ञानो; T2 G2.7 M1 देवयोगं सं. — f) K0.2 T1 G2.4.6 M (except M1) धर्माथां; K4 Da1 G8.7 भार्थः; D5 मार्थं (corr. from भार्ष्यः); G1.5 मार्थं. D8 (by corr.) G1 4-6 काममेव.

47 °) Ko.2-5 D1s धर्मार्थकाममोक्षाणां; K1 धर्मार्थकाममोक्षाणां; K6 V1 B D (D13 missing) 'श्रेयुक्तानि (D5 m 'मोक्षाणां; D5-13 धर्मार्थकामयुक्तानि); T1 G4-6 M (except M1) धर्मार्थकाम'. — ') K1 D13 D5.11.12 शस्त्राणि; G1 सूक्ष्माणि; M (except M1) मोक्षाणि. — ') K2 लोकत्रय'. — ') K5 तत्सर्व ह'; K6 Dn G1-3.1 M सर्व तह्'; T1 missing; T2 स सर्व ह'. — Dr D2.4.6-12.14 S ins. after 47:

24* नीतिभरतवंशस्य विम्तुरश्चेव सर्वशः।

[Dr Da.14 बीजं भ'; D2.6.8.8.12 नीतिं भ'; T2 Gr नीतिं भा'; G1.4-6 नीतिभां. Dr1 D4.6-12.14 विस्तारं; Dr2-r4 D2 G2 विस्तरं; T G1.2.4-7 विस्तारं.]

48 ^a) K1 समस्ताश्च; K6 D5.9.12 S (except M1; G8 corrupt) सहस्याह्या; D10.11 सहस्यासा. K5 इतिहासस्य चैवाह्या; D14 °सस्य चै स्या°. — *) Dr (except Dr1) * थोरपि. D5 वा (for च). D14 °धाश्च श्चतीरिव. — *)

इष्टं हि विदुषां लोके समासच्यासधारणम् ॥ ४९
मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथापरे ।
तथोपरिचराद्यन्ये विप्राः सम्यगधीयते ॥ ५०
विविधं संहिताज्ञानं दीपयन्ति मनीषिणः ।
च्याख्यातुं कुशलाः केचिद्रन्थं धारयितुं परे ॥ ५१
तपसा ब्रह्मचर्यण व्यस्य वेदं सनातनम् ।
इतिहासमिमं चके पुण्यं सत्यवतीसुतः ॥ ५२
पराशरात्मजो विद्रान्ब्रह्मार्थः संशितव्रतः ।
मातुर्नियोगाद्धर्मात्मा गाङ्गेयस्य च धीमतः ॥ ५३

D14 इदं (for इह). — d) G2.3 'स्य विस्तरं. — K4.6 Dr (except Dr2) D10 T G1.4-6 ins. after 48:

25* संक्षेपेणेतिहासस्य ततो वश्च्यामि विम्तरम्। [D10 T G4-6 वश्च्यति.]

49 a) Ko D8-5.9.11.12 C2.8 विस्तार्थ. K1-4.6 Da Dns Dr D14 G1.4 महाज्ञानं; K5 महाख्यातं; G2.8 अहो जा°; G6 महास्मायं. — b) K V1 B1m संक्षेपतोश्र'; B D (D18 missing; D14 as in K etc.) S (except G1-2 M2) किरय चाह्र. — b) G2 युक्तं हि; G3 इदं हि. D10.11 G4 (before corr.).5 विदुषो; G2 विदुषा. — b) K0.2.8 D14 M1 'ग्रंथधा'; K5 समासाइंथ'.

50 °) K1 सर्गादि; K5 उत्तंकाद्; D5 मन्वादेर. — b) Ko T1 G2.5 आस्तिका'; D18 'म्तिकात. — ') B1 T G7 ततोप'. Ko.2.4.5 V1 (before corr.) D11.12 (m as in text).18.11 D1.5 'रादन्ये. D14 नानार्थवादाय परे; G2 ततोपरिचरादन्ये. — b) D1 विश: स'; G1 तथा स'. D14 ग्रंथान् (for सम्यग्). D2-12.14 G1.1.5 M अधीयरे; T1 'यरे.

51 *) B1(m as in text).2m M (except M1) द्विविधं. — b) K विचक्षणा:; V1 विशेषत: (for मनी'). — ') S ड्यास्याने (G2.8 'नं; G6 'न-) कुश्तला: (G2.8 M3 यतते) केचिद् (G2.8 कि'). — d) Dn Dr2 ग्रंथान्. D1 ग्रंथान्यारियमुं तथापरे (Sio); D14 S केचिद्रंथस्य धारणे.

52 b) Da Du Ga यस्य वे°. Gu देहं; Gu देवं (for वेदं). — od) Du 'हासममुं. Mu transp. चक्रे and पुण्यं. De.s पुरा (for पुण्यं).

53 °) Ko. 2. 8 प्रासरा°. Ko D14 'ओ भीमान्; Go 'ओ श्रीमान्. — b) Ks महर्षि:; Gs बहादित्. Ko. 2. 8 Dr (Drs before corr.) D1. 2. 4. 8 T1 शंसित्त'; K4 शंशि'; Ks श्रीमतद्विति:; D14 श्रीमतश्चिति:. — After 53° b, K4 (suppl.). 6 Dn Dr D2. 4. 8 ins. a passage given in

श्चेत्रे विचित्रवीर्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुरा ।
त्रीनग्नीनिव कौरव्याञ्जनयामास वीर्यवान् ॥ ५४
उत्पाद्य धृतराष्ट्रं च पाण्डं विदुरमेव च ।
जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५५
तेषु जातेषु वृद्धेषु गतेषु परमां गतिम् ।
अन्नवीद्भारतं लोके मानुपेऽस्मिन्महानृषिः ॥ ५६
जनमेजयेन पृष्टः सन्त्राह्मणेश्र सहस्रशः ।
शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ ५७
स सदस्थैः सहासीनः श्रावयामास भारतम् ।

कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनः पुनः ॥ ५८ विस्तरं कुरुवंशस्य गान्धार्या धर्मशीलताम् । क्षतुः प्रज्ञां धृतिं कुन्त्याः सम्यग्द्वैपायनोऽन्नवीत् ॥ ५९ वासुदेवस्य माहात्म्यं पाण्डवानां च सत्यताम् । दुर्वृत्तं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान्भगवारृषिः ॥ ६० चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् । उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधेः ॥ ६१ ततोऽध्यर्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः । अनुक्रमणिमध्यायं वृत्तान्तानां सपर्वणाम् ॥ ६२

1. 102 1. 1. 104 1. 1. 121

App. I (No. 1); in K4 the ins. passage is written on a suppl. folium, its point of insertion being indicated by the words সম মাখ্যমন্ত্ৰ written on the margin of the original. In Ke the ins. passage is preceded by a marg. addition, given in App. I (No. 2).

- 54) Ds 'यनप्रजा. ') K1 G2. 7 कीर्ट्यां; Ds 'र्ट्य.
- 55 Ke om. 55^{ab}. ^a) Ks तु (for च). ^b) D14 पांडुं च विदुरं तथा. ^c) G6 °से श्रीमान्.
- 56 a) G4-6 तेस्वात्मजेषु मृ . b) T2 G1-8 eg च परां गतिं. Da ins. after 56 ab:
 - 26* एवं वै संग्रहाध्यायः पूर्वमेव महर्षिणा।
 क्रमणप्रस्तरेर्युक्तः कथंचिदण्यतीव हि।
 एतदर्थं च विहितः संग्रहोऽयं यथाश्रुतः।
 तस्कृत्वा सर्वमाख्यातं लोके क्षास्यन्ति मानवाः।
- -- °d) K_4 -स्मिन्सनातनः; K_5 तु महा°; G_6 -स्मिन्महाश्मिनि. K_1 अवधीन्मानुषे छोके भारतं वै म°.
- 57 °) Ko.s Dri Dis जन्मे°. Ks तु (for सन्).
 °) Ki मानुदयेश्व. Ks तु (for च).
- 58 °) D_1 सदस्यैव; D_6 सदस्यै स (for स स°). $K_{0.8-6}$ B_2 D_8 $D_{2.8}$ G_4 °सीनं; K_1 D_4 °न; T_2 $G_{5.6}$ समासीनं. K_2 D_{14} G_{1-8} सदस्यैश्च सहासीनं; V_1 स च तस्यै समासेन; D_5 स सहरो: (m सदस्यैश्च) सहासीन: (corr. to °सीनं). d) $K_{0.2.5}$ $D_{2.8}$ नोच्च°.
- 59 °) K1.6 B1.2 D5.10.11.14 T G (except G2.6) विस्तारं.) K1 कर्म ; G6 सर्व (for धर्म).) G2 क्षत्रप्र ; G8 क्षांतिं प्र . Ko क्षांतिं (for प्रज्ञां).
- 60 °) Ko. 2-3 D14 T2 M2. 3 ब्रुतं च जा°; G1 दुएतां जा°. d) V1 सदैवमुक्तवानृषि:. D2. 7. 2-12 ins. after 60 a passage given in App. I (No. 1). Ke Dr (om.

line 2) D4(marg).c.s.14 (om. line 2) S ins. after 60: Ds. 7.9-12, after the ins. passage (App. I, No. 1):

27* इदं शतसहस्राख्यं श्लोकानां पुण्यकर्मणाम्। उपाख्यानेः सह ज्ञेयं श्लाब्यं भारतमुत्तमम्।

- [(L. 1) M1.4 सहस्रं तु लोकानां. T Ge M2 कर्मण:. (L. 2) D8.4.7.9-12 M1.4 आशं (for आह्यं).]
 In D8 those lines are repeated after the passage given in App. I (cf. v. 1.62).
- 61 °) D1 'साहस्रो; D2.8.6.7 G4.6 'सं; D8 'स्यं. G2.8.7 'विशस्त्रहस्तं च; G5 'शरसहस्राणि. b) G2 संख्यं; G3 द्वेशं (for चक्रे). D1 G2.8.6 'संज्ञितं. D5 om. 6106 and 6266. ') D6 'स्यानं विनेता'. D7.9-11 'स्यानं विना. D4.8 T G4.1 M2 'विनेता'. K5 तम्र (for ताबद्). d) D1 'तं परिचक्षते.
- 62 Ds om. 62° (cf. v. l. 61). ") K2.8 Gr सर्घरातं; V1 हार्षे ; B4 वृद्धि ; Dr (except Drs) D10 Gs -त्यर्षे ; T2 -ध्यर्घराते:. D1 ततो धेशतभूषस्य (sic); G2 तदास्यर्धरातं सूयात; G8 तदास्यत्रिशतं सूयात. ") B4 "पाझगवा"; D3 "पं भगवा"; M2 "पं भोक्तवा". After 62° , T1 G1 ins. 29* (cf. v. l. 63); then follow 64 and 30* (cf. v. l. 64); then finally a passage given in App. I (No. 1). ") T1 G1.5-7 M "क्रामिण"; T2 "क्रामिक"; G2.5 "क्रमण". K V1 B8 D (except D5; D18 missing) G4 "जिक्रास्यायं (K1 "क्रमाणिमा"). ") D6.8 वृत्तानां सर्वप"; D9-12 G6 वृत्तांतं सर्व". G2.8 सु-(for स). After 62, D6.8 T2 G8-6 M (except M1) ins. a passage given in App. I (No. 1); in D8 the ins. passage is followed by a repetition of 27* (cf. v. l. 60) as also of st. 61 and 62.

I

ट. 1. :03 १८. 1. 1. :04 १८. 1. 1. :04 १८. 1. 1. :121 ततोऽन्येभ्योऽनुरूपेभ्यः शिष्येभ्यः प्रददौ प्रभुः ॥ ६३ नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितृत । गन्धर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै ग्रकः ॥ ६४ दयोंधनो मन्यमयो महाद्रमः स्कन्धः कर्णः शक्रनिस्तस्य शाखाः। दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे मुलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ६५

> 63 ") Bam इसं है"; Gr यदा है". — "d) G4.8 अतोन्ये°. V1 Da S (except T1 G1. e) 'श्योभिरू'; B1 m भयो विरू. Ko नूप; K1. e T2 G2. 3 सुनि:; B D (except Dr; Dis missing) Ti Gi M विभ्र: (for प्रभ्र:); in Ds म is deleted before वि of विभु:. Dis ततोन्येभ्योपि शिष्येभ्यः प्रदर्वी भगवान्त्रभः. - Gr ins. after 63: Ti, after 31* (cf. v. l. 64):

^{28*} संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकीर्तिताः। N (except D14; D13 missing) ins. after 63: T1 G7, after 62ab:

29* पष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम्। त्रिंशच्छतसहस्रं च देवलोके प्रतिष्ठितम्। पित्र्ये पञ्चदश प्रोक्तं रक्षोयक्षे चतुर्दश । एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्टितम्।

[In K4 lines I and 2 are ins. in marg. — (L. 1) Ka a प्रदिश्चिश्च सह°. Di 'सहस्रं तु च'. Ko चकारेमां. — (L. 2) Ki सहस्राणि. — (L. 3) Ks. e Ti Gr पिनलोके पंच . K1.6 (m as in text) Dn Dr D1.4m. s गंधर्वेष. Ks मानवेषु; Da. 8. 4 (corr. from). ६-12 रक्षोलोके.]

64 T1 (first time) G7 read 64 after 29* (cf. v. l. 63); in T1 the repetition of 64 follows regularly 63. — a) K2.8 D8.6.7 °दोश्रावयेहे °; Dr (except Dr1) °ढ: श्रावयेहे°; D12 °द श्रावयेहे°. — b) G2 अनिलो देव°. — d) Bs बोधयामास. — K1.4.5 (om. lines 1 and 2). c (transp. lines 1 and 2) V1 (om. lines 1 and 2) B D (except Dia; Dis missing) Gr ins. after 64: Ti, after the first occurrence of 64:

30* अस्मिस्तु मानुषे लोके वैशंपायन उक्तवान । शिष्यो व्यासस्य धर्मातमा सर्ववैद्विदां वरः। एकं शतसहस्रं तु मयोक्तं वै नियोधत। [(L. 1) K4 मानुषेस्मिन्तथा लोके. — (L. 3) D1 मेघावी

युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रमः स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः। माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ६६ पाण्डुर्जित्वा बहुन्देशान्युधा विक्रमणेन च। अरण्ये मृगयाशीलो न्यवसत्सजनस्तदा ॥ ६७ मृगव्यवायनिधने कृच्छां प्राप स आपदम् । जनमप्रभृति पार्थानां तत्राचारविधिक्रमः ॥ ६८

(for धर्मात्मा). Ke रमा वेदवेदांगपार्गः. — (L. 3) B इदं शत[°]. D1 °कं प्रस्पर्धभ.]

- After 30*, Ti Gi ins. a passage given in App. I (No. 1). - S (except G7) ins. after 64 (T1, after the repetition of 64):

31* वैशंपायनविप्रार्षिः श्रावयामास पार्थिवम्। पारिक्षितं महाबाहं नाम्ना तु जनमेजयम् । After 31*, T1 ins. 28* (cf. v. 1. 63).

65 Ds om. (hapl.) 656-66a. - b) D14 T G1 356-स्कंघ: श. K4-8 V1 B (except B1) Da Dr D1.2.4 8-19. 14 To Co. 5-1 Ms शाला. - *) Dn Ma. s फलपुर्वे. — 4) K_{5} 'ष्ट्रो बलीयान्; D_{14} 'ष्ट्रो विधेयः; S 'ष्ट्रोंबिकेयः (Tras in text; Gs 'ह्रांबिकेति; Gr 'ह मनीची).

66 In Dia, 66^{ab} is ins. in marg. Ds om. 66^a (cf. v. l. 65). — b) Ks 'सेनस्त; Ks 'सेनश्च. K1-3 V1 Dn Ds.s T1 G1.s M1.s शाखा: (as in text); D1 शाषी:; the rest शाखा. Ke स्कंधो भीमस्वर्जुनस्तस्य शाखाः — ") Ke D1-4. 6. 8-12. 14 T2 G8 माद्वीपुत्री. — ") D14 जहा सहा°. - After 66, Ke ins. 15* (cf. v. l. benedictory st.).

67 b) Ki.4 Vi (m as in text) Da Dn Di. 5 guil; Do. 12 Go युक्ता; T1 Gr यथा; T2 G2.8 युधि; Cd as in text. Ke युद्धादिक. Die यशसा विक्रमेण च; Gi यथाव-द्विक्रमेण च. — d) Ks. 5. 8 V1 Dn D1. 5 सम्मुनिभि: सह; Do 'सत्सजन'; D16 'सन्सजनैस्तथा; T2 'सद्विजन'; M1 °सत्सज्जनस्तथा. Т1 G1. 5 तथा (for तदा).

68 ") K. B D (except Ds. 14; Dis missing) 'निय-नात्. — b) Ks Gr क्रुस्क्रात्. Ks प्राच्य. Bim Cd यदा-पदं; K1. 3 D3 आपदां; D1 दा; G1 चापदं. D14 कुछान्प्राप च सापद:. - d) Ds. 4 Gs तुत्र चार ; Ms. 6 तुत्राधार .

मात्रोरम्युपपत्तिश्च धर्मोपनिषदं प्रति ।
धर्मस्य वायोः शक्तस्य देवयोश्च तथाश्चिनोः ॥ ६९
तापसैः सह संदृद्धा मातृभ्यां परिरक्षिताः ।
मेध्यारण्येषु पुण्येषु महतामाश्रमेषु च ॥ ७०
ऋषिभिश्च तदानीता धार्तराष्ट्रान्प्रति स्वयम् ।
शिश्ववश्चाभिरूपाश्च जिटला ब्रह्मचारिणः ॥ ७१
पुत्राश्च आतरश्चेमे शिष्याश्च सुहृदश्च वः ।
पाण्डवा एत इत्युक्त्वा सुनयोऽन्तर्हितास्ततः ॥ ७२
तांस्तैर्निवेदितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्कौरवास्तदा ।
शिष्टाश्च वर्णाः पौरा ये ते हर्पाचुकुशुर्भृशम् ॥ ७३
आहः केचिन्न तस्यैते तस्यैत इति चापरे ।

69 °) K1 मात्रोश्चाभ्यप°; D0-12 T G मातुरभ्यु° (T1 G1 मात्रोश्चरभ्यच°; G2.3 मातुश्च परपक्षीत्वं); D14 M मातुरभ्यच°. Cd माद्रो: (evidently a clerical error for मात्रो:).

- b) T1 G7 M (except M1) मंत्रोप°. — D10.11 T G4-6 ins. after 69:

32* ततो धर्मोपनिषदं भूत्वा भर्तुः प्रिया पृथा। धर्मानिलेन्द्रांसाभिः साजुहाव सुतवाञ्छया। तद्द्रतोपनिषन्माद्वी चाश्विनावाजुहाव च। जाताः पार्थास्ततः सर्वे कुन्त्या माद्याश्च मञ्जतः।

[(L. 1) D10.11 T2 'निषदो धृत्वा; G6 'दं श्रुत्वा.
— (L. 4) G6 'स्ततः कामी पांडुमोझा दिवं गतः.]
— In T2, 32* is followed by 33* (cf. v. 1. 70).

70 b) Bi मात्रा संप^{*}; S (except Ti Gi-6 Mi) मात्रा **स प**^{*}. — ^{cd}) D6-12 °रण्येषु महतां पवित्रेष्वाश्व^{*}. — Di (marg.), 9-12 Ti Gi, 5 ins. after 70: T2, after 32* (of. v. l. 69):

33* तेषु जातेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
माद्या तु सह संगम्य ऋषिशापप्रभावतः ।
मृतः पाण्डुर्महापुण्ये शतश्के महागिरी ।
[(L. 3) D4. 9-12 T2 *मेहार्ण्ये श.]

71 °) Ko.1. s. 4 D (Dis missing) यत् (Ds ये); Ks तैस्; Ks ते (for च). S मुनिभिश्च (Gi-s as in text; Mi ऋषिभियेत्) समानीता: (Mi as in text). — b) Ks धृतराष्ट्रं; Dis राष्ट्रं. — ') Ks श्चातुरूपा'.

72 °) Bs प्रजाश्च. Gs भ्रातरश्चेते; Gs °रः सर्वे. — b) Gs ये (for a:). — °) K2.5 °वा एतदि°; S °वाश्चेत इ° (Gs.5 °वाश्चेवमि°; M1.4 °वाश्चेव इ°). — °) Gr °तासादा.

73 *) D14 'दितांकृत्वा. S तैस्तान् (G1-8 M1 as in text) निवेदितान् श्रुत्वा (T2 G7 as in text; G1 M1

यदा चिरमृतः पाण्डः कथं तस्येति चापरे ॥ ७४ स्वागतं सर्वथा दिख्या पाण्डोः पश्याम संततिम् । उच्यतां स्वागतिमिति वाचोऽश्र्यन्त सर्वशः ॥ ७५ तिसन्नुपरते शन्दे दिशः सर्वा विनादयन् । अन्तिहितानां भूतानां निस्वनस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७६ पुष्पष्टिः शुभा गन्धाः शङ्खदुनदुभिनिस्वनाः । आसन्त्रवेशे पार्थानां तदद्भुतिमवाभवत् ॥ ७७ तत्त्रीत्या चैव सर्वेषां पौराणां हर्षसंभवः । शन्द आसीन्महांस्तत्र दिवस्पृकीर्तिवर्धनः ॥ ७८ तेऽप्यधीत्यास्विलान्वेदाञ्शास्त्राणि विविधानि च । न्यवसन्पाण्डवास्तत्र पूजिता अकुतोभयाः ॥ ७९

C. 1, 122 B, 1, 1, 124 K, 1, 1, 1, 1-5

ज्ञास्त्रा). — ") Ki मुनिभि"; Dr (except Dr2) D2.4.11 T2 कीरवां"; D5.7 कीरवं"; M (except M1) कुरवं" (for कीरवां"). Ko.2 तथा. — ") K2 वर्णा ये पौरा:. Ko.4 शिष्टा वर्णाश्च ये पौ. — ") K8 हर्षांदुषु ; K6 T1 प्रहर्षांचु ; G2 संतोषाच

74 °) Ko. 2.8 प्राहु:. Ms ° क्स कस्पेते. — °) G2. 8 Ms कस्पेत. — D10 T1 G8 om. 74° . — °) K6 G2. 3 तदाचिर-; D14 यदाचिरं; G1 यथाचिर-; M1 यथाचिरं; M2 यतिश्चरं; M8. 4 यतिश्चरं.

75 °) D14 आगतां स°. — °) Ks D14 T2 पश्यामि; T1 तस्यानु . — °) Ks V1 गदतां स्वा°. — In G1, 75° d is ins. in marg. — °) K2.8 G2.8 सर्वतः; K4 संमताः; G1 corrupt.

76 Ks om. 76. — ") Ks तिसक्षंति कित. — b) K1 सर्वाणिवाद ; Ks सर्वाणिवाद . K2 T2 Gs. 3.7 हयनादयन्; Ks. 4 B (except B1) D (except D11; D13 missing) T1 Gs निना . — d) Ds. 8 स्वनस्तु; G2 स स्वरः; G8.7 सुस्वरः. K2-4 B1 D1.5 'स्तुमलो.

77 G2 om. 77. — *) K6 शुद्धगंधा. — * 4) V1 पुर-प्रवेशे; G1 °न्प्रदेशे. T2 G1 पांडूनां. G2 आसक्षिवेशे पांडूनां निस्वनस्तुमुलोभवत् (of. 76 4).

78 a) B संप्रीत्या. $-^{b}$) $^{G_{2}}$ पौराणमभवन्महान्; $^{G_{3}}$ सर्वेषामभवन्महः; $^{G_{7}}$ $^{\circ}$ णामभवन्महः. $^{\circ}$) T $^{G_{2}}$. 8. 5. 7 $^{M_{1}}$ दिविसपृक्. $^{K_{1}}$ प्रीति $^{\circ}$ (for कीर्ति $^{\circ}$).

79 ") Ko तेथील वेदांश्चतुरः; K_2 Ga. a तेथील सकलान्वे°; K_{8-6} V1 B Dr D14 तेथील वेदानिखलान्; K_6 अधील वेदान्सकलान्; K_6 अधील वेदान्सकलान्; K_6 अधील वेदान्सकलान्; K_6 अधील विजि $^{\circ}$. — $^{\circ}$) K_1 शकाणि.

C. 1. 128 B. 1. 1. 125 K. 1. 1. 146 युधिष्टिरस्य शौचेन प्रीताः प्रकृतयोऽभवन् । धृत्या च भीमसेनस्य विक्रमेणार्जनस्य च ॥ ८० गुरुशुश्रूपया कुन्त्या यम्योर्विनयेन च ॥ तुतोष लोकः सकलस्तेषां शौर्यगुणेन च ॥ ८१ समवाये ततो राज्ञां कन्यां भर्तृस्वयंवराम् । प्राप्तवानर्जनः कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ८२ ततः प्रभृति लोकेऽसिन्पूज्यः सर्वधनुष्मताम् । आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वपि चाभवत् ॥ ८३ स सर्वान्पार्थवाज्ञित्वा सर्वाश्च महतो गणान् । आजहारार्जुनो राज्ञे राजस्यं महाकृतुम् ॥ ८४ अन्नवान्दक्षिणावांश्च सर्वैः समुदितो गुणैः ।

— °) Ds निवसन्. — °) K1 हि कुतो ; K4 V1 B1.2 Da Dn D2.4-12 G7 हाकुतो ; K5 अमितीजस:; D1-श्रकुतो ; D8 कुतो (sio); D14 G2.8 -श्राकुतो .

80 4) K1 D1.8 Nilp 'स्य शीलेन. — 4) G2 'र्जुने भवन्; G2 नोभवन्.

81 a) Ko.s.s V1 B Da Dr D2-4.6-8 G2.4 Cd भांत्या; K1 त्याक्षां (for कुंत्या). — b) D14 क: सर्वेषां. K1 तृतोष सकलो लीके; G7 तोषमापाति सकलं. — b) K1 T1 वीर्य ; Da शोच ; D14 शौर्यार्जवेण. Ks.4 मुणादिभि:. K5 हि; V1 ह (for च).

82 ") V1 G (except Gs) M तदा; D14 T तथा (for ततो). — ") K1 भर्तृस्वयंवरात्; K8 "वरे; D8 भर्तुः स्वयं"; D8 भर्तुः स्वयंवरः; D9-12.14 S तत्र स्वयंवरात् (M1 "वरे; M4 "वरां). — ") K2 कमें कृत्वा; M8 कृत्वा चेव.

83 a) T1 तथा; Go तदा. Ko लोकंस्य:. — b) K4 श्रेष्ठ: सर्व . — b) G2 -रूप- (for ह्व). K1 T2 G1 M2 द्र्योक्ष:. — d) G2.8.7 cवर्जुनोभ°.

84 °) D14 सैवास्तान्पा°. — °) V1 अन्यांश्व. Ko G6 गुणान्; G2.8 रणे; G7 रणान्. D14 निहत्य च तथा बहुन्. — °) K1 V1m B1(m as in text).8 D (except D6-12; D18 missing) G1-8.6.7 राज्ञो.

85 Ks om. 85-86^{ab}. — ") Ds. 8 अर्थवान्द". Ko 'क्षिणापूर्ण:.

86 Ks om, 86° (cf. v. l. 85). — °) Ks शासनाद्वा. — °) G1-8.7 भीमस्येवार्जुनस्य च. — °) Ks मागधं च; Ke पातियत्वा. — °) G2.8 शेढयं च; M1 हैरथे. K (except K1.6) G4-6 बलदर्पितं; V1 रणदर्पितं.

87 ") Dn D1.5.6 "धनं समा"; T2 G4.5 'धनं विना";

युधिष्ठिरेण संप्राप्तो राजस्यो महाऋतुः ॥ ८५
सुनयाद्वासुदेवस्य भीमार्जुनबलेन च ।
घातियत्वा जरासंधं चैद्यं च बलगर्वितम् ॥ ८६
दुर्योधनसुपागच्छक्तर्हणानि ततस्ततः ।
मणिकाश्चनरत्नानि गोहस्त्यश्वधनानि च ॥ ८७
समृद्धां तां तथा दृष्ट्वा पाण्डवानां तदा श्रियम् ।
ईर्ष्याससुत्थः सुमहांस्तस्य मन्युरजायत ॥ ८८
विमानप्रतिमां चापि मयेन सुकृतां सभाम् ।
पाण्डवानासुपहृतां स दृष्ट्वा पर्यतप्यत ॥ ८९
यत्रावहसितश्वासीत्प्रस्कन्दिक्वव संभ्रमात् ।
प्रत्यक्षं वासुदेवस्य भीमेनानभिजातवत् ॥ ९०

Gs "धन उपा". — d) K "रथानि च (K1 as in text; K3.4 "रथादिकं); B2 m "बलानि च. Ds वा (for च). — After 87, K1.4.5 (om. line 2).6 V1 B1(line 1 in marg.).2 (in reverse order).8.4 (om. line 2) D (except D14; Da in reverse order; D18 missing) ins.:

34* विचित्राणि च वासांसि प्रावारावरणानि च। कम्बलाजिनरत्नानि राङ्कवास्तरणानि च।

[(L.1) Ds. 8 * त्राजिनवा*. K1 प्रवरांबर*; Bs रोस्वावर*; D1 प्रावारांबर*; D5 प्रावारांवर*; D6 (by corr.) रांकवास्तर*. — (L. 2) K1 * जिनचिन्नाणि; K4 B1 (m as in text).2 m D (except Da Dn D1.5; D18 missing; D14 om.) * वस्त्राणि; K5.6 * वासांसि. K1 भूषणानि सहस्रशः; K5 चंकवास्त*; K6 मृद्न्यासः.]

88 °) K4 Vî G2.8.1 समृद्धि तां; D6.1 द्धानां. K1 ख (for तां). K1.5 V1 D14 G2.8 तदा; B T1 G4.6 ततो. — b) K T2 G8 महा-; V1 परां; Da D8 G1 तथा; M1 ततः (for तदा). G1 तदाश्रयं; G2 महाश्र. — b) K8.5 रथस्तु; K4 D1 रथसु-; D18.14 रथा सु-; D1 रथा: सु-; T1 रथ: स. — b) K6 तस्य क्रोधो झजा.

89 6) K1.5.6 सेव; K8 वापि; B D (except D14; D18 missing) तत्र. — 6) K1 न च इता; M1 न विहितां. — 6) K5 वार्थे चोप. B1(m as in text).4 Da इता; G4 (before corr.) भृतां. — 6) D14 तां (for स). Ko समतप्यत.

90 °) K: V1 B Da Dn Dr D1-3.5.7.12 Ge तन्ना ;
K8 D14 T G1.5.7 M2-4 यन्नापह ; K4 हसत ; K5 तमासी;
D4.5.8-11 M1 तन्नापह ; G3 पहसत ; G3 पहस्त .

- b) K1 प्रस्कंपनिय ; K2.8.6 D6-12 स्थल ; K4 चल ;
T1 'सम इय; G4.5 'स्कम इय. K0 विभ्रमात्. K5

स भोगान्विविधानश्च अञ्चल्लानि विविधानि च।
कथितो धतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृञः ॥ ९१
अन्वजानात्ततो धृतं धतराष्ट्रः सुतिप्रियः।
तच्छुत्वा वासुदेवस्य कोपः समभवन्महान् ॥ ९२
नातिप्रीतमनाथासीद्विवादांश्चान्वमोदत।
धृतादीननयान्घोरान्प्रवृद्धांश्चाप्युपेक्षत ॥ ९३
निरस्य विदुरं द्रोणं भीष्मं शारद्वतं कृपम्।
विग्रहे तुग्रुले तिसन्तहन्श्वतं परस्परम्। ९४
जयत्सु पाण्डुपुत्रेषु श्चत्वा सुमहद्प्रियम्।
दुर्योधनमतं ज्ञात्वा कर्णस्य शकुनेस्तथा।

संभ्रमात्स्ववलयन्निव ($^{
m sic}$); $^{
m G_1}$ सभायां संभ्रमान्नरेः; $^{
m G_2, s.7}$ सभायामितसं . — $^{
m d}$) $^{
m K_8}$ Dr1 $^{
m G_6}$ "नभिजातवान्; $^{
m D_{1.6}}$ अप्रसेनादिभिस्तदा; $^{
m K_2}$ "सेनेन जानता; $^{
m T_2}$ $^{
m G_{1.3.7}}$ "सेनस्य पश्यतः; $^{
m G_2}$ "सेनेन पश्यतः.

91 °) Ks D10 Gs संसोगा°. Gs विषयान् (for विविधान्). Ko.1 °धानभन्. — °) D14 अप्रीतिश्चाच्य-जायतः M (except M1) राष्ट्राणि नगराणि च. — °) T1 प्रथितोः ; G4-6 इय°. Ks Gs M (except M1) 'राष्ट्रायः ; G2.7 धार्तराष्ट्रेण. — °) T2 G1-8 विषणो. T2 G1 M8 मिलनः (for हरिणः). Dr (except D11) फ्रमातः ; G7 कुतः (for कुतः). T1 विवणों दश शंसतः; G4.5 'णोंथ शशंस सः; G6 'णोंथ शशंस च.

92 °) Ks अनुजानं ततो. Ko. 2. 6 D 2. 8. 14 °जानत्ततो ; Ks °जानंत्त ; Dr °जानन्त °. D2. 8 °जानन्तु शूतं. Gr °तो भूतं (sup. lin. युद्धं). — b) Ks. 6 Bs D2 °राष्ट्र-. Ks B2 D5. 14 Gr °राष्ट्रसुत:. — d) G2. 7 को धः सम °.

93 °) Ka B1.3 Drs Ds. 12 °श्रीतिम. ° °) Ko V1 विवादं नान्व ; B4 °श्राम्न मोदते; Dr1 'श्रान्वमोदते; Do 'श्रान्वमोदते; T2 Gs दिष्टं मत्वा त्व '; G1.2 M (except M1) दिष्टं मत्वान्व . D14 पांडवानां हिते रतः; T1 विवादं चाप्युपेक्षते; G4-0 विधादं चाप्युपेक्षते. — °) D6.8 विविधान् (for अनयान्). D2-4 'यान्सर्वान्. K5 यूताधनर्थान् घोरांश्र; G2 यूतादिवनयात् घोरात; G3 यूताधनयात् घो . — ") K1 D14 M1.2.4 विवादांश्र; BD (D13 missing) M3 विविधांश्र (D2-4 विवृद्धांश्र; D2 as in text; D14 as in K1 etc.). K2 V1 D21 अप्युपेक्षतः; K5 D1 अप्युपेक्षतः; T2 अप्युपेक्षतः; G0 अप्युपेक्षतः; G1 अनुपेक्षितः; T1 अभ्युपेक्षतः; T2 अप्युपेक्षतः; G0 अप्युपेक्षतः. G2.8 द्विपदश्राभ्युपेति च; G1 विपवश्राभ्युपे.

94 ⁶⁶) Ke B D (except D14; D13 missing) 'रं भीष्मं द्रोणं शा'. D14 T2 G2.2.7 M 'ब्सं शांतनवं. G7 तृपं धृतराष्ट्रश्चिरं ध्यात्वा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९५ शृणु संजय मे सर्वं न मेऽस्यितुमहिसि । श्वतवानिस मेधावी बुद्धिमान्प्राञ्चसंमतः ॥ ९६ न विग्रहे मम मितर्न च प्रीये कुरुक्षये । न मे विशेषः पुत्रेषु स्वेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ९७ वृद्धं मामभ्यस्यिन्त पुत्रा मन्युपरायणाः । अहं त्वचक्षः कार्पण्यात्पुत्रप्रीत्या सहामि तत् । सुद्धन्तं चानुमुद्धामि दुर्योधनमचेतनम् ॥ ९८ राजस्ये श्रियं दृष्ट्वा पाण्डवस्य महौजसः । त्चावहसनं प्राप्य सभारोहणदर्शने ॥ ९९

C 1. 144 B. 1. 1. 146 K. 1. 1. 167

(for कृपं). — °d) Ko. 2. 8 B4 Da1 D1 तुमले; K4 °मळे. K1 Da1 B2 °स्मिन्दहत्; K2. 4 'सिक्यहत्; K3 °स्मिक्यहत्; K6 T G1-8. 4 (by corr.). 7 'सिन्हतं; V1 B1. 4 Da2 Dn Dr D1 'सिन्दहन् (B1 न in marg.); B8 missing; D2-4 'सिन्दग्धं; M1. 2. 4 'सिन्यमन्. K6 तसिक्षिक्षहतास्तेप'; D14 तसिन्हतक्षत्रमनायके.

95 °) D14 विम्रहं पांडु°. — °) Cd दुर्योधनं. K2 धनमृत; D10.11 वक्तं; T G1-5 M वर्ध; Gr मिदं. T G1.2.7 M श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — °) D3 T1 तदा.

96 Dr Di ins. before 96; धतराष्ट्र उवाच. — ")
Ki.s Vi B D (except Dis; Dis missing) सर्व में (Bs वाक्यं में); Ts Gs. i M में वाक्यं; Gs महाक्यं. — b) Ks. s
Ti Gi. s. s नाभ्यस्"; Bs m Da Dn Dr (except Dri. rs)
Di. s-12 Ms. s न चास्"; Bs न त्वस्"; Ds. 14 Mi न मास्";
Ds न मां स्दियि (sic); Gs नदास्". Ks न मां स्यंति-महति. — ") Ks "सत्तमं; Ti "सत्तम; Gs-c सत्तमः.

97 ^{ab}) K1 मम प्रीति:; G2.3.7 मम मतं. V1 नापि प्रीये; D0 न च प्रिय-; T2 G1-3.7 न क्षमे च. K6 V1 Da Dn D1.5 कुलक्षये; D14 T G1-3.7 M 'क्षयं (M4 'क्षयात्). G4-5 विप्रहे मम पुत्राणां पांडूनां च तथा सति. — d) K4 B Da2 Dn D1.5 G5.6 वा (for च).

98 ***)** Ks ***** द्धं समभ्य ***;** Dr1 ***** द्धं मामप्यस् . Ts G1.4-0 ***** स्पृयंते. — ***)** Gs.8.7 ***** त्या समाहितः. — ***)** K1 सुद्धांतमनु ***;** B4 अत्यंतमनु ***.** — ^f) Ko.8.4 G4-6 ***** चेतसं ; D14 T G1-8 M ***** मर्पणं ; G7 ***** मर्पिणं.

99 °) Ko Da Ta Ga.s 'सूय-. —) Ka Va Da-4 'स्य महारमन:; M (except Ma) 'स्यामितोजस:. — ') Ka तथावह'; Ko ततीव'; Ba Ds. 14 Ga.s. 6 Ma-4 तश्चापह'; Da तज्ञाव'; Da तश्चाव'; Ta Ga.s. 7 Ma तश्चापहसितं; Ta 'वहसितं. Das प्राप.

C. 1. 145 E. 1. 1. 147 K. 1. 1. 168

अमर्पितः खयं जेतुमशक्तः पाण्डवात्रणे ।
निरुत्साहश्च संप्राप्तं श्चियमक्षत्रियो यथा ।
गान्धारराजसिहतश्छश्चद्यतममन्त्रयत् ॥ १००
तत्र यद्यद्यथा ज्ञातं मया संजय तच्छृणु ।
श्चत्वा हि मम वाक्यानि बुद्ध्या युक्तानि तत्त्वतः ।
ततो ज्ञास्यसि मां सौते प्रज्ञाचक्षुपमित्युत ॥ १०१
यदाश्रीपं धनुरायम्य चित्रं
विद्धं स्थां पातितं वै पृथिव्याम् ।
कृष्णां हतां पश्यतां सर्वराज्ञां

100 a) K1 Dn D1 अमर्पण:. — c) G4.5 त्साहं च. K1.5 संप्राप्य; T1 तां प्रा'. D14 जिहीपुं: पांडवानां च; G6 त्साह श्रियं प्राप्तुं. — d) K5 श्रियं श्रिप्ते (sic); T1 श्रियं त्वक्ष°; T2 G1.4-7 M श्रियं तां क्ष°. K1.6 (m as in text) D (except D14; D18 missing) सुश्रियं (Da Dr1.78.74 स्वश्रियं) श्रियोपि सन्; B as in Da etc. above; Nilp as in text. — f) K1.2 सहितं. — f) D14 G7 तमकल्पयत्. 101 a) K1 यद्यमया (sic). — h) K1 यथा सं°. K2 D14 मया तच्छृणु संजय. — f) K5.6 V1 B Dn Dr3 D1-12.14 S (except G1-3) तु; Da Dr1.72.74 च (for िह). — d) D (except Da Dr; D18 missing) S (except G4-0) बुद्धि-. V1 दृष्टानि; B8 निश्चित्य. Dr (except D7s) नि तद्वचः. — f) G2 तदा ज्ञा ; G8 तया ज्ञा . G1-8.7 मां सूत. — f) G2.3.7 व्रञ्जस्विम . — After 101, D14 ins. 35* (cf. v. l. 104).

102 G2. 8.1 M1 om. 102; in Ke it is ins. in marg.

— ") K1.2 'ह्हास्य; K5 D1 'रानस्य. K5 'रादाय दिव्यं.

— ") K0 विद्धा छक्ष्यं; B1 छक्ष्यं विद्धं; M (M1 om.) छक्षं विद्धं. K2 छक्षणं; K5 D2-4 G1 छक्षं. K1 'तं चेत्र भूमी; K2 'तं चार्त्रनेन. K0 वा; K6 यत; V1 B Da च (for व).

— ") K6 V1 B1 Dn Dr D2-8.14 प्रेक्ष'; B4 D10-12 प्रेक्ष्य'; Cd प्रथतां (as in text). V1 कीरवाणां; B Da2 D14 पार्थिवानां (for सर्वे'). — After 102, Da ins. 36*; D8, 35* (cf. v. l. 104).

103 Ds om. 103; in G4.5, 103 follows 106.

— ") Gr (here and generally in the foll. st. up to 156) यथा (for यदा). — ") K2.8 "धर्वी चार्जु". — G2 om. 103cd. — ") T2 G1.8.7 "प्रस्थे. Ko V1 D14 M प्रयाती (M4 च याँ); K5 तथा ती. — After 103, Da ins. 35* (cf. v. l. 104).

104 Ks T1 Grom. 104; G2 om. 104ab. — a) Dr

तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०२
यदाश्रीषं द्वारकायां सुमद्रां
प्रसद्धोटां माधवीमर्जुनेन ।
इन्द्रप्रस्थं वृष्णिवीरी च याती
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०३
यदाश्रीषं देवराजं प्रवृष्टं
शरेदिं व्यवीरितं चार्जुनेन ।
अग्निं तथा तर्पितं खाण्डवे च
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०४

Ds. 7. 10. 11 G4.6 राज. Dai Dia प्रह छं; Bi Gs. 4 (before corr.). 5 M2 विछं. — b) K6 S (Ti G2.7 om.) रितमर्जे (Gi के छंड़ें). — c) Dn Di. 5 G (Gr om.) तदा; T2 यदा (for तथा). K2.3 Dns Ds-12 खांडवेन; S (Ti Gr om.) वे त. Dia असि तथा खांडवे तपेथित्वा. — Exclusive of the omissions mentioned below and the reservations as to sequence detailed in the sequel, the foll. four stanzas (35*-38*) are ins. seriatim after 104 by N (except Ko.2.5; Dis missing) (Ki om. 35*; K8.4 Dri.rs.ri D2-4.7-12.14 om. 36*, D6 ins. it in marg.; Dii om. 37*, K4 ins. it in marg.; D3.4 om. 38*, K4 ins. it in marg.):

35* यदाश्रीषं जातुपाद्वेदमनस्ता न्युक्तान्पार्थान्पञ्च कुन्त्या समेतान् । युक्तं चैषां विदुरं स्वार्थसिखी तदा नाद्यंसे विजयाय संजय ॥

36* यदाश्रीपं द्वीपदीं रङ्गमध्ये छक्ष्यं भिश्वा निर्जितामर्जनेन । शूरान्पाञ्चालान्पाण्डवेयांश्च युक्तां सत्ता नाशंसे विजयाय संजय ॥

37* यदाश्रीषं मागधानां वरिष्ठं जरासंधं क्षत्रमध्ये जवलन्तम्। दोभ्यां हतं भीमसेनेन गरवा तदा नाशंसे विजयाय संजय॥

38* यदाश्रीषं दिग्जये पाण्डुपुते र्वशीकृताम्भूमिपालान्यसद्धाः। महाक्षतुं राजसूयं कृतं च तदा नाशंसे विजयाय संजय॥

[35* °) B Dn Dri.rs Di.s 'सिन्ही. — 37* °) Ks Dr शत्रुमध्ये; Da क्षत्रधर्मे. — °) Bs युद्धे (for शत्या). — 38* °) Ks Bs.s Di.s.c. 7.9-12 दिनिवाये.]

यदाश्रीषं, हतराज्यं युघिष्ठिरं
पराजितं सीबलेनाक्षवत्याम् ।
अन्वागतं श्रातृमिरप्रमेयैस्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०५
यदाश्रीषं द्रीपदीमश्रुकण्ठीं
सभां नीतां दुःखितामेकवस्त्राम् ।
रजस्तलां नाथवतीमनाथवस्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०६

Here follow the reservations, mentioned above, as to the sequence and the points of insertion of the interpolated st.

In V1 the sequence of st. is: 104, 35*, 36*, 43*, 40*, 105, 37*, 38*, 106. — In Da (Da1 om. 105) the sequence is: 102, 36*, 103, 35*, 104, 37*, 38*, 106, 40*, 105. — In Dr the sequence is: 104, 35*, 37*, 105, 107, 108, 110, 38*, 111, 109, 106 (Dr2 further ins. 36* between 105 and 107). — After 37*, D2.4m ins. 40* (cf. v. l. 106). — Ds ins. 35* after 102; D12, 38* after 106; and D14, 35* after 101. — Ds further ins. between 37* and 38*:

39* यदाश्रीषं सर्वविश्वस्य सारां प्रीत्या राज्ञे निर्मितां तां मयेन । गदां चोग्रां भीमसेनाय दत्तां तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ After 38*, Bs.4 ins. 43* (cf. v. l. 110).

105 Ks Dai Gr om. 105. — All MSS. (Dis missing) except Ko. 2-4 Vi Dr Dia T2 Gi. 8-6 M transp. 105 and 106; for sequence cf. also v. l. 104. — ") Ti (here and generally in foll. st. up to 156, like Gi) यथा (for यहा). Ms हतराष्ट्र. Ds-12 "उचं तु पार्थ. — ") Vi "क्षवेद्यां; G2 "क्षविद्यां. — ") Ki "शिर्म्यं. — After 105, Vi ins. stanzas 37*-38* (cf. v. l. 104). For the sequence of Dr cf. v. l. 104.

106 Dr reads 106 after 109. In Die, 1(6 is ins. in marg. For sequence of, also v. l. 104 and 105. — a) Ks. 6 B (Bi illegible) Dr (except Dri) De-s क्यंति; — b) G2.3 मनायां. — After 106, G4.5 read 103: B2 (in brackets) Dr ins. 43* (cf. v. l. 110): D12, 38* (cf. v. l. 104). — Ko-8.6 B1.8.4 Da Dn D1.5-11.14 Ti ins. after 106: Ks, after 41* (cf. v. l. 107): V1 B2, after 43* (cf. v. l. 110): D2.4m, after 37*: D12, after 38* (cf. v. l. 104): 3 (2nd ed.)

[°

यदाश्रीपं विविधास्तात चेष्टा
धर्मात्मनां प्रस्थितानां वनाय ।
ज्येष्टप्रीत्या क्किश्यतां पाण्डवानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०७
यदाश्रीपं स्नातकानां सहस्नेरन्वागतं धर्मराजं वनस्थम् ।
भिक्षाग्रजां ब्राह्मणानां महात्मनां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०८

C. 1. 159 B. 1. 1. 151 K. 1. 1. 182

40* यदाश्रीषं वाससां तत्र राशि समाक्षिपत्कितवो मन्दबुद्धिः । दुःशासनो गतवाश्वेव चान्तं तदा नाशंसे विजयाय संजय॥

[") K2.4.6 'सां राशिमद्रयं; K8 D14 'सां राशिमद्रयां.
— b) K2.4 समाक्षेपं कृतवान्. K0 प्रथतां; K6 निस्त्रयो;
K5 Da वितथो (for कितवो). K8 द्वापद्यां वे तत्र कृतां
दुरात्मना; D14 द्वीपद्यां वे आक्षिपन्मंद'.]
— After 40*, K8 reads 109.

107 For the sequence of Dr cf. v. I. 104. — ")

K5 "धां तात चेष्टां; D14 "धां तत्र चेष्टां; G1-8.7 "धां तां तु

चेष्टां. K6 V1 B D (D13 missing) तत्र (D6.7.9 तस्य)

(for तात). D1 "पं विजयास्तस्य चे"; D13 "पं विजयास्तत्र

चे"; T M2.4 "पं पुनरामंत्र्य यूतं; G4-8 "पं पुनरामंत्र्य यूते.

— ") Т2 महारमनां; G2.4.5 धर्मारमानं; G6 महारमानं.

G1 वनाय च. — K4 ins. after 107: K0, after 40*.

(of. v. l. 106): K3, after 109:

41* यदाश्रीपं द्वीपदीं तां बुवाणां प्रव्रज्यायामश्चकण्ठीं रुद्दन्तीम् । पत्यौ युक्तां नात्र वस्तुं हि धर्म-स्तदा नाशंक्षे विजयाय संज्य ॥ [°) Ks सत्यं भद्दे यत्र धर्मो ययेत.]

After 41*, K4 ins. 40* (cf. v. l. 106). — In Ge the sequence of st. from 107 to 147 is in after confusion; it is here completely ignored.

108 Ks om. 108. — a) Ds श्रीतकानां; D10 स्ताव. — b) Dr. s. 12 वनं तं. — b) D12 T2 G1 वराणां; G1 वनांते; G2 पराणां; M (except M1) वराणं (for महा.). — D2-11.14 S ins. after 108 (G4-6, after 109):

42^{*} यदाश्रीषं वनवासेषु पार्थाः न्समागतानृषिमुख्यैः पुराणैः । उपास्यमानान्सगणैजीतु सर्वौः स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[") Ds-11.14 T1 Gs. 5 वासेन; G6 M4 वासे तु. G8

C. 1.150 B. 1.1.152 K. 1.1.183 यदाश्रीषमर्जुनो देवदेवं
किरातरूपं त्र्यम्बकं तोष्य युद्धे ।
अवाप तत्पाञ्चपतं महास्रं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०९
यदाश्रीषं त्रिदिवस्थं धनंजयं
शकात्साक्षाद्दिच्यमस्रं यथावत् ।
अधीयानं शंसितं सत्यसंधं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११०

यदाश्रीषं वैश्रवणेन सार्धं
समागतं भीममन्यांश्र पार्थान् ।
तिसन्देशे मानुषाणामगम्ये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १११
यदाश्रीषं घोषयात्रागतानां
बन्धं गन्धवैमीक्षणं चार्जनेन ।
स्तेषां सुतानां कर्णचुद्धौ रतानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११२

°यु सर्वान्; M_4 °यु चार्तान्. $M_{1,2}$ °यं पांडुसुतान्वनस्थान्. — b) $D_{\theta-11,14}$ T_1 $G_{4-\theta}$ जातसंख्यान्; $M_{1,2}$ जातु पार्थान्.]

109 Ko om. 109. Ks reads 109 after 40* (cf. v. 1. 106); for the sequence of Dr cf. v. 1. 104.

- ") Ks V1 B D (D1s missing) "पमर्जनं (D2 as in text; D14 "षं पांडवो); S "षं चार्जनो (G1 as in text; G5 "षं चार्जनं). T1 देवराजं. — ") Ks किरातनाथं; G6 "वेषं. — ") Ks V1 B D (D1s missing; D14 as in G below) अवासवंतं; G (except G1.6) "सवान्; M1 अन्वाप तत् (for अवाप तत्). — After 109, Dr reads 106, and G4-6 ins. 42* (cf. v. l. 108).

110 Gr om. 110. For sequence of Dr cf. v. l. 104. — b) M1 साक्षाच्छकाहि. Gs काञ्चिदिवासं. — ') G2.3 अधीयांसं. K1 सिशतं; B2m.3.4 Da Dr2(by corr.) M Cd संशि:; G2 संहि. K3 सलवंतं. — K1.3.4 m.6 B1.2 m Da Dn D1-3.11.12.14 ins. after 110: V1, after 35* (cf. v. l. 104): B3.4, after 38* (cf. v. l. 104): Dr, after 106: D9.10, after 45*: T1, after 44*:

43* यदाश्रीषं कालकेयास्ततस्ते पौलोमानो वरदत्ताश्च दृप्ताः। देवैरजेया निर्जिता अर्जुनेन तदा नाग्नंसे विजयाय संजय॥

- [⁸) Dn D1.5 व्रदानाञ्च. Ks तारक्; Dr तृक्षाः; T1 भृष्टाः.]
- K1.2.6 V1 B (except B4) D (D13 missing) ins. after 43*: Ko.2.4.8 T1, after 110:

44* यदाश्रीषमसुराणां वधार्थं किरीटिनं यातममित्रकर्षणम् । कृतार्थं चाप्यागतं शक्तलोका-त्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ [b) K4 V1 D (except Da D1; D18 missing) यांतम'; T1 जातम'. K0 'कर्शनं; K2-5 Dn D5 T1 'कर्शनं; B (B4 om.) Da Dr D2-4.6-12 'त्रसाहं. — ') K8 B1 कृताखं चा'. K8 D14 स्वर्गलो'. K2 तथा कृताखं चागमं स्वर्गलो'.] After 44*, Dr reads 112. — D2.10 Sins. instead after 110 (T1, after 43*; G7, after 109): D14, after 44*:

45* यदाश्रोषं तीर्थयात्राप्रवृत्तं पाण्डोः सुतं सहितं रोमशेन । तस्माच्छुतं चार्जुनस्यास्त्रलाभं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[") Gs.6 "त्रानिवृत्तं; M "त्रानु". — ") M लोमशेन. — ") Ds.10 Gs तस्माच्छ्रोषीदर्जु"; D14 तस्मादश्रोषीदर्जु"; G1 तस्मादश्रोषं चार्जु". G6 "स्यार्थलाभं. T1 G4 M बृहद्श्वा-दक्षहृदयं च प्राप्तं.]

111 In B2, 111 is ins. in marg. For the sequence of Dr cf. v. l. 104. — b) Ks समागता; D10 G5 वर्ग. — After 111, Dr reads 109.

112 In Bs, 112 is ins. in marg. In Dr the sequence from 106 is: 106, 43* and 44* (cf. v. l. 110) and then 112. — b) K1.4 om. बन्धं; Ks.6 Bs.8 Da Dns D6.7.10-12.14 Ts G (except G1.4) M1 बद्धं; Dn1 Ds वधं. K4 गंधर्वेभ्यो. Ko.s.8 B1m.2.8 Da Dns Dr (except Dr1) Gs.8.6.7 भौक्षितं; K6 भौचितं; G5 भौक्षं. M1 णमर्जुनेन. K5 गंधवेंबद्धं मोक्षितं चा . — b) K6 D6-12 उथेछं सुता . K1 T1 दो गताना; G1 दो स्थि. — D14 ins. after 112:

46* यदाश्रीषं द्वीपदीं सैन्धवेन नानीतां (sio) मोक्षितां चार्जुनेन । जयद्वयं मोक्षितं जीवशेषं तदा नाशंसे विजयाय संजयः॥ यदाश्रौषं यक्षरूपेण धर्मे
समागतं धर्मराजेन स्रत ।
प्रश्नानुक्तान्विद्युवन्तं च सम्यक्
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११३
यदाश्रौषं मामकानां वरिष्ठानधनंजयेनैकरथेन भग्नान् ।
विराटराष्ट्रे वसता महात्मना
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११४
यदाश्रौषं सत्कृतां मत्स्यराज्ञा
सुतां दत्तामुत्तरामर्जुनाय ।

तां चार्जुनः प्रत्यगृह्णात्सुतार्थे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ।। ११५
यदाश्रीषं निर्जितस्याधनस्य
प्रत्राजितस्य स्वजनात्प्रच्युतस्य ।
अक्षीहिणीः सप्त युधिष्ठिरस्य
तदा नाशंसे विजयाय संजय ।। ११६
यदाश्रीषं नरनारायणी तौ
कृष्णार्जुनी वदतो नारदस्य ।
अहं द्रष्टा ब्रह्मलोके सदेति
तदा नाशंसे विजयाय संजय ।। ११७

C. 1. 172 B. 1. 1. 174 K. 1. 1. 198

113 a) Ks पक्षि ; Dr1 वृक्ष (for यक्ष). — b) Ks V1 सार्थ; Ds सार्थ स्तुता (sic); Ds-8.12 पृष्टं; Ds-11 पृष्टान्; G2.8 संत: (for सृत). — b) Ko प्रश्नान्युक्त्वा; Ks.4 B Da Ds G (except G7; G4 before corr.) जुक्त्वा; Dn Dr D1.5-12 हिन्संक्षित्; Ds प्रश्नात्कांश्चित्; D14 हिन्युक्तान् (for प्रश्नानुक्तान्). Ks B D (except D14; D18 missing) विज्ञवाणं; V1 अध्वाणं; T G1.4.5 विद्युवता; Gs विद्युवता; M1.8 प्रज्ञु ; M2.4 प्रज्ञुवता; Cd विद्युवतं (as in text). Ks क्तान्विद्युवतेव सं. M1 सूत (for सम्यक्). — K1-8.4 (marg.)s V1 B D (except D14; D18 missing) T1 ins. after 113 (Dr, after 49*):

47* यदाश्रीषं न विदुर्भामकास्ता-प्रच्छन्नरूपान्वसतः पाण्डवेयान् ।
विराटराष्ट्रे सह कृष्णया तांस्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[") D4 यदा चारा न वि ; B ' पं चरा न वि '; D1.12 ' पं चारा न वि '. K4.6 B Da Dr (except Drs) T1 मामकास्ते. --- b) K1 पांडुपुत्रान्.]

St. 49* (given below) is ins. in K4 (marg.) after, in Dr before, 47*. — D14 S (except G7; for G1 see below) ins. after 113: D2-11, after 47*:

48* यदाश्रीषं तानथाज्ञातवासे
त्वपश्यमानान्विविधेरुपायैः।
दक्षान्पार्थान्मे सुतैरग्निकरपां
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥
49* यदाश्रीषं कीचकानां वरिष्ठं
निष्वितं श्रामृशतेन सार्धम्।
द्वीपद्यर्थं भीमसेनेन संख्ये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[48* a) T2 वासान्. D14 corrupt. G3 'एं वसत: पांडुपुत्रान्. b) D14 T2 G8 अहश्यमा . M1 मानानमामकानां सकाशात्. D6-11 T1 G2.4.6 अज्ञायमानानमामकानां सकाशे. - b) D6-11 T1 G2 'थीनागतानिक्र'; D14 M1 'थीन्वसतस्विक्र'; G3 'थीन्वसतः पांडुक ; G4 'थीनागता-आक्रि'; G5 'थीन्वसतः पांडुक ; G4 'थीनागता-आक्रि'; G5 'थीन्वसाम् अविक्रि'. M2 'कहपै:. - 49* ') G8.5 संघे (for संख्ये).]

50* यदाश्रोषं वसतः पाण्डुपुत्रा-नदृश्यमानान्त्रिविधेरुपायैः । दक्षान्पार्थान्भीमसेनेन संस्थे तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

114 Ds G1 om. 114. — ") D11 की चकानां (for माम"). K1 G1 वरिष्ठ. — ") G1 "न भंगं. — ") K1 G3 विराटराज्ये; G1 विरराज्ये (sic). D14 G8 M1.4 "तां महारमनां. G2 विराटराज्ये महतां महारमनां.

115 Ki transp. 115 and 116. — *) Gi. 5 सात्स्य*.

- *) Ki-s. 5 *रां फाल्गुनाय. — *) Gi-6 नु (for च).

Ki क्षारुज्ञवार्थ.

116 K1 transp. 115 and 116. — b) K2.8 जितस्त. Dr om. स्त्र-. K6 स्त्रधनारम ; G7 जनम . — K5 om. 116^{cd}. — c) D1.6.5-11.12 G8 अभीहिण्य:; D7.12 G2 ण्या:.

117 K1.0 B D (Dis missing) transp. 117 and 118. —) Ds Gs नी तो वद . V1 बदता नारदेन. Da गां गती (for बदतो). % Arj: बदत इति प्रायश: पाठ: 1% —) Ks.s G1.s.र ह्या. K1.s B D (except Dis; Dis missing) के च सम्बद्ध.

C. 1. 1/1 B. 1. 1. 1/8 K. 1. 1. 197 यदाश्रौषं माधवं वासुदेवं
सर्वातमना पाण्डवार्थे निविष्टम् ।

यस्येमां गां विक्रममेकमाहुस्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११८
यदाश्रौषं कर्णदुर्योधनाभ्यां
बुद्धिं कृतां निग्रहे केशवस्य ।
तं चात्मानं बहुधा दर्शयानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११९
यदाश्रौषं वासुदेवे प्रयाते
स्थस्थेकामग्रतस्तिष्टमानाम् ।
आतां पृथां सान्त्वितां केशवेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२०
यदाश्रौषं मिश्रणं वासुदेवं
तथा मीष्मं शांतनवं च तेषाम् ।

118 K1.6 B D (Dis missing) transp. 117 and 118. — ") Ks 'वो वासुदेव:; Dis मंत्रिणं वा". — ') Bs Dr (except Drs) 'थें प्रविष्टं. Dis सर्वार्थे वे पांडवानां नि". — ') Ki Vi B D (except Drs Ds-11.14; Dri.ns erroneously; Dis missing) Nilp बस्पेंद्राचा (for बस्पेमां गां). Ks Ds 'ऋमं चैकमा'; Bi Drs 'मसेवमा'; Dr.12 'मंवपमा'; Ds-11 'मं चेवमा'; Dis 'मं त्वेकमा'. — N (Ks marg.; Dis missing) Ti ins. after 118;

51* यदाश्रोषं लोकहिताय कृष्णं शमार्थिनमुपयातं कुरूणाम्। शमं कुर्वाणमकृतार्थं च यातं तदा नाशंसे विजयाय संजय॥

 $[\ ^{5})\ \mathrm{K}_{5}$ सामार्थिनं. $\mathrm{Ko.2.8\ D1s}\ ^{\circ}$ नं याचमानं कुरूंश्च; $\mathrm{V1}\ ^{\circ}$ नं चागतं कीरवाणां. $-\ ^{\circ})\ \mathrm{K}_{5}$ क्षेमं कु $^{\circ}$.]

119 ") G2.8.7 'दु:शासनाभ्यां. — b) D14 बुद्धि: कृता; G (except G4) 'दिं कृत्वा. — b) K1.4 Dr (except Dr2) G1-3 M दर्शयंतं; G7 'नीटयं.

120 Ki Dis transp. 120 and 121. For Gr see below. — ") Gs. 5 देवं प्रयांतं. — ") Bs रहस्येका"; Ts Gs. 3 रहस्येका"; Gs रहस्येता". — ") Gs आत्याँ; Gs-6 तत्तां. Gs. 3 पुन: (for पृथां). — Gr subst. for 120: Ts Gs-3 ins. after 120:

52* यदाश्रीषं वासुदेवे प्रयाते रथाङ्गहस्ते फाल्गुनेनान्वितेऽपि । भारद्वाजं चाशिषोऽनुब्रुवाणं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२१
यदाश्रीषं कर्ण उवाच भीष्मं
नाहं योत्स्ये युष्यमाने त्वयीति ।
हित्वा सेनामपचक्राम चैव
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२२
यदाश्रीषं वासुदेवार्जुनौ तौ
तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् ।
त्रीण्युप्रवीर्याणि समागतानि
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२३
यदाश्रीषं कश्मलेनाभिपन्ने
रथोपस्थे सीदमानेऽर्जुने वै ।
कृष्णं लोकान्दर्शयानं शरीरे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२४

प्रहीतुकामं मम पुत्रं द्विपेन तदा नाहांसे विजयाय संजय ॥

[°) G1 पुत्रावजानन्. G1 °तुना सम पुत्रद्वि°.]

121 Ds om. 121. K1 D14 transp. 120 and 121.

-- b) K3 B4 D6-8.12 T1 (by corr.) G2.4.5 तदा भी.

— °) C4. 5 त्वाशियो. K5 'यो विश्व'; V1 'योथ श्व'.

122 Ge Mi om. 122. Ks (in which st. 122 is partly illegible) ends with * * विमा; next folio (8) is missing. — ") Gr एवाइ (for उवाच). Ki च वाक्यं. Ke Bi.s.4 Dn Dr Ds-12 यदा कर्णो भीत्ममुगच वाक्यं; B2 Da Di, with this reading, ins. -श्रीपं after यदा. — ") K4.6 Vi B D (except Dai Dn De; Dis missing) जीवमाने. Dis Gr स्वयेति. — ") M (Mi om.) सेनां परिच". Ke Vi B D (Dis missing) चापि (Ds as in text; Ds.8.9 वापि); S (Ge Mi om.) भूय: (for चेव). Ks तसाहेशादुपचक्रमेण चैव.

123 Ks Gr om. 123. — *) Dis Gs तदा (for तथा). Ko गांडिवं चाप्र°. — ") Gs समीडि"; Ms महाधना (for समा).

124 Grom. 124. — ") Ko कहम के चामि"; Gs.s केशवेमा". — ") Dan सीदताम जुनेन. Gs "ने पि वे. Du च (for वे). — ") Ks हारकां को कं; Tn Gs.s हुत्साम्छो".

यदाश्रीषं मीष्ममित्रकर्शनं
निप्तन्तमाजावयुतं रथानाम् ।
नैषां कश्चिद्वध्यते दृश्यरूपस्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२५
यदाश्रीषं मीष्ममत्यन्तग्र्रं
हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् ।
शिखण्डिनं पुरतः स्थापयित्वा
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२६
यदाश्रीषं शरतल्पे शयानं
युद्धं वीरं सादितं चित्रपुद्धः ।
भीष्मं कृत्वा सोमकानल्पशेषांस्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२७

125 ") B. De G. s भीमम. Ko 'किशिनं; K. e Vı Dr Dı 'किर्षणं (Dr ' पैनं). — b) G2 'तं गदानां. — ') B. Vı Gı (before corr.). e न चैपां; Gs न तेषां. Kı 'द्वस्यते स्यात'; K² 'द्वास्यते दश्यरूपं; Ks missing; Ke Vı Bı-s Da Dn D2. 4-6. 8 'द्वस्यते ख्यात'; Bı 'द्वस्यते स्यात'; Dr द्वस्यते स्यात'; Dı 'द्वस्यते स्यातं'; Gı 'द्वस्यते स्यातं'; Gı 'द्वस्यते स्यातं'; Gı 'द्वस्यते स्थातं'; Gı 'द्यते स्थातं'; Gı 'द्वस्यते स्थातं'; Gा 'द्वस्यते स्थातं'; Gा '

53* यदाश्रीषं चापगेयेन संख्ये स्वयं मृत्युं विहितं धार्मिकेण । तत्त्वाकाषुः पाण्डवेयाः प्रहृष्टाः स्तवा नाशंसे विजयाय संजय ॥

126 D14 om. 126. — 8) G1-8 'स्वप्रमत्तं.

127 K1 om. 127. — b) D2-4 युद्धे वीरं; S (except G1-8.7 M1) वृद्धं द्वारं. K6 छादितं; Dns D14 साधि ; G4.6 सृद्धि ; G1 तरसा. — b) T2 द्वा; G2 शित्वा; G8 हत्या; G1 दिश्वा (for कृत्या). Bs 'ह्यवीयांन् (m as in text).

यदाश्रीपं शांतनवे शयाने
पानीयार्थे चोदितेनार्जनेन ।
भूमिं भित्ता तर्पितं तत्र भीष्मं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२८
यदाश्रीपं शुक्रस्यों च युक्ती
कोन्तेयानामनुलोमौ जयाय ।
नित्यं चासाज्श्वापदा व्याभपन्तस्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२९
यदा द्रोणो विविधानस्नमार्गानिवदर्शयन्समरे चित्रयोधी ।
न पाण्डवाज्श्रेष्ठतमान्निहन्ति
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३०

C. 1, 186 B. 1, 1, 189 K. 1, 1, 212

128 °) M (except M1) 'धं शरतल्प शयानं (M4 'ने).
— °) Ks D7.12 S (except M1) 'यार्थ; Do पाथीयार्थ.
K2 D2-4 नोदिते'; K3 याचि'. K2.2 Dn1 D2.6-8.10-12
'ते चार्जुनेन; D14 नोदिते चार्जु'; G4-6 'ते शक्रस्नी. — °)
K1 चेव (for तम्र). G4-6 गां भित्वांभो वारुणेनाददाने.

129 क) Ko. 2.8 V1 B (B1 partly illegible) Da Dr D1-4.6.8 N1p यदा वायु: दारू; K1 D1.9-12 दा वायु: द्वारू; K4 G1 M2-4 दाश्रीषं दारू; K5 missing; K6 G2.3.7 दाश्रीषं चंद्रे; Dn दा वायुश्चंद्रे; D6 दाश्रीषं वायुं. M1 पं वायुशको च सूर्यः. Cd mentions द्वारू. अArj.: क्रुकेखपपाठः 1% — In B1, 129664 is rubbed off and illegible. — b) Ko.1 V1 B Dn Dr D2 M8 लोमा; Da D1.10 लोमो; M1 लोमाञ्. — ct) G1.7 om. 12964. Ko.2 Da T1 द्वाभपंत; K8 V1 भीष्यतः; K6 B2.3 D (D13 missing) भीषयंति (for Da see above; D2 द्वाभाषित); B4 भीषयंते; G4.5 द्वाभपंति. अArj.: भीषयंतित प्रायद्वाः पाठः 1% B4 marg. gloss: द्वाभवंतः विरुद्धं स्वितवंतः. T2 G6 निस्यं चास्मान्स्वापदमावद्वतो. K1 निस्यं चास्मा श्वपदो विभीषयंति तद्ववतस्तदा ना ; G2.3 निस्यं चास्मावृद्धिणवीर्योधिकानां तदा ना .

130 G2 om. 130-1. — ") Ko विविधान् चित्र". D11 "नस्रपूगान्. — ") Ko.2.4 V1 D (D13 missing) G1-6 निदर्शयन् (D3 अद्रशे"); K2 अद्रश्यत्. D2-4 शस्यो". — ") S (G2 om.) तान् (for न). G1 पाधियाञ्. K3 V1 B D (except Da Drs; D13 missing) श्रेष्ठतरान्. T1 न इंते; T2 Ge 1 M न इंति. K2 subst. 131° for 130°. C. 1. 187 B. 1. 1. 189 K. 1. 1. 213

यदाश्रीपं चासदीयान्महारथा-न्व्यवस्थितानर्जनस्थान्तकाय । संशप्तकान्निहतानर्जुनेन तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३१ यदाश्रीपं व्यूहमभेद्यमन्यै-र्भारद्वाजेनात्त्रश्लेण गुप्तम् । मिन्वा सौभद्रं वीरमेकं प्रविष्टं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३२ यदाभिमन्युं परिवार्य बालं सर्वे हत्वा हृष्टरूपा बभुवुः । महारथाः पार्थमशक्रुवन्त-स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३३ यदाश्रीषमभिमन्युं निहत्य हर्पानमुढान्कोशतो धार्तराष्ट्रान् । क्रोधं मुक्तं सैन्धवे चार्जनेन तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३४

131 G2 om. 131 (cf. v. l. 130). M4 transp. 131 and 132. — ") G6 "पं त्रेगर्तान्म". V1 "यान्प्रवीरान्. — ") V1 D14 M4 अवस्थि". G1.6.7 "स्यांतराय; G4.6 "स्यं. — G1 om. 131^{cd} and 132. — ") K1 'काक्श्रेष्ठ-तमाश्चिहंति (cf. 130°).

132 G1 om. 132 (cf. v. l. 131). M4 transp. 131 and 132. — b) Da 'मस्त्रेण; Drs.r4 'शरेण. — ') G8 जित्वा सो'. K3 एकवीरं; G2.3 वीरमेनं.

133 Gs om. 133. — ") V1 सर्वे; D2 -माणै:; Ds -माणं; D6-12 बाणै: (for बालम्). M1 यदाश्रीषमभिमम्युं च बालं. — ") K0 सर्वे हित्वा; V1 हत्वा बालं; Dr1 वें हता; Ds वें हत्वा; M (except M1) हत्वा सर्वे. — ") D14 रिशं. S (Gs om.) रिथा (G1.2 'रथं) मन्युम् (G2 चाभिमन्युम्) अशक्तुं (G2 कुवन्; G8 क्वंतं; M1.2.4 क्वंतः).

134 a) K2 T1 G4-6 वं चाभिम. — b) G2 ह्यान्मू. K1 G4-7 M2.4 मोहात् (for मूढान्). D14 हर्पान्मूढाश्रुक्त शुधांतराष्ट्रा:; T2 = नमोहात्क्रोधतो धार्तराष्ट्रा:. — c) V1 B4 D (D18 missing) M4 क्रोधादुक्तं (D2 as in text; D7.12 क्रोधायु); B2 क्रोधमुक्तं (m 'युक्तं). K0.2-4 B8.4 Dr सेंधवायार्जु .

135 D14 om. 135. — b) V1 प्रतिश्रुतां तद्वधार्थेर्जु; 8 (except G1.8.7 M1.8) कृतां तदा (M1.4 ततो) मन्युना

यदाश्रीषं सैन्धवार्थे प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातां तद्वधायार्जनेन । सत्यां निस्तीर्णो शत्रमध्ये च तेन तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३५ यदाश्रीषं श्रान्तहये धनंजये म्रक्तवा हयान्पाययित्वोपवृत्तान् । पुनर्युक्त्वा वासुदेवं प्रयातं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३६ यदाश्रीषं वाहनेष्वाश्वसत्सु रथोपस्थे तिष्ठता गाण्डिवेन । सर्वान्योधान्वारितानर्जुनेन तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३७ यदाश्रीषं नागवलैर्दुरुत्सहं द्रोणानीकं युयुधानं प्रमध्य । यातं वार्ष्णेयं यत्र तौ कृष्णपार्थी तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३८

चार्जुं. — •) V1 B D (D18 missing; D14 om.) M1. 8 सत्यां तीर्णा; T2 सत्यां चीर्णा. M8 तु (for च), G2.8.7 स्वनेन.

136 Ds om. 136. — ") Ks Ds Gr. 4 (before corr.) शांत ; Dri शांतवाहे (for श्रान्त). — b) Ds. 6-8. 10-12. 14 Ts मुक्तान्ह . Gr "यान्वायुयुत्वोप". Ks "यित्वापकृत्य; Ks Brm "त्वा तवंभः; Drr "त्वाप"; Drr पापयिवापतृतान्; Gs. 8 "त्वाथ तृतान्; Gs. 6 "त्वापयातान्. Tr मुक्तवा पायंन्वायय-त्वोप". — ") Ks Dr (except Drr) Ds. 9. 10 शुंकरवा; Ds. 8. 11 युक्ता; Drr शुंक्ता. Kr प्रवृत्तं; Vr Ds. 8. 10 S "यांतं (Ts 48 in text; Gr "युक्तं).

137 Kaom. 137. G2 transp. 137 and 138. — ")
K1 "नेषु क्षमेषु; Ke V1 Dn D1. 5 "ह्वक्षमेषु. — ") Dr1
Ds. 6. 10 तिष्ठतां. Ko Dn2 Dr1 Ds T M1 पांडवेन; V1
शांतवे"; D14 वार्जुने"; G M2-4 फल्गुने" (G4. 6 as in D14;
G5 as in text). — ") Ds सर्वानेतान्; M1.4 "न्वाधान्.
D14 G4-6 "तान्पांडवेन; G1-8 "तान्वाणपुंखे:; M (except
M1) "तान्वाणपुंगे:. G7 बाणपुंखेस्तथापि (for बारिता").

138 Ds om. 138. Gs transp. 137 and 138. — *)
Ko नागकुले; K1.4 *कुलेर; V1 *कुलं; D148 (except T1)
*बलं. Ke B D (Ds om.; D18 missing) सुदु:सहं (D14
निक्*) (for दुक्*). — *) D14 M2-4 द्रोणं चाकी:; G2-5 M1

1

यदाश्रीषं कर्णमासाद्य मुक्तं
वधाद्गीमं कुत्सियत्वा वचोभिः।
धनुष्कोट्या तुद्य कर्णेन वीरं
तदा नाशंसे विजयाय संजय।। १३९
यदा द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च
कर्णो द्रीणिर्मद्रराजश्च श्रूरः।
अमर्थयन्सैन्धवं वध्यमानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय।। १४०
यदाश्रीषं देवराजेन दत्तां
दिव्यां शक्तिं व्यंसितां माधवेन।
घटोत्कचे राक्षसे घोररूपे
तदा नाशंसे विजयाय संजय।। १४१
यदाश्रीषं कर्णघटोत्कचाभ्यां
युद्धे मुक्तां स्तुतुत्रेण शक्तिम्।

यया वध्यः समरे सन्यसाची
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४२
यदाश्रीपं द्रोणमाचार्यमेकं
धृष्टद्युम्नेनाभ्यतिक्रम्य धर्मम् ।
रथोपस्थे प्रायगतं विश्वस्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४३
यदाश्रीपं द्रौणिना द्वैरथस्थं
माद्रीपुत्रं नकुलं लोकमध्ये ।
समं युद्धे पाण्डवं युध्यमानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४४
यदा द्रोणे निहते द्रोणपुत्रो
नारायणं दिन्यमस्रं विकुर्वन् ।
नैषामन्तं गतवान्पाण्डवानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४५

C. 1. 201 B. 1. 1. 203 K. 1. 1. 227

°नीके. G: युश्यमानान्; M (except M1.8) °ध्यमानं.
— °) Ke Dr (except Drs) D14 T2 G (except G7)
यांतं. K: कर्ण (for वार्लोयं). Dr4 तत्र (for यत्र).

139 b) D2-4 भयाद्वी°; Gr तदा भी°. K (except Ks. s) Da गई' (for कुरस'). — ') Ds 'ट्याकृत्य कर्णे नृवीरं. 140 D3 om. 140; G3.7 M1 om. 140-1. — ') S (G3.7 M1 om.) यदाश्रीपं कृ°. — b) M2.4 द्रोणो द्री°. D1 'राजोथ द्रू.'. K2 वीर:; G2.4 संख्ये; G3.6 संधे (for द्रूर:). — ') G (except G1; G3.7 om.) नारक्षन्यरसंधवं. D10.11 मध्यमानं.

141 Gs. 7 M1 om. 141 (cf. v. l. 140). S (except T G1, and Gs. 7 M1, which latter om. 141) transp. 141 and 142; Gs (hapl.) om. 141°, the prior half of 141°, the latter half of 142° and 142° . — b) K1 Ds. 8. 9 ° कि स्वंसितां. G2. 4. 8 शक्ति मुक्तां शंकितां मा°. — ') K6 रक्षसि. Ds-12° ह्यां.

142 For the sequence of G and M cf. v. l. 141.

— b) Ke हंद्दे; Dn Dic. 11 G2 युक्त (for युद्धे). — ') Ks
Ds T2 Gs. र यथा; G2.4 M2 यदा (for यथा).

143 °) K2 द्रोण आचार्यवर्य. — °) B1.4 D12.14 ° क्षेत्र डयति °; B2 Da D6-0 ° क्षेत्राडय °; B8 ° क्षे स्वं डय °; D8.4 ° क्षेत्र स्वं डय °; G6 ° क्षेत्र द्य °. — °) K1 विवशसं; K5 B1 m Ds G6 विशसं.

144 D10 om. 144. K1.2.s transp. 144 and 145.

— ") Dn3 Ds G3 वै (for है-). — ") K (except K1.4.5) V1 D (except Da Dr Ds; D10 om.; D13 missing) माद्रीसुतं. T1 यूथमध्ये; T2 G6 M योध (M1 योध). — ") K6 स्थितं युद्धे. K3.6 G2 युद्धं; G6 सम्बद्ध (for युद्धे). K6 B D (D10 om.; D13 missing) मंडलश्चरंतं (D1 मंडलेनश्चरंतं; Ds as in text; D0-9.11.12 मंडलं संचरंतं); V1 मंडलेम्थश्चरंतं (for पाण्डवं यु). D14 वं श्वाधमानं. — After 144, K3 roads 147 and K1 ins. 54* (cf. v. l. 145).

145 K1. 8. 8 transp. 144 and 145. — *) Ds M1 यदाश्रीषं; G1. 2. 4. 8 तदा (for यदा). — b) K3 आमकुर्वेन; K5 D10 (वि over प्र) M4 "सं प्रकु". — c) D14 G8 कृत" (for सत"). — K2. 4. 6 Dn Dr D1. 2. 6. 8-11 ins. after 145: K1, after 144: Ko. 8 Ds. 4, after 147:

54* यदाश्रीपं भीमसेनेन पीतं रक्तं श्रातुर्युधि दुःशासनस्य । निवारितं नान्यतभेन भीमं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[°) Ko. 2-4 न तमन्येन; Ke रणमध्ये न; Da रणभीसेन.] Ks cont.:

55* यदाश्रौषं भीमकर्माणसुत्रं रणे भीमं शोणितं पीतवन्तम्। भिष्ता वक्षो युवराजस्य सूत तदा नाशंसे विजयाय संजय॥ C. 1 208 B 1. 1. 205 K. 1. 1. 229 यदाश्रीपं कर्णमत्यन्तश्रूरं हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् । तसिन्भावणां विग्रहे देवगृह्ये तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४६ यदाश्रीपं द्रोणपुत्रं कृपं च दुःशासनं कृतवर्माणम्रग्रम् । युधिष्ठिरं शून्यमधर्पयन्तं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४७ यदाश्रीषं निहतं मद्रराजं रणे शरं धर्मराजेन स्रत । सदा संग्रामे स्पर्धते यः स कृष्णं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४८ यदाश्रीपं कलहद्यूतमूलं मायावलं सौवलं पाण्डवेन । हतं संग्रामे सहदेवेन पापं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४९

146 B4 D5.7.12 om. 146. K5 Cd transp. 146 and 147. — ") V1 कर्णमासाथ शू. — ") K4 "वे दु:प्रश्रूषं. D11 "प्रसद्धं; G (except Ge) "प्रमत्तं. — ") K5 यस्मिन. V1 चेव युक्ते; D6.8-11 "युक्ते; G8.7 "तुल्ये; Cd "गुद्धे (as in text).

147 B4 D8 om. 147. K8 reads 147 after 144; K5 Cd transp. 146 and 147. — 6) Dn ेत्रं च हारं. — After 147", folium partly damaged in K5. — Gr om. 147°d. — 7) D14 योधिष्ठरं. K1. 5 Dn D1 धर्मराजं जयंतं; K8 M1 हारमं; K6 सैन्यममर्पं; D14 सैन्यमं; T G1 M2-4 स्वयमेवासिष्ठष्ट (T2 वसिष्ठण); G2.4-6 हारममर्पं; G8 हारमना: प्रध्रयं. Cd अमर्पयंतं. — After 147, Gr reads 150 and Ko. 8 D8.4 ins. 54* (cf. v. 1. 145).

148 Gr read 150-1 between 147 and 148.
-- ") Ks "पं महराजं हतं चे. -- ") Kı युद्धां श्रेष्ठं धर्म".
Mı "न युद्धे. -- ") Ko सा; Ke Ds.11 च; Vı Dn D1.2
G1.2.6 नु (for स). D14 कर्ण (for कुळां).

149 *) K1-4 B1 Dr D1. 5. 9-11 T2 G (except G8. 6) M1 कलई. — b) K5 मायावित सी. D11 पांडवानां. — b) K4 रणे (for संद्रामे).

150 In G1, 150 follows 147 (cf. v. l. 148).

- a) K1-5 V1 Dr D2-4.8 G1.2.6 शांतमेकं; T1 भैनं;
G2 शोकमध्ये; G1 शांतवेशं. — bc) K1 transp. हुदं गरवा

यदाश्रीषं श्रान्तमेकं श्रयानं हदं गत्वा स्तम्भयित्वा तदम्भः। दुर्योधनं विरथं भग्नदर्प तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५० यदाश्रीषं पाण्डवांस्तिष्रमाना-न्गङ्गाहदे वासुदेवेन सार्धम् । अमर्पणं धर्पयतः सतं मे तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५१ यदाश्रीपं विविधांस्तात मार्गा-नगदायुद्धे मण्डलं संचरन्तम् । मिथ्या हतं वासुदेवस्य बुद्ध्या तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५२ यदाश्रीपं द्रोणपुत्रादिभिस्तै-हितान्पाञ्चालान्द्रीपदेयांश्च सुप्तान् । कृतं बीभत्समयशस्यं च कर्म तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५३

(in b) and दुर्योधनं (in b). Ko. 1.4 D14 अञ्चलक्षं; Ks V1 B1.2.8 m D (except Ds; D18 missing; for D14 see above) 'शक्ति; Ks B8.4 T1 'सिवंध; G8.7 'सैक्यं.

151 D14 om. 151. — ") K2.8 D9-11 Cd धुमानं. — b) K1 V1 B D (except D8.4; D18 missing; D12 om.) गरवा (for गङ्गा-). D6-12 हुदं (for हुदं). K6 हुदं गरवा वा . — °) G1 अमर्षि . K0.8.4 Dn Dr2-r4 D1.2.6.8.9.11.12 M2.8 ध्षेयंत:; K2 Dr1 D1 धर्मयं ; K8 मर्पयं ; K6 (m कर्ष) यं ; Da वर्षयं ; D4 मर्ष . K4 सुहुरसु; G6 सुतान्म. G3.7 अमर्षिणा भीमसेनेन यांतं. — In G7, 148 follows 151 (cf. v. l. 148).

152 °) Ko 'धान्स्त, K1 'धां शकः; K4 B D (except Ds. 14; D18 missing) 'धांश्रित्र; M1 'धान्साधुः.

- ') K1 गरवा युक्तं; B1 D8 तदा युद्धे. K1 मंडलै: सं'; K8 Dr1 मंडलेशश्र'; K4.6 मंडलान्सं'; K5 मंडलान्श्रश्र'; V1 D5 मंडलांश्रीव कृरवा; B Da Dn Dr2-r2 D1-4.6.7.12 T M1 मंडलश्रश्र ; M2-4 मंडलतश्र'. - ') V1 हतं राजानं (for मिथ्या हतं).

153 °) Dri 'त्राश्चितेसे:. — °) Ti Gi हत्वा; Gs सुतान् (for हतान्). Ko.s Dri.ri Di.ii पंचाळान्; Ds-5.14 Gs.i बाळान्. Ds 'देवान्सुसुसान्; Dis 'देवान्प्रसु'. — °) Dii कृतं वे बी'. Gi बीभत्सुमध शक्यं च; Gs 'त्सुमशक्यंसं च; Gi 'तसुमध'.

यदाश्रीषं मीमसेनानुयातेनाश्चत्थाम्ना परमास्तं प्रयुक्तम् ।
क्रिद्धेनैषीकमवधीद्येन गर्भं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५४
यदाश्रीषं ब्रह्मशिरोऽर्जुनेन
मुक्तं खस्तीत्यस्त्रमस्त्रेण शान्तम् ।
अश्वत्थाम्ना मणिरतं च दक्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५५
यदाश्रीषं द्रोणपुत्रेण गर्भे
वैराट्या वै पात्यमाने महास्त्रे ।
द्वेपायनः केशवी द्रोणपुत्रं

 154^{ab}) D_{14} "सेने तु याते अश्व". Ko वरमस्त्रं; K_4 दिव्यम"; D_1 परम". — ") K_1 "कमावधी"; V_1 D_{14} 'केनाव"; $G_{1,2,4,6}$ "कं नाव". K_6 'धीदुत्तरायाश्च गर्म". G_3 "कं तं निपालैव ग"; G_1 "कं तं निह्लैव (om. गर्भ); M "कं नावधीतं तु ग".

155 °) Da °षं भीमशिरों. — °) V1 सूक्तं; B2m.8m T M4 सुक्तवा. G6 °त्युप्तं (for °त्युखं). K2 सुक्तं स्वस्तीत्युक्तवा हाखं; K4 स्वस्तीत्युक्तवा त्युखं; K6 D (D18 missing; for D14 see below) स्वस्तीत्युक्तवाख्यम् (Dr1. r4 क्रांचा चाख्यम्; D2 क्रांचा श्राध्यम्; D3 क्रांचा ख्याम्; D4 क्रांचा आख्यम्; D4 क्रांचा आख्यम्; D11 क्रांचाख्यम्) अखेण (D7. 12 श्रांचाण); M8 सुक्तवा ख्यासित्युक्तमात्रेण. D14 सुक्तं ब्राह्मस्थं प्रशांतं. — °) K1 मोलिएतं. V1 D14 च युक्तं; T1 G च सुक्तं. 156 °) K2.8.4 (before corr.) Dn8 विराद्यां. B1.4 Dn पाट्यमाने; D10.11 M1 पाद्यं; G1 बाध्य (от. माने). K6 B (except B2) D (except D8.4.14; D13 missing) G6 महाखे:. — D10.11 T1 G1.2.4.6 ins. after 156° ;

^{56*} संजीवयामीति हरेः प्रतिज्ञां

तदा नाशंसे विजयाय संजय।

— °) Ko. 2. 5 Ds. 14 M1 'यनं केशवं. — d) Ko. 2. 4 (before corr.) श्पानान्; K1 शश्यं (sic); K8 प्रपन्नान्; Ds प्रपन्न; Do-11 S श्पेतां (G1 स्पेतां; M1 श्पंत:); D14 श्पंतं (for शशाप). — De. 3 T1 G2. 4. 5 ins. after 156:

57* बुद्धा चाहं बुद्धिहीनोऽय सूत संतप्येऽहं पुत्रपौत्रेश्च हीनः। संचिन्तयश्चय विहीनबुद्धिः कर्तेष्यतां नाभिजानामि सृत ॥

[Ds.s read (in b) 'तत्य व, (in b) 'सितयानीय, (in d) 'तां चाभि'.]

4 (2nd ed.)

परस्परेणाभिशापैः श्रशाप ॥ १५६
शोच्या गान्धारी पुत्रपौत्रैर्विहीना
तथा वध्वः पितृभिर्श्रातृभिश्च ।
कृतं कार्यं दुष्करं पाण्डवेयैः
प्राप्तं राज्यमसपत्नं पुनस्तैः ॥ १५७
कष्टं युद्धे दश शेषाः श्रुता मे
त्रयोऽसाकं पाण्डवानां च सप्त ।
इ्यूना विश्वतिराहताक्षोहिणीनां

तस्मिन्संग्रामे विग्रहे क्षत्रियाणाम् ॥ १५८ तमसा त्वभ्यवस्तीणों मोह आविद्यतीव माम् । संज्ञां नोपलभे स्त मनो विह्वलतीव मे ॥ १५९

C. 1, 211 B. 1, 1, 25 K. 1, 1, 24

157 b) K1.3 V1 B D (D18 missing) बंधुिम: पिनृ (D6 सर्वेबंधु°; D11 as in toxt); K2-विधा पि°; K4 वध: पि°; K6 पिनृभिर्वेधु°; G1 वध्वा सिख्ः M1 वंद्रथे: पि° (for वध्व: पिनृ). G5 तदावस्था सिख्भिर्भाः. T1 तदा नात्रंसे etc. — °) V1 D5 G7 कर्म (for कार्य). K6 दुस्त°; Dr (except Dr1) कीर्वे:; D5.6.5 दुग्कृतं (for दुरक्रं). — d) T1° उथं चास°; G1.2.4.6 °उथं नास°; G6 °उथं नास°. K1° पक्षे: (for °पक्षं).

158 ") Da युद्धं (for युद्धे). T युद्धं हतसेषा:. Ks Ds "षा: सुता; G2.4.5 "षा: थुतं. G3.7 "षाश्च योधा:. — b) Ds पांडवेयाश्च. — c) V1 अष्टाविं . K8.5 V1 M1 विंशति- विंहता ; K4 (before corr.) "तिह्ता ; D10.11 T1 G1.2.4.5 M2.4 "शासादिता"; D14 "शासंहता ; M8 "शाबिहता . D7.18 हता विंशतिरोहता ; D8 G3.7 न्यूना विंशस्मादिता . K5 अष्टादशाक्षोहिणीनां हता वे. — d) K6 युद्धे ; G2 ग्रामे (for संग्रामे). K4 तुमळे; K2 V1 B D (for Ds see below; D18 missing) M2.8 भैरवे; T1 निग्रहो; T2 G4 (by corr.) निग्नतां (for विग्रहे). Ds तिस्मन्युद्धे कोरवैक्षेत्रि . — G2.4.5 ins. after 158:

58* कालाभिपन्ना समितिमेहात्मनां निपृदिता हेतुरासीत्मुतो मे ।

159 °) Ko. १ स्वितिविद् ; K3 स्वेतिविद्धीण ; K4 स्वध विद्धीण ; K5 G5 स्वभ्यवि ; T M संवृतस्तूण (M1 as in G1 below); G1 स्त्वभ्यवस्तीण ; G2 स्त्वभ्य ; G8. १ बहुविद्धीण . K1 V1 B D (D18 missing) तमस्त्वतीय विद्धीण (D5 यस्तंस्मृत्य विद्धीण ; D14 तमसांघस्य वि); K6 तमस्वतीय वि . Cd तमसा (as in text). — b) D8.6 मोहमा ; D5 तमंश्चावि . M (except M1) मा. — b) K1.0 D1 संज्ञा; G (except G8.6.1) ज्ञानं. T1 नो स्थाते; T2 G6 नेव रू .

C. 1. 217 P. 1. 1. 28 K. 1. 1. 24 इत्युक्त्वा धृतराष्ट्रोऽथ विलप्य बहु दुःखितः ।
मूर्च्छितः पुनराश्वस्तः संजयं वाक्यमन्नवीत् ॥ १६०
संजयैवंगते प्राणांस्त्यक्तिमिच्छामि माचिरम् ।
स्तोकं द्यपि न पश्यामि फलं जीवितधारणे ॥ १६१
तं तथा वादिनं दीनं विलपन्तं महीपतिम् ।
गावल्गणिरिदं धीमान्महार्थं वाक्यमन्नवीत् ॥ १६२
श्रुतवानसि वै राज्ञो महोत्साहान्महाबलान् ।
द्वैपायनस्य वदतो नारदस्य च धीमतः ॥ १६३
महत्सु राजवंशेषु गुणैः समुदितेषु च ।

Ks Ds.7.10-12.14 °ਲਮੇਰ੍ (for °ਲਮੇ). G (except Gs) °ਮੇ ਕੀਵ. — d) T2 ਕਿਤਕਲ[°].

160 Before 160, K1 B2 Dn Dr ins. सोतिस्वाच; Ds सूत उ°. — ") Ks वे; Gs. 7 M - पि (for 5थ). — b) Ds विकल्पेबंहु. B3 T मृशदु: ; D14 G6 च सुदु: . — ") G7 "राश्वस्य. — After 160, K6 D1.2.4.8-11 repeat 96^{ab} (v. l. सर्व स्वं for में सर्व).

161 Before 161, Ke Ba (marg.). 1 Dr D1.5.6.11 T1 ins. धृतराष्ट्र उवाच. — b) Ge धर्तुसिच्छा°. — cd) K1 चापि; Ke तत्र; B4 हात्र; D11 वापि; G2 होत्र (for हापि). M1 च (for न). Ke जीवस्य धा°. D5 स्तोकं कालं नु दु:खेन जीवितं नोस्सेंड हाई.

162 Before 162, K4 (marg.). 6 B D (except Ds; D13 missing) ins. सीतिस्वाच. In Ds, 162 is ins. in marg. — a) T1 Go M2.8 तमेवं वा. K (except Ko) V1 Ds विद्वरं (for वादिनं). D14 दु:बात् (for दीनं). — b) B2m मुहुर्मुहु: (for मही). — N (except Ko Ds; K4 marg. sec. m.; D18 missing) T1 ins. after 162 ab:

59* निःश्वसन्तं यथा नागं मुद्यमानं पुनः पुनः।

[Ke Vi विमुद्धंतं मुहुर्भुहुः; D (except Dn Dr Ds; Dis missing) "मानं मुहुर्भुहुः.]

— °) K_1 गवलगिन °; K_5 — वानि °; B_1 (m as in text) D_2 °लगिन °; D_4 °द्राण °; $D_{1.12}$ °लगिन °; $G_{2.8.5.6}$ °वत्गण °. D_3 इदं श्रीमान्; G अदीनात्मा (G_6 अयं धी °). — °) T_2 संजयो वा °.

163 Boforo 163, K2.6 B D (except Da; D13 missing) ins. संजय उवाच; T2 G संजय:. — D5 om. 163—189° , ins. marg. शुटिपत्र एकएत्र द्विव. — ab) D9 G2.8.7 वानिसा. V1 B D (except Da D2-1; D5.18 missing) G6 M3 व राजन; T राजेंद्र; G1-5 M2.4 मेधावी; G7 मेधाविन; M1 राजेंस्थं. G2.8.7 'स्साह महावल; M1.8 'स्साहान्महास्मन:

जातान्दिव्यास्तविदुषः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ १६४ धर्मण पृथिवीं जित्वा यज्ञैरिष्टाप्तदक्षिणैः । असिल्लोके यशः प्राप्य ततः कालवशं गताः ॥ १६५ वैन्यं महारथं वीरं सृद्धयं जयतां वरम् । सुहोत्रं रन्तिदेवं च कक्षीवन्तं तथौशिजम् ॥ १६६ बाह्णीकं दमनं शैव्यं शर्यातिमजितं जितम् । विश्वामित्रममित्रधमम्बरीषं महाबलम् ॥ १६७ मरुत्तं मनुमिक्ष्वाकुं गयं भरतमेव च । रामं दाशरिथं चैव शश्विनदं भगीरथम् ॥ १६८

Ks श्रुतवानिस वदतो * * * * महाबल (rost missing).
— °) (+6 °स्य वचनात्. — °) K1 महाईस्य च.

164 Di om. 164-165°. — °) Dr (except Dri) प्रमुदि. Gi. 5 °तेन च. — °) Ks ज्ञानदि°; G (except Gi) जाता दि°. Ks °स्वयुपः; Gi °स्वकुशस्ताः.

165 D1 om. 165^{ab}. — ^b) Ks Dr4 Ds-10.12 'ड्रा सदक्षिण:; D14 'ड्रा सुद'. — ^d) K1 गता; Ks 'त:; B D (Ds. 13 missing) 'तान.

166 ") Ko वैशं; K1.5.8 VI B D (except Do-11; Ds. 13 missing) T1 Gt शैंड्यं; Kt चेस्यं (for वैन्यं). G1.4.5 वीर. T2 G2.3.7 युवनाश्चं महावीरं. — b) Ko.1.5 Dr1 D1 G3.7 संजयं. D1 यजतां. — d) Ko काक्षीवंत तथोसिजं; K1 कौंकवंतं तथोषिजं; K2 B3 D5 (before corr.).10 काक्षी तथों ; K4 काक्षिवं च तथोरसीजं; K5 कांक्षीवंतमुतौशिजं; K6 D14 तं महीजसं; V1 B1m.4m Da D3.4 काक्षी महीजसं; B1.2.4 काक्षी तथोषिजं; Dn काक्षी महायुत्तं; Dr D2 काक्षी तथोषिजं; D1 तं महायुत्तं; D5 काक्षी ततोशिषं; D7 कांक्षी ततोजिषं; D8 तं ततोशियं; D12 काक्षी ततोजिषं; T1 वंतमथोशिवं; T2 वंतमथोशिवं; G2 वंतमथो शिवं; G5 कक्षवंत त°; G6 M कक्षीवंतमथे। (M1 वंतमथो शिवं; G5 कक्षवंत त°; G6 M कक्षीवंतमथे। (M1 वंतमथो शिवं; G5 कक्षवंत त°; G6 M कक्षीवंतमथे।

167 °) K2 Da G2 बाहिहकं. K5 वैद्यं; K6 B D (Ds. 18 missing) T1 Gc M4 वैद्यं (Dn वैद्य); V1 as in Dn; G1 वैद्यं (for होंडयं). — b) D2-11 G2.4 (before corr.) श्रद्याति°; G1 श्रयाति°; M2 शंयाति°. K1. 8. 4. 6 V1 B D (D5. 18 missing) नलं (Dns नृपं) (for जितं). K0 सह्यं हिमजितं नलं; K5 तथा सायातिमृतिजं; Gc शयौति च शिथि नळं; M1 महाजिमजितं धमं. — c) T श्रहरिश्चंदं. — d) K1 महारथं (for विस्तृ).

168 ") Ks. 4 Da महंतं. Ks मह°; Ds. 4 मंद° (for मनु°). — ") Ge हायं (for गयं). — ") Kı Mı दशरथं.

ययाति शुभकर्माणं देवैयों याजितः खयम् ।
चैत्ययूपाङ्किता भूमिर्यस्येयं सवनाकरा ॥ १६९
इति राज्ञां चतुर्विशक्तारदेन सुर्रायणा ।
पुत्रशोकाभितप्ताय पुरा शैब्याय कीर्तिताः ॥ १७०
तेम्यश्रान्ये गताः पूर्वं राजानो बलवत्तराः ।
महारथा महात्मानः सर्वेः सम्रदिता गुणैः ॥ १७१
पूरुः कुरुर्यदुः शूरो विष्वगश्चो महापृतिः ।

M (except M1) वीरं (for चैव). - d) K2.8.5 (before corr.).6 T2 G1-8.7 शशिबंदुं. - K1.4 marg.s (text and m) D (except Da D7.14; D5.13 missing) ins. after 168:

60* कृतवीर्थं महाभागं तथैव जनमेजयम् । [D_2 °र्यं च नाभागं.]

169 b) Ke G2.8.7 याचित:. G1.4.5 शुभं; G2.8.7 M1.8 पुरा (for स्वयम्). — b) Ks G1.2.4-6 M2.4 चित्रयू°; T2 G8 चित्रयू°. Da क्रांकिता. K1 चित्रयूपान्विता. — K5 सवने: कृता:; D4 S (except G6 M1.8) नार्णवा.

170 b) K1 महात्मन:; Ks Ds.14 G1.4.5 मह°; G6 महात्मना (for सुर°). — d) Ko.2.4 G6 Ms चैत्याय; Ks चैद्याय; V1 Dns M1.2.1 श्वेत्याय; D14 वैन्याय (for श्वेद्याय). I; D (Ds.18 missing) T1 Gs कीर्तितं; V1 G2 °ता.

171 °) K1 D1 T G4-6 M1.4 पूर्वे. — °) G (except G4.6) "बला (for "रथा). — ") Ko M1 सर्वे.

172 °) K2 G4.5 पूह: पुरुं; K5 B8 Dn2 D10 पुरु: कुं; D11 कुरु: पूं; G1 पुरु: प्ं; G2 कुरू: पुं; G3 कुरुं पूं; G1 रुरु: पूं. T2 M1 transp. कुरु: and यहु:. Dr (except Dr1) विश्वविद्या ह्यूं; D14 G (except G6) M1 विश्वविद्या. —) K0 D2 विश्वविद्या ह्यूं; K2 B Dn Dr (except Dr1) D1.3.4.14 विश्व ; K3 वार्मी; K4 वार्सी; K5 विष्याश्ची; G1.4.5 वृष्यश्च; G2 वृष्यव्यो; G3 विष्याव्यो; G1 विष्यश्च. K1 सहायति:; K6 कृति:; V1 Dn D1-4.6 G5 वृत्वा:; Dn1 वृत्ति:; M2.4 द्यः. —) K1 अनीना; K8 नश्च; K6 V1 B D (D5.18 missing) णुहो (D2 नुहो; D3.4 क्वहो; D3-11 नहो); G2.8.5.7 नेन; G6 नेना. — d) G2 कार्कु. D10 S (except M2.8) कृतो. G (except G6.7) वसु: (for रश्च:).

173 °) Ko.6 Drs D1.2 विजितो वीतिहोत्रोंग:; K1 Dr2.r4 D14 तो 'होत्रांग:; K2 विजयो 'होत्वांक:; K3 T1 G6 M1 'तिवीतिहोत्रोंग:; K4 विछतिवीतिहोत्रोंग:; K5 'तिवीतिहोत्रांग:; V1 विजयो वी'; D2 M2-4 तो वीति'; Dn विजयो 'होत्रोंग:; Dr1 जीवितो 'होत्रांग:; D8.4.8 'ती 'होत्रोंग:;

अनेना युवनाश्वश्र ककुत्स्थो विक्रमी रघः ॥ १७२ विजिती वीतिहोत्रश्च भवः श्वेतो बहद्धरुः । उशीनरः शतरथः कङ्को दुलिदुहो द्धमः ॥ १७३ दम्भोद्भवः परो वेनः सगरः संकृतिर्निमः । अजेयः परशुः पुण्डः शम्भुद्वावृधोऽनघः ॥ १७४ देवाह्वयः सुप्रतिमः सुप्रतीको बहद्रथः । महोत्साहो विनीतात्मा सुक्रतुर्नेषधो नलः ॥ १७५ हैं। १२३०

D6 ैती होत्रांग:; Dr. 12 ही चीतिहोत्रोंग:; D9. 11 ती ैहोत्रोंशः; \mathbf{D}_{10} °ती $^{\circ}$ होत्रांशः; \mathbf{T}_{2} विचित्री वी $^{\circ}$; \mathbf{G}_{1} °तिर्वीति $^{\circ}$; G2-6.7 विदितिवींति'. - ") Dri Dr. 8.18 G4.6 M1 भवश्वेतो; T1 योजनाक्षो; T2 G2.3 बृहच्छेतो; G6 हय'; G1 बृहत्सेनो; M भृहत्भानुः (M1 भवश्वेतो). Ks T1 G1.4.s बृहद्वथ:; Dr1 भव'; M2 'द्वछ:; M4 'त्फछ: (for बृहद्वह:). - ") K1 श्रेत"; V1 "धनु:; D14 "रह:; T1 G7 शित"; T2 G2 'रुह:; G3 शीतरुह:; M1 'युग्म: (for शतरथ:). - d) Ks काको; T1 कण्यो; T2 कंहो; G1. 4-6 कहो; G2 कुंभो; G3 कुंह्रो; for M see below. Ki द्रविही (sic); Ka दृहि'; Ks दंड"; K4 टलि"; Ks दु(corr. to हु)डिद्दही; Dr लोनि'; Da दुलिवुहो; Da लिभि"; Dia दुहिदहो; Ti दुविरुहा; Ta हुलिहुलो; Ga हुलिहुलो; for M see below. K1. 5 D14 G1. 4. 6 द्वह:; K2. 8 दुह:; K4 हृद:; G3 द्रम:; G6 भ्रवः (for द्रमः). G: गुद्धो हरिहयोद्यमः; M कण्डो (M2 कह्वो; Ms कण्वो; Ms कृह्वो) हुलिहुळो दुम:.

174 a) Dri देवोद्भय; (१1.2.4 M इंभो ; G3 जंभो ; G6 हिंभो ; G6 सहो . K3 T2 तथा; D2 परा; G2.3 पटो; T1 पर; (६1-6 M8 पुरो; M1 पुरा (for परो). K1 V1 B Da Da Dr D1.7.12 वेण: (Dri वेणु:); K5 वेण्य:; K6 D14 वेण्य:; T1 स्वेत:; G1 वीर:; M1 वेन: (for वेन:). — b) Dri G2 सागर:; M1 सं . V1 B4 Da T G1.4-6 M सांकृति ; D3 शंकृति ; G2 सागरी ; G3 सागरिनिम:; G7 सागरी नि . K5 समर: सन्कृति: निसि:. — b) Da Dr पुरुप:; D11 मा: (for परशु:). K1 पाँदु:; K2 पुंढ:; K3 पाँढ:; K5 D10 पांडु:; B4 पुत्र:. — b) K0.4 शंकुर; G1 शंखी (for शम्भुर). K1 देवो वृथो; K2 देवो वृथो; B1 वुथो; Dr (except Dr1) T2 वृथो; D14 देवो नगो; T1 पळो; G2 ह्मधो; G3 नयो; G1-6 वृतो; G7 ह्मथो; M1.4 पृथो (for देवावृधो). B3 D7.12 मध; D8 नव: (for Sनघ:).

175 ° 0 Dr ° यश्राप्रतिमः. Dr. 8 G2. 8. 7 ° यः सुप्रतीको बृहदश्रो वृ . G2 महद्रथः (for बृह °). — °) D1 निमताश्रा; D11 वीतितालः (for विनी °). — °) K1 सुकृतो नेपधो; K1 सुप्रसुनि ; K5. 6 V1 कृतुनि '; D1 M4 सक '; G1 सुकृति .

C. t. B. t. 1.295 K. 1. 1.251 सत्यवतः शान्तभयः सुमित्रः सुबलः प्रश्वः ।
जानुजङ्घोऽनरण्योऽर्कः प्रियमृत्यः शुभवतः ॥ १७६
वलबन्धुर्निरामर्दः केतुग्रङ्गो बृहद्भलः ।
धृष्टकेतुर्वृहत्केतुर्दांकेतुप्तर्निरामयः ॥ १७७
अविक्षित्प्रबलो धृर्तः कृतबन्धुर्ददेषुधिः ।
महापुराणः संभाव्यः प्रत्यङ्गः परहा श्रुतिः ॥ १७८
एते चान्ये च बहवः शतशोऽथ सहस्रशः ।
श्रूयन्तेऽयुतश्रश्चान्ये संख्याताश्चापि पश्चशः ॥ १७९

176 ") K1 शांतबल:; V1 T2 G1-8.7 M (except M1) 'ह्य:; Dr (except Dr1) 'नय:; G6 'भव: (for 'भय:). — K0 om. 176 om.; G2.3 'खल: (for सुबल:) and 177 om. — b) K6 D11 'लभ:; G2.3 'खल: (for सुबल:). M (except M1) सुहद्व: सत्यविक्रम:. — b) K4 T G6 M 'नरण्यक्ष; B1 'रयरण्यो'. V1 जानुघण्टो नरोलकी:. — b) D14 भियपुत्र:; G2.3.7 भियंगुश्च (for भिय'). M 'बंधुईद '(M1 'भृत्य: शुचि'). K2 भिय'; K4 Dn D1 G6 शुचि'; B1 च सुश्चत: (for शुभ').

177 Ko om. 177" (cf. v. l. 176). — ") M1 जल". K1.3.5 G4 निरामित्र:; V1 "मर्ष:; Dr 'नंद:; G2 "मर्श:; M (except M1) दुराधर्ष:. K4 बाळो बंधुरिरामित्र:. — ") G2.3 केतुश्रीको. M1 महाबल:. — "") G1 सृष्ट" (for धृष्ट"). M1 transp. बृहत्केतु: and दीसकेतु:. K1 हिन्ति"; K5 D3 दीसि"; T1 दिष्ट"; G2.3.1 दिब्य" (for दीसकेतुर्). K (except K5.6) अनामय:.

178 ") K1 अविक्षिश्चबलो ; K2 3 क्षिस ; K4 आविक्षित चपळो; \mathbf{K}_5 °क्षर्घ°; \mathbf{V}_1 अरिक्षुच्यैवनो; \mathbf{B} °क्षिद्द् ($\mathbf{B}_{3,4}$ 'शिदुर्ब'); Dat 'श्रधव'; Daz 'शिद्धव'; Dn Dr D1-4.7.13 ैक्षिच ${f q}$ ं, ${f D}$ 6. ${f 0}$ आवीक्षिच ${f q}$ ं, ${f D}_S$ अवीक्षिच ${f q}$ ं, ${f D}_{10.~11}$ अदी-क्षिचप"; D14 आप्रिधु: प्र"; T G1 'क्षि(T1 'क्ष)हुललो; G2. 3. 7 अविक्षु: प्र°; G4-6 M1 अधिक्षुर्वेरु ; M2 अवीक्षिद्वरु ; Ms. : अवीक्षिश्वल े. K : बंधु; G2.3.7 भद्र: (for धूर्त:). -- °) K (except K1.6) D2.6.14 ° हेंबेपुधी:; T1 G7 'र्धतायुधः; T2 G1. 1-6 M1 'ईरायुधः. G2 कृतबुद्धिईरव्रतं; Gs 'बुद्धिदंदायुध:; M+ 'बुद्धिदंदे'. - ") K (except Ke) °ण: संहार्य:; B Da Dn Dr1 D1. 6-12. 14 T G1. 2. 6 °णसंभा° ; G1.5 ° णसंभाष्य:. — d) Ko G2 प्रसंग:; D14 सत्यंग:; G1 प्रत्येगा-; M1 प्रत्येग-. K1 S (except T1 G4.5 M9.4) पुरहा; Dn D_1 परह:. K_4 'वीरहा (for 'हा श्रुति:). V_1 न्तुचि:; B1m. 2.3 Da Dr D3.14 शुचि:; G4.5 दधि:; G7 कृतिः (for श्रुतिः).

179 a) Ks B (Bim as in text) D (except Dia;

हित्वा सुविपुलान्भोगान्चुद्धिमन्तो महाबलाः । राजानो निधनं प्राप्तास्तव पुत्रेर्महत्तमाः ॥ १८० येपां दिच्यानि कर्माणि विक्रमस्त्याग एव च । माहात्म्यमपि चास्तिक्यं सत्यता शोचमार्जवम् ॥१८१ विद्वद्भिः कथ्यते लोके पुराणैः कविसत्तमैः । सर्वद्विगुणसंपन्नास्ते चापि निधनं गताः ॥ १८२ तव पुत्रा दुरात्मानः प्रतप्ताश्चेत्र मन्युना । छन्धा दुर्वृत्तभृयिष्ठा न ताञ्शोचितुमहसि ॥ १८३

Ds. 18 missing) T1 G2 राजान: (for बहुव:). — °) Kt V1 Dn2 D1. 12. 14 G शतशक्षा°; K6 बहुवआा°. — ^d) M3 संघाता°. K5 चाति; K6 B D (except D14; D5. 15 missing) चैव (for चापि). T G सर्वश:. M च महाबला: (M1 as in T G above).

180 °) D9-11.14 T2 G4.5 भुक्ता. Dr D6 स; T M तु (for सु-). G1 हित्वानुपूर्वान्सूभागान्. — b) K0 बंधुमंतो; B Da Dr D3.4 G4.6 ऋदि ; D2 वृद्धि . D14 M4 महारथा:. — d) K0 स्वत्युत्रैये महत्तरा:; K2 त्वत्युत्रेथ्यो महत्तरा:; K2 त्वत्युत्रेथ्यो महत्तरा:; K2 B D (D5.13 missing) T1 तव पुत्रा इव प्रभो (D10 तव पुत्रे-महारमनो:; D14 as in K2 M); V1 तव पुत्रान्म ; T2 G1-3.4 m.1 तत्युत्राश्च म ; G4 तव पुत्रा म .

181 *) Dr तेषां; Ds. 8. 10 T1 G (except G1. 8) ए . Ds. 8 T2 transp. दिक्यानि and कर्माणि. — b) G2. 3. 7 भक्षाप्रय ए . M1 भादागतानि च. — c) K4-6 D1. 7 T1 महा . V1 अति (for अप). — d) K1 सोस्यता सत्यमार्जवं; K5 सत्यं शीचं क्षमा ; V1 B D (D5. 13 missing) T G6 सत्यं शीचं दया (Dn2 शीयं दमा ; D14 as in text); G2. 8 सत्यं शीचं न्या ; G5 ता च दमा ; G1 M सत्यं शीचं दमा (M1 सत्यं शीचं च मार्दं वं).

182 In Ks.s.s Vi B D (except Di; Ds. 13 missing) 182° is repeated after 191° : in Ki, before 191° (q. v. for v. l.). — °) G2.8 धर्मिष्ठ:; G1 धर्मिष्ठो (for विद्वद्धिः). G3 लोके:. — °) Dn Di M2.3 पुराणे. G3 °णेरिप; M1 °णेक्सिप- — °) Ko.i.4 Dii सर्वे दि; K2 सर्वेपि; K3 धर्मार्थ-; K6 सर्वे वे; D15 सर्वे दि-; G6 सुबुद्धि-; G7 सर्वोर्थ-. T1 बाहुद्वविण'; M सर्वे द्वविण' (M1 सर्वे च गुण'). — °) G (except G6) ते च कालवशं ग'.

183 °) D10 'त्रा सहा'. — b) K6 प्रनष्टा'; V1 'दीसा'. T1 चापि (for चैव). G2.2.7 प्राप्ता वै निधनं नृप. — ') D6 'वृंति'. D2.14 लुडधान्दुर्वृत्तभूविष्टान्; G2.2 दुर्वृत्ता-वृत्तभू'; G1 दुर्वृत्तान्दुत्तभूविष्ट. — b) K0 न त्वं सो'.

श्रुतवानिस मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः । येषां श्रास्तानुगा बुद्धिनं ते मुद्धन्ति भारत ॥ १८४ निप्रहानुग्रहो चापि विदितौ ते नराधिप । नात्यन्तमेवानुवृत्तिः श्रूयते पुत्ररक्षणे ॥ १८५ भवितव्यं तथा तच नातः शोचितुमर्हसि । दैवं प्रज्ञाविशेषेण को निवर्तितुमर्हति ॥ १८६ विधातृविहितं मार्गं न कश्चिद्तिवर्तते ।

184 a) Gs अपि (for असि). M (except M1) 'सि राजेंद्र. — b) Ko Dr D14 G6 'सत्तमः; G2.3 वागिसंत'; G7 ज्ञानसत्तमः (for प्राज्ञ'). — a) T1 G1.2.7 एवां. D14 S शास्त्रकृता (T1 कृतिर्; G6 रगता; G7 M1 कृतां). G1 बुद्धिं तत्ते. M (except M1) मानद (for भारत).

185 ^{ab}) B2 चैव (for चापि). G2.3.1 चैव न कृती D10.11 विहिती. D11 नर्षभ. — °) K6 °मेव लिह्यंति; V1 °रम्या वृत्तिश्च; Da °मेव निर्वृ (Arjp as in text); G2.3 °वानुवृत्तं. Cd अस्यंतमेव निर्वृत्तिः. — d) Ko.2.4 Dn कार्यो ते; V1 T1 M1 श्रूयंते; Nilp श्रूयते (as in text). K2 प्रकारणे; K5 (र over स) V1 G3 "स्रक्षणे; G2 "स्रक्षण:

186 a) K1 ततः; K6 यथा; T1 G1 तदा (for तथा). K0.2 तिहः; K5 तत्र; V1 -तेन; G3 तद्वन् (for तथा).

- b) K0.2-4 V1 B D (D5.18 missing) नानु (D3.4 न तान्; D11 as in text); K6 M1.8 नात्र (for नातः).

- After 186ab, D6.8 ins. (first time) 63* (cf. v. l. 190). — D7.12 om. 186cd. — c) G M (except M1) पुरुषकारेण (G6 पूजाविशे). — d) K0 D14 T1 कोति; B5 कोभि; D1 G7 कोनु . D8 G1.2 भहेंस.

187 a) Ks विधान ; K+ 'धात्रा; D1+ 'धातुर. — b) अभि' (for अति'). D1+ कोतिवर्तितुमहृति (cf. 186d). — ') D1+ काळाधीनमिदं; G (except G0) काळ: सजित तत्. — d) G1 'भावे. K5 G1 M सुखासुखो; G0 'वही. — After 187, K1 ins. 61* (cf. v. l. 189).

188 ") Ka करोति; Dn Dr D1.8.4 सूज'; D2 पिव'; M2.4 चल'. — b) Ko-2 V1 Dn D1 संहरते; M1 स ह'. — After 188ab (cf. v. l. 187), K5 D11 ins. 61* (cf. v. l. 189). — ') K1 निर्देशित प्रजा: काले; K2 संहरते प्रजा का'; K5 G1 हम्बे प्रजा: काले; K6 D14 हेत प्रजा: काल:; V1 T1 काल: प्रजा निर्देशित; B Da Nilp हित प्रजा: काल:; Dn संहरते प्रजा: का'; Dr D2-6.6-9.12 हित प्रजा: काल:; D1 हित प्रजा: का'; D5.13 missing; T5 G1 हम्बा प्रजा: काल:; G2.5 हम्बे प्रजा: काल:; G6.5

कालम्लिमदं सर्व भावाभावो सुखासुखे ॥ १८७ कालः पचित भूतानि कालः संहरति प्रजाः । निर्देहन्तं प्रजाः कालं कालः शमयते पुनः ॥ १८८ कालो विकुरुते भावान्सर्वाल्लोके शुभाशुभान् । कालः संक्षिपते सर्वाः प्रजा विसृजते पुनः । कालः सर्वेषु भूतेषु चरत्यविधृतः समः ॥ १८९ अतीतानागता भावा ये च वर्तन्ति सांप्रतम् । तान्कालनिर्मितान्युद्धा न संज्ञां हातुमहिसि ॥ १९० हैं कि क्षेत्रेष्ट्री

ैहन्त्रा: प्रजा: काल:; M1 हिन्दे प्रजाजां. — d) In D2, 188d is ins. in marg. Dc.8-11 सर्वा: (for काल:). Ko संशमते; K2.8 शमयिता; K5 Dr (except Dr1) समें; T1 सेवं. K1 कालश्च समये पुन:. — After 188d, K5 repeats 61* (cf. v. l. 189).

189 M1 om. 189abod. Dr begins again with 189of. — a) K1 - चि ; Ke V1 B Da Dn Ds. 1.9 M (M1 om.) हि; T2 G (except G1.7) - पि (for वि-). — b) K2 Dn D14 G2.3.7 सर्वलोके; V1 लोके सर्वान; T1 विन् लोक ; T2 विन् लोकान; G1 विलोक सर्वान; T1 विन् लोक ; T2 विन् लोकान; G1 विलोक G2.3 क्षीय ; G1 क्षिरय . K5 पूर्व (for सर्वा:). T1 M (M1 om.) संक्षिप्य सर्वास्त; T2 Ge संक्षिप्य सर्वास्त. — d) K1 विस्तरते (for विस्). — K1 (second time).4 (marg.).6 V1 B D (D13 missing; for D5.14 see below) T1 ins. after 189cd: D14, after 188ab: K5 ins. first after 188ab, and repeats after 188cd:

61* कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरितक्रमः। $[V_1$ सुप्ते प्र $;D_1$ सुप्तो प्र.]

In D₅ (in which 163-189^{ed} are missing), 61* is preceded by:

संजय उवाच।

62* अतीतानागतान्वापि वर्तमानास्तथा बुधाः। नानुशोचन्ति राजेन्द्र कालो हि जगदन्तकः।

— °) M (except M1) जागतिं (for भूतेषु). — ^f) Ko D11 T1 °विकृत:; T2 G1-3.7 'विकृ'; G4-6 'विर्'. Ko स्वयं; K4.6 'मं (for सम:). K2 चरस्यतिकृत: सुखं; K3 'विकृत: समं; D2 'विश्तश्रम:; M (except M1) 'विरतं सुखं.

190 °) Ko. 2 'तान्भावान्; Ks 'तान्भावा; T1 'ताभावान्, For Ds of. v. 1. 189. — b) K1 1. 6 वर्तते ये च सां'; Ks Ge ये वर्तते च सां'. — cd) K1. 5 Dr. 12 तास्काल'; Dr1 Gr तस्काल'; G1. 2. 4. 6 'निजिता'. K1 M (except M1) ज्ञास्वा (for बुद्धा). T1 Gr हुंतु (for हातु'). Gs तस्काल.

C. 1, 248 B. 1, 1, 253 A. 1, 1, 279

सूत उवाच । अत्रोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वेपायनोऽत्रवीत् ।

भारताध्ययनात्पुण्यादिष पादमधीयतः । श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषतः ॥ १९१ देवर्षयो ह्यत्र पुण्या ब्रह्मराजर्पयस्तथा । कीर्त्यन्ते श्रमकर्माणस्तथा यक्षमहोरगाः ॥ १९२ भगवान्त्रासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः ।

निर्जितान्युत्रानसंज्ञान्हातुमहैथ. — After 190, Ks.e D (except Da Dr. 12.11; Dis missing) T Ge M2-4 ins.:

63* इत्येवं पुत्रशोकार्तं धतराष्ट्रं जनेश्वरम् । आश्वास्य स्वस्थमकरोत्सृतो गावहगणिस्तदा । After 190, Gas ins. the three lines given below: Gas Ma, lines 1 and 2 only: Galines 2 and 3 only:

6 4 प्रमुक्ता च राजानं संजयो विरराम ह ।

धृतराष्ट्रोऽपि तच्छुत्वा धृतिमेव समाश्रयत् ।
दिष्ट्येदमागतमिति मत्वा स प्राज्ञसत्तमः ।

In T M₂₋₁, 63* is followed by the second and third lines of 64*. In K₁m Dr D₁m, 10.11, 63* is followed by 64*; Gr (which likewise contains all the five lines) interposes 63* between the first and the second lines of 64*. Do. 3 ins. 63* also after 186°.

[(63* L. 1) T नरेश्वरं. — (64* L. 2) D11 G1-5.7 M1 राजा च (for तच्छत्वा). K4 Dr समापयत.]

191 At the end of the preceding dialogue between संजय and श्वताष्ट्र, Da D14 T2 ins. स्व उवाच (as in text); Ka B Dn Dr D1.3-6.3-12 T1 सोविस्वाच; G1.3.6.7 स्व:; the rest om. this ref. — Before 191, K4 Dr D4.10.11 T G4.5 M (except M1) ins.:

65* लोकानां च हिताशीय कारुण्यान्मुनिसत्तमः।

— ") Gs अशीप'; Gr अशोप'. — ') K2 दीपायनी.

— In K2.2.5.6 V1 B D (except D11; D18 missing)
182° is repeated after 191°; in K1 before 191° (K3 V1 D5 पुराणे;; Dr D10.11 पुराणं; the rest पुराणे).

— ") K1 "नं पुण्यात्; B D (except D11; D18 missing)
"नं पुण्यं. — d) B3 "शीय च; B1 Da D1 यत; G1 "यतां;
M1 यतं. — ") Da om. 191° . — After 191, T2
repeats lines 3-6 of 21* (cf. v. l. 23); then follow
13* and 4* and finally:

66* भारतं भानुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रयः। अज्ञानतिमिरान्धस्य कावस्था जगतो भवेत्। स हि सत्यमृतं चैत्र पित्रतं पुण्यमेव च ॥ १९३ शाश्वतं त्रक्ष परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम् । यस दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति मनीपिणः ॥ १९४ असत्सत्सदसचैव यसाद्देवात्प्रवर्तते । संतितिश्च प्रवृत्तिश्च जन्म मृत्युः पुनर्भवः ॥ १९५ अध्यात्मं श्रुयते यच्च पश्चभूतगुणात्मकम् । अव्यक्तादि परं यच्च स एव परिगीयते ॥ १९६

मतिमन्थानमाविध्य येन वेदमहार्णवात्। जगन्तिताय जनितो महाभारतचनद्वमाः।

192 a) Ko-4 V1 यत्र; G2 -रत्र; M1 -रयत्र. K6 B D (D13 missing) देवा देवर्षयो छत्र (Da देवा देवर्षयश्चेत्र; for D14 see below); K6 दिख्या देवर्षयो छत्र. — b) G (except G6) पुण्या (for ब्रह्म-). G6 तदा. M1.2 transp. ब्रह्म- and राज-. K6 B D (D13 missing) तथा ब्रह्मपंथो- मला: (Dr ब्रह्मराजर्षयोमला:; D3 तथा देवर्षयोमला:; for D14 see below); T पुण्या ब्रह्मपं-. — In D14, the D reading of 192ab is ins. after the text reading (v. l. देवर्षयोत्र ये पुण्या:). — D1.4.5 क्ट्यंत. K (except K6) धुतपारमान: (for शुभे). — K2.4.6 Dn D1 G8 M (except M1) यक्षा; B2 सिद्ध-; G1 रक्ष-. V1 यक्षरक्षा में 193 b) G1.2.4.6 M1 स (for S7). K1 ते मात्र

संशय:. Ko °तनं. — Ko (hapl.) om. 193°4-194°6. — °) D6-0.12 सत्यवतं; G8 °वतः. — ^d) T2 पवित्रः. K1 transp. पवित्रं and पुण्यं.

194 Ko om. 194 to (cf. v. l. 193). — a) K: परमं स्थानं; M परमं ब्रह्म (M1 द्वि परं ब्रह्म). — b) T M परं ज्योति:; G जमझोनिं (Gs. र जमझयोति:; G6 as in T M). D1.6 तनः. — e) Ks श्रह्मा; Dr (except Dr1) कार्यो (for कर्माण). — d) K Da प्रवदंति (K1 प्रसंसंति; K6 as in text). M1 महर्षय: (for मनी e).

195 °) Ks V1 B D (D13 missing) असस सदससीय (D14 'त्सदसतीय); G1 'त्सदसदीय; M1 'स समीय च यत् (cf. 21). — b) Ks.+ यसादेतसा; Ks D14 Gs M1 'देव प्र'; B D (D15 missing; for D14 see above) 'द्विशं प्र.; G8 'मेतत्य'. Ks तस विशं प्रसूपते. — G1 om. 195%—196.— c) Ks प्रवृद्धिश्च; T1 'तश्च. & Arj.: निवृत्तिति प्रमाद-पाट: 1% — d) Ks जरा (for जन्म). Ko.s मृत्यु: पुन: पुन:; K1 T Gs.1 'त्युपुन'; Ks 'त्यु पुन: पुन:; K4.8 V1 B D (D18 missing) 'त्युपुनभेवा: (Da 'त्यू पुनभेवा:; D5 'त्युभवा: पुन:; D11 'त्युपुनभेग:); M 'त्यू पुन'.

196 (i. om. 196 (of. v. l. 195). - a) V1 D14 S

[

यत्तवित्रता युक्ता ध्यानयोगवलान्विताः ।
प्रतिविम्बमिवादर्शे पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥ १९७
श्रद्दधानः सदोद्युक्तः सत्यधर्मपरायणः ।
आसेवित्रममध्यायं नरः पापात्त्रग्रुच्यते ॥ १९८
अनुक्रमणिमध्यायं भारतस्थेममादितः ।
आस्तिकः सततं ग्रुण्वन्न कुच्छ्रेष्ववसीदिते ॥ १९९
उमे संध्ये जपन्किचित्सद्यो ग्रुच्येत किल्बिपात् ।
अनुक्रमण्या यावत्स्यादह्वा राज्या च संचितम् ॥ २००
भारतस्य वपुर्धेतत्सत्यं चामृतमेव च ।

(except Gs. 5 M1; G1 om.) यम्र. — °) D1; G (G1 om.) °रं तश्च. — °) D1; सदैव; G2-5.7 स देव:. G8 परिभूयते; G1 °हिध्यते.

197 क) T1 Ge यं तं यति. V1 Dn Dr D1.4-6 Ge मुक्ता; D3 बुक्ता; T1 मुख्या. K0 यक्त बुनक्तिपरा (sic) युँ; K4 यक्त मुक्तिः परा युँ; K5 सर्व हृं हृविनिर्मुँ; D11 यक्षमंति नरा मुँ; T2 ये ध्यायंति पुरा मुख्याः; G1 यस्मिन्यदितवरा (sic) मुँ; G2.4.6 M यं ध्यायंति सदा मुँ (M2.4 मुख्या); G8 ये ध्यायंति सदा मुँ; G1 यद्यायंति सदा मुँ. — b) K0 योगपराश्च ये; M (except M1) गपरायणाः. — d) V1 D4 Dr पश्यंत्यात्मानमात्मनि; D14 यं पश्यंत्यात्मनि स्थि.

198 *) Ke Dn Dr D1.8.14 सदा युक्त:; D2.6.7.12 सदोयुं. — b) Dn D5.6 सदा घं. — ') D6-12 आश्ववन्; S अधीयन् (G6 कथयन्; M1 as in text). K5 नित्समध्येयं; D11 नियमाध्यां. K6 आत्मवाश्चिमंमोधीयन्; D5 विश्वित्यमं; D14 श्रूयते नित्यं. — b) K0 पापेन मुं; K4 D7.12 पापाद्विमुं.

199 ") K (except K1. s) V1 D (except Da Da. s; D13 missing) "णिकाध्या"; S "क्रामिण" (G1 "क्रामिण"; G2. र M3 "क्रामण"; G3 "क्रमण"). — b) K3. s D14 G2 M3 "स्पेव"; B2 "स्पेय"; T G5. s M4 "स्पेव". K2 स्प समाहित:; G1 "स्प्रेममार्ट"; G7 "स्प्र महादि"; M1 "स्पेतदादिकं. — f) K4 V1 Dn2 Dr2. r4 आस्तीक:; D6-12 'स्तिक्य:. D2 'तं यावत; M1 'तं श्रुखा.

200 ") दिव समामध्ये. K1 V1 B D (D1a missing) जपन्कृत्स्नं (B1 D1 पठन्कृत्स्नं; Dn D11 as in text; D5 corr. to जपेत्कृत्स्नं); K6 किं च जपन् (m जपंश्रेव); S जपन्कश्चित् (G8.7 जपेत्कश्चित्; M1.2 as in text). — ") K1 नरी मुं. M1 मुंचित. K2 पातकान्; K8 कहमखात्. — ") K1 नरी कमणिकाध्यायः; D5 "णिकादध्येत्; T1 अपक्रमणमध्यायं; T2 G1 M1.4 "क्रामिणमध्यायं; G2.2 "मणमध्यायं; G4.5 "क्रामिण्यां च (810) तम्म स्था"; G6 "मिण्यां तम्म स्था"; G1 "मिणमध्यायं; M8 "क्रामणमध्यायं. — ") K4 दहेत्पापं च; D10 अह्वा राज्यां च; D14 अहोरात्राच; G1 अहोरात्रियु; G8

नवनीतं यथा दभ्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा ॥ २०१
हदानामुद्धिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
यथैतानि वरिष्ठानि तथा भारतमुच्यते ॥ २०२
यश्चैनं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यमन्नपानं तिरपदंस्तस्रोपतिष्ठति ॥ २०३
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपत्रंहयेत् ।
विभेत्यल्पश्चताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥ २०४
कार्णां वेदिममं विद्वाञ्श्रावियत्वार्थमश्चते ।
अ्रृणहत्याकृतं चापि पापं जह्यान्न संशयः ॥ २०५ हिन्सिङ्ख

अहोराव्यक्ष; Go दिवा राव्यां च; Gr अहोरात्रे च. K_{δ} चितितं; D_{Γ} Do संमि°; D_{Γ} संम°; T Gr M_{Ψ} संचितात्.

201 °) K4 'तस्येव गुद्धां तत्; Gs.1 'तस्येव पुण्येन. क्ष Arj.: भारतस्थेव युज्येतेस्यपपाठ: 1क्ष — b) Ko B1m.2
Da Dr1 D1.8 (by corr.).11 T1 G (except G1.6)
चानृत ; K5 D5 वामृत . — K2.8 ins. after 201 ab:

67* दिव्या यज्ञाश्च निश्विला विष्णुश्चोपनिष्नमहत्।
— °) K2.8 दक्षा. — K6 Dn Dr D2.14 S (except M1)
ins. after 201: D4 (marg.) 8-11, after 202^{ab}:

68* आरण्यकं च वेदेश्य ओषधिश्योऽमृतं यथा। [G सामवेदश्च (Ge आरणं चापि); De-11 ns in Ge. De-11 T Ge श्यो यथामृतं.]

202 Gs. 7 M om. 202^{ab} . — b) Ko B Da D12° रिष्टश्च°. — After 202^{ab} , D4 (marg.) 9-11 ins. 68* (cf. v. l. 201). — M1.4 om. 202^{at} . — $^{\circ}$) K1.5.6 T2 G1.6.7 विशिष्टानि (for वरि°). V1 B D यथेतानी (D0-9.12 तथेन तिव्दः; D^{10} तथेविम-; D^{11} तथेवि-; D^{11} तथेवि-; D^{12} तदेविम) तिहासानां; M2.8 नवनीतवरिष्टं हि. — d) D6-12.14 M2.3 महाभा°.

203 Gr (hapl.) om. 203-206; M1 om. 203° b.
— ") K8.4 'श्रेतच्छा'; D14 Gs 'श्रेदं थ्रा'. G1 यश्र विश्रापये'; G2-6 यश्र विज्ञापये'. — b) K2 'मग्रतः; K3 'संग'; K4 'माग्न'; K6 'मश्न'; D10 'मंत्रि'. G3 'णान्वा सम'. Dr D11 ब्राह्मणस्य समीपतः; D1 'णा भोजयेत्ततः. — ') V1 G4.6 M 'मन्नं. K Da T1 M1 च (K2 as in text; K6 तान्); B (except B1) D (except Dr1. r2. r4; D18 missing; D14 च) वे (for तत्). — ") K6 B4 पितृभ्यश्च; D14 'श्रेव; G8 पित्र्यं तस्य. K6 उपतिष्ठितं; K6 B D (except D14; D13 missing) M2.4 उपतिष्ठते.

204 Gr om. 204 (cf. v. l. 203). — b) Go वेदार्थ-मुप°. — d) Ko प्रचरित्यति; K2.6 V1 B Da Dn Dr D1-1.12 °हरि°; K3 चालिय ; K4 D8 M (except M8) °चिल . 205 Gr om. 205 (cf. v. l. 203). D18 begins with 205 cd. — d) K4 D6.8 G2.5 कार्स्ट्य; K5 कर्म-; Dr C, 1, 282 B, 1, 1, 259 K, 1, 1, 295

य इमं शुचिरध्यायं पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
अधीतं भारतं तेन कृत्स्नं स्थादिति मे मितः ॥ २०६
यश्चेमं शुणुयात्रित्यमार्षं अद्धासमन्वितः ।
स दीर्घमायुः कीर्तिं च स्वर्गतिं चाम्रुयात्ररः ॥ २०७
चत्वार एकतो वेदा भारतं चैकमेकतः ।
समागतैः सुर्रिभिस्तुलामारोपितं पुरा ।
महत्त्वे च गुरुत्वे च श्चियमाणं ततोऽधिकम् ॥ २०८

महत्त्वाद्भारवत्त्वाच महाभारतमुच्यते ।

निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०९

तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः

स्वाभाविको वेदविधिनं कल्कः ।

प्रसद्य वित्ताहरणं न कल्कस्तान्येव भावोपहतानि कल्कः ॥ २१०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अनुक्रमणी नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ समाप्तमनुक्रमणीपर्व

(except Dr1) D1.5 G1.4 ° राग्यें; D7.8.12 ° रस्तें; D10.11 ° मैं; T2 G8.6 क्रस्तें. D10-12 T2 G8 ° मिदं (for ° मिमं). K0.2.4.5 श्रुरवा; D14 विद्यात्. \longrightarrow b) M_{4} ज्ञापियस्यां. $\stackrel{K_{5}}{}$ रिवा समञ्ज्ञत; D14 ° रवा सम $^{\circ}$. \longrightarrow od) T2 ° त्यानृतं. G5 पापं (for चापि). K_{6} दह्यादसंशयं; G0 दह्याञ्च सं $^{\circ}$. $K_{0.2-4}$ ° कृतं जहात्पापं चापि न; $K_{1.5}$ ° कृतं पापं जह्याचापि न; G3 कृतं पापं पापी जह्याञ्च. $\stackrel{B}{}$ D ° हत्यादिकं (Da D3.4.14 as in text) चापि पापं जह्यादसंशयं ($\stackrel{D_{18}}{}$ ° कृतं पापं दह्यामि तदसंशयं).

206 Gr om. 206 (cf. v. l. 203). Ko om. from यं पटेल in 206^{ab} up to ऋणु in 207^a. — ^a) Ko. s हमं य:. Dr T2 G2 ह्दं (for हमं). T2 ज्ञानिम°; G1-5 संग्रहा°.

207 °) Ko om. up to णु (cf. v. l. 206). Ki. s D14 T G6 M सक्षेदं; K2-4 V1 D (except Dr; for D14 see above) G3 °क्षंनं; K6 य इसं. — °) M1.3 श्रद्धाभक्तिसं. — °) G (except G6) दीर्घमायुश्च की °. — °) B1 D2-4. 8-12 सुगति (B1m सद्गति, स्वर्गति); Da Dr D13 सद्ग. K4.5 D1 T G (except G6) M °ति प्राप्तु (M1 स्वर्ग संप्राप्तु). — After 207, D14 reads 209° °.

208 M1 om. 208. — a) Ke V1 B D एकतश्रत्रों वेदा.
— b) K1 B D (except D14) चैतदेकतः (B2 च तथे');
Ke चैव एक'. V1 एकतश्रापि भारतं. — b) K (except K4.6) D14 सुर्रापिभः समागन्य (K1 'मायातः). M2.8 'तैमेंहिपिभः. V1 B D पुरा किल सुरेः सवें:. — d) B D (except D14) समस्य (Dn D1.3-5.9-11 समेत्य) तुलया छतं; V1 as in Dn. — V1 B D (except D14) ins. after 208cd: K (Ko.2.3.5.6 om. line 1), after 209ab:

69* चतुभ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो श्राधिकं यदा। तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन्महाभारतमुस्यते।

[(L. 1) Ds भारतं (for वेदे °). D (except Dr. Dl. s. s. s. s. s. p. da. s. or.) ° भ्योभ्याधि °. — (L. 2) Ko. l. 4 Bs Ds ततः प्र °.]
— After 69*, V1 reads 209° 4. — B D (except Dn

— After 69*, V1 reads 209°. — B D (except Dn D14) M4 om. 208°. — °) V1 D14 न (for न) both times. Gs. 7 सर् (for गुरु). — ^f) Ko. 2.3 श्रियमाणे;

Ko Di+ ब्रिय°; T2 श्रिय°; G2 हीय°; G6 श्रिय°. K (except Ko.4) V1 Dn Di+ T G4.6 यतोधि°.

209 D7.11.12 om. 209. — Bs D10.13 om. 209ab; B4 ins. it in marg.; Dat also om. 209ab, but the line does occur in the comm., where it has probably been erroneously placed by the copyist. — a) Ko.6 B (Bs om.) Da1(in comm.).a2 Dr1 D3-6.14 G2.3.7 आरतस्त्राम; this reading has been adopted in editions of Kumārila's Tantravārttika (1. 3. 9); cf. Bühler, Ind. Stud. 2. 9 f. — b) Ko.2.3 स्तामिन्यत. — After 209ab, K1.4 ins. 69* (cf. v. 1. 208); Ko.2.3.5.6, only the second of those lines. — G5 om. 209ab, V1 reads 209ad after 69* (cf. v. 1. 208); D14, after 207. — a) D5 (by corr.) स च पाप:; M1 न स पा. — After 209ab, V1 reads 208ab.

210 ^b) K1 साधारणो वेद°. — °) K1 कल्काहरणं; K5 °रणे; D3 C5. 1° भरणं; T2 G2 (भरणं int. lin.). 4 (before corr.). 5 चित्ता°; G1 चित्ताभरणं. — ^d) G1 तस्यैव भा°. V1 °पहितानि.

Colophon of M not collated. B1-3 G1 om. 27: Do. 8. 14 read श्रीमन्. - After भारते, N (except K2. 4. 5 Dni. na Dri. rs. r4 Di. 2. 4. 5. 7. 9. 11. 12) T G4-6 $^{
m ins.}$ शतसाहरूयां ($^{
m T_1}$ महापुराणे शतसहस्रिकायां) संहितायां : Ke V1 B Da Dns Drs Ds. 10. 13 T cont. वैयासिक्यां. - Ks श्री आदि $^{\circ}$; $^{\mathrm{D}_{6}.8}$ श्रीमदादि $^{\circ}$. - ^{After} पर्वेणि, Dr D11 T2 G1. 6 ins. पौलोसे; G4 पौट्ये. - For अनुक्रमणी नाम प्रथमोऽध्याय:, K (except K1) V1 D (Dn2. n8 om.) °क्रमणिकाध्याय: (D4. 6. 10. 11 'णिका नाम etc.); G पदार्था.. नुक्रमणं (Gs 'नुप्रहणं; Gc 'नुक्रमो) नाम etc. — After े ध्याय:, Ki. 2 Bi. 2 Dn (except Dni) Dri. r2 Di. 5 have the figure 1 (as in text), for which Ks Drs. ra Ds subst. 22H; Dis has both. - Ko cont. Hum; समाप्तानुक्रमणी । कृष्णद्वैपायनप्रोक्तशतपर्वणां अंका दसा-सिष्ट्रित. — After the colophon Gs.s ins. a passage given in App. I (No. 3).

ऋषय ऊचुः । समन्तपश्चकमिति यदुक्तं स्नतनन्दन । एतत्सर्वे यथान्यायं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १ स्नुत उवाच ।

शुश्रुषा यदि बो विप्रा बुवतश्च कथाः शुभाः । समन्तपश्चकारूयं च श्रोतुमईथ सत्तमाः ॥ २ त्रेताद्वापरयोः संघौ रामः शस्त्रभृतां वरः ।

1 Ks Ds ऋषिरुवाच. — Ds om. 1 and 2. — a)
Ko.1.4 किमिदं; D2 कं नाम. Ks समंतकभद्रमिति. — b. 2 तस्सर्व च. K1 T यथान्यारयं; V1 Dn D1.2.1-12
Ms तत्वं; M2.4 थेरवं. Ks स्वत्त: सर्व यथातथ्यं. — d)
B1.2 Da Dr2 D1s च्छाम तत्वत:; B8.4 Dr1. r8. r4 Dr. 12
भि तत्वत:; D4 भि तद्वद.

2 N (except K1.2.6 D2) सोतिरुवाच; S सूतः.
— D3 om. 2 (cf. v. l. 1). — ") K1 शुश्रूपध्वमथो;
K2.2 'षध्वं वचो; K4 Dr D4 श्रुणुध्वं मम वो; K6 'पो
मामवो; K6 V1 Dn D1.5.6.3-11 श्रुणुध्वं मम मो; B Da
D18 'षा मम वो; D2 श्रुणुध्वं मम वे; D1.12 'पाम वचो.
Cd शुश्रूषा (as in text). — ") K1-8 M8 Cd बुवतो मे;
Da1 D6 'वंतश्च; M2.4 'वंतो मे. K1 T G6 transp. कथा:
and शुभा:. K4 कथां शुभां. D2 शुवतः संस्कथां शुभां;
G2.8.7 प्रवक्ष्ये निखिला: कथा:. — ") K1 'काख्या च; K4
G1.7 M 'ह्यां च (M1 'ह्याश्च); V1 D2.14 G2.8.0 'ह्यांनं.
3 ") V1 D14 S प्रहरतां वरः. — ") G2.8.7 'थिंवा-स्पर्वान्. — ") V1 'मिंपेतस्तदा. K0.2.4 D2.14 'नोदितः.

4 a) K1 Da Da. 18. 14 G1-8. 7 सर्वे. K6 G8 अुस्सार्थ; B2 G2 "चड़ाद्य; D8. 10. 11 G4 "स्पाट्य. — b) K0. 2. 4 "णाह्य. ; K1 G1. 4. 5 "णामित". — c) K4. 6 D1. 2. 6. 7 T1 G2. 8 स्प्रमंत". — d) K6 V1 B Da Dn Dr D5-7. 9. 12. 18 रोधिरान्; D1-8 रुधिरान्; D14 स महा. — T2 ins. after 4:

70* योजयानामविस्तीर्णाभामदस्यः प्रतापवान् ।

K1 जघान मदचोदितं; K6 जिगायामर्पदंशित:.

5 *) T1 स तेन; G1 सर्वेषु. — *) K6 स्विपतृंस्तर्पं. — *) K6 रविपतृंस्तर्पं. — *)

6 ") Ks D1 M2.4 अथाची. G2 अथोदका; G4.8 अथ मृखा. — b) K1-4.6 D (except D8.4) राममञ्जवन; 5 (2nd ed.)

असकृत्पार्थिवं क्षत्रं जघानामर्वचोदितः ॥ ३ स सर्वं क्षत्रमुत्साद्य खत्रीयेणानलद्युतिः । समन्तपश्चके पश्च चकार रुघिरहदान् ॥ ४ स तेषु रुघिराम्भस्सु हृदेषु क्रोधमूर्च्छितः । पितृन्संतर्पयामास रुघिरेणेति नः श्रुतम् ॥ ५ अथर्चीकादयोऽम्येत्य पितरो ब्राह्मणर्पभम् । तं क्षमस्वेति सिषिधुस्ततः स विरराम ह ॥ ६

C. 1. B. 1. 2. 10 K. 1. 2. 13

Ks V1 G2. s. t ° ईभा: (for ब्राह्म°). — K (except Ks) D (D14 om. lines 3-8) ins. after 6^{ab}:

71* राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भागेव। अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो। वरं वृणीष्य भद्गं ते क्रिमिच्छिस महाद्युते। राम उवाच।

यदि मे पितरः प्रीता यद्यनुग्रद्धता मिय ।
यद्य रोषाभिभूतेन क्षत्रमुरसादितं मया । [5]
अतश्च पापान्मुच्येहमेष मे प्रार्थितो वरः ।
हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्वताः ।
एवं भविष्यतीसाहुः पितरो ब्राह्मणर्यभाः ।

[(L. 1) Da Di. 18 महाबाहो (for ° भाग). — (L. 2) K1 Dn Di. 3-5 तव (for च ते). K1. 2 Dn Dra Di. 12 ते प्रभो. Dit subst. क्षमस्त्र ब्राह्मणर्थभ for the latter half of line 2; and om. lines 3-8. — (L. 3) D (except Da) यमि(Dr °दि) च्छसि. — (L. 5) Da Dia यम्र सें. K2 Da. 4 भितसेन. — (L. 6) K2. 8 मुख्येयं. Dri D6-12 अत: पापाद्विमुख्येहं. — (L. 7) Da Dia भवंतु भुवि. — (L. 8) K1-2.6 D (except Da Dia) °द्यतीत्येवं. K1-8 Di. 2.5-12 पितरसामथा खुवन; K6 Ds. 4 पितरो रामम- खुवन; Dr प्रोचुक्ते ब्राह्मणर्थमं.]

— ") Ko. 2. 4. 8 Bim Dai Dr Ti निषिधु:; K3 Di. 3-14 G M सिषिद्य: (G4 corr. to निषिधु:; G5 जगदु:); B2 षिषिधु: (m सि); T2 as in G6; Da2 (correct acc. to Arj.) Dn निषिधु:; Arjp Nilp सिषिधु: (as in text). Cd mentions as alternative roadings निषिधु:, षिषिद्य: and सिषिद्य:. — d) K2 च (for ह). D5 has in text स्वं क्षमस्वेति निषिधुसं व; ins. marg. पित्रो and घादपि (which makes स्वं क्षमस्वेति पित्रो निषिधुसं वधादपि).

C. 1. 280 B. 1. 2. 11 K. 1. 2. 11 तेषां समीपे यो देशो हदानां रुधिराम्भसाम् ।
समन्तपश्चकमिति पुण्यं तत्परिकीर्तितम् ॥ ७
येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः सम्रुपलक्ष्यते ।
तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीपिणः ॥ ८
अन्तरे चैव संप्राप्ते कलिद्वापरयोरभूत् ।
समन्तपश्चके युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ९
तिसन्परमधिमेष्ठे देशे भूदोषवर्जिते ।
अष्टादश समाजग्मुरक्षौहिण्यो युगुत्सया ॥ १०
एवं नामाभिनिर्वृत्तं तस्य देशस्य वे द्विजाः ।
पुण्यश्च रमणीयश्च स देशो वः प्रकीर्तितः ॥ ११
तदेतत्कथितं सर्वं मया वो मुनिसत्तमाः ।
यथा देशः स विख्यातिस्तपु लोकेषु विश्वतः ॥ १२
ऋषय ऊचुः ।

अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्त्वया स्नतनन्दन ।

एतदिच्छामहे श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ १३ अक्षोहिण्याः परीमाणं रुथाश्वनरदन्तिनाम् । यथावचैव नो ब्र्हि सर्वे हि विदितं तव ॥ १४

सृत उवाच।

एको रथो गजश्रको नराः पश्च पदातयः।

त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ १५
पत्ति तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनाम्रखं बुधाः।

त्रीणि सेनाम्रखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥ १६
त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः।

स्मृतास्तिस्तस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः॥ १७
चम्स्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रश्रम्वस्त्वनीिकनी।
अनीिकनीं दश्गुणां प्राहुरक्षौहिणीं बुधाः॥ १८

^{7 °)} G2. 8. र तरसमीपे तु यो. — °) K6 D1. 6-8. 12 T1 G2. 3 स्यमंत °. — °) D14 S (except G4. 5) तत्पुण्यं. K1 परिमीयते; K8.4 D2. 14 T2 G1. 4-6 M1 विश्वते; M2-4 °चक्षते. K0. 2 पुण्यमेतत्प्रकीर्तितं.

^{8 &}quot;) K1 योगेन (for यो देश:). — b) K (except K4.4) D2 समभिछ ; G2.8 स परिदृश्यते; G1 समुपदृश्यते. — ') K5 देशं तेनैव नामा तं. — ') D14 'हुर्महर्षयः.

^{9 °)} Ke D1.6-8.12 T1 G2 स्यमंत .

¹⁰ a) Bs यसि ; M1 असि . — b) K5 Dr Ds. 6-5. 11 G1. 6 भू होष ; G2. 8. 7 दोषविव . — $10^{o2} = 234^{od}$. — d) K1 G8 युयुत्सव:; V1 सुदुर्जया:. — K1.4 m. 6 B (except B2) D (except D14; D2 marg.) ins. after 10 (cf. 25^{ab}):

^{72*} समेल तं द्विजास्ताश्च तत्रैव निधनं गताः।

[[] Ds सपद्येता द्वि. D2.8-12 समेता: पार्थिवक्षत्रै:.]

^{11 °)} Ke Dn D1. 3-12 M2. 8 एतज्ञामा . Ke भिसंवृत्तं; K4 भिनंवृत्तिः. — ^{cd}) D1 प्यस्य पीयस्य. G2. 8. 7 M2-4 देशः परिकी ; Ge M1 देशः संप्रकी . K1 पुण्यश्चेव समासेन देशो वः समकी .

^{12 °)} Ks एतस् कथि'. — b) Ks व (for वो). Ks Vi Ts Gs. 6.7 M (except Mi) वो द्विज'; Da Dn Dri, r2. rs Di-5.18 झाह्मण'; Dis Gs वे द्विज' (for वो सुनि'). Drs Dc-19 युष्माकं द्विजस'. — ') Ks Vi Dis T Gi. s. 5 समाह्मण'; Bs स वे ह्या'; Di सुवि'. — ') Ko. 2.8 B D (except Drs D2. 10. 14) 'केषु सुवता:.

¹³ G2.3 मुनय: (for ऋ° ऊ°). — ⁶⁶) B1 प्रोक्ता यास्त्रया (m as in text). — °) B1 Da2 D6-11 T1 ° स्छास्यहं. — ⁶) K2 सर्वमेतद्; S (except G6 M1) ° वे एव. Ko.2 यथातथा; Dr ° श्रुतं; D2 ° यथं.

^{14 &}lt;sup>b</sup>) K V1 B4 Dn D1.2.5 नराश्वरथ°; T1 G2.5 तथाश्वनरहस्तिनां; T2 G1.4-7 'हस्तिनां. — ^d) K6 च (for हि). G6 तसर्वं विदितं त्वया.

¹⁵ Ks.4.6 V1 B D (except D2) सोतिहवास; K1 S सूत: (G2.8 श्री). — a) K3 Dri.ri D2 एको गजो रथ. K2 तु (for स). V1 एव (for एको). — b) K2 D8.4.6-12 तु (for स). K0 G2.3 गाश्चेव.

¹⁶ a) Ks Da D13 पत्तिस्तु. D2 च (for नु). T2 G1-6 M (except M1) पत्ति त्रिगुणितां. K एकं; D2 M1.2 कां; G1.6 नां (for एताम्). — b) K1 D14 S विदु: (for आह:). — d) B1 V1 G1 भिसंज्ञितः.

^{17 °)} K2 च (for तु). Dr (except Dr1) Ds (m as in text) Ds 'नीस्तुरगा'; G4-6 'नी तु गणत्रयं. — G2 ins. after, G8 subst. for, 17ab: एका तु वाहिनी प्रोक्ता गुल्मानां च त्रयं स्मृतं. — °) K D2 G8 M1 'स्रोध वा'.

^{18 *)} Ka D14 च (for तु). — b) Ka T1 चम्सिलं; Ka T2 G4.5 M1 चम्सिलं; G2.6.7 ताक्ष तिलं. K5 तिसलास्तु ग्रनी. — d) K (except Ka) Das D2 T G5.6 आहं.

अक्षौहिण्याः प्रसंख्यानं रथानां द्विजसत्तमाः ।
संख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंग्रतिः ॥ १९
श्वतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्व सप्ततिः ।
गजानां तु परीमाणमेतदेवात्र निर्दिशेत् ॥ २०
श्चेयं श्वतसहस्रं तु सहस्राणि तथा नव ।
नराणामपि पश्चाश्चन्छतानि त्रीणि चानघाः ॥ २१
पश्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां श्वतानि च ।
दशोत्तराणि पट् प्राहुर्यथावदिह संख्यया ॥ २२
एतामक्षौहिणीं प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः ।
यां वः कथितवानस्रि विस्तरेण द्विजोत्तमाः ॥ २३
एतया संख्यया द्वासन्करुपाण्डवसेनयोः ।

19 ") K4 G6 'हिण्यां; K6 V1 B1 D4.7-9.12 T2 G4.8 'हिण्या:; M2 हिणी-. K6 च संख्याता:; V1 B8 समाख्याता:; B1.2.4 Da Dr D2-4.6-18 G1.7 'ख्याता:; T तु संख्याता:; M1 परीमाणे; M2.4 'ख्याने; M8 तु संख्याने.

20 °) Ko.e Vi Bi Di Ti Gi.e M (except Mi) साष्ट्री च; Ti चाष्ट्री हि; Gi.e.e.r चारयष्ट्री. — b) Ge भ्यश्र सहस्तर°. — °) Gi.e.r नागानां. Ke B (except Bi) D (except Di.i) Ti च (for तु). — d) Ko Ti Gi-e तदेवात्र निदर्शयेत्; Ki एतदेवानुनि°; Ki तदेवात्र चिनि°; Ke Dni.ni Di.e-12 एतदेव चिनि°; B (except Bi) Da Dr Dis एतदत्र चिनि°; Ti Gi M (except Mi) तावदेवात्र नि°; Gi.e तावदेवात्र चाजिनां; Ci तावदेवं तु वाजिनां.

21 °) K (except K2.8.6) B (except B4) D1.5 च (for तु). — b) K4 मवैव च; K6 V1 B D1.8-18 नवैव तु (for तथा नव). — e) K2.4.5 अधि; G1.4.5 अथ (for अपि). — d) K (except K6) D2 चैव हि; V1 D8-12 G2.3 चानघ; B4 भागश:.

22 ^d) Dr (except Dr1) यथाविदितसं[°]; Du S वदिसं[°]. K (except K1.6) V1(m as in text) D2.6-12 subst. 23⁵ for 22^d (cf. v. l. 23).

23 D₆₋₁₂ om. 23^{ab}. — ^a) Ks D₁₄ एवस^{*}; Ke B₁m एकस^{*}. K (except K_{1,2,6}) V₁ B₂ D_{2,14} G_{4,5} आहु: (for प्राहु:). — For 23^b, K (except K_{1,6}) subst. 22^d (cf. v. l. 22). — ^a) K_{1,5,6} V₁ B D_n D_r D_{5,18} T₁ G_{2,7} यावत्; D_{8,4} यथा; D₆₋₁₂ तथा (for यां a:). D₂ एतह: कथितं सवं. — ^d) K (except K_{1,5}) V₁ B D (except D_{2,14}) °ण तपोधना:.

अक्षौहिण्यो द्विजश्रेष्ठाः पिण्डेनाष्टादश्चेव ताः ॥ २४ समेतास्तत्र वै देशे तत्रेव निधनं गताः । कौरवान्कारणं कृत्वा कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ २५ अहानि युयुधे मीष्मो दश्चेव परमास्त्रवित् । अहानि पश्च द्रोणस्तु ररक्ष कुरुवाहिनीम् ॥ २६ अहनी युयुधे द्वे तु कर्णः परचलार्दनः । शल्योऽर्धदिवसं त्वासीद्गदायुद्धमतः परम् ॥ २७ तस्थेव तु दिनस्थान्ते हार्दिक्यद्रौणिगीतमाः । प्रसुप्तं निश्चि विश्वस्तं जघ्नुयौधिष्ठिरं बलम् ॥ २८ यत्तु शौनकसत्रे ते भारताख्यानविस्तरम् । आख्यास्ये तत्र पौलोममाख्यानं चादितः परम् ॥ २९

1, 304 1, 2, 34 1, 2, 34

24 d) K1.6 V1 B D (except D1-11.11) पिंडिताष्टा°; G2.8 तथेवाष्टा°. K2.6 V1 B D (except D11) तु (for ता:). 25 d) K6 V1 T2 G1.4.5 समेता यत्र; G2.8 मंतात्त . — b) K0-8 युद्धेन नि°; K8 युद्धे ते नि°. — b) M1

कोरब्यान्का". 26 ") K+ Gs च (for तु). — ") Ds तथेव कुरु".

27 ") Ko. 2. 2 "नी हे तु युयुधे. V1 B1 D14 च (for तु). — ") K2 T1 G1. 2. 6 M1 "सं चासीत; K5 "सस्त्वा"; B D (except D11) "सं चैव; T2 "सं चासिन; G3 "सक्षा"; G1 "सक्षापि. V1 शहर्यनाधेदिनं त्वा". — B1 ins. after 27:

73* दुर्योधनस्य भीमस्य दिनार्धमभवत्तयोः।

28 °) G2. 8.7 तथेव. K5.6 V1 B D (except D2. 11) व दिवसस्यांते. — b) K6 B (except B1) D (except D2. 11) द्रौणिहादिंक्यगाँ. — ') D5 सुश्रुतं नि'. M1 युधि (for निश्चि).

29 °) Ko. श तक; Ks B Da D18 यत्र; Ks D2 यक्ष; Gs तत्तु; M2. 4 यस्तु; M8 यं तु (for यत्तु). K8. 5 D2. 14 सत्रेसिन्; G1 सत्रांते. V1 B Da D1. 8. 4. 6-12 T1 तु (for ते). — °) K (except K2. 4) B (except B4) Da Dn Dr D8-18 'मृत्तमं; G1 'मृद्धतं; M2 'विस्तरः. D1 मृहाभारतमुत्तमं. — K (except K5) V1 B (B1 in reverse order) D (except D14; D7. 12 om. line 1) T1 (in reverse order) ins. after 29°6:

74* जनमेजयस्य तत्सन्ने ज्यासशिष्येण धीमता। कथितं विस्तरार्थं च यशो वीर्यं महीक्षिताम्।

[K2.8 subst. for the second line and B Ti ins. after the first line: Dis ins. after 29ab:

75* आख्यानं कथितं कृत्सं महाभारतमुत्तमम्।

C. 1, 205 B. 1, 2, 35 K. 1, 2, 35 विचित्रार्थपदारुयानमनेकसमयान्वितम् ।
अभिपन्नं नरैः प्राङ्गेवैराग्यमिव मोक्षिमिः ॥ ३०
आत्मेव वेदितच्येषु प्रियेष्विव च जीवितम् ।
इतिहासः प्रधानार्थः श्रेष्टः सर्वागमेष्वयम् ॥ ३१
इतिहासोत्तमे ह्यसिन्नपिता बुद्धिरुत्तमा ।
स्वरच्यञ्जनयोः कृत्स्ना लोकवेदाश्रयेव वाक् ॥ ३२
अस्य प्रज्ञाभिपन्नस्य विचित्रपदपर्वणः ।
भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां पर्वसंग्रहः ॥ ३३
पर्वानुन्नभणी पूर्वे द्वितीयं पर्वसंग्रहः ॥ ३२
पर्वानुन्नभणी पूर्वे द्वितीयं पर्वसंग्रहः ।
पीष्यं पौलोर्ममास्तीकमादिवंशावर्तारणम् ॥ ३४
ततः संभवपर्वोक्तमद्भतं देवनिर्मितम् ।

Ki cont.: पीष्यं तत्रैव पौलोममास्तीकं चादित: स्मृतं (ध. v. l. 29^{ed}).]

— ') Ks Da Ds. 1. 18 आख्यानं (for आख्यास्य). Ds 'स्ये तव; Gs 'स्यतेत्र. Ks पोंद्यं तत्रेव पों'; V1 B Dn Dr Ds पोंद्यं तत्र च पों'; D1. 6-12 पोंद्यं च तत्र पों'. — d) Ks. 6. 6 B1-8 D T G1-4 M आस्तीकं; G5. 1 आस्तिक्यं (for आख्यानं). D14 S (except G8.4) च ततः परं. Ks B Da Dn Dr D1. 4-13 G4 स्मृतं; D3 श्रुतं (for परं). V1 B4 आस्तीकादि ततः स्मृतं.

30 Ds om. 30. — ") K1 Gs.7 "त्राह्यप्"; V1 Bi "त्रपदसं"; T2Gi.5 चित्राधपदसा". — b) D11 "नेकाधसमन्त्रि". — ") Dn Dr D1.5.11 T G प्रति"; Cd अभिपन्नं (as in text). — ") G7 "व मौनिभि:.

31 Ds om. 31^{ab}. — ^a) K (except Ko-2) Da1 Dn (except Dn2) Dr1.r2 Ds. 6.9 T1 G2. 5.7 आरंभेच; Cd आरंभेच (as in text). — ^b) K (except Ks-5) B D (except D11; Ds om.) हि (for च). — ^a) K5 हास-प्रधानो य:. G1. 2.4. 5 नार्थ; Gs. 7 नार्थ; M2. 4 नार्थ: — ^d) K1 श्रेयान्सर्वा. D11 श्रेष्टश्च सार एव च; G (except G6) श्रेष्ठं सर्वांगमेदिवदं. — After 31, N (except Ko D11) T1 ins. (for the first time) 240 and 241, reading 241^{ab} as: तदेतज्ञारतं नाम कविभिस्तूपजीड्यते.

32 a) Ks B Dn (except Dns) Ds यस्मिन्; G2. र त. - b) Ko. 2. 8 Bim Dai Arjp तिर्पता; Dis अखिला; Devp अर्पिता (as in text). Ki मिति (for बुद्धि). - e) Ks योशुक्ता; Dis योगिश्च. - d) Ks Vi D2. 6-9. 12 Mi लोके. K2. 5 एवं (for इव). Dis लोके वेदार्थसंमत:.

33 °) K4.6 V1 Dn Dr D1.8-7.9-12 तस्य. K (except Ko.2.8) D1 T2 M प्राज्ञा ; D11 सारतकाव्यस्य.

दिही जतुगृहस्यात्र हैिंडिम्बं पर्व चोच्यते ॥ ३५ ततो वर्कवधः पर्व पर्व चैत्ररेथं ततः । ततः स्वयंवरं देच्याः पाश्चाल्याः पर्व चोच्यते ॥ ३६ क्षत्रधमेण निर्जित्य ततो वैवौहिकं स्मृतम् । विदुरागमेनं पर्व राज्यलम्भेस्तथेव च ॥ ३७ अर्जनस्य वने वार्सः सुभद्राहरणं ततः । सुभद्राहरणाद्ध्वं ज्ञेयं हरणहारिकम् ॥ ३८ ततः सार्ण्डवदाहास्वयं तत्रेव मयद्श्वनम् । सभापर्व ततः प्रोक्तं मन्त्रेपर्व ततः परम् ॥ ३९ जरासंध्वधः पर्व पर्व दिन्विजयस्तथा । पर्व दिन्वजयाद्ध्वं राजिस्विवस्वस्वते ॥ ४०

— After 33ab, Ks. 8 V1 B D (except Da D13) repeat
1. 1. 16^{c4}. — ^d) Ko D13 सर्वे (for प्रे). — K4 Dr
(except Drs) ins. after 33:

^{76*} आदिपर्व पुरा प्रोक्तं पाराद्यर्येण धीमता।

34 Da Dr. 2 D18 G5 om. 34^{a5}. — a) Ds T2 G7 सर्वानु ; G1 *कमणं; G2.8 सर्वानु कमणं; G6 सर्वानु कमणं. G4 *णी पर्व. — b) K (except K4.6) B Dn Dr (except Dr. 2) D1.8-7.0-12.14 द्वितीय:. G2.8 सर्वे . — °) V1 Ds.14 T1 G6 *मास्तिक्यं. G2.8 पौलोमं गोप्यमा ; G7 पौलोमं पौप्यमास्तिक्यं. — a) Da2 Dn (except Dn2) *दिरंशा*.

35 °) Dr 'aपूर्वो'. — °) K1 चेह नि'; K4 पर्व नि' K6 B D (except D2.14) लोमहर्षणं. — °) B4 'स्यापि; G1.5 'स्यास्य.

36 Koom. 36. — ") Ks. o Da "व्यं. — b) Ks. s T2 G (except G1.4.5) Ms. 4 " यं तथा. — ") K1. s. o V1 B D (except D14) T1 "वर:. — ") V1 B1 (m as in text) द्वीपद्या:. Ks चोत्तमं.

37 ^a) K1 V1 Dn Dr D1. 2 शात्र. V1 B4 °ण जिस्या तां. — °) K3. 5 चैंच (for पर्व). — ^d) K5. 6 Dr D1. 8. 4. 6-3. 10-12. 14 S °लाभ:; D2 °लंभ; D5 °मादि:.

38 b) Ko. 8 D1 G2 तथा. — d) K (except K4. 8) D14 ज़ेया. Ko. 9. 8 'हारिका; K1 हरिणहारिका; K4. 8 D14 Cd हरिणहारिका; G2. 8. 7 हरिण'; M8 हरिणहारितं. ※ Arj.: हरणहारिकं(sio) मिस्पपपाट: 1 %

39 °) Ds दाहांते. — °) V1 तथेव. — °) K1 ततो तथेवं. — °) К1 ततो

40 b) Ki Dn Di. s. 14 Gs. s े अयं. Ka. s D (except Dn Di. 2) Gi. 4 तत:; Mi स्मृतं (for तथा). [N. B. The collations from Ks end at 40°; MS. missing.]

ततश्राघीभिहरेंणं शिशुर्पीलवधस्ततः ।
धूतंपंर्व ततः प्रोक्तमर्नुंध्तमतः परम् ॥ ४१
तत आरण्यंकं पर्व किमींरवधं एव च ।
ईश्वरार्ज्जनयोर्थुद्धं पर्व कैरातैंसंज्ञितम् ॥ ४२
इन्द्रलोकाभिगर्मैनं पर्व ज्ञेयमतः परम् ।
तीर्थयात्रौ ततः पर्व कुरुराजस्य धीमतः ॥ ४३
जटार्सुंरवधः पर्व यहांसुद्धमतः परम् ।

तथैवाजर्गैरं पर्व विश्वेयं तदनन्तरम् ॥ ४४
मार्कण्डेयँसमस्या च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
संवैदिश्व ततः पर्व द्रौपदीसत्यभामयोः ॥ ४५
घोषयात्रौं ततः पर्व मृगस्वमर्भयं ततः ।
त्रीहिद्रौणिकैमाख्यानं ततोऽनन्तरमुच्यते ॥ ४६
द्रौपदीहर्रणं पर्व सैन्धवेन वनात्ततः ।
कुण्डलाहर्रणं पर्व ततः परमिहोच्यते ॥ ४७

C. 1.327 B. 1. 2.57 K. 1. 2.57

— °) S (except G1.4-6) ततो दि'. — ^d) K1.4 Dns D14 S 'स्यक'.

41 a) D14 G4.5 M1 तत अध्योभि. B8 D4m D12 G1-8.6 M8.4 धर्मोभि; T1 घोंप, T2 ध्योंप; M2 ध्योंदि. — b) G3.6 वसं. B4 D1.2 T G6 तथा. — b) B4 M8 ततआं कं. — d) K0.2.8 B8 D2.14 G1.4.5 ततः (for अतः).

42 Ko om. 42. — ") Das Dr Dis आरण्यकं तत: प". — ") Ds "वधमेव. — Ks-4.6 Vi B D Ti ins. after 42.65:

77* अर्जुनस्याभिगमनं पर्व ज्ञेयमतः परम्। [Dis इंद्रकीलाभि°.]

C3-5 M1 transp. 42^{cd} and 43^{ab}. — ^d) K4.6 B D (except Dn D1.5) 'संज्ञकं; V1 'कं तत:; G (except G1.4.5) M 'सुरवते (M1 'कं स्मृतं).

43 Gs-s M1 transp. 42°d and 43°d. — D11 roads 44°d after 43°d. — In K1-4.6 V1 B Da Dn Dr D2-6.9.18 T1, 109°d is ins. (the first time) after 43°d (cf. v. l. 44). — After the first occurrence of 109°d, K1.6 D1.2 ins. 83*, while B2 ins. 47°d together with 83* (cf. v. l. 47). — D7.3.12 om. 43°d and 44°d. — d) T2 G2.3.7 WHY.

44 Dr. s. 12 om. 44^{ab} (cf. v. l. 43). Dn reads 44^{ad} after 43^{ab} . — K4 (marg.) Dr D14 ins. after 44^{ab} :

78* अर्जुनस्यास्त्रसंत्राहिर्जुनागमनं ततः।

— Ds om. 44^{ed} and 45. — ^{ed}) Ki सम्र चाज°. Mi ^{*}रं महान्. — Ks.s Vi(m as in text) B Da Dn Dr Di.s.4.6-18 subst. for 44^{ed}: Ds (marg.) ins. after 44^{ab}: K4 (marg.), after 78*:

79* निवातकवर्षेर्युद्धं पर्व चाजगरं ततः। After 44, Di ins. (first time) 109^{nb} (cf. v. l. 43).

45 Ds om. 45 (cf. v. l. 44). — *) K2 Ds. 8. 16
Ts Gs. 7 'समाख्या; B2 (m as in text). 4 Da2 m Dn
(except Dns) Drs G4. 6 Ms 'समाख्या; T1 Gs 'समाख्यं.
— b) Ke 'कं प्रमाद्वतं. D (except Ds. 14; Ds om.)

पर्वानंतरमुष्यते.

46 b) K1 Da1 Dn1.ns D1.2 'स्वमोद्धवं; Kem नृपस्वमोद्धवं; V1 'स्वमयुतं; B Da2 Dr 'स्वमोद्धव; Dn2 Ds.4.0-3.12 'स्वमोद्धव:. D9-11 T तत: प्रायोपवेशनं; D18 G M पूर्व (G2.8.7 M1 तत:) प्रायोपवेशनं. — D7.9.11 T2 G (except G4.5) ins. after 46ab: D10, after 81*:

80* मन्नस्य निश्चयं कृत्वा कार्यस्यापि विचिन्तयन्।

[(Cf. v. 1. 52.) Ds-11 'यं चैव सृगस्वमोद्भवस्त:.]
— After 46°, D10 ins. 81*. — ') Ko T2 Gs-6
'द्रोणकमा'; G1-8 'द्रोणमुपा'. — ') G2.8 M (except Ms) तदनं'. Ks.8 V1 B D T1 ऐंद्रचुन्नं तथैव च (D1s द्रव्युक्तकमुच्येत). — Ds. 11 (om. line 1) G2 ins. after 46; D10, after 46°:

81* नलाख्यानमतः पर्व मृगस्वममतः परम्। ततो नहुषमाख्यानं ततोऽनन्तरमुच्यते।

47 Bs reads 47^{ab} after the first occurrence of 109^{ab} (cf. v. l. 43). — ") K1 D18 "णं चेव. — b) K6 हुरारमना; Da बलाचत:; D18 बलाकृत:; T1 G2.8 बनांतरे. V1 B Dn Dr D2-4.6-12 जयद्रथविमोक्षणं. — Ko.s D5.14 ins. after 47^{ab};

82* रामाख्यानं सतः पर्व साविष्याख्यानमेव च ।

- K2.4 (both om. line 2) V1 B Da Dn Dr D2.4.6-18 G1.4.5 (the latter three in reverse order) ins. after 47^{ab}: K1.6 D1.2, after the first occurrence of 109^{ab} (cf. v. l. 43):

83* पतिव्रताया माहात्म्यं साविश्याश्चेत्रमञ्जूतम् । रामोपारुयानमञ्जेव पर्व ज्ञेयमतः परम् ।

[(L.1) D_2 'सर्य धर्माशकमनुत्तमं. T_1 'ड्यास्यानमेव च. K_2 .4 समास्यातं ततः पर्व साविज्यास्यानमेव च. For line 1, G_1 roads 126^{ab} (cf. v. l. 51). — (L. 2) T_1 'स्यानमि च पर्व. D_2 'मंत्रीव साविज्यास्थानमेव च. For line 2, G_1 reads 126^{cd} .]

— Gr om. 47° 2-52° 3. — 4) Ke तत अर्थ महादूर्त.

C, 1.327 B, 1.2.57 K, 1.2.57 ऑरणेयं ततः पर्व वैराटं तदनन्तरम् । कीचकानां वर्धः पर्व पर्व गोग्रहेणं ततः ॥ ४८ अभिमन्युना च वैराट्याः पर्व वैवाहिकं स्मृतम् । उद्योगपैर्व विज्ञेयमत ऊर्ध्व महाद्भुतम् ॥ ४९ ततः संजययांनाख्यं पर्व ज्ञेयमतः परम् । प्रजागीरं ततः पर्व धृतराष्ट्रस्य चिन्तया ॥ ५० पर्व सानत्सुजातं च गुद्धमध्यात्मदर्शनम् । यानौसंधिस्ततः पर्व भगवाँद्यानमेव च ॥ ५१

48 Gi om. 48 (cf. v. l. 47). — a) Ka अत:; Ka तथा. — b) Da विरार्ट. — Ki.4 (marg.) o Vi B D (except Dia) Ti ins. after 48ab:

84* पाण्डवानां प्रवेशश्च समयस्य च पास्त्रनम्। [Ko समयानां.]

— °) D3 G1.6 तत: (for वध:). — d) K4 B (except B8) Da Dr D4.6.8.10-18 गोहरणं. K1.2 B8 D2 G2.8 तथा. 49 G7 om. 49 (cf. v. l. 47). — db) K0.8.4.6 V1 B D (except D14) T2 भन्योश्च वै ; K2 G2 भन्युना वे . K1 अभिमन्योविंवाहश्च वैराज्या पर्व वोच्यते. — °) G1.6 M2 उद्योगं. — d) G4.6 तत:. K1 महाद्भतमत: परं.

50 Grom. 50 (cf. v. l. 47). — b) Ks. c B (except B4) Da Dr D4. 5. 18 T G1. 4. 5 M4 "मनंतरं; D2 मनुत्तमं. Gc तदनंतरमुख्यते. — c) K1 Dn1. n3 D1 'रं तथा; B (except B4) Dr (except Dr1) D8.7-12 G1. 4. 5 'रस्तत:; Dn2 D4 'रस्तथा. — After 50, G2. 8 read 54cd.

51 Grom. 51 (cf. v. l. 47). — °) K1. 3 V1 सन्सु°. K4 D2 ° जातीयं; D14 ° जातास्यं; T1 सानन्दुमारं च. Dn1 M1. 3 वें (for च). — °) K2. 6 'द्र्शकं; K4 T G2. 3 M2. 4 ° वाचकं. — °) D2 प्रतिसंधि°. K1. 2 Da D8 T1 G2 ° धि ततः. G4-6 द्यासाभिगमनं पर्व. — After 51, V1 ins. (the first time) line 1 of 137* (cf. v. l. 146). — K1-4. 6 D D (except D14; D5 om. line 5) T1 (om. lines 2 and 5) ins. after 51: V1 (om. lines 2 and 3), after the line mentioned above:

85* मातलीयमुपाख्यानं चरितं गालवस्य च ।
सावित्रं वामदेव्यं च वैन्योपाख्यानमेव च ।
जामदृश्यमुपाख्यानं पर्व पोडशराजकम् ।
सभाप्रवेशः कृष्णस्य विदुलापुत्रशासनम् ।
उद्योगः सैन्यनिर्याणं श्वेतोपाख्यानमेव च ।
[(L. 4) K2 D6 'पुत्रदर्शनं; K8.4 'पुत्रशं'.]

52 Gr om. 52ab (cf. v. l. 47); T1 om. 52-64ab.
— b) Ko exing; K2 D14 G (except G2.8; Gr om.) exing. — K4 (marg.) b Dr D2 (om. line 3).4 (marg.).

होयं विवादपर्वात्र कर्णस्थापि महात्मनः।
निर्याणं पर्व च ततः कुरुपाण्डवसेनयोः॥५२
रथातिरथसंख्यां च पर्वोक्तं तदनन्तरम्।
उत्क्रकर्तृतागमनं पर्वामर्षविवर्धनम्॥५३
अम्बोपांख्यानमपि च पर्व होयमतः परम्।
भीष्माभिषेचंनं पर्व होयमद्भुतकारणम्॥५४
जम्बूखण्डविनिर्माणं पर्वोक्तं तदनन्तरम्।
भूमिपर्व ततो होयं द्वीपविस्तरकीर्तनम्॥५५

5.9-11 (the latter four om. lines 1 and 2).14 S (except T1) ins. after 52^{ab} :

86* मम्रस्य निश्चयं कृत्वा कार्यं समभिचिन्ततम् । कीर्स्यते चाप्युपाख्यानं सैनापस्येऽभिषेचनम् । श्वेतस्य वासुदेवेन चित्रं बहुकथाश्रयम् ।

[(L. 1) Ko कार्यस्य च विचिततं; D2. 5 स्य च विचितितं; G1. 2. 7 स्य समनंतरं; T2 G2-5 स्य समचितनं. K4 Dr D14 G6 वित्तयन्. — (L. 2) D4 कार्तिकेयस्य चास्यानं. — (L. 3) K4 Dr स्थितस्य वासुदेवेन. K6 वंशं बकवधाश्रयं.]
— After 86*, T2 G5 read 54° . — °d) K3. 4 S (except G6; T1 om.) नियोत्रा प°. K1. 6 B D (except D2. 5. 14)
°णं च ततः पर्व. V1 नियोत्रा च ततः पर्व कर्णस्यापि महारमनः.
— After 52, M2-4 read 54° .

53 T1 om. 53. — ^a) G2. 8 तथाति^a. Da D18. 14 T2
^aसंख्यानं. — ^b) K1 ^aकं च तत: परं. — After 53^{nb}, D14
(om. 53nd and 54^{ab}) reads 55nd and then 87^{*}
(cf. v. l. 54). — ^d) G2 पर्व हपे^a; G6 पर्वारोष^a. D3. 4
^aनिबंधनं.

54 Tiom. 54; Diaom. 54^{ab}. — a) K2 B4 निमिति च; K6 B (except B4) D (except D2; D14 om.) "नमत्रेव. — b) B3 "यमनंतरं. G4.6 तत: (for अत:). — M1 reads 55 after 54^{ab}. — K4.6 D2.5.10.11 T2 G2.8.7 M2-4 ins. after 54^{ab}: Dr D4 (marg. sec. m.), after 54: D14 G1.4-6 M1, after 55:

87* दिन्यं चक्षुर्देदी यत्र संजयाय महानृषिः। [Dr महारमने; Ds. 10. 11 Gs. 1 मृतिः,]

Grom. 54°d. G2.3 read 54°d after 50; M2-4, after 52; T2 G6, after 86* (cf. v. 1. 52); G4.5 M1, after 87*. — d) K1 ततः पर्व च सांत्वनं; K2-4.6 V1 B D T2 G1.6 M1 ततआद्भुतसुक्यते. — For an insertion after 54 see above.

55 T1 om. 55; D1: om. 55%. — M1 reads 55 after 54%. — *) Kc B (except B2) D (except D2.5.14) an: 知病. — *) Ko-1 D2 G1.5 ** 智硕** (as in text);

पर्वोक्तं भगवद्गीताँ पर्व भीष्मवधस्ततः । द्रोणाभिषेकः पर्वोक्तं संश्वप्तक्षंवधस्ततः ॥ ५६ अभिमर्न्युवधः पर्व प्रतिर्क्षापर्व चोच्यते । जर्यद्रथवधः पर्व घटोत्कर्चवधस्ततः ॥ ५७ ततो द्रोणवधः पर्व विद्येयं लोमहर्षणम् । मोक्षो नारायणास्त्रस्य पर्वानन्तरमुच्यते ॥ ५८ कर्णपर्वं ततो द्रोयं शल्यपॅर्व ततः परम् । इदप्रवेशनं पर्व गर्दायुद्धमतः परम् ॥ ५९ सारस्तंतं ततः पर्व तीर्थवंश्रगुणान्वितम् । अत ऊर्ध्वं तु वीभित्सं पर्व सौप्तिक्रमुच्यते ॥ ६०

ऐपीकं ' पर्व निर्दिष्टमत ऊर्ध्व सुदारुणम् । जर्लंप्रदानिकं पर्व स्त्रीपर्व च ततः परम् ॥ ६१ श्राद्धपर्व ततो झेयं कुरूणामी ध्वेदेहिकम् । आभिषेचनिकं पर्व धर्मराजस्य धीमतः ॥ ६२ चार्वाकनिर्ग्रहः पर्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः । प्रविभागो च रहाणां च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ॥ ६३ श्रान्तिपर्व ततो यत्र रार्जंधर्मानुकीर्तनम् । श्रापद्धमश्च पर्वोक्तं मोर्क्षधर्मस्ततः परम् ॥ ६४ ततः पर्व परिद्येयमानुंशासनिकं परम् । स्वर्गारोहणिकं पर्व ततो भीष्मस्य धीमतः ॥ ६५

1, 353 1, 2, 79 1, 2, 78

the rest 'विस्तार'. — After 55, D14 G1.4-6 M1 read 87* (cf. v. l. 54).

56 T1 om. 56. — ") K8 Dn8 Dr1 Ds. c. 12 Gs प्रांत. — ") G1 "वधं. B4 Dr2 D2. 4 T2 G2. 8.7 M2 तथा. — Dr1 om. 56°d; D7. 9. 12 om. 56°-57°d. — ") K0. 1. 8 B4 D6. 8 T2 G2. 8 "पेक-; D2. 10. 11. 14 "पेकं. K6 B1-8 Da Dn Dr (Dr1 om.) D1. 8-5. 18 G1 "भिषेचनं पर्व. — ") K0. 2-4. 6 V1 B3. 4 Da Dn Dr3. r4 D1-6. 18. 14 T2 G2 spell the name as संसक्षक. K4 "वधं स्मृत:; B4 (before corr.) D1. 2. 4. 6. 8 T2 G2. 8.7 M4 "धस्तथा; G1" धं तथा; G6 "धस्त्रा.

57 K₂ om. 57⁵-58^a; K₈ om. 57⁵; Dr. 9. 12 T₁ om. 57 (cf. v. l. 56). — ^b) K₁. 4. 6 V₁ B₄ D₁₄ G₂. 8. 7 M₂. 1 चोत्तमं. — D₁ om. 57^{cd}. — ^e) D₂ G₅ °वधं. — ^d) K₆ D₂ T₂ G₂. 8. 7 M (except M₁) तथा.

58 D1 T1 om. 58; K2 om. 58° (cf. v. l. 57).
— b) V1 B1 महद्युतं; D3.11 T2 G2.3.7 M1 रोमह°;
G1.4-6 M1 तदनंतरं.

59 T1 om. 59. — *) K6 ਜਗ: ਸੀਚੰ. — V1 Bi transp. 59^{cd} and 60°, B3 transp. 59^d and 60°. — *) K1.4 गदापर्व ਜਗ:; B2 ° ਜ਼ੰ ਜਗ:.

60 T1 om. 60. For sequence cf. v. 1. 59. — ")
D14 अत: (for तत:). — ") K6 V1 B8.4 D (except D14) "वंशानुकीतेनं; T2 G8 "वासगुणा". — ") K1 अत: परं;
G2 तत द. K1.6 V1 B D (except D5-8.10-12) M (except M4) सु-; K4 च (for तू).

61 Tr om. 61. — a) Ke पर्व उदिष्टं; B (except B1) D पर्व चोहि (D2 as in Ke; D11 पर्वमुहि). — D8 om. 61d-62c. — et) Ko.s Tr सु (for च). Ke झीपर्व तदनंतरं; Da1 Dn1 Dr D1.1.0-12 झीविलापस. K1 तत: स्त्रीपर्व विशेषं जलदानमत: परं.

62 T1 om. 62; D2 om. 62^{abc} (cf. v. l. 61). — ")
K2 Dns आर्स. G2. 8 तस्छाद्धकारिकं पर्व; G7 आद्धकारिणिकं
प°. — b) K2 गुरूणास्. K0.2 Dr1 Ds उप्दर्व°; K3
D1. 6-9. 12. 18 देहिकं. G2. 3.7 तत उप्ट्यंसिहोस्यते. — B
D (except Da D2. 5. 13. 14) transp. 62^{cd} and 63^{ab}.
— d) D14 G3 M2. 4 कुरुराज°.

63 T1 om. 63; K1 D3 om. 63^{ab}. B D (except Da D2.5.18.14) transp. 62^{cd} and 63^{ab}. — ^a) Ko.2 Dn (except Dn8) * 表现 वघ: प*. G2.3 * 表现对; G5 * 竞 Vå. — ^b) K3 解职司行*.

64 T1 om. 64^{ab}. — ") K0.2-4.6 V1 B4 (m as in text) D1.2.5 T2 G1 "तो ज्ञेयं. — b) B1.2 D (except D2.14) "जुशासनं; B8 धर्मराजानुशासनं. — ") K0.2.4 D2.7.12 G8.7 "द्धर्माश्च; G5 M1.8 "में च. V1 तत्रोकं. — d) K0 "मोसत:; K6 V1 G2.8.7 "मेमत:; D1.11 "में तत:. — K0.1.4.6 V1 B Da Dn1.n2 Dr (Dr1 om. line 1) D1-4.6-14 T1 ins. after 64: Dn3, after 65^{ab}: K2.8, after 71^{ab}:

88* शुक्रप्रश्वाभिगमनं ब्रह्मप्रश्वासुतासनम् । प्रादुभीवश्च दुर्वासः संवादश्चेव मायया।

[(L. 1) D6-12 * जुगमनं. — (L. 2) K8 B1. 2 D14 T1 *श्र स्वमायया. Nilp भामया (for मायया).]
— For K3 D14 of. v. l. 69.

65 D1 om. 65°-66°; D11 om. 65° .- ") D8 T1 G2 प्रमानुत्रे"; D1. 12 "मिवित्रे"; G8 प्रमानुत्रे". G4. 5 वरं; G6 प्रं; G7 हानु (for प्रि-). -- ") K4 D2 "कं महत्. -- After 65° Dns ins. 88* (cf. v. l. 64). -- ") K8 Dn1 (by corr.) D4. 6-8. 12 T1 G (except G1-2) "हणकं. V1 B5 Dn1. n2 D5 G4 चैव. -- ") V1 प्रवे भी".

C, 1, 354 B 1, 2, 80 K, 1, 2, 79 ततोऽश्वेमेधिकं पर्व सर्वपापप्रणाशनम् ।
अनुगीतौं ततः पर्व ज्ञेयमध्यात्मवाचकम् ॥ ६६
पर्व चाश्रमवौसाख्यं पुत्रदर्शनमेव च ।
नारदागर्मेनं पर्व ततः परमिहोच्यते ॥ ६७
मौसैलं पर्व च ततो घोरं समनुवर्ण्यते ।
महाप्रस्थानिकं पर्व स्वर्गारोहणिकं ततः ॥ ६८
हरिवंशसैतः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् ।
भविष्यत्पैर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भतं महत् ॥ ६९

66 D1 om. 66° (cf. v. 1. 65). — b) D1 पूर्वपाप ; D8-10.12 पर्व पाप . — c) K4 D2 तथा (for ततः). G6 ता पर्व ततः — d) K0.2.3 दर्शनं ; G2.7 वास्वकं.

67 b) G पुत्रवर्धन . — e) K2 ने चैव. D1. 10. 11 G1 (om. line 1). 4. 5 ins. after 67:

89* वर्णधर्मस्ततो ज्ञेयमाश्रमाणां च कीर्तनम्। सृतानां दर्शनं चैव ब्यासेनाद्भुतकर्मणा।

68 °) Ko.s B (except B2) Da D1.2.5.12-14
मौश्र सं. Ko B D चोहिएं (D2 as in text; D14 चैवान्न);
G1 चान्नेव; G2.3-मेवान्न (for च ततो). — b) Ko B D
(except D2.14) ततो घोरं सुदारुणं. — c) Ko.4.0 V1 B
(except B4) Da Dn1 D3.2.18 G3.5 'प्रास्ता'. — d)
K1-3 Dn1 Dr1 D4-6.14 T1 G4-6 'हणकं. Dr1 G2 तथा.
D2 reads तत: प्रसिहोच्यते, and cont.:

90* स्वर्गारोहणिकं पर्व ततो ज्ञेयमतः परम्।

69 ") K1.3 Gs "वंशं तत:. — ") Gr पुराणा". Ks D2.6 "संज्ञकं; Dr (except Dr1) "हितं; T1 "ज्ञिकं. — K1. 2.4 (marg.).6 V1 B2.3 Da Dn Dr D1.2 (marg.).8.4. 6-12 ins. after 69 ": Ks D14, after 88* (cf. v. l. 64):

91* विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा। Ka.s. 1 (marg.) Dir cont.:

92* सौभस्य च वधः पर्व बाणस्य नरकस्य च । जनमेजयस्य यज्ञे तु नकुलाख्यानमेव च । [(J., 2) K2.8 यज्ञस्य.]

— °) K4 Dn D1 M2.8 ° त्यप्वे; K6 V1 B Da Dr D8-18 ° त्यं पवे. V1 B4 G1 च प्रोक्तं. — व) Dn D1.5 ° ले चैवा°. 70 व) T1 एवं प°. K2.4 एवं; K3 प्रोक्तं; V1 G2.3.6 पुण्यं (for पूणे). — °) K1 T2 G2.8.7 तथा च; K4 D14 G1.1.5 M2.4 तथा तु; T1 तदा च; G6 यथा तु; M1.8 अथापि (for यथावत्). — व) K2.4.6 V1 B Da Dn D1.4.5.7.9. 10.12 लोम°; D14 T1 G रोम° (G4 corr. to रो°); T2 M रोम°. Dn D1.6-12 ततः; G4.5 पुरा (for पुनः).

71 *) B (except B1) D (except D2.14) 3明清

एतत्पर्वश्चतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना ।
यथावत्स्वतपुत्रेण लोमहर्षणिना पुनः ॥ ७०
कथितं नैमिपारण्ये पर्वाण्यष्टादश्चेत्र तु ।
समासो भारतस्यायं तत्रोक्तः पर्वसंग्रहः ॥ ७१
पौष्ये पर्वणि माहात्म्यमुक्तङ्कस्योपवर्णितम् ।
पौलोमे भृगुवंशस्य विस्तारः परिकीर्तितः ॥ ७२
आस्तीके सर्वनागानां गरुडस्य च संभवः ।
श्वीरोदमथनं चैव जन्मोचैः अवसस्तथा ॥ ७३

(for कथितं). De. 8. 11 S नैमिशा°. — b) Ki Gi सत् (for तु). — After 71° b, Ki s ins. 88* (cf. v. l. 64). — °) Gi. 5 स महाभा°. Ks °सात्र. — d) Ks Vi B Da Dr Dis T यत्रो°; Dn Di. 8. i. 6-12 अत्रो°; Di. 5 यथो°; Mi. 2 यहमोक्त. Ks Dii S (except Ti Gi. 5) भहे. — K (Ko. 2-4 om. line 4; Ks missing) Vi (om. line 4) B D (except Di-11; Di. 5 om. line 4, and Dii om. lines 2-5) Ti (om. line 4) ins. after 71:

93* पौष्यं पौलोममासीकमादिवंशावतारणम् ।
संभवो जतुवेश्माएयं हिडिम्बवकयोर्वधः ।
तथा चैत्ररथं देष्याः पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरः ।
क्षात्रधर्मेण निर्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम् ।
विदुरागमनं चैव राज्यलम्भन्तथैव च । [5]
वनवासोऽर्जुनस्यापि सुभद्राहरणं ततः ।
हरणाहरणं चैव दहनं खाण्डवस्य च ।
मयस्य दर्शनं चैव वादिपर्वणि कथ्यते ।

[(Cf. 34°-39° ahove.) K4 Dr add सातिरुवाच before line 1. After line 1, D14 ins. lines 2 and 3 of 96° (cf. v. 1. 77). — (L. 5) Da D5-18 पर्व (for चेव). K1.6 D1.4-8 T1 राज्यलाभ°; Dr (except Dr1) °ज्यारंभ°. — (L. 6) K1 अर्जुनस्य वने वास:. — (L. 7) K6 D5-8 अरणीहरणं. — (L. 8) K0-4 तस्मिन्प°; K6 अस्मिन्प°. K0 वर्तते; K1 गीयते; K2-4.6 V1 Da Dr (except Dr2) D2.5.13 T1 कीर्स्यते (for कथ्यते).

72 °) Ko Vi Gr पोस्य-. — °) Do. 8-11 S उदंकस्थो°. Dri 'स्यापि व°; Dii 'स्थेव व°. Di 'वण्येते. — °) Ko. 2-4 B (except Bs) Mi विस्तर:. Di. 6 'कीस्पते. — Ti om. line 2) G (Gi. 8.7 om. line 2) ins. after 72:

94* श्लोकानां च सहस्रं च पश्चाशब्द्धतमेव च । अध्यायानां तथाष्टी च पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः।

[(L. 1) G2 *शस्परिपट्यते; Gs. र 'शस्परिवर्ण्यते.]
73 b) D14 संभवो गरुडस्य च. T1 om. 73 -75°.
— d) K1 ततः; G6 तदा.

यजतः सर्पसत्रेण राज्ञः पारिक्षितस्य च ।
कथेयमभिनिर्श्वता भारतानां महात्मनाम् ॥ ७४
विविधाः संभवा राज्ञाम्रक्ताः संभवपर्वणि ।
अन्येषां चैव विप्राणामृषेद्वैपायनस्य च ॥ ७५
अंशावतरणं चात्र देवानां परिकीर्तितम् ।
दैत्यानां दानवानां च यक्षाणां च महौजसाम् ॥ ७६
नागानामथ सर्पाणां गन्धर्वाणां पतित्रणाम् ।
अन्येषां चैव भूतानां विविधानां समुद्भवः ॥ ७७
वस्नां पुनरुत्पत्तिर्भागीरथ्यां महात्मनाम् ।
यंतनोर्वेश्मनि पुनस्तेषां चारोहणं दिवि ॥ ७८

74 T1 om. 74 (cf. v. l. 73). — D6.8 repeat 74° b, reading first time पावकसंभव: (for पारिक्षितस्य च). — ° Dan जप°; D10.11 जय°; D18 जन्म° (for यजतः). B8 °सत्रेषु; Dr1 °सत्रे तु. — b) K4 D2.5 हि; K6 B1 Dr T2 G1.4-6 M8 ह (for च). Cf. l. l. 8. — d) B D (except Dns D1.2.5.8.14) भरता°. — T2 G6 ins. after 74:

95* श्लोकांग्रं च सहस्रं च त्रिशतं चोत्तरं तथा। श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वेण्यस्मित्त्येव च। अध्यायानां ततः प्रोक्तं चत्वारिशन्महर्पिणा। [(L. 3) T2 क्तं पर्वण्यस्मिन्महर्.]

75 T1 om. 75^{abo} (cf. v. 1. 73). -- ab) Ds 'ध: संभवो राज्ञामुक्त:. - ') V1 B4 Ds. 4 अपि (for चैव). B Da D2.18 वीरा'; Dn D1. 8. 4. 6-12 जूरा' (for विभा'). - a) D3 मोनेंद्वें. G1. 4. 5 ह (for च).

76 °) B_{2.4} Dn (except Dn₂) °तार्ण. B₄ चैव.
— b) K₁ च महास्मना; V₁ B₄ संप्रकी°. — °) K₁ देवानां
दा°. — d) K (K₅ missing) यक्षाणामथ रक्षसां; D₂
दैसानामथ रक्षसां.

77 °) D2-4 G2 ° पां चापि; T G1 ° पामपि. M1 ° व देवानां. — d) Da D2.4.18 G2.3 ° नां च संभव:. — K2.8 (both om. line 1).4.6 V1 B D T1 G1 ins. after 77 (D14 om. line 1 and ins. lines 2 and 3 after line 1 of 93*):

96* महर्पेराश्रमपदे कण्वस्य च तपस्विनः। शकुन्तलायां दुष्यन्ताद्भरतश्चापि जिज्ञवान्। यस्य लोकेषु नाम्नेदं प्रथितं भारतं कुलम्।

[(L. 1) Bs.4 Da Do. s. 18 T1 Gr च महारमन:.
— (L. 3) K4.0 वीरस्य; D14 लोकेंत्र.]

78 ") K1 "नां चैवमुत्प". -- ") V1 B Da Dn Dr1 6 (2nd ed.) तेजोंशानां च संघाताद्भीष्मस्याप्यत्र संभवः ।
राज्यानिवर्तनं चैव ब्रह्मचर्यत्रते स्थितिः ॥ ७९
प्रतिज्ञापालनं चैव रक्षा चित्राङ्गदस्य च ।
हते चित्राङ्गदे चैव रक्षा आतुर्यवीयसः ॥ ८०
विचित्रवीर्यस्य तथा राज्ये संप्रतिपादनम् ।
धर्मस्य नृषु संभृतिरणीमाण्डव्यशापजा ॥ ८१
कृष्णद्वपायनाचैव प्रस्तिविरदानजा ।
धतराष्ट्रस्य पाण्डोश्र पाण्डवानां च संभवः ॥ ८२
वारणावतयात्रा च मन्नो दुर्योधनस्य च ।
विदुरस्य च वाक्येन सुरुङ्गोपक्रमिक्रया ॥ ८३

C 1, 379 B 1, 2 104 K 1 2 1, 5

D1.8.7.13 शांत°. — d) Ks D2 T G2.8 'धामारो°. G7 'रोपणं अवि.

79 °) K1 T1 G1 ततोंशानां; D6-19.14 तेजसा°. K6 संघाते; V1 B D ° पातो (D14 as in text; Dr ° घातो; D6 ° पाताद्); G4-6 ° योगाद्. — D10.11 om. 79° d-80. — °) V1 D5 तत्र; B (except B4) Da Dn Dr D1-4.6-9.19.18 तस्य (for चैव). — d) K0.2 V1 Dn8 G6.7 ° वत-.

80 D10.11 om. 80 (cf. v.1.79). — b) K6 S (except G4-6 M1) वधिश्च. K1 तु; K6 T1 G1 ह (for च). — c) M1 चित्रांगदे हते चेंव. — d) G2 यक्षात् (sic) आ. 81 a) K1 G2.8 तदा. — b) K0.2 V1 B4 D2-5.14 राज्यसं; K8 B1-8 Da D13 राज्ये च प्र; G2.8 राज्यसंपिरपालनं. — d) K1 Da2 Dr4 D8.6.8-11.18.14 S (except G5) आणि. K0 शापत:.

82 Ds. 4. 6-12 T G2. τ M (except M1) चापि; $^{(7)}$ वापि (for चैव). — $^{\delta}$) Ds संभूतिर्व. T G1. 2. 6. τ M शैतिर्विद्वस्य च ($^{(M)}$ संभूतिर्वरदारजा); Gs शैतिर्विमतस्य च.

83 a) Dn Dr (except Dri) Di 'यात्रायां. Ds ने (for न). — N (except Ki; Ks missing) Ti Gr ins. after 83ab:

97* हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमतः। विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं म्लेच्छभाषया। [(L. 1) D2 °श्च तथा. D14 विहितोपदेशस्तथा धं. — (L. 2) T1 G1 'रेण ततो.] — °) K8 त (for च). G2 संदेशावः G4.8 ताक्याच

— °) Ks तु (for च). G2 संदेशास्; G1.5 वाक्याच.
— ¹) K4 सुहंगक्रमण ; B Da Dr Ds-13 T1 G7 ° गाक्रमण ;
G1.4-6 "गापगम ; M2.3 "गापक्रम . — Ko.1 V1 B (except
B3) D (except D14) S (except G3 M2.3) spell the
word as सुदंग (as in text); the rest सुरंग. N (except
K1; K5 missing) T1 (om. line 2) G7 ins. after 83:

[5]

C. 1. 380 B. 1. 2. 105 K. 1. 2. 106 पाण्डवानां वने घोरे हिडिम्बायाश्च दर्शनम् । घटोत्कचस्य चोत्पत्तिरत्रैव परिकीर्तिता ॥ ८४ अज्ञातचर्या पाण्डूनां वासो ब्राह्मणवेश्मनि । बकस्य निधनं चैव नागराणां च विस्मयः ॥ ८५ अङ्गारपणं निर्जित्य गङ्गाक् लेऽर्जुनस्तदा । भ्रातृभिः सहितः सर्वैः पाश्चालानभितो ययौ ॥ ८६ तापत्यमथ वासिष्ठमौर्वं चाख्यानग्रुत्तमम् ।
पञ्चेन्द्राणाग्रुपाख्यानमत्रैवाद्भुतग्रुच्यते ॥ ८७
पञ्चानामेकपत्नीत्वे विमर्शो द्वपदस्य च ।
द्रौपद्या देवविहितो विवाहश्वाप्यमानुषः ॥ ८८
विदुरस्य च संप्राप्तिर्दर्शनं केशवस्य च ।
स्वाण्डवप्रस्थवासश्च तथा राज्यार्घश्चासनम् ॥ ८९

98* निषाद्याः पञ्चपुत्रायाः सुप्ताया जतुर्वेश्मनि । पुरोचनस्य चात्रैव दहनं संप्रकीर्तितम् ।

84 Ti om. 84-87^{ab}. — N (except Ki; Ks missing) Gr ins. after 84^{ab} :

99* तत्रैव च हिडिम्बस्य वधो भीमान्महाबलात्।
— d) Ko B (except Bs) तत्रैव. — N (except K1;
Ks missing) Gr ins. after 84:

100* महर्षेदेशैनं चैव व्यासस्यामिततेजसः। तदाज्ञयैकचकायां बाह्मणस्य निवेशने।

85 T1 om. 85 (cf. v. 1. 84). — ") K2 B Da Da Dr D1-5.13 "चर्यया वासो. K4 वासोत्र; V1 G6 पार्थानां (for पाण्डूनां). — ") K8.4 B D (except D14) यत्र (D6-12 वासस्) तेषां प्रकीर्तित:; G2.8 वासो ब्रह्मपुरे तथा. — ") G2.8 विसायं. — N (except K1; K5 missing; D2 om. line 4; D14 om. lines 1 and 2) ins. after 85:

101* संभवश्चेव कृष्णाया ध्रष्टशुम्नस्य चैव ह । ब्राह्मणात्समुपश्चत्य व्यासवाक्यप्रचोदिताः । द्रोपदीं प्रार्थयन्तस्ते स्वयंवरिदक्षवः । पाञ्चालानभितो जग्मुर्यत्र कीत्हलान्विताः ।

[(L. 2) K2 ब्राह्मणस्वमुपाश्रित्य. K6 वाक्योपदेशिताः.

— (L. 3) K: Dn Di. 14 °विद्दक्षया.]

- Dn cont.:

102* कृटस्य धार्तराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान्प्रति ।

86 Ti om. 86 (cf. v. l. 84). — a) Di.2(m as in text). 8. 10. 11 Gi. 2. 7 M ° वर्ण. G2 निर्मध्य; G8 ° भिद्य. — b) Ko Di G7 तथा. — K8. 4. 6 Vi B D (except Di4) G7 ins. after 86 ab (B2 after 86 cd):

103* सन्यं कृत्वा ततस्तेन तसादेव स शुश्रुवे।

K3.6 V1 B (except B2) Da D1.8.6-8.12.18 om.

86°d. K4 Dn Dr D9-11 transp. 86°d and 87°d.

- °d) D14 °त: शूरै:. Dn2 D5 पंचाला . D2 पांडवा:
सहितासे वे पांचा थयु:.

87 T1 om. 87^{ab} (cf. v. l. 84). For sequence cf. v. l. 86. — ^b) K2 D2.11 ओंडर्य. T2 G1.4-6 °नमेच च. G2.2.7 M और्वोपाङ्यानमेच च. — K2.4.6 V1 B D

(D7. 3. 12 om. lines 1 and 2; for D14 see below) G7 ins. after 87^{ab} : K2, after 87:

104* पाञ्चालनगरे चापि लक्ष्यं भित्त्वा धनंजयः।
द्रौपदीं लब्धवानम्न मध्ये सर्वमहीक्षिताम्।
भीमसेनार्जुनौ यत्र संरब्धान्पृथिवीपतीन्।
शाल्यकर्णां च तरसा जितवन्तौ महामृषे।
ह्या तयोश्च तद्वीर्यमप्रमेयममानुपम्।
शङ्कमानौ पाण्डवांस्तान्नामकृष्णौ महामती।
जग्मतुस्तैः समागन्तुं शालां भागववेदमनि।

[(L. 1) K2.8.6 V1 B1.8 D5 G1 रुक्षं विध्वा. — (L. 3) D6m.7.8.12 पंचलेना°. K2.8 V1 B D41 Dr2.r3 D18 संक्षुडधान्; K4.6 Dr1 कुद्धान्. Dr (except Dr2) विक्षितान्. — (L. 5) K6 द्वयोमंद्वात्मनोक्षेत्र तच वीर्यममानुषं. — (L. 6) K6 D5-3.12 वांस्ता. — (L. 7) K8 V1 B1 Da Dr1 D8.4.6-18 नुस्ता. — After 104*, D2 repeats line 1 of 100*.]

- For 104*, D14 subst.:

105* स्वयंवरं च पाञ्चास्या रारायन्नप्रभेदनम् । नृपाणां सह संग्रामः पाण्डवानां महाञ्चतम् ।

Ds om. 87^{ed}. — Ks V1 B D (except D2.5.14) T1 G1 transp. 87^{ed} and 88^{ab}; K2 repeats 87^{ed} after 88^{ab} with a slightly different reading. — °) Ko.1.2 (second time). 6 G2 पंचेंद्रं चाप्युपा°; T1 G1 दियमुपा°; G8 द्वस्याप्युपा°. G2.3 अत्रैव परिकित्येते.

88 For sequence cf. v. l. 87. — a) Ko.1 Ba D2.14 T2 G2.4.7 चेक-; Ke T1 G1.8 चेब. — After 88ab, Ka repeats 87cd. — a) Ko.4 De T G (except G4.6) M1 देव-; D2 चेब. — N (except Ko.1 Ds.14; Ks missing) T1 Gr ins. after 88:

106* क्षस्त्र धतराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान्प्रति ।

89 °) K4 संप्रीति:. — °) M1.8 'स्थयानं च. — °) G (except G1) M ततो (for तथा). K1.4 'उयानुशासनं; K8 'लंभनं; K4 B D (except D2) G4.5 M1.8 'सर्जनं (B4 'मार्गणं); G2 'उयार्थपादनं; G8 M2.4 'दापनं. V1 T4 G1 राज्यार्थस्य विसर्जनं; T2 'थेस च शासनं.

नारदस्याज्ञया चैव द्रौपद्याः समयक्रिया। सुन्दोपसुन्दयोस्तत्र उपाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥ ९० पार्थस्य वनवासश्च उत्सूप्या पथि संगमः। पुण्यतीर्थानुसंयानं बभ्रुवाहनजन्म च ॥ ९१ द्वारकायां सुभद्रा च कामयानेन कामिनी। वासुदेवस्यानुमते प्राप्ता चैव किरीटिना ॥ ९२ हरणं गृह्य संप्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने । संप्राप्तिश्रक्रधनुषोः खाण्डवस्य च दाहनम् ॥ ९३ अभिमन्योः समद्रायां जन्म चोत्तमतेजसः।

90 Du om. 90° . — ") Ks S 'दस्य च (Gr तु) वाक्येन. Ke पार्थानां नारदोक्तन. — b) Da Ga. 8 द्वीपद्यां. K1.8 Dr1 D10.11 ° (Бриг. — ed) Ко-2 В4 D2.14 °स्तृद्वपा°; K4 V1 B1-8 Da Dn Dr D1, 8-5, 13 °स्तृद्वाख्यानं; Ds. 1.9-12 'श्रेतदाख्यानं; Ds 'श्रेव तदा'; T2 Gs M 'स्तन्न ह्यपा" (M1 'श्रेव उपा"); G8 "स्तत्राष्युपा". K4 V1 B (except B4) D (except D2.8.14) परिकी (for प्रकी). - N (except Ko D14; Ks missing) G7 ins. after 90: 107* अनन्तरं च द्रीपद्या सहासीनं युधिष्टिरम्।

अनुप्रविश्य विप्रार्थं फाल्गुनो गृह्य चायुधम्। मोक्षयित्वा गृहं गत्वा विप्रार्थ कृतनिश्चयः। समयं पालयन्वीरो वनं यत्र जगाम ह। [(L. 1) Gr सहापश्यत्.]

91 ab) Ke D14 स्य च वने वास उ. Ko वासे वार्यु; K_1 °वासे चाप्यु °; K_8 °वासेषि द्यु °; K_8 D_2 °वासेन उ °; K_4 V1 B Da Dn Dr D1. 8-5. 9. 18 'वासे च उ' (B4 'वासे तु उ'); De-8. 10-12 'वासोम्र उ'. Bi Dii Sसह; Da यम् (for पथि). De-9.12 संभव:. — Ge om. 91°-94b. — °) Be 'तीर्थस्य सं° (m as in text); Ke Da. 14 ° नुसंधानं; Da D18 ° नुरामनं; Dr 'श्रीभगमनं; Gr 'नुयानं च. - d) Ko 'वाहस्य ज'. - N (except Ko. 1 D14; Ks missing) G7 ins. after 91:

108* तत्रेव मोक्षयामास पञ्च सोऽप्सरसः शुभाः। शापाद्गाहरवमापन्ना ब्राह्मणस्य तपस्विनः। प्रभासतीर्थे पार्थस्य कृष्णेन च समागमः।

[(L. 2) Gr 'स्य महारमन:. — (L. 3) Gr 'न सह संगम:.] 92 Gs om. 92 (cf. v.l. 91). — a) Ks. 4 Ds. 4. 6. 8. 14 Gा सुभद्रां. - 0) Do कामयामास. Ki मानिनी; Dni भामि°.

93 Gs om. 93 (cf. v. l. 91); Ke om. 93^{ab}. — a) K4 V1 D गृहीत्वा हरणं प्राप्ते (D2 दस्वा चाहरणं तसी). - b) Da reads कूंगो देवकिनंदन:, and cont.:

109* शक्रप्रस्थं महाबाहुः प्रीत्या परमया युतः।

मयस मोक्षो ज्वलनाद्धुजंगस्य च मोक्षणम्। महर्पेर्मन्दपालस्य शाङ्गां तनयसंभवः ॥ ९४ इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् । अध्यायानां शते द्वे त संख्याते परमर्पिणा । अष्टादशैव चाध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा ॥ ९५ सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव श्रतानि च। श्लोकाश्र चतुराशीतिर्देशे ग्रन्थो महात्मना ॥ ९६ द्वितीयं तु सभापर्व बहुवृत्तान्तग्रुच्यते । सभाकिया पाण्डवानां किंकराणां च दर्शनम् ॥ ९७ है. 1, 2, 132

न्यवसत्सह पार्थेन तत्रेवोदारकर्मणा।

K2-4 V1 B D (except D14) T Ge. 7 transp. 93od and 94", - °) K1 भासि: खन्न-; K8 सि: शक्र-; D11 G1.4.6 M1. 3 'सिश्चेन; Da D11 'सश्चक्त ; G2 'सश्चेन. — After 93, Ke ins. 110* (cf. v. l. 94).

94 Gs om. 91^{ab} (cf. v. l. 91). — For sequence cf. v. l. 93. — b) K1 जन्म चैव मही . — K2-4 V1 B D (except D11) Gr ins. after 94": Ke, after 93":

110* द्वीपधास्तनयानां च संभवोऽत्रैव कीर्तितः। विद्वारार्थं च गतयोः कृष्णयोर्थमुनामनु ।

[(L. 1) Dn D1 'बोनुप्रकी'; Dr (except Dr1) Ds °वोत्र प्रकी°.]

— d) K1.8.4 B Da Dr (except Dr1) Ds T G4.5.7 भुजग°. — f) Ko शांग्येस्त°; Ko शांग्यीस्त°.

95 ") S (except G2.8.7 M2.4) "त्येवमादि". — b) T2 G4-6 भुवि (for बहु-). - ") K4 V1 Dr (except Dr2) Du च (for तु). - ") Ks त्रिंशचैव तथाध्यायाः; K4 B D (except D2.14) G1 सप्त(B4 अष्टा)विंशतिर°; M1.4 अष्टादश तथां. — f) K1 'नोक्ता: सुते'; De-12 °नोक्ता महात्मनाः

96 Ds om. 96. — a) Ko. 2-4 V1 B Da Dn Dr D1-7.0-14 T G1-5 M2.4 अष्टी; Ke Dam Ge नव; Gr दश (for सप्त). — b) Ko Dn D1. 8. 4. 6. 7. 9-12 आहे। श्लोकश : K: V1 नव श्लोक . B Da Dr Ds. 13 T2 G1. 4-0 शतान्यश्लो तथैव; T1 G2.3.1 M शतानि नव चैव. G2.8 M2.4 हि; G1 तु; M1.3 ह (for च). - ') K1 D2.5 'कानां च'. V1 B Da Dr Ds. 4. 6. 13 M श्लोकाश्चनुरशीतिश्च; Cd as in text. — d) Ke बद्धो प्रयो; V1 M दृष्टा प्रथे (M1 दृष्टास्तेन); B Da Dn D1. 5. 13 मुनिनोक्ता.

97 ") V1 च (for तु). — b) G2 सहावृ . — d) G1 कौरवाणां च.

C. 1, 4(8 B. 1, 2, 133 K. 1, 2, 134

लोकपालसभाख्यानं नारदाद्देवदर्शनात् । राजस्यस्य चारम्भो जरासंधवधस्तथा ॥ ९८ गिरिव्रजे निरुद्धानां राज्ञां कृष्णेन मोक्षणम् । राजस्रयेऽधसंवादे शिशुपालवधस्तथा ॥ ९९ यज्ञे विभूतिं तां दृष्ट्वा दुःखामपीन्वितस्य च । दुर्योधनस्यावहासो भीमेन च सभातले ॥ १०० यत्रास्य मन्युरुद्धतो येन द्युतमकारयत् । यत्र धर्मसुतं द्युते शक्कनिः कितवोऽजयत् ॥ १०१

98 °) B (except B₄) D (except D₂. 5. 14) °दार्शन:.
— d) K1 तत:; G4-6 तदा.

99 K1 om. 99. — ") D2 T2 G7 M1 "वज: ; M3 "वजं. К6 निबद्धानां; D6.3 तु रुद्धा"; D7.9.12 नुरु"; G4.5 च रु". — N (except K1; K5 missing) G7 ins. after 99":

111* तथा दिग्विजयोऽत्रेव पाण्डवानां प्रकीर्तितः। राज्ञामागमनं चैव सार्हणानां महाऋतौ।

— °) K3.6 B1.8 D14 T1 G M2.4 °सूचे हर्य-; D8.4.6.7.0.12 T2 °सूया र्घ-; D18 °सूचे थ; M8 °सूचस्य. — व) V1 तत:; B2 G5 तदा.

100 ") G1.4-6 transp. तां and द्या. — b) K1 भषंग्रत . — ') D8.10-12 S "स्वापहा"; D14 'स्वोपहा". — d) K1 भीमसेनस"; K6 V1 D2 "सेनात्स"; G2.8 वचनं च स".

101 °) Ds aniw. K1 π =3 π 04 π 1 ° π 14 π 3 ° π 14 π 4 (G4.5 π 3 π 4 π 4 π 7) D11 π 8 (except G1.8 M2.4) ° π 4 π 5 π 70 π 7.

102 T10m. 102". — ") K4 B4 D5. 13 T2 G (except G7) M1. 8 समा; K6 V1 B1 m. 2. 8 Da Da Dr D1-4. 10. 11 M2. 4 "मां. — ") K6 V1 B (except B4) D1-4. 10. 11. 13 T2 M2. 4 द्वापदी. D2. 5 G (except G1) M2 "वाणेवे. — K8. 4. 6 V1 B D (except D7. 12) ins. after 102":

 112^* धतराष्ट्रो महात्राज्ञः स्तुपां परमदुःखिताम् । [V_1 B_2 महाराजः; D_{18} $^\circ$ श्रज्ञः.]

— °) K1 B4 Da2 Dr (except Dr2) D4.18 T1 तां तीणाँ; K4.6 तां तीणाँन; B8 D2.8 तांस्तीणाँ; D5 तां कृष्णां; G8 तान्दीणाँन्. G6 गच्छतश्चापि रष्टांस्तान्. — d) K8 श्रुत्वा; V1 मत्वा; B4 m मछो (for ज्ञात्वा). — f) T1 G8.7 ह्रियति. — N (except K6.1; K8 missing) G7 ins. after 102:

113* जिल्ला च वनवासाय प्रेपयामास तांस्ततः।

[Bi Dn Di. o Gi स (for च).]

103 ^{ab}) Ko. a तवाख्यातं; K1 महा°. Ko. a D2. 14 महामुने; K1° मते:; D1. 13° समनां. K2 तथाख्यातं मया मुने;

यत्र द्यूतार्णवे मत्रान्द्रौपदी नौरिवार्णवात् । तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः । पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥ १०२ एतत्सर्वे सभापर्व समाख्यातं महात्मना । अध्यायाः सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संख्यया ॥ १०३ स्रोकानां द्वे सहस्रे तु पञ्च श्लोकश्रतानि च । स्रोकाश्रकादश ज्ञेयाः पर्वण्यसिन्प्रकीर्तिताः ॥ १०४ अतः परं तृतीयं तु ज्ञेयमारण्यकं महत् ।

G1. 4. 6 स्थाहतं वो महाद्विजा:; G6.7 T स्थास्थातं परमार्षिणा; M1 स्थाहतं वो मया द्विजा:. G2.8 M2-4 ° पर्वण्यास्थातं परमार्षिणा. — B2 om. 103° d-105. — °) K0. 2. 4 Da1 D3. 12 T2 सप्तति ज्ञे °; B4 Dr1 ° प्त विज्ञे °. — d) K3 V1 B (B2 om.) Da2 D2-6.8-11.18.14 तथाष्ट्री चात्र; K4 Da1 Dn Dr D1 तथा चाष्ट्री प्र-; D7.12 तथात्रीवाष्ट; G6 तथा द्वे चा °; G6 हो चात्र परि-.

104 B2 om. 104 (cf. v. l. 103). — ") K1.4 च (for तु). D2 "नां तु सहस्रे द्वे. D10.11 चतु:श्लोकसहस्राणि; S चतु:सहस्रं श्लोकानां. — ") K6 सप्त; D1 पट; G1 त्रीणि; M1.3 नव (for पञ्च). — ") K0.2.6 D2.14 "दश तथा; K1 "दशस्तथा. — ") K0 प्रवर्तिता:; K8 B1.8 D (except D2.5.14) द्विजोत्तमा:; M2 "तिंतं (for प्रकी").

105 B2 om. 105 (cf. v. l. 1(3). — a) T ਚ (for ਜੁ). — b) B4 ਗੁਸ਼ਾਂ; S qtਂ (M1 ਸ਼ਰਿ; M2 ਚਾਂ) (for ਸ਼ਰ੍ਹ). K4.6 Dn Dr D1.2.5.6.8-11 S (except M1) ins. after 105a5:

114* वनवासं प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
— ^{cd}) Ko. 1 om. 105^{cd}. K2 चात्र; Ko D2 B4 यत्र.
D2 °राज° (for °पुत्र°). S (M1 om.) पौरानुकंपा निर्वेदो
(C6 वजतो) धर्मराजस्य धी°. — After 105, D14 ins.:

115* यत्रादित्याहरप्राप्तिर्धर्मराजस्य धीमतः। K2-4.6 V1 B (B2 om. line 1) D (except D14) G7 ins. after 105:

116* असीपधीनां च कृते पाण्डवेन महात्मना ।
द्विजानां भरणार्थं च कृतमाराधनं रवेः ।
द्विजानां भरणार्थं च कृतमाराधनं रवेः ।
द्वितं च मुवतः श्रन्तः परित्यागोऽम्बिकासुतात् ।
त्यक्तस्य पाण्डुपुत्राणां समीपगमनं तथा ।
पुनरागमनं चैव धतराष्ट्रस्य द्वासनात् । [5]
कर्णप्रोत्साहनं चैव धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
वनस्थान्पाण्डवान्हन्तुं मच्चो दुर्योधनस्य च ।
तं दुष्टभावं विज्ञाय ब्यासस्यागमनं द्वुतम् ।
निर्याणप्रतिषेशश्च सुरम्याख्यानमेव च ।

पौरानुगमनं चैव धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ १०५ वृष्णीनामागमो यत्र पाश्वालानां च सर्वशः । यत्र सौभवधाख्यानं किर्मीरवध एव च । अस्त्रहेतोर्विवासश्च पार्थस्यामिततेजसः ॥ १०६ महादेवेन युद्धं च किरातवपुषा सह । दर्शनं लोकपालानां स्वर्गारोहणमेव च ॥ १०७ दर्शनं बृहदश्वस्य महर्पेभीवितातमनः ।

मैन्नेयागमनं चात्र राज्ञश्चेवानुशासनम्। [10] शापोस्सर्गश्च तेनैव राज्ञो दुर्योधनस्य च। किर्मीरस्य वधश्चात्र भीमसेनेन संयुगे।

S (except Gr M1) ins. after 105; K4.6 Dn Dr D1.2.4 (marg).5.6.5-11 Gr, after line 2 of 116*: 117* घोग्योपदेशातिग्मांशुप्रसादादश्वसंभवः।

S (except Gr M1) cont.: 118* मैन्नेयशापोस्सर्गश्च विदुरस्य प्रवासनम्। 106 °) V1 नां चागमश्चात्र. K2-4 B D (except D2.14) गमश्चात्र; K6 भोनेत्रेव. — N (except Ko.1 D14; K6 missing) Gr ins. after 106°:

119* श्रुत्वा शकुनिना घूते निकृत्या निर्जितांश्च तान्।
शुद्धसानुप्रशमनं हरेश्चेव किरीटिना।
परिदेवनं च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य संनिधी।
आश्वासनं च कृष्णेन दुःखातीयाः प्रकीर्तितम्।
Ta Grins, after 106°3;

120* बान्धवागमनं चैव द्वीपद्याश्चाश्चमोक्षणम्।
— °) K2-4.6 V1 B D G7 तथा (D6-12 तत:; D14 as in text) (for यत्र). G1.4.6 ° अस्य चाल्यानं. — ") K2-4.6 V1 B D अत्रेवोक्तं. महर्षिणा (Dr महात्मना). — For 106abed, T1 G2.8.6 M (except M1) subst.:

121* तत्कर्मीरवधास्यानं वृष्णीनामागमस्तथा। पाञ्चालानां च सर्वेषां सौभाख्यानं तथेव च। N (except Ko. 1 D14; Ka missing) G7 ins. after 106ed;

122* सुभद्रायाः सपुत्रायाः कृष्णेन द्वारकां पुरीम् ।
नयनं द्वीपदेयानां एष्टद्युद्धेन चैव हि ।
प्रवेशः पाण्डवेयानां रम्ये द्वेतवने ततः ।
धर्मराजस्य चात्रेव संवादः कृष्णया सह ।
संवादश्च तथा राज्ञा भीमस्यापि प्रकीर्तितः । [5]
समीपं पाण्डुपुत्राणां व्यासस्यागमनं तथा ।
प्रतिस्मृत्याथ विद्याया दानं राज्ञो महर्षिणा ।
गमनं काम्यकं चापि व्यासे प्रतिगते ततः ।

107 ") K4 तत्; D1 सु (for च). — ") K1 "पतिवा सह. — ") K2-4.6 V1 B D (except D11) read अञ्च युधिष्ठिरस्य चार्तस्य व्यसने परिदेवनम् ॥ १०८ नलोपाख्यानमत्रैव धर्मिष्ठं करुणोदयम् । दमयन्त्याः स्थितिर्यत्र नलस्य व्यसनागमे ॥ १०९ वनवासगतानां च पाण्डवानां महात्मनाम् । स्वर्गे प्रश्वत्तिराख्याता लोमशेनार्जनस्य वै ॥ ११० तीर्थयात्रा तथैवात्र पाण्डवानां महात्मनाम् । जटासुरस्य तत्रैव वधः सम्रपवण्यते ॥ १११

C. 1. 456 B. 1. 2. 180 K. 1. 2. 181

प्राप्तिस्तथेव च, and cont.:

123* महेन्द्रलोकगमनमस्त्रार्थे च किरीटिनः । यत्र चिन्ता समुखन्ना एतराष्ट्रस्य भूयसी।

108 b) Bi वैश्वापि धीमत:. — f) G2.8 M1 पार्थस्य (for चार्तस्य). — d) K2.3 विनेतुं; Dn D1.8.6-13 द्यसनं; T तथा च; G1 द्यासेन; G1 तदा च. K0.2.6 D2 G1 देवितं. K1 द्यासेनोपनिवेदितं; G2 द्यसनस्थापनोदनं.

109 In K1-4.6 V1 B Da Dn Dr D2-6.9.18 T1, 109° is ins. for the first time after 43° in D1, after 44 (v. l. K6 B2 °निमिति च; D1 °नेमेवं च; D2 °नमपरं; D5 °नमप्येवं; the rest °नमपि च). — °) V1 स्तुति°; G2.2 स्मृति° (for स्थिति°). — d) K1.8.4 V1 B (except B1) D (except D2.14) स्य चितं तथा. — N (except K0.1 D14; K6 missing) G7 ins. after 109:

124* तथाक्षहृदयप्राप्तिस्तसादेव महर्षितः। लोमशस्यागमश्रात्र स्वर्गात्पाण्डुसुतानप्रति। [(L. 1) Ka 'प्राप्तिः ऋतुपर्णानमहात्मनः.]

110 K1 om. 110°d-111°d. M1 om. 110°d-111, and reads 127°d after 110°d. — °) K4 B4 Dr D1.2.10 G2.3 स्वर्ग. — d) S (M1 om.) च (for बे). B4 तेनेव च किरीटिन: (m as in text). — N (oxcept Ko.1 D14; K5 missing) G7 ins. after 110:

125* संदेशादर्जुनस्यात्र तीर्थाभिगमनिक्रया। तीर्थानां च फलप्राप्तिः पुण्यत्वं चापि कीर्तितम्। पुलस्यतीर्थयात्रा च नारदेन महर्षिणा।

based on the shorter version as preserved in Ko-2 D2.14 S (except G7); for the text of the longer (inflated) version (128*) found in the remaining MSS., cf. v. l. 126.

111 M1 om. 111; K1 om. 111^{ab} (cf. v. l. 110). G₄₋₅ read 111^{ab} after 117^{ab} , and 127^{ab} after 111^{ab} . After 111^{ab} , K2 D2 ins. line 2 of 128^* (cf. v. l. 126). G6 moreover reads 111^{ad} after 120. G8 M (M1 om.

C. 1. 452 B. 1. 2. 177 K. 1. 2. 178 नियुक्ती भीमसेनश्च द्रीपद्या गन्धमादने ।
यत्र मन्दारपुष्पार्थं निल्नी तामधर्षयत् ॥ ११२
यत्रास्य सुमहद्युद्धमभवत्सह राश्चसैः ।
यक्षैश्चापि महावीर्येर्मणिमत्त्रमुखैस्तथा ॥ ११३
आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापिभक्षणम् ।
लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृषेरपि ॥ ११४
ततः इयेनकपोतीयमुपाख्यानमनन्तरम् ।
इन्द्रोऽमिर्यत्र धर्मश्च अजिज्ञासिक्शिवं नृपम् ॥ ११५
ऋश्यशृङ्गस्य चरितं कौमारब्रह्मचारिणः ।
जामदम्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः ॥ ११६
कार्तवीर्यवधो यत्र हैहयानां च वर्ण्यते ।
सौकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भार्गवः ॥ ११७
शर्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान्सोमपीथिनौ ।
ताम्यां च यत्र स मुनियौंवनं प्रतिपादितः ॥ ११८
जन्तूपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमकः ।

111) read 111^{ed}-113 after 122^{ab}. Ti G₄ om. 111^{ed}. — e) Go अजासुरस्य. Ko चान्नेव; K2 चेवान्न. — d) Ki वधार्थसुप. — After 111, T2 reads 127^{ab} and D2 ins. line 23 of 128* (cf. v. l. 126).

112 Cf. v. l. 111 and 126. — °) Ko T2 ° द्यार्थे; G1 ° द्यार्थे.

113 Cf. v. l. 111 and 126. — b) T2 G2.4.5 भव द्राक्षसे: सह. — c) K2 चेंव (for चापि). — d) G2 तदा. 114 Cf. v. l. 111 and 126. — a) G2 महिमाख्यानं. 115 Cf. v. l. 111 and 126. — a) K1 तथा.

— °) K1 ° मत: परं; G2 ° मनुत्तमं. — ° a) G1-8 इंद्राझी. K1.2 धर्मश्राप्यजि °; G1.2.4 M धर्मस्य जिज्ञासार्थ शिबिं. — G1 ins. after 115:

126* इम्द्रः इयेनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः। 116 Cf. v. l. 111 and 126. — ^b) Ko.2 'व्रत' (for 'ब्रह्म').

117 Cf. v. l. 111 and 126. — ⁸) K1 G1.2.5 हैससा[°]. D2 °नां विचर्ण्यते. — After 117^{ab}, G4-6 read 111^{ab} and 127^{ab}; Ge continues with 112-3.

118 Cf. v. l. 111 and 126. — ab) Ms transp. नासत्यों and कृतवान. — °) Ho.2 M स सुनिर्यत्र (M1.4 °निस्तत्र) (for यत्र स सुनि:). — After 118, K2 ins. line 12 of 128* (cf. v. l. 126).

119 Cf. v. l. 111 and 126.

पुत्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशतं च सः ॥ ११९
अष्टावकीयमत्रैव विवादे यत्र बन्दिनम् ।
विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवानृषिः ॥ १२०
अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि गुर्वथें सव्यसाचिना ।
निवातकवचैर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभिः ॥ १२१
समागमश्र पार्थस्य आतृभिर्गन्धमादने ।
घोषयात्रा च गन्धवैर्यत्र युद्धं किरीटिनः ॥ १२२
पुनरागमनं चैव तेषां द्वैतवनं सरः ।
जयद्रथेनापहारो द्वौपद्याश्राभमान्तरात् ॥ १२३
यत्रैनमन्वयाद्भीमो वायुवेगसमो जवे ।
मार्कण्डेयसमस्यायाम्रपाख्यानानि भागशः ॥ १२४
संदर्शनं च कृष्णस्य संवादश्रेव सत्यया ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमेन्द्रसुम्नं तथैव च ॥ १२५
सावित्रयौद्दालकीयं च वैन्योपाख्यानमेव च ।
रामायणम्रपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ॥ १२६

120 Cf. v. l. 111 and 126. — After 120, Ko. 1 ins. lines 19-20 of 128* (cf. v. l. 126), interposing between them:

127* पूर्व प्रक्षिप्तमञ्जोत्पितरं लवणाम्मसि ।
After line 20 of 128*, Ko.1 repeat 120^{ed} (v. l. जिल्ला च for विजिला). K2 on the other hand ins. after 120, lines 19, 22, 23 of 128* and a repetition of 112^{ab} (of the text), interposing 127* between lines 19 and 22. — Ge reads 111^{ed} after 120.

121 Cf. v. l. 111 and 126.

122 Cf. v. l. 111 and 126. — T1 om. 122^{ab} and reads 122^{cd} after 123^{ab}. — After 122^{ab}, Gs M (except M1) read 111^{cd}-113.

123 Cf. v. l. 111 and 126. — Ds om. 123. S (except Gr) read 123. after 126 (T1, before 122.d). — b) T1 G2 मंत्रति. — d) K2 अमांतरे.

124 Cf. v. l. 111 and 126. — ") Ko.s Gs.s यत्रैव". Ts Gs.s "न्वगादी". — ") G1 वातवे".

125 Cf. v. l. 111 and 126.

126 Cf. v. l. 47, 51, 111 and 123. — a) K1 *ड्युहालकं चैव. S (except Gr) कीये च. — After 126, S (except Gr) read 123.

Ks.4.6 V1 B D (except Ds.11) G7, which contain the longer version, subst. for 111°d-126 (both incl.):

128*	
(1276) कर्णस्य परिमोघोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरंदरात् ।	
तथा यज्ञविभूतिश्च गयस्यात्र प्रकीर्तिता।	
(114) आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापिभक्षणस्।	
क्षोपासुद्राभिगमनमपत्यार्थसृत्रेरपि।	
	[5]
(116) र्ऋस्यश्क्रस्य चरितं कीमारब्रह्मचारिणः। जामदम्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः।	
(117 ⁴⁶) (कार्तवीर्यवधो यत्र हैहयानां च वर्ण्यते। (प्रभासतीर्थे पाण्डूनां वृष्णिभिश्च समागमः।	
(प्रभासतीर्थे पाण्डूनां वृष्णिभिश्र समागमः।	
(117 क्व) सोकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भागवः।	
(118) {शर्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान्सोमपीथिनौ । ताभ्यां च यत्र स मुनियौंवनं प्रतिपादितः।	[10]
(ताभ्यां च यत्र स मुनियौंवनं प्रतिपादितः।	
मान्धातुश्चाप्युपाख्यानं राज्ञोऽत्रैव प्रकीर्तितम्	l
(119) {जन्तूपाख्यानमञ्जैव यत्र पुत्रेण सोमकः। पुत्रार्थमयजद्वाजा रुभे पुत्रशतं च सः।	
रिश्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशतं च सः।	
(115) {ततः इयेनकपोतीयसुपाख्यानमनन्तरम्। (इन्द्रोऽग्नियंत्र धर्मश्च अजिज्ञासन्तिविं नृपम्।	[15]
(इन्द्रोऽप्तिर्यत्र धर्मश्र अजिज्ञासन्दिशिं नृपम्।	
(^{120°}) अष्टावक्रीयमत्रैव विवादो यत्र बन्दिना।	
अष्टावकस्य विप्रपेर्जनकस्याध्वरेऽभवत्।	
नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन हि।	
पराजितो यत्र बन्दी वादे तेन महात्मना।	[20]
(120°d) विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवानृषिः।	
यवकीतस्य चारुयानं रैभ्यस्य च महारमनः।	
गन्धमादनयात्रा च वासो नारायणाश्रमे ।	
(1120) नियुक्तो भीमसेनश्च द्वीपद्या गन्धमादने।	f 0 = 3
व्रजन्पथि महाबाहुर्देष्टवान्पवनारमजम् ।	[25]
कदलीखण्डमध्यस्यं हनूमन्तं महाबलम्।	
(112°d) यत्र मन्दारपुष्पार्थं नलिनीं तामधर्षयत्।	
(113) (यत्रास्य युद्धमभवत्सुमहद्राक्षसैः सह । यक्षेश्चैव महावीयैंर्मणिमध्यमुखैस्तथा।	
(यक्षश्चव महावायमाणमत्त्रमुखस्तथा।	[20]
(11111) जटासुरस्य च वधी राक्षसस्य वृकोदरात्।	[30]
भृषपर्वेणश्च राजर्षेसतोऽभिगमनं स्मृतम् । आर्ष्टिषेणाश्रमे चैषां गमनं वास एव च ।	
भाष्ट्रपणाश्रम चर्या गमन वास एव च । श्रोरसाहनं च पाञ्चाल्या भीमस्यात्र महारमनः।	1
कैलासारोहणं प्रोक्तं यत्र यक्षेर्वलोक्तरे: ।	
युद्धमासीन्महाघोरं मणिमत्प्रमुखैः सह ।	[35]
समागमश्च पाण्डूनां यत्र वैश्ववणेन च।	L J
(122°) समागमश्रार्जनस्य तत्रैव आतृभिः सह ।	
(अवास्य दिस्यान्यसाणि गर्वर्थे सहयमानिता ।	
(121) {निवातकवचेर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभिः।	
निवासकवचेघीरैदानवैः सुरशत्रुभाः।	[40]
पौछोमैः कालकेयैश्च यत्र युद्धं किरीटिनः।	
वधक्रेयां समाख्यातो राज्ञस्तेनेव धीमता।	
अस्रसंदर्शनारम्भो धर्मराजस्य संनिधौ ।	
• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •	r

पार्थस्य प्रतिषेधश्च नारदेन महर्षिणा। अवरोहणं पुनश्चेव पाण्डनां गन्धमादनात । [45] भीमस्य ग्रहणं चात्र पर्वताभोगवर्धमणा। भुजगेन्द्रेण बिलना तस्मिन्सुगहने वने । अमोक्षयचत्र चैनं प्रश्नानुक्त्वा युधिष्टिरः। काम्यकागमनं चैव पुनस्तेषां महात्मनाम् । तत्रस्थांश्र पुनर्देष्टं पाण्डवान्पुरुषपैभान्। [50] वासुदेवस्थागमनमञ्जेव परिकीर्तितम्। (124°d) मार्कण्डेयसमस्यायामुपाख्यानानि सर्वशः। पृथोवेंन्यस्य चाख्यानं यत्रोक्तं परमर्षिणा । संवादश्र सरस्वत्यास्ताद्वयेर्पः सुमहात्मनः। मरस्योपाख्यानमञ्जेव प्रोच्यते तदनन्तरम् । [22] मार्कण्डेयसमस्या च पुराणं परिकीर्त्यते। ऐन्द्रसुम्रम्पारयानं धीन्ध्रमारं तथैव च। पतिवतायाश्चाख्यानं तथैवाङ्गिरसं स्मृतम् । (125^{ab}) द्वीपद्याः कीर्तितश्चात्र संवादः सत्यभामया । (1230) पुनद्वेतवनं चैव पाण्डवाः समुपागताः। [60] (122°) घोषयात्रा च गन्धवर्यत्र बद्धः सुयोधनः। हियमाणस्त मन्दातमा मोक्षितोऽसी किरीटिना। धर्मराजस्य चात्रैव मृगस्वप्ननिदर्शनम् । काम्यके काननश्रेष्ठे पुनर्गमन्मुच्यते। वीहिद्रौणिकमाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम्। दुर्वाससोऽप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् । (123°त) जयद्रथेनापहरो द्रीपद्याश्चाश्रमान्तरात्। (124 क) यत्रैनमन्वयाद्वीमो वायुवेगसमो जवे। चक्रे चैनं पञ्चिशिखं यत्र भीमो महाबलः। (126°d) रामायणमुपाख्यानमञ्जेव बहुविस्तरम्। 1701 यत्र रामेण विक्रम्य निहतो रावणो युधि। (126ab) साविष्याश्चाप्यपाख्यानमत्रैव परिकीर्खते। [Ks. V1 B D (except Dn) om. line 1. - Ks reads line 2 after line 29; Gr, after line 7. Ds. s read 15 after 4. — (L. 5) Ks. 6 वतचारिण:. — (L. 6) B (except Ba) चाल्यानं भू". — Ke roads 12 after 22. - (L. 15) K4 भत: परं; Bs Dn D1.3-18 मनुत्तमं. — (L. 16) Ke Gr इंद्रोमिर्यत्र. — After 16, Dio. 11 Gr ins. 126* (cf. v. l. 115). - Ke om. 18. - Gr reads 38-63 after 23. — Ks om. 25. — (L. 27) K. Dn Dr (except Dr1) D1.3-12 सीगंधिकाथेंसी; V1 संदार-कस्यार्थ ; Da Dis मंदारकार्थेसी. — Ke om. 30. — Gr om. 30-35. — (L. 30) B₄(m as in text) जटास्रवधश्रात्र ततो Sनन्तरमच्यते. — Ds repeats 23 after 33. — (L. 35) B1 सानसं प्रम. — G1 om. 37. — Ke reads 37 after 60. — Ks. 4 V1 B Da Dr D1. 3-18 om. 38-39. — G7 om. 40. — (L. 42) Ks Ba राजा ते"; B1-8.5 Gr राजे ते". C. 1. 441 B. 1. 2. 201 K. 1. 2. 202

कर्णस परिमोपोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरंदरात् । आरणेयमुपाच्यानं यत्र धर्मोऽन्वशात्सतम् । जग्मुर्लब्धवरा यत्र पाण्डवाः पश्चिमां दिश्चम् ॥ १२७ एतदारण्यकं पर्व तृतीयं परिकीर्तितम् । अत्राध्यायशते द्वे तु संख्याते परमार्षणा । एकोनसप्ततिश्चेव तथाध्यायाः प्रकीर्तिताः ॥ १२८ एकादश सहस्राणि श्लोकानां षद्भतानि च । चतुःपष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वेतत्परिकीर्तितम् ॥ १२९ अतः परं निवोधेदं वैराटं पर्वविस्तरम् ।

- V1 B1.4 ins. after 51:

129* मार्कण्डेयस्य च तथा देवर्पेनीरदस्य च।
— (L. 56) B4 °भविष्यं (for °समस्या). — Ke reads
37 after 60. — Gr reads 38-63 after 23. — For
64-70, Gr reads काम्यकं काननं अत्रैव बहुविस्तरं (sic).

— Line 66 is found only in Dn Dr. — D10.11 om. 67-70. — (L. 69) Nilp पंचसटं (for 'शिखं). — Ks Da om. 69. — (L. 70) B4 रामोपाल्यानमञ्जेव संक्षेपबह.'.]

127 M1 reads 127^{ab} after 110^{ab}; G₄₋₆, after 111^{ab}; T₂, after 111. — For 127^{ab} cf. also line 1 of 128* (cf. v. l. 126). — a) S (except G₁) भोक्षोत्र. Ko कर्ण: शक्तिमवापानु. — Ks. 4.6 V1 B D (except D18.14) G₇ ins. after 127^{ab}:

 130^* यत्रास्य शक्तिं तुष्टोऽदादैकवीरवधाय च । — °) $G_{1.6}$ M_1 °यकमाख्यानं; $G_{4.5}$ °यं समा°. — °) T_2 G_6 °वदत्सुतं; G_1 °न्वगास्म् °; $G_{4.5}$ °न्वगास्तः.

128 °) $D_{6.7.12}$ अध्यायानां शते. — ") K_8 संख्यायां परिकीर्तितं; K_4 V_1 B D संख्यायां (B_4 संक्षेपात्) परिकीर्तितं ($B_{1.4}$ m $D_{71.74}$ $D_{8.7}$ °कीर्त्यते). — f) T_1 G_2 तदा . K_2 अध्यायाः परिकी .

129 Ds om. 129. — d) Ks. 4. 8 V1 B D (except D2. 14) S (except G1. 4. 8) पर्वण्यस्मिन्प्रकीतिता:.

130 °) Ko. 2. 2. 6 D2 अत उध्ये. Ko ° बोध स्वं; D8. 4 ° धेनं; D11 T2 G2. 3. 7 M (except M1) निगदितं. — b) K2. 6 Dr4 D2. 3. 7—11 विराटं. Ko-8. 6 D2 बहु ° (for पवं ²). T2 G2. 8 M ° स्तरात्. — °) K2. 6 Dn D6—12 ° नगरे. — d) Ko Cd बहुलां; Devp विपुलां (as in text). — °) K2. 8 Cd संन्यद °. T G1. 4-6 संन्यद धुर्यत्र; G2 स्व यत्र वसति; G3 ° न्यस्य धूर्यत्र. B4 D14 m ° धुर्यत्र. — f) K2. 6 D2 ° वा: स्वायुधा °; K1 Dr ° वा ह्यायुधानि ते; V1 B2. 8 Dn D6—9. 12 M1 ° वा ह्यायुधा °; B1. 4 Dr D13 ° वा ह्यायुधानि च; D1. 10. 11 ° वान्यायुधा °; D8 ° वान्यायुधान्सकान्; T2 G1

विराटनगरं गत्वा इमशाने विपुलां श्रमीम् ।

दृष्टा संनिद्धुस्तत्र पाण्डवा आयुधान्युत ॥ १३०

यत्र प्रविश्य नगरं छश्रमिन्यवसन्त ते ।

दुरात्मनो वधो यत्र कीचकस्य दृकोदरात् ॥ १३१
गोग्रहे यत्र पार्थन निर्जिताः कुरवो युधि ।
गोधनं च विराटस्य मोक्षितं यत्र पाण्डवैः ॥ १३२
विराटेनोत्तरा दत्ता स्नुपा यत्र किरीटिनः ।

अभिमन्युं समुद्दिश्य सौभद्रमरिधातिनम् ॥ १३३

चतुर्ममेतद्विपुलं वैराटं पर्व वर्णितम् ।

ँवाश्चायुधानि च; ^{G2, ३}ँवाः स्वायुधानि च.

131 °) K2 नगरे. — °) K4 B D (except D2) G7 छन्ना. V1 भिश्चाव °. K6 Bs. 4 Dn D1. 5 न्यवसंस्तु ते; S 'संस्तदा (T2 'स्तथा; G1 'श्च ते). — Ks. 4.6 V1 B D (except D14) G1 ins. after 131 ति :

131* पाञ्चालीं प्रार्थयानस्य कामोपद्वतचेतसः। [Ka °यानानां °चेतसां.]

— °) Ko दुरात्मनां; K1-8 'ष्टात्मनां; K4.6 V1 B D 'ष्टात्मनो. K1 transp. वध: and यत्र. — d) Ko-8.6 की चकानां. — K2.4.6 V1 B D G7 ins. after 131:

132* पाण्डवान्वेषणार्थं च राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
चाराः प्रस्थापिताश्चात्र निषुणाः सर्वतो दिशम् ।
न च प्रवृत्तिस्तिर्लब्धा पाण्डवानां महात्मनाम् ।
गोप्रहश्च विराटस्य त्रिगतेः प्रथमं कृतः ।
यत्रास्य युद्धं सुमहत्तैरासीलोमहर्षणम् । [5]
हियमाणश्च यत्रासो भीमसेनेन मोक्षितः ।

[(L. 2) D14 चाराः प्रतिदिशं जग्मुः पांडवान्वेषिणस्ततः. — (L. 5) D14 श्रिमतेंछों .]

132 Ks. 4.6 V1 B D (D2 om. 132^{ed}) G7 transp. the lines and ins. after 132^{ed} :

133* अनन्तरं च कुरुभिस्तस्य गोग्रहणं कृतम्।

— ") Ks. 4.6 m V1 B D (except D2) G7 समस्ता यत्र.
— ") K1 कुरवो निर्जिता रणे. — Ks. 4.6 V1 B D G7 ins. after 132":

134* प्रत्याहृतं गोधनं च विक्रमेण किरीटिना।

133 ab) Ds. 4. 6-12 transp. दसा and यत्र. Ko-s
D2. 5 स्त्रवार्थे च. — d) Ko-s. 6 D2 भएराजितं.

134 ab) Bi भेतद्वेराटमञ्जूतं पर्व. Ks बहु वर्णितं; Gs परि ; M2.1 उप . — D14 om. 134 ad—135 b. — ad) G1-5 M2.4 तत्रापि; Gs तत्र चो . Ks G1-6 ह्यानम . K4 V1 B D (D14 om.) ह्याता अध्याया: (Bi वाद्य; D2 थानां) परमधिणा (Bi D2 सहां).

L

अत्रापि परिसंख्यातमध्यायानां महात्मना ॥ १३४ सप्तपष्टिरथो पूर्णा श्लोकाग्रमपि मे शृणु । श्लोकानां द्वे सहस्रे तु श्लोकाः पृश्लाशदेव तु । पर्वण्यसिन्समाख्याताः संख्यया परमर्पिणा ॥ १३५ उद्योगपर्व विद्येयं पश्लमं शृण्वतः परम् । उपप्रव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीपया । दुर्योधनोऽर्जुनश्लेव वासुदेवसुपस्थितो ॥ १३६ साहाय्यमसिन्समरे भवानो कर्तुमर्हति । इत्युक्ते वचने कृष्णो यत्रोवाच महामतिः ॥ १३७ अयुध्यमानमात्मानं मन्त्रणं पुरुपर्पभौ । अक्षौहिणीं वा सैन्यस्य कस्य वा किं ददाम्यहम्॥१३८ वत्रे दुर्योधनः सैन्यं मन्दात्मा यत्र दुर्मतिः ।

135 D11 om. 135% (cf. v. l. 134). — ") K1 चतु: पष्टिं. G2.3.7 "त्रथा पूर्णा. — ") K1.8.4.6 V1 B D T2 G (except G6; G4 by corr.) श्लोकानामपि. G2.8 तत् (for मे). — ") D6.8-11 S त्रीणि श्लोकसहस्राणि. — ") K8 पंचदरीव. Ko B1 Da D18 तथा पंचशतानि च; K1 V1m B2.3.4m D7.12.14 त्रीणि श्लोकशतानि च; K4 तथा पंचशतानि च; B4 D2.6.8-11 S पंच श्लोकशतानि च; Dr D1 श्लोका: पंचशतानि च. — ") K0.8.6 संस्थेयं; D2 स्थायां; G1 स्थाता. V1 B D (except D2.11) उक्तानि वेदविदुपा पर्वण्यसिनमहर्षिणा (D3.4 हमहारमना).

136 ^{ab}) K4.0 V1 B4 Da Dr D3.18.14 M उद्योगं. Ko.8 °गमथ वि°. T1 G1.4.8 अगु चापरं; G2.7 अगुतापरं- D2 °पर्व सुमहत्पर्वेमं अगु तत्परं. — °) K1-8 B4 D18 अवे; D4.0.8.10.11 S °प्राच्ये. K8 m निकृतेषु.

137 ⁴) M1.8 भन्न स. Ko. 2.8 'स्मिन्संग्रामे. — ⁵) Ko भगवन्; V1 भगवान्. K1 D14 G1-8 न:; D5 वे (for नो). G1.4.5 वातुम.'. Ko. 3.4 D2. 3.7. 3.10.12 T2 'महेंसि. — ") T1 G1 'कवचनी. — ") K4 G1 तत्री.'. D8 T G2.3 महाशुति:; B4 G1. 4-6 M 'मना:; D11.12 महीपति:.

138 °) Ko. 2. 8 D: T G1. 4-6 च (for चा). G1 अर्बु में चैव से °. — °) K1 B1 m वां. K6 V1 B8 Dn1. n2 D1. 8. 4. 6-12. 14 S किं चा (G1 किं वे); D2 किं प्र-. Dn8 किं वाप्येकं दहा °.

139 a) Ko.s ततो; Gs.s तत्र (for वत्रे). — b) Ks च सु-; Bs युद्ध-; G1 यस्य ; G2 M (except M1) तत्र (for यम्र). — d) K1 T G1 transp. वत्रे and कृदणं. Da1 यत्र (for कृदणं). — Ks.s Dn Dr D1-c. 8-11 ins. after 139: 7 (2nd ed.)

अयुध्यमानं सचिवं वत्रे कृष्णं धनंजयः ॥ १३९ संजयं प्रेषयामास श्रमार्थं पाण्डवान्त्रति । यत्र द्तं महाराजो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १४० श्रुत्वा च पाण्डवान्यत्र वासुदेवपुरोगमान् । प्रजागरः संप्रजञ्जे धृतराष्ट्रस्य चिन्तया ॥ १४१ विदुरो यत्र वाक्यानि विचित्राणि हितानि च । श्रावयामास राजानं धृतराष्ट्रं मनीपिणम् ॥ १४२ तथा सनत्सुजातेन यत्राध्यात्ममज्ञत्तमम् । मनस्तापान्वितो राजा श्रावितः शोकलालसः ॥ १४३ प्रभाते राजसमितौ संजयो यत्र चामिभोः । ऐकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जनस्य च ॥ १४४ यत्र कृष्णो दयापन्नः संधिमिच्छन्महायशाः ।

C. 1, 506 B. 1, 2, 231 K. 1, 2, 252

135* मद्रराजं च राजानमायान्तं पाण्डवान्त्रति ।
उपहारिर्वञ्चयित्वा वर्त्मन्येव सुयोधनः ।
वरदं तं वरं वये साहारयं क्रियतां मम ।
शस्यसस्य प्रतिश्चत्य जगामोहिश्य पाण्डवान् ।
सान्त्वपूर्वं चाकथयच्येन्द्रविजयं च यः । [5]
पुरोहितप्रेषणं च पाण्डवैः कीरवान्त्रति ।
वैचित्रवीर्यस्य वचः समादाय पुरोधसः ।

[(L.2) Dr D2.1 सुधन्तन: (for सुयो°). — (L.4) D1 शहयस्त्रस्य वच: श्रुत्वा. — K1 D1.2.5.5.8-11 om. line 7.] — K1 B (except B1) D (except D11) C1 cont.:

136* तथेन्द्रविजयं चापि यानं चैव पुरोधसः।

140 b) K1 समर्थ; K8.4 V1 B2.8 D (except D2.5) ज्ञामार्थी; B1 थें; M1 ज्ञामने. — °) G2.3 सूर्त (for दूतं). Ko.1.8 B4 (m as in text) G1 महाप्राज्ञे; K2 प्राज्ञं.

141 ^a) K₀ T₂ G₇ M_{1.8} तु (for च). — °) B₄ च संजज्ञे; Dr प्रसंजज्ञे; G_{2.8} समभवत्. — ^d) G_{2.3} °स्य धीमत:.

142 ^b) G1. 1-6 चित्राणि विविधानि च. — ^c) B1 *मास बहुलं (m as in text). — ^d) D1. 12 महर्षिणं; D14 M1 मनीषया.

143 d) Ki Bim पुत्रलालसः; Bi शोकमानसः.

144 ") M (except M1) ते समिती राज्ञां. — b) Ko चानिभो; K1 चाभित:; K2 V1 B Da Da Da Dr D2-6.18 वा विभो; K1.8 D7-12 वा विभो:; D1 या विभो; T1 G1.5 तु प्रभु:; T2 G6 च प्रभुं; G1-8 M2.4 च प्रभु:; G7 च प्रभो:. D11 संजय: सवत: प्रभो. — b) G2 एकांतं; G8 वाक्यार्थं; G1 ऐक्यार्थं.

145 °) Gs 'ब्लो यदुपति:. —) Ms सिद्धिमिच्छ'.

C. 1, 505 B. 1, 2, 231 K. 1, 2, 232

स्वयमागाच्छमं कर्तुं नगरं नागसाह्वयम् ॥ १४५ प्रत्याख्यानं च कृष्णस्य राज्ञा दुर्योधनेन वै । शमार्थं याचमानस्य पक्षयोरुभयोहितम् ॥ १४६ कर्णदुर्योधनादीनां दुष्टं विज्ञाय मित्रतम् । योगेश्वरत्वं कृष्णेन यत्र राजसु दर्शितम् ॥ १४७ रथमारोप्य कृष्णेन यत्र कर्णोऽनुमित्रतः । उपायपूर्वं शौण्डीर्यात्प्रत्याख्यातश्च तेन सः ॥ १४८ ततश्चाप्यभिनियीत्रा रथाश्चनरदन्तिनाम् । नगराद्वास्तिनप्रसद्धलसंख्यानमेव च ॥ १४९

K4 V1 B D (except D2.14) нहामति:. — V1 D2.8.4 (cancelled) repeat 145° after 137* (cf. v. l. 146). — °) K1 B4 Drs D1.10.11 G1.2 "ниев"; Кв G8 "ниев".

146 b) B: Ds Ts Go साजो. Ds धनस्य. K: Die T Gs. र M: च (for चे). — b) K: 4.6 V: B D (except Ds. 14) G: ज्ञासाधे. — Ks. 4.6 V: (line 1 for the second time; cf. v. l. 51) B D (Die om. lines 2-4) G: ins. after 146:

137* दम्भोद्भवस्य चाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् । वरान्वेषणमत्रैव मातलेश्च महास्मनः । महर्षेश्चापि कथितं चरितं गालवस्य च । विदुलायाश्च पुत्रस्य प्रोक्तं चाप्यनुशासनम् ।

[(L. 2) Gr "त्रैय सारथेर्वासवस्य च. — Gr ins. line 4 after 147. V1 D2. 3.4 (cancelled) repeat 145^{ab} after the last line.]

147 °) K1 योगीश्वर°. — °) K4 B (except B4) D राज्ञां प्रदर्शितं (D2 राज्ञां सु°; D14 राजन्सु°). B1 m Devp राजसं यत्र द°. — After 147, G7 ins. line 4 of 137* (cf. v. l. 146).

148 b) D14 निसंत्रित:. - °) V1 B Da Dn2 D18 Cd हाँटीयाँ°. - D4 (marg). 9-11 S ins. after 148 (G7, after 139*): Dr D14, after 150:

138* श्वेताभिषेकः कृष्णोक्तो विचित्रो बहुविस्तरः।
[Dr D1+ सेनाभिषे .]

Ks.4.6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 118 (D1.9-11, after 138*):

129* आगम्य हास्तिनपुरादुपष्ठव्यमरिंदमः।
पाण्डवानां यथावृत्तं सर्वमाख्यातवान्हरिः।
ते तस्य वचनं श्रुखा मन्नयिखा च यद्धितम्।
सांप्रामिकं ततः सर्वं सज्जं चकुः परंतपाः।

149 ") Ko श्वान्विभ ; Gs. 8 श्वान्त्राभि . T: G2. 8. 7

यत्र राज्ञा उल्ह्रकस्य प्रेषणं पाण्डवान्प्रति ।
श्वीभाविनि महायुद्धे दूत्येन ऋरवादिना ।
रथातिरथसंख्यानमम्बोपाख्यानमेव च ॥ १५०
एतत्सुबहुवृत्तान्तं पश्चमं पर्व भारते ।
उद्योगपर्व निर्दिष्टं संधिविष्रहसंश्रितम् ॥ १५१
अध्यायाः संख्यया त्वत्र षडशीतिश्चतं स्मृतम् ।
श्लोकानां षट्ट सहस्राणि तावन्त्येव श्वतानि च ॥ १५२
श्लोकाश्च नवतिः प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना ।
व्यासेनोदारमितना पर्वण्यसिंस्तपोधनाः ॥ १५३

M1.8 'निर्याणं. K1 ततश्चात्राभिनिर्याता; K2.1 V1 B D ततो ($^{\text{B}_{1}}$ m तथा) युद्धाय ($^{\text{B}_{2}}$ तथा चाप्यभि)निर्याता; K3 ततो युद्धाय निर्वाणं; $^{\text{D}_{1}}$ G6 'श्राभिनिर्याणं; M2.1 'स्याभिनिर्याणं. ^{b}) V1 B D (except D14) 'दिन्तनः. K ($^{\text{K}_{5}}$ missing) Dn M2.2 नराश्चरथदन्तिनः (K0.2.6 'नां); $^{\text{D}_{2}}$ गजाश्वरथपत्तिनः. ^{d}) K2 रथसं'.

150 D2 om. 150. — ab) K1 राज्ञ द°; K4 V1 B (except B4) D (except D14) राज्ञा द्यु °. T G2.8 M द्यु कस्तु प्रेषित:; G1 द्यु कस्तु प्रहित:. — °) K0.2 महद्यु दे. — d) K0.3.4 V1 B D (except D1; D2 om.) G2-4 M दोलेन; K1 दोते °; K2.6 G6 दूते '; T G5 द्यू ते °; G1 दोले च. G8 दु ह्वा °. K1.8.6 D14 वादिन:. K4 V1 B D (D2 om.) हतवान्प्रभु: (D14 कूरवादिन:). — K6 Dr ins. after 150° d:

140* परिवादश्च पाण्डूनां श्वोदर्शनविलम्बनम्।

— °) Gr तत्तो° (for रथा°). — ^f) Ko T Gr M1 यत्रांबारुयान°; K1 यत्राप्या°; K2 यत्राक्षा°; K3 यत्रास्त्वा°; K6 अश्वसं°; V1 यत्र चा°; B4 समुपा°; G2 महोपा°. — K6 V1 B4 ins. after 150:

141* अम्बोपाख्यानमंत्रैव रामभीष्मसमागमे।

- After 150, Dr D14 ins. 138* (cf. v. l. 148).

151 °) Gr एतत्तु. — °) Ko.s De Ms.4 भारत; Di चोच्यते. Mi.s पंचमं परिकीर्तितं. — °) T M उद्योगं. Ts Gs. r M (except Mi) विज्ञेयं (for निर्दिष्टं). — °) Ki Dia S °संज्ञितं (Mi °ज्ञकं); Bs 'मिश्रित:; Das 'श्रियं; Dn Di.s.4.6-12 °मिश्रितं; Ds as in Mi.

152 °) Ko S (except Ge. 7) यत्र; D14 तत्र (for त्वत्र). K4 V1 B D (except D2. 14) अध्यायानां शतं प्रोक्तं; K6 ° वास्त्वत्र संख्येया:. — °) K4 V1 B Da Dr D12 ° तिर्भे हात्मना; Dn D1. 3-12 ° तिर्भे हार्षणा. — °) D9-11. 14 G6 स्रोका: सप्तसह °. — व) D9-11. 14 S नव श्लोकशता °.

153 Ks om. 153. -- a) V1 B D (except Das Dn

अत ऊर्घ्वं विचित्रार्थं भीष्मपर्व प्रचक्षते ।
जम्बूखण्डविनिर्माणं यत्रोक्तं संजयेन ह ॥ १५४
यत्र युद्धमभूद्धोरं दशाहान्यतिदारुणम् ।
यत्र यौधिष्ठिरं सैन्यं विषादमगमत्परम् ॥ १५५
कश्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामतिः ।
मोहजं नाश्चयामास हेतुभिर्मोक्षद्वर्श्चनः ॥ १५६
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः ।
विनिध्नविशितैर्वाणे रथाद्भीष्ममपातयत् ॥ १५७
पष्टमेतन्महापर्व भारते परिकीर्तितम् ।
अध्यायानां शतं शोक्तं सप्तदश्च तथापरे ॥ १५८

D1.2-11.11) विंशति: (for नवित:). — b) V1 B (except B4) Da Dr D18 महर्षिणा. — D2 om. 153°d. — d) Da D18 °स्मिन्महास्मना; G8 °स्मिश्च भारत; M (except M4) 'स्तपस्चिना.

154 °) V₁ B (except B₄) D (except D_{2.14}) अतः परं. — °) K₂ 'पर्वणि वहयते. Dr (except Dr₁) T₁ G₇ प्रवह्यते. — °) K₃ जंब्द्वीप°. — °) G₁ अग्रोक्तं. K₂ T₁ हि; K₄ V₁ च; G_{2.8} तु (for ह).

155 K4 V1 B (except B1) D (except D2.14) transp. the lines. — a) T2 G7 यस्मिन्महदभूधुर्द. — b) K4 V1 B D हानि सुदा° (D2 as in text; D14 "हमति").

156 ") Ks कल्मएं. — ") T1 वामदेड्यो; G7 "मदेवो. S (except G1.4.5 M1) महाद्युति:. — ") Ko.2.8 Dn Do.8 G7 दिशिभ:; K1 भावुकै:; K4.6 B4 Dr D1-5.14 T2 G2.8 M2.4 "दशकै:. — K3.4.6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 156:

142* समीक्ष्याधोक्षजः क्षिप्रं युधिष्टिरहिते रतः ।
रथादाञ्जस्य वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधीः ।
प्रतोदपाणिराधावज्ञीष्मं हम्तुं व्यपेतभीः ।
वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पाण्डवः ।
गाण्डीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रवृतां वरः ।

157 °) Ds. 4.6-12 transp. यम्र and पार्थी. K1 Da D18 सहाबक:; K6 D14 T G (except G2.8) °रथ:. — °) B8 किन्विशियेसीक्ष्णे. — Ks. 4.6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 157:

143* शरतस्पगतश्चेव भीष्मो यत्र बभूव ह।

158 *) D14 हृदमे '; G5 भीरममे '. K1 T2 G1 महत्पर्व; K4 V1 B D समाख्यातं (B4 D2 as in text; D14 महत्पर्व).

- b) K4 V1 B1-3.4m Da Dr D3.5-13 पर्व विस्तरं; B4

पश्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ॥ १५९
द्रोणपर्व ततिश्चत्रं बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
यत्र संशप्तकाः पार्थमपनिन्यू रणाजिरात् ॥ १६०
भगदत्तो महाराजो यत्र शक्तसमो युधि ।
सुप्रतीकेन नागेन सह शस्तः किरीटिना ॥ १६१
यत्राभिमन्युं बहुवो जुनुर्लोकमहारथाः ।
जयद्रथमुखा बालं शुर्मप्राप्तयौवनम् ॥ १६२
हतेऽभिमन्यौ कुद्धेन यत्र पार्थेन संयुगे ।

C. 1.533 B. 1. 2.258 K. 1. 2.259

परिकीर्त्यते; $Dn D_{1.4}$ पर्व विस्तृतं. — °) $K_{0.2}$ अत्राध्यायः शतं. K_{1} °तं संख्या. — °) K_{0} S अष्टाद्श. $K_{0.1.4}$ V_{1} B D तथा सप्तदशापरे (D_{14} सप्तादश तथा परे); K_{2} सप्तादश तथेव च.

159 a) Dr श्लोकानां पद सह°. — b) Ks. 1 V1 D1 संख्या चाष्ट्री; B2 Drs. r 1 Ds. r 10. 12. 13 संख्याया°; B3 तथा चा°; B1 तथेवा°; T G1 M2. 1 संख्यायाष्ट्र ; G2. 3 संख्यायाष्ट्र — b) B3 श्लोका वे; G1. 6 श्लोकानां. B (except B1) चतुर°. V1 G2. 3 M श्लोकाश्चतुरशीतिश्च. — d) K1. 1. 6 B (except B2) D (except D12) G1-6 श्लासन्पर्वणि; G1 तिस्मन्पर्वणि. — f) K3 D11 M2-1 संख्यातं; D2 T G (except G2. 3) M1 व्यया.

160 b) T2 G1 M2.4 सदयग् (for बहु). — K8.4.6 V1 B D (except D14) G1 ins. after 160 b:

144* सैनापत्येऽभिषिक्तोऽथ यत्राचार्यः प्रतापवान् । दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् । प्रहणं धर्मराजस्य पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ।

— M om. 160°d. — d) K4 Dr2.18 उपनिन्यू; D8 G1 अभि°; G2.8 °नीय. G1.4-8 अभिवेत् रणाजिरे.

161 ") K1 महाज्ञाजा; Ds. 4.8-12 'तेजा. — b) D2 कुद्ध: राक . T G7 राकोपमो. Da D13 मृधे; G4.6 रणे (for युधि). — d) K1 सह सक्त:; K2 Cd सह शांत:; K4 सह स्तस्वो; K6 हत: सुप्त:; V1 Dn स हि शांत:; B4 सहशेभ: (m as in text); Dr नाशित: स; D2 हत: सोत्रि-; D6-9.12 स हि शस्तः; G2 सह भग्नः; G3 सहशक्तः. T युयुधे नारिकशिरं.

162 b) K (Ka as in V1 B D bolow; Ks missing) युधि जन्नभे; V1 B D (D2 as in K above; D14 as in text) जन्नदे में.

163 ab) Gा अभिसम्यो हते कुद्धे. K1 कर्णांश: (for

C. 1. 533 B. 1. 2. 259 K. 1. 2. 260

अर्थाहिणीः सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथः।
संशप्तकावशेषं च कृतं निःशेषमाहवे।। १६३
अलम्बुसः श्रुतायुश्च जलसंधश्च वीर्यवान्।
सौमदित्तिविराटश्च द्वपदश्च महारथः।
घटोत्कचादयश्चान्ये निहता द्रोणपर्वणि।। १६४
अश्वत्थामापि चात्रैव द्रोणे युधि निपातिते।
अस्त्रं प्रादुश्चकारोग्रं नारायणममर्षितः।। १६५
सप्तमं भारते पर्व महदेतदुदाहृतम्।
अत्र ते पृथिवीपालाः प्रायशो निधनं गताः।
द्रोणपर्वणि ये शूरा निर्दिष्टाः पुरुपर्यभाः।। १६६

क्रदोन). K2 transp. क्रुद्धेन and पार्थेन. — *) Ko जिल्ला; K2 हित्ला (for हत्ला). — K3.1.6 V1 B D (except D2.11) G7 ins. after 163°6:

145* यत्र भीमो महावाहुः सात्यिकश्च महारथः।
अन्वेषणार्थं पार्थस्य युधिष्टिरनृपाज्ञया।
प्रविष्टो भारतीं सेनामप्रध्य्यां सुरैरपि।
— D2.18 om. 163° .— °) M (except M4) तु (for च). — ^f) T2 G1-8.7 M2.4 कृत्वा. — K3.4 (marg.) в Dr D4-6.8.9 T1 G2.4.6 ins. after 163:

146* संशासकानां वीराणां कोट्यो नव महात्मनाम्। किरीटिनाभिनिष्कम्य गमिता यमसादनम्। For 146*, Dn1 (marg.) subst.:

147* संशसकवधोत्साही जिप्णुः पुत्रवधार्दितः। प्रतिज्ञां महतीं कृत्वा तीर्णः श्रीपतिमायया।

164 D2 om. 164. — b) D1 जरासंधस्य; T1 G2.3.6 °संधिश्च; G1 जारासंधिश्च; G5 जारसंधिश्च. — D13 om. 164°d. — d) K4 °रथा:. — K6 ins. after 164°d:

148* धतराष्ट्रस्य पुत्राश्च तथा पापाणयोधिनः।
— तर्गायणाश्च गोपालाः समरे चित्रयोधिनः।
— After 164, G (except Gs. 1) reads 166° def.
165 a) Bs D14 G1.4.5 -पि तत्रेव; T G1 -पि चैवात्र;
G6 पितरि चै. — a) D1 "समर्पणः; G2.8 "मनिंदितं.
— K4.6 Dn Dr D1.8.4.9-11 (latter three on. line 2)
T1 G1.5 ins. after 165:

149* आप्तेयं कीर्खते यत्र रुद्रमाहात्स्यमुत्तमम्। ज्यासस्य चाप्यागमनं माहात्स्यं कृष्णपार्थयोः। For 149*, Da subst.:

150* शतरदीयमञ्ज्ञ शंकरस्य महास्तव: । 166 K2 om. 166° t; T1 om. 166° def. G (except C2.7) reads 166° after 164. —) K1.c V1 B Da अध्यायानां शतं प्रोक्तमध्यायाः सप्ततिस्तथा ।
अष्टौ श्लोकसहस्नाणि तथा नव शतानि च ॥ १६७
श्लोका नव तथैवात्र संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ।
पाराशर्येण म्रुनिना संचिन्त्य द्रोणपर्वणि ॥ १६८
अतः परं कर्णपर्व प्रोच्यते परमाद्भुतम् ।
सारथ्ये विनियोगश्च मद्रराजस्य धीमतः ।
आख्यातं यत्र पौराणं त्रिपुरस्य निपातनम् ॥ १६९
प्रयाणे परुषश्चात्र संवादः कर्णश्चययोः ।
हंसकाकीयमाख्यानमत्रैवाक्षेपसंहितम् ॥ १७०
अन्योन्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरिकरीटिनोः ।

Dn D1.8.4.6 यत्र ते; G3 अत्रैव. — °) D2 °णि वै द्यूरां: प्रायक्षो निधनं गताः

167 °) K1.4 V1 B D (except D2.14) अञ्चा(B2 यञ्चा; B8 तञ्चा)ध्यायशतं. — °) K4 V1 B (except B4) D (except D2.14) तथाध्यायाश्च सप्तति:. — °) K1.6 V1m B1m Da D1.2.4.10.11.13 नव; T1 G (except G6) M2.4 दश (for अष्टों). — °) K1.2 D8 G4-6 नव श्लोकशतां.

168 ⁶) K1 तथात्रैव; K2 °वास्मिन्; K6 तथा तम्र; D2 तथा चाम्र; T1 तदै °. — ⁸) D1 संख्यातस्वार्थ °. — ⁶) K1 द्वोणपर्वणि सत्तमाः

169 *) G2 अथापरं. — K1 om. 169^{cd}. — *) Do सिवध्ये; Ds सिवधे (for सारथ्ये). — *) K0.2-1.6 V1m Bs D2 G2.4.0 M2.4 आस्यानं. G1 तत्र. K0.8.4 B4 Da G2.7 M (except M1) पौराणां; G1 पर्याणां.

170 °) K4.6 D1 T1 G8-6 M2.8 प्रायेण. K4 Dr निष्ठुरक्षात्र. — °) M1 विवाद:. — °) V1 B D M1 तत्र (B1 तथा; D2 यत्र; D14 अत्र as in text). K0(m as in text). 1 D14 T G1 M संयुतं. K8 अत्रैवाद्धतसंज्ञितं; K4 तत्रैवाक्षेमसंज्ञकं; D2 यत्राक्षेपसमन्वि ; G2 आख्यानं महदद्ध . — K3.4.6 V1 B (latter two om. lines 1 and 2) D (except D13.14; Da D5.7.12 om. lines 1 and 2) ins. after 170:

151* वधः पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थामा महात्मना । दण्डसेनस्य च वधो दण्डस्य च वधस्तथा । द्वैरथे यत्र कर्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः । संशयं गमितो युद्धे मिषतो सर्वधन्त्रिनाम् ।

171 a) K: संकोधो; D: संकृद्धे. B: transp. प्रति and च. — b) G: युधि कर्णिक . — K: 4. e D (except D:4; Da De-3. 12. 13 om. line 1) ins. after 171 c.:

152* यत्रैवानुनयः प्रोक्तो माधवेनार्जुनस्य वै।

द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः ॥ १७१ अष्टमं पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतिचन्तकैः । एकोनसप्तिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि । चत्वार्येव सहस्राणि नव श्लोकश्चतानि च ॥ १७२ अतः परं विचित्रार्थे शल्यपर्व प्रकीर्तितम् । हतप्रवीरे सैन्ये तु नेता मद्रेश्वरोऽभवत् ॥ १७३ वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्यन्ते यत्र भागशः । विनाशः क्रम्मख्यानां शल्यपर्वणि कीर्त्यते ॥ १७४

प्रतिज्ञापूर्वकं चापि वक्षो दुःशासनस्य च। भिरवा वृकोदरो रक्तं पीतवान्यत्र संयुगे।

[Ks subst. for lines 2-3: रुधिरं पीतवान्यत्र भीमो दु:शा-सनाद्रणे. — Ks Dr Di (marg.) ins. after line I of 152*:

183* तु:शासनस्य च वधो वृषसेनस्य चोभयोः। कर्णपुत्रश्च पार्थेन हतः कर्णस्य पर्यतः।

- K3.4(marg.) Dr D4 (marg.; om. lines 3-7) ins. after line 3 of 152*:

154* यथावद्वलसैन्यं च वर्णयामास वायुजः ।
पूरियत्वाञ्जलि पूर्णां न दश्नो हीहशो रसः ।
अन्येषां च रसानां तु प्रतिज्ञाददनिश्चयः ।
कर्णार्जनद्वेरथे तु वर्तमाने भयानके ।
शापेनैव च कर्णस्य ततश्चकं महीगतम् ।
नागमात्रं वलीकं च कर्णोऽमुख्यत फाल्गुने ।
तज्जयात्केशचो भूमिं प्रावेशयत तं रथम् ।

— °) Ko. 8 Gs Ms. 3 द्वेरथे; Dr °थं.

172 °) Gr एकादश शतं प्रो°. — °) Bim एंच श्लोक-सहस्राणि पंच श्लोकश°; Dil पंच चैव सहस्राणि तावंत्र्येव श°. — K Vi Bi. 2 m. 4 D (except Da Dis. 14) ins. after 172: 155* चतु:पष्टिस्तथा श्लोका पर्वेतत्परिकीर्तितम् ।

[V1 श्लोकाः षष्टिम्तथा चात्र. K1 Dn Dr D1.8-8 पर्व-ण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः; Ds.4.9-12 °ण्यत्र प्रकीर्तिताः; D6 °ण्य-सिञ्जवाहृताः.]

173 °) Gr ततः. V1 Gr °त्राख्यं. — b) D12 °पर्वणि कीर्लते. — D14 om. 173°d. — °) Dr D18 °प्रवीर. D2 °वीरा सैन्यस्य; D8 हतवीरेषु सैन्येषु; G5 °वीरसैन्येषु; — K6 V1 B Da D5. 18 ins. after 173;

156* यत्र कौमारमाख्यानमभिषेकस्य कर्म च।

174 D12.14 om. 174. — ") K4 सम्र (for रथ-).
— ") G1 तम्र (for यम्र). D1 भारत. — ") K4 कीर्तिते;
D2 G2 "तितं; T G7 M (except M1) "तित:.

175 b) K1.2.6 G1 'राजी सहा'. K4 V1 B (B4 marg.) D (except D14) सहात्मन:. — N (except Ko-2

शल्यस्य निधनं चात्र धर्मराजान्महारथात् ।
गदायुद्धं तु तुम्रुलमत्रैव परिकीर्तितम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यता परिकीर्तिता ॥ १७५
नवमं पर्व निर्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत् ।
एकोनषष्टिरध्यायास्तत्र संख्याविशारदैः ॥ १७६
संख्याता बहुवृत्तान्ताः स्रोकाग्रं चात्र शस्यते ।
त्रीणि स्रोकसहस्राणि द्वे शते विश्वतिस्तथा ।
मुनिना संप्रणीतानि कौरवाणां यशोभृताम् ॥ १७७ है । १०० है । १००

D14; K5 missing) ins. after 175^{ab} (D2. 5, after 175^{cd}):

157* शकुनेश्व वधोऽत्रेव सहदेवेन संयुगे।
सैन्ये च हतभूयिष्ठे किंचिच्छिष्टे सुयोधनः।
इदं प्रविश्य यत्रासौ संस्तम्यापो व्यवस्थितः।
प्रवृत्तिस्तत्र चाख्याता यत्र भीमस्य लुब्धकैः।
क्षेपयुक्तेवंचोभिश्व धर्मराजस्य धीमतः।
इदात्समुद्धितो यत्र धार्तराष्ट्रोऽस्यमर्पणः।
भीमेन गदया युद्धं यत्रासौ इतवानसह।
समवाये च युद्धस्य रामस्यागमनं स्मृतम्।

— Ko. 2-4.6 B (except B4) D (except D2.5.14) transp. 175°d and 175°f. — °) Ks. 4.6 V1 B D (except D14) च (for नु). — d) Ko. 2.8 D2. 14 T2 G2. 3.7 M4 कीर्यंते. — °) K6 स्वरादि ; G2 स्तु. — f) K1 मुख्यता; G7 तीर्थता. D11 तात्र प्रकी . K1 कीर्यंते; M कीर्यंतं. — K2. 4.6 B1-3 D (except D14) ins. after 175°d: V1 B4, after 175°f:

158* दुर्योधनस्य राज्ञोऽथ यत्र भीमेन संयुगे। ऊरू भन्नो प्रसद्धाजौ गदया भीमनेगया।

176 ^a) Dr. s. 10. 11. 14 पर्वमुहिष्टं. — ^b) K1 °दञ्जत-पूर्वकं; B4 °देवाद्भुतं महत् (m as in text). — ^d) K1 अत्र; K3 रवत्र (for तत्र). K4 V1 B (B4 marg.) D (except D2. 14) पर्वण्यत्र (D1 °पि; D8 'स्मिन्) प्रकीर्तिताः.

177 °) K+ संख्यायां. — °) V1 श्लोकानां. K2 चास्य; T2 यत्र (for चात्र). D14 M2.4 कथ्यते; T2 G0 M3 शब्दाते; M1 दश्यते. K1 श्लोका चैवात्र कथ्यते; K3 श्लोका प्रंथार्थ-संमता:; K4 Da D2.18 श्लोकसंख्यात्र शब्दा ; K6 °श्लेवात्र भाषिता:; B1.2 D0 श्लोकसंख्यात्र कीर्स्यं ; B8 श्लोकसंख्या च कीर्स्यं ; B4 वां चापि शब्दा (m चात्र कीर्स्यं); Dr Dn D1.8.4.7.0-12 श्लोकसंख्यात्र कथ्यं ; D6 वां चात्र गीयं ; D3 श्लोकसंख्यात्र कथ्यं ; G1.1.6 वां चात्र शब्दा ; G2 °श्ले यत्र गण्यं ; G8 °श्ला यत्र यस्य ; G7 श्लोका यत्र प्रश्ला . Gd has at least श्लोकाग्रं. — °) D10 द्विशते. — °) D12 सुप्रणीं ; K0 D14 संप्रगीं . — ⁵)

C. 1. 561 B. 1. 2. 291 K. 1. 2. 292

अतः परं प्रवक्ष्यामि सौप्तिकं पर्व दारुणम् ।
भग्नोरुं यत्र राजानं दुर्योधनममर्पणम् ॥ १७८
व्यपयातेषु पार्थेषु त्रयस्तेऽभ्याययु रथाः ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिः सायाह्वे रुधिरोक्षिताः ॥ १७९
प्रतिजन्ने दृढकोधो द्रौणिर्यत्र महारथः ।
अहत्वा सर्वपाश्चालान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
पाण्डवांश्व सहामात्यान् विमोक्ष्यामि दंशनम् ॥ १८०
प्रसुप्तानिशि विश्वस्तान्यत्र ते पुरुषप्भाः ।
पाञ्चालान्सपरीवाराञ्जन्नद्रौणिषुरोगमाः ॥ १८१

Ko. 2. 4. 6 B (B1 m as in text) D Cd यशोशृता; G1. 1 हैता; G2. 8 महारमनां.

178 °) D1 च (for प्र-). — b) T2 G7 यम्न (for पर्व). Dr पर्वमुत्तमं. — ') Dr1 भरतं; D14 भम्नोत्थं. — d) K2 भम्भिणं, T G2.8.6.7 भम्मिणं.

179 °) Kı Dn T Gr अपया°. Ko प्रयातेष्वेव. — b) Kı पुनम्तेष्याययु; K² यत्र तेश्या°; Tı Go. c त्रयस्ते द्धा°; Ts Gs. r त्रयस्तेश्यो°; Mı त्रयस्त्वश्या°. T G (except Go) रथै:. Drı यत्र सीग्याय यूथपाः; D² श्यागमंसत्तः; Dı त्रय तेश्यो महारथाः. — d) Vı D (except Dı) श्वितं; G² °िरथताः. — Ks. 4.6 Vı B D (except Dı4) ins. after 179:

159* समेल दरशुर्भूमो पतितं रणमूर्धनि ।

180 ° b) V_1 बृहस्कोधो; T_2 G_1 छत'; M_2 . 4 ढढं क्रोधात्. D_{14} ° िशश्चात्र; T_2 G_2 . 3. 1 M_2 . 4 ° िशस्तत्र. K_2 ° ते ढढो द्वाणि: स अभूव म°. — °) K_4 नाहरवा. D_8 . 4 पंच° (for सर्व°). K_6 V_1 D_{01} D_{12} D_{12} D_{13} . 10 ° पंचालान्. — °) D_{11} . 14 D_{11} D_{12} G_2 D_{13} G_3 G_4 G_4 G_4 G_5 G_4 G_5 G_6 G_7 G_8 G_8

160* यत्रैवमुक्त्वा राजानमपक्षम्य श्रयो रथाः ।
स्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्वनम् ।
न्यप्रोधस्यात्र महतो यत्राधसाद्यवस्थिताः ।
ततः काकान्यह्त्रात्रौ दृष्ट्वोल्दकेन हिंसितान् ।
द्रौणिः क्रोधसमाविष्टः पितुर्वधमनुस्मरन् । [5]
पाञ्चालानां प्रसुप्तानां वधं प्रति मनो दृधे ।
गत्वा च शिविरद्वारि दुर्दशै तत्र राक्षसम् ।
घोररूपमपद्यस्य दिवमावृत्य धिष्ठितम् ।
तेन व्याधातमस्राणां क्रियमाणमवेक्ष्य च ।
द्रौणियंत्र विरूपाक्षं रद्धमाराध्य सत्वरः । [10]

यत्राग्रुच्यन्त पार्थास्ते पश्च कृष्णवलाश्रयात्।
सात्यिकश्च महेष्वासः शेषाश्च निधनं गताः॥ १८२
द्रौपदी पुत्रशोकार्ता पितृश्रातृवधार्दिता ।
कृतानश्चनसंकल्पा यत्र भर्दनुपाविश्चत् ॥ १८३
द्रौपदीवचनाद्यत्र भीमो मीमपराक्रमः ।
अन्वधावत संकुद्धो भारद्वाजं गुरोः सुतम् ॥ १८४
मीमसेनभयाद्यत्र दैवेनाभित्रचोदितः।
अपाण्डवायेति रुषा द्रौणिरस्नमवासृजत् ॥ १८५
मैवमित्यत्रवीत्कृष्णः शमयंस्तस्य तद्वचः।

[(L. 2) Kem Di महद्भदं; Dri De-10.12 दुर्छ. — (L. 7) Ds. 4. e-12 दुर्धर्ष.]

181 b) Gs य एते. Ks पंभान. K1 यत्र तान्पुरुपर्षभान्; K4.6 V1 B D (except D14) घृष्ट्युसपुरोगमान् (= 180d); D2 m द्वीपदेयांश्च सर्वशः. — d) K4.6 V1 B D (except D14) द्वीपदेयांश्च सर्वशः(D2 m घृष्ट्युसपुरोगमान्). — K4.6 V1 B D (except D14) G6 ins. after 181:

161* कृतवर्मणा च सहित: कृपेण च निजिश्चवान्।
182 *) K4 V1 B (except B4) D (except D2.14)
transp. पार्था: and ते. — *) D2 G2.3 M तु (Ms ते)
(for च). — K8.4.6 V1 B D (except D14) ins.
after 182:

162* पाञ्चालानां प्रसुप्तानां यत्र द्रोणसुताद्वधः। ध्रष्टशुप्तस्य सूतेन पाण्डवेषु निवेदितः।

183 ") B₄ T₂ G_{2.8.7} M_{1.8} यम्र (for पुत्र.). — b) B₄ T₂ G_{2.8.7} पुत्र° (for पितृ°). — °) G₂ °क्ल्पात्. G₈ कृशाननानसंकल्पान्. — d) Dr₁ D₁₄ यम्र भ्रातृ°; G₂ अन्यभ्रातृ°. Arjp Cd उपालभत् (for उपाविशत्).

184 °) G4 °नासत्र. — Ks. 4.6 V1 B D (except D14) ins. after 184° :

163* प्रियं तस्याश्चिकीर्पन्ये गदामादाय वीर्यवान्।
— °) K4 °वत्ततः क्रोधात्; K6 B4 Dn D2 S (except G4-6) °वत्सुसं; D41 °वस्त तं कु°; D42 D18 °वस्त सं°. K8 V1 B1-8 Dr D8-5.7.9-12 सक्रोधो. D1 अन्वाद्ववरस्युः.

185 b) Ba देवेनाति-; Ds.a 'नापि; Dr.a Ti Mi देवेनासि-; Gr देवेनासि-. Ko.a Vi Da 'प्रणो'. Ke देवेनातिप्रवेशित:; Ge 'न प्रतिको'. — ') Ko Dis Gi पुरुषा (sic); Ta Gr ततो (for रुषा). — ') Ds.s Ti 'मपास्'; Ta Gs 'मुपा'. Ko द्राणि: शस्त्रसिवास्'; Gr 'रसं तदास्'.

186 b) G2.8 M (except M1) शमयश्चित. Da1 तत्वत:; Gs तस्य च. B4 त्वसंश्वतः च त. — ') K1

यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फाल्गुनः ॥ १८६ द्रौणिद्वैपायनादीनां शापाश्रान्योन्यकारिताः । तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७ गृढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः । मुतस्यैतदिह प्रोक्तं दशमं पर्व सौप्तिकम् ॥ १८८ अष्टादशासिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना । श्लोकाग्रमत्र कथितं शतान्यष्टी तथैव च ॥ १८९ श्लोकाश्र सप्ततिः प्रोक्ता यथावदिमसंख्यया ।

*समंत्रेण. Ba (before corr.) तत:; D14 च तम्; G8 च यत्. — d) Dc.8 क्षमया°; D14 छादया°. — K3.4.6 V1 B D (except D14) ins. after 186:

164* द्वीणेश्व द्वोह बुद्धित्वं वीक्ष्य पापारमनस्तथा।
187 *) S (except T2 G4.5 M1) कुछाहि . — b) K4
D14 G2.8 शापश्चान्योन्यकारित:. — K8.4.6 V1 B D
(except D14) ins. after 187°:

165* मार्णे तथा समादाय द्रोणपुत्रान्महारथात्। पाण्डवाः प्रदहुईष्टा द्रौपचे जितकाशिनः। एतद्वे दशमं पर्व सोक्षिकं समुदाहतम्।

— Ks. 4 V1 B D (except D2. 14) M read 187° and 188: T1 G1, 187° and 188° after 193. — °) G4. 5 तेषां; G5 चिता (for तोय-). Ks. 4. 6 V1 B D (except D2. 14) चारडधे (for सर्वेषां). — d) K2 भूदयदायके.

188 For sequence cf. v. l. 187. — K1 om. 188 ... — °) K1 स्तस्य तदिह; K2 सुप्तस्य त'; K6 मया चैत'; D2 एवमेत'; G2.3 स्तस्य तदिति. K3 दिति व्यक्तं. — d) K2.4.6 V1 B D (except D2.14) व्यासेन परमधिणा; M स्वीपवैंकादशं पुनः.

189 ") T2 सप्तविंशतिरध्या". — ") D2 T2 "ण्यस्मिञ्चदाहता:; D8 "ण्युत्तमतेजसा. — ") K1 V1 B D (except
D14) श्लोकानां कथितान्यत्र; K0 "अ यत्र कथिता:; D2 "स्तथा
च कथिता:; G2 "का: समग्रं क". Cd mentions श्लोकाग्रं.
— ") K4 V1 B (except B4) D (except D2.14)
प्रसंख्यया (for तथैव च). D1 शताष्ट्री प्रतिसंख्यया.

190) Ko. 2.8.6 D2 यथावर नु; K1 ° दश्रात्र; B4 D14 ° विद्यः. V1 B1-8 Da Dn Dr D1. 8-18 मुनिना ब्रह्मवादिना. — °) K8 B1.2 D (except Dr1 D1. 8.6.8.11.14) T2 G1. 2.7 °संबद्धे. K1 'सिके शोकसंबद्धे. — d) K4 V1 B D (except D2. 14) ° एयुत्तमतेजसा.

191 ") Ko.1.8 D2 "मिह प्रोक्तं; K2 "मिति प्रोक्तं; K6 "बिबोधेदं. — K8.4.6 V1 B D (except D14) ins.

सौप्तिकैपीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ॥ १९० अत ऊर्घ्वमिदं प्राहुः स्त्रीपर्व करुणोदयम् । विलापो वीरपत्नीनां यत्रातिकरुणः स्मृतः । क्रोधावेशः प्रसादश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः ॥ १९१ यत्र तान्धत्रियाञ्झ्रान्दिष्टान्ताननिवर्तिनः । पुत्रान्ध्रादिन्पत्रंश्चेव दद्युर्निहतात्रणे ॥ १९२ यत्र राजा महाप्राज्ञः सर्वधर्मभृतां वरः । राज्ञां तानि शरीराणि दाह्यामास शास्त्रतः ॥ १९३ हैं 1.538

after 191ab:

166* पुत्रशोकाभिसंतमः प्रज्ञाचश्चर्नराधिपः ।
कृष्णोपनीतां यत्रासावायसीं प्रतिमां दढाम् ।
भीमसेनद्रोहबुद्धिर्धतराष्ट्रो बभक्ष ह ।
तथा शोकान्नितसस्य धतराष्ट्रस्य भीमतः ।
संसारगमनं बुद्ध्या हेतुभिर्मोक्षदर्शनः ।
विदुरेण च यत्रास्य राज्ञ भाषासनं कृतम् ।
धतराष्ट्रस्य चात्रैव कौरवायोधनं तथा ।
सान्तःपुरस्य गमनं शोकार्तस्य प्रकीर्तितम् ।

— °) Da विषयो; Gs.s 'बादो (for विरूपो). — d)
D10.11 यञ्चापि. K1 'णो महान्; G4-6 'णं स्मृतं; M1.s 'णं
सहत्. — ') D11 कोपा'; T2 G (except G2.s) कोधवेग:.
K1 प्रमादश्च; K3.4.6 m V1 B D (except D14) 'मोहश्च.

192 °) D2 यत्र ता:; D5 यत्र वा; G1.4-6 यत्र च. K6 V1 B2 Da Dn D2 Cd अत्रिया: शू ; D18 अत्रिया द्यू ा. K0 B1 Dr D6.7.12 यत्र ता: अत्रिया: शू ; K1 यत्र ते शित्रिया: शू ; D1 यत्र ता: अत्रिया: शू ; K1 यत्र ते शित्रिया: शू ; D1 यत्र ता: अत्रियाद्धरा; M8 यत्र ता: अत्रियाः शू . — b) K0 Cd दिष्टांतादिन ; K2 निर्दिष्टा ; K3 द्यू ा ता ; K4.6 B D संप्रामेण्यनि (D2 दिष्टांतादिनवृत्तिन:; D7.12 संप्रामेण्यनु ; D14 निष्टाता); B1 m Arjp Dovp दृष्टांता ; T G2.7 नष्टांता ; G4-6 दृष्टांता ; M1 निष्टात्या ; M2.4 निष्टोत्या ; M3 नष्टान्ता ; K1 दृष्टांतादिवित्तिता:; G2 नष्टांतानिवार्तिनी. — d) D6.9 संप्रामे निष्ट . G4-6 transp. दृद्धु: and निष्टतान्. — K8.4.6 V1 B D (except D14) ins. after 192:

167* पुत्रपात्रवधातायास्त्रथात्रेव प्रकीर्तिता। गान्धार्याश्रापि कृष्णेन कोधोपशमनकिया।

193 b) K1.6 V1 'शस्त्रभृता; G2.8.6 M 'धर्मविदां. B4(m as in toxt) सर्वशास्त्रविशादद:; G1.8 'धर्मविशादद:. — d) K6 धर्मत:. — After 193, K8.4 V1 B D (except D2.14) M read 187°d and 188; T1 G7 read 187°d and 188°d only.

C. 1.590 B. 1.2.322 K. 1. 2.823 एतदेकादशं प्रोक्तं पर्वातिकरुणं महत् ।
सप्तविंशतिरध्यायाः पर्वण्यसिन्नुदाहृताः ॥ १९४
श्लोकाः सप्तशतं चात्र पश्चसप्ततिरुच्यते ।
संख्यया भारताख्यानं कर्त्रा ह्यत्र महात्मना ।
प्रणीतं सज्जनमनोवैक्कव्याश्चप्रवर्तकम् ॥ १९५
अतः परं शान्तिपर्व द्वादशं बुद्धिवर्धनम् ।
यत्र निर्वेदमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
धातियत्वा पितृन्भातृन्पुत्रान्संबन्धिवान्धवान्॥१९६
शान्तिपर्वणि धर्माश्च व्याख्याताः शरतिलपकाः ।
राजभिर्वेदितव्या ये सम्यङ्गयनुभुत्सुभिः ॥ १९७
आपद्माश्च तत्रैव कालहेत्वप्रदर्शकाः ।

194 M (except M1) om. 194^{ab}. — ^a) K4 V1 B D (except D2.14) पर्व (for प्रोक्त). — ^b) G2 पर्व छी; G8 पर्व हि. K4 V1 B D (except D2.14) शोकवेक्कदयकारकं (B8 D1.6-12 °रणं). — After 194^{ab}, K4.6 V1 B D (except D14) read 195^{ef}. — ^d) K0.2.4 V1 B (except B4) D (except D2.14) ° खिन्मकीर्तिता:.

195 °) V1 Ds. 6. 8. 10 श्लोका: सप्तराती; B (except B4) Da Dn Dr D1. 8. 1. 7. 8. 12. 18 श्लोकसम्बाती. K4 सप्तरातानान. K1 चैव; K3 B Dn Dr D1. 8-12. 14 S चापि; D2 प्रोक्ता: (for चात्र). — b) K4 B (except B4) D (except D2. 14) °तिसंयुता; V1 °तिसंख्यया. — K0-2 om. 195° d. — °) K8. 6 B4 D1 G3 संख्याया. — d) K3 B4 शृतं; K4 V1 B2. 8 Da Dn Dr D8-18 T1 उन्हें; B1 D1 युक्ता (for कत्री). K6 इयासेनोक्ता; D2 जुता इयास ; D14 सत्र गीतं; G2. 8 इयासेनात्र; G4 तत्राख्यातं; G6 तत्राख्यानं; M1 तत्राख्याता (for कर्ता छत्र). K3. 4 V1 B D (for D2. 14 see above) T2 G7 इयासेन धीमता (for इत्र महास्मना). K4. 6 V1 B D (except D14) read 195° after 194° b. — f) K2 °विमोचनं; B2 S °वर्तनं (G1 as in text; G2 °वर्धनं; M1 °दास्रवर्तनं). D11 °वेक्कडयाध्य प्रतापनं.

196 °) G: तत:. — °) D: बुद्धिदर्शनं. — °) B4(m as in text) T1 G4-6 M (except M1) °मापेदे. G2.8 यत्र सर्वदमोपेत:. — °) D6.8 पातियत्वा. — ^f) K1 सुहृत् (for पुत्रान्). V1 B1-3.4m D (except D2.14) °मातुलान् (for °बांधवान्).

197 ^b) T1 G4-0 ड्याह्नता:. V1 B D (except Drs. rs Ds. 11. 13) T2 G3 शार. K4 D2. 14 G2 तिहरना; M शारतिहर्पना (M1 °न:). — °) K3 V1 B D (except D14) °ड्यास्ते; D3 °ड्याश्च. T2 G7 राजिपीभिर्वेदितब्या:. — d) K8

यान्बुद्धा पुरुषः सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाभ्रुयात् ।
मोक्षधमीश्र कथिता विचित्रा बहुविस्तराः ॥ १९८
द्वादशं पर्व निर्दिष्टमेतत्प्राज्ञजनप्रियम् ।
पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ।
त्रिंशचैव तथाध्याया नव चैव तपोधनाः ॥ १९९
श्लोकानां तु सहस्राणि कीर्तितानि चतुर्दश ।
पश्च चैव शतान्याहुः पश्चविंशतिसंख्यया ॥ २००
अत ऊर्ध्व तु विज्ञेयमानुशासनमुत्तमम् ।
यत्र प्रकृतिमापनः श्रुत्वा धर्मविनिश्चयम् ।
मीष्माद्भागीरथीपुत्रात्कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ २०१
व्यवहारोऽत्र कात्रुर्येन धर्मार्थीयो निद्शितः ।

सम्यन्हाने; V_1 B D सम्यन्हान- (B1.3 सम्यन्हानं; D2 सम्यन्ह्यां-; D_{14} समृद्धार्थं); T_1 G4.5.1 सम्यगर्थं-; T_2 G6 M_1 सम्यगर्थं; G_2 .3 सम्यङ्माया-. K_2 शश्चयञ्जसुरसया.

198 a) K1.6 G2 इसम्ब्र. — b) Ko.2 काले. K1 वर्तक:; K3.4 वर्तक:; K6 G2 इर्शक:; V1 दिशिका:; B (except B4) D (except D2.14) दिशिन: (B4m दर्शन:; D3 दर्शन:). — b) K1 यहुध्वा; G2.8 बुध्वा यान्. — d) K0 D1 सर्वतस्व; K6 धर्मज्ञत्व. — f) T1 G4-6 श्र विविधा.

199 b) Dri Gr एतस्प्रज्ञा. G2 कमन:प्रियं. — c) G2.8 परिज्ञातं; Gr प्रति. Vi B(except B1) D(except D2.11) अत्र पर्वणि विज्ञे. — e) Ke विंगतिश्च; Dns Dr2 D10.11 विंश्रचेष. — f) Ko.2.8 नव चान्ये; B1 नवेष च. G2.8 सप्त चेव तथापरे.

200 ab) V1 Da Dr D18 कीर्तितानीह पोडश. K0-2. 4.0 B1(m as in text).2 Dn D1-12 चतुर्दश (Ds विश्वत्) सहस्राणि तथा सप्त (K1 नव) शतानि च. — ') Dr तथा पंच श'. K (Ks missing) B1.2 Dn D1-2.12 सप्त श्लोकास्तथैवात्र. — ') K2 सप्ताविंश'; D4 सप्तविंश'. K4 पाराशर्थेण संख्यया; D1.2 पाराशर्थेण धीमता.

201 °) Dn Dr1 Ds. 4.7 च (for मु). — b) K1 V1 B D (except Ds. 8.8.10-12) अनु . Da D18 अद्भुतं (for उत्तमं). K2 आनुशासनिकं परं. — d) K0.2 धर्मार्थमुत्तमं; K1.8 मीर्थनि ; K4 D2 मीर्थनिश्चयान्. TG (G1 missing) M1 निश्चयान्.

202 °) Ms. 4 °हारश्च. ') K1 'योभिमंत्रित:; Ks धमार्थ यो नि"; Ke V1 B1-8 Da Dn Dr Ds. 4. 18 'य: प्रकीतित:; B4 Ds 'थाय प्रकीतित:; D1 'य: प्रकल्पित:; D2 'यो नियोजित:; D6-9. 13. 12 'थों य: प्रकीतित:; D10 'थों यन

विविधानां च दानानां फलयोगाः पृथग्विधाः ॥२०२ तथा पात्रविशेषाश्च दानानां च परो विधिः । आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गतिः ॥ २०३ एतत्सुबहुवृत्तान्तग्रुत्तम चानुश्चासनम् । मीष्मस्यात्रैव संप्राप्तिः स्वर्गस्य परिकीर्तिता ॥ २०४ एतत्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् । अध्यायानां शतं चात्र षद्वत्वारिशदेव च । श्लोकानां तु सहस्राणि षद् सप्तैव शतानि च ॥ २०५ ततोऽश्चमेधिकं नाम पर्व प्रोक्तं चतुर्दशम् ।

तत्संवर्तमरुत्तीयं यत्राख्यानमनुत्तमम् ॥ २०६
सुवर्णकोशसंप्राप्तिर्जन्म चोक्तं परिक्षितः ।
दग्धसास्ताग्निना पूर्वं कृष्णात्संजीवनं पुनः ॥ २०७
चर्यायां हयमुत्सृष्टं पाण्डवस्थानुगच्छतः ।
तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्पणैः ॥ २०८
चित्राङ्गदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धनंजयः ।
संग्रामे बभुवाहेन संशयं चात्र दर्शितः ।
अश्वमेधे महायशे नकुलाख्यानमेव च ॥ २०९

1, 609 1, 2, 342 1, 2, 343

कीर्तित:; D_{14} °थाँ यो निद्धिनी; T_1 °थाँ येन द°; T_2 धर्मे सार्थे नि°; $G_{2.8}$ $M_{2.4}$ °थे यो नि°; $G_{4.5.7}$ °थाँ यो नि°; G_6 °थाँ येन द°; $M_{1.8}$ °थाँ नि°. — D_{9-11} om. 202^{cd} . — d) G_8 फलभेदा: g°. D_{11} $D_{2-4.6-8.12}$ °गा: प्रकीर्तिता:. G_2 फलभेद: प्रथावध:.

203 °) K1 B8 होएश्च. — °) K1 च वरो; K8 च तथा; G2 चापरो; M4 च पुरो. M1 च प्रकीर्तिता:. — °) D14 विचियो °. K4.6 B4 D8.4.6.7.9-11 °योगाश्च. D2 आचारा विधियोगाश्च. — °) Dn D18 सत्यसत्यपरा. K1 परो विधि:. — K8.4.6 V1 B D (except D2.14) ins. after 203:

168* महाभाग्यं गवां चैव ब्राह्मणानां तथैव च । रहस्यं चैव धर्माणां देशकालोपसंहितम् । [(L. 2) Ks बहुलोपास्वान राजेंद्र तुर्यासास्यानमुत्तमं.]

204 Ks transp. the lines. — b) Ko. 2-4 Ds धर्मनासनं; S (except G1-s) पुत्र°. K1 धर्मशासनमुत्तमं; B1 Da (Da1m as in text) D13 अनुशासनमुत्तमं; G2.8 उक्तं चाप्यतु°. — ') K1 'स्य स्वर्गसं'; K8 V1 B Da Dr Ds. 4. 18 T2 G6. 7 M1 'स्पेवात्र सं'. — d) K1 धर्मस्य प'.

205 a) Gs 'शं सर्व. — b) Ks 'निर्णय'. T1 G2.4-6 कारणं. K1 धर्मस्य परिकीर्तितं. — ') T1 G1 M2.4 शते द्वेश; T2 G2.5 शते त्वश; G2 शते हे स; G8 शतेपेत; G6 शते तश्र; M5 शते हे स. V1 D8 Dn D1.8.4.6-9.18.18 M1 तश्र; B Dr D5.10.11 तश्र; D14 चैव (for चाश्र). — d) K2 'शहरीव च; D2 'शस्थिव च; D14 'शहराधिकं (for 'शहेव च). Dn Dr D1.8.4.6-19 तु (for च). T1 G4-6 वहपंचाशस्थी-सर्व; T2 G2.8 M 'पंचाशस्थीव च (M1 'चत्वारिशदर्पितं). — ') B3.4 D3.4 T G4-1 च (for तु). K0-4 D2 सस् स्रोकसङ्खाणि. — ') K0.2.8 शतान्यष्टी तथेव च; K1 तष्टाचाष्टी शतानि च; K4 D2 तथेवाष्टी शतानि च; K6 B D (except D14; for D2 see above) श्रीकाश्वष्टी शरीस्थ्या;

V1 प्रोक्तान्यशे शतानि च; T G4-7 M2.4 द्वादशैवेति कीर्खते; G2 M8 द्वादशैव तु की ; G8 द्वादशैवाय की .

206 °) Ko तथा°; K2 D14 G6 M1 अथा°; K8 D2 G6 अतो°. D1.8 transp. नाम and पर्व (in °). — °) Ko.2 D2 पर्वोक्तं च; K3 प्रोक्तं पर्व; K6 B8.4 D1.14 G4-6 पर्वं चोक्तं. — °) K8 संवर्तकमरु°. — °) T1 G4.6 अत्रा°; T2 G7 तत्रा°. K4 °स्थानकमु °. K2 यत्रा स्थास्यासमुक्तमं.

207 b) K1.4 प्रोक्तं; G2.8 चैव (for चोक्तं). — cd) K2 दग्धः शस्त्रा ° जीवितः पुनः.

208 Ko om. 208. — *) K2.4 T Gs.6 चर्यथा; M1 संतान-. Ds 'मुत्सहं; G2 M2-4 'मुत्सहंय. G3 यत्र चाश्चं समुत्सहंय. — *) Dr (except Dr1) राजा पु. M1 'त्रैमंडारथे:.

209 b) K1.4 D2 'कायां घ'; B4 यन्नायुश्यद्ध' (m as in text); D14 S (G1 missing) स्वयुत्रेण घ' (M1 आत्मजेन घ'). G0 किरीटिन: (for घनं'). — d) Ko-2 B4 D2.10.
11.14 T1 G2-4 संशयक्षात्र; B3 'यं च प्र-. T2 G1 M1.8 'अ जिमवान्. — K8.4 (marg.) ins. after 209°d: Dr D4, after 170*:

169* अनुगीता तथा प्रोक्ता सम्यग्भगवता पुनः ।
कथितः शाश्वतो धर्मः कृष्णेनार्जुनसंनिधौ ।
तथा ब्राह्मणगीता च संवादो गुरुशिष्ययोः ।
— Ke D (except Da Dn Ds. 12-14) S (except Ge; Gr
missing) ins. after 209%:

170* सुदर्शनं तथास्यानं वेष्णवं धर्ममेव च।

[De सुधादर्शनमाल्यानं; S मृगदर्श तथा चैव.]
After 170*, Dr De ins. 169*. — De om. 209°.
— ') Die 'मैधो महायज्ञो; Mi 'मेधमहाल्याने. — ') Ge
नाकुर्याल्या

57

1

C, 1, 609 B, 1, 2, 343 K, 1, 2, 344

इत्याश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् ।
अत्राध्यायशतं त्रिंशत्रयोऽध्यायाश्रशब्दिताः ॥२१०
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव श्वतानि च ।
विश्वतिश्व तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥२११
तत आश्रमवासाख्यं पर्व पश्चदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य गान्धारीसहितो नृपः ।
धृतराष्ट्राश्रमपदं विदुरश्च जगाम ह ॥ २१२
यं दृष्ट्रा प्रस्थितं साध्वी पृथाप्यनुययौ तदा ।
पुत्रराज्यं परित्यज्य गुरुशुश्रूपणे रता ॥ २१३
यत्र राजा हतान्पुत्रान्पत्रानन्यांश्च पार्थिवान् ।
लोकान्तरगतान्वीरानपश्चयत्पुनरागतान् ॥ २१४
अर्थः प्रसादात्कृष्णस्य दृष्टाश्चर्यमन्त्रमम् ।

210 G2.8 om. 210°°. — b) D2 M1.3 ° नमहातमना.
— °) K0.2.3 अध्यायानां शं; D2.5 T1 G1 अत्राध्याया: शं.
K6 V1 B1.2.4 m Dr D8.4.8.18 चैव (for त्रिंशत्). B8
तत्राध्याया: शतं चैंव; D6.7.9-12 यत्राध्यायशतं चैंव. — d)
K1 सस्मिता:; K2 Dn कीर्तिं; V1 संमिं; D2 दर्शिं;
D14 संशिं.

211 °) Ko Di S (Gi missing) चरवार्थेव स° (Mi चरवार्थेथ स°). — b) Ki.i Vi Dri Di.s-11 Gi Mi तावत्येव. — $^\bullet$) Ko था प्रोक्ताः.

212 °) Ko.2.4 Dri D2 Ti G4.8 M2.4 तत्रश्राश्र°; Ki.8 Vi B Dn Dr2-r4 Di.8-12.14 Mi.3 तत्रस्वाँ; Ko ततिश्राँ; Da Di8 अतस्वाँ; Go तत्र चाँ. T2 तत्रश्रा-श्रमवासं च; G2.8 तत्रश्राश्रमवासश्र; Gr तत्र आश्रमवासश्र. — b) G8 सर्व (for पर्व). — e) K2.4.6 Vi B D (except D2.14) G8 Mi 'उयं समुत्स्उय. — d) Ko.2.8.6 Vi B (B4 marg.) D (except D2.15) गांधार्यो. G2 (m as in text).3 गतवांश्र तथा नृपः. — e) K2-4.6 Vi Bi.2 D T G4.5 'राष्ट्रोश्र' (D8-5 as in text; D10.11 'राष्ट्रेश्र'); Gr Mi 'राष्ट्र आश्र'; M2.4 'राष्ट्रश्राश्र. G2 एतराष्ट्रसाश्रममनु (sic); G8 'ष्ट्रश्राश्रमं तु.

213 °) D10 संद्रष्ट्वा. Ko पथितं; Dr1. r2 D18 प्रथितं. B1 (m as in text) M1 तान्द्रष्ट्वा प्रस्थितान्सर्वान्. — b) D11 पृथा चानु . K6 चुजगाम ह. Da D2. 18 T G1 तथा. — c) G2. 3 कुरुराउथं; G1 पुत्रे रा ; M1 पुत्रांसत्त्र. — d) D1. 0-11 परिशुश् .

214) Ke पोरा° (त्रा over रा); T2 G1 गुरू°; G2.3 वीरा°; M (except M1) पित् . — °) D6.7.12 कांतरं.

215) Ke Ga. र तहृद्वाश्चर्यमुत्तमं ; T Ga M तं रह्वाश्चर्यमु.

त्यक्त्वा शोकं सदारश्च सिद्धिं परिमकां गतः ॥ २१५ यत्र धर्मं समाश्रित्य विदुरः सुगतिं गतः । संजयश्च महामात्रो विद्वान्गावल्गणिर्वशी ॥ २१६ ददर्श नारदं यत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः । नारदाचैव शुश्राव ष्ट्रणीनां कदनं महत् ॥ २१७ एतदाश्रमवासाख्यं पर्वोक्तं सुमहाद्भुतम् । दिचत्वारिशद्ध्यायाः पर्वेतदिभसंख्यया ॥ २१८ सहस्रमेकं श्लोकानां पश्च श्लोकश्वतानि च । पडेव च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदिशंना ॥ २१९ अतः परं निबोधेदं मोसलं पर्व दारुणम् । यत्र ते पुरुषच्याद्याः शक्षस्पर्शसहा युधि । ब्रह्मदण्डविनिष्पिष्टाः समीपे लवणाम्भसः ॥ २२०

— °) D2 मुक्तवा. Dr1 G3 लोकं. K1 °दारांश्च. K0 तु (for च). — d) D1 पारमिकां; G8 प्रथ : G6 ° मतां.

216 Dr1 om. 216^{ab}. — a) K2 यतिभ्रमें. — b) Ko. 2. 3. 6 D14 सद्गति; B (except B3) Da Dr (except Dr1) D2-4. 9. 13 M स्वर्गे. — b) Ko V1 (by corr.) Da Dr1. rs. r4 D1. 8-5. 7. 10-12. 14 G2 महामात्यो; K1 D15 भंगो; K6 पाजो; B2 भागो; B4 Dr2 D2. 6. 3. 6 G5 सहामात्यो. — d) T1 शिम्द्रदा; T2 G1 शिस्तथा.

217 ab) Ko.4 V1 B1.2 Da Dr (except Dr2) D2 तत्र. K1 दहरो नार[द]स्तत्र "राजं "ष्ट्रिरं. — G1 om. 217 at. — d) M1.3 गुरूणां क".

218 In De, 218 is ins. in marg.; in Ds, which om. 218, there is lacuna after 217. — b) Ke सुपर्व सु°; D2 यथोक्तं सु°. K2 सुमहात्मना; Ke Dn महदद्धु°. — c) K1 M1.8 त्रिचरना°; K4 द्वा°. V1 B (except B4) Da Dr D1.8.4.6.7.9-18 °द्रध्यायं. D14 M2.4 चरनारिं शद्याध्यायाः; G2 चरनारिंशत्तदा°; G8 चरनारिंशतिर°. — d) G2.8 सर्वे तदिभि°. K2 °तदिति सं°; D1.8.11 °तदिप सं°. B8.4 प्रवेण्यत्राभि°; T G7 °ण्यसिन्प्रकीर्तिताः.

219 °) G. s ° मेतत् (for ° मेकं). Ko. s. s श्लोकानां वे (K2 च) सहस्रं तु. — b) Ks प्रं श्लो°; D10.11 S नव श्लो (G1 missing; G7 तत श्लो°). — °) D2 प्रद चैव च. Ko तथा प्रोक्ता:. — d) Ko. s. s. s ° ता: प्रमर्थिणा.

220 °) Gr ततः. B1 'बोध्यं. — b) Ko. 2-4. 6 V1 Da D1. 2. 5. 18. 14 मोश्रलं; B 'घ'. Ke V1 D1. 5 G4-6 M स्वा (for पर्व). — G1 om. 220 cde -221. — c) Da Dn1 D18 अत्र. — d) Ke Bs Da D5. 18. 14 T2 G4-6 हता; T1 'समा (for 'सहा). D1 शक्क सहितायुष. — ') Ke Gs. 6 'विनिर्दिष्टाः. — f) K1. 2 'णांशसा.

आपाने पानगलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः ।

एरकारूपिभिवेजेनिंजञ्चरितरेतरम् ॥ २२१

यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुमौ रामकेशवौ ।
नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं समम् ॥ २२२

यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम् ।

द्वा विपादमगमत्परां चार्तिं नर्र्यभः ॥ २२३

स सत्कृत्य यदुश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः ।

ददर्श यदुवीराणामापाने वैश्वसं महत् ॥ २२४

शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः ।

संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनां च प्रधानतः ॥ २२५

स बद्धबालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम् ।
ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम् ॥ २२६
सर्वेपां चैव दिव्यानामस्राणामप्रसन्नताम् ।
नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावानामनित्यताम् ॥ २२७
दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः ।
धर्मराजं समासाद्य संन्यासं समरोचयेत् ॥ २२८
इत्येतन्मौसलं पर्व षोडशं परिकीर्तितम् ।
अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम्२२९
महाप्रस्थानिकं तसाद्ध्वं सप्तदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः प्रस्पर्धभाः

C. 1, 529 B. 1, 2, 305 K. 1, 2, 366

221 Gr om. 221 (cf. v. l. 220). — a) K1 D1.12 अपाने; G2 आसन्ना:; G3 आपन्ने. N (except Ko-2 D5; for D14 see below) पानकलिता:; M1.8 कुपिता:. D14 अपेयपाननिरता:. — b) K2.4 'प्रनो'; D2 'प्रणो'. — ') K2 एरिका'; D3.4 ऐर'; G2 धेर'; G1.8 एळ'. D2 'भि: शक्ती:. — d) D8 'रेतरा:; G2.8.6 'रेतरे.

222 °) De transp. यत्र and सर्वक्षयं. M2.4 सर्व. B2 m °यं भूत्वा; B4 (m as in text) G2.3 °यं दृष्ट्वा. — °) K1 D2 G4.5 नाभिचकामतु:; V1 Dr2 Dn2 D5.6. 9-12.14 G3 °तिचका°; D8 G2 तानि च°. D3 °क्रमितुं. — d) D14 प्राप्य. K2 सदा; K6 V1 B1 (m as in text).3.4 m Da Dn D1.8-12 महत्; B4 द्युभं; G4-8 प्रं (for समं). Dr सर्वसमं महत्. % Arj.: सहदिखपपाठः (for महत् of K6 etc.).%

223 °) G2 °वत्यां. — °) D12 यत्र वृ°; D13 एता वृ°. K1.8 D14 G7 कृष्णनिरा°; T1 G2.4-6 कृष्णाद्वि°; T2 कृष्णिवि°; M1 पुत्रवि°. — °) K1 G2.8 शांतिं (for चार्ति).

224 a) Ks.o V1 B Da Dn Dr D2-18 T2 स संस्कृत्य (B4 स सस्मृत्य; Drs.r1 स संस्कृत्य); D1 T1 G4.5.7 संस्कृत्य च; G6 संत्यउय च. V1 Dn Drs D6.9 G4.5 °त्य नरश्ने'. — b) K2 शूरमा'. — b) B4 युद्धं (for यदु-). — d) K1 आसक्षं; K0 आत्मनो; D1 अपानं; D8.6-12 अपाने; D14 °पातं; G7 अहाने (for आपाने). G2 श्रेयसं म'.

225 a) Ko B2.3 (latter two marg. as in text) Cd दारीरे. Da (erroneously) द्वारीरं (as in text). % Arj. (acc. to Das): द्वारीरे द्वितीयाद्विवचनान्तं। द्वारीर मिति वा पाट: 1% — °) K1 D1 सत्कारं. Dr4 D18 स्प्रमयां.

226 ^a) B₄ स बालवृत् ; D₁ संवृत्वल ; D₁₄ स वर्ष बाल . — ^b) K₅ T 'वत्यां तथा; D₂ 'कायासतो. K₄

B2. 3 D5. 0-11. 14 G2. 8 M *सतो जुन: ; G7 *सत्रार्जुनं. — d) K4 D1. 14 गांजीवस्य.

227 ^{a5}) D18 चैव देवानां. D14 चैव शस्त्राणां दिस्यानासप्र. K4 B1 Drs.r4 °णां च प्र°; K6 V1 B2.8 Da Dr1.r2 D6.18 °णां चाप्र. — °) D18 नानाबृष्टिण °; D14 तेषां वृ. — d) D14 प्रहृताना °.

228 b) Ko. 2 D2 'प्रणोदित:; K4 'नोदि'; G8 'साद'.
— ') Ko. 2. 3 B4 'राजं समागम्य; G8 'राजानमाश्रित्य.

229 a) Da D1s T2 G1 इसेवं; T1 G1-6 इतीवं. K0.8 V1 B (except B2) Da1 Dr2 D5.18.14 G1 मोशलं.
— °) B1 अष्टाध्याया:. K8 D2 प्रसंख्याता:; K4 च सं°. K0.2 अष्टाध्यायं समाख्यातं; D11 अष्टाध्यायास्तु सं°; S (G1 missing) अष्टाध्यायाः प्रसं°. — d) T1 G1-6 M2.4 श्रोकाग्रं च. — K1.8.4.6 Da Dn Dr D1.2.4 (marg.).6.8-11.18 ins. after 229:

171* श्लोकानां विंशतिश्चेव संख्याता तस्वदर्शिना। [K1.8 विंशतिश्च तथा श्लोकाः सं . Da D18 विंशतिश्च समाख्याता मुनिना तस्व .]

230 ^{ab}) K1.8 B D11 'प्रास्था'. D2 'निकं पर्व तस्मा' ससत'. — ') D8.4 तम्र. D3 राष्ट्रं (for राउपं). — ') D8.12 द्वीपद्या:. D1 सहितं. D12 G5 देख्या:. G8 'हिता: सर्वे. — ') G7 om. 230'. K6 V1 B D (except D2.11) महाप्रस्थानमास्थिता: (B1.8 Da2 D18 'अ). — K8.4.6 V1 B D (except D2.11) ins. after 230:

172* यत्र तेऽभि दहितरे लाहित्यं प्राप्य सागरम्। यत्राभिना चोदितस्य पार्थस्तसे महारमने। ददो संपूज्य तहिष्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम्। यत्र आनृश्चिपतितान्द्रीपदीं च युधिष्ठिरः। हृष्ट्रा हिरवा जगामैव सर्वाननवलोकयन्। e. 1,630 B, 1,2,365 K. 1,2,366 द्रीपद्या सहिता देव्या सिद्धि परिमकां गताः ॥ २३० अत्राध्यायास्त्रयः प्रोक्ताः श्लोकानां च शतं तथा । विश्लितिश्र तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥२३१ स्वर्गपर्व ततो ज्ञेयं दिव्यं यत्तदमानुषम् ।

एतत्सप्तदशं पर्व महाप्रस्थानिकं स्मृतम्।

[(L. 3) Ds. s. s तिह्छं; D10. 11 °छ्यं. — (L. 5) Ks स सर्वोत्तव°. — (L. 6) B Drs. rs Ds. s. 10 °प्रास्था°.]

231 G1 om. 231-2. — ") B3 तत्रा"; Dn Dr D2-4. c. 1. 8-12 यत्रा". S (except M1. 8; G1 missing; G1 om.) अध्यायाश्च त्रयः. K1 D1 "ध्यायत्रयं प्रोक्तं. — ") K0-2. 4. 6 V1 B4 m Da Dn D1-13 ज्ञातत्रयं; K8 M1. 8 ज्ञातद्वयं; B4 Dr D14 G2. 4-6 तथा क्षतं; G8 क्षतं स्मृतं. — ") K1 D14 "ताः परमर्थिणा.

232 Grom. 232 (cf. v. l. 231). — ") Da तत: भोकं. — Ka. 4. 6 Vi B D (except Dii) ins. after 232" :

173* प्राप्तं देवरथं स्वर्गान्नेष्टवान्यत्र धर्मराद ।

श्वारो हुं सुमहाप्राज्ञ आनृशंस्याच्छुना विना ।

तामस्याविचलां ज्ञात्वा स्थितिं धर्मे महारमनः ।

श्वरूपं यत्र तत्त्यक्त्वा धर्मेणासौ समन्वितः ।

स्वर्गे प्राप्तः स च तथा यातना विषुला भृशम् । [5]
देवतृतेन नरकं यत्र ज्याजेन दर्शितम् ।

शुश्राव यत्र धर्मातमा श्वातृणां करुणा गिरः ।

निदेशे वर्तमानानां देशे तत्रैव वर्तताम् ।

अनुद्रशितश्च धर्मेण देवराज्ञा च पाण्डवः ।

आहुत्याकाशगङ्गायां देहं त्यक्त्वा स मानुषम्। [10]

स्वधर्मनिर्जितं स्थानं स्वर्गे प्राप्य स धर्मराद ।

मुमुदे पृजितः सवैः सेन्द्रैः सुरगणैः सह ।

एतदष्टादशं पर्व प्रोक्तं ज्यासेन धीमता ।

[(L. 1) B₁ "रथं इड्डा. — (L. 2) K₃ B_{1.4} D₂ स महाप्रा". — (L. 3) K₁ "स्वामचलां; K₆ "स्वानिश्रलां; D₄ D₁₈ "स्वाविपुलां. — (L. 4) K_{3.4.6} V₁ D₄ D₇₁ D_{1.8.6-12} स्वरूपं. — (L. 5) K₆ D₂ स्वर्गप्रासिश्चेव तथा; V₁ B (B₁ m as above) D₄ D₆₋₁₃ स्वर्ग प्राप्तस्य च तथा. — (L. 6) K_{5.6} V₁ B₁ D₇ D₇₋₁₂ द्शित:. — (L. 7) K_{5.4.6} V₁ B₂ D₇ D_{5.5-8.10-12} शुःवा यत्र स धर्मात्मा. — (L. 12) K_{5.6} V₁ B D₈ D₇ D_{2.5.13} "णै: सुली. — K_{5.4} (marg.) D₇ D₄ ins. after line 12 above:

174* कर्णस्य नरकप्राप्तिः प्रमोक्षश्चात्र कीर्त्यते । समागमश्च वीराणां स्वर्गलोके महारमनाम् । कीर्त्यते यत्र विधिवन्स्वर्गसंवादं एव च । स्वानि स्थानानि च प्राप्ता यत्र ते पुरुषवैशाः ।]

- On the other hand, Gs. 4 ins. after 23200:

अध्यायाः पञ्च संख्याताः पर्नेतदिभसंख्यया । स्रोकानां द्वे राते चैव प्रसंख्याते तपोधनाः ॥ २३२ अष्टादशैवमेतानि पर्वाण्युक्तान्यशेषतः । खिलेषु हरिवंशश्च भविष्यच प्रकीर्तितम् ॥ २३३

175* यत्र दुर्योधनादीनां श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरः । निर्वेदं परमं गत्वा स्वर्गं नाकाङ्कदब्ययम् । देवानां वचनाचत्र तनुं स्वस्त्वा महारथः । स्वर्गं नित्यं महातेजाः स्वस्थानमगमद्वनम् ।

— ") K1 "तदिति सं". K3.4 V1 B D (except D14) पर्वण्यस्मिन्महासमना. — ") G1 द्विदाते. M1 चापि (for चेव). — K4.6 Dn Dr D1.8.4.6.8.2.11 ins. after 232:

176* नव श्लोकास्तथेवान्ये संख्याताः परमर्षिणा ।
233 °) K1 M (except M1) वमुक्तानि. — °) K8
V1 Dr (except Dr1) D2.4 T1 G3 प्रवेण्यु °; Dn1.n2 M
(except M1) "ध्येतान्य". Dn8 प्रवीण्येतान्यनेकसः. — B2
Dr Dr om. 233° .— °) T2 खिले तु. K8 वंशेषु; M3
"वंशें च. — d) K1 V1 "ध्यक्ष; K6 B (B2 om.) Da Dn
D1.5.18.14 "ध्ये च. K0 "खात्रकी". K4 V1 M2.4 कीतितः.
— K4 B2 (which om. 233° ins. after 233° : B1
Da D13, after 233: a repetition of 69° , 91* (cf. v.

177* हरिवंशसतः पर्व पुराणं सिलसंज्ञितम्। विष्णुपर्व शिशोश्रयौ विष्णोः कंसवधस्तथा। भविष्यं पर्व चाष्युक्तं सिलेष्वेवाद्धतं महत्।

1. 69), and 69°d; that is to say:

Dr Dam ins. after 233^{ab} : V1, after 233: a repetition of 69^{ab} only (in Dr1 the repeated line is ins. after line 1 of 180^*). — K3 ins. after 233: Dr Dam, after the repetition of 69^{ab} : K4m (om. lines 13-15, 18 and 19), after the repetition of 91^* (cf. v. 1, 69):

178* ततः परं विष्णुपर्व महत्पर्वत्युदाहतम् ।
जनम यत्र तु देवस्य पद्मनाभस्य मानुषम् ।
वसुदेवकुले जातो नन्दगोपकुले छतः ।
यत्र बाल्ये स्वकर्माणि रमणान्यद्भुतानि च ।
यत्र कंसवधं कृत्वा रङ्गमध्ये चकर्ष ह । [5]
अनेकैः संश्रयेक्षापि जरासंचवधेन ह ।
विक्रमाहुक्मिणीं देवीमाहस्य परवीरहा ।
परीह्य च निवासार्थं द्वारकां चिनिवेशयत् ।
कल्फिं दम्तवकं च रणे विकन्य जिन्नवान् ।
राजञ्जस्को च वे कृत्णः सत्यभामामयोद्वहत् । [10]
सयोहितः सत्यभामया गत्वा दिवसधोक्षजः ।
जित्वामराधिपं यत्र पारिजातमधानयत् ।
जोरे यत्र महावाद्वीकुके रणमूर्वनि ।

एतद्खिलमाच्यातं भारतं पर्वसंग्रहात् । अष्टादश समाजग्मुरक्षौहिण्यो युयुत्सया । तन्महद्दारुणं युद्धमहान्यष्टादशाभवत् ॥ २३४ यो विद्याचतुरो वेदान्साङ्गोपनिपदान्द्विजः । न चाख्यानमिदं विद्यान्नेव स स्याद्विचक्षणः॥ २३५ थुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राच्यमन्यन्न रोचते ।

नरकासुरकालीयहयग्रीवं च दानवम् ।
केशि सकालियदमं कालनेमिनमेव च । [15]
दोष्णां सहस्रं चिच्छेद बाणस्याद्धतकर्मणः।
नप्तारं भार्यया सार्धे ग्रुमोचद्यत्र संयुगे ।
भारतीया कथा यत्र वृष्णिवंशश्च कीर्त्यते ।
भविष्यद्धरिवंशस्य खिलानामिति कथ्यते ।
वाराहं नारसिंहं च वामनं पौष्करं तथा। [20]

[(L. 11) Ks चोदितः सत्यभामायाः — After line 12, Ks ins.:

179* जित्वा नृपात्रथांस्यक्त्वा भीमसेन भवत्प्रभुः। (L. 17) K3 उमया (for भार्यया). K4 संप्राप्तं शरणं यत्र भार्यया सह मोचयत्. — After line 20, K3 ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 4), which is further followed by a repetition of 233.] — K4.6 V1 B D (except Dr2 D5.14; for D2 see v. l. 234) G7 ins. after 233 or (when any interpolations have been specified above or below, then) after the specified interpolations, the following lines

(Dc. 7. 12 om. line 1 ; D10 G7 om. line 2) : 180* दशस्त्रोकसहस्राणि विशस्स्त्रोकशतानि च । खिलेषु हरिवंशे च संख्यातानि महर्षिणा ।

[K4.6 Dr D1.3.4.6.3-11 ins. before line 1 (Dr2, after line 20 of 178*):

181* अत्रापि परिसंख्याता कथिता तस्त्रतुद्धिना । अध्यायानां सहस्रं तु कीर्तितं वै द्विजोत्तमाः । (L. 1) 193.4.6.8-11 विंदाचछ्कोक' (for दशक्कोक'). Ks Dri.r3.r4 subst. for line 1 of 180*: Ks ins. after line 2 of 181* (cf. v. 1, 234):

182* अष्टाद्शसहस्राणि श्लोकानां कीर्तितानि वै। Gr subst. for line 1 of 180*:

183* अष्टादशसहस्राणि श्लोकानां च शतं तथा। Ke Dr D1. 3. 6. 8-11 ins. after line 1 of 180*:

184* श्लोकाश्च चतुराशीतिहरिवंशे प्रकीर्तिता:।
(L. 2) Ks Bs Da Do. 13 'वंशेषु; Ds 'वंशश्च. V1 Bs
'नि महात्मना. Ks 'वंशे च भविष्यश्चात्र कीर्तित:.]
— T1 Gs. 4.5 ins. after 233:

पुंस्कोकिलरुतं श्रुत्वा रूक्षा घ्वाङ्कस्य वागिव ॥२३६ इतिहासोत्तमादसाञ्जायन्ते कवियुद्धयः । पश्चभ्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ॥ २३७ अस्याख्यानस्य विषये पुराणं वर्तते द्विजाः । अन्तरिक्षस्य विषये प्रजा इव चतुर्विधाः ॥ २३८ कियागुणानां सर्वेपामिदमाख्यानमाश्रयः ।

C. 1. 250 B. 1. 2. 387 K. 1. 2. 388

185* खिलेषु हरिवंशस्य व्याख्याताः परमर्पिणा । यत्र दिव्याः कथाः पुण्याः कीर्तिताः पापनाशनाः। देवासुरकथाश्चैव विचित्राः समुदाहताः । भविष्यद्वि चाख्यानं विचित्रं पुण्यवर्धनम् । यत्र कृष्णस्य कर्माणि श्रयन्ते जन्मना सह ।

234 °) K1.2 एतचाखिल '; K3 'सुखिल '; K4 D2 'खिखिल '; K6 V1 B Da Da Dr D1.3.4.6-13 'स्पर्व समा'; D14 S 'स्पिखल ' (G1 missing; G2.3.1 'स्पकल '). Ko असी निखिल आख्यात:. — b) K1.3 'महं; K1 'मह:. Ko Da Dr D2-4 भारते 'मह:. — After 231ab, D3 ins. line 2 of 181*, followed by 182* (cf. v. l. 233). — D1 om. 234cde/. — 234cd=10cd. — c) Ko Da Da D2.5.6.13.14 तन्महादां. — f) K2 T G1 'दरीव तु; M1.3 'दरीव तत्.

235 Ds om. 235. — ") K3 नो (for यो). Ko.2-4 Dr (except Dr2) D13.14 विद्या. — ") K1 "दास्तथा; K2.6 B1 (m as in text). 2.4 D Devp "दो द्विज: (for D2 see below; D5 om.; D6-8.12 "दो गुरु:; D14 "दान्तुध:); Cd as in text. D2 सांगोपांगान्सविस्तरान्. — ") T1 G7 स चा. K2-4 Dr (except Dr2) D11 विद्या.; M1.3 विद्वान्. — ") K2.4 D2 transp. स and स्थान्. — K6 V1 B2.4 Dn D2.6 m ins. after 235:

186* अर्थशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत्। कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यामेनामितन्नुद्धिना। $[(L.2)]^{B2.4}$ मिततेजसाः]

236 Gr om. 236-7. — b) K1.3 B2.4 Da Dn1 D1.7.11 श्रद्ध्य . Da D13 न विद्यते. — c) V1 Dn T1 'गिरं (for 'हतं). — d) B1 'क्षा काकस्य. B3 ध्वांक्षगिरी यथा. D14 वाग्यथा; T1 वा गिरा. M1.3 रूक्षं ध्वांक्षस्य वाशितं. — After 236, B1 ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 5).

237 Gr om. 237 (cf. v. l. 236). — a) K4 B4 ° माश्रसात्; T भात. — After 237ab, B4 ins. a passage of 9 lines given in App. I (No. 5). — a) D14 'धयो यथा.

238 d) Du इव च तद्विजा:.

239 K1 om. 239bc. — b) Ko 'नमुत्तमं. D14 G8-6

C. 1. 650 B. 1.2.857 K. 1. 2. 388

इन्द्रियाणां समस्तानां चित्रा इव मनःक्रियाः॥२३९ अनाश्रित्येतदाख्यानं कथा भ्रवि न विद्यते । आहारमनपाश्रित्य शरीरस्थेव धारणम् ॥ २४० इदं सर्वैः कविवरराख्यानमुपजीव्यते । उदयप्रेप्सुभिर्भृत्यरभिजात इवेश्वरः ॥ २४१ द्वेपायनोष्टपुटनिःसृतमप्रमेयं पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।

यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ २४२ आख्यानं तदिदमनुत्तमं महार्थं विन्यस्तं महदिह पर्वसंग्रहेण । श्रुत्वादो भवति नृणां सुखावगाहं विस्तीर्णं लवणजलं यथा प्रवेन ॥ २४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ समाप्तं पर्वसंब्रह्पर्वे ॥

M1 ° श्रयं. — °) Ko.2.4.6 D2 ° जां च सर्वेषां. — d) Ko.2 D6 ° किया.

240 Cf. v. l. 31. — ") Dr3 'श्रित्य तदा'; Dr. 12 'श्रित्येदमा'. — ") T2 G3 M3 'मनुपा'. — ") T2 G7 M4 'रुजा.

241 Cf. v. l. 31. — ") K2.4.6 B (except B4) D (except D14) transp. सर्वे: and कविवरे:. — ") B2 D14 उदयं; D13 उदयं. G5 "भिर्मूते:; G1 "भिर्मितेः. K6 उदयं प्रेप्सुभिर्मतें:. — ") K1 अतियत्त इ"; K2 अभिकांत इ". — N (except D14; Ko D2 om. 188*; K5 missing) ins. after 241:

187* अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे। साधोरिव गृहस्थस्य शेपास्त्रय इवाश्रमाः॥

188* धर्मे मितर्भवतु वः सततोत्थितानां स होक एव परलोकगतस्य बन्धुः। अर्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना नैवात्मभावमुपयान्ति न च स्थिरत्वम्॥

242 Ge om. 242. — b) K4 अमं (for शिवं). — K3.4m.e V1 B (except B1; B3 om. 190*) D (except D2.14; Da2 Dr1.r2 om. 191*) ins. after 242:

189* यदह्वा कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्रिवन्द्रियेश्वरन् । महाभारतमाख्याय संध्यां मुच्यति पश्चिमाम् ॥

190* यदात्रो कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा। महाभारतमाख्याय पूर्वा संध्यां प्रमुख्यते ॥

191* यो गोशतं कनकश्कः मयं ददाति
विप्राय वेदविदुपे च बहुश्रुताय।
पुण्यां च भारतकथां श्रुणुयाश्च नित्यं
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव॥

[Da Dr (except Dr1) Dis transp. 189* and 191*.]
243 °) Ds. 11 °द्मुत्तमं. K2 'हार्थान्. — b) Ko.2-1.6
B1. 2m. 3.4 Da D1.3-18 G2 विजेयं; K1 द्विसायं; V1
यो विद्वान्; B2 Dr Nilp Cd द्विस्थारयं; Arjp Devp
द्विसाज्यं. Da reads (erroneously) विजेयं, but the

true Arj. reading appears to be द्विन्याखं (as in B2 etc. above). B4 महदिदं; M2.4 'दिव. — ') T2 G6 M (except M1) महति (for भवति). G2.4.5 सुखं तदानी. Dr1 'वहाधं; T G6.7 M 'वगाहो; G3 'वहोयं. — ") B Da Dr D3.5-3.12.13 विस्तीणीं छवणजलो; D9-11 S (G1 missing) 'णें 'जले (T1 निस्तीणीं 'जले; G7 निस्तीणीं 'जलो). K4 'निधिर् (for 'जलं).

Colophon: Ks G1 missing. - Ko.2.4 इति श्रीमहा-भारते (K4 om. श्री-) आदिपर्वणि पर्वसंग्रह: (Ko cont. नाम द्वितीयो°; K2 cont. समाप्तः); K1.3 G5 हु श्रीम° शतसाहरूयां (Gs 'सहस्निकायां) संहितायां आदि' पर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो $^{\circ}$ (K_1 om. द्वितीय:); K_6 इ $^{\circ}$ श्रीम $^{\circ}$ आदि $^{\circ}$ संब्रहाध्याय: समाप्त:; V1 B Da D13 हु श्रीम (B1.3 D13 om. श्री-; B2 om. श्रीम°) शत सं वैयासिक्यां (B2.4 om. इात सं वै) आदि पर्वसंग्रहः समाप्तः (Bi.s om. समा). Dn इ' श्रीम अादि संप्रह: समा (Dns cont. द्वितीयो) ॥२॥); Dr Dii Ge हु (Dr2 Dii Ge ins. श्रीम) आदि पौलोमे पर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो (Dr 1 om. पर्वसं नाम द्वितीय:; D11 cont. ॥ २ ॥); D1.3-5 हु श्रीम (D3.4 श्रीमन् for श्री; D5 om. श्रीमहा) आदि° संग्रह: समा ; D2 इ° श्री आदि पर्वसंग्रहः समा ; De इ' श्रीमन्म शतसह-स्निकायां सं वै आदि अष्टादशपर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो ॥२॥: Dr. 12 इ° श्रीम (D12 श्रीमन् for श्री-) आदि पर्वसंग्रह:: Ds-11 Gr हु श्रीम (D11 om. -सहाभा; Gr om. श्रीम) आदि पर्वसंग्रहो नाम (Dio om. पर्वसं ना) द्वितीयो ; T हैं श्रीम शत (T_2) सहस्तिकायां) सं वै आदि (T_2) ins. पौलोम) पर्वसंप्रहो (T1 om. पर्व-) नाम द्वितीयो ; G2 श्रीम आदि संग्रहाध्यायो नाम द्वितीयो ; ति इ श्रीमन्म शतसहित वै आदि पर्वसंग्रहाध्यायो नाम द्वितीयो ; G+ इं श्रीमं शतसहस्तिं सं आदि पौष्ये पर्वसंग्रहो नाम द्वितीयों; M इं पौलोमे (Ms पौलोमपर्वणि) पर्वसंब्रहो (M2.4 पर्वसंप्रहाध्यायो) नाम द्वितीयो°.

3

स्रत उवाच।

जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रम्रपास्ते । तस्य भ्रातरस्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति ॥ १ ॥ तेषु तत्सत्रधुपासीनेषु तत्र श्वाभ्यागच्छत्सारमेयः । स जनमेजयस्य भ्रा-वभरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीपम्रपा-गच्छत् ॥ २ ॥ तं माता रोरूयमाणग्रुवाच । किं रोदिषि । केनास्यभिहत इति ॥ ३ ॥ स एवमुक्तो

मातरं प्रत्युवाच । जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽ सीति ॥ ४ ॥ तं माता प्रत्युवाच । व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति ॥ ५ ॥ स तां प्रनरु-वाच । नापराध्यामि किंचित् । नावेक्षे हवींपि नावलिह इति ॥ ६ ॥ तच्छत्वा तस्य माता सरमा प्रत्रशोकार्ता तत्सत्रम्रपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रात्मिर्दीर्घसत्रम्रपास्ते ॥ ७ ॥ स तया ऋद्धया तत्रोक्तः । अयं मे पुत्रो न किंचिदपराध्यति । है: 1:33 व

3

The scope of the apparatus has been extended by the addition of the following 4 new MSS.: two Nepālī MSS. Ñ1, Ñ2; one Bangālī MS. Bs: and one Malayalam MS. Ms. On the other hand, the 14 MSS, mentioned below, misch-codices of small trustworthiness, have been discarded as being of no special value for critical purposes: K5.6, Dr1-r4 (= Dr), Ds-14 and Gr. The reader should note the changes in the values of the versional sigla K, B, D, G and M caused by the change in the apparatus mentioned above.]

1 In G1, 1-44 and the words तम्पाध्याय: of 45 are lost on a missing folio (7). K1S (G1 missing; Ga om.; Ta Ga with prefixed औ) स्तः; Ka.4 Ñi Vi B (except B4) D सातिह. — Dna Da.c. 7 Ga-5 M1.a पारीक्षित:; Ds परी . G3-s om. कुरु . G2.4-6 om. उप-. K2 उपातिष्ठन (for उपास्ते). After 'स्ते, B1-3 Da D2.5 S (except M1.3; G1 missing) Cd ins. w; of. 7. — After तस्य, Ka ins. च; Ñi Mi आसन्. After त्रय:, Dr Bs ins. अभव:; Ds.4 आसन् (see Nr Mr above); of. 19. T1 G2. 4. 5 कार (for श्रत). B1-3 transp. उम् and भीम'. Before इति, K1 T2 G3 M ins. च.

2 Gi missing. — Ko Ñi Ge Mi तत्र साभ्या(Ko M_1 *भ्य)गच्छत्; K_1 तत्राभिग ; K_1 D_2 तत्र चाभ्या(D_2 श्वा)गमत्; V1 तत्रातों स्याग ; B Da D5-7 अस्याग ; Dn D1.8.4 आग° (for तम्र श्वाभ्यागच्छत्). T1 G2.4.5 श्वाभ्या (G2.4 ° स्य)गात्. After आ, T2 G3 M2-5 ins. कश्चिद.

- Ko. 1 N V1 B4 Dn (except Dn2) D1 T1 G2.4.5 M1.2.4 om. स. After स, K1 ins. तज्ञ. Кот 'स्य स भ्रातृ°. Т1 G2.4-8 om. अभि-. V1 मातु: सकाशमग°. В5 Gs M1-4 अग°; D2 अगमत्; G2 M5 आग°; G6 अभ्याग° (for उपागरछत्).

3 Gimissing. — Biअपूर्वत (for उत्राच). — Ko.4 किं करोपि: Ka B (except Bs) किं रीपि (Bim as in text). — Gs om. from केना up to end of 3.

4 Gi missing. — For 4 and 5, Ga subst. न किमपि मया कृतमिति. — Ka om. स. Ga अवोचत् (for प्रस्य). — D2 om. from जनमें up to 'ह्याच (6). T1 om. from ञ्चात up to स्थित्वा (46). K3 om. अभि-.

5 D2 T1 om. 5; G1 missing. For G3, cf. v. l. 4. — Ds 'राघ: कृत: (for 'राद्धं).

6 Da om. up to दवाच; Ti om. 6; Gi missing. — Ñı Ds स तां मातरं प्रत्यु°. — Kı.4 Ñı विश्वेहं ह°. Kı ${f T_2}$ न चावलीढ इति; ${f B_4}$ नावलिहामीति; ${f D_2}$ न चाव ${f ^\circ}$; ${f G}$ (G1 missing) न चावलीढेहमिति (G4-6 om. च); M न चावलीढमिति (Ma.s om. च).

7 Ti om. 7; Gi missing. — Before तस्कू°, B2 ins. स; Bi सा. G2.4-6 M1 om. तस्छ्रस्वा. Bi om. तस्य. D2 M (except M1) om. तस्य माता. B2 तन्मा ; G3 सा (for तस्य माता). N (except K Da. 5) Ta Ga. 4-6 भ्र द्व:स्वार्ता. B4 (m as in text) T2 G3.6 M2-6 आग°; D2 M1 आगमत; G2. 1. 5 आग (for उपाग). K4 D1 om. यत्र स. K2 D3. c. 7 T2 Ge M5 om. स. Ko. 3 असी; D5 राजा (for स). After "जय:, Bi ins. पारिश्वित:. After 7, G (G1 missing) ins. ex (cf. 1 and v. l.).

8 Ti om. 8; Gi missing. — M (except Mi),

C. 1. 669 B. 1. 3. 8 K. 1. 3. 8 किमर्थमभिहत इति । यसाचायमभिहतोऽनपकारी तसाद दृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति ॥ ८ ॥ स जन-मेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया दृढं संभ्रान्तो विषण्णश्रासीत् ॥ ९ ॥

स तिसन्सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरो-हितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोद्यो मे पाप-कृत्यां श्रमयेदिति ॥ १०॥ स कदाचिन्मृगयां यातः पारिक्षितो जनमेजयः किस्मिश्चित्स्वविषयोदेशे आश्रममपत्र्यत् ॥ ११॥ तत्र किश्चदिपरासांचके श्रुतश्रवा नाम । तस्याभिमतः पुत्र आस्ते सोमश्रवा

omitting स at the beginning, read it before तथी.

- K2.4 Da यन् (for अयं). D2-4 मम (for मे). B4
om. किंचित्. M1.3 transp. न and किंचित्. — After
'राध्यति, K1 Ñ2 V1 B (except B4) Dn D1.8.4.6 ins.:
नावेक्षते हवींपि नावलेडि (B2.3 वलीड इति). — After
(the first) इति, V1 Dn D2.4 m. s. 8 S (T1 om.; G1 missing) ins.:

192* न किंचिदुक्तवन्तस्ते। सा तानुवाच।

[Dim G2.1-6 *वतस्तानाह सरमा. D5 om. ते । सा. — T2 G3 M तान्पुनरुवाच.]

- K2 यसारविभ ; K4 °स्मारवयायमिभ ; Ñ1 V1 D G6 °स्माद्यमिभ (D2 as in text; D5 °स्माद्ययाभि); B4 (m as in text) यतोयमिभ ; G2.4.5 °स्माद्रभि . K4 B4 G (G1 missing) M ना(M3.4 न)पराधी (B4m कारी); D4 नाप (for Sनपकारी). G2 तसाहुष्टं; G3 °साहिद्यनं.
- 9 Ti om. 9; Gi missing. Ki Ñ Vi B (except B4) D om. स. Ñ3 Vi Bi D (except Da D2.5) G6 भूशं (for हडं). De. र संतक्षों (for संआ").
- 10 T1 om. 10; G1 missing. D5 om. 10—11.
 Ko D3.4 om. स. G2-5 M हस्तिन°. Ko T2 अभ्ये°; K1 समे° (for प्रत्ये°). K1 D2 Dn D1.8.4 अन्विष्यमाण:; K3 अभिगच्छ°; G2 भानं. M (except M1) चिंताम् (for यक्षम्). G2.3 संशम°; G4-5 नाश° (for शम°).
- 11 Da Ti om. 11; Gi missing. Ki Vi Dn Di.2 S (Ti om.; Gi missing) गत: (for यात:). Dn2 Do.7 G2-5 M (except M5) पारीक्षि. Ki Ñ2 Vi B D (except D2: D5 om.) 'विषये (for 'विषयो'). G2.3 अगच्छत् (for अपभ्यत्).

12 Trom. 12; Gramissing. — Kraeads आसां after (the first) नाम. G2.s तत्र च निवेशयांचके श्रुत

नाम ॥ १२ ॥ तस्य तं पुत्रमभिगम्य जनमेजयः पारिक्षितः पौरोहित्याय वत्रे ॥ १३ ॥ स नम-स्कृत्य तसृपिम्रवाच । भगवन्नयं तव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्वित ॥ १४ ॥ स एवम्रक्तः प्रत्युवाच । भो जनमेजय पुत्रोऽयं मम सप्या जातः। महातपस्वी स्वाध्यायसंपन्नो मत्तपोवीर्यसंभृतो मच्छुकं पीत-वत्यास्तस्याः कुश्रो संदृद्धः । समर्थोऽयं भवतः सर्वाः पापकृत्याः शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम् । अस्य त्वेकम्रुपांशुत्रतम् । यदेनं कश्चिद्वाक्षणः कंचिदर्थमभियाचेत्तं तस्य द्याद्यम् । यदेत-

नाम कश्चिद्दिः. — \tilde{N}_1 D_6 M_1 तस्याभि(D_5 °पि)हि(M_1 °र्)तः; D_1 D_1 .8.4.6.7 तस्य तपस्यभिरतः. K_1 पुत्र आसीत्; M (except M_1) °त्रश्चास्ते. After 12, B_3 T_2 G (G_1 missing) M_{2-4} ins.: तपोभि: संमृ($G_{2,3}$ °तृ)तः (T_2 G_6 M_{2-4} °तं).

13 T1 om. 13; G1 missing. — D2.c.7 om. तं. G2.3 पुत्रमुप(G2 °पा)गस्य. Ñ1 T2 om. पारि. Dn D2.5-7 G2-5 M (except M5) पारि.

14 T1 om. 14; G1 missing — K1.2 T2 M2.4.5 om. स. — D1 G3 om. अयं. G2 om. अयं तव. B4 भवतु (for अस्त).

15 Ti om. 15; Gi missing. — Gi om. H. After °वाच, B (B4 before °वाच) D (except D2) ins. जनमेजयं. Ko.1.3 भी राजन जन°; G2.8 भी भी जन°. K1.4 G1-6 om. अयं. K3 भाषीयां; D2.5 सर्विण्यां (for सप्यी). — K2 G (G1 missing) 'तपा: (for 'तपस्वी). °संयुतो (for °संपन्नो). Bs om. सत्तपोवीर्यसं . Vi Ds. i G2 महत्तवो- (for मत्तवो-). Ko. 2-1 -संभृतं; K1 Ñ V1 B4 D (except Dn1.n2 D2.5) संभू"; G2.3 संपद्मी (for -संभृतो). T2 G4-6 M झुकूं; G2 °कू: (for झुक्रं). G4-6 पियंत्याः (for पीतवत्याः). S (Ti om.; Gi missing) सर्पा: (for तस्या:). K3 N3 D5-7 T2 संभूत:; B वृत्त: (Bam "भूत:; Ba "भूत:; Bam as in text); Dn D1.8.4 जात: (for संवृद्ध:). -- Ki transp. सर्वी: and पापकृत्या:. After शमयितं, Ms. 4 ins. शक्त: and om. from अन्त up to भुक्तो (16). G2 शमयितुं महत्तरेण देवकृत्येन. — Before अस्य, Ta ins. अपि च. Ga om. अस्य. Ta Ga. 1-6 Ma. 6 अस्य वे विद्यते त्वेक°; M1 अपि चास्यास्त्येक°. Ds.4 ° ग्रमहावतं. — Ds.4 S (T1 M2.4 om.; G1 missing) यहोनं. Bi. 5 'नं य: कश्चि'. Gi-6 om. ब्राह्मण:. Ks. 1 Da1

दुत्सइसे ततो नयखैनमिति ॥ १५ ॥ तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच । भगवंस्तथा भविष्य-तीति ॥ १६ ॥

स तं पुरोहितग्रुपादायोपादृत्तो आतृतुवाच । मयायं दृत उपाध्यायः । यदयं ब्र्यात्तत्कार्यमविचा-रयद्भिरिति ॥ १७ ॥ तेनेवग्रुक्ता आतरस्तस्य तथा चक्तः । स तथा आदन्संदिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्र-तस्ये । तं च देशं वशे स्थापयामास ॥ १८ ॥

एतसिम्नन्तरे कश्चिद्दपिधौंम्यो नामायोदः। तस्य

Ds. 6 T2 किंचिद्धं; Bs G2 किश्च. Ko. 1 B4 D2 G2-5 धाचते; Ks. 1 B2 G6 M1 धाचेत (for धाचेत्). Ñ2 B4. 5 Dn D1 G2. 8 om. तं. B2 D5 T2 G4-6 तत् (see below); M1. 5 ततः (for तं). G4-6 Ms transp. तं (G4-6 तत्; see above) and तसी. — Before यदोतः, D2-4 ins. मयैतदुक्तं. T2 G (G1 missing) M1. 3. 5 यदोतत्सहसि (T2 से). Before ततो, D2 ins. यदोतत्संपादयसि. T2 G3 इतो (for ततो).

16 Trom. 16; Grmissing. — M2.4 om. तेनैवमुक्ती (cf. v. l. 15). D2.3 तेनेदमु. — Before तथा, Dn D1.5-7 ins. तत्. B4 (m as in text). 5 क(B5 च)रिष्यामीति.

17 Ti om. 17; Gi missing. — After तं, T2 ins. पुत्रं. Da Di-3 'दायोपबृ'; G2.3 'दाय निष्ट्'; Cd as in text. — K4 आनीत (for बृत). M (except M1) transp. अयं and बृत:. — D2.3 om. अविचारयद्भिः. E4 (m as in text). 5 'विचार्यमिति. Ko.3 ins. भवदिः before, Ki.4 Ñ2 B (B4 marg.) Da Di.2.6.7 after, अविचारयद्भिः; on the other hand after the latter, M (except M1) ins. युदमाभिः.

18 T1 om. 18; G1 missing. — G2.3.6 M ins. त्रय: before, and ते after, तस्य (M1 om. ते). K3 D5 अस्य (for तस्य). — B1 (m as in text) G1.5 om. स. After तथा, G1-6 ins. तान्. B3 "नसमुद्दिश्य. V1 संप्रतस्थे; B1 अभिप्र"; T2 प्रतिप्र". K3 D1-4.6.7 G2-5 om. -प्र-. — D8 M1 om. च. D5 निजवशे; T2 G2.3 M3.5 स्वव"; G6 M2 स्वांशे; M4 स्ववं (for वशे).

19 T1 om. 19; G1 missing. — De. 7 अवसरे (for अन्तरे). M1 om. कश्चिद्दिपर्. K1.4 Ñ V1 B D (except D1; for D2 see below) नामापोद:; T2 G2.3 मायात:; G6 मायोनिज:; Nilp Cd as in text. % Dev: अयोद्दिति वा पाठ:। अयोमया दंता अस्येति। % D2 नामापोदस्यापसं. T2 G2.8 M (except M1) ins. सं- before वभू°. B1 ins.

शिष्यास्त्रयो बभूबुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्वेति ॥ १९ ॥ स एकं शिष्यमारुणि पाश्चाल्यं प्रेपयामास । गच्छ केदा-रखण्डं बधानेति ॥ २० ॥ स उपाध्यायेन संदिष्ट आरुणिः पाश्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं बद्धं नाशक्रोत् ॥ २१ ॥ स क्षित्रयमानोऽपत्रयदुपायम् ॥ भवत्वेवं करिष्यामीति ॥ २२ ॥ स तत्र संविवेश केदारखण्डे । शयाने तसिस्तदुदकं तस्थो ॥ २३ ॥ ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धाम्यः शिष्या-

ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धाम्यः शिष्या-नपृच्छत् । क आरुणिः पाश्चाल्यो गत इति ॥२४॥ है । क्रिक्ट

च after "मन्यु:. D1 S (T1 om.; G1 missing) "रुणि-पांचालो (M "स्यो). D4 M त्रै"; T2 G4-0 त्रै"; G2.3 बैस्व: (for त्रेत्:). K1.2 Ñ1 D2-4 T2 G4-3 M1 om. च; cf. 1.

20 Tiom. 20; Gi missing. — Mi पुत्रं (for द्विष्यं). Bi ins. आहुय after "दयम्. S (Tiom.; Gi missing) "णिपांचारूं (G2 "लिं; M "ल्यं). — Before गच्छ, K3 ins. वत्स; T2 G2. 3.6 भो; M भो आरुणिपांचाल्य. B1.4 M1. 2.5 ins. उप- before बधा". Bim बध्यतामिति.

21 Tiom. 21; Gi missing. — K2 om. up to °ल्लाइं. Dni D3 M2 om. स. Mi transp. स उपा and संदि . S (Tiom.; Gi missing) भिष्यांचाल: (M °स्यः). K1 V1 B4 D7 G4-6 M om. तत्. K1 om. बढुं. Bim. 4 D1.6.7 T2 G2-5 M (except M1.2) बंधुं. N °शकत् (K D5 as in text; D2-1 अशकः) (for नाश).

22 T1 om. 22; G1 missing. — K (except K1) D3.4.6.7 M1.5.5 संक्षिड्य (for स कि). K1 नापश्यसपाय (sic); K2 अधाचितयदुपायं पश्यत्; K3 [S]चितयदु ; K4 [S]चितयदु पायं नापश्यत्; T2 G2.3.6 M2-6 गतिम-पश्यत्; G4.5 [S]भविकिचित् (for Sपश्यदुपायं). Ñ1 M1 om. उपायम्. — G6 ins. तावत् before करि. G4-6 om. इति.

23 T1 om. 23; G1 missing. — K2 transp. संवि and केदा. — After 'बाने, Ñ B4.5 D2-1 M3 ins. च; B1 Da त; B3 तथा; Dn D1.6.7 M5 च तथा.

24 Tion. 24; Gi missing. — Ki तत्र (for तत:). Ñi ins. स before, G2-5 M2.4 after, कदाचित्. After 'ध्याय:, G4-6 ins. तसिश्चनायाते. Ki आयती; K3 'यादी; Ñi G4.5 'याती; Ñi Vi B D 'पोदो; T2 स; G3 'योथ-; G6 'योद- (for आयोदो); cf. v. l. 19. B4 D3.4 T2 G4-6 शिध्यावपृ — K4 S (Tiom.; G1 missing) 'णिपांचालो (K4 M 'स्यो).

C. 1. 690 B. 1. 3. 26 K. 1. 3. 26

ते प्रत्यूचुः । भगवतैव प्रेपितो गुच्छ केदारखण्डं वधानेति ॥ २५ ॥ स एवमुक्तस्ताञ्चिष्यान्प्रत्यु-वाच । तसात्सर्वे तत्र गच्छामो यत्र स इति ॥ २६ स तत्र गत्वा तस्याद्वानाय शब्दं चकार । भो आरुणे पाश्चाल्य कासि । वत्सहीति ॥ २७ ॥ स तच्छुत्वा आरुणिरुपाध्यायवाक्यं तसात्केदारखण्डात्सहसो-त्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे । प्रोवाच चैनम् । अयम-स्म्यत्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारणीयं संरोद्धं

25 T1 om. 25; G1 missing. — B4 (m as in text). 5 D3-5 T2 G1-6 तो (for ते); of. v. l. 24. After ते, Ñ V1 B1.2.4 m D (except D2-6) ins. तं. B4.5 D5 T2 G1-6 °त्यूचतु:; D2.4 प्रोचतु: (for प्रत्यू °). — K1.4 Ñ D (except D2-4) भगवंस्त्ययेव प्रे °. S (G1 missing) om. गरह. B4 ins. उप- before क्या °.

26 T1 om. 26; G1 missing. — K2 G4-6 M2, 4 om. स. M (except M1) om. शिट्यान्. B4 (m as in text). 5 D3 G4-6 तो शिट्यो (for तान्शिट्यान्); of. v. 1. 24, 25. — D2, 4 om. तम्र. K1 B4 Dn D1, 6, 7 T2 G8-6 transp. सर्वे and तम्र. After °च्छामो, B4 ins. वम्रं. Before इति, K1, 3 Ñ2 V1 B D (except D2-4) ins. गत.

27 Tr om. 27; Gr missing. — Dar Mr om. स. Tr Gr om. स तत्र. Kr Dr-1 Gr. 3.6.6 M (except Mr) om. तत्र. Tr तत्र; Ge तत्र हि (for तस्य). — S (Tr om.; Gr missing) भियांचाल (M भ्र्य).

28 T1 om. 28; G1 missing. - K8 B3 Dn3 D5 G4-6 om. H. S (except M1; T1 om.; G1 missing) ँणिपांचालः (\mathbf{M}_{2-5} ँहयः) (for आरुणि:). $\mathbf{D}_{2,8}$ सहस्रो-हाल्योत्थाय. Ko. 3 Bi om. तं. Bs G3-6 Mi om. उपाध्यायं. T: अथ धौम्यं (for तम्पाध्यायं). — Ms om. from चैनं to सहसा. - Ks om. अयं. Ts G (G1 missing) Ms-4 अहं (for अयं). K2.3 'सिन; T3 G6 'सात् (for असि). K2.3 T2 G6 M1 om. अत्र. T2 G6 "खंडात् (for 'खण्डे). Ds om. अवार°. Ko.4 V1 B4m अधार°; N2 अवधार° (for अवार°). N1 G2-5 M (except M5) om. सं- (of संरो). D5 संदि ; T2 प्रवि ; G2-5 संप्रवि (for संविष्टो). After 'च्छटदं, Ñ Vı Ds ins. च. Тः समश्रुत्येव (sic) (for श्रुत्वे°). Gas transp. एव and सह°. अवदाल्य; K_4 अवदा $^\circ$ (for विदार्थ). — K_1 om. from विदार्थ up to भवान (29). — K2.4 Ñ2 V1 Da D2.5-7 T2 G2.4-0 भगवंतं (for भवन्तं). — G4 om. from तदिभ up to °र्योस्थित: (29). — D_{2-4} 'वादयामि. \hat{N}_{1} om. भग \hat{N}_{2} संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वेव सहसा विदार्थ केदा-रखण्डं भवन्तम्रपस्थितः । तद्दिभवाद्ये भगवन्तम् । आज्ञापयत् भवान् । किं करवाणीति ॥ २८ ॥ तम्र-पाध्यायोऽब्रवीत् । यसाद्भवानकेदारखण्डमवदा-योत्थितस्तसाद्भवानुदालक एव नाम्ना भविष्यतीति ॥ २९ ॥ स उपाध्यायेनानुगृहीतः । यसान्वया मद्भचोऽनुष्ठितं तसाच्छ्रेयोऽवाप्स्यसीति । सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति

Ks. 4 B3-5 Da1 T2 G3 भवंतं; D2.5 "गवन्; D3.4 "वान् (for भग"). — K2 V1 B3 D5 भगवान्; D4 "गवन् (for भवान्). D8.7 "ज्ञापय भगवन्. — Ñ2 V1 B4m Dn कं (for कि). After कि, Ñ2 V1 B D (except D2-4.0.7) ins. अर्थ (B1 अहं; B1m अर्थ). B4 (m as in text) करोमि (for करवाणि).

29 Tiom. 29; Gi missing. Kiom. up to भवान; Gi up to 'योत्थित: (of. v. l. 28). — Ñi Vi Dn De. र स एवमुक्त: (for तं). After तं, Di ins. स एवं. N (except K2-4 Ñi Bi D2-4; Ki om.) प्रत्युवाच (for अववीत्). — De. र यस् (for यसात्). Ki इदं (for the first भवान्). Before केदा', Ko. 2. 4 D2. 4 ins. इसं; Ñi इति; Bi इदं. After 'खण्डं, Bi ins. सहसा. Ko. 3. 4 'दाल्य; Ñ Vi B D (except D2) G2 M (except M1) विदा' (for अवदार्य). Ki अवदार्यक्योत्थि' (sio). De. र तत् (for तसात्). Ñi Vi B (except B4) D (except D2-5; for Di see below) omitting भवान् before उदालक:, road it after नामा. Di Go om. (the second) भवान्. Ki De. र om. एव. K (except K1) Bi D2-4 T2 अस्त; Ñi Mi अस्ति; G (Gi missing) M2-5 भवनु (for भविष्यति).

30 T1 om. 30; G1 missing. D1 (hapl.) om. from उपा° up to भुक्त (31). — K3 Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2-4) om. स. — After यसात्, K4 Ñ B D (except D2-4; D1 om.) ins. स. N (except K D2-4; D1 om.) महस्तं (for महस्य:). Ñ2 एवाएस्थ (for अवाएस्थ). Ñ1 V1 B (except B4) Dn D2-5 T2 G (G1 missing) om. (the first) इति; cf. 77. — D5 G4-6 om. (the first) स. K0.4 D2-4 T2 M2-5 om. ते; G2.8 M1 om. स ते. K1.3 Da D5 G2.3 om. (the second) स. M2.5 om. धर्म-. K2 G2.3 M2-5 om. (the last) इति. M1 स (for इति).

॥ ३० ॥ स एवम्रक्त उपाध्यायेनेष्टं देशं जगाम 11 38 11

अथापरः शिष्यस्तस्येवायोदस्य धौम्यस्योपमन्यु-र्नाम ॥ ३२ ॥ तप्रपाध्यायः प्रेषयामास । वत्सोप-मन्यो गा रक्षस्वेति ॥ ३३ ॥ स उपाध्यायवचनाद-रक्षद्गाः । स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षये इभ्याग-म्योपाध्यायसाप्रतः स्थित्वा नमश्रके ॥ ३४ ॥ तम्र-पाध्यायः पीवानमपत्रयत् । उवाच चैनम् । वत्सोप-मन्यो केन वृत्तिं कल्पयसि । पीवानसि दृढमिति॥३५॥

31 Tr om. 31; Gr missing. - Dr om. स एवमक (cf. v. 1, 30). - N2 B3 Da D3 om. स. K3 transp. स and एवम्. Da-4 स्व- (for इष्टं). G4.6 इष्टान्देशान्. - After 31, Bi.s. ins. ह; Ko. i D2-1 एतस्पेया परीक्षा आरुणे: (Da om. आ").

32 T1 om. 32; G1 missing. — G1-6 om. शिष्य: after 'प्र:; (ति. s read it after 'योदस्य, (ति after घोरयस्य. Ñ2 D2-4 तथा (for तस्य). K1.2.4 Ñ V1 B Da D6.7 G2 आपोद $^{\circ}$; D_{2-1} T_{2} उपाध्याय $^{\circ}$ (for आयोद $^{\circ}$). D_{1} D_{1} आपोदघों ; (la. 6 M (except M5) 'योदघो'. V1 om. धौरयस्य. G2.3 om. नाम.

33 Ti om. 33; Gi missing. — After d, Ki Na B D (except D2-1) ins. \(\frac{1}{2}\). \(\tilde{N}_2\) V1 B (except B5) Da Ds. 6 Ga. 5 Ma. 5 787 (for 787 स्व).

34 Trom. 34; Grmissing. — Do om. (the first) स. — V1 सर्वदा; B4 M1 सदा (for स च). N1 B3 D2-4 T2 G (G1 missing) M2. 4. 5 om. ητ. M1. 3 transp. ητ and रिक्ष'. After 'क्षये, Ki N2 B D (except D2-4) ins. गुरुगृष्ट. Ña B D (except Da-1) आग ; Ta Ga. e M स्वाग° (for अभ्याग°).

35 T1 om. 35; G1 missing. — K2 प्रीत्या नमस्यंतं (for पीवानमपश्यत्). Before अपश्यत्, Mi.s ins. एव. D_{δ} हथ्या; $G_{2.8}$ पश्यते सा; G_{4-6} एव हथ्या (for अपश्यत्). — Ds शिष्यं (for चैनं). Gt-8 om. चैनं. — V1 om. वस्सोप'. Kt कां नु (for केन). Gt. s transp. केन वृत्ति करुप° and पीवानसि. Ko ins. परि- before करूप°. T? Ge om. पीवानसि. Gs. 5 om. इढिमिति. Ko. 2 D2-5 इडतरमि"; V1 इडोसीति; B4 भृशमि".

36 T1 om. 36; G1 missing. — D3. 8 om. स. M1 °ध्यायवचनं श्रुरवा प्रस्यु°. Ds om. प्रति-. — Ko (hapl.) om. from भैक्षेण up to 'बाच (37). Before भैक्षे', K1 B1.8 m Das Dn D1.6.7 ins. 37. The MSS. vary स उपाध्यायं प्रत्युवाच । भैक्षेण वृत्तिं कल्पयामीति ।। ३६ ।। तम्रपाध्यायः प्रत्यवाच । ममानिवेद्य भेक्षं नोपयोक्तव्यमिति ॥ ३७ ॥

स तथेत्युक्तवा पुनररक्षद्धाः । रक्षित्वा चागम्य तथैवोपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्रके ॥ ३८ ॥ तम्रपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्रोवाच । वत्सोप-मन्यो सर्वमशेपतस्ते भेक्षं गृह्णामि । केनेदानीं वृत्ति कल्पयसीति ॥ ३९ ॥ स एवम्रुक्त उपाध्यायेन प्रत्युवाच । भगवते निवेद्य पूर्वमपरं चरामि । है: 1.3.41

between भेक्ष- and भेक्ष्य-, both here and below. G2.3 भेक्षवृत्तिं. Ds om. वृत्तिं 'यामि.

37 Trom. 37; Gr missing. Ko om. up to वाच (of. v. l. 36). — De. र तमुवाचोपाध्याय: (for तम् -°वाच); cf. v. l. 41, 45. — Before मसा, T2 ins. निवेद्य गुरवेनुज्ञातो भुंजीयादिति धर्मः तस्मात्. Ki Ña Vi B D (except D2-4) मित्र (for मम). G2.3 निक्षितं (for भेक्षं). K1.2.4 D3-5 G2.3 °पभोक्तब्यं. B (except B1) Ds om. Tfd (ins. in B3 marg.). - After 37, N (except Ko. 3 N1) ins.:

193* स तथेत्युक्तवा भैक्षं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेद्यत्। स तसादुपाध्यायः सर्वमेव भेक्षमगृह्णात्।

[Drom. स तथा. Ki Vi Bis Dn Di उक्त: (for उत्तवा). V1 B (except B1) Da 'ध्यायस्य (for 'ध्यायाय).]

38 Trom. 38; Gr missing. — De. r om. तथेरयु . Ki Vi कदाचित् (for तथेत्यु°), Ko-2 Bi.3 Dn Di-4 उक्त: (for उक्तवा). - V1 om. from पुन up to 'क्षित्वा च. - Before Tex, Ki N2 B (except B4) D (except Dn D2-4) ins. अहिन; K4 तत: प्रभृति स. De. 7 भिक्षि (for रक्षि'). After 'क्षित्वा, Ki No B D (except D2-4) ins. निशामुखे गुरुकुलं (Ñ2 B2.4.5 D5 "गृहं), and om. च. T2 G (G1 missing) पुनराग (G2.3 पुनरुवा) (for चागम्य). M1 om. रक्षित्वा चा°. M1 पुनरू (for तथेव). K1 N2 B D (except D2-1) गुरो: (for तथैवोपाध्यायस्य).

39 Ti om. 39; Gi missing. — Ga. a M (except M1) om. तथापि. K (except K1) T2 तथैव (for तथापि). Ba Ga-e om. अपि. Ki Ge अवोचत्; Ñi चैनसुवा"; Vi अवादीत: T2 तथोवा" (for उवाच). — Ds. 1 om. सर्वे. V1 एव (for अशेपतस्ते). — G2.3 om. इदानीं. — In G2, 39-45 are ins. in marg.

40 Ti om. 40; Gi missing. — After भूकः, Ña B (except B1) Da Ds-7 ins. तं. K1 Ña B D ध्यायं. C.1. 705 B.1.3. 41 K.1.3. 41 तेन वृत्तिं कल्पयामीति ।। ४० ।। तम्रुपाध्यायः प्रत्युवाच । नेपा न्याय्या गुरुवृत्तिः । अन्ये-पामपि वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्तमानः । छुब्धोऽ सीति ।। ४१ ।।

स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत् । रक्षित्वा च पुन-रुपाध्यायगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नम-श्रके ॥ ४२ ॥ तम्रुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा पुनस्त्वाच । अहं ते सर्व भैक्षं गृह्णामि न चान्यचरसि । पीवानसि । केन वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ४३ ॥ स

V1 प्रोबाच (for प्रत्यु°). — G3-6 M (except M1) om. भग°. K3 D5 भगवंस; Ñ1 B4 D3.4 भव°; D6 'l'3 M1 भवतो (for भग°). Before निवे°, V1 B2.4.5 S (T1 om.; G1 missing) ins. भेक्षं (also spelt °क्ष्यं). S (T1 om.; G1 missing) transp. निवे° and पूर्वं. Before अप्रं, G6 ins. तुभ्यं; M1 मम. M5 प्रमं (for अप्रं). After °प्रं, Ñ1 ins. भेक्ष्यं. — D2-4 om. इति.

41 T1 om. 41; G1 missing. — D6.7 तमुवाची-पाध्याय:; cf. v. l. 37, 45. — D2-4.6.7 गुरुकुलवृ. — After °मिप, K1 N2 V1 B D ins. भैक्षोप(D6.7 ins. शृति-)जीविनां. Before एवं, N2 Dn D1 ins. इति. — G4.5 M1 om. इति.

42 T1 om. 42; G1 missing. — After 'स्युक्तवा, D2-1 ins. पुनर; G4.5 ता; G6 अन्येद्युरि. D2-1 S (except M1; T1 om.; G1 missing) transp. मा: and अरक्षन्. — Before रिक्ष', K2 ins. मा. K2 B4.5 D2-5 T2 G4-6 M2 om. च. K3 मा:; G2.8 अपि (for च). Ñ2 B4 G2.8 om. from उपा' up to 'गस्य. T2 G4-6 M om. उपाध्यायगृहं. Ko.1 'क्षित्वा च गा: पुनरुपावृत्य गृह'. D3.4 'गत्य (for आगस्य). Da2 M5 'ध्यायाग्रत:.

43 Ti om. 43; Gi missing. — Ko Ñi Bi. 2 Da Ta G (Gi missing) M3-s om. अपि. Ga.s om. एव. Ba अपर्यत् (for ह्यूरा). Ba Dai Ta Mi om. पुनर्. — Before अहं, Ka ins. ओ; Ka Ña B D (except D3-s) वस्तीपमन्यो (Bi चैनं हयूरा). — Ba हंत वस्स; Ga हंत ते (for अहं ते). Da तन् (for ते). S (except Mi; Gi missing) om. सर्वे. — Before पीवा°, Ga ins. त्वं. Ko.i Da Go पीवा (for बान्). Before असि, Ko Ñi ins. एव च; Ki.a.a Da एव. After असि, Ña Vi B D (except D3-a) ins. अशं. — Ki करोपि (for कह्प°). Ko.a.a D2-a om. हति.

44 Ti om. 44; Gi missing. — Ka Ba Dai om. स. Before उपा°, Ki Ña Vi B D Ta ins. एवस्तस्तं उपाध्यायं प्रत्युवाच । भो एतासां गवां पयसा वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ४४ ॥ तम्रुपाध्यायः प्रत्युवाच । नैतन्याय्यं पय उपयोक्तं भवतो मयान् जुज्ञात-मिति ॥ ४५ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय गा रिक्षत्वा पुनरुपाध्याय-गृहानेत्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्रके ॥४६॥ तग्रु-पाध्यायः पीवानमेवापत्र्यत् । उवाच चैनम् । भैक्षं नाश्वासि न चान्यचरसि । पयो न पिबसि । पीवा-नसि । केन वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ४७॥ स एवग्रुक्त

(K1 B4 om. तं). -- T2 G2. 3. 6 M2. 5 om. भो. G4. 5 M1 तत: (for भो). T2 तासां; G6 तवा (for एता).

45 T1 om. 45. — G1 sets in again from प्रस्तुवाच (cf. v. l. 1). — Ñ2 V1 Dn D1.6.7 तमुवाचोपाध्याय:; cf. v. l. 37, 41. — T2 G3 नैवं; G2 M2-4 °व (for नैतन्). K (except K3) Ñ2 V1 D1-5 G1-3 °भोक्तुं. K1 तव; K4 Ñ1 D2-5 T2 G1.2 M भवता; D0 भग (for भव°). K1 Ñ V1 B D (except D2-4) G4-6 M1.3 नाभ्यनु ; G2.8 M2.4.5 न हानु (for नन्त्रा°).

46 T1 om, up to स्थित्वा (of. v. l. 4). — T2 उत्तवा (for प्रति°). After °ज्ञाय, M1 ins. ररक्ष. K1 G1-3 °ध्यायस्य (for °ध्याय-). G2.3 om. -गृहाने°. K (except K4) Ñ2 B4.5 D (except Dn D6.7) T2 G1.4-6 M -गृहं (for गृहान्). K2 D2-4 आगत्य; T2 आगस्य; G1.4-6 M आसाद्य (for एत्य).

47 Ñ2 तत: पुनर् (for तं). Before पीवा°, T G2-6
M1 ins. तथा. All MSS. except K Ñ1 B1 D2-4 T2 G1
M1 ह्या (for अपश्यत्). — All MSS. except K Ñ1 B4
D2-4 G1.3 M1 om. चैनं. Before भेक्षं, N (except K Ñ1 B4
D2-4) G1 ins. वस्तोपमन्यो; G2.3 M (except M1)
त्वं. D5 न भिक्षामक्षा°; T2 न तद्भक्षमक्षा° (for भेक्षं ना°).
B5 om. पयो न पि°. T G3-6 transp. पय: and न.
— Before पीवा°, K2 D2-4 ins. तथापि. T1 G4.5 om.
पीवानसि. K (except K2) पीवा (for पीवान्). After पीवान्, K Ñ1 G2.3 M1 ins. एव च (K2 G2.3 M1 om. च).
After असि, K1 Ñ2 V1 B D (except D2-4) ins. अट्टां.
— After केन, K1 Ñ2 V1 B (except B4) D (except D1-4) ins. इदानीं. D2-4 G2 om. इति.

48 T2 om. स एव°. T2 तं (for उपा°). K1 transp. उपा° and प्रत्यु°. — D5 S बत्सानां बदनाश्युतं (for भो:). After 'बामि, T2 G1.5 ins. इति. K1 om. इमे. K3 D5 T1 G1.4-6 M यदिमे (M1 om. मे); D2-4 य इमे; T2 G2

उपाध्यायं प्रत्युवाच । भोः फेनं पिवामि यमिमे वत्सा मादणां स्तनं पिवन्त उद्गिरन्तीति ॥ ४८ ॥ तम्रुपाध्यायः प्रत्युवाच । एते त्वद्नुकम्पया गुण-वन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनम्रुद्गिरन्ति । तदेवमपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्तमानः । फेनमपि भवास्न पातुमईतीति ॥ ४९ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय निराहारस्ता गा अरक्षत् । तथा प्रतिपिद्धो भेक्षं नाश्चाति न चान्यचरति ।

त इमे; G3 इमे (for यमिमे). M1 om. बत्सा. K2-4 B4 D1.2 T2 स्तनात; Ñ2 V1 B1-3 D (for D1.2 see above) G1.4 °नान; T1 G2.3.5 M °नानि. D3.4.6 (before corr.). T1 पिबंति (for °बन्त:). Before उद्गि, T2 G1-3 M (except M1) ins. फेनं. N (except Ñ1 B4) T1 G4-6 om. इति.

49 K2 (hapl.) om. up to 'द्विरन्ति. Bi transp. तं and उपा. Ti Gi.+ 6 Mi road वस्सा: after एते, omitting it after "वन्तो. Ta om. गुण" वत्सा: before प्रभू°; ins. गुज ° after फेनं. Bs D2-4 T G1.2 प्रभूतं (for प्रभू"). Ti Ga. 5 om. फोर्न. After "रन्ति, Ti Gi. 2. 4. 5 ins. इति. — N (except Ko.2-4 Ñ1) एपां (for एवं). Before अपि, M (except M1) ins. वर्तमान: (see below). Ka Gi om. अपि. Ka गते (for अपि). Before वत्सा , Ko.s ins. सर्व-; Ts च. After 'हसानां, Ks ins. अपि. Ks बृत्युपरोधे (om. करोब्येवं); T2 Ge Ms प्रत्युप°; G2 उप°; G3 °परोधकं (for वृत्यु°). M2-4 एव (for एवं). M (except M1) om. वर्त (see above). M1 ins. इति after 'मान:. M1 om. from फेनमपि up to end of 49. - Ti Gi-s om. अपि भवान्. Ko.i transp. भवान् and न. Ta Ga.s M (Mi om.) trausp. न and पानं. After ज, Tr Ga-e ins. एव. Ds.o Tr G (except Gr) अहंसि. Ko. 4 D (except D1) om. इति.

50 T1 G1.2.4.5 om. स. M1 पुन: (for स). After तथा, Ko.4 ins. एव. Ñ2 V1 B (B4 marg.) D (for D2-4 see below) 'श्रुत्य; D2-4 M1 उत्तवा (for प्रति'). B4 (orig.) 'रस्थः; G1 'रस्तथा (for 'रस्ता). T1 G4-6 om. ता. K1 om. ता गा. After गा:, G2.3 M2-5 ins. च. N (except K Ñ1 D2-4) M1 पुनररश्रद्धाः (B4 marg.; D1 cont. निराहारः)(for निरा'—'रश्नत्). — D2 om. from तथा प्रति' up to end of 51. — K3 B4 M5 om. तथा. M1 om. तथा प्रति'. G4.5 'पेथे; M3 'क्रुद्धो (for 'पिद्धो). Before भेक्षं, D8.4 ins. असी. — K4 T1 G4-6 transp.

पयो न पित्रति । फेनं नोपयुक्ते ॥ ५० ॥ स कदा-चिदरण्ये क्षुधार्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् ॥ ५१ ॥ स तैरर्कपत्रैभक्षितैः क्षारकटूण्णविपाकिभिश्रक्षुण्युपहतो ऽन्धोऽभवत् । सोऽन्धोऽपि चक्कम्यमाणः कूपेऽ पतत् ॥ ५२ ॥

अथ तसिन्ननागच्छत्युपाध्यायः शिष्यानवी-चत् । मयोपमन्युः सर्वतः प्रतिपिद्धः । स नियतं कुपितः । ततो नागच्छति चिरगतश्रेति ॥ ५३ ॥ 🖁 👯 🐉

पय: and न. — After फेनं, K1 ins. च; B1 अपि. G4.5 transp. फेनं and न. K1.2.4 No D1.1.5.7 G2.3 नोपभुंके.
51 D2 om. 51 (of. v. l. 50). T1 G4-6 'रण्येषु. G4.5 'पणीन (for 'पत्राणि).

52 G4-8 'प्रों: (for 'प्त्रे:). Ko. 3.4 Bs Ds om. भक्षि . K_1 क्षारतिक्तकटूष्णरूक्षतीक्ष्णवि ; $ilde{N}_2$ V_1 B_3 (m as in text) °टुम्छतीक्ष्णविपाकै: (V1 with तिक्त- ins. before क्षार-); Bi. 3 "दूष्णविषाकै:; Bi "दुतावि" (m पाकै:); Bi ैट्राम्स्रविपाकैश्च; Da Dn Dr. 6.1 क्षारतिक्तकटुरूक्षेस्तीक्ष्ण-विपाकै:; D2-1 दितक्तवि ; Ds ins. -तीक्षण- before -विपा ; T G1.4.5 M "दुकोच्ण" (M5 "दुकोच्णविपाकिरन्त:); G2.8 ैदुकोष्णवारिभिः; $\mathbf{G}_{\mathbf{6}}$ ैदुतीक्ष्णोष्णविपाकाच्च. $\mathbf{D}_{\mathbf{5}}$ $\mathbf{T}_{\mathbf{1}}$ $\mathbf{G}_{\mathbf{1.5}}$ चक्षुपा; G2.3 'क्षुर् (for 'क्षुपि). N B3.4 Da De Ge M2.8 °हते; D2-4.1 अप°; D5 M5 अपहते; G1.5 अभ्युप°; M1 अभिहते (for उपहतो). N (except K $ilde{N}$ 1 $D_{2^{-5}}$) बभूव (forsभवत्). — Before सोडन्धों, Ba D (except Di-s) M4.5 ins. तत:. V1 B (except B3) om. सोड=घोडपि and instead ins. तम्र (B: तत्; B+m तत्र; B+m तत्र: No तत्र (for स:). B: D:-5 चंक्रम°. Before कूपे, Bi ins. इतस्तत:. N (except K Ni Da-r) पपात (Ba marg.; orig. as in text); G2.3 पति सा (for sqaa).

53 Bs om. अथ. Bs (mas in text) तथा च (for अथ). After भारति, Ki N2 Vi B (Bs after ध्याय:) D (except Ds) ins. सूर्ये चास्ताचलावलंकिति (Vi B2.5 D2-4.6.7 om. च); G2.3 ins. स. Ds T2 Gs शिर्य (for ध्यान्). Ki अववीत; Mi चोद्यत् (for अवोचत्). — K2.8 Ñ2 Vi Dn D2-5 ins. after अवोचत्: Ki, after 53:

194* नायात्युपमन्युः।त ऊचुः।वनं गतो गा रक्षितुमिति। तानाह उपाध्यायः।

— Ki cont.: उपमन्यु: प्रेपित:. — Bi Te om. स. Ke De-i Ti Gi-e om. स नियतं. Mi नृतं (for निय°).

C. 1. 718 B. 1. 3. 53 K. 1. 8. S3

स एवमुक्त्वा गत्वारण्यमुपमन्योराह्वानं चके। भी उपमन्यो कासि। वत्संहीति ॥ ५४ ॥ स तदाह्वा-नमुपाध्यायाच्छुत्वा प्रत्युवाचोचैः । अयमस्मि भो उपाध्याय क्र्पे पतित इति ॥ ५५ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच। कथमसि क्र्पे पतित इति ॥ ५६ ॥ स तं प्रत्युवाच। अर्कपत्राणि भक्षयित्वान्धीभूतोऽसि । अतः क्र्पे पतित इति ॥ ५७ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्यु-वाच। अश्विनौ स्तुहि । तो त्वां चक्षुष्मन्तं

— G1-6 M1 om. ततो. K3 नागत:; T1 ैच्छत् (for ैगच्छति). After ैच्छति, K3 B5 D3 G2 ins. इति. G1.3 om. चिरगतश्चेति. K2 Ñ V1 B3 D (except Da D5) T1 G5.6 चिरं (for चिर-). Dn D1.6.7 om. गतश्च. B3 om. च. T1 G1-6 M तु (for च). Before इति, Da ins. अन्विष्य; Dn D2.6.7 ततोन्वेष्य. After 53, K0 ins. अन्विष्यतामितश्चेतश्चेति, while K4 ins. a passage given above (q. v.).

54 Ñ3 V1 B (except B4) D (except D2-5) om. स. After "मुत्तवा, K1 Ñ3 V1 B (except B4) D (except D5) ins. शिर्ध: सार्ध (D2-4 cont. अर्ण्य). K1 Ñ2 V1 B D (for D5 see below) transp. तस्वा and अर्ण्यं. D5 G2.3 तस्वारण्ये. Before उपमन्यो:, G1 3 M2-5 ins. उपाध्याय. T G4-6 M1 उपाध्याय: (for उपमन्यो:). N (except K Ñ1 B4 D2-5) तस्याद्वानाय शब्दं चकार (for उपमन्योराद्वानं च°). — T2 om. वस्त. G1 om. एहि.

55 Da-5 तथा (for तदा). Tr G1.5 ह्वानात् (for द्वानमुपाध्यायात्). Ks D5 ध्यायस्य; B1 ध्यायवचः (for ध्यायात्). Ñ2 V1 B1-3.5 Da Dn D1.5.7 उपाध्यायवचनं (for तदाह्वानमुपाध्यायात्). G2.3 उप(G3 पा)श्रुत्वा (for उपाध्यायाच्छ्त्वा). — K1 Ñ1 D2-5 T2 M3 अहम; G1 अयमहम् (for अयम्). N (except K Ñ1 B4 D1.5) G1.4.5 अस्मन् (for अस्म). N (except K Ñ1 B4 D2.4.5) T2 om. भो उपाध्याय. After प्रतितः, N (except K Ñ1 B4 D2-1) ins. अहम् (for K3 see below); K8 M1 अस्म.

56 Before 56, Ds ins. स एवमुक्तवारण्ये. Ti Ge स (for तम्). — Ko. 2.4 D3. 5-7 Gi. 6 अस्मिन; Ki Ñ2 B Da Dn Di स्वमस्मिन; M2. 4.5 अपि (for असि).

57 Before 57, Ko.2.3.1m ins. तत:. — After स, T G4-6 ins. च. D6 om. तं. K1 B Da Dn D1 उपाध्यायं; G2.8 तु (for तं). After तं, Ñ2 V1 ins. उपाध्यायं.

करिष्यतो देवभिषजाविति ॥ ५८ ॥ स एवम्रक्त उपाध्यायेन स्तोतुं प्रचक्रमे देवावश्विनौ वाग्मि-र्फ्राग्मः ॥ ५९ ॥

त्र पूर्वगौ पूर्वजौ चित्रभान्
गिरा ता शंसामि तपनावननतौ ।
दिन्यौ सुपणौ विरजौ विमानाविश्वियनतौ स्वनानि विश्वा ॥ ६०
हिरण्मयौ शक्कनी सांपरायौ

— B₄ D₆ मया भिक्षतानि। ततोऽस्मि (D₆ °स्मिन्) (for भक्षयित्वा). T₁ G_{4.5} अंघोभू (G₅ °भ)वं (for अन्धीभूतो ऽस्मि). Ko B₁ D_{6.7} om. अस्मि. — B₄ D₆ om. अतः. Ko.4 D₇ ततः (for अतः). Before कृषे, K₄ G₆ ins. अस्मिन्; D₇ संक्रममाणः; T₂ G₁₋₃ M₂₋₅ चंक्रम्य (M_{2.4} °म)माणः. K_{2.3} Ñ₁ D₂₋₅ G_{4.5} M₁ om. कृषे. Ko अस्मिन्; T₁ अन्यस्मिन्; G_{4.5} अस्म्यस्मिन् (for कृषे). D₆ ins. नि- before पतितः. After पतितः, B₁ ins. अहम.

58 G1 स्तुतो (for तो). Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2-5) read देवभिषजी after तो; T1 G4-6, after त्वां. M1 स्तुत्वा (for त्वां). K0.2.4 D2-5 करिच्येते; Ñ2 V1 B (except B4) D (for D2-5 see above) कर्तारी (for करि°).

59 T₂ G₄₋₆ M₁ °ध्यायवचनेन (for °ध्यायेन). Before स्तोतुं, N (except K Ñ₁ B₄ D₁₋₄) ins. उपमन्युरिश्वनी (D₅ cont. देवी). D₅ com. from स्तोतुं up to °श्विनी. K₁ Dn D_{1.7} Gs उप- (for प्र-). Before देवा°, K₅ ins. उपमन्युरुवाच। ॐ. B_{1.5} Da D₅ transp. वास्भि: and ऋसि:.

60 [The text of the As'vin hymn (st. 60-70) is still highly uncertain, in part even quite unintelligible, the MSS being at this point all very corrupt.—One Devabodha MS. (Baroda 11372) incorporates the entire text of the hymn, in an extremely corrupt form; in the other Dev. MS. (Baroda 12928) the corresponding folios are missing. Since every word of the hymn has been commented on by Dev., it is possible to reconstruct the text of the entire hymn, as read by Dev., from the pratikas in the comm. Just for the text of this hymn, therefore, the readings of Cd have been cited only when they differ from those of the constituted text, and not also when the two texts agree as has

नासत्यदस्री सुनसी वैजयन्ती । शुक्तं वयन्ती तरसा सुवेमा-विभ व्ययन्तावसितं विवस्तत् ॥ ६१ प्रस्तां सुपर्णस्य बलेन वर्तिका-ममुश्चतामश्चिनी सीभगाय । तावत्सुवृत्तावनमन्त मायया

been done for those portions for which the text of Dev. is not known in its entirety.]

Before 60, K1 ins. ॐ अधिश्यां नमः; D2 G1.6 ॐ. — a) G2 om. प्र पूर्वगी. Da1 (hapl.) om. पूर्वगी. G3 transp. पूर्वगी and 'जी. After 'गी, Ñ2 B4 ins. देवी. — b) Ko Ñ1 S om. वा. K3 D6 वा-; D2 Arjp (MSS. orroneously वा) वां (for वा). D2 प्रशंसा (for शं°). Ko.2.4 Ñ B D (except D2.4) Cd तपसा ह्यांती; T1 M3 तपसाव ; Arjp तपसा हरेती (? read हनंती), and तपसाव (as in text). — °) K2 Ñ S सुप(T1 सव)णीवरजी (M1 'दें); Arjp सुवर्णी वरजी, सुवर्णाव . Ko Da2 स्युजी (for विर°). Ko सहायो (for विमानी). — d) Dn1 M2.3.5 अधिक्षियंती (as in text); Ko.3 M4 'क्षयंती; G2.3 'छोयंती; the rest 'क्षिपंती.

61 a) Dovp Arjp हिरण्ययो. श्रि Arj: आथर्वण्या: श्रुते: हिरण्यथाविति पाट: । श्रु — b) Ñ2 D2 G4-6 सुमनसो; G2.3 सुनगों (for सुन). Cd Da जयंतो (Da MSS. erroneously वेजयंतो); Arjp विजयंतो, वेज (as in text). — °) Ñ V1 B5 Dn D1.2.5 G1.2.6 शुक्रं (for फ्रं). Ko.2 धयंतो; B2 उपयंतो; B4 उपंती (for वयन्तो). G2.3 तपसा (for तर). D2-5 T G सुवेपों (G2.3 दो); M1.5 वो; M2.3 पो; Arjp दो. — d) N (except K3 Ñ1 V1 Da) Cd अधिवययंतो; M1 अधिश्व. K4 Arjp अनिशं; G2.3 चित्तं (for असितं). N (except Ko.2-4) G2.3 विवस्तत; T1 स्वते.

62 ") Cd प्रथ्नां (= मिलितां Comm.); T_2 अप्रसात् (for प्रसां). — ") K_1 $D_{3.4.8}$ $G_{2.3.6}$ अमुंचताविश्व". — " K_1 $D_{3.4.8}$ $G_{2.3.6}$ अमुंचताविश्व". — " K_2 तावरसुष्ट्रतावनमंतमायया यासत्तमा गा; K_1 तो वस्सुष्ट्रतावनमंतमाययो असतं तु मा गा; K_2 तावरसुष्ट्रतावनमंतमायया यो सत्तमी गां; K_4 B_1 तावरसुष्ट्रतावनमंतमायया तो (B_1 यो) सत्तमा गा; \tilde{N} D_1 तावरसुष्ट्रतावनमंतमायया यावरसमा गा (D_1 मा); V_1 तावरसुष्ट्रतावनमंतमायया यावरसमा गा; D_2 तावरसुष्ट्रतावनमंतमाययासत्तमा गा; D_3 तावरसुष्ट्रतावनमंतमाययासत्तमा गा; D_4 तो वरस्पष्ट्रतावनमंतमायया

सत्तमा गा अरुणा उदावहन् ॥ ६२ पष्टिश्व गाविस्त्रशताश्व धेनव एकं वत्सं सुवते तं दुहन्ति । नानागोष्ठा विहिता एकदोहना-स्ताविश्वनो दुहतो धर्मसुक्थ्यम् ॥ ६३

एकां नाभिं सप्तशता अराः श्रिताः

E. 1. 3. 61 K. 1. 3. 61

या सत्तमा गा; D3 तो वत्सवृत्तावनमंतमाययावसन्तमा या; \mathbf{D}_{t} तौ चन्सवृत्तावनमंतमायया वसत्तमा गाः; \mathbf{D}_{t} तौ वस्सु \cdot वृत्तावनमन्तमाययौ सत्तमा गाः De तावन्सुवृत्तावनमंतः माययासदुत्तमांगा; Di तावत्सुवृत्तावनमंतमाययासत्तमाङ्गा; Ti तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ हे सत्तमौ गा; Te तावत्सुवृत्ता-वनमत्तमायया न सत्तमी गाः 🕒 तावत्मुवृत्तावननुमर्त्तमाययौ नासक्तमी गाः; G: तावत्सुवृत्तावनमुत्तमा ये यौ सत्तमी गात्; G3 तपन्सवृत्तावनमुत्तमाये यौ सत्तमौ गाः G4.5 तावःसुवृत्ताः वनमत्तमाययौ वसत्तमौ गाः 🤼 तावन्सुवृत्तावनमत्तमाययौ ती सत्तमौ गा; M1 तावत्सवृत्तावनमत्रमाययासक्तमया; M2.4 तावत्स्रवृत्तावनमत्तमाययौ सत्तमा गा; M3 तावत्स्र-वत्तावनमत्त (sup. lin. त्र) मायया(corr. from माययी)म (sup. lin. स)त्तमा गा; Ms तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ अत्तमा गा (for तावस्मुवृत्तावनमन्त मायया सत्तमा गा). K2 इयहणा; Do. 7 अहण; T2 वहणा; G4-0 अहणाव् (for अरुणा). K Cd उदावहं (K1 तदावहन्); G2.3 उपाव . Arjp तौ वत्सवृत्तावनमुत्तमाययौ सत्तमा गा अरुणा उदावहन्.

63 ") T2 M1.3 "शतं च. — b) D5 समलेभे; M1 दुहते तं (for सुवते तं). T1 सुमते दुरामित: (for सुवते तं दु°). — b) T3 G4-6 "दोहना:; M1 "दोहा नाना: (for दोहना:). — b) M1 om. ती. T1 G1.2.4 M3.6 ता: (for ती). K3 S अधिभ्यां दुहते (T1 तेर्; M4 as in text). K2 धम्पं; K3 धमं; Da M3 म्पं (Da MSS. erroneously धम्मं); G2.3 वर्ग; M5 चें. V1 उच्यां; Da उत्तयं (MSS. erroneously उत्तथ्यं); M1 अर्प्यं; Arjp उद्ध्यं as in text (MSS. erroneously उत्तथ्यं).

64 a) Ds तमेकनाभि. B। ससकातान्यराः. T1 अथाश्रिताः. D3 om. श्रिताः. K2 रमृताः (for श्रि'). — b) Ds
corrupt; S प्रथिषु (T1 पति"; G2 वृणीं; G3 प्रणीं; M1
प्रतिष्ठाः; M5 as in toxt). D5 om. अन्या. S (except T1
M2) अस्यां (for अन्या). K3 Ñ2 V1 D4 Arjp तथापरे
(for प्रधिष्वन्या). After प्रधिष्वन्याः, D2.3 ins. तथाररे
G2.5 अर्पितानि (for अर्पिता अराः). — b) K1 D1.4.6
Arjp पण्णेमि; Ñ1 V1 S (except M1.2) Arjp सुनेमि.
V1 D8 जगत्; B4 अज; G2 जनाः; G8 जरा (for अजरं).
— b) D5 M1 मया; T2 G1.4.5 M2-5 मायया; G6 यथा

C. 1.728 B. 1.3.61 K, 1.3.61 प्रधिष्वन्या विंशतिरिषता अराः।
अनेमि चकं परिवर्ततेऽजरं
मायाश्विनौ समनक्ति चर्षणी ॥ ६४
एकं चकं वर्तते द्वादशारं प्रधिपण्णाभिमेकाक्षममृतस्य धारणम्।
यसिन्देवा अधि विश्वे विपक्तास्तावश्विनौ मुश्चतो मा विपीदतम्॥ ६५

अश्वनाविन्द्रमप्टतं वृत्तभूयौ
तिरोधत्तामश्विनौ दासपत्नी ।
भित्ता गिरिमश्विनौ गाम्रदाचरन्तौ
तद्वृष्टमहा प्रथिता वलस्य ॥ ६६
युवां दिशो जनयथो दशाप्रे
समानं मूर्झि रथया वियन्ति ।
तासां यातम्रपयोऽनुप्रयान्ति

(for माया-). Ms (hapl.) om, from समनक्ति up to ैश्विनी (65^a). S (except T ${
m M}_{5}$) अश्विना संसक्त (${
m M}_{1}$ ैनी सन्ममवर्ति; M_3 समवर्ति) (for 'नौ सम'). \tilde{M}_1 चक्षुपी; B1.2 D3.4 वर्षिणी; B5 Da Dn2 D2 चर्षिणी; M1 चाक्षिणी. 65 Ms om. up to 'शिनो (cf. v. l. 64). — ">) K3 T G (except G2) M2.4 द्वादश (for द्वादशारं). Ko.2.4 N V1 Dn D1.3-5 M1 om. 184. N2 V1 B2 D2.4 T G4 M (Ms om.) Arjp -पण्णाभं. Do.र प्रदिपञ्चाभि; G2.3 प्रतिपञ्चाहं; G_5 प्रशिपण्णाहं. B_4 om. एकाक्षम्. \widetilde{N}_1 M_1 एकं; De.7 एकाक्षयं; T2 °क्षरं; G2.3 °काग्रं (for एकाक्षम्). K1 B1.5 Dn D1 T1 G2.3.6 M2-1 来तस्य (for अमृतस्य). $\mathbf{\tilde{N}}_2 \ \mathrm{Vi} \ \mathrm{D}_2 \ \mathrm{Arjp} \ \mathbf{vir}; \ \mathrm{T} \ \mathrm{G} \ \mathrm{Ms} \ \mathbf{vit} \ (\mathrm{G}_2.8 \ \mathbf{vit} \mathbf{vi}) \ (\mathrm{for}$ धार°). Ñi अपि विश्वे. Da Dni Ti निपक्ता: (for वि"). — d) Ks तावत; Bi S (Ms om.) तम (Gi-c तद) (for तौ). Ñ1 D2.6 T1 G1.4-6 M3 मंचथ:; Ñ2 B3 °तं; D1 G2.3 °तौ ; D1 मा मुंचत: (for मुञ्जत:). अArj: सुवत: इत्यप-पाठ: 1 % Daom. मा. Ni Vig (for मा). Ko.a Da विषीदत: Ki.3 Ñi Vi Da Ta Gi-0 M Arjp 'श: Ds विषादं; Ds. 7 °तां; T1 G1 °थ; G3.3 °पीद.

66 a) \tilde{N}_{2} B_{1} $D_{3.4}$ अश्वनाविंदुं; D_{41} ेना चंद्रम्; S (except $M_{1.5}$) a ना घेनुम् (for a नाविन्द्रम्). K_{1} वृत्तं भूयो; V_{1} a भूयिष्ठं; B_{5} D_{6} a भूयः; S प्रवृत्तं भूयः ($M_{1.5}$ om. भूयः). K_{3} D_{2} (m as in text) इंद्रं वृत्तमवर्षासु भूयः (cf. 195^{*a}). D_{5} अश्वनाविवृधामृतं वृत्तं भूयाः. — b) S (except $M_{1.3.5}$) तिरोधाम् (for a धताम्). K_{3} दासपत्नीं; T_{1} G_{1} $M_{1.5}$ a पित्नाः; T_{2} $M_{3.4}$ a पत्नीः; $G_{2.3}$ दानपत्नीः — $^{c_{3}}$) K_{1} \tilde{N}_{2} B D (except D_{5}) हित्वा; K_{4} गीरवा. K_{2} M_{1} गिरं; T G M_{2-4} गिरीन्; M_{5} शिरं. D_{4} (m as in text). $_{5}$ m मेधान् गिरं (for गिरिमश्वनी). K_{0} गामुदाचरंतो तदृष्टमह्ना; K_{1} गामुदाचरंतो तदृष्टमह्ना; K_{2} गामुदाचरंतो तदृष्टमन्हा; K_{2} गामुदाचरंतो तदृष्टमन्हा; \tilde{N}_{1} गामुदाचरंतो तदृष्टमन्हा; \tilde{N}_{2} गामुदाचरंतो

तबृष्टिमहा; B_{2-4} गामुदाचरन्ता तबृष्टमहा; D_{42} गुमुदाचरंता तबृष्टमहा; D_{42} गुमुदाचरंता तब्ष्टमहा; D_{43} गुमुदाचरंता तब्ष्टमहा; D_{43} गुमुदाचरंता तब्ष्टमहा; D_{11} तब्ष्टमहा; D_{12} त्यामुदाचरंता तबृष्टिमहा; D_{13} तिथ्यामुदाचरंता तब्ष्ट्यमहा; D_{14} गामुदाचरंता D_{14} गामुदाचरंता D_{14} गामुदाचरंता तब्ष्ट्यमहा; D_{14} गामुदाचरंता तब्ष्यमहा; D_{14} गामुदाचरंता तब्ष्ट्यमहा; D_{14} गामुदाचरंता तब्ष्यमहा; D_{14} गामुदाचरंता तब्ष्ट्यमहा; D_{14} गामुदाचरंता तब्र्यमहा; D_{14} गामुदाचरंता तब

195* इदं वृत्तमि वर्षासु भूय-स्तिरोधत्तामिधनौ दासपक्षीः। भित्त्वा मेघानशिवमुदाचरन्तं यदृष्टिकर्म प्रथितौ बलस्य॥

 $[^{\alpha})$ $Da_1 B_2$ वृत्तमवर्णासु. — $^{b})$ Da_2 व्यतिरोध(Da_1 °द) ताम्. — $^{c})$ B_3 गिरा मेघो (for भिरवा मेघान्). G_6 भिरवा गिरीनश्चिनौ गाः सदाच[र]त्. — $^{a})$ B_3 तदृष्टि'. G_6 अदृष्टमद्वा प्रथिता वरुख.]

— After 195*, Bs repeats 66° .— At the end of the comm. on 195*, Arj. adds: एवं च पाट: I and repeats 66 [v. l. °) इदम् (for इन्द्रम्), वृत्तं भूय:; b) 'पत्नी:; ') गा उदाचरन्; then 195*d].

67 G2 om. 67 ab. — a) T1 भो युवां. D_5 पूर्वा दिशो. V_1 दिशाभे; D_2 (m as in text) जगताभे; D_6 M_1 यथाभे. — b) V_1 समानमूर्थ्वं; D_{12} S (except G3; G2 om.) नमू°; Λ rjp नमूर्ति. Ko रथयया; K_1 N D_1 D_2 m. 8. 4 G3 व्यानं; K_3 व्यासा; T G1 M_2 -5 रथता. Ko. 2 B5 D_2 -4 वियाति; K_4 व्याती; B_{1-2} D_2 D_6 . V_1 याति; V_2 V_3 V_4 व्याती; V_4 व्याती; V_4 V_4 V_4 V_5 V_4 V_5 V_4 V_5 V_4 V_5 V_5 V_6 V_6 V_7 V_8 V_8 V

देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६७
युवां वर्णान्विकुरुथो विश्वरूपांस्तेऽधिक्षियन्ति भ्रवनानि विश्वा ।
ते भानवोऽप्यनुसृताश्वरन्ति
देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६८
तो नासत्यावश्विनावामहे वां
सर्जं च यां बिभृथः पुष्करस्य ।
तो नासत्यावमृतावृतावृधा-

वृते देवास्तत्प्रपदेन स्ते ॥ ६९

ग्रुखेन गर्भे लभतां युवानी

गतासुरेतत्प्रपदेन स्ते ।

सद्यो जातो मातरमत्ति गर्भ
स्ताविधनौ मुश्चथो जीवसे गाः ॥ ७०

एवं तेनाभिष्ठताविधनावाजग्मतुः। आहतुर्श्वनम् ।

प्रीतौ स्वः । एष तेऽपूपः । अञ्चाननमिति ॥ ७१ ॥

स एवम्रुक्तः प्रत्युवाच । नानृतमुचतुर्भवन्तौ । न हिंने श्रुश्वे

चर्पयो; S चर्पणयो (G2 चर्पणं ये; for M1 see above) (for ऋषयो). G1-s M (except M1) om. -प्र-.

68 K₂ D₁ M₁ Cd om. 68. Ko transp. 68 and 69. B₅ ins. 68 in marg. — ") G (except G_{1.3}) qणीन्. T₁ G M (M₁ om.) विह(G_{2.3} 'रो)धो (for विकुह्थो). T₂ युवां वणीं विहधीं विश्वरूषी. — ') Ko.4 Du₂ D_{3.4} येधिश्चरंते; K₁ G₁ 'क्षयंति; K₃ 'श्चिपंतो; Š₁ तेपिश्चपंते; Š₂ Da D₂ ते(D₂ ये)धिष्टियंते; V₁ 'श्चिपंतो; B_{1.4} तेधिश्चंते (sic); B_{3.5} Du_{1.03} 'श्चिपंते; D₅ ते विश्चिपंतो; D_{6.7} ते जिथ्चंते; T₁ ते दीश्चरंति; T₂ 'श्चपंति; G_{3.3} ते विश्चरंते; G₄₋₆ 'श्चिपंति (for तेऽधिश्चयन्ति). — ') Ko.3 'वोड्यनु'; K₄ 'वोत्यनस्'; Š₂ 'नुसूता:; V₁ 'वोत्यन्यस्'; B₁ D_{6.7} 'वोत्यंतस्°; B₃ 'वोप्यमृता:; B₄ 'वोत्यंतस्ता:; D₅ 'वो येनु'; M₅ 'नुस्मृ (for 'वोऽप्यमृता:). — ') G_{2.3} श्चित्रया: (sic) चरंति (for श्चित्मा').

69 ") Ko तती; K1 सत्यी; Ñ1 B3 सती; Ñ2 B5 m Da. 4 यतो; Da अतो; S संतौ (M1 सते) (for तौ). K1 om. अश्विनौ. Ko.2.4 Ñ2 B1.2.4.5 D v Dn D5 नौ वां महे (Ko 'हे वां; Ña Da 'हेहं); Ñi Ba Da-4 'नावात्मनैषा (Ñi $^{\circ}$ हमदेवा); ^{Bam} $^{\circ}$ नावावाहमना; ^{Da} $^{\circ}$ नी वां स्तुवामहे; ^{S} °नाष्ट्रये वां (G1-3 M3.5 तां; M1 'नावाबहेतां) (for °नावामहे वां). Dı अहं (for वां). — •) D2→ युवां (for च यां). Ko Tı G4-6 यो; Kı Vı G2 या; Da वां; M3 या की (for यां). To Go Mi 'मृत:; Go विकृता; Cd विभ्रथ (for [47]). — ed) K2 transp. 69° and 69°. Ka N V1 Bs. s m D2-4 S (except M4) ततो (for तो). K1 M1.2 om. -बृता-. K2 'मूधी च चक्रे देवा:; V1 'बृता च वृद्धी देवा:. Ba.sm Ds 'वमृतावधार्येते देवै: (Ds देवान्). Du-4 देवै:; T G M2.4.5 देवानू (G4.5 देवी) (for देवा:). G1 तानू (for तत्). Ko (ि प्रपेदेन; \mathbf{K}_1 पुन: प्रपदे $^\circ$; \mathbf{D}_2 पदे $^\circ$; G3-5 प्रतिपे(G4 °प)दे न प्रसू (G3 om. प्र-); M1 तव प्रमादे°; M2.4 तत्प्रद्दे° (for तत्प्रपदेन). Ks om. 69d, reading after 69°: -मृतं गोपयंती शिवाय । १० ते नासत्याहं प्रणमे शिवाय तत्तोमृतं गोपयंतीशिवाय । नास-त्यावमृतावृतावृधी.

70 Ms om. 70° b. — °) Ñ V1 Dn (except Dn2) Ds. 6.7 छमेतां; Da Ds Cd °मेथां; M1° मते. M3 युवाश्विनी (for युवा°). — °) K3 D2 गतासुरय; Cd गतायुरे °; S (Ms om.) गतासु(G2.3 °चु)रिक्तं (M1 गतं स्वरिचं) (for गतासुरेतत्). G2.3 प्रतिपेदेन सू °; M1.2.4 प्रद्(M1 °म) देन सू °. — °) K3 जाते; B1.4.5 Da G2 (before corr.) जातं (for जातो). B1 Da प्रति; D5 अस्ति; G2.3 मंत्रि; G0 सुक्ति (for अत्ति). B4 Da D6.7 Cd गर्भ. — °) T G1-8 M2.4.5 तम्; G6 तय (for तो). K1 D6.7 T2 मुंचतो. G4 विश्वसे गां; M1.3 बीजसेक: (for जीवसे गाः). T G1.5.6 M2.5 गां (for गाः). — After 70, K1m Dn1 D4 m.5.6 S (except M1.3) ins.:

196* स्रोतुं न शक्तोमि गुणैर्भवन्तौ चक्कुविहीनः पथि संप्रमूढः। दुर्गेऽहमस्मिन्पतितोऽस्मि ऋपे युवां शरणयो शरणं प्रपद्ये॥
[b) K4 Dn1 संप्रमोहः.]

71 Before 71, De Ti M2.4.5 ins. सूत:; G1.3 स्त: I एवं ऋग्भिश्चान्यैरस्तुवत. — N (except K D2.4) इत्येवं (for एवं). Da D8.7 G2.3 तो (for तेन). Da M: om. अश्विनो. — G2 आगतो चेनमूचतु: (s'loka rhythm!) (for आइतुश्चे'). Before चेनम्, K3 ins. कृपंऽधीभृतमुपमन्युं प्रसादीकृतमवासवानसीति ऊचतु:. — After चेनम्, K3 प्रश्चादीकृतमवासवानसीति ऊचतु:. — After चेनम्, K3 D2-4 ins. हे उपमन्यो; TG1 आवां. K3 G2 om. प्रीतो स्व:. — G2.3 om. ते. After 'पूप:, D5 ins. दत्त:. — V1 B4.5 भक्षयस्व; S (except G4-6 M1) खाद (for अशान). T om. एनम्. K3 अपूपकं भक्षयस्वेति (for एप ते etc. up to ond of 71). After 71, D5 ins. पुनरनंधो भविष्यसीति.

72 Ka om. स. Ko.s.s transp. स and एवमु, and

C. 1.734 B. 1.3.70 K. 1.3.70

त्वहमेत्मपूपमुपयोक्तमुत्सहे अनिवेद्य गुरव इति॥७२॥
ततस्तमिश्वनावृचतुः । आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत उपाध्यायेनैवमेवाभिष्ठताभ्यामपूपः प्रीताभ्यां दत्तः ।
उपयुक्तश्च स तेनानिवेद्य गुरवे । त्वमपि तथैव क्ररुष्य
यथा कृतमुपाध्यायेनेति ॥७३॥ स एवमुक्तः पुनरेव
प्रत्युवाचेतौ । प्रत्यनुनये भवन्ताविश्वनौ । नोत्सहेऽहमनिवेद्योपाध्यायायोपयोक्तमिति ॥७४॥ तमश्विना-

वाहतुः । त्रीतौ खस्तवानया गुरुवृत्त्या । उपाध्यायस्य ते कार्ष्णीयसा दृन्ताः । भवतो हिरण्मया भविष्यनित । चक्षुष्मांश्र भविष्यसि । श्रेयश्रावाप्स्यसीति ॥७५॥ स एवम्रक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्योपाध्यायमभिवाद्याचचक्षे । स चास्य
त्रीतिमानभूत् ॥७६॥ आह चैनम् । यथाश्विनावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसीति । सर्वे च ते वेदाः

after स ins. उपमन्युस्तो प्रणस्य. After "मुक्त:, D2-4 ins. ती. Ko.3.4 om. प्रति-. — K3 om. नानृतम्बनु:. K1 Ñ V1 B D (except D2-5) M1 भग"; K3 भो देवी (for भवन्तो). — Before न स्व", K3 ins. सुतरां श्रुधितोपि. T om. अहम्. K0.3.4 B2.4.5 Da D2-5 M1.3 एनम्; Ñ1 G1 एतद्; G2.8 M2.4 तद्; G4-8 चैनम्; M5 तम् (for एतम्). T1 G2.8 M2.4.5 om. अपूपम्. K8 अपूपकम्. K1.2 D5 G1.2 "भोक्त"; D2-4 G3 भो "(for उपयो"). N (except K B4.5 D2-4) transp. अनि and गुर". Before इति, T1 ins. चाहम्.

73 Mom. ततः. K (K1 corrupt) D2-4 G5.6 तो (for तम्). D2-4 आह° (for जच°). — G4-6 om. पुरस्ताद्. Ñ2 V1 B1-3 Da D6.7 ध्याया(B1.2 ध्यायाया)भि (for उपा°— भिष्ठु°). K4 T M1 om. पुत्रम्. G2.3.6 M2-4 om. एव. G1.4.6 om. एवमेव. — M5 om. from भेवाभि up to end of 73. — G4-6 transp. अपूप: and प्रीता . G2.3 अभूतपूर्व (for अपूप:). N (except K0.2-4 Ñ1 D2-4) om. प्रीता . — D5 भुक्त:; M2-4 धुक्तं (sic) (for धुक्तः). K1 Ñ2 V1 B2 D (except D5) om. च. K0.2-4 B1.3.5 G2 M3-5 om. स. G2 न नि ; G3 निवे ; M2.4 तेन नानि (for तेनानि). — Before स्वमि, T G1-6 ins. अध. T उपयोक्तमहास (for कुरु त्व); om. from यथा up to end of 73 except इति. After थथा, K2.5 B3.5 Da G1.4-6 ins. ते; M1 तेन.

74 K1 D (except D2-5) S om. पुनरेव. K1.8.4 D2-1 एनी; K2 T तो; B1 Dn D6.7 एतव; B4 प्रीत्माधिनी; Bt प्रीत्मा; M (except M3) प्रीतो (for एतो). Before प्रसन्, D1 ins. एतव. D2-4 transp. प्रस्थ and भवन्ताव. T प्रीतावनु; G1 प्रीत्मनु (for प्रस्थ). — K3 om. उत्सहे and उपाध्यायाय. After 'वेदा, K3 ins. स्वहस्तेन प्रकं. Ko D2-4 'ध्यायस्य; B (except B4.5) Da Dn D1.5-7 गुरवे (for उपाध्यायाय). M1 transp. अनिवेदा and उपाध्यायाय. After 'ध्यायाय, K1 B1.3 Da D1.6.7 ins.

अपूर्णमेनं; K_2 \tilde{N}_2 V_1 D_n अपूर्व. $K_{0.1,4}$ D_{2-5} $G_{1,8}$ उपभोक्तः; K_3 भक्षविष्ये (for उपयोक्तः).

75 G2-5 M (except M1) ऊचं (for आहं). — G2.3 om. from प्रीतौ up to "वृस्या. — B4.5 ins. सु- before प्रीतौ. N (except K0.2-4 Ñ1) M8.4 "भत्तया (for "वृस्या). — T "ध्यायाय (for "ध्यायस्य). After "ध्यायस्य, B4.5 ins. अपि. K3 D3 om. ते. G1 तद् (for ते). S (except M4) काष्णांयसो देहो दत्तः (G8 corrupt; G2.4-6 transp. "यसः and देहः; M1 "यसो दत्तं) (for "यसा दन्ताः). — G2 om. भवतो हिर भिवं. After भवतो, N (except K1 B4 D5-7) M1.4 ins. अपि. After "पमया, B1.5 D2.4.6.7 ins. दंताः. S (except M4; G2 om.) हिरणमयो भविष्यति. After "ध्यन्ति, B4.5 ins. इति. — Before चक्षु ", T2 G6 ins. एतौ गृहाण. K3 "ध्यति; G6 भवसि (for "ध्यसि). After "ध्यसि, Dn D1 ins. इति. After 75, K2 ins.: सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यंति सर्वाणि शास्त्राणीति (cf. 30, 77 and v. l. 77).

76 K1.2 Dn D1.6.7 Ge om. स. After 'श्विभ्यां, Da T2 G1-3.6 M2.4 ins. तथा (G1 om. तथा) भक्षयित्वा. T2 °समीपं; Gs 'काहो (for 'सकाहां). Тs आगत्य; Gs M (except M1) अभि° (Ms corr. to उप°) (for आगस्य). K1 N2 D (except Daz D2-7) S (except (11 M1) om. उपाध्यायम्. Ba तम् (for उपा°). G2.3 om. अभिवाद्य. N (except Ko.s.1) Ti Gi.4-0 Mi अभ्यवादयत् (K2 $^{\circ}$ भिवादयित्वा) (for अभिवाद्य). $^{
m Before}$ आचचक्षे, $^{
m Dz.}$ $_{f 4}$ ins. तद्. K2 आचक्षी; T2 आचक्षे; G2.8 सर्वमुक्तवान (for आचचक्को). After "चक्को, N (except Ko.2-4 B4 D3.7) C4-6 M1 ins. \(\mathbf{q}\). — N1 om. \(\mathbf{q}\). De om. \(\mathbf{q}\). B1. 2. 5 Da2 D5 G1. 4. 5 अस्य स; B3 अस्य स स; B4 चाञ्चरय G2. 8 M2-5 स् (Ma interp. तत्) श्रुत्वा; G8 अस्य स द्या (for स चास्य). K2 श्रीतमना (for 'तिमान्). Ñ1 D (except Das Ds-5) बभूब (for अभूत्).

प्रतिभाखन्तीति ॥ ७७ ॥ एषा तस्यापि परीक्षोपम-न्योः ॥ ७८ ॥

अथापरः शिष्यस्तस्वैवायोदस्य धीम्यस्य वेदो नाम ॥ ७९ ॥ तम्रुपाध्यायः संदिदेश । वत्स वेद् इहास्यताम् । भवता मद्धहे कंचित्कालं शुश्रुषमाणेन भवितव्यम् । श्रेयस्ते भविष्यतीति ॥८०॥ स तथे-त्युक्त्वा गुरुक्कले दीर्घकालं गुरुशुश्रुपणपरोऽवसत् । गौरिव नित्यं गुरुषु धूर्षु नियुज्यमानः शीतोष्णक्षुत्तु- ष्णादुःखसहः सर्वत्राप्रतिकूलः ॥ ८१ ॥ तस्य महता कालेन गुरुः परितोषं जगाम । तत्परितोषाच श्रेयः सर्वज्ञतां चावाप । एषा तस्यापि परीक्षा वेद-स्य ॥ ८२ ॥

स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तस्तसाद्वरुकुलवा-साद्वृहाश्रमं प्रत्यपद्यत । तस्यापि स्वगृहे वसतस्त्रयः शिष्या वभूवुः ॥ ८३ ॥ स शिष्यात्र किंचिदुवाच । कर्म वा कियतां गुरुशुश्रूषा वेति । दुःखाभिज्ञो क्ष्में क्षे

77 Ks G1-3 M (except M1) ऊच° (for आहतु:). K B4.5 D (except Dn D5) T G5.6 M1 om. the first हित (cf. 30). — Ñ1 om. च. K1 अपि (for च). D5 om. च ते. K0 D2-4 S om. ते. K1 transp. ते and बेदा:. B2 (m as in text) देवा: (for बेदा:). B5 D2-5 om. (the second) हति. All MSS. except K0.1.1 B4 T1 G4-6 M1 om. (the second) हति, and after 77 ins. सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति (D1 ins. before it चक्षदमांश्च भविद्ये; K2 B5 D4 D1-5 T2 G2.5 om. च; G2 om. हति; K2 B3 प्रतिभास्त्रंति for हति); cf. 30.

78 K2.4 transp. एया and तस्य. Ko. 3 D2-4 एतस्यैपा (for एवा तस्य). K (except K1) D2-4 om. अपि.

79 B_{4.5} G_{2.8} तथा (for अथ). T G₁₋₃ om. हिारय: (see below). K₁ T₁ om. एव. G_{2.8} om. एवायोदस्य; T₂ G₁ corrupt. K_{1.4} Ñ V₁ B D (except D₂₋₄) आपोद² (for आयो°). T₁ M₂₋₅ आयोदधौ°. After 'स्यस्य, T G₁ ins. हिारय: (see above). D₄ T₂ M दे"; D₆ G दे" (G_{2.8} देख्यो) (for देदो).

80 Ñ V1 B1.3 D (except De.1) समादिदेश; B2 समुपादि. — D4 M (except M5) वे°; T G वे° (G2.3 बेस्व) (for वेद). B4.5 इहोटय°; G2 इहावस्य° (for इहास्य°). After 'स्वताम्, K3 Ñ V1 B Dn D1.5-7 ins. तावत्. — K2 Ñ V1 B (except B4.5) Dn D1.5-7 om. भवता. Da च (for भवता). Dn D6.7 मम गु° (for मह्न°). M (except M1) transp. भव° and मह्न°. K4 Dn D6 T1 G2 किंचि° (for कंचि°). After 'कालं, G1 ins. स्थिता. Ñ V1 B1-3 D (except D1-1) ग्रुश्नुषुणा; B4.5 G1-3 गुरुगुञ्च्या; S (for G1-3 see above) गुरुगुञ्च्या; G (for कंचि°). After 'कालं, G1 ins. स्थिता. Ñ V1 B1-3 D (except D1-1) ग्रुश्नुषुणा; B4.5 G1-3 गुरुगुञ्च्या; S (for G1-3 see above) गुरुगुञ्च्या(G4.6 'पण)प(M1 'भ)रेण (M4 गुरुगुश्नुषुणा); cf. 81. Before भवि°, N (except K B5 D1-4.6.7) M4 ins. च. K1 om. भवि°. — G2.3 M1 om. श्रेय°— 'ट्यति; G2.3 om. हित also. 81 T 'गृहे (for 'कुरु). G4-6 transp. गुरु and दीर्घ°.

G2.8 om. गुरु- (after कालं). All MSS. except Ko. 2-4
Da1 D2-7 T2 G1.4-6 M1.3 "शुशूषा" (for "शुशूषण");
cf. 80. K2.8 B1.5 D1 G M1.8 अभवत् (in M2 ins.
before अव"); T बभूव (for अवसत्). — Before गाँरिव,
S (except G3-6) ins. स. After गाँरिव, Ko.3 ins. च.
K1 N B1.2 D (except D2-4) G2.3 गुरुणा (D1 प्रगुरुणा)
धूर्षु (D6 धुरि); K2 गुर्वाषु धू"; K1 "रुशुशूपु:; V1 T G1 M
(except M1) "रुशुरि; B3.6 "रुपूर्षु (for गुरुषु धूर्षु). After
धूर्षु, K2 ins. धुर्यवन्. N V1 B (except B3) Dn (except
Dn2) D1.6.7 G5 "योजय"; T1 G1 युज्य" (for नियुज्य").
K2.4 "तृपादु:ख(K4 om. ख)सह:; D1 "रुणादु:सहं; T1
"रुणासह (sic); G2.3 "रुणादिदु:ख". G4.5 सदा (for सर्वत्र).

82 Ki De. r om. (the first) च. G2.8 सव; Mi सर्वज्ञत्वं (for सर्वे). Ks ins. परि- before आवाप. G2.3 प्राप्तचान् (for आवाप). — G2.3 om. from एपा up to end of 82. D4 S (G2.3 om.) वे(D4 M2.1 वे)द (for वेद°).

83 G1.4.5 M1 om. स. G2.8 पुन: (for स). After स, K3 ins. कदाचित्. B1 'ध्यायेनाभ्यनु'; B6 'ध्यायाभ्यनु' (for 'ध्यायेनानु'). K (except K1) समाप्तविद्य:; D2-4 स: (for समावृत्तः). G4-6 गुरुकुले(G6 'ल-) निवा'. T गृहस्था' (for गृहा'). D1 समपचत; D6.7 प्राप'; G3 'पचत्; G6 प्रतिप'. — After तस्यापि, K2 ins. वेदस्य. G4-6 om. स्व-. K2.4 D2.4 स्वे गृहे. T G2.8 M2.4.5 om. प्रय:. Before शिष्या:, G5 ins. तत्र. G1 शिष्या आसंस्रय: (for प्रय:—'भूदु:). G2.8 आयय: (for सभ्').

84 Gi-6 om. स. Ki transp. शिष्याञ्च and किंचित्.
— G2.3 कियती (for कर्म). K2 D2-6 om. वा (after कर्म). G4.6 om. गुरु., G2.3 om. वेति. K2 G2-5 om. वा (before इति). K0.2.4 D (except D1.2.6.7) Ti G4.5 चेति (for वेति). — G2.8 आज्ञा (for दु:खा). K1.4 D2-4 S (except Ti Gi M4; for T2 see below) om. हि.

C. 1. 745 B. 1. 3. 81 K. 1. 3. 81

हि गुरुक्कलवासस्य शिष्यान्परिक्केशेन योजयितुं नेयेप ॥ ८४ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य वेदं ब्राह्मणं जनमेजयः पौष्यश्र क्षत्रियानुपेत्योपाध्यायं वरयांचक्रतुः ॥८५॥ स कदाचिद्याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उत्तक्कं नाम शिष्यं नियोजयामास । भो उत्तक्क यत्किचिदसाहृहे परि-हीयते तदिच्छाम्यहमपरिहीणं भवता क्रियमाणमि-

B1 सत्; T2 अहं (for हि). M1 'कुलनिवास'. After शिष्यान्, B1.5 ins. मुनि:. B4 om. परि-. Ko D1 ins. न before शिष्यान् (see below). K2 B3 T1 G1-3 M2.4.5 'क्केशे; K3 न 'केशे (for परिकेशेन). D2-5 'केशियतुं (for 'केशेन योज'). T1 G1-3 M2.4.5 नियोक्तं; T2 योक्तं (for योजयितुं). K0.3 D1 om. न (see above). K2 नैस्छत्; T1 G1 M2.4.5 नोत्सहते (G1 cont. इति); T2 नोत्सह इति; G2.3 नोत्सहे; Cd नेथेष (as in text).

85 Ñi Bam D (except Dai D2-5) कस्मिश्चिरकाले (for कस्यचिरकां). D1.6 M1.8.4 वैं; T1 भें; T2 G M2 वें (G2.3 बेल्वं); M5 देवं (for वेदं). D2-4 पोट्यकश्च (for द्यश्च). After क्षत्रियो, D2-4 ins. उसी. G4.5 अभ्युपें (for उपेत्य). D5 om. उपां. K0.4 D3 om. वर्यां. Ñ V1 B2.3.5 D (except D2-5) वर्यारवा (B5 interp. तस्) उपाध्यायं चं (for उपाध्यायं वरं). — After 85, K2 D2-4 ins. याजनाय.

86 Di om. 2132. N Vi B3.4(m as in text) यज्ञ°; S राज° (for याज्य°). B3 T G3 M2-4 om. अभि-. After 'स्थित:, K (except K1) De. r ins. गृहे; T M हि; G2.3 अपि. 32 V1 B1 Dn D1.6 उत्तं(B1 'तं)कनामानं; B2-4 उतंकनाम-; S उदंकं ना. After शिष्यं, Bs ins. स्निर. Ko. 3. 1 विनियो ; Ñ2 B (except Ba) D (except Dn D1) Ge योज" (for नियोज"). After आस, D2-4 ins. 178. - Ki oni. 11. No Vi B Dn Di G2.3 om. उत्तङ्क (Bi reads उतंक). S (Gr. 3 om.) उदंक (for उत्तङ्क). After उत्तद्ध, Ki ins. स्थेयं. Ti G2.3 मद्रहे न किंचित; M2-5 मद्रहे यरिंकचिश्न (M3 om, यत; M4 om. न) (for यरिक '-- 'गृहे). K1 T2 G1, 4, 6 M1 सद्ग '; K2 Ñ1 D2-4 सम गु (for असाद्वहे). Ko.3 र्रें। Bi.s Da Di.6.7 Ms.4 परिहीयेत. D2-1 तत्तत् (for तत्). K1 B2,5 D1 M3.4 om. अहं. Mi.s om. अपरिर्हाणं. Ko.4 Ds Ti Gi Ma 'हीयमाणं; K1 Ñ2 V1 B1-3.5 D2-4.6.7 G6 'हीनं; Ñ1 Dn T2 G3.6 M3.4 'हीयमानं; B1 D1 परिहीयमाणं (Bt 'नं); Gs परीरयमाणं (sic); Gs परिश्वीनं (for अप-

ति ॥८६॥ स एवं प्रतिसमादिश्योत्तक्कं बेदः प्रवासं जगाम ॥ ८७॥

अथोत्तङ्को गुरुशुश्रुपुर्गुरुनियोगमनुतिष्ठमानस्तत्र गुरुकुले वसति सा।८८॥ स वसंस्तत्रोपाध्यायस्त्रीभिः सहिताभिराहूयोक्तः । उपाध्यायिनी ते ऋतुमती । उपाध्यायश्र प्रोपितः । अस्या यथायमृतुर्वन्ध्यो न भवति तथा क्रियताम् । एतद्विपीदतीति ॥८९॥ स

रिहीणं). Ge reads भवता after अहं and om, it before किय'. K4 भवति (for भवता कि').

87 N (except Ko.2-4 Ñi D2-4) प्रतिसंदि (D6 प्रतिदि); T2 समादि (for "समादिश्य). Here and in the foll. passages (wherever the name occurs) up to the end of the adh., B उतंक-; S उदंक- (for उत्तक्क- of the text). D4 Mi.3-5 के"; Ti भे"; T2 G M2 के" (G2.3 बैटन:) (for वेद:). T प्रतस्थे (for प्रवासं ज").

88 K1 B2.5 D6.7 स शुष्ट्रै; K2 "श्रूपणे; Ñ V1 B1.3.4 D (for D6.7 see above) T G4-6 M1.5 शुश्रू ; G1 illegible; G2.3 स्वगुरु ; M2-4 स गुरु (for गुरुश्रुश्रु:). T G4 "तिष्ठन् (for "ष्टमान:). N (except K B4 D2-4) T on. तत्र. After तत्र, G2.3 ins. एव. K4 निवस ; T अवसत् (om. सा); M1 प्रतिव (for वस).

89 Ko.1 G4-8 M om. स. Before वसं°, K D2-1 ins. एवं. K1G1 वसतम्तत्र; Ñ1 स्ततः; Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2-4) तत्र वसमान: (Da तत्र वसन्) (for वसंस्तत्र). K2.4 'ध्यायस्य स्त्री'. G2 M1 om. सहिताभिर. - K1.4 B2.3 Da1 D2-7 T G0 °ध्यायानी; Bi. 5 'ध्यायी; G2. 3 'ध्यायी या च (for 'ध्यायिनी). Before ते, Ba ins. भूया. After ते, K2.3 ins. इयं. - Ko, 4 विमो ; Bi, 2, 5 Dai Ds. 7 ते मो (for मोषि). — (दे2. ३ अस्यां: M2 तस्या (for अस्या). Ko. 3 transp. अस्या: and यथा. K+ यथास्यां. B4 D2-4 G2 om. अयं. K (except Ka) Bs Da-4 transp. वस्थी and न. M अवंध्यो (for वन्ध्यो न). Gi Ma.s भविष्यति (Gi cont. इति) (for भवति). G2.3 कुमारो(G8 रै) भविष्यति (for ऋतु°-भवति). After क्रियताम्, D2-4 G1 ins. इति. — B₄ D₅ T G_{2.8} M (except M₁) om. एतद्विपीय्ति. N V1 D8.7 एवा (for एतद). After एतद, D2-1 ins. परिश्वीनं. G1 (uncertain) एतदि नावसीदति (the upper portions of the aks, are lost on a torn margin);

90 K1 Dn2 D4 G8. 5. 5 M5 om. स. After स, Ñ V1

एवधुक्तस्ताः स्त्रियः प्रत्युवाच । न मया स्त्रीणां वच-नादिद्मकार्यं कार्यम् । न ह्यहम्रपाध्यायेन संदिष्टः । अकार्यमपि त्वया कार्यमिति ॥९०॥ तस्य पुनरुपा-ध्यायः कालान्तरेण गृहानुप्जगाम तसात्प्रवासात् । स तद्भुतं तस्याशेपमुपलभ्य प्रीतिमानभूत् ॥९१॥ उवाच चैनम् । वत्सोत्तङ्क किं ते प्रियं करवाणीति । धर्मतो हि शुश्रुषितोऽस्मि भवता । तेन प्रीतिः पर- स्परेण नौ संद्रद्धा । तदनुजाने भवन्तम् । सर्वामेव सिद्धिं प्राप्स्यसि । गम्यतामिति ॥९२॥ स एवम्रक्तः प्रत्युवाच । किं ते प्रियं करवाणीति । एवं ह्याहुः ॥ ९३ ॥

यश्राधर्मेण वित्र्याद्यश्राधर्मेण पृच्छति । तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं चाधिगच्छति ॥ ९४ सोऽहमनुज्ञातो भवता इच्छामीष्टं ते गुर्वर्थम्रपहर्तुमि- क्ष्मी अर्थ

B (except B₄) D₅ ins. च. G_{4.5} om. ता:. — T₂ om. from खिय: up to किं ते (92). — G₁ कुर्यो (for सया). Ñ V₁ B (except B₂) Da D₅ G (for G₁ see below) om. ह्वं. G₁ transp. ह्वं and अकार्य. N (except K Ñ₁ B₁ D₂₋₄) करणीयं; G₁₋₃ M (except M₁) कर्तडयं (for कार्यम्). After कार्यम्, K B₃m D₂₋₄ ins. हति. — K D₂₋₄ आदि°; B₁ अभियुक्त: (for संदिष्ट:). — K_{1.3} M₁ om. त्वया. — After 90, K₃ D₂₋₅ ins.:

197* तस्य स्त्रीवाक्यं न कार्यमिति धर्मलोपभयादेवमवदत्। [Ks Ds om. तस्य. Ds त्वया कार्य (for तस्य). Ks ins. कार्यं after स्त्रीवाक्यं and om. एवमवदत्.]

- Instead of the above, Krins.: स एवमुक्ता नैच्छत्.

91 T2 om. 91 (cf. v. l. 90). — Before तस्य, Ñ1 D5 ins. स. After तस्य, K (except K1) ins. एवं वसतः. After पुनर्, G3 ins. अपि. K3 G6 कालांतरे (for रेण). K1,3.4 B4 D2-4 G1.3 M1.2 उपाज ; Ñ1 V1 B1-8.5 D (for D2-4 see above) आज (for उपज). — M1.3 आगतः (for स:). — After स, Ñ2 V1 B1.2.5 D (except D2-4) ins. तु. B4 सिन्नवृत्तः (see below); B5 D1 T1 G M स तक्रुतांतं (G4-6 "तांतस्य) (for स तक्र्नं). D3 तक्रुतांवशेषं (for द्वृत्तं तस्याशेषं). B5 D2.1.5 S om. तस्य. K1 Ñ B1.2.4 Da D5 T1 G (except G2) M1 अशेषतः (for अशेषम्). Before उपल , B4 ins. वृत्तांतं (see above). K0 उत्तंकस्याशेषवृत्तंश्चोण्डभ्य (for स तक्कृ — ल्लभ्य). K2.4 G2-5 प्रीतमनाः (for 'तिमान्). K2 G2.3 भूत्वा; D6 बभूव (for अभूत्).

92 T3 om. up to किंते (of. v. l. 90). Dn2 om. 92-94. — B3 G1 om. च. G2.3 om. किं. G4.5 M (except M1) om. इति. — After करवाणीति, K4 ins.:

198* स उवाच। सर्वे कृतमिति। उपाध्यायः प्रत्युवाच।
— Ga (hapl.) om. from धर्मतो up to 'वाणीति (93).
S (except M1) om. हि. D2-4 -भि- (for हि). K
(except K8) D2-4 'पिता: सा: (for 'पितोऽसि). G2.4.5

om. भवता. — Bs D2-4 M1 अनेन (for तेन). D6.7 G5 प्रीत:; T2 संप्री° (for प्रीति:). Ds transp. प्रीति: and पर रे. T G2 M (except M1) om. पर रे. B4 आवयो:; T अपि; G2 M (except M1) अभि- (for नो). B3 m.s D5 समृद्धा; B4 अभिवृ°; G (oxcept G2; G3 om.) वृत्ता (for संवृ'). — T om. तद. T1 अनुजानाभि; G2 जानन् (for जाने). G1.6 भवत:; G2 वान् (for वन्तम्). — B4 सर्वभेतत् (for वंभेव). Ñ V1 B1-3.5 D (except D2-4; Dn2 om.) T G2 M2-5 सर्वानेव (T G2 M3-5 om. एव) कामान् (B5 interp. सिद्धि च) अवाप्स्यसि; M1 सर्वा: सिद्धीरवा (for सर्वा'- ° रस्यसि).

93 Dn2 om. 93; Gs om. up to करवाणीति (cf. v. l. 92). — K1 M1 om. स. After प्रस्यु, B1 T G2 ins. एनं. — M2.4 om. इति. K1 किं करवाणि ते (for किं ते— वाणीति). — B3 D2-4 om. हि. Dn (Dn2 om.) D1 G3 च (for हि). K8.4 D2 (by corr.) S (except T1) आह (for आह:).

94 Dn2 om. 94 (cf. v. l. 92). — ") K3 V1 B1m. 4.5 D (except D2-1; Dn2 om.) वे बू'; T G2.3 M (except M1) विब्ते; Cd as in text. — ") D2 (by corr.) प्रेस (for प्रेति). — ") K1 N B1 Da1 S वा (for च). B4 अभिग"; B5 अपि ग"; Dn1 G1 अति"; T1 M नि".

95 Before 95, B4 ins. तेनेव; B5 तेन च. S (except G2) om. स:. G1 om. अहम् (see below). After अहम्, T G3 M (except M1) ins. अपि. D6.7 om. भवता. T भवेयं (for भवता). Before इच्छा, G1 ins. अहम् (see above). T G2.3 M (except M1) om. इच्छामि (see below). G1.5.6 transp. इष्टं and ते. K0.3 N V1 D (except D2.3) G4 om. ते, K0.1.3.4 D2-4 T2 G6 उपाहतुं. In the sequel, MSS. vary at random between उपह and उपाह. After इतुं, G2.3 M (except M1) ins. इच्छामि (see above). T G4.5 M2.4.5 om. इति.

C.1.756 B.1. 3.92 K.1. 3.92

ति ॥९५॥ तेनेवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच । वत्सोतक्क उष्यतां तावदिति ॥९६॥ स कदाचित्तमुपाध्यायमाहोत्तक्कः । आज्ञापयतु भवान् । किं ते प्रियमुपहरामि गुर्वर्थमिति ॥९७॥ तम्रुपाध्यायः प्रत्युवाच ।
वत्सोत्तक्क बहुशो मां चोदयसि गुर्वर्थमुपहरेयमिति ।
तद्भच्छ । एनां प्रविद्योपाध्यायिनीं पृच्छ किम्रुपहरामीति । एपा यह्नचीति तदुपहरस्वेति ॥ ९८ ॥ स
एयम्रक्त उपाध्यायेनोपाध्यायिनीमपृच्छत् । भवत्युपाध्यायेनासम्यनुज्ञातो गृहं गन्तुम् । तदिच्छामीष्टं ते

गुर्विधमुपहत्यानृणो गन्तुम् । तदाज्ञापयतु मवती । किम्रुपहरामि गुर्विधमिति ॥९९॥ सैवम्रक्तोपाध्यायिन्युत्तङ्कं प्रत्युवाच् । गच्छ पौष्यं राजानम् । मिक्षस्व तस्य क्षत्रियया पिनद्धे कुण्डले । ते आनयस्व । इतश्रतुर्थेऽहिन पुण्यकं मिवता । ताभ्यामाबद्धाभ्यां ब्राह्मणान्परिवेष्टमिच्छामि । शोभमाना यथा ताभ्यां कुण्डलाभ्यां तस्मिन्नहिन संपाद्यस्व । श्रेयो हि ते स्यात्क्षणं कुर्वत इति ॥ १००॥

96 D2-4 एव (for एवस्). D2.7 M2.4 उक्तं. Tom. उपा. — Bs om. from उदयतां up to अक्षयस्व (104); D2.8 (hapl.) om. from उदय up to वस्सोत्तक्क (98). D4 ins. from उदय up to प्रस्थवाच (98) in marg.

97 Ba D2.3 om. 97 (of. v. l. 96). — V1 Bs T1 om. स. K1 N2 V1 D (except D4.5) om. तम्. — M5 (hapl.) om. from तमुपाध्या up to end of 97. — G2.3 M2-4 पप्रच्छ (for आह). — G2.3 M2.8 om. उत्तक्ष: । आज्ञापयनु भवान्. — T आज्ञापय गुरो (for प्यनु भवान्). After प्यनु, K1.2.4 ins. मां. B4.5 भग (for भवान्). — T2 तव कि (for कि ते). T1 om. ते. T2 M2.8 om. प्रियम्. After शामि, B4 ins. इष्टं; M1 इति. K1 Da T G2.3 M2.3 om. गुर्वर्थम्.

98 B3 om. 98; D2.3 om. up to ैत्युवाच (cf. v. l. 96), K1 up to चोदयिस. — G2.3 om. तम्. Т गुरु: (for उपा'). — G4-6 मा (for मां). K0.2.4 D2-4 नोदयिस. M (except M1) transp. मां and चोद°. — T2 (hapl.) om. from उपहरे up to ते गुर्वर्थम् (99). — K (except K1) Ñ V1 G1.5 उपाह°; B1.2 D1 M2 हरामि; Dn2 उपाहरामि; Dc.7 आहरामि (for उपहरेयम्). After (the first) इति, G1 ins.:

199* त्रेनेवमुक्त उपाध्याय: प्रत्युवाच । किमर्थमुपहरेयमिति ।
— Ki Ñ Vi B (Bs om.) Dai Ds G2.8 एता; D6.7 Mi इमां (for एतां). D2-4 Ti G1.4-6 om. प्रविद्य. Ki B2.6 Dai D6 Ti G2 'ध्यायानीं; cf. v. l. 99, 100, 160. Ti transp. उपा' and पृष्ट्य. Before पृष्ट्य, Gs ins. ग्रह्य. Before किं, K2 ins. ते. — G2.8 सा (for एपा.) Da यदति (for ववी'). G1 आहरस्य.

99 Bs om. 99 (cf. v. l. 96). T2 om. up to ते गुर्विधम् (cf. v. l. 98). — G4-6 om. स. T1 G2.8 M (for M1 see below) अंत: प्रविद्य (for भुक्त उपाध्यायेन). M1 om. ° इयायेन. K1 B1 m. 2.6 Da Da T1 G1 ° इयायार्नी;

B₄ G₆ °स्यार्थों. — K Ñ1 B_{2.5} D (except Da D₆) भगवित. G₁₋₃ M_{4.5} om. अस्मि. K₂ अहं; G_{4.5} सम्यग् (for अस्मि). K₁ transp. अस्मि and अनु°. K₁ S om. गृहं. — N (except K B₄ D₂₋₄) om. (the first) तद्. T₁ G_{2.8} om. हुच्छामि. G₁ M om. तिद्य्ञामि (see below). K₃ Da D_{3.4} om. ते. D₂ om. हुष्टं ते. K₂ ते हुष्टं (by transp.). G₂ अन्यतो; G₃ अतो (for अनुणो B₄ भवितुं (for गन्तुम्). After (the second) गन्तुम्, Ñ V₁ B (except B₄; B₃ om.) D₅₋₇ ins. हृति; Da M_{1.5} ह्च्छामि (see above). — T G₁₋₃ M_{2.4.5} om. (the second) तद्. After 'पयनु, B₄ ins. म:; D₂₋₅ मां. After भवती, K₁ ins. मां; T M₅ हृति. — T₂ om. from किसप ' up to end of 99. K₂ आहरामि.

100 Bs om. 100 (of. v. l. 96). Bi om. सवमका. for which M1 subst. 7. 8 (except G1.4-8) om. उपाध्यायिन्यसङ्घं (M1 om. only उत्तर्ञ). K1.4 B2.5 Da1 Ds. 6 G1 'ध्यायानी; B4 'ध्यायी. After 'ध्यायिनी, Ñ2 V1 B2.4.5 Dn D1.5 ins. d. K1 D2-4 S (except G4-6 M1) उवाच (for प्रत्यु'). — T M (except M1) om. गुच्छ. T G2.3 M (except M1) om. पौद्यं राजानम् । भि. After ग्रन्छ, Da ins. पुत्र; Ga. ३ सीम्य. After पौड्यं, Ñ V1 B1. 2. 5 D (except D2-4) ins. Afa. K1 N1 G1. 4-6 M1 om. राजा". After राजा", N (N1 after पौच्यं) V1 B4 D (except D2-4) G (except G2.3) M1 ins. 438 (Ds तस्य पह्याः कंडले); B1.2.5 तस्य कंडले (see below). — Ki Bi, s Ds om. शिक्ष. Ni Vi B2 D (except D2-4; D5 om.) भिक्षितुं; G1 M1 'क्षित्वा (for 'क्षस्व). B1, 2. 5 D5 G2. 8 M1 om. तस्य. T M3. 5 पींच्यस्य पद्याः; M2.4 पीव्यपक्या: (for तस्य). K1.2 D1.2.6 T क्षत्रियाया:; Ga.s 'याण्या (for 'यथा). Before पिनक्के, K (except K1) D2-4 ins. 2. Before 30088, M2-5 ins. 3. N (except K D2-4; Bs om.) G (except G2.8) M1 om. स एवधुक्त उपाध्यायिन्या प्रातिष्ठतोत्तक्कः। स पथि गच्छन्नपत्रयदृषममितिप्रमाणं तमधिरूढं च पुरु-षमितिप्रमाणमेव ॥ १०१ ॥ स पुरुष उत्तक्कमभ्य-भाषत । उत्तक्कैतत्पुरीपमस्य ऋषभस्य भक्षयस्वेति ॥ १०२ ॥ स एवधुक्तो नैच्छत् ॥ १०३ ॥ तमाह पुरुषो भूयः। भक्षयस्वोत्तक्क्क । मा विचारय । उपा-

कुण्डले (see above). After कुण्डले, D2-4 ins. स्त:. - All MSS. except K Dai D2-4 G4-6 M1 om. त. After आन°, K (except K3) Ñ1 B4 D2-4 G1.3 ins. इति. — K1.2 Ñ2 V1 B D (except D2-1) om. इत:. Ks पुण्यपार्क; Ni De S (except Gi Mi) 'ण्यकर्म; Cd पुण्यकं (as in text); cf. v. l. 160. B4 अविदयति; Ds भावि (for भवि°). After भविता, Ki ins. स्नाता; Gi सम: Gt.s M1 से. Ñi S (except G1-6) एता (for ताभ्याम्). B_4 अपिबद्धाः; D_6 पिनद्धाः; T $M_{2.4}$ बद्धाः; G1-3 कुंडलाभ्यां: G4-0 M3. 6 कुंडलाभ्यां वद्वां (for आबद्धां). After 'agreemy (or its variants), No V1 B1.5 D (except D2-4) S (except G1.4.5 M1) ins. ज्ञीभमाना (T शोभय°); see below. Ko.2-4 ब्राह्मणानां; K1 G2.3 ैंगं. After इस्छामि, T ins. इति. — Na V1 B1.2.5 D (except D2-4) S (except G1.4.5 M1) om. from शोभ up to आहिन (see above). K2 शोभमानां मां ये. G1.4 om. ऋण्ह्रै. Bi om. तस्मिन्नहनि. Before संपादै, Kı ins. मां; Ña Vı B (Ba om.) D (except D2-4) Ms तत्; T G2.3.0 तथा त्वं; G1 M1 तथा. M2-4 om. संपाद°. K (except Ko) संपादयसि; Bs T 'दय; D2-4 'दयामि (for 'द्यस्व). --- Before श्रेयो, N (except K Ñ1; Bs om.) ins. एवं हि (B4 om. हि; D5 ते for हि) कुर्वत: (B5 cont. ते; Di तव). — Gi.s om. हि. After हि, Ko.i ins. यथा. Ña V1 B (Bs om.) D (except D2-4) भविता (for हि ते स्यात्). Before क्षणं, Kains.: शापो हि ते स्यात्. G2.3 om. स्थात्. Ñ1 T M1 भिक्षणं द्व ; Ñ2 V1 B (Bs om.) D (except D2-4) अन्यथा कुत: (B5 कुर्वत:; m कुत:) श्रेय: (De.7 transp. कुत: and श्रेय:); G कुंडलिंभक्षणं (G2.8 असाद्वीक्ष°) कु°; M2-5 भिक्षां कु° (for क्षणं कु°). After इति, Ñi ins.: अन्यथा शापं ददामीति.

101 B3 om. 101 (of. v. 1. 96). — G2.8 M5 om. स. Ñ2 V1 Dn D1.6.7 तथा; B2.5 Da 'ध्यायान्था; T गुरुपक्ष्या (for 'ध्यायिन्था). — D2-4 transp. पथि and ग्रन्छक्षप्रथद. K1.2.4 Dn1 D1-4.6.7 G3 कृष्यं. After ऋषभम्, T ins. तं. T1 om. from श्रातिष्र' up to पुरुषम्. G2.8 M1.4 om. तं. K1 D4 G1.6 तत् (for तम्). K1 आह्रदं (for श्रिष').

घ्यायेनापि ते भिक्षतं पूर्विमिति ॥ १०४ ॥ स एव-मुक्तो बाढमित्युक्त्वा तदा तदपभस्य पूरीपं मूत्रं च भक्षयित्वोत्तङ्कः प्रतस्थे यत्र स क्षत्रियः पाँच्यः ॥ १०५ ॥

तमुपेत्यापत्रयदुत्तङ्क आसीनम् । स तमुपेत्याशी-भिरमिनन्द्योवाच । अर्थी भवन्तमुपगतोऽसीति हैं:1:300

D3 M1.5 om. एव. V1 इति; D2.4 च (for एव). After एव, G4.8 ins. च.

102 B3 om. 102 (of. v. 1. 96). — G2.6 om. स. After पुरु, Ko.3.4 ins. तमुपेख; D2-4 समुपेख. Ko इसमा; K4 D2.6.7 अभा; T1 उवाच; T2 उवाचेदं (for अभ्यभा) — Before उत्तङ्क, N (except K B1.4 D1-5; B3 om.) G1 ins. भो. T अस्य; G2.8.6 एतस्य (for एतत्). D2-4 om. अस्य. T एतद्; G2 M2-4 मे (for अस्य). Dn1 G1.4.5 M1.5 om. ऋष. K1.3.4 D2-4 वृष. K2 D1 T2 भक्षस्य. After 'स्वेति, V1 ins.: श्रेयस्ते भविष्यति.

103 Bs om. 103 (cf. v. l. 96). — T om. स. Dn (except Dn1) नैपत्; Ds नैवेच्छत् (for नै°). After °च्छत्, Ko.3.4 Ds ins. भक्षयितुं; D2-4 अत् पुरीपं वृषभस्य.

104 B3 om. up to अक्षयस्व (cf. v. l. 96). — Before तमाह, K2 ins. अभक्षयंतं. Before पुरु, K (except K1) B2 Dn (except Dn3) D1.2 G2 ins. स; G3 M2.4.5 च. M1 om. भूय:. — After 'यस्व, D2-4 ins. हति (om. उत्तक्क); T2 G3-6 M1.3 ह्दं; M2.4.5 एतत्. K0.3.4 विचारयस्व; G1.3 चिराय; G2 चिरं (for विचा'). T G2.3 om. ते. K1 D2-4 S (except M4) om. पूर्वम.

105 G4.5 om. इति. K2 B1 D2-5 M1 om. तदा. S (except G4.5; M1 om.) ततः (for तदा). M1 om. तद्. K B4 D2-4 G6 तस्य; Ñ2 गृहीतवान्द्तां; B3.5 G4.5 द्तां; D5 तदीय (for तद्). G4.6 om. ऋषभे. K (except K2) Ñ1 V1 D (except Da D6.7) T1 G2.6 M1 वृष्. All MSS. except K G4-6 transp. पुरीषं and मूत्रं (D2-4 मूत्रपुरीये; G2.3 ins. च after मूत्रं). D2-4.7 T1 M1 om. च. After कहूः, Dn ins. स. Before प्रत., N (except K V1 D2-5) ins.: संभातः स्थित (B1 Da संभ्रमादुध्यित) एवं (Ñ B1.3 Dn एवाप) उपस्पृद्य. After यत्र, K2 ins. आस्ते. G1 om. स. T G1 om. क्षत्रियः. K (except K3) D2-4 सा क्षत्रिया. D6 transp. क्षत्रि and पौर्यः. K (except K3) D2-4 सा क्षत्रिया. D6 transp. क्षत्रि and पौर्यः. K (except K3) D2-4 सा क्षत्रिया. D6 प्रताड़ ह्यांद्रं (for °с्यः).

106 Ko. इ. + तथासीनमपश्यदुत्तंकस्तमुपेत्य (K_3 ins. तमुपेत्य also before तत्र); $K_{1,2}$ D_{2-4} तत्रा(K_1 तम)पश्य-दासीनमुत्तंकः समुपेत्य (K_2 स तमु°; D_{2-4} तमु°); \tilde{N} V_1 B

C. 1.766 B. 1.8.103 K. 1.3.103

॥ १०६ ॥ स एनम्भिनाद्योवाच । भगवन्पौष्यः खल्वहम् । किं करवाणीति ॥ १०७ ॥ तम्रवाचोतक्कः । गुर्वर्थे कुण्डलाभ्यामध्यागतोऽसीति ये ते धित्रयया पिनद्धे कुण्डले ते भवान्दातुमईतीति ॥ १०८ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । प्रविश्यान्तः पुरं धित्रया याच्यतामिति ॥ १०९ ॥ स तेनेवमुक्तः

प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रियां नापश्यत् ॥ ११० ॥ स पौष्यं पुनरुवाच । न युक्तं भवता वयमनृतेनोपच-रितुम् । न हि ते क्षत्रियान्तःपुरे संनिहिता । नैनां पश्यामीति ॥ १११ ॥ स एवम्रुक्तः पौष्यस्तं प्रत्यु-वाच । संप्रति भवानुच्छिष्टः । सर तावत् । न हि सा क्षत्रिया उच्छिष्टेनाशुचिना वा शक्या द्रष्टुम् ।

Da Dn D1.5 तमुपेला(B3 स तमुपा°; Da तमुपा)सीनम-पश्यदुत्तंकः स तु (Da Dn D1 om. तु) उत्तंकसमुपेल (D1 om. उपेला); D6.7 तमुपेतमपश्यदुत्तंकः स (D7 om. स) उत्तंकसमुपेल ; T G2.3 M2-5 तमुपेलासीनं; G1 M1 तमु-पेलापश्यदासीनमुदंकसं (M1 transp. आसी and उदंकः) (for तमुपेलापश्यदुत्तङ्क आसीनम्। स तमुपेला). K1 अभितंल (sic); B3 वादा; T1 वंदा; M1 वर्धयित्वाभीष्टं स्वस्य (for अभिनन्दा). — Before अथीं, D2-4 ins. अहं. K0 आं; K1 B5 D (except D5) T M3 उपा°; K2.4 G1-6 अभि°; K3 M1 अधि° (for उपगतः). K8 B5 Da1 G2.8 om. इति.

107 D1 om. 107, and 108 upto "गतोऽस्मि. — S (except M1) तम् (for एनम्). M1 अभिनंदा (for "वादा). — Ko.1 transp. भग and पोदय:. D2-1 transp. पोदय: and खहव'. Ko.4 ins. ते before, K2 after, कि. — After 107, K (except K1) D2-4 ins. तदाज्ञापयतु म(K2 भग)वान.

108 D1 om. up to "गतोऽसीति (cf. v. l. 107).
— Before तम्, Ks.4 Ñ2 V1 B (except B5) D (except D2-5; D1om.) ins. स. N (except K D2-5) om. उत्तक्ष:.
— B D (except D2-1; D1 om.) M3 मुर्चर्ध. Ñ V1 B2-5 D5 कुंडलार्थ; B1 D (except D2-4; for D1.5 see above) 'लयोरथेन; T लार्थी (for "लाग्यामथीं). K1.4 om. अथीं. K4 B1 D (except D2-5; D1 om.) G4.5 अभ्याग (for आग). K2.4 D1 S (except G1.6 M1.3) om. (the first) इति. Ñ V1 B2.5.6 Da ये ते (Ñ V1 एते) वे; B1.4 D1 D1 ये वे ते; D2-4 T1 G1-3 एते (for ये ते). M1.3 om. ते. K1.4 D1.5 T G6 क्षत्रियाया:; D2-4.6 G5 क्षत्रिया- (for "यया). G1.5.5 M1 om. कुण्ड". B2 D6.7 T1 G2 om. ते. G6 transp. कुण्ड" and ते. Before भवान्, D3.4 G2 ins. मे. T त्यं (for भवान्). T G2.3 अईसि (for "ति). K2 D2-4 T1 G2.3.6 om. इति.

109 Se Vi Dn Di.e. transp. पौरय: and प्रस्यु. Bi. 2 M2. + प्रोचाच (for प्रस्यु.). — Ki प्रविश (for विश्य). T transp. क्षत्रि and याच्यताम्. Ki Dni Gi 2 क्षत्रियाया: (for क्षत्रि). Ki Gi. 2 उच्च.; Ñi प्रोच्य. (for याद्य.). — After 'ताम्, Ki ins.:

200* तस्याम्तरस्त्रीधनं इंद्रेण यज्ञे तुष्टेन दत्तमासीत्। and om. इति.

110 Ge (? hapl.) om. 110, 111. — D2-4 om. स. After स, Ko.इ.4 ins. च. M1 om. तेन. M1 क्षत्रियांत:पुरं प्रविद्य (for प्रविद्या°). D2-4 °पुरं (for °पुरं). After क्षत्रि, G1.5 ins. तां.

111 Go om. 111 (cf. v. l. 110). — After पौत्यं, Do ins. आगत्य. T G1-3 पुनरेव (G1 interp. तम्; G2.3 एनम्) आगत्य (G1 om. आ°) उवाच. — Ko G1.5 अयुक्तं (for न यु°). N (except K D2-4; for D5 see below) अहम्; D5 T1 अयम् (for वयम्). Ko.2.4 B1.2.5 °चतुं; K3 कतुं; B1 °वतुं; D2-4 °हतुं; G1 चाचरि°; G2.3 M1 अपच°; G4.5 आच° (for उपच°). — G2 om. from न हि up to the first न in 112. S(G2.0 om.) सा (for ते). N (except K D2-4; D7 corrupt) transp. अत्रिया and अन्तः°. K2 N B4 D (except Da D5) M8.4 om. हति.

112 G2 om. up to the first # (of. v. l. 111). — Ds G3-s om. स. G1.6 तेन (for स). K2 D8 G1.8 M2.3.5 transp. पीरव: and तं. After पीरव:, N (except $\mathrm{K}(\mathrm{D}_{2-4})$ M_{4} ins. क्षणमात्रं (B_{6} क्षणं) विमृत्य. \tilde{N}_{2} B_{5} D (except Da-s) T M1.4 om. तं. Before प्रत्यु, N (except K D2-4) ins. उत्तंकं. — After प्रस्य , T M2-5 ins. तत्र संनिहितेव सा; C1 नैतदेवं; G4.5 M1 एतदेव. N (except K Da-4) नियतं (for संप्र°). Gt transp. संप्र° and भवान. - Ko transp. सा and क्षत्रि°. K4 D2-4 om. सा. After आत्रि, Bi ins. अपि; B5 D5 हि. N (except K D2-4) om. at (K1 substræ for at). G2.3 पापिना (for al staul). - K (except K1) D2-5 ैबतरवात. Ti Ga.s Mi om. from एचा up to end of 112. - Before var, N (except K D2-4) ins. at (K1 हि). Ki transp. न and अशुचेर्. Te Ge नाशुचिना त्वया द्रष्टच्या भविष्यति (for नाशुचे — मुपैति). Ko Be 1)2-4 T1 G (except G1.3) M (except M3.4) om. 376.

पतिव्रतात्वादेषा नाशुचेर्दर्शनप्रपैतीति ॥ ११२ ॥ अथैवमुक्त उत्तङ्कः स्मृत्वोवाच । अस्ति खलु मयो-च्छिष्टेनोपस्पृष्टं शीघं गच्छता चेति ॥ ११३ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । एतत्तदेवं हि । न गच्छतोपस्पृष्टं मवति न स्थितेनेति ॥ ११४ ॥ अथोत्तङ्कस्तथे-त्युक्त्वा प्राद्युख उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपादवद-नोऽशब्दाभिर्हृदयंगमाभिरद्भिरुपस्पृश्य त्रिः पीत्वा

दिः परिमृज्य खान्यद्भिरुपस्पृक्ष्यान्तःपुरं प्रविक्य तां क्षत्रियामपश्यत् ॥ ११५ ॥

इष्ट्रैवोत्तङ्कमभ्युत्थायाभिवाद्योवाच । स्वागतं ते भगवन् । आज्ञापय किं करवाणीति ॥ ११६ ॥ स तामुवाच । एते कुण्डले गुर्वर्थं मे भिक्षिते दातुमहसीति ॥ ११७ ॥ सा प्रीता तेन

तस्य सद्भावेन पात्रमयमनतिक्रमणीयश्रेति मत्वा ते हैं। उन्ह

113 D4 G4.5 तथा; G1.2 M (for M1 see below) तेन (for अथ). After अथ, Tins. तेन. M1 अथैनमुदंक: (for अधे - "বহু:). G1-3 M (for M1 see above) om. उत्तङ्कः. Gas उक्तवंतं स्मृत्वाहोदंकः (for अधे'—'वाच). Ge तग्राहोदंक: (for उत्त°—°वाच). — Before अस्ति, K2 D2-4 ins. सत्यं. G2.3 किंचित् (for खल्ल). Ko.1 मयो-च्छिष्टेनानुपविष्टेनाप: स्पृष्टा:; K1 Ñ V1 B Da Da D1 मयो-श्थितेनो $^{\circ}$ (Bz , ϵ° ना $^{\circ}$); Kz , s G_{1} मया (G_{1} interp. भक्षितम्) उच्छिप्टे $(\mathbf{K}^{3}|\mathbf{G}^{1}|$ "प्टेन)नोपस्पूर्छ $(\mathbf{K}^{2}|$ सुष्टा); \mathbf{D}^{2+4} मिय उच्छिष्टं नाप°; Т G1-6 M2-5 मया तु (G5 मयापि; M2-6 $^{
m om.}$ नु) भक्षितं नो 2 ; $^{
m G2.3}$ मम नो 2 ; $^{
m M_{1}}$ मया भक्षयता नो 2 (for स्योच्छिष्टेनों). Gs om. from शीघं up to end of 113. All MSS. except Ko.2-4 D2-4 om. afta; but of. v. l. 114. S (except G3; G2 om.) आगच्छता. S (except M2-5) om. =7.

114 G4-6 om. तं. T transp. तं and पौच्य:; and before पोध्य: ins.: स (T2 om. स) एवमुक्त:. D2.3 G1.4.5 M1 om. तम्. K1 G1 M1 om. हि. N (except Ko.2-4; for D2.3 see above) एव ते (Bs om. ते) व्यतिक्रम: (for एतत्तदेवं हि). - After न, G1 M1 ins. हि. K+ खलु स्थि° (for न स्थि°). D2 om. स्थितेन. G4.5 M1 om. भवति न स्थितेनेति. N (except K Da; Da by corr.; for Ba see bclow) नोस्थिते(\tilde{N}_1 $\mathrm{Be.}_4$ न स्थिते)नोपस्पृष्टं भवति इति शीघं (Ñ1 V1 B2-4 Da2 D1.6.7 न for इति शी°; B1 D5 om इति शीँ) गच्छता चेति (Be उत्थितेनोपस्पृष्टं गच्छता चैति); ${
m T}$ ${
m G}_{1-3.6}$ ${
m M}_{3-5}$ एवं चेत् शुद्धो (${
m G}_{2.3}$ शुद्धेन) भूत्वा गंतव्यं (for एतत्तदे' - स्थितेन). Gi एवं चेत्तत् शुद्धो भूत्वा गच्छ (for भवति न स्थितेन).

115 Ni Dn2 G1 तथा; G4.5 M1 तत: (for अथ). After ** N (except K1-3 B5 D2-4) ins. तं. M1 om. प्राकास उप°. T G2.3 M (M1 om.) भूत्वा; Gi.5 उपस्थूद्य (for उप°). Das S (except G1 M) om. सु-. Ko. इ.सं-; D1 स (for सु-). D1 -दंत- (for -पाद-). M1

'नयनो (for 'वदनो). N (except K D2.3; for D4 see below) नि:शब्दा°; D+ S श्रुद्धा° (for अशब्दाभिर). After -शब्दाभिर, N (except K D2-1) ins. अफ्रेनाभि-रनुष्णाभि: (D5-7 om. अनुष्णा²), B5 D3.5 M2.4 om. हृद्यंगमाभि:. N (except K Da.4; Bs Ds.5 om.) हदता' (for हृद्यंगमा°). K2 D2-4 G3 M1 om. अद्भि:. K4 transp. अद्धि: and उप". Ñ V1 B2 4 Dn D1.5-7 C2 transp. उप° and त्रि:. B2.4 Dn D1.3-7 om. पीरवा. G1.4-6 om. त्रि: पी', Da om. त्रि:. Da M आभस्य (for पीत्वा). Ba om. from पीत्वा up to खान्यद्भिर. Ga (hapl.) om. from (the first) अद्भिरुप up to खानि. T om. from त्रि: पी up to "हपस्प्रदय. Ga om. पीस्वा द्रि: परि. After पीरवा, K D2-4 ins. आप: (K3 cont. हिप्ता इत्यनुवाकेन शीर्पाभिषिच्य). De. rom. from द्वि: up to ैहपस्पृक्ष्य. Ks om. द्वि: परि°. Dni Ds अद्धि: (for द्वि:). Ko. + उन्मृ (for परिमृ). Ki om. खान्यद्विरुपस्पृद्य. G1 मुखं; G4.8 मुखानि (for खानि). M (except M1) om. अद्भि: (after खानि). After (the second) 'स्पृद्य, K2 ins. मुर्चीनं च; Ñ V1 B D (except D2-4) G3.6 M1 च. N (except K Bt D2-t) प्रविवेश तत: (for प्रवि'). K3 T G4-6 M1 om. 司i.

116 D2-4 तं ह्यू (for ह्यूब), Ki Bi Mi cm. एव. Ki Mi उत्था°; N (except Ko. 2-4; for Ki see above; D2-4 om.) प्रस्य (for अभ्यत्थाय). — B3 Dat T2 om. ते. Bs Ms भवन ; Ds भवान (for भग°). — Ks. + Ds 'ज्ञापयतु. Ko. 3. + किं ते; T M2. 4. 5 भी: ते किं; (12. 3 ते किं; M3 भी: **篩(for 篩).**

117 After स, G4.5 ins. च. After तां, G2.3 ins. उदंक: प्रति-. -- Bs G1-3 M2.4 ते (for एते). After एते, Tins. ते. Dna Da-4 T Ga. 3 गर्नेथे. Da-4 T Ga. 8 om. मे. Ds मया; G1 मथि (for मे). Ke transp. मे and भिक्षि. Ks भिक्षवे; G1 M 'क्षिता; G2.3 'क्षां; Cd as in text.

हु: 1:774 कुण्डले अवमुच्यासै प्रायच्छत् ॥ ११८ ॥ आह चैनम् । एते कुण्डले तक्षको नागराजः प्रार्थयति । अप्रमत्तो नेतुमईसीति ॥ ११९ ॥ स एवमुक्तस्तां क्षत्रियां प्रत्युवाच । भवति सुनिर्देता भव । न मां शक्तस्वको नागराजो धर्पयितुमिति ॥ १२० ॥

> स एवम्रक्त्वा तां क्षत्रियामामन्त्र्य पौष्यसकाश-मागच्छत् ॥ १२१ ॥ स तं दृष्टोवाच । भोः पोष्य प्रीतोऽसीति ।। १२२ ।। तं पोष्यः प्रत्यु-

> 118 Tom. तेन. K2 तत्र तेन (for तेन तस्य). B4 D2-6 G M transp. तेन and तस्य (G2.3 M2.4.5 om. तेन तस्य). Ki Ñ B (except Bi) D (except Di i) पात्र:; K: साधु (for पात्रम्). (ि इति इदं; G: M (except M1) इदं (for अयम्). After अयम्, Gr. 4.5 Mr ins. भवति. $\mathbf S$ नाति $(\mathbf T$ न मयाति-; $\mathbf G_{1,4,5}$ $\mathbf M_{1}$ अनिति-; $\mathbf G_{6}$ मया नाति)क्रमणीयं (for अनतिक्रमणीय:). 🕺 Dai De. G M3-5 om, ते. K1 N1 B5 Da1 G2.3 विम् ' (for अवम '). After 'मुच्य, Grins. अथ. Dr तसी; D2-4 असी (for असी). K2 अयच्छत्; T अदात् (for प्राय°).

> 119 B₁ नागाधिरा°; 104 नाम नाग° (for नाग°). After राज:, N (except K Dn1 D2-4) ins. सभूशं. K D2-4 G2.3 प्रार्थयते. - Before नेतुं, Ko.3 ins. भवान; K4 भवन्. Ko अईति (for 'सि).

> 120 Ni Di Ci-c om. स. Ce.s om. क्षत्रि. Gi.s उवाच (for प्रत्यु). — Ko Ga. 3 om. भवति. Ki. 4 भवतः K2.8 G1.5 M भवती (see below). K D1-5.7 T2 G1.2 $M^{0.9}$ सुनिवृत्ता; D^{0} G+ निर्वृ $^{\circ}$; D^{1} G=.0 निवृत्ता (for सुनि $^{\circ}$). Ko अस्तु भवतां; $K_{1,4}$ $D_{2,3}$ भवती; K_3 अस्तु; D_1 S भवतु (for भन); see above. — T transp. न and मां. Ko में (for मां). G4-8 M1 स मामश° (for न मां शक्तः). Ka transp. शक्त: and तक्ष. Ki Da-4 om. नाग.

> 121 Ks B₄ D₂₋₄ G_{1.4.5} om. 7. T G (except G₁) om, तां. K1 D2-4 G4.5 M अगच्छत्; T2 अगमत्; G1 अभ्या ; G: अभिगच्छति; G: अभिग .

> 122 Gi. 5 om. स. N (except K N1 Bi D2-4) आह चैनं (for स तं द्रष्ट्रोवाच). — Ta om. भो:. Da-4 om. भो: पोंद्य. Da om. पोंद्य. Ga.s Ma.s (before corr.). 4. इ हे (for भो:).

> 123 After d, K4 N2 V1 B (except B4) D (except D2-4) ins. उत्तंकं. -- K1 (hapl.) om. from भगवं up to प्रत्युवाच (124). Da भगवान् (for 'वन्). Dn D1.6.7 चिरेण; $D_{\mathfrak{b}}$ 'रमपि; $T_{\mathfrak{b}}$ उचित्रस्य (for चिर'). $B_{\mathfrak{b}}$ समासाधते;

वाच । भगवंश्विरस्य पात्रमासाद्यते । भवांश्व गुण-वानतिथिः । तत्करिष्ये श्राद्धम् । क्षणः क्रियता-मिति ।। १२३ ।। तम्रुत्तङ्कः प्रत्युवाच । कृतक्षण एवासि । शीघ्रमिच्छामि यथोपपन्नमन्नमुपहृतं भव-तेति ।। १२४ ।। स तथेत्युक्त्वा यथोपपन्नेनान्ने-नैनं भोजयामास ॥ १२५॥

अथोत्तङ्कः शीतमन्नं सकेशं दृष्टा अग्रच्येतदिति मत्वा पोष्यमुवाच । यसान्मे अञ्चच्यत्रं ददासि

 G_2 °दित: (for आसा°). — $\mathrm{K}_{2,4}$ G_3 भग° (for भवान्). Ds transp. भवान and गुणवान. Gi Mi om. च: G2.3 om. च गुणवान्. -- D2-4 तत: (for तत्). Ñ1 T G1 M1 प्रकरिप्ये; Ñ2 V1 B D (except D2-4) इस्हे; G2.3 M2-5 करिप्येहं; Gtes प्रकरिप्ये(Gs 'प्य)ते (Gs हं) (for करि'). G2.3 M (except M1) श्राद्धकर्म (for श्राद्धम्). After आद्रम्, N (except K Ñı D2-1) ins. कर्तु. K2 G3 क्षणं (for on;). N (except K Ni D2-1) transp. grof; and कियताम्. Ña Ga स्थीय (for कियताम्). Before इति, Bains. प्रतिगृह्यतां.

124 K1 om. up to "are (cf. v. l. 123). — (3 कृतक्षणं. (15.6 -भाव: (for एव). After अस्मि, Ka Bi G1.4.5 ins. इति. — After शीघं, K1 M1 ins. तु; T G1.2.8 M2-8 अहं; G4.5 त्वहं. Ds om. इच्छामि. Gs आगच्छामि (for इच्छा°). Before यथी°, Dans Ga ins. इति; T G1 गंतुं. K1-3 N2 Da D5.7 T1 G1-3 om. अन्त्रम्. Ga. 5 om. 34g°. Ki 34eig"; Vi B: Dn Di Ge 341°; Bs अपस्क्र"; G1 उदाह (for अपह). De.r पुर(Dr उप)स्कृतमञ्ज (for अञ्चम्प°). K4 De.: भवति; S (except M_1) भवत्विति (for भवते°).

125 Ñ1 D2-4 G1.2 om. स्त. Before अम्रेन, Ñ2 V1 Ds Ge ins. एव. D2-1 G2-5 om. अक्षेन. K Ds T G1. 2.6 M2-5 cm. एनं. D1 तं; D6 एवं; M1 व (for एनं). B4 एवार्थिनं तं (for अन्नेनेनं). K Ñ1 V1 B3 D2-4 G4.5 M1 सं(B3 om. सं)योज (K3 G1.5 'भोज') (for भोज').

126 M शीतल (for शीत). K1 Ñ1 S (except M3.4) om. संदेशं. N2 V1 B D transp. श्रीतम and सके°. Before इति, G+s ins. अन्नम्. Before पौद्यं, N (except K Ni B4 D2-4) ins. 7. T G1-3 om. पीरयम्बाच (see below). - Before यसात, T G2.8.6 ins. सकेशमञ्जम्पहृतं शीतम् (T om. शी') अशुचि; G1 मुक्तकेश्या तव खिया सकेशमञ्जापहृतमिति. Ds om. from यसा ' up to 'ध्यसीति (127). T Gs. s. s om. अशुस्यकं

तसादन्धो भविष्यसीति ॥ १२६ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । यसान्त्रमुप्यदुष्टमत्रं दूषयसि तसादन-पत्यो भविष्यसीति ॥ १२७ ॥ सोऽथ पौष्यस्तस्या- ग्रुचिभावमत्रस्यागमयामास ॥ १२८ ॥ अथ तदत्रं ग्रुक्तकेश्या स्त्रियोपहृतं सकेशमग्रुचि मत्वोत्तङ्कं प्रसादयामास । भगवन्तज्ञानादेतदन्नं सकेशग्रुपहृतं श्रीतं च । तत्क्षामये भवन्तम् । न भवेयमन्ध इति ॥ १२९ ॥ तग्रुक्तङ्कः प्रत्युवाच । न मृषा व्रवीमि ।

भूत्वा त्वमन्धो निवरादनन्धो भविष्यसीति। ममापि शापो न भवेद्भवता दत्त इति ॥ १३० ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । नाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम् । न हि मे मन्युरद्याप्युपशमं गच्छति । किं चैतद्भवता न ज्ञायते यथा ॥ १३१ ॥

नावनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य वाचि क्षरो निहितस्तीक्ष्णधारः ।

विपरीतमेतदुभयं क्षत्रियस्य

C. 1. 786 B. 1. 3. 123 K. 1. 3. 123

(see above). Bi Gi.i.s M अन्नमञ्जूचि (by transp.). Before द्दा°, Gi ins. अपि. Ko (? hapl.) om. from तसा° up to द्यस्य (127). T Gs.s.e त्वमंघो; Gi अधस्त्वं (for अन्धो). — After 126, T Gi ins. पौद्यसुवाच (see above).

127 Ko om. up to दूपयिस; D2 om. 127 (cf. v. l. 126). Before तं, T1 ins. स. G2 om. तं पोट्य: प्र°. G3 om. तं. G3 उवाच (for प्रत्यु°). — D5 om. यसात्. B2 D6.7 S (except M1) om. अपि. K1 transp. अपि and अदुष्टम्. M1 transp. अदु° and अयं. After तसात्, Ñ V1 B2 D5-7 ins. त्वमिष; B1.3.5 Da Dn D1 T1 G2 त्वं. After 127, N (except Ko-3 Ñ1; D2 om. the first sentence) ins.:

201* तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । न युक्तं भवताक्षमशुचि दत्त्वा प्रतिशापं दानुम् । तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीकुरु ।

[After "ताञ्चम्, D3-4 ins. मम. K4 परीक्षस्त्र; Ñ2 B1.2.4 "कुरुष्द (for प्रत्यक्षी").]

128 M1 om. स:. N (except K Ñ1 D2-5) तत: (for सोऽथ). Т G1-3.6 om. पीट्य:. After पीट्य:, N (except K Ñ1 D2-5) ins.: तदन्नमञ्ज्ञि दृष्ट्वा. G2.3 पीट्यस्य (for तस्य). Ñ1 V1 S (G1 om. अन्नस्य) transp. अञ्चर्नि and अन्नस्य. B5 वितां (for अञ्ज्ञिसावम्). Ñ2 B D (except D4.5) G1 om. अन्नस्य. K1 शमयामास; K2 Ñ1 V1 B4 अवगम ; Ñ2 B1-3 D अपरोक्ष (D5 अगण); B5 अवेक्ष ; G6 दर्श (for आगम).

129 Ks Dn D1 यत्कृतं (for उपहुं). After हतं, N (except K Ñ1 D2-5) ins. अनुत्लं. D6.7 om. सकेशम्. Before अञ्चित्, N (except Ñ1 B1 D2-7) ins. च. B1 S (except T1 G4.5 M1) om. अञ्चित. Before मत्वा, N (except K Ñ1 D2-5) ins. एतदिति (B1 om. एतद्). T2 G1-3 M (except M1) आलक्ष्य; G6 आलोक्य (for मत्वा). Before उत्तक्षं, K1 ins. अथ; Ñ3 तं; V1 B (except B1) D (except D2-6) तसृषं. — After अञ्चानात्, T3 G1

M (except M1) ins. एव. Dn D1 transp. अज्ञानाद् and एतद्. T2 G1 तद् (for एतद्). Ko G1 transp. सके and उपह. Dn M5 उपाह. G1 om. शीतं च. M1 शीतल्यं; M3 तलं (for शीतं). D (except Da1 D2-5) om. च. — T2 G2 एतत् (for तन्). K1 B1 Dn D5 श्रम ; D1 शम ; G2.3 श्रमाप (for श्राम). K1.2 D2-4 G4.5 भगवंत; Da1 G1 भगवन् (for भव).

130 T1 om. 130-132. — K2 ब्रुथा (for मृपा). M1.3 प्रविद्याम. — D2 T2 M1 om. त्वम्. K1 अपि; D5 च (for त्वम्). G1 om. त्वमन्धो. G2.3 इति (G2 om. इति) अंधो भूत्वा (for भूत्वा त्वमन्धो). D2-5 G3 M1 अचि" (for निचरात्). K1 T2 G2.3 M2.5 om. इति. — G2.3 om. अपि. After ममापि, K1.2 B3 Da D7 ins. तु; D2-4 त्वत्. B1 त्वया; T2 G4-6 M1.3 भवद् (for भवता). G2 यदुक्त; M1.3 उक्त (for द्वा). K1 न द्त्तो भवेच्छाप:; Ñ2 V1 Dn D1 शापो भवता द्त्तो न भवेत्; G1 न शापो भवेज्ञवद्त्तः (for शापो — द्त्तः).

131 T1 om. 131 (cf. v. l. 130). — After (the first) न, N (except K Ñ1 D2-5) M1.2 ins. च. G2.3 om. अहं. K2 D2-4 प्रयाख्यातुं. T2 transp. आएं and प्रया. — K3 स (for the second न); see below. T2 om. हि. G5 मां (for मे). G2.3 अपि (for अदापि). D2-4 शमं (for उप.). Before गच्छ, K3 ins. न (see above). After 'च्छति, K3 G (except G2.3) ins. इति. — S (except G4.5 M1) om. च. D2-4 तु (for च). M1 om. भव. Before यथा, K3 ins. तत्. Ñ1 G4.5 M1 om. यथा. K4 श्रोकोग; Ñ2 V1 G1 तथा (for य°).

132 T1 om. 132 (cf. v. l. 130). — ") K2 (by corr.) D (except Da) S (T1 om.) नव". After -नीतं, G4.5 ins. एव. G2 transp. हृद् and ब्राह्म ". — b) G2 corrupt. Ñ1 वाक्यं (for "चि). After वाचि, G6 ins. च. K Ñ1 V1 B4.5 Dn D1.8.5 G2 निश्चित:; T2 विनि (for निहित:). — ") M1.3 om. एतद्. N (except K B4 D2)

C. 1. 788 B. 1. 3. 123 K. 1. 3. 129

वाङ् नावनीती हृदयं तीक्ष्णधारम् ॥१३२॥ इति । तदेवं गते न शक्तीऽहं तीक्ष्णहृदयत्वाचं शापमन्यथा कर्तुम् । गम्यतामिति ॥ १३३ ॥ तम्रु-तङ्कः प्रत्युवाच । भवताहमन्नस्याशुचिभावमागमय्य प्रत्यनुनीतः । प्राक्च तेऽभिहितम् । यसाददृष्टमन्नं दृपयसि तसादनपत्यो भविष्यसीति । दृष्टे चान्ने नैप मम शापो भविष्यतीति ॥ १३४ ॥ साधया-

मस्तावदित्युक्तवा प्रातिष्ठतोत्तक्कस्ते कुण्डले गृहीत्वा ॥ १३५ ॥

सोऽपश्यत्पथि नग्नं श्रमणमागच्छन्तं ग्रुहुर्गुहुर्द-श्यमानमदृश्यमानं च । अथोत्तङ्कस्ते कुण्डले भूमो निक्षिप्योदकार्थं प्रचक्रमे ॥ १३६ ॥ एतसिन्नन्तरे स श्रमणस्त्वरमाण उपसृत्य ते कुण्डले गृहीत्वा प्राद्रवत् । तग्रुत्तङ्कोऽभिसृत्य जग्राह । स तद्र्पं

तदुभयमेतद्विपरीनं क्ष[°]. — ^d) $K_{1.3}$ नावनीता; K_{2} (by corr.) D_{1} D_{2} C_{1} D_{3} C_{1} D_{4} D_{5} D_{5

133 Ko om, 133. — Di om, गते. Bi om, न (see below). Bi 'धार' (for 'हृद्य'). K2 D2 T2 M (except M1) om. तं. Ki Bi न (see above); G2.3 च (for तं). K2.4 प्रत्यादातुं (for अन्यथा क'). — Ko.8.4 ins. after 133: D2 before गर्य':

202* मम शापो भविष्यतीति।

134 T2 G2.3 M3-5 भवत: (for °ता). B4 T2 G2.8 M (except M1) om. अहम. K2 T1 G1,4-6 M1 आ (G6 om. आ)गमयित्वा: Ka Na Ba. 6 शास्य: Ka Da. 5 अवगस्य: B1-8 Da D9.4.6.7 आकलस्य; Dn D1 आलक्ष्य; T2 G2.8 M_8 ज्ञारवा; $M_{2,4,5}$ अज्ञारवा (for आगमयय). B_4 अनुनी $^\circ$; D3 प्रत्यानी"; T2 G2.3 M (except M1) मयोक्तं; G1 "नुदितः (for प्रत्यन). — Da Ta Ga. 8 M (except M1) om. प्राक्स. K (except Ko) Ba Da. c. 7 Gr om. w. Ga A (for w). K4 ते ब्रवतेति (for च ते). T1 G1-0 एतत्; T2 G1-8 M (except M1) भवतापि (T2 om. पि) (for ते). T2 om. अभिहि°. Ds. + अभिमतं; M (except M1) 'हित:. — Dn2 D3. 1 तसात् (for य°). G2. 3 M2. 4. 5 न दुष्टं (for अदु°). After तस्मात्, T2 ins. रवं. T2 अभिहित: (for भवि^{*}) G2 T2 om. इति. — Gs (? hapl.) om. from दुष्टे up to end of 134. Gi.4.6 Mi om. Au (see below). K1 न (for नैप). B1 D2.5 G3 M5 om. सम. D1 मे (for मस). Ds. 4. 6.7 transp. नैच and मस. After मस, Mi ins. अपि. Ta transp. सस and शापो. Before भवि°, Ki Ti Ci.4 Mi ins. न (see above); Ki ins. निविद्धो (sic). B3 S (except T1 G4.5) om. इति.

135 Ko.2.4 साधु था°; D2 °यामि (for साधयामः). G2 तम्; G8 M2.4.5 तर्षि (for ताबद्). B8 Da read प्रातिष्ठतो वर्षाल गृही . Ti G Mi प्रातिष्ठत् (G2.3 प्रस्थितः) (for °एत). T2 G2.8 om. ते.

136 After स:, G1 ins. अपि. After "प्रयस्, N (except K B4 D2.6) ins. अथ. D2 क्षपणकं नमं पिथ आयांतं (for पिथ — "च्छन्तं). Ñ1 नम्रभ". Ko.s.4 D6 अवणं; Ñ2 B (except B4) D1 M "मणकं (D4 m as in Dn etc. below); V1 (m as in text) Da "वणकं; Dn D1.6.1 क्षपणकं (for अम"). After अमणम्, G1 ins. पृष्ठतः. K1.2 D2.5 मुहुर् (for मुहुर्मुं"). Ko om. इत्रयमानम्. After इत्रयमानम्, K1.3 Ñ1 ins. मुहुः; K4 G6 मुहुर्मुंहुः; G1 च. D5 G3 M1 om. अहत्रयमानं च. K1 B1 om. च. Ko.2.4 Ñ1 D2 T2 transp. अहत्रयमानं च. K1 B1 om. च. Ko.2.4 Ñ1 D2 T2 transp. अहत्रयमानं and च. — M1 om. ते. B4 भूम्यां (for "मी). Ko.8 प्रक्षि"; K1 B4 M5 विनि"; T2 G2.3 निधाय (for निक्षित्य). Ñ1 transp. भूमी and निक्षित्य. Ñ2 V1 B (for B4 see above) D (except D2.5) सं(B2 om. सं)न्यस्य भूमी (for भूमी निक्षित्य). S (except T1 G4-6 M1) प्रतस्थे (for प्रच").

137 Ds S (except Gi-s Mi) तस्मिन् (for एत°). G2.3 अवसरे (for अन्तरे). Bi S om. स. Ko.3 Ds अवण: (K3 m अपणक:); Ki V1 Da 'वणक:; Ñ B Ds.4 M 'णक:; Dn D2.6.1 अपणक: (for अमण:). D2 S om. स्वरं. Before उप', Bi ins. सहसा. T Gi.5 उपास्'; M1 'स्पृड्य (for उपस्'). Bi Gi.5 M1 om. ते. T2 प्रायात् (for प्राद्व'). — Before तम्, G1-8 M (except M1) ins.: तत् आचम्य. Bi om. अभि'. Ko T1 Gi.5 अपस्'; K2.4 अप्युप'; D2.5 अम्युप' (for अभिस्'). — After स्वस्, N (except K1.8 Ñ1) ins. (Ko.2.4 V1 om. the last two sentences):

203* कृतोदककार्यः ग्रुचिः प्रयतो नमो देवेभ्यो गुरुभ्यश्च कृत्वा महता जवेन तमन्वयात्। तस्य तक्षको दृढमासस्नः। स तं जम्राह।

 $\{$ After प्रयतो, V_1 ins. भूस्वा. $K_{0.2.4}$ $D_{2.5}$ om. मह° जवे°. K_2 अभिसृत्य जगाम; K_4 उपसृत्य; $D_{2.5}$ अनुजगाम (for अन्वयात्).]

— Ka Da om. जन्नाह. — Before स, N (except K Ña Va Da) ins. शृहीतसात्र: (Ba cont. असर्ण). Ga अपहाद विहाय तक्षकरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाबिलं विवेश ॥ १३७ ॥ प्रविश्य च नागलोकं स्वभवनमगच्छत् । तम्रुत्तङ्कोऽन्वाविवेश तेनैव विलेन । प्रविश्य च नागानस्तुवदेभिः श्लोकः ॥ १३८ ॥

य ऐरावतराजानः सर्पाः समितिशोभनाः।

(for वि°). K1 तक्षक: (for °करूपं कृ°). Ñ2 V1 B1-3 D (except D2-5) M2 तक्षकस्वरू . Ko om. from कृत्वा up to °लोकं (138). B4 चकार; S मृहीत्वा (for कृ°). G2 om. सह°. G3 असी (for सह°). B5 transp. सह° and धर°. K3.4 T2 G1-3 M महद्विलं (M1 बिलं) (for महा°). B1.4 D (except D2.5) G4-6 M1 प्रवि°; T2 G1 M2-5 आवि°; G2.3 आविशत (for विवे°).

138 Ko om. प्रविद्ध्य च ना° (of. v. l. 137). Dan D2.5 Go om. च. D5 T G1.5 M (except M1) °होके. After °होकं, B5 ins. क्षणात्. G2.3 °होकस्य भव°. K2.8 स्त्रभु°; T1 स्त्रं भ° (for स्त्रभ°). — G1 folio 8 ends with अगच्छत्; next folio (9) is missing. — After अगच्छत्, N (except K1 Ñ1) T1 G4.5 ins. (D5 T1 G4.5 om. the first sentence and K2 the last two):

201* अथोत्तङ्कस्तस्याः श्वित्रयाया वचः स्मृत्वा तं तक्ष-कमन्वगच्छत्। स तिद्वलं दण्डकाष्टेन चलान। न चाशकत्। तं क्तिश्यमानमिन्द्रोऽपश्यत् । स वज्रं प्रेपयामास । गच्छास्य ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुरुष्वेति। अथ वज्रो दण्डकाष्टमनुप्रविश्य तिद्वलमदारयत्।

[Ko.2.4 V1 B1.2.6 स च (for अथ). — T1 G4.5 च खनितुं नाश° (for न चाश°), गरवास्य (for गच्छास्य), and कार्य (for साहाय्यं).]

— Ba तदा; M2. a तत् (for तम्). Ba T2 Go om. अन्वावि .
K2 प्रवि ; Ñ2 Dn D1.6.7 अनुवि ; B5 विवेश; G2 उपाविशत्
(for अन्वावि). Before तेमेंब, K1 T2 Go M ins. ज्ञात्वा.
G2 om. तेनेव वि . M transp. अन्वावि and तेनेव वि .
— D2 om. प्रविश्य च. T2 Go अन्वावि ; G2.8 अनुप (for प्रवि). D7 G4.8 transp. प्रवि and च. K Da Dn D1.5 T Go om. च. — After (the second) प्रविश्य च, N (except K0.1 Ñ1) T1 G4.8 ins.:

205* तं नागछोकमपर्यन्तमनेकविधप्रासादहर्स्यवलभी निर्यूहशतसंकुछमुश्वावचकीडाश्चर्यस्थानावकीर्णमपश्यत्।स तत्र. [T1 'सदन'; G4.5 'बदन' (for 'हर्स्य'). T1 G4.5 om.

-वस्त्रभी- and read 'कीडनवास' (for 'कीडाश्चर्य'). — Ks om. स तत्र. Ko. कतान् (for तत्र). Omitting स तत्र, वर्षन्त इव जीम्ताः सिवद्युत्पवनेरिताः ॥ १३९
सुरूपाश्च विरूपाश्च तथा कल्मापकुण्डलाः ।
आदित्यवन्नाकपृष्ठे रेजुरैरावतोद्भवाः ॥ १४०
वहूनि नागवर्त्मानि गङ्गायास्तीर उत्तरे ।
इच्छेत्कोऽकाँशुसेनायां चर्तुमरावतं विना ॥ १४१
शतान्यशीतिरष्टां च सहस्राणि च विंशतिः ।

C. 1. 800 B. 1. 3. 127 K. 1. 3. 137

 ${
m K_{2}~Ds~cont.}$ तेनैव बिलेन प्रविश्य; ${
m Tr~G_{4.5}}$ तमुदंको ज्ञास्वा तेनैव बिलेनान्वाविश्य.]

— After नागान, N (except K \tilde{N}_1 D2.5-1) ins. तान्. K D2.5 अस्तौषीद; G2.3 अस्तौद (for अस्तुवद).

139 Before 139, B1, 8 ins. उतंक उवाच; Da उत्तंक उ ; S (except M1, 5; G1 missing) उदंक:. — ") K1 Ñ1 यदेरा"; V1 येत्रेरा". S (G1 missing) यावंतो नागरा" (T1 G4.5 यदोव नागा: सर्पा वा). Cd as in text. — b) M1 सर्वा:. T1 G4.5 सर्वे संमत्तविक्रमा:; T2 सर्वा: (sic) त्वमित्तविक्रमा:; G2.3 M2.2.5 सर्पाश्चामितविक्रमा:; G3 "स्वमित्तविक्रमा:; M4 श्चामितिविक्रम (sic). — K1 om. 139°-140°. — ") N (except K Ñ1 B4.5 D2.5) अरंत इव.

140 K1 om. 140 (cf. v. l. 139). — G1 missing
— ") M1 transp. सु- and वि-. Gc सुस्तरूपा (for सुरू").
N (except K D2) सुरूपा बहुरूपाश्च. — ") B1 अप्यथ;
D2 G2.3 M2-4 अप्यथो; T1 अथ; T2 G5 अथो; G4 यथा;
M1.5 तप्त- (for तथा). G6 विविधोपलकुंडला: — ") D1 G5 विद्यागृ. T G2.3 आदित्या ह्व नागंद्राः. — ") G3 "वता ध्रुवाः; G3 "वतोह्न्वः.

141 Gimissing. — a) D T2 G2, 3.0 M3-5 नागवेदमा° (D2 as in text; D5 'बृंदानि); T1 G4, 5 'समा°; M2 राजवेदमा°. — K4 V1 B1-3.6 D (except D2.6) ins. after 141ab; B4, after 141:

206* तत्रस्थानिप संन्तीमि महतः पन्नगानहम् । [$D_{8.4}$ 'स्थानेन सं-; D_6 'स्थानिनशं; D_7 'स्थानानिशं। K_4 V_1 B_{1-8} सततं (for मह $^{\circ}$).]

 $- \frac{c^d}{3}$ S (G1 missing) इच्छंतो°. T_1 $G_{4.5}$ °सेवां च कर्तु°; T_2 G_6 M_8 °सेवायं वस्तु°; $G_{2.8}$ सेवायां वस्तु°. D_2 $M_{2.4.5}$ वस्तुमेरा°.

142 G1 missing. — ") Da D2.5 "ति चाष्टी.
— ") G4.5 संति च (for विंश"). — ") K D5 "महं (K2
"महो). K0.2 D5 याति; Cd as in text. — ") Da D1
"राष्ट्रे; Cd as in text. N2 V1 B Dn D8.4.6.7 यमेजति;
Da D1 समेज"; T1 यमिध्य"; T2 G2.8.6 जयेदि"; G4.5

C. 1. 800 B. 1. 8. 135 K. 1. 3. 139

सर्पाणां प्रग्रहा यान्ति धतराष्ट्रो यदेजित ॥ १४२ ये चैनग्रुपसर्पन्ति ये च दूरं पूरं गताः । अहमरावतज्येष्ठभात्म्योऽकरवं नमः ॥ १४३ यस्य वासः क्रुरक्षेत्रे खाण्डवे चाभवत्सदा । तं काद्रवेयमस्तौपं कुण्डलार्थाय तक्षकम् ॥ १४४ तक्षकश्राश्चसेनश्च नित्यं सहचरावुमा । क्रुरक्षेत्रे निवसतां नदीमिक्षुमतीमन् ॥ १४५

यदिस्छ ; M यजेदि (M: यमिस्छ); Cd as in text.

143 G1 missing. — °) K4 D2.5 °मनुसपैति; B4 T1 °मुपश्रण्वंति. T2 G (G1 missing) M ये चेट्(G4-6 चेव)मुपश्रण्वंति. — °) V1 B3.5 दूरतरं; B1.2 °रपरं; Dn D1 °रं पथं; D2 °रे परे; D4 °रं पुरं; D6.7 °रपथं; T1 G (G1 missing) M2-4 °रं परा-. K1 corrupt. — °d) B4 °वतं ज्येष्ठ; B5 °वतो ज्येष्ठ-; D3 °ज्येष्ठं; D5 °स्त्रष्ठ-; M1 °वतं ज्येष्ठ-; Cd as in text. G2 °भ्यस्तनुमो नमः; G3 °भ्योकदमो (sic) न°.

144 G1 missing. — b) Ko.2 Dn2 De.7 वा (for च). G2.3 च भवस्थर. N पुरा (K Ñ1 D2 as in text; D5 तदा) (for सदा). — °) Ñ2 V1 B1.8.4 m.5 D (except D2.5) तं नागराज ; B2 तं नागवर्ज . Da अश्रोपं. 145 G1 missing. — b) G4.5 संनिहिताबुभो. — °) Ko.2-1 D5 निवसतो; K1 V1 B Da D1-4 T2 M2.4 न्यव ; Ñ1 M1.3.6 द्वाव ; Ñ2 Dn च व . — d) K (except K1) Dn2 भिश्चवती ; B (except B5) भिश्च ; D1 भिश्चवती ; M1.5 भिश्चवती . — After 145, G6 ins.:

207* नदीं मन्दाकिनी रम्यां प्रसन्नसिल्लामनु ।
146 G1 missing. — ") Ñ V1 B1.4 D5 "क्षकश्च.
— ") Ñ V1 B1.4 D5 "क्षकश्च.
— ") K0 नः श्वतः; K1 Dn D1 यः सुतः; B1 यं विदुः;
M1.5 विश्वतः. D2 S (G1 missing) "सेन इति श्वतः (for M1.5 see above). — ") B1 (m as in text) अवहद्यो;
G2.5.5 अनव"; G5 "सीद्यो; M1.5 (before corr.). 5 "धीद्यो.
K0-2 D6 महद्योक्ति; K3 V1 महेत्यु"; K4 महिद्यु"; Ñ2 महाद्युक्ते; B1.2 महाद्यु ; B3 (m as in text). 5 Da महद्युक्ते;
D5 corrupt; T G3 M2-4 महानिक्ते; G2 महाद्युक्तः; G4.5 महद्युक्तिः; M1.3 (inf. lin.). 5 बृहद्युक्तिः; Cd महद्युक्तिः
— D5 om. 146%. — ") G2.3 तद्य (for सद्य). M1.5 सद्युक्तानं. — After 146, N (except Ko-2; D5 om. line 1) ins.:

 208^* एवं स्तुत्वा स विद्यर्षिरुत्तक्को भुजगोत्तमान् । नैव ते कुण्डले लेभे तत्तिभन्तामुपागमत् । $[\,({f L},2\,)\,{f K}_1\,$ अवाप ह $\,;\,{f D}_2\,$ जगाम ह $\,({f for}\,$ उपा $^{f o}$).]

जघन्यजस्तक्षकस्य श्रुतसेनेति यः श्रुतः ।
अवसद्यो मह्द्द्युम्नि प्रार्थयन्नागम्रुख्यताम् ।
करवाणि सदा चाहं नमस्तस्मै महात्मने ।। १४६
एवं स्तुवन्नपि नागान्यदा ते कुण्डले नालभदथापभ्यत्स्त्रयौ तन्ने अधिरोप्य पटं वयन्त्रयौ
।। १४७ ।। तस्मिश्र तन्ने कृष्णाः सिताश्र तन्तवः ।
चकं चापभ्यत्पद्भिः कुमारैः परिवर्त्यमानम् । पुरुषं

- After 146, M ins.:

^{209*} नागराजाय मुख्याय कुण्डले आप्तुयां यथा ।

147 G1 missing. — Ñ V1 स्तुत्वापि. B1 एव (for अपि). After ° ज्ञपि, M2-1 ins. तान्. G2.3 तसाज्ञागात् (for नागान्). T G (G1 missing) om. यदा ते. M2.8.5 om. ते. G1-6 (om. यदा ते) transp. द्वण्ड and नालभद्. After कुण्ड °, G5 ins. तदा. G2 om. नालभद्. Ko ° लभंत; K1 पीलभत; B (except B5) Da D2.4.6.7 G2 ° लभत; M1.5 ° भवद् (for नालभद्). — G1 ins. after कुण्डले: G5, after तदा (see above):

210* तदा वे चिन्तयामास उपाध्याय्या यदीरितम्। काले च समितिकान्ते शापं दास्यति मन्युना।

— After नालभत (see above), B3 ins. the second half of line 2 of 208*. — After "लभद्, D5 ins. तत:. — After "भवद् (see above), M1 ins.: तत्र दृष्टवान्पटं. — Ñ1 B1.5 तथा; Ñ2 B1m.3 D (except D2-5) G2.2 M (except M1) तदा (for अथ). Da "प्रयत; Ds.4 प्रयन्; T1 प्रयति; G2 नाप्रयत्. G2 यज्ञे (for तश्चे). M1 चाधि" (for अधि"). After "शेष्य, K1 ins. सुचसं (sic); Ñ1 V1 सुधियो; B D (except D2.5) सुवेसे (B4 "मो). B (except B4) वपंत्यो.

148 G1 missing. — Ñ V1 B2.8 Dn D1.4 G6 om. च. K2 तु; K3 पटे (for च). G2 यंत्रे (for तक्के). K1 सिता: क्रुटणाश्च; K2 क्रुटणा: श्वेताश्च; B1 श्वेता: क्रुटणाश्च; G2 क्रुटणाश्च सितांश्च; M1 (om. तन्तवः) क्रुटणाश्च सितांश्च; M1 (om. तन्तवः) — M2 क्रुटणाश्च तंत्रान्सितान्. G2.5 तंत्न् (for तन्तवः). — M2 क्रुट्यं (for चापश्चत्). Da2 प्रप°; G2 चाविप°; G2.5 चाट्यप° (for चापश्यत्). Before पङ्किः, Ko Dn S (except M1; G1 missing; for T2 M5 see below) ins. द्वादशारं. — T2 om. from चापश्य up to क्रुमाराः (150°). — M5 om. from पङ्किः up to वृश्चं च. — K4 परिपच्च ; G2 वर्चः ; G3 वृत्वं. — Before पृष्ठं, S (G1 missing; T2 M5 om.) ins. अश्वाह्यं (M1 श्वमधि°; M2.4 श्वाधि°). After वृश्चत्, N (except K0-2.4 D5) ins.:

चापभ्यद्दर्शनीयम् ॥ १४८ ॥ स तान्सर्वास्तुष्टाव एभिर्मञ्जवादश्लोकैः ॥ १४९ ॥

त्रीण्यपितान्यत्र शतानि मध्ये
पष्टिश्च नित्यं चरति ध्रवे श्रिमन् ।
चक्रे चतुर्विशक्तिपर्वयोगे
पड्यत्कुमाराः परिवर्तयन्ति ॥ १५०
तत्रं चेदं विश्वरूपं युवत्यो
चयतस्तन्तुन्सततं वर्तयन्त्यो ।
कृष्णान्सितांश्चेव विवर्तयन्त्यो
भूतान्यजसं भ्रवनानि चेव ॥ १५१
वज्रस्य भर्ती भ्रवनस्य गोप्ता
च्रतस्य हन्ता नमुचेनिंहन्ता ।

अर्थ च. After च, B_2 ins. अतिप्रमाणं; B_1 चंक्रममाणं. G (G_1 missing) द्शैनीयान्. After 'नीयम्, B_6 ins. महाप्रमाणं.

149 Ts om. 149 (cf. v. l. 148). — Gr missing. — G2.8.5 om. स. Gr om. स तान्. D6.7 सत: (for स तान्). K1 om. सर्वान्. After सर्वान्, D5 ins. च. D2.5 अमीभि:; T G3.0 तदेभि:; G2 तदेवं; G4.5 एतै:; M5-4 तदेभि:; M5 तदादि (for एभि:). K1 D2 मंत्रवादे:; B4.5 T1 G4.5 M "पदै:; Dn "वदेव; D5 पद्भि:; G2 निर्मन्नपदै:; G3 "पादै: Nilp Cd मंत्रवाद- (as in text). B2 m मंत्रतुख्यै: स्रो".

150 Before 150, Ba ins. उत्क उवाच. Ta om. up to कुमारा: (cf. v. l. 148). — G1 missing. — b) B4 Ga. अ पष्टिञ्च. Ga परिदृश्यते (for चरति ध्रुवे). Ga दृश्यते (for भ्रवे). -- °) M1 चर्क. K D2.5 -पर्वयुक्ते; G3 पंचयोगं; G3 M1.2 पर्वयोगं; M4 सर्वयोगे. - ") D1 corrupt. Ki इत्थं; Ka G2.3 M2.4.5 तत् पद; Ñi Vi Dn Da.s Gs वहुबै; Dar पट्ट; Das पट्ट पट्ट; Tr Ga.s तं पट्ट. 151 Gi missing. — ") Ki तत्रं चेति; Di तंत्रे हेदं; T Ga. वंत्रेंबेदं. All MSS. (incl. Cd; Gr missing) except K1 T1 G2.4-6 M "Ed. S (except T2 G6; G1 missing) वयंत्या. — b) K_{1} वयतस्तत्; K_{2} वयस्तंतून्; K_{3} T1 G4.5 M3.5 यतस्तं°; K4 वयंतस्तन्न्; B (excopt B1) Da2 वपत'; D5 वस्त्रे तं'; D6 वयंतं (sic); T2 वयंत्यी तं'; Ga corrupt; Ga यतसंतो:. Arip विवर्तयंत्यी. — ") M1 om. 151°. K+ द्वरणाशिताश्च"; D5 "ध्णासिता". K1 G5.8 G2.3 M (M1 om.) इदं वयं(G2 'दं)स्वी निवर्त .

कृष्णे वसानो वसने महातमा
सत्यानृते यो विविनक्ति लोके ॥ १५२
यो वाजिनं गर्भमपां पुराणं
वैश्वानरं वाहनमभ्युपेतः ।
नमः सदासे जगदीश्वराय
लोकत्रयेशाय पुरंदराय ॥ १५३

ततः स एनं पुरुषः प्राह । प्रीतोऽसि तेऽहम-नेन स्तोत्रेण । किं ते प्रियं करवाणीति ॥ १५४ ॥ स तम्रुवाच । नागा मे वश्नमीयुरिति ॥ १५५ ॥ स एनं पुरुषः पुनरुवाच । एतमश्रमपाने धमस्रोति ॥ १५६ ॥ स तमश्रमपानेऽधमत् । अथाश्वाद्धम्य-मानात्सर्वस्रोतोभ्यः सधूमा अचिपोऽग्रेनिंष्येतः

पुनरावयंत्यो. — ^d) Kı corrupt. G2.3 हुता (for भूता). 152 G1 missing. — ⁿ) G2.3 यज्ञस्य. Ko D3 M1 हती; G3 भू ; Cd as in text. — ^b) T G6 वलस्य (for निहन्ता). — ^d) G2.3 विविधानि.

153 Gi missing. — *) Bs तं (for यो). Gs वाहनं न*. — *) K (except Ko) Ñ Vi Bs Da Di. : * अपुरेख; Bi.s Dn Ds-7 Ti (by corr.) *पैति; Bi.s *पेखा; Ds.4 *प्युपैति; Gs Mi *पेतं. — *) Ñs B D (except Ds.s) नमोस्तु तसे. — After 153, G (Gi missing) M (except Mi) ins. इति.

154 K1 D2 T2 G (G1 missing) om. स. Т। एतदंतरं (for तत: स एनं). D1.6 M transp. स and एनं. V1 एवं; D3 °तं; D6 °व. K3 पुनस्वाच; D3 पुराणो; D6 आह; M2 (before corr.) प्रत्युवाह. — G4-6 om. असि. K8 T G2.3 M om. ते. — K3 om. from किंते up to °स्वाच (156). — K1 तव (for ते). G4-6 प्रियं ते किं (by transp.).

155 Gi missing. — Gs च (for तम्). — After उवाच, T G2.3.6 M (except M1) ins. उदंक:. — K1.4 Bi (m as in text) D5 Mi उपेयु:; Dc.7 नेयु:; T G2.3.6 M2.4.6 एयु:. M3 वश्ता भवे (for वश्मीयु:).

156 Gi missing. — After स, N (except Ko.2-4) ins. च (Ki D2.6 एव; Bi एवमुत्तवा). Bi om. एनं. T G2.8 M2.8.6 प्रस्थुवाच; G6 प्रोवाच (for उवा°). — Ko.2 (before corr.). 8.4 B8 D8.7 S (except Ti G3 M4; G1 missing) एनं. Ki.2.4 आधम°; Ti G2 M धमेति; T2 G4.6 धम इति; G3 धमिति; G6 धमयेति.

157 Gi missing. - Ki om. up to "धमत्. - Ka. 4

C. 1, 815 B. 1, 3, 153 K. 1, 3, 153

॥ १५७॥ ताभिर्नागलोको धृपितः॥ १५८॥ अथ ससंश्रमस्तक्षकोऽग्नितेजोभयविषण्णस्ते कुण्डले गृहीत्वा सहसा स्वभवनाभिष्कम्योत्तङ्कभुवाच। एते कुण्डले प्रतिगृह्णातु भवानिति॥ १५९॥ सते प्रतिजग्राहोत्तङ्कः। कुण्डले प्रतिगृह्णाचिन्तयत्। अद्य तत्पुण्यकभुपाध्यायिन्याः। दूरं चाहमभ्यागतः। कथं नु खलु संभावयेयमिति॥ १६०॥ तत एनं चिन्तयानमेव स पुरुष उवाच। उत्तङ्क

 D_3 आधम[°]; D_5 चाध[°]. \tilde{N}_2 V1 B D (for D_2 .5 see above) ततीश्वस्यापानमधमत्. M_1 °श्वमपान उपागम्योपाधं. — N (except K \tilde{N}_1 D_2 .5; B_4 om.) ततः; T_1 ततीसात्; G_2 .3 M (except M_1) तसात् (for अथ). T_2 G_4 —8 om. अश्वात्. T_1 धयनात्; G_2 ध्मायमानं; G_3 M ध्मायमानात्. T_2 G_4 —6 °मानस्य. G_6 सर्वतः (for सर्वः). G_2 अग्नेरिव नि[°]. G_6 om. अग्नेर्. N (except K \tilde{N}_1 B_4 D_2 .5) पावकाचिंपः सधूमाः (for सधूमा — ग्नेः). M_2 सधूमोग्निनिस्सृतः (for सधू — "द्येतुः).

158 G1 missing. — G8 याभि:; M1 तेन. K0-3 आ(K1 उपा)धूमित:; K1 B Da G1-6 M1 उपधू ; Ñ V1 Dn D1.3.4.6.7 उपधूपित (accordingly reading 'होके); D2.5 अवधूमि ; G2.3 दृषि ; T M2-5 as in text.

159 G1 missing. — N (except K B1 D2.5) T1 संभात:; T2 संभात; G2 संभान् (for ससंभा:). N (except K B1 D2.5) अभेन्तेजोभयाद्वि°; G2.3 M2.4.5 तेजसा भयविपण्ण:. Before ते, M2.4.5 ins. चामीत्. N (except K Ñ2 B1 D2.5) om. ते. K1.4 om. सह°. Ko B2 Da2 Dn D1 om. स्व-. D1 om. स्वभवनात्. G2.3 भयात् (for स्वभव°). After निष्कम्य, M1 ins. तम्. — N इमे (K1 Ñ1 B1 as in text; Ko.2-1 D2.5 इमे ते) (for एते). S (except M1; G1 missing) मणिकुंड°. N (except K B1 D2.5) M2.1 om. प्रति-.

160 G1 missing. — B1 om. प्रतिजप्राह, and reads उतंक: after "गृद्धा. T G1.5 om. from प्रतिज" up to कुण्डले. — K2 स तथेति (for कुण्डले). K1 गृहीत्वा (for "गृद्धा). After "गृद्धा, K ins. च. D (except Da D2.5) transp. कुण्डले and "गृद्धा, inserting च before कु". — D8.1.6.7 om. तत्. T G1.5 पुण्यकर्म; G2.3 "कर्मण्या (for पुण्यकस्); cf. v. l. 100. Gc पुण्यसहरूपा". K1 B2.8.5 T2 "ध्यायान्या:; cf. v. l. 98, 99. — T G1.5 om. अभ्या". K0.1 उपगत:; K2-1 D5 अभ्युप"; B1 उपा"; D2 अभ्युपा"; D6 अल्या". B (except B1) D (except D2.5)

एनमश्वमधिरोह। एष त्वां श्रुणादेवोपाध्यायकुलं प्रापयिष्यतीति ॥ १६१॥

स तथेत्युक्त्वा तमश्वमधिरुद्ध प्रत्याजगामोपा-ध्यायकुलम् । उपाध्यायिनी च स्नाता केञ्चानावप-यन्त्युपविष्टोत्तङ्को नागच्छतीति शापायास्य मनो द्धे ॥ १६२ ॥ अथोत्तङ्कः प्रविज्य उपाध्यायिनी-मभ्यवादयत् । ते चास्यै कुण्डले प्रायच्छत् ॥१६३॥ सा चैनं प्रत्युवाच । उत्तङ्क देशे कालेऽभ्यागतः ।

स कथं (for कथं नु खलु).

161 Gi missing. — Mi.s om. तत. Ki तत्र (for ततः). T Gi.s तं; Gs Mi.s एवं (for एवं). Bi विचित्यंतं; T चिंतयमानं. M om. एव. T² Gi-s एवं. After पुरु, Bi ins. पुन:. — Ѳ Vi B (except Bi) एवं. After एनम्, N (except Ki.z.i Ñi Bi Ds) ins. एव. — Du Di.s.i om. एप. Ti स एप. N (except K D2.5) क्षणेनैव; T अधैव; G2.3 M2.i एतरक्षणं; G1-0 एतरक्षणेन; Mi.s तरक्षण ए°; Ms एतरक्षण ए° (for क्षणादेव). K (except Ki) D2.5° एहं प्रां.

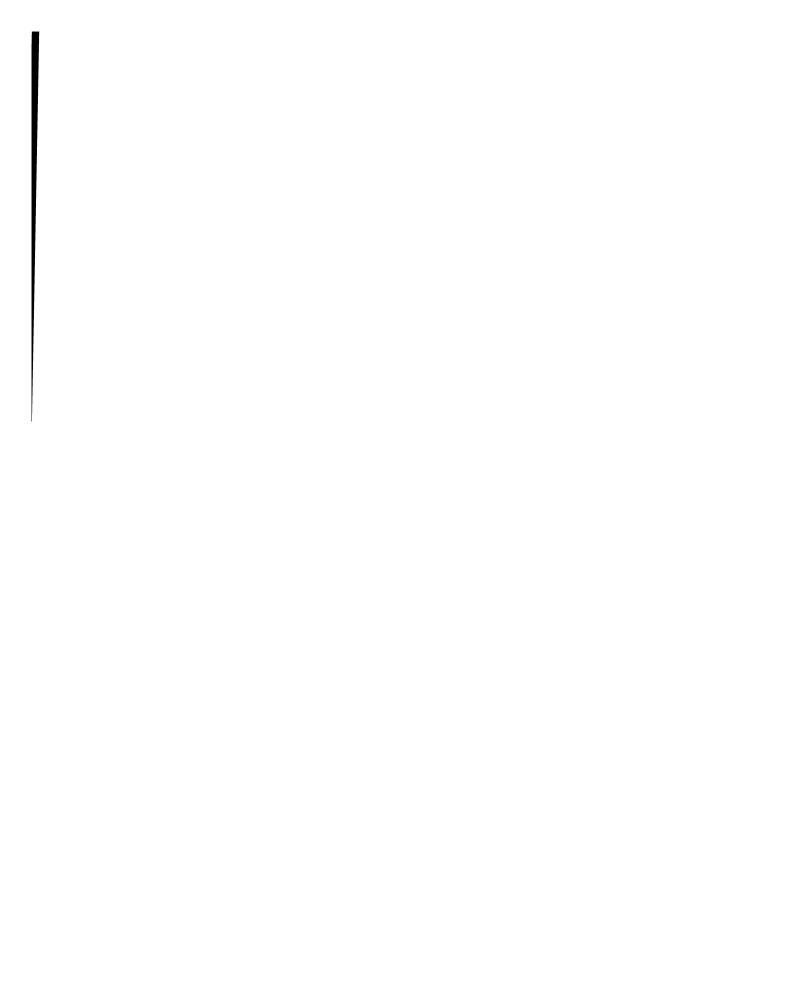
162 G1 missing. — M1.1.5 om. स. K1 om. तथेखुं. G4-0 om. तम्. T om. अश्वम्. B3 om. उपाध्यां. D6 "गृहं (for "कुलम्). — K1.1 B3.5 Da D3.1.6.7 T "यानी; K2 G2 "यनी. — D6 (hapl.) om. from च स्नाता up to "ध्यायिनी (163). — G4-6 om. च. T2 G2.3 M2.3.5 तु (for च). T1 om. च स्नाता; G2.3 om. स्नाता (see below). G4-6 स्नात्वा. K1 आकल्पयंती; Ñ V1 B (for B5 see below) D (except Dn2.ns D1.2) आवाप ; B5 T M1.8.5 "वपंती. T ins. स्नाता after "वपंती, G3 after "वपंती (see above). T om. उपविद्या. G1.5 "ध्छिदिति. After "तीति, B1 ins.: तिसस्ननागच्छत्युपाध्यापिनी. K4 D5 S मितं(T "नो) दधे. B1 शापायोतंकस्य मंत्रयांचके.

163 G1 missing. — De om. up to ध्याविनी (cf. v. l. 162). After अथ, N (except K1 Ñ1 D2.5; De om.) ins.: एतसिकंतरे (B4 आजगाम) स (K0.2-4 B4 om. स). G4-6 उपविश्य (for प्र"). — After प्रवि", N (except K1 Ñ1 B4 D2.5; De om.) ins. उपाध्यायकुरुं (D1 "गृहे). — T2 (hapl.) om. from ते चा" up to वादयत् (165). K1 om. च; and transp. अस्थै and कुण्डले. B4 स चा"; M1 ततो (for ते चा"). Do.7 चास्याः. K2 प्राहात.

164 T2 om. 164 (cf. v. l. 163). — G1 missing.

खागतं ते वत्स । मनागसि मया न शप्तः । श्रेय-स्तवोपस्थितम् । सिद्धिमाध्रहीति ॥ १६४ ॥

अथोत्तङ्क उपाध्यायमभ्यवादयत् । तम्रुपाध्यायः प्रत्युवाच । वत्सोत्तङ्क स्वागतं ते । किं चिरं कृत-मिति ॥ १६५ ॥ तम्रुत्तङ्क उपाध्यायं प्रत्युवाच । भोस्तक्षकेण नागराजेन विघः कृतोऽस्मिन्कर्मणि । तेनास्मि नागलोकं नीतः ॥ १६६ ॥ तत्र च मया हृष्टे स्त्रियो तन्नेऽधिरोप्य पटं वयन्त्यो । तस्मिश्च

तन्ते कृष्णाः सिताश्च तन्तवः । किं तत् ॥ १६७ ॥
तत्र च मया चक्रं दृष्टं द्वादशारम् । पद्धैनं कुमाराः
परिवर्तयन्ति । तदिप किम् ॥ १६८ ॥ पुरुपश्चापि
मया दृष्टः । स पुनः कः ॥ १६९ ॥ अश्वश्चातिप्रमाणयुक्तः । स चापि कः ॥ १७० ॥ पथि
गच्छता मया ऋपभो दृष्टः । तं च पुरुपोऽधिरूदः ।
तेनास्मि सोपचारमुक्तः । उत्तङ्कास्य ऋपभस्य पुरीषं
भक्षय । उपाध्यायेनापि ते भक्षितमिति । ततस्तद्व- है । हिंदी है ।

— D (except Da D2.5) om. (the second) तन्ने. Ko.2-4 T2 पटे (for तन्ने). Do.7 transp. कुरुणा: and सिता:. — D6.7 G2.3 om. किं तत्. After किं, K1 ins. च. D3.4 om. तत्. B4 T G1-6 तन्न (for तत्). After तत्. K3 ins. स्थात्.

168 G1 missing. — Before तम्र, D6.7 G2.8 ins. किंच. K1.4 B2 D2.6.7 G2.3 om. च. B4 D5 T G4-6 om. तम्र च. M1 om. from हम्रं up to कुमारा:. — After चंक्र, Ñ1 S (G1 missing; M1 om.) ins. अपि. After हम्ं, G2.3 M (M1 om.) ins. तत्. — B5 om. च. K0.3 चंतत्; K3.4 V1 चेव; Ñ1 B2.3 Dn (except Du3) D1.7 वंन. K2 om. from किम् up to पुन: (169).

169 Gimissing. K2 om. up to पुन: (of. v. l. 168).

— Before पुरु, G2.3 M (except M1) ins. নম. K1

T2 G4-6 om. অবি. — Ñ V1 B D (except D2.5) অবি

(Bi पुरुष:) (for पुन:). T G4-6 om. स्ব and क:.

170 Gi missing. — Mi om. 170 and 171 up to उत्तक्कास्य. N (except K D2.5) भाजो (Bi.5 interp. मया) दष्ट:. After 'युक्त:, C2.3 ins. दष्ट:.

171 Gi missing. — Mi om. up to उत्तक्कास्य (cf. v. l. 170). Ti Gi.s कोषि (for गच्छ°). After गच्छ°, N (except Ki Bi Di.i) ins. च (Ki transp. च and सया). Ds om. सया. Ti transp. सया and ऋष°. Here and below a few MSS. write व्यम- for ऋषम-. After सया, Bi ins. अतिप्रमाण; D3 अपि. K (except Ki) Di.s transp. ऋष° and इष्टः. Gi.s om. ऋष°. — After च, Di ins. अपि; Ds अपि. — After तेन, Ki Bi ins. च. Gi.s सोपकार°. Do.r °चार उत्तः. — Bi S (Gi missing) om. उत्तक्क. Ñ Vi B3 Da Di.s om. ऋष°. T Gi-6 transp. ऋष° and प्रति. Ko °क्षस्वेति; K2-i Ds °क्षयस्वेति; D2 °क्षस्य; T Gi-6 'क्षयेति. — Da Gi.s Ms om. ते. — Ki om. from ततस्त° up to end of 171.

Ko.2.3 om. प्रति-. — Before उत्तङ्क, Ko.3 Ds G (G1 missing) M1.2.5 ins. चरस. M1 om. from देशे up to "गतः. B (except B1) D (except Dn D3-5) देशकाले (Da1 "लं). K1 M (M1 om.) ins. च after काले. After "गतः, Ko.2 D1-7 ins. असि; Ks.4 असीति. — K3 om. चरस. — Ko.2.3 D2.6.7 अनागा असि; K1.4 B4 Dn2.ns अनाग ; Ñ V1 B1.5 Dn1 Ds.4 स्वमना ; Da स्वं मना ; T1 इदानीं यद्यनागतोसि; G (G1 missing) M ना(G6 मुहूर्त ना)गच्छसि चेत् (for मनागसि). — G4.5 मत्वा (for मया). K1 B4 transp. मया and न. Ko.2.4 D2.5 कथमि न शसः; T1 शसो भविष्यसीति; G2-6 शापायोपस्थितं (G4.5 "तः); M1 भविष्यत् (for न शसः). G6 मत्वा शसः श्रेयसे भविष्यति; M2-5 मया शापस्त्रवोपस्थितः (for मया— 'स्थितम्). — Before सिद्धि, G6 ins. अथोपस्थितां. Ko.2 B2 D2 M सिद्धिमवाम (M2.4 "मो"); T1 G4-6 "मवाप्स्यसीति.

165 G1 missing. — T2 om. up to "बादयन् (cf. v. l. 163). After उत्तक्क:, Da ins. तं. — Ko om. from तमुपा up to "ध्यायं (166). D2.5 transp. उपाध्या and अभ्य . — B1.2 प्रोवाच (for प्रत्यु). After ते, G2.3 M (except M1) ins. अस्तु. — G2.3 चिरमिति; M (except M1) चिरकृ .

166 G1 missing. — Ko om. तमुसङ्क उपा (cf. v. l. 165). — M1 स (for तम्); om. उसङ्क. G2.8 M (except M1) om. उपा . K1 M1 उनाच (for प्रस्यु). — T om. भोस्. Ko Ñ V1 B Da Da Da ins. में after किए; B4m D3.4 after राजेन. M1 om. नाग . — K1 नागकुलं; K4 D2.5 M5 होके. Ñ V1 B (except B4) Da Da D1.8.4.6.7 T2 G4 होके गत:; T1 G6.6 होकात:

167 G1 missing. — T1 एव; T2 G1-8 एव च (for च). Ts transp. इट्टे and खिथी. G2 यंत्रे; M1 तंत्रं. T1 G4.8 M1 om. अधिरोप्य पटं. G2.8 om. पटं. B वपंत्यी.

C. 1, 227 B. 1, 8, 165 K. 1, 3, 165 चनान्मया तद्दपभस्य पुरीपग्रुपयुक्तम् । तदिच्छामि भवतोपदिष्टं किं तदिति ॥ १७१ ॥

तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच । ये ते स्त्रियो धाता विधाता च । ये च ते कृष्णाः सिताश्च तन्त-वस्ते राज्यहनी ॥ १७२ ॥ यदिष तचकं द्वादशारं पद्भुमाराः परिवर्तयन्ति ते ऋतवः पट् संवत्सरश्च-क्रम् । यः पुरुषः स पर्जन्यः । योऽश्वः सोऽग्निः ॥ १७३ ॥ य ऋषभस्त्वया पथि गच्छता दृष्टः स

ऐरावतो नागराजः । यश्चैनमधिरुद्धः स इन्द्रः । यदिष ते पुरीषं भिक्षतं तस्य ऋषभस्य तदमृतम् ॥१७४॥ तेन खल्वसि न व्यापन्नस्तसिन्नागभवने । स चापि मम सखा इन्द्रः ॥ १७५॥ तदनु- ग्रहात्कुण्डले गृहीत्वा पुनरभ्यागतोऽसि । तत्सौम्य गम्यताम् । अनुजाने भवन्तम् । श्रेयोऽवाप्ससीति ॥ १७६॥ स उपाध्यायेनानुज्ञात उत्तङ्कः कुद्धस्त- क्षकस्य प्रतिचिकीर्षमाणो हास्तिनपुरं प्रतस्थे ॥१७७॥

— Ñ V1 B D (except D2.5) T G4-6 M1 तस्य (for तद्).
M1 om. मया तद्. — After मया, K2.4 D2.5 T G4-6 ins.
अपि. K8.4 Ñ1 Dn3 D2-5 G2.3 उपभुक्तं; M (except M1)
मिश्रतं. — After "युक्तम् (or its v.l.), K3 Ñ V1 B (except B4) D (except D2.5) ins. स चापि कः. — Ñ V1 B D (except D2.5) तदेतद् (Ñ1 om. एतद्) भ(Ñ1 D3.4 भग)वतोपदिष्टमिच्छेयं श्रोतुं (for तदि"—"दिष्टं). M1 भवतादिष्टं.

वितापित्श्वास्थ्य आतु (for तार् मार्थ). मा अवताद्श.

172 (fi missing. — Before तेन, N (except K Bi D2.5) ins. स. G2.5 transp. उपा° and प्रत्यु°. — Ki D8.7 S (except G5; G1 missing) एते (for ये ते). After ख्रियो, Ko.2.4 र्रेंग B1-8.5 ins. ते; Bi D2 परं वयंत्यों ते; D5 ते कर्मफलं; M1 वयंत्यों. G6 °तारी (for °ता च). — B5 Dn D1 G6 M1 om. च. B2 om. च ते. T G2-6 एते (for ये च ते). D6.7 transp. कृष्णा: and सिता:. B1-5 Dn D1 T1 om. च (after सिता:).

173 G1 missing. — Ko.3 यदिष च; K2 T1 G1-6 M1 तदिष; K4 यद्यपि च; B4 यत्त. T2 G2.3 M2-5 transp. अपि and तत्. Ko T1 G4-6 M1 om. तत्. After पद, Ñ1 B1-3 Da Dn ins. च. G2.3 दर्शयंति (for परिव°). After ते, K2.4 ins. च; Ñ V1 B (except B4) Da Dn D1 अपि. — Ko om. from ऋत° up to end of 173. Ñ V1 B (except B4) D transp. ऋत° and पद. After पद, D1 S (G1 missing) ins.:

211* द्वादशारं द्वादश मासाः ।
— D2.0.1 T G4.5 M (except M3) 'स्यरं च'. — After
चक्रम्, B1 ins. ये अरास्ते मासाः (cf. 211*).

174 G1 missing. — K1 D2.5 वृष[°]; M2.4 अश्र ऋष[°] (for ऋष[°]). K2-4 transp. ऋष[°] and हवया. B4 T1 G4-6 om. पथि ग[°]. B5 T2 G2.3 M om. गच्छ[°]. G8 (om. गच्छ[°]) transp. पथि and इष्ट:. After (the first) स,

K2 ins. च. After °चतो, K1 B1.2 D5 G6 ins. नाम. T2 om. नाग. N (except K B1 D2.5) °राट; G6 गजराज:
— After °ट्ट; Ñ1 B1-3 D (except D1.2.5) ins. पुरुष:
After (the second) स, N (except K B4 D2.5) ins.
च. — After यदिष, Ko. 2.3 ins. च. K1 om. ते, transp.
पुरीपं भ and तस्य ऋ . Ñ V1 B (except B4) D
(except D2.5) read पुरी after ऋष . M5 om. from
तस्य up to end of 174. T2 G2.3.6 M om. तस्य. D3.4.6.7
तस्य (for तस्य ऋ). S (G1 missing) om. ऋष .

175 G1 missing. — Ñ V1 B1 Da om. तिस्मन्. Ko 'भुवने; Da D2 'लोके. Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 transp. (for omission of तिस्मन् see above) न ज्या' and तिस्मनाग'. After 'पन्नः, the same MSS. except B1 ins. त्वं. D5 स खल्विस्त भवासिद्धलस्मिन् लोके (for तेन ख'—'भवने). T2 इंद्रो मम सखा; G2.3 M2-4 इंद्रः सखा मम (by transp.). N (except K D2.5) स हि (B1 om. स हि) भगवानिंद्रो मम सखा (for स चा'— इन्द्रः).

176 G1 missing. — N (except K D2.5) त्व(B2 म)द्वुकोशादिममनुप्रहं कृतवान् । तस्मात् (for तद्वुप्रहात्). T1 G4-0 गृह्य (sic); T2 G8 प्रतिगृह्य; M2-4 प्रगृह्य (for गृही°). G2 (by transp.) प्रतिगृह्य कुंडले (see above). D2 M2-4 om. पुन:. N (except K B4 D2.3) om. अभि-. After असि, D2.5 ins. हति. — After तत्, D5 ins. मनसाप्यगम्यं; and om. गम्य°. — K1 अभ्यनु° (for अनु°).

177 G1 missing. — K2 (hapl.) om. from उसङ्कः up to राजानम् (178°). Before उसङ्कः, Ñ V1 B D (except D2.5) ins. अगवान्. Ñ V1 D8.4 S (G1 missing) om. कुद्धः. Ñ V1 B D (except D2.5) 'अकं प्रति'. B4 हस्तिना'; S (except T2; G1 missing) हस्ति'.

स हास्तिनपुरं प्राप्य नचिराद्विजसत्तमः। समागच्छत राजानग्रुत्तङ्को जनमेजयम् ॥ १७८ पुरा तक्षशिलातस्तं निवृत्तमपराजितम् । सम्यग्विजयिनं दृष्टा समन्तानमन्त्रिभिर्द्यतम् ॥१७९ तसे जयाशिषः पूर्व यथान्यायं प्रयुज्य सः । उवाचैनं वचः काले शब्दसंपन्नया गिरा ॥ १८० अन्यस्मिन्करणीये त्वं कार्ये पार्थिवसत्तम । बाल्यादिवान्यदेव त्वं कुरुपे नृपसत्तम ॥ १८१ एवम्रक्तस्तु विप्रेण स राजा प्रत्यवाच ह । जनमेजयः प्रसन्नात्मा सम्यक्संपूज्य तं ग्रुनिम् ॥ १८२ आसां प्रजानां परिपालनेन खं क्षत्रधर्मं परिपालयामि । प्रबृहि वा किं कियतां द्विजेन्द्र

178 G1 missing. — K2 om. 178abe (cf. v. l. 177). - a) Bi S (except T; Gi missing) हस्तिन°. Ki गत्वा (for प्रा°). — b) Ñ2 V1 B D (except Da1 D2.5) विप्र° (for द्विज°). — ") B4 °गतोयं रा°.

179 G1 missing. — ") M1 'शिलां (see below). K Ba. 1 Dn Da-5 'संस्थं; Da Bl. am 'तस्थं; D1 'तत्स्थं; D6 'संस्थ:; Dr 'तंकात; S (G1 missing) 'यास्त (T2 'यास्तं; M_1 गरवा). — d) G_2 सर्वतो मंत्रि.

180 G1 missing. — ") K1 B4 'शिएं; M4 'पा. — b) D1 T G3.5 'न्यारयं. D5 प्रपद्म. — ') K1.4 G2.3 ततः (for वचः). — d) \tilde{N}_1 सर्वः; B_1 m सम्यकः; B_4 ततः (for शब्द-).

181 Before 181, D (except Da D2.5) ins. उत्तंक उवाच; S (G1 missing) उदंक:. — ") D1 अस्मिन्यत्कार"; G2 अथास्मिन्करणीयत्वे. B1.2.3 m D (except D2-5) तु (for हवं). — ") Ko.4 "स्यादेवा". — ") Ko.2.3 कुरूपे किमिदं नृप; $K_{1.4}$ $B_{1.5}$ $D_{2.5}$ किमिदं $(K_{1}$ भेवं) कुरुषे नृप.

182 Before 182, D (except Da D2.5) ins. सौतिरुवाच; S (G1 missing) सूत:. - b) N (except K B₄ D₂) 'जा जनमेजव:. — ^{ed}) N (except K D₂) subst. for (Ds ins. before) 182cd: अर्थियत्वा यथान्यायं प्रायुवाच द्विजोत्तमं -- G2.3 मंत्रिभि: (for सम्यक्सं-). Tı °पूजितं.

183 Before 183, all MSS. except Da D1.3 G2 M (G1 missing) ins. जनमेजय उवाच. — ") 8 (G1 missing) अहं (for आसां). — b) Ko D1.3.5 G2 स्वक्षत्र.

ग्रुश्रुपुरस्म्यद्य वचस्त्वदीयम् ॥ १८३ स एवम्रकस्तु नृपोत्तमेन द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः। उवाच राजानमदीनसच्वं खमेव कार्यं नृपतेश्र यत्तत् ॥ १८४ तक्षकेण नरेन्द्रेन्द्र येन ते हिंसितः पिता । तसै प्रतिकरुष्व त्वं पन्नगाय दुरात्मने ॥ १८५ कार्यकालं च मन्येऽहं विधिदृष्टस्य कर्मणः। तद्भच्छापचितिं राजन्पितुस्तस्य महात्मनः ॥ १८६ तेन ह्यनपराधी स दृष्टी दुष्टान्तरात्मना । पश्चत्वमगमद्राजा वज्राहत इव द्रमः ॥ १८७ बलदर्पसम्रत्सिक्तस्तक्षकः पन्नगाधमः । अकार्यं कृतवान्पापो योऽदश्चत्पितरं तत्र ॥ १८८ 🖁 🖁 🖁

 D_5 प्रतिपाल \cdot - $\stackrel{ed}{\longrightarrow}$ K_0 मां कि; K_2 मां यतु; \tilde{N} V_1 B1-3.5 D में किं (Da में त्वं; D2.5 वाक्यं); Bi S (G1 missing) कि वा. N (except K Bi D2.5) करणीयमध $(\tilde{N}_1 \ B_3 \ \hat{R}_3)$ ये $(V_1 \ \hat{a})$ नासि कार्येण समागतस्त्वं (forकिय° — 'दीयम्).

184 Before 184, Ba. 4 D (except Da D2.3.5) ins. सौतिरुवाच: T Gi-6 सत:. - Gi missing. - b) K (except K1) पुण्यभृतां; D2.5 'वतां. - ') B1m D3.1 भहीत"; De.7 "महीनकीर्ति. — 4) K3 Ñ V1 B D (except D2.5) 'पते कुरुव.

185 Before 185, all MSS. except Gc (G1 missing) ins. उत्तंक उवाच (B उतंक उ°; S उदंक:). — a) Ko.2.4 Da1 D3-5 'केन. Ñ V1 B1.2 Da Dn D1.3.4.6.7 महींदेंद्र; B3 महें हैं '; B5 मनुद्रें '; D5 M5 नरें देण; T G2.3.6 हि राजेंद्र; M2-1 तु राजें°. — d) G2.3 महास्मने.

186 G1 missing. — K2 om. 186. — a) K1 कार्याकार्य; Dat G2 कार्य का. D (except Da D2.5) हि (for च). — b) Ko.3 Ñ2 V1 B1.2 Da D2.5 'हप्टेन कर्मणा.

187 G1 missing. — a) D5 त्वनपराधाध. G2.3 'राधेन. — b) Bi. Di दुष्टात्मना तदा; Di त्मना पिता. - d) \tilde{N}_{2} °ज्राघात. D_{1} महादुमः; $D_{2.5}$ ह्वाचलः.

188 G1 missing. — a) Dn1 बलाद्यं; D5 विषद्र्प: Cd as in text. Bim 'समुन्मत्तः; Ti Mi 'धुक्तः; To Gi (sup. lin.) 'दिकः; G4.5 M2 'द्विप्तः. — 4) G2 यदेतत्पि'; Gs यद्येतस्पि.

C. 1. 844 B. 1. 3. 182 K. 1. 3. 162 राजिषवंशगोप्तारममरप्रतिमं नृपम् ।
जघान काश्यपं चैव न्यवर्तयत पापकृत् ॥ १८९
दग्धुमिहसि तुं पापं ज्विलते हव्यवाहने ।
सर्पसत्रे महाराज त्विय तिद्धि विधीयते ॥ १९०
एवं पितुश्वापिचितिं गतवांस्त्वं भविष्यसि ।
मम प्रियं च सुमहत्कृतं राजन्भविष्यति ॥ १९१
कर्मणः पृथिवीपाल मम येन दुरात्मना ।

विन्नः कृतो महाराज गुर्वर्थं चरतोऽनघ ॥ १९२ एतच्छित्वा तु नृपतिस्तक्षकस्य चुकोप ह । उत्तक्कवाक्यहविषा दीप्तोऽग्निर्हविषा यथा ॥ १९३ अपृच्छच तदा राजा मित्रणः स्वान्सुदुःखितः । उत्तक्कस्यैव सांनिध्ये पितुः स्वर्गगितं प्रति ॥ १९४ तदैव हि स राजेन्द्रो दुःखग्नोकाप्रुतोऽभवत् । यदैव पितरं वृत्तसुत्तक्कादशृणोत्तदा ॥ १९५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ समाप्तं पौष्यपर्व ॥

189 G1 missing. — a) D2 राजानं वं°. — b) B1.5 महेंद्रप्र°. — °) K1 ब्रह्माँगं; K4 जयासुं (sic); Ñ B D (except D2.5) यियासुं; Nilp पिपासुं (for जघान). K (except K3) Ñ V1 B2.5 Dn D5.6 कड्य°. B5 तम्र (for जैव). — d) K1 संन्यवर्तत पा°.

190 G1 missing. — ") N होतुमहें (K D2 as in text; D5 हंतु"). B2 transp. तं and पापं. S (G1 missing) राजंस्त्वं (T2 पापं स्वं). — ") K1 D5 G4.5 स्वया. K3 स्विय एतिह". Ñ V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 स्विरितं तिहिधीयतां.

191 G1 missing. — ") K1 तु (for च). — ") K4 V1 D (except Da D2.5) T G4 कृत"; G2 हुत". — "") D5 प्रियत्वं सु". T च सुकृतं कृतं कर्म म".

192 G1 missing. — ") G1-6 कर्मणां. — ") K2 Ñ1 V1 Da1 Dn1 समयेन. M1.5 तेन. — ") K3 विश्वकर्ता. — ") K ि D2.5 M1.5 सम; B1 सहीं; T1 सहान् (for प्रनघ). 193 Before 193, all MSS. except G6 (G1 missing) ins. सूत उवाच (v. l. सौतिह"; सूत:). — Dn1 om. 193. — ") K1 एव; Da स (for नु). — ") B1 D (except D2.5; Dn1 om.) तक्षकाय.

194 G1 missing. — a) N (except Ko.2.4) स (for च). T °च्छत. B5 G6 महाराज[:]. — b) Dn D1 T1 G2.3.6 M °णस्तान्स.

195 G1 missing. — b) Bi 'शोकान्वितो; T Ms 'तुरो; G2.8 'श्रितो; M1 'कपरो; M2-4 'वृतो. — ') Ks B2 D2 G4.5 यदैवं. N (except K D2.5) transp. पितरं

and वृत्तम्. M1.3 पैतृकं. K2 'रं इष्टं. T2 G6 यद्देवासी पितुर्वृत्तं. K0.2.4 T1 तथा; K2 पुरा; T2 G4-6 M द्विजात् (for तदा). After 195, G2.4.5 ins.:

212* पौष्ये पर्वणि राजेन्द्र स्वस्ति वाष्य द्विजानथ। समाप्ते पर्वणि तदा स्वशक्तया तर्पयेद्विजान्।

Colophon missing in G1. Ko-2.4 हु श्रीम (K1 om. श्री; Ka om. श्री"; both interp. शत सं") आदि" (Ko interp. पौर्यं) काष्यवस्तुत्पादनं नामाध्याय: (Ko cont. ततीय:; K1 || ७ ||; K2 || ३ ||; K4 समाप्तं पीट्यं); K3 Ñ V1 इ° श्रीम (K3 om. -महा') शत सं (Ñ1 interp. वे'; Ñ2 om. शत सं) आदि पौध्यपर्वणि (K3 om. पा) पौध्यो-पाख्याने (Ks 'ख्यानं नाम) तृतीयो (Ñ V1 cont. ॥ ३॥ समासं च पौद्यपर्व); B Da इ° श्रीम (B3.5 Da om. श्री; Ba om. श्री ; Ba interp. शत सं वै) आदि पीध्योपाख्यानं (Bi cont. ॥ ३ ॥; Ba.s Da नाम; Ba समाप्तं); Dn इ अी (Dasinterp. महा°) आदि पौष्याख्यानं समाप्तं तृतीयो °(Da1 cont. || ३ ||); D1. 3. 4. 8. 7 हु° (Ds interp. श्रीसन्स°) आदि° पौद्यं (D_1 पौद्याख्यानं) समाप्तं (D_4 cont. marg. sec. m. तृतीयो°); D2. ह इ श्रीम (D5 om. श्री°) आदि कथा(D5 वाक्य)वस्तूत्पाद्नं नाम; T G4 इ° श्रीम' आदि° (T1 om. आ $^{\circ}$) पौच्ये ($^{\mathrm{T}_{2}}$ पौछोमे) कार्यवस्तृत्यावनं ($^{\mathrm{T}_{2}}$ $^{\circ}$ ने) नाम ($^{\mathrm{T}_{2}}$ om. ना°) तृतीयो°; G2.3 इ° श्रीम° (G3 श्रीमन्म°) पौलोमे पर्वणि बस्तूत्पादनो नाम तृतीयो°; G6.0 इ° महा° (G6 om. म') आदि तृतीयो ; M1 इ' पौक्षोमे काष्यवस्तुत्यादनं नाम तृतीयो"; M2-5 इ" पौलोमे (M8 पौलोमपर्वणि; M4 पौड्या-ख्याने) तृतीयो .

S

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः स्तः पौराणिको नैमि-षारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादश्वार्षिके सत्रे ऋपीन-भ्यागतानुपतस्थे ॥ १॥ पौराणिकः पुराणे कृत-श्रमः स तान्कृताञ्जलिरुवाच । किं भवन्तः श्रोतु-मिच्छन्ति । किमहं ज्ञुवाणीति ॥ २॥ तमृषय ऊचुः । परमं लोमहर्षणे प्रक्ष्यामस्त्वां वक्ष्यसि च नः शुश्रुषतां कथायोगम् । तद्भगवांस्तु तावच्छौ-नकोऽप्रिशरणमध्यास्ते ॥ ३ ॥ योऽसौ दिच्याः कथा वेद देवतासुरसंकथाः । मनुष्योरगगन्धर्वकथा वेद च सर्वशः ॥ ४

C. 1. 855 B. 1. 4. 5 K. 1. 4. 5

4

1 Cf. l. l. l. — In G1 this adhy. is lost on a missing folio (9); cf. v. l. 1.3.138. — Before लोम, Ks N V1 B (except Bs; B1 in brackets) Dns D1.4.6 Nilp ins. सोतिरुवाच (cf. Nil. comm.); T (T2 with prefixed श्री) G1-6 M2.4 (with prefixed श्री). 5 स्त:. S (except T1 G4 M5; G1 missing) रोम (cf. v. l. l. 1.1; 2.70). G2 M5 -पुत्रस्तु K2 om. स्त:. K0.8.4 (by corr.) Ñ2 B D (except D2.5) सोति:. G2.8 M (except M1) om. पोरा. D7 S (except G4 M5; T2 om.; G1 missing) नेमिशा (cf. v. l. l. l. 3; 2.71). T2 om. इल्पतेर. K1 S (except M2.4; G1 missing) om. द्वादश. K1 om. सन्ने. After सन्ने, G2.8 M (except M1) ins. वर्तमाने (cf. v. l. l. l. l.). M2-4 transp. ऋषीन् and अभ्यागतान्. M5 सन्ने वर्तमानेम्यागत(स्थे)पी-राणिकान्पीनप. T2 G2.3 om. अभ्यागतान्.

2 G1 missing. — T1 G4-6 M1 om. पीरा°. K1 om. from पीरा° up to °श्रमः; D2 T2 from पीरा° up to °श्रमः; D2 T2 from पीरा° up to °श्रमः. D6.7 om. पुराणे. G2.8 पुराणज्ञः; M (except M1) °णाभिज्ञः (for पुराणे कृ°). Ñ2 V1 D4 G2.8 om. स. K2 om. तान्. Ñ V1 B1-8 Dn D1.8.4.6.7 transp. तान् and कृताअखिः. Da सन्कृतांजिखित्तमुवाच. — Before किं भवन्तः, D2 T G4.5 ins.:

213* मयोदङ्कस्य चरितमशेषमुक्तम् । जनमेजयस्य सर्प-सन्त्रस्य निमित्तान्तरमिद्मपि ।

— Ds भवान; Ge भगवंत:. Ds अहंति; Ge इच्छय; M2.4.5 अहंति (for इच्छ'). — Da तदहं. M2.4.5 om. अहं. K2 Ñ V1 Dn (except Dns) D1 जवाणि; B4 जवामि; S (G1 missing; M3 with prefixed प्र) अवीमि (for श्वाणि). T2 G2 om. इति.

3 G1 missing. — K1 B4. s D8. 4 om. तम्. — D2 T1 G4-s M1. s om. प्रसं. T2 G2. 8 M2-4 शोभनं (for

पर°). B Da Dn (Dni before corr.) Ds. 4.7 लीम : Ti Ge रोम"; Ta Ga. 3 Ma-4 सीते; Gs. 5 M1. 5 रोम" (of. v. l. 1. 1. 5, 8; 2. 70). Bs repeats qui after - giù. K1.8 Bs Da1 D2.5 S (except M1.5; G1 missing) प्रवह्याम:: Ñ V1 B1-4 Da2 Dn D1.8.4.6.1 वृह्या. K1 Ds T G (G1 missing) हवं (for हवां). Ñ2 B1 D न: (Ñ2 om. नः) प्रतिवध्यसि (Das Di.s as in text; Ds प्रव*). B1 D (except Da D2. 5) बच:; B4 G2. 3 न:; T2 प्रन:; G6 च (for च न:). Ñ V1 B Da °योगान्. T2 om. from शुश्र up to 'योगम्. - After 'योगम्, Da Di.s. r ins. नः कथायोगे. Kiom. from तझग up to end of 3; Da from तद्भग up to तावत्. S (Gi missing) om. तदः T2 om. भगवांस्त also. B (except B1) D (except Ds; Ds om.) तम्र (for तद्). Ñ V1 B1.4.5 Da om. भगवान. K3 B2.8 T1 G3-6 M सवानू (for भगधानू). T1 G4-6 च (for g.). Before g., N V1 B D (except D5; D2 om.) ins. कुछपति:. D (except Da D5) om. तावत. After शीनको, Ta ins. अग्निमाराधयितुम् (orig. probably a gloss). S (G1 missing) 'ज एवास्ते (T2 प्रविष्ट:) (for °णमञ्जास्ते). After एवास्ते (see above), T (T2 after प्रविष्ट:) $G_{4.5}$ ins. दीर्घसत्रत्वात् सर्वी: (T_1 स्व:) कथा: श्रीतं कालोस्ति; $^{\mathrm{Gs}\,(\,\mathrm{corr}\,\mathrm{u}\,\mathrm{p}^{\,\mathrm{t}}\,)}$ तत्रत्वात्सर्वान्कामान् श्रोतुकामोस्ति; M2.4.5 दीर्घसत्रत्वात्.

4 G1 missing. — Ko om. up to 'ध्योरगः; K1 up to 'गम्धवंकः. — ') Ñ1 दिख्यः; T2 सर्वाः. — ') K2 G2.8 वेद चासुरसं ; K_4 वेद देवासुरी: कं ; \tilde{N}_2 B1 (m as in text). 8 D 'संश्रिताः (Da 'संश्रयाः; D2.5 as in text); T1 देवदानवसं ; T2 देवासुरकथास्तथा; G_4 देवदानवसंश्रिताः; G_5 6 वेद दानवसं ; M वेद चासुरिकः कं . — ' G_4 G_5 G_6 G_6 G

C.1.856 B.1.4.6 K.1.4.5 स चाप्यसिन्मखे सौते विद्वान्कुलपतिर्द्विजः। दक्षी धतवतो धीमाञ्चास्त्रे चारण्यके गुरुः।। ५ सत्यवादी शमपरस्तपस्ती नियतवतः। सर्वेषामेव नो मान्यः स तावत्प्रतिपाल्यताम्।। ६ तसिन्नध्यासति गुरावासनं परमार्चितम्। ततो वक्ष्यसि यन्तां स प्रक्ष्यति द्विजसत्तमः।। ७

स्रूत उवाच । एवमस्तु गुरौ तस्मिन्नुपविष्टे महात्मनि । तेन पृष्टः कथाः पुण्या वश्यामि विविधाश्रयाः ॥ ८ सोऽथ विप्रर्षभः कार्य कृत्वा सर्व यथाक्रमम् । देवान्वाग्भिः पिदनद्भिर्स्सपयित्वाजगाम ह ॥ ९ यत्र ब्रह्मपयः सिद्धास्त आसीना यतव्रताः । यज्ञायतनमाश्रित्य स्तपुत्रपुरःसराः ॥ १० ऋत्विश्वथ सदस्येषु स वै गृहपतिस्ततः । उपविष्टेषुपविष्टः शौनकोऽथाव्रवीदिदम् ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

द्योनक उवाच । पुराणमुखिलं तात पिता तेऽधीतवान्पुरा ।

5 G1 missing. — a) G2.3 ° प्यस्तरस्ता. M1.8.5 गृहे (for मखे). — b) S (except G2.3; G1 missing) गृहपतिर्. — cd) G5 om. 5°-6°. K1 corrupt. D2.5 शृहदारण्यके (D5 °को).

6 G1 missing. G6 om. 6ab (cf. v. l. 5). — b) N2
B1-8.5 m Da Nilp नियतेंद्रिय:. — c) S (except M1;
G1 missing) 'पां चैव. T1 G2.5 मान्यो न:; G2 मानेन;
G6 नो नाथ:. — d) B6 Da1 D2.5 परि (for प्रति).
G2.3 'पाद्यतां.

7 G1 missing. G6 om. 7. — o) D1.8 G3 वक्ष्यति; T2 वद त्वं. K1 तत्तरवां; D2 पूर्वे त्वं; D4 स त्वां यत्; D5 सर्वे त्वं; T2 यत्त्वासी. — d) K3 वक्ष्यते; D6.7 वक्ष्यति; S (G1 missing; G6 om.) पृष्छं. K1 यत्स प्रक्ष्यति वै द्विज:; D2.5 यत्पृष्छिति द्विजोत्तमः.

8 G1 missing. — Ko.s.4 Ñ2 V1 B1-4.5 m D (except Da D2.5) सोतिरु; K1S (G1 missing; G6 om.) स्त:. — °) D5 S (except T1 M5; G1 missing) पृष्टा:. D2.5 G3 दिख्या; T सर्वा (for पुण्या). — °) T1 विद्याश्र.

9 G1 missing. — ab) B4.5 D2.5 G3 सोपि. B1-3 D (except 1)2.5) transp. कार्य and सर्व; G2.4-6 transp. कार्य and कृत्वा. V1 कृत्वाचारं. Dn2.n3 D1.8.4.6.7 यथाविधि; G3 कियं.

10 G1 missing. — b) K (except K1) तदासीना; V1 उपा°; B1-5.5 m D सुखा°; B1.5 समा°; G3 आङ्गायनि-; M1 आसीना नि-. Ñ1 B1-8 D (except D2.5) एतव्रता:; Ñ2 इउ°. — d) K °पुरस्कृता:.

कचित्त्वमपि तत्सर्वमधीपे लोमहर्षणे ।। १ पुराणे हि कथा दिच्या आदिवंशाश्च धीमताम् ।

11 G1 missing. — a) D2 G3 M (except M1)
* तिवश्च च. — b) K1 D2.5 कुलपति:. K (except K1)
Ñ V1 B1-4 Da M1.3 (inf. lin.) द्विज:; B5 Dn D1-7
तदा; G8 सभा: (for तत:). — a) D6.7 की वाक्यमध्यीत.

Colophon om. in Ta G (except Ga). — K हूं श्रीम (K1.3 cont. रात संं) आदि कथाप्रवेशो नामाध्याय: (K1 om. from आदि to ध्याय:; K0 cont. चतुर्थ:; K1 cont. ॥ ८॥; K8m ॥ ४॥); Ñ V1 हूं श्रीम आदि कथाप्रवेशो नाम चतुर्थों ॥ ४॥; B_{1-4} हूं श्रीम (B_{1} om. श्री; $B_{2.4}$ om. श्रीम) आदि कथाप्रवेशो नाम ($B_{3.4}$ cont. अध्याय:) ॥ ४॥; B_{4} हे $D_{4.4}$ हूं श्रीम (B_{5} D_{4} om. श्रीम) आदि कथोपन्यास: (D_{4} cont. नाम चतुर्थों ॥ ४॥ (D_{8} om. tho figure); D_{8} D_{1} हूं श्रीम (D_{4} con. श्री; D_{13} D_{1} om. श्रीम) आदि कथाप्रवेशो नाम चतुर्थों कथाप्रवेशो नामाध्याय: (D_{11} ns cont. ॥ ४॥); $D_{2.5}$ हूं श्रीम (D_{5} om. महा) आदि कथाप्रवेशो नाम चतुर्थों (D_{5} पंच चतुर्थों)॥ ४॥; $D_{6.7}$ हूं आदि कथाप्रवेशो ।॥ ४॥ (D_{7} om. the figure); T_{1} हूं आदि कराप्रवेशो हु श्रीमन्म आदि पौटये पौछोमे चतुर्थों ॥ ४॥; M हूं पौछोमे चतुर्थों .

5

1 In G1 this adhy, is lost on a missing folio (9); cf. v. l. 1. 3, 138. — K1 S om. **3214.** — After 1^{ab}, D2.4 (marg.). s ins.:

214* भारताध्ययनं सर्वे कृष्णद्वेपायनात्तदा।

— °) G2.4 असि (for अपि). K2 मो (for तत्). — ^d) K2 अधीख; K8 D2 G6 M2.4 °ते; T2 G2.4.5 °तो.

[94]

कथ्यन्ते ताः पुरासाभिः श्रुताः पूर्वं पितुस्तव ॥ २ तत्र वंशमहं पूर्व श्रोतुमिच्छामि मार्गवम् । कथ्यस्य कथामेतां कल्याः स श्रवणे तव ॥ ३ स्त्रत जवाच ।

यदधीतं पुरा सम्यग्द्रिजश्रेष्ठ महात्मिभः । वैशंपायनविप्राद्येसौश्रापि कथितं पुरा ॥ ४ यदधीतं च पित्रा मे सम्यक्चैव ततो मया । तत्तावच्छृणु यो देवैः सेन्द्रैः साप्रिमरुद्गणैः । पूजितः प्रवरो वंशो भृगूणां भृगुनन्दन ॥ ५ इमं वंश्वमहं ब्रह्मन्मार्गवं ते महाम्रुने ।
निगदामि कथायुक्तं पुराणाश्रयसंयुतम् ॥ ६
भृगोः सुद्यितः पुत्रश्च्यवनो नाम भार्गवः ।
च्यवनस्थापि दायादः प्रमतिनीम धार्मिकः ।
प्रमतेरप्यभूत्पुत्रो घृताच्यां रुरुरित्युत् ॥ ७
रुरोरपि सुतो जज्ञे शुनको वेदपारगः ।
प्रमद्भरायां धमीत्मा तव पूर्वपितामहात् ॥ ८
तपस्ती च यशस्ती च श्रुतवान्ब्रह्मवित्तमः ।
धर्मिष्टः सत्यवादी च नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ९

C. 1, 678 B. 1, 5, 11 K. 1, 5, 11

Ko. 1. 3. 1 B4 D1-3. 6 लोम° (as in toxt); T G2. 5. 6 रोम°; the rest लोम° or रोम° (cf. v. l. 1. 1. 5, 8; 2. 70; 4. 3).

2 G1 missing. — ") G3 M2.4 याश्चेव (G3 "वं) (for पुरा"). K M2 च (for हि). — b) T कीर्तिता: (for धीम"). — ") K4 Ñ V1 B1.2.4.5 D3.4.6.7 M1.3.5 तत्; B3 Da Dn D1 ये (for ता:). G3 M2.4 तसात्पुराण-मसाभि:. — d) K2 स्मृत्वा (m as in text); Ñ B3 D3.4.6.7 G3 श्रुतं. K1 Da Dn M5 श्रुतपूर्वा:; K4 V1 B1.2.4.5 D1.5 M1-4 श्रुतपूर्व. Ñ1 सर्व (for पूर्व). D2 तथा (for तव).

3 G1 missing. — °) K1 दिस्यां; G2 पुण्यां (for एतां). M1.8 (inf. lin.) कथायोगं. — d) K कल्पाः (K0 कथाः). K0.1.8 B2 D2 M3 साः; G0 तत्. K0.8 G5 न च; G3 ततः (for तव). B2 विस्तरेण तपोधन (m as in toxt).

4 G1 missing. — Ko.s. i B1. i D1.s. i सौतिर ; K1 S (G1 missing; G3 with prefixed श्री) सूत:. — ") Ko यदा; K1 त्वया; K2. i D2. s तदा; G (G1 missing) सदा; M1 तथा (for पुरा). — b) K3 Ñ V1 B1 Dn D1. s T G2.6 'श्रेष्टेर्स'. — c) Dn D1 'विप्राप्येस्. — d) T यद्यापि. N (except K3) यथा (for पुरा).

5 G1 missing. G3 om. 5°-7°. — °) D5 द्वि (for ख). K D3 °तं हि मे पित्रा. — °) D5 श्रुतो (for ततो). K1 यद्धीतं च वे मया; M2 सम्यद्धेपायनाज्ञ्या. — °) K0 D5 G6 तं (for तत्). Dn तावच्छुणुद्व (for तत्तावच्छु॰). K1.3 D1.3 G2.4.5 श्रुणुयाद्दे . — °) K0.2 सिद्धे:; G (G1 missing; G8 om.) सर्वे:. K D2.5 T M1 सा(K1 अ)- सिपुरोगमैं:; Ñ V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 सर्पिम . — °) B5 प्रमो (for प्रव °). — ¹) N (except K0-2.4 D2.5) G2.4.5 M1 मार्गवो. G6 मार्गव: पृथुनं . K1 सृगुवंशज.

6 G1 missing. G3 om. 6 (of. v. l. 5). V1 reads 6 in marg. — ") K3 B D (except D2.5) M1.3 (inf. lin.) पूर्व; G4-8 दिव्यं (for ब्रह्मन्). — ") K4 महारमने; D2.5 "रमनः. — ") B D (except D2.5) यथायुक्तं. — ") K1 "संस्थितं; G2 "श्चतं; G4 M1-3 "श्चितं; G5 "हितं; G5 "मञ्जूतं; M5 "श्चियं; Cd as in text. — After 6, B5 ins.:

215* श्रणुष्वावहितो ब्रह्मन्पुराणे यच्छ्रुतं मया। N (except Ko.1) ins. after 6 (Bs after 215*):

216* भृगुर्महर्षिभगवान्त्रक्षणा वै स्वयंभुवा। वरुणस्य कतौ जातः पावकादिति नः श्रुतम्।

After 216*, \tilde{N}_2 V₁ ins. a passage given in App. I (No. 6).

7 G1 missing. G8 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). — a) D2.5 T मु; G5.6 च (for मु-). — c) Ñ V1 B (except B5) D (except D2.5) च (for आपि). — d) Ko D2.5 भार्गीच: (for धार्मि).

8 G1 missing. — d) D3.6.7 vá (for vá-). K1 Ñ2 V1 B5 Dn D2.4 (by corr.) S (except M2-5; G1 missing) HE:.

9 b) Ti G (except Gs; Gi missing) "वान्धर्म".

- °) Ki Ti झिख्छ:; Ñ2 Vi D (except Da D2.5)
धार्मिक:. - d) Bs नियतवत:; D (except Da D2.6)
"ताश्वा:; Cd Nilp as in text. - After 9, Ñ Vi B
ins. an additional colophon: इस्यादिपर्वणि पोसोमे.

10 Ki S (Gi missing) om. उवाच. — °) D2. 5 कथं प्राप्त (for परि°). — °) Bim तस्त्र°; D2 T G (except Gs; Gi missing) सुन्नत (for पृस्क्र°).

11 G1 missing. — Ko. s. 4 Ñ V1 B D (except D2. 5) सीतिर'; K1 S (G1 missing) स्त:. — ") T2 G4. 5 प; G6 M1.2 तु (for पु-). — ") N (except K

C. 1.874 B. 1.5.12 K. 1.5.12 द्गीनक उवाच । स्रतपुत्र यथा तस्य भागेवस्य महात्मनः । च्यवनत्वं परिख्यातं तन्ममाचक्ष्व प्रच्छतः ।। १०

सूत उवाच।

भृगोः सुद्यता भार्या पुलोमेत्यभिविश्रुता । तस्यां गर्भः समभवद्भगोर्वार्यसमुद्भवः ॥ ११ तस्मिन्गर्भे संभृतेऽथ पुलोमायां भृगृद्धह । समये समशीलिन्यां धर्मपत्न्यां यशस्त्रिनः ॥ १२ अभिषेकाय निष्क्रान्ते भृगौ धर्मभृतां वरे । आश्रमं तस्य रक्षोऽथ पुलोमाभ्याजगाम ह ॥ १३ तं प्रविश्याश्रमं दृष्टा भृगोर्भार्यामनिन्दिताम् ।

D2.5) transp. गर्भ: and समभ". — ") Ñ V1 B D श्रुपुर्वीर्थ-. K1 D2.5 -समन्वित:.

12 G1 missing. — ") K1 सद्यतेथ (sic); Ñ V1 B D (except D2.5) M3 [S]थ (B3 Da च) संभूते; T1 समुत्वन्ने; T2 G2.8.6 M2.4.5 समुद्धते.

13 G1 missing. — d) T1 G2 पुलोमेस्याज'; T2 'माभिज'. — For Da2 cf. v. l. 14.

14 G1 missing. — Da2 om. 14^{ab}. — ^a) Db (by corr.) Gs M1 तत्; M2-5 स (for तं). — ^b) T1 पुलोमामप्यनि. 14^b = 1. 6. 5^d. — Da1 ins. 217* (cf. v. l. 16) after 14^{ab}; Da2 (which om. 14^{ab}), after 13. — ^c) M हस्ल्येण; Cd as in text. — ^d) B3 D3.4.6.7 प्रत्यप्र.

15 G1 missing. — ") D5 प्रत्यागतं. K1 G2.4-6 त तं हष्टा. — ") G2.4-6 M1 चारहासिनी. — ") T1 वाक्ये"; T2 G (G1 missing) M (except M1) पासे" (for बन्धे"). — ") B1 D2 D6.7 T2 G1 तथा; D2 ततः.

16 G1 missing. — a) Ko Ñ V1 B D (except D2.5) G2.4-6 'सदा. — b) K1 D5 T हुट्छ्याभिनिपीडित: (K1 'तं); K2 'पीडित:; G (G1 missing) 'थेन निपीडित:; M 'ट्छ्र्येण निपी' (M4 by corr. 'डित:). — b) K8 ह्या छान्त; Dns हुट्येना (for हुट्यम्पूत्). S (G1 missing) 'ट्यमा (M2.6 'नो) भूत्वा. Ñ1 V1 Dn D1.2.4.6.7 राजन; Ñ2 विह्रन; B4 विद्वान (m as in text); B5 Da झहान् (for सप्र). — b) K1.2 Ñ V1 'पुं तां; B6 M2-4 'पेतां; T1 G4.5 'पेतां; T2 M6 'पेतां; Cd as in text. — K1 (om. line 1). 4 Ñ V1 B Dn D1 (om. line 1). 8.4.6 (om. line 1) ins. after 16: Da1, after 14ab; Da2 (which om. 14ab), after 13:

हुच्छयेन समाविष्टो विचेताः समपद्यत ॥ १४ अभ्यागतं तु तद्रक्षः पुलीमा चारुदर्शना । न्यमश्रयत वन्येन फलमूलादिना तदा ॥ १५ तां तु रक्षस्ततो ब्रह्मन्हुच्छयेनाभिपीडितम् । दृष्ट्वा हृष्टमभूत्तत्र जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ॥ १६ अथाप्रिशरणेऽपश्यञ्चलितं जातवेदसम् । तमपृच्छत्ततो रक्षः पावकं ज्वलितं तदा ॥ १७ शंस मे कस्य भार्येयमग्ने पृष्ट ऋतेन वै । सत्यस्त्वमसि सत्यं मे वद पावक पृच्छते ॥ १८ मया हीयं पूर्ववृता भार्यार्थे वरवणिनी । पश्चात्त्वमां पिता प्रादाद्भगवेऽनृतकारिणे ॥ १९

217* जातमित्यबवीत्कार्यं जिहीर्धुर्मुदितः ग्रुभाम् । सा हि पूर्वं वृता तेन पुलोमा तु ग्रुचिस्मिता। तां तु प्रादात्पिता पश्चाद्मगवे शास्त्रवत्तदा। तस्य तित्किल्बिपं नित्यं हृदि वर्तति भागेव। इदमन्तरमित्येवं हृतुं चक्रे मनस्तदा।

[Cf. 19, 21 below. — (L.1) K4 Ñ V1 B1m Da Ds. 4 कृतिम ; B हृतिम . K4 वीरमा तं; Ñ1 वीचासौ; V1 B Da Ds. 4 वीदेनां (B3 वीचेनां). K4 विजिही पुंसिनिता; Ñ1 B1 तां जिही पुंसिन: शु; V1 Bs-5 Da Ds. 4 विजिही पुंसिन: शु; V2 Bs-5 Da Ds. 4 विजिही पुंसिना: शु; B2 जिही पुंस्तामनिदितां (=10^d).— (L.2) Ñ1 B Ds. 4 पुलोमेन (Bs. 5 क्रेंब).— (L.3) V1 B1.2 हुष्टों (for पश्चाद्). Ñ2 Da Ds. 4 मंत्र; V1 B2.8.5 शास्त्र वित्तत्ता.— (L.4) Ñ2 B लें हृदि संपरिवर्तते.] 17 G1 missing.— b) Ko Ñ2 D (except Ds)

ज्वलंतं; Ñ1 जविर. — a) Ñ1 जविर्तं.

18 G1 missing. — Before 18, D4 marg. (sec. m.) ins.: रक्ष उवाच (cf. v. l. 23). — b) K1 G8 अग्नि:; K4 मया (for अग्ने). K3 पूर्वं; Ñ V1 Dn D1 पृच्छे; B5 पृच्छामि (for एए:). Da स तेन; G6 M1 वदस्व (for ऋते). S (except M1; G1 missing) मे (for वे). D5 अग्ने त्वं पृच्छतो मम. — c) K1 Ñ2 B1.8-5 Da Dn D1.8.4 मुखं; K4 corrupt; Ñ1 B2 D6.7 G2.4.6 सत्वं (for सत्वः). K1.8 Ñ V1 B D (except D5) देवानां (for सत्वः मे). S (except G3; G1 missing) वे (for मे). — d) M1.5 तदा पा. K D5 G3.6 पृच्छत:.

19 G1 missing. — ") K (except K1) Ñ2 V1 B1 D (except Da) बृता पूर्व. — ") N (except Ko-2 Ds) om. तु. — ") Ñ2 V1 [5] बृतकारक:; T भूरितेजसे; Dn (MSS. erroneously) and Nilp both as in text.

सेयं यदि वरारोहा भृगोर्भार्या रहोगता ।
तथा सत्यं समाख्याहि जिहीर्षाम्याश्रमादिमाम्।।२०
मन्युर्हि हृद्यं मेऽद्य प्रदहिश्व तिष्ठति ।
मत्पूर्वभार्या यदिमां भृगुः प्राप सुमध्यमाम् ।। २१
तद्रक्ष एवमामन्त्र्य ज्वलितं जातवेदसम् ।
शङ्कमानो भृगोर्भार्या पुनः पुनरपृच्छत ।। २२
त्वममें सर्वभृतानामन्तश्ररसि नित्यदा ।

साक्षिवत्युण्यपापेषु सत्यं ब्र्हि कवे वचः ॥ २३
मत्पूर्वभार्यापहता भृगुणानृतकारिणा ।
सेयं यदि तथा मे त्वं सत्यमाख्यातुमहिस ॥ २४
श्रुत्वा त्वत्तो भृगोर्भार्या हरिष्याम्यहमाश्रमात् ।
जातवेदः पत्रयतस्ते वद सत्यां गिरं मम ॥ २५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सप्तार्चिद्वः खितो भृशम् ।
भीतोऽनृताच शापाच भृगोरित्यव्रवीच्छनः ॥ २६ हुः १.5%

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः॥५॥

220*

 $\mathfrak{B}^{\mathrm{Nil}}$: अत एव तस्याः पिता अनृतकारकः। अनृतकारिणे इति पाठे तु भृगोरेव विशेषणं। $\mathfrak{B}^{\mathrm{Cf. also}}$ 24^{b} .

20 G1 missing. T1 om. 20%. — °) K4 T2 G2-5 M मनाख्या°. — d) G2 °पीदाश्र"; M2.5 °पीदाश्रमामिमां.

21 G1 missing. — ") K1 हृद्ये सोद्य. K2 मन्युर्भे हृद्ये हाद्य; Ñ V1 B D (except D2.5) स मन्युस्तत्र (D1 "स्य) हृद्यं. — ") D5 G2.4-6 निर्देह"; T1 दृहसीव च; T2 G3 M दृहस्तिव च. — ") Ñ V1 B D आप (D2 as in text; D5 प्राप्य); T G2.8 M2.4.5 प्राप्त: — After 21, G2.4.5 ins.:

218* असंमतं कृतं मेऽच हरिष्याम्याश्रमादिमाम् । For latter half of this line, cf. 20^d , 25^b and v. l.

22 G1 missing. — Before 22, K1 ins. सूत:; Ñ V1m B1.2.4 Dn D1.3.4.6.7 सौतिरु; B3 Da सूत उ. — ") K3 Ñ V1 B D (except D5) एवं रश्चसामंद्य. — ") K3 Ñ V1 B D (except D2) M3.5 मानं.

23 G1 missing. — Before 22, D4 marg. (sec. m.) ins.: रक्ष उवाच (cf. v. l. 18). — ") K2 सर्वभावानां. — ") S (except T; G1 missing) अंतर्वसास. K D6 नित्यश: (K8 पावक); B2 T सर्वदा; D3 पावक:. — ") K2.4 कवे सम; D6 शुचे सम; M1 वची सम.

24 G1 missing. — a) D5 शो यतता. Ñ V1 B Dn D1.8.4.6.7 मत्पूर्वापहता भार्या. — b) G4.5 नृतचारिणा.

25 Gramissing. — *) Ms °माश्रयात्. N (except K D2.5) T ° ट्याम्याश्रमादिमां (T ° मात्ततः); cf. 20^d.

26 G1 missing. — Before 26, K1 ins. स्त:; V1 Bs Dns सीतिह°; B2.5 Da Dn1.n2 D1.8.4.6.7 स्त उ°. — ") N (except Ko-2) T1 G2.4.5 M1 तसीत°. — ") K1 Ñ2 V1 B1 Dn D1 "तोभवत्. Т2 "चिश्रेशदु:खित:. — After 26", T1 G2.4.5 ins.:

219* सत्यं बदामि यदि मे शापः स्याद्रश्चवित्तमात्। असत्यं चेदहं बूवे पतिष्ये नरकान्त्रमात्। After 26, N (except Ko.2 Ds; Ka marg.) Ti G2.4.5 ins.: अग्निस्वाच ।
त्वया वृता पुलोमेयं पूर्वं दानवनन्दन ।
किं त्वियं विधिना पूर्वं मञ्जवस वृता त्वया ।
पित्रा तु भृगवे दत्ता पुलोमेयं यशस्त्रिनी ।
ददाति न पिता तुभ्यं वरलोभान्महायशाः ।
अथेमां वेददप्टेन कर्मणा विधिपूर्वकम् ।
भार्यामृषिर्भृगुः प्राप मां पुरस्कृत्य दानव ।
सेयमित्यवगच्छामि नानृतं वक्तुमुत्सहे ।
नानृतं हि सदा लोके पूज्यते दानवोत्तम ।

[T_1 G_2 , 4.5 om. अग्निरं. — (L. 1) T_1 G_2 , 4.5 त्वया बृतेयं लोकेश. B Da दानवसत्तम (Bs m as abovo). — (L. 4) K_3 D_2 T_1 G_2 , 4.5 न तु तुभ्यं प्रदत्ता वै; K_4 \tilde{N} B Da तुभ्यं प्रदत्ता न तु वै; V_1 ददाति तुभ्यं न तु वै; D_3 , 4.6.7 प्रदत्ता न तु वै तुभ्यं. T_1 G_2 , 4.5 वरारोहा (for वरं). — (L. 5) T_1 G_2 , 4.5 अथेनां. K_4 V_1 B_3 m धर्मेण (for कर्मणा). — (L. 6) D_6 , 7 अपि (for ऋषिर्). T_1 G_2 , 4.5 गुरु: प्राप्तः. T_1 G_2 , 4 तं (for मां). — (L. 7) K_4 \tilde{N}_1 V_1 B_5 पृष्ट: सत्येन चैवा(K_1 देखा)हं नां. — (L. 8) K_4 च सतां; B (except B_4) हि सत्तां; T_1 G_2 , 4.5 स (G_4 हि) तदा (for हि सदा). T_1 G_2 , 4.5 पूज्यं (G_5 ° वं) दानवसत्तम.

Colophon missing in G1; D5.0 om, it. — K इ° श्रीम° (K1-3 om. श्री°) आदि° पोलोमे (K1.3 om. पो°) अग्निएच्छा नाम (K1 om. अग्निँ नाँ and cont. ॥ ९ ॥; K2 cont. ॥ ९ ॥; K3 marg. sec. m. cont. अध्याय: ॥ ५ ॥); Ã V1 इ° श्रीम° आदि° पोलोमपर्वणि पुलोमाग्निसंवादे पंचमो° ॥ ५ ॥; B Dn1. n2 D1 इ° महा° (B2.4.6 Dn1. n2 D1 om. म°) आदि° पोलोमे; D4 इ° महा° आदि° पोलोमे अग्निवाक्यं; Dn3 इ° श्रीम° आदि° पंचमो° ॥ ५ ॥; D2 आदि° अग्निवाक्यं; Dn3 इ° श्रीम° आदि° पंचमो° ॥ ५ ॥; D2 आदि° अग्निपुच्छा नाम ॥ ५ ॥; D3.4.7 इ° आदि° पोलोमे (D4 marg. sec. m. cont. पंचमो°; D7 cont. ॥ ५ ॥); T इ° श्रीम° आदि° पोलोमे भागेववंशकथनं (T1 om. न्वंश-) नाम पंचमो° (T2 चतुथों°); G2.3 इ° श्रीम° (G3 श्रीमन्म°) पौलोमे पर्वणि पंचमो° (G2 चतुथों°); G4 पौलोमे भागेवकथनं नाम चतुथों°; G5.0 इ° श्रीम° (G6 om. श्री°) आदि° चतुथों° ॥ ४ ॥; M इ° पौलोमे पंचमो°.

Ę

C. 1. 897 B. 1. 6. 1 K. 1. 6. 1

सृत उवाच।

अग्नेरथ वचः श्रुत्वा तद्रक्षः प्रजहार ताम् । ब्रह्मन्वराहरूपेण मनोमारुतरंहसा ॥ १ ततः स गर्भो निवसन्कुक्षौ भृगुकुलोद्धह । रोपान्मातुश्युतः कुक्षेश्यवनस्तेन सोऽभवत् ॥ २ तं दृष्टा मातुरुदराच्युतमादित्यवर्चसम् । तद्रक्षो भस्मसाद्भृतं पपात परिमुच्य ताम् ॥ ३ सा तमादाय सुश्रोणी ससार भृगुनन्दनम् । च्यवनं भागवं ब्रह्मन्युलोमा दुःखमूर्च्छिता ॥ १ तां दद्शे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः । रुद्तीं वाष्पपूर्णीक्षीं भृगोभीर्यामनिन्दिताम् । सान्त्वयामास भगवान्वधूं ब्रह्मा पितामहः ॥ ५ अश्रु बिन्दू द्भवा तस्याः प्रावर्तत महानदी । अनुवर्तती सृति तस्या भृगोः पत्न्या यश्चस्विनः ॥ ६ तस्या मार्ग सृतवतीं दृष्ट्वा तु सरितं तदा । नाम तस्यास्तदा नद्याश्वके लोकपितामहः । वधूसरेति भगवांश्यवनस्याश्रमं प्रति ॥ ७ स एवं च्यवनो जन्ने भृगोः पुत्रः प्रतापवान् । तं ददशे पिता तत्र च्यवनं तां च भामिनीम् ॥ ८ स पुलोमां ततो भार्यो पप्रच्छ कृपितो भृगुः । केनासि रक्षसे तस्य कथितेह जिहीषवे । न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्यो चारुहासिनीम् ॥ ९

6

1 In G₁, 1-8^{ab} is lost on a missing folio (9); cf. v. l. l. 3. 138. — Ds T2 G2.8 M4 om. स्त उ°. Ko.s.4 Ñ V1 B D (D5 om.) सोतिर°; K1 T1 G4.5 M1.8.5 सत:; M2 औ. — b) B3 राक्षस: प्र°.

2 Gimissing. — ab) G4-6 Mi transp. नभी and इक्षी. K2 B5 D2 S (except M1-4; Gimissing) 'द्वह:; Bi 'द्भव: (m as in K2 etc.). — ') D5 corrupt. D6.7 'त: कुद:.

3 G1 missing. — a) D1 नंदत्या मातु°. — b) Da T °त्यतेजसं.

4 Gi missing. Ds om. 4. — b) K2 'नंदन:; K3 Dn Di M (except Ms) 'न. — ') N (except K D2; D5 om.) 'वं पुत्रं. — ') Vi पुत्रदु:खिता; T सृशदु:खिता.

5 G1 missing. D1 om. 5 a ed. — a) K2 चें अहान्. — b) K4 वधूं छो ; D8 जहाा छो . — K1.2 D7 T G8.6 M (l hapl.) om. 5 a et. B3 ins. 5 d in marg. — c) Ko.8 Da1 D6 G2.4.5 रुदंती. K4 रुद्धाक्षी. — 5 = 1. 5. 14 b. — f) D5 जहानिए .

6 G1 missing. — D4 ins. 6a-7b in marg. sec. m.
— a) K3 'बिंदुभवा. D5 'बिंदुभवत्तस्या:; G4.5 M1
'बिंदोस्ततस्त'. — ') Hypermetric! Ko T1 M4 अनुवतिनी; K8.4 'वर्तती; Ñ V1 B Da D3.5.7 आ(V1 प्रा)वर्त';
D2.4 T2 G4-6 'बरमें (T2 G6 'स्प्र); G2.8 M2 'बर्ती; M1

° यांती; Ms. 5 ° मार्ग. K2 Ñ1 V1 सुतं; K3.4 B2 (m as in text) सृतं; D2 G4-6 M सृता (M1 स्मृता; M5 गता); D4 T2 G2.3 सृता; T1 सृति. Cd स्मृति: (? read सृति:.) Dn D1 अनुवरमां(Dn2 ° स्वां)श्रिता; D5 अन्ववर्तत सा. — a) Da1 पृत्ती. K4 Da1 D5 यशस्त्रिनी; Ñ Dn D1.3.6.7 तप°. M1 मृगोर्वासाद्यास्विनी.

7 G1 missing. — For D4 of. v. l. 6. — a) Ñ2 D4 T2 सुतवती; G6 गत. — b) Ñ2 B (except B3) D4 तां दृष्ट्वा स. — B3 ins. 7°de/ in marg. — c) D4.5 G2.3 तथा. Da1 चक्रे (for नद्या:). — d) Da1 झह्या (for चक्रे). — c) Da B3 विख्याता (for भग°).

8 G1 missing for 8^{ab}. — ^a) Ko.1 एवं स (by transp.). Dn2 Ds G2.4-6 एव. — G1 (fol. 10^a) resumes with 8^c. — ^c) T तदा त^c. — ^d) K4 मानिनीं; Ñ V1 B Da Dn1 D1.3 (before corr.). र भावि (of. 1. 9. 5 and v. l.).

9 a) D5 T2 G4-8 M1 तदा आ°. — b) G8 अप्रक्रत.
— Before 9°d, Ñ V1 B8m.4 Dn D1.4m T1 ins.
अनुग्रवाच; De अनुग्: — ') Ñ1 V1 केनेह; G1 वापि.
G2.8 दक्षसैतन्से. — a) Ko corrupt. G4 कथिता वि; G6
'ता हि; M8 ते वि-(for कथितेह). G1 वेते. K1 रक्षिणेह
निवेदिता; Ñ V1 B D (except D2) T कथिता स्वं (Dn2 स्वा; D5 ह) जिहीचेते (Da T वे as in text); G2 कथ्य
स्वं जिहीचेता; G6 ता विजिशीचवे; of. v. l. 11°. — ') K1

तत्त्वमाख्याद्दितं द्यद्य शप्तुमिच्छाम्यहं रुषा । विभेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥ १० पुलोमोवाच ।

अग्निना भगवंस्तसै रक्षसेऽहं निवेदिता । ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ ११ साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता । भसीभृतं च तद्रश्लो माम्रत्सृज्य पपात वै ॥ १२ सृत उवाच ।

इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् । श्रश्चापाग्रिमभिक्कद्धः सर्वभक्षो भविष्यसि ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्टोऽध्यायः॥६॥

9

सूत उवाच । शप्तस्तु भृगुणा विद्वः कुद्धो वाक्यमथात्रवीत् । किमिदं साहसं ब्रह्मन्कृतवानसि सांप्रतम् ॥ १ धर्मे प्रयतमानस्य सत्यं च वदतः समम् ।

Gs M2.4.5 त्वा (for त्वां). — !) B1 (m as in text). 2.4 'सिनि.

10 °) Ko हवं; Di तत् (for तं). Ki त्वद्य; Ks महां.
— °) Ks °च्छामि तं. — °) Dni विभेत; Dns Gs विभेद;
Ti Gs.s प्रविभेत्. — व) Ki Ds.s Gi.s.s वायं. Mi कस्य वार्च्यं हाति°.

11 Som. इवाच. — b) K1 D1 'से ह. M1 'से सिक '. G2.3 M2-5 कथितेह (G2.3 'ताई; M3 'तेव; M1.5 'ते वि·) जिहीपेंबे; of. 9d. — d) K1 यथा (for हव).

12 b) M1 चास्मि मो. Ko.2 मोचिता; T1 रिक्षिता.
— ') B5 हतं. Ko.4 D2.5-7 S (except G1-3 M1) तु (for च). — ') K2 समुत्स्उय; G3 मां मुमोच. Ñ V1 B Da D5 ह (for चे).

13 D2.8.7 T1 M2.4.5 om. सूत उ. Ko.2.1 Ñ V1 B Da D4 सोतिर, K1 T2 (G2.3 with profixed श्री) M1.8 सूत: — K1 (hapl.) om. 13. — a) Da भा (sic) च. — b) Ñ V1 B D (except D3) M5 भितिक, M1 भिष् कु. — a) Ko.2.3 B3 (m as in text) Dn2 D1.7 T2 भविष्यति; G6 विदिति.

 पृष्टो यदब्रुवं सत्यं व्यभिचारोऽत्र को मम ॥ २ पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानमानोऽन्यथा वदेत्। स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान्॥ ३ यश्च कार्यार्थतत्त्वज्ञो जानमानो न भाषते।

C. 1. 914 B. 1. 7. 4

अप्तिशाप:); D_4 पौलोमे अप्तिशापे (marg. sec. m. 'शापो नाम पष्टो'); $D_{6.7}$ हूं आदिं (D_{6} cont. पौलोमे); T^{1} G_{4} हूं श्रीम (G_{4} om. श्री') आदिं (T_{1} om. शां) पौलोमे पर्वण (T_{2} G_{4} om. पं) अप्तिशापो नाम पष्टों (T_{2} G_{4} पंचमों); G_{1} हूं आदिं पौलोमे अ्युवंशानुकीर्तनो अप्तिशापो नाम पंचमों; $G_{2.3}$ हूं श्रीम (G_{3} श्रीमन्म) पौलोमे पर्वण (G_{3} om. पं) पष्टों (G_{2} पंचमों; G_{3} cont. H_{3} H_{4} (G_{5} om. शां) पंचमों; G_{5} H_{5} (G_{5} om. शां) पंचमों; G_{5} H_{5} (G_{5} om. शां) पंचमों;

7

1 K1 G2.3 om. सूत उ' (for K1 of. v. l. 1. 6. 13). Ko.3.4 Ñ V1 B D (except D2.5) सोतिह'; S (G2.3 om.) स्तः. — b) K3 क्रोधाद्वा'. V1 'द्धो सृगुमथा'; D2 स कुद्धो वाक्यमव'. — Aftor 1ab, B3 D4 (sec. m.) marg. ins. अग्निहवाच. — a) K4 Ñ B D (except D2.5) मां प्रति (for सांप्र').

2 °) K1 समं (for सत्यं). K1.3 Š V1 D1 मम; K2.4 D6 T स्वयं (for समम्). — °) K2 यदवदं; D5 यदि वदेत्; T1 M2-5 'ब्रवं; G1 M1 [5]हमबु'; G5 'ब्रवन्.

3 °) T1 °क्षी दु:साक्ष्यं. K D2.5 पृष्टः साक्षी तु यः साक्ष्ये (K1 D5 °क्ष्यं). — °) Ko जानन्योस्मान्यथा; K1 D8.5.7 जानक्षय्यः; K2.4 जानतोत्यः; K3 D6 जानन्योप्यः; Ñ V1 B Da Dn D4 जानानोत्यः (Dn1.n2 °नो ह्यः); D1 जानतो ह्यः; T1 G4.5 जानानश्चाः (of. v. l. 4°). D2 जानानो ह्यथभ भवेत्. — °) K0.2 D5 transp. स and सप्त. K1 °नात्मना. D6 स पूर्वमात्मनस्तत्र. — d) K D2.5 हुस्कान् (K5 सप्त).

4 b) Ko.4 Do.7 जानतोपि; K1.8 D2.5 नम्मपि; K2 Ñ

C. L. 14 B. 1. 7. 4 K. 1. 7. 4 सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र संशयः ॥ ४
शक्तोऽहमपि शप्तुं त्वां मान्यास्तु ब्राह्मणा मम ।
जानतोऽपि च ते न्यक्तं कथयिष्ये निवोध तत् ॥ ५
योगेन बहुधात्मानं कृत्वा तिष्ठामि मूर्तिषु ।
अग्निहोत्रेषु सत्रेषु कियास्त्रथ मखेषु च ॥ ६
वेदोक्तेन विधानेन मिय यद्भूयते हविः ।
देवताः पितरश्चेच तेन हप्ता भवन्ति वे ॥ ७
आपो देवगणाः सर्वे आपः पितृगणास्तथा ।
दर्शश्च पौर्णमासश्च देवानां पितृभिः सह ॥ ८
देवताः पितरस्तस्मात्पितरश्चापि देवताः ।
एकीभूताश्च पूज्यन्ते पृथक्त्वेन च पर्वसु ॥ ९
देवताः पितरश्चैच जुह्नते मिय यत्सदा ।
त्रिदशानां पितृणां च मुखमेवमहं स्मृतः ॥ १०

V1 B Da Du D1. 8. 4 G4. 5 जानानोपि; of. v. l. 36.

अमावास्यां च पितरः पौर्णमास्यां च देवताः ।
मन्मुखेनेव ह्यन्ते भुक्षते च हुतं हिवः ।
सर्वभक्षः कथं तेषां भिवष्यामि मुखं त्वहम् ॥ ११
चिन्तियत्वा ततो विहिश्रके संहारमात्मनः ।
दिजानामित्रहोत्रेषु यज्ञसत्रिक्षयासु च ॥ १२
निरोकारवपद्वाराः स्वधास्ताहाविवर्जिताः ।
विनामिना प्रजाः सर्वोस्तत आसन्सुदुःखिताः ॥ १३
अथर्षयः समुद्विमा देवान्गत्वाञ्चवन्वचः ।
अमिनाभात्कियाभ्रंभाद्धान्ता लोकास्त्रयोऽनधाः ।
विधध्वमत्र यत्कार्यः न स्यात्कालात्ययो यथा ॥ १४
अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणम्रुपगम्य तु ।
अमेरावेदयञ्शापं कियासंहारमेव च ॥ १५
भृगुणा वै महाभाग श्रसोऽभिः कारणान्तरे ।

^{5 °)} T2 G6 ° मिभिशासुं. — °) B8 m ते (for तु). — °) N (except K D2.5) ब्रह्मन् (for ड्यक्तं). — °) K2.3 कथयामि. D5 यत् (for तत्).

⁶ a) T1 Gi-8 M एकोइं; Cd योगेन (as in text).

- b) B1. s (m as in text) D5 सर्वेषु; Cd स्त्रेषु (as in text).

- b) Ko क्रमेख्य ; K1. 2 Ñ V1 B5 D (except Da1 D2-5) T1 G1-6 कियासु च.

⁷ b) K_2 एवं (for यत्). — After 7^{ab} , K_1 reads 10. — $7^{a} = 10^{a}$. — 4) G_{4-6} M_1 त्सास्तेन (by transp.). $K_{0,2}$ G_{1} =; \tilde{N}_{2} B D_{3} D_{3-7} G_{3} ; D_{1} T $G_{2,8}$ g (for \tilde{G}).

^{8 &}quot;) M3 (by corr.) आयुर्देव". — b) G2.3 देवा: पितृ"; M8 (by corr.) आयु: पितृ". G1 "स्तत:. — Ko om. 8°-9b. — c) K (Ko om.) D2.5 T1 M1 द्शे च. K1 मास्यां; K2-4 मास्यं; D2.5 T1 M1 पूर्णमासं; G (except G2.3) M2-5 पूर्ण".

⁹ Ko om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — a) D6 G6 पितृत्तिः. K1 चैव (for तस्मात्). — b) K1 चैव (for चापि). — c) Dn इश्यंते (for पूज्यन्ते). — d) B1 कर्मसु; D6.7 सर्वतः.

¹⁰ K1 reads 10 after 7ab. — 10a=7°. — a) S देवाश्र. M पितरोशंति. — b) S (except Ge M) धि सर्वदा. N (except K D2.5) शुंजते मिय यदुतं (B1m मन्युखेनेय शुंजते). — c) K1 N V1 B Da Dn1.n2 D1.8.4.6.7 G3 M2.4 देवतानां; Dns G2 Ms.5 देवानां च. — d) N (except K D2.5) भेतदहं; G2 भेवंविध: (inf. lin. महत्). N (except K1.4) Ge स्मृतं.

¹¹ ab) T अमायां चैत्र. Ñ V1 Dn D1 हि; M1.3 तु (for च both times). — °) K0 M2.4 तन्मुखे°; G2.3 यन्मुखे°. K2 Ñ1 B (except B3) °खे चैत्र. D5 जुह्नते. — d) G3 हूयंते (for मुझ°). T G1-8 यदुतं. — °) K1.3.4 Ñ V1 B1-3 Da2 Dn (except Dn2) D5 M4 त्वेषां; M2 चेषां. — f) K1.2 G2.3 इथं (for मुखं).

¹² Before 12, N (except K Ds) ins. सोतिस्वाच.
— ") Ñı श्रावियत्वा. — ") Mı.s यज्ञे (for यज्ञ-).
Ko Bs "क्रियादिस.

^{13 °)} Ko निराकार'; Ds निराकारवषद्वार-; Ds. 1 M1 ° वपद्वार-. — b) Ko Ds स्वाहास्वघावि'; Ñ V1 B Da Ds. 4.0.7 स्वाहाकारवि'; T2 'स्वाहादि'. — °) Ds. 1 'ना तत:. — d) Ñ V1 Dns Gs तम्र; Dc. 1 Gs. 3 मजा:; T Gs M2-4 तदा; Ms सदा (for तत:). K (except K3) G2.3 M (except M1) चासन्; Gs ह्या'.

¹⁴ b) D1 G8 नत्या. — Before 14cd, B3 ins. ऋषय ऊचु: (of. v. l. 15-17). — b) K V1 B (except B1m. 5) Da D2-5 शापांकि (B2 m नाशिक; B5 m शापांत्); D6. 7 शापिकि — b) B2 (m as in text). 5 अष्टा; G1 म्हा (for आन्ता). K1 Dn2 कासाथा . D5 अयसाथा. — b) G2. 8 सत्यव ; Cd as in text. D6 किमन्न वद तत्कार्य. — b) D2 G4-6 M1.2.4 महान्; D6 तथा (for यथा).

¹⁵ Before 15, Bs ins. सीतिरुवाच (of. v. l. 14, 16, 17). — ") K2 अथर्षयो देवताझ. — b) B ते; Ds Gs च (for तू). Gs.s प्रजस्मतु:.

¹⁶ Before 16, Bs ins. देवा ऋतु: (cf. v. l. 14, 15, 17). — ") Ks Gs "भागः. — ") Ds S (Gs. s corrupt)

कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक्तथा।
हुतभुक्सर्वलोकेषु सर्वभक्षत्वमेष्यति।। १६
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामिश्रमाहूय लोककृत्।
उवाच वचनं श्रुक्षणं भूतभावनमञ्ययम्।। १७
लोकानामिह सर्वेषां त्वं कर्ता चान्त एव च।
त्वं धारयसि लोकांस्नीन्क्रियाणां च प्रवर्तकः।
स तथा कुरु लोकेश नोच्छिद्येरन्क्रिया यथा।। १८
कस्मादेवं विमृदस्त्वमीश्वरः सन्हुताश्चनः।
त्वं पवित्रं यदा लोके सर्वभूतगतश्च ह।। १९
न त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेष्यसि।
उपादानेऽर्चिषो यास्ते सर्वं धक्ष्यन्ति ताःशिखन्॥२०

'मुखं. — ^a) Ko 'भागांश'; M1 'भागम्न'. G (except G1) M1 तदा. — ') B1 (m as in text). 5 'लोकेश; B3 Da G3 'भूतेषु; D2 'लोकस्य.

17 Before 17, Bs ins. सोतिहवाच (cf. v. l. 14-16); T2 G4-6 सूत:. — ") Ko.2 Bt D4.6.7 च; K3.4 अथ (for तु). D2.5 T G1-3.5 M (except M1) तद् (G2 तु) वचनं ते". — b) D (except D2 D2.5) विश्वकृत्. — d) K1-3 D2.5 T "सञ्ज्यः.

18 Before 18, Ñ V1 B3 ins. ब्रह्मोवाच; S (except G4.5 M1) ब्रह्मा. — a) G1 °मिप; G2.3 M1 °मिव. T लोकानां च ऋषीणां त्वं. — b) K1 शांतिरेव; D5 चांतमेव. D1 T कतीं चांतक एव च; G1 त्वं कतींतक एव च. — c) D5 भूतांस्त्रीन्. — d) T2 श्रयाणां; D6 गुणानां. G4.5 M1 त्वं (for च). — c) K1 G4-0 M1 देवेश; B5 (m as in text) लोकेपु. K0.2 तथा कुरुष्व लोकेपु. — l) K0 नोच्छियंते; K8 'थेत. Ñ V1 B Da Dn D1 यथा किया; (by transp.); D6 यथा तथा; G1 कियास्तथा; G4-6 'दय:.

19 a) Ko यसा'; T G2.4 M1 तसा'. G1 सन् (for त्यम्). — b) Go ईशस्त्वं हि. K3 सद्; D2.5 T G1-5 त्वं (for सन्). All MSS. except Ko.2.4 Da1 D1 G1-3 M5 श्वन. — b) Dn3 D2.5 पवित्रः. Ñ1 अथो; Ñ2 V1 B1.2.5 Dn D1.3.4.6.7 M8 सद्।; B8 Da D2.5 T G1-8 M2.4.5 यथा. — d) K1 Dn D1.8.6 T शतिश्व; M1.3 हितश्व. G1 शतिस्था. K (except K1) हि (for ह).

20 a) T G2.3 M (except M1) 'प्रकारेण. — b) Ko 'भक्षो भविष्यसि. — c) N (except Ko-3 D5) अपाने आ (Ñ V1 Da2 स्व) चि'; G1.2 उदपानेचि'; M8 'दानाचि'. — d) K1 Ñ V1 B D (except D3.4) M5 भक्षंति. K1-3 B1 T G5 शिखा:. — After 20, N (except Ko-3

यथा स्याँश्विभः स्पृष्टं सर्वं श्चिच विभाव्यते ।
तथा त्वदिनिर्देग्धं सर्वं शुचि भविष्यति ॥ २१
तदमे त्वं महत्तेजः खप्रभावाद्विनिर्गतम् ।
स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृपेर्विभो ।
देवानां चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम् ॥ २२
एवमस्त्वित तं विहः प्रत्युवाच पितामहम् ।
जगाम शासनं कर्तुं देवस्य परमेष्टिनः ॥ २३
देवर्पयश्च मुदितास्ततो जग्मुर्यथागतम् ।
ऋषयश्च यथापूर्वं कियाः सर्वाः प्रचिक्तरे ॥ २४
दिवि देवा मुमुदिरे भूतसंघाश्च लौकिकाः ।
अग्निश्च परमां प्रीतिमवाप हतकल्मपः ॥ २५

C. 1. 937 B. 1. 7. 28 K. 1. 7. 28

D2.5) ins.:

221* ऋव्यादा च तनुर्या ते सा सर्व भक्षयिष्यति।
21 D1 om. 21. — °) Ko ° चिभिद्देग्धं; K1 corrupt;
Bs 'चिषा द'; D2.5 'चिभि: स्पृष्टं; D8 G3 M2.4 'चिनिर्द'.
B3 (m as in text) यदा यदचिनिर्द'. — ") G4-8

M1 शुद्धं वि[°].

22 °) T महाभाग; G1 M (except M1) महातेजा:; G2.8 महातेज:. Ko तद्मे त्वमभूते°; Ñ V1 B D (except D2.5) त्वमभे परमं तेज:. — b) D5 T G3 M1 भित:; G2 भितं. — c) D2 ते शापं. — d) G2.3 मोकुमहंसि सुवत. — c) K (except K1) G6 चात्मना; T1 G5 आत्मनो; G4 आत्मना. T3 च महाभाग. — f) Ko D5 M2 त्वन्मुखे. T2 मखे. K2 मुखे गतं.

23 Before 23, Ko Ñ V1 B D (except Da1 D2.5) ins. सीतिरुवाच (B5 सूत उ°); S (except T2 G1-3) सूत:.
— °) K1 तं झि:. — °) K1.4 D2.5 S (except G2 M3) प्रत्युक्तवाथ (T2 किवा च). — After 23°6, B1 ins. 222* (cf. v. l. 25).

24 b) Ñ V1 B Da Ds. 4. 6. 7 T G6 प्रतिज°; D6 G1-4 M2-4 तथा ज°. — d) K1 M1 सर्वे.

25 a) D2 प्रमुद्धि. — b) M1 देवसंघा:. — d) Ko Ñ Da 'किस्विप; K1 B5 T गतक'; V1 गतकिस्विप:; G (except G4) M4 हतक'. — B3-5 D1.3-5 ins. after 25: B1, after 23ab: K4 marg., after 26ab: D6, after 224* (of. v. l. l. 8. 2):

222* एवं स भगवान्शापं लेभेऽभिर्मृगृत: पुरा।
After 25, De ins. सूत उवाच, which is followed by
(the first occurrence of) 1. 8. 2°d; then follows 224*
(cf. v. l. l. 8. 2); and finally 222*.

C. 1. 938 B. 1. 7. 29 K. 1. 7. 29 एवमेष पुरावृत्त इतिहासी श्रिशापजः।

। पुलोमस विनाशश्र च्यवनस च संभवः॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

सूत उवाच ।
स चापि च्यवनो ब्रह्मन्भार्गवोऽजनयत्सुतम् ।
सुकन्यायां महात्मानं प्रमतिं दीप्ततेजसम् ॥ १
प्रमतिस्तु रुरुं नाम घृताच्यां समजीजनत् ।
रुरुः प्रमद्वरायां तु शुनकं समजीजनत् ॥ २

तस्य ब्रह्मञ्जरोः सर्व चरितं भूरितेजसः । विस्तरेण व्रवक्ष्यामि तच्छण त्वमशेषतः ॥ ३

26 Before 26, Dr ins. सूत उवाच. — a) Da T °मेव; D2.5 °मेतत्. K1 मया प्रोक्त:; D2 T2 G3 °वृत्तं. — After 26ab, K4 ins. marg. 222* (of. v. l. 25). — D3 om. 26bcd. — e) Ko.3.4 पुलोक्सत्त; K2 Dn D2.5 M3 (inf. lin. as in text). 4.5 °क्सश्च; Ñ V1 B Da D1.6.7 G4°क्सोध. Ñ V1 Dn D1 विनाशोध. T पुलोमदेखनाश्चर.

Colophon om. in Ds. — Ko.2-4 द्व असि (K2.3 om. श्री") आदि" (Ko om. आ") पौलोमे (Ko om. पौ") अग्निप्रसादो (K_3 'शापो) नामाध्यायः (K_3 om. अध्यायः; K2.3 marg. cont. ॥ ७ ॥); K1 महा आदि ॥ ११ ॥; Ñ VI इं श्रीमं आदिः पोलोमपर्वणि च्यवनोत्पत्तिः सप्तमोः॥७॥; Bi.3 Da हु श्रीम (B3 Dai om. श्री) आदि पौलोमे च्यवनोत्पत्ति:; B2.4.5 हु आदि पौलोमे (B4 interp. अग्निशापमोक्षः) च्यवनोत्पत्तिः; Dni.ne Di.e. इ अादि पौलोमे (Dna cont. ॥ ९२६ ॥); Dna इ महा पौलोमो-पाख्यानं सप्तमो $^\circ$ ॥ ७॥; D_2 आदि $^\circ$ पौलोमं ॥ ७॥; D_4 T_1 ह्र $^\circ$ आदि पौलोमे सप्तमो ; Ds T2 G4 ह श्रीम (G4 om. श्री; D_5 om. महा $^\circ$) आदि $^\circ$ पौलोमे अग्निप्रसादो नाम (T_2 G_4 cont. पष्टो°); G1 इ° आदि° पौलोमे अग्निसर्वभक्षत्वं नाम पष्टो ; Gz. s. e इ धीम (Ge om. श्री) आदि (Gs om. आ°) पौलोमे (Ga.s om. पौ°) पष्टो°; Ga इ° श्रीमन्म° पौलोमे सप्तमो ॥ ७ ॥; M ह पौलोमे सप्तमो .

8

1 Bs Ds Cs om. सूत उ°. Ko.s. 1 N V1 B1.1 D1 सीतिरु°; K1 S (Gs om.; Gs.s with profixed श्री) सूत:.
— ") K2 "नो राजन्. — ") G2.3 भागेंवं. — ") D2.5 G (except G1) महाभागं. — ") D2.1 G3.5 प्रमिति.
M2.4 "चेतसं.

ऋषिरासीन्महान्पूर्व तपोविद्यासमन्वतः ।
स्थूलकेश इति ख्यातः सर्वभूतिहते रतः ॥ ४
एतिसक्तेव काले तु मेनकायां प्रजिव्वान् ।
गन्धवराजो विप्रर्षे विश्वावसुरिति श्रुतः ॥ ५
अथाप्सरा मेनका सा तं गर्भ भृगुनन्दन ।
उत्ससर्ज यथाकालं स्थूलकेशाश्रमं प्रति ॥ ६
उत्सन्त्य चैव तं गर्भ नद्यास्तीरे जगाम ह ।

2 a) D2.5 G8 प्रमितेस्तु; D4 G5 प्रमिति. — D1.7 (? hapl.) om. 2^{cd}; Ñ1 om. 2^{c-3d}. Dn1 transp. 2^{cd} and 3^{ab}. — °) K4 D2.5 S (except T1) रुरो:. — d) K D2 ज्ञानक रवं (K4 -स्त्वं) यतोभव:; B4 (m as in text) D6 T M2-5 ज्ञानकस्तु सुतो(D6 यतो; T ततो)भवत्; G1-3 ज्ञानकश्च (G3° स्तु) ततोभवत्; G4-6 M1 ज्ञानक: समप्यत. — After 2, G (except G8) ins.:

223* शीनकस्तु महाभागः शुनकस्य सुतोऽभवत्।
— Ñi Di (marg. sec. m.) T Gi M2.4.5 ins. after 2:
G1.2.4-6 after 223*: De, after the first occurrence of 2°d (cf. v. l. 1. 7. 25):

224* शौनकस्तु महासस्तः सर्वभागीवनन्दनः। जातस्तपति तीवे च स्थितः स्थिरयशास्ततः।

 $[(I_{L}1) \text{ T M}_{2.4}$ शुनक $^{\circ}$. — $(I_{L}2) \text{ G}_{4-6}$ इत्यातपिस. D_{6} स्थितः स्थिर इवाश्रुतः; $G_{4-6} \text{ M}_{2.4}$ स्थिरः स्थितवचः $(G_{6} \text{ स्थितिवज्ञः}; M_{2.4}$ स्थिरयथा)श्रुतः; M_{6} स्थितवांश्र यथाश्रुतः.]

- 3 Ñ1 om. 3; Dn1 transp. 2^{cd} and 3^{ab} (of. v. l. 2).
 ^a) G2.3 तस्य तत्वम°; M (except M1) श्रृणु तस्य(M2.4 सर्व)म°.
 - 4 b) G1-8 M1 'द्याविशारद:. ') K2 समाख्यात:.
- 5 b) K2 Dn D2.6 G1-3 "जिस्मिनानू. d) K2 (sup. lin.). 3 Ñ V1 B (except Bs) D (except Da Dns) "ति स्थूत:. For D1 cf. v. l. 7 also.
- 6 D1 om. $6^{a}-7^{b}$. a) K3 तथाएस. Ñ V1 B D (except D2.5; D1 om.) अटसरा मेनका तस्य; G1 अप्सरो मेनका चापि. b) D5 गर्भ भागवनंदन.
- 7 D1 om. 7^{ab} (of. v. l. 6). ^a) G2.8 सा (for तं). — ^b) K1 नदीतीरे. Ñ V1 B D (except D1.2.5-1) M3.2 सा (for ह). — Ñ (except K0-2 D5) ins. after

कन्याममरगर्भामां ज्वलन्तीमिव च श्रिया ॥ ७ तां ददर्श समुत्सृष्टां नदीतीरे महानृषिः । स्थूलकेशः स तेजस्वी विजने बन्धुवर्जिताम् ॥ ८ स तां दृष्टा तदा कन्यां स्थूलकेशो द्विजोत्तमः । जग्राहाथ मुनिश्रेष्ठः कृपाविष्टः पुपोष च । वृष्ट्ये सा वरारोहा तस्याश्रमपदे श्रुमा ॥ ९ प्रमदाम्यो वरा सा तु सर्वरूपगुणान्विता । ततः प्रमद्धरेत्यस्या नाम चक्रे महानृषिः ॥ १० तामाश्रमपदे तस्य रुरुदेष्ट्या प्रमद्धराम् । बभूव किल धर्मात्मा मदनानुगतात्मवान् ॥ ११ पितरं सिखिभिः सोऽथ वाचयामास भागवः ।

प्रमितश्राभ्ययाच्छत्वा स्थूलकेशं यशस्तिनम् ॥ १२ ततः प्रादात्पिता कन्यां रुत्वे तां प्रमद्भराम् । विवाहं स्थापयित्वाग्रे नक्षत्रे भगदैवते ॥ १३ ततः कतिपयाहस्य विवाहे सग्रुपस्थिते । सखीभिः कीडती सार्थं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ १४ नापश्यत प्रसुप्तं वे भ्रुजगं तिर्थगायतम् । पदा चैनं समाकामन्म्रुमूर्यः कालचोदिता ॥ १५ स तस्याः संप्रमत्तायाश्रोदितः कालधर्मणा । विषोपलिप्तान्दशनान्भृशमङ्गे न्यपातयत् ॥ १६ सा दष्टा सहसा भूमौ पतिता गतचेतना । व्यसुरप्रेक्षणीयापि प्रेक्षणीयतमाकृतिः ॥ १७

C. 1. 958 B. 1. 8. 21

 7^{ab} (D₁, which om. 6- 7^{ab} , after 5):

 2^{25} * अप्सरा मेनका ब्रह्मसिर्द्या निरपन्रपा। — ") B_5 "वर्णामां; D_5 "गर्मा तां. — ") K_2 हि (for च). $G_{2.8}$ विज्वलंतीमिव श्रि".

8 ab) De.7 transp. समु and नदी . K4 S (except G4-6 M1) नद्यासीरे. Gs.3 महामुनि:. — Ko (hapl.) om. 8°-9°; T1 (hapl.) om. 8°-10°. — °) T2 तु; G1.4-0 सु- (for स). — °) G1.3 M (except M1) निर्जने. G2 जनव ; G8 बल .

9 Ko om. 9"; T1 om. 9 (of. v. l. 8). — b) Ñ V1
B4.5 Dn D1.8.4.6.7 महाद्विज:; B1-8 Da महानृषि:.
— ") Ko Ñ V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 स; K2 D2.5
स (for अथ). Ñ V1 B Da1 D8.4.6.7 M1.8 द्विजश्रेष्ठ:.
— d) K4 ह (for स). — b) G2.8 धे चाप्सरा साथ्वी.
M1.5 महाभागा (for चरा). — b) N (except K D2.5)
जुमे. — After 9, Ko.2.4 Ñ V1 (marg.) B D (except D2.5) ins.:

226* जातकर्मं क्रियाश्रास्या विधिपूर्व यथाकमम्। स्थूलकेशो महाभागश्रकार सुमहानृषिः।

[(L.1) Ñ V1 B8 D8.4.6.7 जातकाद्या: 称。 B3 Da सर्वा: (for चास्या:). — (L. 2) Ko.2 स (for सु-).]

10 Ko T1 om. 10 (of. v. l. 8). — ") K2 वरारोहा. — ") B1 Dn Ds. 4.7 सरवरूप"; B5 रूपोदार्थ"; Da सर्वभूत"; D6 सा च रूप". T2 G1-8 M2-4 रूपशीलादि- भिर्मुणै:; G4-8 M1.5 सर्व (M5 "स्व) रूपगुणेर्युता. — ") B4 तदा भ"; G2.8 तस्मास्प". D2 वरा तस्या.

11 d) Dn D1 मदनोपहतस्तदा; T मन्मथानु .

12 ") Ds ऋषिभि: सोध; T Gs.8 Ms-4 सोध सिकाभि:. — ') Ñ B D श्रावया'; V1 वर'; S बाच'. Ñ Vi Dns De. 7 Gs भार्तनं; Dni. nº Di. 5 M². 4 व.

— °) D²-4 प्रमिति:... B1. 4 Dn Di. 3. 4. 7 ° श्ययाचत्तां; B3
Da ° श्यगाच्छु °; D² 'स्तद्वचः श्रु °; D6 'श्यधावत्तां; T
'श्ययात्तसात्... — d) T 'केशाश्रमं प्रति... — After 12,
B1 (marg.) D². 5 ins.:

227* याचयामास तां कम्यां पुत्रार्थे वरवर्णिनीम्। [MSS. °वर्णिनी.]

13 °) V1 तसी प्रा°; D6 तदा प्रा°. G1.4-6 प्रादात्तदा.
— °) T G2. 3. 6 M2-4 'हं कहपयामास.

14 a) D2.4.6 S हस्सु. — °) T G2.8 M2-4 क्रीडते (T1 M3 ती) ब्रह्मन्. G1.4-6 M1.5 सर्वाभः सखिभिसत्र (G6 स्व). — a) Ko.2.4 D2.5 क्रन्या सा (by transp.); K1 सखी सा; G1.4-6 M1.5 क्रीडंती.

15 a) Ñ 'इयरसुप्र'; V1 B D (except D2.5) G2.3 M2-4 ना(G2 सा)प्रयरसंप्र'; T1 G1.4-6 M1.5 'इयसं प्र'. K2.4 सा (for ने). — b) Here and below the MSS. vary at random between अज्ञा- and अज्ञा-. — c) D4.7 चैवं; T G1.2.4-6 M शीर्षे. G3 पादाकर्षणमात्रात्सा. — d) K (except K1) D1.5 'नोदिता.

16 °) Ñ V1 B (except B1) Da D2-4.6.7 स तु (D2 च) तस्या: प्र°; T2 G2.3 M (except M2.4) स तस्यां संप्रम(M1.5 ° मृ)त्तायां. — b) K1 D2 G1 ° धर्मिणा; K2 T2 ° कर्म °. — °) D2-4 ° लिसद °; T G6 ° लिसे ईशने:; G1-5 M विपोप(M1 विषाव)लिसदंद्राम्यां. — d) K अद्दर्शेंग (K4 स दृष्टांगे); D2 तस्यांगुष्ठे; D5 तस्याश्चांगे; G M द्यदं (G4.5 M2-4 ° द)शक्ष. T अदृशस्सा प्रपात च.

17 ") N (except K D2.5) तेन सर्पेण; T G3 M2-4 पतिता भूमी (for सहसा भू"). — b) T G3 M (except M1) सहसा; G4-6 पपास (for पति"). N (except K

C. 1. 959 B. 1. 8. 22 K. 1. 8. 22

प्रसुप्तेवाभवचापि श्विव सर्पविषादिंता । भूयो मनोहरतरा बभूव तनुमध्यमा ॥ १८ ददर्श तां पिता चैव ते चैवान्ये तपस्विनः । विचेष्टमानां पतितां भूतले पद्मवर्चसम् ॥ १९ ततः सर्वे द्विजवराः समाजग्धः कृपान्विताः । स्वस्त्यात्रेयो महाजानुः क्रुशिकः शङ्कमेखलः ॥ २० भारद्वाजः कौणकुत्स आर्ष्टिषेणोऽथ गौतमः । प्रमितः सह पुत्रेण तथान्ये वनवासिनः ॥ २१ तां ते कन्यां व्यसुं दृष्टा भ्रजगस्य विपार्दिताम् । रुरुदुः कृपयाविष्टा रुरुस्त्वातीं बहिर्ययौ ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः॥८॥

९

सूत उवाच । तेषु तत्रोपविष्टेषु त्राह्मणेषु समन्ततः । रुरुश्चक्रोश गहनं वनं गत्वा सुदुःखितः ॥ १

D2.5) प्रपात सहसा भुवि. — After 17ab, N (except Ko-3) ins.:

228* विवर्णा विगतश्रीका भ्रष्टाभरणचेतना। निरानन्दकरी तेषां बन्धृनां मुक्तमूर्यजा।

— °) Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 सा; S (except G1.5) च (for अपि). D5 देवासुरमनुष्येषु. — ^d) N (except K D2.5) °तरा(Ñ V1 Dn °तमा)भवत्.

18 a) G2.3 'हा चाभ'. — ') K1 Ñ V1 B D3.4.6.7 T2 G1-3 M2-4 'तमा.

19 °) G2.3 तयोमीता; G4-6 M1.5 तां दृद्शं (by transp.). K3 D8.4 तम्र (for चैव). — °) K0 D7 ते वै चान्ये; K1 तथा चा°; B1 Dn D6 T ये चैवा°; B2.5 Da G1.5 तथैवा°; D2.5 अन्ये ये च. K1 तपोधनाः.

20 °) K2 D1 महाभाग:; B3 (m as in text) °भानु:; B4 m °तेजा:. — 4) K3 शंखलेखक:; G1.4.5 °मेखलें।. — After 20, K4 Dn D3.4.7 S (except M1) ins.:

229* उद्दालकः कठश्चेव श्वेतकेतुम्तथैव च। $[K_4$ °को माठरकः; $G_{1.4.5}$ °कः कमठर (\sin) . D_{11} श्चेतश्चेव महायशाः.]

21 ") Ks Ñ V1 Bs. sm Dn D1. s. 4 T2 G (except G1) M5 भर'. Ñ V1 B Dn D1-7 Gt M5 "कुत्स्य; M2. 4 "कुत्स्थ. — ") B आर्थि". — ") T सहा(T1 तथा)न्ये च तपस्तिन:

22 °) Ko.4 Ds ते तां (by transp.); K1 ते च; K3 T1 तां तु; D2 ततो; G2.3 तां वै. Ñ V1 B (except B5) Da D3.4.6.7 तदा ह°; Ds स्तां ह°. — bc) G2.3 भयादितां, and करुणाविष्टा. — d) Ko.3 D1 श्रातों; B5 शातों. D1 विनिर्थयो; G1-6 वहिर्गतः. — K1 D6.7 S ins. after 22: D4 (marg. sec. m.), after सौतिरु

शोकेनाभिहतः सोऽथ विलपन्करुणं बहु । अबवीद्वचनं शोचिन्प्रयां चिन्त्य प्रमद्वराम् ॥ २ शेते सा भ्रुवि तन्वङ्गी मम शोकविवर्धिनी ।

in 1.9.1:

^{230*} ते च सर्वे द्विजश्रेष्टास्त्रेवोपाविशंस्तदा।

Colophon om. in Ko Da1. — K1 D2 हु° श्रीम° (K1 om. श्री) आदि°; K_{2-1} हु° (K_{4} interp. श्रीम°) आदि° पोलोमे प्रमहरोत्पत्तिनीमाध्यायः ॥ ८॥ (K_{3} ins. the figure marg. sec. m.); \tilde{N} V1 Da2 हु° श्रीम° आदि° प्रमहरोपाख्यानं अष्टमो° ॥ ८॥; \tilde{D} हु° महा° (\tilde{B}_{2} .1.5 om. म°) आदि° पोलोमे (\tilde{B}_{8} .4 om. पो°) प्रमहरोपाख्यानं (\tilde{B}_{1} .2 cont. ॥ ९॥); \tilde{D}_{1} Dn D1.4 हु° आदि° पोलोमे (\tilde{D}_{1} cont. ॥ ९५ ॥; \tilde{D}_{1} marg. sec. m. cont. अष्टमो°); \tilde{D}_{2} .6.7 ह° श्रीम° (\tilde{D}_{0} .7 om. श्री°) आदि° पोलोमे; \tilde{D}_{5} ह° श्री आदि° प्रमहरोत्पत्तिनीम नवमो°; \tilde{T} G_{3} हु° श्रीम° (G_{4} om. श्री°) आदि° पोलोमे प्रमहराविवाहस्थापनं नाम सप्तमो° (T_{1} अष्टमो°); G_{1} ह° आदि° पोलोमे प्रमहराविवाहस्थापनं नाम सप्तमो° (T_{1} अष्टमो°); G_{1} ह° आदि° पोलोमे स्रुगुवंशानुकीर्तने रुरुद्दरप्रमहराख्यानं नाम सप्तमो°; $G_{2,3}$ हु° श्रीम° पोलोमे पर्वणि अष्टमो° (G_{2} सप्तमो°); $G_{5,6}$ ह° श्रीम° (G_{6} आदि°) सप्तमो°; M ह° पोलोमे अष्टमो°.

9

1 Ko.s.4 Ñ V1 B D (except D2.5) सौतिह"; K1 S (G2 M5 om.; K1 G3 M4 with prefixed श्री) सूत:.— After सौतिह", D4 marg. sec. m. ins. 230* (of. v. l. 1. 8. 22).— ") M1 ब्राह्मणमुख्येषु; M5 सत्रोप".— ") M1 निवष्टेषु (for ब्राह्म"). N (except K D2.5) महासमु (B5 "मुने) (for सम").— ") G M1 रुट: शोकसमापकः (G2.8 रुटश्च शोकगहनः).— ") G1.4-8 M1 प्रस्तीद सु". Dn D1 अति (for सु-).

2 b) K (except K1) D2.5 विल्लाय. — b) K4 G1 विल्लाय. — b) K4 G1 विल्लाय. K6.2.5 सोथ; K1 वैव (for शोवन्). — b) Dn स्मृत्या; D1 मस्वा (for विक्थ).

बान्धवानां च सर्वेषां किं नु दुःखमतः परम् ॥ ३ यदि दत्तं तपस्तप्तं गुरवो वा मया यदि । सम्यगाराधितास्तेन संजीवतु मम प्रिया ॥ ४ यथा जन्मप्रभृति वै यतात्माहं धृतव्रतः । प्रमद्भरा तथायैव सम्रुत्तिष्ठतु भामिनी ॥ ५

देवदृत उवाच।

अभिधत्से ह यद्वाचा रुरो दुःखेन तन्यृषा । न तु मर्ल्यस्य धर्मात्मन्नायुरित्तं गतायुषः ॥ ६ गतायुरेषा कृपणा गन्धर्वाप्सरसोः सुता । तसाच्छोके मनस्तात मा कृथास्त्वं कथंचन ॥ ७ उपायश्वात्र विहितः पूर्व देवैर्महात्मभिः । तं यदीच्छिसि कर्तुं त्वं प्राप्स्यसीमां प्रमद्वराम् ॥ ८ रुरुरुवाच ।

क उपायः कृतो देवैर्वृहि तत्त्वेन खेचर । करिष्ये तुं तथा श्रुत्वा त्रातुमईति मां भवान् ॥ ९

देवदृत उवाच।

आयुर्वोऽर्धं प्रयच्छस्य कन्याये भृगुनन्दन । एवग्रुत्थास्यति रुरो तव भार्या प्रमद्वरा ॥ १०

रुरुवाच ।

आयुषोऽर्धं प्रयच्छामि कन्याये खेचरोत्तम ।

C. 1. 974 B. 1. 9. 12 K. 1. 9. 18

3 ") K1.2 D3 G1.4.5 M1 होतेसी. K2 (m as in text) सम (for भुवि). — b) Ko मन:शोक. — After 3ab, G (except G3.6) ins.:

231* प्राणानपहरन्तीव पूर्णचन्द्रनिभानना । यदि पीनायतश्रोणी पद्मपत्रनिभेक्षणा । सुमूर्षुरिप मे प्राणानादायाशु गमिष्यति । पितृमातृसखीनां च लुप्तपिण्डस्य तस्य मे ।

- °) De.1 豆 (for 電).

4 d) D1 G1.4-6 सा जीवतु. M1 °तु च मे. T G2.8 M2-5 समुत्तिष्टतु मे प्रि ° (of. 11 and v. l.). — After 4, G2 ins. 233* (cf. v. l. 5).

5 G2 om. 5. — a) K1 D3.1 G4-6 तथा; M1 यदा. N (except K D2.5) G4-6 M1 च जन्मप्रशृति. — b) Ko जितातमा. K3 T G1.3 यतवत:; B3 Da Dns D4 M इद. — c) K1 T2 G6 m तथाद्यासी; Da1 यथा; Dn D1 तथा द्योपा; D2 तथा चैव; D8.4 तदा; D5 व्रेव; G1 व्यासा; G4.6 यथाद्यासी. — d) D6 संजीवयतु. Ñ V1 B Da D7 भाविनी (of. v. l. 1. 6. 8); G3 M2-6 मे प्रिया. K1 T G4-6 M1 उत्तिष्ठतु मम प्रिया (K1 यशस्तिनी). — N (except K1) ins. after 5 (D6, after line 2 of 233* below):

232* एवं छालप्यतस्तस्य भायार्थे दुःखितस्य च । देवदूतस्तदाभ्येत्य वाक्यमाह रूहं वने।

[Cf. Devibhāgavata, 2. 9. 26. — Before line 1, Bs ins. सोतिरु. — (L.1) D2.5 'सास्य ऋषिपुत्रस्य वे तदा. — (L.2) V1 'रं मुने.]

- De (om. lines 3-8) G1. 1. 5 ins. after 5 : G2, after 4 : 233* कृष्णे विष्णौ हृषीकेशे छोकेशेऽसुरविद्विषि । विष्णौ मिस्रा भक्तिर्मम जीवतु सा प्रिया । विखप्यमाने तु रुरौ सर्वे देवाः कृपान्विताः ।

तृतं प्रस्थापयामासुः संदिश्यास्य हितं वचः। स तृतस्त्वरितोऽभ्येत्य देवानां प्रियक्रच्छुचिः। उवाच देववचनं रुरुमाभाष्य दुःखितम् । देवैः सर्वेरहं ब्रह्मन्प्रेपितोऽस्मि तवान्तिकम्। रविद्धतं त्वद्धितेरुक्तं श्रृणु वाक्यं द्विजोत्तम ।

T2 Ge ins. after 5: G1.2.4.5 cont. after 233* above:

234* प्रलपन्तमतीवार्तं रुहं दीनतरं तदा। देवदृतः समागम्य वचनं चेदमब्रवीत्।

6 M1 om. देवदूत उ°. K1 Do S om. उवाच. — Ds ins. 6 in marg. (sec. m.). — ") K0.2.8 D2.5 हि (for ह). Go भवान् (for ह यद्). T M (M1 corrupt) अभियाचिस य°; G2.3 'याचे पुनर्वा'. — ") Dn D1 T G1.4-6 M दु:खेन (as in text); the rest दु:खाझ. — ") B1 (m as in text) Dn D1 यतो (for न तु). B5 तिन्ववर्तस्व घ°. M (except M1) भगवन् (M3 inf. lin. as in text).

7 ab) K4 Ñ V1 D2 naty. — Cf. Devibhāgavata, 2. 9. 27cd (v. l. 異刻句 for 表句句).

8 b) K1 पूर्वेर्; D2 पूर्व-. — °) Ks transp. तं and त्वं. — d) T (T1 corrupt) G2.3 लप्स्यसेमां; G1.4-6 M1.8.5 लप्स्य. N (except K D2.5) सीह प्र°.

9 K1 S om. उवाच. — ") G2.3 कृषया च (G3 -थ) कृतं (G8 "ता) दे". — ") K3 V1 B3 m D (except Da) S "धोहं (D2 "धो हि). — ") D5 व्युक्त . K0.2.4 Da1 D3.4.6 G2.3 महंसि. K2 चानघ; Ñ V1 B Da D3.4.6.7 नो भवान.

10 K1 S om. उवाच. — ") K1 B1.3 D (except D2.5) G3-5 M (except M1) "इस त्वं; B2 illegible; G2 "इस्टबं. — ") D5 सूगो; D6.7 विभो (for हरो).

11 K1 S om. उदाच. — ab) Cf. Devibhāgavata,

C. 1. 975 B. 1. 9. 12 K. 1. 9. 18 ग्रङ्गाररूपाभरणा उत्तिष्ठतु मम प्रिया ॥ ११ सूत उवाच ।

ततो गन्धर्वराजश्च देवद्तश्च सत्तमौ । धर्मराजम्रुपेत्येदं वचनं प्रत्यभाषताम् ॥ १२ धर्मराजायुषोऽर्धेन रुरोर्भार्या प्रमद्वरा । सम्रुत्तिष्ठतु कल्याणी सृतैव यदि मन्यसे ॥ १३ धर्मराज उवाच ।

धमराज उवाच । प्रमद्वरा रुरोर्भार्या देवदूत यदीच्छिस । उत्तिष्ठत्वायुषोऽर्धेन रुरोरेव समन्विता ॥ १४

सूत उवाच ।

एवमुक्ते ततः कन्या सोदतिष्ठत्प्रमद्वरा ।

रुरोस्तस्यायुषोऽर्धेन सुप्तेव वरवणिनी ॥ १५ एतदृष्टं भविष्ये हि रुरोरुत्तमतेजसः । आयुषोऽतिप्रवृद्धस्य भाषीर्थेऽर्धं हसत्विति ॥ १६ तत इष्टेऽहिन तयोः पितरौ चऋतुर्मुदा । विवाहं तौ च रेमाते परस्परहितेषिणौ ॥ १७ स लब्ध्वा दुर्लभां भार्या पद्मिकञ्चल्कसप्रभाम् । व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः ॥ १८ स दृष्ट्या जिह्मगान्सर्वास्तीवकोपसमन्वितः । अभिहन्ति यथासम् गृह्य प्रहरणं सदा ॥ १९ स कदाचिद्वनं विप्रो रुरुरम्यागमन्महत् । शयानं तत्र चापश्यञ्ज्युष्टुमं वयसान्वितम् ॥ २०

2. 9. 32^{ab} (v. l. नात्र संदाय: for खेखरो°). — °) K (except K1) D2.5 °वेषाभरणा; D1 °भरणा खेयं; G2.8 °रादिविलासेन. — a) K2-4 Ñ V1 B Da D2-7 G4.5 प्रोत्तिष्ठतु; T M1 चोत्ति°; G1.6 सोत्ति°. Ñ V1 B Da D3.4.6.7 प्रमहरा (for मम प्रि°). Dn D1 G2.8 M2-5 समुन्तिष्ठनु मे प्रि° (of. 4 and v. l.). — After 11, G1 ins.:

235* संलापगुणसंपन्ना पूर्णचन्द्रनिभानना। मच्छोकं वाक्यतोयेन व्यपनीतं करिष्यति। For latter half of line 1, cf. line 1 of 231*.

12 Ds om. सूत उ°. Ko.s.4 Ñ V1 Da Dns D1 सीतिरु°; K1 S (G2.3 with prefixed श्री) सूत:. — With 12 of. Devibhāgavata, 2. 9. 34. — b) K1 देवराजश्च. Ds.7 T2 Gs सत्तम; T1 G4 °म:; G5 संमत:. — °) Da देवराज?. B3 (m as in text) Da D5 T G2.6 एवं; G1-8 एवं (for इदं).

13 Before 13, Bs ins. देवदूत उवाच; T G1.6 M2.4.5 देवदूत:; Ms गंधवराजदेवदूती. — T1 (hapl.) om. 13b-15°. — °) T2 उत्तिष्ठतु च क°. — d) K1.3 Ñ V1 B D मृतैवं (Dn1 तेव; D2 तेयं); K4 तेवं; T2 G2.8 M (except M1) मृता च.

14 T1 om. 14 (cf. v. l. 13). — M1 धर्म: K1 D5 S om. उवाच. — a) K2 Ñ V1 Dn D6.7 G2.8 प्रमहरां(K2 °रा) रुरोमांगां. — 14bc = Devibhāgavata, 2. 9. 37bc. — b) D5 देवदेव. K1.2 D (except Dn2 D2.6.7) T2 G2-6 M5 यदिच्छसि. — b) G2.8 धुरधेन (cf. v. l. 15c); M2 (by corr.) धुपार्धेन. — D1 (hapl.) om. 14d-15c. — d) G2 रुरुमार्ग प्रमहरा (cf. 13ab).

15 D1 T1 om. 15abe (cf. v. l. 13, 14). G2 om.

स्त उ°. Ko.s.4 Ñ V1 B D (except D2.5; D1 om.) सौतिह°; K1 S (T1 G2 om.) स्त:. — °) K1 D5 T2 G2.3 M2.3.6 तदा क°. — °) G2 ैयुर्धेन (cf. v. l. 14°).

16 °) D2 एवं दष्टं; D5 एतिद°. Ñ1 ह (for हि). T G2.3.6 महरकर्म; G4.5 भविष्यद्धि; Cd as in text.

— b) T1 °मचेतसः. — °) S तपसाति (T °साभि °; G6 °सा तीव्रवृ°). — d) K2 हसिन्नातः, K4 हसिप्य °; Ñ V1 B D अलुप्यस (D2 as in text; D5 प्रदत्तवान्); S प्रदास्यतः (G4-6 M1 प्रयच्छतः).

17 °) T2 G6 रेजाते.

18 b) Ka S (except Ge M1) "संनिभां (M3 inf. lin. as in text); Ñ V1 D2 "सुप्रभां; B Da D3.4.6.7 "वर्षसं.
— ") T Ge M (except M1) मति; Cd वर्त (as in text).
Ms च (for वि-). Gs किं चके विदितं किंचित्. — ") M1 दिजिह्नानां. Ko-s Ds चत"; K1 जित"; T2 दढ"; C4.5 वृहद्भत:. — After 18, Ñ1 ins. an additional colophon.
19 Before 19, Ñ1 ins. सीतिस्वाच (cf. v. l. 18).

— a) K1 Ñ V1 B Da D8.4.6.7 जिह्नगं. K0 D5 T2 G2-5 सर्पोन्; K1 B1-8 सर्वं; Ñ V1 B4.5 Da D2.4.6.7 सर्पे. M1 इष्ट्रा द्विजिह्नकं सर्वं. — b) T2 G4-6 M1 तीक्षणं. — o) K0.4 B Dn D1 यथा(B2 यदा; B4m as in text; Dn8 तथा)सत्वं; K1 सर्वं; K8 तथां; G4-6 यदां. — d) D1 प्रमुद्धा हरणं. K0.2.8 D2.5 हथा; K1 क्रथा; T ततः; G तदा (for सदा).

20 °) B (except Bs) कदाचिस वनं. Ds प्राप्ती; Gs. 8 विप्र. — °) Da ° शतं; Gs. 8 ° शतो. Ds Gs सहान्. — °) K1 यत्र. Ko. s. 8 Ds. 5 स (Ds सं.) शयानं तदापं. — d) Ko. 8 Das दुंदुओं; Das corrupt. तत उद्यम्य दण्डं स कालदण्डोपमं तदा । अभ्यमद्भिपतो विप्रस्तम्रवाचाथ डण्डुभः ॥ २१ नापराध्यामि ते किंचिदहमद्य तपोधन । संरम्भात्तत्किमर्थं मामभिहंसि रुषान्वितः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवमोऽध्यायः॥ ९॥

१०

रुरुरुवाच ।

मम प्राणसमा भार्या दष्टासीद्धुजगेन ह । तत्र मे समयो घोर आत्मनोरग नै कृतः ॥ १ हन्यां सदैव भ्रजमं यं यं पश्येयमित्युत । ततोऽहं त्वां जिघांसामि जीवितेन विमोक्ष्यसे ॥ २

डुण्डुभ उवाच।

अन्ये ते भ्रजगा वित्र ये दशन्तीह मानवान् । इण्डुभानहिगन्धेन न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ३ एकानर्थान्प्रथगर्थानेकदुःखान्प्रथक्सुखान् । इण्डुभान्धर्मविद्भत्वा न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ४ स्रत उवाच ।

इति श्रुत्वा वचत्तस्य भ्रुजगस्य रुरुत्तदा।

C. 1. 991 B. 1. 10. 5 K. 1. 10. 5

21 ") Dn2 ततश्री शम्य. K4 स; T1 दे; G2.8 तं (for स). -- ") Da G5 M2 सदा; Dn2 तथा; T1 तु स:. G2.3 सोहन हुं दुमं तदा. -- ") K0.8 अभ्यहनत; Ñ V1 B1-4 Da D3.4 जिघांसन; B5 Dn D1.6.7 जिघांस:; T G6 अहनत्. K0.2 दु: खितो; B3.5 D (except D3.4.6.7) T2 G4-6 M1 कुपि"; T1 हुं दुमं; G1 द्विष"; G2.8 दूषि".

22 Before 22, Bs Ds (sec. m.) ins. marg. हुंदुभ उवाच. — °) Gs-6 संरंभ:; Ms° मं. K1 तु; Dn D1.6 च; T1 थें; T2 G1-3 M त्वं (for तत्). T2 Gs-6 वे (for मां). — d) T2 Gs-6 मा मा (T2-भि-) हिंसी रू°.

Colophon om. in G4-s. — Ko.s (marg. sec. m.). 1
B5 D1.2.4.6.7 ह श्रीम (B5 D1.1.6.7 om. श्री) आदि पोलोमे (D4 marg. sec. m. cont. नवमो); K1.2 D5 आदि पोलोमे (D4 marg. sec. m. cont. नवमो); K1.2 D5 आदि पोलोमे ॥ ९॥ (D5 om. the fig.); Ñ V1 ह श्रीम आदि पोलोम पर्वणि प्रमहराजीवने नवमो ॥ ९॥; B1-4 ह महा (B8.4 om. म) आदि पोलोमे (B8.4 om. पो) प्रमहरोपाल्याने (B4 प्रमहरे पोलोमे)॥ १०॥ (B8.4 om. the fig.); Da ह श्रीम आदि प्रमहरोपाल्याने; Dn ह म (Dn1 om. ह म ; Dn2 om. म) आदि पोलोमे (Dn2 cont. ॥ ९०३ ॥; Dn8 cont. नवमोध्याय:॥ ९॥); D3 ह श्रीम आदि पोलोमे; T G1 ह आदि पोलोमे नवमो (T2 G1 अष्टमो); G2.8 ह श्रीम (G8 om. श्री) आदि (G3 om. आ) पोलोमे (G3 interp. पर्वणि) नवमो ; M ह पौलोमे नवमो .

10

1 In Be the adhy. is written on a suppl. folium.

— G2.8 om. रुहरू. K1 S om. उवाच. — a) G2.8 अहो
संभाषित: पूर्व. — b) Ñ V1 B Da D3.4.6.7 दहा तु. Ko
D2 हि; T2 G4-6 वे (for ह). — b) M5 ततो मे. — d) S
(except G4-6 M1) आसीद्द(T1 क)ना. Ko नोहन. T

डुंडुभ; G₂ सत्तमं; G३ तच्खृणु; G३.६ वै कृति:.

2 °) Ds.4.6.7 फणिनं (for मुज°). K Ds.5 सदैव मुजगं हन्यां; Dai Dn Di भुजगं वे सदा हन्यां; S भुजंगमान् (Ti G4.5 Mi °मं) सदा (G4-6 समा-) हन्यां. — b) G2.8.6 M (except Mi) यान्यान्. G2.8 पश्चेहमि°. G1 हित मे बतमाहितं. — °) G2.8 तान् (for स्वां). Ñ Vi B Da Ds.4.6.7 हनिष्यामि. — d) Ñ Vi B Da Dn Di.8.4.6.7 अर्थ (for वि-). D5 नानृतं न विमोध्यसि.

3 Ko (? hapl.) om. 3 (with इंड्रभ उ°) and 4^{ab} . K1 D5 S om. उवाच. — a) \tilde{N}_2 V1 तु (for ते). Dn D1 ब्रह्मन् (for विप्र). — b) K1 मानुषान्. — b) K5 निभ्यानेन; V1 निहिद्षे ; Da न हि हिंसति; T निभवं है; G1.4-8 M2.5 निहन्न दे ; Cd as in text.

4 Before 4, G2 ins. सूत: (of. 5). Ko om. 4^{a6} (cf. v. l. 3). — ^a) Ds एकसार्थान्; M2.4 एतानर्थान्, K2m.4 विभक्तार्थान्; D1.5 पृथागर्भान् (D5m थामहयान्); T (T1 corrupt) G1.4-6 थाधमीन्. K1 एकार्था पृथगर्थी च; D6.7 एकार्थान्प्र्यगर्थान्वे; G2 एकार्थानेकपृतनान्. — ^b) K1 होक; K3 Dn1 T G6 नेक. K1 पृथकपृथक्; D2 क्सुखी. — ^a) K3 सर्वविद्र्, D1 धर्मकु; T1 अभिदंडेन; T2 G1.4-6 M (except M1; M8 orig. corrupt, inf. lin. as in text) अहिश्बद्देन (cf. 3^a and v. l.).

5 Ko.s.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.s.4 सीतिरु; K1 (with prefixed श्री) S (G1.5 om.) सूत:. — ab) B1 transp. वव: and रुद्:. D5 वव: सरंं. Ñ V1B D (except Dn D1.5) हुंदुभस्य. — °) K D2 नाहनत्; B4 नाझवीत्. N (except Dc.7) T1 G2.8 M5 'संविद्यं; G4.5 ध्यानसंं; M1 मुशसंविद्यं: — d) Ko.1.2 m.s.4 ऋषिर्. K2 m हुष्टा (for मत्वा). K (except K1; K2 m as in text) Ñ V1 स; G6 च; M5 सु (for अथ).

C. 1.991 B. 1.10.5 K. 1.10.5 नावधीद्भयसंवित्र ऋषिं मत्वाथ हुण्डुभम् ॥ ५ उवाच चैनं भगवात्रुरः संशमयनिव । कामया भुजग ब्रुहि कोऽसीमां विक्रियां गतः ॥ ६ डुण्डुभ उवाच । अहं पुरा रुरो नाम्ना ऋषिरासं सहस्रपात ।

सोऽहं शापेन विप्रस्य भ्रुजगत्वम्रुपागतः ॥ ७ रुरुरुवाच ।

किमर्थं शप्तवान्ऋद्धो द्विजस्त्वां भ्रजगोत्तम । कियन्तं चैव कालं ते वपुरेतद्भविष्यति ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशमोऽध्यायः॥ १०॥

88

डुण्डुभ उवाच । सखा बभूव मे पूर्व खगमो नाम वै द्विजः । भृशं संशितवाक्तात तपोबलसमन्वितः ॥ १ स मया क्रीडता बाल्ये कृत्वा तार्णमधीरगम् । अग्निहोत्रे प्रसक्तः सन्भीषितः प्रमुमोह वै ॥ २ लब्ध्वा च स पुनः संज्ञां माम्रुवाच तपोधनः । निर्दहित्रव कोपेन सत्यवाक्संशितव्रतः ॥ ३ यथावीर्यस्त्वया सर्पः कृतोऽयं मद्विभीषया ।

6 b) K4 संसांत्वय°. Ds T1 G1-3 M गिरा (for इव). K3 तत्पीडां शम°; T2 G4-6 रुरुसं भुजगं तदा. — After 6^{nb}, B3 D4 (marg. sec. m.) ins. रुरुद्वाच; while G1 ins.:

236* केन कर्मविपाकेन भुजगत्वसुपागतः।

— °) K_1 काम्यया; K_2 D_3 को भवान्; \tilde{N} V_1 B_2 .4 D_1 कामं मां $(B_2$ m मे); D_2 इच्छामि; D_5 इच्छया; T G_4 -6 केन स्वं. K_1 भुजगश्रेष्ठ; K_3 कारणं शू $^\circ$; G_4 .5 M_4 भुजगो शू $^\circ$.

7 K1 S (except Ms.4) om. उताच. K1 (? hapl.) om. 7-8. — After दुण्डुभ उताच, D5 ins.:

237* ब्राह्मणस्य तु शापेन प्राप्तोऽहं विक्रियामिमाम्। सदा समुपयुक्तस्य वेदाध्यायरतस्य च।

8 K1 om. 8 (cf. v. l. 7). — S om. उवाच. — ") De G1-3 M (except M1) "वान्विप्र: (see below). — ") B Da विप्रस्वां; Ds. 4.7 विप्र: स; De फुद्ध: स; G1-3 M (except M1) फुद्धस्वां (see above). — ") D2 कियता चैव कालेन.

 प्रमद्वराविवाहे एकादशो°); T_{G1-3} हूं श्रीम° (G_{1} om. श्री°; T_{2} om. महा°) आदि° (G_{3} om. आ°) पौलोमे (G_{3} cont. पर्वणि) दशमो° (T_{2} G_{1} नवमो°); M_{2} हूं पौलोमे दशमो°.

11

1 K1 om. हुण्डुभ उ°; S om. उवाच. — ") K1 transp. मे and पूर्व. — b) K1 वैशाखो (for खग°). Ñ V1 B Da2 D8.4.7 NIlp वाडव: (B1m.3m ब्राह्मण:; B2 m as in text); D6 बांधव: (for वे द्वि°). — c) B2.4.5 T1 शंसित°. M1.2.4 वान् (for वे द्वि°). — K0.2-4 D5 शंसित(K2 D5 संशित-; K3 संसत्य)वक्ता च; B8 (m as in text) D3.4.7 वांसत्र; D1 सितववक्तात्व (sic); D2 संयतवाक्योथ; G1 हसितवांस्तात; G2.8 सुशीतवाक्येव; G4.5 स हसितस्तात. — d) M2 ततो (for तपो-).

2 °) G₄-6 सर्प (for बाल्ये). De transp. बाल्ये and कृत्वा (in b). — b) K2 m तृ[ण-]; K3 तीर्ण; G2 तस्य. N (except K) तार्ण (D1.8.5.7 तार्ण; D2 तृण; D6 तृण-) अुजंगमं (D1.2 महोरगं); T2 तृणमयो ; G1 तार्ण महो ; G4-6 तृणमयं तदा; M1 तार्णमिवो . — c) K1 होत्र-. S [5] प्रमत्तः (G2.8 M8 हेवृत्तः; M2.4.5 वर्तः). Ñ2 B5 प्रसक्तोसी; V1 सुसोसी. Ñ1 Dn D1 तु; D2 स (for सन्). B1-4 Da D8.4.6.7 त्रप्रसक्तोसी (D6 क्तो वे). — d) K8 G2.8 स (for प्र-). M5 सुमोच ह. G4.5 स (for वे).

3 °) K1 चापि (for च स). K2.4 Ñ V1 Da1 Dn D1.5-7 transp. च and स. — °) K0.3 ° जुल. Ñ2 transp. 3° and 3°. — After 3° , G1 ins. a passage of four lines given in App. I (No. 7). — °) K0.1 D2 संयतिहय:; K2-4 स (K2 सं-) जिलिहिय:; B1.5 Dn1.n5 D1 M5 चांसि"; D5 यो जिलिहिय:(cf. v. l. 1.1.2, 53 etc.).

तथावीर्यो धुजंगस्तवं मम कोपाद्भविष्यसि ॥ ४ तसाहं तपसो वीर्य जानमानस्तपोधन । भृशमुद्धिमहृदयस्तमवोचं वनोकसम् ॥ ५ प्रयतः संभ्रमाचैव प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः । सखेति हसतेदं ते नर्मार्थं वै कृतं मया ॥ ६ धन्तुमहिस मे ब्रह्मञ्ज्ञापोऽयं विनिवर्त्यताम् । सोऽथ मामब्रवीदृष्ट्वा भृशमुद्धिमचेतसम् ॥ ७ मुहुरूणं विनिःश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधनः ।

नानृतं वै मया प्रोक्तं भिवतेदं कथंचन ॥ ८
यत्तु वक्ष्यामि ते वाक्यं ग्रणु तन्मे धृतव्रत ।
श्रुत्वा च हृदि ते वाक्यमिदमस्तु तपोधन ॥ ९
उत्पत्स्यति रुरुनीम प्रमतेरात्मजः ग्रुचिः ।
तं दृष्ट्वा शापमोक्षस्ते भिवता निवरादिव ॥ १०
स त्वं रुरुरित ख्यातः प्रमतेरात्मजः ग्रुचिः ।
स्वरूपं प्रतिलभ्याहमद्य वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ११
अहिंसा परमो धर्मः सर्वप्राणभृतां स्मृतः ।

C. 1. 1007 B. 1. 11. 13

4 a) Ds वृथा°. G1-3 वीर्यस्तथा. K4 (m as in text) ब्रह्मन् (for सर्प:). T G4-6 transp. त्वया and कृत: (in b). — b) K2 कृतो यसाहि (सा corr. marg. from म). K1 भीषणो मिय; B Da D8.4.6 भीषण:; D5 मंदबुद्धिना; D7 हिमाषिण:; G2.3 अतिभीषया; M5 भीषण. — a) G6 आत्म-(for मम). K8 Ñ V1 B D शापाइ .

5 °) Ko जानानस्तसपो°; K1 जानन्नासं तपो°; K2 Dn D1.4.6.7 जानानस्तं तपोधनं (Dn °न; D1 °न:); K8.4 Ñ V1 B Da जानानः संस्तपोधन (K3 °धन:); D2 जानीमः संस्त'; D3 जानतस्तं तपोधनं; D5 जानन्निप त°; G2 जाय-मानस्तपोधन:. — After 5°6, G1.5 ins.:

238* मुहुरूणं च निःश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधनः । T_1 (hapl.) om. 5^c - 8^b . — c) $D_{3,4}$ मनसः; $G_{4,5}$ मनसा (for 'हृद्यः). K_1 भृशोद्विग्नमनाः सौम्य. — d) $K_{0,4}$ तसुवाच. K_1 G तपोधनं; D_0 अहं तदा; T_2 तपस्विनं; M (except M_1) द्विजोत्तमं. D_1 तसुवोचमहस्तदा.

6 T1 om. 6 (cf. v. l. 5). — a) N (except K D2.5) M1 प्रणत:. G1-6 सन्प्रमादाश्च. M2-5 transp. संभ्रमात् and प्राञ्जलि: (in b). — b) N (except K D2) पुरत: (D1 पर°) (for प्रण°). M1 transp. प्राञ्जलि: and प्रणत:. — cd) Ko इसता चेदं; D5 इसितस्तसात्. S (except M1; T1 om.) °ित साहसं तात हास्यार्थ वे. Ko.2 थिं विकृतं.

7 T1 om. 7 (cf. v.l. 5). — b) D2 यदि; T2 सं- (for वि-). — c) S (except M1; T1 om.) स तु (for सोऽथ). B Da D3.4.6.7 वाक्यं (for ह्या). — d) D3.4 भागानसं. 8 T1 (cf. v.l. 5) G3 om. 8 b. — a) K3 B5 D2 M1 च (for वि-). — b) M4 स समञ्जांत — c) D5 वाक् (for वि). Dn D1 पूर्वं; D5 प्रोक्ता. — After 8c, G1 repeats from ज्ञापोऽयं (7b) up to मया प्रोक्तं (8c). — d) Ko भवितेवं; K2 cतेव (m भवेचेवं); D5 प्रेषितेहं; D6 (before corr.) भवतीवं.

9 °) Ks यद्वक्षामि च; Bs यस्प्रवक्ष्यामि. 🕅 वाच्यं;

Bs तथ्यं; S सर्वं (for वाक्यं). — Da (? hapl.) om. 96°. — 6) Ko मे त्वं; K² मेतत् (m as in text) (for तन्मे). K³ D².5 हडवत. B⁵ S श्रणु तत्संशितवत(T °त:). — 6) B⁵ Dn तत्; D² G².3 M²-5 तु; M¹ अथ (for घ). D¹ तद्विते (for च हित ते). D७ T¹ G⁵ M²-5 मे; G¹ मत् (for ते). — 6) V¹ इदमसात्; D⁵ एवमस्तु. Dn D¹ T G¹ M¹ सदानघ; G²-6 M²-5 तवानघ. — After 9, K⁴ ins.:

239* यं समाभाष्य दृष्ट्वा च शापादसग्रिमोक्ष्यसे । 10 a) $_{\rm B2}$ $_{\rm D2}$ "त्स्यते; $_{\rm Dn2}$ "त्स्यसि; $_{\rm M2.4}$ उपेत्स्यसि. $_{\rm e}$) = $_{\rm 11}$. $_{\rm B1}$ शुचे:; $_{\rm G2}$ शुभ:. $_{\rm e}$ $_{\rm e}$) $_{\rm G4.5}$ "दिह.

240* एवमुक्तस्तु तेनाहमुरगत्वमवाप्तवान्।

- After 10, T2 G1 ins.:

11 b) = 10^{5} . B D (except D2.5) °रात्मजोपि च (D7 वा). — After 11^{ab} , B5 ins.:

240a* शापमोक्षश्च भविता न चिराद्विजसत्तम।

— °) Ko Ñi Vi B2.3 Dn Di.3.4 T M (except M5) स्वं रूपं; D2 सुरूपं. B5 परिस्त्रय; B1m. 5m Dn Di.3.4.6.7 प्रतिपद्य. — d) Ko G2.3 अथ; K2 प्रति; Da D3.4.6.7 इह; D2 सम्यक्; D5 संप्र; M अत्र (for अद्य). — K4 Ñ B D (except D5) ins. after 11: Vi, after 1.12.2:

241* स डीण्डुमं परित्यज्य रूपं विप्रपंभस्तदा । स्वरूपं भास्तरं भूयः प्रतिपेदे महायशाः। इदं चोवाच वचनं रुरुमप्रतिमीजसम्।

[\tilde{N} B_{1.3} D₄ D_{2.4} (marg.) ins. $\mathbf{q}_{\mathbf{d}}$ **3 3 3 3 1** before these lines.]

- After 11, G1 ins.;

242* सृत: ।

इति स्वरूपं गृह्याञ्च तसृषि वाक्यममधीत्।
12 ") Dai प्रथमो. — ") Ko.1 Ñi Vi Ba.s Da
D2.4-7 T G1.4-6 वर; K2-4 D1.8 M1.5 वर: (for समृत:).
— ") Ge M1 हिंसेड्रा".

C. 1. 1008 B. 1. 11. 14 K. 1. 11. 14 तसात्प्राणभृतः सर्वाम हिंखाद्वाह्मणः किन्त् ॥१२ ब्राह्मणः सौम्य एवेह जायतेति परा श्रुतिः । वेदवेदाङ्गवित्तात सर्वभूताभयप्रदः ॥ १३ अहिंसा सत्यवचनं क्षमा चेति विनिश्चितम् । ब्राह्मणस्य परो धर्मो वेदानां धारणादपि ॥ १४ क्षत्रियस्य त् यो धर्मः स नेहेष्यति वै तव ।

दण्डधारणमुत्रत्वं प्रजानां परिपालनम् ॥ १५ तदिदं क्षत्रियस्यासीत्कर्म वै शृणु मे रुरो । जनमेजयस्य धर्मात्मन्सपीणां हिंसनं पुरा ॥ १६ परित्राणं च भीतानां सपीणां ब्राह्मणादपि । तपोवीर्यवलोपेताद्वेदवेदाङ्गपारगात् । आस्तीकाद्विजमुख्याद्वे सर्पसत्रे द्विजोत्तम ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशोऽध्यायः॥ ११॥

१२

रुरुवाच । कथं हिंसितवान्सर्पान्क्षत्रियो जनमेजयः ।

13 °) D2.5 - भावो हि; D6 (before corr.) एवायं; T2 U1-6 - भावेन; D7 T1 एवाइ. — °) K0.3 जायतीति; K1 'ते ह; Ñ B Da Dn D1 भवतीति; V1 'ते हि. G6 पुरा. G2 जायते परमा श्रुति:. — °) K4 Ñ 'वेत्ता च; V1 'विज्ञात:; Dn D1 'विज्ञाम. — व) T G8 M2.4.5 'भयंकर: (G3 'र); G2 'भ्रतभयंकर:.

14 °) M_5 चेदिति निश्चितं. $K_{0.2}$ T दिनिश्च(K_0 श्चि)-यं (T °य;). — °) K_1 ब्राह्मणानां. — a) $K_{0.2.4}$ पालनादिप; K_1 पारणाचिप; K_8 धारणं तथा; \tilde{N} V_1 B D(except $D_{2.5}$) धारणापि च; T_2 धारणं दम:.

15 a) K1 ब्राह्मणस्य. Ko-2 B5 Dn D1.2.4.6.7 G4 M3.4 हि; Da G3.6 च; G2 नु (for नु). K4 परो (for नु यो). D2.5 'यसापि यशा(D6 'स्वा)सीत्. — b) Ko स हि नाईति (cf. K3 D5 below); K1 स नेहैं च्यति; K2 Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 स हि नेच्येत (K2 D6 'द्यति; D7 'द्यामि); T1 स चेहे'; M1 सम्नेहे'; M5 सम्दहे'. G2.4.5 यसाव; G3 वे ततः. K2 m.4 स ब्रह्मस्तव नेच्यते; K3 स ते नाईति वे द्विजः; D2.5 धर्मः प्राणम्हतां वर (D5 'रः). — After 15ab, D5 ins.:

243* क्षत्रियस्य तु यो धर्मः स ते नाईति वै द्विज।

16 °) T1 क्षत्रियसान्यत्; T2 G3 M2-4 ° यस्य स्थात्.
— °) G6 कर्मणा. G2 वे श्रवणे. Ñ V1 ° णु वे पुरा.
— °) Hypermetric! Da1 जन्मे ; D5 ° जयेन. K0.8
D2 वे राज्ञ:; K1 D1 धर्मारमा; K2 (m as in text) वे धर्मात्; Ñ2 V1 Dn D1 यज्ञेसिन्. — d) D3 हिंसितं; S हिंसने (M1 निधने).

17 ^a) K₂ भूतानां. — ^b) M₁ दहनादिष. — ^c) Dr G₈₋₅ ततो वीर्यं. — ^c) K_{0,2} (भ corr. to आ) De G₈ आखिकां; S (except G₁₋₈) अखीकां. — ^f) K₁ M₁

सर्पा वा हिंसितास्तात किमर्थ द्विजसत्तम ॥ १ किमर्थ मोक्षिताश्चेव पन्नगास्तेन शंस मे ।

°सत्राहि°.

Colophon om. in Ks T G4-6. — Ko.2.4 B1.5 Da इं श्रीम (B1.5 om. श्री) आदि पौलों में (K2 cont. || १३ ||); K1 इं श्रीम आदि पौलों समाप्तं; Ñ V1 इं श्रीम आदि पौलों समाप्तं; Ñ V1 इं श्रीम आदि पौलों समाप्तं शें पोलों में 13 ||; B2.4.5 Dn1.13 D1-1 इं आदि पौलों (D4 marg. sec. m. interp. एकादशो ; D6 द्वादशो) || 13 || (Dn3 || 1000 ||; Dn1 D1-5.7 om. the figure); Dn5 G2.5 इं श्रीम (G3 om. श्री) आदि (G3 om. आ) पौलों (G3 interp. पर्वणि) एकादशो ; G1 इं आदि पौलों दशमो ; M इं पौलों में एकादशो (M8.4 cont. || १९ ||).

12

1 K1 om. the adhy. S om. उवाच. — b) Ñ V1 B D (except D2.5) स राजा (for अत्रि). — K2 (l hapl.) om. from 1^{cd} to 1^{nb} of the foll. adhy. — c) Ko ते; K4 वे (corr. from वा); M2-4 वि (for al). K3 D2.5 S (except T G1 M1) 'तास्तेन; Ñ V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 'तास्त्रत्र. — d) T G1 M ते दिजोत्तम (M1 तेन सत्तम); G2.4-6 ऋषिस'. G2 ते तु तत्र विमोक्षिता:

2 K1.2 om. 2 (cf. v. l. 1). — ab) Da T1 'तास्तेन. Ts Gs.4-c transp. सैव and तेन. K4 'गास्ते च; Gs 'गाः केन. Ñ B D (except Da Ds) धीमता (for शंस मे). — Ds om. 2°-3d. — °) Ko Dai Di Gis आसिकेन; Ds आसीके ते; Ts Gs.5 M1-s असी '; Gs.6 M4.5 असि '. Bs Da Dn Di द्विजलेह; T G1.8 M (except M1) तदा (T 'था) विज. — d) Da B D4.6.7 'एकामि तत्वतः; Ts 'एकाम विशेषतः. — After 2, Vi ins. 241* (cf. v. l. 1. 11. 11).

आस्तीकेन तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ २ ऋषिरुवाच । श्रोष्यसि त्वं रुरो सर्वमास्तीकचरितं महत् । ब्राह्मणानां कथयताम्

इत्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३

सूत उवाच ।
रुरुशापि वनं सर्वे पर्यधावत्समन्ततः ।
तमृपिं द्रष्टमन्विच्छन्संश्रान्तो न्यपतद्भुवि ॥ ४
लब्धसंज्ञो रुरुश्रायात्त्वचाच्छ्यौ पितुस्तदा ।

पिता चास्य तदाख्यानं पृष्टः सर्वं न्यवेदयत् ॥ ५ हैं: 1: 12: g

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं पौलोमपर्व ॥

3 K1.2 Ds om. 3 (of. v. l. l, 2). — Bs (m as in text) सीतिरुवाच. S om. उवाच. — a) G2.4.5 श्रोद्यसे. T G5 स्वं यथा. Bs T2 G2-6 M वस्स; T1 वतु; G1 विप्र (for सर्व). — b) Ko T1 G1-4 आसीकं; Da1 आसिकः; G5 असिकं; G6 M असीकः (M1 असीकं). — d) Ñ D1 स्वरावान्ममने हाहं. — D1.5-7 ins. after 3: Ñ B2.5 D4, after सीतिरु:: D2, after सत उ (cf. 4):

244* इत्युक्त्वान्तर्हिते योगात्तसिम्भृषिवरे प्रभो । संभ्रमाविष्टहृदय ऋषिर्मेने तद्कुतम् ।

[(I. 2) Bs D1. 4 रुर्सेने. Ds रुर्सित्तदाद्भतं.]

4 K1.2 om. 4 (of. v. l. 1). Ko D1.5 M1 om. सूत उवाच. K4 Ñ V1 B Da Dn D8.4.6.7 सोतिरु; S (M1 om.; G8 with prefixed औ) सूत:. — ") Ko.8 रुरुश त-(Ko स्त)ह्रनं; K4 D2 S (G1 missing) रुरुस्त्वथ वनं. Ñ B2.5 वनं च परमा(B3 परया; B5 पुनरा)यस्त:; D1 बरुं च परमास्थाय. — ") T G5 परिधावत् (T "न्). B5 "विदितस्तत:. D1 ययौ धाविश्वतस्तत:. — ") Ñ V1 B D (except D2.5) G2.5 नष्ट; T2 प्रेष्टु. Ñ2 V1 "मन्विष्य; B (except B6) Da "दयन; Dn (except Dn2) "च्छत; Ds "च्छ. — ") Ko.8 B (except B2.5) Da D2.8.5 G8 M स (Ko सन्) आंतो; D1.6 T2 G2.4.5 संआं". M5 न्यवसञ्जवि. — After 4, K3.4 Ñ V1 B D ins.:

245* स मोहं परमं गत्वा नष्टसंज्ञ इवाभवत्। तहवेर्वचनं तथ्यं चिन्तयानः पुनः पुनः।

[(L. 1) D1.5 संमोहं. K4 स्टब्धसंज्ञ:. — (L. 2) K8 तहत्; K4 तस्य; B4 श्रत्वा; D1 सत्यं (for तथ्यं).]

5 K1.2 om. 5 (cf. v. l. 1). — a) Ko.4 ह्स्त्वायात्; Bs हः प्रायात्; D2 ह्झाथ; D5 ह्झापि; Dn1 हिझाये; T G1.8 M2-5 ह्माखा; G2.4.6 हः सोथ; G5 हः सोथ: — b) Ks तचाचक्षी; Ñ V B Da Dn2 Dr तदाच ; Dn1 तत्वाच ; D2 तचास ; D5 तथाच . B5 स्वमाश्रमपदं तथा. — After 5ab, Bs ins.:

246* न्यवेद्यत तस्तर्वे यथावृत्तं पितुर्द्धिजः। After 5ab, Ts G (except Gs) ins.:

247* पित्रे तु सर्वमारुयाय बुण्डुभस्य वचोऽर्थवत्। अपृच्छरिपतरं भूयः सोऽसिकस्य वचसावा। यसदाख्यानमसिलं हुण्डुभेनाथ कीर्तितम् । तत्कीर्लमानं भगवञ्छोतुमिच्छामि तस्वतः।

 $[(L,3)\ T_2$ आस्तीकं (for अखिलं). G_1 आख्यातवास्त- दाख्यानं हुंहु * .]

— °) M_1 तस्य तदा ; M_5 चाख्यात्तदा . D_5 चास्य नवाख्या न :; G_8 चाच्छ्य दाख्या न : - d) D_a G_3 पृष्टं .

Colophon om. in K1.2 (cf. v. l. 1). - Ko Da. 8. 5-7 ह शीम भादि पौलोमं समाप्तं (De cont. ॥१२॥); K3 इ' श्रीम' शत' सं' आदि' पीलोमे रुरोपाल्यानं । समाप्तं च पौलोम (cont. sec. m. ॥ १० ॥); K4 हु पौलोमे पर्वणि पौलोमं समाप्तं; Ñ V1 इ श्रीम आदि पौलोमपर्वणि सर्प-सत्रप्रस्तावनायां द्वादशो°॥ १२ ॥ समाप्तं पौछोमपर्व; Вा→ ड° महा° (B2.4 om. म°) आदि° पौछोमे सर्पसत्रप्रस्तावो (B2 $^{f st}$ स्तावना) नामाध्याय: ($^{{
m B1~cont.}}$ पीछोमं समाप्तं; \mathbf{B}^{2} समाप्तं च पौलोमं; \mathbf{B}^{3} इदं पौलोमं; \mathbf{B}^{4} समाप्तं पै।लोमं); Bs इ आदि पौलोमे; Da इ श्रीम (Dai om. श्री) आदि° पौलोमे सर्पसन्त्रप्रस्तावनो नामाध्यायः। समाप्तं च पौलोमं; Dal.n2 Di हु आदि सर्पसन्तप्रसावना। पौलोमं समाप्त; Dns D4 इ° महा' (D4 om. स') आदि' (Dns cont. सर्पसम्रप्रसावनः) पौलोमं समाप्तं। द्वादशो ॥ १२॥ (Da marg. sec. m. ins. पी स बा and on. ॥ १२॥); T1 ह आदि पौलोमे एकादशो । श्रीकृष्णाय नमः । पौलोमं समाप्तं; $\mathbf{T_2} \text{ G4}$ हु ullet श्रीम ullet (G4 om. श्री ullet) आदि ullet पौलोमे रुरुपश्ची नाम दशमो (G4 अष्टमो)। पौलोमं पर्व (G4 om. प) समासं; G1 इ° आदि° पौलोमे भूगुवंशानुकीर्तने रुरुद्वंडमसंवादो नाम एकादशो°। पौलोमः समाप्तः; G2.8 ह् श्रीम शादि (G3 om. आ°) पौछोमे पर्वणि (G2 om. प°) द्वादशो°। पौछोमपर्व समाप्तं (G2 समाप्तः पौलोमः); G5.6 ह श्रीम (G6 om. श्री) आदि" (Gs om. आ") अष्टमो"। पौलोमपर्व समासं; M1 ह णैलोमे द्वादशो"; M2 इ° श्रीम शतसहस्रिकायां सं आदि पौलोमे; Ms ह पौलोमपर्वणि द्वादशो । पौलोमपर्व समासं; Ms. 5 है महा शतसहस्त्रिकायां सं आदि (Ms om. आ) पौछोमे द्वादशो (Ms cont. पौछोमे समाप्त; Ms समाप्त पौलोमं). - After समाप्तं, Ti Gi.s ins.: पौलोमे भरतश्रेष्ठ गन्धमास्यैद्विजाम्बहुन् । विधिवज्ञोजयेद्वाजन्मधुपायससर्पिपा ॥ C. 1. 1020 B. 1. 13. 1 K. 1. 13. 1 १३

शौनक उवाच।

किमर्थं राजशार्द्रुलः स राजा जनमेजयः । सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्भदस्व मे ॥ १ आसीकश्च द्विजश्रेष्ठः किमर्थं जपतां वरः । मोक्षयामास भ्रजगान्दीप्तात्तसाद्धुताशनात् ॥ २ कस्य पुत्रः स राजासीत्सर्पसत्रं य आहरत् । स च द्विजातिप्रवरः कस्य पुत्रो वदस्व मे ॥ ३ सृत उवाच ।

महदाख्यानमास्तीकं यत्रैतत्त्रोच्यते द्विज । सर्वमेतदशेषेण शृष्ण मे वदतां वर ॥ ४ शौनक उवाच ।

13

1 M2.4.5 om. शीनक उ°. K1 (with prefixed श्री)
T G (G1 with prefixed ॐ; G2 with श्री) M1 शीनक:.
— K2 om. 1^{ab} (cf. v. l. 1. 12. 1). — b) K (K2 om.) Ñ V1 B (except B5; B1 missing) D2 स पुरा; D5 पुरा स. — d) K0.2.4 प्राप्तीतं. K D2.5 तद्रवीद्दि (cf. v. l. 3). K0.2 मां. — After 1, Ñ V1 B (except B4) D (except Da D2.5) ins.:

248* निखिलेन यथातत्त्वं सौते सर्वमशेषतः। [$B_{2.5}$ ते कथय मे स्फूटं.]

2 Ko.4 आस्तिको हि; K2 आ(corr. from अ)स्तीको हि; T2 G2-6 M अस्ती(G4 कित)करतुं (M1 अत्र). T1 G2 तु (for च). — b) K1 D1 यजतां; K4 Ñ1 B1.5 Da1 Dn D2.5-7 जय ; Nilp as in text. — c) K2 D5 अगवान् (for अज). — d) K4 दीनांस्तसा ; M4 दीसांससा . Ñ V1 B D प्रदीसाहसुरेतस: (D2 as in text; D5 तसाहस्रतसासनात्).

3 Ds om. 3. — b) Bs यथाहरत् (m as in text); Gs जहार तत्. — d) K Ds व्यविहि (of. v. l. l) तं (Ko. s मे; Ks Ds तत्); Ñ V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 T1 [5] भिभत्स्व मे. Gs न:; Gs-s M1 तत् (for मे).

4 Ko om. सूत उ°. K1 (with prefixed श्री) Ds S सूत: Ñ V1 B1.3.4 Da Dn D1 सोतिरु°. — S transp. 4 (with सूत उदाच) and 5. — ") K1 एतदा" (cf. 45). B Da D4.6.7 M1 transp. आस्या° and आसी

श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण कथामेतां मनोरमाम् । आस्तीकस्य पुराणस्य ब्राह्मणस्य यशस्त्रिनः ॥ ५ सृत उवाच।

इतिहासिममं वृद्धाः पुराणं परिचक्षते ।
कृष्णद्वेपायनप्रोक्तं नैमिपारण्यवासिनः ॥ ६
पूर्वं प्रचोदितः स्तः पिता मे लोमहर्पणः ।
शिष्यो न्यासस्य मेधावी ब्राह्मणेरिद्युक्तवान् ॥ ७
तस्मादहम्रपश्चत्य प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
इदमास्तीकमाख्यानं तुभ्यं शौनक पृच्छते ॥ ८
आस्तीकस्य पिता ह्यासीत्प्रजापतिसमः प्रभुः ।
ब्रह्मचारी यताहारस्तपस्युप्ते रतः सदा ॥ ९

(cf. v. l. 8, 45). T 'मास्तिक्यं. Ds एतदामिकमाख्यानं.
— b) K1 यत्र तत्; K2.4 अत्रे'; K3 Ñ V1 B1 Dn D1
G2.4.5 यथे' (Dns यथाव'); B2.3 D3.4.6.7 G3 M (except
M1) यदे'; D2.5 यचे'. S बुधे: (for दिज). — After 4,
G3.6 M ins. an additional colophon.

5 S transp. 4 and 5 (cf. v. l. 4), and om. शीनक 3°. K1 om. उवाच. — b) G2.6 M1 मनोहरां. — c) K1 Ñ V1 B D पुराण्यें:. — d) S तपस्थिन:. — Λfter 5, K1 ins. आदिपवैणि.

6 Ti G2.4.5 om. सूत उ°; Gi missing. Ko.4 Ñ Vi Bi.3.4 Da Dn Di सोतिरु°; Ki (with prefixed श्री) T2 Gi.8.6 Mi-i सूत:. — a) ÑViBD (except D2.5) मं विश्वा:. — b) Bi Gi oi प्रति . — a) S (except M8.4) नैभिशा; cf. 1. 1. 1, 3; 2. 71; 4. 1 etc. K (except Ko; K2 m as in text) Ñ Vi Bim.2 (m as in text). 3 D (except Da) M (M3 inf. lin. as in text) -वासिषु (D5 नं); Go -वासिमि:.

7 ") K2.4 D2 प्रणोदित:; K3 संघो. — b) S रोम (cf. v. l. 1. 1. 1, 5; 2. 70; 4. 1 etc.). — d) Bsm Dn D3.4.6 S (except Gs) ब्राह्मणेब्दिं.

8 °) Ms यथा तथा. — °) K1 T Ga.s M1 transp. आसी° and आख्या° (of. 4, 45 and v. l.). — After 8, N G (except Gs.s) ins.:

249* कथिय्यास्यतीचेण सर्वपापप्रणाक्षनम्।

9 ") K1 पितेहासी"; B Da Da.s. व. पिता चासी"

जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्ध्वरेता महानृषिः । यायावराणां धर्मज्ञः प्रवरः संशितव्रतः ।। १० अटमानः कदाचित्स खान्ददर्श पितामहान् । लम्बमानान्महागर्ते पादैरूर्ध्वरधोग्रखान् ।। ११ तानव्रवीत्स दृष्ट्वेव जरत्कारुः पितामहान् । के भवन्तोऽवलम्बन्ते गर्तेऽसिन्वा अधोग्रखाः ।।१२ वीरणस्तम्बके लग्नाः सर्वतः परिभक्षिते । मूषकेन निग्देन गर्तेऽसिन्नित्यवासिना ।। १३

— °) Ko.2 (m as in text). 8.4 D2.5 'समझति:; T G8.6 पितामहसमो भुवि; G1 illegible; G2.4.5 पितामहसमप्रभु: (G4 'भ:); M2-8 'समो भुवि — ") Ko.4 D2. 5 जिताहार:. — ") D2.5 'स्यभिरत:. Dn3 T2 G2.5.6 रतस्तदा; M4 यत: स°.

10 °) K महामुनि: (K1 °ऋषि:); Ñ V1 B D (except D2.5) °तपा:. — °d) D5 om. 10°d. K3 ins. 10°d in marg. sec. m. Ko धर्मज्ञ: प्रभव:; K1.2 °ज्ञ: प्रभव:; K3 प्रभवो धर्मज्ञ:; Ñ V1 B 1.8-5 Dn D1.3.4.6.7 प्रवरो धर्मज्ञ: (by transp.); B2: Da प्रवर: प्रसव:; T G °ज्ञ: सततं. K (except K1) Da2 Dn1.n2 D1.4 शंसित ° (of. 1. 1. 2, 53; 11. 3 etc.). — After 10, K3 (om. lines 1-5) Ñ V1 B Da Dn D1-4.5 (om. line 1).6.7 ins.:

250* स कदाचिन्महाभागासपोद्मलसमिवतः।
चचार पृथिवीं सर्वी यत्र सायंगृहो मुनिः।
तीर्थेषु च समाष्ठावं कुर्वश्वटित सर्वशः।
चरन्दीक्षां महातेजा दुश्वरामकृतात्मभिः।
वायुभक्षो निराहारः शुष्यञ्चनिमिषो मुनिः। [5]
इतस्तः परिचरन्दीसपावकसप्रभः।

[Cf. beginning of adhy. 41. — (L. 2) B Da कृत्स्नां (for सर्वा). B1m.2 (m as in text) यत्र तत्र स्थितो सुनि:. — (L. 4) Ñ1 B (except B1) Da D4.6 'रां तपसि स्थित: (B5m as in text); V1 D2.5 'रां तीव(V1 'थे)विक्रम:; D3.4.6.7 'रं तप आश्रि(D4.6 'स्थि)त: (for 'रामकृतास्मिभः).]

11 ab) Ñ V1 D (except Da) T2 transp. स and स्वान्. G2 च (for स). G3 'चिच द्वं स्वपिता'. — K1 G4 (hapl.) om. 11^c-12^b; D5 (i hapl.) om. 11^d-12^c. — a) Ñ V1 B D4 Dn D3.4.6.7 M (except M2.4) अवाक्ष्यान्; D1 प्राक्ष्

12 Ki Gi om. 12ab; Di om. 12abo (of. v. l. 11).
— a) Di ततोत्र. Dis प्रावदीस्स च ह. — b) Ti Gi

पितर ऊचुः ।
यायात्ररा नाम वयसृषयः संशितव्रताः ।
संतानप्रक्षयाद्वस्रभ्यो गच्छाम मेदिनीम् ॥ १४
असाकं संतितस्त्वेको जरत्कारुरिति श्रुतः ।
मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां तप एव समास्थितः ॥१५
न स पुत्राञ्जनयितुं दारान्मृदिश्वकीषिति ।
तेन लम्बामहे गर्ते संतानप्रक्षयादिह ॥ १६
अनाथास्तेन नाथेन यथा दुष्कृतिनस्तथा ।

C. 1. 1039 B. 1. 18. 21

महातपा:; Go प्रतापवान् (for पिता°). Gs repeats 12^{ab} after 17^{ab}. — Before 12^{cd}, B2 D4 ins. जरस्कारुखाच; T2 G (except G2.6) जरस्कारु:. — ^{cd}) Ko (hapl.) om. 12^d-13^c. K1 corrupt. K4-प्र छंबंते; T2-भिछं; G8 प्रछं. Gs M3 के व (M3 वा) भवंतो छंवंते. Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 M1.3.4 द्यस्मिन्; M5-प्य° (for Sसिन्वा). K3.4 D2 T2 G2.3.6 M2 वे (for वा). T2 G2.3.6 M2 द्यां भें . D6 कसिन्वे मद्यां . K2 छंबमाना महागर्ते कि भवंतो अधोमखा:.

13 Ko om. 13abs (cf. v. l. 12); M1 om. 13.

— °) The MSS. vary at random between मृणकेन and मृषि. — ^d) Gs 'स्यपातिता:.

14 K1 S om. उ.चु:. — ^a) G3 नाम परा:. — ^b) K (except K1) B4 Dn1 D1.4 (by corr.). 6.7 T1 शंसित (cf. v. l. 1. l. 2; 13. 10 etc.). — ^c) K D2.5 ° नस्य क्षया . T G2.3 ° नम्रेक्ष (G2 ° प)या झ °. Cf. 16^d and v. l. — ^d) B1.2.4 Da गच्छेम. — K4 ing. after 14: D3.4.6.7, after 17^{ab}:

251* येपां तु संततिनीम्ति मर्त्यलोके सुखात्रहा। न ते लभन्ते वसितं स्वर्गे पुण्यवता अपि।

15 a) K D2.5 संततावेको; B3 D21 तिहाँको. — b) K3
श्रुति:; Ñ V1 B D (except D2.5) T G1-3 स्मृत:.
— °) M1.5 संद्रभागो. — K0 om. 15^a-16°. — a)
Ñ V1 B D (except D2) तप एकं. Ñ V1 B (B1 marg.) Da D3.1 G6 समा(B1 orig. मया)श्रित:; D1 समन्वित:

16 Ko om. 16^{abc} (of. v. l. 15). — a) D5 स प्रजां; D7 सत्पुत्रान्; G5 M2.4.5 स पुत्रं. — b) G3 दारांश्राथ चि. — c) K1 ततो (for तेन). D2.5 सर्वे (for गर्ते). — d) Dn D1 निस्य क्ष. D2.5 गर्ते संतानसंक्षयात्. Cf. 14° and v. l.

17 a) Gs *स्तेन पितर:. — After 17ab, Ds. 4. c. 7 ins. 251* (cf. v. l. 14). Gs repeats 12ab after 17ab.

C. 1, 1039 B. 1, 13, 21 K. 1, 13, 22 कस्त्वं बन्धुरिवासाकमनुशोचिस सत्तम ॥ १७ ज्ञातुमिच्छामहे ब्रह्मन्को भवानिह धिष्ठितः । किमर्थं चैव नः शोच्याननुकम्पितुमुईसि ॥ १८

जरत्कारुखाच।

मम पूर्वे भवन्तो वै पितरः सपितामहाः । ब्रुत किं करवाण्यद्य जरत्कारुरहं स्वयम् ॥ १९ पितर ऊच्चः ।

यतस्य यत्नवांस्तात संतानाय कुलस्य नः ।
आत्मनोऽर्थेऽसद्थे च धर्म इत्येव चाभिभो ॥ २०
न हि धर्मफलस्तात न तपोभिः सुसंचितैः ।
तां गितं प्राप्तवन्तीह पुत्रिणो यां त्रजन्ति ह् ॥ २१
तद्दारग्रहणे यत्नं संतत्यां च मनः कुरु ।
पुत्रकासमित्रयोगान्त्वमेतस्रः परमं हितम् ॥ २२

18 Ds om. 18. — ") T M (except M1) "मिच्छाम (T M5 "मि) तत्वेन. — ") K1 T G M1-3.5 तिष्ठति; Ñ V1 B 1-1 Dn D1.3.4.7 M1 Arjp न: स्थित:; B1m.5 Da विष्टि"; Do संस्थि"; Cd as in text. — ") S (except T1) "तुमिच्छसि (C4.5 M5 "ति). Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 अनुद्योचिस सत्तम (=174).

19 Ki Som. उवाच. — ") Ds. मम सर्वे. Gi पूर्वे भवंतो मम वे. — ") Ds. ' ण्यत्र. — ") Ds Gs. ह रिति स्वयं; Ds रहं सतः.

20 K1 D3 S om. ऊचु:. — After पितर ऊचु:, D4.0.7 ins.:

^{252*} पितरस्ते वयं तात संतारय कुलं स्वयम्।

- ") $G_{2.3}$ "स्व व महाभाग. — Ko (hapl.) om. 20^{3} — 21^{6} . — ") G_{8} वा (for च). — ") K_{1} M_{1} चाभिभो:; \tilde{N} V_{1} B D $G_{1.4}$ वा विभो ($G_{1.4}$ "भो:); M_{8} चापि भो:. G_{8} गृहमेधी भवाद्य भो.

21 Ko om. 21° (cf. v. l. 20). — °) Gs. 6° बलैसात. — b) Gs स्वसंचित:. — °) M1 न तां गतिं प्राप्त्रवंति. — d) Ko.2-4 Bs D2, 5 M हि; K1 Dn D1 वै; Ds G4-6 च; G1-3 उत (for ह).

 22^{-6}) V_1 दारसंप्र°. — b) D_2 °स्य च; G_2 °स्यक्ष; G_6 °स्थर्थ. $G_{1,4,5}$ M°स्थर्थ च न: कुरु. — c) K_3 °योगार्थ; D_5 °गे त्वं; $G_{2,3}$ °गाच. $T_{G_{1,4}}$ पुत्रक त्वां नियोक्ष्याम: $(T_1$

जरत्कारुक्वाच ।
न दारान्वं करिष्यामि सदा मे भावितं मनः ।
भवतां तु हितार्थाय करिष्ये दारसंग्रहम् ॥ २३
समयेन च कर्ताहमनेन विधिपूर्वकम् ।
तथा यद्यपलप्सामि करिष्ये नान्यथा त्वहम् ॥२४
सनाम्नी या भवित्री मे दित्सिता चैव बन्धुभिः ।
भैक्षवत्तामहं कन्याग्रपयंस्ये विधानतः ॥ २५
दिद्राय हि मे भायां को दास्यति विशेषतः ।
प्रतिग्रहीष्ये भिक्षां तु यदि कश्चित्प्रदास्यति ॥ २६
एवं दारिक्रयाहेतोः प्रयतिष्ये पितामहाः ।
अनेन विधिना शश्चम्न करिष्ये ऽहमन्यथा ॥ २७
तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै ।
शाश्चतं स्थानमासाद्य मोदन्तां पितरो मम ॥ २८

G5 ° म). - ") T1 एवं न:; G2. 8 त्वभेव.

23 K1 Som. उवाच. — ") M तु (for वै). Ñ V1 Bs D (except D2.5) T G1.6 M करिरवेह"; B1.2.4.5 करोमीति. — ") T G1.6 M (except M1) इति मे. Ñ1 V1 Bsm D (except Da D2.5) न धनं जीवितार्थतः; G2.5 बुद्धिमें तपिस स्थिता; Cd as in text. — ") T1 हि (for त).

24 °) Ko Ñi Vi Bs Dn Ds. र यथा; Ds तत:. Ds यद्यपि छ°; Ds. र -वदुपछ°; Mi -हमुपछ°. — d) Ñ Vi B D (except Ds. s) हि (for तु).

25 °) D2 मझाझा; T G1.4.5 स्वनाझी (T2 ° झा). G2.8 सा हि जाया; M1 (before corr.) सनामा वा. T1 G5 वा (for या). — b) D5 दापिता; G2.8 ई(G3 वी)प्सिता. K D2.5 बांधवै:. — c) The MSS. vary at random between भेक्ष- and भेक्ष्य- (cf. 1. 3. 36). T G3-5 भेक्षदत्ता; G2 चरन्भेक्षा.

26 °) Ko तु; D5 च (for हि). G1.4-8 M (except M1) मे कन्यां. G2 जरत्कारुं मदीयाख्यां; G3 जरत्कार्वीत्य-भिधानं. — °) B5 विधानतः.

27 a) G2.8 'हेती; Go 'योगे. — b) Ñ V1 B Da Da. Da. 4.0.7 यतिच्येहं. — ') K (except K1) D2.5 सम्यक् (for शक्षत्). — a) S करिच्ये नाहम.

28 a) S तन्नोत्पत्स्यति चेज्ञंतु: (G2.8 य: पुत्र:). — b)
Ds य: (for वै). — a) T G M1 मोदंतु.
— After 28, B2 (marg.).8 Da Dn2.ns ins. an additional colophon: इसादिपर्वणि आसीके; Dn2 cont.
॥ ३७ ॥; Dn3 ॥ ९३ ॥.

[—] K4 repeats पितर ऊचु: before 17^{cd} . — °) K4 Ñ1 M1 °रिहासार्क. — ") D1 सुन्नत; D8.4.6.7 वा(D6.7 चा) नघ; G1 पुत्रक (for सत्त°). D5 'शोचितुमहैसि (of. 1. 1. 183 and v. 1. 18 below).

सूत उवाच।

ततो निवेशाय तदा स विप्रः संशितवतः ।
महीं चचार दाराथीं न च दारानविन्दत ॥ २९
स कदाचिद्रनं गत्वा विप्रः पितृवचः सरन् ।
चुक्रोश कन्याभिक्षार्थी तिस्रो वाचः शनैरिव ॥ ३०
तं वासुिकः प्रत्यगृह्णादुद्यम्य भगिनीं तदा ।
न स तां प्रतिजग्राह न सनाम्नीति चिन्तयन् ॥ ३१
सनाम्नीमुद्यतां भार्यो गृह्णीयामिति तस्य हि ।
मनो निविष्टमभवज्ञरत्कारोर्महात्मनः ॥ ३२
तम्रुवाच महाप्राञ्जो जरत्कारुर्महातपाः ।
किंनाम्नी भगिनीयं ते ब्र्हि सत्यं भुजंगम ॥ ३३
वास्त्रिक्ष्याच ।

29 Ko.s.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 सोतिर°; K1 S (Gs with prefixed श्री) सून:. — After उवाच, Ks.4 D2 ins.:

253* इत्युक्तमात्रे वचने तथेत्युक्तवा पितामहाः। अन्तर्धानं गताः सर्वे विस्तयं स यथौ मुनिः।

- ") T2 विवाहाय (orig. prob. a gloss). Ñ V1 B (B3 m as in text) Da D3.4 Nilp यति:; M1 गतः (for तदा). b) K (except K1) D2 स मुनि:. K (except K1) Dn1 D1.2.4 (by corr.). र शंसित (cf. v. l. 1. 1. 2; 13. 10, 14 etc.); G2 सर्वतो एतः. ") K0.2 B5 D5 दारार्थ; K4 धें. ") D2.5—7 G2. 3.7 "रान्स विंदति (D7 G3.7 "त); T G1.6 'रांस्स्विविं'. K3 स च दारान्न (corr. to "न sec. ni.) विंद .
- 30 a) G2 ° नं भिश्च:. b) K1 द्विज: (for विप्र:). Ko. 2-4 D2 पितृणां च वच: (K8 D2 वचनं) सा . d)K1 B4 शनैरिति; B3 रिह; D5.4 S (except M1) शने: शनै:. 31 b) K1 दुिह्य. T ° नीं तत:. cd) K1 om. 31cd. G1 च (for स). G2.8 नवयोवनसंपन्नां सनाझी-मिति चिं.
- 32 °) K3 खनाम्नी°. Ñ V1 B (except B5) D (except D2.5) भी चोद्यता; G6 भीमुत्तमां.
- 33 Bs om. 33ab. b) K1 महत्तपा:; G1-6 मना:.
 After 33ab, D1 marg. sec. m. ins. जरस्कारुरुवाच.
 °) D3 भगिनी चेति.
- 34 K1 S om. ਤਗ੍ਰਚ. After 34^{ab}, N (except Ñ1 B1.4 Da) ins.:

254* प्रतिगृद्धीष्व भार्यार्थे मया दत्तां सुमध्यमाम्। [Ds गृद्धीष्व भद्गं ते भूयान्मयाः] जरत्कारो जरत्कारुः खसेयमनुजा मम । त्वदर्थ रक्षिता पूर्व प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ॥ ३४ सूत उचाच ।

मात्रा हि भुजगाः श्रप्ताः पूर्वं ब्रह्मविदां वर । जनमेजयस्य वो यञ्चे धक्ष्यत्यनिलसारिथः ॥ ३५ तस्य शापस्य शान्त्यर्थं प्रद्दौ पन्नगोत्तमः । स्वसारमृषये तस्मै सुव्रताय तपस्विने ॥ ३६ स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा । आस्तीको नाम पुत्रश्च तस्यां जञ्चे महात्मनः ॥ ३७ तपस्वी च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः । समः सर्वस्य लोकस्य पितृमातृभयापहः ॥ ३८ अथ कालस्य महतः पाण्डवेयो नराधिपः ।

C. 1. 1062 B. 1. 15.5 K 1. 15.5

- ^{cd}) G2.3 'क्षिता चेयं पहयर्थे तु द्वि°. K Ñ V1 B1 (marg.).2.5 D (except Da) G (except G3.6) ins. after 34: Bs marg., after 36:
- ^{255*} एवसुक्तवा ततः प्रादाद्वार्योर्थे वरवर्णिनीस्। [Dns D4 ins. सौतिरुवाच before 255*.]
- After 255*, K4 (marg.) N B1 (marg.), 2.5 Dn D (except D2.5) ins. (for the first time) 37°. In Dn the first occurrence of 37° is followed by an additional colophon.
- 35 Ko.s.4 Ñ Vi Bi.4 Dn Di.2.4m सोतिह; Ki Daz T G (G2-6 om.) M सूत:. ") Ñ B2-4 Da च; Bi.6 Di.8.4.6.7 तु (for हि). ") Ki यज्ञे वे; D6 वे यज्ञे. ") D5 प्रज्वाल्यानिल".
- 36 a) G2.3 तस्य कोपस्य. b) D5 पन्नगेश्वर:; M1.5 सुजागो°. d) Ko.4 सुप्रीताय; G4-6 ेवृत्ताय; M1.5 संप्रधार्थ. K1 द्विजन्मने; V1 Dn D1S महात्म°. After 36, B3 marg. ins. 255* (cf. v. l. 34).
- 37 ") Ism तां वरयामास. °) Hero and below (wherever the name occurs) the majority of S write अस्तीक. M2.3 D3.4 °कनामा. G2-5 तु (for च). ") K1 द्विजन्मन:; K2 "तपा:; B3 Dn (except Dn3) G6 "मना:.
 - 38 a) Gs. 5 यशस्त्री (for महा°).
- 39 Before 39, T2 G1.5 M1.5 ins. सूत:. ") Ñ V1 B D (except D2.5) अथ दीर्घस्य कालस्य. с) D3.4 महासत्रं; G2 रंभ:. а) B8 त्रं महाद्युति:. D3.4 T G1.3-6 श्रु(T2 स्मृ)तं. G2 यज्ञा: सर्पश्रुतिस्मृति: (sio).

C. 1. 1082 B. 1. 15. 5 K. 1. 15. 5

आजहार महायज्ञं सर्पसत्रमिति श्रुतिः ॥ ३९ तसिनप्रश्चते सत्रे तु सर्पाणामन्तकाय वै । मोचयामास तं शापमास्तीकः सुमहायशाः ॥ ४० नागांश्च मातुलांश्चेव तथा चान्यान्स बान्धवान् । पिदंश्च तारयामास संतत्या तपसा तथा । व्रतेश्च विविधेर्नक्षान्स्यायेश्चानृणोऽभवत् ॥ ४१ देवांश्च तर्पयामास यज्ञैविविधदक्षिणेः ।

ऋषींश्व ब्रह्मचर्येण संतत्या च पितामहान् ॥ ४२ अपहत्य गुरुं भारं पितृणां संशितवतः । जरत्कारुर्गतः स्वर्गं सिहतः स्वैः पितामहैः ॥ ४३ आस्तीकं च सुतं प्राप्य धर्मं चानुत्तमं सुनिः । जरत्कारुः सुमहता कालेन स्वर्गमीयिवान् ॥ ४४ एतदाख्यानमास्तीकं यथावत्कीतितं मया । प्रबृहि भृगुद्यादृंल किं भूयः कथ्यतामिति ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

88

शीनक उवाच । सौते कथय तामेतां विस्तरेण कथां पुनः ।

40 °) T3 °ते यज्ञे. — °d) T G1.2 M1.5 मोक्षया. Ñ V1 B Da D3.4.6.7 G6 M1.5 ताज् (M5 याज्) छापादा. (B4 तान्सपीना.); Dn D1 ताजागाना.; G2-5 तच्छापमा. D2.5 G6 स; G2.3 तु (for सु-). K3 Dn D1.2.5 S (except G1 M1.3.5) -तपा: (for -यजा:).

41 a) K (except K3) नागान्स-; Ñ B D आतृंश्च (D2 नागान्स-; D5 as in text). M1.5 चापि (for चैव).

- b) Ko.1 D2 चान्यांश्च (D2 °स्व-); D5 न्यांश्चापि; T G1-3.6 M2-4 संबंधि-; M1.5 चार्यान्स. K1 Ñ B Da Dn D1.5.4.6 तथेवान्या(Ñ B3 °यो)न् स पन्नगान् (K1 स्ववांध्वान्). — M1 om. 41 cae/. — c) M2.4 कार्यामास.

- D4 ins. 41 d-42 in marg. sec. m. (hapl. omission).

42 For D4 cf. v. l. 41. — a) G1 M1 वेदांश्च. M1 तोपयामास.

43 °) Da अपकृत्य; D2 अपा°. — b) B1 आतृणां; M1 गुरू °. — b) K Da D1.2.4 (by corr.) शंसित ° (K1 स महातपा:); cf. v. l. 1. 1. 2; 13. 10, 14 etc. — d) K1.2 D5 स(K1 स्व)हितै:. Ñ V1 B3-5 Da D3.4.6.7 G2-6 M (except M1) तै:; G1 स्व- (for स्वे:).

44 Ko om. 44. — ") Ds. 7 सु (for च). — b) Vi विभु:; Ti मुने: (for मुनि:). — Ds om. from 44° to end of the adhy. — ") Ks M2.4 स (for सु-). — ") Bs सुद्रमीथि". K2 Ñ Vi Dn Di.s (by corr.) S मेरियान.

45 Before 45, D2.5 ins. सूत उवाच. — D3 om. 45 (cf. v. l. 44). — ") B Da D3.6.7 M (except M2) transp. आख्यां and आस्ती" (cf. v. l. 4, 8). — b) Da D3.4.6.7 G6 यथावत्कथितं; G2.3 भवतः श्रावितं; M1 संक्षेपात्की". — ") K1 मुनिशा"; M5 किस शा". — ") K8

आस्तीकस्य कवेः साघोः शुश्रुषा परमा हि नः ॥ १ मधुरं कथ्यते सौम्य श्रक्ष्णाक्षरपदं त्वया ।

Dn D1 किमन्यत्; B Da D1.6.7 भूय: कि (by transp.).

— K (except K1) Ñ V1 Bs Dn D1.2.5 कथयामि ते;
S (except G1-6) श्रोतुमिच्छसि.

Colophon: Ko-2.4 हु° श्रीम° (K1 om. हु° श्री°) आदि° आस्त्रीके; K8 इ° श्रीम आदि जरस्कारुसंतानप्रशंसा नामा-ध्याय: (cont. sec. m. ॥ ११ ॥); Ñ V1 इं श्रीम आदि आस्तीकपर्वणि सर्पाणां मातृशापप्रस्तावे पंचदशो° ॥ १५ ॥; В Da D1.8.6.7 हु सहा (B2.4 D1.8.6.7 om. म) आदि आस्तीके (B1.2 cont. || 98 ||); B5 D4 हु आस्तीके (D4 marg. sec. m. cont. त्रयोदशो°); Dn T1 इ° आदि आसीके पंचदशो° (Dn2 om. पंच°; Ti reads ह्रादशो°; Dn2 cont. ॥ १५ ॥); D2. 5 आदि° आस्तीके (D5 marg. cont. ॥ १४ ॥); T2 G1.4.5 हु° श्रीम° (G1.4 om. श्री°) आदि° (G1.5 om. आ $^{\circ}$) आस्त्रीके ($^{\circ}$ om. आ $^{\circ}$) कथासंक्षेपो नाम प्रथमो $^{\circ}$ ($^{\circ}$ $^{\circ}$ एकादशो°); G2.3.8 इ° श्रीम (G6 om. श्री°) आदि (G3 om. आ°) आस्तीके (C3 interp. पर्वणि) द्वितीयो°; M इ° आस्तीके ($f M_1$ interp. कथासंक्षेपो नाम) द्वितीयो $^\circ$ ($f M_2$ sup. lin. sec. m. प्रथमी). - For Ba. 3 Da Dn cf. v. l. 28, 34; for G3.6 M of. v. l. 4 also.

14

[Here begin the collations of a newly acquired Nepäli MS. Ns.]

1 T2 G2 om. शोनक उ°. K1 De S (except Ms) om. उवाच. — °) K2 D2 S कथ्य तस्वेन; Ñ V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 स्वं कथ्यस्वेमां. — °) K2 m S कथामिमां. — Ñ3 reads 1°-6′ after 1. 13. 44° 5. — °) M1 तु वे (for कवे:). K2 D2.3 T G2-5 M1 साधो. — °) G2 परं कीत्इछं हि नः.

प्रीयामहे भगं तात पितेवेदं प्रभाषसे ॥ २ असच्छश्रपणे नित्यं पिता हि निरतस्तव। आचष्टेतद्यथाख्यानं पिता ते त्वं तथा वद् ॥ ३ सृत उवाच।

आयुष्यमिदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते । यथा श्रुतं कथयतः सकाशाद्वै पित्रर्मया ॥ ४ पुरा देवयुगे ब्रह्मन्प्रजापतिसते श्रमे । आस्तां भगिन्यौ रूपेण सम्रुपेतेऽद्भतेऽनघे ॥ ५ ते भार्ये कश्यपसास्तां कद्रश्च विनता च ह । प्रादात्ताभ्यां वरं श्रीतः प्रजापतिसमः पतिः ।

कश्यपो धर्मपत्नीभ्यां मुदा परमया युतः ॥ ६ वरातिसर्ग श्रुत्वैव कश्यपादुत्तमं च ते । हर्षादप्रतिमां प्रीतिं प्रापतः स वरित्रयौ ॥ ७ वत्रे कद्रः सतान्नागान्सहस्रं तल्यतेजसः। द्रौ पुत्रौ विनता वत्रे कद्रूपुत्राधिकौ बले । ओजसा तेजसा चैव विक्रमेणाधिको सुती ॥ ८ तस्ये भर्ता वरं प्रादादध्यर्थं पुत्रमीप्सितम् । एवमस्त्वित तं चाह कश्यपं विनता तदा ॥ ९ कृतकृत्या तु विनता लब्ध्वा वीर्याधिकौ सुतौ । कद्र्थ लब्ध्वा पुत्राणां सहस्रं तुल्यतेजसाम् ॥ १० हुः १, १०५० हे । १० हे । १० हे ।

- 2 °) ति प्रमं क. Ko सम्यकः D2.5 G6 M1 सीते; G1 स्त (for सीम्य). — b) Ko मधुराक्षर'; Bi सुक्षमा'. G2.3 'पदान्वितं. — ') K4 Da1 Dn (except Dn2) Ds. c. T G M1 प्रिया (G2. 3 प्रियसाह). M (except M1) वयं ता. - d) S (except Ge) स्वं (for इदं). Ñs प्रभाषत:. K (except K1) D2. ६ पितृवसे प्रभाषत:.
- 3 ") Ds. 1 'जे पूर्व. -- ") Kam (sec. m.) आचचक्षे; Dai T2 G1-8 M1 आचष्टे तद्; D6.7 'हैनं (for 'हैतद्). Bs ° न्यायं; G2.3 ° ज्ञानं; M1.5 यदा° (for यथा°). — ") T Gs. 8 पिते(T1 भे)व. Ñ1 तत् (for स्वं).
- 4 Ko. s. 4 Ñ1. 2 V1 B1. 4 Dn D1 सोतिरं; K1 Ds S स्त:. — ") K1.4 Ñ B1m.3.4 Dn D1-6 S आयुद्मन्- K_4 प्रम्; \tilde{N}_3 अयम्; B_4 अहम्; T एतद् (for इदम्). — a) Ta च; M (except M1) 和 (for 者). B1 Ta G2.3 M1 मम; M2-5 तथा (for मया).
- 5 °) Ko.2.4 कृत्युगे. G2.8 विप्र; M2 sup. lin. कन्ये (for ब्रह्मन्). M4 ins. कन्ये पितासहसुते between ब्रह्मन् and gm (in b). — b) N1.3 T G1-6 M (M2 sup. lin. as in text) पितामहसूते; G2.3 दक्षकन्ये भूशं. K1 तदा; Da G1 M1 उसे (for शुभे). — d) K1 तदानधे; K2m खतेन ते; K4 (by corr.) B1-4 Da Dn D1.3.4 M1 -द्भुतेनघ; $\hat{\mathbf{N}}_{1.2}$ उभेनघ; \mathbf{V}_{1} \mathbf{B}_{3} m शुभेनघ; $\mathbf{D}_{6.7}$ -द्भुतेन ह; G1 तपोधने; G4.5 M2.8.6 तपोधन (M2 sup. lin. नधेद्धते, which Mains. before तपोधन); Ge दूते तदा. Ko संपन्ने चाद्भतेन वै; \mathbf{T} $G_{2.8}$ मुमुदाते तदानघ (\mathbf{T}_{1} तपोधनं; Ta तपोधने).
- 6 4) 1) हो (for ते). Ns नायों (for भार्ये). Here and below (generally) S काइयप-. - b) K2 कद्रविं-नतया सह; G2 कद्रवद्विनता सह. — °) K8 G2.8.6 M वरो; Ns च बो. Ds प्रीला. — d) Ge पितामइसमः. G1 भ:

प्रभु:. — Ks (hapl.) om. 6°-7°. — 1) Ms. 5 ° मयान्वित:. Ko. 1. 4 D2. 5 Ge M1 प्रया च (Ko. 4 स; M1 वै) मुदान्वित:; $\mathbf{K_{2}}$ $\mathbf{N_{3}}$ परया मुद्रयान्वित:; \mathbf{T} \mathbf{G} $\mathbf{I.5}$ सम्यक्प्रीत्या समन्वित:.

7 a) Ks om. 7a (cf. v. l. 6). 🖺 वराभिसंगं; 🖺 V1 Cd 'भिसर्ग. B1.8.4 Dn श्रु वैवं; M1 'तं. -- ') G2.3 ँदुत्तरं. B Da Da. 4. 6 तु; Da. 5 हि (for च). Ka हितै:; Di सते (for च ते). — Gs om. 7cd. — c) Ña Vi B Da Ds. 4. 6. 7 °दस्य (B3-5 °CU) धिकां; D5 °द्म प्रतिमां; M2 ैदवाप्नयां (sup. lin. as in text). — d) Bs Ds ते; De च (for स्म). Da वरे.

8 b) B D (except D2.5) तुल्यवर्चस:. — d) Ds बहै:; Ms 'है।. — ') Ki Da Di तेजसा वपुषा (Ki तपसा) चैव: Nilp as in text. — /) रेंड भे चाधिकी. K2 अभौ (m as in text); Ñ1.2 B D (except D2.5) G2.3 M (except M1) च तो (for सतो). — After 8, K4 (marg.) D4 (marg. sec. m.) ins.:

256* भवतो भवतो युक्ती प्रसादात्तनयी मम ।

9 M1 om. 9a-10b. - b) K4 N1.2 V1 B Da D1 T2 अत्यर्थ ; Da Da. 4.6 अत्यंतं ; Da तद्यं (for अध्यर्ध). Na T2 ईंदर्श (for ईप्सिं). K_1 अवध्यं सुतमीं; T_1 दहशाते भविष्यतः; G M (M1 om.) ई(M5 की)हशौ तौ (G1.5 M2-5 ते) भविष्यत:. — °) K2 Ñ3 B4.5 D6 T1 G2.8 प्राह (for चाह). — d) G2.3 तथा. — D5 ins. after 9: Ko. 2. 4, after 11:

257* उक्ते समाहिते गर्भावेती धारयतस्तदा। [Ko सती; K2.4 शुभी (for तदा).]

N (except $\tilde{N}_{1.3}$) ins. after 9 (Ds after 257*):

258* यथावत्प्रार्थितं लब्ध्वा वरं तुष्टाभवत्तदा ।

10 M1 om. 10^{ab} (of. v. l. 9). — a) K1 D6.7 **3** (for त). T1 Gi. 5 M (M1 om.) सा प्रीता चाभवती तु.

C. 1. 1080 B. 1. 10. 12 K. 1. 16. 12 धार्यो प्रयत्नतो गर्भावित्युक्त्वा स महातपाः ।
ते भार्ये वरसंहृष्टे कश्यपो वनमाविशत् ॥ ११
कालेन महता कद्भरण्डानां दश्यतीर्दश ।
जनयामास विप्रेन्द्र द्वे अण्डे विनता तदा ॥ १२
तयोरण्डानि निद्धः प्रहृष्टाः परिचारिकाः ।
सोपस्रेदेषु भाण्डेषु पश्च वर्पशतानि च ॥ १३
ततः पश्चशते काले कद्भुपता विनिःसृताः ।
अण्डाभ्यां विनतायास्तु मिथुनं न व्यद्दश्यत ॥ १४
ततः पुत्रार्थिनी देवी वीडिता सा तपस्विनी ।
अण्डं विभेद विनता तत्र पुत्रमदक्षतं ॥ १५

पूर्वार्धकायसंपन्नमितरेणाप्रकाशता ।
स पुत्रो रोपसंपन्नः शशापैनामिति श्रुतिः ॥ १६
योऽहमेवं कृतो मातस्त्वया लोभपरीतया ।
शरीरेणासमग्रोऽद्य तसाहासी भविष्यसि ॥ १७
पश्च वर्पशतान्यस्या यया विस्पर्धसे सह ।
एप च त्वां सुतो मातर्दास्यत्वान्मोक्षयिष्यति ॥ १८
यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभेदनात् ।
न करिष्यस्यदेहं वा न्यङ्गं वापि तपस्विनम् ॥ १९
प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया ।
विशिष्टबलमीप्सन्त्या पश्चवर्पशतात्परः ॥ २०

G2.3 क्रोधेन महतान्विता.

16 ") Da Cd अध्यर्ध"; D5 "संविद्धा; G1.5 "संपूर्ण; Dn (erroneously) Nilp as in text. T पूर्वार्धेनाति(T2 "धें काय)सं". — ") K1 T2 G1.6 M1 "काशितं; K4 T1 M5 "शिता; D5 "शतां. G2 उदरेण प्रकाशत (sic). — ") K (except K1) Ñ3 B3 D2-7 रोपसंतप्तः; Ñ1.2 V1 B (B3 marg.) M1 "रहध:; Da "बद्ध:; Dn क्रोधसंरहध:; T G1.5 "युक्त:; M3 "पूर्ण:; M5 "रहधं. — ") G2 इत: अुत:; G6 इति अुतं.

17 Before 17, B3 D4 (marg.) ins. पुत्र उवाच.
— ") B4 S (except G1.5 M1) सोहम्. — ") Ñ3
लोभाभिभृतया; G3 "विनीतया. B4 त्वं मामंडविभेदनात् (m त्वया मोहपरीतया); cf. 19". — ") K3 "समप्रोयं; Ñ2 B1m.3.4 Dn D1.2.5 G2.4.5 M2.8 (inf. lin.).4.5 "प्रेण.

18 b) Ko. 2. 4 ° या वे स्प°; M1 ° तिस्प°; M2 ° पिस्प°. T2 सदा (for सह). — °) Ñ3 (before corr.) तु (for च). D6 त्वां च (by transp.). G2.8 M3 त्वत्सुतो भूय: (M3 मात:). — d) Ko. 2.4 D2.6 M1 दासत्वात; K1 Dn D1. 8. 4. 6.7 G1. 4. 5 दासी°; Ñ1. 2 V1 B Da दास्पाद्धै; G8 दास्यां त्वां; G6 दास्यकात; M2—4 दास्यात्वां. K1. 8 Dn D2. 6 T1 मोचिय°. G2 दास्यं त्वां परिमोक्ष्यति.

19 a) Ko. 2 B2 यहोतद्षि; Ñ B1.8-5 Da D6.7 M1 °तमपि; D2.4 (m as in text) °वमपि; D5 तदेनम°. — c) Ko 'स्यदेहरवात्; Ñ1 V1 B D (except D2) 'स्यनंगं वा; G1 'स्यपेदेहं. K4 स्वं (for वा). — d) Ko Da D5 चापि; D2 चैनं (for वापि). B5 D8.4.5.7 यशस्त्रिनं; D2.5 G1.4.5 'स्विनी.

20 a) K1 तत् (for ते). — b) Ks.4 Ni.2 V1 Bs D (except Da Dr3) S (except T1 G2) विशिष्टं. S (except T1) फुडम् (for ब्रह्म). Ms हुस्कृता. — b) Ko

^{— °)} G2.8 कद् भार्याधिका (G2 °कान्) सुतान्. — ") Ko.2-4 D2 दीस"; Dn D1.8-7 °वर्षसां.

^{11 °)} K4 Ñ8 B4 D2.8.5-7 G2.8 सु- (for स). K3 महायशा:; B8 बला:. — °) D6 है (for ते). K1 V1 Dn D5 'संतुष्टे; M1 परिसंतुष्टे. Ñ1.2 B (B1m as in text) Da वरं प्रदाय भाषीभ्यां; T G1-8 M2-5 भाषे परमसंह (G3 'स्)ष्टे. — After 11, Ko.2.4 ins. 257* (cf. v. l. 9).

¹² Before 12, K1 Ds ins. सूत:; Ñ2 V1 Dn D1 साँतिर; B1m.2.8 D2.4.6.7 सूत उ. — ") K3 न गच्छता. — ") K0.1 B1 च शतां (K0 शती; B1 शतीर्) दश; M (except M1) दश व शतं; Cd दशतीर्दश (as in text). T2 G1.2.4.5 अंडान् (G2 अस्यां) दश शतान्यथ (G2.4.5 शा). — ") K0.2.4 Ñ1.2 B Da Ds.4.6.7 विश्वें; G2.8 च तदा. — ") K0 Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 G2.3 हे चांडे; K1.2.4 D2.5 T G1.4-6 M हे त्वंडे; K3 alone as in text. K1.8 D2.5 G6 M तथा.

^{13 &}quot;) K1 तयोस्त्वंडानि; G4-6 ततोष्यं°; M1 तत हां° (sio). D5 तयोरंडं समद्यु:. — b) G2 निर्दिष्टा:. K0.1.4 NS D8 T G2.4.6 M2 "चारका:. — ") G2.3 सीवणीदिषु; G4-6 "सेहेषु; M2.3 (both inf. lin.) पृतप्णेषु; M4 lacuna. T G2.3 कुंभेषु; G1.4-6 M कुंडे". — ") N1.2 B Da D3.6.7 उत; NS S (except G6) त; D5 चे (for च).

^{14 &}quot;) S 'ते पूर्णे (G1.6 M1 वर्षे). — b) K1 विनियंयु:. — c) S (except G1.6 M1) अंडेश्यो. — d) K0.2.4 न प्रह'; B3 च न ह'; M1 नाश्यह'.

^{15 &}quot;) V1 पुत्रं विना दे". — ") K1 अपि; Ñ1.2 V1 Dn D1 T G1.5 च (for सा). — ") B1 तूर्ण (for अण्डं). V1 सहसा (for विन"). — ") K0 D2 T G6 अहर्य"; K1 द्दर्श सा; K2.4 Ñ V1 Dn D1.5 G1.5.5 M अप्रय"; B Da D3.5.6.7 ददर्श ह (for अहक्षत"). K3 तत्र पुत्रस्वजायत;

एवं शस्त्रा ततः पुत्रो विनतामन्तरिक्षगः। अरुणो दश्यते ब्रह्मन्त्रभातसमये सदा ॥ २१ गरुडोऽपि यथाकालं जज्ञे पन्नगद्यदनः।

स जातमात्रो विनतां परित्यज्य खमाविशत् ॥ २२ आदास्यनात्मनो भोज्यमनं विहितमस्य यत् । विधात्रा भृगुशार्द्ल क्षुधित्स्य बुग्रुक्ष्तः ॥ २३

श्रीमन्तमजरं दिच्यं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ ३

शौनक उवाच।

कथं तदमृतं देवैर्मिथितं क च शंस मे ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥

१५

सृत उवाच।

एतिसन्नेत्र काले तु भगिन्यो ते तपोधन । अपश्यतां समायान्तमुचैःश्रवसमन्तिकात् ॥ १ यं तं देवगणाः सर्वे हृष्टरूपा अपूजयन् । मध्यमानेऽमृते जातमश्वरत्नमनुत्तमम् ॥ २ महौघवलमश्वानामुत्तमं जवतां वरम् ।

ध्यमानेऽमृते जातमश्चरत्नमन् ॥ २ स्तृत उवाच । होघबलमश्चानाम्रुत्तमं जवतां वरम् । ज्वलन्तमचलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम् । C. 1. 1098 B. 1. 17.5 K. 1. 17.5

 D_5 'शतोपर:; K_1 'शतीपरा; K_2 'शतोरिप; $\tilde{N}_{1,2}$ 'शतानि ह. $K_{8,4}$ Bs S (except G_8) प्रं (for η_7 :).

21 Before 21, Ds.s ins. सूत उ°; G (except G2.8) M (except M3) सूत:. — Ds om. 21°d. — °) G2.8 °ते यसात्. — d) Ds.s प्रभाते. B2.4 Dn (except Dn2) यदा; T1 G M1.8 तदा. — After 21, K2-4 Ñ1.2 V1 B D (except Ds) ins.:

259* आदित्यस्थमध्यास्ते सारध्यं समकल्पयत्। G (except Gs.s) ins. after 21: Ds (om. lines 4, 5), after 259*:

260* उद्यक्षय सहस्रांशुर्दञ्चा तमरुणं प्रभुः । स्वतेजसा प्रज्वलन्तमात्मनः समतेजसम् । सारध्ये कल्पयामास प्रीयमाणस्त्रमोनुदः। सोऽपि तं रथमारुझ भानोरमिततेजसः। सर्वलोकप्रदीपस्य द्वरुणोऽप्यमरोऽभवत्।

22 ^b) Bs D (except Da D2.5) ° भोजन:. — ^d) K1 समाश्रित:.

23 °) Ko अपश्यन्; K1 अदायान्. K2 मक्षं; D5 भोग्यं. — °) Ñs G2.5 बुभुक्षितः. K (except K1) B D क्षुधितः पत(Ko.s.4 Da D2 क्षु)गेश्वरः; Ñ1.2 V1 तथ खगेश्वरः

[Hereafter to the end of the Adip., only significant constituent elements of the colophons will be noted.]

Colophon om. in K1, — Sub-parvan: all MSS. (K1 om.) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B5 G1 M1 add सीपर्ण. — Adhy. name: K (K1 om.) D2.5 M1 गरुडोत्पत्ति:; Ñ1.2 V1 विनताशाप:; G1 अरुणोत्पत्ति:.

— Adhy. no. (figures, words or both): Ko T1 13; K2 B1 Dn2 15; K3 (sup. lin. sec. m.) T2 12; B2 Dn3 16; D4 m 14; G1.4.5 M2 2; G2.8.6 M1.8-5 3. — S'loka no.: Ñ3 18; Dn 24. Aggregate s'loka no.: Dn2 1079.

यत्र जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युतिः ॥ ४

15

1 G1.5 M2.4.5 om. सून उ°. Ko.s.4 B1 (m as in text). 4 सौतिरु°; K1 D6 T G1-s.6 M1.3 सूत: (G2.3 with prefixed श्री). — °) K1.3.4 B2.5 D2-4.6 G2.8.6 M (except Ms) अपश्येतां. Ñ1.2 समायाते. — °) D3.4.6.7 अंतिके.

2 °) V1 Ga. 5 M1 यं सु; G6 यं ते; M5 यस्तु. — °) Ñ1.2 V1 B1m D (except D2.5) G1 ह्यं. S आ(G2 ण्य)पूज°. — °वं) T °तं हाथ°.

3 a) K3 Ñ1.2 B D T1 अमोघबरू ; V1 महाबलाना .
— b) K4 V1 Dn D1.8.4.6.7 जयतां; Ñ2 गतां; G1 विनां;
G2.8 जीव (for जवतां as in K1 Ñ3). K0.2.3 Ñ1 B Da
D2.5 जवे तुल्यं नभस्वता (K0 न:); T G4-0 M दिस्यं
जववतां वरं. — d) K (except K1) दिन्य ; Ñ1.2 V1 B
Da Dn D1.3.4.6.7 प्रिजितं; D2.5 G2.3 संयुतं.

4 M1 om. 4. — K1 De S om. उवाच. — b) K2 तत्र (for क च). — After 4ab, T1 G (except G3.e) ins.:

 261^* कारणं चाथ मथने किं जातममृतात्परम् । — °) T G (except Ge) Ms जातो (for जज्ञे). — d) T1 सोर्वरा°; G1 सोश्वजातो.

5 Ko. 3. 4 Ni. 2 Vi Bi. 4 Di. 4. 7 सीतिरु ; Ki S (Mi om.; Cs with prefixed श्री) सूतः; Ds सीतिः. — After सीतिरु (see above), K4 ins.:

^{262*} पूर्व सुरगणाः सर्वे तथा देखाश्च सर्वशः।

[119].

C. 1. 1098 B. 1. 17. 5 K. 1. 17. 5 आक्षिपन्तं प्रभां भानोः खश्कः काश्चनोञ्वलैः ॥५ काश्चनाभरणं चित्रं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ अप्रमेयमनाधृष्यमधर्मबहुलैर्जनैः ॥ ६ व्यालैराचरितं घोरैदिंव्योपधिविदीपितम् ॥ नाकमाष्ट्रत्य तिष्ठन्तमुच्छ्येण महागिरिम् ॥ ७ अगम्यं मनसाप्यन्यैर्नदीष्टक्षसमन्वितम् ॥ नानापतगसंघैश्च नादितं सुमनोहरैः ॥ ८ तस्य पृष्ठमुपारुह्य बहुरह्नाचितं शुभम् ॥ अनन्तकल्पमुद्धिद्धं सुराः सर्वे महोजसः ॥ ९ ते मन्नयितुमारब्धास्तत्रासीना दिवौकसः ।
अमृतार्थे समागम्य तपोनियमसंस्थिताः ॥ १०
तत्र नारायणो देवो ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ।
चिन्तयत्सु सुरेष्वेवं मन्नयत्सु च सर्वशः ॥ ११
देवरसुरसंघेश्च मध्यतां कलशोदिधः ।
भविष्यत्यमृतं तत्र मध्यमाने महोदधौ ॥ १२
सर्वीपधीः समावाष्य सर्वरतानि चैव हि ।
मन्थध्वसुद्धि देवा वेतस्यध्वममृतं ततः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

सूत उवाच । ततोऽभ्रशिखराकारैगिरिशृङ्गेरलंकृतम् ।

क्षुजराभ्यां समाऋान्ता ब्रह्माणसुपतस्थिरे ।

- ") D2.6 अजरं (for अचलं). D5 दिव्यं (for मेहं).
 ") Ñ2 V1 D7 G2 स-; M4 सु (for स्व-). B4 G1 "नोपमै:-
- 6 4) Ko. 1.8 Ñ1 कानना°; Dn D1 कनका°; T °भरणै:. K1 G1-8 M दिव्यं. K2 काननार्चिसमायुक्तं (m as in text).
- 7 °) G2.8 मृगैराच°. K8 आसेवितं. b) K (except K1) °समन्वितं, N1.2 V1 °विभूषि°. °) K2 m आश्रिस. d) K1 N1.2 V1 Da D4 T2 G3 उच्छायेण.
- 8 b) Go M2.4.5 'गणान्वितं. ') D1 G2 'पतंग'; D2.5 'पतित्र'; G1 'विहग'. d) Ñs G1 M 'हरं.
- 9 °) G_{4.5} M (except M₁) चिन्न- (for तस्य). K₁ उपाश्चित्य; K₂₋₄ V₁ D_{2.5} G₅ M (except M₃) समारुहा- b) Ñ_{1.2} V₁ D₁₈ D₆ ° निवतं. Ñ₃ ° रत्नमयं शिवं- °) B₃ ° रत्न ° (for ° कल्प°). K₁ Ñ V₁ B₃₋₅ D_{2.5.7} ° मुहिन्ना: (D₇ ° मं); K₂ m ° मुहिन्नं; B₁ m ° मुन्ननं; D₁ ° महिमं; S ° महंदं- d) G₁₋₃ M₅ देवा: सर्वे; M₁ दुराधर्प. G₂ महागता:; G₃ समागता: (for महीं).
- 10 ^a) K1 ते मंत्रवित्वा संरव्धाः. ^b) G2.8 तत्र दीना; G1 (before corr.). 5 तत्रादीना. — ^c) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 अमृताय; Ñ8 B4m D2.5 ° थें. G4 पुरो गम्य. — ^a) K3 Ñ3 V1 B2.4.5 D5 °संभृताः; Ñ1 B1.8 Da °वृताः; Ñ2 Dn D1-4.6.7 °युताः; M1.2.4.5 °चिताः. T G M3 सर्वे चॅद्र(M3 शक)पुरोगमाः.
- 11 T transp. 11ab and 11ed. a) K1 तत:; T2 अत्र; M2.4 यत्र. — b) Ñ3 G2 अधितयत् (for चिन्त).

मन्दरं पर्वतवरं लताजालसमाष्ट्रतम् ॥ १ नानाविहगसंघुष्टं नानादंष्ट्रिसमाक्कलम् ।

Ñs एतत्; Ds T2 G2 M1.2 एव (for एवं). — ") K1 Ñ2 सर्वत:. Ñ8 मंत्रयित्वा च सर्वथा.

12 °) G2.8 'रमरसं'. — °) Ñ2 V1 प्रयसो निधि:; T स महो'; Cd as in text. — °) K1 महांबुधी. G2.8 मथनात्कछशोदधे:.

13 a) Ko.s स(Ko स्व)मादाय; K2.4 D2.5 धाय; Ñ1 V1 B1.3 (both m as in text). 4 Da D3.4.6.7 नास्य.

— b) Ñ V1 B D (except D2.5) M ह; T1 च (for हि).

— b) Ko.s Ñ3 B1.2.5 Da D2.6 M1 मथध्वम्; K1 B4 मभ; K2 मध्य. K1 D1 T1.2 (sup. lin.) G2 अमृतं (for उद्धि). — d) Ñ1.2 V1 D1.2.5 स्रस्यध्वम्; D6.7 विंद्र; Cd as in text. G2 तथा (for तत:).

Colophon. Sub-parvan: Ko. 8 Ñ1.2 V1 B1.5 Dn1 De. 7 T G1-4.6 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B5 G1.2 add सीपर्ग. — Adhy. name: Ko. 2-4 Ñ V1 B D T2 G1-8 अमृतसथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K2 B1.2 Dn2 16; K8 (sup. lin. sec. m.) D2.5 T2 13 (D5 m 17); Ñ1.2 V1 Dn1. ns 17; D4 m 15; T1 14; G1.4.6 3; G2.8.6 M 4. — S'loka no.: Ñ8 Dn1. ns 13; Dns 12.

16

1 G4.5 M2.4.5 om. स्त उ°. Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1 सीतिरु; K1 De T G1-5.8 M1.8 स्त: (G2.8 with prefixed श्री). — °) K1 B2 गिरि श्रीर; G1 गिरिक्टेर. — °) G2.8 वृक्षेवेहुभिराकीण. — ") K1 "समन्वितं; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.8.4.6 "समाकुकं; D1 नानाविहगसंयुतं

किंनरैरप्सरोमिश्व देवरिष च सेवितम् ॥ २ एकादश सहस्राणि योजनानां समुच्छितम् । अधो भूमेः सहस्रेषु तावत्सेव प्रतिष्ठितम् ॥ ३ तमुद्धर्तुं न शक्ता वे सर्वे देवगणास्तदा । विष्णुमासीनमभ्येत्य ब्रह्माणं चेदमञ्जवन् ॥ ४ भवन्तावत्र कुरुतां बुद्धि नैःश्रेयसीं पराम् । मन्दरोद्धरणे यत्नः कियतां च हिताय नः ॥ ५ तथेति चाबवीदिष्णुर्बद्धणा सह भागव । ततोऽनन्तः समुत्थाय ब्रह्मणा परिचोदितः । नारायणेन चाप्युक्तस्तस्मिन्कर्मणि वीर्यवान् ॥ ६ अथ पर्वतराजानं तमनन्तो महावलः ।

(cf. 2a); T1.2 (sup. lin.) সমাজান্ত°.

2 Ñi Dī (?hapl.) om. 2ab. — a) The MSS. vary at random between 'विहंग' and 'विहग'. — b) De 'दंति'; G1 'धातु'; G6 'हयाळ' (for 'दंष्ट्रि'). T नाना-सिंहगणा(T2 'जैर्)युतं. — d) G2 सु- (for च). G1.6 शोभितं; M2.4.5 पूजि'.

3 °) रिंड अंतर्भूमे:; Ds भूमी चापि. K V1 D2.4 (by corr.). s सहस्राणि. — d) K V1 D2.5 तावंत्येव; T2 तापत्येव.

4 a) D (except Da D2.5) अश्वस्ता. — b) K2 D3.6 सर्वदेव . K1 तत:; B5 G5 तथा. — cd) T1 एतद; T2 एवम् (for इदम्). G2.3 विष्णुमासाय ब्रह्माणमिदं वचनमञ्जवन्.

5 Before 5, Ñi.2 Bi Di (marg.) ins. देवा ऊचु:.
— a) Kim भगवंस्तीव (sic); Di भगवंस्तान् च. Vi B
(except Bi) Da Dn Daii. कुर्वीतां; Di कुर्व. — b) Gi
वि (for नै:-). Do प्रियां; Gi पुरा; Gi प्रात्. — d) Go
त (for च).

6 Before 6, Ñ1.2 B Da2 Dn D1.4 (marg.). s.c ins. साँतिर°; V1 Da1 सूत उ°. — b) Ñ3 भारत (for भागे°). — After 6ab, Ñ2 V1 Dn D1.2.4 (marg.) S (except M1) ins.:

263* अचोदयद्मेयास्मा फणीन्द्रं पद्मकोचन: । Before 6°4, Gs.s ins. स्त: — 4) Ko.s Dn D1.2 *नोदित: — 1) G2.8 पर्वतं समुपेयिवान्.

7 b) Dai G2.3 अनंत: सु(Dai स)महा े. — ') Ki T2 (before corr.) महान्; Ks तदा; Ti महद् (for बलाद्). Ña तसिन् (for बहान्). — After 7°, Ks ins.:

उज्जहार बलाह्रक्षन्सवनं सवनौकसम् ॥ ७
ततस्तेन सुराः सार्धं समुद्रमुपतस्थिरं ।
तमूच्रमृतार्थाय निर्मिथिष्यामहे जलम् ॥ ८
अपांपतिरथोवाच ममाप्यंशो भवेत्ततः ।
सोढास्मि विपुलं मर्दं मन्दरभ्रमणादिति ॥ ९
ऊच्चश्र कर्मराजानमक्र्पारं सुरासुराः ।
गिरेरिधिष्ठानमस्य भवान्भवितुमर्हति ॥ १०
क्र्मेण तु तथेत्युक्त्वा पृष्ठमस्य समर्पितम् ।
तस्य शैलस्य चाग्रं वे यश्रेणेन्द्रोऽभ्यपीडयत् ॥ ११
मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रं च वासुकिम् ।
देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भसाम् ।

C. 1. 1124 B. 1. 18. 13 K. 1. 18. 13

264*

क्रीलया मधुसूदनः।

सिद्धिंभेवितं दिव्यं.

— d) Ña corrupt. Bs प्र्वतं (m as in text); G1 सस्तनं (for सवनं).

8 °) G2.3 'स्ते दानवै: सा'. — °) K2-4 Ñ1.2 V1 B D M5 अमृतस्यार्थे; Ñ8 M1-4 'तार्थ वे (Ñ8 ते); T G 'तार्थ वे (G1 तु). — °) K0-2 Ñ5 D2 T G8.6 M8 'दयाम(K0 G8 भि) ते (K0-2 वे).

9 b) K1 इति; G2.8 तदा (G2 corr. to 'था) (for तत:). — ') Ñ1.2 V1 B2 (m as in text) विपुद्धासर्दे. — d) K1 B2 D2.5 'दिभि:; G4-8 M 'दिइ. G2.2 संथानं (G3 संदरं) धारयिष्यथ.

10 a) Ds तं (for च). — b) B (except B1) Dn1 Ds G1-0 अक्षारे; Cd Nilp Dn2. n3 (both erroneously) as in text. — c) Ko.2.1 Ni.2 V1 B D M (except M1) अधिष्ठानं गिरेर् (by transp.). G1-3 गिरेरस्य द्या (G1 स्थाप्य) धिष्ठानं.

11 a) K1 G2.8 M (except M1) च (for तु). K1 D5 S (except M1) 'स्युक्ते (G1 'क्तो). — b) K1 Ñ3 T3 G4-6 M2-4 समर्पित:; G1 'ते; G2 'थित:. G3 प्रहृष्टेक्ते: समुस्थित:. — b) K1 Ñ3 D5 T G M2-5 स शैलस् (K1 शैल: स) तस्य; K3 D2 M1 शैलस्य तस्य. G2 चाशंगे: (for चागं ने). Ñ1.2 V1 B (B1 marg.; B3 m as in text) Da Dn D1.3.4.6.7 तं शैलं तस्य पृष्टस्यं (Dn D1 'स्थ:). — a) D2.6 T G1.4-6 M2-5 बन्नेण (for यन्नेण). Ñ3 Dn M (except M1) क्य'; B2 D8.4 G6 -cu'; G1 नि' (for Sxu'). G2.8 पर्वतंद्रस्य पीडयत्.

12 b) Ñs T G1.4-6 M2-4 तत:. Ñ1.2 V1 電號 (!);

C. 1. 1125 B. 1. 18. 14 K. 1. 18. 13

अमृतार्थिनस्ततो ब्रह्मन्सहिता दैत्यदानवाः ॥ १२ एकमन्तम्रपाक्षिष्टा नागराज्ञो महासुराः । विवुधाः सहिताः सर्वे यतः पुच्छं ततः स्थिताः ॥१३ अनन्तो भगवान्देवो यतो नारायणस्ततः । शिर उद्यम्य नागस्य पुनः पुनरवाक्षिपत् ॥ १४ वासुकेरथ नागस्य सहसाक्षिप्यतः सुरेः । सधूमाः सार्चिषो वाता निष्पेतुरसक्तन्मुखात् ॥ १५ ते धूमसंघाः संभूता मेघसंघाः सिवद्यतः । अभ्यवर्षन्सुरगणाच्श्रमसंतापकशितान् ॥ १६ तसाच गिरिक्टाग्रात्प्रच्युताः पुष्पष्टथः । सुरासुरगणान्माल्यैः सर्वतः समवाकिरन् ॥ १७

T₂ G_{1.4-6} योक्यं; Cd नेत्रं (as in text). D_{3.4.6.7} तु (for च). K B₁ D_{2.5} G_{2.3} M₁ नेत्रं (G_{2.5} योक्यं) कृत्वा तु (K_{1.3.4} M₁ च; G_{3.2}) वासुिकं. — a) G_{3.8} दं सिरतां पति. — b) Hypermetric! K_{3.4} Ñ_{1.2} V₁ B D_{3.4} T₂ aið; Da Dn D_{1.2.5-7} G_{1.6} M b; G₂ bi (for aniði). B Da D_{3.4.6.7} पुरा; T₁ तदा (for ani). K₂ om. ब्रह्मन्. K₂m अस्तािथ ततो ब्रह्मन्. — b) K₁ S (except G_{1.4.5}) दान्तै:; Ñ₃ Dn देव. Ñ_{1.2} V₁ B Da D_{3.4.6.7} तथेवासुरदानवा:.

13 a) D2 एके मुखं; T1 G1.4.5 एकस्थानं; T2 G2.8.6 M2-5 एकं पक्षं (T2 पंचं); M1 एतस्थाप्रं. K2 एकमुख-मुपाधिष्ठा (m एकांतं समुपाक्षिष्ठा). — D1 om. from 13a up to उद्यम्य in 14c. — e) T2 G1-8.6 महावस्थाः (cf. 265*). — M2-4 om. 13cd. — d) K1 यम्र; D5 ततः (for यतः). D3 यतः (for ततः). — After 13, D7 T G M5 ins.:

265* वासुकेरग्रमाश्चिष्टा नागराज्ञो महासुराः । (cf. 13^{ab}).

14 D1 om. up to उद्याग (of. v. l. 13). — T1 Gi-6 transp. 14^{ab} and 14^{ca}. — ^b) S (except M1) स्थित: (for तत:). — ^c) Ks D2.1 शिरम्(!). B1 Dn उत्थिप्य (for उद्याग). — ^d) Ko.2 T1 रिवाक्षिपत; K1 Ñ3 T2 G2.3 रथाक्षि.

15 b) D2 T G2-6 M क्षिप्यतो (D2 प्यतं; G3 पतो; G5.6 पते) सुरे:. T1 (sup. lin.) G1.2 तु ते: (for सुरे:).
— D2 (hapl.) om. 15°-18^d. — °) G6 क्षार्चिपो; M1 क्तिचिपो. G6 M1.2 (sup. lin.). 5 बह्ने: (for बाता:). M1 ins. बह्ने: before बाता:. — After 15, S (except M1) ins. a passage given in App. I (No. 9).

वभूवात्र महाघोषो महामेघरवोपमः ।
उद्घेर्मध्यमानस्य मन्दरेण सुरासुरैः ॥ १८
तत्र नानाजलचरा विनिष्प्रिष्टा महाद्रिणा ।
विलयं सम्रपाजग्रुः शतशो लवणाम्भसि ॥ १९
वारुणानि च भूतानि विविधानि महीधरः ।
पातालतलवासीनि विलयं सम्रपानयत् ॥ २०
तस्मिश्र आम्यमाणेऽद्रौ संघृष्यन्तः परस्परम् ।
न्यपतन्पतगोपेताः पर्वताग्रान्महाद्रुमाः ॥ २१
तेषां संघर्पजश्राग्रिराचिभिः प्रज्वलन्मुहः ।
विद्यद्भिरिव नीलाभ्रमाष्ट्रणोन्मन्दरं गिरिम् ॥ २२
ददाह कुञ्चरांश्रेव सिंहांश्रेव विनिःसृतान् ।

16 D2 om. 16 (cf. v. l. 15). — ") G6 corrupt. G1 तेन धूमेन संभूता:. — b) B1 मेघा इव; G1.5 महामेघा: (for मेघ'). — d) K1 मृद्धितान्; Dn1 G2 M1 धूम'. A few N MSS. -क्षितान.

17 D2 om. 17 (cf. v. l. 15). — °) T G4-6 तत: सुर. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.5.4.6.7 सर्वान्; G1 मूले: (for माल्ये:). Ñ3 सुरासुराणां माल्येश्व. — ") Ñ1.2 V1 B D (except D5; D2 om.) समंतात; G2.3 गंधेश्व (for सर्व.).

18 D2 om. 18 (cf. v. l. 15). — a) Ñ1.2 V1 B D (except D6; D2 om.) महाना(Da D3.6 श्वा)दो. G6 धूमो वभूवात्र महान्. — b) Ñ1.2 B Da D3.4.6.7 स्वनोपम:; G2.3 महतो मंद्रस्य च; G0 घोषो मेघा . — b) G3 जलधेमें . — a) G2.3 मंदरस्य. Ko महासरै:.

19 °) Ds.4 ततो; M1 अत्र. M1.3.5 नागा (for नाना-). — b) Ñ3 V1 S विनिर्भृता (M5 °तं). K1 महीभ्रेण विनि * ता:. — d) B5 कलसांभिस; Ms (sup. lin.).3.5 वर्षणालये.

20 ") Ko Ds दारुणानि. — b) T1 विविधाश्च महीचराः. — °) G1.5 पातालमूल°.

21 ") Ki तु (for च). — b) Da Gi.s.e संघुट्यंत:; Ti सस्वजं ; Ti संस्वजं ; Gi.s संघर्षातु ; Mi-4 संघर्ष . — d) K (except Ks) Ñi Di.s पुरिषतामा.

22 °) K1 M1 स घर्षज: (M1 °त:); K2 M5 °पैयन्; G2 °पैण:. D2 °जन्योग्निर. — °) Da उत्थित: (for आर्षि°). G8 M1 बहु; M2-4 इव (for मुहु:). — °) G2 मूलाग्नं; G8 नीलाभि:; M2 नीलाभं.

23 a) Ñ1.2 B5 Dn D1.8.4.6.7 M5 तत्र; B1.2 चापि; B3.4 Da चात्र; D5 जीवान्. — b) D5 वहिश्चैव. K (except K1) D (except Da) G4.5 विनिर्गतान्. G2.8

विगतास्नि सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥ २३ तमिप्रममरश्रेष्ठः प्रदह्नतं ततस्ततः । वारिणा मेघजेनेन्द्रः शमयामास सर्वतः ॥ २४ ततो नानाविधास्तत्र सुसुद्युः सागराम्भसि । महाद्वुमाणां निर्यासा बहवश्रीपधीरसाः ॥ २५ तेषाममृतवीर्याणां रसानां पयसैव च । अमरत्वं सुरा जग्धः काश्चनस्य च निःस्रवात् ॥२६ अथ तस्य समुद्रस्य तज्जातमुद्कं पयः । रसोत्तमैर्विमिश्रं च ततः क्षीरादभूदृतम् ॥ २७ ततो ब्रह्माणमासीनं देवा वरदमञ्जवन् । आन्ताः स सुभृशं ब्रह्मकोद्भवत्यमृतं च तत् ॥ २८

ऋते नारायणं देवं दैत्या नागोत्तमास्तथा। चिरारब्धमिदं चापि सागरसापि मन्थनम् ॥ २९ ततो नारायणं देवं ब्रह्मा वचनमत्रवीत्। विधत्स्वैपां बलं विष्णो भवानत्र परायणम् ॥ ३० विष्णुक्वाच।

बलं ददामि सर्वेषां कर्मेतद्ये समास्थिताः। श्लोम्यतां कलञ्चः सर्वेर्मन्दरः परिवर्त्यताम्।। ३१ स्वत उचाच।

नारायणवचः श्रुत्वा बलिनस्ते महोदघेः। तत्पयः सहिता भूयश्वकिरे भृशमाकुलम् ॥ ३२ ततः शतसहस्रांशुः समान इव संगिरात्।

C. 1. 1145 B. 1. 18. 34 K. 1. 18. 48

सिंहांश्र परिनि:सतान्; G^{6} M^{1} सिंहांश्रान्यान्सहस्रशः. — cd) K^{1} गतासूनि च; $D^{6,1}$ निर्गता°. T $G^{1,5}$ $M^{8,5}$ क़ुरवाग्निः (for सर्वा°). $G^{2,3}$ विकृतासूनि कृत्ता(G^{8} °त्तो)ग्निः. $G^{1,6}$ M^{1} transp. सर्वा° and सरवा°. $M^{2,4}$ कृत्वा निःसत्वानि (for सर्वाण स°).

 24^{a}) D_{5} अचलश्रेष्ठं. — b) G_{2} प्राहरंस्ते; G_{3} °हरंत: (for प्रद्°). K_{1} मुहुर्मुहु:; $\tilde{N}_{1.2}$ V_{1} D (except D_{4} $D_{2.5}$) हतस्ततः. — e) G_{2} मेघसंघानां; G_{3} °संकाशा. D_{1} वारिमेघ-गजेंद्रेण. — d) $G_{2.3}$ मोक्षया°. K_{4} D_{1} D_{1} T G_{3-5} M_{1} सर्वशः.

25 °) K D2.5 G6 M1 '(सास्तन्न. —) G1 बभूबु:. — ') G6 ततो द्व'. G2.3 निर्याता.

26 °) Bim कार्येण; G2.8 कार्याणां. — b) Ñ3 सर्वेणां; T रसेन. Ñ3 T तपसेव; B3.1 Da प्रयसोपि; G1 आसवेन; G2.3 च तथेव; G4-6 M तेजसेव. D6 हि; Dr ह (for च). — b) G2.3 अमृतत्वं. M1 सुरा: सर्वे. — d) K1 कांचनस्थेव. Bi विनिश्रयात्; D2 T G2.3 विनिस्र ; D5 परिस्र (for च नि:).

27 a) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) ततस्तस्य. — b) S (except M2.1.5) संजातम्. — c) T G1.5 विनिर्मिश्रं; G2.2 विसंभिन्नं; M (except M1) तैविमिश्रं. G1 रसोपमर्दै-मिश्रं च. — d) G2.3 श्रीरमभू. — After 27, K1 ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 10).

28 b) K4 B4m Da D2.6 वचनमृत् (cf. 30b).

— After 28ab, Ñ1 B3 D4 (marg.) ins. देवा ऊचु:.

— a) D5 नोद्धतम्; G2.3 M2-4 न भवति (for नोद्धवित).

D1.5 च यत्; T G1.4.5 M चिरान् (M1 जलात्). M2 sup. lin. असुरा बलशालिन:.

29 ") Dn D1 विना; G2.3 तती (for ऋते). K1.2.4

B₁ D_{2.5} M₁ सर्वे (for देवं). — ^b) K₁ °त्तमा: सुरा:; D₅ °त्तमा थथा; T G_{2.8} °त्तमेस्तथा (G₂ °दा); M₄ °रगास्तथा; M₅ °त्तमास्ततः. Ñ_{1.2} V₁ B (except B₄) D_{1.8.4.6.7} सर्वेन्थे देवदानवाः. — ^a) K₁ °स्थापि मर्वनं; K_{2.3} B_{1.3} D₆ T₁ M_{2.4} °स्थाभिमं°; B_{2.4} °स्थातिमं°; G_{2.8} °स्य विमं°. — After 29, D_{2.4} (marg.). 5 ins.:

^{266*} ग्लानिरसान्समाविष्टा न चात्रामृतसुरिथतम्। After 29, S (except Ge M1) ins.:

267* देवानां वचनं श्रुखा ब्रह्मा छोकपितामहः। (ef. v.1. 30).

30 Before 30, Ñ1.2 B3 D1 (marg.) ins. सोतिरुवाच.
— "") Ds transp. देवं and ब्रह्मा. Dr ब्रह्मा ततो (for देवं ब"). G1-5 M2-5 वचनं (M3 वरदं; M1 वदनं) चेदमं (of. 267*). — Before 30°d, Ñ1.2 B8 D1 (marg.) ins. ब्रह्मोवाच (see above). — ") G2.3 भगवन् कः (G3 कं) परः परः.

31 K1 श्रीनारायण:; K3 श्रीविष्णु'; D6.7 श्रीविष्णु:; T1 G6 श्रीभगवान्; T2 G2.8 M3 श्रीभगवानु'; G1.4.5 M2.4.6 भगवान्; M1 विष्णु:. — ") K0 तत्तेषां (for सर्वे'). — ") B4 कर्मतत्सु- (m as in text); D2 "ते थे; D5 "तद्वे. K0 D11 समाश्रिता:; B1.4" हिता:. — ") K1 कलशोडिषवें; Ñ3 "श: श्रांतै[:]. — ") G2.8 मंदरं पात्य (G3 वाष्य) पर्वतं. 32 K0.8.4 B1 D13 D1.3.4.7 सीतिरु'; K1 S (G2 with prefixed श्री) स्त:. — ") T G (except G1.6)

with prefixed श्री) स्त:. — b) T G (except G1.6) महोदधी. — c) B1 (m as in text). 2.5 D3.4 तद्तं; D5 corrupt; M1 तद्वच:. K1 सहसा भूय:; B1 (m as in text). 5 प्यसा सिश्रं. G2.3 आरोप्य पर्वतं तत्र. — d) G2.3 स्ट्रामेव समा. — After 32, D4 (marg.). c S ins.:

^{268*} तत्र पूर्व विषं जातं तद्रह्मवचनाच्छिवः।

C. 1. 1145 B. 1. 18. 34 K 1. 18. 48 प्रसम्नभाः सम्रुत्पन्नः सोमः श्रीतांशुरुज्वलः ॥ ३३ श्रीरनन्तरमुत्पन्ना धृतात्पाण्डुरवासिनी । सुरा देवी समुत्पना तुरगः पाण्डुरस्तथा ॥ ३४ कौस्तुभश्र मणिदिंच्य उत्पन्नोऽमृतसंभवः । मरीचिविकचः श्रीमान्नारायणउरोगतः ॥ ३५

प्राप्रसङ्खोकरक्षार्थं ततो ज्येष्ठा समुस्थिता। कृष्णरूपधरा देवी सर्वोभरणभूपिता।

[(L. 1) T Gs. 5.6 ब्रह्मणो वचना ; Gs शियो ब्रह्माभि-याचनात्. — (L. 3) Ge कृष्णांबरधरा. Te contains both कृष्णकृष्णकेष कृष्णांबर .]

33 °) Ko.1.4 Da D2.6.7 M1.5 °सहस्रांतात्; K3 स्फीतसह ; Cd Nilp 'सहस्रांत:; Arjp as in text. — °) Ñ1.2 V1 B D मध्यमानानु (D5 'ख) सा . — °) K1.3 Ñ V1 B D मस्यमानानु (D5 'खत:). — d) Dn1 'निमेंछ:; D2.5 G2 'मंडल:; G4.5 M1 'रुज्यलन्.

34 b) K1.2 (m as in text). 4 धूतपांडुरवासिनी (K1 वैणिनी); Do. 7 धृतपांडु(Dr ड) र ; T1 धृत्वा पांडववासि; T2 G1.2.4-6 M धृतात् (G2 धूत-; M1 गृहात्) पांडरवासिनी (M2-5 वासिन); G8 अमृतत्व परवारिधे: (sio). — °) G2.8 सुरा चैव. K1.8.4 ततो(K4 थो) त्पन्ना; G2.8 समुद्भूता. — d) B2.5 पांडवस; D7 S (except T1) पांडरस्. B3 D3 T1 G2.6 तदा. Ñ8 तुरगश्चेव पाण्डर:.

35 a) K2-1 Ñ1.2 V1 B1 D (except D5) G3-5 M5 तु (for च). — b) B1.3 D (except Da D2.5) मृतसं. — d) K0.2.4 D5 विभूषणं; K1 विशोगतः; Ñ3 G2-5 M विशोषगः; B1 मनागतः; D2 शिरोमणिः. T G5 स च नारायणं गतः. — After 35, D2 ins. lines 3-7 of 274* (of. v. 1. 38). — D6 T2 G1.6 ins. after 35: D4 (marg.) G2.4.5, after 36ab: T1, after 36:

269* पारिजातश्च तत्रैव सुरभिश्च महामुने । जज्ञाते तौ तदा ब्रह्मन्सर्वकामफलप्रदौ । तसो जज्ञे महाभाग चतुर्दन्तो महागजः।

[(L. 2) D4 जाती तौ च, सर्वलोक . — (L. 3) D4 T G2 की महाकाय:.]

— After 269*, D4 (marg.) G2 ins. 271*; while G4.5 ins. 272* (cf. v. l. 36).

36 After 36ab, Da.s ins.:

270* अतः परं महाकायश्चतुर्देष्ट्रो महोत्कटः। ऐरावणस्तु नागेन्द्र उश्यितोऽमृतसंभवः।

(cf. lines 1, 2 of 274* and v. l.). — After 36^{ab}, D₄ (marg.) G_{2.4.5} ins. 269* (cf. v. l. 35). — G_{1.8.6} (om. line 2) M₂₋₄ subst. for 36^{ab}: D₄ (marg.) G₂

श्रीः सुरा चैत्र सोमश्र तुरगश्च मनोजतः ।
यतो देवास्ततो जग्मरादित्यपथमाश्रिताः ॥ ३६
धन्वन्तरिस्ततो देवो वपुष्मानुदतिष्ठत ।
श्रेतं कमण्डलुं विश्रदमृतं यत्र तिष्ठति ॥ ३७
एतदत्यद्भुतं दृष्ट्वा दानवानां सम्रुत्थितः ।

ins. after 269*: T2 (om. line 1) ins. after 36ab:

271* विषं ज्येष्ठा च सोमश्र श्रीः सुरा तुरगस्तथा। कौस्तुभश्राप्सराश्रीव ऐरावतमहागजः।

[Cf. 268* (v. 1. 32). — (L. 2) G2.8 ऐरावतगजस्तथा.]
G4. 5 ins. after 269*: G6, after line 1 of 271*:

272* कपिला कामबृक्षश्च कौस्तुभश्चाप्सरोगणाः। Ta G1-3 ins. after 271*: G4.5, after 272*:

273* ऐरावत: स वै नागो नागानां प्रवर: ग्रुअ: ।
(cf. 270* and line 2 of 274*). — °) K1 अन्न देवा:.
— व) T1 G2.s "पदमा". Ko Ds.s T2 मास्थिता:.
— After 36, T1 ins. 269* (cf. v. l. 35); while K6 ins. a passage of four lines given in App. I (No. 11).

37 a) Ge तदा (for तत:). M1 जातो (for देवो).

— b) K3 वपुषाभूदति. K1 वुद्पवत. — s) K1 चात्र;
Bs तत्र. De. र संस्थितं (for तिष्ठ). — After 37, Ko.s. 4
(om. lines 3-7) Da2 (om. 38-9) Dr (om. lines 1, 2)
ins. 274*; De ins. lines 3-7 of 274* after 37 and the remaining lines (1, 2) after 38.

38 Da2 om. 38-9. — b) Ñ3 दानवां समुपस्थितं. — c) K1 T2 महावादो; K2.8 Ds Gs.s नादो; T1 न्वादो. — d) Da1 corrupt. — V1 Da1 Dn D1.2.4.6 (lines 1, 2) ins. after 38: K0.8.4 (om. lines 3-7) Da2 (om. 38-9) Ds (lines 3-7). 7 (om. lines 1, 2), after 37: D2 (om. lines 1, 2), after 35:

274* श्रेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम् ।

ऐरावणो महानागोऽभवद्वश्चभृता एतः ।

अतिनिर्मथनादेव कालकूटस्ततः परः ।

जगदावृत्य सहसा सधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।

श्रेलोक्यं मोहितं यस्य गन्धमाद्राय तद्विषम् । [5]

द्धार भगवान्कण्ठे मञ्जमूर्तिर्महेश्वरः ।

तदा प्रभृति देवस्तु नीलकण्ठ इति श्चुतिः ।

[(L. 1) Ko.s.s ततः परं महाकायः धेतैदैतैः मदोत्कटः (of. 270*). — (L. 2) Ko.s.s V1 Da °णो मागराजीः After line 2, Ks ins.:

275* एतस्मिकन्तरे देखा देवाक्विजित्य कृत्सकाः। जगृहुरमृतं दिष्यं देवा विमनसोऽभवन्। With lines 3-7 of. passage No. 9 in App. I. अमृतार्थे महानादो ममेदमिति जल्पताम् ॥ ३८ ततो नारायणो मायामास्थितो मोहिनीं प्रभुः । स्रीरूपमद्धतं कृत्वा दानवानभिसंश्रितः ॥ ३९ ततस्तदमृतं तस्यै ददुस्ते मृढचेतसः । स्त्रिये दानवदैतेयाः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्धणि षोडशोऽध्यायः॥ १६॥

90

सूत उवाच ।
अथावरणग्रुख्यानि नानाप्रहरणानि च ।
प्रगृक्षाभ्यद्रवन्देवान्सहिता दैत्यदानवाः ॥ १
ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रश्चः ॥ २
ततो देवगणाः सर्वे पपुस्तदमृतं तदा ।

— (L. 3) Ko D3.1 बभूव विषमुख्वणं; Ks बभूव च तथापर:; D1.8.4 समजायत्तथां. — After line 5, Dn ins.:

276* प्राप्तसङ्घोकरक्षार्थं ब्रह्मणो वचनान्छिवः । (cf. lines 1, 2 of 268* in v. l. 32). — (L. 6) Ko D2.7 अष्टमृतिमेंहे. — (L. 7) Ko स्मृतः; Da D2-4.7 श्रुतः.] — After line 7, V1 Dn D1.8.4 ins.:

277* एतत्तदञ्जतं दृष्ट्वा निराशा दानवाः स्थिताः। अमृतार्थे च छक्ष्म्यर्थे महान्तं वैरमाश्रिताः। After 38, De ins. lines 1, 2 of 274* (see above).

39 Das om. 39 (cf. v. 1. 38). — ^a) V1 B8 'यणो देवो (cf. 30°). — ^b) K2 संस्थितो. K1 विभु: (for प्रभु:). Ñ1.2 V1 B Da1 Dn D1.3.4.6.7 मोहिनीं समुपाधित:. — °) T G1.4.5 M8 'रूपमतुळं. — ^d) D5 'संवृत:; D5 'स्त:. T1 दानवानां समाधित:.

40 a) T Gs. 5 गृहीतमसृतं. — b Corrupt. G1. 5 स्त्रियो. G2. 3 दारार्थमागम्य. — d) G1-3 Ms. 4. 5 चेतस:. — After 40, Ds (marg.) T G (except Gs. 8) ins.:

278* सा तु नारायणी माया धारयन्ती कमण्डलुम् । अस्यमानेषु दैत्येषु पङ्कवा च प्रति दानवै:।
देवानपाययदेवी न दैत्यांस्ते च चुकुश्चः।

Colophon. Sub-parvan: Ko.2-4 Ñ1.2 V1 B1.8.5 D5 T1 G1-4.6 M आसीक (v. l. आसिक, असीक); to it B5 G2 add सीपर्ण. — Adhy. name: Ko.2-4 अमृतोस्पत्ति:; K1 Ñ1.3 V1 B1.2.4.5 D G2.8 अमृतमथनं; Ñ2 समुद्रमथने अमृतोस्पत्ति:. — Adhy. no. (figures, words or both): K2 B1 Dn1.n2 17; K8 (sup. lin. sec. m.) D5 14; Ñ1.2 V1 Dn8 Dsm 18; D4m T1 16; T2 15; G1.4-6 M1 5; G2.8 M2-5 6. — S'loka no.: Ñ8 41; Dn 46.

विष्णोः सकाशात्संप्राप्य संभ्रमे तुमुले सित ॥ ३ ततः पिवत्स तत्कालं देवेष्वमृतमीप्सितम् । राहुविंचुधरूपेण दानवः प्रापिवत्तदा ॥ ४ तस्य कण्ठमनुप्राप्ते दानवस्थामृते तदा । आख्यातं चन्द्रस्यीभ्यां सुराणां हितकाम्यया ॥ ५ ततो भगवता तस्य शिरिङ्गमलंकृतम् ।

C. 1. 1163 B. 1. 19. 6

- Aggregate s'loka no.: Dns 1138.

17

1 Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.3 साँतिरु'; K1 S (G1 M1 om.; G2.3 with prefixed श्री) सूत:. — Ko.2.3 D2.5 transp. 1 and 2. — a) G2.3 अथाभर'. — b) Ñ3 T2 G1-3 सहाप्त'. — b) D5 परिगृह्याभवन्देवा:. — d) D5.1 देवदानवा:.

2 Ko.2.3 D2.5 transp. 1 and 2. — b) T G2.3 M (except M1) विष्णुरुत्तम-. — c) G1-6 M1 जगाम. G1 ततो जग्राह दैस्येभ्यो. — d) M2-1 सहितं. Ñ1.2 B Da D3.4.6.7 विभ्:. V1 नारीरूपेण स प्रभु:.

3 b) Ko. 2.3 D2.5 मुदं प्राप्य परां तदा (D5 प्रंतप:); see below. — d) V1G (except G6) M2-4 संग्रामे. T1 तथा (for सित). Ko. 2.3 D2.5 पपुस्तदमृतं तदा (= b); see above. — D1 (marg.) T2 G (except G3) ins. after 3:

279* पाययत्यमृतं देवान्हरी बाहुबलेन च। निरोधयति चापेन तृरीकृत्य धनुर्धरान्।

4 Ds (? hapl.) om. 4^a-5^b. — ^a) S (except M₄) तत्काले. — ^b) K₁ S (except M_{3.4}) °तमुत्तमं. G (except Ga.s) ins. after 4^{ab}: D₄, marg. after 279*:

280* ये येऽमृतं पिवन्ति सा ते ते युध्यन्ति दानवैः। after which Gs.s repeat 4.0. — d) Šs वः पीतवांस्तदाः

- 5 Ds om. 5^{ab} (cf. v. l. 4); D4 reads it in marg. ab) K4 D2 प्राप्तं, श्यामृतं. G1-3 M (except M1) स्ति (for तदा). ') Dns T Gs M1.5 'स्यात: (T2 sup. lin. तं).
- 6 °) Ks दीसेन; Ñs देवेन (for चक्रे°). °) Bs Tı 'तेजसा; Mı 'सुत्रमं.

C. 1.1'63 B. 1.18.6 K. 1.19.7 चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽस्तमोजसा ॥ ६ तच्छेलग्रङ्गप्रतिमं दानवस्य शिरो महत् । चक्रेणोत्कृत्तमपतचालयद्वसुधातलम् ॥ ७ ततो वैरविनिर्वन्धः कृतो राहुमुखेन वै । शाश्वतश्चन्द्रसूर्याभ्यां प्रसत्यद्यापि चैव तौ ॥ ८ विहाय भगवांश्वापि स्नीरूपमतुलं हरिः । नानाप्रहरणेभींमदीनवान्समकम्पयत् ॥ ९ ततः प्रवृत्तः संप्रामः समीपे लवणाम्भसः । सुराणामसुराणां च सर्वधोरतरो महान् ॥ १० प्रासाः सुविपुलास्तीक्ष्णा न्यपतन्त सहस्रशः । तोमराश्च सुतीक्ष्णाग्राः श्रस्ताणि विविधानि च ॥११

7 b) Bo शिरोहरत्. — ^{cd}) Ko rends 7^{cd} after 282*. Та चवाल. Та तश्चाल वसुंघरां. — K2-4 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1-3.5.7 subst. for 7^{cd}: Ko ins. after 7^{cd}: D4 (marg.). c ins. after 7^{cd}:

281* चक्रच्छिन्नं खमुत्पत्य ननादातिभयंकरम्। [Ko.2 D2.६-7 समुत्पत्य.]

Ko.2-4 N1.2 V1 B D cont.:

282* तत्कबन्धं पपातास्य विस्फुरद्धरणीतले । सपर्वतवनद्वीपां देत्यस्थाकम्पयन्महीम् । Ds. 7 ins. after line 1 of 282*: Ds, marg. after 10° :

^{283*} त्रयोदशसहस्राणि योजनानि समन्ततः।

[De. र चतुरस्रं (for योज°).]

8 ^b) B1 °प्रहेण वे. — °) Ko D3.5 T1 G2.3 M2-4 शाश्वतं. -- ^d) Ñ1.3 जग्राह; G (except G2.3) M (except M3) प्रसते. Ko.1 ताबुभी. D5 स:; G1 तं (for ती).

9 °) G2.3 M1.2.5 दिन्येर; G6 दीसेर; M4 मुख्येर (for भीमेर). K D2.5 ततो नानाप्रहरणै: (D5 °णो).

10 a) G2.3 प्रवृत्ते संप्रामे. — b) = 1. 2. 220d.
— After 10ab, D4 marg. ins. 283* (cf. v. l. 7).
— d) K0.2.5 बभी; K4 स स; B5 G1-8 M (except M1)
स दे; G6 स सु-(for सर्व-). K2-4 V1 B2.8 D4-घोरतमो.
T G1.5 घोररूपतरस्तदा.

11 a) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 G1 च; D2 तु (for सु-). — b) K2-4 Ñ3 D6 T न्यपतंत:; B4.5 सुगुड्यक्ष; G2.3 M2-4 न्यपतंत्र. K1 समंतत: (for सह°); cf. v. l. 15b. — c) G2.3 महाघोरा: (for सुती°). — d) G2 चक्राणि; G3 चास्रा°.

12 ") T₁ तथा. D₅ च निर्भिना; T चक्रहता; G₂₋₆ M₂₋₄ शस्त्रभिक्षा. — b) B₄ सुद्ध: (for बहु). — c) Ko. 3 D_{3.6} T C_{4.5} 'भिक्षा; K₄ Ñ₁ 'भक्षा; D₀ 'नुक्षा. — d) D₅

ततोऽसुराश्रक्रभिना वमन्तो रुधिरं बहु ।
असिशक्तिगदारुग्णा निपेतुर्धरणीतले ॥ १२
छिनानि पद्दिशेश्रापि शिरांसि युधि दारुणे ।
तप्तकाश्चनजालानि निपेतुरिनशं तदा ॥ १३
रुधिरेणावलिप्ताङ्गा निहताश्च महासुराः ।
अद्रीणामिव क्टानि धातुरक्तानि शेरते ॥ १४
हाहाकारः समभवत्तत्र तत्र सहस्रशः ।
अन्योन्यं छिन्दतां शस्त्रेरादित्यं लोहितायति ॥ १५
परिधेश्रायसैः पीतैः संनिकर्षे च ग्रुष्टिभिः ।
निम्नतां समरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥१६
छिन्धि भिन्धि प्रधावध्यं पात्याभिसरेति च ।

न्यपतंत सहस्रशः (=11^b).

13 D₃ om. 13a-15b. — a) T भिन्नानि. S पृष्टसै:. K₁ Ñ_{1.2} V₁ B D_{1.4.6.7} चैव (for चापि). M₁ पृष्टसै-श्चापविद्धानि. — b) Ñ₃ मृघि (for युधि). K_{0.2-4} Ñ_{1.2} B_{1.2} Dn D_{1.5} G_{1.6} M₁ दाहणै:. G_{1.5} विद्यघद्विषां (for युधि दा°). — °) Ñ_{1.2} V₁ B Da D_{4.6.7} चित्राणि; Ñ₈ Dn ° माली°; D₁ M₁ ° माला°; D₅ T G M₂₋₅ ° माल्या°. — a) Ñ₃ प्रपेतु°. B₅ तथा.

14 Ds om. 14 (cf. v. l. 13). — a) Ñ1.2 V1 B1 Dn Gc अनु-; G1 वि-; G2 एव (for अव-). — b) K1 Ñ3 निपेतुश्च. — d) G2.3 निकृत्तानीव शे°. — T2 G6 ins. after 14: M (except M1), after 15ab:

284* ततो हल्हलाशब्दः संबभूव समन्ततः। [M (except M1) 'शब्दाः संबभूवुः.]

15 ° b) Ds om. 15° b (cf. v. l. 13). Ñs °रवा: संबभूद्य:; T Gs. s °कारा: संबभूद्य:. Gs M1 संबभूदा. K1 Ñs T Gs-s M1 समंतत: (for सह°); cf. v. l. 11°. Gs. s Ms-s निहतासत्र तत्रेव संबभृद्य: समंतत:. — After 15° b, M (except M1) ins. 284* (cf. v. l. 14). — °) K2 Ms छिंदातां; K4 T1 भिंद ; Ds Ms-s छिंदा ; M1 निन्न . — d) Ds °सो छोहितो दिवि.

16 a) Ñ1.2 V1 B D (except D2) om. च. T2 आयते:. K0.2 D5 T2 (sup. lin.) G6 पीने:; K1 Dn D1 तीहणे:; K3.4 D2 पाशे:; Ñ1.2 V1 B Da D8.4.6.7 प्रासे:; Ñ3 पाते:; T1 M2-5 स्फीते:; G2 तेषां; G8 ते वे; M1 भीते: (for पीते: as in T2 G1.5). G1 आयुधेघोरे:. — b) K0.4 B5 D5 G1 केपेश्च; Ñ3 किपेण; D1 संकर्षण च; T G4.5 क्षणंच; G2.3.0 कृष्टेश्च. — d) K (except K1) D5 G1 अथ (for इय). D5 आयुणोत् (for अस्पू). B2.8 शब्दा — स्थान.

व्यश्र्यन्त महाघोराः शब्दास्तत्र समन्ततः ॥ १७
एवं सुतुम्रुले युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
नरनारायणी देवी समाजग्मतुराहवम् ॥ १८
तत्र दिव्यं धनुर्देष्ट्वा नरस्य भगवानि ।
चिन्तयामास वै चक्तं विष्णुदीनवस्द्दनम् ॥ १९
ततोऽम्बराचिन्तितमात्रमागतं
महाप्रमं चक्रमित्रतापनम् ।
विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलं
सुदर्शनं भीममजय्यस्रत्तमम् ॥ २०
तदागतं ज्वलितहुताशनप्रमं
भयंकरं करिकरवाहुरच्युतः ।
मुमोच वै चपलसुद्युवेगवनमहाप्रमं परनगरावदारणम् ॥ २१

 a) a) $^{M_{1}}$ a H $^$

18 a) K (except K1) Dn Dr तुमले. — b) K1
महाबले; Ñ V1 B (B3 marg.) D (except D2.8.5)
T महाभये; G1 भयानके; G2.3 M (except M1) भयंकरे.
— d) D2.5-7 T G2.4.5 M1 (before corr.) आहवे.

19 a) K1 दिब्यं धनुस्ततो ह्या; M1 तस्य दिव्यं वपुर्दं.

- o) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) तत् (for वै).

- d) K4 T G1 M (except M5) 'सदन:; G2.3 'मर्दन:.

20 °) G2.3 ततोंबराच सहसा (G3 सहा) चिंतितं चक्रमा गतं (s'loka line!). — °) K3 'श्रघातनं. — °) K0 om. 20°. B1 'मधणं; D6.7 'वर्चसं; G1 'वेभवं; G2 अखंडमंडलं; G3 अमिश्रकर्शनं. — °) V1 अगम्यम्; D2 G6 अजेयम्; D5 असद्यम्; चि.5 अमेयम् (for अजय्यम्). Ñ3 'जय्यविक्रमं Ñ1.2 B D6 D0 D1.3.4.6.7 'नं संयति भीमदर्शनं

21 °) T तथा (for तद्). — °) Ko-2.‡ Ñ3 T1 M1 °वेगवान्; Ñ1.2 V1 B2.‡ Dn Dc.7 प्रवलवदुप्रवेगवा(B2.4 Dc.7 °व)न्; B1.8.5 Da D8.‡ बलवदुप्रवेगवा(B1.8.5 D3 °व)न्; D1 ज्वलदुद्भवेगवान्; D2 बलापलसुद्भवेगवान्; D5 चक्रसुप्र '; T2 G (except G3) विपुलसुद्भवेगवा(T2 G6 °a)न्; M2.4 चवलसुद्भ . — K3 सुमोच चैनं बलसुप्रवेगा; M8 °च चैवालसुद्भ . — d) T1 सन् (for पर-). T सर्नं (for -दारणस्).

तदन्तकज्वलनसमानवर्चसं
पुनः पुनर्न्यपतत वेगवत्तदा।
विदारयदितिदनुजान्सहस्रशः
करेरितं पुरुषवरेण संयुगे ॥ २२
दहत्कचिज्वलन इवावलेलिहत्यसद्य तानसुरगणाच्यक्रन्तत।
प्रवेरितं वियति सुद्धः क्षितौ तदा
पपौ रणे रुधिरमथो पिशाचवत् ॥ २३
अथासुरा गिरिभिरदीनचेतसो
सुदुर्भुद्धः सुरगणमर्दयंस्तदा।
महावला विगलितमेघवर्चसः
सहस्रशो गगनमभित्रपद्य ह ॥ २४
अथाम्बराद्भयजननाः प्रपेदिरे

C. 1 1183 B. 1. 19. 26 K. 1. 19. 28

22 ") Ñs G3. 5. 8 M1 तदंतकं. Т - उवलनिद्वाकरप्रभं; G M (except M1) - उवलितहुताशसंनिभं (cf. 28°). — ") Ko D2 न्यपतन्; G2. 8 निपतित. Т ततः (for तदः). — ") K D2. 5 T2 G3. 6 M हयदार (K1 विदार्य; K2 m as in text). K D2. 5 M1 दितितनयान्; Ñ3 दितिजवरान्- G6 सहासन-

23 a) K1.8 B D3-7 G2.4-6 M5 दहत् (as in text); the rest (with B3m) दहन्. M1 इव (for क्रचित्). T1 दनुज; T2 G2 M2 दहन (for उवलन). K0.2-4 अधिपालिहन्; K1 Ñ3 T2 G2.3 अभिलेलिहन्; D (except D2.7) T1 M1-3 लेलिहन्; G1 अधिलेलिहन्; G4 अभिले. — b) K1 D3.5.6 T1 G1.4.5 णासकृततः; G3.3 णानिकृं. — c) T1 G M3.5 प्रवेपितं (G6 वोदिनं); T2 वेपिता (sup. lin. प्रचोदिता). Ñ1.2 V1 B D (except D2) M2.4 तथा. — In G2.8, 22a is written twice over. — d) K2 अम्र (for अथो).

24 a) Ko अथो; Ñi.2 Vi Ba Dn (except Dn2)
Di.s. 4.6.7 Go Ma. 4 तथा; Ba Dn तदा (for अथ). K4

"स्राप्यरिभिर्. K Ña Da. 5 Go "मानसा; Mi. 6 "सत्वा
(for "चेतसो). — b) Ki Ña B Da Dn Ta Ma. 4 माई".
Ba. 4 (m as in text) तथा. — b) Mi महास्राः. K
(except Ki) Da. 5 मेघनिस्वनाः. — b) Ba प्रतस्थिर; T
Gi "प्रदुद्ववः; Ga. 3. 6 M प्रविद्य ह (Ga. 8 तु; Go ते); Ga. 5

"प्रतस्य ह. Ña शिरमभितः प्रतन्य ह; Da गगनिभाभिष्य ह.
25 a) Ma. 4. 6 तथा. Ga. 3 Ma. 3 "जनकाः. K4 Bi
"पेतिरे. — b) Da तथाविधा (for स्रवा"). Ba ध्योररूषि.

C. 1. 1183 E. 1. 19. 16 K. 1. 19. 28 सपादपा बहुविधमेघरूपिणः ।

महाद्रयः प्रविगलिताप्रसानवः

परस्परं द्वतमभिहत्य सखनाः ॥ २५

ततो मही प्रविचलिता सकानना

महाद्रिपाताभिहता समन्ततः ।

परस्परं भृशमभिगर्जतां मुहू

रणाजिरे भृशमभिसंप्रवर्तिते ॥ २६

नरस्ततो वरकनकाप्रभूपणै
महिपुभिगगनपथं समावृणोत् ।

विदारयन्गिरिशिखराणि पत्रिभि
महामयेऽसुरगणविप्रहे तदा ॥ २७

ततो महीं लवणजलं च सागरं

महासुराः प्रविविद्युरिंद्ताः सुरैः ।
वियद्गतं ज्विलतहुताशनप्रमं
सुदर्शनं परिकृपितं निशाम्य च ॥ २८
ततः सुरैविंजयमवाप्य मन्दरः
स्वमेव देशं गमितः सुपूजितः ।
विनाद्य खं दिवमिष चैव सर्वशसतो गताः सिललधरा यथागतम् ॥ २९
ततोऽमृतं सुनिहितमेव चिकरे
सुराः परां सुदमिभगम्य पुष्कलाम् ।
ददौ च तं निधिममृतस्य रिक्षतुं
किरीटिने बलिभद्यामरैः सह ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तद्शोऽध्यायः॥ १७॥

१८

सूत उवाच । एतत्ते सर्वमाख्यातममृतं मथितं यथा ।

— °) K1 प्रविचिलिताम् ; K2.3 D2 'ताम्य ; K4 'तार्म '; Ñ1.2 V1 B Dn D1.4.6.7 M4.5 परि(B8 प्र)गिलि ; Ñ8 प्रतिगिलि ; D3 परिगलितार्म ; G1 'तोम ; G2.5 'तादि .
— द) K4 अभिपत्म. T M (except M1) सस्बनु:; G1.8 'न:; G4.5 'नं.

26 °) T' G4-6 घरा (for मही). B3 D3.6 M6 प्रचलिता; M1.2.4 विगलिता (cf. 25°). — b) K1 महादिभिः समभिहता; G2.6 (sup. lin. as in text) M3 महादिभिः समभिहता; G2.6 (sup. lin. as in text) M3 महादिभिः समभिहता; G2.6 (sup. lin. as in text) M3 महादिना(M3 °घा)ताभि°. T2 G4.5 महादिभिर्भृशमभिसंहतं तदा. — °) B5 समम्; G2.3 दुतम् (for भृशम्). D2 अपि (for अभि-). D8.4 M1 गाजितं. G1-3 M2-5 अभि(M6 अ)गम्य (M4 ल्य) सस्वनं (G1 गजितां). — d) S (except G6 M1) विमर्दनं (for रणा°). K1 वितिताः; K3.1 B3 D3.5 T2 G2-5 M1.2.5 वर्तते. G1 भृशमपि संप्रवर्तते; G6 ध्वितरिनशं प्रवर्तते.

27 a) K1 नवकनका ; K3 G4 काउयभू . — b) M2.4.5 व (M5 प)रेपुभि:. K0 गगनत छं; Ñ3 S पवनपथं (G2.3 वं). — c) Ñ3 Da विदारयद्. — d) K3 D2 T1 G1.4.5 महाहवे. 28 a) G2.3 महाघोरं (for ततो महीं). K3 D2 मागशः (for साग). — b) K4 (by corr.) भूशं; T1 G4-6 M1 शरं: (for सुरं:). — d) M2.4 हुताशनं (for सुरं). В6 प्रविकृपितं. N (except K0.1 Ñ3) G2.8.6 निशस्य. K2.4 D5 तत्; Ñ1.2 V1 B Da Da D1.8.4.6 ते; Ñ8 ह;

यत्र सोऽश्वः सम्रत्पन्नः श्रीमानतुलविक्रमः ॥ १ यं निशाम्य तदा कद्वर्विनतामिदमन्नवीत् ।

Dr सं (for च).

29 b) Ds स (for सु.). — Gs om. 29ed. — e) Ds M (except M1) विनदा. Ds सर्वदा. — d) T Gi.s तदा गता:. K1 सिंडलमुच:.

30 °) Ds सुनियतम्; Gs सुनिमृ, M1 सुविहि. K3 भीव रक्षते. — °) D2.5 G2.8 प्रं; Gs पुरा (for प्रं!). D1 Gs M1 (by corr.). 2.3 (inf. lin.) अधिगम्य. — °) Ñs T G8-6 M2-5 दृदु:; G1 M1 द्यु:; G2 य्यु: (for द्वी). K1 अधिगम्य (for अमृतस्य). — °) Ds T G (except G1.1) बलि(G2 °ल)भिर्; M1 बलिनम्. Ñs इह (for अथ).

Colophon. Sub-parvan: Ko.2-4 V1 B1.5 D2.6.7 T G2-4.8 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B3 adds सीपर्ण. — Adhy. name: Ko.2-4 Ñ3 B4 Dn1.ns D1.2 M1 अमृतमथनं समाप्तं; K1 B1-8.5 Da Dn2 D3-5 G1-4 अमृतमथनं समाप्तं; K1 B1-8.5 Da Dn2 D3-5 G1-4 अमृतमथनं; Ñ1.2 V1 अमृतमथनसमाप्ति:; T2 अमृतमथनं देवासुरयुद्धं; G1.3 देवासुरयुद्धं देवविजय:. — Adhy. no. (figures, words or both): K2 B1 Dn2 18; K3 (sup. lin. sec. m.) D5 T1 15; Ñ1.2 V1 D5 m 19; D4 m 17; T2 16; G1.4-6 M1 6; G2.8 M2-5 7. — S'loka no.: Ñ3 30; Dn 31.

18

1 Ko.s.4 Ñ1.2 V1 B1.2.4 Dn D2 明祝6; K1 S (M2.4 om.; K1 Gs with prefixed 新) 吸稿. — ") Ñ1.2

उचैःश्रवा नु किंवर्णी भद्रे जानीहि माचिरम् ॥ २ विनतोवाच।

श्वेत एवाश्वराजोऽयं किं वा त्वं मन्यसे शुभे । ब्रुहि वर्णे त्वमप्यस्य ततोऽत्र विपणावहे ॥ ३ कद्रस्वाच।

कृष्णवालमहं मन्ये हयमेनं ग्रुचिसिते । एहि सार्ध मया दीव्य दासीभावाय भामिनि ॥ ४

सृत उवाच।

एवं ते समयं कृत्वा दासीभावाय वे मिथः। जग्मतः खगृहानेव श्वी द्रक्ष्याव इति स ह ॥ ५

V1 B D (except D2.5) 'ते कथितं (D6.7-मिहितं) सर्व. — b) G2.8 मथितं त्वसृतं यथा. — c) K2 Ñ3 B4 D6 G6 तत्र. 😘 तत्राथोधः.

2 a) G1.4.5 di (for vi). K1-3 Ñ1.2 V1 B D (except Ds.4) G2.3.6 M1 निशस्य. — b) Ko.2.8 D2 वाक्यम् (for इदम्). — After 2ab, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. कद्रह्वाच. — °) K1 Ñ1.2 V1 B4 (m as in text) Dn M1 fg; K8 g; B2 m D2.5 G1-3.6 M2-5 g (for g). T Gaas किमुचै:श्रवसो वर्णः. 🖇 Arj: उच्चै:श्रवाहात्यपपाठ: । (sic). \ — d) K2m.4 N1.2 V1 B D (except D5) प्रवृद्धि (for जानी°). T G2.4-6 जानीहि बृद्धि माचिरं; G8 विनता इदमझवीत् (cf. 2°).

3 G2.3 om. विनतो°. D6 S om. उवाच. — °) K D2. 5 'राजोसी; G4. 5 'वालोयं. — ") K1 सत्यं (for वर्ण). T2 G2.3 त्वमश्रस्य. — d) Da.4.8.7 ततस्तु; T1 तथात्र. De हि पणा . M2.4.5 'पणामहे. K3 ततो आवां पणावहे.

4 K1 Som. उचाच. — ") Ñ1.2 V1 B Da D1-4. र कृत्णवर्णम्. — b) Ge सुमध्यमे (for श्रुचि'). — c) T G1-s.c M (except Mi) पहच; G4.5 देवि. - d) Ko.2-1 Ba Da Da. 5 Go M1 दास°; K1 G2 दासभावेन (of. v. l. 5). B Da Dr भाविति.

5 Ko. 8. 4 Ñ 1. 2 V 1 B 1. 4 Dn D 2 सोतिह°; K1 S (G3 with prefixed औ) स्त:. - ") Go तु (for ते). Ko. 3-4 Ns (by corr.) B1m.s.4 Da D2.5 Ge M1 दास°; K1 हासभावेन (cf. v. l. 4). — °) ѳ °गृहांश्चेव; M (except M1) 'गृहायैव. — d) K3 D3 द्रक्ष्याम. M2.1 सा ते.

6 ") T 'सहस्राणि; Go 'सं तत्. — b) Ma.4.5 transp. कद्: and जिहां. G1 'जिहाचिकीर्थया. Bim चिकी-षितं; Da 'कीपितं (sio). — ') M1 कृष्णस्यं प्रापयामास. [129]

ततः पुत्रसहस्रं तु कद्वर्जिहां चिकीर्पती । आज्ञापयामास तदा वाला भृत्वाञ्जनप्रभाः ॥ ६ आविशध्वं हयं क्षिप्रं दासी न स्वामहं यथा। तद्वाक्यं नान्वपद्यन्त ताञ्चाञ्चाप भ्रजंगमान् ॥ ७ सर्पसत्रे वर्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति । जनमेजयस्य राजर्षेः पाण्डवेयस्य धीमतः ॥ ८ शापमेनं तु शुश्राव खयमेव पितामहः। अतिकूरं सम्रुद्धिं कद्वा दैवादतीव हि ॥ ९ सार्ध देवगणैः सर्वेवीचं तामन्वमोदत् । बहुत्वं प्रेक्ष्य सर्पाणां प्रजानां हितकाम्यया ॥ १० तिग्मवीर्यविषा ह्येते दन्दशूका महावलाः ।

7 4) Ds अपिदध्वं; M1 प्रा, M2 अपिबध्वं; M4 आविद्. Тэ G (except Ge) Мэ-4 ज्ञीझं (for क्षिप्रं). — в) Gs तथा. — After 7", Ñ1.2 B3 ins. सीतिहवाच. — ") G1-3 Ma-4 ततस्ते (for तद्वा"). Ko.a-4 Ñ V1 B D नान्व(Ñ V1 D1 नानु; B1.2.4 Dn नाव)पर्यंत ये(D5-1 ते) वाक्यं (D2 वाचं); K1 ये वै वाक्यं नान्वपद्यन्.

8 Before 8, Ñi.2 Bs D4 (marg.) ins. कहरवाच. — °)=1. 1. 8. Ko Bi Dai Ds जन्मे ° (cf. v. l. 1. 1. 8, 18, 57 etc.).

9 Before 9, Ñ1.2 B3 ins. सोतिर (cf. v. l. 7, 8). — ") Ko.2 M1 "執右; K3 N1.2 B5 D2 T1 G4.5 M2-5 "मेवं. T G2-5 M (except M1) स; G1 प्र. (for त्र). — b) M1 समयमान: पि°. — °) Bim अतिजिहां; M2.i °क्रमं. K2 D5 G2.3 समादिष्टं; Ñ1.2 V1 B Da Da D1.3.4.6.7 समुत्स् . — d) B1m मात्रा (for कड़ा). K1 दूराव्; G2.3 द्वेपाद्. M इति (for अति). Do.7 S (except Gs M1) g (for fg).

10 b) \tilde{N} 3 शापं तं चानु $^{\circ}$; D3 वाच्यं तामनु $^{\circ}$; Sवचनं चान्वं.

11 ") K1 "बला; K3 तीन"; S उम्र" (G3 वक्क; M1 as in text). Ma aff (for fg). — Da. s. 6 (for the second time). 7 read 11cd after line 9 of 285*; D4 repeats it in marg. — ') K2 'विषं चास्ति; B5 'विषरवं च. M (except M1) च (for fg). — d) Ds त (for च). V1 Dn D1.3.6 S (except Ge M1) च (for दे). - Ko. 3.4 V1 (marg.) Dai Dn D1 (om. line 7). 2.5.0 (om. line 10) ins. after 11°d: Ds (om. line 10). 4.7 (om. lines 1, 2, 10), after 11^{ab} :

285* युक्तं मात्रा कृतं तेषां परपीडोपसर्पिणाम्।

C. 1. 1199 B. 1. 20. 11 K. 1. 20. 11

तेषां तीक्ष्णविषत्वाद्धि प्रजानां च हिताय वै । प्रादाद्विषहणीं विद्यां काश्यपाय महात्मने ।। ११ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

सूत उवाच । ततो रजन्यां व्युष्टायां प्रभात उदिते रवौ । कद्रश्च विनता चैव भगिन्यौ ते तपोधन ॥ १ अमर्षिते सुसंरब्धे दास्ये कृतपणे तदा ।

अन्येपामि सस्वानां नित्यं दोपपरास्तु ये ।
तेपां प्राणान्तिको दण्डो देवेन विनिपात्यते।
एवं संभाष्य देवस्तु पूज्य कद्रं च तां तदा।
आहूय कश्यपं देव इदं वचनमझवीत्। [5]
यदेते दन्दश्काश्च सपौ जातास्त्वयानघ।
विषोक्ष्यणा महाभोगा मात्रा शक्षाः परंतप।
तत्र मन्युस्त्वया तात न कर्तव्यः कथंचन।
इष्टं पुरातनं होतधज्ञे सपैविनाशनम्।

ह्युक्तवा सृष्टिकृदेवसं प्रसाध प्रजापतिम्। [10] [Cf. Winternitz, Ind. Ant. 27. 127. — (L. 2) Ko.s.4 Dan D2 सर्वेषां; Ds.4 भूतानां. Ko.s.4 Dan D2 परपीडारतास्तु(K4 क्ष) ये. — (L. 4) Ko.s.4 Dan D2-7 एवमुक्तवा स दें. Ko Dan स तां; Ks सुतां; K4 सर्ती (for च तां). V1 कदं संसज्य वे तदा. — (L. 6) Ko.s.4 Dan हि ते; D3-7 च ते (for त्वया). — (L. 7) Ko.s.4 Dan D6.7 महाभाग; D2-6 भागा. — After line 9: D6 repeats, Ds.4.7 ins. 11°d.]

— G1 om. 11%. — °) K1 B3.4 (m as in text) Da1 Dn M4 °हरी; Ñ1.2 V1 B1.2 Da2 D1.3.4.6.7 Nilp °हरां; Cd °हणं (sic). Ñ3 विषहरणा विद्या; D5 °शीं विद्यां च; G4.5 °हणीर्विद्या:. — /) N (except B4.5 Da) कड्यपाय. — K4 D4 (marg.). 6 S (except M1) ins. after (G1 before) 11%:

286* एवं शसेषु नागेषु कहूा च हिजसत्तम ।
उहिम्रः शापतस्तस्याः कहूं ककोंटकोऽबवीत् ।
मातरं परमश्रीतस्तदा अजगसत्तमः ।
आविदय वाजिनं मुख्यं वालो भूत्वाक्षनप्रभः ।
दर्शयिष्यामि तन्नाहमात्मानं काममाश्वस ।
एवमस्त्वित तं पुत्रं प्रत्युवाच यशस्त्विनी ।

[Contra Winternitz (loc. cit.), who seems inclined to regard these lines as genuine.]

Colophon. Sub-parvan: Ko.2-4 N V1 B1m.8.5 D8-7 T G1-4.6 M 知晓行春 (v. l. 知晓春, 知代春); to it जग्मतुस्तुरगं द्रष्टुग्रुचैःश्रवसमन्तिकात् ॥ २ दृद्दशाते तद् तत्र सम्रद्धं निधिमम्भसाम् । तिर्मिगिलझपाकीणं मकरैरावृतं तथा ॥ ३ सन्त्रेश्च बहुसाहस्त्रेनीनारूपैः समावृतम् ।

Ñ V1 B1(marg.). 8.5 add सीपर्ण. B2.4 Da Dn (om. the sub-parvan name) mention only सीपर्ण. — Adhy. name: Ko.4 D2.5 नागशाप:; K2 शाप:; K3 सपेशापप्रदान:; Ñ1.2 सपेशाप:; G1 कत्वचनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K2 B1.2 Dn2 19; K8 (sup. lin. sec. m.) D5 16; Ñ1.2 V1 Dn3 20; D4 m 18; T2 17; G1.4-5 M1 7; G2.3 M2-5 8. — S'loka no.: Ñ3 12; Dn 16.

19

1 Ko. 3. 4 Ñ1. 2 V1 B1. 5. 4 Da Dn D2 सोतिह°; K1 S (M2. 4. 5 om.; G2 with prefixed श्री) स्तः. — For 1°-2°, Ñ3 subst. the first three lines of a passage given in App. I (No. 12); also cf. v. l. 3. — °) S (except G6 M1) ततो (T2 °21) राज्यां ज्यतीतायां. — b) Ñ1. 2 V1 Dn D1 प्रभातेज्यु°.

2 For Ñs cf. v. l. l. — a) G2.3 सुसंकृद्धे; M (except M1) तु संर. — After 2ab, K4 D4 (both marg.) ins.:

287* सागरस्य परं पारं वेलावनविभूषितम्। — d) K1 D2.6 'मंतिके.

3 For Ñs see below. — ") K1.8 तथा; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6 र -थ ते; B Da तु ते; D2 च ते; M1 उसे (for तदा). K3 तेन्न (for तन्न). — K V1 (marg.) Dn D1-6 T G (except G6) ins. after 3ab: Ñs subst. for 3ab:

288* महान्तमुद्रकागाधं श्लीम्यमाणं महास्त्रनम् ।
[K4 °कावासं; Ñ8 °कागारं; T G (except G8) °काधारं.]
— °) B4 °समाकीणं (m as in text); D5 °गणाकीणं.
— d) Ko G2.8 सदा; K2.8 Ñ8 D2.5 T1 G4.5 M1 तदा.
4 °) K D2.5 संवृतं; Ñ8 संयुतं; G2.8 ना(G8 न)द्येक्ष (for सन्वेक्ष); see below. — b) M2.4.5 अपायृतं.
K D2.5 सत्वे(K2.4 °वें)नीणाविधेरणि (K1 °वेंत्रथा); see

उप्रैनित्यमनाधृष्यं कूर्मग्राहसमाकुलम् ॥ ४ आकरं सर्वरतानामालयं वरुणस्य च । नागानामालयं रम्यग्रुत्तमं सरितां पतिम् ॥ ५ पातालज्वलनावासमसुराणां च बन्धनम् । मयंकरं च सत्त्वानां पयसां निधिमर्णवम् ॥ ६ श्चभं दिव्यममत्यीनाममृतस्थाकरं परम् । अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलमङ्कुतम् ॥ ७ घोरं जलचरारावरौद्रं भैरवनिखनम् । गम्भीरावर्तकलिलं सर्वभृतभयंकरम् ॥ ८ वेलादोलानिलचलं क्षोभोद्रेगसम्रुत्थितम् । वीचीहसौः प्रचितिर्नेत्यन्तिमव सर्वशः ॥ ९ चन्द्रवृद्धिक्षयवशादुद्वृत्तोर्भिदुरासदम् ।

above. — After 4°5, Ñ1.2 V1 B D (except D3-5.7) T2 ins.:

289* भीपणेर्विकृतैरन्येधीरेजेलचरैस्तथा।

— d) C2.3 बहुग्राह°; M1 'झपाकुलं.

5 M₁ om. 5-7. N₃ om. 5^{ab} and reads 5^{ab} (om. 6^{od}), 7 and 15 after 10^{ab} . — a) G_{4.5} transp. भाकरं and आलयं (in b). Ks D2 °भूतानां; G2.8 °सत्वानां. -- b) G1 g (for च). -- °) D5 'छयं दिवयं.

6 M1 om. 6; for sequence of N3 cf. v. l. 5. — b) Ka Da निवेशनं; Bim तथालयं; Dn Di.4 Ge च बांधवं; Ds Cd निवं°; T2 sup. lin. च मंदरं; Nilp as in text. — Ña Ma om. 6°d. — °) Bam Ga e °क्राणां. — a) K (except K1) D2.5 अंभसां. B1m निधिमन्ययं; T G M2-4 निधिमद्भतं (G1 च निबंधनं; G2 नीतिमद्भतं).

7 M1 om. 7; for sequence of Ns cf. v. l. 5. — a) Ta G1.4.0 शुक्रं. — b) Ka प्रियं; Ñ V1 B (except B4) Da Ms.4 वरं. — °) Ds तं (for च). — d) K3 Ñi.s Da Ga.s सुपुण्यं. Ks Da महदद्भुतं.

8 °) K Da.s धोरै:; Ñs रोइं. K Da.s 'रावै:; Ñ1 V1 'रावं; N2 'धराकारं; Bs G2 'वासं; T G1.3-6 M 'कीण. - b) Ko. 1.4 Ds T2 (13. - °) B4 (m as in text) ⁸ 'सलिलं.

9 °) K D2. 5 'चलत्; S 'लोलानिलबलं. — b) K8 क्षोभादिव. Ñ2 V1 'समन्वितं; B Da Dn D1.6.7 'समु-ष्ट्रितं. Ds क्रोघोद्वेगसमुस्ट्रितं; S क्षोभवेगसमुस्थितैः. — ') The MSS. vary at random between 相相and बीचि. Ñs G2.8 M प्रसरितै:. — d) K4 Ñs D (except Da D2.s) S (except T2) सर्वत:.

पाश्चजन्यस्य जननं रत्नाकरमनुत्तमम् ॥ १० गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा । वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥ ११ ब्रह्मिणा च तपता वर्षाणां शतमत्रिणा । अनासादितगाधं च पातालतलमन्ययम् ॥ १२ अध्यात्मयोगनिद्रां च पद्मनाभस्य सेवतः । युगादिकालशयनं विष्णोरमिततेजसः ॥ १३ वडवाग्रुखदीप्ताग्रेस्तोयहव्यप्रदं शुभम् । अगाधपारं विस्तीर्णमप्रमेयं सरित्पतिम् ॥ १४ महानदीभिर्बह्वीभिः स्पर्धयेव सहस्रशः । अभिसार्यमाणमनिशं दद्दशाते महार्णवम् ॥ १५

गम्भीरं तिमिमकरोग्रसंकुलं तं

10 b) Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.4 'समाकुलं; B2 उद्वती-मिसमाकुछं; B3-5 Da D3.6.7 उद्ध्(B1.5 D6 दु; Da2 जू; Ds.1 'द्)तोर्मिसमाकुलं; T1 उद्गुक्तोर्मिसमाकुलं; T2 उष्ट्रि-(sup. lin. तथ)तोर्मि ; G M1 उद्दतीर्मि (G2 उत्थितं सुद् ; G3 उदितासिन्दु°); M2-5 उहुसोदं दु°. -- After 10°, Ns reads 5°-6°, 7 and 15. — °) G2.8 M (except M_1) जनकं. — d) \tilde{N}_8 रक्षागार°.

11 °) Ko. 1 Dr. 2. 5 वाराह°. Ks.4 आंत- (for चान्तर्). — d) Ka प्रक्षो°.

12 ") Ks D2 सहर्पिणा. Ñ1,2 V1 B D (except D2. s) झतवता (for च त°). — °) Dsm 'तंद्रिणा; M2 $^{\circ}$ मुत्तमं. — $^{\circ}$) $^{\circ}$ $^{\circ}$ $^{\circ}$ $^{\circ}$ दितपर्यंतं.

13 b) Ko सेवितु:; V1 D8.4 धीमत:. - °) Ko T2 (sup. lin. as in text) G1. 4-6 युगांत ; Cd as in text. D2.6.7 M 'काले; G2 'कालं. - After 13, N (except K1 Ñs) G2 ins.:

290* बज्रपातनसंत्रसमैनाकस्याभयप्रदम्। डिम्बाहवार्दितानां च असुराणां परायणम्।

[(L. 2) Ko. 2.4 Ñ1 V1 Ds. 8 देवा(Ñ1 तथा)हवजितानां : K_3 दिग्मोहवर्जितानां; \tilde{N}_2 B "व $(B_1$ "वे)जितानां; $D_{1,2,7}$ Nilp तिग्माहवा .]

14 °) Kı 'तोयाप्ति; Kı Ña Daı 'दीसाप्ति-. - °) Da D1.6.7 °दं शिवं. — °) Ko G3 M अगाध $(M_{3-5}$ °धा)पार-; Ñı D2 'धपरि-; T Gı. 4-6 'धतल-; G2 'धमपि.

15 For sequence of Ns of. v. l. 5. — a) T2 G1,2 बहुभिः. — 6) \tilde{N} 3 G2.3 स्पर्धमानं; G4.5 स्पर्धते यः. K_{1} समंततः (cf. v. l. l. 17. 11°, 15°). — °) 🕒 °णसस्टिलं (m as in text). — d) T1 om. 15d. T2 M1 तत्र तत्र

C. 1. 1222 B. 1. 21. 18 K. 1. 21. 18 गर्जन्तं जलचररावरौद्रनादैः । विस्तीर्णं दद्यतुरम्बरप्रकाशं तेष्माधं निधिमुरुमम्भसामनन्तम् ॥ १६ इत्येवं अषमकरोर्मिसंकुलं तं गम्भीरं विकसितमम्बरप्रकाशम् । पातालज्वलनशिखाविदीपितं तं पश्यन्त्यौ द्वतमभिषेततुस्तदानीम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंदो। ऽध्यायः ॥ १९॥

20

सूत उवाच । तं समुद्रमतिकम्य कदृर्विनतया सह ।

(for दृह°). Ñs G M2-5 तत्र तत्र समंतत:. — After 15, K4 B (except B4) D (except D2-7) ins.:

291* आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यमानमिवोर्मिभि:।

16 M1 transp. 16 and 17. — a) G2 transp. गम्भीरं and गर्जन्तं (in b). M1 शिर्मिसं (cf. 17a). Ko.s Ñ3 B4 D7 G2 om. तं. — b) B4 शिद्रमुग्नै:; D6 चररीद्रनादरावै:; S शाव(G2 om. राव; G3 by corr. वारि)नादितैस्तै: (T1 om. तै:; M1 शावसंनिनादै:). — a) Ko.2.8 तमगाधं; K2 m.4 D2 ते भीमं; T2 ते गाढं. G2 निधिममुम्; G6 निधिगुरुम्. S अपारं (M1 नदंतं) (for अनन्तम्). D5 तं भीमं किल निधिमंभसा .

17 K Ñs D1.5 om. 17; Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) read it at the end of an interpolated adhy. given in App. I (No. 12). M1 transp. 16 and 17, interchanging 16 and 17 .— a) Cf. 16a. Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) इसेवं तरस्तरोमिं. — b) Cf. 16c. — o) Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) की (B2.4.5 D3.4.6.7 व) दीपितांगं; T1 M1 पितांतं. — d) Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) गर्जतं द्रतमभिजग्मनुस्ततस्ते.

Colophon om. in T G3-6. — Sub-parvan: Ñ1,2 V1 B1.8.6 D3.4.6.7 G1.2 M आसीक (v. l. आस्तिक, असीक); to it Ñ1.2 V1 B1.3.5 M2-5 add सीपर्ण. K0-2.4 Ñ3 B2.4 Da Dn D1 (om. the sub-parvan name) mention only सीपर्ण. — Adhy. name: K3 समुद्रवर्णन:; Ñ1.2 V1 G1 समुद्रवर्णनं; D2 समुद्र. — Adhy. no. (figures, words or both): K2 B1.2 Dn2 D5 m 20; K3 (sup. lin. sec. m.) D5 17; Ñ1.2 V1 Dn3 21; D4 m 19; G1 M1.2.4 8; G2 M3.5 9. — S'loka no.: Ñ3 16; Dn 18.

After adhy. 19, Ni. 2 V1 B D ins. an additional adhy. given in App. I (No. 12); in Dn D1-4 this interpolated adhy. is preceded by a passage of 6 lines given in the same App. (No. 13), a passage

न्यपतत्तुरगाभ्याशे निचरादिव शीघ्रगा ॥ १ निशाम्य च बहुन्वालान्कृष्णान्युच्छं समाश्रितान् ।

which some other MSS. ins. at the beginning of the foll. adhy. अ Nil. ad loc.: नागाश्च संविदं कृत्वेति द्वादश- श्लोकमध्यायं केचिश्च पठंति [1] कांश्चिदत्रत्यान् श्लोकान्पूर्वत्रेव च पठंति [1] अन्ये तु पंचपान्पठंत्यपीत्यत्र कोशशुर्द्धि म प्रतीम: [1] श्च Cf. Winternitz, Ind. Ant. 27. 127.

20

1 K1 S (K1 Gs with prefixed श्री) स्तः; Dns D1.4.5 साँतिरु. After स्त उ (resp. its v. l.), K (except K1) V1 (marg.) Da D5-7 G (except Gs.6) ins. a passage given in App. I (No. 13). After this passage, G (except Gs.6), irrelevantly, ins. 294*, which is irrefutable evidence of contamination of these four G MSS, from late Northern sources.

- °) D5 अपतत्. K2 तुरां पार्श्व; Ks.4 Da D2.8 T1 'स्यासे; T2 G8-5 'स्यासं. — d) D5 'रादेव. — After 1, Ko.2 (both om. line 2). 4 Ñ V1 BD (except D5) ins.:

292* ततस्ते तं हयश्रेष्ठं दहशाते महाजवम् । शशाक्षकिरणप्रख्यं कालवालमुभे तदा । [(I. 1) Ko.2 हयपृष्ठे. Ko.2.4 महाबलं.]

2 Ki Ñi. 2 Vi B Da Dn Di-3.7 निशस्य. Bim.4 बहुसागान्. Ds दृष्ट्वा वहंतं वे बालान्. — b) Ko. 2-4 D2 पुटले; Ki Ñi. 2 Vi B Da Dn Di. 3-7 Gi. 3 पुटल; M4 पुटल:. T G2. 4-6 उपांत्रि. — After 2^{a5}, K (except Ki) Dai D2 ins.:

293* विषण्णवद्ना तत्र विनता सर्वतोऽभवत्। दृष्टा कृष्णं तु पुच्छं सा वाजिराजस्य विस्निता। अवाक्शिरा दीनमना कहु। दासत्वमागता।

[(L. 1) K2 च ततो (for सर्वतो). — (L. 3) Ko Dai दीनमखा.]

— °) Ki विनतां दीनवदनां; Ñi.s Vi B Da Dn Di. B.4.6.7 विषण्णक्यां विनतां; Ds Gs विषण्णवदनां कडू:

विनतां विषण्णवदनां कदृदीसे न्ययोजयत् ॥ २ ततः सा विनता तसिन्पणितेन पराजिता । अभवहुः खसंतप्ता दासीभावं समास्थिता ॥ ३ एतसिमन्तरे चैव गरुडः काल आगते । विना मात्रा महातेजा विदार्याण्डमजायत ॥ ४ अग्रिराशिरिवोद्धासन्सिमद्धोऽतिभयंकरः । प्रहृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभोगतः ॥ ५ तं दृष्ट्वा शरणं जग्मः प्रजाः सर्वा विभावसुम् । प्रणिपत्याञ्चवंश्वनमासीनं विश्वरूपिणम् ॥ ६

अग्ने मा त्वं प्रविधिष्ठाः किचन्नो न दिधक्षति । असौ हि राशिः सुमहान्सिमद्भल्तव सर्पति ॥ ७ अग्निरुवाच ।

नैतदेवं यथा यूयं मन्यध्वमसुरार्दनाः। गरुडो बलवानेप मम तुल्यः खतेजसा।। ८

सूत उवाच।

एवम्रक्तास्ततो गत्वा गरुडं वाग्भिरस्तुवन् । अद्रादम्युपेत्यैनं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ ९ त्वं ऋपिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः ।

C, 1, 1249 B, 1, 23, 15 K, 1, 23, 15

(see below). — d) D_{5} दास्ये तां वै; G_{6} न तां दास्ये. $K_{0.2}$ G_{1} नियोज ; K_{1} न्यवेशयत्.

3 K₁ D₅ M₁ om. 3. Cf. 1. 21. 2. — ^b) S (M₁ om.) पणिते वै. — ^d) Ko. 2. 8 B_{1.4} D₂ दासभावं. Ks B_{3.5} D₁₋₄ समाश्रिता. Ñ⁸ दासभावाय मास्थिता; S (M₁ om.) दासी(G^{3.6} °स)भावे नि(M₂₋₅ भावेन)थोजिता.

4 a) Ñ V1 B D (except D2.5) चापि (for चैव).

— Ko.2.4 Ñ V1 B D (except D2) ins. after 4: G (except Gs.c), irrelevantly, before 1 (cf. v.l. 1):

294* महासस्वबलोपेतः सर्वा विद्योतयन्दिराः। कामरूपः कामगमः कामवीर्यो विद्यंगमः।

[(L. 1) Ko.2.4 Dn2 महाभद्ध. G2 शशिवत द्योत. — (L. 2) B1-8 Da कामरूपी (for 'रूप:). G2 'शम: कामरूपी विश्वसम:.]

5 °) K D2 ° रिवोद्धास: (K1 °द्धसन्); D5 ° रिवाभास:.
- b) D5 स मृधे विजयंकर:. - After 5° b, Ko. 2.4 Ñ
V1 B D (except D2.5) ins.:

^{295*} विद्युद्धिस्पष्टपिङ्गाक्षो युगान्तामिसमप्रभः।

[Ko विद्युद्वर्णः स्फुल्लिंगांगो; Ks.4 विद्युद्वर्णश्च पिंगांगो (K4 शाक्षो).]

— °) K D2.5 विवृद्ध:; G8 ववृधे. D2.5 S (except M1) स (D2 सु-) महापक्षी. — After 5, N (except K1 D5) ins.:

296* घोरो घोरखनो रौद्रो वह्निरौर्व इवापरः।

[De. r घोराद्वोर. Ko.2.4 'स्वनोपेतो.]
After 296*, Ña ins. an additional colophon (इ. श्रीम आदि सुपर्णोत्पत्तिः) and सूत उवाच; Bs ins.: सूत उवाच (cf. v. l. 7) only.

6 °) Ñ1.2 V1 Dn G1.2 देवा: सर्वे वि". — °) K4 G1.2 'शाजवीश्वेनं. K1.2 Ñ8 T एवस् (for एनस्).

7 Before 7, Ñ1.2 Bs Ds.4 ins. प्रजा ऊच्च:. — a) Go transp. अम्रे and मा स्वं. K2 T G2.4.5 transp. मा and

त्वं. D6.1 प्रमर्दिष्ठाः. — b) Ko.2.8 D2 नः (K2 न; K8 अपि) प्रथक्ष्यति; D6 न निध"; T1 न नध"; G2 न निधक्ष्यति. M1 कच्चित्वं नो दिधक्ष(ति)सि. — c) M2.4 रिमः (for राशिः). — After 7, B2-4 Da ins. an additional colophon: ह° महा° आदि° सुपणींत्पत्तिः (B2 om. सुप°; B8 सौपणीं for सुप°); of. v. l. 5.

8 Som. उवाच (Ms om. the reference altogether).

- b) Ñ3 'मसुरोत्तमा:. - c) T भगवानेष. - d) K4 Ñ
V1 Dn D1 T1 च; D1 स (for स्व-). - K4 Ñ V1 B Da
Dn D1.3.4.5.7 T1 G1.2 ins. after 8: D2, after line 2
of 298* below:

297* जात: परमतेजस्वी विनतानन्दवर्धनः। तेजोराशिमिमं दृष्ट्वा युष्मान्मोहः समाविशत्। [(L. 2) K4 B Da D2 तु तं(for इमं).] K4 Da Dn D1.8.4.6 T1 G1.2 cont.: K8 D2 G4.6 ins. after 8:

298* नागक्षयकरश्चेव काश्यपेयो महाबलः । देवानां च हिते युक्तस्वहितो देत्यरक्षसाम् । न भीः कार्या कथं चात्र पश्यध्वं सहिता मम ।

[(L. 2) Ks. 4 D2 पश्चाानप्रति; Gs. 5 यक्षरक्षसां.
— After line 2, D2 ins. 297* above. — (L. 3) Ks. 4
D2 G1.2.4.5 कथंचिद्वे. Ks. 4 Da. D2.6 G1.2.4.5 मया
(for मम).]

9 N (except Ñ1.2 B3.5 D1) T G2.4.5 M5 om. सूत 3°. G1.3(with prefixed श्री).6 M (M5 om.) सूत:. — Da2 om. 9^{ab}. — a) Dn D1 M4 तदा (for ततो). G6 देवा: (for गाया). — b) K1 तं दूरा; Ñ V1 B D (except D2-5) ते (Da1 सु-) दूरा (Ñ3 अव्रमस्यु); T2 अंबरा; G8 अमरा अस्यु. — a) B3.4 (m as in text) D5.6 T1 तथा.

10 Before 10, B2.3.5 D (except Da D5) ins. देवा जन्दा; T G1.3 M1 देवा:. — b) K1 ह्रवगे ; K4 Ñ1.2 V1

C. 1, 1249 E. 1, 23, 16 K 1, 28, 16 त्वं प्रश्चलपनप्रख्यस्त्वं नस्त्राणमनुत्तमम् ॥ १० बलोर्मिमान्साधुरदीनसत्त्वः समृद्धिमान्दुष्प्रसहस्त्वमेव । तपः श्चतं सर्वमहीनकीर्ते अनागतं चोपगतं च सर्वम् ॥ ११ त्वग्रत्तमः सर्वमिदं चराचरं गमिल्तिभिभीन्निरिवावभाससे ।

B1m.2.3.4(m as in text).5 Da M1 प्रमेश्वर: (K4 M1 °र); T G1.2.4.5 M2-5 प्रतगोत्तम (T1 M5 °म:); G3 °श्वर.

— °) B1 देव:; M1.3.5 विभु:. B1-3 D1 M1.5 तपन: प्र°; Dn G1.2 °न: सूर्य:. — After 10, K4 (marg.) Dn D4 (marg.) S ins.:

299* त्वं विभुस्तपनः सूर्यः परमेष्ठी प्रजापतिः । त्वमिन्द्रस्त्वं हयमुखस्त्वं शरस्त्वं जगरपतिः । त्वं मुखं पद्मजो विप्रस्त्वमग्निः पवनस्तथा । त्वं हि धाता विधाता च त्वं विष्णुः सुरसत्तमः । त्वं महानभिभूः शश्वदमृतं त्वं महद्यशः । [5] त्वं प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं नस्नाणमनुत्तमम् । त्वं गतिः सततं त्वतः कथं नः प्राप्नुयाद्मयम् ।

[Dn D4 inserting 299* between 10° and 10°, om. the first half of line 1, the second half of line 6 and the whole of line 7. — (L. 2) G3 अयं घोरं (for हयमुख:). T G3 M1 शक:; G2.4.5 विष्णु:; G6 सर्व:; M3.5 शर्व: (for शर:). G3 बृहस्पति: (for जग°). — (L. 4) T2 G2.4.5 हैश्वर: (for त्वं विष्णु:). G2.4.5 सुरनायक:. — (L. 6) G2.4-6 M1.3.5 भिभेत:. The second half of the line=10°.]

11 a) S (except M₁) बलोत्तम:. — b) K1 सुबुद्धि; D1 प्रवृद्धि. K0.2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D2) दुर्विषह्स्; — c) K3 Ñ1.2 V1 B (B1m as in text) D (except D5) स्वतः; T G1.3.6 M2-4 तव (for तप:). Ñ1.2 V1 B1.3.4 Dn D1 M6 सृतं. K Ñ8 M1 कीर्ति:; D5 सत्व; G1 वृत्ते:. — d) Ñ1.2 V1 B D T1 G6 M4 ग्रानागतं.

 12 °) \tilde{N}_3 अनागत: (for त्वमु°). — 5) $K_{1,2}$ D_1 T_1 $G_{1,2}$ °वभासे. $G_{3,6}$ M_1 °भिभीसि दिवाकरो यथा. — $^{\circ}$) D_2 प्रभावं (for प्रभां मुहस्).

13 ") \tilde{N}_3 B_{1.5} qeq. — ") \tilde{N}_3 et R. \tilde{N}_8 B₁ D₂ D₂ T G₃ M₂₋₁ "sw:. — ") D₅ - weight; G_{2.4.5} egailst. — ") D₅ along

14 °) Ñ V1 B D (except D2) T1 'मुपागता.
— b) Ko D2 वरीजसं; G3 महेश्वरं. — After महीजसं,

समाक्षिपन्भानुमतः प्रभां मुहुस्त्वमन्तकः सर्वमिदं ध्रुवाध्रुवम् ॥ १२
दिवाकरः परिकृपितो यथा दहेत्प्रजास्तथा दहसि हुताशनप्रभ ।
भयंकरः प्रलय इवाप्रिकृत्थितो
विनाशयन्युगपरिवर्तनान्तकृत् ॥ १३
खगेश्वरं शरणमुपस्थिता वयं

Dn D1 T1 ins.:

300* ज्वलनसमानवर्चसम् । तहित्यमं.

K (except K4) D2 'जसं वरदमजेयमञ्चमं (D2 'मुन्तमं);

Ñ1.2 V1 B Da 'जसं ज्वलनतिहत्समप्रभं; D5 'जसा चिरमञ्जनोचर (sio). — d) Ko.1 om. 14d. K2.4 D5 महौजसं;

Da D3 M4.5 प्राप्रं. K4 Ñ3 Da1 D2 G1.6 M2-4 अजेयवि' (K4 'मञ्चमं; Ñ3 'मफ्रवं); T2 G2-5 अमेयवि'. — After 14,

K2 (marg.).3.4 Ñ V1 B D T1 G (except G8.6) ins.:

301*

- 1) तवौजसा सर्वमिदं प्रतापितं जगत्प्रभो तस्युवर्णवर्चसा। भयान्विता नभसि विमानगामिनः विमानिता विपथगतिं प्रयान्ति ते॥
- 2) ऋषेः सुतस्त्वमसि द्यावतः प्रभो महात्मनः खगवर कश्यपस्य ह । स मा ऋषः कुरु जगतो द्यां परां त्वमीश्वरः प्रशमसुपैहि पाहि नः॥
- 3) महाशनिर्फुरितसमखनेन ते दिशोऽम्बरं त्रिदिवमियं च मेदिनी। चलन्ति नः खग हृदयानि चानिशं निगृद्यतां वपुरिदमप्तिसंनिभम्॥
- 4) तव शुर्ति कुपितकृतान्तसंनिभां निशाम्य नश्चलति मनो ध्यवस्थितम् । प्रसीद् नः पतगपते प्रयाचतां शिवश्च नो भव भगवन्सुखावहः ॥

[1^b) G1.2.4.5 तपन सुवर्णव . — After 1^{ab}, Dn D1 T1 ins.:

302* स्त्रं पाहि सर्वीश्च सुरान्महारमनः ।

— °) G2.4.6 स्त्रपार्दिता. — °) K2.4 स्विकतगतिः;
G1.2.4.6 विषमः — 2°) K2-4 D2 स्त्रमाञ्चनः G1.2.4.6 परमम् (for प्रश्नम्). — 3°) K2.4 G1.2.4.6 दिशां(K4 शों)तरं. Ñ V1 B Da D2-7 T1 G1.2.4.6 चानचः K2.4 वलं निशास्य निगदाम तेनचः — 4°) The MSS. vary at random between निशस्य and शास्यः K2 Ñ V1 B3.4

महोजसं वितिमिरमभ्रगोचरम् । महावलं गरुडग्रुपेत्य खेचरं परावरं वरदमजय्यविक्रमम् ॥ १४

एवं स्तुतः सुपर्णस्तु देवैः सर्विगणैस्तदा । तेजसः प्रतिसंहारमात्मनः स चकार ह ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विशोऽध्यायः॥ २०॥

28

सृत उवाच।

ततः कामगमः पक्षी महावीर्यो महाबलः । मातुरन्तिकमागच्छत्परं तीरं महोदघेः ॥ १ यत्र सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता । अतीव दुःखसंतप्ता दासीभावग्रुपागता ॥ २ ततः कदाचिद्विनतां प्रवणां पुत्रसंनिधौ । काल आहूय वचनं कदूरिदमभाषत ।। ३ नागानामालयं भद्रे सुरम्यं रमणीयकम् । सम्रद्रकुक्षावेकान्ते तत्र मां विनते वह ॥ ४ ततः सुपर्णमाता तामवहत्सर्पमातरम् । पन्नगान्गरुडश्चापि मातुर्वचनचोदितः ॥ ५ स सूर्यस्याभितो याति वैनतेयो विहंगमः ।

C. 1, 1284 B. 1, 25, 6 K. 1, 25, 6

Ds व्यवस्थिति:; Ks Bi. 2. 5 Da 'स्थिते:.]

— After the Tristubh st., Ñ B (except B₄) D₂₋₄ S (except T₁) ins. सूत उवाच (resp. its v. l. साँतिर° or सत:).

15 b) Bi ऋषिगणे:; Ds सर्व. Ko Ds तथा. — d) K Ns D1.2.s प्र- (K3 D1 प्रति-); T2 Gs. e M (except M1) द्य (for स). — The first two stanzas, designated here A*, B*, of an adhy. interpolated in some N MSS. after adhy. 20 (see below) are ins. in G1.2.4.s at the end of the present adhy., the sequence being as follows:

G1: A*, 15, B*, colophon.

G2: 15, A*, B*, colophon.

G4.5: A*, B*, 15, colophon.

Colophon. Sub-parvan: Ñ1.2 V1 B1.3.5 D3.4.6.7 T1 G1.2.4 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 B1.8.5 add सीपर्ण. K Ñ8 D2.4 Da Dn D2 G8 (om. the sub-parvan name) mention only सीपर्ण. — Adhy. name: Dn1.n2 स्तृति:; D1.6.7 सुपर्णस्तृति:; G1 तस्कीस्पत्ति:. — Adhy. no. (figures, words or both): K2 B2 22; K3 sup. lin. sec. m. 18; Ñ1.2 V1 Dn3 23; D4 m 21; T2 19; G M 9 (G2.8 10). — S'loka no.: Ñ8 22; Dn 26. — Agyregate s'loka no.: Dn2 1241.

After this adhy., K4 (marg.) N V1 B D (except D5; D2 on a suppl. fol.) T1 G (except G5.c) ins. an adhy. given in App. I (No. 14). Cf. Winternitz, Ind. Ant. 27, 128.

21

1 K1 T1 M4 om. सत ड°. K0.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn

D1 सोतिर°; G (except Gs.c) M (M4 om.) सूत:. Before 1, Gs ins. the first two st. of an adhy. given in App. I (No. 14); of. remarks on the last st. of the preceding adhy. — b) Ñ3 Ds.4.6.7 M कामनीयों. — After 1^{ab}, Gs.c ins. line 5 of the interpolated adhy. mentioned above. — d) Ko.2.8 Ñ1.2 V1 B D T1 M5 परंपारं.

2 Cf. 1. 20. 3. — ^a) S (except Gs.6 Ms) तन्न (for तिसन्). — ^b) K1.4 Ds S (except M1.5) पिति (K1 °ता) वे. — Ds om. 2^{cd}. — ^c) B1 दु:खं संप्राप्ता; Ds °संपन्ना. — ^d) K (except K1) Ñ3 B1.8.4 Da G6 M1 दासभाव°. D5 दासभावे समागता.

3 b) Ñ1.2 V1 B D T प्रणतां (D2 as in text; D5 बुवाणा); Gs कृत्णां (for प्रव°). — °) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) काले चा(B Da त्वा)हूय. — d) G3 कद्दित्वद्°. Ñ3 उवाच ह (for अभा°).

4 Before 4, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. कद्द्रवाच.

— b) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) चारुद्शेनं (for रम').

— ') = 1.24.2 a. M1 विवासे. — d) Ñ2 Dn नय (for वह). — After 4, V1 repents 294* (v. l. गरुइस्य यथाकालं जर्जे for महासस्वबलोपेत: सर्वा). — Cf. Suparnādhyāya, 5.2 [v.l. abc) समुद्दे रमणीयकं द्वीपं ग्रुश्चम शाश्वतम्। नागानामालयं पूर्वं; d) नो (for मां)].

5 Before 5, Ñi ins. सूत उ°; Bs Di (marg.) सौतिरु°; T Gs M (except Mi) सूत:. — °) Ñs मास्तश्चापि. — ^a) Ko.2.4 Dl.2.5 °नोदित:.

6 ") Ko.2.s Ñ1.2 V1 B D सूर्यमिभितो; T1 Ms 'याभिमुखो. T G (except Gs) [5]गच्छत् (for याति). — ') K1 G3 'परीतांगा:; Ñ2 V1 B Da Dn D1.6.7 T1 C. 1. 1284 B. 1. 25. 6 K. 1. 25. 6 स्वर्यरिव्यान्स्तान्दञ्चा कद्वः शक्रमथास्तुवत् ॥ ६
नमते देवदेवेश नमते बलस्दन ।
नम्रुचिन्न नमतेऽस्तु सहस्राक्ष शचीपते ॥ ७
सर्पाणां स्वर्यतप्तानां वारिणा त्वं प्रवो भव ।
त्वमेव परमं त्राणमसाकममरोत्तम ॥ ८
ईशो ह्यसि पयः स्रष्टं त्वमनत्यं पुरंदर ।
त्वमेव मेघस्त्वं वायुस्त्वमित्रवेंद्यतोऽम्बरे ॥ ९
त्वमअघनविश्वेषा त्वामेवाहुः पुनर्घनम् ।
त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ॥ १०
स्रष्टा त्वमेव लोकानां संहर्ता चापराजितः ।
त्वं ज्योतिः सर्वभूतानां त्वमादित्यो विभावसः ॥११
त्वं विष्णुस्त्वं सहस्राक्षस्त्वं देवस्त्वं परायणम् ॥१२

त्वं सर्वममृतं देव त्वं सोमः परमाचितः ।
त्वं मुहूर्तस्तिथिश्र त्वं छवस्त्वं वै पुनः क्षणः ॥ १३
ग्रुक्कस्त्वं बहुलश्रेव कला काष्ठा श्रुटिस्तथा ।
संवत्सर्तवो मासा रजन्यश्र दिनानि च ॥ १४
त्वम्रुत्तमा सगिरिवना वसुंधरा
सभास्करं वितिमिरमम्बरं तथा ।
महोदधिः सतिमितिमिंगिलस्तथा
महोर्मिमान्बहुमकरो झपालयः ॥ १५
महद्यशस्त्वमिति सदाभिपूज्यसे
मनीपिभर्मुदितमना महर्षिभिः ।
अभिष्ठतः पिवसि च सोममध्वरे
वपद्धृतान्यपि च हवींपि भूतये ॥ १६
त्वं विशैः सततिमिहेज्यसे फलार्थं
वेदाङ्गेष्वतलवलीय गीयसे च ।

ैप्रतप्ताश्च; D_{\bullet} 'प्रदीपाश्च. — d) K_{1} क्यथिता:; G_{8} प्रतप्ता: (for मूछिं). $K_{0.2.4}$ D_{5} फणिनो ; K_{1} चाह्यो (for पद्मगा). — e) G_{8} तथावस्थान्.

7 Before 7, Ñ1 Bs. 5 D2 ins. कदूरवाच; Gs. 6 कद्र:
— ") Ñ2. 3 V1 B (except B3) D (except D2. 5) G3
सवं ; T2 G (except Gs. 6) "लोकेश. — b) T2 G3 M वलस्.

8 b) D3. 6. 7 संद्रवी. M2-4 त्वं भवी भव. — ") T2
G1.2 परम-.

9 °) Gs.0 स्वं द्यानस्पं; M1.3 त्वं द्यानंतं. K (except K1) D2 सुरेश्वर (for पुरं'). — °) B Da D3.4.6.7 transp. सेघ: and वायु:. — °) V1 B Dn D1.6.7 विद्युतो ; D5 °र्मस्तां वर:; T °विं(T1°वें) श्वतो नर:.

10 ") Ñ V1 B D (except D2.5) "नाण" (for "धन").
— ") K2.3 D2 पुरंदरं; Ñ V1 D1 महाधनं; D4.7 पुनर्वनं; S धनं (G8 परं) पुन:. — ") M5 "मखिलं. — ") T G (except G2.6) घोषणस्त्वं. K1 महाबल: (for बला").

11 °) Ks D2 त्वं योनि:. K D2.6 G3 सर्वलोकानां.

12 °) K_1 महाद्भृतं; T $G_{1.3.6}$ M (except M_5) महाभू°; $G_{2.4.5}$ महामू°. - b) M_{2-5} सुरसत्तमः (for खं सुरो°). K_2 $G_{1.2.4.5}$ °त्तम. K_3 D_2 त्वं च राजा सुरोत्तमः (D_2 ° π); D_5 त्वं राज्यं त्यं सुरेश्वरः; $G_{3.6}$ M_1 राजा त्वं सुरस्तमः. - °) D_5 त्वं विभुस्. - d) K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 $B_{1.4.5}$ D_1 $D_{3.6.7}$ T_1 G_3 U_2 U_3 U_3 U_4 U_5 U_5

13 6) K1 D5 रवं सोमस्वं पराचित:; G3 M रवं च सोम: परा°. — °) K1 D5 T2 G2-6 M (except M5) मुहूतें. De मुहूतेंस्त्वं. Ko. 2.3 Ñ3 D2.8 M1 स्थिति:. Dn D1.5 स्वं च; D2 T2 G (except G2.6) M (except M5) चैव. — d) Ñ3 B Da D3. 4.6.7 G8.6 M1.3 च स्वं; T2 G1.2.4.6 चैव; M2.4.5 स्वं च (for स्वं वे). K2 स्वं वस्तं वे. Ñ1.2 V1 Dn D1 स्वं स्वस्त्वं; T1 स्वंबरस्त्वं (for स्वन्तं वे). K2—1 तथा; D2 तदा; G6 पर: (for पुन:). K6 क्षण: पुन: (by transp.).

14 a) K3 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T कह्यं च.

— b) K1.4 स्थितिस्तथा; Ñ3 तथासुट:; S (except T1)
तथा त्रुटि:. — G6 om, 14cd. — b) = 1. 1. 35d.

— d) T2 G (except G3.6) प्रशाहोरात्रथ: कमात् (=1. 1. 35b).

15 °) K2 D6 S (except T) ° मुत्तम:. K2 m. 2 सिगिरिवरा. — b) G8 तिमिरमथांवरं; M5 वितिमिरांवरं. — °) B Da D2.5-7 T2 G (except G2.6) ° गिळश्च वै. — d) K8 Ñ V1 B D (except D4.5) T G झपाकुळ: (G3 ° श्रय:).

16 a) Ko महच्चा:; Ñi. 2 Vi B Da Dn Di.s.s. 7 Ti महायशा:; Di महाद्यति:. G (except Gs.s) हि (for अभि-). Ki sup. lin. प्रीयसे. — b) Ki Gi Ms transp. मनीपिभि: and मह°. B Da Ds Ms मुदितमनो-. Gs मुदितहदंदुजे विभो. — b) Ñs (before corr.) अस्बरे (for अध्व'). Ki त: पित्र सोममंतरे. — d) Ki भूतछ; Ti ह्यते; Gi, 2 ह्यसे; Gi (before corr.). 5 भूयसे.

17 α) G2.5 सुदु°; G4 सुद्दि° (for सततम्). K3

त्वद्वेतोर्यजनपरायणा द्विजेन्द्रा

वेदाङ्गान्यभिगमयन्ति सर्ववेदैः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशोऽध्यायः॥ २१॥

२२

सूत उवाच।

एवं स्तुतस्तदा कद्वा भगवान्हरिवाहनः।
नीलजीमृतसंघातैर्व्योम सर्व समाष्ट्रणोत्।। १
ते मेघा ग्रुगुचुस्तोयं प्रभूतं विद्युदुक्वलाः।
परस्परिमवात्यर्थं गर्जन्तः सततं दिवि।। २
संघातितिमवाकाशं जलदैः सुमहाद्भुतैः।

सृजद्भिरतुलं तोयमजसं सुमहारवैः ॥ ३ संप्रनृत्तमिवाकाशं धारोमिंभिरनेकशः । मेघस्तनितनिर्धोषमम्बरं समपद्यत ॥ ४ नागानामुत्तमो हर्पस्तदा वर्पति वासवे । आपूर्यत मही चापि सलिलेन समन्ततः ॥ ५

0. 1. 1302 3. 1. 26. 7 K. 1. 26. 7

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः॥ २२॥

G2.4.5 इहेडचसे; D5 इहाध्वरे. — °) D2 चंद्रांगे°; G (except G3.5) वेदांते°. M (except M1) विक्रोभि(M5 धी)गीयसे. G M2-4 त्वं (for च). T2 दिवतुलमभिष्टुत: सदा त्वं . — °) Ñ3 वेदानपरा. — दे) M1.3 वेदार्थान्. K (except K1) Ñ8 D2 M1.3 अधिगम°; D6.7 गमयंश्व. K D2.5 सर्वेदे(K1 D5 दे)व; Ñ1.2 V1 B D8 Dn D1.8.4.6.7 T1 विक्रे:

Colophon om. in D3.6.7 T G1.2.4.5 M2-5. — Sub-parvan: Ñ V1 B1.5.5 Dn1 G3.6 M1 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V1 B3.5 Dn1 G3 add सीवर्ण. K B2.4 Da Dn2 D1.2.4.5 (om. the sub-parvan name) mention only सीवर्ण. — Adhy. name: K0.2-4 D2.5 सक्सवनः; G3 इंद्रस्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 sup. lin. sec. m. 19; Ñ1.2 V1 Dn3 25; B1 24; D4 m 23; D5 21; G3 11; G6 M1 10. — S'loka no.: Ñ3 Dn 17. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1277.

22

1 Ko.4 Dn D1 सोतिह°; Ds S (G1.3 with prefixed श्री) स्त:. — a) G3 तत: (for 'दा). — b) K2 m हिद्दाहन (for हरि°). — After 1ab, K4 ins. 303*. — M1 om. 1cd. — c) D5 'संकाशै:; T2 'संधेश्व. — d) K1 अथावृणोत्. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 सर्व- मंबरमावृणोत्. — K1 (marg.) repeats after 1,: Dn D3.4 (marg.).s T G ins. after 1: M1 ins. after 1ab:

303* मेघानाज्ञापयामास वर्षध्वमुद्दकं ग्रुभम्। [Dn Ti अमृतं (for उदकं).]

2 b) K (except K1) D2 दुस्यणा:; D5 दुस्यलं: - ca) V1 अत्युचं; G (except G3) अत्यंतं (for अत्यर्थ). - D1 om. from त्यर्थ up to end of 2.

3 Di transp. 3 and 4. — a) Ko संघातिकं; K2 m.4 D5 T2 M2-5 °छादितं; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 °वर्तितं; G M1 अदिसंधे: (G1 °श्री:; G3.6 M1 °संघे). — K1 D2 (hapl.) om. 36-4a. — b) Da च; G3.6 M1.2 सु (for सु-). — d) G1.2.4.5 संवृतं; G3 असक्तं (for अजसं). K4 समहाहवे; G3 °हत्तदा.

4 D1 transp. 3 and 4; K1 D2 om. 1^a (cf. v. l. 3).
— a) K0 सुसंवृत्तं; Ñ1.3 D3.7 T2 G3-0 वृत्तं (G3 दं);
V1 समावृ*; B विष्टं (B6 वृत्य); Da वृष्टं. — b) D6 जातोभिं . — e) K0.2-4 D2 मेचे: स्तनि(K3 स्तिम)त-निर्घोषे:; K1 D6 स्त्रनितिनर्घोषं (D6 वै:); Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.7 T1 निर्घोषे:. — After 4e, N (except K1; K2 marg.) T1 ins.:

304* विद्युत्पवनकस्पितैः।

तैर्मेघेः संततासारं वर्षद्भिरनिशं तदा । नष्टचन्द्राकेकिरणम्

[(L. 1) K_{2m} वायुना तत्र कं°; K_{1} अंबरं समपद्यत (= 4^{4}). — (L. 2) K_{0} .3 \tilde{N}_{1} .2 V_{1} D_{1} D_{2} T_{1} सतता. Ko 'क्रिनियतं.]

5 °) B1 बहुशो हर्ष:. — °) K0.3 Ñ1.2 V1 Dn D1.2.5 T G3.6 M1 तथा; K2.4 °त: (for °दा). K3 °ति साधवे. — °) K1 B2 D1.6 G8 अपूर्यत. — After 5, K3.4 Ñ (Ñ3 om. line 2) V1 B D T1 ins.:

305* रसातलमनुप्राप्तं शीतलं विमलं जलम् । तदा भूरभवच्छन्ना जलोर्मिभिरनेकशः । रामणीयकमागच्छन्मात्रा सह भुजंगमाः ।

[(L. 2) Bim Ds. i. s. र तदाभवक्षभश्छकं. — (L. 3) Ks Da. s. s. र रमणी . Bs 'यकमातिष्ठन्.]

Colophon om. in K1 T1 G1 M1. — Sub-parvan: Ñ1.2 V1 B1.8.5 G2-6 M2-8 आसीक (v.) आसिक,

२३

C. 1. 1304 B. 1. 27. 1 K. 1, 27. 1

सूत उवाच । सुपर्णेनोह्यमानास्ते जग्मस्तं देशमाशु वै । सागराम्बुपरिक्षिप्तं पिक्षसंघिननादितम् ॥ १ विचित्रफलपुष्पाभिर्वनराजिमिरावृतम् । भवनैरावृतं रम्यैस्तथा पद्माकरैरपि ॥ २ प्रसन्नसिललैश्चापि ह्रदैश्चित्रैविभूपितम् ।

अस्तिक); to it Ñ1.2 V1 B1.8.5 G2.8 add सीपर्ण. Ko. 2-4 Ñ3 B2.4 D (om. the sub-parvan name) mention only सीपर्ण. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 (sup. lin. sec. m.) T2 20; Ñ1.2 V1 B1 Dns 26; B2 D4m 24; D3 23; D5 20 in word and 23 in figures; G2.3 12; G4.5 M2.4.5 10; G6 M3 11. — S'loka no.: Ñ3 7; Dn 8. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1285.

23

1 G1.8 M1 om. सूत उ°. K1 T G2 (with prefixed श्री). 4-6 M2-5 सूत:; K3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 सौतिरु°.

— After सूत उ° (resp. its v. l.), Ñ V1 B D (except D5) T1 ins.:

306* संप्रहृष्टास्ततो नागा जलघाराष्ट्रतास्तदा।
[B Da 'धाराभिराष्ट्रताः.]

— b) Ñi.2 Vi B D (except Da D2.5) द्वीपम् (for देशम्). — After 1ab, Ks Ñ Vi B D (for Da see below) Ti G (except G3.6) Ms (om. line 3) ins.:

307* तं द्वीपं मकरावासं विहितं विश्वकर्मणा।
इन्द्रतुल्यवला घोरं दृदशुः सर्वेमायतम्।
सुपर्णसहिताः सर्पाः काननं च मनोरमम्।

[(L. 1) B (except B4) Da 'वासे. — (L. 2) Da read this line after 2°5. Ñi Dn Di Ms तम्र ते छवणं घोरं. Dn Di Ms पूर्वमागता; D2 सर्वमाशु तं; G1.2.4.5 सर्वमालयं. — (L. 3) Bi Da Gs कोचनं.]

- Dsom. 1°-3°. °) Gsकाननांबु°. d) K1°संगेन नादिनं; K2 (before corr.). ३.4 Ñs D2.7 G1.8.6 M विनादितं.
- 3 D₅ om. 3^{ab}; T₁ om. 3 (cf. v. l. 1, 2); K₁ (hapl.) om. 3^a-4^b. b) D₂ 東朝: (for 東京). K_{8.4}

दिव्यगन्धवहैः पुण्यैमीरुतैरुपवीजितम् ॥ ३ उपजिघद्भिराकाशं वृक्षेमेलयजैरपि । शोभितं पुष्पवर्पाणि मुश्चद्भिमीरुतोद्धतैः ॥ ४ किरद्भिरिव तत्रस्थान्नागान्पुष्पाम्बुवृष्टिभिः । मनःसंहर्षणं पुण्यं गन्धवीप्सरसां प्रियम् । नानापक्षिरुतं रम्यं कद्वपुत्रप्रहर्पणम् ॥ ५

Ñ1.2 V1 B D (D5 om.) दिन्नीर् (for चिन्नेर्). G8 कुमुदैश्च वि°.—K2 om. 3°-4°.— d) D6 'शोभितं; M2.4 अभिवी'.

4 K1.2 om. 4° (cf. v. l. 3). Bs om. 4. — °)
K8.4 Ñs B1.3.4 उपव्रक्तिरिवा°; Ñ1.2 V1 B2.8 m D T1
उरपतित्रिरिवा° (D2 उदयद्भिरिवा°); T2 G1.3.6 आजिष्रक्रिरिवा°. — °) K8 सेवितं; G8-5 शोभितै:. G8 M1.6 वर्ष च; G6 °वर्षक्ष. — °) Ñ V1 B2.3 Ds T2 G3-5 M8-5
मास्तोद्धतै:; Dn D1 T1 G6 M1 °तेरितै:; D4 °तोद्धवै:;
G1 °तोद्धतै:. — K4 Ñ1.2 V1
B1-4 D (except D5) T1 ins. after 4: Bs, after 3:

308* वायुविक्षिप्तकसुमैस्तथान्येरपि पादपैः।

5 °) De अपि (for इव). Ge नागेंद्रान् (for तन्न'); see below. Gs तै: किरद्धित्व त्रस्तान्. — °) Ds पुष्पान्सुवृ°; Gs पुष्पाभिवृ°. Ge तत्रस्थान्पुष्पवृष्टिभिः (see above). — °) K2.4 °सो हपेणं पु°; Ñ1 Dn D1 T1 °संहषेजं दिव्यं; B Da1 D4 °नःप्रहपेणं पु°; Gs मानसं हपेजं त्रसन्. — d) D5 जनं (for त्रियं). — After 5°d, Ko.2.4 Ñ1.2 V1 BD (except D2.5) T1 ins.:

309* मसभ्रमरसंघुष्टं मनोज्ञाकृतिदर्शनम्। रमणीयं शिवं पुण्यं सर्वेर्जनमनोहरैः।

[(L. 2) Dn D1 T1 मनोहरं. K_4 सर्वतः सुमनोहरं; B_1 सर्वभूतमनोरमं; B_{2-5} Da D3.4.6.7 गंधविष्सरसां प्रियं (= 5^d).]

- °) K1 T2 M (except M1) 'युतं; Ds.6.7 'रुतै:; G4.5 'एतं. M1 पुण्यं (for रस्यं). ') D6 'निवर्हणं (m as in text).
- 6 a) M2.4.5 समास्थाय. D5 तं तेन वनमासाध.

 b) K (except K1) Ñ2 Dn D1.2 T1 तद्दा; D5 तथा (for सुदा). After 6ab, G1 ins. an additional colophon: इत्यासिके पर्वणि कद्रस्तुतिनीम द्वामीध्याय:

 d) K1.4 G1.2 प्राणी ; Ñ1.2 V1 B Da D (except D2-5) T1 प्रतिश्वदं; T2 Gs-6 'प्राणीसमा:

तत्ते वनं समासाद्य विज्ञहुः पन्नगा द्वदा ।
अञ्चवंश्र महावीर्य सुपर्ण पतगोत्तमम् ॥ ६
वहासानपरं द्वीपं सुरम्यं विपुलोदकम् ।
त्वं हि देशान्बहूत्रम्यान्यतन्पश्यसि खेचर ॥ ७
स विचिन्त्यात्रवीत्पक्षी मातरं विनतां तदा ।
किं कारणं मया मातः कर्तव्यं सर्पभाषितम् ॥ ८
विनतोवाच ।

दासीभृतास्म्यनार्याया भगिन्याः पतगोत्तम ।

पणं वितथमास्थाय सपैंरुपधिना कृतम् ॥ ९ सूत उवाच ।

तिसस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचरः।
उवाच वचनं सपीस्तेन दुःखेन दुःखितः।। १०
किमाहृत्य विदित्वा वा किं वा कृत्वेह पौरुपम्।
दास्याद्वो विप्रमुच्येयं सत्यं शंसत लेलिहाः।। ११
श्रुत्वा तमञ्जवन्सपी आहरामृतमोजसा।
ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचर।। १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३॥

२४

सूत उवाच । इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमत्रवीत ।

7 Before 7, Ñi. 2 B3 D4 (marg.) ins. सर्पा ऊचु:; D8 G1.8 नागा:. — ") D6 ने परं (for अपरं). G1.2 "परद्वीपं. B6 G8 M1 दिहर्ष (for द्वीपं). — 6) B2 सुपुण्यं; M1 सुपर्ण. K0.2.8 Ñi. 2 V1 B1.5 Dn D1-4.7 T G1.3.4 M1 विसलो ; D6 बहुलो . — 6) G8 त्वं विदेशान्. K0 त्वं हि रस्यान्बहून् (om. देशान्). K1 पतत्रस्थान् (for बहुले). B4 V1 अन्यान् (for रस्यान्). — 6) Ñ2 Dn D1 T1 वजन्; B4 रस्यान्; G8 बत (for पतन्).

8 Before 8^{ab}, Bs ins. सोतिह. Before 8^{cd}, D4 (marg.) ins. गहड उ°; M (except M1. 5) सुपर्ण: — ^a) D2. 6. 7 "भाषणं. — After 8, K4 ins.:

310* किमर्थं च वयं सर्पान्वहामो दुर्बछाधमान्। After 8, Bains.:

311* एवमुक्तस्तदा तेन विनता प्राष्ट्र खेचरम्। पुत्रं सर्वगुणोपेतं महावीर्यबळाचळम्।

9 K1 Som. उवाच. — ^{ab}) K3 T2 G5.0 °ता झना°. Ñ1.2 B D (except D2.5) °तासि दुर्योगात्सपक्याः. D5 पतामेश्वर.

10 Bs सूत उ° (as in text); Dim सौतिरु°; G1.2.6 M सूत:; the rest om. the reference. — ") D2 च (for त्).

11 = (var.) Suparp. 11. 5 [v. l. ab) किमा हत्वा किं वि जित्वा किमु कृत्वा तु पी ; b) दास्याद्वि वो प्रमुख्येय; d) तहु (for सत्यं)]. Before 11, Bs D4 (marg.) ins. गरुड उवाच; Ds S (except T2 G3 M1) गरुड:. — a) D5 किमानये; T2 G2.4.6 किं वाहरा; G3 कें वाहरां; G5 किं वा

गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥ १

C. 1. 1320 B. 1. 28. 1 K. 1. 28. 1

कृत्वा. T2 G6 वितीर्थ; G3 विजित्वा. Dn1 G8 M1 च; D5 G1.2 M2-5 कि; T2 G6 -हं (for वा). — 6) D5 M5 ह्य; T2 G8-6 एव (for हह). T1 किं चाहत्येव. — 7) K0.3 B Da D2.5-7 M1 वै; B1m भो; K4 G6 वा (for वो). K6 °च्ये वै; K3.4 B5 D2.6 °च्येत; B1-3 Da °च्येम; D3 G1.2 °च्येहं; D7 M1 °च्येय. K2 तदा स्याहित्रमुच्येत (m दास्याहे विप्रमुच्येम); Ñ3 दास्यादं विमु °. — 6) N तथ्यं (K1 as in text; K2 m तन्मे; D3 यथा; D4 तथा); M1 क्षित्रं (for सत्यं). Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 वदत. K0.2 m रेरिहा:; K2 जिह्मगा:; K3 D2 पन्नगा:; Ñ3 रेलिहा:; G3 मे ग्रुभा:.

12 Before 12, Ko.s.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 ins. सीतिर°; K1 De स्त:; K2 B2.8.5 Da D3-6.7 स्त उ°. — °) Ds श्रुतं ते चानु°; T G1.6 श्रुत्वेवमञ्जु°; M2.4.5 श्रुत्वेव चानु°. — °) T2 G2.4.5 M (except M1) आहत्यामृत°. — °) S (except G1.8 M1.3) तदा (for ततो). — °) D5 भविता स्यास्तु; M1 निचरादिव.

Colophon om, in S. — Sub-parvan; Ñ V1 B1.3.6 D3 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तिक); to it the same MSS. except D3 add सीवर्ग. K B2.4 Da Dn1.n3 D1.2.4-7 (om. sub-parvan name) mention only सीवर्ग. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 sup. lin. sec. m. 21; Ñ1.2 V1 Dn3 27; B1 26; B2 D3.4m 25; D4 22 in words and 24 in figures. — S'loka no.: Ñ3 15; Dn 16. — Aygregate s'loka no.; Dn2 1293.

C. 1. 1321 8. 1. 28. 2 K. 1. 28. 2

विनतोवाच।

समुद्रकुक्षावेकान्ते निपादालयमुत्तमम् ।
सहस्राणामनेकानां तान्भ्रक्त्वामृतमानय ॥ २
न तु ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्या बुद्धिः कथंचन ।
अवध्यः सर्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः ॥ ३
अग्निरकों विपं शस्त्रं विश्रो भवति कोपितः ।
भूतानामग्रभुग्विश्रो वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः ॥ ४

24

1 D2 G1 om. सूत उ°. K0.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1 सोतिरु°; K1 S (G1 om.; K1 G3 with prefixed श्री) स्त: — a) A few MSS. मक्षम् (for भक्ष्यम्). K D2 विच्छामि. M (except M1) देहि तत् (M3 inf. lin. as in text).

2 M1 om. विनतो°. K1 S om. उवाच. — a)=1. 21. 4°. — b) K1 °लय उच्चत:; B1 G (except Gs. c) °लय उत्तम:. — After 2ab, D4 G2.4.5 ins.:

312* भवनानि निषादानां तत्र सन्ति द्विजोत्तम । पापिनां नष्टलोकानां निर्धणानां दुरात्मनाम् ।

- °) Ko.2 D5 T1 अनेकेपां. $\hat{N}_{1.2}$ V1 B Da Dn D1.5.4.6.7 निपादानां सहस्राणि; $G_{2.4.5}$ M8 सहस्राणि हानेकानि. d) G2 जित्वा (for भुत्तवा). G1 °माहर.
- 3 ") K1 त्वम्र; Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) M4 त च (for त ते). b) K1 कदाचन.
- 4 ") Ñi Vi Bi.s.4 Da सपों (for शस्त्रं). Ñi.2 Vi B Da Dn Di.s.4.6.7 ins. after 4" : K3 (om. lines 5, 6) Ñ3 D2.5, after 1:
 - 313* एवमादिभी रूपैस्तु सतां व ब्राह्मणो मतः। स ते तात न हन्तव्यः संकुद्धेनापि सर्वदा। ब्राह्मणानामभिद्धोहो न कर्तव्यः कथंचन। न ह्येवमग्निर्नादित्यो भस्म कुर्यात्तथानघ। यथा कुर्यादभिकुद्धो ब्राह्मणः संशितव्रतः। [5] तदेतैर्विविधिलिङ्गस्त्वं विद्यासं द्विजोत्तमम्।

[\tilde{N}_2 ins. before the first line: Bs, after the last line:

314* गुरुहिं सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः। (L. 1) B3 "मादिखरूप". K3 Ñ1.3 V1 B1.4.5 Da D2.5 सिंदें. K3 Ñ V1 B1.2m.4 D2 "णः खग; D5 "णो घरः; D7 "णोत्तमः. — (L. 2) A few MSS. सर्वथा. — (L. 3) B (except B4) Da D2 कदाचन. — (L. 4) K3 B5 Da2 D2.5 न होवा(D5 मे चा)निर्न चादित्यो. — (L. 6) B (B3 m as in text) D3.5-7 यथेतेर्. B D3.5-7 न (for हवं).]

गरुड उवाच । यथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्षणेः शुभैः । तन्मे कारणतो मातः पृच्छतो वक्तमहिस ॥ ५ विनतोवाच । यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीणं विडशं यथा । दहेदङ्गारवत्पुत्र तं विद्याद्वाह्मणर्पभम् ॥ ६ सूत उवाच । प्रोवाच चैनं विनता पुत्रहादीदिदं वचः ।

- After the last line: D5 repeats 4°d; B3 ins. 314* (see above) and after it repeats 4; D3 ins.:

315* तर्हि वक्ष्यामि विस्पष्टं कारणं तन्निबोधथ।

- °) $\tilde{N}_{1,2}$ V₁ B D_{1,3,4,6,7} ° मग्रभूविंश्रो; D₅ M_{2,4,5} ° मग्रणीविं°; T ° मग्रणीश्रेष्ठो. d) G₆ तथा (for पिता).
- 5 K3 D5 om. गरूड उ. K1 D6 S om. उवाच (G6 moreover वैनतेय: for गरूड:). Ñ2 B6 Da Dn D1.8.4.6.7 ins. after गरूड उवाच: K3 Ñ1 V1 B1-4 D2, after 5: D5 (om. line 2), after the repetition of 4cd (cf. v. l. 4):

316* किंरूपो ब्राह्मणो मातः किंशीलः किंपराक्रमः । किंस्विद्धितिभो भाति किंस्वित्सौम्यप्रदर्शनः ।

 $[(L.1) B_{4.5} D_{8} D_{5}$ किंपरायण:(for * π #:). — (L.2) $B_{4} D_{4}$ किंचदिप्ति*. $K_{3} D_{8.6.7}$ * Π_{4} * Π_{4} $B_{4} D_{8}$ किंचत्सों स्य*.]

- a) K3 B5 D1.2 अपि (for अभि·). b) D6 ब्राह्मणै: ग्रुभलक्षणै:. — c) Ko.2.3 D2 एतन्मे कारणं मातः. — d) G3.8 M1 transp. पृष्कृत: and वक्तम°.
- 6 M2.4.5 om. विनती°. K1 T G M1.3 om. दवाच.
 After विनता, M1.3 ins. a passage of 8 lines given in App. I (No. 15). ") G6 कंटविलं प्रा°. B (except B2) Da "प्राप्य. b) K0.2-4 D2-7 T1 G1.2.4.5 निगीणों. K0 विदशीं (sic); K2-4 D2-7 बहिशो. ") K1 तत्र (for पुत्र). ") K1 Da1 T2 M3 विद्या: G2 विद्यात्तं (by transp.); G4.5 विद्यातं. After 6, Ñ2 Dn D1.3.4.6 repeat line 2 of 313* (v. 1. विप्रस्वया for सते तात).

7 N (except Ñi Vi Bs. 4) Gs om. सूत उ°. S om. उवाच. — Ñi Vi B Da Di read 7ab and Dn Di.s. 4. 8 (with slight variation) repeat 7ab after 317*. — a) Ñi Vi B D (except Dz. s; Dn Di.s. 4. s in the repeated line) पुन: (D4 तत:) प्रोवाच (for प्रोवाच चैनं). — b) K (except Ki) Dz पुत्रसेहा. Ms प्य: (for

जानन्त्यप्यतुलं वीर्यमाशीर्वादसमन्वितम् ॥ ७ पक्षौ ते मारुतः पातु चन्द्रः पृष्ठं तु पुत्रकः । शिरस्तु पातु ते विह्नभीस्करः सर्वमेव तु ॥ ८ अहं च ते सदा पुत्र शान्तिस्वस्तिपरायणा । अरिष्टं व्रज पन्थानं वत्स कार्यार्थसिद्धये ॥ ९ ततः स मातुर्वचनं निशम्य वितत्य पक्षौ नभ उत्पपात । ततो निपादान्यलवानुपागम-द्धुअक्षितः काल इवान्तको महान् ॥ १० स तानिषादानुपसंहरंस्तदा

वय:). — Ñ1 V1 B Da D7 ins. before 7^{ab} : Ñ2 Dn D1.8.4.6, after (the first occurrence of) 7^{ab} :

317* जटरे न च जीर्येंग्यसं जानीहि द्विजोत्तमम्। [B2 Da जीर्येत तं.]

— °) Ko जानसप्य°; K1.4 जानानाप्य°; K2 Da जानसप्य°; B4 जानान्यप्य°; D5 जानती ह्य°. — ^d) Ñ2 Dn D1.4 विद्युरायणा. — After 7, Ñ3 ins.:

318* पुत्रहादीदुवाचैनं विनता गरुडं तदा। Ñ1.2 V1 B (except B1.2) D (except Da D2.5) ins. after 7: Ñ3, after 318*:

319* प्रीता परमदुःखार्ता नागैर्विप्रकृता सती । [Ñ1.8 D3.6.7 विनिकृता.]

8 Before 8, Ñ2 D3.6.7 ins. विनतीनाच. — ") K2 मास्ता पांतु. — ") K0.2.4 Ñ3 D5 S (except G8.8) च (for तु). Ñ2 Dn D1 चंद्रस्यों च पृष्टत:. — ") N (except K1 B4) च (for तु). N (except K1) transp. ते and विद्व:. — ") K0.2-4 D2.5 वरुण:; K1 Ñ3 मास्तः. K D2.5 हि; G1 M1 च (for तु). Da Dn D1.5.4.6.7 वसव: (Da भास्कर:) सर्वतस्तनुं. — After 8, G (except G3.6) ins.:

320* विष्णुः सर्वगतः सर्वमङ्गानि तव चैव च। [G1 ह (for the final च).]

9 °) G3 तु (for च). T2 M5 तदा (for सदा). D1 अहं ते सर्वदा पुत्र. — After 9°°, Ñ V1 B D (except D2.5) T1 ins.:

321* इहासीना भविष्यामि स्वस्तिकारे सदा रता। [Ñ1.8 V1 B8-5 Da D6 Nilp हृहासती. Ñ V1 D1 रता सदा.]

- After 9ab, G2.4.5 ins.:

322* व्रतोपवासनियता भवामि सुरलोकतः। भविष्यति न संदेहो यावदागमनं तव। रजः समुद्भूय नभःस्पृशं महत् ।
समुद्रकुक्षां च विशोपयन्पयः
समीपगान्भूमिधरान्विचालयन् ॥ ११
ततः स चके महदाननं तदा
निपादमार्गं प्रतिरुध्य पिक्षराट् ।
ततो निपादास्त्वरिताः प्रवत्रजुर्यतो मुखं तस्य भुजंगभोजिनः ॥ १२
तदाननं विवृतमितप्रमाणवत्समभ्ययुर्गगनमिवार्दिताः खगाः ।
सहस्रशः पवनरजोऽभ्रमोहिता

C. 1. 1338 B. 1. 28. 20 K. 1. 28. 21

- °) G (except Gs.6) M2-4 गच्छ (for अज). °) Ñ V1 B D (except D2) पुत्र (for बस्स).
- 10 Before 10, Ko.s.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 ins. सौतिरु°; K1 Do T G M3 सूत:; K2 B2.3.5 Da D3-5.7 सूत उ°. °) Ko.2 विवृत्य. K1 पात ह. °) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.0.7 पागतो. d) Ko.3 B1-4 D कोपर:; B5 G3.6 M1 कोपस:.
- 11 ") K1.2 सर्वान्; D4 स वै; S (except G2.4) ततो (for स तान्). G3 अभि (for उप-). b) K0.3.4 D2 "स्पृशन्; Ñ3 "स्पृहं. K3 महान्; D5 ह्व (for महन्). c) B Da D1 स; G6 हि (for च). G2.4.5 अप: (for पय:). M4 "कुक्षी परिशोषयन्नपि. d) K0 Ñ V1 B1.3.5 D1.3.4.6.7 स्प्रान्. Ñ V1 B1.3 D4.6.7 स्प्रान्. K0.2.4 च (for वि-). K1 हयचाल्यत्.

12 In B1, 12 ab is partly illegible. — b) S (except T1) भागोन्. — After 12ab, Ko ins.:

323* तदा निपत्याशनिचण्डविक्रमः

प्रसार्थ पक्षी स निपादमागतः।

- In Ba, 12°-13° is illegible. °) Ko.2 Ña B Da Da G (except Ga.5) त्वरितं. Ko.2 Ba (m as in text) Da प्रदुद्धद्व:; T2 Ga.6 प्रजाम:. d) Ko.1.3 Ña Ba Da D2.6.1 M2.4.5 भोगिन:.
- 13 In B2, 13^{ab} is illegible (cf. v. l. 12). a) G8 अथाननं. D2 विततम्. Ko.2 D3 अतिप्रमाणं. b) K1 समुद्ययु:. c) K3 Ñ1.2 V1 D (except Da) T1 G6 विमो ; Ñ3 वुमो ; M भिमो (for अमो). G3-5 र्येण मोहिता:. a) Ñ1.2 V1 B D (except Da D2) T1 G6 यथानिल.
- 14 ") Ms. 5 अतिप्रमाणवत् (for अमित्र"); cf. 13".
 b) Ks D2 T2 'हरस्वतिचपलो; Bl. 2.1 Da 'हरस्व-निलवलो; B5 '१पवनवलो. K D2.5 महाश्रुति:. — ') V1

C. 1. 1338 B. 1. 28. 20 K. 1. 28. 21

महानिलप्रचलितपादपे वने ॥ १३ ततः खगो वदनममित्रतापनः समाहरत्परिचपलो महावलः ।

निषूदयन्बहुविधमत्स्यभिक्षणो बुद्धक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

सूत उवाच।

तस्य कण्ठमनुप्राप्ती ब्राह्मणः सह भार्यया । दहन्दीप्त इवाङ्गारस्तम्रवाचान्तरिक्षगः ॥ १ दिजोत्तम विनिर्गच्छ तूर्णमास्यादपावृतात् । न हि मे ब्राह्मणो वध्यः पापेष्वपि रतः सदा ॥ २ म्रवाणमेवं गरुडं ब्राह्मणः समभाषत । निपादी मम भार्येयं निर्गच्छतु मया सह ॥ ३

गरुड उवाच । एतामपि निषादीं त्वं परिगृद्याशु निष्पत ।

समदेयन्. $\tilde{N}_{1,2}$ V₁ B D (except D_{2,5}) T₁ °मत्स्यजी-विनो. — a) B₅ तथा.

Colophon. — Sub-parvan: Ñ1.2 V1 B1.5 D8 T1 G M आसीक (v. l. आसिक, असीक); to it Ñ1.2 V1 B1.5 G3 add सोपर्ज. K Ñ3 B2-4 Da Dn D1.2.4-7 (om. the sub-parvan name) mention only सोपर्ज. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 sup. lin. sec. m. 22; Ñ1.2 V1 Dn3 28; B1 27; D4m (sec. m.) 26; D5 25; T 21; G M 11 (G2.3 13; G6 M3 12). — Sloka no.: Ñ3 19; Dn 20. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1313.

25

1 Cf. Suparp. 18. 2. — Ñs M2. 4 om. सूत उ°. K1 S (M2. 4 om.) सूत:; K3. 4 Ñ1. 2 V1 B1. 4 D (except Da D2. 5) सीतिर°. — °) Ko. 2 कंडं दहति चा(K2 दह- बिचा)रयुगं.

2 Cf. Suparp. 18. 4. — Before 2, Bs Ds ins. गरुड उ°. — ") Ñs M1 विनि:सपै. С2.8 द्विजोत्तमो विनिग्रंचछन् (G3 "नि:सपैत्). — ") K1 विदारितात्; K2 M1.3 अना(M1 "वा)वृ". — ") K3 पापेपि; С2.6 पुण्येषु (for पापेपु). K3 Ñs V1 B1.5 Da D1.2.3.6 G3 M1.3.6 अभिरत: (for अपि रत:). Т2 С1-3 तदा. K0.2.4 सर्वपापेटवपि (K0 "व-) स्थित: — After 2, K4 ins. two lines given in App. I (No. 16); cf. v. 1.3.

तूर्ण संभावयात्मानमजीर्ण मम तेजसा ॥ ४ सूत उवाच ।
ततः स विप्रो निष्कान्तो निषादीसहितस्तदा ।
वर्धयित्वा च गरुडिमष्टं देशं जगाम ह ॥ ५ सहभार्ये विनिष्कान्ते तिसन्विप्रे स पिक्षराट् ।
वितत्य पक्षावाकाशसुत्पपात मनोजवः ॥ ६ ततोऽपञ्यत्स पितरं पृष्टश्चाख्यातवान्पितुः ।
अहं हि सपैंः प्रहितः सोममाहर्तुसूद्यतः ।
मातुर्दास्यविमोक्षार्थमाहरिष्ये तमद्य वै ॥ ७

3 Cf. Suparn. 18. 5. — Before 3, B2 D4 ins. स्त उ° (cf. v. l. 2). — G2 (hapl.) om. 3°-5° — °) G4. 5° वं कहणं. — °) Ñ1.2 V1 B (except B2) D (except D2.3) T1 G6 प्रत्यभाषत. — d) M1 भारतेत. — After 3° and after 3° d, K4 ins. certain lines given in App. I (No. 16); cf. v. l. 2 also.

4 Gs om. 4 (cf. v. l. 3). K1 Ds. 8 om. उवाच.

— ab) K2 'हा सुतांस्तत:. Ks नि:सर; Ñ3 निरुक्तम. T2
Gs. 4.5 M (except M1) निपादीमपि गृह्य त्वमेनामाशु
विनिष्पत. — ') K2 सभावयन्मां च; K8 'वयामास.

— d) Ko. 4 D5 T2 G2. 4.5 M (except M1) अजीणीं;
K2 न जीणे.

6 °) Ks Ñs Ds T2 G2 M सभावें तु (Ñ3 च; T2 G2 हि); D2 समर्पितु (sio); G8-6 सभावें भि- (for सहभावें). Da च (for वि-). — 6) Ñ1.2 V1 B D1.8.4.7 T1 च; D6 M1 -21 (for स).

7 °) Gs Ms.s स्विपतरं. — °) K1 अपि (for ख). Ñs Ds.c 'वान्प्रभु:. G (except Gs.c) काइयपं दीसतेजसं. — After 7°, Ko (om. line 3).s.4 (om. line 3) Ñ Vs मात्रा चासि समादिष्टो निषादान्भक्षयेति वै ।
न च मे तृप्तिरभवद्भक्षयित्वा सहस्रशः ॥ ८
तसाद्भोक्तव्यमपरं भगवन्त्रदिशस्त्र मे ।
यद्भक्त्वायृतमाहर्तुं समर्थः स्थामहं प्रभो ॥ ९
कद्यप उवाच ।
आसीद्विभावसुनीम महर्षिः कोपनो भृशम् ।

B D (except Ds) T1 ins.:

324* यथान्यायमभेयात्मा तं चोवाच महानृषि: । कचिद्र: कुशलं नित्यं भोजने बहुलं सुत । कचिच मानुषे लोके तवाक्षं विद्यते बहु ।

[Cf. Suparn. 19. 2. — Before line 1, Ko.s. 4 Da D2 ins.:

325* समुत्यत्याभिविश्रान्तः पितरं च समेत्य सः। (L. 1) Ko.s.s B Da D2 om. च. — After line 1, Ko Ñ2 B3 Dn D1.s.4.6.7 ins. कइयप उ°. — (L. 2) B4 (m as in text) Da कच्चिच. — (L. 3) K3 D2 के त(K8m कु)त्र ते विद्यते गतिः.]

- After 7^{ab}, G (except Ga.s) ins.:

326* ववन्दे पततां श्रेष्ठो ब्रह्म ब्रह्मविदां प्रभुम्। पृष्टश्च पित्रा बलवान्वैनतेयः प्रतापवान्। क्र गन्तासीति वेगेन मम त्वं वक्तुमहैसि।

[(L. 1) Gs. 5 पततां श्रेष्ठ तं श्रेष्ठं ब्रह्म झैं वर:.] Ko. s. 4 Ñ V1 B D (except D5) T1 ins. after 324*: G2. 4. 5, after 326*:

327*

गरुड उवाच।

माता में कुशला शश्वतथा आता तथा ग्रहम्। न हि में कुशलं तात भोजने बहुले सदा।

[Cf. Suparp. 19, 3. — Ds. 6 T1 G2.4.5 om. उदाच. — (L. 1) Ds. 7 G2.4.5 कुशाली. Ko. 4 G2.4.5 तात (for शश्रत). — (L. 2) G2.4.5 न च. Ko.3.4 Ñ3 B Da D2.4 T1 बहुलं.]

- Before 7ed, G1 T2 ins. गरुद:. e) D3 M3 सर्प; M1.5 सर्प:. d) K0-8 D2 ओजसा; K4 Ñ V1 B Da Da D1.8-7 T1 G3.6 उसमं (for उद्यत:). f) K1-4 B5 D2.5 M1.8 तत् (for तं).
- 8 °) K2 चासित्; Ñ V1 Dn D1.3.6.7 चात्र. K0.2 समुद्दिशे. °) K0.2 °येदिति; K1 B1 T2 G1.6 M °येति च; Ñ1.2 V1 D (except D2.5) T1 G2 °येदिह. D5 om. 8°-9^d. °) K8 हि; B5 तु (for च). Ñ1 तृष्टिर; D4 प्रीतिर.
- 9 Ds om. 9 (cf. v. l. 8). a) Ko. 2.4 'स्मारवं सहयम्; K1 Ñs 'साद्यस्यम्; Ñ2 Dn D1. 2.6.7 T1 M

श्राता तस्यानुजश्रासीत्सुप्रतीको महातपाः ॥ १० स नेच्छिति धनं श्रात्रा सहैकस्यं महाम्रुनिः । विभागं कीर्तयत्येव सुप्रतीकोऽथ नित्यशः ॥ ११ अथानवीच तं श्राता सुप्रतीकं विभावसः । विभागं बहवो मोहात्कर्तिमिच्छिन्ति नित्यदा । ततो विभक्ता अन्योन्यं नाद्रियन्तेऽर्थमोहिताः ॥१२ कि कि

*साङ्गक्ष्यं त्वम्. — b) G1.2.5 प्र(G1 सं)विधत्स्व; G3 संदि. — d) K1.3 D2 विभो. — After 9, Ñ V1 B5 D (except Da D2.5) T1 ins.:

328* श्रुतिपासाविधातार्थं भक्ष्यमाल्यातु मे भवान् ।
10 Cf. Suparp. 13. 1f. — K1 (with prefixed श्री) D6 T1 M5 क्र्यप:; K8 श्रीक्र्यप उ°; T2 G M1-4 का्यप: (cf. v. l. l. 26. 5). — After क्र्यप उ° (resp. its v. l.), K3.4 (om. lines 2-4) Ñ V1 B D (except D5) T1 G (except G8.6) ins.:

329* इदं सरो महापुण्यं देवलोकेऽपि विश्वतम् । यत्र कूर्मामजं हस्ती सदा कर्पत्यवाक्षुखः । तयोर्जन्म तु ते कृत्स्नं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । तन्मे तत्त्वं नित्रोधस्त यत्ममाणौ च तौ मती ।

[(I. 1) G1.2.4.5 आसीत् (for इदं). K4 असी देशो महापुण्य:. K4 B Da च; G1.2.4.5 अति- (for अपि). Ñ3 एपो सरो महानस्मिन्दिवि लोके महाबल:. — (I. 2) D8 G1.2.4.5 क्र्मों गर्ज इत्वा. G1.2.4.5 समक(G1.2 °ह)पैत्. — (L. 3) Ñ Dn D1.6.7 T1 तयोर्जन्मांतरे वैरं संप्रवक्ष्याच्यशेपत:. — (I. 4) Ñ2.8 Dn D1.3.4.6.7 T1 °णो च ताबुमी. — After line 4, G (except G3.6) ins.:

330* श्रणु त्वं वत्स भद्रं ते कथां वैराग्यवधिनीम्। पित्रोरर्थविभागे वै समुत्पन्नां पुराण्डज।]

- ^b) G1 कोधनो. ^c) Ko बाल: (for आता). K D2 G1 श्रीमान्; D2 नाम (for चासीत्). ^d) K Dn3 D2. 4 महायशा:.
- 11 °) Ñ V1 B3 Dn D8.5-7 T1 G3.6 M5 आता.
 K4 (hapl.) om. 11^b-12°. b) K0 सह्दयसं; K2
 स्पृहेकस्थं. B4 सहेव त महामित: (m as in text).
 d) D2 सुप्रतीकाय. K3 Ñ2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7
 T1 हि; G3.4 स: (for अथ). For 11°, Ñ3 subst. 10°.

12 K4 om. 12^a (of. v. l. 11). — ^a) K1 तु; B4 T2 Gs-6 M स (for च). G1.2 धर्न (for च तं). — ^b) D2 M1 तीको ^aसुं. — M (except M1) subst. for 12^{cd}: Ds.4 (marg.). 6 T1 G4.5 ins. after 12^{ab}:

 331^* विभागे बहुवो दोषा भविष्यन्ति महातपाः। Before 12^{cd} , Bs ins. विभावसुरुवाच. — $^{\circ}$) T_2 ैवो

C. 1. 1357 B. 1. 29. 19 K. 1. 29. 20 ततः स्वार्थपरान्म्ढान्पृथग्भूतान्स्वकेर्धनः ।
विदित्वा भेदयन्त्येतानिमत्रा मित्ररूपिणः ॥१३
विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ ।
भिन्नानामतुलो नाग्नः क्षिप्रमेव प्रवर्तते ॥१४
तसाचैव विभागार्थं न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
गुरुशास्त्रे निबद्धानामन्योन्यमभिशङ्किनाम् ॥१५
नियन्तुं न हि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छसि ।
यसात्तसात्सुप्रतीक हस्तित्वं समवाप्स्यसि ॥१६
श्रमस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसुमथान्नवीत् ।
त्यमप्यन्त्र्जलचरः कच्छपः संभविष्यसि ॥१७

दोषात्. — ^a) K₁ Ñ_{1,2} V₁ B₂m D (except D₈ D₅) T G₃₋₆ M₁ नित्यशः; B₅ वे तदा. — ^e) N (except K₁ Ñ₃) T₁ C₆ °कास्त्व(D₅ °क्ते)-यो°; T₂ G₁₋₅ M °क्ताश्चान्यो°. — ^f) D₀ T₁ विक्रुध्यंते; G_{4,5} नाश्चयंते. D₁₃ विमो°; M सुमोहिताः.

13 ") Ñs 'तश्रार्थ'; G3 'तस्त्वर्थ'. — ") S (except G2.3) "कैंजीने:. — ") K1 B2 (m as in text).5 Da D4 T2 G1.4.5 M1 एनान्; G3 अस्मान् (for एतान्). V1 भेदयंखपरे चैनान्.

14 °) Ge विदीणी:. K (except Ks) D2.5 च परे.

- b) Ds T2 G (except G2.3) नरकेषु. B Da अंतरे प्रहरं (B1 °पतं)त्यथ (B5 °त्युत); B3m अंतरेषु प्रहत्य ह.

- °) Ds अभितो (for अतुलो). — After 14, G1.2 ins. 332* (ef. v. l. 15).

15 a) G1 विभागं तं. Ñ1.2 V1 B D (except D2.1) T1 तसादिभागं भातृणां; T2 G4.1 M (except M1) तसादेनं विभागं वै. — b) Ñ1.2 V1 B D (except D2.1) T1 साधव: (for पण्डिता:). — D3.4 (marg.).0 T2 G1-0 M (except M1) ins. after 15ab: G1.2, after 14:

339* एवमुक्तः सुप्रतीको भागं कीर्तयतेऽनिशम् । एवं निर्वधमानस्तु शशापैनं विभावसुः ।

— °) K (except K1) Ñ3 D2 G8 M1 शा(Ñ8 श) श्रेण ब ° (D2 G3 वृ °); G4.5 M2.8.5 शास्त्रनिव °. — °) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 अन्योन्येन. K0.2-4 D2.5 अभिशंसिनां; K1 शंसतां; G (except G3) M2-5 अवि(G5.6 M5 ° पि)शं °; M1 शंकिताः. Ñ3 तमन्योन्याभि °. — After 15, D3.6 T2 G6 ins.:

333* तेपां मध्ये त्वमप्येक>छश्चक्रच महास्मभि: । 16 °) K1 D3 T1 G2.8.8 M1 निहंनुं. K1 Dn3 G8.6 शक्तरवं. — D7 om. 16°-17°. — °) M1 समवामृद्धि. एवमन्योन्यशापात्तौ सुप्रतीकविभावस् ।
गजकच्छपतां प्राप्तावर्थार्थं मृढचेतसौ ॥ १८
रोषदोपानुषङ्गण तिर्यग्योनिगतावपि ।
परस्परद्वेषरतौ प्रमाणवलदर्पितौ ॥ १९
सरस्यस्मिन्महाकायौ पूर्ववैरानुसारिणौ ।
तयोरेकतरः श्रीमान्ससुपैति महागजः ॥ २०
तस्य बृंहितशब्देन कूर्मोऽप्यन्तर्जलेश्च्यः ।
उत्थितोऽसौ महाकायः कृत्स्नं संक्षोभयन्सरः ॥ २१
तं दृष्ट्वावेष्टितकरः पतत्येष गजो जलम् ।
दन्तहस्ताग्रलाङ्गुलपादवेगेन वीर्यवान् ॥ २२

17 Before 17, Bs ins. क्र्य प उ°. — Ks Dr (cf. v. l. 16) om. 17. — Before 17^{cd}, B3 ins. सुप्रतीक उ°. — ^a) Ds. 6 T2 G1-s त्वं भ°; G1. 5 M (oxcopt M1) नु भ°. 18 Before 18, T2 ins. स्तः. — ^a) T G5 शापातां. — For ins. in V1 Ds. 6. 7, cf. v. l. 25-6. — ^d) K1. 2 अर्थार्थ; B3 अन्योन्यं; T2 G6 धनार्थ. B3 चेतनी; G1 स्थार्थ. Cf. v. l. 26.

19 °) Bi. 5 रोषस्य वशमापन्नी; G1 द्वेषानुपंगेण तदा.
— b) Ñi. 2 V1 B D (except D2. 5) T1 °गतानुभौ.
— °) Ko. 1. 4 Di. 8 T2 G6 °स्परं. K0 द्वेषकरी; K3 B5 D2. 5 G1 °गती; G3 °वंती; G6 दोपरं. — d) T1 प्रसद्धं वधिमच्छतः.

20 °) B Da Dns D1. 8-7 T1 °रन्यतर: (D6 °म:); Ts G2. 4-6 °रेक: सर:; Gs M °रेष स(Gs व)र:.

21 a) K1 Ñ3 Da1 Dn D1.5.7 यस. K (except K1) D2.5 गर्जित. — b) D5 जले स्थित:; S (except T1) जलेचर:. — c) Ñ1 दु:चितोसी; G2.1.5 उत्तिष्ठति. Ñ3 तो हि; T2 M (except M1) तो ते. — d) M (except M1) सर्व (for कृत्कां). K1 Ñ V1 Dn D2.4-7 वि(Ñ8 स)क्षोभयन्; D1 विक्षोभते; T2 M (except M1) क्षोभयने.

22 °) N (except K1 Ñ3) यं. G3 क्मोंपि वेष्टि.

— b) G3 M1 'सेव. D1 ततो; G1 गतो (for गजो). D5
G3.6 'जो वसी (G3 'सं). — ') K0.2.4 'सांगूल:; D5
'स्लांगूली. — d) K1 'वीवेंण वेगवान्.

23 K1 (hapl.) om. 23. — a) K4 तसु विक्षोभ्य मा°; Ñ1.2 V1 Dn D1.8.4.6.7 T1 विक्षोभयंसतो नाग:; B1.4.6 Da विक्षोभयंतं तं (Da aततो) नागं; D5 M तद्वि(M2 sup. lin. 4.5 दृत्)क्षोभयमाणस्तु. — b) M1 कूमों ब. — a) D5 भ्युदिते रागे; T1 G2.4.6 M (except M1) भ्युद्रतिहारा. G1.6 स कूमोंभ्युद्ग(G6 equa)तिहारा.

तं विश्वोभयमाणं तु सरो बहुझषाकुलम् ।
कूर्मोऽप्यभ्युद्यतिशरा युद्धायाभ्येति वीर्यवान् ॥ २३
षडुच्छितो योजनानि गजस्तिह्रगुणायतः ।
कूर्मस्त्रियोजनोत्सेधो दशयोजनमण्डलः ॥ २४
तावेती युद्धसंमत्तौ परस्परजयैपिणो ।
उपयुज्याशु कर्मेदं साधयेप्सितमात्मनः ॥ २५
सूत उचाच ।
स तच्छित्वा पितुर्वाक्यं भीमवेगोऽन्तिरिक्षगः ।

24 b) G2.4.5 गजस्तु; G3 विस्तारो (for गजस्तद्).
— G5 om. 24°-25^d. — b) B5°मीं द्वियो°. — b) Ko.2 (m as in text).4 D5°नमायत:.

25 Gs om. 25 (cf. v. l. 24). — ") Ñ V1 B D (except D2.5) T1 ताबु भी. K0.2-4 D2.5 'संयु(K8 D2 'स)की; K1 B5 Da युद्ध(B5 सस्व)संपन्नी; D1 'संप्राप्ती. — ") Ñ V1 B D (except D2.5) T1 'वधेषिणी. — ") K2 'सुड्य; D2 सुक्तवायुज्य; G8 'युंद्व; M1 'युक्तवा. T2 कमैत्तद; G2 क्रमेंभी; G4 क्रमेंदं. Ñ8 Da1 उपयंक्तवा स क्रमेंदं; G6 'सुक्तवा क्रमेंगजी. — ") G1.2 साध्य प्रीतिमा"; G8 स्वादु चेप्ति. Ñ1.2 V1 Dn D1.8.6 'हितमा". — Ñ1.2 Dn ins. after 25: V1, after 18^{ab}: D8.6.7, after 18^{ca}:

334* महाभ्रघनसंकाशं तं भुक्तवामृतमानय । महागिरिसमप्रख्यं घोररूपं च हस्तिनम् । [$(L.\ 1)\ Ds. 6.7$ 'शं भुक्तवा त्वमृ'.]

After 334*, V1 Ds. 6.7 ins. प्रमतिरुवाच(!). — For further ins., of. v. l. 26.

26 Ko.4 Ñ1.2 B1 D (except Da D4.5) सौतिर°; K1 S (Gs with prefixed आ) स्त: — K2.4 (both om. lines 5-9) Ñ B Da Dn D1.2.4 T1 G (except Gs.6) ins. after स्त उ° (resp. its v. l.): V1 D2.6.7, after प्रमतिरुवाच (cf. v. l. 18, 25):

335* इत्युक्तवा गरुडं सिप्टं माङ्गल्यमकरोक्तदा ।
युध्यतः सह देवैसे युद्धे भवतु मङ्गलम् ।
पूर्णकुम्भो द्विजा गाचो यचान्यत्किषिदुक्तमम् ।
शुभं स्वस्त्ययनं चापि भविष्यति तवाण्डज ।
युध्यमानस्य संप्रामे देवैः साधं महाबल । [5]
ऋचो यज्र्षि सामानि पवित्राणि हवींपि च ।
रहस्यानि च सर्वाणि सर्वे वेदाश्च ते बलम् ।
इत्युक्तो गरुडः पित्रा गतस्तं हृदमन्तिकात् ।
अपश्यक्षिमंकजलं नानापक्षिसमाकुलम् ।

[Cf. Suparn. 19. 4. — (L. 1) Ñs Dn D1. 8. 6. 7 सीथ (for सर्षि:). — (L. 2) Ks. 4 सदा पुष्यंतु; B1-4 सहा (B1 नखेन गजमेकेन क्र्ममेकेन चाक्षिपत् ॥ २६
सम्रत्पपात चाकाशं तत उचैविंहंगमः ।
सोऽलम्बतीर्थमासाद्य देवबृक्षानुपागमत् ॥ २७
ते भीताः समकम्पन्त तस्य पक्षानिलाहताः ।
न नो भन्ज्यादिति तदा दिव्याः कनकशाखिनः ॥२८
प्रचलाङ्गान्स तान्दृष्ट्वा मनोरथफलाङ्करान् ।
अन्यानतुलरूपाङ्गानुपचकाम खेचरः ॥ २९
काञ्चनै राजतेश्वेव फलैवेंडूर्यशाखिनः ।

C. 1. 380 B. 1. 29. 41 K. 1. 29. 43

°ह) युष्यंत; G1.2.4.5 सह पुत्रैस्तु (for युष्यत: सह). Ñ3 Dn2. n3 D1-4.6.7 T1 द्वाभं; G1.2.4.5 युद्धं. — (L. 3) K2.4 B (except B3) Da D2.4 T1 G1 पूर्णकुंभा:; G2.5 °कुंभ-. G1.2.4.5 °न्यद्भवि चोत्तमं. — (L. 8) V1 D2.4 गरवा तं; B Da G1.2.4.5 तं गरवा. G1.2.4.5 देशमंति°. — (L. 9) G1.2.4.5 °मेळं स्वच्छं.]

- V1 (om. line 2) B2 (marg.). 3.4 (marg.) D3.6.7 ins. after 335*:

336* एतस्मिन्नेव काले तु तावृषी विस्तलोलुपी।
गजकच्छपतां प्राप्य युयुधाते परस्परम्।
[(L. 2) B2-4 °सी युद्धासकी दृद्धी ह.]

— ") V1 तस्कृत्वापि. Ñ B1.2.5 Dn D1.3.4 Go स्मृत्वा.
— ") T1 Ge M2.8 (sup. lin. as in text).4.5 करेण ग";
G8 पादेन ग".

27 °) K1 पौलस्ता-; K2 सालंबी-; Ñ V1 B D01. n2 T1 सोलंब; Dn8 G8 सालंब; D1 सालंब-; D8.4 T2 G4-6 M6 स लंब; G1.2 M1.2.4 स लंब-. K4 जंबुतीर्थ समासाध— 4) M1.5 देवतीर्था.

28 °) Do ते घूता:; G3 ते नृक्षा:. — °) Ko.s Ñ3 Da Ds G2.4.5 ततो. Ds अक्षेत्; T2 G2-4.6 M अंजेत् (Ms inf. lin. आक्षत्). G3 अनोहरा: शुभा: कांक्षन्. K (except K3) काननशा°; Ds काननवासिन:.

29 ") Ko.2 प्रवलांगा". T2 G8 तदाह"; M ततो ह".
— ") B4 D2.4 T2 G M मनोहर" (G3 "हरणपछवान्);
Dn D1.7 "फलदुमान्; D3.6 मनोहरफलदुमान्; T1 "चलां कुरात्. — ") B1 (m as in text) Da2 G4.5 अपचकाम.

30 a) Gs. o M1 transp. काञ्चने: and राजते:. — b) Ds. s. o °शास्त्रिन:. — Ds (hapl.) om. from न्द्रमान् up to महा- (32a). — After 30, Ds G1. 2 (om. line 4). s. s ins.:

337* तेषां मध्ये महानासीत्पादपः सुमनोहरः । सहस्रयोजनोत्सेधो बहुशासासमन्वितः । स्थानामास्रयो दिन्यो नाम्ना रोहिणपादपः । C. 1.1380 B. 1.29.41 1. 25. 30 7

सागराम्बुपरिश्विप्तान्भ्राजमानान्महाद्धमान् ॥ ३० तम्रुवाच खगश्रेष्ठं तत्र रोहिणपादपः । अतित्रवृद्धः सुमहानापतन्तं मनोजवम् ॥ ३१ येषा मम महाशाखा शतयोजनमायता । एतामास्थाय शाखां त्वं खादेमौ गजकच्छपौ ॥ ३२

ततो द्वमं पतगसहस्रसेवितं
महीघरप्रतिमवपुः प्रकम्पयन् ।
खगोत्तमो द्वतमभिपत्य वेगवान्वमञ्ज तामविरलपत्रसंद्वताम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

सूत उवाच । स्पृष्टमात्रा तु पद्मां सा गरुडेन बलीयसा । अभज्यत तरोः शाखा भग्नां चैनामधारयत् ॥ १

यस्य छायां समाश्रित्य सद्यो भवति निर्वृतः।

31 Ds om. 31 (of. v. l. 30). G2 om. 31ab. — a)
K1 उवाच च ख°. — b) T2 ततो रो°. Ko रोहणि°; K2
रोहिणी°; K3 रोहण°; K4 D2 रोहिणि°; Ñ V1 B (except
Bb) Dn1.n2 D3.6.7 रीहिण° (D6.7 'ण्य'); G6 रोचन°
(cf. v. l. 32). — b) Ñ3 अतिवृद्धं महाकायं.

32 Before 32, K1 Ñ2 Dns ins. रीहिण उ°; B8 हरुहवाच; Gs रोचन: (cf. v. l. 31). — ") Ds om. up to महा- (cf. v. l. 30). Ñ3 वेयं; D2.6 T2 G1.2.6 एवा. — °) K1 शाखां वै; V1 श्रांतस्वं.

33 Before 33, M (except M1) ins. सूत:. — ") M ततोपतःप". — ") Da Ds.s T2 G (except Gs.s) हुमं; D2 sup. lin. हृदं. T2 G2.4-0 M2-5 अभिगम्य; G8 M1 हृद्य. — ") Ñ3 पतःस (for बभञ्ज). B D (except D2.5) T1 "संचया; T2 G2.4-5 "संयुतां.

Colophon. Sub-parvan: Ñ V1 B1.8.5 D8 S (except T2) आस्तीक (v. l. अस्तीक, आस्तिक); to it Ñ V1 B1.8.5 D3 add सोपर्ण. K B2 Da Dn D1.2.4-7 (om. the sub-parvan name) mention only सोपर्ण. — Adhy. name: K (except K1) D2.5 कड्यपवाक्यं; G1 अमृतापहरणं; G3 अक्ष्यलाभः. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 sup. lin. sec. m. 23; Ñ1.2 V1 Dns 29; B1 28; B2 D3.4 (marg. sec. m.).5 27; T2 22; G M 12 (G2.8 14; G5 M8 13). — S'loka no.: Ñ8 45; Dn 44. — Agyregate s'loka no.: Dn2 1357.

26

1 K1 D3 S (G1 om.; G2.3 with prefixed श्री) सूत:; K3.4 Ñ V1 B1.4 Da D1.2.6.7 सौतिह°. — °) T G2.4.6 M1 °त्रे तु; G1.2.6 °त्रेण. M2-6 °त्रे ततः पत्रां. K4 B Da

तां भग्नां स महाशाखां स्वयन्समवलोकयन् । अथात्र लम्बतोऽपश्यद्वालखिल्यानधोग्नुखान् ॥ २ स तद्विनाशसंत्रासादनुपत्य खगाधिपः ।

D4 T1 transp. पद्मां and सा. — °) K1 महास्मना (for बली°). — °) Ds. 6.7 लगां; G1 पद्मां.

2 Cf. Suparp. 13. 4. — ") Ko. 2. 4 Dn अत्तवा; K1 भुंतवा; K2 Ñ V1 B Da D1-4.6.7 अंत्रवा; T1 भुत्रवा. B Da G1. 3 M2. 4.6 सुमहा". T2 G2. 4.6 अं(G2 भुं)तवा तु तां महा". K2 D2. 5 महतीं (for स महा-). — ") Ñ1. 2 V1 B D T1 स्थमानो विलो (D2 as in text; D5 स्थयंतमव"); Ñ3 समंतादव"; G1 शाखां सम". — ") Ko. 2-4 D2 अधाव-; T2 स तत्र; G1. 2. 4.6 अत्राव-; G3 ततः प्र-; M1 ततोत्र. — ") Ko. 8 Ñ8 B Da2 D1 वालि (cf. 35 below and 1. 27. 1, 6, 16, 21 etc.). G M तपोधनान् (G2.6 अवाङ्माखान्). — K8 Ñ V1 B Da Dn D1-4.6.7 T1 ins. after 2: Ko. 1.2 (marg.). 4 D5, after 3:

338* ऋषयो द्वात्र लम्बन्ते न हन्यामिति तानृषीन्।

[Ds repeats this line after 2, with वास्तिस्या द्याधोगता: as the second half. Ko-2.4 Ds तानहं. Ks Ñ1.2 V1 B Da D2.4 T1 ैते वास्त(Ks B Da कि)- खिल्यास्त्रपोधना:.]

- Ko. 1.2 (marg.). 4 N2 Dn D1.8-7 ins. after 338*:

^{339*} तपोरताहॅंम्बमानान्बद्यर्पीनभिवीक्ष्य सः ।

[Ko-2.4 Ds °नाम्वाङ खिल्यानधो मुखान्.] After 2, G (except Gs.6) M ins.:

340* वैखानसांश्च शाखायां लम्बमानानघोमुखान् । [Cf. Suparp. 13. 4. — M 'मानानवास्त्रखान्.]

Ks (om. line 2) Ñ1 B Da D2 (om. line 2) T1 ins. after 338*: Ko-2.4 Ñ2 Dn D1.8-7, after 339*: G (except G2.6), after 340*:

341* हन्यादेताम्संपतन्ती शाखेत्यश्च विचिन्त्य सः । नखेरंडतरं बीरः संगृह्य गजकच्छपी ।

[(L. 1) Ks B Da Ds Gs. 4. 5 'तान्पतंत्रीयं. G1. 2. 4. 5

शाखामास्येन जग्राह तेषामेवान्ववेक्षया।
शनैः पर्यपतत्पक्षी पर्वतान्प्रविशातयन्।। ३
एवं सोऽभ्यपतदेशान्बहून्सगजकच्छपः।
दयार्थं वालखिल्यानां न च स्थानमविन्दत ।। ४
स गत्वा पर्वतश्रेष्ठं गन्धमादनमच्ययम्।
ददर्श कश्यपं तत्र पितरं तपसि स्थितम्।। ५
ददर्श तं पिता चापि दिच्यरूपं विहंगमम्।
तेजोवीर्यवलोपेतं मनोमारुतरंहसम्।। ६
शैलशङ्कप्रतीकाशं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम्।
अचिन्त्यमनभिन्नेयं सर्वभृतभयंकरम्।। ७

विचिंतयन्. — (L. 2) B Da Di Ti विदारयन् (for हढ°). Gi.2.4.5 शनैर्विदारयामास सं $^{\circ}$. Ko-2.4 Di $^{\circ}$ रः स जप्राह महाबरूः.]

- After 2, T2 Gs ins.:

342* तपस्यतो भयाविष्टो वैनतेयो महाबलः।

3 °) (१८ सिपे: (for स तत्). — °) Ks. 4 Ñ1.2 V1 B D T1 अभि(K3 Da1 D2 धि-; K4 वि)पस (D4 ध); Ñ8 उपपस; T2 G6 उत्पस (G6 ध) च; G1.2.4 M अनुसस (Мь अनपस); G3 अनुत्सरुख. K1 स्वोश्वर:; G6 महास्वर:. — °) Ko.1.8 D2.5 G8 M1 जगृहे. — व) Ñ3 तेषां चेवा °. D5 G1.2 वानुकंपया. — After 3ea, K3 Ñ V1 B D (except D5) T1 G (except G8.6) ins.:

343* अतिदेवं तु तत्तस्य कर्म दृष्ट्वा महर्पयः । विस्मयोत्कम्पद्भवया नाम चकुर्महाखते । गुरुं भारं समासाद्योड्डीन एव विहंगमः । गरुडस्तु खगश्रेष्टसस्मात्पक्षगभोजनः ।

[(L. 1) G1.2.4.5 transp. तस्य and कर्म. — (L. 2) Ñ8 G1.2.4.5 'थोत्फुछह'. B1 गरुमत:; G1.2.4.5 महारमन::] — ") G8 "नैरवतरत्. K1 पन्नी (for पक्षी). B Da Dn D1.8.4.6.7 T1 ततः शनै: परि(B2.3.5 Dn D1.3.6.7 'थे) पतत्. — 1) K8 D2 पर्वतामान्; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4.6.7 T1 पन्नी: शैलान्; Ñ8 पर्वताझ. K8 D2 विनाशयन्; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4.6.7 T1 प्रि Da D1 T1 वि)कंपयन्; Ñ8 विचालयन्. T2 G M प्रवि(T2 G4.5 विप्र-; G6 परि)चालयन्. D5 पर्वतमितमा नु या. — After 3, K0-2.4 D5 ins. 338* (of. v. 1. 2).

4 °) Т2 G2. 5. 6 भयासु; G4 भवात (for द्या°).

5 °) Ñ1.2 V1 D (except D5) T1 °संज्ञसा; B2.5 °मोजसा; G2.5 °पर्वतं.—°) Here and below S (generally) काश्यप-; of. v. l. 1. 25. 10. K1.4 transp. कश्यपं and पिसरं (in d).— d) G1 संशितवतं; G2.8 समुपस्थितं.

मायावीर्यघरं साक्षादिमिद्धमिवोद्यतम्।
अप्रधुष्यमजेयं च देवदानवराक्षसैः॥ ८
भेत्तारं गिरिशृङ्गाणां नदीजलविशोपणम्।
लोकसंलोडनं घोरं कृतान्तसमदर्शनम्॥ ९
तमागतमभिप्रक्ष्य भगवान्कश्यपस्तदा।
विदित्वा चास्य संकल्पमिदं वचनमत्रवीत्॥ १०
पुत्र मा साहसं कार्षाम् सद्यो लप्ससे व्यथाम्।
मा त्वा दहेयुः संकुद्धा वालिखल्या मरीचिपाः॥ ११
प्रसादयामास स तान्कश्यपः पुत्रकारणात्।
वालिखल्यांस्तपःसिद्धानिदम्रदिश्य कारणम्॥ १२ हिर्म क्रिक्षेत्रः

7 K1.2 G2 (hapl.) om. 7°-8°. — °) Ñ V1 B D (except D2.5) 'भिन्नेयं. — d)=1. 19. 8d.

8 K1.2 G2 om, 8^{ab} (cf. v. l. 7). — °) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 S (G2 om.) महावीर्थ. D (except Da D2.5) T1 रोहं (see below). — °) B Da विद्ध. Dn D1.3.4.6.7 T1 साक्षादांग्ने (see above). — °) M (except M1) *मोर्थ. — व) M2.4 दैस्यदा.

9 ") Bi कंपनं नगश्रं. — ") Ñ Vi B D (except D2.5) Ti समुद्रजलशोप(B "पि)णं. — ") B Da लोकसंमोहनं; Ti "संजनयन्; T2 क्रोधनं लोलनं; G1.1.5 त्रासनं लोलनं; G2 "संक्षोभकं; G3.6 M "संलोलनं (G3 M1 "कं). — ") K4 "विकर्स.

10 क्ष्म Here sets in the fragm. Sarada MS. (S1), beginning: कर्यप: । विदित्वा चास्य सङ्कल्पिमं etc. (fol. 24a); the upper half of this fol. is missing.

11 Before 11, Ko.2-4 Ñ V1 B Da Dn D1-6 ins. कइयप उ°; K1 (with prefixed औ) D7 कइयप:; S (except Gs) काइयप:. — b) S (M1 sup. lin.) त्वं (for मा). — °) Si K1.2 T2 G4-6 M2-5 मा त्वा (as in text); Ñ3 G1-8 M1 न त्वा; the rest मा त्वां. K4 शपेयु:. — d) Si sup. lin. तपोधना: (for मरी).

12 Before 12, Śi Ki S ins. सूत:; Ko.3.1 Ñi.2 Vi Bi Dn D2.3.6.7 सीतिरु ; K2 Ñs B2-5 Da D4.5 सूत उ .
— a) Ko.2.8 Ds ततः; D2 T2 G1.4.5 च तान्; G2.3 तदा. Ñi.2 Vi B Da Dn D1.3.4.6.7 Ti ततः प्रसादयामास.
— b) Ki पुत्रकाम्यया. — od K3 G2.8 ततः सिद्धा .
Ñi Vi D (except Da D2.5) Ti वाल्खिल्यान्महाभागां-स्तपसा हतकल्मपान्.

13 Before 13, \$1 K1 Ds.e T1 ins. क्ह्यप:; K0.2-4 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4.5.7 क्ह्यप उ°; T2 G M1.8.8 क्हाइयप:.

C. 1. 1400 B. 1. 30. 17 K 1. 30 17 प्रजाहितार्थमारम्भो गरुडस्य तपोधनाः ।
चिकीर्पति महत्कर्म तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १३
एवम्रक्ता भगवता म्रुनयस्ते समभ्ययुः ।
मुक्तवा शाखां गिरिं पुण्यं हिमवन्तं तपोऽर्थिनः ॥१४
ततस्तेष्वपयातेषु पितरं विनतात्मजः ।
शाखाव्याक्षिप्तवदनः पर्यप्रच्छत कत्रयपम् ॥ १५
भगवन्क विम्रुश्वामि तरुशाखामिमामहम् ।
वर्जितं ब्राह्मणैर्देशमाख्यातु भगवान्मम् ॥ १६
ततो निष्पुरुषं शैलं हिमसंरुद्धकन्दरम् ।
अगम्यं मनसाप्यन्यैस्तस्याचख्यौ स कत्रयपः ॥ १७
तं पर्वतमहाकुक्षिमावित्रय मनसा खगः ।

जवेनाम्यपतत्ताक्ष्यः सञ्चाखागजकच्छपः ॥ १८ न तां वधः परिणहेच्छतचर्मा महानणुः । शाखिनो महतीं शाखां यां प्रगृद्ध ययौ खगः ॥ १९ ततः स शतसाहस्रं योजनान्तरमागतः । कालेन नातिमहता गरुडः पततां वरः ॥ २० स तं गत्वा क्षणेनैव पर्वतं वचनात्पितुः । अग्रुश्चन्महतीं शाखां सखनां तत्र खेचरः ॥ २१ पक्षानिलहतश्चास्य प्राकम्पत स शैलराद् । ग्रुमोच पुष्पवर्षं च समागलितपादपः ॥ २२ शृङ्गाणि च व्यशीर्यन्त गिरेस्तस्य समन्ततः । मणिकाश्चनचित्राणि शोभयन्ति महागिरिम् ॥ २३

14 Before 14, Ko. 3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1-8.7 ins. सीतिर'; K1 S (except G2.8 M1) स्तः; K2 B2.8.5 Da D1.5 स्त उ'. — ") Ś1 K1 "मुक्त. — ") Ś1 K1 B5 D5 समुख्यु:. — ") Ś1 K B6 D2.5 स्वक्त्वा. D5 गिरिश्रेष्ठं. — ") B1 D5 T G1.4.5 M2-5 तपोधनाः; B6 तपस्विनः; G2.8.6 M1 प्रपेदिरे.

15 °) \$1 Ks.4 Da D2 G2.8 °दु प्रया°; K1 B4 D4 T1 °पूपया°. — °) K2-4 Ñ1.2 V1 B D T1 G5 °तासुत:. — °) G2.3 °निक्षित°.

16 Before 16, Śi D2 S (except Ti M1) ins. गरुड:;
B3 गरुड उ°. — ") D5.6 T2 G4.5 क च; G1 कुत्र; G2.8.6 क च; M5 कापि (for क वि.). — ") Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 तरो: शा°. D5 भिमां हरन्. — ") Śi K Dn D1-3.6.7 T1 मानुपेर; D5 मनुजेर.

17 Before 17, S (except T1 G2.3) ins. सूत:.

— a) T2 G (except G1.4) देशं (for शैछं). — b) Ś1
K1 Dns D6 कंधरं; M2.4 किसमं (sio). — b)=1. 15.
8a. — d) Ko.2 D2.5.6 तमा; Bs तचा; D7 तदा;
G1 तथा. K4 B3 Da2 D5 च (for स). Ś1 स पूरुप: (m as in text).

18 ") K4 Ñ V1 B D (except D2) T G1.2.4 पर्वतं.
— "") K4 उद्यस्य; Ñ1.2 V1 Dn Ds S (except T1)
उद्दिश्य. K3 B1.2.4m.5 Da D2 सहसा; Ñ1.2 V1 B8.4
Dn D1.8.4.6.7 T1 स सहा-; T2 तरसा. — ") M1 नखेन.
D8 M5 "नाभिष". — ") K Ñ3 Dn1 सज्ञाखग"; G8
सज्ञाखो ग".

19 Cf. Suparp. 15. 4^{ab} (नैनां वध्न: परिहरच्छतचर्मानु-च्छिद: 1). — G1 transp. 19 and 20. — a) T2 G2.8.6 सत्तां. Ś1 (by corr.) K1 Ñ1.2 V1 B1m.8m.8.5 Dn D1.2.4 T1 agf; K2 G2.3 Ju; K3 au (m as in text); B1-8.4m Da (erroneously) Arjp 71 (Arj. comm. मधः); Ds. वधा; Ds वजी; Ds M1 वाधः; T2 तान्तः; G4-6 M2-4 वार्भ:; M5 विन्धः; Cd as in text. K4 परिवहेत; Ds.7 'णह"; T2 M 'रि(M1.5 'री)णाहे"; G2.8 'शिणाह:. G1 स च तान्तौ परिवहनू. — b) Ko.2.3 Ña Da Cd शतवर्मा; K1 'धर्मा; K4 'वरमी; D1 कृतवर्मा; T1 ग्रभकर्मा; Ms शतपर्वा. Ñ1.2 V1 सहातनुं; Ñ8 D8.7 हनु:; B (Bim.am.sm as in text) Da Dn Di,a 'तन:; Ds 'नगः; \mathbf{T}_1 महा अणुः; \mathbf{T}_2 अणुच्छदः; \mathbf{G}_2 'सनः; \mathbf{G}_3 'सरः; Ga.s हाण्डिख्द: (of. Suparp. 15. 4). Arjp महातन: (same as Da!) and महानुन (sic); the true Arj. reading appears to be as in text. Cd as in text. G1 छदवसीरुणच्छद:. -- ") K2 Da1 Dn1 D1-8.7 G5 महती. 🖄 K1 शाखिनश्चापि तां शाखां. — 🗳) K1 G1 परिगृह्य; Ñs G2-6 M प्रगृह्य प्र- (for यां प्र°). S1 K1 transp. ययौ and खग:.

20 G1 transp. 19 and 20. — 6) Ko.2.8 Ñ V1 B D (except D5) T1 स तत:; G1 M1 स तदा; G2.3 स तु तं (for तत: स). G6 तत: शतसहस्रं स. — 6) G2 नोत-सुपागत:. M2-5 योजनानां तदा (M5 शतं) गत: (M5 तं). — 4) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 प्रतोश्वर:.

21 a) T2 G1.4-6 स गरबा तस्त्रणे. — In Ś1, 216-35d is lost on the missing upper half of a fol. (24b). — c) G1 M (except M1) प्रामुंच. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D2.4.5) T1 G2 M1 सस्त्रमं; B1m पुनस्तत्.

23 Si missing. — b) T_{2} Gi. 5 पर्वतस्य (for गिरे°). K_{1} हि भारत:; \tilde{N}_{8} महारमन: (for सम°). — d) B_{1} m.2-5 शास्त्रया तत्र भारत; D_{a} शास्त्रायासस्य भारत:

शासिनो बहवशापि शाखयाभिहतास्तया ।
काश्चनैः कुसुमैर्भानित विद्युत्वन्त इवाम्बुदाः ॥ २४
ते हेमविकचा भूयो युक्ताः पर्वतथातुमिः ।
व्यराजव्शाखिनस्तत्र सर्याद्युप्रतिरक्षिताः ॥ २५
ततस्तस्य गिरेः शृङ्गमास्थाय स खगोत्तमः ।
मक्षयामास गरुडस्ताबुभौ गजकच्छपौ ॥ २६
ततः पर्वतक्टाग्रादुत्पपात मनोजवः ।
प्रावर्तन्ताथ देवानामुत्पाता भयवेदिनः ॥ २७
इन्द्रस्य वजं दियतं प्रजज्वाल व्यथान्वितम् ।
सभूमा चापतत्साचिदिंवोल्का नभसश्यता ॥ २८
तथा बस्नां रुद्राणामादित्यानां च सर्वशः ।
साध्यानां मरुतां चैव ये चान्ये देवतागणाः ।

24 Si missing. — b) B (except Bi) Gi 'या निहतास. Ko.2.4 B4 Dai D3-6 G5.6 तथा; M1 तदा.

25 \$1 missing. — ") T2 G1.4.5 M 'रजसा; G2.8.6 'सहशेर (for 'विकचा). K2 Ñ V1 B D (except D5) T1 भूमी. G2 M1 transp. भूय: and युक्ता: (in b). B4 ते तथा निहता भूयो (m as in text). — b) K1.8.4 Ñ V1 B D T1 G4.5 युता:. — b) K0 विराजन; K3 D2.5 विरेजु:; G1.8 M ड्यरोंचन्; G2 रोचयन्. — d) K0.2.8 D2.5 'परि'; K4 'प्रवि'; G4.5 'परिरक्षिता:.

26 Si missing. — *) Ks D2 खरासत्तम:; D5 G4.5 स खरोश्वर:; G2.3 M खरारे. — After 26, Ks.4 Ñ1.2 Vi B D (except D5) Ti ins.:

344* ताबुभी भक्षयित्वा तु स ताक्ष्यै: कूर्मकुआरी।
27 Si missing. — b) Ki Ñi.2 Vi B D (except D2.5) G महाजव: (Gi विहंगम:); Mi महागज:. — d)
K (except Ki) Ñi.2 Vi B D Ti भयशंसिन:; Ñs
Bsm विश्वेत:.

28 Ś1 missing. — °) K2.4 transp. वज्रं and दियतं. M (except M1) उवलितं. G4.5 वज्रो दियत:. — Da1 om. 288-29°. — 8) K8 यथानलं; Ñ1.2 V1 B Da2 Dn D1.8.4.6.7 T1 भयात्तत:; Ñ8 G1 M8 द्यथिश्व ; T2 भया°; G2.8 महामिना; M2.4 द्यथिद्वं. G4-6 M1 जउवाल द्यथपित्रव; M5 प्रजजवालाव्यथिन्दं. — 6d) Ñ1.2 V1 B Da2 Dn D1.8-7 T1 न्यपत°; M1 साभव . K0.1 G8 M1 साधि:. K0.4 D2.8 महोस्का; D7 हहा°; T2 G6 दीसो°; G5 हवो°; M2-5 उस्का स. G2 स नभक्ष्युता; G4 M1 नभसा स्थुता. G1 सभूमा: साधिष: सोस्का न्यपतंत सहस्रकाः.

सं सं प्रहरणं तेषां परस्परग्रुपाद्रवत् ॥ २९
अभूतपूर्वं संग्रामे तदा देवासुरेऽपि च ।
ववुर्वाताः सनिर्घाताः पेतुरुल्काः समन्ततः ॥ ३०
निरश्रमपि चाकाशं प्रजगर्ज महास्वनम् ।
देवानामपि यो देवः सोऽप्यवर्षद्रमुक्तदा ॥ ३१
मम्ह्यर्भाल्यानि देवानां शेग्रुस्तेजांसि चैव हि ।
उत्पातमेघा रौद्राश्च ववर्षः शोणितं बहु ।
रजांसि ग्रुकुटान्येषाग्रुत्थितानि व्यध्पयन् ॥ ३२
ततस्त्राससग्रुद्धिगः सह देवैः शतऋतुः ।
उत्पातान्दारुणान्पश्यित्रित्युवाच बृहस्पतिम् ॥ ३३
किमर्थं भगवन्घोरा महोत्पाताः सग्रुत्थिताः ।
न च शत्रुं प्रपश्यामि युधि यो नः प्रधर्षयेत् ॥ ३४ हि.१ विवाह

29 Śi missing. Dai om. 29ab (of. v. l. 28).
— a) G2.8.6 Mi तत: (for तथा). — b) D5 Mi चापि.
— b) D8.6.7 स्वस्य:

30 Śi missing. — a) Gi वचनं; G2.3 संरंभं (G3°भ:). — b) K2.4 D5 आदी; T2 G1.4-c M तथा. K2-4 D2 हि; D5 ह (for च). K0 Ñ3 T2 G4-c M "सुरेटविए; K1 "सुरेरिए. G2.8 आ(GS अ)सुरेषु (G8 दिन-) सुरेटविए. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 G2-5 सहस्रवाः (for सम°); cf. v. l. 1. 17. 11, 15; 19. 15 etc.

31 Si missing. — ") Ks Ñs ह्व; Ñi 2 Vi B D (except D2.5) Ti G2.3.6 M एव (for अपि). — ") Ti G4.5 M2.4.5 प्रागर्जत; Mis "गर्जति. — ") Ks Ti G2.3 M सोभ्य (Mi स ड्य"). K (except Ki) Ñi 2 Vi B D "पंत शोणितं.

32 Śi missing. — b) Ki Ñi. 2 Vi D (except Da D2.5) T ने गुर्से. Ki Ñs B Da Di. 6 G6 M (except Ms) ह (for हि). — b) G2.8 तथेव मे. G1 संवाक्ष; G2.8 वोराक्ष. — A) K2 Ñi. 2 Vi B Dn Di. 3.6.7 Ti M वब्यु:. M2-5 मुद्ध:. — A) K1 मुद्धरा:; K3 D2 मुद्धरेयु; Ki Ñ3 G2 मुद्धरा; T2 G1.4.6 M3-6 मुद्धरानि; G3 मुद्धरा; G6 मुद्धरा; M1 मुद्धरान्. K1 तेषां; K4 Ñ3 G2.8.6 वेषां. — b) Ñ3 D3.7 द्युरिथ. K0.4 S (except Ti G6) प्र(K0.4 वि-; Ti अव)धर्ष.

33 Śi missing. — ") Gi-8 तत्र (for ततः). Gi संभृत्रामु"; Gs त्रासनमु". — ") Gi.5 सर्वदेवै:. — ") Di.5 प्रथ्याच ; Gi उवाच च; Gi इत्युक्तवा च.

34 Si missing. Before 34, Ka.s N Vi B D

C.1.1423 B.1.30,40 K.1.30,40

बृहस्पतिरुवाच ।

तवापराधाद्देवन्द्रं प्रमादाच शतऋतो ।
तपसा वालखिल्यानां भृतम्रुत्पन्नमञ्जतम् ॥ ३५
कश्यपस्य मुनेः पुत्रो विनतायाश्र खेचरः ।
हर्तुं सोममनुप्राप्तो बलवान्कामरूपवान् ॥ ३६
समर्थो बलिनां श्रेष्ठो हर्तुं सोमं विहंगमः ।
सर्व संभावयाम्यसिन्नसाध्यमपि साधयेत् ॥ ३७

सृत उवाच।

श्चत्वैतद्वचनं शकः प्रोवाचामृतरक्षिणः।
महावीर्यवलः पक्षी हर्तुं सोममिहोद्यतः॥ ३८
युष्मान्संबोधयाम्येष यथा स न हरेद्वलात्।
अतुलं हि बलं तस्य बृहस्पतिरुवाच मे॥ ३९

(except D1) ins. इंद्र उवाच; T1 इंद्र:; M2-5 शक:.
— ") D5 'थेमभवन्; G4 'थे बहवो. — b) K2-4 D2.5
सुदारुणा: (for समु'). K0.1 उत्पाता: समुपस्थिता:; Ñ1.2
V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 T1 उत्पाता: सहसो'. — c) D5
G2.8 M (except M5) हि (for च). Ko transp. च and शशुं. G1 न हि प्रयामि शशुं मे.

35 Si missing. — Ki De S om. उवाच. — ") G1-8.6 M 'हेवेश. — ") Ko.2.8 B Da वालि (of. v. l. 1. 27. 1, 6, 16, 21 etc.). — ") Ds अयं (for भूतं). M2.4 उन्द्रतं; Ms उल्बर्ण (for उत्पन्धं). Ñ1.2 Vi B D (except D2.5) महर्पोणां महारमनां; T2 भयमञ्जतमृत्तमं.

36 Si resumes with 36°. — b) K2-4 D2.5 ° या: खंगेश्वर:. — °) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 ° मिभिप्राप्तो. — °) G2 गरुत्माञ्चाम°. K1 Ñ1.2 V1 Dn D1.5.6.7 T1 ° रूपधृत्.

37 °) G2.8 M1° थों बछवान्. — °) G1 सोममिहागत:. 38 V1 om. स्त उ°. Ś1 K1 T G (G2.3 with

38 Vi om. सूत उ. Si Ki T G (G2.3 with prefixed श्री) सूत:; Ko.8 Ñ Bi D (except Da D4.5) सोतिह°. — ") B Da D4 बृहस्पते: (for एतद्र°).

39 a) K2-4 D2.5 संभावया. - After 39a, G (except G3.6) ins.:

345* गृहीत्वा वरुणायुधान् । परिवार्यामृतं सर्वे यूयं मद्गचनादिह । रक्षध्वं विव्रधा वीराः

— b) Ñi.2 Vi Dn Ti Ge Mi transp. स and न. Ka सोमं (for स न). — c) Mi अलं हि वे व. — d) Dn T Gl.4. t M (except Mi) ह (for मे).

40 Before 40, Bs ins. सातिर ; Ge स्त:. - *) Ds

तच्छत्वा विबुधा वाक्यं विसिता यत्नमास्थिताः ।
परिवार्थामृतं तस्थुर्वजी चेन्द्रः शतक्रतुः ॥ ४०
धारयन्तो महार्हाणि कवचानि मनस्विनः ।
काश्चनानि विचित्राणि वेंड्र्यविकृतानि च ॥ ४१
विविधानि च शस्त्राणि घोररूपाण्यनेकशः ।
शिततीक्ष्णाग्रधाराणि समुद्यम्य सहस्रशः ॥ ४२
सविस्फुलिङ्गज्वालानि सधूमानि च सर्वशः ।
चक्राणि परिघांश्चैव त्रिश्लानि परश्चधान् ॥ ४३
शक्तीश्च विविधास्तीक्ष्णाः करवालांश्च निर्मलान् ।
स्वदेहरूपाण्यादाय गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ॥ ४४
तैः शस्त्रेर्भानुमद्भिस्ते दिच्याभरणभूषिताः ।
भानुमन्तः सुरगणास्तस्थुविंगतकल्मषाः ॥ ४५

भयमा. — After 40°, Ds ins. सर्वे धुभितमानसः, transp. 40^d and 41°, and om. 41° (cf. v. l. 41). — ^d) Ds चैव (for चेन्द्र:). K (except K1) Ñ1.2 V1 B D (except Ds) T1 प्रतापवान् (for जात°).

41 For Ds of. v. l. 40. — ") Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 विचित्राणि; Da सहास्ता". — b) Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.8.6.7 कांचनानि; B2 D4 साधना". B Da D4 तरस्विन:. — ") Ñ1.2 V1 Dn D1.8.6.7 कवचानि सहाहाँणि. — After 41, Ñ V1 B D (except D2) T1 ins.:

346* चर्माण्यपि च गात्रेषु भानुमन्ति दढानि च। [B Dai Di. 7 वर्मा.] Ds साधनानि च गा.]

42 ab) T2 G1.4.5 M शक्षाणि घोररूपाणि नानारू (M1 subst. 41d for 42b). — D5 om. 42dd. — b) T2 G1.4.5 M तीक्ष्णत (G4 M3 ध)राग्राणि (M1 शितानि तीक्ष्णधाराणि). — d) Ñ1.2 V1 B D (except D25.) T1 सुरोत्तमा: (for सह°).

43 b) M (except M1) भि सहस्रशः. — After 43ab, Ñs (partly illeg.) Bs Da ins.:

347* भूषितानि च अन्यानि उवलितान्यपराणि च। शिततीक्ष्णाप्रधाराणि वज्रछेदीनि सर्वशः।

— d) K (except K1) Da D1 परस.

44 °) Ñ3 G (except G1) M2.4.5 विमलासी°; T3
M1 विपुला°. — °) D5 गदाश्चेवोग्नद°.

45 °) T2 G4.5 शक्केश ; G8 तरकीर ; M2 तेशकेर.

46 ab) Gs अनुपं बस्तवीर्वासे तेजसी ध्रतमानस: (s'loka rhythm!). — ') Ñs Ds Ts Gs ins. ते after सुरा:.
— In Śi, the rest of this adhy. (along with some portion of the foll. adhy.) is lost on the missing

अनुपमबलवीर्यतेजसो धृतमनसः परिरक्षणेऽमृतस्य । असुरपुरविदारणाः सुरा ज्वलनसमिद्धवपुःप्रकाशिनः ॥ ४६

इति समरवरं सुरास्थितं
परिघसहस्रश्रतेः समाक्कलम् ।
विगलितमिव चाम्बरान्तरे
तपनमरीचिविभासितं बभौ ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पर्डिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

शौनक उवाच ।
कोऽपराधो महेन्द्रस्य कः प्रमाद्श्य स्तुज ।
तपसा वालखिल्यानां संभूतो गरुडः कथम् ॥ १
कश्यपस्य द्विजातेश्व कथं व पश्चिराट् सुतः ।
अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्चामवत्कथम् ॥ २
कथं च कामचारी स कामवीयश्च खेचरः।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पुराणे यदि पट्यते ॥ ३
सूत उवाच ।
विषयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिष्ट्छिस ।

शृणु मे वदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ॥ ४
यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥ ५
तत्रेष्मानयने शको नियुक्तः कश्यपेन ह ।
म्रुनयो वालखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥ ६
शकस्तु वीर्यसद्दशमिष्मभारं गिरिप्रमम् ।
सम्रुद्यम्यानयामास नातिकृष्क्षादिव प्रभ्वः ॥ ७
अथापश्यद्यीन्हस्तानक्षुष्ठोदर्पर्वणः ।
पलाशवृन्तिकामेकां सहितान्बहतः पथि ॥ ८

C. 1. 1443 B. 1. 31. 8 R. 1. 31. 8

upper half of a fol. (25a). — ^d) Ko ins. ह्व after जवलन. D³ ज्वलद्नलवपु:; De.7 ज्वलद्नलसमि°. After 'शिन:, D1.3.6.7 T1 ins. च सर्वे; T2 G6 च.

47 °) T G2.3 °मरमुखं; G4-6 °मरवरे:. K2.8 D2.5 सुरा: स्थिता:; K4 °श्चितं; Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 सुरा: स्थिताः; Ñ3 G1 M1.3 समास्थि °; G4.5 सुरे: स्थिते:; G6 सुरेवृंतं तत्. — °) K1 M1 समावृतं. — °) K D2 G4.5 विलुलि °; G6 विलिखि °. K3 G1 चांबरे (G1 °रं); Ñ1.2 V1 Dn D1.5-7 G4-6 M1.3 °रांतरं. — °) M2.4.5 पवनम °. Ñ1.2 V1 Dn D1.4 °विकासि ; D3.6.7 T1 °विकासि °; T2 G1 M2.4.5 °भिराचि °; G5 °विराचि °; G6 °विभावि °.

Colophon. Si illegible. — Sub-parran: Ñ Vi Bi. इ. 5 S आसीक; to it Ñ Vi Bi. इ. 5 G2. 3 add सीपूर्ण and Gi सोमहरण. K B2. 4 D (om. the sub-parvan name) mention only सीपूर्ण. — Adhy. name: K (except Ki) D2. 5 उत्पातदर्शनं; G1. 8 देवसबाह:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks sup. lin. sec. m. 24; Ñi. 2 Vi Dn3 30; Bi 29; B2 D3. 4 (marg. sec. m.). 6 28; T2 23; G M 13 (G2. 8 15; Ge M3 14). — S'loka no.: Ñs Dn 52.

27

1 In Si, 1-13ª is lost on the missing upper half

of a fol. (25a). — K1 S (G3 with prefixed श्री) शीनक:; D3 सूत उ°. — ab) K0.2 D5 om. क:. K1 Ñ3 S (except T1) transp. अपराध: and प्रसाद:. — °) K0. 2.3 B Da बाङि ° (cf. v. l. 6, 16, 21 etc.).

3 Si missing. — ") Ko.2.3 D2 T2 G4.5 चा (for च). Ñ8 S (except T1) कामरूपी; D1 कारी.

4 Si missing. — Ko.s. \$\tilde{N}_{1.2}\$ Vi Bi Dn D2.6.7 सौतिर, \$\tilde{K}_1\$ S (G2.2 with prefixed श्री) स्त:; D3 सौति:. — \$\alpha_6\$) G1 पुराणानां यो मां. Da 'पृच्छसे.

5 \$1 missing. — d) Ds 'श्र सुद्रवेला:.

6 Śi missing. — °) Ko.1 Bi Ti Ge हि; Ti Gi.5 M (except Mi) तु (for ह). — °) Ko.2 Ñi B Da वालि (cf. v. l. 1, 16, 21 etc.). Ki ैल्यासा.

7 Śi missing. — a) T2 च; G (except G3.3) M (except M1) स्व- (for नु). — b) B Da D4.5 समु- रिक्षच्या. — d) Gs दिति प्रभो. Go प्रभो.

8 Cf. Suparn. 2. 3. — Śi missing. — a) Ds अथो द्वा ऋ . De S (except T2 M1.3) सर्वात् (for द्वात्). — b) Ki Ñi.2 Vi B (except B2) D (except D2.5.6) Ti 'वर्ष्मणः; T2 G M द्वा(T2 M3 सर्वा-; M1 दिस्या)नंगुष्टमाञ्चलन्. — c) Ko-s Ñi.2 Vi B2 D2.5.7 M1 'वर्तिकां; K2 Ñs Da Dn D1.2.6 T Ge Ms 'वृत्तिकां; Ds G2-s 'वृंतकां. — d) Ki G transp. सहितान् and

C. 1.1444 B. 1.81.9 K. 1.31.9 प्रलीनान्स्वेष्ववाङ्गेषु निराहारांस्तपोधनान् ।
क्विक्यमानान्मन्दबलान्गोष्पदे संधुतोदके ॥ ९
तांश्व सर्वान्स्ययाविष्टो वीर्योन्मत्तः पुरंदरः ।
अवहस्यात्यगाच्छीघं लङ्क्षयित्वावमन्य च ॥ १०
तेऽथ रोपसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः ।
आरेभिरे महत्कर्म तदा शक्रभयंकरम् ॥ ११
जुहुवुस्ते सुतपसो विधिवज्ञातवेदसम् ।
मन्त्रेरुचावचैर्विप्रा येन कामेन तच्छुणु ॥ १२
कामवीर्यः कामगमो देवराजभयप्रदः ।
इन्द्रोऽन्यः सर्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः ॥ १३
इन्द्राच्छतगुणः शौर्ये वीर्ये चैव मनोजवः ।
तपसो नः फलेनाद्य दारुणः संभवत्विति ॥ १४

तहुद्धा भृशसंत्रतो देवराजः शतऋतः ।
जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम् ॥ १५
तच्छुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालिखल्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत ॥ १६
एवमस्त्वित तं चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः ।
तान्कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्वं प्रजापतिः ॥ १७
अयमिन्द्रसिभ्रवने नियोगाद्वसणः कृतः ।
इन्द्रार्थं च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥ १८
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्हथ सत्तमाः ।
भवतां च न मिथ्यायं संकल्पो मे चिकीर्षितः ॥१९
भवत्वेष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतां चैव देवराजस्य याचतः ॥ २०

वहत:. Ñ1. \circ V1 Dn D1 T1 M1 वहत: सं(M1 स) हतान्प°; Ñ3 वृद्धितां बहव: प°; D6 सहत: व°; $^{106.7}$ बहवो वह°.

9 Cf. Suparp. 2. 3. — Śi missing. — ") Ko स्थेषु गान्नेषु; Ds. 5.0 स्थेषु चांगे". — ") K2-4 Ds तपोरतान्; Ñs "न्वितान्. — ") C2.8 मंदप(G3 "पा)दान्.

10 Cf. Suparn. 2. 4. — Śi missing. — ") Ñs स; G1.4.5 M (except M1) तु; Gs सा (for स्व). Ko.2.5 Ds मदाविष्टो. Ñ1.2 Vi B Da Dn D1.3-7 T G2.8 तान्सवीन् (D5 न्हपूर) विसा. — ") K1.2 Ñ Vi B1.8.4 Dn D1.2.4.7 अवहस्याभ्या"; K8 हास्यात्या"; B3.5 Da स्थाभ्या"; Ds अपाहस्याभ्य"; Ds corrupt; Ds G8.5 अपहास्याभ्य"; Ti हास्यास्य"; T2 G1.2.4.6 M (except M1) अपहास्या". — ") T2 G1.8.5 M अद(M3.5 "ए)मस्य.

11 Śi missing. — ") Ko Gi.e Me तु; Ki De च; De -पि; De स (for sw). Gi.e "पवशादेनं. — ") Ge Mi अर्श संजात".

12 Śi missing. — ") Ki Ñs सु(Ñs स्व)तपसा; D2. र स'; D5 स्वपयसा. — ") B1-3.4 m. 5 m वसुरेतसं; T2 "वेदसि; G1 "वेश्वसि. — ") K (except Ki) M1 विश्व.

13 Ś1 resumes with 13^b (of. v. l. 1). — ^b) Ś1 K Ñs D2.5 M1 * $\pi \dot{a}$ \dot{a} \dot{a} (cf. 11^d). — °) Ñ3 T2 G4—6 M सर्वभूतानां. — ^d) K2 भवत्वित (cf. 14^d).

14 Cf. Suparn. 2. 5. — a) G2 खोर्चे; G6 बीर्चे. G1 इंद्राश्च ते गुण: सर्वे. — b) G6 होर्चे. K (except K1) B Da D2.4.5 चापि (for चैच). S1 K D2.5 महाबल: (for मनो). — c) S1 K1 G8 M अस्य; Ñ3 स्यात् (for अच). — d) Ko Da D5 M5 स (for सं-). K8 संभवेदिति (of. 13d); G8 भविष्यति; G6 समप्यताम्.

15 °) K (except K1) D2.5.6 T2 G M1.5 तस्कृत्वा (cf. 16°). — °) \$1 K1 पुरंदर: (for शत°). — °) Ko. 2.8 D1.2.4 शंसित°; Ñ8 तपसंश्रितं (cf. v. l. 1. 1. 2, 53; 11, 3 etc.).

16 T1 (hapl.) om. 16°-17^d. — °) Ko. 2.8 B (except B1) Da atte ° (of. v. l. 1, 6, 21 etc.) — After 16, D3 G (except Gs. c) ins.:

काइयपः।

केन कामेन चारब्धं भविज्ञहों मकर्म च। याधातध्येन मे बूत श्रोतं कौतृहरूं हि मे। वास्त्रिल्याः।

अवज्ञाताः सुरेनद्रेण मूदेनाकृतबुद्धिना । ऐश्वर्यमदमत्तेन सदाचाराश्विरस्यता । तद्विचातार्थमारम्भो विधिवत्तस्य काइयप । [Da कृत्यप उवाचः]

17 Ti om. 17 (of. v. l. 16). Di repeats 17^{ab} with v. l. (see below). — a) Ki B (Bi m as in text) Da Di.4 (second time) अथ ते तं महारमानं. — After the repetition of 17^{ab}, Di reads (for the first time) 22^{ab}. — d) Ki Di Gi. s °एवंसिदं वज:.

18 Bofore 18, G2.8 ins. प्रजापति:. — °) Ši Ki Ñ Vi D (except Da D4.5) T M8.4 हुंद्रार्थे.

19 °) Ñ1,2 V1 B (except B1) Da Dn D1.8.4.6. प T1 हिन; D2 न च; G2.2 चैव (for चन). M2.4.5 वै (for अयं). — d) K2 Ñ1.2 V1 B D T1 M1.2 वे (D5 अपि); T2 G4-6 हि; G2.2 न; M2.4.5 अयं (for मे). T2 G2-6 भवेदिति (G8 क्यां).

20 *) Ts Gs. 5 पतत्रीणां भवेष्ट्रेष्ठः. — 5) Bs M1

348*

एवग्रुक्ताः कश्यपेन वालिखल्यास्तपोधनाः ।
प्रत्यूच्रिमसंपूज्य ग्रुनिश्रेष्ठं प्रजापितम् ॥ २१
इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्वेषां नः प्रजापते ।
अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्रायमीप्सितः ॥ २२
तिददं सफलं कर्म त्वया वै प्रतिगृद्धताम् ।
तथा चैव विधत्स्वात्र यथा श्रेयोऽनुपश्यिस ॥ २३
एतिसन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥ २४
तपस्तम्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्तारं ताग्रुवाचाथ कश्यपः ॥ २५
आरम्भः सफलो देवि भवितायं तवेप्सितः ।
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिश्चवनेश्वरौ ॥ २६
तपसा वालिखल्यानां मम संकल्पजौ तथा ।

भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ ते लोकपूजितौ ॥ २७ उवाच चैनां भगवान्मारीचः पुनरेव ह । धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः ॥ २८ एकः सर्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यति । लोकसंभावितो वीरः कामवीर्यो विहंगमः ॥ २९ शतऋतुमधोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः । त्वत्सहायौ खगावेतौ भ्रातरो ते भविष्यतः ॥ ३० नताभ्यां भविता दोपः सकाञ्चाचे पुरंदर । व्येतु ते शक्र संतापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि ॥ ३१ न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः । न चावमान्या द्पीचे वाग्विषा भृशकोपनाः ॥ ३२ एवसुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कश्चिविष्टपम् । विनता चापि सिद्धार्थो वभूव स्रुदिता तदा ॥ ३३ हैं रे विनता चापि सिद्धार्थो वभूव स्रुदिता तदा ॥ ३३ हैं रे विनता चापि सिद्धार्थो वभूव स्रुदिता तदा ॥ ३३

इंद्रोपि. $G_{2.8}$ °बलवीर्य'. D_{5} इंद्रोयं बहुविक्रमः. — ") $\tilde{N}_{1.2}$ V_{1} B D (except $D_{2.5}$) T_{1} अस्य; T_{2} चास्य (for चैव). — ") K_{0} याचितु:; $K_{2.3}$ °चितुं; D_{2} °चितः.

21 ") K (except K1) D2 कड्यपेनैवसुक्तास्ते. — ⁸) Ko. 3 No. 3 Da Das वालि (cf. v. l. 1, 6, 16 etc.). K D2. 5 तपस्वन:. — ") B Da D4. 6 G2. 3 M1 "संप्रेक्ष्य.

22 Before 22, K1.3 Ñ V1 B D T1 M1 ins. बाल (B Da °लि) खिल्या ऊचु: (Ñ8 D1 °ल्य उवाच). — For D4 cf. v. l. 17. — ") K2 'शंय; Dn 'शेंयं; M2 'शों य:. — ") D5 कृतोसाभि: प्र'; M1 कृत: सर्वे: प्र'. — ") Ś1 K1 G1 'शं:; K2-4 D2 'शें.

23 Cf. Suparn. 1. 3; 2. 5, 6. — ab) M1 transp. तिदंदं and सफलं. Ś1 K1.3 सकलं. K0 एतत्; Ñ1.2 V1 Dn D1.8.4.6.7 T1 एव; B तु; Da G1 च (for वै). Ñ3 'दं सगुणं कर्म सफलं प्र'. — ') Ñ V1 B D (except D1) T1 G1.4.5 M5 चैवं (B4 एव च). — a) B4 D4 M1.5 'यो भविष्यति.

24 Before 24, Śi (with prefixed औ) Ta G1.4 M ins. स्त:; Ko.s.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.2 सौतिर; K1 शीवस्त:; K2 Ñ3 B2-5 Da D5 स्त उ°. — a)=1.8.5a; 15.1a. — d) In Śi, the portion from यशस्तिनी up to सेवर: (1.28.5b) is lost on the missing upper half of a fol. (25b).

26 Ši missing. — ab) Bs transp. सफल: and भविता. G1 विनतेयं; G2 वितेयं (sio). Ñ1.2 V1 Dn D1.8.6.7 वस्तवयेप्सि; D4 वस्तवे. G8 भवितेयं तवेप्सितं.

27 Śi missing. — a) Ko.2.3 B (except Bi) Da वालि (cf. v. l. 1, 16, 21 etc.). — b) T2 G4.5 M2.4.5 eq त:. G3 M1.3 थथा. — c) D5 M1.3 भागे; G1 वाहू. — d) G1 हो (for ते). Ñ V1 B5 Dn D1 T1 ग्रेलोक्यपू ; D2.3.6.1 T2 G4-6 M2.4.5 ग्रेलोक्य(D2 ते लोक)विश्वतौ; D4 लोकसुपू (for ते लो).

28 Si missing. — b) Ñi.2 Vi B D (except D2.5) Ti Gi M क्ह्यप: (for भारीच:). K (except Ki) Di.5 Ti द्वि (for द्व).

29 °) N (Śi missing) Gs Mi एती (Ds ते); Gi एप:; Gi एतत्. — b) N (except Ds; Śi missing) Gi.s Mi °द्यतः. — Ds om. 29°-30°, Mi om. 29°°. — °) N (except Ds; Śi missing; Ds om.) Ti Gi.s वितो वीरो. — °) K Ñi Bi-s.4 m Di कामवीर्यो; Ñi.i Vi Bi. 6 Da Dn Di.s.4.6.7 Ti Gi.s क्यों (Ds पो). N (except Ds; Śi missing; Ds om.) Ti Gi.s विहंगमी.

30 Si missing. Ds om. 30 (cf. v. l. 29). — a) G2.3 'तुमुवाचाथ. — Before 30°d, G1.6 M (except M1) ins. काइयप:. — b) G5.6 M2-5 'त्सलायो. Ñ1.2 V1 B D (except D2; D5 om.) T1 'यो महावीयों (Dns 'री). — d) B (B1m as in text) Da ती; D2 व (for त).

31 Si missing. — °) Ga. 5 वै (for ते). — °) M ह्येतु. Ga. 8 ते ह्येतु हा. Ga संत्रासात् (for संतापस्). — d) Da स्वभिद्धों वै.

32 Si missing. — ") De "वं तथा. — ") Bs (m as in text). 6 Ds विप्राक्षे (Bs m त्यांक्षे). — ") Ñi.s Vi

C. 1. 1469 E. 1. 31. 34 K. 1. 31. 37 जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा । अरुणस्तयोस्तु विकल आदित्यस्य पुरःसरः ॥ ३४

पतत्रीणां तु गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यिषच्यत । तस्येतत्कर्म सुमहच्छ्र्यतां भृगुनन्दन ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तर्विशोऽध्यायः॥ २७॥

२८

सूत उवाच ।

ततस्तस्मिन्द्रिजश्रेष्ठ समुदीर्णे तथाविधे ।

गरुत्मान्पक्षिराट् तूर्णं संप्राप्तो विबुधान्प्रति ॥ १

तं दृष्ट्वातिबलं चैव प्राकम्पन्त समन्ततः ।

परस्परं च प्रत्यन्नसर्वप्रहरणान्यपि ॥ २

तत्र चासीदमेयात्मा विद्यद्गिसमप्रभः ।

भौवनः सुमहावीर्यः सोमस्य परिरक्षिता ॥ ३

B D (except D2) T1 वाग्वज्ञा.

33 Śi missing. — Before 33, Ta Ga (with prefixed आ).a.c M ins. सूत:. — a) Ñ Vi D (except Da Da) Ti तथा.

35 Śi missing. — ") Ki Da M 'त्रिणां. Ko Ñ Vi Ba. b (except Da D2) Ti च (for तु). K² Ñi. ² Vi B (except Bi) D (except Da D1) T² Gã. ब गर्डं; Nilp as in text. — b) Kã Ñã Da 'विच्यते; Ki Ñi. ² Vi Ba Dn Di-3.6 Ti G².3 Mi 'विचत; Mā 'भिवच्यते. — Ñi B Da Da road 35° after सूत उ° (resp. its v. l.) of the foll. adhy. — °) M².4 तस्य तत्. G6 transp. क्रमें and सु°.

Colophon. Śi missing. — Sub-parvan: Ñ Vi Bi. 3. 5 D3 S (except Ti) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ Vi Bi. 3. 5 D3 G2. 3 add सीपर्ण. K (except Ko) B2.4 Da Dn Di. 2.4-7 (om. the sub-parvan name) mention only सीपर्ण. — Adhy. name: Ko. 2.4 D2 बाह्मणसाहात्रयं; K3 G3 गरुडोत्पत्ति:; D5 बाह्मणवचनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 marg. sec. m. 25; Ñi. 2 Vi Dn3 31; Bi 30; B2 D3.4 (marg. sec. m.). 5 29; T2 24; G M 14 (G2.3 16; G6 M3 15). — S'loka no.: Ñ3 Dn 35.

28

1 In S1, 1-5^b is missing (cf. v. l. 1. 27. 24).

— T2 G5 om सूत 3°. Ko. 8.4 Ñ V1 B1 Dn D1-8.7

स तेन पतगेन्द्रेण पश्चतुण्डनसैः श्वतः ।

मुहूर्तमतुलं युद्धं कृत्वा विनिहतो युघि ॥ ४
रजशोद्ध्य सुमहत्पश्चवातेन खेचरः ।
कृत्वा लोकान्निरालोकांस्तेन देवानवाकिरत् ॥ ५
तेनावकीणा रजसा देवा मोहम्रुपागमन् ।
न चैनं ददशुख्लना रजसामृतरक्षिणः ॥ ६
एवं संलोडयामास गरुडस्निदिवालयम् ।

सौतिरु°; K1 T1 G1-1.0 M सूत: (G2.3 with profixed श्री); Ds सौति:. — After सूत उ°, Ñ1 B Da D1 read the last line of the foregoing adhy. — ") G1.5 तत:; Gs तसात् (for तसान्). B3 शृगुश्रे"; T2 ऋषिश्रे". D3 G (except G3) M5 "g:. — ") K0.2 समुख्योभे; K3 B1.8.4 (m as in text) D2.4 Arjp ("apapāṭha") "हिष्टे; D3 T2 M4 दीर्ण: (G2 दिते); Cd as in text. D3 तथाविध:; T2 G (except G2.3) महाबल:; M2.1.5 महाबले; M5 "बले. — " Ñ V1 D (except Da D2.4) T1 गरुड: प°. G2.3.6 "सान्थ (G6 "पि) संप्राप्तो जवेन विव्र".

2 Si missing. — ") Ko. 1. 8. 4 Ñ 8 D 2. 5 चापि (for चैंच). K2 ह्यू प्रतिबक्तं चापि. — ") B D (except D2) T1 सुरास्तत: (for सम"). — ") Cf. 1. 26. 29° d. Ñ 1. 2 V1 B D A Dn D 1. 3. 4. 6. 7 T1 G1 M1 "णान्युत (Da1 "ण: अुत:); D6 "णैरपि; G3 "णान्युषि; G6 "णा युषि.

3 Cf. Suparp. 23. 1, 2. — Śī missing. — °) K2 भौनामा; Ñ1.2 Vi B D (except Da D1.2) T G1-3 Cd भौमन:. — °) G4.5 सोम: सोमस्य रक्षिता.

4 Si missing. — b) Ks N Vi D (except Da Db)
Ti Gi ैनलक्षत:; M ैतुंदेन विश्वत:. — °d) Ki मुहूर्त
तुमुलं. Ko.2-4 D2.5 कृत्वा सुनुम(D2.6 ैमु)लं युद्धं
मुहूर्तविह ै.

5 %1 resumes with 5° (of. v. l. 1. 27. 24). — °) %1 देवान् (for लोकान्). M लोकं निरालोकं.

6 °) B Ds T1 G2 °कीर्ण- - °) G4-6 समा(G6 उपा)विश्वन्. - °) Ñ1.2 V1 B1.2 Dn D6 T1 G1 चैवं.

7 °) Si K (except Ks) Dus Di.4.5 स छोड °; 8 (except Ti) सं(Mi.5 स)छोड °. — b) Ko.2 Bs Ds त्रिदशास्त्रं; Ki Gi.4-6 M 'स्थान्; T2 G2.8 Ms (before

पश्चतुण्डप्रहारैश्च देवान्स विददार ह ॥ ७
ततो देवः सहस्राक्षस्तूणं वायुमचोदयत् ।
विक्षिपेमां रजोष्ट्रष्टिं तवैतत्कर्म मारुत ॥ ८
अथ वायुरपोवाह तद्रजस्तरसा बली ।
ततो वितिमिरे जाते देवाः शकुनिमार्दयन् ॥ ९
ननाद चोच्चेवेलवान्महामेघरवः खगः ।
वध्यमानः सुरगणेः सर्वभूतानि भीषयन् ।
उत्पपात महावीर्यः पश्चिराट् परवीरहा ॥ १०
तसुत्पत्यान्तरिश्चस्यं देवानासुपरि स्थितम् ।
वर्मिणो विबुधाः सर्वे नानाशस्त्रेरवाकिरन् ॥ ११
पट्टिशैः परिषैः शूलैर्गदाभिश्च सवासवाः ।
धुरान्तेर्ज्वलितैश्चापि चक्रैरादित्यरूपिभः ॥ १२

नानाशस्त्रविसर्गश्च वध्यमानः समन्ततः । कुर्वन्सुतुमुलं युद्धं पिक्षराण्न व्यकम्पत ।। १३ विनर्दिश्चव चाकाशे वैनतेयः प्रतापवान् । पिक्षाभ्यामुरसा चैव समन्ताम्याक्षिपत्सुरान् ।। १४ ते विश्विप्तास्ततो देवाः प्रजग्मुर्गरुडार्दिताः । नखतुण्डश्वताश्चेव सुसुवुः शोणितं बहु ।। १५ साध्याः प्राचीं सगन्धर्वा वसवो दक्षिणां दिशम् । प्रजग्मुः सहिता रुद्धैः पतगेन्द्रप्रधिताः ॥ १६ दिशं प्रतीचीमादित्या नासत्या उत्तरां दिशम् । मुहुर्मुहुः प्रेक्षमाणा युध्यमाना महौजसम् ॥ १७ अश्वश्वनन्देन वीरेण रेणुकेन च पिक्षणा । श्वर्थनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः ॥ १८

C. 1. 1458 B. 1. 32. 18 K. 1. 32. 19

corr.) 'दशालयान्. — ') M 'प्रहारेण. Ñ1.2 V1 B2.4 D (except Da D2.5) T1 तु (for च). — ') T2 G3.5 transp. देवान् and स. G2.8.6 च (for स). Ś1 'वान्विप्रद'. T2 G4-6 M1 विरराद.

8 °) K2.4 D6 'मनोद्यत्; G2.3 'मथानुवन्. — °) Ko.2.4 प्रक्षिप; G2.3 क्षप्य. Si B Da D4 एतां; K1 D8 एनां (for इमां). — d) Ñ V1 B4 Dn D1 T1 M तवेदं; D8.6.7 G2.3.6 'देवं; G1 'दैव.

9 Before 9, Bs ins. सौतिरु°. — 4) K1m दाशुमथा°; G1 दाशून्यमर्द°. Ś1 K1 Ñ3 Ds-5 T G M1.3 अर्दयन्.

10 °) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D T1 उद्ये: स (for चोचे:). — °) Ś1 महाघोरतर:. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 °घ इवांबरे. — K2 om. 10°°. — °) B8 °युध्यमान: (m as in text).

11 a) Ñi. 2 V1 D (except Da D2. 5) M2. 4. 5 समु°; G2-5 तमुपेत्यांत°. M2. 4. 5 क्षं तं. — od) Ko धाः भाकीनीनारूपैर°.

12 a) G (except Gs) M (except Ms) पृष्ट्सै:. Mi सुसके: (for परि°). — °) Ñ Vi Bi.s.s D (except Da Di.s.s) T2 Gi.s.s.s Mi क्षुरप्रेट् (Bim क्षुरासी:); Bi Ti Gi 'रप्र-; M2-5 'राप्रेट्. K D2.5 चैच; M2-4 चापि. — Ks (? hapl.) om. 12^d-15°. — d) M (except Mi) प्रासे: (for चक्रै:). B2.8.5 Da Di चक्रिशांदि°. Ko.2.4 D2.5 M2.5 'रासंनिभे:.

13 Ks om. 13 (cf. v. l. 12). — ") G2.3 विसोक्षेश्व. Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 तै:; Ñ3 G6 M1.8.5 तु (for च). — °) K2 D4 G2 स (for सु.). K0.2.4 T1 -तुमलं.

14 Ks om. 14 (cf. v. l. 12), — ") Ś1 K1,2 विनद्न; Ñ1,2 V1 B1-8,5 m Da Dn D1-4.6.7 T G1.4.5 M1 निर्देहन्; Ñ8 विवर्दन्; B1 निरुध्यन्; B5 निरुध्यन्. B3 T2 G1.4.5 "काशं. D6 नदन्विहिश्ववाकाशं; G2.3 विनर्देशवाकां; G6 M3 विनिर्देहिश्ववा". — ") Ñ V1 B (except B5) D (except D2) T2 G6 ह्यक्षिपस; T1 पिश्वराट.

15 Ks om. 15^{abo} (of. v. l. 12). — a) T2 G4.5 तेन क्षि. G6 क्षा: सुरा: सर्वे. — b) Ñ1.2 V1 B (B4 marg.) D (except D2.5) T1 दुदुवुर्ग. — b) Ñ5 प्रहारेश्च; G4 क्षतां चैव; G6 हतां चापि. — d) G4.5 प्रसुद्ध: B4 सुद्ध: (m बहु as in text).

16 With 16-7, of. Suparp. 26. 2. — ") Gs ध्या: प्रतीचीं गं". T2 Gs. 8 M2. 4. 5 'चीं दिशं सर्वे. — Ks om. 16°d. — ") Ds जन्मुस्ते स". Ñ1. 2 V1 Dn1. n8 रुद्धा:. — ") M1 प्रतगेन.

17 Cf. v. l. 16. — ") K1 'चीं चादि'. — ') Ś1 K (except K1) Ñ3 D2. t S (except T1 G1) 'खौ (G3 'खा) चोत्त'. — ') K8. t B2. 8. tm Da D2. t 'मानं. K2 Ñ1. 2 V1 B6 D (except Da D2. t) T1 'जस:. K1 'ने महीजसे; Ñ3 T2 G M 'मानम(T2 'स्त्व)नेकश:.

18 With 18-9, cf. Suparp. 23. 3-5. — a) Bi 'श्रक्तंतेन (m as in text); G2 'श्रक्तंतेन. — b) Ñ1.2 V1 B D T G4 पश्चिराट् (D5 सेचर:); cf. 19b, and v. l. 18d. Ś1 घसेन प्रचसेन च (cf. 349* below). — K (K2 marg.) V1 D2.4 ins. after 18ab: Da, after 18:

C. 1. 1489 B. 1. 32, 19 K. 1. 32, 19

उल्कश्वसनाभ्यां च निमेषेण च पश्चिणा ।
प्रकृतेन च संयुद्धं चकार प्रलिहेन च ॥ १९
तान्पश्चनखतुण्डाग्रेरिमनद्विनतासुतः ।
युगान्तकाले संकुद्धः पिनाकीव महाबलः ॥ २०
महावीर्या महोत्साहास्तेन ते बहुधा श्वताः ।
रेजुरश्रघनप्रख्या रुधिरीघप्रवर्षिणः ॥ २१
तान्कृत्वा पतगश्रेष्ठः सर्वानुत्क्रान्तजीवितान् ।
अतिक्रान्तोऽमृतस्यार्थे सर्वतोऽग्रिमप्रथ्यत ॥ २२
आवृष्यानं महाज्वालमर्चिभिः सर्वतोऽम्बरम् ।

पा च पश्चिणा ।

तिहेन च ॥ १९

ततो नवत्या नवतीर्ग्रखानां

कृत्वा तरस्ती गरुडो महात्मा ।

कीव महाबलः ॥ २०

ते बहुधा श्वताः ।

प्रविष्णः ॥ २१

प्रविष्णः ॥ २१

प्रतिज्ञान्तजीवितान् ।

तोऽग्रिमपञ्चत्र ॥ २२

प्रविष्णः सर्वतोऽम्बरम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टार्विञोऽध्यायः ॥ २८ ॥

349* बलाकेन च शूरेण घसेन प्रधसेन च ।
D5 om, 18^{cd}. — Ñ3 S (except T1 G1) transp. 18^{cd} and 19^{ab}. — °) Ś1 K (K2 marg.) श्रसनेन (K2 orig. क्रकचे°). Ś1 Ñ3 वीरेण. — ^d) K4 प्रवनेन; Ñ3 B1m.8 (m as in text) Da G1 प्रती°; D1 T1 प्रत°. — After

18°a, Ñs ins.:

350* सुपर्णन च शूरेण श्वसनेन च पिश्वराह ।
19 Cf. v. l. 18. — Ši Ki.4 om. 19ab. — Ña S (except Ti Gi) transp. 18cd and 19ab. — b) Ko.2 De Ms.4 निर्मि. Ñi.2 Vi B D (except Ds) Ti Mi.s.6 पिश्वराह; Gi पित्रणा (cf. 18b). — c) Ši Ki प्रजनेन; Ko.2 प्रजंधे (cf. Ks D2 below); B Ds.4 पुरु; Da पुरु; D5 प्रविधे ; G2.3.6 वर ; G4 Mi प्ररुचे. Ñi.2 Vi B Da Dn Di.3.4.6.7 Ti संग्रामं; Ña G2.3 Ms संरु(G2 क्र)द्धं. Ks D2 प्रज(D2 जं)धेन समं युद्धं; K4 प्रभंजनेन सं. — d) Ñi.2 Vi D Ti पुलिनेन (D2 as in text; D3.4 पुरु; D5 पुरु ;); B (except Bi) पुलि .

20 a) T2 G4.5 पक्षतुंडाग्रनखें:. — b) D5 G2 अहनत्; G4.5 अभ्यहन्. S1 K (except K4) Ñ3 Da D2 °तात्मज:. — c) K2 Ñ3 Da °काल-. G2.8 युगांतेनातिसं°. — d) Ñ1.2 V1 B D (except Da D3.5) T1 प्रतप: (for महा°).

21 a) K2 Ñ2.3 D (except Da D2.4.5) S महाबला (for 'वीर्या); cf. 1. 1. 163°. Ñ3 S (except T1) महावीर्या:. — b) G2.3 M बहुश:. — c) M (except M1.5) रेजिरेभ . B1 'भ्रचयम'. — G2 om. 21d-23°. — d) G4.5 'विवर्षि'.

22 G₂ om. 22 (of. v. l. 21). — ^a) Da तान्द्रद्वा. — M₄ om. 22^b-23^a. — ^a) K₁ सर्वत्र.

23 Ds om. 23; Dr 23ca; G2 23ab; M4 23c.

— a) T2 G1 "उचार्छ:. — b) K1 Ñ1 V1 B Da D4 G1 M1
"तो दिशं. — ") G1 M (except M1) दीसांछुं. — a) K2
G4.6 M1 घोर-; Ñ1 V1 B1-8.5 Da भीम-; Ñ2 B4 Dn

D1.3.4.6 T1 चंड-. G2.3 घोरवी(G2 °मी)र. -- After 23, G (except G3.6) ins.:

351* नभः स्पृत्तन्तं उवालाभिः सर्वभृतभयंकरम् । 24 Cf. Suparp. 26. 4. — ") Śi K Da Di. 3. 5. 7 Ti

24 Cf. Suparn. 26. 4. — ") Si K. Da Di. 3. 5. 7 11 Mi. 3 Nilp Cd नवस्यों न"; D2 Mi. 5 "स्यां न". Gi. 2 नवित्तं मु". — ") Ñi. 2 Vi B D (except D2. 6) Ti "स्वा महास्मा गरुबस्तर(Ñi. 2 Vi Dn Di "प)स्वी. — After 24°, D5 ins.:

352* मुखं सहस्रं स चकार पक्षी नदीयुतं विद्विताशहेतोः। महायुतेस्तैः सबलैर्महास्मा तमग्निमिद्धं शमयांचकार॥

— °) \$1 K1 ततः (for नदीः). G2.3 M1.5 समानीय. T2 G1.4.5 M (except M1.5) समस्तैः. — d) \$1 K1 D1 G6 स (for सु.). M1.3 m.5 ततः समा °. \$1 G3 M1.5 जलेन. 25 °) Ñ1.2 V1 B3 m.4 G1-3 समावृणीतः; B4 m °स्तनोतः; Cd as in text. B1 पक्षर ° (m as in text); D5 पिक्षर °. — °) G1 M(except M1.5) स (for प्र-). T2 G5 M2.4 वपुरत्मन्हपं; G2.3 व(G2 स)पुरस्म ऋष्ं. M1.5 अर्थ (for अल्पं). — d) M1.3 °प्रणाइय; M3 (inf. lin.).5 °प्रणाइयं.

Colophon om. in Dn1. — Sub-parvan: Ñ V1 B1.3.5 S (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V1 B1.3.5 G2 add सीपणे. Si K B2.4 D (Dn1 om.) (om. the sub-parvan name) mention only सीपणे. — Adhy. name: K0.2.4 D2.5 देवराजपराजयः (K2 om. राज; D5 om. परा); K3 विश्वचराजयः; G1 सोमरक्षनिरासः; M1.3.5 वैमतेययुद्धं. — Adhy. no. (figures, words or both): Si illegible; K8 sup. lin. sec. m. 26; Ñ1.2 V1 Dn3 32; B1 31; B2 D3.4 (marg. sec. m.).5 30; T2 25; G M 15 (G2.8 17; G8 M3 16). — S'loka no.: Ñ8 Dn 25. — Aggregate s'loka no.: Dns 1469.

सूत उवाच।

जाम्बूनद्मयो भृत्वा मरीचिविकचो ज्वलः ।
प्रविवेश बलात्पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ १
स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यद्मृतान्तिके ।
परिश्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मयम् ॥ २
ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् ।
घोररूपं तदत्यर्थं यत्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ ३
तस्यान्तरं स दृष्ट्वेव पर्यवर्तत खेचरः ।
अरान्तरेणाभ्यपतत्संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह ॥ ४
अधश्रकस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्यती ।

29

1 K1 T2 G1-3 M5 om. सूत उ°. Ś1 T1 G4-6 M1-4 सूत:; K0.8.4 Ñ V1 B1 Dn D1-3.7 सीतिरु°; D6 सीति:
— ") Ś1 K ततो जांबूनदो सू°. — ") Ñ1.2 V1 B1 D (except Da D1.2.5) T1 "निकरोज्जव"; Ñ3 T2 "कनकोज्जव".
Ś1 G (except G6) "ज्ञ्चलन्. — ") T2 G4.5 ज्ञांबात्पक्षी; M1.5 महाप°; M2.4 महान्प°. Ś1 K D2.5 विवेश बलवान्पक्षी. — ") K0 वातवेग:; B5 T G1 M2.4 वायु°.

2 Cf. Suparp. 25. 3, 4. — d) र्रेड धुरघा°. Ko Ta Ga "मयोमयं; Cd as in text.

- 3 °) Ñs B4 उविक्रतार्क'. M1.8 (inf. lin.).5 सोमं (for घोरं). b) G2 corrupt. G3.0 किंकिणीजालसंदृतं. ') K2 D5 T2 तदा; T1 'शा (for तत्). Ñs घोररूपिणमत्यर्थ. d) Ś1 K1 वि' (for सु'). D5 यहाइंवेस्तु नि'.
- 4 °) Ś1 K1 M5 तत्; G1 तु (for स). °) Ś1 K1 अरा अरेणा (!); Ñ8 Da D6.7 T अवां(Ñ8 °नं-; T1 °त्रां-; T2 °थां)तरे °; D5 आरांतरे सो °; G2 परिभ्रमक्रभ्य °; G3 चिरंतरे °. व) G1-8 M °श्चिमांग:. K1 G5 च; K4 D5 हि (for ह).
- 5 K4 reads 5^{ab} after 6^{ab}. ^a) D1.3.6.7 T1 G2.3 अंतश्व. D2 T2 G1.4-6 चेवास्ता; D5 चेवाथ. ^b) K8 Da1 D2.6.7 T G2 M1.8.5 महाद्युति:. ^c) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 G2 महावीयों; T2 G1.4-6 M2-4 कायो. ^d) D2 M5 टीघें; G2 तेजसो.

6 °) Ñ1.2 V1 B Dn D1.8.4.6.7 T1 'घोरो ; Da 'वीरो.

- b) Ñ1.2 V1 B2.8.5 D (except Da D2.8.5) T1 G2 M5
निसं. ई1 Ko.1 तप्(ई1 भ)स्विनो. - ') B Da असृत-

२९

विद्युजिह्वां महाघोरां दीप्तास्या दीप्तलोचनां ॥ ५ चक्षुविंपां महावीयां नित्यकुद्धां तरिस्वनां । रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श ग्रुजगोत्तमां ॥ ६ सदा संरव्धनयनां सदा चानिमिपेश्वणां । तयोरेकोऽपि यं पश्येत्स तृणं भस्मसाद्भवेत् ॥ ७ तयोश्वश्लंपि रजसा ग्रुपणस्तृणमात्रणोत् । अदृष्टरूपस्तां चापि सर्वतः पर्यकालयत् ॥ ८ तयोरङ्गे समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरिक्षगः । आच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ ९ सम्रत्पाद्धामृतं तत्तु वैनतेयस्ततो बली ।

C. 1. 1504 B. 1. 83, 10 K. 1. 83, 11

स्थेव रक्षार्थ. — 4) Šī K Šā Dā a दहतो. Bras Da Da

7 ") B4.5 S (except G2.3 M1.5) संरक्त; D3.7 संस्तृद्ध"; D5 संस्तृभ". — "d) S1 K (except K4) D2.5 अजेन (for भनेन). — After 7, D3 G (except G3.6) ins.:

353* तो ध्व्वा सहसा खेदं जगाम विनतात्मजः। कथमेता महावीयाँ जेतन्या हरिभोजिनौ। इति संचिन्त्य गरुडस्तयोस्तृर्णे निराकरः।

- 8 °) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4.6.7 T1 °ण: सहसावृ°; Ds T2 G M °णंस्तु समा°. °) K0.2 Ñs Ds M1.5 तं चैव; Ñ3m B Da D1 तथ्रासी; G2.3 तो चैव. S1 K1.3.4 अदृष्ट्यूर्व (K8.4 °रूपं) तं चैव; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 ताभ्यामदृष्ट्ररूपोसी; D2 °ष्ट्यूर्वी तो चैव. व) S1 K पर्वतं (K4 पतंतं); D2 पद्मगी. S1 K D2 पर्यलोड्यत्; Ñ1.2.3 m V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 समताड °; Ñ3 समलोल °; D5 च ड्यलोड °; G5 परिकाल °; M1 °चाल °; M5 °पाल °.
- 9 a) B (except Bs) Da D3.5.6 'रंगं. M (except Ms) तयोरंतरमाग (M2.4 'ऋ) म्य. b) B4 'यो महाबलः; G1 M2-4 'यो विहंगमः. ') B1.2.5 Da D4 T M1.5 अच्छि. K3 D2 सहसा (for तर'). d) K1 'मभ्यापत'; B4 'मभ्यहर' (m as in text).

10 G4 om. 10a-11b. — a) Ñ1.2 V1 B8.4 Dn D1.8.0.7 T1 M8 तत्र; D2 G2 तं तु; D5 तं वै; G1 तसात. — b) D6 (hapl.) om. from ततो up to वैनतेय: (12b). G (G4 om.) M तदा (for ततो). B4 महाबङी; T2 प्रतापवान. — c) K2.4 G1 बहुनैव. — a) K1 उत्पाद्य वी.

11 De om. 11; G. om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — a) B

ट्र.१.१९०५ इ.१.१९९५ उत्पपात जवेनैव यन्नग्रुन्मध्य वीर्यवान् ।। १० अपीत्वेवामृतं पक्षी परिगृह्याशु वीर्यवान् । अगच्छदपरिश्रान्त आवार्यार्कप्रभां खगः ॥ ११ विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् । तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालील्येन कर्मणा ॥ १२ तम्रुवाचान्ययो देवो वरदोऽसीति खेचरम् । स ववे तव तिष्ठेयम्परीत्यन्तरिक्षगः ॥ १३ उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः । अजरश्रामरश्र स्थाममृतेन विनाप्यहम् ॥ १४ प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमत्रवीत्।

भवतेऽपि वरं दिश वृणीतां भगवानपि ॥ १५ तं वब्रे वाहनं कृष्णो गरुत्मन्तं महावलम् । ध्वजं च चके भगवानुपरि स्थाससीति तम् ॥ १६ अनुपत्य खगं त्विन्द्रो वज्रेणाङ्गेऽभ्यताडयत् । विहंगमं सुरामित्रं हरन्तममृतं बलात् ॥ १७ तम्रवाचेन्द्रमाऋन्दे गरुडः पततां वरः । प्रहसञ्श्वश्णया वाचा तथा वज्रसमाहतः ॥ १८ ऋषेमीनं करिष्यामि वज्रं यस्यास्थिसंभवम् । वज्रस्य च करिष्यामि तव चैव शतऋतो ॥ १९ एष पत्रं त्यजाम्येकं यस्यान्तं नोपलप्स्यसे ।

Da T1 च (for एव). - b) Sim निर्गत:; Ko धैर्यत:; Ñ1.2 V1 B1 (m as in text).2.4.5 D4 (erroneously) Dn Ds. 4. 7 T1 Arjp ("cintya") नि:सृत:; Ds T2 वीर्यत:; Gs नेगत:. Si Ki.2 Da Di Cd 'हा (K2 Daim 'हा) श्चिर्यत:; Ks D2 'हा स्ववीर्यत: (D2 'वान्); K4 'हा ग्रुचित्रत:. - °) Ñ1.2 V1 B3-5 D1-4.6.7 T1 G8.5.6 M4 आगरछ". — " Ds आस्थाय (for "वार्य). Ña Dn D1.8.7 ततः (for खगः).

12 Do om. up to वैनतेय: (cf. v. l. 10). — a) K1.3.4 Ñ V1 B4 Dn D1-8, 8 T1 M = (for 17). - b) K2.4 B4 समीयिवान. - ") Dai तेन; Das (m as in text) तदा (for तस्य). — 4) Gs. 5 तदा (for तेन). Si (m as in text) Ko ° लोक्येन; S (except T1) °तुल्येन.

13 °) K2 M5 खेचर:; K3.4 D1.3 °र.

14 Before 14°d, B3 ins. ग्रह उ°. — °) Dn D1. 3. 6. 7 S (except M1. 5) अमृत: (G3 °तं) (for अमर:). - After 14, Ks. 4 N V1 B D T1 ins.:

^{354*} पुत्रमस्त्वित तं विष्णुरुवाच विनतासुतम्। [Ñs °च्णुः प्रत्युवाचान्तरिक्षगः.]

15 ") Ñs Ds G1 परि"; Gs प्रत्या". Ko B Da तौ तु; T2 चेव. -- ') K2.3 B2.3 D2.7 T2 G (except G4.5) M1 भवतो. De तु; Ms हि (for 5पि). Ñ1.2 V1 Dn D1.8.6.7 Ti दद्यां. — 4) Si (corr. from वृणोति) K1.3.4 (by corr.) Ñ1.2 V1 B D T1 वृणोतु.

16 ") M2.8 स (for तं). G2.8 वे भगवान. K8.4 Ñ V1 D (except Da D5) T1 विद्या:. - b) D4 G2-5 M2-4 गरुइं तं. - ") Ko Dn1 सके स; Da सकेप; M1. s चके तु (for च चके). -- d) B1.2.5 Da D2.5 G5.6 M2 स्थास्यति; D1 °प्यसि. Ś1 K D5 ख; D8 मां (for तं). - Ks. 4 Ni. 2 V1 B D T1 ins. after 16: G (except Ga.c; all om. line 1), after 357* below:

355* एवमस्विति तं देवमुक्तवा नारायणं खगः। ववाज तरसा वेगाद्वायुं स्वर्धन्महाजवः। [(L. 2) G1.2.4.5 °द्वायुमार्गान्मनोजव:.]

After 16, S (except T1) ins.:

356* तथेत्येवाब्रवीत्पक्षी भगवन्तं सनातनम्। G (except Gs.c) cont.:

357* एतसिक्षेव काले तु भगवान्हरिवाहनः। which is followed by line 2 of 355* above.

17 ") Ko. 8 Ñ1. 2 V1 B D T1 तं वर्जतं; K2 अभिपत्य; No M1. 5 अनुस्प°; T2 G4. 5 M2-4 अथा(T2 तहा)भ्ये°; G1 अनुक्रम्य; G2.2.6 अम्युवे. Ñ1.2 V1 B D T1 खगश्रेष्ठं (D2 as in text; Ds खां चेन्द्रो); M1.5 खिमद्रोपि. K2 G4.5 तु (K2 च) खं (for खां). - b) Ko.4 वज्रेणांस(K4 °ग)मता°; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 T1 °जेंद्रोक्स्य°; Ñs° जात्मस्य°; Ds "जागस्य सा"; Ts Gs. 5 M2-4 "जीवास्य"; G1 "णैवासता"; G2.8.6 M1.6 "णांगे न्य(G2 'स्य; G3 'न्)पातयत्. -- ° d) G2. 8. 6 ° राम (G6 ° मं) सुरान्जित्वा ह °. Ñ1. 2 V1 B D (except D2.5) T1 हरंतमसूतं रोषाद (B1 रोहं) गरुडं पक्षिणां वरं.

18 ") K4 'ऋंदन्; D3.6.7 'सासंत्र्य; T2 M 'साऋ(T2 ैंग)क्य; G1.4.5 'मालोक्य; G6 'माफ्रांत:; Cd as in text. G2.8 अनंतरमुवाचेंद्रं.

19 - Suparp. 27. 6. - Before 19, Bs ins. 1158 3°. — Dr (hap!.) om. 19^{bq}. — 4) Ñ V1 D (except Da D2-5) T1 तवैव च (for तव चै°).

20 a) Ñi.s Vi Dn Di.s.e. T प्तत्; Ds आहं (for एच). र्था Ko.1.8 पक्षं. K2 D2 एक्पक्षं (K2m 'पन्नं). — b) Ko.2.8 Di.2 'स्यांत:. र्श K1 'सक्ष(K1 'हम)से; Ko, 2. 8 Ñs Ds 'erreit (Ñs 't); D1 Ml. s 'erreit; G! न हि वज्रनिपातेन रुजा मेऽस्ति कदाचन ॥ २० तत्र तं सर्वभूतानि विस्मितान्यव्यवंस्तदा । सुरूपं पत्रमालक्ष्य सुपर्णोऽयं भवत्विति ॥ २१ दृष्ट्वा तदद्भुतं चापि सहस्राक्षः पुरंदरः । खगो महदिदं भूतिमिति मत्वाभ्यभाषत ॥ २२ बलं विज्ञातुमिच्छामि यत्ते परमनुत्तमम् । सख्यं चानन्तमिच्छामि त्वया सह खगोत्तम ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि ऊनित्रशोऽध्यायः॥ २९॥

30

गरुड उवाच । सख्यं मेऽस्तु त्वया देव यथेच्छसि पुरंदर । वलं तु मम जानीहि महचासद्यमेव च ॥ १

कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तः खबलसंस्तवम् । गुणसंकीर्तनं चापि खयमेव शतकतो ॥ २ सखेति कृत्वा तु सखे पृष्टो वक्ष्याम्यहं त्वया ।

C. 1. 1523 B. 1. 84. 8 K. 1. 84. 4

'पचते. — After 20°, Ko.4 ins.: 358* तस्याग्रखण्डादभवनमयूरो

मध्ये द्विवक्त्रा भुजगेन्द्रराजी ।

मूले च शत्रुर्नकुलः फणीनां ते वे त्रयः सर्पविषापहा[ः] स्मृताः॥

[abc) = Suparn. 28. 1bcd. — d) Ko तथा च ते जाहक त जाती.

— °) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 च (for हि).
— d) D5 हथथा (for हजा). K1 कथंचन. K2 रुग्जाता
मेस्ति काचन; K4 Ñ1.2 V1 B (except B4) Da Dn
D1.2.4.6.7 T1 रुजा मेस्तीह(K4 मेंगेस्ति) का°; Ñ3 तरकृत्यं मे
कथं°; T2 G4-6 M2-4 चेदना मेस्ति का°; G1 रुजा मम कथं°;
G2.3 M1.5 रुजा हि मम का° (G2.3 किं°). — After 20,
K0.2.3 (all om. line 2) Ñ1.2 V1 B D T1 ins.:

359* एत्रमुक्तवा ततः पत्रमुत्ससर्ज स पक्षिराद् । तदुत्त्रष्टमभित्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुक्तमम् । [Before line 1, Bs ins. सौतिरू°.]

After 20, T2 G M (except M1.5) ins.:

360* इत्येवमुत्तवा गरुडः पत्रं चैकं व्यसर्जयत्।

21 ") Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.8.4.6.7 T1 हुए।नि; D5 ततसं; G2.8 तत्र वै; Go तत्रेव. --- b) Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 नाम चकुर्गरुत्सतः. -- c) B (except B1.3) Da D4 पर्णम् (for पन्नम्). B6 G6 आस्रोक्य. D5 सुपर्णं पक्षमा°. -- a) D6 G2.8 अविद्यति. --- After 21, T2 G (except G8.6) ins.:

361* त्रिधा कृत्वा तदा वज्रं गतं स्थानं स्वमेव हि । [Cf. Suparp. 28. 1°. -- Т2 वृथा (for त्रिधा).]

22 a) Ñ1,2 V1 B1,2,5 Da2 Dn2,ns D4.6,7 तह्यु; B8.4 Da1 Dn1 D1,8 T1 तं ह्या (for ह्या तत्). G3 तं (for तत्). Ñ1.2 V1 B D (except D2,5) T1 महत्(B3 Da सुमहा)श्रर्थ (for अञ्चतं चापि). — °) G1 खगोत्तमिन्दं.

23 Cf. Suparn. 28. 2. — Before 23, K1 Ñs Ds ins. इंद्र उ°; Ñ1. 2 V1 B Da Dn D1. 2. 1. 6. 7 शक उ°; Ds T1 शक:; Ts G1-3. 6 M इंद्र:. — ") Ge वेदि (for विज्ञा). — Bs Gs (hapl.) om. 23bc. — b) Bs. 4 Ds M1. 5 परममुत्तमं. — °) K1 Da D2. 4 T2 G1. 8. 4. 6 M चानंत्य; Ds "त्यंत".

Colophon om. in K3 D2; K2 roads it in marg.
— Sub-parvan: K0.4 Ñ1.2 V1 B1.3.5 S (except T2)
आसीक (v. l. आसिक, असीक); to it K0.4 Ñ1.2 V1
B1.3.5 G8 M8 add सीपर्ण and G1 सोमहरण. Ś1 K1.2
Ñ8 B2.4 Da Dn2 D1.3-7 (om. the sub-parvan name)
mention only सीपर्ण. — Adhy. name: G1 ह्रंबिजय:.
— Adhy. no. (figures, words or both): K0 G2.8 18;
Ñ1.2 V1 Dn8 33; B1 32; B2 D4 (marg. sec. m.).5
31; T 26; G M 16 (G0 M3 17). — Sloka no.: Ñ3
24; Dn 25. — Aggreyats sloka no.: Dn2 1494.

30

1 G (except Gs) ius. before गरुड उ°: M2-4, before 1:

362* इत्येवमुक्तो गरुड: प्रत्युवाच शचीपतिम्। [M2-4 read सृत: before 362*.]

M2-4 om. तरुड उ°. Si Ki G1.4.5 सुपर्ण:; K0.2-4 N3 D2.5 सुपर्ण उ°; D8 T G2.6 M1.5 गरुड:. — °) K0.2-4 D2.5 G3 च (for नु). — d) G2.3 °चानंत(G3 °स)में °.

2 °) G2.6 एव (for एतत्). — °) G1-8 M1.6 स्वगुण'; B (B8 marg.) 'संभवं. Ñs संतोत्मबरू'; G4.6 'तो द्वारमबरुखवं. — After 2°6, G (except G3.6) ins.:

363* अनिमित्तं सुरश्रेष्ठ सद्यः प्राप्तोति गईणाम् । — °) र्था K1 वापि; K4 वैव. — After 2°, G (except Ga 6) ins.:

364* पृष्टेनाम्येन गोपते। वक्तव्यं न तु वक्तव्यं.

C. 1. 1523 B. 1. 34.3 K. 1. 84.4 न ह्यात्मस्तवसंयुक्तं वक्तव्यमनिमित्ततः ॥ ३ सपर्वतवनामुर्वी ससागरवनामिमाम् । पक्षनाङ्येकया शक त्वां चैवात्रावलम्बनम् ॥ ४ सर्वान्संपिण्डितान्वापि लोकान्सस्थाणुजङ्गमान् । वहेयमपरिश्रान्तो विद्वीदं मे महद्रलम् ॥ ५ स्रत उवाच ।

इत्युक्तवचनं वीरं किरीटी श्रीमतां वरः ।
आह शौनक देवेन्द्रः सर्वभूतिहतः प्रभुः ॥ ६
प्रतिगृद्यतामिदानीं में सख्यमानन्त्यम्रुक्तमम् ।
न कार्यं तव सोमेन मम सोमः प्रदीयताम् ।
असांस्ते हि प्रवाधेयुर्येभ्यो दद्याद्भवानिमम् ॥ ७

3 °) $G_{1,2}$ सखे तु. $S_1 \times D_{2,5}$ मतवा. G_2 त्वां सख्ये; G_3 तं संख्या (sic). — °) S_1 द्यारमसंख्वं युक्तं; K (except K_1) $D_{2,5}$ 'सगुणसं'. — °) D_8 'हयमिति तत्वतः.

4 With this and the foll. st., cf. Suparp. 28. 3.

— °) Ko D2 °घरा°; K2.4 °पुरा°; K3 Ñ1.2 V1 B Da
Dn D1.3.4.6.7 T1 °जला°; T2 G1-3.6 M2-4 °नदी°; M1.6

"नगा° (for "वना"). D5 तथैव च ससागरां. — °) K1
पक्षणा ऐक्या; K2 °क्षेनोद्यैक°; K3 Da1 °क्षे ना°. Ñ2.3
(marg. sec. n1.) Dn D3.6.7 यह पक्षण वै; Ñ3 °क्षयाप्यैक°;
D1 वहस्यक्षेण च; D2 S °क्षेणैकेन वै (G4.5 वा); D5
पक्षतावैकया; Cd as in text. — d) Ś1 रवा चात्रैवाव°;
Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 स्वासप्यत्रा°. K4 D5 °त्राविलंबिनं.

5 Cf. v. l. 4. — ") Ñ1 'ताल्लोकान्; $B_{\frac{1}{2}}$ 'तांश्रापि; D_{5} 'ताञ्चापि; T_{2} 'तांश्रीव. G_{2} सर्वान्यतामहान्वापि; G_{3} सर्वान्सदैवता". N_{1} संपीडितान् ("apapātha"). — b) Ñ1 ह्यणंव: स्था". Ñ3 T G (except G1) $M_{1.2.5}$ 'कान्स्थावर-जंग'. Cd as in text. — After 5, Ko.4 ins.:

365* अष्टी भूमीनेव दिवस्नीन्समुद्रान्शचीपते। परः सहस्रान्पर्वतान्वहेयं कामयेथ चेत्। = (var.) Suparp. 28. 3.

6 Si Ki Ds S (G4.5 om.) सृत:; Ko.8.4 Ñ1.2 Vi Bi Dn D1-8.7 सौतिर ; Do सौति: — ") Ñ1.8 Gs M5 'खुन्तवा; K4 T G1-5 M2.4 त्युक्तः. Si K2.4 T2 G बीर: (K2 G2 द). — ") Ko.4 प्राह. — ") Si Ki सबेदेवहितः (K1 'त-) प्रमु:; Ko.2.4 M1.5 'हितं (K2.4 'त-) प्र*; K8 D2 Go M2 (sup. lin. as in text).2.4 'हितं रतः; Ñ1.2 Vi B Da Dn D1.8-7 T1 'वंलोकहितः (Da2 T1 'त-; Dn1 'तं) प्र*; G2.5 'मृतप्रमुं प्रमु: — After 6, K2 Ñ Vi B D T1 ins.:

गरुड उवाच ।
किंचित्कारणग्रुहिश्य सोमोऽयं नीयते मया ।
न दास्यामि समादातुं सोमं कसैचिद्प्यहम् ॥ ८
यत्रेमं तु सहस्राक्ष निक्षिपेयमहं स्वयम् ।
त्वमादाय ततस्तुर्णं हरेथास्निद्शेश्वर ॥ ९

शक्त उवाच । वाक्येनानेन तुष्टोऽहं यत्त्वयोक्तमिहाण्डज । यदिच्छसि वरं मत्तसद्वहाण खगोत्तम ॥ १०

सूत उवाच । इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं कद्रूपुत्राननुसरन् । स्मृत्वा चैवोपधिकृतं मातुर्दास्यनिमित्ततः ॥ ११

366*

शक्र उवाच।

एवमेव यथाध्य त्वं सर्वं संभाव्यते त्विय। [K2 Ñ2.3 V1 Dn D1.3-7 om. शक उ. K2 B3 Da Dn2 D4 एतत् (for एव).]

7 a) Hypermetric! — Ko (om. मे) प्रतिगृह्यताम् (as in text); Śi Ki प्रदेशेतत् (Śi °तम्); Ks. i Ñs Bi-i Da Dz Tz G M प्रगृह्यः; Ks प्रतिगृह्यम्; Ñi. 2 Vi Dn D1.8.4.6.7 Ti संगृह्यः; Bs Ds आ(Ds आ)गृह्यः. — b) Ñi. 2 Vi Bsm.4 D (except Da Dz. 5) Ti सख्यमखंतमुः. — With the foll. two lines, cf. Suparp. 28. 4. — b) Ki. s. i Ñ Vi B D (except Dz) Ti यदि (for तय). — Ds om. 7%. —) Śi Ki से विप्रवाः; Ko से प्रतिषेः; Kz. 4 Dz से प्रतिषे; Ks साते प्रतिः; Bs से प्रां प्रतिषेः; Go से प्रतिषेः; Go से प्रतिषेः से निष्टिं.

8 T1 om. गरुड उ°. Ś1 K1.3 (with prefixed श्री) D3.5 T2 G M गरुड:. — b) G2 मो निर्याखते. — c) Ñ3 त्वथादातुं; D3 T2 G (except G2.3) समापातुं; M1.5 त्वथा दत्तं; M2-4 सखे पातुं. — d) T2 G1.4.5 M कस्यवि.

9 °) Ñs B Da Ds यत्रेदं. Ks यत्र सोमं स°. — °) Ds रक्षिच्येय°. G1 M2-4 ° हं जुमं. — °) Ñs Dn1 Ga.s तमा°; G6 समा°. — °) Т2 G1.4.5 व्रजस्ब; G6 व्रजेथा: (for हरे°). Ñ V1 B2.4 D (except Da D2.2) T1 G1.2.4.6 त्रिवियेशर.

10 T2 om. शक व°. — K2 श्रीशक व°; Ś1 K1 T1 G M1,5 शक:; M2-4 इंद:. — a) Ds.c.1 संतुष्ट:; G4-6 M2-4 तुष्टोसि. — °) Ś1 K1 Ñ2 M1 यदी '; K0.2-4 Ñ1.2 V1 B3 D (except Da D4) T1 G2.4.6 M2-5 यमि '. — d) K (except K1) Ñ1.2 V1 D (except Da D5) T1 G2.4-6 ईशोऽहमपि सर्वस करिष्यामि तु तेऽर्थिताम्।
मवेयुर्श्वजगाः शक्त मम भक्ष्या महावलाः ॥ १२
तथेत्युक्त्वान्वगच्छत्तं ततो दानवसदनः।
हरिष्यामि विनिश्चिप्तं सोममित्यनुभाष्य तम् ॥ १३
आजगाम ततस्तूणं सुपणीं मातुरन्तिकम्।
अथ सर्पानुवाचेदं सर्वान्परमहृष्टवत् ॥ १४
इदमानीतममृतं निक्षेप्स्यामि कुशेषु वः।
स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राश्नीत पन्नगाः॥ १५

अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृति चास्तु मे ।
यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम् ॥ १६
ततः स्नातुं गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत ।
शकोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ १७
अथागतासमुदेशं सर्पाः सोमार्थिनस्तदा ।
स्नाताय कृतजप्याय प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः ॥ १८
तद्विज्ञाय हतं सर्पाः प्रतिमायाकृतं च तत् ।
सोमस्थानमिदं चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा ॥ १९

C. 1. 1542 B. 1. 34. 23 K. 1. 34. 27

Ms तं; T2 Gs सं-; M2.4 स्वं (for तद्). K1.5 खगेश्वर.

11 Si Ki S स्तः; Ko. s. 4 Ñi. 2 Vi Bi Dn Di-3.7 सीतिरु; Ds सीति: — ") Gs. 6 Mi. 5 'स्युक्तं. G2. 3 'चेंद्रं. — ') Ks (before corr.) Ds Ts Gs चैवोपाधि'; Gi. 4. 5 वैरोप'; Gs वचोपाधि'. Cd mentions उपधिकृतं. Gs स्मृत्वोवाचोप'. — ") Si Ki Bs Nilp दास्यं; Gi. 2 'स्पे.

12 Cf. Suparņ. 30. 5. — Before 12, Ñi S (except T1) ins. गरुड उ°. — °) D2 इति तेथितं; Ds. 6. र ख तेथितं; T2 G M1. 6 यथेप्सितं; M2-1 त्वद्थितं. — °) M2. 4 डरगाः श°. — d) A few MSS. अक्षा. B Da Ds महाविषाः.

13 Before 13, Bs T G (except Gs) M1 ins. स्त:.

— a) Ś1 नुगरछंतं; K (except K1) तु गरछंतं; T2 G1

M2-4 न्यगारछक:.

— b) Ds तथा; G M1.5 शको (G1

तदा). K4 भगवाभिदशेश्वर:.

— Ś1 Ko (om. lines 1,

2).1.2 (om. line 3).8 (om. lines 1, 2) Ñ2 V1 D

(except Da) T1 ins. after 13a6: Ñ1, after 13:

367* देवदेवं महात्मानं योगिनामीश्वरं हरिम्। स चान्वमोदत्तत्सर्वं यथोक्तं गरुडेन वै। इदं भूयो वचः प्राह भगवांस्त्रिदशेश्वरः।

[(L. 2) Ñi. 2 Vi Dn (except Dn2) 'दत्तं चार्थे. Si Ki. 2 बदुक्तं.]

— d) Ks *स्वभाषत; K4 'नुभाषत; D8 'नुभाषितं; D4 *स्वगुरुवानः

14 b) T2 G (except G1.8) 代而命. — After 14ab, G (except Gs.e) ins.:

368* विनयावनती भूत्वा वचनं चेदमझवीत्।

गरुषः । इदमानीतमसृतं देवानां भवनान्मया । प्रशाधि किमतो मातः करिष्यामि श्रुभव्रते ।

विनता । परितुष्टाहमेतेन कर्मणा तय पुत्रक । अजरक्षामरस्रैव देवानां सुप्रियो भव । — After 368*, G2 ins. 371* (of. v. l. 18). — od) G4-e transp. सपीन् and सवीन्. B1.2 (both marg. as in text). 2 m D1-1.7 T1 'हवान्; B2 'हर्पवान्; G4.5 'हर्प'; Cd 'प्रकृष्टवान्.

15 With this and the foll. st., cf. Suparņ. 29. 1, 4. — Before 15, K4 ins. तरु उ°; B3 सुपर्ण उ°; G1.6 तरु:. — b) B4 D8 T1 निक्षिप्या°; B6 T2 G M 'शिपा'; Da नि:शिप्या°. K2-4 B4 D (except Dn) G2 च (for a:). — ') Ś1 K1 'युक्ताश्च; K4 'संपन्ना:. — d) Ñ3 'त सन्ता:. — After 15, Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 ins.:

369* भवजिरिदमासीनैर्यंदुक्तं तद्वचलदा।

16 Cf. v. l. 15. — a) M1.5 a मे माता. — b) M2-4 बोस्तु. M1.5 के (for मे). — b) T2 तामग्र; G2.3 तामग्रा. — d) B2 त्वमोधं (m as in text); T2 G2.3 तथा मे; M2.8 (m as in text) वचनं (for बचो मे).

17 Before 17, M2-4 ins. स्त:. — b) Ms transp. अत्यु° and तं. B1.2 'शेति च. — ') Ko.3.4 D2 G1 M 'मादाय.

18) M1.5 पुन: (for तदा). — d) Ge M1.5 हृष्टाक्ष (for मह्'). T कृतकीतुकसंगला:. — After 18, K2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D2) ins.:

370* बन्नैतद्मृतं चापि स्थापितं कुशसंस्तरे । [K2.4 B D4.8 यतस्तद्°; Da यच्छतस्तद्° (sio).]

G1.4.5 ins. after 18: G2, after 368*:

371* परस्परकृतद्वेषाः सोमप्राशनकर्मणि । अद्यं पूर्वमद्यं पूर्वमित्युक्तवा ते समाद्रवन् ।

19 4) \$1 K1 T2 G1 कायाहतं. \$1 मंदा: (for सपी:).
—) G6 काकमाया . B5 हतं (m as in text). K4 Da
T1 M1.8.5 यत्; T2 G3-5 तं (for तत्). —) \$1 sup. lin.
रससं. —) D5 सपी: (for दभीन्). \$1 K (except K4)
Ñ3 D2 G1 तान् (for ते).

20 4) Ñ Vi B Da Dn Di.4-1 क्रिशा क. Śi Ki

[161]

अभवंश्वामृतस्पर्शाहर्भास्तेऽथ पवित्रिणः ॥ २० ततः सुपर्णः परमप्रहृष्टवा-न्विहत्य मात्रा सह तत्र कानने। भ्रजंगभक्षः परमाचितः खगै-

रहीनकीर्तिर्विनतामनन्दयत् ॥ २१ ्इमां कथां यः शृणुयानरः सदा पठेत वा द्विजजनग्रुख्यसंसदि। असंश्रयं त्रिदिवमियात्स प्रण्यभा-षाहात्मनः पतगपतेः प्रकीर्तनात् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिशोऽध्यायः ॥ ३०॥

३१

शौनक उवाच। भुजंगमानां शापस मात्रा चैव सुतेन च। विनतायास्त्वया प्रोक्तं कारणं स्रतनन्दन ॥ १ वरप्रदानं भर्त्री च कद्रविनतयोस्तथा। नामनी चैव ते ब्रोक्ते पक्षिणोर्वेनतेययोः ॥ २ पत्रगानां तु नामानि न कीर्तयसि स्रतज ।

प्राधान्येनापि नामानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ३ स्रत उवाच। बहुत्वाम्नामधेयानि भ्रजगानां तपोधन । न कीर्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे शृषु ॥ ४ शेषः प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम् । ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनंजयौ ॥ ५

Ñ1.2 V1 B Da1 Dn2 D5 G4 जिह्ना:. D3 ततो भवद्विधा जिहा. — °) K1.2 Da D1.2.7 G1.2 M2.5 'स्पर्शा: K8 'तस्यांशा:; G8 'मृतास्वादात्. — ") K1 कुशा: (for दर्भा:). Śi K (except Ks) Da De Gs (sup. lin.) तेन: Ñs Gi से च; Ds. 6. 7 तेपि; Ds ते त. - After 20, Ks. 4 Ñ V1 B D ins.:

372* एवं तद्मृतं तेन हृतमाहृतमेव च। द्विजिह्नाश्च कृताः सर्पं गरुडेन महात्मना। After 20, G (except Gs. e) ins.:

^{373*} नागाश्च वञ्चिता भूत्वा विसुज्य विनतां तदा। विषादमगमंस्तीवं गरुडस्य बलात्प्रभो।

21 4) Ko. 2. 8 Da 'H: Ng'; N V1 B (except B3) Dn D1.4.5.7 T2 G2-5 M1.3.5 'प्रहर्षवान्; D3.6 'मं प्रहर्ष'; Ge भ: प्रहर्पात्. — ") T2 'त्रा सहित: स का . De. 7 देव-(for तन्न). — °) K1 G2.5 M1.5 'पक्ष:. G2 खग:. — d) D4 अक्षीणकी.

22 Ds om. 22. — 8) Ks पठेत्तथा द्वि. Ñ1.2 V1 B D (except D2; D8 om.) G5 द्विजगणमु. — d) D6.7 खन° (for पतन°). — After 22, Ko.4 ins. two st. (phalas'ruti) given in App. I (No. 17).

Colophon, Sub-parvan: N V1 B1-8.5 Dn D1 S आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 Bs G1.8-5 add सोपर्ण. B1-4 Da Ds (om. the sub-parvan name) mention only सीपर्ण. - Adhy. name: Ka सुपर्णवरितं; B. Da असृताहरणं; G1 दास्यनिष्क्रयः; M1.8.5 विनतादास्य-निमोचनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks (sup. lin. sec. m.) T 27; Ni. 2 Vi Dns 34; Bi 33; B2 D4 (marg. sec. m.). 5 32; G M 17 (G2.8 19; G8 Ms 18). — Ś1 Ko. 1.8.4 Ns Dn D1-4.8.7 G1 M2 add (some before and some after the adhy. no.) सीपर्ण (Ko.s सुपर्णचरितं) समाप्तं. — S'loka no.: Ñs 24; Dn 26. — Aggregate s'loka no.: Dn: 1520.

31

1 Si Ko. 1 Som. gara.

2 °) Ko 'रदानं च. B1.2 अर्त्राथ; Bs Ds 'तुंश्च; G2.8 M1. 5 अभवत्. -- b) D8. 5 T2 G1. 4. 5 तदा; G2. 3 तयो:: M1.5 यथा. — d) D2 पत्रिणोर्; D5 प्रम्रयोर.

3 a) \$1 K1 G1 = (for 1), - \$1 K1 (hapl.) om. 30°. - b) Ki मम कीर्तय; D1 कीर्तियव्यसि. - ') 8 (except T1 G1) तु (for अपि). — d) K1 G1 * आस ते; G4. 5 'रछामि ते.

4 Ś1 K1 S (G1 om.) स्त: K0.8.4 Ñ V1 B1 D (except Da Ds) सौतिह. — °) Ñ1.2 V1 B D T1 पद्मतानां; the rest vary at random between अजगानां and Hai.

5 °) Т2 G2-6 M1. 5 शेषस्तु प्रथमी जा. -) G4.6 M (except M2) नंतर:. - ') G1 'कस्त, - ') S1 K1 Ds S (except T) with.

कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा ।
नागस्तथा पिञ्चरक एलापत्रोऽथ वामनः ॥ ६
नीलानीलौ तथा नागौ कल्मापश्चलौ तथा ।
आर्यकश्चाद्किश्चैव नागश्च शूल्पोतकः ॥ ७
सुमनोम्रखो दिघम्रखस्तथा विमलपिण्डकः ।
आप्तः कोटनकश्चैव शङ्को वालशिखस्तथा ॥ ८
निष्ण्यको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ।

बाद्यकर्णो हस्तिपदस्तथा मुद्ररिपण्डकः ॥ ९ कम्बलाश्वतरो चापि नागः कालीयकस्तथा । वृत्तसंवर्तको नागो द्वौ च पद्माविति श्रुतौ ॥ १० नागः शङ्कनकश्चैव तथा च स्फण्डकोऽपरः । क्षेमकश्च महानागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥ ११ करवीरः पुष्पदंष्ट्र एळको बिल्वपाण्डकः ।

मूषकादः शङ्खिशिराः पूर्णदंष्ट्रो हरिद्रकः ॥ १२

C. 1. 1557 B. 1. 35. 12 K. 1. 35. 12

- 6 ") K4 Dn D1.3.6.7 G (except G1.6) काली.
 b) Ds प्राप्त तथेव च. M5 om. 6°. °) Ś1 K1
 चंजवकः(!); K0.2-4 G8 M1 एं(K2 एवं) ज°; Ñ8 एं(पिं कार्र.
 lin. sec. m.) जरगः; Ds पिंगर ; G1 'रिकः; G5 'रगः; G6
 पंचितराः. d) Ś1 K1 ऐला(K1 'ल) प ; B4 (m as in text) तुला ; T2 G2.8 'पुत्रो.
- 7 °) Ñs नीलानला; D2 मीन ; T1 °निली. °) G1.5 कलापि (G5 °पी °); M1.2 (before corr.).5 ° दाकली. °) Ś1 K1 आर्यकश्चेत्र ; K0.2 °श्चानु ; K3 °श्चाते ; K4 °श्चान् °; Ñ1.2 V1 B D T1 °श्चोम ; Ñ8 °श्चान् °; M2-4 °श्चान् °; G4 °श्चान् °; G5.6 °श्चान् °; M1.3 (inf. lin.).5 °श्चान् वश्चेत. T2 G1-3 सूर्यकश्चं (G1 °श्चां)त्रक . d) Ñ1.2 V1 B D T1 नागः कलशपो °; G1 M2-4 नागो वै शालपोतको; G4-6 °श्च हलपो °; M1.5 °श्च लशपो °.
- 8 °) Hypermetric! र्आसोममुखो; Ko. s. a Ba Da D1. 8. 4. 6. 7 T1 स(B2 ह्य)नाम् ; K1 सुमुनाम् ; K2 सुताम् ; Ñ1.2 V1 समनात्यो; B2m सुराम्, B4 खवाम, Da1 मनोमु"; G2 सुक्रोसु"; M2.8 (inf. lin. as in text).4 समारो वै. T2 G1.4-0 सुमुखो दुर्मुखब्रैव (of. 375*). —) Si 'पिंडिक:; Ds 'पीडिको. T2 Gi- विमुखोसि(T2 "बि-; G4 "डि)मुखस्तथा (cf. 375*). -- ") K1 D4 कोटरक:; Ni.s Vi Das G क (Gi का) के दि ; Dai कैटन ; Dai. แ D1. 8.6.7 करोट ; D5 कोरंट ; T1 कनेट ; M2.3 (inf. lin. as in text).4 °नग:. र्भेंड आसकः कोरकश्चेव; T2 G4-6 विमलः पिंडकः श्रुप्तः (Ta क्षांतः; Ga चैव); Ga आसः (Ga स्ति)-कोपरतश्चेय. — d) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3-6 T1 वालि(B3 ैन)शिखः; \mathbf{D}_{1} वालिखितः; \mathbf{T}_{2} वारिजितः; $\mathbf{G}_{4,5}$ विलिखितः. — Ge repeats 8ed as: आप्तकोटरवश्चेव शंखपालशिखिसाथा. 9 G4 om. 9ab. — a) \$1 निक्यूरको; Ko 'क्यूर'; K1. s. 4 *gr*; K2 *capt*; Ñ1. 2 V1 Dn D1. s. 4. c. 7 T1 "हान"; Ñs B Dai Da Ta Go.e Mi. s "हुरि"; Das निष्टरि"; Ds 'eकुरि'; G: 'हाचि'; Gs 'eमाति'; Ms 'नगी. K: हेमगुह्यो; Da Da गुडो; Ta Ga पोत्त"; Ga गुजो; Ma.s

मल्गु°. — b) K (except K1) नाहुप:; Bsm Da लघुप:. — M2.4 om. 9°-11d. — °) G2.3 बाहु°. · Si Dar हिलापाद:; K (except K1) Da1 'मुख:; T2 'कर्ण:; G2 'पको; G3.6 'बको. — d) Ñ3 मुद्रल'; B1 D1 मुक्र .

10 M2.4 om. 10 (of. v. 1. 9). — a) K2 कंबराश्व. — b) Si K2.4 Dai Ds M8.5 कालि; Ds वन:; Gi कालिककु:; G4.5 कालिंगक:; G6 लिकट:. — After 10ab, Di reads 12. — b) K3 वर्तसं; G1.4 वृत्र: (G1 त:) संवर्तक:. B2 Di G2.8.6 M1.8.6 संवृत्तको (Ms गो). M1.5 हो च (for नागो). — d) Da D2.8.6.7 हो प्या(D6 ममा)विति विश्वतौ.

11 G1 M2.4 om. 11 (cf. v. l. 9). — a) K4 B1-3
Da G (except Ge; G1 om.) शंखणक:; Ñ1.2 V1 Dn
Ds. 6.7 T1 °सुख:; Ñ8 B1.5 M3 °नख:; D1 'शिरा:; D2
'गण:. — b) Ś1 च स्फांड'; K0 Ñ3 च स्पंड'; K1 च फंड';
K2.3 च स्पंड'; K4 Ñ1.2 V1 B D T1 क्टमां(or 'इमां)डको';
T2 G1.5 चंड(T2 'द्र)प्रकोपन:; G2.8 M8 चाप्य(M3 'इय)जको वर:; G6 गंधवृकोदन:; M1.5 चाप्यजकेश्वर:. — b)
Ñ1.2 V1 B D T G4-6 तथा(G0 'दा) नागो. — d) Da पिंजर'; G2.3 पांडुर'; G6 पिंडीर'; M1.8.5 पिंडर'. — After 11, Ś1 marg. ins.:

374* विप्रस्यावज्ञया शको मातुः सर्पा विपद्गताः। सुपर्णस्तूभयशीत्या हरेरप्युपरि स्थितः।

12 For D1 cf. v. l. 10. — ") G1 पश्चर्द्रः. K2.4
Da1 वीरपुष्पदंद्रों. — ") S1 K Ñ8 दी(K2 न-; K4 स)लको
बिस्त(K8 निधि)पांड(S1 मंड)कः; Ñ1 तनको बिस्त्पांडुरः;
Ñ2 V1 B D T बि(B2.8.4m Da बे)स्त्रको बिस्त्रपांडुरः;
Ñ2 V1 B D T बि(B3.8.4m Da बे)स्त्रको बिस्त्रपांडुरः;
G1 M2-4 को बहुपांडरः; G2.8 नशको बिं; G4-8 बेस्रको बिं;
M1.8 बस्रको बिं. — ") MSS. vary at random between
मूण and मूणि; D4 सूच्याननः. — ") K0-2 हरिद्रकः; G3
"राँदुकः; M (except M1.8) दुमः. — After 12, M2.4
read 15.4. For G1 of. v. l. 15.

C. 1. 1558 B. 1. 35. 13 K. 1. 85. 13 अपराजितो ज्योतिकश्च पश्चगः श्रीवहस्तथा । १३ कीरच्यो धतराष्ट्रश्च पुष्करः शल्यकस्तथा ॥ १३ विरजाश्च सुवाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्यवान् । हस्तिभृद्रः पिठरको सुखरः कोणवासनः ॥ १४ कुझरः कुररश्चेव तथा नागः प्रभाकरः । कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हेलिकस्तथा । कर्कराकर्करी चोभौ कुण्डोदरमहोदरौ ॥ १५

एते प्राधान्यतो नागाः कीर्तिता द्विजसत्तम ।
बहुत्वाकामधेयानामितरे न प्रकीर्तिताः ॥ १६
एतेषां प्रसवो यश्च प्रसवस्य च संततिः ।
असंख्येयेति मत्वा ताम्न मवीमि द्विजोत्तम ॥ १७
बहुनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्चुदानि च ।
अश्चक्यान्येव संख्यातुं भ्रजगानां तपोधन ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः॥ ३१॥

13 a) Hypermetric! Si transp. अप and ज्योतिक:. M2-4 अपारत:. Ko.4 ज्योतिष(K4 पि)क:; D1 अंतिकत्य; D2 ज्योतिषश्च; M2-4 द्रौ(M8 द्यौ)तिकश्च. G2.3.6 M1.8 (inf. lin.).5 अपानमित्रो ज्योतीक:. — b) T2 transp. पन्न and श्रीवह:. G6 शिवगः; M1 श्रीवगः. — d) K पुल्पक:; Ñ2 मस्कर:. Ko कल्पकः; K2-4 शिल्प(K4 लिप)कः. Ñ1.2 V1 B D T1 शंखपिंदश्च (D5 क)वीर्यवान् (of. 14b).

14 Dr om. 14^{ab}. — ") Śi Ki विरादश्च; K².8 Gi विराज'; Ñs G³-६ विराज'. Bi Da चर्मवासा: (for च सुवाहु:). — b) Cf. v. l. 13^a. T² रालिपिं; G²-६ शलं; Mı.६ बलं. — °) Śi हस्तिहृद्धः पिटिरकः; Kı ह्वः पठिं; K¾ हस्तीरजः पीठ'; Ñi.² Vi Dn Ti पिंडः पिं; Ñs G6 दः पीं; Bi-3.5 Da D².4 केणैं: पिं; Bi केणैं: पिठकणें: (m as in text); Di स्तीकणें: पिंड'; Ds केणैं: पीठकरः; Ds हस्तिकः पिंडरकः; Do.7 केणैं: पीठें; G² स्तिभेदः पित्तकश्च; Gs स्तिभेदः पीतर'; G³.8 दः पीठनखः; Mi-4 दः पीठें (Mi पीव'); Ms हस्तिब्रुविषर'. — ") Ñi.² Vi B D सुमुखः (for मुखरः). Śi K कोणवाहनः (Ko कः); Ñi.² Vi B².8 Dn Di.8.4.6.7 कीणपा(B².8 वा)शनः; B₄.5 कीण(B⁵ क)वाहकः (B⁵ नः); D⁵ कोतबांसनः; S को(Ms की)ण(Mī.5 ण)नासि(M² पिं-; M4 वि)कः.

15 For M2.4 of. v. l. 12. — a) K1 कुहर; Ñ1.2 V1 Dn D1.8.6.7 कुट(D1 °टा)र; B4 कुरज: (for कुश्वर:). Ś1 K1.2 कुरब:; K0 कुह°; K4 कुहक:; Ñ1.2 V1 B4 Dn D1.3.6.7 T1 G2.4.5 कुंज°; B1-8.5 D2.4.5 कुट°; Da कुख°; C1 खुर°; G0 तुरग: (for कुरर:). — b) T G (except G1.6) प्रहारक: (for प्रभा°). — G1 reads 15% and 15°d after 12, and between the two (former) lines ins.:

375* सुमुखो विमुखश्रैव विमुखोऽसिमुखस्तथा।
(cf. v. l. 8°). — °) Ko.2.s 'दास्यश्च; D5 'दाश्चि'.
— d) \$1 K1 'हैं छुक:; Ko 'श्चाष्ठ'; K2.8 'शिष्ठ'; K4 'शेष्ठ';

Ñ3 तिहिरिहंरिक:; D1 'रहंलि'; D3 'लिहं'; D5 'रिहाणिक:; T1 'होबि'; T2 G4.5 'हेलिल:; G1 'लिहंरि'; G2.8.6 'हेरिल:; M1 'लिख:; M2.4 'हंरिक:; M3 'लिप:; M5 'लिव:. — Alter 15°4, K0.2.4 Ñ1.2 V1 B D T1 ins.:

376* कर्दमश्च महानागो नागश्च बहुमूलकः। [Ki Bi-s.im Da Di. 2.i तथा (for महा-).]

— ') K_2 'राबर्क'; K_8 'चर्क'; D_2 कर्णराककरी; G_2 8 कर्कण: कर्कक:. $\tilde{N}_{1,2}$ V_1 B D T_1 नागी (for चीभी). — f) D_8 कृशी'; $M_{2,4}$ कुंदी'.

. 16 4) \$1 K1 नाम; Ko.2.4 Ns Bs T2 Gs.6 तु म; Ni.2 V1 D (except Da D2.5) नानु-; T1 स्वनु-; Gs न तु (for न प्र-).

17 a) K2 तेषां वै (for एतेषां). B2.8 Da D2 तु (for ष). — b) Ko अपि (for ष). — c) Da असंख्याये; Dn1.n3 D1.8.6.7 क्य हु; D4 T1 क्यांम. S1 K (except K4) 'ति मन्वानो; असंख्येयान्विदित्वा; G (except G8.6) 'ति मत्वाहं; M2.4 'यमिति त्वाहं. — d) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 G1 'मि त्योधन.

18 ") \$1 K1 'नि हि; K8 'नां च; K4 Da1 T1 'नि ह; D5 'नी हि; T2 G M 'नि च. — b) G4.5 प्रस्तानि (for प्रयु'). Ñ8 G4.5 अयुता'; M1.5 अंबुदा'. — ') K2.4 B8 D2 असंख्यान्ये(K4 D2 'ने)व. — ") A few MSS. भुजं'. Ñ1.2 V1 B D T1 प्रशानां. G1 दिजीतम.

Colophon. Sub-parvan: All MSS. except Si Ki Ts आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — Adhy. name: Ko पश्चाानां नामानुकथमं; Ñi.2 Vi Gi सर्पे(Gi नाग)नामकथनं; Gs नागनामकितेनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks (sup. lin. sec. m.) T 28; Ñi.2 Vi Dns 35; Bi 34; Bs Ds. 4 m 33; G M 18 (Gs. 8 20; Gc Ms 19). — S'loka no.: Ñs Dn 19.

३२

शीनक उवाच । जाता वै भ्रजगास्तात वीर्यवन्तो दुरासदाः । शापं तं त्वथ विज्ञाय कृतवन्तो नु किं परम् ॥ १

सूत उवाच ।
तेषां तु भगवाञ्शेषस्त्यक्ता कद्रं महायशाः ।
तपो विपुलमातस्य वायुमक्षो यतव्रतः ॥ २
गन्धमादनमासाद्य बदर्या च तपोरतः ।
गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥ ३
तेषु तेषु च पुण्येषु तीर्थेष्वायतनेषु च ।
एकान्तशीली नियतः सततं विजितेन्द्रियः ॥ ४
तप्यमानं तपो घोरं तं ददर्श पितामहः ।

32

1 \$1 K1 S (Gs with prefixed की) शोनक:. — ")
\$1 जात्या वै; K1 "तीव; Ñ1.2 V1 B2 D (except Da D2.5)
T1 आख्याता:; T2 G M एते वै. D5 ते तु (for तात).
— ") \$1 K1 G4.5 तं त्वनुवि"; Ñ1.2 V1 B8 Dn D1.3.4.6.7
तं तेभिवि"; Ñ3 B1.2.4.5 Da D5 T1 तं त्वभिवि"; D2 त्वेतं त्वभि"; Т2 तदभिवि". G1-3.6 M2.4 शापतत्व(G8 "कं)मभि(G8.5 "वि)चाय. — ") \$1 m परमुत्तरमनुत्तरं (sic).
Ñ1.2 V1 B D "वंत: किमुत्तरं. — After 1, K0.4 Da1 ins. a passage of three lines given in App. I (No. 18).

2 Ś1 K1 S (K1 G8 with prefixed आ) स्तः; Ñ1.2 V1 B1 Dns सौतिरु. — ") Ds शेपस्तु; M2.4.5 शेषां तु (sio). K1 बलवान् (for भगं). — b) Ñ1.2 V1 B D transp. सम्तवा and कर्द्र. Gs त्वेको कर्द्र. G1.4-0 कद्द्र-सुतानपि. — ") Ñ1 आगच्छत्; Ñ8 G1 "स्थाय; D5 "तेपे. Ñ2 V1 Dn D1.8.6.7 उम्रं तप: समातस्थे. — ") G (except G4.5) M 'शो जितेंद्रिय:.

3 °) Śı Kı Gs आस्थाय. — °) औं S (except Tı) तपोधन:. — °) Śı K दशार्णे पु.

4 *) Ñs G1 रस्ये ; Ds.c. र सर्वे (for govi). — b) Cf. 1. 1. 10^d. — ') Ś1 (by corr.) Ñ V1 B Da D2. s T G M1. s 'शीको. — d) K2 Ñs नियतिविध:. — After 4, K4 ins. 1. 41. 3ab (cf. 250*); while G (except Gs.e) ins.:

. **377* शीतवातातपसहः परिस्यक्त**श्रियाश्रिय: ।

परिशुष्कमांसत्वक्सायुं जटाचीरधरं प्रश्चम् ॥ ५ तमन्नवीत्सत्यधृतिं तप्यमानं पितामहः । किमिदं क्रुरुपे शेष प्रजानां खिस्त वै क्रुरु ॥ ६ त्वं हि तीत्रेण तपसा प्रजास्तापयसेऽनय । ब्रुहि कामं च मे शेष यत्ते हृदि चिरं स्थितम् ॥ ७

शेष उवाच ।

सोदर्या मम सर्वे हि श्रातरो मन्द्चेतसः । सह तैर्नोत्सहे वस्तुं तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ८ अभ्यस्यन्ति सततं परस्परमित्रवत् । ततोऽहं तप आतिष्ठे नैतान्यक्ष्येयमित्युत ॥ ९ न मर्पयन्ति सततं विनतां ससुतां च ते ।

C. 1. 1578 B. 1. 56. 10 K. 1. 36. 10

धर्मे मनः समाधाय स्नाने त्रिपवणे तथा।

5) K2 Gs. द्द्रों च; G2 द्द्रों च (for तं द°).
— G0 om. 5°-6°. — °) Hypermetric! K0.2.4 दि-;
K3 Ñ1.2 V1 B D T1 सं-; Ñ3 G2 प्र-; G2 तं (for परि-).
— 4) ई1 K1 T2 G1.4.5 M (except M1.5) प्रभु:; Ñ1.2
V1 B D T1 मुनि. Ñ3 जटासकृटभारिणे.

6 Ge om. 6ab (cf. v. l. 5). — a) M2.4.5 沒有:.
— Before 6od, K4 D4.5 ins. 興觀可谓; G2.8.6 M
(except M2) 興觀. — c) M1.5 違 添複合.

7 d) Si Ki.s.4 Ñ Vi B2-4 D (except D2.5) Ti यसे. Si Ki.4 स्थित:. Ñi.2 Vi D Ti डयवस्थित: (D2.5 °तं); B as in D2.5; T2 G M चिकीपिं (G2 चिरास्थि; G2 corrupt).

8 Ks श्रीशेष उ°. Śi Ki De Som. उवाच. — a) Śi K T Gi.s Mi ते; Ñs Mi.s -पि (for द्वि). — b) Ñs प्राथशो (for आ°).

9 °) Ñ1.1 V1 B D (except D1) तप आ(D8 तपसा)तिष्ठं. — d) Ś1 K1 Da1 G1.4 M (except M1.5) नैनान.

10 °) Ko (! hapl.) om. from सततं up to द्विपन्ति (11°). Ñ1.2 V1 Dn D1.2.4.7 T1 ससुतां (for सत°).
— °) Ñ1.2 V1 Dn D1.4.7 T1 सततं विनतां; M5 सततं ससुतं. De Ge Ms transp. विन° and ससु. — °) Ks प्रतापवान्; Ñ1.2 V1 B D T1 अंतरिक्षगः (for पिता°).

11 Ko om. up to द्विपन्ति (of. v. l. 10). — ") M1

C. 1. 1578 B. 1. 36. 10 K. 1. 36. 10 असाकं चापरो भ्राता वैनतेयः पितामह ॥ १० तं च द्विपन्ति तेऽत्यर्थं स चापि सुमहाबलः । वरप्रदानात्स पितुः कश्यपस्य महात्मनः ॥ ११ सोऽहं तपः समास्याय मोक्ष्यामीदं कलेवरम् । कथं मे प्रेत्यभावेऽपि न तैः स्थात्सह संगमः ॥ १२

ब्रह्मोवाच ।

जानामि शेष सर्वेषां आतृणां ते विचेष्टितम् ।
मातुश्राप्यपराधाद्वे आतृणां ते महद्भयम् ॥ १३
कृतोऽत्र परिहारश्र पूर्वमेव भुजंगम ।
आतृणां तव सर्वेषां न शोकं कर्तुमहिसि ॥ १४
षृणीष्व च वरं मत्तः शेष यत्तेऽभिकाङ्कितम् ।
दित्सामि हि वरं तेऽद्य प्रीतिर्मे परमा त्विय ॥ १५
दिख्या च बुद्धिर्धमें ते निविष्टा पन्नगोत्तम ।

transp. च and द्विषन्ति. Ñ1.2 V1 B D T1 सततं (for ते°). G2.3 तं सर्वभूतलेलयं. — °) T2 G4.5 अयं (for अपि). Ñ1.2 V1 B D T1 बलवत्तर: (for सुम°). — °) B Da D2.4.5 G1 च; G4-6 स्व- (for स). — d) Here and below S (generally) काइयप-. Ñ2 V1 B Da D5 पितासह (for सहा°).

12 °) K1 Ñ3 स्पक्ष्यामि. — °) Ś1 K वा (for मे). — °) G2.8.6 M1.8.5 transp. न and तै:. Ś1 K1 तै: स्थात् सह (K1 मम) न सं°. — After 12, Ñ V1 B D T1 ins.:

378* तमेवंयादिनं शेपं पितामह उवाच ह ।

[Before this line, Bs Ds ins. सूत उ°; Dns सोतिरु°.]

13 Ñ2 V1 Dn1, n2 D2.6.7 G8 om. ब्रह्मा °. Ś1 (with prefixed श्री) G1.2.6.6 M1.5 ब्रह्मा; K0.2-4 पितामह उ°; K1 T2 G4 M2-4 पितामहः. — °) B4 श्रास्या °; G2.8 M1.5 श्रीवा °.

14 °) K2 D3 चैव; G4.5 एव (for तव). — d) D8 Gs.5 M1.5 सुवृत्तानां विमोक्षणं. — D3 S ins. after 14: D4, marg. after 15^{a5}:

379* शापात्तसान्महाघोरादुक्तान्मात्रा महाब**रु**।

[Before this line, D4 (marg.) T G1 repeat 14°d, reading सुदृत्तानां विमोक्षणं for the second half (cf. v. l. 14°d). — D2 T2 G2-5 M (except M1. 5) 'बोरान्मुकारमा स्वं; G1 'बाहो विविक्तस्त्वं.]

15 a) B₈ D₄ °cq व्रसस्तत:. — b) K (except K₁) T₁ यस्ते; D₇ T₂ यस्ते. K₂₋₄ -भिकांक्षित:; M (except M_{1.5}) विव^{*}. — °) K (except K₁) Ñ₂ V₁ D₁ D₁.8.6.7

अतो भूयश्च ते बुद्धिर्धमें भवतु सुस्थिरा ॥ १६
घोष उवाच ।
एष एव वरो मेञ्च काङ्कितः प्रिपतामह ।
धर्मे मे रमतां बुद्धिः शमे तपिस चेश्वर ॥ १७
ब्रह्मोवाच ।
प्रीतोञ्स्म्यनेन ते शेष दमेन प्रश्नमेन च ।
त्वया त्विदं वचः कार्य मिन्नयोगात्प्रजाहितम् ॥१८
हमां महीं शैलवनोपपन्नां
ससागरां साकरपत्तनां च ।
त्वं शेष सम्यक्चिलतां यथावत्संगृह्य तिष्ठस्व यथाचला स्थात् ॥ १९
घोष उवाच ।
यथाह देवो वरदः प्रजापित-

Ti दास्यामि. K (except Ki) Gs. ह इह (for हि). Te Gs. 5 M (except Mi. 5) भि ते वरं त्वच. De corrupt.

16 ab) Ni. 2 Vi B D Ti transp. च and बुद्धि:, as also धर्मे and ते. Gi बुद्धिधर्मे ते निविष्टा वरिष्टा प. — After 16ab, Gi repeats 14od, reading the second half as in Ds Ga. 5 Mi. 5 (cf. v. l. 14). — °) Ni. 2 Vi B D Ti भूगो (for अतो). Si Ki T2 G2.8 transp. ते. and बद्धि:. — d) Ns Ba. 5 Di. 5 Ms सुस्थिता.

17 Si Ki S om. उवाच. — Bs (? hapl.) om. 17. — ab) Ñi. 2 Vi B (Bs om.) D Ti देव (for में Su), and में (for प्र-). — a) T2 जाने तपसि च प्रभो.

18 Ko.2.8 (with prefixed aft).4 Ñs पितासह उ; K1 M2.4 पितासह:; Ś1 T G M1.8.5 ब्रह्मा. — Ds om. 18. — b) D2 अनेन; T1 धर्मे (for दमे). Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.8.4.6.7 च (for प्र-). Ś1 (by corr.) B2m Da Cd Nilp प्रश्रयेन; M1.5 प्रसदेन.

19 Ms om. 19, 20. — ") र्डा शेष बनी"; Gs.s "बरोप". — ") Ko.4 आकर"; K2 G1 सागर"; T2 G4-8 सनगर". Ñ (Ñs inf. lin.) V1 B D (for D5 see below) ससागरप्रामविद्वारपत्तनां; G2.8 सनगरस्थानविपदृणां ख. — ") Ko.2.4 कलितां; D2 बळवान्; G2.8 गलिः". М1 च पूर्व (for यथा"). — ") Т2 М1 प्रगृक्ष संतिष्ठ; G2.8 संदिष्ट (G8 "तिष्ठ) संगृक्ष. — D5 subst. for 19:

380* अन्यभेव वरं दक्षि तबाहं अजमोत्तम । इसां खं सकलां पृथ्वीं सूक्षो संधारिषद्यसि ।

20 Mi.s om. 20 (of. v. l. 19). Si Ki S om.; डवाच. — ^b) Ns सुजरा ; Ba लोक ; Ba (m as in text) मंहीपतिर्भृतपतिर्जगत्पतिः ।
तथा महीं धारियतासि निश्वलां
प्रयच्छ तां मे शिरिस प्रजापते ॥ २०
ब्रह्मोवाच ।
अधी महीं गच्छ भुजंगमोत्तम
स्वयं तवेषा विवरं प्रदास्यति ।
इमां धरां धारयता त्वया हि मे
महत्प्रियं शेष कृतं भविष्यति ॥ २१
सूत उवाच ।
तथेति कृत्वा विवरं प्रविश्य स
प्रभुश्वो भुजगवराय्रजः स्थितः ।
विभित्तं देवीं शिरसा महीिममां

समुद्रनेमिं परिगृह्य सर्वतः ॥ २२ ब्रह्मोवाच । शेषोऽसि नागोत्तम धर्मदेवो महीमिमां धार्यसे यदेकः । अनन्तभोगः परिगृह्य सर्वा यथाहमेवं बलभिद्यथा वा ॥ २३ स्तृत उवाच ।

अधो भूमेर्वसत्येवं नागोऽनन्तः प्रतापवान् । धारयन्वसुधामेकः शासनाद्वस्रणो विभ्रः ॥ २४ सुपर्णं च सखायं वै भगवानमरोत्तमः । प्रादादनन्ताय तदा वैनतेयं पितामहः ॥ २५

C. 1. 1588 B. 1. 36, 25 K. 1. 36, 25

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वार्त्रिशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

T G1-3 M2-4 अवन (for भूतपतिर्). — Ko om. 20°d.
— d) Si K1.3 transp. तां and मे. Bs विवरं (for शिर).
21 Si (with prefixed आ) S (G3 M1.5 om.) ब्रह्मा;
K1 पितामह:. — a) M1 अतो; M5 इमां (for अधो).
K0.2.4 विमेश्वर. — b) T1 (evidently with mislection of exemplar) प्रतेसा (for तवैषा). — c) K4 D2 G8.6 वां महीं.

22 Ds om. 22. G (except G2.8) M (except M1.8) transp. 22 and 23. — G2 M om. स्त इ°. Ś1 K1 T G (G2 om.) स्त: K0 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.8.6.7 सीतिरुं. — °) Ñ V1 Dns G2 M4 तथेव. Ś1 K Ñ8 Da D2 G6 om. स. T2 तत् (for स). — °) G2.8 भुवतिरे (for अभुभुं). K वरो(K1 तरा)अज:; T2 वरोत्तमः; G M2.4 वरो(G8.6 रा)अतः. K0.2.8 सितः. В5 m अभुभुंजंगअवरां. M1.8.5 अभो भु(M1-भुं)जंगअवरोअज: (M8 तः). — °) A few MSS. °नेसी. В4 Т2 G (except G4.5) सर्वशः.

23 For G1.4-6 M2-4 of. v. 1. 22. — G5.6 om, आहों. S1 (with prefixed औ) K1 T G2.8 M1.5 झहार. — D2 om. 23. — a) D5 T2 G2.8 'देहो. — b) T2 G M धारियता (M1.5 'यतां). G (except G2.8) त्वमेक:; M3 (by corr.) त्वदेक:. — b) G6 अनेकभोगान्. K8 'भोगात्; Ñ1.2 V1 Dn 'गै:; D5 G1 M1.5 'गै. S1 K सर्वतो; Ñ8 B (except B4) Da Dn D1.4.6.7 T2 M3 (by corr.) 'बै; D5 'बै; G6 'बीन्. — d) K8 'भेगां; G4.5

"मेको. र्'1 K1 बलिभि". Bs. 1 च; Gs. 5 मया; M1. 5 एव (for वा).

24 D2 G1.4-6 M1.5 om. सूत उ°. Ś1 K1 T G2.8 M2-4 सूत:; K0.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.8.6.7 सीतिह°.

— °) S1 K0-2.4 D8.6.7 T1 अंतर्भूमी; K8 Ñ1.2 V1 B8.4 D5 अधी भूमी. Ñ8 D6 G1.6 M एव (for एवं).

— °) M3 वै धरामेक:. — ⁴) K1 विभो:; Ñ1.2 V1 Dn8 D2-4.6.7 विद्व:; G4-6 प्रभो.

25 Ds om. 25. — ") Ks Ñ V1 B D (except D2; D5 om.) T G1.4.5 सहायं. — ") M1.5 प्रदरावमरो". — ") T2 C (except G4.5) M1.5 प्रादादे(M1.5 "साथै)नमनंताय. — D8.4.6 S (except M1.5) ins. after 25: Ks D5, before st. 1 of the foll. adby.:

381* अनन्तेऽभित्रयाते तु वासुकिः स महाबलः । अभ्यपिच्यत नागैस्तु देवतेरिव वासवः।

[(L. 2) Da-e T1 G1 देवेरिय स (G1 च) वा.]

Colophon. Sub-parvan: All MSS. except K1.8 Dn1 T2 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — Adhy. name: K0.2.4 अनंतवरप्रदान:; K3 श्रीशेपस्य वरप्रदानं; Ñ1.2 V1 शेषञ्चत्तकथनं; G1 शेषभूभारनियोजनं; G3 शेषभूभारं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 43; K8 (sup. lin. scc. m.) T2 29; Ñ1.2 V1 B1 Dn8 36; B2 D4m.5 34; D8 33; G M 19 (G2.8 21; G6 M8 20). — S'loka no.: Ñ8 26; Dn 24. — Aygregate s'loka no.: Dn2 1563,

33

C. 1. 1589 B. 1. 37. 1 K. 1. 37. 1

सूत उवाच।

मातुः सकाशात्तं शापं श्रुत्वा पन्नगसत्तमः । वासुकिश्चिन्तयामास शापोऽयं न भवेत्कथम् ॥ १ ततः स मन्नयामास आतृभिः सह सर्वशः । ऐरावतप्रभृतिभिर्ये स धर्मपरायणाः ॥ २ वासुकिरुवाच ।

अयं शापो यथोदिष्टो विदितं वस्तथानघाः । तस्य शापस्य मोक्षार्थं मन्नयित्वा यतामहे ॥ ३ सर्वेषामेव शापानां प्रतिघातो हि विद्यते । न तु मात्राभिश्वप्तानां मोक्षो विद्येत पन्नगाः ॥ ४ अव्ययस्याप्रमेयस्य सत्यस्य च तथाप्रतः । श्रप्ता इत्येव मे श्रुत्वा जायते हृदि वेपशुः ॥ ५

33

1 Si Ki S (Tr Gr with prefixed श्री) स्तः; Ko. s. s Ñi. r Vi Bi Da Di. s. o. r सौतिरु. — After स्त उ, Ks Ds ins. 381* (cf. v. l. l. 32. 25). — b) Ñi. r Vi B D Ti श्रुत्वा वै पञ्चगोत्तमः.

2 ^d) K स्युर्; T² G स्व- (G1 स्व-) (for सा). Ñ1. ² V¹B D T¹ सर्वेर् (D¹ वें) धर्मपरायणै: (Da 'ण:; D¹ णा:).

- 3 \$1 K1 S om. उवाच. ") Ñ8 T2 G2.8 M1.5 अथा सृष्टो; G1.4.5 M2-4 यथोत्स् ; G6 यथाह. ") B5 (m as in text) D2.8 T2 G4-6 M2.4 विदितो; G2.8 सुंचतो. K0.2.4 यथा; T2 G6 तदा; G2-6 सदा. ") \$1 K1 G4.6 M8 शांस्यर्थ; G2.8 M1.5 'थें.
- 4 ") T2 G (except G1) M अपि (M1.5 अभि-) (for एव). D7 (hapl.) om. 4°d. ") B5 "त्रा प्र-; G1.8.6 M5 "त्रा हि. ") Ś1 K "भी भवति. Ñ1.2 V1 B D (D7 om.) मोश्च: कचन विद्यते. After 4, Ko.1 Da1 ins. two lines given in App. I (No. 19).
- 5 b) M (except M1.5) तु (for च). Ks D4 T G6 M यथा. B4 श्रुति:; T2 M1.2.8 (inf. lin. as in text). s श्रुतः; G2 श्रुते:; G3 श्रुतं (for अग्रतः). *) Ñ3 व श्रुत्वा तु.

6 b) Si K समुपस्थित:; Ñi.2 Vi B D Ti 'पागत:.
— After Gab, G (except Gs.s) ins.:

382* शापः सृष्टो महाघोरो मात्रा खल्बविनीतया।
-- °) \$1 Ñ1.2 V1 B D T1 दोता; K2.2 corrupt; M
(except M1.5) द्वासान. G1.4.3 अध्ययो; G2 प्रति नो;

नृतं सर्वविनाशोऽयमसाकं समुदाहृतः ।
न होनां सोऽन्ययो देवः शपन्तीं प्रत्यपेधयत् ॥ ६
तसात्संमन्नयामोऽत्र भुजगानामनामयम् ।
यथा भवेत सर्वेषां मा नः कालोऽत्यगादयम् ॥ ७
अपि मन्त्रयमाणा हि हेतुं पश्याम मोक्षणे ।
यथा नष्टं पुरा देवा गृद्धमिं गुहागतम् ॥ ८
यथा स यज्ञो न भवेद्यथा वापि पराभवेत् ।
जनमेजयस्य सर्पाणां विनाशकरणाय हि ॥ ९

सूत उवाच । तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे काद्रवेयाः समागताः । समयं चित्ररे तत्र मञ्जबुद्धिविशारदाः ॥ १० एके तत्राद्यवन्नागा वयं भृत्वा द्विजर्षभाः ।

Gs प्रस्यजो; M1.5 यो° (for सो°).

7 °) Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 G (except G2.8) M2.4 अश्च (for अत्र). — D8 om. 7ed. — °) K (except K1) भवति; Ñ1.2 V1 B D (D8 om.) T1 भवेदि; T2 ° स. K3.4 वे क्षेमं (for सर्वे °). — d) G2 मा स:; G3 मा सु- (for मा न:). — K1.4 Ñ1.2 V1 B D T1 ins. after 7 (D8, after 7°);

383* सर्व एव हि नस्तावह्रादिमन्ती विचक्षणाः।

- 8 °) Ñs M अभि- (for अपि). K2.2 T2 भाणो हि; G1-8 M1 5 भाणोपि. G4-0 मंत्रवास इद्देवाथ. — °) Ś1 K0.1 D2 प्रथेस; K2.4 T2 G (except G4.5) M1.5 भि. — d) G2 ग्रुभागतं; M5 हुता°.
- 9 b) B Da M1.5 चापि; T2 G1-8 शाप:. Ñ1.2 V1 B2-4 D (except Da D2.6.7) T1 M1.5 प्राभव:; Cd as in text. K (except K1) तस्य राज्ञो महारमन:. 4) Ñ1.2 V1 B D T1 ने (for दि), T2 G2.8.6 M1.8(sup. lin. as in text) 5 करणं प्रति.

10 Si Ki S स्त:; Ko.s Ñi. 2 Vi Bi D (except Da D2.4.5) सोतिरु. — a) Ñ Vi D (except Da D2.4.5) T G2.8.5 Mi. 3 तत: (for तु ते). — b) G2.8.6 समाहिता:. — d) Ñs मंत्रं मंत्रवि. — After 10, G1 (partly damaged). 4.5 ins.:

384* तेषु सन्नोपविद्येषु पश्चनेषु द्विजोत्तम । प्रापन्नोऽजवित्तेषां मश्चविद्योत्तमो बर्छैः। जनमेजयं तं भिक्षामो यज्ञस्ते न भवेदिति ॥ ११ अपरे त्वब्रवन्नागास्तत्र पण्डितमानिनः। मिश्रणोऽस्य वयं सर्वे भविष्यामः सुसंमताः ॥ १२ स नः प्रध्यति सर्वेषु कार्येष्वर्थविनिश्रयम् । तत्र बुद्धि प्रवक्ष्यामी यथा यज्ञी निवर्तते ॥ १३ स नो बहुमतात्राजा बुद्धा बुद्धिमतां वरः। यज्ञार्थं प्रस्यति व्यक्तं नेति वस्यामहे वयम् ॥ १४ दर्शयन्तो बहुन्दोषान्प्रेत्य चेह च दारुणान् । हेतुभिः कारणैश्वैव यथा यज्ञो भवेन्न सः ॥ १५ अथवा य उपाध्यायः क्रतौ तस्मिन्भविष्यति ।

सर्पसत्रविधानज्ञो राजकार्यहिते रतः ॥ १६ तं गत्वा दश्चतां कश्चिद्भजगः स मरिष्यति । तसिन्हते यज्ञकरे ऋतुः स न भविष्यति ॥ १७ ये चान्ये सर्पसत्रज्ञा भविष्यन्त्यस्य ऋत्विजः। तांश्र सर्वान्दशिष्यामः ऋतमेवं भविष्यति ॥ १८ तत्रापरेऽमञ्जयन्त धर्मात्मानो भ्रजंगमाः। अबुद्धिरेपा युष्माकं ब्रह्महत्या न शोभना ॥ १९ सम्यक्सद्धर्ममूला हि व्यसने शान्तिरुत्तमा। अधर्मोत्तरता नाम कृत्स्नं व्यापादयेज्ञगत ॥ २० अपरे त्वब्रुवन्नागाः समिद्धं जातवेदसम् ।

11 Before 11, G1.4.6 ins. एलापत्र: (cf. v. l. 10). - ") G1.4.5 शुण्वंतु नागा हृत्स्यं मे. - ") K (except K1; K2m as in text) द्विजोत्तमा:. - ") Ko Dai जन्मे" (cf. v. l. l. 1. 8; 18. 8 etc.). Ś1 K1 D2 G2.3.6 M (except Ma) तं (as in text); the rest त.

12 ab) 12a = 21a. Ns transp. नागा: and तप्र. — *) K3 हि (for Sस्य). — *) K3 समंतत:; Ñ1 B Da ससंह°; Т2 ससत्तमा:; G2 समाश्रि"; G4.5 समाग°.

13 a) S (except T1 M5) प्रस्कृति. K2 D1 M2.1 transp. सर्वे and कार्येषु (in b). - b) Ko अथ; Bs सु-(for अर्थ-). Ñs G1 श्रयात ; D2. 5 श्रयान. — °) Š1 तथा (for *त्र). Ñ1.2 V1 B D प्रदास्थामो; T1 G3 प्रयो ; G2 प्रवे . — d) De. र राज्ञो (for य'). Si Ti निवर्शते; Ki Ñi. 2 V1 B D °त्स्थेति (B1 D5 °ते); Ñ3 न वरस्यति; T2 G M नवं.

14 a) Ns Bt. s बहुमतो; Ds बुद्धिमतो. Ds बुद्धा (for राजा). --) Ñs Bi G M बुद्धी (G2 विंद्वे; G8 दे; M1.5 ैद्धो); B1-3.5 Dn D1.4.8 T1 'ध्या. — ') Ñ1 B D2.5 सन्नार्थ (B1 D2 °र्ध). K2 M2-1 प्रक्ष्यते; T G2-1 M1.6 पुरुक्तते; Gs. ह वक्ष्यते. Gs. ह युक्तं (for इयक्तं). — d) \$1 K (except K4) वक्षाम सं (Ko. 3 ते).

15 b) Gs om. 15b excepting चेह. G1.4 स- (for च). — °) M1.8.5 विविधेश्रेव; M2.4 °श्रापि. — d) M1.5 यज्ञेन चेतसः.

16 ") Ni,2 V1 B Dn1,n2 D3,5 अयम् (for य). - b) Ñ1.2 V1 B D (except D1.2) T G1.6 表引:; M (except M1.5) यहा. Ñ1.2 V1 B D T1 G2.3.6 M तस्य; Tr G1.4.5 * Tr om. 16*-21.

17 Ts om. 17 (cf. v. l. 16). — a) Ki transp. दश and अव (in). K4 G8 दश्यतां; G2 दिश्य . -) Ñ1.2

V1 B D T1 मृते; G4.5 η°. K1 Ñ1.2 V1 B (oxoept B5) D (except D2.6) T1 G1.6 M1.5 यज्ञकारे; K3 विधि. — ") K (except K1) यज्ञीसी. M (except M1.5) ਚ (for ਸ).

18 T2 om. 18 (cf. v. l. 16); D6 (hapl.) om. 18. — °) K1 Ñ1.2 V1 Dn D1.3.7 M °त्यस्य चर्वि°; K3 G2.3 ैसस्य च द्विजाः; ${
m Tr}$ ैति स चर्त्विः; ${
m Gr}$ ैस्पत्र चर्त्विः. - °) $^{\circ}$ । हनिष्यामः. $^{\circ}$ $^{\circ}$ $^{\circ}$ तान्सर्वन्दिशयप्यामः. - $^{\circ}$) K3 Dai ऋतुनैंब; Ñ3 'मेतद; D2 (by corr.) ऋतुरे'; G2 कृत: स न; Cd कृतमेवं (as in text).

19 T2 om. 19 (cf. v. l. 16). — a) र्रा Ñ3 मंत्रयंती (Si corr. to 'यंतु); Ki धर्मरता; Ki S (except T2) मंत्रयंति (G4.5 'ते). Ñ1.2 V1 B D अपरे त्वबुवन्नागाः (D5 °वन्तत्र); of. 21°, 25° etc. — b) K1 मंत्रयंती; M (except M1.5) महा° (for धर्मा°). Ñ1.2 V1 B D दवालव:. — °) Dai कुबुद्धि. Ñi. ३ Vi B D भवतां (for यु°). — d) Ñ3 M1.5 ब्रह्मवध्या. Ñ1.3 V1 B D न शोभनं (D1 विनाशनं; D4 as in text); Ñ3 भविष्यति.

20 T2 om. 20 (cf. v. l. 16). — a) G1 M2.4 संपत् (for सम्यक्). G2.8 संपत्तिर् (for सम्यक्सद्-). Ñ1.2 V1 D (except Dn D1.5) M1 Ntlp स्पन् ; T1 G1 स्पन् ; G6 साध° (for सद्ध°). Ñ1.2 V1 B3.4 D T1 G2.8.6 M1.5 दे (for **हि).** G+ 5 सत्यवता धर्ममूला. —) Si K रूच्यते (K3 'रिव्यते) (for 'हत्तमा). — ') K2 अधर्मीयं भुजंगा हि; Gi-6 M2.1 भै एवं चरितं (G5 M2 त: M1 ता). — d) Ga आपत्रथे; Ga आपा°; Gam Ma. a ब्याद्यात्तरथे. 21 T2 om. 21 ab (cf. v. l. 16). — b) M1.5 जबस्तितं जा". - ") T सर्वे (for वर्षेर्). \$1 K1.2 Ds G1 निवारिय". — ^d) M1.5 वर्षा भू°. Ñ3 समंतत: (for सवि°).

22 a) T2 G8.6 M2.4 "Histor; M8 sl. K2 N1.2

C. 1.1608 B. 1.37.21 K. 1.87.21 वर्षेनिर्वापयिष्यामो मेघा भृत्वा सिवद्यतः ॥ २१
सुग्माण्डं निशि गत्वा वा अपरे भ्रजगोत्तमाः ।
प्रमत्तानां हरन्त्वाशु विष्ठ एवं भविष्यति ॥ २२
यज्ञे वा भ्रजगास्तसिष्ठ्यतशोऽथ सहस्रशः ।
जनं दशन्तु वै सर्वमेवं त्रासो भविष्यति ॥ २३
अथवा संस्कृतं भोज्यं दृषयन्तु भ्रजंगमाः ।
स्वेन मूत्रपुरीपेण सर्वभोज्यविनाशिना ॥ २४
अपरे त्वस्रुवंस्तत्र ऋत्विजोऽस्य भवामहे ।
यज्ञविष्ठं करिष्यामो दीयतां दक्षिणा इति ।
वश्यतां च गतोऽसौ नः करिष्यति यथेप्सितम्॥२५

V1 B D T2 G2.6 M स (M1 तु); G1 अथ (for सा).
— °) Ś1 K1.2 (sup. lin.) T G2.6 M (except M1)
अध्यपरे; K2 (before corr.).4 G1.5 स्वपरे; G1 परे (for
अप°). — °) Ś1 प्रसुसानां. — d) Dn (except Dns)
D1.7 G2.8 M1.5 विद्यसेयं; D3 G1 °स्तेवं.

23 \$1 (hapl.) om. 23. — a) De ये; G1 च; M2.4 -थ (for वा). G1 तत्र (for तस्मिन्). — b) K1 Ñ1.2 V1 D (except Da Da) जनान्. K1 Dn1.n3 D1-4.6.7 सर्वान्; Ñ1.2 V1 B1 Dn2 G2.3 वें. — d) Ñ1.2 V1 B1 Dn2 नैवं. T transp. एवं and श्रास:.

24 °) \acute{S}_{1} \acute{K}_{1} संभृतं; T_{2} संस्तु°. — °) \acute{M}_{2} स्वेद्. G_{1} स्वेदमूत्रपुरिपेश्च. — °) \acute{S}_{1} \acute{K}_{1} ° भक्ष्य°; D_{2} ° भोग °; $G_{4.5}$ \acute{M}_{2-4} ° भोक्ट् °. T $G_{1-3.6}$ ° भोक्ट्विनाशनं (T_{1} °शिनं; G_{1} °शानः); $\acute{M}_{1.5}$ ° भोक्टिननशय.

25 B Da Da, s transp. 25 and 26. — a) = 26a and 27a. Ks T G1 M1.5 तस्य; M2-4 नागा: (for तन्न); cf. 21 and v. l. 19. — K2 reads 25b-27a in marg. — b) De G1 च; T G5 अन्न (for अस्य). S1 महीपते: (for अचा). — c) K2 T1 G4.5 यन्ने वि. — d) S1 K1 B1.4.5 Da2 दीयंतां. — d) G1 M5 प्रयतां. G4-6 चागतो. Ñ3 M1.5 गतः सोथ. T G2.3 प्रयतो जगतः सोकः (T1 सो न:); M2-4 प्रयन्नान्यां गतिं सोथ (M2.4 नैव).

26 Ks (hapl.) om. 26. For B Da D2.4 of. v. l. 25. — ab) $26^a = 25^a$ and 27^a . Śi अत्र; T नागा: (of. 21). — Śi K2 जरु. D8 जरून की डितं. D4 विकी ; M2 विजिहितं; M4 विजित्वितं. — a) Śi K4 Dn1 D6.7 M6 एघ; M1 'प (for एयं). Ti न भवेरकतुरीहश:.

27 °)=25° and 26°. — b) K2 D2.5 दु:कृतकारिण: (D2° oi); Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 M4 पंडितमानिन:; B Da D4 G2° कारिणं. — °) K8 दशास्थेनं; Ñ1.2 V1 Dn D1.8 T1° मस्तं; G2.8 दंशामेनं (G8° मं); M1.5 जगा°; M8

अपरे त्वब्रुवंस्तत्र जले प्रक्रीडितं नृपम् ।
गृहमानीय बभीमः क्रतुरेवं भवेश्व सः ॥ २६
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र नागाः सुकृतकारिणः ।
दशामैनं प्रगृह्याशु कृतमेवं भविष्यति ।
छिन्नं मूलमनर्थानां मृते तस्मिन्भविष्यति ॥ २७
एषा वै नैष्ठिकी बुद्धिः सर्वेषामेव संमता ।
यथा वा मन्यसे राजंस्तित्क्षप्रं संविधीयताम् ॥ २८
इत्युक्तवा सम्रदेक्षन्त वासुकिं पन्नगेश्वरम् ।
वासुकिश्वापि संचिन्त्य तानुवाच भ्रजंगमान् ॥ २९
नैषा वो नैष्ठिकी बुद्धिर्मता कर्तुं भ्रजंगमाः ।

गच्छामेनं. Ś1 K Ñ3 G4-6 प्रसङ्खाञ्च. — d) Ñ8 कृतकार्य; 12 G1-8 °मेनं. Ś1 भवेच्छुभं; 13 किंरि°. K (except 13) कतुरेवं भवेश स: (= $^{26^d}$). — $^{\circ}$) K8 B1.8.4 Dn1 D2.3.5.6 T G1.2.5 M (except 13) छिन्न . — f) B D2 इते त°.

28 Gs has confused the sequence of st. 28-30; it is ignored here. — a) K2 द्या; Ñ V1 B D T1 G1.4.5 नो (Ds नो). — b) G1 corrupt. G4.5 यदि (for एव). Ñ3 B4 G1.4.5 रोचते; T2 G2.3 प्रसाा:; M1.3.5 न: कृता (for सं). Ñ1.2 V1 B (B4 marg.) D T1 सर्वेपामी-क्षणश्रव: (D3.4 T1 दा:); M2.4 थां च शुजंगमा:. — b) S1 यथा दे; Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 अथ यन्: M2.4 यथा दो. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 हुतं तरसं; G1.4.5 तहै क्षिप्रं वि.

29 a) Ñs Dni.ns Di.s-ा G2 समुदीशं(Ds °ह्यं)त; Ti समवीशंत; Mi.s °देशंत. — b) Ñi.s Vi B D प्राप्ती समं (Bi.s.4 m Da Ds.4 °मा:). — After 29, Gi.4.5 (last two with वासुिक: added before the lines) ins. lines 1, 2 of 385*.

30 Before 30, Ñs Bs Ds ins. वासुकिर°; Ts G1.6 वासुकि:. — a) Cf. 28a. K1 Ds S (except T2) एवा. K1.2 Ds G2 वे; M4 वा. — D1 (hapl.) om. 30bc. — b) S1 K1 न तां; T2 मतां; G1.4.5 जाता; G2 M4 माता. G1 बुद्धि (for कर्तुं). — After 30ab, Ñs reads 31od. — c) K1 बुद्धिनं:; Ñs Ds T2 G (except G4.5) M बुद्धिमें (by transp.).

31 a) K4 Ñ1.2 V1 B2 D (except Da D2.4) T G
M2.4 किं तत्र (G2.8 तत्त्र). — b) Ñ1.2 V1 B D T1
स्याद्धि(D5 साधि)तं तु यत्; Ñ2 यश्चदीप्सितं; T2 वैव य°;
G6 यद्धितं भवेत्. — K4 Ñ1.2 V1 B D (for D6 see below) T1 ins. after 31ab; Ñ3 (om. lines 3, 4), after

सर्वेषामेव भे बुद्धिः पन्नगानां न रोचने ॥ ३० किं त्वत्र संविधातव्यं भवतां यद्भवेद्धितम् ।

अनेनाहं भृशं तप्ये गुणदोषी मदाश्रयी ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयस्त्रिज्ञोऽध्यायः॥ ३३॥

38

सृत उवाच।

श्रत्वा त वचनं तेषां सर्वेषामिति चेति च। वासकेश्व वचः श्रत्वा एलापत्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १ न स यज्ञो न भविता न स राजा तथाविधः। जनमेजयः पाण्डवेयो यतोऽसाकं महाभयम् ॥ २ दैवेनोपहतो राजन्यो भवेदिह पूरुषः।

31: G1.4.5 (om. lines 3, 4), after 29:

385* श्रेय: प्रसादनं मन्ये कश्यपस्य महात्मन: । ज्ञातिवर्गस्य सौहार्दादात्मनश्च भुजंगमाः। न च जानाति मे बुद्धिः किंचित्कर्तुं वचो हि वः। मया हीदं विधातव्यं भवतां यद्धितं भवेत्।

[(L. 2) K4 B Da D2 G1.4.5 'वंशस्य. — D6 om. lines 3 and 4, and repeats 30°-31°. - (L. 4) Second half = $(var.) 31^b.$

— Ñs reads 31^{cd} after 30^{ab}. — °) Ko B Da D2.4.5 अनेन सभूशं. Ta G1.4.5 M तप्त्ये.

Colophon. Sub-parvan: All MSS. except K1 T आस्तीक (v.). आस्तिक, अस्तीक). - Adhy. name: Ko.2.4 नागमंत्रः; K_3 सर्पमंत्रः; $\tilde{N}_{1,2}$ V_1 वासुक्यादिमंत्रणं; G_1 वासुकीसर्पसंताप:. — Adhy. no. (figures, words or both): Śi 44; Ko 32; Ka (marg. sec. m.) T 30; Ni.2 Vi Dn 37; Bi 36; B2 Ds.4 m 35; Ds 3 (sic); G M 20 (G2.3 22; G6 M3 21). — S'loka no.: Ñs 33; Dn 34.

34

1 Koom. स्त उ. Si Ki S (Ga.s with prefixed श्री) सूत:; Ks.4 Ni.2 Vi Bi.4 Dn Di.s.6.7 सीतिरु". — ") Ñ1.2 V1 B D T1 सर्पाणां तु (D0 च) वच: श्रुखा. — b) Ds T2 G1-8 Ms 'पामेच; G4-6 M1.2.4.5 'पामिष. Ta G M1.2.4.8 चैच (for चेति). Ds Ta G हि; M1.2.4.5 ह. Ma भोगिनां (for चेति च). - ") K2.4 Da G1 तु (for च). Ms वासुके ते. — After 1, G (except G3.6) ins.: 386* प्रागेव दर्शिता बुद्धिर्मयेषा भुजगोत्तमाः। हेयेति यदि वो बुद्धिस्तवापि च तथा प्रभो।

स दैवमेवाश्रयते नान्यत्तत्र परायणम् ॥ ३ तदिदं दैवमसाकं भयं पन्नगसत्तमाः। दैवमेवाश्रयामोऽत्र शृणुध्वं च वचो मम ॥ ४ अहं शापे सम्रत्सृष्टे समश्रौपं वचस्तदा । मात्ररुत्सङ्गमारूढो भयात्पन्नगसत्तमाः ॥ ५ देवानां पन्नगश्रेष्ठास्तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति प्रभो ।

अस्तु कामं ममाचापि बुद्धिः स्मरणमागता। तां शृण्व प्रवक्ष्यामि यथातध्येन पन्नगाः।

2 Before 2, Bi Di ins. ত্লাবয় ড°; T2 ত্লাবুয়:. — b) Ko.3 B3 D5 T2 G स (T2 G1 न) च (for न स). Arjp (like Da) न स (as in text). — °) Ko Dai Dn1 जन्मे (cf. v. l. 1. 1. 8; 18. 8 etc.). — d) Ko. 2. 4 Ñs M1.6 कमनामयं (K2 थ:); B D T कं महन्त्यं. C (except G2.3) M2-4 किमिदं भयं. Ñ3 (inf. lin. sec. m.) भवतां भयवद्धितं.

3 a) De Go 'पहतं; T2 'हते; G1. 5 'द्रुतो. M1. 5 कार्ये (for राजन्). — b) Ko पौरुप:. Ta G2.3.6 M1.5 न कर्तेत्र्यं च पौरुपं. — °) Tı देवम्. Ñ3 D2.8.7 G6 M 'श्रयेत; T3 'श्रयीत; G1 'श्रयिता. — d) Ś1 K1 B3 Dn3 Dr नान्यस्तमः Ks Dni.n2 Di Ti नान्यो(K3 °न्य)स्त्यमः Ds नान्यं तत्र.

4 °) Ñ V1 Dn 'दं चैवम'. Ge पौरुपं नैतद्साकं; — °) M (except M1.5) सत्तम. G1-6 भयदं पन्नगोत्तमा:. — Śi Ki (hapl.) om. 4°-5d. — d) Ks बदती; Ta Ga.s M1.8 वचनं (for चवजो).

5 Si Ki om. 5 (cf. v. l. 4). Before 5, Ko. 1 ins. एलापत्र उ°; G2.6 एलापत्र:. — 1) G2.3 समावर्ते ततस्तदा. — d) M 'सत्तम.

6 a) Sim 'ai: औएं; T2 G1.4.5 M2-4 'aisky. G2.3.6 M1. 5 देवै: (G2 देवं) श्लोकं (G6 चोक्तं) तदा(M5 था) श्लोपं. — b) Da.6 T1 तीइणास्तीइण; D6 G1.2.4.6 M2-4 °go तीक्ष्णं; T2 G6 'क्ष्णतीक्ष्णं (G8 'क्ष्ण); M1 'क्ष्णा तीक्ष्णा; Cd as in text. — After 6ab, G (except Ga.e) ins.:

387* शापदुः खाधितसानां पश्चगानामनामयम्। कृपया परयाविष्टाः प्रार्थयन्तो दिवीकसः।

C. 1. 1627 B. 1. 38. 6 K. 1. 38. 9 पितामहसुपागम्य दुःखार्तानां महाद्यते ॥ ६ देवा ऊचुः ।

का हि लब्ध्वा त्रियान्पुत्राञ्यपेदेवं पितामह । ऋते कद्रं तीक्ष्णरूपां देवदेव तवाग्रतः ॥ ७ तथेति च वचस्तस्यास्त्वयाप्युक्तं पितामह । एतदिच्छाम विज्ञातुं कारणं यस्र वारिता ॥ ८

ब्रह्मोवाच ।

बहवः पद्मगास्तीक्ष्णा भीमवीर्या विषोल्बणाः । प्रजानां हित्कामोऽहं न निवारितवांस्तदा ॥ ९ ये दन्दश्काः क्षुद्राश्च पापचारा विषोल्बणाः । तेषां विनाशो भविता न तु ये धर्मचारिणः ॥ १० यक्तिमित्तं च भविता मोक्षस्तेषां महाभयात् । पन्नगानां निबोधध्वं तसिन्काले तथागते ॥ ११ यायावरकुले घीमान्भविष्यति महानृषिः । जरत्कारुरिति ख्यातस्तेजस्वी नियतेन्द्रियः ॥ १२ तस्य पुत्रो जरत्कारोरुत्पत्स्यति महातपाः । आस्तीको नाम यज्ञं स प्रतिषेत्स्यति तं तदा । तत्र मोक्ष्यन्ति भ्रजगा ये भविष्यन्ति धार्मिकाः॥ १३ देवा अञ्चः ।

स मुनिप्रवरो देव जरत्कारुर्महातपाः । कस्यां पुत्रं महात्मानं जनयिष्यति वीर्यवान् ॥ १४ ब्रह्मोवाच्च ।

सनामायां सनामा स कन्यायां द्विजसत्तमः । अपत्यं वीर्यवान्देवा वीर्यवजनियण्यति ॥ १५

K3 निबुध्य स्वं. — ^d) Si K1 उपागते; K0.2 यथा°; Ñ1.2 Vi Dn D1.3.6.7 T1 समा°. T3 G2.3.6 M1.8 यथा वो (G2.6 वे) गदितं मया.

12 b) G2.3 भविता स. — °)=1. 13. 10°. — °) Ñ1.2 V1 B D T1 तपस्वी. Ds G4.5 M (except M1.5) विजितेंद्विय:

13 °) Ñ1.2 V1 B D T1 भविष्यति तपोधन:. — °) Here and below the MSS. vary at random between आसीक-, असीक- and आसिक-. — °) Ś1 K मोह्यं(K2.3 ° क्षं)ते तम्र भु ; G1.4.5 मोह्यंते तेन भु . — ¹) G4.5 M (except M1.5) भवंतीह. M1.5 साधव: (for धा °).

14 Si S (except Gi) om. ऊचु:. Ñi पूर्वदेवा ऊचु:.
— ") G2.3 स तु (G3 समं) विप्रवरो. Ñ Vi B D Ti 'रो
बहान. — ") Gi महावीर्थं. — ") D3 'ति सर्वशः.

15 Si (with prefixed आ) Ki S झहा. — After झहा, G (except Ga.e) ins.:

388* वासुकेर्भगिनी कन्या समुत्पन्ना सुन्नोभना। तस्मे दास्यति तां कन्यां वासुकिर्भुजगोत्तमः। तस्यां जनयिता पुत्रं वेदवेदाङ्गपारगस्।

— °) Si K (except Ks) Ñs बीयंबदेवा; Ñi.2 Vi D (except Da D2.4.5) Ti 'संपद्धं; G2 'बान्धीरं; Gs 'बान्धीरं; Mi.5 'बांस्स्यां. — d) Si K Ñi.2 Vi D (except Da D2.4.5) Ti बीयंबान्जन ; G2 धीर: संजन ; G3 बीयं च जन ; Mi.5 सुवीयं जन ; M2-4 जनयिष्यति बीयंबत्. — After 15, K4 Ñ2 Vi Bs D (except Da D2.5) Ti ins.:

389* वासुके: सर्पराजस्य जरत्कारुः स्वसा किछ । स तस्यां भविता पुत्रः शापाद्मागांश्च मोश्चिति । 16 % K1 ऐसापत्रः; S 'पत्रः. — ') T2 G1-3 M

⁻ d) D_2 *fiki महीपते; $G_{2,3}$ $M_{1,5}$ *fini महास्मनां. $G_{1,4,5}$ देवा वचनमञ्जवन्.

⁷ Si K Ñs (sup. lin. sec. m. as in text) Ds S (except T1) om. देवा ऊ. — a) Si K1-8 D2.7 को हि. G1.4.5 M (except M1.5) का हि पुत्रान्त्रियासुँड स्वा. — K2 (hapl.) om. 7°-8°. — b) G3 कद्रवदेतेषां. T G4-6 M तीक्ष्णरोषां; G2 बतेतेषां. D5 ऋते च कद्रं तीक्ष्णस्थाद्.— d) G2 जगस्पते; G4.5 पितामह (for तथा). D5 एकमेव ममाम्रतः.

⁸ K2 Gs om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — a) T G2.8.6 वसनं (for स वसस्). T1 श्रुखा. — Ko om. 8^{cd}. — b) Dn D1 T G1.5 °च्छामि. G2.3 °च्छामहे श्रीतं. — d) D5 यसदा भवेत. Da वा विभो; D8 T1 M1.5 वारितं.

⁹ Ds om. 9. Ko om. ब्रह्मों . — Śi (with prefixed श्री) S (except Ms) ब्रह्मा; Ki-4 Ñs पितासह उ (Ki om. उ'). — b) Ki भीमवेगा; Ѳ Vi Dn Di. 8.4.6.7 Ti घोररूपा; B Da D² ह्पा; Mi.5 तीक्षण . G².4.5 Mi.5 विषोद्वणा: — Śi Ki (hapl.) om. 9°-10°. — °) Ma.4 देवानां. Ñi B Da D² कामस्तान्; Gi-8 कामाय. — a) Ñi B Da D² नाइं ना ; Ѳ Vi Dn Di. 8.4.6.7 Ti न च ना . G3.5 तत: (for तदा). ѳ T² G6 Mi.5 न नारयितवांसादा (ѳ था); G3 नानुकापितवांसाथा.

¹⁰ Si Ki om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — c) Gi नाशीन्न (for वि°). — d)=1. 35. 9d. Ko च (for त्र).

¹¹ Si Ko-3 स(K1 स्त)निमि"; Ñs G2.8.6 M1.5 सनि(Gc तिक्क)मित्तक्ष; B1-3.4 (m as in text).5m D2.5 T2 C1.4.5 M3 मित्तक्ष; Cd as in text. — b) Si transp. मोक्ष: and तेपां. G2.8 भयावहात्. — c) Ko विद्वास्त्रहां;

एलापत्र उवाच ।

एवमस्त्वित तं देवाः पितामहमथाञ्जवन् । उक्त्वा चैवं गता देवाः स च देवः पितामहः॥१६ सोऽहमेवं प्रपश्यामि वासुके भगिनीं तव । जरत्कारुरिति ख्यातां तां तस्मै प्रतिपादय ॥ १७ भैक्षवद्भिक्षमाणाय नागानां भयशान्तये । ऋषये सुव्रताय त्वमेष मोक्षः श्रुतो मया ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्यणि चतुर्सिशोऽध्यायः॥ ३४॥

३५

सृत उवाच।

एलापत्रस्य तु वचः श्रुत्वा नागा द्विजोत्तम । सर्वे प्रहृष्टमनसः साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ १ ततः प्रभृति तां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत । जरत्कारुं खसारं वे परं हुर्पमवाप च ॥ २ ततो नातिमहान्कालः समतीत इवाभवत् ।

(except M1.5) नत्वा. G1 M (except M1.5) चैनं; G8.6 चैव. \tilde{N}_1 उत्तवा चैनं गतो देवः; \tilde{N}_2 V1 B D T1 उत्तवैवं (D3 °नं) वचनं देवान् (D2 उत्तवा चैवागतं देवाः). — d) $\tilde{N}_{1.2}$ V1 B D (except D2) विदिचिस्निदिवं ययो; G1.2 देवदेवं पितामहं.

17 a) Śi K D2.5 भेतां (K3 D2 नां). Bs नु (for प्र-). — b) Ko.4 Bi D2.7 Gi वासुकेर. Bi.2.4 D (except D2.5) T भगिनी. — c) Cf. 12c. Ñ Vi B (except B2) D (except D2) T Gi.5.6 M5 स्थाता. — d) K3 G2.3 तामको; B3 M (except M1.5) तको तां; D1 तको तां.

18 a) Ds भेद्यं हि. — b) Si ज्ञाप (for भय).

- °) Ñi.2 Vi B2 D (except Da D2.5) Ti 'तायैनाम्.

- d) G2 एवं (for एप). Mi.5 transp. श्रुत: and भया.

Colophon. Sub-parvan: All MSS. except Dni.ns

T2 आसीक (v. l. आस्तिक, असीक). — Adhy. name: K
(except Ki) Ñi.2 Vi एडाप्यवाक्यं; G3 एडाप्यवचनं.

— Adhy. no. (figures, words or both): Ko 33; Ñi.2

Vi 38; Bi 37; B2 D3.4m 36; D5 4; T 31; G M

21 (G2.2 23; G6 M8 22). — S'loka no.: Dn 19.

— Aggregate s'loka no.: Dn2 1616.

35

1 Si Ki S (Gs with prefixed भी) सूत:; Ko.s.s Ñi.s Vi Bi.s Dn Di.s.c.? सीतिरु. — a) Si Ki प्रेका. Ko च (for तु), Gi वचनं (for तुवच:). Ks Ñi.s अथ देवासुराः सर्वे ममन्थुर्वरुणालयम् ॥ ३ तत्र नेत्रमभूत्रागो वासुकिर्वलिनां वरः । समाप्येव च तत्कर्म पितामहसुपागमन् ॥ ४ देवा वासुकिना सार्थ पितामहमथान्नवन् । भगवञ्जापभीतोऽयं वासुकिस्तप्यते सृशम् ॥ ५ तस्यदं मानसं शल्यं समुद्धर्तुं त्वमहिसि ।

C. 1. 1646 B. 1. 39. 8

- V1 D (except Da D2.5) T1 G2.3 एलापत्रवसः श्रुत्वा.
 b) B5 श्रुत्वा ते स; D4 ते नागाश्च; G2.3.6 नागराजो.
 Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.1 T1 ते नागा द्विजसत्तम. d) Ñ1.2
 V1 Dn T1 "त्यथान्तवन.
 - 2 b) T1 G4 परिस्थत. d) K1 Ñ3 ह (for च).
- 3 a) M2.8 (inf. lin. as in text).4 ततोतीव. b) D2 °तीतोभवत्तदा. After 3ab, B3 ins.: क्रचिद्श्रैव अध्याय: ॥ सौतिरुवाच. °) G1-8 M2.4 ततो (for अथ). K2 (first visarga sup. lin.).4 D2.4.6.7 T2 G (except G2) देवा: सुरा:.
- 4 ") T2 G योक्सम् (G3 वे°). G2.3 महाक्षा(G8 वैना)गो. ") K4 समार्थवं च; Ñ8 G4.5 M1.5 संस्थाप्य चैव; G1 M2-4 ते संस्थाप्य च (G1 तु). T2 संस्थाप्य चैवं तरसर्वं; G2.8.6 संस्थाप्य च महस्कर्म. ") K0.2.3 Dn1.n8 D1.2.6.7 T1 G2-5 M1 गमत्. B3 सेंद्रा: प्रांजलयस्ततः (m as in text).
- 5 Ta (1 hapl.) om. 5^{ab}. b) Ko.s. 4 ते पितासहस-बुदन; G4.5 M (except M1.5) ते च (G4.5-श) ब्रह्माणसब्
- 6 a) Ko. 1 Ñs Gs तस्येमं; K2 स्थेमं; K8 स्थेनं; Ñ1.2 V1 B D T1 अस्थेतन् (Da Ds तस्येतन्; D2 अस्थेदं); G4 अस्थे; M1.5 तस्य तन्. G1 M मनस:. b) Ś1 अथ; Ñ8 इइ (for स्वम्). G1 transp. समु and स्वम्. T2 स्वमुद्धर्तु-मिहाईसि. c) K1 जननी-; B3 D5 स्था; M (except M1.5) स्थां. K2.4 चैव (for देव). d) Ñ1.2 V1 B Da Dn Ds.4.6.7 T1 दितमिरछत:; D1 हपैमिरछत:; D5 M1.6 कांशिणा (D5 oni); M2.4 कारिणं.

S. 1. 29.45 **K. 1.** 29.45 अनन्यः शायतं देव ज्ञातीनां हितकाङ्किणः ॥ ६ हितो द्ययं सदासाकं प्रियकारी च नागराट् । कुरु प्रसादं देवेश शमयास्य मनोज्वरम् ॥ ७ ब्रह्मोवाच ।

मयेवैतद्वितीण वै वचनं मनसामराः ।
एलापत्रेण नागेन यदस्याभिहितं पुरा ॥ ८
तत्करोत्वेष नागेन्द्रः प्राप्तकालं वचस्तथा ।
विनिक्षिष्यन्ति ये पापा न तु ये धर्मचारिणः ॥ ९
उत्पन्नः स जरत्कारुस्तपस्युग्रे रतो द्विजः ।

तस्यैष भगिनीं काले जरत्कारुं प्रयच्छतु ॥ १० यदेलापत्रेण वचत्तदोक्तं भ्रुजगेन ह । प्रभगानां हितं देवास्तत्तथा न तदन्यथा ॥ ११ स्नत उवाच ।

एतच्छुत्वा स नागेन्द्रः पितामहवचस्तदा । सर्पान्बहुद्धरत्कारौ नित्ययुक्तान्समाद्घत् ॥ १२ जरत्कारुर्यदा भार्यामिच्छेद्वरियतुं प्रभुः । शीघ्रमेत्य ममाख्येयं तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चित्रशोऽध्यायः॥ ३५॥

वचनं; $G_{2.8}$ यथोक्तं; $M_{1.5}$ तवो°; M_{2-4} पुरो°. $G_{2.8}$ अजगस्य तु; G_{0} °गोत्तम. D_{1} M_{2-4} हि (for ह). — °) $G_{2.8.6}$ अजगानां. G_{2} तु तद्; G_{3} तु यद् (for हितं). G_{4-6} M (excopt $M_{1.5}$) चैव (for देवा:). — d) T_{2} G_{3} M_{1} तथा तन्; M_{5} तदा तन् (for तत्तथा). M_{2-4} तरक्रस्वाविचारयन् (M_{3} °द्य अजंगम).

12 Si Ki S (Gi. 3 Mi. 5 om.) सूत:; Ko. 8. 4 Ñi. 2 Vi Bi Da Di. 8. 6. 7 सोतिह. — a) Ñ Vi Bi D (oxcopt Da D2. 5) Ti तु (for स). — After 12ab, Ñ2 Vi Bi (marg.) D (excopt Da D2. 5) Ti ins.:

390* संदिक्य पञ्चगान्सर्वान्धासुकिः शापमोहितः। स्वसारमुखम्य तदा अरत्कारुमृषि प्रति।

— °) \$1 युक्तान् (for बहुन्). \$1 G2.8 M1.5 'स्कारो:
— d) K1.2 D4 T2 G4.5 समाद्धान्; D2 तदाद'. D5 निसं युक्तान्समाददत्; G2.8 नियुक्तान्स समाददर्.

13 °) Śi Ko.2.4 समाख्येयं; Ñi.2 Vi B D (except D2) Ti तदाख्येयं. Gi शीघ्रमेष ममाख्यात. — a) Ñi ततः; Dai Gi.2 M (except M5) तसः; Di यद्धः; Ti Gi.5 तत्र.

Colophon om. in Gi.s. — Sub-parvan: All MSS. except T2 Gi.s आसीक (v. l. आसिक, असीक). — Adhy. name: Ko.2-1 विसामहवाक्यं; Ñi.2 Vi जरकार्वक्वेपणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 34; K3 (marg. sec. m.) T 32; Ñi.2 Dns 39; Bi 38; B2 D1 (marg.).s 37 (D5 ins. पंचमोध्याय: before the figure 37); D8 G2.8 24; G1 Mi.2.4.5 22; G6 Ms 23. — S'loka no.: Dai 13; Dn 14. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1630.

^{7 °)} G2.4.5 भीतो. Ñ1.2 V1 G5 हाई. M1.5 सहितोयं यदसाकं. — °) B4 M1 स (for च). — °) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 transp. कुरु and प्रसा. Ñ3 अस्य त्वं (for दे°). — °) D1 M2.4 शमयस्व.

^{8 \$1 (}with prefixed श्री) S ब्रह्मा (G+ पितामहः); K Ñs D2.5 पितामह उ° (K1 as in G4). — After पितामह उ°, K2.4 ins. two lines given in App. I (No. 20). — а) \$1 Ñ1.2 V1 B (except B5) Dn D5 G2.2 मर्थेव तद्; M1.5 मया चैतद्. T2 मे (for वै). K1 मर्थेव तिद्व तिणें वै; K2 मिय चैत (m °तत्कथितं वै); K4 Da D1 °तिहचीणें वै; D2 मर्थेतद्विदितं चैव; T1 मर्थेव तिद्व संपूणें; G1 मम चं(1 read वे)विद्ध विदितं; G4-5 M2-4 मर्थेतिचितं पूर्वे. Cd विचीणें. — b) B Da D4 G2.8 M8 सा सुरा:; T2 M1.5 सा एतं; G4 क्ता पुरा. — °) \$1 K1 ऐलाए°. — d) G1 यदत्रा ; G4.5 M2.4 यदस्य डयाहतं.

⁹ b) Ds corrupt. Śi Ki कालप्रासं; Ñs Ds काले प्रासं; Ts G (except Gs.s) काले प्रासे. Ñi.s Vi Dn Di.s.4.6.7 Ti स्वयं; Ñs Ds Gs-s M तदा; B Da च तत् (Bs चरेत्) (for तथा). — b) Di.s विनइयं (Ds दंगं) ति च. Śi Ki Dai Gs ते; Ds वे (for ये). — s)=1.34.10d.

¹⁰ b) S (except T1 G1) रत: सदा. — c) Ś1 K2 D6.7 तस्येपा; K0.2 G1-5 M1.3 (inf. lin.).5 तस्येव; B4.5 Da1 D3 तस्मै स; D4.5 T2 G6 तस्मै स्व-. Ś1 K2 D6.7 G2.5 (sup. lin.) भगिनी. — d) Ś1 'रो: प्रदीयतां. M1.5 प्रयच्छत.

^{11 &}quot;) \$1 यदेखप"; K1 यदेखाप". Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 एलापत्रेण यस्त्रोक्त; T2 G1 M1.5 एलापत्रेण स्त्रीक्त; T2 G2 M2-4 एलापत्रेण स्मनं.

— b) \$1 T2 तद्क्तं; Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1

३६

शौनक उवाच ।
जरत्कारुरिति प्रोक्तं यक्तवया स्नुतनन्दन ।
इच्छाम्येतदृहं तस्य ऋषेः श्रोतुं महात्मनः ॥ १
किं कारणं जरत्कारोनीमैतत्प्रथितं भ्रुवि ।
जरत्कारुनिरुक्तं त्वं यथावद्वक्तुमहिस ॥ २

सृत उवाच।

जरेति क्षयमाहुर्वे दारुणं कारुसंज्ञितम् । शरीरं कारु तस्यासीत्तत्स धीमाञ्शनैः शनैः ॥ ३ श्वपयामास तीत्रेण तपसेत्यत उच्यते । जरत्कारुरिति ब्रह्मन्वासुकेर्भगिनी तथा ॥ ४ एवम्रुक्तस्तु धर्मात्मा शौनकः प्राहसत्तदा । उत्रश्रवसमामन्य उपपन्नमिति बुवन् ॥ ५ सृत उवाच । अथ कालस्य महतः स म्रुनिः संशितव्रतः । तपस्यमिरतो धीमात्र दारानभ्यकाङ्कृत ॥ ६ स ऊर्ध्वरेतास्तपसि प्रसक्तः स्वाध्यायवान्वीतभयक्कमः सन् ।

चचार सर्वो पृथिवीं महात्मा न चापि दारान्मनसाप्यकाङ्कृत् ॥ ७ ततोऽपरस्मिन्संत्राप्ते काले कस्मिश्रिदेव तु ।

C. 1. 1664 B. 1. 40. 10 K. 1. 40. 10

36

1 Si Ki S (T2 C3 with prefixed श्री) शौनकः.
— ") Ñ1.2 V1 Dn D1.8.6.7 T1 स्यातः (cf. 1. 13. 10 etc.); D4 G1 श्रोक्तः. — ") Ñ1.2 V1 Dn D1.8.6.7 T1 G1 यस्त्वया; B Da D2.4.5 त्वया यत्(by transp.). — "") Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T G (except G4.5) M1.5 तद् (for एतद्). Ñ V1 D (except Da D2.4.5) T1 transp. तस्य and श्रोतुं. M1.5 तत्र (for तस्य). Т2 ऋषेज्ञीतुं; G5 नाम ऋषेः. G4 ऋषेनीम महामतेः.

2 °) Si Di नाम तत्. — °) Ñi. 2 Vi D (except Da Di. 2.8) Ti Gi. 5 °निरुक्ति स्वं; T2 G2.8.0 °निमित्तं स्म (T2 स्वं; Go मे); M2.4 °नियुक्त स्वं. Mi.8.5 तत् (for स्वं). — After 2, Bi Ds.4.6.7 Ti ins.:

391* तत्तस्य वचनं श्रुत्वा प्रोवाच स महाद्युतिः।

- 3 De T2 G2 om. सूत उ°. Ś1 K1 T1 G1.3-6 M सूत:; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.3.7 सीतिरु°. ") M जरेति च क्षपामाहु:. ") Ś1 K1 चारु (for का°). ") M1.3.5 तु (for स).
- 4 °) T G4-6 'सेखेतदुच्यते. °) Ñ8 'ति प्रोक्तं (of. 1°). d) K2 transp. वासु and भृति . G2 प्रति; G8.6 M प्रति: (for तथा).
- 5 °) Ñ2 G2.8 प्रहसन्; T2 G1.6 प्राह तं. G8 तथा. K1 प्राहसं शौनकसदा. After 5ab, G2 ins. 392*, which is followed by 393* (cf. v. l. 6). °) Ś1 K1 उम्रमावमा . K2.4 Ñ2.8 (cm. line 3) V1 B D (D2 cm. line 3) T G1.4.5 ins. after 5: G2, after 5ab:

392* शौनक उवाच । कक्तं नाम यथापूर्व सर्व तच्छुतवानहम् । यथा तु जातो झास्तीक एतदिच्छामि वेदितुम्। तच्छुत्वा वचनं तस्य सूतः प्रोवाच शास्नतः।

[Ñ8 T2 G1, 2, 4, 5 om. शीनक उ°. — (L. 1) K8. 4 Ñ8 B Da D2. 5 T2 G1, 2, 4, 5 यथावच (T2 G1, 2, 4, 5 "तस्वं) सर्व यरपृष्टवानहं. — (L. 3) K8. 4 B1. 4 T2 G1, 2, 5 सीति: मो°. T2 G2. 4, 5 शाश्वतं; G1 शाश्वतः.]

6 Śi Ki S (T2 Gi. 5 om.) सूत:; Ks. 4 Ñi. 2 Vi Dn Di सौतिरु. — K4 Ña. 3 Vi B D Ti ins. after सूत उ (resp. its v. l.): T2 Gi. 2. 4. 5, after 392* (cf. v. l. 5):

393* संदिश्य पन्नगान्सर्वान्वासुकिः सुसमाहितः। स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृपिं प्रति।

[(L. 1) Ñs B Da Ds. 4.5 G1.2.4.5 शापमोहित: (for सतमा°). — (L. 2) Cf. 1. 13. 31.]

- °) Gs. 5 स ऋषि:. Si संश्रित°; K (except K1) B1.2.5 Da2 Dn शांसित° (Dn3 संक्षित°); cf. 1. 1. 2, 53 etc. °) T2 शीमान् (sic). व) K3.4 ब्रह्मचर्ये व्यवस्थित:; Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) स दाराक्षास्य° (D8°भि°). G1 अभिकांक्षति.
- 7 °) Śi Ko. i. s T2 G (except G1) M स हार्थ °; K2. 4 Ñ Vi Dn Di Ti स त्र्थ °. Gi प्रयुक्त:; G2. 3 °सिन्न:. B Da D2. 5 °रेता हि महात (D5 °न्त) पस्ती. °) Ñi. 8 शीलगुणोपपन्न:; Ñ2 Vi Dn Di. 3. 4. 6. 7 Ti °भयः कृतातमा; B5 °भयः कृशश्च; G2 °भयः समश्च. K8 Bi-4 Da D2. 5 Gi. 8 M (except Mi. 5) च (for सन्). °) B Da D2. 4. 8 °वां वसुषां. Ko जितातमा; K2 यता °. ") Ko. 2 (m as in text). 3. 4 T2 G8 M2. 8 अभि-; Ñi. 2 Vi Dn2 अधि-; G2. 8 हि (for अपि). Śi Ki. 8. 4 Da Dn2 Di. 4 अकांक्षत; K2 °क्षतां; G6 °क्षयत्. After 7, G2. 5 ins. an

C. 1.1654 B. 1.40.10 K. 1.40.10 परिक्षिदिति विख्यातो राजा कौरववंशभृत् ॥ ८
यथा पाण्डर्महाबाहुर्धनुर्धरवरो भुवि ।
बभूव मृगयाशीलः पुरास्य प्रपितामहः ॥ ९
मृगान्विध्यन्वराहांश्व तरश्लून्मिहषांस्तथा ।
अन्यांश्व विविधान्वन्यांश्वचार पृथिवीपतिः ॥ १०
स कदाचिन्मृगं विद्धा बाणेन नतपर्वणा ।
पृष्ठतो धनुरादाय ससार गहने वने ॥ ११
यथा हि भगवान्नुद्रो विद्धा यज्ञमृगं दिवि ।
अन्वगच्छद्रनुष्पाणिः पर्यन्वेषं ततस्ततः ॥ १२
न हि तेन मृगो विद्धो जीवन्गच्छति वे वनम् ।
पूर्वरूपं तु तन्नूनमासीत्स्वर्गगितिं प्रति ।
परिक्षितस्तस्य राज्ञो विद्धो यन्नष्टवान्मृगः ॥ १३

द्रं चापहतस्तेन मृगेण स महीपतिः।
परिश्रान्तः पिपासार्त आससाद म्रुनि वने।। १४
गवां प्रचारेष्वासीनं वत्सानां मुखनिःसृतम्।
भ्यिष्ठमुपयुज्जानं फेनमापिवतां पयः।। १५
तमिद्धत्य वेगेन स राजा संशितव्रतम्।
अपृच्छद्रनुरुद्यम्य तं मुनि क्षुच्छ्रमान्वितः।। १६
मो भो ब्रह्मकहं राजा परिक्षिद्भिमन्युजः।
मया विद्धो मृगो नष्टः किच्चचं दृष्टवानसि।। १७
स मुनिस्तस्य नोवाच किंचिन्मौनव्रते स्थितः।
तस्य स्कन्धे मृतं सर्पं क्रद्धो राजा समासजत्।। १८
धनुष्कोत्या समुत्क्षिप्य स चैनं समुदेक्षत ।
न च किंचिद्वाचैनं शुभं वा यदि वाशुभम्।। १९

additional colophon: इत्यास्तिके (G1 interp. पर्वणि) द्वाविंशोध्यायः

8 °) D2 M (except M5) प्रीक्षि°. Ś1 K1 Ñ3 प्रि-क्षिद्वरेणासीत्; K0.2 परि(K2 °री)क्षिद्वनेरासीत्; K3.4 B Da D2.4.5 G4.5 प्री(B1-4 D4 °रि)क्षिदिति नामासीत्; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 परीक्षिक्षाम राजासीत्. — d) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 ब्रह्मन् (for राजा). K3 Ñ1 °वंशाध्कः; K4 °कृतः; Ñ2 V1 B D T1 G4.5 °जः.

9 b) Ko.2.8 विभु:; Ñ V1 B D T1 G1-8 M युधि (for भुवि). — After 9ab, T2 Gc ins. 394*. — °) Ñ3 स तथा; Gc पांडुस्तु (for ब°). G1 मृगयासकः. — d) M1.2.5 पुरेव प्र°. — D3 G1.2.4.5 ins. after 9: T2 Gc after 9ab:

394* तथा विख्यातवाँ होके परिक्षिद्भिमन्युजः।

10 5) $M_{2.4}$ तदा. — $^{\circ}$) \dot{S}_{1} 'धांस्वन्यान्; $K_{2.4}$ B_{6} 'धान्यध्यान्; D_{11} D_{11} G_{22} 'धानन्यान्. — d) D_{13} तथा च; G_{13} जघान (for Ξ°).

11 °) B4 M1.5 मृगान्. T2 G4.5 घोरं (for विद्धा).

- b) M1.5 गत्तप. K4 Ñ V1 B D (except D5)
बाणेनानत:; T1 'नानतिदारुणा; T2 G4.5 विध्वा तीक्ष्णेन
पत्रिणा. - d) S1 K1 D5 चत्तार; D8.6.1 स राजा (for स.).

12 °) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.8) T1 यथैत. G2.8 पुरा यथा हि भगवान्. — °) G2.8 'गं प्रति. — °) Ś1 K G1-3.6 M1-4 प्रयंन्वेपंस्त(K3 'ष्टुं त)तस्ततः; Ñ1.2 V1 B D T1 'न्वेष्टुमितस्ततः (B1m 'न्वेपाक्षित'; D4 'न्वेपक्षित'); G4.5 'न्वेपंस्तत'; M6 प्रयसेपस्तत' (sio).

13 *) G2.3 M (except M1.5) स हि. — *) Ks नेव

ते; K4 Ñ V1 B D G4.5 वे वने; G2.3 वे स्वयं. — K0 om. 13° de7. — °) K8.4 ° दृष्टं; Ñ8 पूर्ण °; D7 पूर्वे रूपं. Ś1 तद्वीर्थं; Ñ2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 तक्कणं; G2.3 M तस्या(M1.5 ° श्रा)सीत्. T2 G1.4-6 अभूत(G1 अपूर्वे) पूर्वे (G6 ° वेस्) तश्रा(G4.5 ° स्वा)सीत्. — ф) Ñ1.2 V1 Dn D1.6.7 T1 सोगात्; T2 G M राज्ञ: (for आसीत्). — °) Ñ V1 B D T1 परिक्षितो (D5 ° क्लिप्टो) नरेंद्रस्य (D2 परीक्षिता नरेंद्रेण); T2 G1-8.6 M1.5 परीक्षिता (G6 ° तो) महाराज्ञा (G6 ° जो); G4.5 M2-4 पांडवेयस्य ब्रह्मपें:.

14 ⁴) G2.3 त्वप^{*}; G4.5 चापि हृतस्. — ^{cd}) G4.5 ^{*}सार्तस्त्वास^{*}.

15 a) G2.3 ° sanshri. — b) Ds मुखनिर्गतं; G2.3 अमिनि: °. — °) Ś1 K1 Da D3.5.7 T2 ° मुंजानं. — a) G (except G2.3) फेनं वै.

16 D2 om. 16^{ab}. — ^a) B5 तमभित्रेख; M5 तद्भिशु^{*}. — ^b) G4.5 स ऋषि. Ś1 संश्रित^{*}; K (except K1) Dn1. n2 D1 T1 शंसि(K4 °शि)त^{*} (cf. 1. 1. 2, 53 etc.). Ś1 K1 om. 16^{cd}. — ^d) T2 G1 तमृषि; N3 (inf. lin. sec. m. as in text) G2-c M (except M1.5) तं मृगं. K2 Da1 कृष्ट्रमास्थितं (Da1 'श्रित:); D2 श्रुस्पा^{*}; D3 श्रुस्पा^{*}.

17 Before 17, Bs D4 ins. प्रीक्षिदुवाच. — *) G1 ब्राह्मण राजाइं. — *) K1.2 Ñ1.2 V1 B D (except Da D2.6) T1 M1.5 तं (for स्वं).

18 Before 18, Bs ins. सीतिर'; Dam सूत उ'.

- ') Śi किं च नीवाच; Ñi. 2 Vi D (except Da Di. 2. a)

Ti तं तु नी'; M तं न चो'. - ') Śi तस्य (for किंचित्).

Ši Ks 'व्रतान्वित:; Mi. 5 'व्रतस्थित:. - ') Ks. 4 Bs Dis

स राजा क्रोधमुत्सृज्य व्यथितस्तं तथागतम् ।
दृष्ट्वा जगाम नगरमृषिस्त्वास्ते तथैव सः ॥ २०
तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः ।
शृङ्गी नाम महाक्रोधो दुष्प्रसादो महाव्रतः ॥ २१
स देवं परमीशानं सर्वभूतिहते रतम् ।
ब्रह्माणमुपतस्थे वै काले काले सुसंयतः ।
स तेन समनुज्ञातो ब्रह्मणा गृहमीयिवान् ॥ २२
सख्योक्तः कीडमानेन स तत्र इसता किल ।

संरंभी कोपनोऽतीव विषकत्प ऋषेः सुतः।
ऋषिपुत्रेण नर्मार्थं कृशेन द्विजसत्तम॥ २३
तेजिस्विनस्तव पिता तथेव च तपस्विनः।
शवं स्कन्धेन वहित मा शृङ्गिनगिवतो भव॥ २४
व्याहरत्स्वृषिपुत्रेषु मा स किंचिद्वचो वदीः।
असद्विधेषु सिद्धेषु ब्रह्मवित्सु तपस्विषु॥ २५
क ते पुरुषमानित्वं क ते वाचस्तथाविधाः।
दर्पजाः पितरं यस्त्वं द्रष्टा शवधरं तथा॥ २६

C. 1. 1685 B. 1. 40. 31 K. 1. 40. 81

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पर्दात्रंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

D1-8.5-7 T1 G M2-4 'स्जत्; M1.5 समुत्स्' (of. v. l. 1. 37. 8).

19 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.6) T1 transp. धनु and समु . B6 G2.8 समाक्षिप्य; T2 समुद्ध्य (sio).

b) D6 G (except G6) न चैनं. K3 Ñ1.2 V1 B
D (except Da D5.6) T1 समुपेक्षत; G1-8 M (M3 inf. lin.) समवे (G3 वे). — b) Ñ V1 B Da Dn D1.7
न स; D4 न हि; D6 नासो; T1 स न. — G3 om. 19d-21c.

20 G3 om. 20 (of. v. l. 19). — °) G4-6 नगरी.
— d) K1 ऋषिरास्ते; Ñ1.2 V1 B D T1 "स्वासीत् (D2 "रासीत्; D5 तं दृष्ट्वा ते). G4.5 तथाविध:. K2 m D2.6 T2 G2.6 M5 च (for स:). — Dn D1 (om. line 1).8 (in reverse order).4 (om. line 1).6.7 T1 (om. line 1) ins. after 20:

395* न हि तं राजशार्दूलं क्षमाशीलो महासुनिः। स्वधर्मनिरतं भूपं समाक्षिसोऽप्यधर्पयत्। [D4 न (for स्व-).]

K (except K1) Ñ1.8 V1 B Da D2 G (except G3.6) ins. after 20: Dn D1.4.6.7 T1, after 395*: Ds, after line 1 of 395*:

396* न हि तं राजशार्द्गृ उस्तथा धर्मपरायणम्। जानाति भरतश्रेष्ठस्तत एनमधर्षयत्।

21 G3 om. 21^{abo} (cf. v. l. 19). — a) Ś1 K1.4 रोपण; K3 रोपण (for तरु). — b) Ś1 K D5 गित्र जातो (for तिरम). G4.5 व्यशाः. —) Ś1 G2 महाकुद्धो; K (except K1) तेजा. — d) K (except K1) वृति-कोपनः; Da दो महातपाः.

22 °) Ko M4 सदैवं; K2 G1 °दैव; D2 G4 °देव. Ś1 K (except K4) Ñ8 D8.6.7 प्रभेशानं; Ñ2 V1 Dn D1 T1 भासीनं; G1.4 वर°; G2 पशु°; G3 पति . — d) Ś1 यतव्रतः; K1 द्विजोत्तमः; D5.7 तु सं . — /) Ś1 K1.2 व्रा(K2

ब्र)ह्मणी. Si Ñi.2 Vi D (except Da D2.4.5) S भीयवान्; Ñs भीधना.

23 b) G (except G1.5) सहसा किछ. D5 सततं वसता किछ (m as in text). — °) Ñ2 V1 Dn D1.3.5-7 T2 G2.2.6 M1.2.5 संरंभात; B Da D2 G1 °रुइ:. — d) K (except K1) Ñ1.2 V1 D (except D5) T1 सुने:. M1.3 ins. तु before ऋथे:. — After 23°d, K2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 G1.2 ins.:

397* उद्दिश्य पितरं तस्य यच्छुत्वा रोपमाहरत्।
[K2 भरतस्तस्य. K2.4 तत्; Dn D1.3.7 T1 य: (for यत्).]
— ') K2 ऋषे:; Ñ1 सिख-(for ऋषि-). Ñ1 K1.2 B3 D31
धर्मार्थ; Ñ2 V1 Dn D1-3.7 धर्मार्थ; Ñ3 धर्मारमा; T1
कर्मा '; T2 G (except G1.5) तत्वा '. — ') Ñ3 D4 D4
G2.3.6 'सक्तम:.

24 Before 24, \$1 Ñ2.3 V1 B2-5 D (except Da D2.5) T1 ins. कुझ उ°. — b) K (except K1) तथा चैव. D3.6.7 यशस्त्रिन:. — °) \$1 K0.1 M1.5 शावं (M5 °एं) (!); K3.4 सएं. K3 transp. स्कंधे and वह °. — a) T1 मादितो (for गार्वि °).

25 °) K1 °पुत्रेण; K4 Ñ3 °रतृषिपुत्रेषु (Ñ3 °ण).
— b) Ñ3 S मा च (G2.3 न च; M1.6 as in text).
B1.3-5 Da व(B4 त)दोत्तरं; Ñ1.2 V1 B2 Dn D1.3.4.6.7 T
वद; D2 G2.3.6 °द्तु; D5 °दीत्; M1.3 शवी:; M5 शवीत्.
K1 मा सा किंचिद्धि चाशवी:.

26 b) Śi T Gi. 2 M क च. M (except Mi.s) वादास्तथा°. — od) Ñ3 G2.3 यस्वं. K8 T G Mi.3.6 ह्या. Ñ1.2 Vi B D (for D5 see below) द्रष्टा (D3.6.7 ह्या) यस्त्वं (by transp.). Śi Ki शावपरं; Ko.2-4 शववहं; Mi शाव°; M2.4 शावधनुं; M6 शाप°. Ñ3 G3.6 तदा. D5 तसेजपितरं यंस्व (sic) ह्या शवधरस्तथा. — After 26, Ñ2 Vi Bi D (except Da D2.5) ins.:

30

C. 1. 1690 B. 1. 41. 1 K. 1. 41. 1

स्रुत उवाच।

एवग्रुक्तः स तेजस्वी शृङ्गी कोपसमन्वितः ।
मृतधारं गुरुं श्रुत्वा पर्यतप्यत मन्युना ॥ १
स तं कृशमभिप्रेक्ष्य सृनुतां वाचग्रुत्मृजन् ।
अपृच्छत कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः ॥ २

कृश उवाच।

राज्ञा परिक्षिता तात मृगयां परिधावता । अवसक्तः पितुस्तेऽद्य मृतः स्कन्धे भ्रजंगमः ॥ ३ शृङ्ख्यवाच ।

किं मे पित्रा कृतं तस्य राज्ञो निष्टं दुरात्मनः।

398* पित्रा च तव तत्कर्म नानुरूपिमवात्मनः। कृतं मुनिजनश्रेष्ठ येनाहं भृशदुःखितः। [(L. 2) Bi कृतरूपं पितुश्चैव यें.]

Colophon om. in Da1. — Sub-parvan: All MSS. except Da1 Dn2.n3 T आसीक (v. l. आसिक, असीक); to it Ñ1.2 V1 add प्रिक्षिदुपाख्याने. — Adhy. name: K (except K1) कृशावाक्यं; G2 मृगान्वेपणं; G3 शेपं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 35; K3 (sup. lin. sec. m.) T 33; Ñ1.2 V1 Dn3 40; B1 39; B2 D4 (marg.).5 38 (D5 reads पष्ट अध्याय: before 38); G M 23 (G2.3 25; G0 M3 24). — S'loka no.: Ñ3 31; Dn1 33; Dn2.n3 32.

37

1 Śi Ki S (M2.4 om; T2 Gs with prefixed श्री)
सूत:; Ko.8.4 Ñi.2 Vi Bi Dn Di.8.6.7 सौतिरु . — ")
M2.4 तु (for स). — ") D5 "समन्वितं; Gi परमकोपनः.
Śi K श्रंगा(Śi Ki.2 "गी; Ko "गा)क्षेपसमन्वितं.
— ") Śi Ki.2 मृतहारं; K3 शव"; D5 मृतावहं; Gi.5 "भारं
(cf. v. l. 2). Da "हं ह्या. — ") Gi.5 "तर्यन्महामनाः.
2 ") T2 (before corr.) Mi "प्रेस. — ") Ñ8 वाक्यमु .
— ") Ñi.2 Vi D (except Da Di) Ti अपृच्छतं.
— ") Ši K2 Da2 Gi.2.6 समेला. Śi Ki मृतहारकः (cf. v. l. 1). Ві सखे मे मृतवाहकः (m as in text); Ds Gi.5 सर्वभृतिहितं रतः; D5 शंस मे मृतहारकः. — After 2, D8 T2 G (except Gs.6) ins.:

बूहि त्वं क्रश तत्त्वेन पश्य मे तपसो बलम् ॥ ४ व्याप्त । अ

स राजा मृगयां यातः परिक्षिदिभमन्युजः ।
ससार मृगमेकाकी विद्धा गाणेन पत्रिणा ॥ ५
न चापक्यन्मृगं राजा चरंस्तसिन्महावने ।
पितरं ते स दृष्ट्वैव पत्रच्छानभिभाषिणम् ॥ ६
तं स्थाणुभूतं तिष्ठन्तं क्षुत्पिपासाश्रमातुरः ।
पुनः पुनर्मृगं नष्टं पत्रच्छ पितरं तव ॥ ७
स च मौनव्रतोपेतो नैव तं प्रत्यभाषत ।
तस्य राजा धनुष्कोट्या सर्पं स्कन्धे समासृजत् ॥ ८

399* अनम्यचेताः सततं विष्णुं देवमतोषयत् । वन्यान्नभोजी सततं मुनिमौनवते स्थितः । एवंभूतः स तेजस्वी स मेऽद्य मृतधारकः।

[Cf. v. l. 16.—(L. 3) G1.2.5 सखे (for स मे). Latter half = 2^d .]

- 3 Śi Ki S om. उद्याच. Bs reads 3, 4 in marg.
 a) K2 तत्र; Mi.s तं तु (for तात). d) Ñs T2
 G4-8 Mi.s कंटे (for स्कन्धे).
- 4 Si Ki Som. उवाच. ") Ñs S (except Ti) तात (for तस्य). ") Ki राज्ञो दुएं. Gs. इराज्ञे—"त्मने. ") Ñi.2 Vi D (except Da Ds. 5) Ti तत् (for त्वं).
- 5 Śi Ki S om. उवाच. ") Śi Ki Ds मृगयायां वै; T² Gi-8 Mi.s.s "याशीलः. — ") Ѳ Vi B D (except D₅) Ti "न शीझगं.
- 6 ") G1 'इयन्महातेजा. ') T2 स च; G1 मृगं (for चरन्). S1 तपोवने. ') G8 'रं तव. T2 'रं ते वे द्याथ. ') K3 Dn8 Ds. 6 T1 G6 M1. 5 'भाषणं. G2. 8 पप्रच्छ न बभाष तं.
- 7 ^a) M_{1.5} मोनवते च (M₅ ° न) ति°. b) G (except G_{2.3}) M₁₋₃ ° श्रमान्वित:. d) G₁ ° रं तदा.
- 8 ") G2.8 'व्रतो वाचा. ") K1 D5 G1 न चैनं; T2 G6 वचो न; G2.8 M1.5 न च तं. ") Ñ8 G6 मृतं सपै; D1 सपै स्कंधम्; D2 मृतं स्कंधे; G4.5 कंडे सपै. S1 K1 Ñ1.2 V1 B (except B4) Dn2 D4 T2 समासजत्; D1 G6 अवा"; M4 समुरस् (of. v.l. 1.36.18).
 - 9 °) Ge स्कंधे तव. Ñ V1 B1 D T1 पिता सोपि

शृङ्गिस्तव पिताद्यासौ तथैवास्ते यतवतः । सोऽपि राजा खनगरं प्रतियातो गजाह्वयम् ॥ ९ सृत उचाच ।

श्रुत्वेवमृषिपुत्रस्तु दिवं स्तब्ध्वेव* विष्ठितः । कोपसंरक्तनयनः प्रज्वलित्व मन्युना ॥ १० आविष्टः स तु कोपेन शशाप नृपतिं तदा । वार्युपस्पृत्र्य तेजस्वी कोधवेगबलात्कृतः ॥ ११

श्रुङ्गयुवाच ।

योऽसौ बृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्गतस्य च ।
स्कन्धे मृतमवास्नाक्षीत्पन्नगं राजिकि व्विपी ॥ १२
तं पापमितसंकुद्धस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
आशीविपस्तिग्मतेजा मद्वाक्यवलचोदितः ॥ १३
सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति ।

(D2.5 'ताद्यापि); B2.4.5 'सौ च; T2 G2.3.6 'ता चासौ; G1 M 'ता सौस्य (M1.5 तत्र); G1.5 'थासौ. — b) D2 एतव्रतः. — d) Ñ2 V1 D (except Da D2.4) T1 प्रस्थितो (D6 प्रतिधं) गजसाह्वयं.

10 Śi Ki S (Mi.s om.) सूतः; Ko.s.4 Ñi.2 Vi Bi Dn Di.3.7 सोतिरु°. — °) K (except Ki) Ñs Ds Gi-6 Mi.s एतद्; T² एव (for एवस्). Śi Ko.i Gs M²-4 स; Ñs च; Ds T² G² Mi.s स्य; Gi सन् (for तु). Gs ऋषितः सल्युः. — °) Śi Ki G³-5 M सल्धेव. Ko दिवं तस्वेव घिष्ठतः; K² दिवं भूत्वेव घिष्ठते; K³ दिदक्षश्चाधितस्थवान्; K4 विधक्षश्चापि घि°; Ñi.2 Vi Dn Di.3.6.7 Ti शवं स्कंधे प्रतिष्ठितं; ѳ स दिवंस्तवव°; B Da D².4 भृशं सल्धेव तस्थिवान्; D⁵ वाचं तस्य च तिष्ठतः; T² वाचं तश्चेव विश्वानः; G³ वचः सल्ध्यान्; G³ वचः सल्ध्या च वि°. — °) Gi M²-4 तेजसा; G².३ विद्वाना (for सन्यु°).

11 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 हि (for तु). — a) Ś1 K कोघाहै (K0.1 है) व; T2 G2.2.6 M1.5 समन्वित:; M2-4 कोघेन च ब.

12 Ś1 K1 Som. उनाच. — ⁸) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5.8) T1 ह (for च). — ^c) K1 मृतं स्कंधे; G1.2.4 कंडे मृतम्. Ś1 K1 Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 समासा ; K2 G5. हवासा ; T2 इदं सा .

13 °) Ds तमेवम्. K (except K1) Bs Ds Gs अभितं°. — °)=19°. Ñ1.2 V1 B D (except Ds) T1 पश्चगेश्वर:. — °) K0.2.4 Bt Ds °नोदित:.

द्विजानामनमन्तारं कुरूणामयशस्करम् ॥ १४ स्तृत उवाच ।

इति शस्ता नृषं कुद्धः शुङ्गी पितरमम्ययात् ।
आसीनं गोचरे तसिन्वहन्तं श्वपन्नगम् ॥ १५
स तमालक्ष्य पितरं शुङ्गी स्कन्धगतेन वे ।
श्वेन अजगेनासीद्ध्यः क्रोधसमन्वितः ॥ १६
दुःखाचाश्र्णि ग्रुगुचे पितरं चेदमन्नवीत् ।
श्वत्वेमां धर्पणां तात तव तेन दुरात्मना ॥ १७
राज्ञा परिक्षिता कोपादश्यं तमहं नृपम् ।
यथाईति स एवोग्रं शापं कुरुकुलाधमः ॥ १८
सप्तमे इनि तं पापं तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
वैवस्ततस्य भवनं नेता परमदारुणम् ॥ १९
तमन्नवीत्पिता न्नहांस्तथा कोपसमन्वितम् ।

C. 1. 1/10 B. 1. 41. 19 K. 1. 41. 20

14 °) Ds विमाणाम°. — After 14, B3 ins. an additional colophon, while Ko.4 ins.:

400* नो चेत्ततस्तक्षकोऽपि यास्यते यममन्दिरम्।

15 Śı missing. Ko. a. 4 Ñı, 2 Vı Bı Dn Da. 6.7 सीतिरु; Kı S (G3 om.) सूत:. — a) Ñı. 2 Vı Dn Dı. 3. 4. 6.7 Тı -तिसंकुद्ध:; B Da सूत्रं श्रंगी (Bı कुद्ध:); Bım D₂ नृपं श्रंगी. — b) B₂-5 Da D₂ कुद्ध: पि°. K₂-4 Ñı, 2 Vı Bı D (except Da D₂. 8.5) Т G6 अभ्यगात; G₂.3 अट्ययं. — b) Ñı. 2 Vı Bı D गोवजे; Tı aत:. — d) Śı Kı Mı. 8.4 शाव°; М5 शाप°.

16 °) G4.5 स तमालोक्य; G6 बृद्धमालोक्य; M1.5 समालक्ष्याथ. — D5 (7 hapl.) om. 166-17°. — °) Ś1 K1.4 M1 शावेन; M5 शापे°. — d) Ñ1.8 भृशं (for भूय:). Ñ2 V1 B D (D5 om.) T1 °समाकुल:; Ñ3 G2.3 कोप°; G4.5 °वशं गत:; M1.3 (inf. lin. as in text).5 शोक°. — After 16, G1 repeats lines I and 3 of 399 * (cf. v. l. 2).

17 a) Ds om. 17a (cf. v. l. 16). K1.3 G4.5 om. च. — b) Ś1 K1 'रं चैवम'; Ds चेदं वचनम'; M1 वचनं चेदम'. — After 17b, T3 G1-3 M2-4 ins. श्रंगी. — a) K1 कृतां; Gs राज्ञा (for तव).

18 ") M1.5 'पं तं महानृपं. G6 कोपात्तमशपं तात राजानं दुष्टचेतसं. — ') Ś1 K1 यद; G2.8 तथा (for यथा). T2 G तथा (G1 नृपं; G2 सदा) चोग्रं; M1.5 स एवोग्र:; M2 सदेवो (for स ए). — ') T2 G6 शप्त: कु.

19 Dr om. 19^{ab}. — b)=13^b. — After 19^{ab}, G1 ins. स्त:, while M (except M1.5) repeat 13^{ed}.

C. 1. 1711 B. 1. 41. 20 K. 1. 41. 21 न में त्रियं कृतं तात नेप धर्मस्तपस्तिनाम् ॥ २० वयं तस्य नरेन्द्रस्य विषये निवसामहे । न्यायतो रक्षितास्तेन तस्य पापं न रोचये ॥ २१ सर्वथा वर्तमानस्य राज्ञो ह्यसाद्विधेः सदा । धन्तव्यं पुत्र धर्मो हि हतो हन्ति न संशयः ॥ २२ यदि राजा न रक्षेत पीडा वै नः परा भवेत् । न शक्तुयाम चरितुं धर्म पुत्र यथासुखम् ॥ २३ रक्ष्यमाणा वयं तात राजभिः शास्त्रदृष्टिभिः ।

चरामो विपुलं धर्म तेषां चांशोऽस्ति धर्मतः ॥ २४ परिक्षित्त विशेषेण यथास्य प्रिपतामहः । रक्षत्यसान्यथा राज्ञा रिश्वतव्याः प्रजास्तथा ॥ २५ तेनेह श्रुधितेनाद्य श्रान्तेन च तपस्विना । अजानता व्रतमिदं कृतमेतदसंशयम् ॥ २६ तसादिदं त्वया बाल्यात्सहसा दुष्कृतं कृतम् । न ह्यहित नृपः शापमसत्तः पुत्र सर्वथा ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः॥ ३७॥

D2 °ब्यास्तथा विभो.

26 a) T2 G4.6 M ध्रुधितेने(M2.4 ने)स; G2.3 तैनेत्यं. — b) Ko.3.4 च यशस्त्रिना; B1 च तर (m as in text); S (except T1 G5) मृगलिप्सुना (G6 प्स्या). — e) Ko.2.4 D5 पापमिदं; K8 Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G5 कृतं सन्ये; D2 कृतं बाल्यान्; T2 M1.5 कृतमिदं; G2.8.6 कृतं तात. — d) K8 D2 पापम्; Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G5 वृत्तम्; T2 G2.8.6 ध्रुवम् (for कृतम्). Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G5 वृत्तम्; D2 G2.8 न संशय: (for असं). M1.5 कर्म नैवान्न संशय: — K3.4 (om. line 6) Ñ (Ñ1 om. line 4) V1 B D T1 ins. after 26: G (except G8.6; all om. line 3), after 22:

402* अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा।
उद्घृतं सततं छोकं राजा दण्डेन शास्ति वै।
दण्डाध्यतिभयं भूयः शान्तिरुत्पद्यते तदा।
नोद्विप्रश्चरते धर्मं नोद्विप्रश्चरते क्रियाम्।
राज्ञा प्रतिष्ठितो धर्मो धर्मास्त्वगैः प्रतिष्ठितः। [5]
राज्ञो यज्ञकियाः सर्वा यज्ञादेवाः प्रतिष्ठिताः।
देवाद्वृष्टिः प्रवर्तेत वृष्टेरोषधयः स्मृताः।
ओपधिभ्यो मनुष्याणां धारयन्सततं हितम्।
मनुष्याणां च यो धाता राजा राज्यकरः पुनः।
दशश्रोत्रियसमो राजा इत्येवं मनुरववीत्। [10]

[(I. 1) G1.2.4.5 दोषो जायेत वै तदा. — (L. 2) Ks Da1 D1 G1.2.4.5 उद्धतं. G1.2.4.5 'जा धर्मेण. — (L. 4) G1.2.4.5 राज्ञा प्रवर्तते धर्मो नोद्विप्रश्चरते प्रजा:. — (L. 5) Ks B1-4 Da Ds.5 प्रवर्तते; Ks Bs D2 'वर्धते; D1.8 'वर्तितो (for प्रतिष्ठितो). — (L. 8) Bs Da Ds.5 धारयेत; G1.2.4.5 जायते. — (L. 10) Ds सुखद: श्रोत्रियो राजा; G1.2.4.5 सुदु:ख: श्रोत्रिय: सोम (G1 साम; G4 सोम्य).] — After 402*, Ks.4 Ñs B Da Ds.4 repeat 26°द; while

^{— °)} Ñ1.2 V1 B D (except Ds) T1 Gs सद्नं; M1.5 नगरं.

²⁰ Before 20, Ko. 4 ins. शभीक उ°; Bs D4 (marg.) सौतिरु ; T2 G2.6 M (except M1.5) स्त: — क) Ds.6 मुद्दा; D7 महां (for ब्रह्मन्). — b) Cf. 16a. D6 कोधसं. — After 20ab, Ks Ñ V1 B D (except D5) ins. शमीक उ°; T1 शमीक:. — After 20, Ko. 4 ins. a passage of six lines given in App. I (No. 21).

^{21 °)} G1.4.5 M8.4 न्यायेन. G1-3 'तास्तात. — d) D4 transp. तस्य and पापं. S1 K1.4 B4.5 Da D2.6 T2 G (except G4.5) शापं.

²² b) Ba Da Da नु; Ta G (except G1) अपि (for हि). T1 भै: सह. — After 22, G (except G2.6) ins. 402* (cf. v. l. 26), all om. line 3.

^{23 &}quot;) \$1 K1 यतो रा". Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 न संरक्षेत्. — ") Ñ1.2 V1 B D T1 G1 न: (G1 वै) परमा भवेत् (D5 वै न: सदा भ"). G2 (inf. lin. as in text) प्रजा वै न: पराभवत्. — ") K (except K1) Da1 M (except M1.5) "यामश्र".

²⁴ b) \$1 K1 शस्त्रवृष्टि(K1 कि)भि:; Ñ1.2 V1 B D (except D5) धर्मह . — °) K2.4 Ñ3 T G1.4.5 M1.2.4.5 खराम; G2.3 M3 भि. — d) K3.4 B Da D2 om. च. G1 स् (for च). Ñ V1 D (except Da D2; D5 corrupt) T G2.5.6 M1.5 भागोस्त (M1.5 क्तु). — After 24, Ñ1.2 V1 B D T1 ins.:

^{401*} सर्वथा वर्तमानस्य राज्ञः क्षन्तब्यमेव हि । [Cf. 22. — B Da D2.4.5 मानानां राज्ञां.]

^{25 °)} Ñ1.2 V1 B D तथा. Ś1 K यथान्यायं (K1 °ट्यं). M1.5 रक्षत्वसांस्तथा राज्ञो. — ") K0.2-4 D5 इति; Ñ1.2 V1 B Dn D8.4.5.7 M1.5 विभो (for तथा). Ś1 K1 रक्षितटय: (K1 °ट्यं) पिता त्विति; Da D1 'ड्या प्रजा विभो;

३८

शृङ्गयुवाच ।
यद्येतत्साहसं तात यदि वा दुष्कृतं कृतम् ।
प्रियं वाप्यप्रियं वा ते वागुक्ता न मृपा मया ।। १
नैवान्यथेदं भविता पितरेप ब्रवीमि ते ।
नाहं मृषा प्रब्रवीमि स्वैरेष्वपि कुतः शपन् ॥ २

्रामीक उवाच । क्यां कां एक क्यारि

जानाम्युग्रप्रभावं त्वां पुत्र सत्यगिरं तथा । नानृतं ह्युक्तपूर्वं ते नैतन्मिथ्या भविष्यति ॥ ३ पित्रा पुत्रो वयःस्थोऽपि सततं वाच्य एव तु ।

No Vi Dn Di. 7 Ti G4.6 repeat 26: a further indication of the spurious character of the passage.

27 a) Ks Ñ2.3 V1 B D (except D5) T1 कसात्. Ko.2.4 एतत् (for इदं). G2.3 दं कृतं. — a) G1 स मत्त:; G2 रक्षिता (for असन्त:). T सर्वदा. — After 27, Ko.4 ins. four lines given in App. I (No. 22).

Colophon. Sub-parvan: All MSS. except Dns आसीक (v.l. आस्तिक, असीक). — Adhy. name: Ko.2.4 ऋषिशापदानं; Ñ1.2 V1 G2.8 परिक्षिच्छाप:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1m 48; K8 (sup. lin. sec. m.) T 34; Ñ1.2 V1 Dns 41; D4m 39; D5 7; GM 24 (G2.8 26; G6 Ms 25). — S'loka no.: Ñ3 Da1 Dn1. n2 33; Dns 32. — Aygreyate s'loka no.: Dn2 1694.

38

- । Ś1 K1S (M4 with prefixed श्री:) श्रंगी. a) Ś1 यशेर्ं (sic); Ko G2.8 यरेतत्; K1 यशेवं. a) B4 विप्रियं वा प्रि. Ko.2.4 D5 T2 G2.3.6 M1.3 अपि. a) D5 G2.4.5 प्रागुक्ता (D5 a). Ñ1.2 V1 B D T1 भवेत्; G2.8.6 मम (for मया).
- 2 a) Ds.6.7 न चान्य ; Ts G1.6 व्यथा तत्; G5 व्यथावत्; Ms.4 व्यथेवं. G2.8 याव(G3 यत्व)दुकं तु भवता. b) Ko.s.4 Bs.4.5 m Ds Ts G पितरेतद् (G2.8 पुनरेव); M1.5 रेवं. c) T1 न हि (for नाहं). Dt हं व्या. Ñ1.2 V1 B Ds-7 T1 ज्ञवीक्येवं. d) D2 संरब्धोपि; D8 स्वरं वापि. S1 K Ds कुतोक्यथा.
 - 3 ई1 De S om. उदाच. a) G2 M2 प्रतापं. M

यथा स्याद्धणसंयुक्तः प्राप्तयाच महद्यशः ॥ ४
किं पुनर्वाल एव त्वं तपसा भावितः प्रभो ।
वर्धते च प्रभवतां कोपोऽतीव महात्मनाम् ॥ ५
सोऽहं पश्यामि वक्तव्यं त्विय धर्मभृतां वर ।
पुत्रत्वं वालतां चैव तवावेक्ष्य च साहसम् ॥ ६
स त्वं शमयुतो भृत्वा वन्यमाहारमाहरन् ।
चर क्रोधिममं त्यक्त्वा नैवं धर्म प्रहास्यसि ॥ ७
क्रोधो हि धर्म हरति यतीनां दुःखसंचितम् ।
ततो धर्मविहीनानां गतिरिष्टा न विद्यते ॥ ८

C. 1. 1732 B. 1. 42. 8 K. 1. 42. 8

(except M2) त्वा. — b) K3 Ñ1.2 V1 B D T1 M तात; T3 G2.3.6 तव (for पुत्र). T G2.3.6 सत्यां गिरं. — c) K3 Ñ1.2 V1 B D च (for हि).

- 4 °) Ñs B1.2.4.5 D2.4 G5 °युक्तश्च; B3 Da D6 G4 °युक्तस्त (for °संयुक्तः).
- 5 °) G2.3 किं बाल एव त्वं वस्स. b) K3 द्योतितप्रभ: G1 भावितात्मना. K2.4 D2 प्रभु:; Ñ1.2 V1 B1.2 m Dn D1.3.4.6.7 T1 सदा (for प्रभो). °) S (except T1 G2.6) चेत् (for च). d) Ś1 K0.1.2 m Ñ3 D8 भनीपिणां; K2-4 मनस्वि (for महा). After 5, D3.6 S (except T1 G3.6 M1.5) ins.:

403* उत्सीदेयुरिमे लोकाः क्षमा चास्य प्रतिक्रिया।

- 6 °) \$1 K1 पुत्रतां; D2 पुत्र ते. G1.4.5 बालकरवं च. T2 G2.3.6 M1.5 पुत्रत्वाद्धाल(G2 °ल्य)भावाञ्च. d) \$1 K B1.8 Da D2.4.5 तथावे(\$1 K1.3 D5 वी)क्ष्य. K0.2 इह (for च).
- 7 a) Ñ1.2.8 (sup. lin. sec. m.) V1 Dn D1.2.6.7 T शमपरी (Ñs orig. corrupt); B Da D2.4 सुसंवतो; G1 M4 'थितो; G2.3 'थिता. b) Ñ1.2 V1 B1 D (except Da D2.4.6) T1 'माचरन्. G6 नात: साहसमाचर. ') D2.5 G2.3.6 चरन्. G1 कोपम्. Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 हत्या; B Da D2-4.6.7 हित्वा. d) K1 D3.4.7 G3.6 M नैव.
- 8 a) Ga. 5 में हंतीमं. b) Ko पूर्वसंचितं. c) Ga. 3 त्योधमं. After 8, Ko. 4 ins. two lines given in App. I (No. 23); cf. v. l. 11.
- 9 ") G: क्षमैव तु; Gs.o क्षम एव; Cd as in text. M (except M.s) तु (for हि). — b) Si सिद्धिदायक:-

C. 1.1733 B. 1.42.9 K. 1.42.9 शम एव यतीनां हि क्षमिणां सिद्धिकारकः ।
क्षमावतामयं लोकः परश्चेव क्षमावताम् ॥ ९
तसाचरेथाः सततं क्षमाशीलो जितेन्द्रियः ।
क्षमया प्राप्ससे लोकान्त्रह्मणः समनन्तरान् ॥ १०
मया त शममास्थाय यच्छक्यं कर्तुमद्य वै ।
तत्करिष्येऽद्य ताताहं प्रेपयिष्ये नृपाय वै ॥ ११
मम पुत्रेण शसोऽसि बालेनाकृतवुद्धिना ।
ममेमां धर्मणां त्वत्तः प्रेक्ष्य राजन्तमिणा ॥ १२

सृत उवाच।

एवमादिश्य शिष्यं स श्रेपयामास सुव्रतः ।
परिक्षिते नृपतये दयापन्नो महातपाः ॥ १३
संदिश्य कुशलप्रश्नं कार्यष्ट्रतान्तमेव च ।
शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं समाहितम् ॥ १४
सोऽभिगम्य ततः शीघं नरेन्द्रं कुरुवर्धनम् ।

विवेश भवनं राज्ञः पूर्वं द्वाःस्थैनिवेदितः ॥ १५
पूजितश्च नरेन्द्रेण द्विजो गौरमुखस्ततः ।
आचख्यौ परिविश्नान्तो राज्ञे सर्वमशेपतः ।
शमीकवचनं घोरं यथोक्तं मित्रसंनिधौ ॥ १६
शमीको नाम राजेन्द्र विषये वर्तते तव ।
ऋषिः परमधर्मात्मा दान्तः शान्तो महातपाः ॥ १७
तस्य त्वया नरव्याघ्र सर्पः प्राणैर्वियोजितः ।
अवसक्तो धनुष्कोट्या स्कन्धे भरतसत्तम ।
स्नान्तवांस्तव तत्कर्म पुत्रस्तस्य न चक्षमे ॥ १८
तेन शप्तोऽसि राजेन्द्र पितुरज्ञातमद्य वे ।
तक्षकः सप्तरात्रेण मृत्युस्ते वे भविष्यति ॥ १९
तत्र रक्षां कुरुष्वेति पुनः पुनरथामवीत् ।
तदन्यथा न शक्यं च कर्तु केनचिद्प्युत ॥ २०
न हि शक्रोति संयन्तुं पुत्रं कोपसमन्वितम् ।

lin. as in text).4 च परि-; Gs. 5 विपरि- (for परिवि-). G2.8 आचरब्याच (G2 °वि)परिश्रांतो. — d) K3.4 \tilde{N} 1.2 V1 B D (except D5) T1 G2 राज:. — f) G2.3 मिश्रसं °.

17 Before 17, Ks B1.2 ins. ऋषिह ; Ñ2.3 V1 B3-6
Dn D1-4.7 गौरमुख उ°; Ds T1 G2.3.6 M गौरमुख:
— ") Ś1 राजपें. — ") Ñ1.2 V1 Da1 Dn (except Dn1)
transp. विष and वर्त . D1 transp. वर्त and तव.
G2.3.6 वसते तव; M1.6 वसतीह ते. — ") T2 G2.8.6 M1.6
ऋषि: शमदमोपेतो. — ") Ś1 G4.6 M2-4 transp. दान्त:
and शान्त:. M2.4 (sup. lin. as in text) जितेंद्रिय:.
T2 G2.3.6 M1.6 मौनवतसमन्वित: (G2.3 "परायण:).

18 T₂ G₂, 8, 6 transp. 18^b and 18^d. — ^b) M₁, 8 (inf. lin. as in text). 5 सृगयां परिधावता (=1. 37. 3^b). — ^d) For 18^d, M₁, 5 read 18^b. Ñ₁, 3 V₁ B D T₁ स्कंधे मोनान्वितस्य च (B₃, 5 D₄ D₅ g). K₁ ins. प्रमाणं नवरालत्रयं between "स्कोट्या and स्कन्धे. — M₁, 5 om. 18^d. — ^c) G₂, 8 शं(G₃ शां)तज्य". Ś₁ K₁ तात (for तव). — ^f) D₅ च नाक्षमत् (for नच").

19 ab) Do 'जेंद्र न पितु: संनिधी परं. Mr.s तस्य पुत्रेण शासीस शुरवेमां धर्पणां पितु:. — °) Si Ko.1 D2 Go Mr.s तक्षकात्. — a) Si K1 Ñ3 T2 G2.3.6 Mr.s transp. ते and वै. Ñ1.2 V1 B D T1 तब (for ते बै).

20 ab) T2 G (except G1) तस्य (for तम्र). M (except M1.5) 'रभाषत. D5 पुन: पुनस्वाचेदं तब रक्षां फुरुरिवति. — ') S1 व; T2 G1-8 M (except M4) हि

^{— &}quot;) Si Ki प्रलोक:. Ñ3 D5 T2 G2.8.6 M1.5 चापि (for चैव). Ñ3 D5 G2.8 M1.5 तपस्विनां.

¹⁰ a) K3 पुण्यं तस्माचरेथास्त्यं. — °) G1.5 लोकं. — a) D3 T1 G1.5 समनंतरं.

¹¹ a) Ge अहं (for मया). Si Ki अत्र (for तु).

- b) Si Ki महंसि. Ge वक्तं तद्वाक्यमद्य वे. — c) Ki
cये तथा शिष्यं; Ñi.2 Vi B D Ti cयाम्यहं तात (Be
शिष्यं); Ti Gi-5 M cयामि ताता(Gi.8 तत्रा)हं. Ge
शिष्यं धर्ममृतस्तात. — d) S (except Ti) नृपस्य वे.

- After 11, Ki ins. two lines given in App. I
(No. 23); cf. v. l. 8.

¹² b) Ñ1.2 V1 B1 बालेन कृश(B1 a) तु. — e) K (except K1) ममेतां; G4.6 ममेनां.

¹³ Si Ki S (Gs om.) सूत:; Ko.4 Ñi.2 Vi Bi D (except Da Ds.4.5) सौतिरु°. — ") Ds Gs पुत्रं; Mi.5 सूतं (for शिष्यं). Gi Mr.3 स्वं; G2.8.5 वे. — ";) K (except Ki) Cd कृपापन्नो; Ds द्ययानो; G2 यथा वक्तं; G3 यथा°. Ki Gi.4.5 महामना:.

¹⁴ d) Si K गुणान्वितं.

¹⁵ b) K4 B4 D1 G (except Gs) M (except M1.s) इस्टबर्धनं. -- °) G2.3 भवनद्वारं.

¹⁶ a) \tilde{N}_{1} 2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 Gc \mathfrak{F} (for \mathfrak{F}). — b) \tilde{N}_{2} $\tilde{N}_{1,2}$ V1 B D G1.8 M (except M1.5) $\mathfrak{F}_{\mathfrak{F}}$ (B4 D7 eq.); T1 G2.6 as in B4 D7. — c) $\tilde{N}_{1,2}$ V1 D (except Da D2.4.5) T1 M2.8 (inf.

ततोऽहं प्रेषितस्तेन तव राजिन्हतार्थिना ॥ २१ इति श्रुत्वा वचो घोरं स राजा कुरुनन्दनः । पर्यतप्यत तत्पापं कृत्वा राजा महातपाः ॥ २२ तं च मौनव्रतधरं श्रुत्वा ग्रुनिवरं तदा । भ्य एवाभवद्राजा शोकसंतप्तमानसः ॥ २३ अनुक्रोशात्मतां तस्य शमीकस्यावधार्य तु । पर्यतप्यत भ्योऽपि कृत्वा तिकिल्वियं ग्रुनेः ॥ २४ न हि मृत्युं तथा राजा श्रुत्वा वे सोऽन्वतप्यत । अशोचदमरप्रख्यो यथा कृत्वेह कर्म तत् ॥ २५ ततस्तं प्रेषयामास राजा गौरग्रुखं तदा । भ्यः प्रसादं मगवान्करोत्विति ममेति वे ॥ २६ तिसंश्च गतमात्रे वे राजा गौरग्रुखे तदा ।

(for च). — ") K3 वाक्यं (for कर्तुं).

21 °) Si यो न; Ki तव; Di न च (for न हि). Ni. 2 Vi Da Di. 3.7 तं यंतुं; Ds तं शातुं. — b) Bs क्रोधस°. — c) G2.3 इदानीं प्रे°.

22 Before 22, Ko. 2 (marg.). 4 B3. 1 Dn3 D1. 4 ins. सौतिरु ; K3 Ñ2 V1 Dn1. n2 D3. 5 (marg.). 7 सूत उ ; Do S (except G3) सूत:. — b) G2.3 कुरुणां (!) वर:. — d) Ko. 4 रोपात्; K2 शोचन; Ñ3 ब्रह्मन्; Do राजन्. Ko. 2-4 Ñ3 महामना:; D2. 5 थशा:. S (except T1) कृत्वा ब्रह्मन्महारमन:.

23 °) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 ° व्रतं श्रुत्वा; Da ° व्रतचरं. G2.3 तच गौरमुखाडोरं. — b) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 वने (for श्रुत्वा). Ś1 K1 Ñ3 G1.4.5 तत:; K0 T2 G6 °था (for °दा). G2.3 शापस्य विचरं तदा. — Ś1 K1 Ds (hapl.) om. 23^d-25^a. — d) K0 G2 ° संताप.

24 Si Ki Ds om. 24 (of. v. l. 23). — b) Ko.s Tz Ga-6 °कस्योपधार्य तु (Ks 'धारयन्). Ni.2 Vi B D (Ds om.) Ti च (for तु). — a) M2.4 transp. कृत्वा and तत्.

25 Si Ki Ds om. 25^a (cf. v. l. 23). Ks मृत्युः भयाद्राजा. G (except Gs.s) Mi.s.s तदा (for 'था). M2.4 'था श्रुत्वा. — b) G2.3 ह्यू वे; M2.4 राजा वे. Ks पर्ये; Gs 'प्यत. — ') Mi.s.s 'चतामर'.

26 d) K2 अद्य; Ñ1.2 V1 B (except B6) D T1 M4 दृह (for the first हृति). S (except T1) एप (for the second हृति). — After 26, B3 ins. an additional colophon; while T2 G (except G8) ins.:

मित्रिमित्रयामास सह संविग्नमानसः ॥ २७
निश्चित्य मित्रिमिश्चैव सहितो मन्नतस्वित् ।
प्रासादं कारयामास एकस्तम्भं सुरिक्षतम् ॥ २८
रक्षां च विद्धे तत्र भिषजश्चौषधानि च ।
ब्राह्मणान्सिद्धमन्त्रांश्च सर्वतो वै न्यवेशयत् ॥ २९
राजकार्याणि तत्रस्थः सर्वाण्येवाकरोच्च सः ।
मित्रिभिः सह धर्मज्ञः समन्तात्परिरिक्षतः ॥ ३०
प्राप्ते तु दिवसे तिसन्सप्तमे द्विजसत्तम ।
काश्यपोऽभ्यागमदिद्धांस्तं राजानं चिकित्सितुम् ३१
श्चतं हि तेन तदभूदद्य तं राजसत्तमम् ।
तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम् ॥ ३२
तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम् ।

C. 1. 1759 B. 1. 42. 35 K. 1. 42. 36

404* श्रुत्वा तु वचनं राज्ञो सुनिगौरसुखस्तदा । तमनुज्ञाप्य वेगेन प्रजगामाश्रमं गुरो:।

27 Before 27, Bs ins. सीतिह. — a) S (except T1 G1) तु (for च). Ñ1.2 V1 B D T1 अथ; Ñs स; T2 G (except G2) M1.5 तु (for वे). — b) Si Ko-2 तत:; D3 'था (for 'दा). — d) G2.3 सर्वे: (for सह). K1 सह संख्या ; Bs D2 सहसोद्धि . Cd has उद्विधमनस: (sio). 28 ab) Ñ1.2 V1 B D T1 संमंज्य (for नि), and स

20 (10) M.2 (11 D D H समन्य (10 in), and स तथा मंत्र. M1.2.5 तो हितमात्मन:. — d) G2.2.6 चैक. D5 एकस्तंभेन र.

29 °) Ks मंत्रसंसिद्धान्; Ñ1.2 V1 B D T1 मंत्र-सिद्धांश्व. — a) Ñ1.2 V1 B D T1 न्ययोजयत्; M2.4 वेद°.

30 b) Da 'व चकार स:; Ds 'व करोति स:. — ') G1.2.4-c मंत्रज्ञै:; G3 M1.5 मंत्रज्ञ:. — After 30, K3.4 Ñ2.8 (marg. sec. m.) V1 B D T1 ins.:

405* न चैनं कश्चिदारूढं लभते राजसत्तमम्। वातोऽपि निश्चरंखत्र प्रवेशे विनिवार्यते।

[(L. 1) K4 B (except B1) D (except Dn) T1 Nilp °दा रोढुं. K4 B1.2.5 Da D2.5 द्विजसत्तम. -- (L. 2) Da विचरं°.]

31 ") Ñi. 2 Vi B D Ti च; G2 हि (for तु). — b) Ka. 4 Ñ Vi B (except B4) D (except D5) Ti सत्तम:. — ') Śi K (except K3) D5 कश्यपो.

32 G1.4.s transp. 32 and 33. — a) G2 कृतं; G3 जा. K3 तस्तवे; Bs तद्ह:; Ds तद्भतं. — b) K0.3 Ñ1.2 V1 B D T1 Gs यथा (for अख). — For 32d, K0.2.4 G1 subst. 36d.

C. 1. 1759 B. 1. 42.35 K. 1. 42.86 तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवितेति विचिन्तयन् ॥ ३३ तं दद्धे स नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि । गच्छन्तमेकमनसं द्विजो भृत्वा वयोऽतिगः ॥ ३४ तमब्रवीत्पन्नगेन्द्रः काश्यपं मुनिपुंगवम् । क भवांस्त्वरितो याति किं च कार्य चिकीपंति॥३५

काश्यप उवाच।

नृपं कुरुकुलोत्पनं परिक्षितमरिंदमम् । तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्तेजसाद्य प्रधक्ष्यति ॥ ३६ तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाग्निसमतेजसा । पाण्डवानां कुलकरं राजानममितौजसम् । गच्छामि सौम्य त्वरित्तं सद्यः कर्तुमपज्वरम् ॥ ३७

तक्षक उवाच ।

अहं स तक्षको ब्रह्मंतं धक्ष्यामि महीपतिम् । निवर्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम्।। ३८ काष्ट्रयप उवाच ।

अहं तं नृपतिं नाग त्वया दष्टमपज्वरम् । करिष्य इति मे बुद्धिर्विद्याबलमुपाश्रितः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अप्टित्रंशोऽध्यायः ॥ ३८॥

३९

तक्षक उवाच । दष्टं यदि मयेह त्वं शक्तः किंचिचिकित्सितुम् ।

33 For G1.4.5 cf. v. l. 32. — a) G1.4.5 M (except M1.5) भुजगेंद्रेण. — b) M1.5 मेथें च धर्म च. — b) G1.4 M2.5 भवेदिति; G2.5 विद्य (G5 è) तेति.

34 °) M1.5 (? hapl.) om. 34^b-35°. Dn2 Ds G2.8 प्रति (for पशि). K4 M2.4 transp. काइय° and पशि. — d) S (except M1.3.5) वयोधिक:; Cd as in text.

35 M1. 5 om. 35° (of. v. l. 34). — b) Ks G1 M 'सत्तमं; G4. 5 द्विज'. — K1 om. 35°-36b. — c) G1 M (except M1. 5) क वै भवानितो याति. — d) S1 भोस्वं (for कार्य). S1 Ds G3 चिकीपेंसि; Ds 'पिंतं.

36 Si De S om. ਤਗਾਜ਼. — K1 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^d) Cf. v. l. 32. B1.5 D2 अभि-; B4 वि-; T2 सं- (for अद्य). Si प्रधक्ष्यति स्वतेजसा.

37 b) Ñ1.2 V1 Dn 'तेजसं. — ') M1.5 कुलघरं. G1.5 पांडवेयं महारमानं. — ') Ñ8 S (except G2) स्वरित:. Ñ1.2 V1 B D T1 transp. सौंग्य and स्वरि'. — /) D5 सखे (for सद्य:). — After 37, G (except G3.6) ins.:

406* विज्ञातविषविद्योऽहं ब्राह्मणो लोकप्जितः। अस्मद्रस्कटाक्षेण कल्योऽहं विपनाशने।

38 Si Ki Do S तक्षक:. — ") T2 G2. 8. 6 हि; Cd स (as in text). — ^{cd}.) G2 निवर्तयेथा श^{*}; G2 निवर्तय न श^{*}. G1.4-6 निवर्तस्व मया दष्टं न शक्यं स्थाधि^{*}.

39 Si Ki Do Som. उवाच. — a) Ki transp. अहं and तं. Ds हि; Te G तु (for तं). Ñi.2 Vi B D Ti 'ति गत्वा. — ') Ñe D (except Di.s) Ti M (except Mi.s) करिष्यामीति. — a) Si Ki 'मु(Ki 'म)पाश्रिता.

ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काइयप ॥ १ परं मन्त्रवलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च ।

Ñ2 Dn1.n3 Dr M2.4 'समन्विता; B3 D4 T2 G8.6 M1.3.5 'समाश्रित: (G6 M1 'ता; M5 'त); Dn2 D1.3.5.6 T1 'समन्वित: (T1 'तं); G2 'समाश्रयं.

Colophon om. in D2. — Sub-parvan: All MSS. (D2 om.) आसीक (v. l. आसिक, असीक). — Adhy. name: Ko.2.4 राज्ञी रक्षाविधानं; K8 तक्षककाश्यपसमागमः; Ñ1.2 V1 काश्यपागमनं; T2 G3 काश्यपतक्षकसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 49; Ko 37; K1 9; K8 (marg. sec. m.) T 35; Ñ1.2 V1 Dn3 42; B1 41; B2 D8.4m 40; D5 8; G M 25 (G2.8 27; G6 M3 26). — S'loka no.: Ñ3 43; Dn 41. — Aygregate s'loka no.: Dn2 1735.

39

1 Si Ki Ds S (T2 with prefixed श्री) तक्षक:.
— a) Ñi.2 Vi B D Ti transp. दुएं and यदि. — b)
Ko.3 B2 क्चित्; K2 कं; Mi.3.5 किल. — c) G M
(except Mi.5) transp. दुशं and दुएं. Si इदं; Gi इमं
(for मया). Ko.2 Ñs दाएं. — d) Si मया; Di इदं.

2 b) D1 G1.4.5 M (except M1.5) दर्शयस्य थं. T1 तत: स्वयं; G2.3 यतवत. K2 तद्शीयत तस्वत: (m as in text). — ') M2.8 'नं द्शामि. — After 2, M ins.:

407* स्तः।

एवमुक्तस्तक्षकेण काश्यपः पुनरव्रवीत्। [M1.8 om. सूतः.] न्यप्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ २ काइयप उवाच । दश नागेन्द्र दृक्षं त्वं यमेनमभिमन्यसे ।

दश नागेन्द्र दृक्षं त्वं यमेनमभिमन्यसे । अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजंगम ॥ ३ सूत उचाच ।

एवम्रकः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना । अद्शद्ध्यमम्येत्य न्यप्रोधं पश्चगोत्तमः ॥ ४ स दृश्वस्तेन दृष्टः सन्सद्य एव महाद्युते । आशीविपविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः ॥ ५ तं दृण्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरत्रवीत् । कुरु यतं द्विजश्रेष्ठ जीवयैनं वनस्पतिम् ॥ ६ मसीभूतं ततो दृश्वं पश्चगेन्द्रस्य तेजसा । भसा सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमत्रवीत् ॥ ७ विद्याबलं पश्चगेन्द्र पश्य मेऽस्मिन्वनस्पतौ । अहं संजीवयाम्येनं पश्यतस्ते भ्रजंगम ॥ ८ ततः स भगवान्विद्वान्काश्यपो द्विजसत्तमः ।

3 M om. काइयप उ°. Ś1 K1 T1 कइयप:; K0.2.4 Da1 कइयप उ°; D6 T2 G काइयप:. — b) K3 B1-3 यथेतम°; Ñ1.2 V1 B4.6 D T1 यथेतदिभि° (D4 यथेनम°); Ñ3 यमेवम°; G4 यथेवम°; M4 यमेतम°. — °) G1.4.5 था दरधं. — After 3, T2 G1 M ins.:

408* पद्य मञ्जबलं में ऽद्य न्यग्रोधं दश पन्नग ।

- 4 Ñ1.s om. सूत उ°. Ś1 K1 S (G2.s with prefixed श्री) सूत:; K0.s.4 Ñ2 V1 B1 D (except Da D2.4.5) स्रोतह. a) M1.5 पञ्चनेश्वर:.
- 5 °) Ñ1.2 V1 B D T1 M1.8 तु (for सन्). b) K2 महामुने; K8 'बुति:. Ñ1.2 V1 B D T1 प्रश्नोन महास्मना.
- 6 °) \$1 (sup. lin. as in text) तं द्या; G3 संद्या; Ms संद्राधं. G1 तं च द्या स नागेंद्र:. — °) G2.3 कुरुतत्वं.
- 7 Before 7, Śi Ki S (except Gs) ins. सूत:; Ko. s. 4 Ñi. 2 Vi Bi Dn Di. s. र सोतिरु; Ks Ñs B2-5 Dn D2.4.5 सूत उ; Ds सोति:. Ko om. 7°-8°. °) G4. 5° अते— कुक्षे. M (except Mi. 5) तु सं (for ततो).
- 8 Ko om. 8ab (cf. v. l. 7). Before 8, Bs ins. काइयप उ. b) Ñ1.2 V1 D (except D2.5) T1 G2 मेरा. e) Ko.s Ñ3 (sup. lin. sec. m. as in text) अयं; G2.3 अमुं.
 - 9 Before 9, Ds ins. स्त उ'; T2 G M (except M1.s)

भसराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत् ॥ ९
अङ्करं तं स कृतवांस्ततः पर्णद्वयान्वितम् ।
पलाश्चिनं शाखिनं च तथा विटिपनं पुनः ॥ १०
तं दृष्टा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना ।
उवाच तक्षको ब्रह्मकेतदत्यद्भुतं त्विय ॥ ११
विप्रेन्द्र यद्विपं हन्या मम वा मद्विधस्य वा ।
क्रं त्वमर्थमभित्रेप्सुर्यासि तत्र तपोधन ॥ १२
यत्तेऽभिरुपितं प्राप्तुं फलं तस्माञ्चपोत्तमात् ।
अहमेव प्रदास्मामि तत्ते यद्यपि दुर्लमम् ॥ १३
विप्रशापाभिभूते च क्षीणायुपि नराधिपे ।
घटमानस्य ते विप्र सिद्धिः संश्यिता भवेत् ॥ १४
ततो यशः प्रदीप्तं ते त्रिषु लोकेषु विश्वतम् ।
विरिक्षितिव धर्माश्चरन्तर्धानमितो व्रजेत् ॥ १५

काइयप उवाच । धनार्थी याम्यहं तत्र तन्मे दित्स भ्रुजंगम । ततोऽहं विनिवर्तिष्ये गृहायोरगसत्तम ॥ १६

C. 1. 1081 B. 1. 43. 15 K. 1. 43. 16

सूतः. — ") $K_{3.4}$ ततः सोचिंतयद्विद्वान्; D_5 ततः स नागो भग"; $G_{3.8}$ ततस्तु सहसा वि°. — b) K_8 मुनिस".

10 a) Ds.6 S (except T1 M1) सांकुरं. Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 कृतवांसत्र; M कृतवांस्पूर्व (for स कु.).

- b) S1 K Ds.6.7 पुन: (for सतः). S1 पर्णमयाः; K1 वयाः, B5 G1.4.5 पत्रः; G2.3 फलाः; M5 दलाः.

11 a) Si इष्ट्रा तु; Bi इष्ट्रा च; Ds स द्यूरा. — ed) K1.8 Ñ V1 B D T G1.6 M ब्रह्मजेतद्; G2.3 किद्म्; Nīlp as in text. D3.6.7 अध्यद्भतं.

12 °) Ñ1.2 V1 B D T1 हिजेद. Ś1 K1 सहिएं; G2 महि. K1.2 हन्यात्. Ñ3 विशेण तहिएं हत्या (°न्या suplin. sec. m.). — °) K0.2.4 B1.2.4 D2.5 T1 G4.5 M किं स्व°. Ñ3 G6 °भिषेक्ष्य; T2 G2.8 M2.4 °भिषेत्य. — d) K3 गच्छसे दिजसत्तम.

13 a) Si K (Ksm as in text) Ns अभिकांक्षितं; Ds. 6 G (except Gs. 6) 'पितुं. — ') Ge तत्तेहं संप्र'. — a) T2 G (except G4. 6) निवर्तस्व द्विजोत्तम.

14 ") T2 G2.3 तु; M1.5 अपि (for च). — ") G2.3 'वि नृपोत्तमे. — "") Ñ3 G2 यतमान". M1.5 transp. विप्र and सिद्धि:.

15 a) D5 सुदीसं; G2.8 प्रतिष्ठां (G8 e). — b) Cf. 1. 2. 12d. — e) Ñ1.2 V1 B D T1 निरंशु. G2.2

C. 1. 1082 B. 1. 43. 17 K. 1. 48. 17

तक्षक उवाच । यावद्धनं प्रार्थयसे तसाद्राज्ञस्ततोऽधिकम् । अहं तेऽद्य प्रदास्थामि निवर्तस्व द्विजोत्तम ॥ १७ स्तत उवाच ।

तक्षकस्य वचः श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तमः ।
प्रद्ध्यो सुमहातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान् ॥ १८
दिव्यज्ञानः स तेजस्वी ज्ञात्वा तं नृपति तदा ।
श्रीणायुपं पाण्डवेयमपावर्तत काश्यपः ।
लब्ध्वा वित्तं मुनिवरस्तक्षकाद्यावदीप्सितम् ॥ १९
निवृत्ते काश्यपे तस्मिन्समयेन महात्मनि ।
जगाम तक्षकस्तूणं नगरं नागसाह्वयम् ॥ २०
अथ ग्रुश्राव गच्छन्स तक्षको जगतीपतिम् ।

शीतांग्रर. — d) Si Ki Ña Gi.4.5 इह; Ko.2-4 Da Ga इब (for इतो).

16 Si Ki Ti क्र्यप:; Ko.2-4 क्र्यप उ^{*}; Ti G M कार्यप:. — ") Mi.5 त्वद्य (for तत्र). — b) Go तद्दस्व; M (except Mi.5) दिस्स (Ms देहि) तन्मे (for तन्मे दिस्स). Si Ki दत्स्व; Ki Ñi.2 Vi B D Ti देहि; Gi.4.5 दिश. — ") Gs अस्मान् (for अहं). — ") Ñs गृहीतोर". Ñi.2 Vi B D Ti स्वापतेयं प्रगृह्य वै (Ds गृहीत्वोरगसत्तम). — After 16, Ds ins.:

409* यत्तेयं च प्रगृह्य वै विनिवर्ते भुजंगम।

17 \$1 K1 S om. उवाच. — b) G3 विश्व (for राज्ञ:). D1 द्वाजयसत्तमान्. — c) Ñ1.2 V1 B D T1 एव (Da a; b) D6 a; Dr तत्); M1.5 तेभ्यः. M2-4 धर्म तेहं प्रc. — d) D5 तपोधन; G2.8.6 M1.5 महामुने. Ñ3 निवर्त द्विजयत्तम. — After 17, Ko.4 ins. two lines given in App. I (No. 24).

18 Śı Kı S सूत:; Ko.3.4 Ñi.2 Vi Bi D (except Da D2.4.5) सांतिरु .— K2 om. 18^{ab}. — °) Śi Ki Di G (except G3.6) M स (for सु-).

19 a) G2.3 जानात्. M2.4 जानेन ते. — b) M1.5 त् (for तं). K0.1.8 Ñs T2 G2.8 M1.5 तत:. — d) K1.3.4 Da G2.6 उपाव. — After 19°d, D5 ins. a passage of four lines given in App. I (No. 25). — Before 19°, T2 ins. स्त:. — °) G2 वरं; G3 धनं (for वितं). — After 19, B3 ins. an additional colophon.

20 Before 20, Bs ins. सूत उ°. — ") G2 "ते ब्राह्मणे. — ") K4 महासना:; Dns Ds "मुनि:. — "d) Śi transp.

मन्त्रागदैर्विपहरै रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः ॥ २१ स चिन्तयामास तदा मायायोगेन पार्थिवः । मया वश्चयितव्योऽसौ क उपायो भवेदिति ॥ २२ ततस्तापसरूपेण प्राहिणोत्स भ्रजंगमान् । फलपत्रोदकं गृह्य राज्ञे नागोऽथ तक्षकः ॥ २३

तक्षक उवाच । गच्छध्वं यूयमव्यग्रा राजानं कार्यवत्तया । फलपत्रोदकं नाम प्रतिग्राहियतुं नृपम् ॥ २४

सूत उवाच।

ते तक्षकसमादिष्टास्तथा चक्कर्श्चजंगमाः । उपनिन्युस्तथा राज्ञे दर्भानापः फलानि च ॥ २५ तच्च सर्वे स राजेन्द्रः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।

तक्षकः and नगरं.

21 °) B1-8 D5 गरछंग्तं. — °) G2.8 तं गुप्तं ज°.
— °) Ñ Dn D1 मंत्रीगीदै:; D5 मंत्रविद्धि:; G3.5 तत्रागतैः. Ñ8 विषहणै:. T G2.3.6 M मंत्रीविषहरे(M2-4 °णै)र्दिक्यै:; G1 विभैविषहरेदेव.

22 Before 22, Ñ2 V1 B1.4 Dns D1 ins. सौतिरु; Ñs B2.8.5 Dn1.n2 D2-7 सूत उ; T1 सूत:. — °) G1.2 मायया वंचित°. M अयं (for असी).

23 °d) Śi फलपातीद्कं; Ks Ñs Go °पात्रो°; B (B4 marg.) D (except Da Ds) Ms °द्भों°; Ti °पुरपादिकं; M1.2.4.5 'मूलो° (of. v. l. 24). Ds transp. गृह्य and राज्ञे. Śi K1.4 G4.5 राज्ञो. M1.8.5 तस्य राज्ञोथ. M2.4 स (for अथ).

24 T2 G2-6 M1.5 om. तक्षक उ°. Ś1 K1 D8.6 T1 G1 M2-4 om. उवाच. — °) Ñ1 V1 कार्यचित्रया; M1.8 (inf. lin.).5 'गोरवात. — °) Ś1 फलपातो°; K0.1.3 G6 'पात्रो°; Ñ2.8 Da1 Dn D1 'पुष्पो°; B (B4 marg.) D2-4.6.7 'दर्भों (of. v. l. 23). Т2 G1 (by corr.).4.5 नागा: (for नाम). — 4) Ś1 K1 'तुं क्षमं.

25 Ds. s. r T2 M2.4 om. सूत उ. Ś1 K1 G M1.3.5 स्त:; K0.8.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु. — b) Ds कर्ती; G6 निन्युर् (for चुक्र्र). — K1 om. from निन्यु(25°) up to ग्रथता (26°). — °) Ś1 K0.8 T1 Gs M1.2.5 तदा. M1.3.5 राज्ञो. — d) Ś1 K (K1 om.) Ds दभीनंत्र; D2 दभीमूळ; S (except T1 M2) "नंभ:

26 K1 om. up to सम्बता (cf. v. l. 25). — ") Ts G1.4.5 शुखा. D1 T2 G6 M (except M1.5) तु (for w). Ñ1.2 V1 B4 D (except D2.4.5) T1 G1-3 transp. w and

हसकेष च मोगेन तश्चकेणाभिवेष्टितः। तमान्फलाद्विनिष्कम्य यसदारो निवेदितम्॥

कृत्वा च तेषां कार्याणि गम्यतामित्युवाच तान् ॥२६ गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छग्नरूपिषु अमात्यान्सहृद्श्वेव प्रोवाच स नराधिषः ॥ २७ भक्षयन्तु भवन्तो वै खाद्नीमानि सर्वयः । तापसंरूपनीतानि फलानि सहिता मया ॥ २८ ततो राजा ससचिवः फलान्यादातुमच्छत । यहुहीतं फलं राज्ञा तत्र कृमिरभृदणुः । हस्यकः कृष्णनयनस्ताम्रो वर्णेन शौनक ॥ २९ स तं गृह्य नृपश्रेष्टः सचिवानिद्मन्नवीत् ।

स्तअमभ्येति सविता विपादद्य न मे भयम् ॥ ३० सत्यवागस्तु स म्रानिः क्रांमिको मां द्यत्वयम् । तक्षको नाम भूत्वा व तथा परिहृतं भवेत् ॥ ३१ ते चनमन्ववर्तन्त मिष्णणः कालचोदिताः । एवम्रुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य ह । क्रिमिकं प्राहसचूर्णं म्रुमूर्युनिष्टचेतनः ॥ ३२ हसन्नेव च भोगेन तक्षकेणाभिवेष्टितः । तसात्फलाद्विनिष्कम्य यत्तद्राञ्चे निवेदितम् ॥ ३३

C. 1 1801 B. 1 43, 85 K. 1, 43, 35

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ३९॥

तेषां. — ^d) K (except K1) D3.6.7 ह (for तान्).

28 Before 28, Ba ins. प्राक्षिदु ; Da राजीवाच.

29 Before 29, Bs Dt ins. साँतिह°. — ") G2.3.6 अथ (for ततो). — ") K (except K1) फलान्यसमियेप स:; Ds "न्यादाय वैच्छत. — After 29", Ñ2.3 V1 B3.4 (om. line 2).5 Dn D1.4 ins.:

410* विधिना संप्रयुक्तो व ऋषिवाक्येन तेन तु। यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवामक्षयस्त्रयम्।

— ') Si यसु त्रातुं; Ki यसु त्रातां; Ni यसत्र तु; Ks यसत्रातं; Vi यसदास्रं; B Da Ds.4.6.1 यसहस्रं; Ds यसु दस्रं; Ts G (except Gi) Mi.s यस(Gs स ज)प्राह. B Da Ds-4.6.1 राजे; Ts G (except Gi) Mi.s राजा. Ns Dn Di Ti ततो अक्षयतस्रस्य. — ") Ni.s Vi Dn Di Ti फलात्; Gs.3 M तिसान् (for तत्र). Here and below many MSS. write किमि- for कृमि-, a difference ignored in the foll. readings. B Da Ds.4 कृमिस्तत्र अवेदणु: (Bs eq:; Bi.s in 'थ); Ds.6.7 कृमिस्तत्राअवस्तु:. — ") Si तास्रत्यनः कृष्णो व". Ko.2.3 Ni.2 Vi Dn Di Ti तास्रवणींथ; Bs Ds-1 Mi तास्रव". Ds.6.7 सोभवत् (for शी').

 30^{-6}) K_2 $G_{2,3}$ तत् (for तं). D_3 स गृह्य तं नु ; $D_{6,1}$ G_1 तं गृह्य नृपतिश्रे . — Before 30^{cd} , B_3 ins. \mathbf{vtl} शिद्ध $\mathbf{j}^{*}; D_4$ राजीवाच. — \mathbf{j}^{*} D_3 विपादस्मात्; \mathbf{j}^{*} दिस्स.

31 b) A few MSS. मा (for मां). Gs द्शेद्यं; Gs दशेद्यं; Gs दशेद्यं; Gs दशेद्यं; Gs दशेद्यं; Gs दशेद्यं; Gs हिंदिवति. Śi Ki कृमि: कोपाइं; Ñi. 2.3 (sup. liu. sec. m.) B D (except Ds) Ti कृमिमी दशतामयं. — c) Gs. s Ms. 4 transp. भूत्वा and थे. Gs भूतो वै; Ms वै नाग:. — d) Bs Da परिकृतं.

32 Before 32, Bs Ds ins. सोतिह (cf. v. l. 28-9).

- ") Ks त; M (except M1.5) न (for त). K2 Bsm

G1.3 चैव"; D7 चैत". S1 अनुमन्यंत; Ko B4 Dn D1 T1 "नुवर्त"; G2 "न्वमन्यंत. — ") Ko.2.4 D1.6 "नोदिता:; T1 G1 "चोदित:; M (oxcept M1.5) "तं. — ") B2 D3.6.7 संन्य(D3 "नि)वेशयत; G2.3 तं नियम्य ह. — ") G2.8 प्राह तं. M1.3 (inf. lin. as in text).5 प्रहसंस्त्". — ') M (except M1.5) "पुँ: काळचोदित:.

33 Ds om. 33^{ab}. — °) Ks हसन्निव च; Ñ1.2 V1
B1-3 Dn D1.2.4 प्रहसन्नेव; T1 प्रहसन्निव. T2 G2.3.6
M (except M1.5) नागेन. — °) Š1 K1 °णाभ्यवेष्ट्यत; Ñ
V1 Dn T1 °केण त्व(Ñ3 °णान्व)वेष्ट्यत; Ñ3 (sup. lin.
sec. m.) °केन स वेष्टिं; B1-3 D2 °केनान्ववेष्ट्य(B1 °ष्ट)त;
D1 °केन त्ववेष्ट्यत्; D4 °णान्व ; D5 °क्षकः समवेष्ट्यत्; G2.2 °णाभ्य ; M1.5 °णाभ्यवेष्ट्यतः M4 inf. lin. °णाभ्यवेष्ट्यतः — °) K2 transp. फलान् and विनि . — °) S1 K M1.5 राजो. — After 33, K3.4 Ñ2.3 V1 B D T G (except G3) ins.:

411* वेष्टियत्वा च भोगेन विनद्य च महास्वनम् । अदशस्त्रधिवीपालं तक्षकः पन्नगेश्वरः । [(L. 1) K3 B D1.4 नु (for न्व). N2.3 V: Dn T1 G1.2 वेगेन.]

Colophon. Sub-purvan: All MSS. (except T2) आसीक (v. l. आसिक, असीक). — Adhy. name: Ko. 2.4 M1.5 क(M1.5 का)इयपनि(Ko 'इयप परि)वर्तनं; K3 परिक्षितस्वर्गगमनं; Ñ1.2 V1 तक्षकदंश:. Adhy. no. (figures, words or both): Ko 38; K1 50; K3 (sup. lin. sec. m.) Ñ3 T 36; Ñ1.2 V1 Dn3 43; B1 42; B2 D4m 41; D5 9; G M 26 (G2.3 28; Ge M3 27). — S'loka no.: Ñ3 Da1 Dn 36. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1771.

80

C. 1. 1802 P. 1. 44.1 K. 1. 44.1

सृत उवाच।

तं तथा मित्रणो दृष्टा भोगेन परिवेष्टितम् ।
विवर्णवद्नाः सर्वे रुरुदुर्भृद्यदुःखिताः ॥ १
तं तु नादं ततः श्रुत्वा मित्रणस्ते प्रदुदुनुः ।
अपत्रयंश्रेव ते यान्तमाकाशे नागमद्भुतम् ॥ २
सीमन्तमिव कुर्वाणं नभसः पद्मवर्चसम् ।
तक्षकं पन्नगश्रेष्टं भृशं शोकपरायणाः ॥ ३
ततस्तु ते तद्घहमग्रिना दृतं
प्रदीष्यमानं विपजेन भोगिनः ।
भयात्परित्यज्य दिशः प्रपेदिरे
पपात तच्चाशनिताडितं यथा ॥ ४
ततो नृपे तक्षकतेजसा हते
प्रयुज्य सर्वाः परलोकसित्त्रयाः ।
शुचिर्द्विजो राजपुरोहितस्तदा
तथैव ते तस्य नुपस्य मित्रणः ॥ ५

40

1 \$1 K1 S (G2-5 om.) सूत:; Ko.3.4 B1 Dn3 D1 सौतिरु . — °) Ñ1.2 V1 Dn ते तथा; G2.3 तन्क्षणात्. — °) D5 सोगिना; T G2.3.5 नागेन. — °) K1 Ñ V1 B D G1 विषणण .

- 2 °) Ds.c M2-4 च (for नु). B3 (m as in text) G1.5 M2-4 नागं. G1.4.5 M2-4 ह्या (for श्रुत्वा). T2 दश्यमानं तथा ह्या; G2.3 तं दशंतं तदा ह°; G3 M1.5 दशं (Gc "हं)तं तं तथा ह°. °) K0 सचिवास्ते. °) K4 अपइयंश्चेव वे सर्वे; Ñ1.2 V1 B D T1 द्रंयंत (B1 कि) तथा यांतं. व) K1 अद्भुतं; K4 ते यांतं (for आकाशे). K1.3.4 M नागमत्तमं.
- 3 b) K2 D3.6.7 G2 M1.5 वर्चस:. d) K1 Ñ3 D4 G2.3 M2.4 'दां कोप'. After 3, Ś1 K1 ins. ५१; Ś1 marg. ins. an additional colophon: इत्यादिपर्वण्येक-पंचाशत्तमोध्याय:(!).
- 4^{-6}) $^{G_{2,3}}$ विद्वता (for भो°). 6) K_4 $\tilde{N}_{1,2}$ V_{1} B D T_{1} ° α राजाशनिवाडितो (D_{2} ° ulतितो).
 - 5 a) B2 तस्यापि; Mr.s बेन्चेथ (for ते तस्य).

नृपं शिशुं तस्य सुतं प्रचिक्तरे

समेत्य सूर्वे पुरवासिनो जनाः ।

नृपं यमाहुस्तमित्रघातिनं

कुरुप्रवीरं जनमेजयं जनाः ॥ ६

स बाल एवार्यमितिनृपोत्तमः

सहैव तर्मित्रपुरोहितस्तदा ।

शशास राज्यं कुरुपुंगवाग्रजो

यथास्य वीरः प्रपितामहस्तथा ॥ ७

ततस्तु राजानमित्रतापनं

समीक्ष्य ते तस्य नृपस्य मित्रणः ।

सुत्रणीत्रमणसुपेत्य काशिपं

वपुष्टमार्थं वरयांप्रचक्रसुः ॥ ८

ततः स राजा प्रददौ वपुष्टमां

कुरुप्रवीराय परीक्ष्य धर्मतः ।

स चापि तां प्राप्य सुदा युतोऽभव-

- 6 ") Ds. 4. 6. 7 M2→ transp. नृषं and सुतं. M1. 5 सुतं (for नृषं). K0. 2→ transp. शिशुं and सुतं. Ś1 G6 M1. 5 नृषस्य चिक्ररे (for सुतं प्र°). °) Ñs S स (G2. 3 ते) मंत्रिणस्तत् (G1 "सं) पुर°. Ś1 om. 6°d. °) K0. 2. 4 G (except G2. 3) "भ्रतापनं (of. 8). с) G1 नृषं; G6 तदा (for जना:).
- 7 Before 7, Bt ins. सूत उ°. 6) Da Ds.6.1 'पुरोगमेंस. — Da om. 700. — 6) St K कुरुपांडवाम'; T 'रमज:.
- 8 °) T1 M1.5 °त्रवातिनं (cf. 6). After 8°, G1 orroneously repeats 6°. °) T1 °ह्य ते मंत्रिणसस्य सर्वे. °) M1.5 स्ववंण °. Ś1 K1 ° मंग्रेस; K0.2 ° मथेस; T2 G5.8 ° मथेस; G2.8 ° मथेह. Ś1 K1 B8 G1-4.5 m M2.4 काइयपं. K2 m सर्वणेषमीणमुपेस का °. °) K1 T2 G4-5 वपुष्टमार्थे; G2 विनष्टमधे; G8 विद्युष्टमा °; M1.3.5 ° मां तां. Cd वपुष्टमा (ns in text). T1 ° यांवभूबु:; T2 G1 M ° चित्रिरे; G6 यांवभूविरे.
- 9 °) Si प्रवीक्य; Ki निरी'; Bi Ge Mi.e समी'.

188]

म चान्यनारीषु मनो दघे क्वचित् ॥ ९ सरःसु फुल्लेषु वनेषु चैव ह प्रसम्वेता विजहार वीर्यवान् । तथा स राजन्यवरो विजहिवा-

न्यथोर्वशीं प्राप्य पुरा पुरुरवाः ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

88

सृत उवाच।

एतसिनेव काले तु जरत्कारुर्महातपाः । चचार पृथिवीं कृत्स्नां यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ १ चरन्दीक्षां महातेजा दुश्वरामकृतात्मभिः । तीर्थेष्वाप्त्रवनं कुर्वन्पुण्येषु विचचार ह ॥ २ वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्नहरहर्मुनिः ।

10 °) K2m D1 कुंजेषु (for फुले°). Si K Sa T G (except G2.3) M1.5 नगेषु (for बने'). Si K2 Ñ V1 B4 Da Dn D1 T1 G3.3 M1.3.5 om. ह. K0.2m.3.4 चारुषु; D2 T2 G1.4-6 चैव हि. -- b) G6 सम्नियः (for बीर्यं'). -- b) T1 G4.5 तया. B5 अपि; D6 च (for स). S राजप्रवरो (G1 राजाप्रतिमो). G1-3 विजहे. -- d) G4.5 transp. पुरा and पुरुः.

11 °) K2 अवाष्य; D5 सापि; T1 चैव; M5 वापि. T2 G1.4.2 परं; Cd as in text. B4 transp. परं and पति. N1.2 V1 Dn पतिवता; M (except M1.5) °ति तथा. — b) N1.2 V1 B (B1m as in text) Dn D1.2.6 M3-5 °स्पा; Da (by contamination) Arjp प्रतिस्वरूपं; Cd as in text. Arj. in his comm. explains प्रतीतस्वपं (as in text). G3 प्रतीतसापन्नमवा°. G4.2.4-6 तमवाष्य. Ko.1 N1.2 V1 B5 Dn D4.2 सूपति. — °) S अनन्यभावा (G1.2.4.5 सुखेन रामा). N1.2 V1 B D तं; S सा (for वै).

Colophon. Sub-parcan: All MSS. (except T2) आम्त्रीक (v. l. आम्त्रिक, अस्त्रीक). — Adhy. name: K (except K1) जनमेजयाभिषेक:; Ñ1.3 V1 जनमेजयराज्याभिषेक:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 39; K1 52; K8 (sup. lin. sec. m.) T 37; Ñ1.2 V1 Dn3 44; B1 43; B2 D8.4 m 42; D5 10; G M 27 (G2.3 29; Go M8 28). — S'loka no.: Ñ3 Da1 Dn 11. — Ayyregate s'loka no.: Dn2 1782.

स ददर्श पिवृन्गर्ते लम्बमानानधोम्रुखान ॥ ३ एकतन्त्ववशिष्टं व वीरणस्तम्बमाश्रितान् । तं च तन्तुं शनराखुमाददानं विलाश्रयम् ॥ ४ निराहारान्क्रशान्दीनान्गर्तेऽ तासाणमिच्छतः । उपस्तत्य स तान्दीनान्दीनरूपोऽभ्यभापत ॥ ५ के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिताः ।

वपुष्टमा चापि वरं पति तदा

भावेन रामा रमयांबभूव वै

प्रतीतरूपं समवाप्य भूमिपम् ।

विहारकालेष्ववरोधसन्दरी ॥ ११

C. 1. 1619 B. 1. 45. 6 K. 1. 45. 6

41

1 With adhy, 41-44 cf. adhy, 13. — With 1-3° of. 250* (v. l. 1. 13. 10). Di om. सूत उ°. Śī Kī S (Tz with prefixed श्री) सृतः; Ko. 3. 4 Dīs सोतिह. — °)=1, 8. 5°; 15. 1°. — °) Śī Kī. 4 Dī Tī M (except Mī. 5) वीं सर्वी.

2 Cf. 250* (v. l. l. 13. 10). — °) \tilde{N}_2 Vi B D (except Ds.4.c.1) °नं कृत्वा. — d) Di °y विविधेषु च. M (except Mi.5) पुरकरेषु चचार ह.

4 ") Šī (before corr.) Kī Ñā Daī Dī-4.3.7 Gā धारिष्टान्; Bā.4 एकतस्त्वव". — ")=228. — Mā.4 om. 4°-5°. — ") Da तु (for च). Ñ Dī transp. च and तन्तुं. Bī transp. तं च and तन्तुं. Dī.2.4.3.7 तंतुं तं द्याने". — ") Ñī.2 Vī B Dī Dī.5 G (except Gā.2) Mā विलेश्यं; Dā "श्यं.

5 M2.4 om. 5% (cf. v. l. 4). — ") T निराश्रयान्. — ") Śī Kī मर्ने तन्नाण"; Ko.2-4 "तें तांस्ता"; Ñ1.2 Vī B3 Dn Da T G2.1-8 "तें स्वत्रा"; Ñ3 B1.2.4.5 Da D3.1.6.1 "तेंपु त्रा"; Dī "तें स्वश्ररण"; D2 आतोंग्स्वत्रा"; Gī M (M2.4 om.) "तेंस्स्त्रा"; Gā "तें संत्रा" (for गतेंऽतींस्वाणम् = गतें ए आतोंन् + त्रा"). — ") G (except G3.6) "स तदा दी". M3 सर्वोन् (for दीनान्).

 C, 1, 1818 B, 1, 45, 5 H, 1, 45, 5 दुर्वतं खादितैर्म्लेराखुना विलवासिना ॥ ६ वीरणस्तम्बकं मूलं यदप्येकमिह स्थितम् । तद्प्ययं शनैराखुरादत्ते दशनः शितः ॥ ७ छेत्स्यतेऽल्पावशिष्टत्वादेतदप्यचिरादिव । ततः स्थ पतितारोऽत्र गर्ते अस्मिन्नधोग्रखाः ॥ ८ ततो मे दुःखग्रुत्पन्नं दृष्टा युप्मानधोग्रखान् । कुच्छामापदमापन्नान्त्रियं किं करवाणि वः ॥ ९ तपसोऽस्य चतुर्थेन तृतीयेनापि वा पुनः । अर्थेन वापि निस्तर्तुमापदं त्रृत माचिरम् ॥ १० अथवापि समग्रण तरन्तु तपसा मम । भवन्तः सर्व एवासारकाममेवं विधीयताम् ॥ ११

हुर्बला:; G1.2 M (except M1.5) °ले. Da D2 T G2-6 M1.5 खादितं; G1.2 M2-4 °ते. D4 D2 S मूले (M1.5 °लं). -- G2.4.5 om. 6^d, 7^d. -- ^d) T1 G1 ह्याखु°; M (except M1.5) त्वाखु°.

7 (62,4,5 om. 7" (cf. v. l. 6). — ") Śi Ds. 5 "स्तंभ" (cf. v. l. 6). — ") K (except Ki) "कमवस्थ". — ") Ds. 6,7 नुदत्ते. Ds "नै: शनै:.

8 a) T2 G छि(G5 छे) हाते; M1, 5 भेरस्य . — b) K (except K1) ततश्च; Ñ V1 B1, 3 (both m as in text). 4. 5 D T1 M (except M1) तस्तु; T2 G1, 3. 5 तत्र स्था:; G2, 4. 5 तत्र ते. Bt G (except G3) ता रोहे; D5 ता गर्ते. — a) D5 रोहे (for गर्ते). S1 K1 Ñ3 T G2, 1. 5 झझज ; K0, 2-4 स्वेंट्य ; Ñ1, 2 V1 B D स्थलस ; G1, 6 M हासि ; G3 तिस्य (for अस्मिज).

9 Bofore 9, E2.5 ins. जरत्कारुह". — ") Ñ V1 B D तस्य (B5 अस्य; B5m D3.4.6.1 अग्न; Da2 तत्र); T G3.6 तसात्; G1.2.4.5 M2.4 तेन. S1 "मापश्चं (cî. "). M1.5 तन्तु दु:श्वं समु". — ") S1 T G3 "पन्ना: (S1.5ap. lin. T2 G3 "नः); G1 "मारुडान्.

10 ") G1 M2.3 अद्य (for अस्य). — ") Ñ1.2 V1 B D (except D2) "नाथवा; T G2 M "न च वा. G2 मदीयेन तथा पुन:. — ") K2-1 चापि; M1.2 वाथ. ई1 K1 तां तर्नु; T G2.3 M1 संत". — ") M (except M1.3) "पद:.

11 ") In दी; Gs सु; Gs M1 s सु (for अपि).
— ") Ši K1 Ge एक(Gs "त)स्मात्; Ñi,s V1 B D "बेह;
T1 Gs M1,3 s "व स्था.

12 Š. K. De Soul 东贾: — ") Šī Ñ Vī Dn Dl.4 Gs 夏夏; Da Ta Gl.2.1-c 夏前; Da 福夏 (cf. v. l. 15"). — ") Ka-1 Ñ Vī D (except Das Da-6) Ti Gi-8

पितर ऊचुः।

ऋद्रो भवान्ब्रह्मचारी यो नस्नातुमिहेच्छति ।
न तु विप्राप्टय तपसा शक्यमेतद्यपोहितुम् ॥ १२
अस्ति नस्तात तपसः फलं प्रवदतां वर ।
संतानप्रक्षयाद्वद्यनपतामो निरयेऽशुचा ॥ १३
लम्बतामिह नस्तात न ज्ञानं प्रतिभाति व ।
येन त्वां नाभिजानीमो लोके विख्यातपीरुपम्॥१४
ऋद्रो भवान्महाभागो यो नः शोच्यान्सुदुःस्तितान् ।
शोचस्युपेत्य कारुण्याच्छृणु ये व वयं द्विज ॥ १५
यायावरा नाम वयमृषयः संशितव्रताः ।
लोकात्पुण्यादिह अष्टाः संतानप्रक्षयाद्विमो ॥ १६

M (except Mi.s) 'च्छसि. — ') Gs तु सर्वेण. — ') Ñ Vi Bi Da Ds.s 'क्यते तद्. Ko.s Ds वि(Ds अ)पोहि'.

13 °) Ñ3 T G3.6 M1.5 transp. तात and तप°. D6 अस्त चान्यतु त°. — °) = 1. 13. 14°. Si K Ñ3 T M1.5 °म्(T2 °में)क्षयात्त्व(T °द्)स्मिन्; G1-3 °म(G3 °में)क्षया व्यः — व) Ñ V1 Dai Dn S प्ताम (G3 वसतं). B4 'येषु वे (m as in text); M (except M1.5) 'ये वयं. — After 13, Dn ins.:

412* संतानं हि परो धर्म एवमाह पितामहः।

14 a) B। नस्तत्र (m as in text). M (except M1.5) इह में (M3 नो) छंबमानानां. — b) D5 रक्षा न (for न ज्ञानं). — c) K (except K1) D2 तेन. S1 K1 D1 रबा. S (except T1 M1.5) om. न.

15 a) Śi Ki.4 Ñ Vi Dn Di-3 T Gi.2.4.5 बृद्ध:; Do.7 स्ट्र:; G3 ऋषि: (cf. v. l. 12a). B D (except Du Di) महालेजा; T G 'योगी; M ब्रह्मचारी. — b) Gi.2.4.3 शोचिस दु:स्वि ; G3 'च्यांश्च दु:'; M (except Mi.5) त्रानुसिहेच्छति (cf. 12b). — After 15ab, G (except Gs.6) M (except Mi.5) ins.:

413* शोच्यान्सुदुःखितानसान्कसाद्वेदविदां वर । [First half of this line = 15b; but of, v. l. 15,]

— °) Ks Da शोचल्युपे°; Ñ2 Vi B Dn Di-1.6.7 'चते चैव. — d) De थे संति च द्वि. T G transp. से and वै. Mi.s.s च (for वै).

16 46) 1. 13. 1446. Šī Ñs संश्रित'; K (except K1) Dni Di.4.6 Ti शंसित' (cf. v. l. l. 1. 2; 13. 10 etc.), — c) Šī (sup. liu. as in text) K1.8 G (except G8.6) स्रसा:; K0.2.4 श्रासा: (for अष्टाः). — d) Šī (श्रमो; Ñ1.2 V1 B D म्युने; Ñ2 T G2-6 निवता:; G1 M

प्रनष्टं नस्तपः पुण्यं न हि नस्तन्तुरस्ति वे।
अस्ति त्वेकोऽद्य नस्तन्तुः सोऽपि नास्ति यथा तथा १७
मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां बन्धुः स किल नः कुले।
जरत्कारुरिति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः।
नियतात्मा महात्मा च सुत्रतः सुमहातपाः॥ १८
तेन सा तपसो लोभात्कृच्लुमापादिता वयम्।
न तस्य भार्या पुत्रो वा बान्धवो वास्ति कश्चन॥१९
तसाल्लम्बामहे गर्ते नष्टसंज्ञा द्यनाथवत्।
स वक्तव्यस्त्वया दृष्ट्या अस्माकं नाथवत्तया॥ २०
पितरस्तेऽवलम्बन्ते गर्ते दीना अधोम्रखाः।
साधु दारान्कुरुष्वेति प्रजायस्वेति चाभिभो।
कुलतन्तुहिं नः शिष्टस्त्वमेवकस्त्वपोधन ॥ २१

यत्तु पश्यसि नो ब्रह्मन्वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
एपोऽसाकं कुलसम्ब आसीत्स्वकुलवर्षनः ॥ २२
यानि पश्यसि व ब्रह्मन्स्लानीहास्य वीरुधः ।
एते नस्तन्तवस्तात कालेन परिभक्षिताः ॥ २३
यन्त्रेतत्पश्यसि ब्रह्मन्स्लमस्यार्धभक्षितम् ।
तत्र लम्बामहे सर्वे सोऽप्येकस्तप आस्थितः ॥ २४
यमाखुं पश्यसि ब्रह्मन्काल एप महावलः ।
स तं तपोरतं मन्दं शनः क्षपयते तुद्न् ।
जरत्कारं तपोछ्वधं मन्दात्मानमचेतसम् ॥ २५
न हि नस्तनपस्तस्य तारयिष्यति सत्तम ।
छित्रम्लान्परिश्रष्टान्कालोपहतचेतसः ।
नरकप्रतिष्टान्पश्यासान्यथा दुष्कृतिनस्तथा ॥ २६ विश्विश्व

22 °) Ko Ña Brm. 2 Da Da G (except Ge) M.s.s यं तु; Ñi. 2 Vi Dn Di यस्त्रं (Dus यं त्रं); Bi यञ्च. Ka वै; Mi.s मे (for नो). — K2 (hapl.) om. 25%-23°. — °) = 4°. — °) Ko. i Da Da Ga.i. s एको °. Si °स्तंभ; Ki °स्तस्य; Dai Da कुळे तंतु:. — °) Ñi. 2 Vi Dn Da आसे. Ši Ko. i. 3 Ña B (except Bi) Ga स (for स्व-).

23 K2 om. 23° (cf. v. l. 22). — °) Ña S चैंच (Ga चेंच) त्वं (for ते ब्रह्मन्). — Śi Ki, 3 om. (hapl.) 23°-21°. — °) K4 T Ga, 8 M मू(Ga कु)ळानीमानि चीं. — °) K4 Ba Dni Di, 2, 6 T Ga एतेन तं'; Ga कु एतन्तां'.

24 Ši Kis om. 24° (cf. v. l. 23). — °) Ko यति तत्; Ki ये एवे°; Bi Gi s Mo-i 'हवेकं; Do नन्वे°; Do.e. र यचे°; T यहे°; Gi s 'हवेकः; Gs Mis यहे°. — °) Do. र मूलमस्या हि; Gi s 'मधीस्य; Go 'मस्य न. — °) Ko. i Šo Vi Bi-o. i D यत्र; Bi T Gi s o M अत्र (Mis तेन). Ši o Vi Dn Di Gs M (oxcept Mis) गर्चे (for सवें). — °) Ši Ki Mai aufente स्थितः; Ko. 20 Do तप आश्रितः; Do तपसा स्थितः; Ga s स्तंब अधीश्र (Gs 'हि)तः.

25 b) Ks Ds T एव (for एप). — ') Ñ VI B (except Bs) Da T Gs-5 रिति; Mis रिति:. Gs स तंतुमेकं दिवसे:: Ms-3 स तंतुं वितुद्खाखु:. — ') Bs.s T Gs Mi s भक्षयते. Ds हादम्: Ds रज'; Ds रद'; Gs.s.s तु स:: M (except Mis) द्विता:: Cd तुदम्. Gs दशने: अयते तु'. — ') Gi.s तपोतृद्धं. — ') Ks Ds महात्मा'. Ki 4 B (except Bi) D (except Di) "चेतनं (cf. v. 1 1, 1, 984).

26 °) Hypermetric! Only $\tilde{N}_{1,3}$ $M_{2,3}$ as in text. K नरकस्थान्त्रपदयासान् (Ko °इयामि); \tilde{N}_{2} $V_{1,B}$ D अप्र: प्रविष्टान्प"; T G $M_{1,3}$ अप्रतिष्टान्प्रपदया"; M_{1} नरकप्रविष्टा

^{&#}x27;दिति (M1.8 'द्विज).

^{17 °)} G2.4.6 तु (for नस्). Ñ1.2 V1 B D तीवं (for पुण्यं). G0 प्रनष्टसपस: पु°. — °) B3 वैको; B1 D1 होको. — °) М1.5 स दि (for सोऽपि).

^{18 &}quot;)=1. 13. 15°. Mi.s मंद्रभागा; Ms-4 "भागो. Ko "goulei; Ms-1"भागानां. — ") Śī Kī transp. स्रकात किल. Ds बांधव: कि". Dn Ds.4.6.7 तप एकं समास्थि (Ds.6.7 "श्रि)त:; D1 यस एकांत्रमास्थित: (cf. 1.13. 15°). — ")-1. 13. 10°. — ") Śī Kī च; K4 स (for स-).

^{19 &}quot;) K² ते; K³ अस्य; B³ M1. ३ स्व-; D³ अस्मत् (for स्म). M² 4 ते तस्य. T¹ "सो मोहात्. — ") B1. ३.६ "दिना महत्त्; B².4 D³.6.1 "तं महत्. G³ हुन्छुरुपादिनो वयं. — ") B1 transp. भार्यो and पुत्रो. — ") D² "वो वेति; T1 "वा दापि (sic); T² "वा चापि; G1. २.4-6 "वो वापि; G3 M1. ३.६ "वा अपि; M².4 "वा वापि. ѳ S केचन (G1 कञ्चन; G2 as in text).

^{20 °)} Gi transp स and बक्तडय:. ं सम्बद्धः हैं। सम्बद्धः हैं। रि. थ Vi B ह्रष्ट:. — ^d) Ši Ki Ña Da Daina Di-4.9.7 T अस्राकं (as in text); Gs Mi.s चास्मा ; the rest हास्मा .

^{21 &}quot;) K2 D1 T1 "स्तव; D3 M1.5 "स्त्वेव. — b) S1 K1 D4 T G3.6 अघोमु (as in text); G2.4.5 हावाड्यु; the rest हाचोमु . — d) K2 वाभिभो; Ñ1.2 V1 B D4 D2-7 वा वि . K4 Dn D1 प्रजामुन्याद्येति च. Cd प्रजायस्य (as in text). — After 21°d, B1 ins. a passage of 6 lines given in App. I (No. 26). — e) Da G1 कुछे. — f) D5 T2 G स एवेक: (G3 तमेकज्ञ:); M (except M1.5) स चैवेक:. Ñ3 B3.4 Da1 D1-3.5-7 T2 M (except M1.5) धन:.

C. 1. 1841 B. 1. 45. 29 K. 1. 45. 29 असास पतितेष्वत्र सह पूर्वेः पितामहैः । छिन्नः कालेन सोऽप्यत्र गन्ता वै नरकं ततः॥२७ तपो वाप्यथवा यज्ञो यच्चान्यत्पावनं महत् तत्सर्वे न समं तात संतत्येति सतां मतम् ॥ २८ स तात दृष्ट्वा ब्र्यास्त्वं जरत्कारुं तपिखनम् । यथादृष्टमिदं चासे त्वयाख्येयमशेषतः ॥ २९ यथा दारान्त्रकुर्यात्स पुत्रांश्चोत्पादयेद्यथा । तथा ब्रह्मंस्त्वया वाच्यः सोऽसाकं नाथवत्तया॥३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४१॥

४२

सूत उवाच । एतच्छुत्वा जरत्कारुर्दुःखज्ञोकपरायणः । उवाच खान्पितृन्दुःखाद्वाष्पसंदिग्धया गिरा ॥ १ अहमेव जरत्कारुः किल्बिषी भवतां सुतः ।

-- /)=1. 13. 17^b. Go दुष्कृतकारिण:.

27 a) M1.5 अस्माभिस्तु प्रीतेस्तु. — b) Ñ2 B2.8.5 Dn D1 G2.4.5 M4 सवें: (for पूर्वे:). Ś1 K Ñ8 G6 सहान्वये:; Ñ1 कुलान्वय:; Ñ2 Dn D1 सबांधवे: (for पिता'). — b) Ñ1 D2 M1 छिन्नका'; T1 छिन्नमू'. — d) T1 G8.6 तथा; T2 यथा.

28 °) Da1 D2-4.6.7 T2 G8 M1.6 यहान्यत्. — ^{cd}) G6 एतत् (for इति). Ñ1.2 Dn D1 'वैमपरं तात न संतत्या समं मतं.

29 °) Ko स तान् (sic); K1 एतत्तु; Ñs V1 D2.7 G (except G6) तं तात; D5 तं ततः. D1 तान्हपूचेव (for तात ह°). Ks transp. हष्ट्वा and ब्या:. K1 Ñ V1 B D4.5 तं (for त्वं). S1 एतहृष्ट्वा तु भूयस्वां (m अस्मान्हपूच ततो मूयान्). — °) Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.4.5 तपोधन; B2-5 Dn D2.8.6.7 T तपोधनं (for तप°). — °) M1.5 अद्य (for यथा). Ñ3 वृत्तं (for हष्टं). S1 K1 हथ्या वयं. Ñ1.2 V1 B D चात्र (D5 सर्वं); T G चाद्य (G1 as in D5; G5 चास्य).

30 °) Gs प्रमुहात. M (except M1.5) च (for स).
— °) M2.3 पुत्रं. Si Ñ1.2 V1 B D (except Da) M5
°शानुत्पा°. — °) M (except M1.5) एतत् (for तथा).
— d) G4.5 हासाई. — After 30, Ñ1.2 V1 B3.4.5
(marg.; om. line 1) Dn D1.2.4 ins.:

414* बान्धवानां हितस्येह यथा चात्मकुछं तथा। कस्त्वं बन्धुमिवास्माकमनुशोचिस सत्तम। श्रोतुमिच्छाम सर्वेषां को भवानिह तिष्ठति।

[(L. 1) \tilde{N}_1 V₁ B₃ अनुकूलं यथा तथा; B₄ यथा मे कुशलं तथा. — (L. 2, 3)=(var.) 1. 13. 17° a , 18° a 6. D₂ बंधुरिया°. D_{2.3} °मिच्छामि.]

तद्ण्डं धारयत मे दुष्कृतेरकृतात्मनः ॥ २ पितर ऊचुः । पुत्र दिष्ट्यासि संप्राप्त इमं देशं यद्द्व्छया । किमर्थं च त्वया ब्रह्मन्न कृतो दारसंग्रहः ॥ ३

Colophon. Sub-parvan name: All MSS. (except Dns T2 G3) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — Adhy. name: Ko पितृवाक्यं; K3 जरस्कारुपितृसमागम:; Ñ1.2 V1 जरस्कारुपितृदर्शनं; G3 M1.5 पितृजरस्कारुसंवाद:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 40; K1.4 53; K8 (sup. lin. sec. m.) T 38; Ñ1.2 V1 45; B1 44; B2 47; D3.4 (marg.) 43; D5 11; G M 28 (G2.3 30; G6 M3 29). — S'loka no.: Dn 33. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1915.

42

1 Ko.s.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिर°; K1 S (T2 with prefixed श्री; G2.5 M2.4 om. the ref.) सूत:.

— b) Ñ1.2 V1 Dn D1 S अशं (for दु:ख-); cf. 1. 43. 30d; 46. 34/. — e) Ñ1.2 V1 B D (for D5 see below) तान् (for स्वान्). D3 सवीन्; G3 मुख्यान् (for दु:खात्). D5 आह तांश्र पि°. — d) V1 B D (except Dn D1) G6 सारपाद्रस्था; Cd us in text (cf. 1, 43. 31). — After 1, K2-4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

415* जररकारुखाच।

मम पूर्वे भवन्तो व पितरः सपितामहाः।

तह्रूत यन्मया कार्ये भवतां शियकास्यया।

[I., 1=1, 13, 1948.]

- 2 Before 2, Śi S (except Gs. 6 Mi. 5) ins. जरस्काह:.
 °) Ñ2 Dn ते (for तत्). ^d) Śi Ki तेनाकृता^{*};
 Ds. r °तेतरकर्मण:; Mi. 5 पुष्कसं चाकृ.
- 3 Si S om. इत्यु: (Ms om. the ref.). ') K (except Ki) तु (for ख). After 3, Ko.4 Dai ins. a passage given in App. I (No. 27).

जरत्कारुखाच ।

ममायं पितरो नित्यं हृद्यर्थः परिवर्तते । ऊर्ष्वरेताः शरीरं वै प्रापयेयममुत्र वै ॥ ४ एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः । भया निवर्तिता बुद्धिर्बद्धचर्यात्पितामहाः ॥ ५ करिष्ये वः प्रियं कामं निवेश्ये नात्र संशयः । सनाम्नीं यद्यहं कन्यामुपलप्से कदाचन ॥ ६ मविष्यति च या काचिद्धेश्ववत्स्वयमुद्यता । प्रतिग्रहीता तामसि न भरेयं च यामहम् ॥ ७ एवंविधमहं कुर्या निवेशं प्राप्तुयां यदि । अन्यथा न करिष्ये तु सत्यमेतत्पतामहाः ॥ ८

4 \$1 K1.2 De S (except C5) om. उवाच. — b) Gs.e हिंद संपरि. — d) B2 D2.5 चेहम; Cd as in text. B1.2.4 Da D5 T G1-5 M5 ह; D2 G6 च (for चे). — After 4, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

416* न दारान्वे करिप्येऽहमिति मे भावितं मनः। =(var.) 1. 13. 23^{ab} .

5) M1.s शोकार्तानिव.

6 °) G (except G1.8) कार्य (for काम). — °) Ñ1.2 V1 B D °क्ष्येहमसंशयं. — °) Ñ3 S सनामां.

7 a) Si K हि (for च). M (except M1.5) ति यदा का. — b) Here and below the majority of N MSS. भैदय. — b) Gs प्रतिगृद्ध सनामां च. — d) Bs reads न after च. Go उद्वहेचं; Cd as in text. K2 D2.5 S (except G1) तां (for यां). Si K1 नेतरां रोचयाम्यहं.

8 ^{ab}) B4 G2-4 'विधा'. B4 मार्थी; G8.6 कन्यां (for कुर्यों). M1.5 कुर्यों निवेशं पितर एवं संप्रा'. — ') S1 K M (except M1.5) करिस्थामि; Ñ V1 B D 'स्थेहं; T2 G6 'ध्ये तत्. — ') K1 न संशय: (for पिता'). T सत्यमेव जवीमि व:. — After 8, K3.4 (om. lino 1) Ñ1.2 V1 B D ins,:

417* तत्र चोत्परस्यते जन्तुभैवतां तारणाय वै। शाश्वताश्चान्ययाश्चैव तिष्ठन्तु पितरो मम। [=(var.) 1. 13. 28. — (L. 2) K+ शाश्वतं चान्ययं चैव पितरो वै मतं ममः]

9 \$1 K1 S (Gs om.) सूत:; Ko.s.4 B1 D1 सौतिह. — ") D2 स मुनि:; G8 पृथिवीं. — ") Gs र स महामुनि:. — ") M1.5 कार्य (for भार्यी). — ") D6.7 चानध (for शी.).

सृत उवाच।

एवम्रक्त्वा तु स पितृंश्वचार पृथिवीं म्रुनिः।
न च स लभते भार्या वृद्धोऽयमिति शानक।। ९
यदा निर्वेदमापन्नः पितृभिश्चोदितस्तथा।
तदारण्यं स गत्वोचेश्वक्रोश्च भृशदुः खितः।। १०
यानि भूतानि सन्तीह स्थावराणि चराणि च।
अन्तर्हितानि वा यानि तानि शृण्वन्तु मे वचः।।११
उम्रे तपसि वर्तन्तं पितरश्चोदयन्ति माम्।
निविशस्त्रेति दुःखार्तास्तेषां प्रियचिकीर्पया।। १२
निवेशार्थ्येखिलां भूमिं कन्याभैश्वं चरामि भोः।
दिर्द्रो दुःखशीलश्च पितृभिः संनियोजितः।। १३

C. 1. 1861 B. 1. 46. 16 K. 1. 46. 18

10 Before 10, Ko (irrelevantly) ins. शौनक उ. — b) D2 'भिर्नेशितम्त'; D5 'भिर्नेशित यथा; T Gs. 6 M1.5 'भिश्व प्रचोदित:. — ') B1 ततो'; B5 G2 तथा' (for तदा'). Ko स गत्वा वै; M1 प्रविदयोचे:; M5 प्रपत्रयो'. — After 10, Ñ1.2 V1 B D (except Da) ins.:

418* स त्वरण्यगतः प्राज्ञः पितृणां हितकाम्यया । उवाच कन्यां याचामि तिस्रो वाचः शनैरिमाः।

[(L. 1) B D₂ 知यका^{*}. — (L. 2) Cf. 1. 13. 30. Ñ1 V₁ B_{1-3.4} m D₂₋₇ 知報i(for 本元i).]

11 a) \$1 K1.4 transp. भूतानि and सन्तीह. — b) Ko G1.2.4-0 जंगमस्थावराणि च; K2.8 Ñ3 T G8 M जंगमानि स्थिराणि च; K4 स्थिराणि च च°; D5 °णि च सर्वशः. — °) \$1 Ko.1.4 D2.3.6.7 यानीह; Da1 यावंति; T G1.8.6 M1.6 चान्यानि.

12 b) D5 aतरो नोद. B1 वे (for माम्). — e) Ko D2.5 G1 निवेशस्वे; B3 निविशं वोत; C2.4.5 निवेशये(G2 a) ति. Cd appears to have read निवेश (cf. Bs above). — d) Ñ2 Dn D1 संतानस्य वि.

13 °) K_{4} Ñ V1 B3 D T2 G3 M_{2-4} निवेशाया(D_{5} °थों)िख"; $B_{4.5}$ निवेशाम्य(B_{5} °cय)िख"; T_{1} निवेशाद्यिः"; G_{1} निवेशार्थं िखः"; G_{2} निवेशायिखः"; $M_{1.5}$ निवेश्यर्थं(M_{5} "त्वा)िखः". — b) D1 T G3.6 M अहं (for भो:). — d) D2 M_{5} °भिश्च नियोः.

14 ") K4 B4 (m as in text) कस्य; M1.5 तस्या (sic). — b) D5.7 T1 या (for ये). D1 मयेह परिकीर्तितं; S (except T1 G2 M1.5) गुणै: सम्यक् प्रकीर्तिता: (M2-4 'स्वतां). — b) D5 कन्यां प्रयच्छत् स मे; G (except G2) M (except M1.5) प्रयच्छत् स मे कन्यां.

C. 1. 1862 B. 1. 46. 17 K. 1. 46. 17 यस कन्यास्ति भृतस्य ये मयेह प्रकीर्तिताः।
ते मे कन्यां प्रयच्छन्तु चरतः सर्वतो दिशम् ॥१४
मम कन्या सनाम्नी या भैक्षवचोद्यता भवेत्।
भरेयं चैव यां नाहं तां मे कन्यां प्रयच्छत ॥१५
ततस्ते पन्नगा ये वे जरत्कारो समाहिताः।
तामादाय प्रष्टुत्तिं ते वासुकेः प्रत्यवेदयन् ॥१६
तेषां श्रुत्वा स नागेन्द्रः कन्यां तां समलंकृताम्।

प्रगृह्यारण्यमगमत्समीपं तस्य पद्मगः ॥ १७ तत्र तां भैक्षवत्कन्यां प्रादात्तसं महात्मने । नागेन्द्रो वासुकिर्वक्षम् स तां प्रत्यगृह्यतः ॥ १८ असनामेति वे मत्वा भरणे चाविचारिते । मोक्षभावे स्थितश्चापि द्वन्द्वीभूतः परिप्रहे ॥ १९ ततो नाम स कन्यायाः पप्रच्छ भृगुनन्दन । वासुके भरणं चास्या न कुर्यामित्युवाच ह ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४२॥

४३

सूत उवाच । वासुकिस्त्वव्रवीद्वाक्यं जरत्कारुमृषिं तदा । सनामा तव कन्येयं स्वसा मे तपसान्विता ॥ १

15 a) B1 transp. मम and कन्या. Ñs S (except G2) सनामा. T1 एव; T2 Gs Ms. 5 वे (for या). — b) Ś1 K2 Ñ1.2 V1 B2 D3.6.7 चोदिता. — c) T1 केवलां (for चैव यां). G8 नाहं तां (for यां नाहं). — d) G3 एवं (for तां मे). K2 B3 D3.5.7 S (except T2 Gs M1.5) च्छतु (G6 2).

16 Before 16, Ko ins. सूत उ; K4 सौतिह ; S (except G8 M3) सूत:. — ") T2 G2.4.5 तु (for ते). D3.6.7 ते; M1.5 च (for चै). — ") K1 D5 T1 G2 रकारो:; K2 रकार - M2.8 (inf. lin.). + सुयोजिता:. — ") S1 D8.6.7 चै (for ते). — ") G3 वासुकिं. S1 संन्यवे; K1 पर्यवे.

17 a) Ge अथ (for स). — b) Ks Ñ1.2 V1 D (except D2.5) M transp. कन्यां वार्त तां. Gs कन्यकां सम.

18 ^a) B1 ततस्तां; Dn3 तत्रैतां; T G1.8.6 M1.5 स तत्र.
— ^e) T1 G3.6 M1 कालेन (for नागेंद्रो). — ^a) Ś1 न च
तां; Ko.2.3 Ñ3 न च स. D2 न स प्रस्पप्रहीच तां.

19 ab) Si Ki Bi.s M नाम्नीति. Ds Gs M तां (for वै). T2 Gi.2.4.5 ति कृत्वा वै. Si Ki च वि; Ds-ा वावि. K4 सनामा तु भवेद्या मे न भरेयं तु यामहं. — ') G (except Gs.6) मोक्ष एव; Mi.s भेक्षमा'; Cd as in text. — ') Ko T Gs M हेघीभू'; Ѳ Vi Dn हंद्रभू'; Ds Gi.4-6 मंदीभू'; G² मंत्रीभू'; Cd as in text. Si Ki प्रतिग्र'.

20 b) G2 अपृच्छत्. — After 200, K4 Ñs ins. 1. 13.

भरिष्यामि च ते भार्या प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम । रक्षणं च करिष्येऽस्थाः सर्वशक्त्या तपोधन ॥ २ प्रतिश्चते तु नागेन भरिष्ये भगिनीमिति ।

33 (v. l. अजंगमं for महातपा:). — °) Ši Ki Ba Dai Ds Ta Gi-s M वासुके (as in text); Ti Ge °行; the rest °行. — d) Mi.s.s 式 (for g). — After 20, Bains. a passage of six lines consisting of a question by Ruru (2 lines) and answer by Pramati (4 lines), the latter being merely a repetition of 1. 13. 35-6 (see App. I, No. 28).

Colophon. Sub-parvan: All MSS. (except Dns Dr T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — Adhy. name: Ks कन्याप्रदानं; Ñ1.2 V1 वासुकिजरस्कारसमागमः; Gs भार्यान्वेषणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 K1 54; Ks (sup. lin. sec. m.) T1 39; B1 45; B2 Ds.4 (marg.) 44; Ds 12; T2 G M 29 (G2. 8 31; G6 Ms 30). — S'loka no.: Ñs 21; Da1 Dn 23. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1836.

43

1 Si Ki S (Ga-s om. the ref.) स्तः; Ko.s.a (with prefixed श्री) Ñi.s Vi Bi Dn Di सौतिरवाच. — b) Gi इदं (for ऋषि). Ds प्रति (for तदा). — c) The MSS. vary at random between सनामा and भी (of. v. l. 1. 42. 19). — d) Mis व (for मे).

2 °) Ñ1. इ ते कम्यां. — S1 om. 2^{ed}. — ^d) B4 यथा शास्त्रया. Bs द्विजोत्तम. — After 2, Ks. s Ñ V1 B D Ts G (except Gs) ins.: जरत्कारुस्तदा वेश्म भ्रुजगस्य जगाम ह ॥ ३
तत्र मम्निवदां श्रेष्ठस्तपोष्टद्धो महावतः ।
जगाह पाणि धर्मात्मा विधिमन्नपुरस्कृतम् ॥ ४
ततो वासगृहं ग्रुम्नं पन्नगेन्द्रस्य संमतम् ।
जगाम भार्यामादाय स्तृयमानो महर्षिभिः ॥ ५
श्यमं तत्र वे ऋतं स्पर्धास्तरणसंवतम् ।
तत्र भार्यासहायः स जरत्कारुरुवास ह ॥ ६
स तत्र समयं चके भार्यया सह सत्तमः ।
विप्रियं मे न कर्तव्यं न च वाच्यं कदाचन ॥ ७
त्यज्ञेयमप्रिये हि त्वां कृते वासं च ते गृहे ।
एतद्वहाण वचनं मया यत्सग्रदीरितम् ॥ ८
ततः परमसंविग्ना स्वसा नागपतेस्तु सा ।

419* स्वद्धे रक्ष्यते चैषा मया मुनिवरोत्तम। ऋषिरुवाच।

न भरिष्येऽहमेतां य एप मे समयः कृतः। अप्रियं च न कर्तव्यं कृते चेनां त्यजाम्यहम्।

[(L. 1) K3 Ns Ds T2 G (except G3) रक्षिता. K4 Ns B Dn D2. 5 T2 G (except G3) मुनिवर प्रभो. — (L. 2) Dn वै (for मे). T2 G (except G3) अप्रियं मा करिच्येच.]

- 3 Before 3, Ko Ñs (sup. lin. sec. m.) Bs D2 ins. स्त उ°; K4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.4 सोतिक°; T G M2.4 स्त (G4.5 सोतिः). ") Bs D3.6.7 'श्रुते च; D2 श्रुते न; M1.3.5 'ज्ञाते तु. ") Ks ततो (for दा). ") The MSS. vary at random between भुजग- and भुजं°.
- 4 °) Ks तत्र वेदिवदां; M1 तदापि द्विविदां; M6 ततो विद्विविदां. b) Ks तपोनिष्ठो. D4 G1.2.4.5 महातपा:; T1 'बल:; T2 Gs.6 M 'मित:. ') B1 कन्याया: (m धर्माश्मा as in text).
- 5 Ñ1 om. 5^{ab}. ^a) Ge °गृहे शुक्रे. K2 शुद्धं; Ñ2.3 V1 B D रम्यं. ^b) S धीमत: (G1 भूमृत:) (for सं°). °) Ś1 K1 जम्राह भा°. ^a) Ge मनीपिभिः.
- 6 °) Ñ V1 D संक्रुसं (D2.5 as in text; D3.7 क्रुसं स). °) K1 सहयास्तरण ; K2 महा ; D2 स्वच्छा ; D3 स्वृध्या ; T1 G4 स्वाध्या ; G1 सुष्ट्वा ; G2.5 स्वध्या ; Cd as in text. D5 G3.6 M (except M1.5) प्राध्योत्तरणावृ(D5 विव)तं. °) K0 T1 G1-3 सन्; K4 तु; Ñ V1 Dn वे; B Da D1.2.4.5 असी (for स). G5 स तत्र भागीसहितो.
- 7 b) Ko.2.4 G1.2.4 M1.5 सत्तम. D2 भार्यामामंत्रम व सुनि:; D8.6.7 जरत्कारुखिया सह. — After 7ab, D4 G (except G2) M (except M5) ins. जरत्कारु:. — °) G2

अतिदुःखान्विता वाचं तम्रुवाचैवमस्त्वित ॥ ९ तथैव सा च भर्तारं दुःखशीलमुपाचरत् । उपायैः श्वेतकाकीयैः प्रियकामा यशस्विनी ॥ १० ऋतुकाले ततः स्नाता कदाचिद्वासुकेः खसा । भर्तारं तं यथान्यायमुपतस्थे महाम्रुनिम् ॥ ११ तत्र तस्याः समभवद्गभी ज्वलनसंनिभः । अतीव तपसा युक्तो वैश्वानरसमद्युतिः । शुक्कपक्षे यथा सोमो व्यवर्धत तथैव सः ॥ १२ ततः कतिपयाहस्य जरत्कारुर्महातपाः । उत्सङ्गऽस्याः शिरः कृत्वा सुष्वाप परिखिन्नवत् ॥१३ तस्थिश्र सुप्ते विश्रेन्द्रे सवितास्तिमयाद्विरिम् । अहः परिक्षये वृद्धांस्ततः साचिन्तयक्तदा ।

अप्रियं. — ⁴) Śı Kı Gз क्रथंचन.

8 °) $\tilde{N}_{1.2}$ V₁ B D विभिन्ने च (for अभिन्ने हि). — °) K₄ T G₃ कृतवास: (T₂ °सं); M_{1.5} गृहे वा°. M_{1.5} के (for ते).

9 Before 9, B3 D1 (marg.) ins. सौतिह. — ") D5 प्रमिवश्रासीत्. — b) Ñ1.2 V1 B D T1 प्रतिसद्। (D1 as in text; D6 पते: सुता). — e) K1 Ñ1.2 V1 B D G (except G3.6) M3 वाक्यं. — d) G (except G3.6) वास्य मन(G1 तप)स्विनी.

10 b) Da दु:खशीला उपा ; G1 शीलसमन्विता. — ') S1 श्वेतकाकेयै:; K2 यश्च तानीयै:; B4 सकलैस्तस्य (m as in text); G8 श्वेतहारीयै:; M1.5 चेत ; M2 चेक ; Cd as in text.

11 In Śi, 11° is lost on a torn portion. — °) Ñi. 2 Vi B D वै (Di चैव; Da.s. र सा); T2 Gi. 3. 8 नु (for तं). — d) Ñi मुदा (for महा-).

12 a) K4 B1 M (except M1.5) ततः; D4 कुश्ली (for तत्र). S (except G1.4.5) तस्यां. — b) B1 Da2 D8.6.7 सम्भः; Da1 संभवः. — b) Ñ2 V1 B4 D (except D2.5) T1 वितेजसा. — d) D6 G4 भ्रभः. With 12e' cf. 1.44. 16ed. — f) Ñ3 T G8 च (for स:).

13 a)=1. 8. 14a. D2-4 S ext. — The fragm. MS. B2 ends with 13a. — b) B (B2 missing) D (except D2.3.6.7) hereatt:

14 a) D2 प्रसुत्ते; D5 M (except M1.5) तु सुत्ते; G (except G3.6) सुत्ते तु. — b) K1 *स्तमगाद्; Da Daz D1.5-7 T2 G M1.5 स्तमवात् (G1 स्तमिताद्). — e) G2 क्षयात्. M1.5 वे तस्मिन्. — f) T1 नी ब्रह्मन्. — f) G

है रे 💯 😘 वासुकेभेगिनी मीता धर्मलोपान्मनस्विनी ॥ १४ किं तु मे सुकृतं भूयाद्भृतिरुत्थापनं न वा । दुःखशीलो हि धर्मात्मा कथं नास्यापराध्रुयाम् ॥१५ कोपो वा धर्मशीलस्य धर्मलोपोऽथवा पनः। धर्मलोपो गरीयान्वै स्यादत्रेत्यकरोन्मनः ॥ १६ उत्थापयिष्ये यद्येनं ध्रुवं कोपं करिष्यति । धर्मलोपो भवेदस्य संध्यातिऋमणे ध्रवम् ॥ १७ इति निश्चित्य मनसा जरत्कारुर्ध्वजंगमा। तमृपिं दीप्ततपसं शयानमनलोपमम् । उवाचेदं वचः श्रक्षणं ततो मधुरभाषिणी ॥ १८ उत्तिष्ठ त्वं महाभाग सूर्योऽस्तम्पगच्छति । संध्यामुपास्ख भगवन्नपः स्पृष्ट्वा यतत्रतः ॥ १९ प्रादुष्कृताभिहोत्रोऽयं ग्रहती रम्यदारुणः। संध्या प्रवर्तते चेयं पश्चिमायां दिशि प्रभो ॥ २०

(except Gs. 6) M (except M1. 5) तपस्विनी.

15 b) Si Ki Ds G (except Gs) 'पनेन वा; Bi.s 'पनं प्रति. — °) Ko सुदु:खशीलो ध°. — d) Sim दु:खं (for कथं, which is erased). र्श K1 वा(K1 ना)सादवाम्यां: Da1 G1. 2. 0 तस्याप°.

16 G (except G3.c) M2.4 transp. 16 and 17. — Ds (hapl.) om. 16°-17°. — °) D2 स्यात: T1 Gs M में (for वै). — d) Ñ1.2 V1 Dn D1 G (except G8.6) M स्यादित्यत्र; D2 उत्थाने च (for स्यादत्रेति). Dn D1 M2.4 मतिं.

17 D3 om. 17ab. For G (except G3.6) M2.4 cf. v. l. 16. — b) T G M1.5 कोपो सविष्यति. — d) \$1 K1.8.4 'क्रमणात्; B3 'क्रमदो; G3 'निष्क्रमणे. D1 'क्रमणेन तु.

18 b) र्रा मनस्विनी; K1 G2.8 भूजंगमी. — b) G1 "मनसं; G3 "वदनं. — ") T ततः (for वचः).

19 Before 19, Bs D4 (marg.) ins. जरस्कारुखाच. - b) Da वपतिष्ठति. - °) D2 T1 G2.4.6 वपास्य: G8 खमास्त. — d) T1 M1 महावत; T2 G6 M5 महावत:. K3 नापों में प्रगुणीकृता: (!); G1-5 M2-4 3 (M8 अ)प्रपृष्ट्य महावत.

20 °) Ks तथा कृता'; T1 प्राविष्कृती'; Cd as in text. - ") Bim M (except Mi.s) चेपा; Gs सेयं. -- d) The MSS. vary at random between quantities and 'Heat.

एवम्रक्तः स भगवाञ्चरत्कारुर्महातपाः। भार्यो प्रस्फुरमाणोष्ठ इदं वचनमत्रवीत् ॥ २१ अवमानः प्रयुक्तोऽयं त्वया मम भ्रजंगमे । समीपे ते न वत्स्थामि गमिष्यामि यथागतम् ॥ २२ न हि तेजोऽस्ति वामोरु मयि सप्ते विभावसोः। अर्ल गन्तुं यथाकालमिति मे हृदि वर्तते ॥ २३ न चाप्यवमतस्येह वस्तुं रोचेत कस्यचित । किं प्रनर्धर्मशीलस मम वा मद्विधस वा ॥ २४ एवम्रक्ता जरत्कारुभेत्री हृदयकम्पनम् । अववीद्भगिनी तत्र वासुकेः संनिवेशने ॥ २५ नावमानात्कृतवती तवाहं प्रतिबोधनम् । धर्मलोपो न ते वित्र स्थादित्येतत्कृतं मया ॥ २६ उवाच भार्यामित्युक्तो जरत्कारुर्महातपाः । ऋषिः कोपसमाविष्टस्त्यक्तुकामो अजंगमाम् ॥ २७

21 Before 21, Bs D4 (marg.) ins. स्त उ°. — a) Ks M (except M1.5) g (for g). - c) B1.8.4 m.5 Dan Da. 4. 5 Ga. 6 तां भार्यो (for भार्यो प्र-). The MSS. vary at random between along and along.

22 Before 22, B3 D4 ins. जरस्कारुखाच; T G (except Gs. 6) M (except M1. 5) जारत्कारु:. — b) Ś1 K (except Ks) 'या मेद्य. — ') T1 प्रयामि: G6 वस्येहं. — a) G1.5 यथासखं.

23 a) Ñ2 V1 B (B2 missing) D शक्तिरस्ति न वा. - d) Si Ki transp. हृदि and वर्त . T M वर्तते मति:; Gs वर्तते पथि.

24 a) Ds न च भेवमतस्येह; T1 corrupt. — b) Ñ2 D (except Da D2.5) M4 वासो. - d)=1. 39. 120. - After 24, Ko ins.:

420* नावमानात्कृतवती दिवसोऽऋमुपेथिवान्। With this line of. 26°.

25 Before 25, Bs ins. सुत उ'; D4 (marg.) सौतिर ; S (except Gs M1.8.5) स्त: -- d) S1 स्व-; K1 सु-; Ds तनः S (except T1 G8 M1.5) तः Cd सं- (as in text).

26 Before 26, Bs Ds (marg.) ins. जरकार्कारकार (cf. v. l. 25); Gs अञ्चति. — b) Ñi. 2 Vi D (except Da D2.8) विम्र कोधनं. -- d) T2 G8.6 'विस्पेवं; M1.8 'दिखेव. Ni.s Vi Dn Di.s.s. transp. कर्त and मचा.

27 Before 27, Ko Bs ins. स्त उ'; Ks सौतिर'; Ti Gs. 6 Mi. 6 सुत: - *) Ds 'सेहायशा:. - *) Si Ki न मे वागनृतं प्राह गिमिष्ये इं भ्रुजंगमे ।
समयो शेष मे पूर्व त्वया सह मिथः कृतः ॥ २८
सुखमस्म्युपितो भद्रे ब्र्यास्त्वं भ्रातरं शुभे ।
हतो मिय गते भीरु गतः स भगवानिति ।
त्वं चापि मिय निष्कान्ते न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ २९
इत्युक्ता सानवद्याङ्गी प्रत्युवाच पति तदा ।
जरत्कारुं जरत्कारुश्चिन्ताशोकपरायणा ॥ ३०
बाष्पगद्भदया वाचा मुखेन परिशुष्यता ।
कृताञ्जलिर्वरारोहा पर्यश्चनयना ततः ।
धैर्यमालम्ब्य वामोरू हृदयेन प्रवेपता ॥ ३१
न मामहिस धर्मज्ञ परित्यक्तमनागसम् ।
धर्मे स्थितां स्थितो धर्मे सदा प्रियहिते रताम् ॥३२
प्रदाने कारणं यच मम तुभ्यं द्विजोत्तम ।
तदलब्धवतीं मन्दां किं मां वक्ष्यित वासुिकः ॥३३

मातृशापाभिभ्तानां ज्ञातीनां मम सत्तम ।
अपत्यमीप्सितं त्वत्तस्तच तावन्न दृश्यते ॥ ३४
त्वत्तो ह्यप्त्यलाभेन ज्ञातीनां मे शिवं भवेत् ।
संप्रयोगो भवेनायं मम मोघस्त्वया द्विज ॥ ३५
ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवंस्त्वां प्रसादये ।
इममव्यक्तरूपं मे गर्भमाधाय सत्तम ।
कथं त्यक्त्वा महात्मा सन्गन्तुमिच्छस्यनाग्सम् ॥३६
एवम्रक्तस्तु स मुनिर्भायां वचनमन्नवीत् ।
यद्यक्तमनुरूपं च जरत्कारुस्तपोधनः ॥ ३७
अस्त्येष गर्भः सुभगे तव विश्वानरोपमः ।
ऋषिः परमधर्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ३८
एवम्रक्तवा स धर्मात्मा जरत्कारुमहानृषिः ।
उप्राय तपसे भूयो जगाम कृतनिश्रयः ॥ ३९

C. 1. 1911 B. 1. 47. 43 K. 1. 47. 43

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४३॥

G2.8 भुजंगर्मी.

28 Before 28, Ñ3 (sup. lin.) B3 D4 (marg.) ins. जरस्काहरूवाच. — b) K3 D4 गमिष्यामि. — c) Ś1 G6 transp. मे and पूर्व. — d) G1 त्वया सार्क.

29 °) D8 G6 "मध्युषितो (G6 'तं). — ") Da 'ते ब्रहि.

30 Before 30° b, B4 ins. सूत उ°; D4 marg. सोतिह°; S (except G3) सूत:. — b) Ñ1.2 V1 Dn D1 G2 मुनि तदा; B (B2 missing) Da D2.4 वचस्त°. — °) Ś1 Da1 T1 transp. जरस्कारं and °स्कारः; G3 जरस्कार्वी जरस्कारं. — d) G (except G8.6) °समन्विता; M (except M1.5) °स्कारकृता (cf. 1. 42. 1°; 46. 341).

31 a) K (except Ks) बाष्पसंदिग्धया (cf. 1. 42. 1d). Ds om. 31°-32d. — °) K1 Gs.s M2.s कृत्वांजालें (Gs "लि:); Gs "जलिं. — d) K3.s T G3.s तदा. — °) Ś1 K1 धर्ममा". — ') Ks.s Dn (except Dns) T2 G (except Gs.s) प्रवेपिता; T1 विदयता.

32 Before 32, Bs D4 (marg.) ins. जरत्कारुखाच.
— D2 om. 32 (cf. v. l. 31). — a) र्ठा मां च नाईसि घ.
— b) Ds. e G M अनागसीं (G2 °सि). — b) D4 transp.
स्थितां and त:. Ñs धर्मस्थित[:] स्थितां धर्मे.

33 After 33^{ab}, T₂ G (except G₂) ins.:

 35 °) G (except Gs.6) च (for मे). T M1.3 (inf. lin.).5 सुखं; Gs.6 शुभं (for शिवं). — °) G1 क्साथ. — °) D1.3 T Gs.6 M2.4 त्वयानघ; M1.3.5 तवानघ.

36 Ds reads 36abed in marg. — a) Gs M2.4 नां सुखम्. Gs हितकामार्थे. — b) Gs त्वामहं संप्र°. — c) Dn1 D5 T2 G1.2 M इदम्. — d) S1 K1 Dn D5.6 T1 मादाय. — b) K3 B5 महात्मानं; T G3.5 भाग. — f) D3 G M गर्सी. — B3 reads from 36f up to स (37a) in marg.

37 Before 37, Ko. 4 D. (marg.) ins. सांतिरु; Ks Ds सूत उ; S सूत:. — For Bs of. v. 1. 36. — ") M1. s transp. त and स. — ") Ko. 2. 4 T G1-3 यदुक्त; D4 M1. s तदुक्त". — ") Ñ V1 Dn D1. s. 6. 7 G6 जरत्कारं. D1 T1 जरत्कारो तपोधने; G3 जरत्काचि त्वयाधुना.

38 Before 38, Bs Ds (marg.) ins. जरस्कारुखाय (cf. v. 1. 26). — D1 om. 38°-39°. — °) Ñ1.2 V1 Das Dn Ds.s.c.र अयं; B3-5 S (except Gs.s) एव (for एव). Ñ1.2 V1 Dn Ds.s.c.र transp. गर्भ: and सु°. — °) Ś1 K (except Ks) Ds G1 °न्रप्रभः; M1.5 °नरोत्तमः. — °) = 1. 13. 38°.

39 Before 39, Bs ins. सूत द"; D4 (marg.) सौतिर

^{— &}quot;) \$1 D3.4.6.7 T M1.5 वा (for मां).

³⁴ K2 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). —) G1.2 हिजसत्तम. —) M2.4 अवश्यमी.

88

C. 1. 1912 B. 1. 48. 1 K. 1. 48. 1

सूत उवाच।

गतमात्रं तु भर्तारं जरत्कारुरवेदयत् ।
आतुस्त्वरितमागम्य यथातथ्यं तपोधन ॥ १
ततः स भ्रजगश्रेष्ठः श्रुत्वा सुमहदित्रियम् ।
उवाच भगिनीं दीनां तदा दीनतरः स्वयम् ॥ २
जानासि भद्रे यत्कार्यं प्रदाने कारणं च यत् ।
पन्नगानां हिताथीय पुत्रस्ते स्यात्ततो यदि ॥ ३
स सर्पसत्रात्किल नो मोक्षयिष्यति वीर्यवान् ।
एवं पितामहः पूर्वमुक्तवानमां सुरैः सह ॥ ४

(cf. v. l. 38). — D1 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — ^a) K3 जरत्कारुं (for स ध°). — ^b) Ko.4 G5.6 जरत्कारुं. K1 महाऋषि:; D2 T G3.6 M1.5 'मुनि:; G1 M2-4 'तपा:.

Colophon om. in Gs. — Sub-parvan: All MSS. (except T2 G1; B2 missing; G8 om.) आस्त्रीक (v. l. आस्त्रिक, अस्त्रीक). — Adhy. name: Ko. 2.4 जरत्कारुगमनं; K3 जरत्कारुगसनं; K1.2 V1 जरत्कारुगमनं; K3 जरत्कारुगसनं; K1.2 V1 जरत्कारुगिमः. — Adhy. no.: Ś1 K1 55; Ko 42; K3 (sup. lin. sec. m.) T 40; B1 46; Da1 45; Dn3 47; Ds. 4 (marg.) 45; Ds in words 13, in figures 48; G1.4.5 M1.2.4.5 30; G2 32; G6 M3 31. — S'loka no.: Da1 44; Dn1 42; Dn3 43. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1881.

44

1 Ko Gs Ms om. सूत उ°. Si Ki S (Gs Ms om.) सूत:; Ks. 4 Ñ Vi Bi Dn Di.s.c. र सौतिह°. — °) Ñ2 Vi B (B2 missing) D सकाशम् (for स्वरितम्). Mi.s स्विति स(Ms त)मा°. Ks Ñ Vi आगस्य. — द) The MSS. vary at random between यथातध्यं and यथां. K4 Bi.s D2.4 °धना:; Da सुमध्यमा; G (except Gs.c) M (except Mi.s) द्विजीत्तम.

2)=1. 1. 95°. — °d) Ñs दीनाशयां (sup. lin. दीनां तदा as in text). \$1 K1 भयात; Ko. 2.4 Ms ततो; Ks T2 Co तथा (for °दा). Gs तदानीं तु तत: स्वयं-

3 Before 3, \$1 K1.2 S (except Gs) ins. वासुिक:; K0.8.4 Ñ V1 B3-5 D वासुिकरवाष. — 4) K2.4 यस्किचित्; K5 त्वं भर्तुः; T2 तत्कार्थ. — 6) K8 प्रसवे; D1 प्रदानं. K0.2.4 कारणं तव. K1 प्रचने (कारणं ने) कारणं

अप्यस्ति गर्भः सुभगे तसात्ते सुनिसत्तमात् ।
न चेच्छाम्यफलं तस्य दारकर्म मनीषिणः ॥ ५
कामं च मम न न्याय्यं प्रष्टुं त्वां कार्यमीदृशम् ।
किं तु कार्यगरीयस्त्वात्ततस्त्वाहमचूचुदम् ॥ ६
दुर्वासतां विदित्वा च भर्तुस्तेऽतितपस्विनः ।
नेनमन्वागमिष्यामि कदाचिद्धि शपेत्स माम् ॥ ७
आचक्ष्व भद्रे भर्तुस्त्वं सर्वमेव विचेष्टितम् ।
शल्यसुद्धरं मे घोरं भद्रे हृदि चिरस्थितम् ॥ ८
जरत्कारुस्ततो वाक्यमित्युक्ता प्रत्यभाषत ।

च यत् (sic). — d) D1 G1.2.4-e transp. ते and स्यात्. T G3 M1.6 पुत्रस्तेद्य (G8 क्सव) भवेदादि.

4 a) Ks अस्मान्; G2.3.5 वै (for नो). M1.5 स सर्वान्किल नो भद्रे. — a) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2) तु; G1.3 च (for मां).

5 °) G3 न चेहाम्यफलं तस्य. — d) D1 G2.3 दानकर्म.

6 ") M (except M1.5) तु (for च). — ') Ś1 K1 काममी'. — ') K3 G5 ततश्राह'; D6 ततस्वह'; T G6 M1.5 तस्मादह'. $K_{0.2.4}$ 'स्वाहमनूतुदं; B_{4} 'स्वाहमहच्छदं (sio); D6 'स्वामहम्भवं.

7 Ds om. 7-8ab. — a) Ñ2 V1 Dn दुवार्यता; Ñ3 sup. lin. sec. m. क्रोधतां तां; B4 (m as in text) Da "सस्तं; D5 " यं तां; G2.4.5 "रतां; Cd as in text. K3 D6 तु (for च). — b) D5 तु; T G2.5 च (for 5ति-). G2.5 मनस्तिन: (for तप'). G4.5 मनुस्ते निय(G5 "हि)तासनः. — ') B4 (m as in text) T नैवम्. — d) B1.3 Da D2.5 M (except M1.5) स (Da1 सं-); T1 तु; G1.2 च (for हि). K3 Da Dn8 श्रपेत मां; B1.3 D2.5 G1.2 M " द्धि मां; T1 corrupt; T2 दिति; G3 दिथ; G4.5 च मां.

8 Ds om. 8^{ab} (of. v. l. 7). — a) Gs. s सर्व (for भर्तु:). K2 Bs M1. s ते (for खं). — b) Ñ1 सर्वमेतद्; T सर्व चैव; Gs भर्तुक्षेह-; Gs भर्तुश्चेव. Ks वासे सर्व प्रतिष्ठितं. — b) T चैनं (for घोरं). Ñ2 V1 B (B2 missing) D उद्धरस्व च वाल्यं मे. — b) Ñ2 V1 B (B2 missing) D घोरं; T M1. s हमं; Gs. s हदं (for महे). K2. 4 D2. 4. T G1 M2-4 हदि चिरं स्थितं; D3 हदि च संस्थितं; T G8 M1. s हृद्यसं (G3 प्र)स्थितं (of. v. l. 13).

9 Before 9, B: Da (marg.) ins, सोतिर'. - 3) MLA

आश्वासयन्ती संतप्तं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ॥ ९ पृष्टो मयापत्यहेतोः स महात्मा महातपाः । अस्तीत्युद्रसुद्दिश्य ममेदं गतवांश्व सः ॥ १० स्वरेष्वपि न तेनाहं सरामि वितथं क्वचित् । उक्तपूर्वं कुतो राजन्सांपराये स वक्ष्यति ॥ ११ न संतापस्त्वया कार्यः कार्यं प्रति भ्रजंगमे । उत्पत्स्यति हि ते पुत्रो ज्वलनाकसमद्यतिः ॥ १२ इत्युक्त्वा हि स मां भ्रातर्गतो भर्ता तपोवनम् । तसाद्यतु परं दुःखं तवेदं मनसि स्थितम् ॥ १३ एतच्छुत्वा स नागेन्द्रो वासुकिः परया मुदा । एवमस्तिति तद्वाक्यं भगिन्याः प्रत्यगृह्वत ॥ १४ सान्त्वमानार्थदानेश्च पूजया चानुरूपया । सोदर्या पूजयामास खसारं पन्नगोत्तमः ॥ १५ ततः स वृष्ट्ये गर्भी महातेजा रविप्रमः । यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ गुक्कपक्षोदितो दिवि ॥ १६ यथाकालं तु सा ब्रह्मन्प्रजञ्जे भुजगस्वसा । कुमारं देवगर्भामं पितृमातृभयापहम् ॥ १७ वृष्ट्ये स च तत्रैव नागराजनिवेशने । वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्भागिवाच्यवनात्मजात् ॥ १८ चरितव्रतो बाल एव वुद्धिसत्त्वगुणान्वितः ।

C. 1. 1929 B. 1. 48. 19 K. 1. 48. 19

इति तं (for इत्युक्त्वा). K (except K1) प्रत्युवाच ह. — °) Us संतापं (for °तप्तं). — ^d) Ds G (except Gs.s) M (except M1.5) पञ्चगोत्तमं.

10 Before 10, \$1 K1.2 S (except T2 G1.6) ins. जरस्कारु:; Ko.s.4 Ñ V1 B (B2 missing) D जरस्कारुखाच (D6 om. उवाच). — ") B5 वंशहेती:. — ") K8 जरस्कारुमेहा"; M1.5 "व्रत: (for "तपा:). — ") Ñ1.2 V1 Dn "स्युत्तर". — ") M (except M1.5) तु (for च). G4 मुनि: (for च स:). G1.5 ममेदं कृतवान्मुनि:. — After 10, D5 ins.:

422* भूय एवाभवद्भाता शोकसंत्रसमानसः।

11 °) K1 हि; G2.8 स (for न). Das M (except M1.5) न तस्याहं; G1.5 ततो नाहं. — °) T1 G2.3 corrupt. Ñ2 V1 B (B2 missing) D वच: (for कचित्). — °) K4 वक्समंध. Ñ3 तथा (for कुतो). S वाक्यं (for राजन्). — °) K4 विवक्षति.

12 a) Si Ki मा (for न). Gi-8 M2 कार्य. — b) Ñs B (B2 missing) D (except Dn Di) मा (Ds स) मुद्दिय. Gs.6 कार्म मति. Ki Ñ2 Bi.4 D2.4.6 Ti G3 M गम. — b) Ñi.2 Vi Dn च (for हि). Ñ3 B (B2 missing) D2-4.6.7 Mi.8.5 में (for ते). Ki पुत्रों में; G8 मत्पुत्रों. Ko om. from पुत्रों up to 13b. — a) Ñ Vi B (B2 missing) D (except D2) प्रभ:.

13 Ko om. 13ab (cf. v. l. 12). — a) Śi स; Ki आञ्च; D2 तु; M1.5 अपि (for दि). K4 Ñ1.2 V1 Da Da D1 T G3.6 M2-4 transp. दि and स. Śi मम (for स सां). K2.4 G3 मे (for मां). B1 स ततो; B3.4 (m महिषां).5 D4.6.7 स हतो (for हि स मां). — b) Ñ2.3 V1 B (B2 missing) D T1 M1.4.5 त्योधन: (D2 as in text; D5 वने). Śi गतवान्स महातपा:. — d) T2 तवेदं; G1

तव यन्; ${f G}$ 3 तदिदं. ${f D}$ 3 हृदि संस्थितं. ${f D}$ 6.7 तदेव ${f D}$ 7 ${f T}$ 8).

14 Before 14, Śi Ki S (except Ti) ins. सूत:; Ko.s. 4 Ñ Vi B (Ba missing) D सोतिर (Ña Da सूत उ).
— ") Ka च (m as in text); Ki Bi Gi Ma.i तु (for स). — ") Gi वाक्यं स: (for तहा"). — ") Ña जगहे तदा (for प्रस्य").

15 ") K3 D1 transp. -मान- and -दान-. B4 "मानानु". G3 "वाक्येश्च; M1.5 "मानेश्च. — ") S1 सोदरा; K (except K1) सीं(K3 सी)दर्या; G3 सोदरी. — ") G1 सोदर्या; M8 सादरं (for स्व"). S (except T G8) पश्चरोश्चर:.

16 K1 om. 16a-17b. — a) Ñ1.2 V1 B1.3.4 D (except D2.4.5) प्र- (for स). — b) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D महाप्रभ: (Ds as in text; D7 प्रभु:). K3 जवलनाकेसमद्यति: (=12^d). — With 16^{cd} of. 1. 43. 125. — a) D2-4.6 T G8.6 अप:.

17 K₁ om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^a) Ñ₂ Dn अथ काले. G₃ ततो; G₅ तथा; M_{1.5} च सा (for तु सा). — ^b) K₃ प्रस्ता; G₁ संज्ञचे; Cd as text. — With 17^{cd} cf. l. 13. 38^a. — ^d) G_{2.4.5} नाग°.

18 ") Ko.1.4 M1.5 transp. स and च. Ñ1.2 V1 B1.8.5 D तु (for च). — ") K8 बालो नागनि". — ") Ko.4 G2 चाधिजगी; Dn D1.4 चाधिगमे. K3 सर्वान्. — ") K8 निखलान्; Ds.8.6 G1.2.4-6 M3 (inf. lin. as in text) भागिव- (for भागिवात्). Ñ1.2 V1 Dn D1 च्यवनान्सुने; M1.5 "नाहिजात्. T1 G8 भागिवच्यवनाहिजात्.

19 ") Hypermetric! K2 चरित्वृतो (sic); Ks. i N V1 Dn D1.4 चीर्णवतो. Ds corrupt. — b) Ds सत्वबुद्धि-(by transp.). — b) B4 यस्या (m as in text); Ds.c. T G (except Gs.c) M (except M1.5) तस्या (for चास्या).

C, 1. 1929 B. 1. 48, 19 K. 1. 48, 19 नाम चास्याभवत्ख्यातं लोकेष्वास्तीक इत्युत ॥ १९ अस्तीत्युक्त्वा गतो यसात्पिता गर्भस्थमेव तम् । वनं तसादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्वतम् ॥ २० स बाल एव तत्रस्थश्ररस्रमितबुद्धिमान् ।

गृहे पन्नगराजस्य प्रयत्नात्पर्यरक्ष्यतः ॥ २१ भगवानिव देवेशः ग्रूलपाणिहिंरण्यदः । विवर्धमानः सर्वोस्तान्पन्नगानस्यहर्षयत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४४॥

४५

द्यौनक उवाच । यदपृच्छत्तदा राजा मित्रणो जनमेजयः । पितुः स्वर्गगितं तन्मे विस्तरेण पुनर्वद ॥ १ सूत उवाच । शृणु ब्रह्मन्यथा पृष्टा मित्रणो नृपतेस्तदा ।

K4 B3 Da2 M1.5 भवेत्. K8 स्फीतं; G1 छोके (for ख्यातं)
— d) Ś1 K1 छोके चा°; K0.2 S छोकेटव° (M5 as in text; G1 ख्यातिरास्तीक); De छोके द्या°.

20 °) T1 G1.8 M2.5 च; G2.4.5 स: (for तम्).
— ^{cd}) K0.2 D5 तत:; T G6 M1.5 एवं (for वनं). B4 m
तात (for तस्य). Ś1 K1 *स्तीक इति श्रुतं; T1 आस्तीकेति च
वि*. G2.4.5 तस्मादिदं (G2 *मं) तस्य नामा(G2 interp.
आ)स्तीकेति च वि*.

21 a) B4 सर्वान् (m स बाल as in text). — d) K8 Ñ1.8 T G3 M1.8 (inf. lin.).5 समंतात् (for प्रयक्षात्). K0.2.4 परिरक्ष्यते; Ñ V1 D परिरक्षित:.

22 °) D3.6.7 °वानिष. — °) S1 (sup. lin.) K4 Ñ2 V1 B4.5 (both m as in text) Dn हिरणमय:; T1 G3 °ण्यज:; T2 G1.2.4-6 M (except M1.5) पिनाकपृक् (G1.2 °ध्त). अ\Dev: हिरेण्यदो (sic) ज्ञानद: । ।) Gs स (for बि-). T1 तान्सर्वान् (by transp.). — d) Ko अभ्यरक्षयत; Ñ1.3 पर्यहर्ष.

Colophon. Ds lacuna. — Sub-parvan: All MSS. (except Ko.2.4 T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — Adhy. name: K (except K1) आस्तीकोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 K1 56; Ko 43; Ks (sup. lin. sec. m.) T 41; Ñ1.2 V1 48; B1 47; Da1 D4 (marg.).c 46; D6 14; G M 31 (G2 33; Gs.c Ms 32). — S'loka no.: Ñs Dn 22; Da1 23. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1903.

45

1 Ds om. शीनक उ, but has lacuna at that place. Si Ki S (Gs with prefixed आ) शीनक:. — After आख्यातवन्तस्ते सर्वे निधनं तत्परिक्षितः ॥ २ जनमेजय उवाच । जानन्ति तु भवन्तस्तद्यथादृत्तः पिता मम । आसीद्यथा च निधनं गतः काले महायशाः ॥ ३ श्रुत्वा भवत्सकाशाद्धि पितुर्वृत्तमशेपतः ।

शौनक उ° (or its v. l.), Da G (except Gs.c) ins.:

423* सृतस्य वचनं श्रुत्वा शौनकः प्राष्ट्र विस्मितः।
— 4) Ks Ñ1.3 V1 B1.4.5 D (except Dn D1.5) G
(except G1.5) ततो (for 'द्रा). — ') G1 से तु (for तन्से).
2 Ś1 K1 D3 S (G3 with prefixed श्री) सतः; K8.4

2 Si Ki Di S (Gs with prefixed श्री) सूत:; Ks.4 Ni.2 Vi Bi Di Di सोतिह. — Ms.4 om. 2 and जनमे उ° (3). — ") Ni राजन्; Ns राजा (for ब्रह्मन्). K4 Ns Vi Bi.s.4 D (except D2) Ti प्रस्कृत. Bs श्रुपवप्रस्क्षया ब्रह्मन्. — b) Ns Vi B (B2 missing) D (except D2) Ti नृपतिस; Ns भूपतेस. Ks.4 Bs तथा. — e) Ns Vi B (B2 missing) D (except D2) यथा चा(Ds स्या)क्यात-वंतन्ते. — d) The MSS. vary at random between परिक्षित: and परी (cf. v. l. 1. 1. 8).

3 K1 D3.6 S (M2.4 om. the ref.) om. दवास.
— With 3^{ab} of. 6^{cd}. — ^a) Ko.2.4 च; Ñ1 न; Ñ8 M2.4
हि; B (B2 missing) D सा (for तु). D2 भवंतीस्य (for भवंतस्तर्). — ^b) M4 पितुमेंस. Ñ1.2 V1 B (B2 missing)
D T2 G यथावृत्तं पितुमेंस. — ^{cd}) Ś1 आपचथा; K1 आप
यथा. Ñ2.3 (sup. lin.) V1 B (B2 missing) D स (D6
सं-) (for च). Ś1 K1 स तत् (for गतः). K2 आचक्षध्वं
यथाकामं कथं च निधनं गतः.

4 ") T2 'त्सकाशं तु. K2 T1 G2.6 तु; D6 वे (for दि).

- ") T2 G2.5 पितृवृत्त". - ") Ś1 K (except K2)
"पत्थेहं. - ") Ś1 तु (sup. lin. म as in text).

5 T2 om. सूत उ°. Ś1 K1 S सूत:; Ko.s.4 Ñ1.2 V1
B1 Dn D1 सीतिरु°. — °) Ś1 K1 'शावदन्या°. — °)
G2.4.5 ससादरं (for महा°). — °) Ñ2.8 V1 Dn D1.4 G
(except G3.6) M (except M1.5) सर्वे धर्म °.

कल्याणं प्रतिपत्स्थामि विपरीतं न जातुचित् ॥ ४ स्नुत उचाच ।

मित्रणोऽथामुवन्वाक्यं पृष्टास्तेन महात्मना।
सूर्वधर्मविदः प्राज्ञा राजानं जनमेजयम् ॥ ५
धर्मात्मा च महात्मा च प्रजापालः पिता तव ।
आसीदिह यथाष्ट्रतः स महात्मा शृणुष्व तत् ॥ ६
चातुर्वण्यं स्वधर्मस्यं स कृत्वा पर्थरक्षत ।
धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ७
ररक्ष पृथिवीं देवीं श्रीमानतुलविक्रमः ।
देष्टारस्तस्य नैवासन्स च न द्वेष्टि कंचन ।
समः सर्वेषु भूतेषु प्रजापतिरिवाभवत् ॥ ८
ष्राक्षणाः क्षत्रिया वैश्याः शृद्राश्वेव स्वकर्मसु ।
स्थिताः सुमनसो राजंस्तेन राज्ञा स्वनुष्टिताः ॥ ९

विधवानाथक्रपणान्विकलांश्च बमार सः ।
सुदर्शः सर्वभूतानामासीत्सोम इवापरः ॥ १०
तुष्टपुष्टजनः श्रीमान्सत्यवाग्दढिविक्रमः ।
धनुर्वेदे च शिष्योऽभूत्रृपः शारद्वतस्य सः ॥ ११
गोविन्दस्य प्रियश्चासीत्पिता ते जनमेजय ।
लोकस्य चैव सर्वस्य प्रिय आसीन्महायशाः ॥ १२
परिश्वीणेषु कुरुषु उत्तरायामजायत ।
परिश्विदभवत्तेन सौभद्रस्यात्मजो बली ॥ १३
राजधर्मार्थकुशलो युक्तः सर्वगुणैर्नृपः ।
जितेन्द्रियश्चात्मवांश्च मेधावी दृद्धसेवितः ॥ १४
षड्गिविन्महाबुद्धिनीतिधर्मविदुत्तमः ।
प्रजा इमास्तव पिता षष्टि वषीण्यपालयत् ।
ततो दिष्टान्तमापनः सर्पेणानतिवर्तितम् ॥ १५

C. 1. 1949 B. 1. 49. 17 K. 1. 49. 17

6 Before 6, Si Ki Go ins. मंत्रिण:; Ko.2.4 Ñ Vi B (B2 missing) D मंत्रिण ऊचु:. — After मंत्रिण ऊचु:, K4 Ñ Vi B (B2 missing) D (except D5) ins.:

424* श्रृणु पार्थिव यद्भूषे पितुस्तव महात्मनः। चरितं पार्थिवेन्द्रस्य यथा निष्टां गतश्च सः।

[(L.1) K4 Ñ3 ऋणु राजन्यथा बूपे. Ñ3 स्तवमशेषत:.]
— ab) D2 स धर्मात्मा; G6 धर्मज्ञक्ष (for धर्मात्मा च).
G1 प्रजाहेतो (for महात्मा च). G2.4-6 transp. महात्मा च
and प्रजा°. — With 6od of. 3ab. — a) G1.5 महात्मन्.

7 4) Si (sup. lin. as in text) च; Gi सु (for सा).
— 1) Ds. 6 क्रवा वे (for स क).

- 8 a) T G (except Gs) M1.5 अरक्षत्. D1 पृथिवीं सर्वी; G2.4.5 प्रथित: पृथ्वीं. b)=1.18.1d. f) T1 Gs M1.5 वे नासन्. d) S1 K1 स च नाहेष्ट. Ko Ñ V1 B5 D4 D1 D4 transp. न and हेष्टि. B1 स च हेष्टि च; B1 m D2 न स हेष्टि च. B4 स च हेष्टि न कस्यचित.
- 9 b) Ks स्वकर्मणि; Bs स्वकर्मभि: (m as in text).
 d) Ko.2.8 Ñs V1 B (Bs missing) D स्वधिष्ठता:.
- 10 ab) Ñi.s Vi Dn Di.s.s. r transp. कृत्णान् and विकलान्. Ks स पोषयम्; Mi.s बमार तान्.

11 a) B1 हृष्युष्ट ; Ds. 6.7 पुष्टत्तुष्ट ; M1.5 हृष्युष्ट .
— b) B4 G5 सत्यवाज्. Ś1 K (except K2) Ñ1.8 B1.8.5
D5 इवसंगत: (D6 ति:); B1 गृहवि (m as in text); D2 संगत:; D5 निश्चय:; G1 संकर:. — G2 reads 14°-15b before 11°d; T G8.6 M, after 11°d. — °) Ñ2 V1 B8-5
D G2 तु (D8.6 as in text; D5.7 अपि); M1.5 स (for च).

T वेदे च (for शिष्योऽभून्). — a) D^a च; $M_{1.5}$ तु (for स:). K^a कृषस्य [a स] महात्मनः; a शिष्यः शारद्वतस्य ह.

12 d) K3 प्रियवाक्सु-; K4 प्रियश्चासीन्. G8 महातपा:.

13) Si बोत्तरायां; Ks Ñi. 2 Vi B (Ba missing) D सोत्त'; T हात्त'. Si K Ñ Vi Dn Di. 5 M (except Mi. 5) अजीजनत्. — ') A few N and most S MSS. प्रीक्षि' (of. v. l. 2). Gs तसात् (for तेन). — ') Da नृप (for बही).

14 a) Ñ1 Gs. s. 6 M (except M1. s) राजा (for राजः). Ms. 4 सर्वार्थः (for -धर्मार्थः). — b) Ñ2 V1 Dn (except Dn1) D1 वृतः (for नृपः). — G2 reads 14cd before 11cd; T Gs. 6 M, after 11cd. — e) B4m. 5 Dns सार्थ-संझ; Ds. 6 सापः; Cd as in text. — d) K8 धर्मज्ञो; Cd मेधावी (as in text). K1 Ñ1. 8 T2 वृद्धसेविता; K2. 8 M2-4 सेवकः; Ñ2 V1 B (B2 missing) D धर्मसेविता (B5 D2 धर्मसेविता; D5 सर्वसेविता:); G1. 4. 5 संमतः; G2. 8. 6 M1. 5 सेवया.

15 G2 reads 15^{ab} before 11^{cd}; T Gs. 6 M, efter 11^{cd}. — a) Ñ2 V1 B1.8 D T2 G (except G2.8) पहुर्गिजन् (Da as in text; D3 पहुर्मिज ; D6.7 पहुर्मिज). G1.4.5 महाप्राज्ञो. — b) Ñ2 V1 B (B2 missing) D नीतिशास ; G6 नीतिकर्म . Ko.2.4 नीतिधर्मार्थवित्रम: M1.5 नीतं धर्मविशास्त्र: — d) Ko.2.4 Ñ V1 B1.8 Da Dn2 D1.2.5.7 M8 पष्टि; T1 G2.5 पष्टिर्. — After 15^d, G5 ins.:

425* ततो गति समापन्नः सर्वेषामनिवर्तिनीम्।

C.1.1949 B.1.49.18 K.1.49.18 ततस्त्वं पुरुषश्रेष्ठ धर्मेण प्रतिपेदिवान् ।

इदं वर्षसहस्राय राज्यं कुरुकुलागतम् ।

वाल एवाभिजातोऽसि सर्वभूतानुपालकः ॥ १६

जनमेजय उवाच ।

नासिन्कुले जातु बभूव राजा

यो न प्रजानां हित्कुत्प्रियश्च ।

विशेषतः प्रेक्ष्य पितामहानां

पृतं महद्वृत्तपरायणानाम् ॥ १७

कथं निधनमापनः पिता मम तथाविधः ।

आचक्षध्वं यथावनमे श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १८

सूत उवाच । एवं संचोदिता राज्ञा मित्रणस्ते नराधिपम्र ।

— *) Ko. 2.4 दिष्टुां(K4 °ष्ट्यां)तमगमत्. Cd has दिष्टांतं (as in text). — ^f) \$1 सर्वे(sup. lin. सर्पे)णानतिवर्तिनां; Ko. 2 सर्वेषामनि(Ko 'मिपिन)वर्तनं; K1 'वर्तितां; K8 सर्वे भाष्यानिवर्तनं; K4 सर्पेणेति विनिश्चितं; Ñ1 सर्वेषां न निवर्तिनां; Ñ2 V1 B (B2 missing) D सर्वेषां दु:खमावहन्; Ñ8 सर्वेशाज्यतिवर्तिनां; T1 'तिपर्वणा; T2 G M2.4 'वर्तिना (G6 'नम्); M1.8 (inf. lin. as in T2 etc. above).8 सर्वेशनतिवर्तिनं.

16 a) K2.8 Ñ1 M (except M1.5) 'पडयाझ. — ') Ñ1.2 V1 'सहस्राणि; T1 G3 'सं तु; M1.5 'स्रांतं. — d) T G2-6 M1.5 कल्युगा(T1 G3.6 'गे)गतं (G3 शतं); G1 M2.4 कुल्यशगतं; M2 कल्युगे सति. — ') Ñ1.8 V1 B (B2 missing) D4.6.7 'भिजानासि; Ñ2 Dn 'भिषक्तस्वं; Da 'भिजानाति. — ') ఏ1 सर्वभूताभिपालक; Ñ1.3 V1 'पालनं; B (B2 missing) D3.4.6.7 'भिपालनं; T G3.6 M1.3 'नुकंपन:; M5 सर्व प्वानुकंपन:

17 S1 (with prefixed आ) K1.2 D6 S जनमेजय:.
— ") K1 नास्मत्कुले. — ') K4 Ñ8 D1.8.6.7 G1.2.4.8
M2 न:; G8 ना (for न). Ñ8 G8.4 (sup. lin. as in text)
प्रियाणां (Ñ8 नां). K8 Ñ V1 Dn D1 S प्रि(Т1 प्रे) यकृत्.
K8 M8 हितझ. — ") G6 महीपतीनां (for पिता').
K0.2.4 विशेषतोस्मध्मपिताम". — ") Т2 G (except G3) महायुत्त".

18 Ko om. 18^{cd}. — °) Ñs आचहन ते. Ks यथानध्यं; D: T Gs.s M1.s य(Gs त)था तन्मे. — ^d) Ks भि कृत्स्वराः

19 Ko-2 Ds om. सूत उ. र्डा Ds S सूत:; Ks. 4 Ñ1.2 V1 B1.2.5 Dn D1.2 सांबिर. — a) K2-4 Ds सं(Ks

ऊचुः सर्वे यथाष्ट्रतं राज्ञः प्रियहिते रताः ॥ १९ बभूव मृगयाशीलस्तव राजन्पिता सदा । यथा पाण्डुर्महाभागो घनुर्घरवरो युघि । असाखासज्य सर्वाणि राजकार्याण्यशेषतः ॥ २० स कदाजिद्धनचरो मृगं विव्याध पत्रिणा । विद्धा चान्वसरचूणं तं मृगं गहने वने ॥ २१ पदातिर्वद्धनिर्ह्मिशस्ततायुधकलापवान् । न चाससाद गहने मृगं नष्टं पिता तव ॥ २२ परिश्रान्तो वयःस्थश्च पष्टिवपों जरान्वितः । श्विधितः स महारण्ये ददश्च म्रुनिमन्तिके ॥ २३ स तं पत्रच्छ राजेन्द्रो म्रुनि मौनवतान्वितम् । न च किंचिदुवाचैनं स म्रुनिः प्रच्छतोऽपि सन् ॥२४

स)नोदिता (D5 °तो). G (except G3.6) तेन (for राजा).
— b) Śi Ki त(Ki य)थोदितं (for नरा°). — K2 om.
19°-20b. — °) Ki Ñi.2 Vi Ds. 7 G2.4.8 Mi सर्वे. K8
Ñ Vi T G3 Mi.5 यथातत्वं. — d) Ñ2 Vi Dn Di
M3 °हितेषण:. — After 19, Śi ins. (the fig.) ५७
(adhy. no.!)

20 K2 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). Before 20, Ś1 Ko.1 De T2 G1.8-6 M1.5 ins. 共知可; K4 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.8-5.7 共和可表式: — K6 Ñ V1 B (B2 missing) D ins. after 共和可表式: (resp. its v. l.) (Ñ2 D2 which om. the ref. altogether, after 19):

426* स राजा पृथिवीपालः सर्वशस्त्रस्तां वरः ।
Cf. 1. 36. 9. — °) Ѳ V1 B (B² missing) D M³ महाबाहुः; ѳ 'योघो; G1 M1.2.4.5 'राजो; G2.4.6 'बाहो.
— °) K³ कर्माण; B³ राज्या'; T² धर्मा' (for सर्वा').
— /) Ko राज्य'; B³ सर्व'. G³ कार्याण्यानीय सर्वशः.

- 21 °) Ko.2 मृगवने; K4 वनं गरवा; Ñ1.2 V1 B (Bs missing) D G (except G1.3) चनगतो (Ds as in text; Ds.6.1 चनं यातो); M1 वनघरो. °) Ś1 K1.4 चातुं; T2 G8 M1.4.5 चान्वचरं; G1 सो क्यचरं; G3 चान्यपतं; G1.5 सोन्व (for चान्वं). G2 विश्वंसो विचरं. °) T1 न; T2 G8.6 M1.5 स (for तं).
- 22 °) Si (sup. lin. as in text) Ko.2.4 तथायुष-कलापधत् (K2.4 'धक्); Ki Ñi.8 'कलापधक्; Ks 'तृणा-युधकलापधक्; Di.2 तथायुध'; S शरपाणिधेनुधेर:. — ') Da नैवास'; Ds न वास'; Gs स चास'.
 - 23 ") Ga.s पश्चि आतो. -- ") Da.7 Ta Ga.4.s

ततो राजा क्षुच्छ्रमार्तस्तं ग्रुनिं स्थाणुवितस्थतम् । मौनव्रतधरं शान्तं सद्यो मन्युवशं ययौ ॥ २५ न बुत्रोध हि तं राजा मौनव्रतधरं ग्रुनिम् । स तं मन्युसमाविष्टो धर्षयामास ते पिता ॥ २६ मृतं सर्पं धनुष्कोत्या समुत्क्षिप्य धरातलात् । तस्य शुद्धात्मनः प्रादात्स्कन्धे भरतसत्तम ॥ २७ न चोवाच स मेधावी तमथो साध्वसाधु वा । तस्यौ तथैव चाकुध्यन्सर्पं स्कन्धेन धारयन् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४२॥

४६

मन्त्रिण ऊचुः।

ततः स राजा राजेन्द्र स्कन्धे तस्य भ्रजंगमम् ।

ग्रुनेः श्रुतक्षाम आसज्य स्तपुरं पुनराययौ ॥ १

श्रुपेस्तस्य तु पुत्रोऽभूद्गवि जातो महायशाः ।

ग्रुङ्गी नाम महातेजास्तिग्मवीयोऽतिकोपनः ॥ २

श्रुश्लाणं सोऽभ्युपागम्य ग्रुनिः पूजां चकार ह ।

अनुज्ञातो गतस्तत्र ग्रङ्गी ग्रुश्राव तं तदा ।
सच्युः सकाशात्पितरं पित्रा ते धिर्पतं तथा ॥ ३
मृतं सर्पं समासक्तं पित्रा ते जनमेजय ।
वहन्तं कुरुशार्द्ल स्कन्धेनानपकारिणम् ॥ ४
तपस्तिनमतीवाथ तं म्रुनिप्रवरं नृप ।
जितेन्द्रियं विशुद्धं च स्थितं कर्मण्यथाद्भुते ॥ ५

C. 1. 1969 B. 1. 50. 5 K. 1. 50. 5

षष्टिवंचों; Ti Mi.s 'वर्ष-. — ') Gi सु (for स). Gs तदारण्ये. — ') Ñi Vi Dn Di मुनिसत्तमं.

24 °) S1 'ब्रतिश्रितं; Ñ2 V1 D (except D5) M (except M1.5) 'बर्ते स्थितं. — °) S1 'ब्राचास्य; Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 'बाचेदं. — व) K1 मुनिं; G1.2 पुन:. M2.4 पृष्ट उत्तरं. S1 K1 दे (for सन्). K0.2.4 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D पृष्टोपि स (D5 च) मुनिसदा; M3 राजानं पृष्ट उत्तरं (inf. lin. as in text, reading only ह for अपि).

25 ") T2 G4.5 M2.4 ह्यू (for राजा). Si श्रुक्षार्त:; D1 श्रमार्तस्तं; D6 श्रुधार्तः सन्. — b) D1 मुनि स्थाणुमिव स्थितं; T1 तं स्थाणुमिव स्थाः — b) Ñ3 दान्तं; C8 M श्रांतः (M4 श्रांतं). — d) Ñ2 V1 B1.8.4 D (oxcept D2.5) T2 G6 गतः; B5 गतं (for यथौ).

26 *) Ña Vi Bi Dn Di च (for हि). — *) Ña Vi Bi (m as in text) D (except Da.s) क्रोधसंसा.

27 °) Ks महीतलात्. — °) Śi Ki Dai Gi,2.6 Mi.s.s 'सत्तम:.

28 °) Go तं नोवाच स; M1.8.5 स न घोवाच. — °) K (except K1) वचनं; G1 तमसी; G2.6 राजानं (for तमथी). — °) Ś1 K1 न चैव (for तथैव). K1 G1 न कु°; Ñ V1 B (B2 missing) D T1 चाकुद्ध:; G6 M1.5 नाकुध्यत्.

Colophon. Sub-parvan: All MSS. (except K2 Dns) आस्तीक (v.l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 add पारिक्षितीय. — Adhy. name: K (except K1) मंत्रिवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 44; K3

(sup. lin. sec. m.) T 42; Ñ1.2 V1 Dns 49; Ds. 4 (marg.) 47; Ds 15; G M 32 (G2 34; Gs. 6 M2 33). — S'loka no.: Ñs 32; Da1 33; Dn 31. — Aggregate s'loka no.: Dn2 1934.

46

1 Si Ki S मंत्रिण:; Ki सूत उ. —) Ks वह्यसि चा; M (except Mi.s) क्षुधार्त आ. Ds आसाच. — d) Ki Ñi Vi B (Bi missing) D प्रययो पुन: (for पुन).

2 °) T2 G6 श्रुवि. Ko. 9.4 Ñ8 D1. 8.6.7 महातपा:.
— ") D8. 4. 6.7 दुष्प्रसादोति"; G3 स्निम्धविद्योति"; M1. 8.5
तिग्मकोपोतिदारुण:.

3 °) Śi Ta Gi.o सोट्युपा°; Ña Vi Dn Di.s.s-त समुपा°; B (Ba missing) Da Da.a स उपा°. — °) Śi Ki Ñi.a B (Ba missing) Da Da.o.i स यज्ञाय (Da Da.o.i था-) ग°; Ña Vi Dn Di Ga.a.s सोनुज्ञातस् (Ga.a.s ज्ञाय) ततस्त ; Da.a T Go M सोनुज्ञाय (Da.a था-; Ti Ma-a तो) शतस्त्र (Go °स्थ); Gi सोनुज्ञातो सुनिस्त ; Ga नानुज्ञाय ततस्त . — °) Da Gi.a Mi.a.s तत् (for तं). — Ti (I hapl.) om. 3°-6°. — I) Ka Ña Ba G (except Gi) M तदा; Ñi.a Vi Bi.a.am.a D प्रा.

4 T1 om. 4 (of. v. l. 3). — °) Ñ1 T2 G2.4.5 समायुक्तं; G8.6 M1.5 तथास°. — °) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D स्थाणुभूतस्य तस्य तं (D2 ह). — °) Ñ2 V1 Dn M (except M1.5) शाजवार°.

C. 1.1969 E. 1.50.6 K. 1.50.6 तपसा द्योतितात्मानं खेष्वक्केषु यतं तथा।

शुमाचारं शुमकथं सुस्थिरं तमलोळुपम् ॥ ६

अक्षुद्रमनस्यं च वृद्धं मौनवते स्थितम्।

शरण्यं सर्वभूतानां पित्रा वित्रकृतं तव ॥ ७

शशापाथ स तच्छुत्वा पितरं ते रुवान्वितः।

ऋषेः पुत्रो महातेजा बालोऽपि स्थिवर्रवरः॥ ८

स स्थिप्रमुदकं स्पृष्ट्वा रोवादिदम्रवाच ह।

पितरं तेऽमिसंघाय तेजसा प्रज्वलित्व।। ९

अनागसि गुरौ यो मे मृतं सर्पमवासृजत्।

तं नागस्तक्षकः कुद्धस्तेजसा साद्यिष्यति।

सप्तरात्रादितः पापं पश्य मे तपसो बलम् ॥ १०

इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र पिता यत्रास्य सोऽभवत्।

दृष्ट्वा च पितरं तस्मै शापं तं प्रत्यवेदयत्॥ ११

स चापि म्रुनिशार्द्लः प्रेषयामास ते पितुः ।
शक्तोऽसि मम पुत्रेण यचो भव महीपते ।
तक्षकस्त्वां महाराज तेजसा साद्यिष्यति ॥ १२
श्रुत्वा तु तंद्वचो घोरं पिता ते जनमेजय ।
यचोऽभवत्परित्रस्तस्त्रकात्पन्नगोत्तमात् ॥ १३
ततस्तस्मिन्तु दिवसे सप्तमे सम्रुपस्थिते ।
राज्ञः समीपं ब्रह्मार्षः काञ्यपो गन्तुमैच्छत ॥ १४
तं ददर्शाथ नागेन्द्रः काञ्यपं तक्षकस्तदा ।
तमब्रवीत्पन्नगेन्द्रः काञ्यपं तक्षकस्तदा ।
क भवांस्त्वरितो याति किं च कार्य चिकीर्षति १५

काइयप उवाच । यत्र राजा कुरुश्रेष्ठः परिक्षिमाम वै द्विज् । तक्षकेण भुजंगेन धक्ष्यते किल तत्र वै ॥ १६

428* शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं गुणान्वितम्। आचल्यो स च विश्रान्तो राज्ञः सर्वमशेपतः।

[(L. 2) Ks Da बृत्तांतं (for विश्रान्तो). D_2 राज्ञ आह यथा सुनि:.]

— ')=10^d. Ś1 (sup. lin. as in text) K1 'सा दाहिष'; Ñ2 V1 B1.8.4 m.5 Da Dn D1.4.6.7 'सासी दहिट्य'; B4 'सा पातिथ'; D3 'सा प्रदिहृद्य'; G2 'सा साधिथ'. D5 T G1.8.8 M सप्तराग्रेण धक्ष्यति.

13 ^a) Ko 朝朝; K1.2.4 B1.4.5 D4 G2.4.5 模; K3 Ñ1.2 V1 B8 Da Dn D1.8.5-7 평 (for 費).

14 Here and below many N MSS. write कृइयप्for काइयप्-.

15 Ks Dr (hapl.) om. 15) Ñ V1 B (Bz missing) Da Dn D1.2.4-6 T M1.8.5 transp. काइयपं and तक्षक:. Ds कंपंतं तक्षकं तदा. ') Gz M1.5 स (Gz स) नागेन्द्र:. ') Ds त्वरिसोदितं. Ñz V1 B (Bz missing) Da Dn D1.2.4.6.7 द्विजं; Ds तदा; T1 मुनन्. ... 15%=1.38.35 ... ') Kz मुझे:; Gz भो सा (for भवाम्). Ś1 Gz-5 त्वरितं. Ko.8 Gz M1 सासि. Gz om. 15%-17°. ... ') Ś1 ते (for स). Ś1 K1 भविष्यति; Bz Gz

⁵ Ti om. 5 (cf. v. l. 3). — ") Gi.s महात्मानं; Gs.4.5 गतकोषं (for अती'). — ") Gi तदा (for मृप). — ") Ñ Vi Dn Di G (except Gs.5) "्यूतं.

⁶ T1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 3). — b) D2 श्रेष्ठं सुनियतं. Ñ1.2 V1 D5 T2 G (except G2.6) M1.5 तदा; Dn D1.8.6.7 सदा. — b) G2 M3 (inf. lin. as in text) कारं (for चारं). — d) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D6) M1.5 सुस्थितं. T1 तमलोक्यत; G3 धर्मलो.

^{7 °)} Si K (except K1) Ñi.s 'भूतेषु. — d) Ñi.s Vi B (Bs missing) D (except Ds) विनिद्ध. Ki तथा. Ti G (except Gs.s) पित्रा ते विकृतं तदा.

^{8 °)} Ñ: V1 B (B2 missing) D महातेजा: (for स त°). Ś1 शशाप स च तच्छू°; K3 शंगी शशाप तच्छू°.
— °) K2.4 B1 G1.6 ऋषिपु°. — d) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D5) स्थावरश्चात:; T1 °रै: सह; G1 ऐगे गुणै:; G8 'रै: सम:; M1.5 'रैबृंत:. Cd mentions स्थाविरे: (as in text).

⁹ b) Ko.2.4 'द्मभाषत. — ') Ds तेपि संरह्ध:.

¹⁰ Before 10, Bs ins. श्रंग्युवाच. — *) Ds तेजसा (for तक्षक:). — *)=12'. Si (sup. lin. as in text) दाहिय"; K1 धर्ष"; K2 शात"; Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.5) प्रदृष्टि"; T G2 साध"; G1 दंश"; G2 सुद"; G5 विदृष्टि". — After 10°d, K4 Bs. sin Dn D1. 6.5 ins.:

^{427*} आशीविषस्तिग्मतेजा महाक्यवस्त्रोदितः।

^{— °)} M1.5 इमं (for इत:). — 1) G3 दश्यतां पद्मगोत्तम.
11 Before 11, B3 ins. मंत्रिण ऊ°. — °) B (B2

missing) D (except Dn D1) स (for प्र-). — *) Š1 यत्र सोस्य पिताभवत्. — *) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D transp. ज्ञापं and तं. Ñ8 स्वं (for तं).

¹² b) Ñs V1 प्रेर्या. Gs Ms विञ्च: (for पितु:).
— After 12ab, K4 (om. line 1) Ñs V1 Bs D (except Ds. 5-7) ins.:

गच्छाम्यहं तं त्वरितः सद्यः कर्तुमपज्वरम् । मयाभिपन्नं तं चापि न सर्पो धर्षयिष्यति ॥ १७

तक्षक उवाच ।
किमर्थे तं मया दष्टं संजीवियतुमिच्छिस ।
ब्रह्मिकाममहं तेऽद्य दिव स्वं वेश्म गम्यताम् ॥१८
मिश्रिण ऊचः ।

धनिलप्सरहं तत्र यामीत्युक्तश्च तेन सः । तम्रवाच महात्मानं मानयञ्क्षक्षणया गिरा ॥ १९ यावद्धनं प्रार्थयसे तसाद्राज्ञस्ततोऽधिकम् । गृहाण मत्त एव त्वं संनिवर्तस्व चानघ ॥ २० स एवमुक्तो नागेन काश्यपो द्विपदां वरः ।
लब्ध्वा विक्तं निवद्वते तक्षकाद्यावदीप्सितम् ॥ २१
तिसन्प्रतिगते विप्रे छन्ननोपेत्य तक्षकः ।
तं नृपं नृपतिश्रेष्ठ पितरं धार्मिकं तव ॥ २२
प्रासादस्यं यत्तमपि दग्धवान्विषविक्षना ।
ततस्त्वं पुरुषच्याघ्र विजयायाभिषेचितः ॥ २३
एतदृष्टं श्रुतं चापि यथावकृपसत्तम ।
असामिनिस्तिलं सर्वं कथितं ते सुदारुणम् ॥ २४
श्रुत्वा चैतं नृपश्रेष्ठ पार्थिवस्य पराभवम् ।
अस्य चर्षेरुत्तङ्कस्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २५

C. 1. 1991 B. 1. 50. 31 K. 1. 50. 31

चिकी वितं; Da1 'दर्यते.

16 Gs om. 16 (of. v. l. 15). Śi Ki. 2 De S om. अवाच. — b) A few N MSS. and most S MSS. पृति (for पृति); cf. v. l. l. l. 8; 36. 8 etc. Vi K2.4 न्तः; Vi B4 Da Ds. 4.6.7 स्: (for के). K2 Dai Ds द्विसः; S (except Ge; Gs om.) नृपः. Di 'क्षिदिभमम्युज. — b) Śi Ko-3 B5 Da2 Dn (except Dn2) Di.5-7 G2.4.5 केन. K4 तक्षको नाम नागेंद्रः. — d) Dn Di सोध; Ta अत्र (for तत्र).

17 Gs om, 17aso (cf. v. l. 15). — 17as = (var.)
1. 38. 37°. — a) M1.5 इच्छा°. Bs Ds.6.1 त्वरितं.
— °) G (Gs om.) M (except M1.5) भिमन्नितं (G1 Ms at.). — a) K3 सपों नाभिभविष्यति.

18 Śi Ki De S (Ti om. the ref.) om. उदाच.

— ") Gi.2.5 Mi.5 स्वं (for तं). Gi द्विजश्रेष्ठ. — K4
(om. line 7) Ñ Vi B (B2 missing) D Ti ins. after
18²⁵: G4.5 (om. lines 1, 2, 7), after 18:

429* अहं स तक्षको ब्रह्मन्पश्य मे चीर्यमञ्जातम्।
न शक्तस्त्रं मया दष्टं तं संजीविवतुं नृपम्।
इत्युक्तवा तक्षकस्त्रत्र सोऽदशद्वे वनस्पतिम्।
स दष्टमात्रो नागेन भक्षीभूतोऽभवन्नगः।
काश्यपश्च ततो राजन्नजीवयत तं नगम्।
ततस्तं लोभयामास कामं ब्रहीति तक्षकः।
स प्वमुक्तस्तं प्राह काश्यपस्तक्षकं पुनः।

[(L. 2) Da D3.6.1 'तुं स्वयं. — (L. 6) For G4.5 see below. — (L. 7) B (B2 missing) एवमुक्तस्तु (for स एव'). D5 तक्षकेनैवमुक्तस्तु प्रोवाचेदं स कम्पपः.]
— Ñs.s V1 B (B2 missing) D T1 Ms om. 18°d.
— G4.5 repeat 18°d after line 6 of 429*, an indication that the passage is interpolated in G4.5. — °) Ś1

K1.4 Ñ1 M2.4 कं ते; Ko.2 किं ते; T2 G4.5 तं ते; G2.6 तत्ते; G3 दास्ये; M1.5 किं तु (for तें ड्य). — 4) G2 यदि (for तिय).

19 Ña V1 B (Ba missing) D Ga om. मिश्रण ऊ. Śi K1 मंत्रिण:; K0.4 Ña काइयप उ.; S (Ga om.) काश्यप:. —) Ba तं प्राह् काश्यपं भूय:. —) Ña V1 B (Ba missing) D तक्षक:; S वारयन्.

20 = (var.) 1. 39. 17. — ") Ks अर्थ (for धनं).
— ") K (except Ks) Ñ1.2 V1 B (B2 missing)
D transp. तसात् and राज्ञ:. — ") D1 transp. सन्त:
and एव. M1.5 स्वं (for स्वं).

21 Before 21, Bs ins. मंत्रिण क. — *) K (except K1) Dns एवमुक्त: स (Ks तु). — *) M (except M1.5) *पो द्विजसत्तम:. — 21° = (var.) 1. 39. 19°; cf. v. l. 20. — *) D1 धनं नि. Ks *सं निवृत्तोथ. — *) G पश्चगो समात् (for याव*).

22 b) \$1 K1 Ds छन्ननाभ्येख (Ds ति). G1.2 तक्षक श्रुचनागत:. — °) Ñ2 V1 B1.8 Da1 Dn2 D1.8.6 G3.6 क्षेत्रं.

23 °) र्डा अप्रसादं; K सप्रा(K1.2 °प्र)सादं; T G M1.5 क्षणेनैव (for यत्त). Ñ1 सप्रसादीयं तमि (M2-4 स प्रासादिखतं यत्तं. — b) Gs दृष्टवान्. — c) M (except M1.6) °पश्चेष्ठ. — d) Dr Go M1.6 विषया ; Gs वीर्यवानिभ .

24 °) T G (except G1.3) M1.5 एवं. — °) S1 राजस°; K1 द्विजस°. — °) G2.4.5 असार्क. G4 अखिलं. D3 T G (except G8) वृत्तं; M (except M1.5) राजन्. — °) Ñ3 V1 B (B2 missing) D अतिदा°-

25 ") K1.4 Ds चैनं; Ks T G1.4-6 M1.6 चैव; Gs चापि. Ñ1.2 V1 Bs D Cs M4 नरश्चे". — ") Śi Ki Dni Di हतंक"; Ds S हदंक". Ds उसक्स मुनेश्चेव. — After 25, Da ins. an additional colophon. — K4 Ñ2 B (B2

C. 1. 1997 B. 1. 50. 37 K. 1. 50. 37

जनमेजय उवाच ।

एतत्तु श्रोतुमिच्छामि अटच्यां निर्जने वने ।

संवादं पन्नगेन्द्रस्य काश्यपस्य च यत्तदा ॥ २६
केन दृष्टं श्रुतं चापि भवतां श्रोत्रमागतम् ।

श्रुत्वा चाथ विधास्यामि पन्नगान्तकरीं मतिम् ॥२७

मस्त्रिण ऊचुः ।

शृणु राजन्यथासाकं येनैतत्कथितं पुरा । समागमं द्विजेन्द्रस्य पश्चगेन्द्रस्य चाध्वनि ॥ २८

missing) D ins. after 25: V1 (om. lines 1, 2), after 34%:

430* सौतिरवाच।

एतस्मिन्नेव काले तु स राजा जनमेजयः । उवाच मम्रिणः सर्वानिदं वाक्यमरिंद्मः।

जनमेजय उवाच ।
अथ तत्कथितं केन यद्भूतं तद्वनस्पतौ ।
आश्चर्यभूतं छोकस्य भस्मराशीकृतं तदा ।
यद्भुशं जीवयामास काश्यपस्थक्षकेण वै । [5]
नूनं मन्नैहंतविपो न प्रणश्चेत काश्यपात्।
चिन्तयामास पापात्मा मनसा पन्नगाधमः ।
दृष्टं यदि मया विद्यः पार्थिवं जीवयिष्यति ।
तश्चकः संहतविपो छोके यास्यति हास्यताम् ।
विचिन्त्यंवं कृता तेन ध्रुवं तुष्टिद्विंजस्य वै । [10]
भविष्यति ह्युपायेन यस्य दास्यामि यातनाम् ।

[(L. 1) Da Ds. 5 सूत उ. — (L. 3) V1 * * मया हि तरवेन यमुद्धतुं व. — (L. 7) Ds चितयन्बहुस्पा. Ks B1.8.5 D2.5 पक्षगो बहुधा च स:. — (L. 9) B1.8.5 Da Ds संयतः; D2-4 Nilp संहतः. — (L. 11) Da1 कश्यपस्य (for भवि.). B (B2 missing) Da1 D2-4.7 तस्य; Ds बोस्य; D6 तदा.]

Vi contains both 430* and 431*, but in a confused sequence. The sequence of st. beginning with 25 is as follows: 25, 33, 34***, lines 1 and 2 of 431*, 34**, lines 3-11 of 430*, then 26-32, and finally 35, 36 etc.

26 Śi K (except Ks) Ñi.2 Gs Mi.5 om. 26-32. For Vi of. v. l. 25 also. — K4 Ñi Vi Bi.2.4 D (except De) Mi.4 om. जनमेजय उ. — a) K4 Bi.2.4 D Da Dns Di.5 एवं; Ñi B3 Dni.ns Di.3.6.7 एवं (for एतर्). — Ni Vi Dn Di तद्वं ; G4-8 ब्राटब्यों. —) G2 M (Mi.5 om.) संवाद:. — d) K4 अभवत्; Ñi Vi Bi.8.5 Da Di-1 चक्:; B4 Dn Di वच्:; T2 Gi च य:.

तिसिन्यक्षे नरः किथिदिन्धनार्थाय पार्थिव ।
विचिन्वन्पूर्वमारूढः शुष्कशाखं वनस्पतिम् ।
अबुध्यमानौ तं तत्र वृक्षस्थं पन्नगद्विजो ।। २९
स तु तेनैव वृक्षेण मसीभूतोऽमवत्तदा ।
द्विजप्रभावाद्राजेन्द्र जीवितः सवनस्पतिः ॥ ३०
तेन गत्वा नृपश्रेष्ठ नगरेऽसिनिवेदितम् ।
यथावृतं तु तत्सर्वे तक्षकस्य द्विजस्य च ॥ ३१
एतत्ते कथितं राजन्यथावृत्तं यथाश्रुतम् ।

Da Di तथा.

27 Śi K (except K4) Ñi.s Gs Mi.s om. 27 (of. v. l. 26). — ") K4Ñ2 Vi B (B2 missing) D अतवान्द्रप्रवान् चा(K4 B1.s.s वा)पि. — ") Dn क्यं; Di केन (for भोत्रे). Ñ2 Vi B (B2 missing) D (except Dn Di)
भवत्सु कथमागतं (B1m.s Da "त:). — ") K4Ñ2 Vi B
(B2 missing) D तत्य; Gi चेव; Gs पि च; M2.4 चात्य;
M3 चाद्य. Ñ2 Vi B4 D (except D2.5) विधात्येह;
M2.4 "धित्सामि.

28 Ś1 K (except K4) Ñ1.8 G8 M1.5 om. 28 (cf. v. l. 26). K4 D5 S (G8 M1.5 om.) om. जमु:. — ³) K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D3) तत् (for एतत्). — °) K4 Ñ2 M (M1.5 om.) भाम:; V1 Da2 Dn भाते.

29 Śi K (except K₄) Ñi. 3 Gs Mi. 5 om. 29 (of. v. l. 26). — ") T2 Gs. 4-6 वने नर:; T1 वनचर:. — ") D5 सर्वमारूढं (for पूर्व'). — ") K4 D4 शुरुका: शाखा:; Ñs V1 Dn D2 'शाखा:; Bs. 4 D5 शुरुकां शाखां; Da D8.6.7 'शाखां. K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D 'स्पती. — ") K4 B (B2 missing) Da D2-7 न शुरुयेतां तु (D3 पद; B1 D5 तं) तो तश; Ñ2 V1 Dn D1 न शुरुयेतां मुभी ती पद; T G (Gs om.) 'नी तशाखां. — ') K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D नगर्थं (Da1 गर्छती). Nilp शुरुषद्विजी.

30 Si K (except K4) Ñi.s Gs Mi.s om. 30 (of. v. l. 26). — a) K4 Ds सहसेव तु; Ñs Vi Bi.4 Da Dn Di.s.4.6.7 सह तेने; Bs.5 Ds स सहैच तु. — b) K4 Bs-5 Da Dz नृपोत्तम; Ñs Vi Bi Dn Di.s.4.6.7 वसूप; Ds दिजोत्तम. — b) Ds Ti विप्रप्त. — d) K4 Ñs Vi B (Bs missing) D sयजीवत (for जीवित:).

31 Si K (except K4) Ñi.s Gs Mi.s om. 31 (of. v. l. 26). — ") K4 Ñs Vi B (Bs missing) D ते-नागस्य; M (Mi.s om.) तेनागस्या. K4 Ñs Vi Dn Di द्विज"; Ds.s.र Ti G (Gs om.) नर". — ") K4 पुंसा छोके; Ñs Vi Bi.s D पुंसा(Ds पुरा)सासु (Bi.s Ds.s कं); Gi.s श्चत्वा तु नृपद्यार्द्ह प्रक्रुरुष्व यथेप्सितम् ॥ ३२ सृत उवाच ।

मित्रणां तु वचः श्रुत्वां स राजा जनमेजयः । पर्यतप्यत दुःखार्तः प्रत्यपिषत्करे करम् ॥ ३३ निःश्वासमुष्णमसकृदीर्घ राजीवलोचनः । मुमोचाश्रूणि च तदा नेत्राभ्यां प्रततं नृपः । उवाच च महीपालो दुःखशोकसमन्वितः ॥ ३४ श्रुत्वेतद्भवतां वाक्यं पितुर्मे खर्गति प्रति । निश्चितेयं मम मित्या वै तां मे निबोधत ॥ ३५ अनन्तरमहं मन्ये तक्षकाय दुरात्मने । प्रतिकर्तव्यमित्येव येन मे हिंसितः पिता ॥ ३६ ऋषेहिं शृङ्गेर्वचनं कृत्वा दग्ध्वा च पार्थिवम् । यदि गच्छेदसौ पापो ननु जीवेत्पिता मम ॥ ३७ परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत्स पार्थिवः । काश्यपस्य प्रसादेन मित्रणां सुनयेन च ॥ ३८ स तु वारितवान्मोहात्काश्यपं द्विजसत्तमम् ।

C. 1. 2012 B. 1. 50. 52

गुरवेस्मिन्. — °) K4 B1.8.8 D2.8 G1 च (for तु) — ") М8 पश्चगस्य द्वि".

32 Śı K (except K4) Ñı, s Gs Mı, s om. 32 (cf. v. l. 26). — °) Gı, 2, 4, 5 सर्च (for राजन्). — ⁵) K4 Ñs Vı B (B2 missing) D यथादृष्टं श्रुतं च (D5 तु) यत् (Ds. 6. 7 तत्). — °) K4 Ñ2 Vı B (B2 missing) D (except D5) G6 च (for तु). G2, 4, 5 तर्; G6 कुरुं. — ^d) K4 Ñ2 Vı B (B2 missing) D विधास्त्र यद्नंतरं (D1 यद्भी रिसतं); Tı °६व यथामति (cf. 25^d).

33 Ds T1 M1.s om. सूत उ°. Ś1 K1 Ds T2 G M2-4 सूत:; Ko.s.4 Ñ1.2 V1 B1 Dns D1 सौतिह°. — ") K8.4 Ds स; M1.5 तत् (for तु). G M2-4 'णां वसनं. — ") Ś1 K2.8 Ds प्रत्यपीपत्; K4 प्रयंपी°; Ñ1 Bs Gs प्रयंपि°; Ñ8 प्रतिपी°; B4 प्रत्यपेय (m as in text); Ds 'पिट्य; De T1 'पीडत; T2 Gs 'पिंक्षत्; G1.2.4.8 M2.4 प्रयंपिक्षत्; M1 'विक्षत्; M5 'पिक्षत्. Ñ1.2 V1 B1.8 D (except D1.5) transp. करे and करं.

34 ") T G1.2 M (except M1.5) नि:श्वसन्; G4-6 नि:श्वासन्. Ds विनिश्वसञ्चण सं. Ks उत्सन्ज्य (for असकृत्). — b) Ñ1 दीश: (for दीधें). — ') Ś1 K1 Ñ8 D1.2.5 Ge transp. अश्रूणि and च. De स (for च). Ś1 K1 तथा; K2.4 तत: (for तदा). B4 सहसा; G1 M (except M1.5) नेश्वास्यों (for च तदा). — d) Ñ1.8 D2 नेश्वयो:. Ko Ñ1 सततं; K2.4 सं'; K8 T G2.8.5.6 प्रापतत्; Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn D4 M1.5 'स्तृन्; Ñ2 प्रापतं; D1.3.6.7 G4 प्रास्तृत् ; D2 पतितः; D5 प्रीतितः. K8 जलं; B1 इन; D1 तदा (for नृप:). G1 M2-4 प्रापतच्च नृपसत्।. — ') G8 जनमेजयो मही'. B1 M (except M1.5) स (for च). — ')=(var.) 1. 42. 16. — K4 Ñ2 Dn D1.2.4 ins. after 34%; V1 (om. line 3), after 34%:

431* दुर्धरं बाष्पमुत्त्वज्य स्पृष्ट्वा चापो यथाविधि । मुहूर्तमिव च ध्यात्वा निश्चित्य मनसा नृपः । अमर्पी मन्निणः सर्वानिदं वचनमन्नवीत् । [(L, 1)] K_* D_* सस्तरं वाक्यमुं. K_* पद्मया चापो यथागतं. R_* N_{11} : दुर्धरमित्यादिः सार्धः श्लोकः क्षिप्त इति भाति। R_*

35 Before 35, K4 N2 V1 B3 Dn D1.2.4.6 G2.8 ins जनमेजय उ. — 4) Ś1 K1 तु; D2.6.7 एव; D8 एवं (for एतत्). — 6) D2.5 G1 M (except M1.5) पितुः स्वर्गगिति. — 6) T1 G1.6 निश्चितेयं (T1 ता घ) मितयों दे. — 4) N2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1-4.6.7 M1.5 च (for दी). B2-5 Da1 D2.3.7 एतां; D6 M1.5 एनां (for तां). K (except K1) यादशी तां; D5 अमास्या दे; M2-4 तां मे यूयं (for या दे तां मे). T1 G1.6 तां निबोधत सत्तमाः.

36 °) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D5) 'रं च सम्येहं. — °) Ś1 Ñ3 D6.7 महासमे. D1 G1 तक्षकस्य दुरासम:. — °) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T2 M2.4 एवं. — d)=(var.) 1.3.185.

37 a) Ks ऋषि: श्रंगेस्तु वच'; Ñ1 B (B2 missing)
Da D2-4.6.7 'हिं श्रंगिणो वाक्यं; Ñ2 V1 Dn D1 श्रंगिणं
हेतुमात्रं य:; G2 'हिं वचनं श्रंगे:. — b) T1 श्रुत्वा; G2 ह्यू (for क्र'). K2 G5 ह्यू ; T2 G1.4.6 द्यू ; G2 क्रत्वा.
M1.5 'त्वा संद्र्य पा'. — Ñ2.3 V1 B (B2 missing) Dn D1.2.4.6.7 ins. after 37°6:

432* इयं दुरात्मता तस्य काश्यपं यो न्यवतैयत्।
Ds om. 37°-38°. After 432*, Ds repeats 37°4 with
the reading of the vulgate (see below). — °)
K4 Da विम्न: (for पाप:). Ñ (Ñ3 sup. lin.) V1 B (B2
missing) Dn D1.2.8 (second time).4.6.7 यद्यागच्छेत् स
वै (D2 असी) विम्न:

38 Ds Ms om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). — b) Ms.s विलिता सम. — b) Ñs.s S प्र(Gs नि)योगेण (Gs न). — d) Ñs Vs Bs.s Das Dn Ds.s.s.t विनये; Das Ds विजये, Ds.t वा (for च).

39 °) T Gs. 8 M1 च (for तु). — °) K 4 मुनिस °. — °) Ta Gs. 8 M1. 5 स (M1. 5 सं) संजीवियतुं. Bam C. 1. 2012 B 1. 50, 52 K. 1. 50, 52 संजिजीवियषुं प्राप्तं राजानमपराजितम् ॥ ३९ महानतिक्रमो ह्येष तक्षकस्य दुरात्मनः । द्विजस्य योऽददद्रव्यं मा नृपं जीवयेदिति ॥ ४०

उत्तङ्कस्य त्रियं कुर्वनातमनश्च महत्त्रियम् । भवतां चैव सर्वेषां यास्याम्यपचितिं पितुः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षद्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४६॥

80

सृत उवाच।

एवग्रुक्त्वा ततः श्रीमान्मिश्रिमिश्रानुमोदितः । आरुरोह प्रतिज्ञां स सर्पसत्राय पार्थिवः । ब्रह्मन्भरतशार्द्लो राजा पारिक्षितस्तदा ॥ १ पुरोहितमथाहूय ऋत्विजं वसुधाधिपः । अब्रवीद्वाक्यसंपन्नः संपदर्थकरं वचः ॥ २

विप्रं (for प्राप्तं).

40 Das transp. 40 and 41. — ") Ds "तिशयो; M1.5 महागति". Gs हास्य. — ") Si Ki Gs महात्म". — ") T Gs M1.5 काइयपस्य (Ti स्था-) दृद्(Ts Gs "दा)त्; Gs काइयपस्य दृदी. Si K (except Ks) G1.4.5 [5] स्दात्; M2-4 दृदी. Ko.s.4 Bi Ds वित्तं (for ब्रब्यं). — ") Gs नृपति; Ms मा मृतं. T Gs M1.5 न (for मा). Si Ki "येति स.

41 Dns transp. 40 and 41. — a) Śi Ki उतं; S उदं; of. v. l. 1. 3. 86, 87 etc. Ñi. 2 Vi B (B2 missing) D (except Ds) 'यं कर्तुं. — b) G2 मन:प्रि'; Ms कविरिप्र'. — d) Ñ2 Vi D (except D2.4.5) ग्रन्छ।स्य'. — After 41, K4 ins.:

433* सर्पेसत्रं विधास्यामि नागानां क्षयकारकम् ।

Colophon. Sub-parvan: All MSS. (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — Adhy. name: K (except K1) जनमे जयवाक्यं; Gs सर्पसम्प्रितज्ञा. — Adhy. no. (figures, words or both): Śi Ki 59; Ko 45; Ki (sup. lin. sec. m.) T 43; Ñi 2 Vi Dni 50; Dai 49; D4 marg. 48; D5 16; G M 33 (G2 35; Ga. 6 Ms 34). — S'loka no.: Dai (reckoning from st. 26, where an additional colophon is ins.; of. v. l. 25 above) 24; Dn 53. — Agyregate s'loka no.: Dni 1988.

47

l In Si, the portion from सूत उ to मिश्रिभि: (in) is lost on the missing upper half of a fol. (35b).

- Ko.s Bi Dn Di सौतिह"; Ki S (Gs om.) स्त:.

यो मे हिंसितवांस्तातं तक्षकः स दुरात्मवान् । प्रतिकुर्यो यथा तस्य तद्भवन्तो श्रुवन्तु मे ॥ ३ अपि तत्कर्म विदितं भवतां येन पन्नगम् । तक्षकं संप्रदीप्तेऽग्रो प्राप्स्येऽहं सहवान्धवम् ॥ ४ यथा तेन पिता मह्यं पूर्वं दग्धो विषाप्रिना । तथाहमपि तं पापं दग्धुमिच्छामि पन्नगम् ॥ ५

- ") Ds द्विज: (for तत:). ") M1. s ततोकरोत् (for आरु"). Ñ1. s Ge वै (for स). ") T1 सपराजाय(!). ") Ks झहार्षे नृपशा". !) A few N MSS. and most S पारी" (for पारि"); of. v. l. 1. 1. 8; 36. 8 etc.
- 2 °) K Ñ1.8 B3 T G3 M सिंदिजं; Ñ2 V1 Dn D2.3.6 "ज: G2.4.6 सिंदिज: स नराधिप:. — d) K3 तशदर्थं; Ñ2 V1 B (B2 missing) D कार्यसंपत्क (D2 सम्यगर्थं); G1.6 संपन्नार्थं; G3 स्वयमर्थं.
- 3 Before 3, Ko.4 Bs D4 Gs.6 M (except M1.5) ins. जनमेजय उ. ") Ś1 K1 Ñs यो न:; B (B2 missing) D2.4 योसी. Ko.2 (m as in text).4 येन नो हिंसितस्तात: (K4 "त). ") Da D5 G (except Gs.5) सु-(for स). M1.5 तक्षकस्य दुरारमन:. ") Т2 प्रतिक्रियां. Ñs अहं; Bs Dn (except Dns) D1.4.5.7 तथा. G1 स्था: (for तस्य). D2.6 "यो तक्षकस्य. ") Ś1 K1 transp. तत् and भवन्त:. K3 मां (for मे).
- 4 °) Śi पतितं थे'. °) T Gi. s. 6 'दीसाग्नी. ")
 Ko. s. 4 Ñi. 2 Vi B (Ba missing) D Ga Ma-4 प्रक्षिपेयं
 सवां'; Ki T Gi. s. 4. 5 प्राप्येयं सवांधवं (Ti 'वै:); Ka
 प्रदृद्देयं सवां'; Ña प्रास्येयं वे सवां'; Ga Mi. 5 प्राप्येयं
 सह वांधवे:.
- 5 46) Ko यथास्माकं. Ks. 4 B4 D6 पितासमाकं; Ñ1 ता मे तु. M1.8 transp. महां and पूर्वे. K1 Ts G1.8 पूर्वे-.
 *) M1.8 नागं (for पापं).

ऋत्विज ऊचुः । अस्ति राजन्महत्सत्रं त्वदर्थं देवनिर्मितम् । सर्पसत्रमिति ख्यातं पुराणे कथ्यते नृप ॥ ६ आहर्ता तस्य सत्रस्य त्वन्नान्योऽस्ति नराधिप । इति पौराणिकाः प्राहुरसाकं चास्ति स ऋतुः ॥ ७

सृत उवाच ।

एवग्रक्तः स राजिपेंने सर्प हि तक्षकम् ।

हुताश्चनग्रुखं दीप्तं प्रविष्टमिति सत्तम ॥ ८

ततोऽत्रवीन्मन्त्रविदस्तान्राजां त्राह्मणांस्तदा ।
आहरिष्यामि तत्सत्रं संभाराः संश्रियन्तु मे ॥ ९

ततस्ते ऋत्विजस्तस्य शास्त्रतो द्विजसत्तम ।
देशं तं मापयामासुर्यज्ञायतनकारणात् ।

— ") T2 G2-5 पुराणं; G5 "जै:. Ñ V1 B D "जे परिपट्यते.
7 M1.5 om. 7" (cf. v. l. 6). — ") G3 सर्पस"; M
(M1.5 om.) तस्य यज्ञस्य. — ") D5 त्वत्तो नान्यो. K Ñ8
G1 M (M1.5 om.) जनाधि"; Da D1.6.7 "धिप:. — M4
om. from प्राहुर" up to end of 8.

8 M4 om. 8 (of. v. l. 7). K8 Ñ1.2 Dn G2-5 om. सूत उ°. Ś1 K1 T G1.6 M (M4 om.) सूत:; K0.4 B1.4 D1 सीतिरु°. — ") S (except G1; M4 om.) राजेंद्र:. — ") K4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) दग्धं (for सपै). — ") Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) सुखे दीसे. — ") B1.8 (m as in text).4.5 D2.5 G1 ह्व; T G2-6 M1.5 द्विज- (for हति). K2 D2.5 सत्तम:. M2.3 प्रविष्टं सह वेष्टुभि:.

9 a) T_{2} G_{4-6} बहाविद:. T_{1} G_{3} ततो बहाविद: सर्वान् (G_{5} तांस्तान्); G_{2} वीन्मंत्रवित्तान्. $-^{a}$) D_{5} $G_{1.6}$ कर्मज्ञान्; G_{5} स राजा. T_{1} प्राष्ट्र राजा महीपित:. $-^{a}$) $D_{5.6.7}$ अहं (for तत्). $-^{a}$) K_{5} D_{4} T संभारान्. $\stackrel{\circ}{S}_{1}$ संभवंतु; $K_{0.2.8}$ G_{4} "भरंत. $K_{2.8}$ Ξ_{1} G_{5} Ξ_{1} $M_{1.5}$ Ξ_{1} .

10 Before 10, S (except G2.6) ins. सूत:. — a)
Ñ V1 B1.8 M (except M1.5) ततस्त; Da ततस्तु;
T ततो हि. M1.5 चरिंवज°. — b) D5 निर्देश:; G1.6 शाक्षेण; M (except M1.5) °ज्ञा:. K8 Ñ1 Da1 D5 M (except M1.5) °स तमा:. — °) Ñ V1 B (B2 missing)
D (except D2.6.7) transp. देशं and तं. K2 कार°; D5
याप°; G1.6 प्राप°; G2 ताप°; G3 ज्ञाप°. — a) K3 °कारिण:;
D6 °कांक्षणात्. — b) K0.8 Ñ1 यथा च. Ś1 K1 Ñ2
ज्ञानविद्वांस:; Ñ1 तज्ज्ञा विद्वांस (sic); Ñ2 V1 B (B2
missing) D वेदविद्वांस:; G1 ज्ञानविद्याश्च. G2.6.5 यथा

यथा यज्ञ विद:; Gs M1.3.5 यथा विज्ञान"; Ge यथा विज्ञान-विद्वांस:. — /) K3.4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) M (except M1.5) बुद्धे:. De बुद्धा प्रतेषा:; T2 Ge "द्धिं परांग"; G8 "द्धिमतां वरा:.

11 a) Śi दृष्ट्या; Ñs एत्या; Gs वेद्या (for ऋत्या).

- b) Śi Ko. 1.8 Gi दृष्टु: K2 दृष्ट्रेर; K4 शिष्टु-. Ko D2

'गुणान्वितं; Ki Ñi.2 Vi Bs 'गणावृ'; K2 'गणेथुंतः; K8

'जनावृ'; Ñs Go M2-1 'जनायु'; Bi.8 Ds T G2.4.6

'गणान्व'; Dn D4 'गणेथुं'; Di देवगणेथुं'. — ') Ñs Ds

'धान्यं च; D2.6.7 'रस्ताद्यं. — d) Ti Gi M3 (inf. lin. as
in text) ऋत्यज्ञः. Śi Ki संनिवेष्टितं; Ñi.2 Vi Bs D

(except D2.4.5) 'पेवितं; B2 G2.4-6 'वेदि'; Bi 'वेष्टि';
G3 संनिवे'.

12 a) Gs सर्व (for चापि). — In Śi, the portion from 12 up to 1. 48. 3 is lost on the missing upper half of a fol. (36). — b) S (except Gi) नमुत्तमं. — a) Ds आय ये; T2 G3.6 श्राय वे. T2 G3.6 M1.5 द्विजा: (for तदा). T1 सत्राय चरिवज:

13 \$1 missing. — a) M (except M1.5) om. च. K3 तदा पूर्वमिदं चासीत्. — M5 om. 136. — a) M5 *दृह्वणं. — a) T2 महत् (for तदा).

14 S₁ missing. G₆ om. 14°-15°. — °) K₁ 'स्यावसरे. — °) K₁ 'गेथ सोझ'. — °) C₁ प्रवृत्तेंब्रिं.

15 \$1 missing. Gs om. 15ab (cf. v. l. 14).

— a) Ks 'बीहाधुंकिक:. — b) K1.2 T G2 तथा.

— b) Bs transp. देशे and काले. — d) G1.2.4.8

M2 (inf. lin. as in text).4 स्थापनेयं; G3 रूपनीयं. T1

G8.6 प्रकीर्ति'. — f) K0.1 Ñ8 S 'स्थाप्यते (T1 'स्थापये;

है : 50.17 एतच्छत्वा तु राजा स प्राग्दीक्षाकालमत्रवीत् । क्षत्तारं नेह मे कश्चिदज्ञातः प्रविशेदिति ॥ १६ ततः कर्म प्रवृतते सर्पसत्रे विधानतः। पर्यक्रामंश्र विधिवत्स्वे स्वे कर्मणि याजकाः ॥ १७ परिधाय कृष्णवासांसि धूमसंरक्तलोचनाः। जुहुबुर्मत्रवचैव समिद्धं जातवेदसम् ॥ १८ कम्पयन्तश्च सर्वेषाप्ररगाणां मनांसि ते । सर्पानाजुहुबुस्तत्र सर्वानिष्रमुखे तदा ॥ १९ ततः सर्पाः समापेतः प्रदीप्ते हच्यवाहने ।

Gs as in text); Ks 'खायते; Ba. s 'ति.

16 Si missing. Before 16, Ba ins. सीतिर. - ") Ki Ñi.2 Vi 智; Ti Mi 程 (for 頁). Ko.2.4 知頁; Ñ2 V1 B (B2 missing) D M4 असी (D1 तु); T च (for स). M1-3. 5 'त्वा स राजेंद्र:. - b) K (except K1) दीक्षा(Ks प्राप्त)कालमथान"; M1.5 "काल अन"; M2-4 'क्षाया वचीन". — *) G1 अंतरा; G2 कतीरं. K2 Ñ1.2 V1 D (except D2. 6) न हि; K3 जहि. — d) D5 अविज्ञातो विद्यो. K1 Ti होदिह. - After 16, Ko. 4 Ñ2 B (B2 missing) D (except Ds) ins. an additional colophon.

17 Si missing. Before 17, Ko. 4 No Vi B (B2 missing) D ins. सीतिरु (Ds. इ सत उ); of. v. l. 16. — ") Ñs transp. கபி and प्रवृत्ते. — ") Ñ2 Da D1-8 T1 °सम्र-; M1.6 °सम्रं. -- ") K1.2 B1 D6 M8 पर्या(B1 °र्य)ऋ(K1 °ऋा)मंश्र. — व) Ko.2 याजिका: ; कि योजिता:.

18 Si missing. — a) Hypermetric! Ko. a विधाय: K1 विविधाय; Ks.4 पिधाय; Ñ2 V1 B (B2 missing) D प्रा(D1 आ)वृत्य. — b) Dn Ds ध्रुप्त. — b) G2.4.5 मंत्रतश्चेव. — ^d) K1 समृद्धां; K3 M1.5 °मृद्धं; K4 M2-4 'सिद्धे. M (except M1.5) 'वेदसि.

19 Śi missing. — ") T2 G8 M1.5 "zifa. B3 3; T Gs Mi.s स्म (for च). -- b) Bi.s पञ्चशानां म. De सनस्विनां. Ks. 4 Ñi. 2 Vi B (B2 missing) Da Du D1-4.7 T1 Gs M4 =; Ds M1.5 a (for a). - ") K1.4 B3-6 D2 T1 सर्वाना"; K3 सर्वाश्चा". D5 सन्ने (for तन्न). K2 ते सर्वान् जुहुयास्तन्न. — d) K Ñ3 B (B2 missing) Dai Da Ti G2.8.0 सर्पानिधि.

20 Si missing. — ") G2.4.5 ततः (for सर्पाः). After 20°, there begins in K1 a big lacuna, which reaches up to 1. 54. 4, the fol. being left blank. — b) G2.4.5 समिद्धे (for प्र). M1.2 (before corr.).5 'मे जातवेदसि (cf. v. l. 18). — ') K (except Ko.1) विवेष्टमानाः कुपणा आह्वयन्तः परस्परम् ॥ २० विस्फ्रिरन्तः श्वसन्तश्च वेष्टयन्तस्तथा परे। पुच्छैः शिरोभिश्र भृशं चित्रभानुं प्रपेदिरे ॥ २१ श्वेताः कृष्णाश्च नीलाश्च स्थविराः शिशवस्तथा । रुवन्तो भैरवास्रादान्पेतर्दीप्ते विभावसौ ॥ २२ एवं शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च। अवशानि विनष्टानि पन्नगानां द्विजोत्तम ॥ २३ इन्दुरा इव तत्रान्ये हस्तिहस्ता इवापरे । मत्ता इव च मातङ्गा महाकाया महाबलाः ॥ २४

Ñ V1 B (B2 missing) D 有电空. Ñ V1 B (B2 missing) D (except D2.5) M3 'qoj.

21 Śi Ki missing. — ") Ko नि:श्रसंतः; Gi स्फ्रां-तश्च; Gs निरंतरं. Ko Dai G2 स्फ्रूरंत:; G1 स्वरंत:, —) Ks. 4 Bs Dr. 3 चेष्ट. K2 तथारुचि:; Ñ2 V1 B (B2 missing) D प्रस्तु. — K2 om. 21°-22°. — °) G1 भोगै: शि. T2 G6 पुच्छेश्चेव शि ; G2.8 पुच्छै: श्वेतशि. T2 Ga.s. 6 om. भूशं. Bs स- (for च).

22 Ś1 K1 missing. K2 om. 22ab (cf. v. l. 21). — ") Ks पीता: (for श्रेता:). Ti transp. कृत्णा: and नीला:. Da.4 To G (except Ga) M (except M1.8) रक्ताः (for नीलाः). — b) M1. विश्वाचोशिश. — ') Ñ V1 T1 G रवंतो; B (B2 missing) D T2 नदं(D2 दें)तो. B (B2 missing) D विविधान: T G3.6 M1.6 भैरवं. K8 Ñ1 D2 G2.4.5 रावान; T1 M1.5 रावं; T2 G3.6 नादं; G1 रम्यान. — d) M1.5 प्रदीप्ते च वि. G1 भे हताशने. - After 22, Dn D3.4 (marg. sec. m.; om. line 2).5 T G (except Gs) M (except M1.5) ins.:

434* क्रोशयोजनमात्रा हि गोकर्णस्य प्रमाणतः। पतन्यजस्रं वेगेन चान्नावन्निमतां वर्। [(L. 2) Dn ' न वहाविश'.]

23 Si Ki missing. — ') Ñi अमुख्यानां (for अव'). D1 G8.6 निवि'; T G1 M प्रवि' (for विन'). Ko.s अवशानां प्रवि (Ko विन); K2.4 असंख्यातानि नष्टा ; G2.4.5 अझावेतानि नष्टा. — d) Ñ2 D (except D2) त तत्र वै (for द्विजो). T Gs. 6 M 1. 5 नागानां द्विजसत्तम.

24 Si Ki missing. — a) Ko. 2.4 3711; Ks हर्दका:: Ñ V1 B (B2 missing) D तुर्(B4 D8 रें)गा:; T G1. 2. 4. 5 M2. 8 (inf. lin. as in text). 4 दहै (Ts दे) रा:; Gs असुरा: (for इन्द्रा: as in Gs Mr. s). — b) Ks.s तथापरे. - ") K2 D8.6.7 सु(K2 प्र)मसा इव मा".

25 Śi Ki missing. — ") K: व्यक्ष बहुशः.

उचावचाश्र बहवो नानावर्णा विषोल्बणाः । घोराश्र परिचप्रख्या दन्दराका महाबलाः ।

प्रपेतुरमाबुरगा मातृवाग्दण्डपीडिताः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४७॥

80

शीनक उवाच । सर्पसत्रे तदा राज्ञः पाण्डवेयस्य धीमतः । जनमेजयस्य के त्वासन्नृत्विजः परमर्पयः ॥ १ के सदस्या वभूवुश्च सर्पसत्रे सुदारुणे । विषादजननेऽत्यर्थे पन्नगानां महाभये ॥ २ सर्वे विस्तरतस्तात भवाञ्शंसितुमहिति । सर्पसत्रविधानज्ञा विज्ञेयास्ते हि स्रतज ॥ ३

सृत उवाच ।
हन्त ते कथिपण्यामि नामानीह मनीपिणाम् ।
ये ऋत्विजः सदस्याश्च तस्यासञ्चपतेस्तदा ॥ ४
तत्र होता बभूवाथ ब्राह्मणश्रण्डभागवः ।
च्यवनस्यान्वये जातः ख्यातो वेदविदां वरः ॥ ५
उद्गाता ब्राह्मणो ष्टद्यो विद्यान्कौत्सार्यजैमिनिः ।
ब्रह्माभवच्छाईरवो अध्वर्युर्वोधपिङ्गलः ॥ ६

C. 1. 2046 B. 1. 53. 6

— b) c नानारूप. c निपोद्धता:; c c c d c c d c c

Colophon. Śi Ki. missing. — Sub-parvan: All MSS. (except Dn T2; Śi Ki missing) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — Adhy. name: Ko.2.4 सपैसन्नप्र(K2 om. प्र)वर्तनं; Ñi.2 Vi सपैसन्नोपक्रमः; Dni.n2 Di सपैसन्नं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 47; Ks (sup. lin. sec. m.) T 41; Ñi.2 Vi 52; Bi 51; Ds.4 (marg.) 50; Ds 17; G M 34 (G2 36; G3.6 Ms 35). — S'loka no.: Dai Dn (reckoning from st. 17, where an additional colophon is ins.; cf. v. l. 16 above) 10.

48

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). In Ś1, st. 1-3 are lost on the missing upper half of a fol. (36); cf. v. l. 1. 47. 12. Ks श्रीशोनक उ°; D3 ऋपय उ°; D6 S शौनक:. — ") K4 G8.6 महाराज्ञ:; T महाप्राज्ञ:; M1.6 महायज्ञे. — ") D7 पांडवस्य च धी°. — ") Ñ3 पुरुषभा:.

2 \$1 K1 missing. — a) D2 तु (for च). — b) Ko. 2.4 Ñ1.3 तम्र सम्रे; K3 सम्रे तम्र; Go तस्य स. — d) Ñ3 D8.5-1 भयावहे; G3 महामते.

3 Si Ki missing. — ") Ñi.2 Vi B (B2 missing)
Da Dn Di.8 विस्तर्शः; Ds G2 'सार'; Gi 'स्तरितं.
— ") G2 ड्याहर्मु; G2.4.5 M (except Mi.5) इयाह्यानुं

(for शंसि°). Ko Ñs D1.6.7 T1 G1.2 अहंसि. — °) B4 Dn M4 °नज्ञ. — °) Ks Ñ1 T G3-6 M (except Ms) तेषि; Ñ2 V1 Dn D1 के च; B (B2 missing) Da D2-4.6.7 के हि; D5 G1.2 तव. K3 तस्वत:; Do सत्तम.

4 Ki missing. Si resumes with मनीपिणां (inb); cf. v. l. 1. 47. 12. Ko.s. 4 Bi. 4 Dn Di सोतिह ; S सुतः.

— a) Ka अथ; Ta G अहं. Ña वर्तिय .— e) A few MSS. make the abhinibita sanidhi. Ga ऋत्विजश्र सदं. — d) K (Ki missing) तत्रास.

5 K1 missing. — ^{ed}) G8 तस्येव चान्वये जातं. Ñ V1 B1.8.4 D (except D2.3.5-7) G1 transp. जात: and ख्यात:. Ñ3 वेदविशारद:.

6 K1 missing. — b) Ś1 Ñ1 V1 B5 Dn D1-1 G1.2.4.5 कोत्सोथ; K0.2 Da1 'त्सेय-; K3 'त्सः स; K4 'श्राह्य-; Ñ3 'त्सेय-; B4 'स्यक्ष; T G3.6 M को(G3 कु)त्सस्तु. — cd) G2 'भवचांगिरसः. Ś1 K0.2.4 'वो[S]धवर्युवींढाधि (Ś1 'थ)पिंगलः; K3 Ñ V1 M1.2.4.5 'वो[S]थाध्वर्युवींधि' (M2.4 'ध'); B (B2 missing) D 'वो अ(D2 हा)ध्वर्युक्षापि पिं' (D6 'वो[S]ध्यर्वर्युहेंमपिं'); T G8.4.6 M3 'वो हा(G4 'था)ध्वर्युं. — After 6, K4 D5 ins.:

435* उत्तक्को हाभवत्तत्र नेता च ब्राह्मणोत्तमः। कुण्डलद्वेषतस्त्रत्र सर्पान्दहति सर्वतः।

7 K1 missing. Dn1 om. 7. — °) T1 transp. पुत्र and शिद्य. M1.5 °शिद्यै:. T G2.5.6 M1.5 °समन्वित:; G2.4 "समावृत:. D5 वैशंपायनसहा". — After 706, B5 reads 966. — °) K3 शमीकक्ष; Ñ2 V1 Dn (Dn1 om.)

C. 1. 2047 B. 1. 53. 7 K. 1. 53. 7

सदस्यथामवद्यासः पुत्रशिष्यसहायवान् ।
उदालकः शमठकः श्वेतकेतुश्च पश्चमः ॥ ७
असितो देवलश्वेव नारदः पर्वतस्तथा ।
आत्रेयः कुण्डजठरो द्विजः कृटिघटस्तथा ॥ ८
वात्सः श्रुतश्रवा दृद्धस्तपःस्वाध्यायशीलवान् ।
कहोडो देवशर्मा च मौद्गल्यः शमसौभरः ॥ ९
एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितवताः ।
सदस्या अभवंस्तत्र सत्रे पारिश्वितस्य ह ॥ १०
जुह्बत्स्वृत्विक्ष्वथ तदा सपसत्रे महाऋतौ ।
अहयः प्रापतंस्तत्र घोराः प्राणिभयावहाः ॥ ११

D1 प्रमतक:; Ñ8 G1.6 M2-1 क(G6 का)मठ"; B (B2 missing) Da D1-3.6.1 प्रम(Da1 "प)ठ(D2 "थ)क: (D1 "न:); D6 मनर"; T G2-6 M1.6 श्रमध(T G8 "प)र:.
— d) D3.6.1 श्रेतधेनुश्च. T1 तु (for च). Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn (Dn1 om.) D1-3.6.1 पिंगल:; D5 T2 G1.6 M2 शांडिल: (T2 "लि:; also inf. lin. पंचम: as in text).

8 Ki missing. — Bs om. 8°d. — °) Śi transp. 8° and 9°d. Ks कुंडधारोथ; Ñ Vi Dn Di.s. 6.7 °जहरी; Ds Ti Gi.6 M कृष्य(Gi कृषी; Mi.5 कुंड)जहरी; T2 G2-5 कृष्यज्ञ°. — d) K2.4 कुंहि°; Ks क्की°; Ñi °घटि°; Ñ2 Vi Bi.4.5 D कालघट° (Dai °वर°); Ñ2 °घटा°; Ti कृट°; T2 Gi M3 कृटि°; G2 कृरिकृट°; G3 द्विज्ञ°; G4.5 कृटिघटि°; G0 किरिकृट°; M1.5 कृटिकृट°.

9 K1 missing. — ") Ś1 transp. 9" and 8".
— ") Ś1 Ñ V1 B (B2 missing) Da2 D2.6.7 व्यःखा";
Dn D1.1 जपस्वा". — B6 reads 9" after 7". — ") Ś1
कोइडो; K0 कोइाडा; K3.4 Da1 D3.6 T2 G1.8.4 M1.8.6
"होलो; Ñ V1 B (B2 missing) Da2 Dn D1.2.4.6.7 G2.5.6
M2.4 कोइलो; T1 कहेलो. — ") K4 मौद्रलः; G6 मुद्रलः.
Ś1 K4 D6 च स सौरभः; K0.2 च स सौभ ; K8 चैव सौभरिः;
Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1-4.6.7 समसौरभः (Dn2 समसौभरः); T1 दामदी हरः; T2 G2.4.6 "ठी हरः; G1 "ठी रहः; G3 "लो नरः; G6 "ठीरगः; M1.5 "ठी नरः; M2.4 "टी रभः; M8 "ठी भरः.

10 Kimissing. — b) Śi संश्रित'; K (Kimissing)
Ti शंक्ति'; Ñi Vi B (Bimissing) D Mi.s वेदपारगा:.
— c) Ki Ñ Vi B (Bimissing) Du Dn Di.4-1
चाभवं'; Di Ti Gi.2.4.5 Ms स्वभवं'; Ti सम भवं'; Gi
तेभवं'. Di सदस्याश्राभवंश्रान्ये. — d) Ñi यहे; Ti Gi M

वसामेदोवहाः कुल्या नागानां संप्रवर्तिताः ।
ववी गन्धश्र तुम्रुलो द्रष्ठतामनिशं तदा ॥ १२
पततां चैव नागानां धिष्ठितानां तथाम्बरे ।
अश्र्यतानिशं शब्दः पच्यतां चाग्निना मृशम् ॥ १३
तक्षकस्तु स नागेन्द्रः पुरंदरिनवेशनम् ।
गतः श्रुत्वैव राजानं दीक्षितं जनमेजयम् ॥ १४
ततः सर्व यथावृत्तमाख्याय श्रुजगोत्तमः ।
अगच्छच्छरणं भीत आगस्कृत्वा पुरंदरम् ॥ १५
तमिन्द्रः प्राह सुप्रीतो न तवास्तीह तक्षक ।
भयं नागेन्द्र तसाद्वै सर्पसत्रात्कथंचन ॥ १६

(except M3) सर्वे. Some MSS. of both recensions पारी (for पारि); cf. v. l. l. l. 8; 47. 1 etc. Ko D1 च (for ह).

11 K1 missing. — a) M1.3.5 ins. च after जुह्नस्यु. K0.2.8 ऋत्विक्षु हि; B5 G1 M2.4 'तिवक्षु च; G5 'तिवजेषु. S1 D5 M2.4 तथा; G8 अन्न. K2 m जुहुत्सु तेष्वथ तदा; K4 'त्सु द्विजमुख्येषु. — a) G3 सर्वे प्रा'; G5 सर्पेन्ना'. S1 B5 D5 'भयंकरा:.

12 Ki missing. — ") Ñi. ह तेषां (for बसा-). Ks Gs "महाकु". — ") Ks परिवर्तिता:. — ") Ti M ततो गं". Ts Go तु; Gs सु- (for च). K (Ki missing) Dai Di. ह तमलो (of. v. l. 1. 1. 76 etc.).

13 K1 missing. — ") M2.4 "व दिखानां. — ") Ś1
Da1 D2 वेष्टि"; Ñ8 B (B2 missing) Dn (except Dn2)
T G3.6 M विष्टि"; G2.4.5 निष्टि". Ś1 B (B2 missing)
Da D2.4 M8 तथांतरा; Ñ8 तथांतरात्; T1 "बले; G1.8
तदांबरे; M5 "बरात्. — ") D1.8.6.7 G2.4.5 "यंतानिशं
शब्दाः. — ") D2 उवलतां; G6 द्वातां. Ś1 K (K1 missing) D5 M (except M1.5) om. च.

14 K1 missing. — a) S1 D5 transp. 3 and 3, — After 14ab, D6 ins.:

436* जगाम भयसंविप्तः शरणार्थी सुरर्षभम्।

15 Ki missing. — *) M (except Mi. 5) तसी स'. Ñs यथान्यायं. — b) Ks स अजंगम:. — In Si the portion from 15° up to 1. 49. 3d is lost on the missing upper half of a fol. (36). Gi om. 15°-17°. — °) Ko. 2.4 Vi Da Di आगरस्क'. — d) Ds अग्रे इत्या; Do नमस्कृत्य; Ti रोद्यागस्म (sic); Ta Ga.s नमस्कृत्या. Cd mentions आग:.

16 Si Ki missing. Gi om. 16 (cf. v. l. 15).

प्रसादितो मया पूर्व तवार्थाय पितामहः।
तस्मात्तव भयं नास्ति व्येतु ते मानसो ज्वरः।। १७
एवमाश्वासितस्तेन ततः स भ्रजगोत्तमः।
उवास भवने तुत्र शक्रस्य मुदितः सुखी।। १८
अजस्रं निपतत्स्वप्रा नागेषु भृशदुःखितः।
अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यत।। १९
कश्मलं चाविश्रद्धोरं वासुकिं पन्नगेश्वरम्।
स घूर्णमानहृदयो भिगनीमिदमन्नवीत्।। २०
दश्चन्तेऽङ्गानि मे भद्रे दिशो न प्रतिभान्ति च।
सीदामीव च संमोहाद्धूर्णतीव च मे मनः।। २१

दृष्टिर्भ्रमित मेञ्तीव हृद्यं दीर्यतीव च ।
पतिष्याम्यवशोञ्चाहं तिसन्दीप्ते विभावसौ ॥ २२
पारिक्षितस्य यज्ञोञ्सौ वर्ततेञ्सिजिघांसया ।
व्यक्तं मयापि गन्तव्यं पितृराजिनवेशनम् ॥ २३
अयं स कालः संप्राप्तो यदर्थमिस मे स्वसः ।
जरत्कारोः पुरा दत्ता सा त्राह्यसान्सवान्धवान्॥२४
आस्तीकः किल यज्ञं तं वर्तन्तं भ्रजगोत्तमे ।
प्रतिपेतस्यति मां पूर्वं स्वयमाह पितामहः ॥ २५
तद्वत्से बृहि वत्सं स्वं कुमारं वृद्धसंमतम् ।
ममाद्य त्वं सभृत्यस्य मोक्षार्थं वेदवित्तमम् ॥ २६ हः

इति श्रीमहाभारते आदिपर्यणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४८॥

Colophon. Si Ki missing. — Sub-parvan: Ko.2.4 Ñ Vi B (B2 missing) Da D2.3.6.7 S आस्त्रीक (v. l. आस्त्रिक, अस्त्रीक); to it Ñ1.2 Vi add सर्पसंत्रे; K3 Dn D1 om. आस्त्रीक, mention only सर्पसंत्रे. — Adhy. name: Ko.2.4 Ñ1.2 Vi वासुक्तिवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 48; K2 (sup. lin. sec. m.) T 45; Ñ1.2 Vi B1 Da1 Dns 52; D4 marg. 51; G M 35 (G2 37; G8.5.8 M3 36). — S'loka no.: Da1 Dn 26. — Aggreyate s'loka no.: Dn2 2041.

[—] a) Da D2.4.0.7 संप्रीतो. — b) M2.4 स्तीति. — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D M5 इदाचन.

¹⁷ Si Ki missing. Gi om. 17^{ab} (of. v. l. 15).
— b) Ki तवार्थे स; Ds तवार्थ प्र-; Mi. 4 तदार्थाय. — d) M
(except Mi) ब्येत. Gi. 8 Mi. 5 मनसो. Gi भयं.

¹⁸ Si Ki missing. Before 18, Ko. 4 Bi Dn Di Ti ins. सौतिरु; K2.8 Bs Da Da-i सूत उ. —) K3.4 भुवने. K (Ki missing) Ñi T G2.4.5 M तस्य; Ñi.2 Vi B (B2 missing) G3 तसिन्.

^{19 \$1} K1 missing. — b) G2 नागेंद्र भृता.

^{20 \$1} K1 missing. — ") Go M1.5 प्राविश्वयु. — ") K2.3 D3 S वासुिक:. K2.3 Ñ3 T G2-5 M "गेश्वर्:; V1 Dn D1.2.4.6.7 G1.6 'गोत्तमं (G1.6 'म:). — ") K0.4 Da संघ"; T1 G2.4.5 सुघ".

²¹ Si Ki missing. Before 21, Ki Di ins. वासु-किर; T2 G (except G3) वासुकि:. — a) Ñ Vi B (B2 missing) Da Dn D2.4 Ti Gi दहांति; Di Gi दहते. — b) Ñi.2 Vi B (B2 missing) D (except D5) transp. दिशा: and न. D3.6.7 मे; D5 वे (for च). — d) D2 अमतीव; Ti पूर्णमानं; Mi.5 दहातीव. Ko.2 D5 च मेदिनी.

²² Si Ki missing. — ") Ñi Bs D (except D2.4.6) आस्य"; Ñs भवति. — b) Ds शीर्थ". Mi.s इति (for इव). Ks व:; Ks मे (for च). — Ks om. 22ed. — ') Ñs "ध्यास्येव सोधाइं. — d) K2.3 Ñ2 Vi B (B2 missing) D (except Dn D1) हताशने (for विभा").

^{23 \$1} K1 missing. — a) Some MSS. of both recensions पारी (for पारि); of. v. l. 1. 1. 8; 47. 1 etc T1 वा (for असी). — b) K4 Da D1.2.4 T2 स्म

⁽for sसाज्). — °) G2.1.5 अवश्यमपि. Ñ8 हि (for अपि). — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D मेत्राज'; M1.5 तम्र राज'.

²⁴ Si Ki missing. — a) Ti M2.4 द्वि (for स). — b) Ti Gs M अपि (for असि). — c) Ks Ñ Vi D (except Da Di.s) क्लारी. Ks Ñ2 Vi B (B2 missing) D G2 मया (for पुरा). — d) K (Ki missing) Ñ1.2 Vi Dn Di (all om. सा) त्रायस्वासान; Gi संत्राह्मसान; M1.5 सत्राद्यसान.

²⁵ Si Ki missing. — ") Ko.s. transp. यज्ञं and तं. M (except Mi.s) "छ वतंतं. — ") M (except Mi.s) यज्ञं वे (Mi तं) भुं. T2 G (except G3) वर्तमानं भुजंगमे. — ") T2 M (except Mi.s) मा. K3 प्राष्ट्र (for पूर्व). Ñ3 G8 प्रतिपेत्स्यतीति मे (Ñ3 मा) पूर्व. — ") K3 पूर्व; G2 एव (for आह).

²⁶ Si Ki missing. — ") Mi. 5 असात्सा; Ms. 4 तद्वसेत्. Ko. 2. 4 D3 M वत्सं तं (Mi. 5 वर्ततं); De. 7 G3 "त्सं त्वं. — ") Ti वीर्थवत्तमं.

४९

C. 1. 2067 B. 1. 54. 1 K. 1. 54. 1 सूत उवाच ।

तत आहूय पुत्रं सं जरत्कारुश्वंगमा ।

वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमत्रवीत् ॥ १

अहं तव पितुः पुत्र भ्रात्रा दत्ता निमित्ततः ।

कालः स चायं संप्राप्तस्तत्कुरुष्व यथातथम् ॥ २

आस्तीक उवाच ।

किनिमित्तं मम पितुर्दत्ता त्वं मातुलेन मे ।

तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन श्रुत्वा कर्तास्मि तत्तथा ॥ ३

सूत उवाच ।

तत आचष्ट सा तसे बान्धवानां हितैषिणी ।

भगिनी नागराजस्य जरत्कारुरविक्रवा ॥ ४

श्रुजगानामशेषाणां माता कद्द्रिति श्रुतिः ।

तया शप्ता रुषितया सुता यसामिनीध तत् ॥ ५ उचैः श्रवाः सोऽश्वराजो यन्मिध्या न कृतो मम । विनतानिमित्तं पणिते दासभावाय पुत्रकाः ॥ ६ जनमेजयस्य वो यद्ये धक्ष्यत्यनिस्तारिधः । तत्र पश्चत्वमापनाः प्रेतलोकं गमिष्यथ ॥ ७ तां च शप्तवतीमेवं साक्षास्त्रोकपितामहः । एवमस्त्वित तद्वावयं प्रोवाचानुस्रमोद च ॥ ८ वासुिकश्वापि तच्छत्वा पितामहवचस्तदा । असते मथिते तात देवाञ्शरणमीयिवान् ॥ ९ सिद्धार्थाश्व सुराः सर्वे प्राप्यासृतमनुत्तमम् । भ्रातरं मे पुरस्कृत्य प्रजापितस्रुपागमन् ॥ १० ते तं प्रसादयामासुर्देवाः सर्वे पितामहम् ।

49

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). In S1, 1-3 are lost on the missing upper half of a fol. (36); cf. v. l. 1. 48. 15. Ko.s.4 B1.4 Dn D1 सोतिह ; S (M2.4 om.; T2 G2 with prefixed भी) सूत: — a) Ñs transp. पुत्रं and स्वं.

2 \$1 K1 missing. Before 2, K0.4 Ñ1 B2 D4 T G2-6 ins. जरत्कारुह. — b) K2 महात्मना(for निर्मि.). — d) K0 ते; T2 G2.4.5 तं. K3 यथामतं; T1 सुखं.

3 Si Ki missing. De Som. उवाच. — b) Bs Dn2 Ds. e. r वे (for मे). — d) Ko. 2. 4 आई (for तत्). Bs तदा (m as in text).

4 K1 missing. G3 om. 4 and 5. \$1 resumes. Ds. 6.7 om. सूत उ°. \$1 S (G3 om.) सूत:; K0.8.4 B1.4 Dn D1 सोतिरु°. — ") Ñ3 transp. सा and तसी. T1 तत् (for सा). B5 (m as in text) Da तस्मिन्. K5 तत आच क्षरमें सा; G1 आचचक्षे ततस्सी. — ") Nilp अविद्वा.

5 K1 missing. G8 om. 5 (of. v. l. 4). Before 5, V1 (inf. lin.) B8. 5 D T G (G8 om.) ins. 玩玩玩玩. — ") K8 G (G8 om.) 黃帝; Ñ2 V1 B (B2 missing) D प्या . — b) Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1.4. 5 G1. 5 異而; D8.6.7 T G2.4.6 M (except M8) 天理元.

— °) G1 कुपितया. — a) M2.8 (inf. lin. as in text).4 मे (for तत्).

6 K1 missing. — a) Ds om. सः. Ks 'अवास्तुरंगोयं; Ñs G1 'अवस्याश्वराज्ञः; T G2.4-6 M 'अवस्यश्वराजे- b) Ko यज्ञ मिथ्याकृ'; K2 D1 यस्मिन्मिथ्याकृ'. Ds.6.7
मया (for मम). Ñ1.2 T1 Gs M यन्मिथ्या कुरुतेह (Ms 'प)
मा (Ñs सा; M1.5 तत्; M2.4 मां); V1 'ध्या कुरुतामिमां;
T2 G1.4.5 यो मे न कुरुते वचः; G2 मिन्मिथ्या कुरुते महान्;
G6 'ध्या कुरुते मम. — 'a') Hypermetric! Ko.4 Ñ2
V1 B (B2 missing) D विनतार्थाय. M1.5 पणिती. S
(except G5.6 M1.5) दासी' (cf. v. l. 1. 18. 4, 5). K2
marg. sec. m. पणिते दासभावाय विनतायास्तु पुत्रकाः.

7 K1 missing. — a) Hypermetric! Ko Ds जन्मे. Si B1 यज्ञे वै; D2 यज्ञो य:. B1.8 T1 M1.5 transp. बो and यज्ञे. — a) G(except G1.8) Ms पित्रहों.

8 K1 missing. — ") Ñi V1 B (Bi missing) D देव: (for एवं). — ") Ś1 उवाच. Gi स (for अनु-). T2 Gi ह.

9 K1 missing. — b) S1 K4 Ns G2.4.5 तथा.
— ') K2 वापि; K4 चापि; D1 तावत् (for तात).
— ") Ns Da1 Ds S (except M1) 'मेथि'.

10 K1 missing. — a) D5 हि (for च). Ks आमरा:. — b) T1 प्राज्या. G1 प्राप्य चामृतसुत्तर्म. — d) Ks N2 V1 B (B2 missing) D पितासहसुर.

राह्मा वासुकिना सार्धे स शापो न भवेदिति ॥ ११ वासुकिनीगराजोऽयं दुःखितो ज्ञातिकारणात् । अभिशापः स मात्रास्य भगवन्न भवेदिति ॥ १२ ब्रह्मोवाच ।

जरत्कारुर्जरत्कारुं यां भार्या समवाप्स्यति । तत्र जातो द्विजः शापाद्भुजगान्मोक्षयिष्यति ॥ १३ जरत्कारुरुवाच ।

एतच्छित्वा तु वचनं वासुिकः पन्नगेश्वरः । प्रादान्माममरप्रख्य तव पित्रे महात्मने । प्रागेवानागते काले तत्र त्वं मय्यजायथाः ॥ १४ अयं स कालः संप्राप्तो भूयाञ्चस्नातुमहिस् । भ्रातरं चैव मे तसात्रातुमहिस पावकात् ॥ १५

11 K1 missing. — ") M1.5 सं-(for तं). — ") Ś1 transp. देवा: and सर्वे. Dn (except Dns) D1.3.6.7 सुरा: (for देवा:). B (B2 missing) D सर्वेडनसंभवं (D2 "वें स्वयंभुवं). — Before 11° (K0.4 T1 G1.8.6 ins. देवा ऊचु:. — ") D6 "ना पूर्वं. — ") Ñ2 V1 B (B2 missing) D शापोसी (D6 "यं) न.

12 K1 missing. Beforo 12, Ñ V1 B (B2 missing)
D T1 M (except M1.5) ins. देवा ऊचु:. — ") G2.4.5
'राजोपि. — ") K2.8 अपि शा". K0.2.4 स मानुश्च; K8
समग्रीस्प; Ñ2 V1 B (B2 missing) D स मानुस्तु (D6 ँवें);
T2 G2 स्वमात्रा". M1.8.5 अभिशापश्च मानुः स. — ") Ś1
D5 G3 यथा; Ñ1 T2 G4.5 M तथा (M5 ँतः); Ñ2.8 V1 B
(B2 missing) Da Dn D1-4.6.7 कथं; T1 G1.2.6 तद्रा (for
इति). — After 12, K4 ins.:

437 * तथा विधीयतामेतद्देवदेव जगत्पते।

13 K1 missing. Dr om. ब्रह्मो°. Ś1 (with pre-fixed श्री) T2 G2-1 पितामह:; K0.2 m. 4 Ñ1.3 D5 पितामह व°; K2 श्रीब्रह्मा उ°; D1.6 T1 G1.5.6 M ब्रह्मा. — b) Ś1 K2 T G M1.5 यो (G1 अथ) भा°; M2 भाषीयां (sup. lin. as in text); M3 भाषी तां. — °) Ś1 तस्मात; K0.2.4 ततो; K8 तस्यां. G6 M5 शापो (for जातो). — d) A few MSS. भुजंगा°. K0.4 मोच°. Ñ2 V1 B (B2 missing) D मोश्रयिदयति पश्रगान.

14 K1 missing. In Ś1, the portion from 14°-28° is lost on the missing upper half of a fol. (37). Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.4.5) G1-8 om. আন্দোহত - °) Ñ2 V1 B (B2 missing) D M1.5 ব্ছবামন: - °) G3 বস্ত্র (for কাউ). - ſ) K2 Dn D1

अमोघं नः कृतं तत्स्याद्यदहं तव धीमते । पित्रे दत्ता विमोक्षार्थं कथं वा पुत्र मन्यसे ॥ १६ स्रत उवाच ।

एवम्रक्तस्तथेत्युक्तवा सोऽस्तिको मातरं तदा । अन्नवीदुःखसंतप्तं वासुकिं जीवयन्निव ॥ १७ अहं त्वां मोक्षयिष्यामि वासुके पन्नगोत्तम । तसाच्छापान्महासन्त्व सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ १८ भव खखमना नाग न हि ते विद्यते भयम् । प्रयतिष्ये तथा सौम्य यथा श्रेयो भविष्यति । न मे वागनृतं प्राह स्तरेष्वपि क्रुतोऽन्यथा ॥ १९ तं वै नृपवरं गत्वा दीक्षितं जनमेजयम् । वाग्मिर्मङ्गलयुक्ताभिस्तोषयिष्येऽद्य मातुल ।

C. 1. 2087 B. 1. 54. 21 K. 1. 54. 21

Ms. 4 तस्मारवं; Ks तत्सत्वं; Ds. 6. 7 ततस्वं; M1. 2. 8 पुत्र त्वं.
15 Si Ki missing (cf. v. l. 14). — b) S (except
Ti Mi. 6) भवाञ्च°. Ds S (except M1) अईति. — c) Da
Dn Di. 2. 6. 7 चापि (for चैव). — d) Dr G (except
Gs. 6) Mi. 2. 6 अईति.

16 Śi Ki missing. — *) Ñ Vi B (B2 missing)
D Ti M2.4 न (Ti अ)मोघं (Ti 'घ:; M2.4 'घं). Ñs Vi
B (B2 missing) D तु; G3 तत् (for न:). K3 न मोघं
तरकृतं न: स्थात्. — *) D2.6.1 यद्यं धीमते तव. — *)
M3 दत्तास्मि मो .

17 Si Ki missing. Ko.4 Bi.4 Dn Di सोतिह°; S सूत:. — b) Ñ Vi Dn (except Dns) सास्तीको; Ds.6.7 आस्ती°. & Nil.: सोस्तीक [text] इत्यपपाठ: 1 & Ds.7 सुदा; Gs तथा. — d) Gs वचनं (for वासुकिं).

18 Śi Ki missing. — Before 18, Bs ins. आसीक उ°. — °) G2 अत:; G5 अत्र (for आहं). — °) Ñ1.8 Т2 पक्षगेश्वर. — °) К8 महाभाग; V1 B4 (m as in text) विरमये; G3 °सत्रे; M1.5 °तत्व.

19 Śi Ki missing. — ") Gi तात (for नाग). Ka Da भव खर्थो महाना(Da "भा)ग; S (except Gi) खर्थो भव महाभा(Gs. 5 Ma-4 "ना)ग. — Di om. 19"-208. — ") Da "तिष्याम्यहं. Ña Vi B (Ba missing) D (except Da. 5; Di om.) राजन् (for सौम्य). — ") Da. 4. 6.7 भवेदिति. — ") Cf. 1. 38. 2; 43. 28.

20 Si Ki missing. Di om. 20ab (cf. v. l. 19).
— a) Ko. 2. 4 D2. 5 'यिद्यामि मा'; Ks Ñi. 8 Vi Bi (m
as in text). 3-5 ज्ञा(Ñs जा; Bs गा)पयिद्येस (Ks 'थ).
— ') Mi. 5 न (for स). D2. 5 Gi यज्ञं. Da D2. 5 Gi

C. 1. 2087 B. 1. 54, 21 K. 1. 54, 21 यथा स यज्ञो नृपतेर्निर्वर्तिष्यति सत्तम ॥ २० स संभावय नागेन्द्र मिय सर्वे महामते । न ते मिय मनो जातु मिथ्या भवितुमहिति ॥ २१ वास्त्रकिरुवाच ।

आस्तीक परिघूर्णामि हृदयं मे विदीर्यते । दिशश्च न प्रजानामि ब्रह्मदण्डनिपीडितः ॥ २२

आस्तीक उवाच ।
न संतापस्त्वया कार्यः कथंचित्पन्नगोत्तम ।
दीप्तदाग्नेः सम्रत्पन्नं नाशयिष्यामि ते भयम् ॥ २३
न्नह्मदण्डं महाघोरं कालाग्निसमतेजसम् ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ४९॥

नाशयिष्यामि मात्र त्वं भयं कार्षीः कथंचन ॥ २४ स्रुत उचाच ।

ततः स वासुकेर्घोरमपनीय मनोज्वरम् ।
आधाय चात्मनोऽङ्गेषु जगाम त्वरितो भृशम् ॥२५
जनमेजयस्य तं यज्ञं सर्वैः सम्रदितं गुणैः ।
मोक्षाय भ्रजगेन्द्राणामास्तीको द्विजसत्तमः ॥ २६
स गत्वापश्यदास्तीको यज्ञायतनम्रत्तमम् ।
वृतं सदस्यैर्वहुभिः सूर्यविह्वसमप्रभैः ॥ २७
स तत्र वारितो द्वाःस्थैः प्रविशन्द्वजसत्तमः ।
अभितुष्टाव तं यज्ञं प्रवेशार्थी द्विजोत्तमः ॥ २८

नृपति:. — /) D2.5 न करिटय°; S न भविष्य° (G1 as in text; M1.5 भविष्यति च). K8 मानद (for स°).

21 Si Ki missing. — ") De तत् (for स). Ke Gi. ह संभावयस्य (Ge "य त्वं); Ti Gs स त्वं भावय; Te समं भा. De विशेद. — ") Te महीपते; Gi. ह महाद्युते (Ge "ति). — ") Mi. ह मोधं भ.

22 Si Ki missing. Som. उवाच. — ") Bi Gi "पूर्णोसि (Gi 'सिंग); Di 'चूर्णोमि. — b) T Gi Mi.i च (for मे). Ñi Vi Bi.i प्रदीर्थ ; Mi.i विशीर्थ . K (Ki missing) Di 'यं दीर्यतीव मे. — ') Ki विजा'. Ñi.i Vi B (Bi missing) D (except Di) 'शो न प्रतिजाना'. — d) Di Gi M (except Mi.i) 'दंडेन पी'.

23 Si Ki missing. S om. उवाच. — b) M1.5 पन्नगेश्वर. — b) Ñ1.2 Vi B (B2 missing) D प्रदीसान्ने:.

24 Si Ki missing. — ") B4 मया घोरं (m as in text). — ") M (except M1.5) दीसाप्ति". — ") K4 M4 नात्र; T G1.2.4-6 M1.8.5 माथ; G8 M2 नाज्य.

25 Si Ki missing. Ks Ñi, s Dai Ti Gs om. सूत उ°. Bi. 4 Dn Di. 4 सौतिरु°; Ti Gi. 2. 4-6 M सूत:. — °) Ti Gi. 6 आदा°. Ko इव (for च). Ks अवधायास्म°. — °) Ko. 2. 4 तदा (for मुशं).

26 \$1 K1 missing. — ") Hypermetric! Ko जन्मे". De transp. तं and यज्ञं. — ") Cf. 1. 1. 171^d. — ") A few MSS. 'सत्तम.

27 Ś1 K1 missing. M1.5 (hapl.) om. 27a-28b.

— a) T Ga. e transp. सूर्य and बह्नि.

28 K1 missing; \$1 resumes with 28°d (cf. v. l. 14). M1.5 cm. 28°d (cf. v. l. 27); Ñ8 cm. 28°d.

- °) T G1.8.4 (inf. lin.).6 M (M1.5 cm.) अतिष्ठि:

G2 মহামাছ্লি. — Gs om. 28^{cd} . — d) Śi হাটো; Ks Di Gs হাটো. Ñ2.8 B (B2 missing) D (except Ds) प्रंतप: (for ছিলা). — After 28, K2 (marg. sec. m.).4 Ñ2.8 V1 B (B2 missing) D ins.:

438* स प्राप्य यज्ञायतनं वरिष्ठं द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः । तुष्टाव राजानमनन्तकीर्तिः मृत्विक्सदस्यांश्च तथैव चाप्तिम् ॥

[a) K4 B4.5 Da1 D5 संप्रा. — b) K2 मुनिसादा संप्रविशक्षिरद्ध:.]

Colophon om. in Gs. — Sub-parvan: All MSS. (except Ko.1.3 Dn T2; Gs om.) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — Adhy. name: Ko.1 आस्तीकमोदनं; Ks Dn D1 सर्पसंत्रं, Ñ1.2 V1 सर्पसंत्रे आस्तीकागमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 63; Ks (sup. lin. sec. m.) T 46; B1 Dns 53; Ds.4 (marg.) 52; Ds in words 19, in figures 54; G M 36 (G2 38; Gs. s M2 37; Gs om.). — S'loka no.: Da1 31; Dn 30. — Aggregate s'loka no.: Dn2 2071.

50

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). Si S om. उदाख. Dar Dr om. आस्तीक उ°. — °) Here and in the foll. st. up to 7, Si Ko.4 Ni.8 Cd आरताब (for 'ताइब). — After 1, D4 marg. sec. m. ins. a st. given in App. I (No. 29); cf. v. l. 5.

2 K1 missing. Die Ga.s Mis om. 2; Ks Ts reads it after 7, while in Ms it is ins. int. lin.

40

आस्तीक उवाच ।
सोमस यज्ञो वरुणस यज्ञः
प्रजापतेर्यज्ञ आसीत्प्रयागे ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्रय
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ १
शक्तस्य यज्ञः शतसंख्य उक्तस्तथापरस्तुल्यसंख्यः शतं वे ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्रय
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ २
यमस्य यज्ञो हरिमेधसश्र
यथा यज्ञोऽयं तव भारताग्रय
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ३
गयस्य यज्ञः शश्विनदोश्र ग्रज्ञो

— ") Ds G1.2 -युक्त:; G3 -युक्त: (for उक्त:). T1 शशि-विंदोश्च यज्ञ: (for शत उक्त:). — b) Si Ñ V1 B1.8.4 Da Dn D2-4.7 तथापरं; Ds T Gs M3 त(T2 य)था पूरो:; G2 यथास्तु पूरो:; Gs यथातथं. Ñ V1 B1.8.4 Da Dn D2 T Gs M2.4 तुल्यसंख्यं; D3.7 शतसंख्यं. K0.2.3 ततो वै; K4 B5 तथेव; D2 श्चतं वै; D3.7 स सत्रं. G1 तथास्संप्रति विद्यते हि। =दाश्शतं व (sic).

3 Ki missing. Dai Ds Gi Mi. 5 om. 3. T reads 3 after 6. Ds. 6. 7 (om. 4°) Gi. 5 Ms transp. 3 and 4. — °) G2 धर्मस्य (for यम'). K2 marg. sec. m. 'मेधयज्ञः; K3 हरिश्चंदश्च यज्ञः; M3 'मेधस्य यज्ञः. — b) Bi. 8. 4 Di G (Gi om.) तथा (for यथा). T Ms transp. यथा and यज्ञो. Ñi Bi.s 'ransp. यज्ञः and राज्ञः. Ñs यज्ञः (for रा'). K3 यज्ञस्तथा दाशरथेन्पस्य.

4 K1 missing. D2 T1 om. 1. D3.6.7 (om. 4°) G4.5 M3 transp. 3 and 4; K0 M1.5 transp. 4 and 5. K5 reads 7 before 4. — °) G1 नलस्य (for गय°). \$1 G2-4 राशि°; K3 शिक्षुबिंदुक्ष; G6 रात° (cf. v. l. 1. 1. 168). K2.8 T2 G2.4.5 M1.5 यज्ञी (for रा°). — °) K0.3.4 T2 यज्ञी सथा; M तथा (M1.5 यथा) यज्ञी. D3 वरुणस्य (for वेश्न°).

5 K1 missing. Ds. 6 om. 5. D2 reads 5 after 7.

यज्ञस्तथा वैश्रवणस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताय्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ४
नगस्य यज्ञस्त्वजमीढस्य चासीद्यथा यज्ञो दाग्ररथेश्व राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताय्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ५
यज्ञः श्रुतो नो दिवि देवसूनोर्युधिष्ठरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताय्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ६
कृष्णस्य यज्ञः सत्यवत्याः सुतस्य
स्वयं च कर्म प्रचकार यत्र ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताय्य

C. 1. 2103 B. 1. 55. K. 1. 55.

Ko M1.5 transp. 4 and 5; K2 transp. 5 and 6. — a) T G3 नहुपस्य; G2 तु नलस्य. T G1.2.4.5 M1.3.5 यज्ञ:; G6 M2.4 राज्ञ: (for चासीत्). — b) Ś1 Ñ1.3 V1 B3.5 Da D2.3.7 G3.6 M तथा; G1.2 भनस्य (for यथा). K3 transp. यथा and यज्ञो. K3 रंतिदेवस्य (for दाज्ञ°). G (except G2.6) यज्ञ: (for रा°). A st. given in App. I (No. 29) is ins. in D5 T2 G6 after 5, and in D4 marg. sec. m. after 1.

6 Kı missing. Śı Dı Gı om. 6. Kı transp. 5 and 6. — ") Ge यज्ञस्तुतो. Bs Da Ds. 4. 6. र मे; Ds T Go यो; M [S]यं (for नो). Bı m. 3. 5 Da Ds. 4. 6. र भुवि (for दि°). Kı देवयाने; Ñऽ Tı "यानो; Dı "योनेर; Tı "योनो; G (except Gs; Gı om.) M देवेषु राज्ञो (Gऽ चैव; Mı. 6 राज्ञां; Ms राजन्). Ñı. 2 Vı Dn दिवि देवस्य स्नो: (for नो दिवि देवस्ताः). Ko. 3. 4 यज्ञो यथा शंतनोदेवयानो (K4 "नो: पार्थिवस्य). — ") Gı. 4. 5 यु(Gı यो)धिष्ठिरो हरिश्चंद्रस्य यज्ञः. — ") Gı. 5 नळस्य यज्ञस्तव भा". — After 6, T reads 3; while Dı ins. a st. given in App. I (No. 30). 7 Kı missing. Dı om. 7. — ") Bı सा: B3-5 Gs

7 K1 missing. D1 om. 7. — b) B1 स; B3-5 G5 स्त-(for स्त). G1 यज्ञ: स्तयं स्त प्रकर्म (for स्तयं च कर्म प्र-). G2-5 M1.5 यथा यज्ञो (M1.5 यज्ञोयं) भारतस्य ययाते:;

C. 1. 2108 B. 1. 55. 7 K. 1. 55. 7 पारिक्षित खित नोऽस्तु प्रियेम्यः ॥ ७
इमे हि ते ध्र्येद्वताशवर्चसः
समासते वृत्रहणः ऋतुं यथा ।
नैषां ज्ञानं विद्यते ज्ञातुमद्य
दत्तं येम्यो न प्रणश्येत्कथंचित् ॥ ८
ऋत्विक्समो नास्ति लोकेषु चैव
द्वेपायनेनेति विनिश्चितं मे ।
एतस्य शिष्या हि क्षितिं चरन्ति
सर्वर्तिंजः कर्मसु खेषु दक्षाः ॥ ९
विभावसुश्चित्रभानुर्महात्मा
हिरण्यरेता विश्वभ्रक्कष्णवर्तमा ।

M2-4 यथा ययातेर्भरतस्य राज्ञः.

8 K1 missing. Ds om. 8a and 8d, and reads the first half of the refrain (तथा यज्ञोऽयं etc.) after 8. _ a) N2 V1 B (B2 missing) D = (D3 om.; D7 可) (for fg). Ko.s N V1 B (B2 missing) D (except D1. 5; D8 om.) सूर्यसमानव"; G1 "शनार्चिप:. — ") D8. 6. 7 सभासदः; G2 समावृतो; G8 'हिता. Da.s. र S ऋतौ (G1 कतोर: M2.4 शतकतो) (for कतुं). Ds समासते मंत्रविदः प्रयत्नात. — °) Ñ2 V1 B3 m Da Dn Ds. र ज्ञातं ; B1 m. s-s D2. 4 यही ; D8 T1 ज्ञानात ; D5 अज्ञातं ; G6 ज्ञेयं ; M1. 5 यहां (for जानं). Ms विज्ञातं (for 'द्यते). र्डा जातुमत्र; Ko जातु'; K2.4 जातु नाद्य; Ñ1 D2 T2 G6 M3 ज्ञात"; Ñ2 V1 B6 Da Do जान : Ñe Ti ज्ञानमन्यत; De जातमत्र; De जातु किंचित; De. र ज्ञानमत्र; G2 ज्ञानमन्यं; G4 ज्ञातमन्यत्; G5 ज्ञातुसन्यत्; M1.2.4.6 ज्ञातसस्य. Gs एषां यज्ञा नायते ज्ञानमन्यतः, Arjp नैपां यज्ञे विद्यते ज्ञानमद्य. Cd reads the whole pada exactly as in text! - d) Ds बुन्न; G1 मंदान (for दसं). Ks T G1.2.4.5 चैश्यो; Ñ1 तेश्यो; Ñ8 Gs. 6 M1. 8. 5 चैषां; M2. 4 चैतेश्यो (for येश्यो). Ks Ñ V1 B (Bs missing) D (except Dai; Ds om.) T Gs.6 M1.4.5 कदासित.

9 K1 missing. — ") Ñ2 B4 Dn2 D4 T1 क्स नी. G1.2 कश्चित् (for चैव). — ") In Ś1 the portion from विनिश्चितं up to 1.51. 2 is lost on the torn lower edge of a fol. (37). B8.4 च निश्चितं. — ") T1 G2-6 अथास्य. K8 Ñ1.8 M हि (K8 -य) महीं चरंति; K4 D8.6.7 T1 G2-5 श्चितिमाच"; B1 (m as in text).8 D2 सुवनं च"; D8 श्चमावंतश्च; T2 G1 ऋतुमाच"; G6 श्चितिमासते ते. — ") Ñ8 B1.4 सर्वद्विज: (Ñ8 जै:); D2 साध्यिकः: G5 स ऋतिमां, G6

प्रदक्षिणावर्तशिखः प्रदीप्तो
हव्यं तवेदं हुतभुग्वष्टि देवः ॥ १०
नेह त्वदन्यो विद्यते जीवलोके
समो नृपः पालियता प्रजानाम् ।
धृत्या च ते प्रीतमनाः सदाहं
त्वं वा राजा धर्मराजो यमो वा ॥ ११
शक्तः साक्षाद्वजपाणिर्यथेह
त्राता लोकेऽसिंस्त्वं तथेह प्रजानाम् ।
मतस्त्वं नः पुरुपेन्द्रेह लोके
न च त्वदन्यो गृहपतिरस्ति यहे ॥ १२
खदुाङ्गनाभागदिलीपकल्पो

य ऋत्विज:. K (Kı missing) Ñ1.3 चैव दक्षा; Ñ2 V1 Dn स्वेषु दीक्षा:; D2 वे प्रसिद्धा:; D6.7 कर्ममुखेषु दक्षा:; T2 G2.4.6 य सदक्षा:; Nilp as in text. G3 ज: स्वेषु कर्ममु दीक्षिता:

10 \$1 K1 missing. — *) Ñ1 Dn D1.3 T G4 हुतभुक; Ñ3 विश्वकृत. — *) D8.5 *विति ; G1 *वृत्त (for *वते). K (K1 missing) Ñ3 T G4.5 Cd प्रतीतो; Ñ1 प्रतिष्ठते (for प्रदी *). — ") Ko तदेवं; K2 स्विदं (for तवे *). M5 हुतभुगविक्त नेह (for हुतभुग्विष्ट देवः). Ko अष्टि; K4 योत्ति; B1 ऋष्टि; D2 इष्ट (sic); Cd as in text. D3 T G M1-4 भुनक्ति (om. देवः); D4 भुनक्ति देवः (for वष्टि देवः) Ko देवं; Dn1 D1 Nilp देवान्; D6.1 देव.

11 Si Ki missing. — a) Ds न हि (for नेह). — b)
Ks द्विजानां (for प्र'). — d) Ki Ñi. 2 Bi. 3 m Ds. 4. 5. 3
Gs दे; Bi. 5 Dai च (for दा). Vi Dai Dn Di दहणो;
M (except Mi. 5) राजन्; Nilp राजा (as in text). Dai
स स्वं दरो धर्म. Di राजोपमेय; Ds Mi राजोपमो वा
(Mim as in text).

12 Si Ki missing. — a) Gi. 2 M (except Mi. 5) यथेव; Gs यथेंद्र: — b) Bi om. अस्मिन्. Ko D2.5 S तथेव; Ñi.8 तथा वे. After तथेह, D6.7 ins. त्वं. K2.4 आता नित्य त्वं तथा जीवलोके. K2 repeats 11b in marg. after 12b. — c) Ñi न चास्त्यन्य:; Ñs मतस्त्वन्य:; Vi Bs D8 अतस्त्वं न:; T G2.5.6 M2.4 अतस्त्वं नाथ:; Gi अतस्त्वं न:; G2.4 अथ त्वं नाथ:; M1.5 मम त्वं नाथ:; M8 तत्वं नाथ: (for मतस्त्वं न:). — d) Dn Di भूपति; G2.4.6 M (except Mi.5) नृपतिश्चा(G2.4.5 र)ित. Da D6.7 होके (for यजे). Nil. comments on and explains जजे (which has been adopted in the printed ed. of the vulgate); but Dn read यजे (as in text), which

निधानभूतोऽसि तथा ऋतूनाम् ॥ १५ दम्भोद्भवेनासि समो बलेन रामो यथा शस्त्रविदस्रविच । और्वत्रिताभ्यामसि तुल्यतेजा दुष्प्रेक्षणीयोऽसि भगीरथो वा ॥ १६

सृत उवाच ।

एवं स्तुताः सर्व एव प्रसन्ना

राजा सदस्या ऋत्विजो हव्यवाहः ।

तेषां दृष्टा भावितानीङ्गितानि

प्रोवाच राजा जनमेजयोऽथ ॥ १७

C. 1. 2113 B. 1. 55. 17 K. 1. 55. 17

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५०॥

is a Nilp.

13 Si Ki missing. — ") K2.4 B3 ख्युंग-; Bim क्युंग-; B4.6 क्युंग- K1.4 Ñ Vi B (B2 missing) D T G M1.6 क्युंग- K1.4 Ñ Vi B (B2 missing) D T G M1.6 क्युंग- D2 क्यां ; D5 as in text); K3 राम- — ") Ñ Vi B1.8.4 D (except Dai D2.3.6) T G8-6 M1.6 प्रभाव ; Cd as in text. — D5 om. 13°-14°. — ") B3 T G8 M1.6 मानतेजो. — ") K0.3 M2-4 आजसे; K2 ते; Ñ Vi B (B2 missing) D राजसि (D1.2 राजसु; D5 om.); G3 M1.5 की. K2 सुवत त्वं; S सुवतत्वे.

14 Si Ki missing. Ds om. 14° (cf. v. l. 13).

— °) K² वास्मीकिवृत्ते; M1.5° कि(M5° क) वस्तं. Ti G5
सुभृतं; G3 सुभृशं; M1 सुभृतो; M5 सुभृता. K0.2 G5.6
च; K8.1 Ñ8 T² G1.4 स्व:; V1 तु; G3 सा (for सु-). Ñ1.2
B (B2 missing) D (D5 om.) Ti स्व(B1 Dn3 Ti सु) विचिं;
M1.5 सुधेर्ये. — °) D8.6.7 T G3 निभृतश्च को°; G1.2
निभृतस्वकोप: (G1° पं); Cd as in text. M1.5 वसिष्टवहुद्वते हि कोप:. — °) Dn D1.6.7 इंद्रस्वसमं. Da1
मतं ते; D5 समं ते; Ti महाद्युते.

15 \$1 K1 missing. — ") M1.5 om. 15". T G1 धर्मी (for यमो). — ") Ks G (except G2.8) M श्रियो (M1 श्रेयो-). Ks निवासो हि; G1.5 निकेतोसि; G2 सोपि. Dns T G1.5 M तथा; G3 धर्म (for यथा). — ") Ks निवासभूमिहिं. K1 Ds.4.6 T1 G1.8 यथा. Ñ3 M1 व्रतानां; G8 व्रती°; M1.2 (inf. lin.).3.5 प्रजा".

16 Si Ki missing. — a) S (except Ti) इं(Gi हिं; Gs सं) भोजवेन. Ks Ti G (except Gi) अपि (for असि). — b) Ki बेदबिद ; Ks. i Ñ Vi Bi. i. 5 Da Dn Di. i Mis. s शास्त्रविद . Ds शस्त्रवरोन तुल्य:. — b) Ki अग्नि-

त्रयीभ्याम्; D_3 G2.3.6 और्वात्रिजाभ्याम्; T G6 M हिनम्(T_2 G6 ° कम-; $M_{1.2.4.5}$ ° द्वि)हुमाभ्याम्; G_1 रिश्मद्विमाभ्याम्; G_3 हिमिध्रुवाभ्याम्; C_4 और्वत्रेता (probably a corruption of text reading). — A0 $M_{1.2}$ V1 $M_{1.2}$ $M_{1.2}$ $M_{1.3}$ $M_{1.4}$ M_{1

439* तुल्योऽसि तेनैव महात्मना वा गङ्गा देवी मानयामास यो वै।

Bs ins. after 16: गंधां दिवशानयमोस यो वै (sic); of. 439*.

17 Śi Ki missing. Ks. 4 Ñ Vi Bi Ds. 5 Gs om. सूत उ°. Ko Bi Dn Di सौतिरु°; S (Gs om.) सूत:. — °) K (Ki missing) Ñi Ds Gi. 5 Ms सत्विजो. Bi. 5 Da Ds Gs. 8 वाहा:. — °) Ko नेपां; Ks ए°. Ñs Vi B (Bi in marg.; Bs missing) D (except Dn) Nilp भार (Bi "व)तस्विगि"; Arjp as in Bi. — d) Ko. 2.4 असी; Ñi Gi. 8 Mi. 3.5 यथा (for अथ).

Colophon om. in Da. Śi Ki missing. — Sub-parvan: Ko. 2.4 Ñ Vi B (B2 missing) D (Da om.) S आसीक (v. !. आसिक, असीक); to it Ñ Vi add सर्पसंत्र. — Adhy. name: Ko. 2.4 G3 Mi.s यज्ञस्तुति:; K3 आसीकवावयं; Ñi.2 Vi आसीककृतराजस्त्र:; G4 आसीकस्तुति:. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 (sup. lin. sec. m.) T 47; Ñi.2 Vi 55; Bi Dns 54: Ds. 4 (marg.) 53; Ds 20; G M 37 (G2 39; G2.5 M3 38). — S'loka no.: Dai 16; Dn 17. — Aggregate s'loka no.; Dn2 2088.

C. 1. 2114 B. 1. 56. 1 K. 1. 56. 1

जनमेजय उवाच ।

वालो वाक्यं स्थिवर इव प्रभाषते

नायं बालः स्थिवरोऽयं मतो मे ।

इच्छाम्यहं वरमसे प्रदातुं

तन्मे विप्रा वितरध्वं समेताः ॥ १

सदस्या ऊचुः ।

वालोऽपि विप्रो मान्य एवेह राज्ञां

यथाविद्वान्यश्च विद्वान्यथावत् ।

सर्वान्कामांस्त्वत्त एपोऽहतेऽद्य

यथा च नस्तक्षक एति शीघ्रम् ॥ २

स्तृत उवाच ।

व्याहर्तुकामे वरदे नृपे द्विजं

वरं वृणीष्वेति ततोऽभ्यवाच ।

51

1 This adhy, is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). — In Ś1, 1 and 2 are lost on the missing upper half of a fol. (cf. v. l. 1. 50. 9). S om. उवाच. — ") Ñ1 B5 Dn D1.8.4.6.7 बालोप्ययं; Ñ2 V1 बालोपि वाक्यं; B4 (m as in text) Da बालो द्ययं. K3 एव; G3 न्ह्पं (for ह्व). Dn D1.7 इवावभाषते (D7 भाषे); D3 चद्वभाषते. — ") M1.5 बुध्वा (for विप्रा). T संवद् ; G1.6 M8 (inf. lin.) प्रवद् ; M2 प्रवद्स्तं (for वित्त). Ñ2 B (B2 missing) D संवि (B3 m. 5 संव; Da D3.6.7 विव) द्यंव यथावत् (D5 समेता: as in text).

2 Ś1 K1 missing. — Do S सदस्या: (Ge सभासद:; M4 broken). — a) G1.6 M1.2.5 om. 5िए. B (B2 missing) D (except Dn D1.5) Gs राज्ञी; T1 G6 M राज्ञा (M5 यज्ञ:); G2.4.5 जन्. — b) K8 विद्वांस्तर्थेव. Ñ1.2 V1 (all marg. as in text) D (except D2.5) विद्वान्यों वे (Da यक्ष विद्वान्) स पुनर्वे यथा. — After 2ab, D3.4 (marg. sec. m.) G (except G8) ins.:

440* प्रसादयैनं त्वमतो नरेन्द्र

द्विजातिवर्यं सकलार्थसिद्धये।

- ') Ki पुकी'; Ñ2 Dn Di S पुषा'; Ds होपी' (for

48

होता वाक्यं नातिहृष्टान्तरात्मा
कर्मण्यसिस्तक्षको नैति तावत् ॥ ३
जनमेजय उवाच ।
यथा चेदं कर्म समाप्यते मे
यथा च नस्तक्षक एति शीघ्रम् ।
तथा भवन्तः प्रयतन्तु सर्वे
परं शक्त्या स हि मे विद्विषाणः ॥ ४
ऋत्विज ऊचुः ।
यथा शास्त्राणि नः प्राहुर्यथा शंसित पावकः ।
इन्द्रस्य भवने राजंस्तक्षको भयपीडितः ॥ ५
सूत उवाच ।
यथा स्रतो लोहिताक्षो महात्मा
पौराणिको वेदितवान्प्रस्तात ।

प्यो°). — d)=46. Ds स्व; Ds ह; G1 स (for च).

3 \$1 resumes. K1 missing. D1 om. 3. — \$1 8 (G1.8 om.) सूत:; K0.8.4 Ñ1.2 V1 Dn सौतिह°. — M2 reads this st. int. lin. (cf. v. l. 4). — ") D5 नृपेंद्रे (for नृपे द्विजं). Ds T2 G2.4.5 कामो वरदो नृपो द्विजं. G8 corrupt. — ") \$1 *म्युवाच ह. — ") K8 M2-4 वाचं; T G2.6 M1.5 वाचा; G1 तावत; G2 पश्चात; G4.5 अवोचत् (for वाक्यं). — ") K0.2 राजन्; T शीग्रं; G5 यावत् (for तावत्).

4 K1 missing. M2 reads जनसेजय: int. lin. and st. 4 in marg. (cf. v. l. 3). Ś1 Ds. 6 S om. उवाच. — b)=2d. Ñ2 V1 B1.3.4 D च वे (Dns चैव; D2 चैवं) (for च न:). B5 om. न:. G1.2 एतु (for एति). — b) Ś1 sup. lin. संविद्धं[तु] (for प्रयतन्तु). — d) K8 यथाशक्तया. Nilp दिद्विषाण:.

5 K1 missing. Ś1 De S ऋत्विज:; Da ऋषिर्वाच.
— a) Ñ V1 Da1 Dn1.n2 Ds.4.7 T1 श्रुखाणि; Nilp as in text. — b) Ś1 यथा शंसंति पाषका:; S निमित्तानि तथैव च. — After 5, Das T2 G (except Gas) ins.:

441* आसे विषधरो नागो निहन्ता जनकस्य ते।

6 All MSS. (KI missing) except T Gs om. सूत इ'; T Gs om. इ' (of. v. l. 7, 8). — a) Ks S (except G1.6) तथा. Da.e. transp. यथा and सूतो. Ks m स राजानं प्राह पृष्टस्तदानीं
यथाहुर्विप्रास्तद्वदेतसृदेव ॥ ६
पुराणमागम्य ततो ब्रवीम्यहं
दत्तं तसौ वरिमन्द्रेण राजन् ।
वसेह त्वं मत्सकाशे सुगुप्तो
न पावकस्त्वां प्रदहिष्यतीति ॥ ७
एतच्छुत्वा दीक्षितस्तप्यमान
आस्ते होतारं चोदयन्कर्मकाले ।
होता च यत्तः स जुहाव मन्नैरथो हन्द्रः स्वयमेवाजगाम ॥ ८

सूत्रधारो (for लोहिं). — b) Da Ds. 4.0.7 G1.3 चोदितं (for चेदितं). — Before 6°d, Ko Ds (marg.) ins. लोहिताक्ष उवाच; M2.4 सूत:. — °) Ko. 8.4 B1.5 G1.4-6 M1 हृष्टु:; T2 विं; G2 ह् ° (for पृष्टु:). K3 तथा चे (for तदानीं). — d) Ś1 देवा: (for विमा:). Ś1 K3.4 D2 M (except M1.5) तहदेवं; Ko Ds तत्तदेवं; K2 तत्त(m ° ह्)देतत्. D1 नृपंद्र:; T G2.8 M2-4 नरंद्र; G1.6 नरंद्र:; M1.5 नरंद्रं.

7 K1 missing. K8 om. 7° and 7°. Before 7°, G1-8.6 M1.6 ins. सूत: (cf. v. l. 6, 8). — °) G8 corrupt. M2.4 ततोहमुक्तवान्. — °) M1.6 सखे ह (for बसेह). D5° शे ह गुप्तो; G1° शेतिगु°. — °) Š1 K0.2.4 D2 प्रतिध्वयतीति.

8 K1 missing. Before 8, K4 ins. सोतिरु, D2.5 स्त उ, S (except T2 M1.5) स्त: (cf. v. l. 6, 7).
— °) K2 आसीद्; Gs तं (for आस्त). K (K1 missing)
D5 नोद. — After 8^{ab}, D4 (marg.) G (except Gs.6) ins.:

442* इन्द्रेण साधै तक्षकं पातयध्वं विभावसोनं तु सुच्येत नागः।

— °) Ko यत्र प्र-; Ks यत्नात्सु-; Ks यत्तः प्र-; Ñ1.2 V1 यत्तोस्या-; B (B2 missing) D य(Bs म)त्तोस्य (D6 सॅद्रः सु-); G2 यत्तस्य-; Gs. 5 यत्तः सु-. After जुहाव, Dn2 D5 ins. अथ. र्रंग होता च मंत्रेराजुहाव यवतो; Ñ3 होता प्रमत्तः प्रजुहाव मंत्रेर्. — d) र्रंग अथ पृथा(sup. lin. दा)कुः (sic); Ko G8 M1.8.5 अथात्रंद्रः; K2 अथं चेंद्रः; K3 ततस्तिद्रः; K4 B (B2 missing) Da Dn1. n2 D2-4.6.7 T2 G1-6 अथा(B8.4 T2 यथा; Dn2 अथो)मरेंद्रः; Ñ1.2 V1 Dn3 D1.5 G2 अथो (G2 यथा) महेंद्रः; Ñ8 G1 यथा त्विद्रः; T1 यथा चेंद्रः; M2.4 अथ त्विद्रः, Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D om.

विमानमारुह्य महानुभावः
संवेदिवैः परिसंस्तूयमानः ।
बलाहकैश्राप्यनुगम्यमानो
विद्याधररप्सरसां गणैश्र ॥ ९
तस्योत्तरीये निहितः स नागो
भयोद्धिगः शर्म नैवाभ्यगच्छत् ।
ततो राजा मन्नविदोऽन्नवीत्पुनः
कुद्धो वाक्यं तक्षकस्यान्तमिच्छन् ॥ १०
इन्द्रस्य भवने विप्रा यदि नागः स तक्षकः ।
तमिन्द्रेणैव सहितं पातयध्वं विभावसौ ॥ ११

C. 1. 2125 B. 1. 50. 11 K. 1. 50. 12

एव. — After 8, Ds.4 (marg.) T G ins.:

443* आयातु चेन्द्रोऽपि सतक्षकः पतेद्विभावसौ नागराजेन तूर्णम् ।

जम्भस्य हन्तेति जुहाव होता

तदाजगामाहिदत्ताभयः प्रभुः ॥

9 K1 missing. — ") S1 यथानुभाव:; D+ तदैव देव:; M1.5 महाप्र°. G8 गंधविसिद्धाप्सरसां गणेश्च (cf. d). — b) K0.2.4 संपरिस्तू°; K8 Ñ8 G1 M (except M1.5) परित: स्त्°; T स्त्यमान: समंतात्. — ") Ñ1.3 "श्चाप्यपगीय"; T1 "श्चानुविगम्य". — In S1 the portion from प्यनुग up to च in 1.53. 27 is lost on the missing upper half of a fol. (39). — d) B1 ins. च after "धरै:. — After 9, G2.4.5 ins.:

441* नागस्य नाशो मम चैव नाशो भविष्यतीस्येव विचिन्त्यमानः।

10 Si Ki missing. — ") T2 ततोत्तरीये. G4.8 पिहित:. — ") T2 दानश्चेवा"; G4 द्वानकेश्चेवा". — G1 om. 10°d. — ") G3 मंत्रविद्खवित्युन:. — ") S (G1 om.) तदा (for वाक्यं).

11 Si Ki missing. Before 11, Ñ Vi B (Ba missing) Da Du Di.2.4.5.7 ins. जनमेजय उ; Ds.6 Ti G2.6 M (except Mi.5) जनमेजय:. — ab) Ta G2.4-6 transp. विश्वा: and नाग:. Gs पश्चग: स नु सक्षक:. — c) Gs तं तु तेनैच सहितं. — After 11, Ds.4 (marg.).6 T G (except Gs) ins.:

445* न त्यजेघदि तं चेन्द्रः स नागं तक्षकं तथा।
K4 Da Dn D1.2.5 M (except M1.5) ins. after 11:
D3.4 (in text).6 T G (except G3), after 445*:

446* सूत उवाच। जनमेजयेन राज्ञा तु चोदितस्तक्षकं प्रति। C. 1. 2182 B. 1. 50, 18 K. 1. 50, 17

श्रातेवज केचुः ।
अयमायाति वै तूर्ण तक्षकस्ते वशं नृप ।
श्रूयतेऽस्य महानादो रुवतो भैरवं भयात् ॥ १२
नृनं ग्रुक्तो वज्रभृता स नागो
अष्टश्राङ्कान्मश्रविस्रस्तकायः ।
घूर्णश्राकाशे नष्टसंज्ञोऽभ्युपैति
तीवानिःश्रासानिःश्वसन्पन्नगेन्द्रः ॥ १३
वर्तते तव राजेन्द्र कर्मैतद्विधिवत्प्रभो ।
असे त द्विजग्रख्याय वरं त्वं दातमहस्ति ॥ १४

होता जुहाव तम्रस्थं तक्षकं पद्मगं तथा।
हूयमाने तथा चैव तक्षकः सपुरंदरः।
आकाशे ददशे चैव क्षणेन व्यथितस्तदा।
पुरंदरस्तु तं यशं दृष्ट्वीरुभयमाविशत्। [5]
हित्वा तु तक्षकं त्रसः स्वमेव भवनं ययो।
इन्द्रे गते तु नागेन्द्रसक्षको भयमोहितः।
मञ्जशक्त्या पावकार्चिःसमीपमवशो गतः।

[(L. 3) G1. 2. 4. 5 तसिन् (for चैव). — (L. 4) D5 T G1. 2. 4-6 M2-4 तत्र (for चैव). — (L. 5) Da D5. 6 T G1. 6 दृष्ट्वा तु; G2. 4. 5 दृष्ट्वान्; M2-4 दृष्ट्वा स. — (L. 6) D2. 5 T1 शक्:; G1. 2. 4-6 M2-4 नागं (for त्रस्तः). M2-4 देवेंद्रो दिवमा(M3 दिखेंद्रो थयी. — (L. 7) Dn D1 M3 राजेंद्र (for नागेन्द्रस्). — (L. 8) T G1. 2. 4-6 M2-4 तु सप्तार्चिः(T2 M2.3 °चेंः)स°. D5 T G1. 2. 4-6 M2-4 भवशोगमत्.]

— D4 (marg.).e T G (except Gs) Ms cont.:
447* तं दृष्टा ऋत्विजस्तत्र वचनं चेदमञ्जवन्।

12 N (Ś1 K1 B2 missing) G8 M1.5 transp. 12-13 and 14-15, inserting (a second) ऋत्विज ऊच्च: bet ween the transposed pairs. — T1 om. from 12° up to तीजान in 13°. — G1.2.4-6 M2 om. ऋत्विज ऊ; D6 T2 G3 M1.5 om. ऊच्च:. — °) Ñ V1 B (B2 missing) D T2 G8 तृणें स; G1.2.4.6 ते तृणें; M1.5 नस्तू°. — °) G (except G2.6) तु (for ते). G (except G3) M (except M1.5) वशं ततः. — °) M1.5 सहाद्ध्छद्ये. — °) Ñ V1 B (B2 missing) D नद्तो (D2 °दंतो; D5 °द्न्वे); G6 कुवेतो. K3 भैरवान रवान (anuprāsa!). Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D G6 रवं (D2 स्वनं); G (except G3.6) M (except M1.5) महत् (for भयात्).

13 Si Ki missing. Ti om. up to तीज्ञान् (cf. v. l. 12). — b) Kam शृष्ट; Ta Ga.s ततः (for अष्टः).

जनमेजय उवाच ।

वालाभिरूपस तवाप्रमेय

वरं प्रयच्छामि यथानुरूपम् ।

वृणीष्व यत्तेऽभिमतं हृदि स्थितं

तत्ते प्रदास्याम्यपि चेददेयम् ॥ १५

सूत उवाच ।

पतिष्यमाणे नागेन्द्रे तक्षके जातवेदिस ।

इदमन्तरमित्येवं तदास्तीकोऽभ्यचोदयत् ॥ १६
वरं ददासि चेन्मद्धं वृणोमि जनमेजय ।

Ks corrupt (m चाकाशान् and वेगान्); Ñ V1 Bs-5 D नाकान् (D2 राजन्; D5 स्वर्गान्); T2 Gs.6 अस्त:; G1.2.4.6 खांगान्; M2-4 चायं (for चाक्कान्). Gs मंत्रगृहीत ; G6 विश्वस्तगात्रः. — °) Ko.2.4 घशम्; M1.5 त्र्णमेव (for नष्टसंज्ञः). K8 संघूर्णमानो हि तथा ह्यपैति; T2 G M2-4 आ(G2 M3 अ)घूर्णमानो हि (G2 M8 पि) समस्यु . — d) T2 G8 M (oxcept Ms) तीवं. K8 तीवोच्छ्वासान्.

14 \$1 K1 missing. For sequence of. v. l. 12.

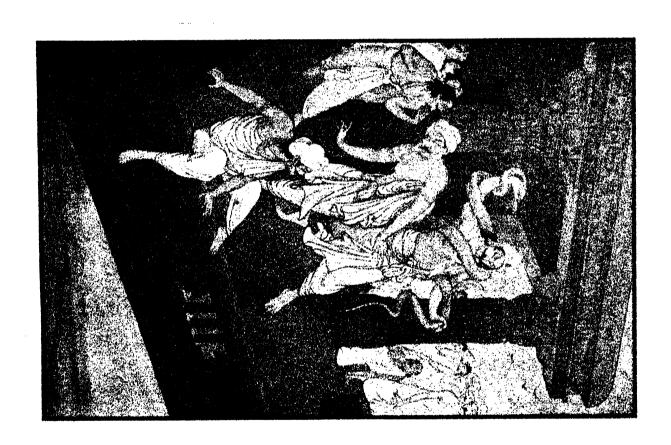
- °) B1 D5 रवं; B5 Dn1 D1.7 T M (except M3) तद;
G (except G5) च (for तु). - °) B1 D5 T1 तं (for रवं). K0.2.4 D3.6.7 transp. रवं and दातं.

15 Si Ki missing. Giom. 15%-16%. Ko. 2.4 Ñi.3 राजोवाच; Ds. 6 Ti जनमेजय:; T2 G (Giom.) M (Mi.som.) राजा. — ") Ks T G2.5.6 M "रूपाय; Ñs पमाय. Ko. 2.4 मनस्विनोस्य; Ñs. 3 Vi Bi Ds T2 तवा(Bi व)प्रमेयं. — ") Ñs D2.8 T Gs M (except Ms) तवा(Ds तथा) तुं; Bi "भिरूपं; G4.5 तथा(Gs वा)प्रमेयं (cf. "). — "). Ko. 2 यत्ते हि वरं; Dai G2.3 मत्तिभि . Ks Ñ Vi Bi. 4.5 Da D3.6.7 Gs Mi हृदिस्थं.

16 \$1 K1 missing. G1 om. 16° (of. v. l. 15).. Ko.s.4 Ñ1.2 V1 Dn D1 सौतिए; De S (T1 G1 Ms om.) स्त:. — °) K2 Ñs वेदसं. — °) Ds.s.1 एतदंतर °. K3 Ds S ल्येब (Gs ल्येतद्). — द) K (K1 missing) नोदयत; B4 वेदयत; T G1.2.4-6 भाषत. G8 असीको अभ्यभाषत; M1.5 तमसीकोभ्यभाषत.

17 Si Ki missing. Before 17, Ko. 4 Ña. 2 B (Ba missing) Da Dn Di-s. 7 ins. आसीक उ°; De T G (except Gi) आसीक:. — °) Gs विरमत्वेव. — d) Ka नृत्ते जातवेदसं; Ks न व दशुर्श्जंगमा:.

18 Si Ki missing. Before 18, Ka ins. सातिक; Bs स्त उ; S (except Gl.s) स्त: (cf. v. l. 17).

सत्रं ते विरमत्वेतन्न पतेयुरिहोरगाः ॥ १७
एवयुक्तस्ततो राजा न्नसन्पारिक्षितस्तदा ।
नातिहृष्टमना वाक्यमास्तीकमिदमन्नत्रीत् ॥ १८
सुवर्ण रजतं गाश्च यचान्यन्मन्यसे विभो ।
तत्ते दद्यां वरं वित्र न निवर्तत्क्रतुर्मम ॥ १९
आस्तीक उवाच ।
सुवर्ण रजतं गाश्च न त्वां राजन्वृणोम्यहम् ।
सत्रं ते विरमत्वेतत्स्वस्ति मात्र इत्स्य नः ॥ २०

सूत उवाच

आस्तीकेनंवग्रुक्तस्तु राजा पारिश्चितस्तदा । पुनः पुनरुवाचेदमास्तीकं वदतां वरम् ॥ २१ अन्यं वरय भद्रं ते वरं द्विजवरोत्तम । अयाचत न चाप्यन्यं वरं स भृगुनन्दन ॥ २२ ततो वेदविदस्तत्र सदस्याः सर्व एव तम् । राजानम्त्रुः सहिता लभतां ब्राह्मणो वरम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपञ्चादात्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

शीनक उवाच । ये सपीः सर्पसत्रेऽसिन्पतिता हव्यवाहने । तेषां नामानि सर्वेषां श्रोतमिच्छामि सत्तज ॥ १

— ") Vi Bi, s D (except D2.4) T G Mi, s तदा (for ततो). Vi Dn Di तेन (for राजा). M (except Mi.s) transp. राजा and झझन् (in b). Ka स राजेंद्रों (for ततो रा°). — b) Dn Di तु स: (for तदा). — b) Ko.2.4 विश्वम्; Ñ2 Vi B D चेद्रम् (for वाक्यम्). — d) Ko.2.4 Ñ2 Vi B D Mi.s वाक्यम्; K3 पुनर्; Ñi.s विश्वम् (for इदम्).

19 Si Ki missing. Before 19, Bains, राजीवाच; T2 M (except Mi.s) राजा. — ") = 20". — ") D2 घनं यन्. S (except G2) "से द्विज. — ") G1 विप्रवर्ध (for वरं वि"). G2 वह्यन्; M (except Mi.s) विद्वन् (for विप्र). — ") D3 G4.s न निवर्ते:. D3 T2 G3 ऋतं.

20 Si Ki missing. — S अस्तीक:. — ")=19". — ") S (mostly) ह्वा. — ") N2 Vi Ds S (except M2-1) सातु: कु". N8 स्वस्ति नोस्तु कुरुस्य च.

21 Si Ki missing. Ko.s.4 Ñi.2 Vi Bi Da Di सीतिह°; S (Ti om.) सूत:. — b) A few MSS. पारिष्टि° (cf. v. l. l. l. 8; 36. 8 etc.). — d) The MSS. vary at random between प्र: and प्रं; K as in text.

22 Si Ki missing. Before 22, Ba ins. राजीवाच; Ti Gi.s राजा. — a) Ñi Gi.s अन्यद्. — Before 22^{ed}, Ba ins. सातिर. — b) Da Ti Gi-s ° त्यन्यत्. Ti Gi.s.o M (except Mi.s) नायाचदयमध्यन्यं (Gi.s ° न्यत्).

23 Si Ki missing. — ") Ñi. 2 Vi Bi. 4. 5 D तात (Dai Ds as in text; D2 तावत्); Bim. 3 ते च; T G

42

सूत उचाच । सहस्राणि वहून्यस्मिन्प्रयुतान्यर्बुदानि च । न शक्यं परिसंख्यातुं बहुत्वाहेद्वित्तम् ॥ २

C. 1. 25/3 B. 1. 57, 2 K. 1. 57, 2

(except G1) तस्य (for तन्न). — *) G2 corrupt. Ds T G2.4-6 M1.5 ते; G1 च (for तम्). — *) G1.2 सचिवा (for सिंह*). — *) K0.2.4 transp. उस* and ब्राह्म*. — After 23, D4 marg. sec. m. ins..

44.5 श्रुत्वा तत्तृपतिर्याक्यं ददी तसी वरं तदा। सर्वेषां पश्यतां तत्र पूर्णकामो हिजोऽभवत्।

Colophon. K1 missing. — Sub-parvan: K0,2,4 Ñ V1 B1,5 D (except Dns) S (except T2) आस्त्रीक (v.l. आस्तिक, अस्तिक). — Adhy. name: K0,2 वरप्रार्थनं; K2,4 B3,4 Da2 D2,4 वरप्रदानं; Ñ1,2 V1 Dn1,n2 D1 आस्तिकवरप्रदानं. — Adhy. no. (figures, words or both): K3 (snp. lin. sec. m.) T 48; Ñ1,2 V1 56; B1 55; Da1 43; Dn3 55; D3,4 (marg.) 54; D6 21; GM 38 (G2 40; G3,5 M3 39). — Sloka no.: Da1 42; Dn 27.

52

1 Si Ki missing (cf. v. i. 1. 50. 1; 51. 9). S (Gs with prefixed श्री) शीनक:. -- ") Gi सपी: के सपी. -- ") K (Ki missing) तत्वत: (for सृत").

2 Si Ki missing. Ko.s.4 Ni.2 Vi Bi Dn Di.2.6.1 स्मातिरु; S (Gs with prefixed श्री) सूत:. — a) Ko.2.4 अयुतानि; Ks Di हुतानि; Gs अर्बुदानि (for बहुनि). — b)=1. 47. 23°. Ms.s पतितान्य . — b) Ko.2.4 शक्याः. Ms transp. परि- and -सं-. — A) Ni Vi B (B2

C. 1. 2144 B. 1. 57. 3 K. 1. 57. 8 यथास्मृति तु नामानि पन्नगानां निकोध मे । उच्यमानानि मुख्यानां हुतानां जातवेदसि ॥ ३ वासुकेः कुलजांस्तावत्प्राधान्येन निकोध मे । नीलरक्तान्सितान्धोरान्महाकायान्विपोख्वणान् ॥ ४ कोटिको मानसः पूर्णः सहः पँलो हलीसकः । पिच्छिलः कोणपश्चकः कोणवेगः प्रकालनः ॥

missing) D द्विजसत्तम; M (except Mr.s) ब्रह्मवित्त .

3 Si Ki missing. — °) Di 'स्मृति च; Gi.2 'श्रुतं तु; Mi.5 'स्मृतिस्तु. — °) Ki भुजंगानां. — d) Ti पततां; Gi दाधा'; Gi.1.5 हता'; Gi सर्पाणां.

4 Si Ki missing. — ") Ñi.2 Vi B (B2 ;)
D कुलजातांस्तु (Da "अ). — ") Bi M2-4 "रक्तिस"; Da
D2.4.6.7 Mi.5 "रक्तासि". T2 G5.6 नीला रक्ताः सिता घोराः;
G3.4 "रक्तासिता घोराः. — ") T2 G4.6 "कायाः. Ñ5
महायलान्; T2 G4.6 विपोल्वणाः; G2.3.6 M2.3 "द्वणाः.
— After 4, K (Ki missing) D (except D2.3.6-7) ins.:

449* अवशान्मातृवाग्दण्डपीडितान्कृपणान्हृतान्।

At this point the MSS, are all extremely corrupt. The readings adopted for the names of the serponts are in many cases merely tentative stop-gaps.

5 Si Ki missing. — a) Ki Ni.2,3 (sup. lin.) Vi B (Ba missing) D (except Da) कोटिशो (Dan काटिजो). G4 नाम स:; M1.3.5 ता(M3 न)मस:. Ts G2.3.8.6 M2.4 नाम (M2.4 °क-) संपूर्ण:. — b) Ñ1 शह:; Ñ2 V1 B1.4.5 Da Dn D1-4. 8. 7 शल: ; Ñ3 M1. 5 सद: ; B2 गण: (m इयल:) ; M4 सल: (for सह:). K4 सहपौलो; D5 सत्वपालो; T2 G1.6 सदयालो ; G2.4.5 सदवालो ; M2.3 सदयोलो (M3 °ला). Ka पौलो; Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1-4.6.7 M1.4.5 पाटी. K2.4 N V1 B3-5 D (except D3.0) M4 हलीसक:; Ks 'सम:; Bi 'मठ: (m as in text); T2 हरी'; G2 °स्तिक:; G6 भलीढक:; M1. 5 °यक:; M2. 8 हनीलक:. T1 सदयालहेक: खग:; G3 नीलो नीलदय: सख:. — ") Ko.3.1 No Bas Dn Di. 3. 4. 6. 7 Gi Ma Qeo; Vi Heo; Bi. 3 Da पिच्छक:; D2 पिष्टप:; G2.4 प्रखह:; Gs कुणप:; G6 'प:; M3 वि. Ko.2.3 कोपन: ; K4 कोनप: Ñ V1 Dn D1.4 T2 Gs.c की ; Bs कीशल:; Da श्व:; G1.2 M1.5 क:; Gs युलह:; M2-4 "णि". T1 G3-6 हाऋ:; T2 G1.2 M (except M1.5) शंख:. — d) B3-5 D (except D2.5) काल्येग:; G1 का"; G3 केंद्र". Ks प्रवालक:; B3 (m as in text) T1 °काश°; Т2 कारित:; G1 'घाल'; G2-5 M1.5 'लिक:; हिरण्यवाहः शरणः कक्षकः कालदन्तकः ।
एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ ६
तक्षकस्य कुले जातान्त्रवक्ष्यामि निवोध तान् ।
पुच्छण्डको मण्डलकः पिण्डमेत्ता रमेणकः ॥ ७
उच्छिखः सुरसो द्रङ्को बलहेडो विरोहणः ।
शिलीशलकरो मुकः सुकुमारः प्रवेपनः ॥ ८

^{C3} °छितः.

6 Ši Ki missing. — a) Kā Ñā Vi Bā,ā D (except Da) Gi 'ण्यवाहु:. — b) Ko.a.i कक्षणी:; Kā 'प्रण:; Ñī 'प्रक:; Bā Da T Gi.a.i-o तक्ष'; Dni (by corr.) 'क्षकी:; Mi.ā 'ह्थन:; Ma.ā 'ह्थक:. Ko कालवत् (sic); Kā 'वंतक:; Dam 'द्शक:; Ti 'दंडक:. Gā तक्षकणेश्च दंतक:. — Ko (i hapl.) om. 6°-7°. — d)=9°. Ñi.a Ba.t Daa Dn Di 'वाहने. — After 6, Ña Vi B (Ba missing) D ins.:

450* अन्ये च बहवो विप्र तथा वै कुलसंभवाः। प्रदीसाग्नौ हुताः सर्वे घोररूपा महाबलाः।

7 \$1 K1 missing. Ko om. 7° (cf. v. l. 6); G3 M1.5 (hapl.) om. 7-9. — °) B3 कुलात; M (M1.5 om.) कुलं. K2 T G4-6 ताचत; K3 Ñ5 तात (for जातान्). — °) M (M1.5 om.) °ध तत्. — °) K (K1 missing) Ñ1 पुच्छंडलो; Ñ2 B (B2 missing) Da Dn D1.3.4.6.7 °च्छांड°; V1°च्छोड°; D5°च्छादको; T प्रच्छंद°; G1° शंडिलो; M2 पि°; M3 विच्छंडि°. T2 G4.5 मंगलकः; G1.6 M (M1.5 om.) °लिकः. G2 पुच्छको मंगलो नागः. — °) Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1.3-7 पिंडसेका; T1 विका; G1 °गोसा; G4.5 पंडमेका. K0 पिंडस: कार°; K2 पंडार: कर°; K3 पिंडारुखार°; K4 पांडुर: कर°. B1 (m as in text) °मेक्षणः; B4 T2 G2.4-6 चमे(Gc °हे)ण(B4 °न)कः; B6 भेलठ°; D5 °मक्षणः; D7 रमा°; T1 हरेण°; G1 रहे°. D2 पिंड: सील्कारमेक्षणः

8 \$1 K1 missing, G3 M1.5 om. 8 (cf. v. l. 7).

— a) B1.4.5 D2.3.6.7 G (G3 om.) 'च्छिक: (D2 'का:);
Da 'त्सिक:. K3 सरसो; Ñ2 V1 B (B2 missing) D
शरभो; G2 शिरसो; G4-6 'रभो. K4 इयंगो; Ñ1.2 V1
B1.3.4m.5 D भं; B2 जं; G1.4-6 रं; G2 M (M1.5 om.)
मृं. Ñ3 उच्छिर: सुतपो दुद्धो; T उच्छिर: सुरभः संघो (T2
रंगो). — b) K2 बलदंडो; Ñ1 B5 Da Da D1.4.7 बिल्यतेजा
(Da 'जो); Ñ2 चिरतेजा; Ñ3 बेहु; V1 चिसभोजो; B1.4
बिल्यतेजा (B4 'जो); B3 बिल्यभंगो; D2 बिल्यभेजो; D3.6
विश्वतेजा; D5 बिल्तेजा; G1 बल्भोथ. Ñ1 बिरोचन:. T1

मद्भरः शशरोमा च सुमना वेगवाहनः। एते तक्षकजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ ९ पारावतः पारियात्रः पाण्डरो हरिणः कृशः । विहंगः शरमो मोदः प्रमोदः संहताङ्गदः ॥ १० ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हब्यवाहनम्। कीरव्यकलजान्नागाव्युण मे द्विजसत्तम ॥ ११

ऐण्डिलः कुण्डलो मुण्डो वेणिस्कन्धः कुमारकः । बाहुकः शृङ्कवेगश्र धृर्तकः पातपातरा ॥ १२ धृतराष्ट्रकुले जाताञ्ज्ञुणु नागान्यथातथम् । कीर्त्यमानान्मया ब्रह्मन्वातवेगान्त्रिपोल्वणान् ॥ १३ शङ्कर्णः पिङ्गलकः कुठारम्खमेचकौ ।

पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहसः शकुनिर्हरिः ॥ १४

फेनपोडाबिरो°; Т2 G+-0 वहामोथ (T2 G6 °था) विरा°; G2 बह्नगोथ विरा°; M (M1.8 om.) बहुमो रवि°. - °) Ko.2.8 $\mathfrak{g}(K_2 \text{ [i]})$ लीस $(K_3 \text{ "स:})$ कनको; K_4 सलीसनकको; N_3 सिलीसलकणो; V_1 शिलीपानकरो; $B_{1.8}$ $D_{2.5}$ शालि (D_5) बाली)शा"; Dar बीली"; Bam बीलबालकरी; Da करी; T1 सञ्चसञ्चगणो ; T2 C4.5 स(G5 ह)ल: सलगणो ; G1.2.6 M (M1.5 om.) सिल: (G1 सल:; G2.6 सिल-) सि (G2 -स्थि; Ge न्था लग (G1.2 क) जो. Ñ2 युक:; D2 B1m शूक:; D5 गढ:. -- d) K2.4 कुमारश्च प्र°.

9 \$1 K1 missing. G3 M1.5 om, 9 (cf. v. l. 7). — a) Bi Di 典表(;; Do 前引; Dr 典都; Gi 3, Gi.s मरग:. Ñ2.3 V1 Dn D1 शिशुरोमा; D1 होमा; T1 शरभो ; T2 शर . — b) T2 G1.2.4.5 सुमहा (G1 हान्). Ѻ B (Be missing) D (except De) सुरोमा च महाहनु:; G_6 समरो वेगवान्हरः. — ') T_1 तक्षकदायादाः. — G_6 and 11b. — After 9, D4 reads 11cd.

10 Si Ki missing. Di.s (hapl.) om. 10a-11b. D4 roads 10 after 12. — ") Ko Dai 📆; B4 (m as in text) पारिभार:; Daz पाराप ; Ms बारा . Ko पार्या ; No Dn 'यात:; V1 B (Ba missing) Das Ds. า ๆ (Das प)रिपा. - b) Ko. 2. 3 Da D2. 5 पांडुरो; B3 G2. 4. 5 "वो. Ks 11601:. - After 1006, K (K1 missing) D2 ins.:

451* सुभोजनः पराशश्च वीर्यवानेकसाहसः।

[K2 प्रासुभ्र:; K1 शुभ्र:; D2 सुश्च. K2.4 पाय(K4 "प)याते (K4 "ने) प(K4 प्र)रो हित:.]

- °) The MSS, vary at random between fage and विष्ठ°. Т॰ विवाह:; С। विभव:; М॰ पिशंग:. K॰.4 गोद:; Na. 8 V1 B1.8.4m Dn D2.4.6.7 T1 मेद:; Ñ2 चेद:; B4.5 मेघ:. - ") K4 प्रमाद:; Ñ1 "माई:; Ñ8 "ह:. Ñ1.8 T1 G1 सह (G1 ° हि)तांगक:; Ñ2 B1.6 Dn Dr °तापन:; V1 B3.4 Das Da. 4. 6 सहतापन:; Ds सहयोग ; Ts सहतांगत:; G3-6 सं(Gs सिं)हताशन:; M1.8 सह .

11 Si Ki missing. Di. 3 om. 11ab (cf. v. l. 10). — a) Ñs Bim Gi "要要 攻击. — b)=9d. Ñi.3 Gi.2

M पतिता (for प्रविष्टा). M1.5 "वाहने. After 11a6, D. reads 13ab. — Ds. 6 om. 11c-12d. — D4 reads 11cd after 9. — °) K3 'जातानां. — व) Ñ2 V1 B1. 8. 5 Da1 Da D1.2-4.7 M2 श्रुणु में त्वं (D3.7 त्वं मे) दिजोत्तम; Da2 श्रुण नामान्यथातथं (cf. 136). — After 11, Ko Dai read (for the first time) 13ed,

12 Si Ki missing. Ds. o om. 12 (cf. v. l. 11). Di reads 12 hefore 10. — ") Ka एंडिर:; Ñi. a एंसिल:; Ñ2 एरंड:; V1 B (B2 missing) D (D5.6 om.) एरक:: S जटिल:. $ilde{N}^{3}$ तुच्छो ; $ext{Vi D}$ ($ext{Ds. 6 om.}$) वेणी ($ext{D2}$ मंडो): S (extept G1.2) 遠記. — ") Ñ V1 B (La missing) D (Ds.com.) T1 बेणी(Ñ3 °ण)स्कंब: (Ñ1 'कंक:); T3 G4,0 ैग्रंघः; G3 वेणीगृधः; G5 वेणीगंघः. — ') Ko.s चक्रकः: Ka वक्त्र"; Ka चंद्र"; Gas चाहु". Ña Va Basa Da D1-4.7 श्रंगवेर:; D1 संग ; T G2.3.6 M1.6 विष्ट:; G1 विष:; \mathbf{G}_1 'चेष्टः; \mathbf{G}_6 'यष्टिः. $\hat{\mathbf{N}}^2$ श्वंगलकश्चेवः — d) \mathbf{K}_2 'पातः पाधरी; Ñ1.2 V1 'याजकी; B1.3 D2 या(D2 घा)तयातनी (Bs 'को); Bi घातधातनो; Bs प्रात'; Da Dn Di.3.4.7 प्रा(Das प्रां; Dr दां)तरां (Das Dn 'रा)तकी; S पो(Ts M1.5 पा)तपोत(M2-4 ° श्र)की. - After 12, K (K1 missing) No. 2 V1 B (B2 missing) D (except D5.6) ins.:

452* कौरव्यकुळजास्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्।

[K (Kı missing) एते कीरब्यजा नागा: (Ko om. नागाः); B (Ba missing) Da Da व्यस्य कुलादेते. Ко om, the latter half.]

- After 12, M ins.:

^{453*} एते कीरब्यजा नागा विभावसुमुखं गताः।

13 Ši Ki missing. Di reads 13^{ab} after 11^{ab}. Ko om. up to श्रुण (in b). — b) V1 Ds G1 राजन (for नागान्). M2.4 om. यथातथं. D1 यथातथा; D4 शतं; G1 'क्रमं. — ') Ks उच्यमा'. Ta Ga.s यथा; Gs अथो (for मया). $G_{1,2,6}$ दं $\mathfrak{q}(G_{0}$ °त)श्चकान्महाकायान्. — d) K_3 M1. 8. 5 "वेगविषो"; G1. 2. 4 M2 "न्विषोद्व"; G3 "वेगविषोद्व". 14 Ši Ki missing. — a) Na Vi B (Ba missing) C. 1. 2157 B. 1. 57. 16 K. 1. 57. 16 आमाहठः कोमठकः श्वसनो मानवो वटः । भैरवो ग्रुण्डवेदाङ्गः पिश्रङ्गश्चोद्रपारगः ॥ १५ ऋपभो वेगवान्नाम पिण्डारकमहाहन् । रक्ताङ्गः सर्वसारङ्गः समृद्धः पाटराक्षसो ॥ १६ वराहको वारणकः सुमित्रश्चित्रवेदिकः । पराश्चरस्तरुणको मणिस्कन्धस्तथारुणिः ॥ १७

Da Dn D1.8-7 पि(D1.8.6 पी)ठरक:; D2 M1.8.5 पिंड(D2 °ज)रक:. — °) Ñ V1 B1m.8.5 Da Dn D1.4 'सेचका; B1.4 D3.5-7 T G M2-4 'सेच(G1 'सेळ)का. M1.5 कुमारमुखसेचका. — ^d) K4 प्रहसि:; Ñ1.2 B (B2 missing) D (except D2) प्र(B4 प्रा)हास:; Ñ3 T2 'सह:; V1 'हर:; G1 'कुनि:; G2 M (except M1.5) प्रध(G2 'ध)स:; G6 'हस्त:. Ñ8 Dn1.n2 D1 दरि:; G1.2 हर:.

15 Si Ki missing. — ") Ki Di आ(Di अ)पो"; Ni. 2 Vi Bi. 3. 6 Da Da Da Ds. 4. 6. 7 MHI° (Ds. 6 "HÌ"); Ña आमांतकः; D2 अमावहः; D6 G1,2 M2 4 अष्टा(D6 "प्र)वकः (M2-4 °क:); T1 अधामक:; T2 G3 आमोर्क: (G8 भ:); G_{1-6} आ(G_{4} अ)मोथक:; $M_{1.5}$ आत्मावा(M_{5} °या)न:. Ka. 1 Di कोह (Di 'q)ठक:; Ka कोणच"; Ñi कोपव"; Ña B1.3.5 Da Dn D2-4.6.7 арт (D2 ар) н"; Ñ3 "रар:; V1 माठरक:; Ds केमिलि°; T1 G3-8 कामवि(G3 °पि)क:; T2 कामित्रिक:; G1.2 M2-4 कोमल"; M1.5 कामसेन:. B4 अमाह: कामठकश्च - b) Ks सुमना; Ki Ñi, 2 D (except Dai D2.5) सुपेणो; T2 G4-6 खनसो (for श्रमनो). K2 नामवो; K३ मनयो; K३ नामचो; \hat{N} ३ हवनो; T२ मास $^{f r}$; G1.2 सानसो. V1 B (B2 missing) Da Du D1.3.4.6.7 मानसो $(f B_1$ $^\circ$ ऌवो)व्ययः. $f f N_2$ $f D_2$ $f ar L_2$ $ar L_3$ व्ययः; $f T_1$ टिकः; G (except G1.2) नट:; M3 पट:. — °) K3 यमभेदांग:; Ñ3 बंद °; D5 G1.2 मंदलीविंग:; T G3-6 M1.2.4 मं(T1 मा)त्र (M1. ° 4 ° द) वेग (M2. 4 ° ट) श्च ; Ms. 5 ° वेग श्च. — d) D5 S विंगल: (for 'शंग:). र्वेश शास्त्रपा'; V1 Dn D1 'पारक:; B1.8 चोद्ध(Bam as in text)पारक:; B4 T1 G2.4-6 चोडुपा"; Bs Da Da Ta चोर्धपा"; Ds चोढ़"; Ds. 6 चोंड-पारगा (De °क:); Ds G1 M2-4 चोग्रचा(G1 °वा)रक: (Ds "णः); Dr चोड़"; G3 चारू"; M1. 5 डुंडु".

16 Si Ki missing. — ") Ko.2.4 Ña Vi Dn Di.8 Ms नाग:; Ñi Ti Gi 'द्:; Do.7 राम:; Ge Mi 'श: (for नाम). — ") Vi पिंडाकर"; Mi.s पिंडोदर". Ki Da2 Ds T2 G (except Gs) "हनु:. K3 "रको महाहनु:; Bi 'रकमहाहनु:. — ") Ko 'सर्वाग: (for रक्ताक्र:). — ") Gi

इति नागा मया ब्रह्मन्कीर्तिताः कीर्तिवर्धनाः।
प्राधान्येन बहुत्वात्त न सर्वे परिकीर्तिताः ॥ १८
एतेपां पुत्रपौत्रास्तु प्रसवस्य च संततिः।
न शक्याः परिसंख्यातुं ये दीप्तं पावकं गताः॥१९
सप्तशीर्षा दिशीर्षाश्च पश्चशीर्षात्तथापरे।
कालानलविषा घोरा हुताः शतसहस्रशः॥ २०

प्रसिद्ध:. $K^{2.4}$ पाठरा°; B^{5} सादरा°; D^{2} पिठराक्षको; T_{1} "लाकः; G_{1} $M_{2\rightarrow 4}$ "लाक्षकः; $M_{1.5}$ पटलाक्षको. K^{3} सुसमृद्धपरा°; $\tilde{N}_{1.2}$ V_{1} $B_{1.3.4}$ D_{4} "द्ध् $(B_{1}$ "दु)पट् $(B_{4}$ "द्ध्)रा°; \tilde{N}_{3} समिद्धपटराक्षको; B^{3} D_{4} $D_{1.3.4.5.7}$ "द्धुपटलासको $(D_{1}$ "कः); D_{5} "द्धुपाठराक्षसः; T^{2} $G_{3\rightarrow 5}$ "द्धुपटला $(G_{3}$ "दल)क्षको.

17 Si Ki missing. — a) Ko.4 वारा; TG (except Gi) वला; Ms पारा. Ks Ti वारु; Ѳ धार ; Vi कार ; Bs Dn Di वीर. — b) Ñ Vi B (Be missing) D सुचित्र:; Ti सुमंत्र:; Gi Ms सचित्र:. Ks चित्रदेवक:; Ѳ Bs Da Dn Di.8.4.6.7 विगिक्:; Vi वेश ; Bi.4 वेशि:; Bs वेणि:; D² वेद ; Ds वेपित:; G (except G3) वेदि-(G1 द)त:. — Bs repeats 17 ab as:

454* वराहको वारुणकः सुचित्रा एत्रवेणिकः।

— Bs om. 17°d. — °) Ko.s.4 °सर:; Ds M2-4 पारा°; G1 पारावत: (cf. 10°); G2 पालाक्षक:; G3 °शत:; G4.5 पलाशक:; G6 °शक:. Ko.2.1 चारुणि (K2 °ण°); K3 तार°; Da D4 G1 तर°; T1 तारुणि ; G3 तंकुण . — °) K3 मणिबंध:; Ñ1.2 V1 B3.4 Da2 D2 6 G1-3 °णि: स्कंध: (D5 °द:); Ñ3 कोणि ; B1 माल . G3 तथा कुणि:; G6 M1.5 °रुण:.

19 Śi Ki missing. Do (? hapl.) om. 19. With 19ab of. 1. 31. 17ab. — a) K2.4 तेषां तु (for एते°). Ñ1.3 T2 G (except G3.6) पुत्र्योग्नं, Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5; D6 om.) M (except M1.5) असवो य:. Ñ2 V1 B (B2 missing) D (D6 om.) T1 G1.6 M च (for तु). — c) Ñ V1 B1.4.5 D (except D2.3.7; D6 om.) T2 G2.4.5 M ज्ञावयं. — d) V1 D3 प्र-(for य).

20 Śi Ki missing. — a) Dn त्रिशीर्षा सप्तशीर्षाश्च. — b) Dn Di दशशीर्षा. B3 D2 तथेव च. — After 20ab, K3 ins.:

455* दातशीर्पास्तथा नागाः कालानलविषोस्वणाः ।; while Ds. 4 T G (except Gs) ins.:

456* दशशीर्थाः शतशीर्थास्त्रथान्ये बहुशीर्यकाः।

महाकाया महावीर्याः शैलशृङ्गसमुच्छ्रयाः । योजनायामविस्तारा द्वियोजनसमायताः ॥ २१ कामरूपाः कामगुमा दीप्तानलविषोल्वणाः । दग्धास्तत्र महासत्रे ब्रह्मदण्डनिपीडिताः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५२॥

५३

सृत उवाच ।
इद्मत्यद्भुतं चान्यदास्तीकस्यानुशुश्रुमः ।
तथा वरैश्छन्द्यमाने राज्ञा पारिक्षितेन हु ॥ १
इन्द्रहस्ताच्युतो नागः ख एव यदितष्ठत ।
ततिश्रन्तापरो राजा वभूव जनमेजयः ॥ २
हृयमाने भृशं दीप्ते विधिवन्यावके तदा ।

न स स प्रापतद्वर्हों तक्षको भयपीडितः ॥ ३ दारैनक उवाच । किं स्त तेपां विप्राणां मत्रप्रामो मनीपिणाम् । न प्रत्यभात्तदाप्रा यत्र पपात स तक्षकः ॥ ४ स्त उवाच । तमिन्द्रहस्तादिस्रस्तं विसंज्ञं पन्नगोत्तमम् ।

— °) To G2-6 "नलसमा:. K3 आशीविषायुता घोरा: (marg. sec. m. महा for युता). — d) D6 T1 M (except M2.4) हुनाशनसमयभा:; T2 G (except G1) हुताशनसमाचिष:.

21 Si Ki missing. — ") Ba "काला; Da "वेगा (for "काया). Ñi Vi B (Bi missing) D "वेगा: (Da "काया:) (for वीर्या:). T M (except Mill) transp. "काया: and "वीर्या:. — ") Ñi s "नायतिव". — ") Ñi s "नायतिव". — ") Gi-s ते द्वियोजनमा". — After 21, Di ins.:

457* पञ्चयोजनविस्तारा दशहादशसंख्यया। 22 Si Ki missing. — a) N Vi B (Ba missing) D (except Da) T G (except Gi.a) विद्या (Bim विद्या)

(for 'गमा). — ') G (except G4) M2 'विपोद्धणा:. — ') D5.0 'निपातिता:; G (except G1) 'दंडेन पी'.

Colophon. Ši Ki missing. Sub-parvan: All MSS. (except Dns T2; Ši Ki B2 missing) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — Adhy. name: K2.4 द्राप्त (K4 interp. सर्पाणां)नामानुकीतेने; Ñi.2 Vi सर्पनामकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 52; K2 (sup. lin. sec. m.) T 49; Ñi.2 Vi 57; Bi Dns 56; D2 (marg.).3 55; D5 22; G M 39 (G2 41; Gs.5 M3 40). — S'loka no.: Ñs Dns 23; Dni.n2 24. Aggregate s'loka no.: Dn2 2139.

53

1 This adhy, is missing in K1, which has a

lacura here (cf. v. l. 1. 47, 20). Śi missing (cf. v. l. 1. 51. 9). Ko. 3. 4 Ñi. 2 Vi Bi Dn Di सोंतिर°; S स्तः.

— ") Dam चासी'. — ") Bi m Dai "स्यात्र; Ti "स्यापि; Gi. 6 "स्य च. Ñi. 2 Vi B (B2 missing) Dn D2-1 M3 "गुश्रुम. — ") Bs Mi. 3 यथा; Ms एवं. K (Ki missing) Ña Do. 7 T M (except Ma) "चमानः (K3 "नेः); D2 G3. 6 "शिव्यमानः (G3 "ने); Gi "श्रोद्यमानः; G2 "श्रुद्यमाने: — ") G2. 1. 4 तथा (for राज्ञा). Here and below, the MSS. vary at random between पारि", पारी and परि". K2. 4 Ñi. 2 Vi Bi. 1 Da Da Di. 2. 4. 5 T2 हि; Ba D3. 7 M (except M1. 5) चै; Da नु; G (except G1. 1) च.

2 Si Ki missing. — b) Si Di Ti यदि तिष्ठति. Di समेवमधितिष्ठति; Ti G स स्व (Gi संघ) एव न्यवस्थितः.

- 3 Šī Kī missing.) Ñī Bī, 3 D (except Dī, 5) वसुरेतिस; ^{Vī} जानवेदसि (for पावके तदा). —) Kā नु; Kī स; Dī च (for सा). Kī Ñī Dī Tī Gī, 6,5 Ma, 3 संप्रा, Tr Gī, 6 नष्टसंजोभवजागः.
- 4 Si Ki missing. S (Gs with prefixed श्री) शौनकः. b) Ks Ñi,3 S महात्मनां (for मनी'). ") Ti प्रत्यमान्. Ks ततः; Vi तथा; Bi Da ततः; Ti Gi,5 यतः (for तदा). Ti M हुतेश्री यतः; G2 हुतो वहाँ. Ñi,3 निवेशं (Ñi न वे सं-) प्रतिभाति साः; Gi,6 न प्रत्यपुत्य-(Gs 'पश्च)ताश्री यतः; G3 न प्रत्यभाग्वायतोश्री (sie). d) Ñi Vi Ba,5 Da Da Di,2,5 transp. न and स. Ñi,2 येनाश्री न पपात साः; Bi पपात न च त'.

C. 1. 2170 B. 1. 58. 5 4. 1. 58. 5 आस्तीकिसिष्ठ तिष्ठेति वाचितिस्रोऽभ्युदेरयत् ॥ ५ वितस्रे सोऽन्तिरिक्षेऽथ हृदयेन विद्यता । -यथा तिष्ठेत वे किश्रद्रोचक्रस्यान्तरा नरः ॥ ६ ततो राजाववीद्वाक्यं सदस्यैश्रोदितो भृशम् । काममेतद्भवत्वेवं यथास्तीकस्य भाषितम् ॥ ७ समाप्यतामिदं कर्म पत्रगाः सन्त्वनामयाः । प्रीयतामयमास्तीकः सत्यं स्नतवचोऽस्तु तत् ॥ ८ ततो हलहलाशब्दः प्रीतिजः समवर्तत । आस्तीकस्य वरे दत्ते तथैवोपरराम च ॥ ९ स यज्ञः पाण्डवेयस्य राज्ञः पारिक्षितस्य ह ।

प्रीतिमांश्रामवद्राजा भारतो जनमेजयः ॥ १० ऋत्विग्भ्यः ससद्खेभ्यो ये तन्नासन्समागताः । तेभ्यश्र प्रदर्शे वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११ लोहिताक्षाय स्ताय तथा स्थपतये विश्वः । येनोक्तं तत्र सत्राग्रे यज्ञस्य विनिवर्तनम् ॥ १२ निमित्तं त्राह्मण इति तस्मै वित्तं ददौ बहु । ततश्रकारावभृथं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १३ आस्तीकं प्रेपयामास गृहानेच सुसत्कृतम् । राजा प्रीतमनाः प्रीतं कृतकृत्यं मनीषिणम् ॥ १४ पुनरागमनं कार्यमिति चैनं वचोऽब्रवीत् ।

5 \$1 K1 missing. K4 N1.2 V1 B1.4.6 Dn D1 सौतिरु; S स्त: — 4) N1 V1 D5 विश्रष्टं. — 6) D2 विषणं; D5 विवसं. — 4) G1.2 transp. वाच: and तिस्तः. K0.2.4 Da1 Du1 "अयुदीरयन्; N2.3 V1 Dn3 D4-6 T1 G1-3 M6 "अयुदीर"; D2 "अयुवाच ह. G4.6 ह्युदेर".

6 Si Ki missing. — 4) Ko.2 वितस्थी; K3 विश्रस्त:; Ki प्रतस्थी; Di तिर्थवस्थ:; Da व्यतिष्ठत; Ga विस्सी; Ma स तस्थी. K2 Ñ2 V1 B (B2 missing) D G3 च (for 5थ). M1.5 स विनष्टोत्तरीयोथ. - °) Ko.4 B5 T G1.2.0 M1.2.4.5 तिहेति; K3 Ñ V1 D (except Da) G4.5 "प्रति; B3 हि तिहेत. T1 G (except G3.6) M2.1 चेवोत्त:; M1.5 वै किंचित्. Ms यदा तिष्टक्तिपितः खे. -- 4) Ks Ñi.s गां चक्रं चांतरा (K3 'रां); Ñ2 V1 Dn D1.2.6.7 खं च गां चांत"; B1.3.4m Da D1.5 गां च खं चांतरा (D5 रे); B4.5 रथचकांतरे; D2 गां दिवं चांत"; M1. 5 तथा चकेंतरा (M5 "रं); Ma. + तथा तस्थेंतरा. Ko अंतरे (for अन्तरा). K3 गतः; B1,4m M1,2,4.5 तत:; B4.5 पुन: (for नर:). तथातिष्ठदथांतरा; To Go. व नावगच्छेत्तथांतरं; Go. a. a. वदा तस्थो सभोतरे: M3 वाग्भिमित्रस्य तक्षकः (!). % Arj. (corrupt): गां च चां खेतरेत्यपि पाठ: I Cd (corrupt) गां चक्रं चान्तरा उक्तो रथाङ्गस्य च मध्ये समय इति यावत्। अ

7 \$1 K1 missing. — ") T1 M3 तद् 1. — ") K3 बोधितो; D5 नोदितो. Ñ8 "स्पैरभिवादित:. — ") Ñ8 एव; G1- वं (for एवं). K8 एतं; T2 G वं (for एवं). K8 भेवं संभवतु. — ") K8 स्तीदेन. K0.2.4 D5 कांक्षितं.

8 Si Ki missing. — °) Ds corrupt; Gi एवं; Gs इदं (for अयं). — °) T2 Gs मम; Cd सूत- (as in text). G1.2.4.5 °चो स्वित; G8 M1.5 'चोद्धतं.

9 Si Ki missing. Before 9, Ko. a Bains. सोतिर ;

Ds सूत उ°; S (except Gs.e) स्त:. — b) Ñ2 B (B2 missing) D (except Da) प्रीतिद:. Ñ1.3 T2 G1-4.6 M2-4 वर्षत; Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.5 G5 समजायत; M1.5 समर्द्धत (sic). — d) T1 G1 M (except M3) तदेव. M1.5 विरराम (for उपर°). Da D5 G1 M (except M4) ह.

10 Si Ki missing. — b) Gi तथा (for राज्ञ:). Ks Ds. 6 Gi च (for ह). — After 10 ab, Gs ins.:

458* समापिते ततः सन्ने विधिवद्विधिद्दिभिः। - °) Bs Gs om. च.

11 Si Ki missing. — a) Bi Da अथ; Ds अपि; Ti Gs. 8 M च (for स). — b) Mi स तेम्य: प्र.

12 Si Ki missing. — b) Ki Mi. 5 यथा. Gi प्रभु:. — c) Ñi Vi B (Bi missing) D (except Di. 8.5.6) तस्य (for तम्र). Ñi Vi B (Bi missing) D (except Di. 5) Mi तम्रा(Di. 6 स्था)मे; Gi संग्रामे. — d) Ti सम्रस. Mi. 5 च (for चि.). Ñi Vi B (Bi missing) D (except Di) सर्पसम्रतिचतंने (Bim प्रवर्तने; Bi निवृत्तये; Di निवर्तनं; Di. 6.7 निवर्हणं).

13 Si Ki missing. — After 13^{ab}, K4 Ñi, 2 Vi B (B2 missing) D (D5 om. line 2) ins.:

459* द्रस्वा द्र्ड्यं यथान्यायं भोजनाच्छादनान्यितन्। प्रीतस्तस्मे नरपतिरप्रमेयपराक्रमः। [(L. 1) Ѳ B1.8 D2 *च्छादनादिकं.]

Ñi, 2 Vi Bi (marg.), 8-5 D2 cont.:

460* ततो गत्वा चावभृथं कृत्वा स्नानमनन्तरम्। (cf. 13*).

14 Si Ki missing. — *) Ñi पूजवासास. — *) Ma.s गृहावैव. Ke Ña Da Di.a.s सुसंस्क्र. Та प्रदाय भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १५ तथेत्युक्त्वा प्रदुद्राव स चास्तीको मुदा युतः । कृत्वा स्वकार्यमतुलं तोपयित्वा च पार्थिवम् ॥ १६ स गत्वा परमप्रीतो मातरं मातुलं च तम् । अभिगम्योपसंगृह्य यथाष्ट्रतं न्यवेदयत् ॥ १७

एतच्छुत्वा त्रीयमाणाः समेता
ये तत्रासन्पन्नगा वीतमोहाः ।
तेऽस्तीके वै त्रीतिमन्तो वभृतुरूचुश्रैनं वरमिष्टं वृणीष्व ॥ १८
भूयो भूयः सर्वश्रस्तेऽब्रुवंस्तं
किं ते त्रियं करवामोऽद्य विद्वन् ।
त्रीता वयं मोखिताश्रैव सर्वे
कामं किं ते करवामोऽद्य वत्स ॥ १९

आस्तीक उवाच । सायं प्रातः सुप्रसन्नात्मरूपा लोके विष्रा मानवाश्चेतरेऽपि । धर्माख्यानं ये वदेयुर्ममेदं तेपां युष्मद्यो नव किंचिद्भयं स्थात् ॥ २०

सूत उवाच । तश्राप्युक्ती भागिनेयः प्रसन्नै-रेतत्सत्यं काममेवं चरन्तः । प्रीत्या युक्ता ईप्सितं सर्वशस्ते कर्तारः सा प्रवणा भागिनेय ॥ २१

* *

जरत्कारोर्जरत्कार्वां सम्रत्पन्नो महायद्याः ।

C. 1, 2189 B. 1, 58, 24

वसु स $^{\circ}$; $^{\mathrm{G2.5.6}}$ विधाय वसुस $^{\circ}$; $^{\mathrm{G3}}$ वसुवर्षस $^{\circ}$; $^{\mathrm{M1.6}}$ गृहाय वसुस $^{\bullet}$.

15 \$1 K1 missing. — °) K2 चे (for मे). — d) G2.4.5 अश्वमेधे.

16 Si Ki missing. Before 16, Bs ins. सौतिरुं.

•) Ñi. 2 Vi B (B2 missing) D तदासीं; Ti तथासीं.

K3 सुदान्वित: • °) G3 गत: (for कृत्या). K2-4 Vi
Bs. 4 D2. 4 स; G3 च (for स्व-). D5 मिति तं; G3 मिलिलं.

• d) Ti तोषयामास पां. Mi. 5 तु (for च).

17 Si Ki missing. — b) Ñi.2 Vi B (Ba missing) D transp. मात and मातु. K (Ki missing) Ña च तत्; Ñi.2 Vi B (Ba missing) D च तां; Mi. 5 तथा. — °) Ga अभिनंदीप.

18 \$1 K1 missing. Before 18, Ke, 1 Dn (except Dns) D1.1 ins. सौतिक; K2 D2 सूत उ°; T G1.2 M3 सूत:.

-) G1 सर्वे झास. K (K1 missing) G3 वीतशोका:.

-) K3 D2 ते आस्तीके; Ñ1.2 V1 Dn D1 आस्तीके वै; Ñ3 T1 G2-5 M तेस्तीके च; B1.5 ते आस्तीके वै; D3.5-1 ते चास्तीके; G1 आस्तीके ते; G6 अस्तीकं ते. T2 om. वै.

- 4) G6 आहु: (for द्व.चु:). T1 वृणु त्वं.

19 Si Ki missing. — 4) Ñi Go सर्वतस्ते. Ks सर्व इराबु ; B (Bs missing) "शस्त्रब्रुवंस्ते; Ds शस्तं स्तुवंस्ते; Gi संस्तवेरबु . Ti M (except Ms) ते ब्रुवाणाः; Gs ते बुवंतः. — 6) Bs व्यं; Gs कामं (for प्रियं). Ko Ñi.s Vi Bs Dn Di-4.6.7 T G (except Gs) "माच (cf. 4). Ds ैमो यच ब्रह्मन्. — °) T2 G (except G4.8) प्रीताश्चेवं. — d) K0.3.4 B3 D2 T1 G3 M2.4 कं. Ñ1.2 V1 B8.5 D (except Da D5) T G (except G1.3) M5 °माद्य (cf.6). G1.3 विद्वन्. — After 19, K1 marg. ins. an additional colophon: इत्यादिपर्वणि आस्तीके.

20 Si Ki missing. De Som. बवाच. — a) Ñi.2 Vi B (B2 missing) D Mi चे (De मे) (for सु-). Ko 'बा: सुरूपा:; K3 वासुके सुप्रसन्ना:; Bi 'बानुरू'; G1 M3 पचगेंद्रा नरेंद्रा:; G2 'बा: कुरूद्रा:; G3 'बा हि लोके; G4 'बा: कुरू्'; G5 'बा नरेंद्रा:. — K2 transp. 206 and 20°. — b) Ñi T2 G1.2.4.6 M लोके विभेदा मा'; G3 विप्रा वंद्या मा'. G1.2 क्षत्रिया: (for मानवा:). Ki Ñi वेतरे'; Ñ2 Vi B (B2 missing) D ये परे'. Ti ह; T2 G1.8.6 M वा; G2.4.5 च (for Sq). — ') Dn पठेयुर. G3 ये मदीयं वदंत:. — 'A) K2 B1 युद्मचो; Ñ2 B1.8.6 D G3 युद्मन्त.

21 Si Ki missing. Before 21, Bi Dns ins. सीतिर; Mi स्त:. — b) T G Ms वचनं ते (for काम'). Ki Bi Di. 4. 6. 7 Mi. 4 चरंतु; Ki Ti G Ms "राम:; Ki Di वरं न:; Ñi Bi. 4 Da वरं न; Bi मुनंतु; Dn Di वरं ते; Di वचस्ते. — c) Ñi Vi B (Bi missing) D (except Di-i) कामितं; Mi. 5 चेट्सितं. — d) Bi. 5 स; Gi स्वत् (for सा). Bi प्रणयान् (m as in text).

22 The serpent spells (in 22 and 23) form a somewhat irrelevant interruption in the narrative

C. 1. 2189 B. 1. 58. 24 K. 1. 58. 24

आस्तीकः सत्यसंधो मां पन्नगेभ्योऽभिरक्षतु ॥ २२ असितं चार्तिमन्तं च सुनीथं चापि यः सरेत् । दिवा वा यदि वा रात्रो नास्य सर्पभयं भवेत् ॥ २३

of the Sūta, and are probably an old interpolation.
— Si Ki missing. — Before 22, T G ins. अस्तीक:
(Go स्त:). — K2 Dn Di transp. 22 and 23. D4
repeats 22 with text-reading, in marg. sec. m.,
inserting it after 21. The last line in the threelined st., subst. for 22 in the majority of N is given
below (for convenience of reference) as line 1 of
463* (q. v.). — a) Ko.2.8 Ñ Vi B (B2 missing) D
(for D4 see above) यो जरस्कारणा जात:. — b) Ko.2
Bi D5 जरस्कार्यो; K3 जरस्कारणा जात:. — b) Ko.2
Bi D5 जरस्कार्यो; K3 जरस्कारणा (for समुख्या).
Ko.2 D5 महात्रपा:. — After 22ab, D5 ins.:

461* गुणवान्वे महातेजा कार्यकर्ता महायशाः।
— °) Ко Ñs सर्पसत्रेभ्यः; К2 सत्यसंधानः; К3 सत्यसमयो
यः; Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D सर्पसत्रे वः (D2 नः;
D8.5-7 स्र). К4 तं (for मां). — «) Ко Ñ V1 B (B2 missing) D पन्नगान्योभ्यरक्षत (D3 °भ्यरक्षतु; D5 °भिरक्षिता); К2.8 पन्नगानभ्यरक्षयत्. — After 22, K2.3 ins.:

462* आसीकेनोरगै: सार्ध य: पुरा समय: कृत: l Ko (om. the final st.). i Ñ V1 (om. lines 4 and 5) B (B2 missing) D ins. after 22: K2 (om. the final st.). 3 (om. from line 4 onwards) ins. after 462*:

463* तं स्मरन्तं महाभागा न मां हिंसिनुमईथ।
सर्पापसपे भद्रं ते गच्छ सपे महाविष।
जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर।
आस्तीकवचनं स्मरवा यः सपीं न निवर्तते।
शतथा भिद्यते मुद्रि शिंशवृक्षफलं यथा। [5]

सूत उवाच।

स एवमुक्तस्तु तदा द्विजेन्द्रः समागतैस्तिर्भुजगेन्द्रमुख्यैः। संप्राप्य प्रीति विषुष्ठां महात्मा ततो मनो गमनायाथ दधे।

[(L. 1) K2.3 यदि सत्यं म°. Ñ1 महाभाग; D3.6.7 महानागा:; D5 महारमानं. K2.8 दंशितुं. — After line 1, D8.6 repeats 22. — (L. 2) K0.2.8 Ñ2.3 D2 दूरें गच्छ (for गच्छ सपे). K4 V1 B (B2 missing) D (except Dn D2) वनांतरं (for महा'). — (L. 5) Ko Ñ2

सृत उवाच । मोक्षयित्वा स भुजगान्सर्पसत्राद्विजोत्तमः । जगाम काले धर्मात्मा दिष्टान्तं पुत्रपौत्रवान् ॥ २४ इत्याख्यानं मयास्तीकं यथावत्कीर्तितं तव ।

B (B2 missing) Da Ds. 4.6.1 शिरीषस्य फलं. — (Final stanza) K4 Ñ2.8 V1 B8-5 Da D2 उर्गेंद्र (for भुजं). K4 Ñ1.8 V1 B (B2 missing) D (except Dn D1) द्विजेंद्र: (for महात्मा). K4 Ñ1.2 B (B2 missing) D2.5 ततो मनो वे (K4 D6 Sसी) गमनाय दधे (D5 बने).]

23 \$1 K1 missing. K2 Dn D1 transp. 22 and 23.

— a5) T G1.8.6 अस्तीकं. D3 S (except G4 M2.4)
चाचिंमं; D6.7 कीर्तिं. D2 सुनीतिं; T2 ढं; G3 तं; M1.5
गीथं. K3 marg. sec. m. असितार्तिमत्सुनीथा: शेपवासुकितक्षका:. — a) M1.5 नास्ति. D6 लभेत्; G3 कचित्;
M1.5 ततः. — After 23, T G (except G2) M3 ins.:

464* इत्येवं नागराजोऽध नागानां मध्यमस्तथा। उक्तवा सहैव ते सर्वेः स्वमेव भवनं यथौ।

24 Si Ki missing. Ko. 2 Ñ2 D (except D2. 4. 5) om. सूत उ. K3 Ñi Vi Bi सोतिरु; S सूत: (cf. 463*).
— ") K3 Ñ Vi B (B2 missing) D Ti Gi Mi. 3. 5 तु
(B3 च; D3 अथ; D5 as in text) (for स). T2 G
(except G1.3) भगवान् (for भुज°). — ") K2 Ti G2. 4. 5
M8 "संत्रे. T2 G (except G1.3) भुजंगमान्. — " K2
M2.4 transp. धर्मा" and दिष्टा". G2. 4. 5 दिष्टात्मा; Cd as in text.

25 \$1 K1 missing. — a) G2.4.8 M1.5 इति स्थातं. M2.8 'सास्तीकमुपास्थानं. — b) K2 विधिवत्. G8 कथितं. Ñ1.2 V1 B6 Da Dn D1.8.4.7 transp. कीर्तिं and तव. B1.3 D2 'वत्ते प्रकीर्तितं; B1 यथावृत्तं च कीर्तितं; D6 'विद्विजनितं. — K4 Ñ V1 B (B2 missing) Da D2.8.6.7 ins. after 25: Dn D1.4.5 (line 1 in marg.), after 26ab:

465* यन्मां त्वं पृष्टवान्त्रह्मञ्शुत्वा दुण्डुभभाषितम्। ब्येतु ते सुमहङ्गह्मन्कीतृहरूमस्विम।

In Ds the above st, is followed by 466*.

26 \$1 K1 missing. Dn D1.4 transp. 26^{ab} and 26^{ad}. Ds reads 26^{ab} in marg. — a) T Go अरवेदं धर्ममा°; G1 M2.4 'त्वा च धर्म(G1 'म्यं)मा'; G2 'त्वेतं धर्ममा'; G3 'त्वेतरपुण्यमा'; G4.5 'त्वेतद्र्ममा'; M1 'त्वेमं धर्ममा'; M5 'त्वेच धर्ममा'. — b) G8 धर्मचर्थ; G4.5 पुण्यसंमतम्. — Ko ins. after 26^{ab}: D5, after 465*:

466* सर्वपापैविनिर्मुक्तो ब्रह्मकोके महीयते।

यत्कीर्तियत्वा सर्पेभ्यो न भयं विद्यते क्रचित् ॥ २५ श्रुत्वा धर्मिष्ठमाख्यानमास्तीकं पुण्यवर्धनम् । आस्तीकस्य कवेवित्र श्रीमचरितमादितः ॥ २६ श्रीनक उवाच । भृगुवंशात्त्रभृत्येव त्वया मे कथितं महत् । आख्यानमस्तिलं तात साते प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥ २७

Ñi. 2 Vi B (B2 missing) Da ins. after 26^{ab}: Dn Di. 4.5 (marg.), after 25: Ñ3 D2. 3.7, after 26: K4, after 465*:

467* यथा कथितवान्ब्रह्मन्त्रमितः पूर्वजस्तव ।
पुत्राय रुखे प्रीतः पृच्छते भागेवोत्तम ।
यहाक्यं श्रुतवांश्चाहं तथा च कथितं मया ।

[Before line 1, Dn1.n2 D2 ins. सूत उ°; Ñs साँतिरु°.
— (L. 1) Ñ1 Da2 D3.5.7 यथावत्कथितं ब्र°. Ñ3 B1.5
D2.4.5 तदा (for तव).]

— After 467*, Ñs D2.3.7 repeats 26°d (indicating interpolation). — °) Ti Gi.2 Ms (inf. lin. corr. to) तस्य (for विश्व). — After 26, K2 ins.:

468* श्रुरवास्तीकश्च चरितं यः सारेद्राक्तितःपरः ।
पुत्रपौत्रधनायुश्च कुलसंतति चाक्षया ।
महापुण्यं यशश्चैव लभते नात्र संशयः ।
After 26, T2 G (except G3.6) ins.:

469* सर्वपापविनिर्भुक्तो दीर्घमायुरवापुयात्। गाईस्थ्यं धर्ममखिलं प्रयायात्पुत्रपीत्रवान्।

After 26, Ko.4 Dai Dn Di.4.5 ins. an additional colophon ending the Astika-parvan; its details are as follows. Adhy. name: Ko सर्पसत्रभिद्यासीकं; K4 Dn2 सर्पसत्रम; Dai आस्तीकव्यवानम्. — Adhy. no.: Ko 53; Dai 55; Dn3 57; Di 56. — S'loka no.: Dn 32. — Agyregate s'loka no.: Dn2 2171.

27 K1 missing. K2 (? hapl.) om. 27-31. Ś1 resumes from the last letter (च) in 27a. — S (T2 Gs.s with prefixed श्री) शोनक:. — a) G1 वंशप्रमृत्येवं. T2 G2-6 M2 त्येतत्. — b) D3.6.7 तथा (for त्यथा). Ñ2.8 V1 B (B2 missing) D (except D5) कीर्तितं म. — b) D5 सोते (for तात). — a) D5 वस्स; T G (except G1) M1.2.4 सूर्य; M5 प्रियं (for सोते). M2.4 विन: (for श्रीत:). K2 S (except G1.6 M8) तेनघ; B6 तेन व; D6 ते तथा.

प्रध्यामि चैव भूयस्त्वां यथावत्स्रतनन्दन ।
यां कथां व्याससंपन्नां तां च भूयः प्रचक्ष्व मे ॥ २८
तिसन्परमदुष्प्रापे सर्पसत्रे महात्मनाम् ।
कर्मान्तरेषु विधिवत्सदस्थानां महाकवे ॥ २९
या वभूवः कथाश्रित्रा येष्वर्थेषु यथातथम् ।
त्वत्त इच्छामहे श्रोतुं सौते त्वं वै विचक्षणः ॥ ३० है । ३०० वि

28 K1 missing. K2 om. 28 (cf. v. l. 27).
— ") Śī Ñī.2 Vī B (B2 missing) Da Dī Dī.8.4.6.7
तक्ष्यामि; Ko प्रख्यां; D2 Mī.5 पृष्ट्छां. Ñ8 T Gī.2.4-6
प्रवक्ष्यामि च भूं; D5 वक्ष्यामि भूयस्तां चैव; G3 प्रयच्छामि
चचो भूयः; M2.4 पूर्वा प्र(M4 व)क्ष्यामि भूं. — ") G2.3
Mī.5 "संप्रोक्तां. Ñ Vī B (B2 missing) D (except D5)
Tī Gī.6 M8 याः कथा व्याससंपन्नाः (Tī Gī.6 "संप्रोक्ताः).
— ") K4 त्वेतां; Ñ Vī B (B2 missing) D (except D6)
Tī Gī.6 M3 ताश्च. K4 Ñ2.8 Dī.2 D6 Cd भूयो विचक्ष्य;
Ñ1 "यो विधत्स्व; G3 "योनुचक्ष्व; M2.4 "योभिधत्स्व. D2.1
प्रचक्ष्य (Dī "क्ष)ते; M1.5 प्रचक्रमे; M3 विवक्ष्महे.

29 K1 missing. K2 om. 29 (cf. v. l. 27).
— a) Ñ1.2 V1 B1.8.4 m.5 D (except D5) दुरपारे (D2
°रं). — b) Ś1 K0.8.4 B3 T1 G1.3 M8 महास्मन:; D5
°रमना. — c) Cf. l. l. 58°. Dn3 कमारंभेषु; D3.6.7
°रे तु. Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) यज्ञस्य (for विधि°). — d) Ś1 महाणेवे; Ñ1.3 V1 Da2 D8.4.6.7
T1 G1 तथा कवे; Ñ2 Dn D1 तथाध्वरे; B1 तथा करे; B2 missing; B3 तथांतरे; B4 यथा करे:; B5 तथापरे; G8 तथा तव. M2.4 eयानंतरा कवे.

30 K1 missing. K2 om. 30 (cf. v. l. 27).
— b) D2 चेषु चेषु. Ś1 Ko D6 यथा तथा; K3 फ़मं; G3
गतं. — °) K3 B5 D1 M2.4 तता; D3 तत्र; D6.7 तत्तत्;
G3 तत्वं (for त्वत्तः). Ko.4 D5 T G1-3 M1.6 इच्छामि ताः
(G2.8 तां); K3 Ñ8 G4-6 °च्छाम ताः (G4.5 तां); D4
°च्छाम्यहं. Ś1 इच्छाम त्वत्तत्तां श्रोतुं. — d) G2.4-6 स्तः;
G3 काले. Ś1 त्वंवं; K4 त्वत्तः; Ñ3 तत्वं; V1 D6 G1 M त्वं
हि; D2 तास्त्वं (for त्वं चे). B4 विश्वचक्ष्व नः (for वे वि°).
Ś1 K3 Ñ V1 B1.8.6 D (except D6) प्र(Ś1 K3 Ñ3 D6 वि)चक्ष्व नः

31 Ki missing. K2 om. 31 (cf. v. l. 27). D2.6.7 om. सूत उ. — Śi S स्त:; K0.8.4 Ñi,2 Vi Bi Dn Di सौतिर. — °) M भगवान् (for भक्ष्ययन्). Ñi,2 Vi B

C. 1.2202 B. 1.59.5 K. 1.59.5

सृत उवाच।

कर्मान्तरेष्वकथयन्द्रिजा वेदाश्रयाः कथाः । व्यासस्त्वकथयकित्यमाख्यानं भारतं महत् ॥ ३१ द्योनक उवाच ।

महाभारतमाख्यानं पाण्डवानां यशस्करम् । जनमेजयेन यत्पृष्टः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ३२ श्रावयामास विधिवत्तदा कर्मान्तरेषु सः । तामहं विधिवत्पुण्यां श्रोतुमिच्छामि वै कथाम्॥३३ मनःसागरसंभूतां महर्षेः पुण्यकर्मणः । कथयस्य सतां श्रेष्ठ न हि तृप्यामि सतज ॥ ३४ सृत उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम्।
कृष्णद्वैपायनमतं महाभारतमादितः ॥ ३५
तज्जुषस्त्रोत्तममते कथ्यमानं मया द्विज ।
शंसितुं तन्मनोहर्षो ममापीह प्रवर्तते ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ समाप्तमास्तीकपर्व ॥

(Ba missing) D चित्रं (for नित्यं). — d) Ma अवसीन्ता.

32 Kı missing. Ñs om. श्रीनक उ. — Śı S (Gs with prefixed श्री) श्रीनक:. — 2) Ks Ñı.s भार्यतं. — 3) Ks उपास्यानं य. Śі Сі यशस्यानं. — 6) Нурегметгіс! Ко जन्मे (of. v. l. 1. 1. 8, 18, 57 etc.). Ñ Vı Da Dı s.4.6.7 पृष्ट: सन् (of. 1. 1. 57); Gı.2.4.5 ऐटं; Gs य: प्र. Ds om. यत्. — 4) K2 Tı M2.4 तथा.

33 K1 missing. — ") \$1 विधिना. — ") Da T2 G2.4-6 तथा; G1.3 कथा:; M2.4 कथां (for तदा). Du D1 'रे तु. — ") G1 M2.4 'हं सुमहापुण्यां.

34 Ki missing. — b) Ñ2 Vi B (B2 missing) D T G (except G1) M1.8 (inf. lin. as in text). 5 भावितास्मन: (for पुण्य°). Nilp (should be for d, and not for b as the MSS. have) न हि तृष्यामि कथ्यति; cf. Arj. below. — °) G1 M कथां श्रेष्टां. — d) Ś1 कथ्यतां; K2 जल्पतां; K3 जल्पताः; Ñ3 कथ्यते; Bs m Cd कथ्यति (for प्त°). Ko.4 न तृप्तिः श्रुण्वतो मम; T G (except G1) M1.8 परं कीनृहस्तं हि नः (G2 मे). अArj: कथ्यति कथ्यमाने ॥ स्तवे (१ read °जे) स्पप्पाटः ॥ श्रि

35 Kimissing. — Śi (with prefixed श्ली) S स्त:; Ko. s. 4 Ñi. 2 Vi Bi Dn Di सौतिह. — ") Ki Bi (mas in text). 5 अई (for हन्त). Ñi. 8 G (except Gi) M (except Ms) तेई (Mi. 5 ते सं)प्रवक्ष्यामि. — ") G2. 4. 5 महास्यानमञ्जूमं. — ") Mi. 5 निप्रोक्तं.

36 K1 missing. — ") G2 M1.8.5 शुणुस्त; Cd as in text. N2 B1.5 Dn D1.8.4 6.7 शुणु सर्वमशेषेण; M2 inf. lin. शुश्रूपस्त्रो". — ") K0.2.4 द्विजोत्तम; M1.8

(inf. lin.).5 मयानघ. — °) \S_1 G2 तन्मनोहपं; Ko.2 त्वन्मनोहपंत; K4 D5 हर्षात; Da2 Dn D1.2 तन्म(D2 सुम)हान्ह'; G1 तन्महद्धपं:; M1.5 ते मनो'. K8 प्रशंसितुं महाहपं:. — °) $\S_{1.9}$ V1 M $_{\rm M}$ (M1.5 वि)वर्धतं; T G8.6 च वर्ध'; G2.4.5 च वर्त'.

Colophon. Ki missing. — Cf. especially v. l. 26. - Sub-parvan: Ś1 Ns B (B2 missing) Da D2.3.6.7 S आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); Ko Ñı. 2 Vı अंजावतरण: to which Ni. 2 Vi add कथानुबंध, while Da has कथान-बंघ only. — Adhy. name: Ko. 2.4 कथापीठबंघ: ; Dna. na D_1 कथाबंधः; D_6 कथाप्रवेशः; T_2 वरप्रदानं; G_1 सर्प-सत्रसमाति:. — Adhy. no. (figures, words or both): Si (before the colophon) 66 (!); Ko 54; K: (sup. lin. sec. m.) T 50; N1.2 V1 59; Da1 56; Dn3 58; Di marg. 57; Ds 1 (? of the new sub-parvan); G M 40 (G2 42; G8.5 M3 41). - S'loka no.: Dn 10 (cf. v. l. 26). — Aggregate s'loka no.: Daz 2181. - N1 V1 D3 T G (except G1) M1. s indicate the end of the sub-parvan by phrases like आसीकं समाप्त. समासमासीकपर्व etc. — Gs. s ins. at the end namaskāras like श्रीकृष्णाय नमः, श्रीमत्स्वामिने नमः; while M MSS, close the sub-pravan with some benedictory st. In Ms the latter are followed by the date: 996 चिक्कस् २१ लेदि (i. e. Malabar year 918, month Simha, day 21st; [ca. A. D. 1742-3]. - M1.2.4 end with this adhy.

48

सूत उवाच ।
श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीश्वितं जनमेजयम् ।
अभ्यागच्छद्दपिर्विद्वान्कृष्णद्वेपायनस्तदा ॥ १
जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात्पराश्चरात् ।
कन्यैव यमुनाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम् ॥ २

The critical apparatus has now been modified as follows: The fragm. MS. B: has been replaced by Be; the three incomplete MSS. M1.2.4 (which end with adhy. 53) have been replaced by three new MSS. Ms. 7.8; furthermore the two mixed codices Dear have been discontinued, as being of no special value for critical purposes. The MSS. which have ended or have been discarded will be wholly ignored in the sequel. Accordingly, B shall hereafter denote only the five Bangali MSS. B1.3-6; D only the Devanagari MSS. Da Dn D1-s and M only the five Malayalam MSS. Ms. 5-8. — Over 2200 stanzas of the vulgate text having been now fully and minutely dealt with in the critical notes. it is deemed permissible, and (to a certain extent) even desirable, to curtail the notes in some measure. The notes will, accordingly, now include only variations which appear to be actually or potentially important. Curtailment will be effected in the following manner: (1) simple clerical blunders will be totally ignored or silently corrected; (2) unimportant variations (for instance like those of the common particles, adverbs or conjunctions च वे-तु-हि, चैव-चापि, तत:-तथा-तदा) occurring in a single MS. will, as a rule, be ignored, when all other MSS. are unanimously against it; (3) detailed enumeration of MSS, will be commonly replaced by general remarks like "some MSS.", "a few MSS." (cf. v. l. 1.56.15, 29; 59.11), when it may be considered unimportant to know exactly how the respective variants are distributed among the different MSS .: (4) unessential differences in the spellings of common words will be, as a rule, ignored; oftजातमात्रश्च यः सद्य इष्ट्या देहमवीवृधत् । वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्सेतिहासान्महायशाः ॥ २ यं नाति तपसा कश्चित्र वेदाध्ययनेन च । न त्रतैनीपवासेश्च न प्रसूत्या न मन्युना ॥ ४ विच्यासेकं चतर्धा यो वेदं वेदविदां वरः ।

C. 1. 2212 B. 1. 60. 5

repeated variations in the spellings of proper names (like दुःपंत-दुष्कंत-दुष्मंत-दुष्यंत, or शंतनु-शांतनु) will be registered fully once or twice and ignored thereafter. On the other hand, even small errors or coincidences which may be deemed important in text criticism as helping to determine the inter-relationship of MSS., as well as all real variants (as distinguished from clerical mistakes) of important MSS. like Si, K1 will be registered with scrupulous care as hitherto.

54

1 Stanzas 1-4 (with सूत उ°) are missing in K1 (cf. v. l. 1, 47, 20). — Before सूत उ° (or its v. l.), G2 ins. हरि: ॐ; M8 स्वस्ति श्रीवेद्रश्यासाय नमः। अविष्नमस्तु; M5-3 हरि: श्रीगणपतये नमः । अविष्नमस्तु (M6 cont. श्रीगुरुस्यो नमः). — Ñ3 T1 om. सूत उ°. Ś1 D3 T2 G M6.8 सूत:; K0.8.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सोतिरु°. — In Ś1, 1-17 are lost on the missing upper half of a fol. (39). — °) K2-4 च (for नु). — °) K (K1 missing) B3 Da1 Dn2 D2.3 T G (except G2.4) श्रश्या° (as in text); the rest श्रश्य°. — d) K8 °यनो द्विज:.

2 \$1 K1 missing. — *) K2 ऋषे: पुत्रा. — *) G3
यमुनातीरे. — *) B1 भरतानां (m as in text)
(for ques*).

3 Si Ki missing. — a) Vi यः सलाम्; Ds लयः स (for यः लयः). — b) Da.s इष्टं; Ds दिएगा; Cd इष्ट्या (as in text). Bi(m as in text). 8 Nilp देवीम् (for देहम्). Da (erroneously) देहम्, which is Arjp, the true Arj. reading being देवीम्. S वसुधे वेदवित्तमः (Gi-s बाळसूर्यवत्). — °)=1. 44. 18°. Ka 'श्विगमत्; Ka Ga 'श्विजगी. — a) S इतिहासांक सर्वतः:

4 Ś1 K1 missing. — *) Ks Ñ2 V1 B1, s, c Dn

C. 1. 2212 B. 1. 60. 5 K. 1. 60. 5 परावरको ब्रह्मापिः कविः सत्यव्रतः ग्रुचिः ॥ ५
यः पाण्डं धतराष्ट्रं च विदुरं चाप्यजीजनत् ।
शंतनोः संतितं तन्वन्युण्यकीर्तिर्महायशाः ॥ ६
जनमेजयस्य राजपिः स तद्यक्षसदस्तदा ।
विवेश शिष्यैः सहितो वेदवेदाक्षपारगैः ॥ ७
तत्र राजानमासीनं ददर्श जनमेजयम् ।
श्वतं सदस्यैर्वहिमदेवैरिव पुरंदरम् ॥ ८
तथा मूर्धावसिक्तेश्र नानाजनपदेश्वरैः ।
ऋत्विग्मदेवकल्पैश्र कुशलैर्यक्षसंस्तरे ॥ ९
जनमेजयस्तु राजपिर्दश्वा तम्पिमागतम् ।
सगणोऽभ्यद्ययौ तूर्णं श्रीत्या भरतसत्तमः ॥ १०
काश्चनं विष्टरं वस्मै सदस्यानुमते प्रश्वः ।
आसनं कल्पयामास यथा शको बृहस्पतेः ॥ ११

तत्रोपविष्टं वरदं देविषंगणपूजितम् ।
पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रद्धेन कर्मणा ॥ १२
पाद्यमाचमनीयं च अध्ये गां च विधानतः ।
पितामहाय कृष्णाय तद्द्दीय न्यवेदयत् ॥ १३
प्रतिगृह्य च तां पूजां पाण्डवाजनमेजयात् ।
गां चैव समनुज्ञाय व्यासः प्रीतोऽभवत्तदा ॥ १४
तथा संपूजियत्वा तं यत्तेन प्रपितामहम् ।
उपोपविषय प्रीतात्मा पर्यपृच्छद्नामयम् ॥ १५
मगवानपि तं दृष्ट्वा कुश्लं प्रतिवेद्य च ।
सदस्थैः पूजितः सर्वैः सदस्यानभ्यपूजयत् ॥ १६
ततस्तं सत्कृतं सर्वैः सदस्योजनमेजयः ।
इदं पश्चाद्विजशेष्ठं पर्यपृच्छत्कृताञ्चलिः ॥ १७
कुरूणां पाण्डवानां च भवान्प्रत्यक्षदिश्चवान् ।

Ds. 5 यं नैति (or यद्गैति); D1 T1 यं नेति; Cd as in text.

- b) G2.8 'ध्ययनेपि स:. - ') T2 G (except G1.8) न वतेनोपवासेन. - d) D2.5 S प्रशांत्या; Cd as in text.

5 Si missing. Bs reads 5-10 in marg. — b) Gs बेदवेदांगपारग:. — b) Ds परं बिरक्तो (for परा). Ñi. ह क्षो धर्मज्ञ:. — d) Ñs Bs Da T Gs.4.5 M सस्य: श्रुचि: प्रभु:; Bsm.6 Ds-4 सत्य: श्रुचिवत:; Gi वच: श्रुचि:.

6 Si missing. — °) Ñ Vi B Da Dn शांतनो:. Da संतति:. K2.4 तद्वस्; Ñi.2 Vi B (except B3) Da तत्र; Ti Gi.2 M सञ्चां. — d) T G उद्धरिध्यन्महातपा: (Gi.8 थ्या:); M कृतवानृषिसत्तमः.

7 Si missing. — ")=1. 1. 8"; 18. 8" etc. Hypermetric! Ko जन्मे". — ") Dn Di महातमा (for तथज्ञ-). S तसिन् (Ti सर्प-) सन्ने महातमाः; of. 1. 1. 8". — "") Ñi.2 Vi B D सहित: शिष्यै: (by transp.). M विवेश यज्ञायतनं सह शिष्यै: सहानुगै:.

8 Si missing. — 4) Da (erroneously) देवैद्; Arj. Cd मेचैद्; Nilp (through misunderstanding!) मेचैद्र. S रिव शतकतुं.

9 Si missing. — ") Ko.2.4 Ñi Vi B D मूर्वासि"; Cd as in text. — ") Ñi,2 Vi B D ज़हा" (for देव"). — ") D2 शोशिते (for कुश्लेद्र).

10 Si missing. — ") Cf. 7" above and 1. 1. 8" etc. Ko जाने". Ki स; Ks Da Ts च (for तु). — ") Ds स राजा (for सगणो). Ks "म्युदियास; Ks Da

'भ्याययो ; Be D2 'भिय(D2 'र्य)यो ; T2 G4. e M5 'भ्युचतः ; G1-8 'भ्युस्थितः ; G5 'भ्युद्गतः. — ") S ततो भ'.

11 Si missing. — °) Ñi 'जुमतं; D 'जुमत: (D2.5 as in Ñi). S स एव नूपति: स्वयं.

12 Śī missing. —) Ko ब्रह्मार्च ; Bs Ms 'सेवितं.

13 Śi missing. — ^b) Ko-2 M राज्यं शां ख; Ka Ba शामध्यें (Ba °ਬੇ) ਚ. — D2 om. 13^{ed} and 14. — ^c) G2. 3 ਸ਼ਹਿਰਸਭਾਵ (hypermetric!).

14. Śi missing. D2 om. 14 (cf. v. l. 13). — ") K Ñ Vi Dni.n2 Di.4.6 G3 M8 तु (for च). — b) M6-8 पार्थिवाजा". — ') K4 Dn Di जाप्य. — d) S मुनि: (Ti G2 'नि) (for ब्यास:).

15 Si missing. Da om. 15^{ab}. — a) Ñi Vi B D (Da om.) च; T Gi-e तं (for सं-). S तु (for तं). — b) Ñi Vi B D (Da om.) प्रणयात; Ñi प्रयक्षात् (for यक्षेन). — ^{ed}) Bi तन्नोपविदय, and पृष्क्रिविसादा.

16 Śi missing. — °) Ki प्रिवेश; Bi प्रतिप्य; Cd as in text. Ti Ga. s. s द्यालु: प्रति(Ti क्य)नंश च; Ta Gi M दयालु: प्रत्यनंद(Ta Gi का)त. — द) Ña Vi B D प्रत्यपुत्र ; T Gi. s अध्यपूत्र .

17 Śi missing. — ") S (except G1.s) तथा (for ततस्). Vi Dn Di M (except Ms) तु (for तं). Ña B Da Ds-s पूजितं; Vi Dn Di सहित:. S सिह: (for सर्वे:). — ') S (except G1-s) क्यांते (for सद्सेर्). — ') S इसमर्थ क्रुक्शेष्टः.

तेषां चरितमिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ॥ १८ कथं समभवद्भेदस्तेषामिक्ष्यकर्मणाम् । तस युद्धं कथं ष्ट्रसं भूतान्तकरणं महत् ॥ १९ पितामहानां सर्वेषां देवेनाविष्टचेतसाम् । कात्क्र्येनैतत्समाचक्ष्व मगवन्कुशलो ह्यसि ॥ २० तस तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वेपायनस्तदा । शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तके ॥ २१

कुरूणां पाण्डवानां च यथा मेदोऽभवत्पुरा । तदस्मे सर्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्चतवानसि ॥ २२

गुरोर्वचनमाज्ञाय स तु विश्रपंभस्तदा । आचचक्षे ततः सर्वमितिहासं पुरातनम् ॥ २३

तसौ राह्ये सद्स्येभ्यः क्षत्रियेभ्यश्च सर्वशः। भेदं राज्यविनाशं च क्रुरुपाण्डवयोस्तदा ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चादात्तमोऽध्यायः॥ ५४॥

44

वैशंपायन उवाच । गुरवे प्राङ्गमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ।

18 B4 om. 18^{ab}. Śi resumes with 18^{ad}. — Before 18, N (except K1; Śi missing) ins. जनमे (Ko जन्मे)जय उ^{*} (Ds. 4 om. उ^{*}). — ^a)=22^a. Cf. 1. 1. 11^c. Devp प्रसक्षत्रकान: — ^a) S त्वयानघ (G1 ह्दं त्वया; Gs. 6 हह त्वया).

19 ^{ab}) S कथं च भगवन्भेदस्तेषामासीन्महात्मनां. — ^b)=1, 55, 43^b.

20 °) Ko Ñ V1 B D G1.8 समाचक्ष्य (Da1 as in text; Ds द्विजक्षेष्ठ). T G2.4-6 M इच्छामि तत्वत: श्रोतुं. --- ^d) Ñ V1 B D G1.8 यथावृत्तं द्विजोत्तम (D8 ममाचक्ष्य यथाविधि).

21 Before 21, Ko. s. 4 Ñ1 Da2 Dn D1, 4 ins. सौतिर ; K2 B8.6 D2 स्त उ°; T G स्त:. — After 21²⁶, Ko. 2, 4 ins.:

470* ब्राह्मणानां पुरस्तात्स नृपेणेवं प्रणोदितः।

- °d)=1. 1. 57°d. °) S (except G1.8.6) उवाच वरद: (Ms °दं) शिष्यं. — d) G2.4.5 M8 (inf. lin. as in text) "मंतिकाद.
- 22 Before 22, Ñ V1 B1 D (except D1.2.5) ins. डयास उ°. — ")=18". Cf. 1. 1. 11". Ś1 K Ms transp. कुरू and पाण्ड". — ") G1.5 M यहुनं तत्र तत्वत:.
- 23 Before 23, Ñs Dns ins. सौतिरु ; Bs D4 सूत उ .
 ") K2-4 "भादाय. ") B4.6 'क्षे तदा; G1.2.4 'क्षे [5]थ (G4 च) तत्. ") Ms 'हासिमं तदा.

24 °) Ñ V1 B D G1.s.o transp. तसी and राज्ञे. T G2.4.5 M दवाच राज्ञे तसी स (T1 तत्सवे). — °) Ñ2 V1 B D पाथिवेश्य:; T G2.4.5 M सदस्ये. — °) Cf. 1.

संपूज्य च द्विजान्सर्वास्तथान्यान्विदुषो जनान् ॥ १ महर्षेः सर्वलोकेषु विश्वतस्यास्य धीमतः ।

C. 1. 2232 B. 1. 61. 2 K. 1. 61. 3

55. 43°. Ks राष्ट्र-; Ñ2 V1 B D सर्व-; G1.8 राज्ञां (for राज्य-).

Colophon. Major parvan: Ds T2 G1-5 M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ko.2.4 अंशावतरण (Ko तार). — Adhy. name: Ko.2.4 G1.3 M (except M3) ड्यासागमनं; Ñ1.2 V1 B Da D2.4 वैशंपायनानुशासनं; Dn कथानुबंध:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 K1 67; K3 (sup. lin. sec. m.) T1 51; Ñ1.2 V1 D3 57; Da1 56; Da2 60; Dn3 53; D4 58; D5 T2 G M1 (of the संभवपर्व). — S'loka no.: Da1 Dn1.n2 23. — Aggregate s'loka no.: Dn2 2204.

55

1 Si om. an 3. De S (except Ms. e) om. 3.

— After 3. K4 ins.:

471* पातु वः कविमातङ्गो ब्यासः सत्यवतीसुतः। यस्य वाग्मदगन्धेन वासितं भुवनत्रयम्।; while Ds. 6 S (Ms. 5 om. line 2!) ins.:

472* श्रृणु राजन्यथा बीरा आतरः पञ्च पाण्डवाः । विरोधमन्वगच्छन्त धातराष्ट्रेर्दुरात्मिः । [(L. 2) G8 M6-8 महात्मिभः.]

- a) S 'स्कृत्वा. b) Bi. 5 समाहित: (both m as in text).
- 2 ab)=(var.) 1. 1. 23ab; 56. 12ab. Ñ1.2 V1 B D T2 G4.5 विश्वतस्पेष्ठ सर्वेकोकेषु (Da2 T2 G4.5 कस्य) धी ; T1 व्यु प्रितस्य महात्मन:. od)=1. 1. 23cd; 50. 12cd. S1 K1 पुण्यं (for कृत्स्वं). Ñ2 V1 B D स्थास्य महात्मन:.

C. 1. 2232 B. 1. 61. 2 K. 1. 61. 3 प्रवक्ष्यामि मतं कृत्सं व्यासस्यामिततेजसः ॥ २ श्रोतुं पात्रं च राजंस्त्वं प्राप्येमां मारतीं कथाम् । गुरोर्वकुं परिस्पन्दो ग्रुदा प्रोत्साहतीय माम् ॥ ३ शृणु राजन्यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत् । राज्यार्थे द्युतसंभूतो वनवासस्तथैव च ॥ ४ यथा च युद्धमभवत्पृथिवीक्षयकारकम् । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि पृच्छते भरतर्षम ॥ ५ मृते पितिर ते वीरा वनादेत्य स्वमन्दिरम् । नचिरादिव विद्वांसो वेदे धनुषि चाभवन् ॥ ६ तांस्तथा रूपवीयौंजःसंपन्नान्यौरसंमतान् । मामृष्यन्कुरवो दृष्ट्वा पाण्डवाञ्श्रीयशोभृतः ॥ ७ ततो दुर्योधनः कृरः कर्णश्च सहसौषठः ।

3 Si K Ñi.s Bim.4 Cd श्रोतृपार्झ (Ñs भू:); Da श्रोता पा. T: G:- ह तु (for च). Si K (except Ki) Ñ2 V1 राजंसवां (K1m राजानं). -) Ś1 K Ñ3 G8 त्राच्येयं. — In Si the portion from 3° to 1. 60, 61° is lost on the missing fol. 40-46. K (except Ka) सारती; Ga. s सहसी. Ko-s श्रभा; Ka Ñs Ms श्रभां. — ") Ko. s. a Ñ2.3 B D Cd गुरोबंक्न-; V1 °वांक्य-. Ko.2-4 Ñ3 °स्पंदं; K1 B Da D2.4 'स्पंत: Mo-3 प्रीप्संती. — d) Ñ2 V1 Bam Dn D1 सन: (for सदा). Ko Ñ V1 Bam Dn D1 में (for माम्). B Das Ds-1 सुद्(Ds समु-; Ds सुदी-; D4 स उ)त्साहयतीव मां; Dan corrupt. Dev. has मृत् and श्रोत्साह्यति. अ Arj. (corrupt): मुत्श्रोत्साह्यति वां इति वा पाठः गौडसंमतादौ । मुदा प्रोत्साहतीय मा इति वा काइयाः पुस्तके ॥ Nil.: प्रोत्साहयतीव परिस्पंद्मुःप्रोत्साहयतीव मे इति पाठे परिस्पंदशब्दे क्लीबत्वमार्पम् ॥% — Alter 3, Ka ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 31), followed by an additional colophon (ending the adhy.) and वैशं°.

- 4 \$1 missing. °) G2.4.5 'संसूतिर.
- 5 Si missing. °) Da Da °कारणं. °) Ñ2 V1 B D कथपिट्यामि (for संत्र').
- 6 Śi missing. *) Ñi.2 Vi B (except Bi) D एव (for gq).
- 7 Si missing. ") Ki बीर्यक्रपीज:; Ki शीर्य(m रूप)वी ; Ñi Vi Dn सत्ववी ; Bi वीर्यसत्वीज:; S रूप-संपन्नान्. ") Ds बीर" (for पौर"). Ti बीर्ये प्रससं ; Ti Gs. वीर्येण प्रसेण ह; G1.2.4.5 बीर्योजे: (G1 "ज:-) प्रि-

तेषां निग्रहनिर्वासान्विविधांस्ते समाचरन् ॥ ८ ददावथ विषं पापो मीमाय धतराष्ट्रजः । जरयामास तद्वीरः सहाभेन वृकोदरः ॥ ९ प्रमाणकोट्यां संसुप्तं पुनर्वेद्धा वृकोदरम् । तोयेषु भीमं गङ्गायाः प्रक्षिप्य पुरमावजत् ॥ १० यदा प्रबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् । उदितष्टन्महाराज भीमसेनो गतन्यथः ॥ ११ आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत् । सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ १२ तेषां तु विप्रकारेषु तेषु तेषु महामितः । मोक्षणे प्रतिधाते च विदुरोऽविहतोऽभवत् ॥ १३ स्वर्गस्थो जीवलोकस्य यथा शक्रः सुखावहः ।

संमितान्; M वीयौंज:परि ($M^{g, g}$ ैर)सं $^{\circ}$. — $^{\circ}$) D (except D^{g-g}) नामृषन्. — $^{\circ}$) \tilde{N}^{1} श्रीयशोवृतान्; S धतराष्ट्रजाः (G^{2} जान्).

8 Si missing. For S see below. — ") K आव:; Ñi. 2 Vi Be कुद्ध: (for कुर:). — ") K (except Ki) Ñi Cd 'निनोशान. — ") Ñ Vi B D (except Da De) समारभन. — S subst. for 8: Dn ins. after 8:

473* ततो दुर्योधनः कूरः कर्णस्य च मते स्थितः। पाण्डवान्विविधोपायै राज्यहेतोरपीडयत्।

[(L. 1) Da कुर्लिगस्य; T2 G6 कर्णस्तस्य; G1 कर्णिकस्य G6 मातुलस्य; M कर्णिकस्य (for कर्णस्य च).]

9 Si missing. — ") G2.3 तथाविषं वि". — ") T G Ms तं वीर:. — ") S त्वक्षेत्र सह भारत.

10 Si missing. — ²⁵⁰) S 'ट्यां क्रीडित्वा ब(Gi बु)ध्वा सुसमनागसं। तथैव मध्ये (Ms 'मेते) गंगाया: (Ms 'यां). — ⁴) K4 Ñi पुनरागमत्; Ña D5 T G पुनराब.

11 Si missing. — ") Ko Ñi Vi B D विबुद्ध:; Gi-6 -बुध्यत. — ") Bs.6 Mi संश्चिष: Gs.4 स श्चिष. Gi Ma बंधनात. Bi.5 तदा संश्चित्रबंधन:. — ") B (except Bi) D (except Di.5) Mi.8 महाबाह:.

12 Si missing. — d) Bs g; S (except M1) g (for g). — After 12, Ds S (except T2) ins.:

474* उपायेर्बहुभिः क्षुद्रैः संवृतैर्विवृतैरि । पाण्डवान्पीडयामास न च किंचिद्रसाधयत्। With line 1 of, 15^{ab}.

13 Si missing. Ms reads 13 (with 15) after 25; of. v. l. 14. — °) Ki भ; Dns ते (for त). S स तेवां

पाण्डवानां तथा नित्यं विदुरोऽपि सुखावहः ॥ १४ यदा तु विविधोपायैः संवृतैर्विवृतैरपि । नाशकोद्विनिहन्तुं तान्दैवभाव्यर्थरिक्षतान् ॥ १५ ततः संमध्य सचिवेर्ष्ट्रेषदुःशासनादिभिः । धृतराष्ट्रमनुज्ञाप्य जातुषं गृहमादिशत् ॥ १६ तत्र तान्वासयामास पाण्डवानमितौजसः । अदाहयच विस्रव्धान्पावकेन पुनस्तदा ॥ १७

विदुरसैव वचनात्खनित्री विहिता ततः।
मोक्षयामास योगेन ते म्रक्ताः प्राद्रवन्भयात्।। १८
ततो महावने घोरे हिडिम्बं नाम राक्षसम्।
मीमसेनोऽवधीत्कुद्धो भ्रवि मीमपराक्रमः।। १९
अथ संधाय ते वीरा एकचकां व्रजंस्तदा।
ब्रह्मरूपधरा भृत्वा मात्रा सह परंतपाः।। २०
तत्र ते ब्राह्मणार्थाय बकं हत्वा महाबलम्।

C. 1. 2258 B. 1. 61. 28 K. 1. 61. 29

वि°. — ³) K2.3 Ñ3 T1 G8 M महाकवि:. — °) Ñ2 V1 B D प्रतिकारे.

14. Śi missing. K (except K4) T2 om. 14. M (for M8 of. v. l. 13) transp. 14 and 15. — a) Ti Gi. 8 मार्गस्थो; M मार्गतो. — G5 om. 14^{cd} and 15. — a) Ti Gi. 8 ते; G2. 4 [5] भूत (for 5पि).

15 Si missing. For Gs and M of. v. l. 13-14. Cf. also 474*. — b) Ñi विविधेरि. — °) Ñ2.3 Vi B (except B3) Da Dn D1.8.4 नाइकद्; D2.6 Gs M6-8 न (M6-8 ना-) शक्तो. Ki Ñ1.8 T2 Go °नियंतुं; G4 °नियोक्तं. — d) K3 देवभावास; B5 °भावान्सु- (m °भावार्थ-); B6 °भावानु-; D6 T2 G (G5 om.) M8.6-8 दे(G2-4 दे)वेनात्यंत-(D5 °त्यर्थ-); T1 °तेरिभ-; M5 देवतात्यर्थ-. — After 15, T2 G1.2.4 ins. lines 1-4, 6 and 7 of 476* (cf. v. l. 21). In T2 there follow line 11 of 476* and a repetition of st. 14 (with v. l.); in G2, line 11 of 476*, a repetition of line 2 of 474* (cf. v. l. 12) and of st. 14 (with v. l.); and finally, in G4, line 2 of 474*, a repetition of st. 14 (with v. l.) and line 11 of 476*.

16 Si missing. Ds T2 G1 om. 16. — ab) K8 ततः स सचिवै: सर्वै:. Ks D1.2.4.5 कर्णतु:शा°. S (T2 G1 om.) ततो दुर्योधनः क्षुद्रः कर्णश्च सहसीबलः = (var.) 8ab. — a) Ks.4° माविशत्. S (T2 G1 om.) पं चक्ररालयं.

Stanzas 17-21 of the text are based on the shorter version as preserved in S; for the text of the longer version (476*) found in N (which contains some repetition and shows other signs of inflation and recasting), of. v. l. 21.

17 Cf. v. l. 21. — d) T2 पुन: सदा; G4. 5 पुरस्तदा.
18 Cf. v. l. 21. — b) G3 खनिको. T1 प्रहत:; T2
G1-5 प्रहित:; G4. 5 त:; M5. 6. 8 तात्. G (except G4. 5)
तदा. — d) G5 दर्श (for भयात्). — After 18, G1 ins.
line 11 of 476*. S (except G1) ins. after 19: Dn
D5. 4, after line 15 of 476*:

475* प्राप्ता हिडिस्बी भीमेन यत्र जातो घटोत्कचः । $[D_{1}$ हिडंबी; D_{12} हिडंबा.]

20 Cf. v. l. 21. — b) M (except Ms) गतास्तदा.

21 4) Gs तदा; Ms प्रति (for तत:).

For 17-21 (both incl.) N (Si missing), which contains the longer version, subst.:

सुतिषयेषी तात्राजा पाण्डवानिसकासुतः।
(17%) ततो विवासयामास राज्यभोगबुभुक्षया।
ते प्रातिष्ठन्त सहिता नगराञ्चागसाह्मयात्।
प्रस्थाने चाभवन्मश्री क्षत्ता तेषां महात्मनाम्।
येन मुक्ता जतुगृहाश्विशीथे प्राद्रवन्वनम्। [5]
ततः संप्राप्य कीन्तेया नगरं वारणावतम्।
स्यवसन्त महात्मानो मात्रा सह परंतपाः।
धृतराष्ट्रण चाज्ञसा उपिता जातुषे गृहे।
पुरोचनाद्रक्षमाणाः संवत्सरमतन्द्रिताः।

(18^{ab}) सुरुङ्गां कारथित्वा ते विदुरेण प्रचोदिताः। [10] आदीप्य जातुषं वेश्म दग्ध्वा चैव पुरोचनम्।

(18^{cd}) प्राद्भवन्भयसंविधा मात्रा सह परंतपाः।

(19^{ab}) दृहशुद्रीरुणं रक्षो हिडिम्बं वननिर्झरे । हत्वा च तं राक्षसेन्द्रं भीताः समनुबोधनात् । निश्चि संप्राद्रवन्पार्थो धार्तराष्ट्रभयार्दिताः । [15

(200) एकचकां ततो गःवा पाण्डवाः संशितवताः ।

(20°^d) वेदाध्ययनसंपन्नास्तेऽभवन्त्रहाचारिणः । ते तत्र प्रयताः कालं कंचिद्युर्नरर्षभाः । मात्रा सहैकचकायां ब्राह्मणस्य निवेशने । तत्राससाद् श्रुधितं पुरुषादं वृकोदरः । [20]

(21°) भीमसेनो महाबाहुर्बकं नाम महाबलम् । तं चापि पुरुपन्याम्रो बाहुवीर्येण पाण्डवः । निहत्य तरसा वीरो नागरान्पर्यसान्स्वयत् । ततस्ते ग्रुश्रुवुः कृष्णां पञ्चालेषु स्वयंवराम् । श्रुक्षा चैवाभ्यगच्छन्त गत्वा चैवालभन्तं ताम् । [25]

[Lines 1-4, 6, 7 and 11 have been interpolated at different places in Ts G1.2.4; their variants are

C. 1. 2260 B. 1. 61. 81 K. 1. 61. 82 त्राक्षणेः सहिता जग्धः पाश्चालानां पुरं ततः।। २१
ते तत्र द्रौपदीं लब्ध्वा परिसंवत्सरोषिताः।
विदिता हास्तिनपुरं प्रत्याजग्धरिदमाः।। २२
त उक्ता धतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च।
आतिभिर्विग्रहस्तात कथं वो न भवेदिति।
असाभिः खाण्डवप्रस्थे युष्मद्वासोऽनुचिन्तितः।।२३
तसाज्ञनपदोपेतं सुविभक्तमहापथम्।
वासाय खाण्डवप्रस्थं वज्ञध्वं गतमन्यवः।। २४
तयोस्ते वचनाज्ञग्धः सह सर्वैः सुह्जनैः।
नगरं खाण्डवप्रस्थं रज्ञान्यादाय सर्वेशः।। २५
तत्र ते न्यवसन्नाजन्संवत्सरगणान्बहृन्।

also given below. — (L. 1) T: G: 'प्रियोध तान्दक्रा; G2 सुप्रीतयोपि ताम्ह्या; G4 'प्रियोचितं हृद्वा. - (L. 2) K (except K1) Be D1-8 G4 'बुअल्स्या. - (L. 3) T2 G1.2.4 transp. lines 3 and 4. K Ns Ts G4 transp. सहिता and नगरात. V1 D2.8 सहसा (for सहिता). — (L. 4) K Ñ1.8 T2 G4 सित्रं (for सन्त्री). — (L. 5) K (except K1) प्राविशन्तनं. — (L. 6) K (except K1) ते सर्वे (for की क्तेया). — With line 7 cf. line 12, and v. l. line 15. — K1 om. lines 8-10. — (L. 8) K (K1 om.) हरिता (for उपि). — (L. 10) Ñs Bs D (except Ds) g (for ਰ). — (L. 11) K Ts G1.2.4 表現 (for चैंद). — (L. 12) Ko.s.s om. line 12 (of. v. l. line 15). — (L. 13) K (except K1) वनशोखरं; Ds. s गहरे. — (L. 14) For this line Ds subst. 19^{cd}. Dn Ds समवबो ; Ds समनुबुध्य तान. Ko.s.s Ds भीम: समजुबोध्य तान. — (L. 15) K Ñi.8 'थी मात्रा सह प्रतिपा: (cf. line 12). - After line 15, Dn Ds.4 ins. 475*. — (L. 17) K Ns om. &. — (L. 18) B1 Dn D1 नियता:. - (L. 23) K Ñ1 Ds भीमो (for बीरो). K Ña V1 पर्यहर्षयत.]

22 Si missing. Gi om. 22, — a) S (Gi om.) transp. ते and तत्र. — b) Ñs प्रतिसं; S (Gi om.) बहुन्मासान्युखोबिता:. — b) S (Gi om.) सहिता. Ti Gi-5 M हस्ति. — d) Ko.s Gs जासुरनिविता:.

23 Si missing. — ") K Ds. इ तत्रीका (Ki त तका sio); Ñs. s Dai Di ते क्का; S क्कासो. — ") Gs. s. s आदणां वि". B Dai Ds साता:. — After 23°d, Gs reads 24°d. M om. 23%. Gs reads 23% after 24.

वशे शसप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ २६ एवं धर्मप्रधानास्ते सत्यव्रतपरायणाः । अप्रमचोित्यताः क्षान्ताः प्रतपन्तोऽहितांस्तदा ॥२७ अजयद्गीमसेनस्तु दिशं प्राचीं महाबलः । उदीचीमर्जुनो वीरः प्रतीचीं नकुलस्तथा ॥ २८ दक्षिणां सहदेवस्तु विजिग्ये परवीरहा । एवं चकुरिमां सर्वे वशे कृत्स्नां वसुंधराम् ॥ २९ पञ्चभिः सूर्यसंकाशैः सूर्येण च विराजता । षद्दसूर्येवावभौ पृथ्वी पाण्डवैः सत्यविक्रमैः ॥ ३० ततो निमित्ते कसिंश्विद्धर्मराजो युधिष्ठिरः । वनं प्रस्थापयामास आतरं वै धनंजयम् ॥ ३१

^{— &#}x27;) Ñs 'सोभिरोचित:; Da 'सोत्र चिं'; Da. 5 T G 'सो वि(Ta sup. lin. पि)चिं'.

²⁴ Si missing. — a) S पूरं ज(G2.4-8 जा)न.
— b) T G1.2.6 भक्तं. — Ks (hapl.) om. 24^d-25°.
Gs reads 24°d after 23°d. — d) Ko.2.4 गच्छच्यं. Ñ2
Vi B D भक्तवा:. — After 24, G4 reads 23°/.

²⁵ Si missing. K2 om. 25; Ks om. 25abe.
— °) Ko.4 'वें: सहोदौ:. — d) T G Ms रखं; Ms.e-8
राज्यं. Ds S आगरा:. — After 25, Ms reads 13 and 15.

²⁶ Si missing. — a) Ñs transp. तन्न and ते. S (except G1) पांखवा: (for तन्न ते). D (except Da D2.5) पार्था: (for राजन्). — b) K1 परिसंवत्सरान्बहून्. — Ds वक्यांश्रास. T प्रभावेन; Gs प्रपातेन. — d) Ñ2 V1 B D महीस्त:

²⁷ Śi missing. — °) Ks Ñi,2 Di.8 T G (except Gs) 'मला: स्थिता:. Ds क्षत्रा:; Ts कांता:; Gs क्षत्रे. — a) Ñi,2 Vi D M बहुन्; Ts Gs तथा; Gi.2 तत: (for तदा).

²⁸ Śi missing. — ^b) Ñi Vi B D (except Di) মহাথ্যা:

²⁹ Si missing. — "" Ko परिच्क, and "हो सर्वो.

³⁰ Śı missing. — *) Ko.4 शीर्येण. T G बसुंधरा; M जगस्तया (Ms °दा). — °) Kı ° येंबर्धभी; Ñı.2 Vı B D ° येंबाभवत; Ñs ° येंब बभी. Tı पद्स्पेंगीव बभाज; Tı G ° येंब च बभाज (Tı Gs.5 °जे); M ° येंमिव बभाजे (Ms.5 °ज).

³¹ Si missing. — After 31 क, Ko. ins.: 477 स वे संवत्सराम्बण हे वैव तु वने वसन्।

स वै संवत्सरं पूर्ण मासं चैकं वनेऽवसत् ।
ततोऽगच्छन्वृषीकेशं द्वारवत्यां कदाचन ॥ ३२
ळब्धवांस्तत्र बीभत्सुभीयां राजीवलोचनाम् ।
अनुजां वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ३३
सा शचीव महेन्द्रेण श्रीः कृष्णेनेव संगता ।
सुभद्रा युयुजे प्रीता पाण्डवेनार्जनेन ह ॥ ३४
अत्र्पयच्च कौन्तेयः खाण्डवे ह्व्यवाहनम् ।
बीभत्सुर्वासुदेवेन सहितो नृपसत्तम् ॥ ३५
नातिभारो हि पार्थस्य केशवेनाभवत्सह ।
व्यवसायसहायस्य विष्णोः शत्रुवधेष्विव ॥ ३६
पार्थायाप्रिदेदौ चापि गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।

इषुधी चाक्षयैनीणै रथं च किपलक्षणम् ॥ ३७ मोक्षयामास नीमत्सुर्मयं तत्र महासुरम् । स चकार सभां दिव्यां सर्वरत्नसमाचिताम् ॥ ३८ तसां दुर्योधनो मन्दो लोमं चके सुदुर्मतिः । ततोऽश्वेर्वश्वियत्वा च सौनलेन युधिष्ठिरम् ॥ ३९ वनं प्रस्थापयामास सप्त वर्षाणि पश्च च । अज्ञातमेकं राष्ट्रे च तथा वर्ष त्रयोदद्यम् ॥ ४० तत्वश्वद्वेरो वर्षे याचमानाः स्वकं वसु । नालमन्त महाराज ततो युद्धमवर्तत ॥ ४१ ततस्ते सर्वम्रत्साद्य हत्वा दुर्योधनं नृपम् । राज्यं विद्वतभूयिष्ठं प्रत्यपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ४२

C. 1. 2282 B. 1. 61. 53

(cf. 32ab). —) Ds बीरं (for बनं). — After 31°, N ins.:

478*

तेजस्वी सत्यविक्रमः।

प्राणेभ्योऽपि प्रियतरं, reads सरुयसाचिनं for धनंजयम्, and after 31 ins.:

479* अर्जुनं पुरुषच्याघ्रं स्थिरात्मानं गुणैर्युतम् । S ins. after 31 : Ds. 4, after 479* :

480* धैर्याद्धर्माश्व सत्याश्व विजयाश्वाधिकं प्रियम्। अर्जुनो आतरं ज्येष्ठं नात्यवर्तत जातुचित्।

32 Si missing. — ") Ki एवं संव". — ") T Ga.s M चेव. Ko.s.s Ñ Vi Ba Das Di.a T G (except Gi) वसन्. — After 32", Da-s S ins.:

481* तीर्थयात्रां च कृतवासागकन्यामवाष्य च। अथ पाण्ड्यस्य तनयां लब्ध्वा ताभ्यां सहोषितः। [(L.2) Da लब्धामस्पप्रसादितः; Ma अवाप्य च धनंजयः.

G2.4-6 Ms om. अथ, and ins. तज्ज after लड्ड्या.]
— d) Ds द्वारकायां.

33 \$1 missing. — ") \$ तत्र छेभे च बी". — ") G1.3 भगिनी (for अनु").

34 Si missing. — b) Vi Ds कृष्णेन ख संग(Ds दु)ता. — c) K (except Ki) दा मुमुदे. Ñis.s Vi B D (except Da) प्रीत्या. — d) Ki T G (except Gi.s) Ms ख (for ह). Ñi वेन यशस्त्रिनी.

35 Si missing. — 46) K जातवेदसं (for इन्द्र). S तम्र (Ti Gi-s Mas ततः) संतर्पयामास कौतेयो ह. — 4) Ñi भूपसत्तम; S स्नां(Ms पां)डवे वने.

36 Si missing. M om, 36 st. — a) Ñs 'रोसि; Vi 'रोस्य; T Gi.s.c 'रोथ. — b) Ñ Vi B D 'वेन सद्दाभवत्. — °) T_1 G_{8-5} °सायं द्वितीयस्य; T_2 °सायो द्वि°; $G_{1.6}$ M °सायद्वि°; G_2 °सायाद्वि°.

37 Simissing. — ") S तन्न (for चापि). — ") Dai Ms. 6. 7 चाक्षयी.

38 \$1 missing. — ") S (except Gs) मोचया". — ") Ñs Dn D1.3.4 यत्र. — ") Da1 Dn2 D1.8.6 "समन्विता; S "विभूषि".

39 Śi missing. — °) K2 राजा; D1 होमं; S धुदो (for मन्दो). — °) D1 चक्रे दुष्ट: सु°. — °) K2 S (except G1.8.6) वंचयामास. K2 तं; Ñ3 स; B (except B4) Da Ds G1.2.6 तु (for च). — Ms (hapl.) om. 394-404.

40 \$1 missing. — °) T अज्ञातवासं. T1 G1-3 राष्ट्रेषु; T2 G2. 1 राष्ट्रासु; G6 M राष्ट्रे तु. — d) Ñ V1 B D तती; M5 सदा.

41 Si missing. — 4) S गते त्रयोदशे. Ks प्राप्ते (for वर्षे).

42 Si missing. — *) Bi. 4 D (except Da D2.5) क्षत्रमु . Ms "से सहिता: सर्वे. — b) S "नं रणे. — ') Ñ2 Bi (m as in text).2.6 Da Dn D4.5 विहत्त"; Ñ3 "पर्यंतं; B4m Di विहित्त"; D3 निहत्त ; T विक्रम ; G6 विद्य ; C4 as in text. — After 42, D8-5 S (except M6.8) ins.:

482* हृद्वा ऋतुंश्च विविधानश्वमेधादिकान्बहुन्। धतराष्ट्रे गते स्वर्ग विदुरे पञ्चतां गते। गमयित्वा स्वियः स्वर्ग राज्ञाममिततेजसाम्। वार्णेये निरुवं प्राप्ते कृष्णदारान्प्ररक्ष्य स्व। महाप्रस्थानिकं कृत्वा गताः स्वर्गमनुत्तमम्।

[(L, 3) G2.4.5 'ear कियां स्वायी. - (L, 4) G2.4.5

टू: १ वर्धे । हु: १ वर्धे हुई एवमेतत्पुराष्ट्रतं तेषामक्किष्टकर्मणाम् ।

भेदो राज्यविनाशश्र जयश्र जयतां वर ॥ ४३

ि आदिवंशावतरणपर्व

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चपञ्चाशसमोऽध्यायः॥ ५५॥

५६

जनमेजय उवाच ।
कथितं वै समासेन त्वया सर्व दिजोत्तम ।
महाभारतमाख्यानं कुरूणां चिरतं महत् ॥ १
कथां त्वन्घ चित्रार्थामिमां कथयति त्विय ।
विस्तरश्रवणे जातं कौत्हलमतीव मे ॥ २
स भवान्विस्तरेणेमां पुनराख्यातुमहित ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृष्वानश्चरितं महत् ॥ ३
न तत्कारणमष्टं हि धर्मज्ञा यत्र पाण्डवाः ।

अवध्यान्सर्वशो ज्ञष्ठः प्रश्नस्यन्ते च मानवैः ॥ ४ किमर्थं ते नरच्याघ्राः श्रक्ताः सन्तो द्यनागसः । प्रयुज्यमानान्संक्षेशान्धान्तवन्तो दुरात्मनाम् ॥ ५ कथं नागायुतप्राणो बाहुशाली वृकोदरः । परिक्षित्र्यक्षपि कोधं धृतवान्वै द्विजोत्तम ॥ ६ कथं सा द्रौपदी कृष्णा क्षित्र्यमाना दुरात्मिनः । शक्ता सती धार्तराष्ट्राक्षादहद्वोरचक्षुषा ॥ ७ कथं व्यतिक्रमन्द्युते पार्थी माद्रीसुतौ तथा ।

स्वं धाम याते वार्ष्णेये; Мь वृष्णयो निधनं प्राप्ते.]

43 Śi missing. — b)=1. 54. 19b. — c) Cf. 1. 54. 24c. Ñ2 Vi Bi.s.c D (except D5) 'विनाशाय.

Colophon. Major parvan: T2 G M संसव (G2 सभा) (for आदि). — Sub-parvan: K2-4 अंशावतरण. — Adhy. name: K0.2-4 कथावस्त्पावनं; Ñ V1 B Da Dn1. n2 D1.8.4 कुर्(Ñ3 om. कुर्)पाण्डवचरितसूत्रं (Ñ1.2 V1 D8 om. सूत्रं); M कथासंक्षेप:. — Adhy. no. (figures, words or both): K0 56; K1 98; K8 (sup. lin. sec. m.) T1 52; Ñ1.2 V1 61; Da1 D8 58; Dn8 60; D4 marg. 59; T2 G M 2 (of the संभवपर्व). — S'loka no.: Ñ8 Da1 Dn1. n2 52; Dn8 53. — Aggregate s'loka no.: Dn2 2256.

56

This adhy. is missing in \$1 (of. v. l. 1. 55. 3); the MS. is ignored here.

- 1 K1 Ds. s S om. उवाच. b) K2 त्वया व दिजसत्तम.
- 2 °) Ñ1 V1 B Da D2.5 इसामनघ; D4 इसां त्व'; T कथां कथय; G5 तथा त्व'; M5 ° मनघ; M5-2 पुण्यासनघ. G1.2.4.5 कथामेनां (G1 °तां) विवि'; G6 'थां तेषां विवि'. b) Ñ1 V1 B Da D2.4.5 कथां (for इसां). Ñ2 Dn D1.5 कथयस्व तपोधन. c) K (except K1) परं कीत्इलं महत् (K8.4 'लं हि से).
- 3 Gs reads 3 after 6ab. a) Gs M (except Ms)

भगवन्ति . — b) K (except K3) Ds. 5 G1 M (except M5) "महंसि. — c) B1 D2 G8 सर्वेषां. G2 "प्यास्यहं अप्रवन् . — d) T2 G4-6 अप्रवन्नाच"; G2 कुरूणां च".

- 4 ") T G1-5 Ms नैतस्का". V1 B1 D (except D2.4.5) वै (for हि). Ms. s-8 अनल्पकारणं ब्रह्मन्. -- ") K1 Ñ1.8 B1.5 T G Ms सर्वतो.
- 5 a) G1.8 Ms-8 ते महावीर्याः. b) K1 काः सर्वे; G1.8 शकुवंतो; G5 शांताः संतो. T1 G अपि (for हि). d) D2.5 S तुरारमभि:.
- 6) K (except K1) भीमसेनी महाबल:. After 6^{ab}, Gs reads 3. T1 M om. 6^{ad}. ^{cd}) G3 हिन्दोप चक्रो ^{cd} बुकोदर:. T1 M ins. after 6^{ab}: T2 G (except G3), after 6:

483* आएणां क्रेशमायातं गतवान्वे परंतपः।
[M 'मायांतं. T G1.6 श्वतवान्वे; M8 स्रोढ'.]

7 ^d) Ñ B Da Dn D1 G4 क्रोधचक्कुषा; Ds क्रोधविद्वना. — After 7, G1 ins.:

484* कथं सा द्रीपदी शक्ता धार्तराष्ट्रांश्च नादहत्।

8 K1.8 Ñ1 om. 8. — a) K0.2.4 D2.5 विनिर्जिलं (K0 D5 ता) शूते; Ñ2.8 V1 B Da Dn D1.8.4 स्वसनिनं (B2m स्ववसिनं) शू '; T1 यातिकसम् '; T2 'क्रमं शू '; G1 'क्रमाय् '; G2.6 'क्रमय् '; G3 'क्रमो थू '; G5 'क्रमे यू '; M5 'क्रमाय् '; G4 M8.6-8. as in text. — b) G3 पार्थान्; G6 M6-8 पार्था. K2.4 B6 Dn D1.8 G8.6 तवा. — b) B1 G2-6 M8 शक्वत्र. Ñ2 V1 B8.6 Da D4 T1 M6-8 'स्याजा.

अनुव्रजनस्व्याघं वश्र्यमानं दुरात्मभिः ॥ ८ कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् । अनर्दः परमं क्षेत्रं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९ कथं च बहुलाः सेनाः पाण्डवः कृष्णसारथिः । अस्यक्षेकोऽनयत्सर्वाः पितृलोकं धनंजयः ॥ १० एतदाचक्ष्व मे सर्व यथाष्ट्रतं तपोधन । यद्यच कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११ वैद्यांपायन उवाच ।

महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः । प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेत्रसः ॥ १२ इदं श्रतसहस्रं हि श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।

Ko. 2.4 Ds अनुव्रजे(Ds "ते)तां राजानं; Bs. 8 Ds. 8 अन्वव्रजसरस्याचा; Dn D1 अन्वयुक्ते नरस्याचा. — d) Ks corrupt; Ñs. 3 V1 Bs. 4 Dn बाध्यमाना; B1. 5.6 Da Ds. 4 al(Da1 a)ध्य"; D1 वास्यमाना; D8 T G2 वच"; M वंस्यमाना (M_5 बाध्यमाना तृ).

9 b) K2-4 धर्मभृत्; Ms मंत्र. — d) Gs नु; Me-s वै (for स).

10 ") S बहुलां (G1 बलवान्) सेनां. — ") G3 तप्यक्ते". D3 S सर्वान् (G1. 8 सेनां).

11 *) Ñs 'क्ष्व तरवेन. Ds Gs transp. मे and सर्वे. — b) Gs.s 'सं द्विजोत्तम. — After 11, Ks ins. the figure 69 (? misplaced adhy. no.).

12 = (var.) 1. 1. 23; 55. 2. — Ki Dna Ds Som. इवाच. — After वैशं उ°, N ins.:

485* क्षणं कुरु महाराज विपुलोऽयमनुक्रमः ।
पुण्याख्यानस्य वक्तव्यः कृष्णद्वैपायनेरितः ।
— Ñ1 om. 12; D2 om. 12ab. — ") Ñ3 G6 'लोकस्य;
D4 'लोकानां.

13 ab)=(var.) line 1 of 27*. Cf. 486*. — a) G1.2 साणां; G2-4 साणि. Ms चतुर्विशतिसाहसं. — b) K Dn1.n2 कमीणा. — S subst. for 13°a: D2.4 ins. after 13:

486* उपाख्यानै: सह श्रेयं आब्यं भारतमुस्तमम् ।
संक्षेपेण तु वद्यामि सर्वमेतसराधिप ।
अध्यायानां सहस्रे हे पर्वणां शतमेव च ।
स्रोकानां तु सहस्राणि नवतिश्च दशैव च ।
ततोऽष्टादशभिः पर्वैः संगृहीतं महर्षिणा ।
[(L.1)=Line 2 of 27* (of. v. l. 1. 1. 60).—(L.3)
Ms.s सहस्रं च. — (L. 4) T Gs.4 Ms.5 नवतिर्देश ए(T)

31

सत्यवत्यात्मजेनेह व्याख्यातमितौजसा ॥ १३ य इदं श्रावयेद्विद्वान्यश्चेदं शृणुयान्नरः । ते ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयुर्देवतुल्यताम् ॥ १४ इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् । श्राव्याणाम्रुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १५ असिन्नर्थश्च धर्मश्च निखिलेनोपदिक्यते । इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिनेष्टिकी ॥ १६ अक्षुद्रान्दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान् । कार्ष्णं वेदमिमं विद्राव्शावयित्वार्थमश्चते ॥ १७ श्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यादसंशयम् । इतिहासमिमं श्रुत्वा प्रकृषोऽपि सुदारुणः ॥ १८

C. 1. 280 1 B. 1. 62. 19 K. 1. 62. 21

चै)व च. — (L. 5) T मनीपिणा; G1.6 महात्मना.] — °) K1 विद्याः सुतेने°.

14 °) K °दं कीतंये°. — b) Ks य इदं; T1 यश्चेतत्. K1 Ñ V1 B D (except D2.3) ये चेदं (K1 °यं) श्रुणुर्व्न (K1 °यंक) शा; Ms नित्यं श्रद्धात्मन्वित:. — °) Ds T G4.5 M5 स (for ते). K (except K1) ब्रह्मण: स्थानमभ्येत्य; B4 ते ब्रह्मस्थानमासाध; G1-3.5 M (except M5) स (G2 M6-5 सं-) प्राप्य ब्रह्मण: स्थानं. — d) K D2.8 T G4.5 M5 प्रामुयादेव- (K1 °यंत्येव); G1-8 देवैर्गच्छ (G1 °च्छं)ति; G0 देवैर्याति च; M3.8-3 देवैर्मजित.

15 a) Ti Gi.s.e दै: सिंहतं. — b) T Gi.e M 'श्रं चोत्तमं मतं (Gi.e महत्); Gi 'श्रं चोत्तमोत्तमं; Gi भारताख्यानमादित:. — Ki reads 25-26 after 15ab; and 15ad after 21. — b) A few MSS. श्रद्धाणा'. Gi.e श्राद्धं (for चेदं). Gi संपृक्तमुत्तमं श्राद्धं. — d) Ñi Gi.e 'संसतं; Ti 'सत्क्र'; Gi.4-6 Mis 'संस्क्र'.

16 ") Ko. 1.4 Ñs 'सिम्ह्यर्थश्च ; Ks 'सिम्स्वर्थश्च . Ko. 2 V1 Bs D (except D2. 6) G2 कामश्च. — b) K1 Ñ V1 B Da Dn D1. 5 'देश्यते ; Ks 'लश्च '; D1 'लिप्य '; D3 'पद्य '. K2 धर्मोपि निख्लिल: स्थित: — d) K8 B1 Cd पर'; Ñ1 'निष्ठिता ; S परमापिता. V1 बुद्धि: परमने .

17 a) G1 धर्म (for दान). G3 गुरुशिष्यादिशी — b) S (except T1 G1.3.6) सत्यवादिन . — °) Ñ2 कात्स्येंन (hypermetric!); D2 T2 G3.6 कार्स्झ. G1 वेदविदे; G2 विदं. — d) K0.2.4 श्रावयसर्थ; G (except G1.8) ज्ञापथि. — 17°d—18°d=(var.) 1. 1. 205.

18 as)=(var.) 1. 1. 205 a. Ñs हस्यान्वितं. Ko Ds पापं (for चापि). Ko अपि; Bs ज्ञापं (for पापं). Ñs Bs द्याद. T Gs. 6 Ms. 5 दशास संज्ञय:. Ds ज्ञानुत्र न

C. 1. 2:02 B. 1. 62. 20 K. 1. 62. 22 जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतच्यो विजिगीषुणा ।
महीं विजयते सर्वा शत्रृंश्वापि पराजयेत् ॥ १९
इदं पुंसवनं श्रेष्टमिदं खस्त्ययनं महत् ।
महिषीयुवराजाभ्यां श्रोतच्यं बहुशस्तथा ॥ २०
अर्थशास्त्रमिदं पुण्यं धर्मशास्त्रमिदं परम् ।
मोक्षशास्त्रमिदं श्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥ २१
संप्रत्याचक्षते चैव आख्यास्यन्ति तथापरे ।
पुत्राः शुश्रुपवः सन्ति प्रेष्याश्च प्रियकारिणः ॥ २२

संशय: (for पापं जं). G1.8.6 M6-8 मुच्यते श्रूणहत्याया (M6-8 कृत्या तु भ्रूणहत्यां वा) यश्वान्यवृज्ञिनं भवेत्. — After 18, K8 Ñ2.2 V1 B D ins.:

487* मुच्यते सर्वेपापेश्यो राहुणा चन्द्रमा यथा। [Ks Ds राहोवें; Ñs Bs राहुत:. Ñs राहुचन्द्रमसा यथा.] Ko.s.4 ins. after 18: Ds, after 487*:

488* तक्ष्मणाजायते दान्तः शश्वच्छान्ति नियच्छति । [Ko Ds 'ते पुतः.]

19 b) G1.8 M (except Ms) विजयार्थिना. — °) K Ñ1.2 V1 T1 Ms.5 द्वा(K8 Ms.5 चा; T1 आ) जु जयेत् (K1 च यत्); Ñ8 चापि जयेत्. K (except K1) Ñ V1 कृत्स्तां; B D राजा; G1 Ms-8 क्षिप्रं (for सर्वा). — d) G1 शत्रं चाप्यधितिष्ठति; M (except Ms) श्वाप्यतितिष्ठति. — After 19, De ins.:

489* प्रसूते गर्भिणी पुत्रं कन्या सत्पतिमश्रुते।

20 ab) Da पुष्यमिदं (for पुंस'). T G (except G1.8) Ms transp. पुंस' and स्वस्त्य'. G1.8 M (except Ms) चैव तथा (for श्रेष्ठमिदं). T1 वर्त (for महत्).

") B1 Ge Me-8 महांपं; Cd as in text. — d) G1-8 M (except Ms) स्वात् (G1-3 च) पुन: पुन:. — After 20, K4 N2.8 V1 B D ins.:

. 490* वीरं जनयते पुत्रं कन्यां वा राज्यभागिनीम्।

21 = (var.) 186*. — ab) K (except K1) Ñ2 V1
B D transp. अर्थ and धर्म . Gs. महत् (for प्रम्).
G1 अर्थशास्त्रं धर्मशास्त्रं सर्वशास्त्रमिदं जगत्. — °) Dnl. ns
पुष्यं (for प्रोक्तं). — a) S भितत्रेजसा. — After 21,
K1 reads 15^{cd}; Ds S read 33.

22 With 22° of. 1. 1. 24. — °) K (except K2) Ñ V1 Dn D1.8-5 खेदं; B D2 के खित्; D3 खेके. — °) K1 Ñ V1 D (except D2) तथास्यास्थं(Dn D1.8.4 श्रोड्यं)ति चापरे; S कथयिष्यंति चा°. — °) G2 पुत्रार्थिनोर्थं-कामाश्च. — °) K (except K1) B1 Da D2 शिष्याश्च. Т G1.8.6 M प्रियवादिन:. G2.8.5 संति प्रेष्याश्च चादिन:.

शरीरेण कृतं पापं वाचा च मनसैव च ।
सर्व तत्त्यजित श्चिप्रमिदं ग्रुण्वमरः सदा ॥ २३
भारतानां महज्जन्म शृण्वतामनस्रयताम् ।
नास्ति व्याधिभयं तेषां परलोकभयं कृतः ॥ २४
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्यं पुण्यं तथैव च ।
कृष्णद्वैपायनेनेदं कृतं पुण्यचिकीर्पुणा ॥ २५
कीर्ति प्रथयता लोके पाण्डवानां महात्मनाम् ।
अन्येषां श्वित्रयाणां च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥ २६

In S (which om. 24°d), 22-26 occur in the foll. sequence: 22, 24°d, 25°d, 23, 25°d, 26.

23 For S of. v. 1. 22. — b) Ko.2 °चा यन्मन'; Ks.4 वाच्या मन'. K1 D1 मनसापि. — ') Ñ V1 B D सं(Da Dn1.ns स)लाज'; S लाजित वै. — d) K2.4 इमं (for इदं). T1 G1 शुत्वा (for श्रुण्वन्). Ñ1.2 V1 B D य इदं श्रुण्याझर: (cf. 14b).

24 Ñ1 om. 24. — For S of. v. l. 22. — a) K4 Ñ1.2 V1 B D (except Da1 D1.5) T1 भर. K2 G8 महाजन्म. — b) Ñ3 पुराणम. T1 G3 M श्रुण्वतो द्वानस्यतः (M5 क:); T2 G1.2.4—6 श्रुण्वतो द्वा(G1 -स्य)नस्यवः; Cd as in text. — ad S om. 24cd. Ko.3.4 transp. नास्ति स्याधि and पर. K2 प्रलोकभयं तेषां नास्ति स्याधिकृतं भयं.

25 K1 reads 25-26 after 15^{ab}. — For S of. v. l. 22. — a) Ms सत्यं (for भन्यं). — b) Ñ V1 B D transp. स्वार्थ and पुण्यं. Ms-s तथा स्वस्त्ययनं महत्. — ca) K repeats the line after 27 (with v. l.). Da 'सिकीपेया: S (Gs sup. lin.) भर्म'.

26 For K1 of. v. l. 25; for K, v. l. 27; for S, v. l. 22. — *) Daz प्रार्थयता; T1 प्रयस्त *. — *) K1 Ñ1 T G (except G1.3) M8.5 *नां यशस्त्रनां. — K ins. after the repetition of 26 ** (Ks, after that of 26 **): Ñ2.3 V1 B (except Be) D, after 26:

491* सर्वविद्यावदातानां लोके प्रथितकर्मणाम् । K ins. after 26: Ñ2.8 V1 B (except Be) D ins. after 26^{ab} (Dn D1, after 491*):

493* य इदं मानवो लोके पुण्यान्वे ब्राह्मणाम्युचीन् । श्रावयेत महापुण्यं तस्य धर्मः सनातनः । कुरूणां प्रथितं वैद्यं कीर्तयम्सततं श्रुचिः।

After the above, Ks repeats 26°d (which is followed by 491*); while Dn D1.4 ins.:

493* वंशमामोति विपुत्तं छोके पूज्यतमो भवेत्। N ins. after 492* (Ks. after 491*; Dn D1.4, after यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवानिगरिः । ख्यातावुभौ रत्निभी तथा भारतमुच्यते ॥ २७ य इदं श्रावयेद्विद्वान्त्राह्मणानिह पर्वसु । धृतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ २८ यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः । अक्षय्यं तस्य तच्छाद्वसुपतिष्ठेतिपत्निप ॥ २९

अहा यदेनश्राज्ञानात्प्रकरोति नरश्ररन् । तन्महाभारताख्यानं श्रुत्वैव प्रविलीयते ॥ ३० भारतानां महजन्म महाभारतग्रुच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रग्रुच्यते ॥ ३१ त्रिभिवेषैंः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो ग्रुनिः । महाभारतमाख्यानं कृतवानिदग्रुक्तमम् ॥ ३२

C. 1. 2833 B. 1. 62. 52

493*): T2 G2.4-6, after 26:

After the above, K1 reads 31.

494* योऽश्रीते भारतं पुण्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः। चतुरो वार्षिकान्मासान्सर्वपापैः प्रमुच्यते। विज्ञेयः स च वेदानां पारगो भारतं पठन्। देवा ब्रह्मप्रयो यत्र पुण्या राजप्यस्था। कीर्स्यन्ते भूतपाप्मानः कीर्स्यते केशवस्त्रथा। With lines 4-5 of. 1. 1. 192. — N cont.: 495* भगवांश्चापि देवेशो यत्र देवी च कीर्स्यते। अनेकजननो यत्र कार्त्तिकेयस्य संभवः। ब्राह्मणानां गवां चैव माहात्स्यं यत्र कीर्स्यते। सर्वश्चतिसमूहोऽयं श्लोतस्यो धर्मबुद्धिभः।

The rest of this adhy., as preserved in the different versions, is in a chaotic condition, containing much repetition and showing obvious signs of interpolation and recasting. The constituted text is frankly eclectic, representing as it does the irreducible minimum, comprising only stanzas authenticated by both recensions and following in general the sequence of K. The divergent (and evidently amplified) version of Ds S has been relegated to App. I (No. 32), where also its points of contact with N are shown.

27 Occurs in Ñ V1 B D in the course of a passage ins. after 31 (App. I, No. 33); and in S, that of a passage subst. for 29-33 (ibid., No. 32).

— ") K (except K1) समहान्; G [5]तिमहान्; Ms हि महान्. — ") K1 स (for च). Bs D (except Ds.4.s) यथा मेरुमेहा". — ") Ñ V1 B D (Ds om.) transp. क्यातौ and उमी. K1 क्यातौ रलाकरावेतौ; S क्यातौ (T1 G1 करस) तहन् . — ") S महाभा". Ks sup. lin. "सुत्तमं. — K repeats after 27 (K1, after 494"): 25°d (v. 1. "दं नियतं सत्यवादिना), and 26°d (v. 1. "ति वितरता); then follows 491" (in Ks it is a

repetition; cf. v. l. 26).

28 a) Ds transp. य: and इतं. S यश्चेदं पठते वि.

- b) K1 S सदा पर्वसु (K1 b) पर्वसु (K1 b).

- c) K1 ततः; G2-5 पूतः. B6 जितः सुद्धो (sic).

- d) Ks.4 श्रूयाय गच्छति; Ñ1.2 V1 B4 Dn D6 गच्छति
शाश्चतं; Ñ8 B1.8.6 Da गच्छेत्स (Ñ3 दि-) शाश्चतं; D1
corrupt; D2 गच्छेत्सनातनं.

For 29-32, Ds S subst. a lengthy passage of about 40 lines, given in App. I (No. 32), which includes, in slightly altered form but in the same relative sequence, all the remaining lines of the text. D4 includes some stray stanzas of the Southern passage, inserted at various points of its own text.

29 = (var.) 1. 1. 203. — Ms om. 29. — °) S (Ms om.) पित्र्ये (for आहे). Ñ V1 B D आवये द्राह्मणा- इआहे. — °) Ñ V1 Dns D1. 4 यक्षेमं; B1.8.6 यक्षात; B1 m Da Dn1. ns यक्षेत्ं; B6 यक्षात्र; D2 यक्षेतत्; D3 यस्त्वदं; D6 यस्तात (for झाझणान्). B1 यक्ष अद्वासमन्वित:. — °) Some MSS. अक्षयं. T G Ms अक्षपानं च; M6-8 स्वर्गगामीयं. — °) K2 इह (for अपि). Ñ V1 B D उपावतें त्यित्तिह (D6 पितुस्तस्योपतिहते); S (M6 om.) पित्रंसस्योपतिहते.

30 S expands 30 into two stanzas, which are included in a long passage given in App. I (No. 32); while B₁ D (except D₂) expand 30^{ab} into the following two lines:

496* अहा यदेनः क्रियते इन्द्रियमेनसापि वा। ज्ञानावज्ञानतो वापि प्रकरोति नरश्च यत्।

[Ds om. line 1; B1 Da om. line 2. D4 repeats line 1, reading 71571 for 3757.]

— d) Ks प्रतिमुखते.

31 Ki reads 31 after 495*. — ⁸) K (except Ks) इत्युत्त (for उद्यंते). — After 31, N ins. a passage of about 20 lines given in App. I (No. 33).

है : 8 % % धर्म चार्थ च कामे च मोक्षे च भरतर्षम ।

यदिहास्ति तदन्यत्र यश्रेहास्ति न तत्कचित् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षद्पञ्चारासमोऽन्यायः॥ ५६॥

40

वैशांपायन उवाच।
राजोपरिचरो नाम धर्मनित्यो महीपतिः।
बभूव मृग्यां गन्तुं स कदाचिद्वृतव्रतः॥ १
स चेदिविषयं रम्यं वसुः पौरवनन्दनः।
इन्द्रोपदेशाजग्राह ग्रहणीयं महीपतिः॥ २
तमाश्रमे न्यस्तशस्त्रं निवसन्तं तपोरतिम्।

32 ab) S 'वर्षेर्महाभागः, a2d 'यनोत्रवीत्. — ad) S नित्योत्थितः सदायोगी महाभारतमादितः.

33 Ds S read 33 after 21. — d) Ds ন কুল্লবিন্— After 33, K4 ins. a passage of six lines given in App. I (No. 34), while Ds S ins.:

497* इदं हि ब्राह्मणैर्लोके आख्यातं ब्राह्मणेष्टिह ।

Colophon, — Major parvan: T2 G M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ko अंशावतार; T1 संभव. — Adhy. name: Ko महाभारतप्रसंख्यानं; K1 (after adhy. no.) जयो नामेतिहास:; K2.8 Ñ1.2 V1 (Ñ1.2 V1 with prefixed महा-)B6 Da D5 भारतप्रशंसा(K8 'साख्यानं); K4 D1 प्रशंसा; T2 G1.4 भारतप्रशंसा(K8 भारतप्रसंस; M6-8 जनमेजयप्रश्न:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 57; K8 (sup. lin. sec. m.) T1 53; Ñ1.2 V1 62; Da1 D8 59; Dn8 61; D4 60; T2 GM 3 (of the संभवपर्य). — S'loka no.: Da1 Dn 51. — Aggregate s'loka no.: Dn2 2307.

In Ds S this adhy. is followed by the prose adhy. (90) setting forth the genealogy of the Pauravas, commonly known as পুৰুষ্যানকীবন.

57

1 This adhy, is missing in \$1 (of. v. l. 1. 55, 3); the MS, is ignored here. — K1 Dn1 Ds S om. उदाच. — b) Bs (m as in text) D2.5 निष्ठो. Bs m Ds.4 सहामित: (cf. v. l. 2d); Cd as in text. — e) S स्रायाशीक:. — d) Ñ V1 D (except D2) सदा किछ (for स कदाचित). S शकास्ताध्याययाद्य श्रुष: (T G4

देवः साक्षात्स्वयं वजी सम्रुपायान्महीपतिम् ॥ ३ इन्द्रत्वमही राजायं तपसेत्यनुचिन्त्य वे । तं सान्त्वेन नृपं साक्षाचपसः संन्यवर्तयत् ॥ ४ इन्द्र उवाच ।

न संकीर्येत धर्मीऽयं पृथिव्यां पृथिवीपते । तं पाहि धर्मी हि धृतः कृत्स्नं धारयते जगत ॥ ५

Ms विभ:).

2 °) K वसुश्चेदिपतिर्नृप:. — Ko om. 2°-3°. — d)
K2 Ñ2 V1 B1.8 (both m as in text).5.6 D (except
D1.5) रमणीयं (Bem सिद्धोपायं); S स्पृह°; Cd as in
text. K2 Da Ds महामति: (cf. v. l. 1°).

3 Ko om. 3ab (cf. v. l. 2). — a) G1.2 त्यक्त शक्षं. — b) K1 Ñs V1 ° घनं; K2 (sup. lin. घनं). s. 4 D6 ° रतं; Ñ2 B Da Dn D1-4 G1 ° निधि. — a) Ñ V1 B D देवा: शक्र पुरोगा वे राजान सुपतस्थिरे; S देवराइ वज्र (G3 भद्र) सहित उपतस्थे मरुद्रणै:.

4 ^{ab}) K2 m इन्द्रस्तमाह राजानं. S इन्द्रोह(Ms. 6-8 °य)मिति धेर्येण तपसा चे(Gs. 3 अ)त्यमन्यत. — After 4^{ab}, Go ins.:

498* त्वं नो गतिर्महाराजिति वक्रयवदन्मुहः।

— °) \tilde{N}_8 तं सांख्य नृपति; D_{a1} तस्मात्वेनं नृ°; S तं वै देवपति:. K सांख्यात्वा च (K_8 स) नृपति; D_5 तं सांख्यात्वा नृपति. — °) $K_{2.8}$ \tilde{N} V_1 \tilde{D} D $G_{5.6}$ संन्यवर्तयन्. $C_{f.}$ 500*.

5 K1 S इन्द्र:; Ñ V1 B D देवा ऊचु: (of. v. l. 3^{cd})
— ab) Ds reads it in marg. Gs न संतीखेव धर्मा वै.
K2 सर्वथा (for पृथिड्यां). — b) K4 Ñ1.2 V1 B1.4 D
Mo-s त्वया (K4 D2 Mo-s तपो) हि (for तं पाहि). K4
Ñ1.2 V1 B D विश्वतः; Ms हि कृतं (for हि ध'). — d)
Ñ1.8 S पाख्यते. — T G1.2.4-s ins. after 5: D4 marg.
after उवाच (of. v. l. 6):

499* देवानहं पाछियता पाछय त्वं हि मानुषान्।

6 Before 6, Ñ V1 B D ins. इन्द्र उ° (D5 देवा ऊचु:).
— ") K5 छोक; Ñ5 B4 Dn D1.4 छोके; D2 M6-8 छोके;
T1 शीबें; G8 कार्य; the rest छो(or छो)क्यं; Cd as in

लोक्यं धर्म पालय त्वं नित्ययुक्तः समाहितः। धर्मयुक्तस्ततो लोकान्पुण्यानाप्यसि शाश्वतान् ॥ ६ दिविष्ठस्य भ्रविष्ठस्त्वं सखा भृत्वा मम प्रियः। ऊधः पृथिव्या यो देशस्तमावस नराधिप ॥ ७ पश्चयश्चेव पुण्यश्च सुस्थिरो धनधान्यवान्। स्वारक्ष्यश्चेव सोम्यश्च मोग्येर्भूमिगुणेर्युतः॥ ८ अत्यन्यानेष देशो हि धनरत्नादिमिर्युतः। वसुपूर्णा च वसुधा वस चेदिषु चेदिप ॥ ९ धर्मशीला जनपदाः सुसंतोषाश्च साधवः। न च मिथ्याप्रलापोऽत्र स्वरेष्वपि कृतोऽन्यथा॥१० न च पित्रा विभज्यन्ते नरा गुरुहिते रताः।

युक्तते युरि नो गाश्र कृशाः संयुक्षयन्ति च ॥ ११ सर्वे वर्णाः स्वधर्मस्थाः सदा चेदिषु मानद । न तेऽस्त्यविदितं किंचित्रिषु लोकेषु यक्कवेत् ॥ १२ देवोपभोग्यं दिव्यं च आकाशे स्फाटिकं महत् । आकाशगं त्वां महत्तं विमानग्रुपपत्स्यते ॥ १३ त्वमेकः सर्वमत्थेषु विमानवरमास्थितः । चिरिष्यस्युपरिस्थो वै देवो विग्रहवानिव ॥ १४ ददामि ते वैजयन्तीं मालामम्लानपङ्काम् । धारिष्यपति संग्रामे या त्वां शस्त्रेरविश्वतम् ॥ १५ लक्षणं चैतदेवेह भविता ते नराधिप । इन्द्रमालेति विख्यातं धन्यमप्रतिमं महत् ॥ १६

C. 1, 2849. B. 1, 68, 16 K. 1, 64, 16

toxt. Bi धर्मान्; Di धर्मान्. Ki पालयंस्त्वं (m as in text); Gi वित्वा. Di लोकान्धर्मेण रिक्षत्वा. — b) Ki मिस्रुकः; T Gi.s नित्यं युक्तः (Gi कि.). — d) Ki प्राप्तोषि; Ñi.i Vi Dn पद्यं; Bi.e Di T Gi.i Mi.e-s प्राप्त्यं; Gi.i-e Mi लप्त्यं. Mi शोभनान्.

7 °) K (except K1) Ñs Ds Gs M दिवि(Ñs ° व) स्वस्य. K (except K1) Ñs B1.5 Ds G1.8 M मुदिस्य °. — °) Ñ1.2 V1 D (except D2) सवा मृतो. — °) K0.2.4 ऋदः; K1 रूपं; Ñ V1 ऊर्धः; B1.3.6 उद्यः (B1m as in Da Dn eto.); B1.5 ऊर्धः; Da Dn D1.8 रम्यः; D2.5 श्रेष्टः; D1 उद्येः; T1 G3 ऊदः; G1 ऊदः; G2 गृदः. K8 T2 G1-6 M as in text. K8 B1 G1-6 M6-3 पृथिस्या (as in text); the rest ° स्यां. — °) D8.4 नरेश्वर.

8 °) Bi प्रशस्त्रकेव (m as in text). Ki D3 ° हवश्च सु:; D5 ° हवं च सु-. K D5 रावश्च. — T1 om. 8 b°. — b) K (except K1) M5 सुस्थितो; Ñ2 V1 B D (except D5) T2 प्रभूत-. — °) K2.3 T2 G2.5.6 सुरक्ष °; Ñ2 D2 G1.3 M सुरक्ष °. Ñ5 S (T1 om.) धन्य: (Ñ3 sup. lin. पुण्य:; M5 धन्ये:) (for सीम्य:). K2 m गुद्धो मेध्यश्च रम्पश्च. — d) Ñ8 T1 G1.3 भोगेर; T2 G2.4-6 भारवेर. T3 G2-6 भूरिगुणेर.

9 ^{ab}) K1 अत्रवान्; Ñ1.3 B1m Dn D1.8 अर्थवान्; B6.6 Da D4 अञ्चवान्; D2 अन्यसात्; T2 G6 अनन्य:; G1 धनवान्. Da1 D2 एव; Da2 इव. K1 वै देशो; B6.6 D2 देशोयं; Da °शोति; G1 °शोपि. K4 Ñ2 V1 B1.8.4 अनन्यावेश(Ñ2 V1 °न्यवेष-; B4 °न्यादेश)देशोयं (K4 B8 °शो हि). Da °रलर्डिभिर्; G8.5 °धान्यादिभिर्. K8 °दिसंयुत:. D5m अतिकस्यापरान्देशान्धनरलादिभिर्युतान्.— °) T3 G (except G1.8) वसो रक्षस्य वसुधां. — ^a) B5 transp. चेदिषु and °q. K (except K1) T2 सूमिप; Ñ8

चेदिह (m भूमिप) (for चेदिप).

10 ^a) G1.8 जनाश्चात्र. — ^b) K (except K1) सुसंतुष्टाश्च. Ñ1 मानवाः.

11 b) Dn D1.4 पुत्रा (for नरा). Ñ2 V1 B Da2 न गुरोरहि°. — With 11° cf. 1.58. 19° d. — °) T G M3 युंजंति; M5-3 युज्यंति. K न गामयुंजन्त पुरि (K3 न गां प्रयुंजन्ति पुरं). — c) Ko.2 कृशं; K8.4 कृशां; Ñ V1 B D T G6 M कृशान्. B6 संरक्ष°; D2 संवर्ष°; G3 रिंबदुक्षयेपि(!). अ Arj.: पुरि नो गाश्च। हरूशकटादी स्त्रीगवीन युंजते नापि कृशान्त्रपानपि। कृशा इति पाठे स्त्रीगवीरेव। अ

12 °) Ks B1 T2 G (except G3) M8.5 सर्वं. Ñ1.5 T1 M स्वकर्म'; D2 च कर्म'. — b) Dn1.ns मानव; Dn2 G M 'वा:; T मानुपा:. — c) B5 G3 M6-8 तेष्विव ; T2 तेष्यवि.

13 °) A few MSS. देवो°. B (except B₄) D (except D₂₋₅) त्वां (for च). — M₆₋₈ om. 13^{bo}. — °) Ñ3 आकाशं; T2 झाकाशे; Go विमानं. — °) D3 G3-5 त्वं; T G1.2 M3 च; M5 तं. B4.5 Da G6 मया (Go त्वं) दत्तं. T M3.5 दिज्यं च (for महत्तं). — °) D3 °पत्थसे; S °लप्स्यसि (G1.2.4-6 °से).

14 °) Ñs 'वर्जायु (sup. lin. as in text). — °) Bi-6 Da Da Ms व्यक्ति. Ñi.: Vi B D (except Da) हि (for वे).

15 °) B Das Ms ददानि. — °) S ° ध्यसि. — °) S थां. S हवं (G2.4-6 च) (for हवां). Ko-2 Ms अपि क्षतां(Ko Ms °तं); Ks अपि क्षितं; Ds Ts G2-6 Ms.6-8 °क्षतः; T1 G1 अवीक्षितः.

16 4) Ñs लोकानां; Ge लाखनं; Cd लक्षणं (as in text). — 1) T G विख्यातां; M ता. — 2) V1 शूरं

[5]

C. 1. 2850 B. 1. 68. 17 K. 1. 64. 17 वैशंपायन उवाच ।

यप्टिं च वैणवीं तसे ददौ वृत्रनिषूदनः ।

इष्टप्रदानग्रदिश्य शिष्टानां परिपालिनीम् ॥ १७

तस्याः शकस्य पूजार्थ भूमौ भूमिपतिस्तदा ।

प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे तदा ॥ १८

ततः प्रभृति चाद्यापि यष्ट्याः क्षितिपसत्तमैः ।

(for धन्यं). T G धन्यामप्रतिमां वह; M धन्या चाप्रतिमा भुवि (Ms. s भवेत्). — Ds. s (marg.) T G1. s ins. after 16: G2. 4-6, after 17:

500* एवं संसान्तस्य नृपतिं तपसः संन्यवर्तयत्। [Cf. 4°d. — G1 T1 तु सांत्रय; G2 संस्रस्य.]

After the above line, G2.4-6 ins. 501* (cf. v. l. 17).

17 All MSS. except Go om. वैशंपायन उ. — ") Dn1 G (except G1.8) वैष्णवीं. D2 तत्र. — ") G1.8 प्रादात्. MSS. mostly 'निस्दनः. — ") G6 शत्रूणामपि संहत्रीं. — ") K1 Ñ1.2 V1 Dn D1-8 प्रति"; K3 T2 M "पालनीं; B Da D4 प्रतिपालनीं; T1 अनु"; G1.8 "पालनं. — D8.4 (marg.) T G1.3 ins. after 17: G2.4-6 after 500*:

501* प्रययौ देवतै: सार्धे कृत्वा कार्ये दिवीकसाम् । ततस्तु राजा चेदीनामिन्द्राभरणभूषितः । इन्द्रदत्तं विमानं तदास्थाय प्रययौ पुरीम् । [(L.3) Ds T1 G1.8.6 पुरम्.]

18 a) Ds. s To तस्य; Go स तु. — b) Ko. s. 4 सदा (for त'). — After 18', T G ins.:

502* सर्वोत्सववरं तदा।

मार्गशिर्षे महाराजः

[Cf. 503*. T Gs सर्वोत्साहं परंतप: (for सर्वो etc.).]
— d) G (except Gs) पूर्वपक्षे महामखं. — After 18,
Ms. sins.:

503* मार्गशिषे महाराज पौर्णमास्यां महामहम्।

19 a) B. D. S (except Mc-8) तदा. — b) Dn D1 यहे:; G. 5 वहवां.

20 °) Ñ V1 B D (except Ds) °शुसतस्त्रस्याः.

- °) Ms.c-s transp. क्रियते and उच्छ्रयः. K1 Ñ1.2 V1
Dn D1.s.s Cd . त्युच्छ्रयो; K2-4 B3 Da D4 - स्युच्छ्रयो; D2
श्रुप्तयो. Ñ3 M5 क्रिया(Ñ3 °य)त्युच्छ्रायणं मृपेः (sio); T G
कुवरयेते प्यजोच्छ्यं (G8 °जोत्सवं). — °) S पुलकेर; Cd
पिटकेर् (as in text). — d) K8 Ñ1.2 V1 B Da D2-4 T1
G2-6 गंधमा . B1.8.4 Da D2-4 M (except M8) सु(for च). — °) Ds.4 T G2.5.6 श्रिसां. — D8.4 T G ins.
after 20° (G1, which om. 20°, ins. after 20°, omitting

प्रवेशः कियते राजन्यथा तेन प्रवर्तितः ॥ १९ अपरेद्युत्तथा चास्याः क्रियते *उच्छ्रयो नृषैः । अलंकृतायाः पिटकैर्गन्धेर्माल्येश्च भूषणैः । माल्यदामपरिक्षिप्ता विधिवत्क्रियतेऽपि च ॥ २० भगवान्यूज्यते चात्र हास्यरूपेण शंकरः । स्वयमेव गृहीतेन वसोः प्रीत्या महात्मनः ॥ २१

the first 3½ lines; Gs om. line 3):
504* द्वार्श्वशस्त्रिशस्त्रक्कंसमिताम्।
उत्तृत्य पीठके चापि द्वादशारिककोच्छिते।

महाराजतवासोभिः परिक्षिप्य ध्वजोत्तमम् । वासोभिरस्वपानैश्च पूजितैर्बाह्मणर्षभैः । पुण्याहवाचनं कृत्वा ध्वज उच्छ्रीयते तदा ।

शक्कुभेरीसृदक्षश्च.

[After the first half-line, Ge ins.: 505* चतुर्विशस्त्रङ्गलस्मा हस्तः किच्कुरिति स्मृतः। (L. 2) Ge वितते चापि. — (L. 3) Ds.4 महारजतं.] — Ms.s ins. after 20°:

506*

द्वात्रिंशत्किष्कुरायता। पीठे च द्वादशारसीरुच्छिते रत्नभूषिते। वासोभिः पञ्चवर्णेस्तु समास्यैर्भृषितं ध्वजम्।

/) In Ds, 20/ is repeated (see below). M (except Ms) 'बतेति च. Ds (both times) कियते विधिवत्तदा (cf. v. l. 21); T G1.3 संनादः कियते तदा (G1.3 'तः); G2.4-0 संनाहं चिकिरे तदा (G6 'तः).

21 In Ds, 21^{ab} is repeated (see below). — a) T तन्न (for चा°). — b) N हंस(K1 हाम्यहाम्य; B1m Cd हास; Ds यष्टि)रूपेण. Bs Dn चेश्वर: (for शं°). Ds (both times) T G यष्टिरूपेण वासव:. %Nil.: हंसरूपेण वासव इति पाठे स्पष्टोऽर्थ: । अ — Ds. 4 T G ins. after 21^{ab}: De, after 21:

507* माणिभद्रादयो यक्षाः पुज्यन्ते देवतैः सह ।
नानविधानि दानानि दत्वार्थिभ्यः सुहजनैः ।
अलंकृत्वा मारुपवामैर्वकीर्नानाविधैस्यथा ।
प्रतिभिः सजलैः सर्वैः क्रीहित्वा नृपशासनात् ।
सभाजियत्वा राजानं कृत्वा नर्माक्षिताः कथाः । [5]
रमन्ते नागराः सर्वे तथा जानपदैः सह ।
सूताश्च मागधाश्चैव नटन्ते मटनर्तकैः ।
प्रीत्या च नरवार्वृं सर्वे चकुर्महोत्सवस् ।
सान्तःपुरः सहामात्यः सर्वोभरणभूषितः ।
महाराजतवासांति विसत्वा चेदिराद् तथा । [10]
जातिहकुकिकेनाकः सवारो सुसुवे तदा ।

एतां पूजां महेन्द्रस्तु दृष्टा देव कृतां शुभाम् ।
वसुना राजमुख्येन श्रीतिमानव्रवीद्विभ्रः ॥ २२
ये पूजयिष्यन्ति नरा राजानश्र महं मम ।
कारियष्यन्ति च मुदा यथा चेदिपतिर्नृपः ॥ २३
तेषां श्रीविजयश्रेव सराष्ट्राणां भविष्यति ।
तथा रफीतो जनपदो मुदितश्र भविष्यति ॥ २४
एवं महात्मना तेन महेन्द्रेण नराधिप ।
वसुः श्रीत्या मघवता महाराजोऽभिसत्कृतः ॥ २५
उत्सवं कारियष्यन्ति सदा शकस्य ये नराः ।
भृमिदानादिभिदीनैर्यथा पूता भवन्ति वै ।

एवं जानपदाः सर्वे चकुरिन्द्रमष्टं तदा। यथा चेदिपतिः श्रीतश्चकरिन्द्रमखं वसुः।

[After line 1, D3 repeats the last half-line of 504*, 20/ and 21^{ab}. — After line 10, D3 G6 ins.:

508* रेजे चेदिपतिस्तत्र दिवि देवपतिर्यथा।]
— Ds T G om. 21°4.

22 *) Dn D1.5 स तां (for एतां). Ko पूजामेवं [म]हेंद्र . — b) Read देवकृतां? B1 (m as in text) Dn देव:; Ds T G वसु:; M (except Ms) तेन. Dev. appears to have construed देवकृतां as a compound. G1 तदा (for गुआम्). % Nil.: देव: कृतामिति पाट: । विसर्गामावे तु देवेति जनमेजयसंबोधनम्। % — After 22ab, Ds.4 T G ins.:

509* इरिभिर्वाजिभिर्युक्तमन्तरिक्षगतं रथम्। आस्थाय सह शच्या च वृतो द्वाप्सरसां गणैः।

23 a) Ds पूजियद्यन्ति च न°. — b) Ds G (except Gs) सखं; Cd as in toxt. Bs. s यष्टिमेतां शुभां सम. — ') Ms-s च तथा. — ') T2 Gs-s नृत्.

24 °) T G श्रीविभव°. — b) G1.2 नरेन्द्राणां. — ') Ñ1.8 D8 T G2.8 तस्य (Ñ8 sup. lin. ततः) रफीतो; G4-6 तस्येप्सितो; M8.6-8 तेषां रफी(M8 प्री)तो. — After 24, D8.4 (marg.) T G ins.:

510* निरीतिकानि सस्यानि भवन्ति बहुधा नृए। राक्षसाश्च पिशाचाश्च न लुम्पन्ते कथंचन।

[(L. 1) G2.4.5 निरातंकानि. G3 भविष्यन्त्यम्बुदानि च.]
25 Before 25, Ñ2 D8.4 (marg.) ins. वैशंपायन उ°;
T G वैशं°. — °) M (except M6) एवमुक्तो महात्माथ
सुरेंद्रे°. — °) Ñ2 B8 m.8 वरे:. K2-4 भगवता (of. v. l.
27°). — °) K D2.5 M8 °राउये. B8.4 T G6 °राजेति स°.
G1-4 M8.5 °रोचित:. M6- 8महेंद्रेणाभिषेचित:. — After

वरदानमहायञ्चेस्तथा शकोत्सवेन ते ॥ २६ संपूजितो मघवता वसुश्चेदिपतिस्तदा । पालयामास धर्मेण चेदिस्थः पृथिवीमिमाम् । इन्द्रप्रीत्या भूमिपतिश्वकारेन्द्रमहं वसुः ॥ २७ पुत्राश्चास्य महावीर्याः पश्चासन्तमितौजसः । नानाराज्येषु च सुतान्स सम्राडभ्यपेचयत् ॥ २८ महारथो मगधरािश्चश्चतो यो बहद्रथः । प्रत्यप्रहः कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम् । मच्छिल्लश्च यदुश्चेव राजन्यश्चापराजितः ॥ २९ एते तस्य सुता राजन्राजर्पेभूरितेजसः ।

C. 1. 2864 B. 1. 68. 82 K. 1. 64. 46

25, D4 (marg.) T G (except G8) ins.:

511* एवं कृत्वा महेन्द्रस्तु जगाम खं निवेशनम्।

26 b) Ms-s तदा. T शकाय. K (except K1) Ñ1.3 (sup. lin.) Ds Gs M जना:. — °) Ñ1.2 V1 D (except Ds) भूमिरता. — d) T2 G1.2.4 यथाभूता. B G2.4 ते (for ने). K3 Ñ1.2 V1 B D (except Ds) तथा पुरवा (B पुता as in text) भवंति ते. — e) Ñ8 Bs m नरा दा ; B4 नानादा ; B6 (m as in text) नवा दा ; Cd as in text. — f) N (except K1 Ñ8 Ds) च (for ते). — T G1-3.6 read 27 f after 26; T repeats it after 27 dd.

27 °) K1.3 Bs. 4.5 m. 6 D4 सगवता (cf. v. l. 25°).
— °) B Da Dn D1-4 चेदीश्वरो नृप: K1.2.4 D6 G4.6
Ms. 5 तथा. — °) B6 दिवस्थ: (m as in text). — For
T G1-3.6 cf. v. l. 26. — °) B D (except D5) G3.6 M
(except M6) चेदिपति:. — ') Ds G1.2.5.6 भसं. T
(first time) G4.5 तदा; cf. v. l. 26.

28 °) K2 in G1.8.6 M3 'राष्ट्रेषु. D5 तान्पुत्रान्; G3 च स्फीतान्; M (except M5) अपि च तान्. — ") G3 समृद्धोभ्य".

29 °) T G1.3 महाराजो. Ñs D (except D2.3.5)
मागधानां. — °) K2 योपराजित:. — K2 reads 29° de'
in marg. (sec. m.). — °) S प्रत्यप्रश्च. — d) Ko D5
मणिप्रकम्. — °) Ko Ñ V1 B8.5 Dn D1-1 मावेछ:
(B5 m °चे°); K1 सशेलु:; K2.3 B1.6 D5 माचे° (B1 m.6 m
°चे°); K4 Da माचेलु:; B4 मावेद:; D1 मावेद:; T1 चिछि:;
T2 G5 °चि°; G2 M3 °जिस् °; G3 युद्ध्युद्ध:; G4 °चे°; G6 °जि°;
M6-8 °चे°. Ko.3 D5 लिल्स्थुद्ध; K1 लिल्स्थुद्ध; K2
तिल्ख्युद्ध; B4 m यम °(for यदु °). For the K reading
of. Pargiter, Ancient Ind. Hist. Trad. p. 118. — /)
B8.6 राजा यक्षा °; D8 G (except G6) राजन्याधा °.

G. 1. 2965 B. 1. 63. 82 K.,1. 64. 45 न्यवेशयमामिः खैले देशांश्र पुराणि च। वासवाः पश्च राजानः पृथग्वंशाश्च शाश्वताः ॥ ३० वसन्तमिन्द्रप्रासादे आकाशे स्काटिके च तम् । उपतस्थुर्महात्मानं गन्धर्वाप्सरसो नृपम् । राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्वतम् ॥ ३१ प्ररोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः । अरौत्सीचेतनायुक्तः कामात्कोलाहलः किल ॥ ३२ गिरिं कोलाहलं तं तु पदा वसुरताख्यत् । निश्वकाम नदी तेन प्रहारविवरेण सा ॥ ३३ तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्वतः स्वयम् ।

निश्चकाम नदी तेन प्रहारिववरेण सा ॥ ३३
तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्वतः स्वयम् ॥ चचार मृगयां कामी गिरिकामेव संस्परन् ॥ चचार मृगयां कामी गिरिकामेव संस्परन् ॥ चचार मृगयां कामी गिरिकामेव संस्परन् ॥ उत्र ") Кі М (ехоерt Мв) तदहं. — ") С (ехоерt राजन्). Сі.з. в एते पंच सुतास्तस्य (Сі "क्षास्य); М एवं पंच सुतास्तस्य — ") Кі Дь Сі.з. в तिवे". К (ехоерt प्रावक्षः प्रतः — ") Бі Дз न हयित"; Да С देशांश्चेव (Дз "क्षाप्). — ") Та С (ехоерt Сі.з. चैव अध्यति"; Дл Сі.з त्यामित"; Та Сі.з त्यामित"; Та

(for प्रञ्च). — /) ह सर्वे वंशकराः पृथक्.

31 °) K (except K1) D2.5 वसुं तं; M5 एवं तं (for वसन्तं). G1.8 M3.6-3 एविमिद्रप्रसादात्तं. — °) D5 'केथवा; G1.3 'कं रथं. K स्थि(K1 श)तं; T नृएं; G2.6 रथे; G4.5 रतं (for च तस्). M आकाशस्फाटिके रतं. — ') K एतत् (for एवं). — /) K D5 'स्याभिविश्वतं; Ñ3 'स्य परिश्रतं. S अवोचन्पार्थिवा नृएं (G2 'थिंवर्षभं).

32 b) M श्रुप्तिमर्ती.

33 °) Da गिरिको°. — °) Ñ2 V1 B D (except D6) तत:; T1 महीं (for नदी). T G (except G1.8) तत्र (G6 °स्य) (for तेन).

34 b) T1 G1.8 °तद्वयं. — G1 om. 34°-35b. — °) Ñ1.2 V1 B Da D1.8.4 तस्ता (for तसाद्). — T2 G2.4-6 ins. after 34: T1, after 35°b:

512* महिची भविता कन्या पौष्यः सेनापतिर्भवेत्। शुक्तिमस्या वचः श्रुरवा दृष्टा सौ राजसत्तमः।

35 G1 om. 35^{ab} (of. v. 1. 34). — ^b) K (except K1) transp. तं and स. After 35^{ab}, T1 ins. 512* (of. v. 1. 34). — ^d) A few MSS. °द्म:. — ^e) T तां कन्यां (for कन्यां तु). G1.2.5 तां (for तु). — f) K (except K1) transp. दिय° and गिरि°. D (except D2.5) तथा तां (for दिय°).

36 °) Dn D1.4 T1 कामकाछं (T1 °छे); D3 ऋतुकाछे.
— °) Ks Ñ V1 B4.5 D (except Da) T2 G1→.0 M8.5 °शाप्ता. G5 ऋतुकाछे तु संप्राप्ते. — с)=1. 27. 25°. T2 G (except G1.5) काछे पुं.

38 a) T Ga.s नियोगेन. — b) Ba D2 न डवति'; Da अभ्यति'; Dn D1 Ga.o M अनिति'; T1 Ga.s तामति'; T2 तमसं'. — ') Ñ2 V1 B (except Bo) Da T1 सकार. — Dn T G2.4-o ins. after 38°a: G1, after 38:

तसादिमोक्षणात्त्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत् ॥ ३४

चकार पत्नीं कन्यां तु दियतां गिरिकां नृपः ॥ ३५

वसोः पत्नी तु गिरिका कामात्काले न्यवेदयत् । ऋतुकालमनुप्राप्तं स्नाता पुंसवने श्रुचिः ॥ ३६

तं राजसत्तमं प्रीतास्तदा मतिमतां वरम् ॥ ३७

यः प्रमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः ।

वसुर्वसुप्रदश्चके सेनापतिमरिदमम्।

तदहः पितरश्रेनमुचुर्जिहि मृगानिति ।

513* अशोकेश्रम्पकेश्र्तैस्तिलकेरतिमुक्तकैः ।
पुन्नागैः कणिकारेश्र बकुळैर्दिन्यपादपैः ।
पनसैनारिकेळेश्र चन्दनैश्रार्जनैस्तथा ।
एतेरन्यैर्महायुक्षेः पुण्येः स्वादुक्तछेर्युतम् ।
कोकिलाकुलसंनादं मक्तभ्रमरनादितम् । [5]
वसन्तकाले तत्पश्यन्वनं चैत्ररथोपमम् ।
मन्मथाभिपरीतारमा नापश्यद्गिरिकां तदा ।
अपश्यस्कामसंतसश्यरमाणो वरच्छया ।
पुष्पसंख्नशासाग्रं पह्यचैरुपशोभितम् ।
अशोकस्तवकैश्व्यं रमणीयं तदा नृपः ! [10]
तरोरधसाच्छासायां मुखासीनो नराधिपः ।
मधुगन्त्रेश्च संएकं पुष्पगन्धं मनोरमम् ।
वायुना प्रेर्थमाणं तमान्नाय मुदमन्वगात् ।

[(L.1) Dn T1 अनेकेट् (for तिलकेट्). — (L. 2) Dn बकुलेट्. Dn T 'पाटले: (for 'पादपे:). — (L. 3) Dn T पाटलेट् (for पनसेट्). — (L. 4) Dn रस्पे: (for अमी:). — (L. 6) Dn तत्तस्य (for तत्पइयन्). — (L. 8) Dn अपइयन्. — (L. 10) Dn अशोकं स. Dn T 'यमपइयत. — (L. 11) Dn अधसातस्य छायायां. — (L. 12) Dn संयुक्षं (for संपृ'). Dn T गंभमनोहरं (T 'रमं). — (L. 13) Dn 'माणस्तु भूआय. — After 513*, T2 Ge repeat 38°d; while G1 repeats 38°d: a sure indication that the passage is an interpolation.]

अतीव रूपसंपन्नां साक्षाच्छियमिवापराम् ॥ ३८ तस्य रेतः प्रचस्कन्द चरतो रुचिरे वने । स्कन्नमात्रं च तद्रेतो ष्टुक्षपत्रेण भूमिपः ॥ ३९ प्रतिजग्राह मिथ्या मे न स्कंदेद्रेत इत्युत । ऋतुश्र तस्याः पत्था मे न मोघः स्यादिति प्रश्चः ॥ ४० संचिन्त्यैवं तदा राजा विचार्य च पुनः पुनः । अमोघत्वं च विज्ञाय रेत्सो राजसत्तमः ॥ ४१ शुक्रप्रस्थापने कालं महिष्याः प्रसमीक्ष्य सः । अभिमन्त्र्याथ् तच्छकमारात्तिष्ठन्तमाश्चगम् । सक्ष्मधर्मार्थतत्त्वज्ञो ज्ञात्वा इयेनं ततोऽन्नवीत् ॥ ४२ मित्रयार्थमिदं सौम्य शुक्रं मम गृहं नय । गिरिकायाः प्रयच्छाश्च तस्या द्यार्तवमद्य वै ॥ ४३ गृहीत्वा तत्तदा इयेनस्तूर्णमुत्पत्य वेगवान् ।

जवं परममास्थाय प्रदुद्राव विहंगमः ॥ ४४
तमपश्यदथायान्तं श्येनं श्येनस्तथापरः ।
अभ्यद्रवच तं सद्यो दृष्ट्वैवामिपशङ्कया ॥ ४५
तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुभौ संप्रचक्रतुः ।
युध्यतोरपतद्रेतस्तचापि यम्रुनाम्भसि ॥ ४६
तत्राद्रिकेति विख्याता ब्रह्मशापाद्धराप्सराः ।
मीनभावमनुप्राप्ता बभूव यम्रुनाचरी ॥ ४७
श्येनपादपरिश्रष्टं तद्वीर्यमथ वासवम् ।
जग्राह तरसोपेत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी ॥ ४८
कदाचिद्य मत्सीं तां बबन्धुर्मत्स्यजीविनः ।
मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतसत्तम ।
उज्जह्जरुदरात्तस्याः स्त्रीपुमांसं च मानुपम् ॥ ४९
आश्चर्यभृतं मत्वा तद्राज्ञस्ते प्रत्यवेदयन् ।

C.1. 2391 B. 1. 63. 62 K. 1. 64. 77

- D₄ T G_{2.4.5} ins. after 38%: G₁, after the repetition of 38%:

 514^{+} भार्थी चिन्तयमानस्य मन्मथाप्तिरवर्धत । 39 $^{\circ}$) Ñ2 V1 B D (except D5) $^{\circ}$ तो गहने. K3 चरतो न भवेदिति; $^{\mathrm{T}_{1}}$ द्विविधा चैव शोभित:. — After 39^{ab} , T1 ins.:

515* तदेसश्चापि तत्रैव प्रतिजग्राह भूमिप: ।
— Ks om. 39°-40°. — °) G (except G1.8) °मात्रेण (om. च). K (Ks om.) Bi Ms तु (for च). — d) G (except G1.8) °पणेन; Ms वटप°; Ms-s द्यकेप°.

40 Ks om. 40^{ab} (cf. v. l. 39). — b) Dn Ds पतेद् (for स्कंदेद). After 40^{ab}, K (except Ks) Dn Di ins.:

516* इदं वृथा परिस्कन्न रेतो वै न भवेदिति। [Dn D1 मिध्या (for वृथा) and मे (for वै).] After 40°, T G1 ins.:

517* अञ्चलीयेन शुक्कस्य रक्षां प्रविद्धे नृपः। अशोकसाबकैसाग्नैः पहानैश्राप्यवन्धयत्। इदं वृथैव स्कन्नं मे रेतः स सुमहान्वधः। With the last line cf. 516*. — °) K (except K1) T G1.8 transp. तस्याः and प्रस्थाः.

41 ^a) K2 D4 G (except G3) M3 एव (for एवं). K1 M6-3 ततो (for 'दा). — ^d) Ñ3 S तेजसो रा°.

42 *) Here and in the foll. st. S (mostly) 到底for 到示. — *) Ñ1.2 V1 D (except Ds) 着; Ñs S 型 (Gs 引) (for 识:). — *) B1.3.8 S (except G1-4) आ國; B4.5 D5 程 (for 知识). — *) Ñ2 B4-6 D (except

Da. 3. 5) गरवा (for ज्ञा°). K Ds अथ (for तत:).

43 Before 43, Bs D₄ (marg.) ins. वसुरुवाच.

— b) K D₅ गृहान्. T₁ मच्छुकं महृहं नय. — °) K Ñ₁
D₅ G₄, 5 गिरिकाये.

44 Before 44, Bs D1 (marg.) ins. वैशंपायन उ° (cf. v. l. 43). — a) Da Bs. s तु (for तत्). Ks Ds G2. s तथा (for दा). T इत्याजसस्तु तं गृद्धा. — b) G1.4. s उद्धुख्य. — c) G1-s M (except Ms) वेगं. K (except K1) परं जवं समा°.

45 ") Ñs T G3 तदा; G1.2.1-6 M तथा (for अथ).
— G5 om. 45°-47°. — ") D5 "स संहष्टो. — ") Ñ3

46 Gs om. 46 (cf. v. l. 45). — ") G2.3 बहगुयुद्धं. — ") M6-3 "तो द्वापतद्. — ") T1 "नाजले.

47 Gs om. 47^{ab} (of. v. l. 45). — ^a) Gs Ms तदा (for तन्न). T °केस्पिभ°. G1 तदादिकेस्पिमता; G3.4 अदिकेस्पिभ°; G3 M5-8 तदादि(M5 °दि)केस्पिभस्या(G8 °दी)ता. — ^b) Ko.4 D3 G1.8.4 Mo-8 °द्सरा. — ^e) T1 मत्स्यभाव°.

48 °) Ms. s. s जन्नास. Da D2 T2 (inf. lin.) G6 °सोत्पत्य. — ^d) K1 अश्रिका; Ms-3 सादिका (sic); cf. v. l, 47.

49 a) Ñ1.2 V1 D (except D2.4.5) 'चित्पि; Ñ8 'चित्वथ. K1 B4 T1 G (except G8) सस्यां. — b) S 'चातिन:. — ') K Ñ8 D5 [5]थ; G2 हा- (for च). — d) D8.4 G (except G8) भारत'. — ') K1 B5

C. 1. 2592 B. 1. 63. 62 K. 1. 64. 77 काये मत्स्या इमा राजन्संभृती मानुपाविति ॥ ५० तयोः पुमांसं जग्राह राजोपरिचरस्तदा । स मत्स्यो नाम राजासीद्धार्मिकः सत्यसंगरः ॥ ५१ साप्सरा ग्रुक्तशापा च क्षणेन समपद्यत । पुरोक्ता या भगवता तिर्यग्योनिगता शुमे । मानुषी जनियत्वा त्वं शापमोक्षवाप्स्यसि ॥ ५२ ततः सा जनियत्वा तौ विशस्ता मत्स्यघातिना । संत्यज्य मत्स्यरूपं सा दिव्यं रूपमवाप्य च । सिद्धिपचारणपथं जगामाथ वराप्सराः ॥ ५३ या कन्या दृहिता तस्या मत्स्या मत्स्यसगिन्थनी ।

राज्ञा दत्ताथ दाशाय इयं तव भवत्विति ।
स्त्यसन्वसमायुक्ता सर्वैः सम्रदिता गुणैः ॥ ५४
सा तु सत्यवती नाम मत्स्यधात्यभिसंश्रयात् ।
आसीन्मत्स्यसगन्धेव कंचित्कालं शुचिस्सिता ॥ ५५
शुश्रूपार्थ पितुर्नावं तां तु वाह्यतीं जले ।
तीर्थयात्रां परिक्रामन्नपश्यद्धे पराश्चरः ॥ ५६
अतीव रूपसंपन्नां सिद्धानामपि काङ्किताम् ।
दृष्टेव च स तान्धीमांश्वकमे चारुदर्शनाम् ।
विद्वांस्तां वासवीं कन्यां कार्यवानम्रनिपुंगवः ॥ ५७
साववीत्पश्य भगवन्पारावारे ऋषीनिस्थतान् ।

आजुह:; Cd as in text. Gs corrupt. — /) Ñ V1 Dns D6 M7 स्त्रीं पु. K0.2—1 D6 अ- (for च). Ñ2 B D2 स्त्री(B6.8 स्त्रीं)पुंसमध मा; Ñ3 T G स्त्रीपुमांसी च (Ñ3 सा; G8 चैव) मानुषी. K1 ins. न before च, and a प is erased between न and च.

50 °) Ñ1 V1 Dn D1 तद्गल्वा; Ñ2 B Da D2-4 तज्ञात्वा; Ñ8 मत्वा तं; G1.8 मत्वाथ; M6 तं मत्वा. D6 अलाश्चर्यंतमं मत्वा. — b) K1 (before corr.) राज्ञे ते; Ñ1.2 V1 B D (except D2-5) राज्ञेथ; Ñ8 राज्ञस्तत्; G1.8 तद्वाज्ञे. — °) T1 transp. काथे and मत्स्याः. G8 मत्स्यात् (for मत्स्याः). D5 मत्स्यकायादिमो राजन्; G1.2.4.5 कथं मत्स्यादिमो राजन् (G1 जातो); G0 कायान्मात्स्यादिमो राजन्. — d) G1 हे राजन्मान्.

51 T2 om. 51-52. -- °) Ms-s °चर: स्तरं. -- °) G (except G1) मात्स्यो (for म°). G3 राज एत्रासीत्.

52 T2 om. 52 (cf. v. l. 51). — °) Ñ1.2 V1 Be D (except D2.4.5) transp. पुरो and दा. S (except Ms.5; T2 om.) सा (for दा). — d) K2.4 D5 ता सती; Ñ1 Be Dn D1.4 ता छुभा; S (except Ms; T2 om.) ताछु दे. — V) K1 D3 T1 मानुषं. S (T2 om.) तु (for त्वं). Ñ1 S (T2 om.) मुक्तशापा भविष्यस. Ñ3 जनिष्यस्यस्यं ते स्वीप्रमांसी तु भामिनि.

53 °) Ñs एतसात्; Ds अत: सा; T Ms.s अत: सं; G1.4-8 सुती सं-; G2.8 Ms-8 अथ सं-. S सा (G4.5 नु) (for ती). — b) S 'घातिभि:. — ') V1 तं; B तत् (Bs नु) (for सा). — d) MSS, indiscriminately दिव्य- and दिव्यं. K1 'व्यं देहम'. — ') K1 T1 Gs.8 'णपदं. — !) MSS, indiscriminately 'द्सरा and 'दसरा:.

54 ab) No Bo D (except Da.s) सा (for या). Ki Ds transp. तस्या: and मस्या:. S (except G1-s) म (Gs.s मा)त्स्याः (for तस्याः). G3 सासीन् (for मन्स्याः). Da मन्स्यांघा वराननाः; D3 तस्या मत्स्यसुगंघिनीः; TG1.2.4-8 M सा तस्या (T1 च सी; T2 कन्याः; G1.2.6 चासीन्; Ms नु स्थान्; Ms नु सा) मत्स्यगंधिनी. — ") Ñ1.2 V1 D (except D6) M3 च (for अथ). N (mostly) दासाय. — ") V1 B6 Dn D1.4 कन्येयं ते; T1 G8.6 सुतेयं ते. G3 भविष्यति. — ") K8 Ñ8 S सा नु (K8 Ñ8 M6 सत्व-; G2 सत्य-) रूप"; В6 रूपसंपत".

55 °) Ñs गंधवती. — °) Ko. 2.3 Ñ1 'धाताभि:; K1 'धातिन; K1 'जात्मभि:; Bs Ds. 4 G1. 3.4.5 'जात्मभि:; Gs 'बत्यिभ: Gs 'बत्यिभ: Da 'संश्रया. Ñ3 'धाताभिसंश्रया. — °) T1 Ms. 5 तस्मिनमत्स्य °. Dn D1 Gs सा मत्स्यगंभैय; Ds. 5 'सुगंधैव; G4.5 'सगंधेव. — d) Ko. 2 Da G2.3 किंचिन. — After 55, Ds G1-8 read an additional colophon, with the following details. Adhy. name: G1 सत्यवत्युद्भव:. Adhy. no.: Ds 62; G1-8 5 (of संभवपर्व).

56 Before 56, Ds ins. वैशंपायन उ; T G1-3 वैशं (ef. v. l. 55). — b) Ñ1.2 V1 B D (except Ds) वाहयंती जले च तां.

57 4) Ñ2 V1 B D चारुहासिनी. — ") Ñ1 जात्वा; Ñ2 V1 B D (except D2.3.5) दिख्यां; G3 बुध्वा (for विद्वान्). — I) Ñ1.2 V1 B D (except D3.5) रंभोरं. D3 T1 G2.3 उपमंत्रवत् (for मुनि"). — After 57, Ko.3.4 Ñ2 V1 B D ins. (D4 ins. after the passage No. 35 in App. I; D3, ins. after line 52 of that passage):

518* संगमं मम कल्याणि कुरूष्वेत्यभ्यभाषत ।

— After 57, Ds. 4 (om. line 53) Ta G ins. a passage of 53 lines given in App. I (No. 35).

58 °). De T G2.4-0 परे पारे; G1 Me प्रपारे; Me

आवयोर्द्दश्यतोरेभिः कथं तु स्थात्समागमः॥ ५८ एवं तयोक्तो भगवात्रीहारमसृजत्त्रभुः। येन देशः स सर्वस्तु तमोभूत इवाभवत्॥ ५९ दृष्ट्वा सृष्टं तु नीहारं ततस्तं परमर्पिणा। विस्तिता चान्नवीत्कन्या त्रीडिता च मनस्विनी॥६० विद्वि मां भगवन्कन्यां सदा पितृवशानुगाम्। त्वत्संयोगाच दुष्येत कन्याभावो ममानघ॥ ६१ कन्यात्वे द्पिते चापि कथं शक्ष्ये द्विजोत्तम। गन्तं गृहं गृहे चाहं धीमन्न स्थातुमुत्सहे। एतत्संचिन्त्य भगवन्विधत्स्य यदनन्तरम्॥ ६२ एवमुक्तवतीं तां तु प्रीतिमानृपिसत्तमः। उवाच मित्प्रयं कृत्वा कन्येव त्वं भविष्यसि॥ ६३

पारे पारे. Ko "ait ऋ" (sio); K1 "aरम्ह"; K2 परावरम्ह"; K3 Ñ3 B D1.2.5 "aiरम्ह"; K4 "aiरानृ". Ñ42 V1 Da Dn D3.4 T M6-8 transp. ऋषीन् and स्थितान्. M6 ऋषीनिमान्. G3 द्वारम्थान्परमेष्टिनः. — ⁶⁴) Ñ V1 B D (except D5) दृष्टयोर्; G3 दृष्टययोर्. B3 D2.3 तु (for नु). G1.2.4-6 आवयोश्च कथं ब्रह्मन्भविष्यति स".

59 Before 59, Ñi. 2 Be ins. वैशंपायन उ°. — ") Ñs वं तदा स. — ') K Ds तत: (Ks 'दा); Ds मुनि:; Gs. s विभु: (for प्रभु:). — ") M तेन (for ये°). Te Gs. s थेनेव देश: स°. — ") Ñs Br. s S (except T Gs) तमोवृत.

60 b) Da G2.3 सद्यस्त°. — °) Ko T सा; G1.4.6 M अथ (for च). K1 Ñ1.2 V1 B D (Da corrupt) सा (K1 चा)भवत; G2.3.6 [S]भूसदा (G3 "त:). — d) K4 Ñ1.2 V1 B D M3 तप° (D3.6 a5 in text; D4 यदा°) (for मन°). G2 "ता ईपद्ववीत; G3 "ता ऋषिमव्यीत; G6 "ता स्विदमव्यीत.

61 Before 61, Ñ1.2 B (Bs marg.) D (except D2.5) ins. सम्बद्धयवाच. — b) T1 न्यायात; G1 सुध्यं (for सदा).

62 °) Ko-2 Dni.ns वापि; G (except Gs) चाहं.

- b) Ki Bi (m as in text).3 Di द्वाक्ये; K2.4 स्यां वै;
N2 Bi.5 °क्यं; Ñ3 °क्या; Vi °क्यो. — c) Ñ Vi Bi Dn
Di.4 transp. गन्तुं and गृहं. Ko गंतुं स्या स्वे; Б3-6
गृहान्गन्तुं; Dai G2 गन्तुं गृहे; Da2 गृहानां तु; D8 गृहे
गन्तुं; D5 गन्तुं पितृः; G3 गन्तुं न स्व-. K2-1 गन्तुं वा
स्वगृहे (K2 °हं). Ñ3 सदा; Vi Dn Di ऋषे (for गृहे).
Bi वाहं; D3 S चापि (T2 Gi.2.4.5 वापि) (for चाहं).

- c) Di G2 धीमानाः; T2 अहं न; G8 अनही; G4 धीमसाः;
G8 अहं नाः; M6-3 भीता न. — ') K (except Ki) Ñ3

वृणीष्व च वरं भीरु यं त्विमच्छिस भामिनि । वृथा हि न प्रसादो मे भूतपूर्वः शुचिसिते ॥ ६४ एवमुक्ता वरं वत्रे गात्रसौगन्ध्यमुक्तमम् । स चास्यं भगवान्प्रादान्मनसः काङ्कितं प्रभुः ॥ ६५ ततो रुव्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूपिता । जगाम सह संसर्गमृपिणाङ्कतकर्मणा ॥ ६६ तेन गन्धवतीत्येव नामास्याः प्रथितं भ्रवि । तस्यास्तु योजनाद्गन्थमाजिधन्ति नरा भ्रवि ॥ ६७ ततो योजनगन्धेति तस्या नाम परिश्रुतम् । पराशरोऽपि भगवाञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ६८ इति सत्यवती हृष्टा रुव्ध्वा वरमनुक्तमम् । पराशरोण संयुक्ता सद्यो गर्भ सुपाव सा ।

C. 1. 2418 B. 1. 63, 84 K. 1. 64, 123

एवं सं°. — K1 (hapl.) om. from 62/up to \mathbf{z} (in 64°). 63 K1 om. 63 (cf. v. l. 62). — d) G (except G2.3) पुन: कन्या भ°.

64 K1 om. up to च (cf. v. l. 62). — ") G (except G2.3) भन्ने (for भीक). — b) G2 Ms ईप्सिंस. B Da2 Dn भाविति. — After 64, G3 repeats lines 40-44 of passage No. 35 given in App. I.

65 Before 65, Bs ins. वैशंपायन उ°; Gs वैशं. — b) Gs सौभाग्यम्. — cd) G1.2.4-6 वरद: (for भग°). D4 Ms मनसा; G1.2.4-6 भगवान्; Ms वरं वै. Das Dn सुवि; T2 inf. lin. वरं (for प्र°). G3 अददात्तं वरं चास्यै यथावस्प्ण्यकर्मकृत्-

66 After 66^{ab}, G (except Gs.c) ins.: 519* छजानतमुखी भूत्वा सुनेरभ्याशमागता।

— °) G₂ सहसा सम्यक्.

67 a) Ñ1.2 V1 B2 D (except D2.3.5) एवं (for *न).
— Da om. 67°d. — d) K2.4 Ň1.2 V1 B D (except D2.3; Da om.) आजियंत. K (except K1) नरा यत:

68 °) K Ñ3 Ds अतो; B1.3.5.6 Da Dn D1-3 तस्या:; B4 D4 तस्यात्. — b) K D1.5 transp. तस्या: and नाम. Ñ3 अनिस्थितं; D3 परं स्मृतं; G1 पि न श्रुतं. Ñ2 V1 B Da Dn D1-2 तत्तो नामापरं स्मृतं; G2.3 द्वितीयं नाम ते (G2 वि-) श्रुतं. — After 68ab, D2 T2 G (except Ge) ins. a passage of 97 lines given in App. I (No. 36). — T3 G om. 68cd (cf. App. I, No. 38, 39, lines 2 and 1 respectively). — °) Ñ1 °पि धर्मात्मा. — d) T1 °म महाणोश्तिकं.

69 Before 69, Cs ins. देशं. - ") T1 मया; T2 G

हु: क्षेत्र अहे च यम्रनाद्वीपे पाराश्येः स वीर्यवान् ॥ ६९ स मात्रमुपस्थाय तपस्थेव मनो दधे। स्मतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्येष्वित च सोऽन्नवीत।।७० एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराञ्चरात । द्वीपे न्यस्तः स यद्वालस्तसाद्वीपायनोऽभवत् ॥ ७१ पादापसारिणं धर्मं विद्वान्स त युगे युगे । आयुः शक्तिं च मत्यीनां युगानुगमवेश्य च ॥ ७२ ब्रह्मणी ब्राह्मणानां च तथानुग्रह्काम्यया। विच्यास वेदान्यसाच तसाद्व्यास इति स्पृतः ॥७३ वेदानध्यापयामास महाभारतपश्चमान । समन्तं जैमिनि पैलं शकं चैव खमात्मजम् ॥ ७४ प्रभुविरिष्टो वरदो वैशंपायनमेव च ।

> एवं (for इति). — K2 om. 6900. — 6) T1 छडध्वा भरतसत्तम: T2 G पूजां लब्धवा (T2 G3 कृतवा) यथेष्टत:. -- °) Ks संयोगात. - d) Ds. 5 G1-3 अवाप (for सुपा°). - After 69, Ds T2 G ins. a passage of 44 lines given in App. I (No. 37), while T1 ins. only the first line thereof.

> 70 Da Ta G transp. 70ab and 70cd. - ") Dn Ds T2 G 'तरमनुज्ञाच्य. — After 70, D8 T2 G ins. a passage of 7 lines given in App. I (No. 38).

> 71 D1 om. 7125. - *) Ñ1.2 V1 Da D1 transp. द्वीपे and न्य'. K2.4 तया बाल:; D2 तयाज्ञानातू. -- ") K1 N2 V1 B D (except Ds. 5) "न: स्मृत:.

> 72 T1 om. 72^{ab} . — a) Ko Ñs B1 (m as in text).4.5 m.e Ge Ms पादाव"; K1 पदानु"; K2 पादाघ"; C1-5 q1313°; Cd as in text. - b) N1.2 V1 B D (except Da. s) transp. विद्वान and स त. Ko. 2.4 बुध्वा: Ks दृष्टा; Ds तत्र (for स तु). - ") B1 अल्पमायुश्च (m as in text). -- d) K (except K1) V1 Ds. इ युगावस्थाम्; Ѻ युगांतं सम्-; Ñs Du2 "युगम्; S "द्युगम्. B1.3.0 Da D1.4 ह (for च).

> 73 a) Ñ Vi Dai Dua De Mas Algroit; Bim वेदस्य; D8 G ब्रह्मार्चि: (G1.2 'पिं-). T1 M हि (for च). -- b) M6-8 तदा. Ñ V1 B D (except D6) T M *कांक्षया. - *) Ñ V1 B D (except D3) स (for च). — d) Ki तेन; Ds Gi. s वेद- (for तसाद). — After 73, Ds T G ins.:

^{520*} ततः स महर्षिविद्वाञ्ज्ञिष्यानाहृय धर्मतः। [Ta ततो महर्षिविद्वान्स. Gi-6 व धर्मवित्.] संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः ॥ ७५ तथा भीष्मः शान्तनवो गङ्गायाममितद्यतिः । वसुवीर्यात्समभवन्महावीर्यो महायद्याः ॥ ७६ श्रुले प्रोतः प्राणिषरचोरश्रोरशङ्कया । अणीमाण्डच्य इति वै विख्यातः सुमहायशाः ॥७७ स धर्ममाइय पुरा महर्षिरिदम्रक्तवान । इपीक्या मया बाल्यादेका विद्धा शक्कन्तिका ॥ ७८ तत्किल्विपं सारे धर्म नान्यत्पापमहं सारे। तन्मे सहस्रसमितं कसाम्नेहाजयत्तपः ॥ ७९ गरीयान्त्राह्मणवधः सर्वभूतवधाद्यतः । तसान्त्वं किल्विपादसाच्छुद्रयोनां जनिष्यसि ॥ ८० तेन शापेन धर्मोऽपि शृद्धयोनावजायत ।

74 Da T G read 74ab after 75ab.

75 °4) C2.1.8 समाहितै: पृ भारतं च. Ko.3 D3 S प्रकीर्तिता: (G2.4.5 'तं). - After 75, Ds Ts G ins. n passage of 13 lines (ending with a phalas'rutif) given in App. I (No. 39), which is followed by a colophon in Ds Ta G1-3.5. Details of the colophons .-Adhy. name: G1 ड्याससंभव:; G6 ड्यासोल्पसि:. Adhy. no.: Ds 63; T2 Ge 5 and G1-3 6 (of संभवपर्व).

76 Before 76, K1 D3 T2 G ins. वैश्वापायन: (cf. v. l. 75). — a) M (except Ms) ततो (for 'धा). — b) Ds "यां च महा". — ") Bi "त्समृत्यको. — After 76, Ñi.2 V₁ B (B₃ marg.) D (except D₅) ins.:

521* वेदार्थविच भगवानुपिर्विप्रो महायशाः। [B4 repeats the line with स कदाचित् for वेदा'.]

77 Ka om. 77. -) N (mostly) चीर- for चोर-(both times). - ') Kı आoft'; Ka Dai Tı afor'; Ta G M आणि. Kı इति यो; Ñi.: Vi B D (oxcept Ds) इत्येवं. -- 4) Ks Ns Dai Dn Ds.e Gs स (for स.).

78 °) T धर्मसाहय स पुरा. Nilp आहत्य. - Before 78°, Bs ins. माण्डब्य उ°. — d) Ñ1.2 V1 B D विद्धा द्येका. Ñ: V1 B (except B4) Dai D4 त कि(Dai रू) छिका; Ds तु मक्षिका.

79 °) G4-6 transp. तत् and कि. K4 G6 भवेत् (for आहे). - ") Ds मया (for आहे). Da D1.8.4 कुतं (for wit). - c) K1 N V1 B3.5.6 Dn D2.3.6 T G1.8 'समग्रितं ; M 'स्रगुणितं.

80 °) Ds °वधोपम:; Ms. s °वधादपि. — °) D (except D2. s) 'दिवयी धर्म. — d) T1 (hapl.) om. from विद्वान्विदुररूपेण धार्मी तनुरिक लिबपी ॥ ८१ संजयो म्रिनिकल्पस्तु जन्ने ग्रतो गवलगणात् । स्वर्याच कुन्तिकल्पायां जन्ने कर्णी महारथः । सहजं कवचं विश्रत्कुण्डलोद्द्योतिताननः ॥ ८२ अनुम्रहार्थं लोकानां विष्णुलीकनमस्कृतः । वसुदेवातु देवक्यां प्रादुर्भृतो महायशाः ॥ ८३ अनादिनिधनो देवः स कर्ता जगतः प्रभुः । अव्यक्तमक्षरं ब्रह्म प्रधानं निर्मुणात्मकम् ॥ ८४ आत्मानमव्ययं चैव प्रकृतिं प्रभवं परम् । पुरुषं विश्वकर्माणं सन्त्वयोगं ध्रुवाक्षरम् ॥ ८५ अनन्तमचलं देवं हंसं नारायणं प्रभुम् । धातारमजरं नित्यं तमाहः परमव्ययम् ॥ ८६

पुरुषः स विभ्रः कर्ता सर्वभूतिपतामहः ।
धर्मसंवर्धनार्थाय प्रजज्ञे उन्धकष्टिष्णेषु ।। ८७
अस्रज्ञो तु महावीयो सर्वशस्त्रविशारदो ।
सात्यिकः कृतवर्मा च नारायणमनुवर्ता ।
सत्यकाद्विकाचैव जज्ञातेऽस्वविशारदो ॥ ८८
भरद्वाजस्य च स्कन्नं द्रोण्यां शुक्रमवर्धत ।
महर्षेरुप्रतपसत्तसाद्रोणो व्यजायत ॥ ८९
गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः ।
अश्वत्थाम्रश्च जननी कृपश्चेव महाबलः ।
अश्वत्थाम्रश्च जननी कृपश्चेव महाबलः ।
अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादस्त्रभृतां वरः ॥ ९०
तथैव धृष्टद्युम्नोऽपि साक्षादिशसमद्यतिः ।
वैताने कर्मणि तते पावकात्समजायत ।

C. 1, 2487 B. 1,68, 109 K. 1,64, 153

ज up to 'योनी (816). Ko. 2 Da.s ग्राम ; T2 Ce भवि'.

81 Ti om. up to 'योनी (cf. v. l. 80). — Before 81, Ñ2 Bo ins. वैशंपायन उ'. — ") T2 G (except G1.6) पापेन (for शा'). — ") B1 धर्मसूनुर. T G धार्मिक: किल्बिपात्तत:; M (except M5) धर्मी विग्रहवानिय.

82 °) G1-3 जज्ञे गावत्रणात्तत:. — °) G1.8 °यांत्कुंत्यां च (G3 हि). Т G2.4-6 कुंत्यां (for कुन्ति-). Cd (corrupt) probably as in text. — °) D (except D2.4.8) महाबल:. — ') Ds G (except G4.5) ° लखो °.

83 °) S स (G1-3 च) (for तु).

84 °) M (except Me) 'नं देवं. — ') K2 De Me न कृत: (for ज'); cf. 522* below. Ko.e. सर्वकृत् (Ke 'ज:) सर्वद: प्र"; K2m संहती परमप्र"; Ñ3 कर्ती हर्ती जगत्य'; T G4-e साक्षाछोकेश्वर: प्र"; G1. 2 सर्वकर्ती जगत्य'; Me कर्तीरमकृतं प्रभुं; Mc-3 संहतीरमृषि प्रभुं. — T G2.4-e ins. after 84°: G1, after 84:

522* आदेरादि: समस्तानां स कर्ता न कृत: प्रभु: ।
[T2 स कृत:; G2 न: कृति:; G4 न: कृत: (for न कृत:).
T1 सत्कर्ता सत्कृति: सदा; G1 साक्षाल्लोकेश्वर: प्रभु:.]
— 4) Ñ1.2 V1 B D (except D5) "नं त्रिगु".

85 °) K2-4 Da D2 प्रकृति; T G प्रकृते:. B4.5 D (except D2.5) प्रभुं (for परम्). — °) M6-3 °क्तीरं. — d) K1 Ñ1 B4.5 Da D6 Cd सरव(Ñ1 °वं)योग; S (except G8 M8) सस्य . K0.2-4 विश्वरूपं क्ष(K0 प)राक्षरं; Ñ2 V1 B1.8.6 D2 थोगबलाश्रयं.

86 °) K1 'तमस्ययं; G4.4 'ततस्यं तं. S (except G1) मेहं (for देवं). — े) Ko.s हार्रे; Cd हंसं (as in

text). — °) Ñ1 अजितं; T1 अचलं; G6 अचरं. K B4 अजम(B4m अवह)ध्यक्षं; Ñ2 V1 B5 Dn D1.3-5 अजमध्यकं. Ñ1.3 B1.3.6 D2 दिइयं; Da इयकं (for निसं). — द) Ñ2 V1 B D (except D5) G1.6 सं (for तं). K (except K1) परमं पदं. G1 आहु: परममध्ययं. — After S6, K0.8.4 Ñ V1 B D (except D5) ins.:

^{-523*} केवल्यं निर्गुणं विश्वमनादिमजमब्ययम्।

87 b) Ñs G1.s "बंछोक". — After 87ab, K (except Ks) D2 repeat 1. 1. 196cd (v. l. भगवान्हरि: for परि'). — ') Ñ1.s S "संस्थाप" (= Gitā, 4. 8°). — d) G4.5 जज़े स: (for प्रजज़े).

88 a) K (except K1) च (for नु). — b) N (except K0) G2 ML1 सर्वशाख; G1.3 धर्मशाख; — After SSab, D5 ins. (the foll, derivation of आरमन्, excerpted, with v. l., from Devabodha's comm. ad 85):

524* यदामोति यदादत्ते यज्ञाति विषयाणि च । यज्ञास्य सततो भावमतस्मादारमेति कीर्लते।

— Ti om. 98°der. — I) Ñi.s S (Ti om.) 'तेथे-. K Ñi.s Ds 'विदावुमी (K2 snp. lin. as in text); Ñi Vi B Di 'विदावुमी — After 88, K2 marg. ins.:

^{525*} हृदिकः कृतवर्मा च युयुधानस्तु सास्रकिः।

89 ^{ab}) K1 D2.8 G2.4 भार. Ñs transp. स्कन्नं and द्वीपयां. — ^d) Ks Ñ2 V1 B (except B1) तस्मिन् (for क्यान्). K1.8.4 णो[S]श्य.

90 D1 (hapl.) om. 90°d. — °) K2 G1.2 Me-3 तु (for ख). — व) G4-6 महारथ:. — I) K1 शक्रमृतां; Ñ1

हु: 1. 2438 हु: 1. 63 155 वीरो द्रोणविनाशाय धनुषा सह वीर्यवान् ॥ ९१ तथैव वेद्यां कृष्णापि जज्ञे तेजस्विनी ग्रभा। विभाजमाना वपुपा विश्रती रूपम्रत्तमम् ॥ ९२ प्रहादशिष्यो नम्नजित्सुवलश्राभवत्ततः । तस्य प्रजा धर्महन्त्री जज्ञे देवप्रकोपनात् ॥ ९३ गान्धारराजपुत्रोऽभूच्छकुनिः सौबलस्तथा । दुर्योधनस्य माता च जज्ञातेऽर्थविदावुभौ ॥ ९४ कृष्णद्वेपायनाञ्जह्ने धृतराष्ट्री जनेश्वरः । क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य पाण्डुश्रेव महाबलः ॥ ९५ पाण्डोस्त जिल्लारे पश्च पुत्रा देवसमाः पृथक् । द्वयोः स्त्रियोर्गुणज्येष्ठस्तेषामासीद्यधिष्ठिरः ॥ ९६ धर्माद्यधिष्ठिरो जज्ञे मारुतात्तु वृकोदरः ।

> अखिवतां. K (except K1) 'विशारद:. Ñ2 V1 B D (except Ds.s) द्रोणादेव महाबल:. - After 90, Ds T G1. 3. 6 ins.:

526* धष्टद्यस्रविनाशाय सृष्टो धात्रा महात्मना। [G1 ° य धनुषा सह वीर्यवान् (cf. 91/).]

91 °) K1 तपः; K2 T2 G4-6 ततः; G1 कृते; G8 तदा (for तते). — ') Ds 'णवधार्थाय. — ') Ñ2 V1 B D (except Ds) धनुरादाय वी.

92 ") Ñ1, 2 V1 B D (except Ds) तश्रेव.

93 ") K2-4 Ñ1,2 V1 B1.8.4 Da2 Dn D1.2 M8.8 प्रहाद° (as in text); the rest प्रहाद°. Mo-8 ननजित्(!). — b) Ms "भवत्स्त: — ") D2 तत:; T2 G2.4.5 तसात (for तस्य). K1 'धर्मी; D8 S धर्म(T1 रम्य)धात्री. - d) K भ्रमभ्र ; Ñs T G1. 4.5 Ms. 5 'कोपना; Ds वेदप्र'.

94 क) A few MSS. गंधार. Ms निश्चापि सीबल:. K2 Da T2 तदा (for 'था). G1-8.6 गान्धारराज: (Go °जात्) सुबरुः ($^{\mathrm{G}_{0}}$ °लात्) शकुनिश्चापि सौबरुः. - °) $^{\mathrm{N}_{1,2}}$ V1 Dn D1.3.4 'स्य जननी. — d) Ñ2 V1 B D (except Ds) G+ Ms 'विशारदी.

95 b) K2 T1 Me-s नरेश्वर:. — d) N2 V1 B (B6 marg.) Das De 'भूज:; Dat 'प्रभ:; Gt. 6 'रथ:; Ms 'यशा:. - After 95, N (\$1 missing) ins.:

^{527*} धर्मार्थकुशलो धीमान्मेधावी धृतकल्मपः। विदुरः शूद्रयोनी तु जज्ञे द्वेपायनाद्यप ।

[(L. 1) K N2 B3.0 D2.5 'लो विद्वानमे'. N1 धंर्मार्थयोश्च कुशलो. Ko-2.4 Ñ1 B D6 बीत"; K8 D8.4 धृत(K s वीत)किल्विष: ; Ñs Da गत°.]

96 a) B4. s Da D2, 4 M6-8 = (for]. - o) K1

इन्द्राद्धनंजयः श्रीमान्सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ९७ जज्ञाते रूपसंपन्नावश्विभ्यां तु यमानुभौ। नकुलः सहदेवश्र गुरुशुश्रुपणे रतौ ॥ ९८ तथा प्रत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः। दुर्योधनप्रभृतयो युयुत्सुः करणस्तथा ॥ ९९ अभिमन्युः सुभद्रायामर्जुनादभ्यजायत् । खस्रीयो वासुदेवस्य पौत्रः पाण्डोर्महात्मनः ॥१०० पाण्डवेभ्योऽपि पश्चभ्यः कृष्णायां पश्च जितरे । क्रमारा रूपसंपन्नाः सर्वशस्त्रविशारदाः ॥ १०१ प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात्स्रतसोमो बृकोदरात । अर्जुनाच्छतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाक्कलिः ॥१०२ तथैव सहदेवाच श्रुतसेनः प्रतापवान् ।

Dai Da T G1.2 M (except M5) गुणश्रेष्ठ:; D5 कुन्तिमाद्यो:. — ⁴) Ds ज्येष्ठस्तेषां यु°.

97 b) Ni.2 Vi B D (except Ds) er (for g). — °) S 'जयो जज्ञे. — d) A few MSS. 'शास्त्र: S (except Gs Ms) -विशारद: (of. 88°).

98 ") K1 वीर्यसं". - ") Ks Ñ1.2 V1 B D (except D₄) च (for तु). Ñ2 V1 B D अपि (for उभी).

99 b) G1 inf. lin. राष्ट्रो जनेश्वर:. — d) D3 G8 चरम:; T G1-5 अपर:; Ms.5 करुण:; Cd करण: (as in text). Da नृष: (for तथा). - After 99, Ñ V1 B D (except Ds) ins.:

528* ततो दुःशासनश्चेव दुःसहश्चापि भारत। दुर्मर्पणो विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः। जयः सत्यवतश्चेव पुरुमित्रश्च भारत । वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च एकादश महारधाः।

[(L. 1) Ns B Da D2, s ver (for serv). — (L. 2) V1 दुर्धर्षणो.]

100 b) Bs Ds S (except T) अपि (for अभि-). - Ks om. from 100d up to 1. 59. 1c.

101 K3 om. 101 (cf. v. l. 100). — 4) Na V1 Dn1. n2 D1. 8 fg (for 5fg). N2 V1 B D (except D6) Ma. 5 पांचाल्यां (Bo Da 'ल्या:). Ga 'स्यो सहर्षिस्य:. — b) K (Ks om.) क्रुडणाया:; Ñ2 V1 B D (except Ds) द्रीपचां (Be De चा:). — d) K (Ks om.) Ñ V1 B4-e D (except Ds. s. s) T1 G (except Gs. s) Ms. s 'alles'.

102 Ks om, 102 (cf. v. l. 100). — a) K (Ks. om.) Ba.s transp. प्रति and युधि. Ds धर्मराजाल. — *) K1.4 G1 M5 異有: सोमो; K2 B4.5 (m as in text)

हिडिम्बायां च भीमेन वने जज्ञे घटोत्कचः ॥१०३ शिखण्डी द्वपदाञ्जज्ञे कन्या पुत्रत्वमागता । यां यक्षः पुरुषं चके स्थूणः प्रियचिकीर्षया ॥१०४ कुरूणां विग्रहे तिसन्समागच्छन्बहून्यथ । राज्ञां श्रतसहस्राणि योत्स्यमानानि संयुगे ।। १०५ तेषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः । न शक्यं परिसंख्यातुं वर्षाणामयुतैरपि । एते तु कीर्तिता मुख्या यैराख्यानमिदं ततम्॥१०६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५७॥

40

जनमेजय उवाच ।
य एते कीर्तिता ब्रह्मन्ये चान्ये नानुकीर्तिताः ।
सम्यक्ताञ्त्रोतुमिच्छामि राज्ञश्चान्यान्सुवर्चसः ॥ १
यदर्थमिह संभूता देवकल्पा महारथाः ।
श्चवि तन्मे महाभाग सम्यगाख्यातुमईसि ॥ २
वैद्यांपायन उवाच ।
रहस्यं खल्विदं राजन्देवानामिति नः श्चतम् ।

ततु ते कथिष्यामि नमस्कृत्वा खयंश्ववे ॥ ३ त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा । जामद्ग्यस्तपस्तेषे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४ तदा निःक्षत्रिये लोके भागवेण कृते सित । ब्राह्मणान्क्षत्रिया राजन्गर्भार्थिन्योऽभिचक्रग्रुः ॥ ५ ताभिः सह समापेतुर्वाक्षणाः संशितव्रताः । ऋतावृतौ नरच्याघ्र न कामान्नानृतौ तथा ॥ ६

C. 1. 2461 B. 1. 64. 6 K. 1. 65. 6

Ds अत°. — °) T Gs. 5 Ms. 5 अतकर्मा (cf. v. l. 103). Da Dn च (for त).

103 K3 om. 103 (of. v. l. 100). — b) Gs श्रुतवर्मा; M6-8 श्रुतकर्मा (cf. v. l. 102). — c) Ko. 2.4 Dai Ds हिउंबायां. G (except Gi.2) तु (for च). S भीमस्य.

104 Ks om. 104 (cf. v. l. 100). — ^d) Ds Ti Gi खाज:; Di Gs.4-6 खाजु-.

105 Ks om. 105 (cf. v. l. 100). — b) G (except G1.s) समाजाम:

106 Ks om. 106 (cf. v. l. 100). — a) B1.3.6
D3.4 येषां. D (except Da Ds) भेयानां. — After
106ab, D1 reads (for the first time) l. 58. 2ab.
— e) Ñ1.2 V1 B D (except Ds) न शक्यानि समाख्यातुं.
— e) D3 ते; G4.5 तु (for तु). — f) Ñ3 G1.2 वं हृत्तं.
Colophon. Ś1 missing; Ks om. (cf. v. l. 100).
— Major parvan: T2 G M संभव (for आदि).
— Sub-parvan: K0.2.4 Ñ1.2 V1 B4.5 अंशावतरण; B1.6
Da D3.4 Cd संभव. — Adhy. name: K0.2.4 हृद्ध्यात्रियात्रात्र्याः, Ñ1.2 V1 ड्यासाझुत्पत्ति:; T G4 M ड्यासोस्पत्ति:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko
58; K1[7]2; Ñ1.2 V1 63; Da1 60; Dn3 62; D3 64;
D4 61; T1 55; T2 G4.5 M 5; G1-8 7; G6 6. — S'loka
no.: Da1 121; Dn 123. — Aggregate s'loka no.:
Dn2 2430.

58

This adhy, is missing in S1 (of. v. l. 1, 55, 3) and om. in Ks (of. v. l. 1, 57, 100); these MSS, are ignored here.

- 1 Ds om. जन ° उ°; K1 S om. उ°. °) Ñ V1 यन्न ते (Ñs तत्) की °; T1 ये चान्ये की °. °) K0.2.4 Ñ1.3 T G (except G3) ज्ञातुमि °. d) Ñs स सर्वशः; D (except D2.5) सहस्रशः.
- 2 b) Ñs 'ल्पा महीजस:. ') K1 B1 D8 T2 G (except G1.3) तान्मे. d) G1.3 सत्यमाख्या'.
- 3 K1 Dn1. n2 D8 S om. उवाच. a) M6-8 रहस्यां. T2 G (except G1. 3) यदिदं. — b) T1 G1. 5 इति वि: T2 G1-3. 6 ऋषित: (for इति न:). — 3^{cd} = (var.) 1. 59. 9^{ab}.
- ') Ñi. 2 Vi B Da हस्त ते; Ms तत्तेहं. K Da कीर्तिय'.
- ^d) K D2.8.5 नमस्कृत्य. G8 पिनाकिनं.
- 5 °) Ko transp. ब्राह्म° and क्षत्रि°. °) Ñ2 Dan Dn Dn सुताथि°; B4 पुत्राधि° (m as in text). Arjp अभिचुकुशुः.
- 6 a) Ms-8 समाजामु:; Cd as in text. b) A few MSS. शंसित- and शंशित; of. v. l. 1. 1. 2, 53; 13. 10, 14, 29 etc.
- 7 °) D (except D2.4.5) च (for तु). Dn D1.4 गर्भ; G1-8 पुत्रान. °) G3 क्षत्रियांस्तान्समुच्छितान्.

C. 1. 2462 B. 1. 64. 7 K. 1. 65. 7 तैभ्यस्त लेभिरे गर्भान्क्षत्रियात्ताः सहस्रगः।
ततः सुषुविरे राजन्क्षत्रियान्वीर्यसंमतान्।
इमारांश्र कुमारीश्र पुनः क्षत्राभिष्टद्वये॥ ७
एवं तद्वाह्मणेः क्षत्रं क्षत्रियासु तपिक्षिभेः।
जातमृध्यत धर्मेण सुदीर्घेणायुपान्वितम्।
चत्वारोऽपि तदा वर्णा वभृवुर्बाह्मणोत्तराः॥ ८
अभ्यगच्छन्नुतो नारीं न कामान्नानृतो तथा।
तथैवान्यानि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि।
ऋतौ दारांश्र गच्छन्ति तदा सा भरतर्पम॥ ९
ततोऽवर्धन्त धर्मेण सहस्रशतजीविनः।
ताः प्रजाः पृथिवीपाल धर्मत्रतपरायणाः।
आधिभिर्व्याधिभिश्रैव विसुक्ताः सर्वशो नराः॥१०

अथेमां सागरापाङ्गां मां गजेन्द्रगताखिलाम् ।
अध्यतिष्ठत्पुनः क्षत्रं सञैलवनकाननाम् ॥ ११
प्रशासति पुनः क्षत्रे धर्मेणेमां वसुंधराम् ।
ब्राह्मणाद्यास्तद्दा वर्णा लेभिरे मुद्रमुत्तमाम् ॥ १२
कामकोधोद्भवान्दोषान्तिरस्य च नराधिपाः ।
दण्डं दण्डचेषु धर्मेण प्रणयन्तोऽन्वपालयन् ॥ १३
तथा धर्मपरे क्षत्रे सहस्राक्षः शतकतुः ।
स्वादु देशे च काले च ववर्षाप्याययनप्रजाः ॥ १४
न वाल एव भ्रियते तदा कश्चित्रराधिप ।
न च स्त्रियं प्रजानाति कश्चिदप्राप्तयोवनः ॥ १५
एत्रमायुष्मतीभिस्तु प्रजाभिर्भरत्पभ ।
इयं सागरपर्यन्ता समापूर्यत मेदिनी ॥ १६

^{— &}quot;) B1.5.6 D8.4 क्षत्रिया. Ñ1 B Da2 Dn D1-4 वीर्यवत्तरान्; Ñ8 D5 G1.8.6 "सत्तमान्; G2.4.6 "संमि". — 1) B4.5 G6 क्षत्रियपृ"; T G4.5 क्षत्रप्रपृ"; G1-8 M3.5 क्षत्रविद्"; M6-3 क्षत्रमवर्थत.

⁸ a) G1.2 तु (for तद्). — b) T2 G4.5 तपोधिभि:. — After 8ab, Ko.4 ins. three lines given in App. I (No. 40). — cd) Ñ8 जातमृद्धेन; BD जातं वृद्धं च (D5 जातमृध्यं तु); Cd as in text. Ñ8 धुषा युतं. Ñ1 विवधितश्च धर्मण सुदिन्धेन सुखान्वित:. — After 8cd, K4 ins.:

^{529*} क्षत्रं तदा महीपाल स्वधमें परिपाठनात्।
— ') K1.4 Ñ2 V1 B3 D (except D2.4.5) ततो; Ñ1 T1
तथा. — ') T1 G3.6 ब्राह्मणे: समा: (G3 भं); Cd (corrupt)
probably as in text.

⁹ K2 om. 9°6. — °) S ततो (T1 M5 तदा) (for ऋतो). B1.3.4 Da T2 नारी:; D8.4 राजन्. — °) T2 सकामा°; G5 M3 नाकामा°. — °) K0.2.4 दारान्प्र; K1 धारां हि (sic); Ñ5 M5 °राक्षि; B8.4.0 D2 °रांस्तु; D5 °राक्ष; T2 G1.3.0 हि दारान्; G2.6 M3 °राणि; G4 °रान्हि. T1 भूतानि धारान्ग°. — ′) D2 तदा तु; Dn D1.6 तसथा; T तथा सा; G2 तदासन्; G6 सवाणि.

¹⁰ a) G1-3 transp. वधे and धर्मे . — b) A few MSS. वाला:. K1 तथा प्रजा महीपाला:. — b) K0.2.4 सल्यधर्म ; G1.3 धर्मवृत्त . — l) T G4.5 M शतशो नरा:; G1.3.6 सुलमाम्यु:.

¹¹ a) Ñ V1 B Da Dn D2 दा(D2 दो)पांनी; D8 T G2-6 M8 रोपांता; G1.2 रोपेतां. Cd mentions अपांत.

- b) D1.4 राजेंद्र . K0.2.4 Ñs शते. D2 नां नरेंद्र

ततोखिलां; D3 T G नरेंद्रेंद्र (D3 G1.4.5 °रेंद्राणां) धरां (D3 G1.2 °रा) किल; M नरेंद्रेंद्रशतेर्वृतां (M3.5 °तेश्वितां). \$\mathbb{B} Dov.: गर्जेंद्रगतेति जनमेजयस्य संबोधनं 1\mathbb{B} — °) G1 °ष्ट्रत्तत:; G3 °ष्ट्रन्त तत्. — द) Ko.2.4 Ñ V1 B D (except D3) T °वनपत्तनां.

¹² Bs D2 G2 (hapl.) om. 126-144. — ') Ko.2.4 Ñ2 V1 B (Bs om.) Dn D4 ततो; Da D8 अथो; D5 T1 G1.4-6 तथा (for तदा).

¹³ Bs D2 G2 om. 13 (cf. v. l. 12). — ") Ñs "क्रोधभवा". — ") Ñ2.8 V1 B1 Da D3.1 च जनाधिपा:. — ") Ñ1 दंड्यान्; Ds G1.8 दंडान् (for दण्डं). D1 transp. दण्ड्ये and धर्में . M6-8 "पु विधिवन्. Ñ2 V1 Dn D1 धर्मेण दंडं दंड्येपु. — ") K1 Ñs प्रयतंतोन्व(Ñ3 "चु)पा"; B1 "तो द्या(m चु)पा"; T G1.3 प्रापयं(T1 "तं)तोस्य (G8 "न्व as in toxt)पा"; G6 दंडयंतोन्वपा".

¹⁴ Bs D2 G2 om. 14a (cf. v. l. 12). — a) K B (Bs om.) D21 D22 D5 G8 M6-5 क्षेत्रे. — b) K D5 G1.8 क्ष: श्राचीपति:. — b) K D5 G1.8 क्ष: श्राचीपति:. — b) Ko.2.4 D5 (? Cd) साधु; Ñ2 स्वयं; D2 तदा; G2 वारि (for स्वादु). — d) Ko.2.4 D8-5 G1 (? Cd) वर्षेण; K1 धर्मेण; B2 वर्षासु (for वर्षे). T1 पुन: (for प्रजा:). Ñ1 Dn D1 वर्षेणापास्त्र- प्राजा:. — Cd appears to have read साधु and वर्षेण, but the MS. is corrupt and the comm. unintelligible.

¹⁵ b) K2 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) जनाधिय.
--- d) D2-5 'बोबनां.

^{16 &}quot;) B1. 5 D5 \(\mathbf{q}\) (for \(\mathbf{q}\)).

¹⁷ b) S (except G1-s) en unt. . -- c) Cf. 1. 2. 235ab. Ko.; B1 (m as in text). sm. 4-s Da D2.; G6

ईजिरे च महायज्ञैः क्षत्रिया बहुदक्षिणैः ।
साङ्गोपनिषदान्वेदान्विप्राश्वाधीयते तदा ॥ १७
न च विक्रीणते ब्रह्म ब्राह्मणाः स्म तदा नृप ।
न च शृद्रसमाभ्याशे वेदानुचारयन्त्युत ॥ १८
कारयन्तः कृषि गोभिस्तथा वैश्याः क्षिताविह ।
न गामयुद्धन्त धुरि कृशाङ्गाश्वाप्यजीवयन् ॥ १९
फेनपांश्व तथा वत्सात्र दुहन्ति स्म मानवाः ।
न कृटमानैविणिजः पण्यं विक्रीणते तदा ॥ २०
कर्माणि च नरच्याघ्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
धर्ममेवानुपश्यन्तश्रक्षधर्मपरायणाः ॥ २१
स्वकर्मनिरताश्वासन्सर्वे वर्णा नराधिप ।
एवं तदा नरच्याघ्र धर्मो न हसते कचित् ॥ २२
काले गावः प्रस्त्यन्ते नार्यश्च भरतर्पभ ।
फलन्त्यृतुषु वृक्षाश्च पुष्पाणि च फलानि च ॥ २३
एवं कृतयुगे सम्यग्वर्तमाने तदा नृप ।

"निपदो वे". — ^d) Ds S (except T1) चाधीसिरे (cf. v. l. 1, 1, 50).

18 a) G2.4 नैव वि. Ñ2.8 विकीयते. D6 वेदं; of. Dev. महा वेद: 1 — b) Dn2 D2 T2 G2.4-6 च; G8 तु (for सा). — °) Ko.2.4 Ñ V1 B Da Dn2 D1.2.5 T1 भ्यासे. — d) B भव्यपि; D2.4.5 व्यन्पुन:.

19 a) B1,2.6 D2 कारयंति. — b) K (K3 om.) B3 D5 T1 G1 तदा (for 'था). Dn3 ते वैद्दयाश्च. G1.8 कृता (G3 'ते) सुवि. — With 19 d ef. 1. 57. 11 d. — ') K1.2 'मयुजंत; B D2 G2 'मयुंजत; M8.5 'मयुजंत. Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4 युंजते धुरि नो गाश्च; Ñ3 न गा संयुंजंत धुरि; D21 corrupt; D22 न गा वे युंजते धूरि (sie). — d) K0.2.4 B5.8 G8 कृदाांगां चा'; K1 Ñ V1 B3 Dn D2.4.5 M5 'गांश्चाच्य'; B4 कृदणांगां चाप्य'; T2 G2.4.5 कृदाांश्चाच्यनुं; G1.3 कृदाांश्चेव हि जी'; M6-3 'गाश्चाच्यवाह्यन्.

20 °) K (Ks om.) Ds G (except Gs) Ms.s तदा (for 'था). — b) Ms.s दुर्शत; Cd as in text. — Ns reads 22b for 20b. — Ko om. 20c-21b.

22 a) Ko Bi.s Ti Gi.2 स्वधर्म. — b) S सर्व. — After 22ab, G (except G2) ins.:

530* धर्ममेवानुवर्तन्ते न पश्यन्ति सा किल्विपम्। बभूयुः कर्मसु स्वेषु सम्यवसर्वाः प्रजाः स्थिताः।

— d) Ko.2.4 Ds इसित (K2 sup. lin. विहते); Gs अइयते. 23 d) Gi-s कालेनैव. — b) Da T2 पुरुपर्धस. — b) आपूर्यत मही कृत्सा प्राणिभिवेहुभिर्भृशम् ॥ २४
ततः समुदिते लोके मानुपे भरतप्म ।
असुरा जित्रदे क्षेत्रे राज्ञां मनुजपुंगव ॥ २५
आदित्येहिं तदा देत्या बहुशो निर्जिता युधि ।
ऐश्वर्याद्वंशिताश्वापि संवभुगुः क्षिताविह ॥ २६
इह देवत्विमच्छन्तो मानुपेषु मनिस्तनः ।
जिज्ञिरे भ्रवि भृतेषु तेषु तेष्वसुरा विभो ॥ २७
गोष्वश्वेषु च राजेन्द्र खरोष्ट्रमिहपेषु च ।
ऋव्यादेषु च भृतेषु गजेषु च मृगेषु च ॥ २८
जातिरिह महीपाल जायमानश्व तिमेही ।
न शशाकात्मनात्मानिमयं धारियतुं धरा ॥ २९
अथ जाता महीपालाः केचिद्रलसमन्विताः ।
दितेः पुत्रा दनोश्वेव तस्माङ्कोकादिह च्युताः ॥ ३०
वीर्यवन्तोऽचलिप्तास्ते नानारूपधरा महीम् ।
इमां सागरपर्यन्तां परीयररिमर्दनाः ॥ ३१

K2 enp. lin. काल्छा; B (Bam as in text) Dn D1.2.4.6 भवंति (for फलन्ति). Ñ2 V1 B (B1m as in text) D1.2.4 वृक्षाणां.

24 b) Ñi Gi.a भाने नराधिप.

25 °) Ñi Vi Bi, sm D (except Da Da, s) एवं (for तत:). Ki Ñi T Gi, s Mi, s प्रमु°; B (except Bi; Bi m as in text) Da ते मु°; Di तु मु° (for समु°). Ñi Vi Da Di काले. -- °) Ñi Vi B D (except Di) राज्ञां तु मनुतेश्वर.

26 °) G बहुबो नि. — °) Ko.2.4 Ds T2 Ge सैव; Ñi Dn Di.3.4 स्वर्गात; Gi-s ते वै (for चापि).

27 °) Ko. 2. 4 'त्वमीष्मंतो(K+ 'ते). — ') र्वेड पुनः पुनः; G (except Gt. 5) तपस्चिनः.

28 b) Gs. 5 खरोष्ट्रे मानुषे. — ') Ki Ñ Vi B D (except D5) Ti Gl. 3 Ms. 5 क्रडयात्मु चैत्र भूं. — d) Ñ2 नामे'; Ñ3 चाजे'; Bi खरो' (m as in text) (for गजे').

29 °) Ds जातेश्वेव. — °) Ms तैविभो. — °) Ñs Ds Gs °शाक तदात्मानं. — °) Кз तदा; Ds अभि (for ह्यं). Ko.s Ñi.s Ds T2 Gs-6 M तदा; Ki नृप; Ti तथा (for घरा).

30 ^b) Ñ1 मद्बलाश्रयात्; Ñs B (Bs marg.) D बहु Ñs Bs Da 'ल) मदा (Ds वित्तसम'; Ds दर्गसम'); S (oxcept G1-3) मदबला'. — ^a) Ñs T G देव-; Ds तदा; Mc-8 ततो (for तसाद). K1 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 तदा लोक

C. 1. 2488 B. 1. 64. 34 K. 1. 65. 34 ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्यूद्रांश्रेवाप्यपीडयन् । अन्यानि चैव भूतानि पीडयामासुरोजसा ॥ ३२ त्रासयन्तो विनिन्नन्तस्तांस्तान्भूतगणांश्र ते । विचेरुः सर्वतो राजन्महीं शतसहस्रशः ॥ ३३ आश्रमस्थान्महर्पीश्र धर्ययन्तस्ततस्ततः । अब्रह्मण्या वीर्यमदा मत्ता मदबलेन च ॥ ३४ एवं वीर्यबलोत्सिक्तेर्भूरियं तैर्महासुरैः । पीड्यमाना महीपाल ब्रह्माणस्रपचक्रमे ॥ ३५ न हीमां पवनो राजन्त नागा न नगा महीम् । तदा धारयितुं शेकुराक्रान्तां दानवैबेलात् ॥ ३६ ततो मही महीपाल भाराती भयपीडिता । जगाम शरणं देवं सर्वभूतिपतामहम् ॥ ३७ सा संवृतं महाभागेर्देवद्विजमहर्पिभिः । ददर्श देवं ब्रह्माणं लोककर्तारमञ्ययम् ॥ ३८

इहाच्युत (Ñ1. 2 V 1 Be Dn 'ता:); Ms ततो छोकादिहागताः; Ms तदा छोकमिहागताः गन्धवेरप्सरोभिश्च बन्दिकर्मसु निष्ठितैः । वन्द्यमानं सुदोपेतैर्ववन्दे चैनमेत्य सा ॥ ३९ अथ विज्ञापयामास भूमित्तं शरणार्थिनी । संनिधौ लोकपालानां सर्वेपामेव भारत ॥ ४० तत्त्रधानात्मनत्तस्य भूमेः कृत्यं स्वयंस्रवः । पूर्वमेवाभवद्राजन्विदितं परमेष्टिनः ॥ ४१ स्रष्टा हि जगतः कसाम्न संबुध्येत भारत । सुरासुराणां लोकानामशेषेण मनोगतम् । ४२ तस्रवाच महाराज भूमिं भूमिपतिर्विस्रः । प्रभवः सर्वभूतानामीशः शंसः प्रजापितः ॥ ४३ यदर्थमित संप्राप्ता मत्त्यकाशं वसुंधरे । तद्र्थं संनियोक्ष्यामि सर्वानेव दिवौकसः ॥ ४४ इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्विसृज्य च । आदिदेश तदा सर्वान्विचुधानभूतकृत्स्वयम् ॥ ४५

³² b) K (Ks om.) Da 'श्चेत्राज्यपी'; Ñs T2 G2.4.5 M3.6.7 'श्चेत्र प्रपी'. T1 M5-8 शूद्धा(M8 'द्धां)श्चापि प्रपी'; G1.2.6 तथा शूद्धानपी'. — ') Ñ2 V1 B D (except D5) चैत्र सरवानि.

^{33 °)} T ताप्यंतो. Ñ V1 B D (except D5) °तोभि (B5 °ति)नि°. — °) Ñ2 V1 Da Dn D1.8.4 सर्वभूत°; B D2 सर्वान्भत°. — °) K0.2.4 Ñ V1 B D सर्वशो.

^{34 °)} Ko.2.4 तीर्यवंतो; K1 D2 G8 M8.7.8 ° मदान्; Cd as in text. T1 ब्रह्मवीर्यमदा मत्ता. — d) Ñ8 D2 T M बलमदे. G1.4.8 वलान्विता:.

^{35 &}quot;) Ko.2.1 Ds.s वीर्यमदो"; T1 बलोत्सेकेर; G1.2 'बलोपेतेर; G2.1.6 वीर्यमदोन्मत्तर, — ") K1 Da भूरिपत्रैर; Ñ V1 Bs.s Dn D1-3 Dovp भूरियलेर; G1 Arip भूरियंत्रर; G2 भूरिवंतेर. இ Dev.: परिपत्रभूरिवाहनै: 1% G1 'र्थे: (for 'सुरे:). — ") Ñ1.3 Dn D3 मही राजन; Ñ2 V1 B Da D1.2.4 G3 Nilp महाराज.

^{36 °)} K1 न भूतां; Ñ1 V1 Dn न हामी; B Da D1.8.4 Nilp न होनां; T Ms न हि मां (Ms तां) (for न हीमां). K4 D5 पश्चगों (D5 °गा) रा°; Ñ1.2 V1 Dn D1.8.4 भूतसरवींघा:; B Da भूतसरवींघ- (Da1 °घे:); T पारुने रा°; G सवना (G8.6 °नां) रा°. — b) Ms inf. lin. गजा (for नगा). Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) पश्चगाः सनगां (B1.8.5 D8 °गा) म°; T G8 नानारूपधरां म°; G1.9.4.5

नानारूपान् (G1.4 'पा) मही तदा; Gs नानाकाननगां म[°].

³⁷ b) Ñs भारतो भय°. — a) G1.0 सर्वलोक°.

³⁸ a) Bo D2 समावृतं; D5 आसं°; Go समायु°; Cd as in text. — °) G1.8 देवमासीनं.

³⁹ b) $^{B_{3}}$ ब्रह्मकर्मसु; $^{D_{n}}$ दें($^{D_{n_{2}}}$ दें) a . — cd) $^{T_{1}}$ $^{\circ}$ मुद्दा सर्वेर्वचंग्रेते महाबलाः.

^{40 °)} B4.5 S शरणेषिणी. — °) K (K3 om.) D5 समक्षं छो .

^{41 &}quot;) M_{6-3} "स्तस्याः. \tilde{N}_{8} तस्याः प्रसादार्थ तदा; B_{5} तस्प्रभावास्म"; $G_{2.4.5}$ तस्प्रसादाहते तस्याः; G_{6} तस्प्रयाणास्पुरा तस्याः; C_{d} (entire pāda!) as in text. — ") K_{4} $G_{2.6}$ "मेष्टिना.

⁴² b) K1 B1,4 D2.4 स (for सं-). — c) Ñs Gs सर्वेपां (for लोकानां). Ñ2 V1 B D (except D5) ससुरासुरलो°. — d) K0.2.4 G अदो(Gs मानु)पाणां; Ñ1.2 विठो°.

^{43 °)} T महीपाल; Gs महाभाग; Gs 'तेजा. — b) Ñ2 V1 B (except B1) D (except D5) प्रभु:; Cd as in text.

⁴⁴ Before 44, Ñ2 B (except B1) D (except D2.1) ins. ब्रह्मोबाच. — ") K2 Dn "मिस्न"; T Ms-8 "मिह सं". — After 44, T2 G (except G8) ins.:

^{531*} उत्तिष्ठ गच्छ वसुधे स्वस्थानमिति सागमत्।

⁴⁵ Before 45, Na Dna ins. ani &.

^{46 °)} Ms अस्यां भूमी. — व) B1 (m as in text). 8.6

अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथकपृथक् ।
अस्यामेव प्रस्त्यध्वं विरोधायेति चात्रवीत् ॥ ४६
तथैव च समानीय गन्धर्वाप्सरसां गणान् ।
उवाच भगवान्सर्वानिदं वचनस्त्तमम् ।
स्तैरंशैः संप्रस्त्यध्वं यथेष्टं मानुपेष्विति ॥ ४७
अथ शक्राद्यः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
तथ्यमध्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ४८

अथ ते सर्वशों इशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं कृतक्षणाः ।
नारायणमित्रघं वैकुण्ठम्रपचक्रमुः ।। ४९
यः स चक्रगदापाणिः पीतवासासितप्रभः ।
पद्मनाभः सुरारिष्ठः पृथुचार्वश्चितेक्षणः ।। ५०
तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् ।
अंशेनावतरस्वेति तथेत्याह च तं हरिः ।। ५१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

पु९

वैशंपायन उवाच । अथ नारायणेनेन्द्रथकार सह संविदम् । अवतर्तुं महीं स्वर्गीदंशतः सहितः सुरैः ॥ १

आदिश्य च खयं शकः सर्वानेव दिवौकसः। निर्जगाम पुनस्तसात्क्षयात्रारायणस्य ह ॥ २ तेऽमरारिविनाशाय सर्वलोकहिताय च ।

С. 1, 251**1** В. 1, f**5**, 3 К. 1, h6, **3**

Dn D3.4 T G Cd ति(Dn1 G1 नि)शेघा°; Arjp as in text (? "apapäṭha"). Ñ1 "चेदमझ"; Ñ3 "चेति सर्वेश:.

47 D2 om. 47abed. — a) T2 तदेव; G1.8 तथेति. — be) M6-8 ° दसरसो (for ° दसरसो), and देवान् (for सर्वान्). — d) K1 Dn3 D1 अववीत; Dn1.n2 D3.4 अर्थवत; G6 उत्तरं (for उत्तमम्). — Before 47e/, K4 Ñ2.8 V1 B (B5 marg.) Da2 D1.2.4 ins. ब्रह्मोवाच. — e) K0.4 Ñ V1 B D स्वै: स्वेरंशे: प्र°. — /) V1 प्रथावन्सा°. Ñ1.2 V1 B D (except D5) स (for इति).

48 Before 48, Bs D4 (both marg.) ins. वैशं उ. .

— Ko om. from जगृहु up to 'गेन्सुं (49).

49 For Ko cf. v. l. 48. G3 om. 49. — ") K2 4 ब्रह्मणा सार्ध; S (G3 om.) सर्वको (G2.4.5 को) प्यंको (for सर्वकों डक्षे: स्वेर्). — ') Ko.2.4 सर्वे देवगणाः प्रभुं (Ko om. सर्वे).

50 °) G4 शंखचक. — b) Ñ8 °वासामित; B (except Be) Dn D8 °वासा: शिति. — d) Dn1.n3 Nilp पृथुवक्षांचि. — After 50, N (except Ñ8 B4 D2; Ś1 missing; K8 om.; V1 om. line 1) ins.:

532* प्रजापतिपतिर्देवः सुरनाथो महाबलः। श्रीवत्साङ्को हपीकेशः सर्वेदेवतपूजितः।

[(L. 1) K (Ks om.) Ñ1.2 B1.5 D5 पश्चनाओ महा.

— (L. 2) K1 B1 'दैवतयथप:.]

- After 50, Gs ins. 533* (cf. v. l. 51).

51 Gs om. 51. — ") Ñ2 V1 B1m. इ. इ. इ D2 साधना";

D1 दोषहीनाय; Cd as in text. (दोषहानये is Dev.'s explanation of दोधनाय.) — D2 (hapl.) om. from 51° up to 1. 59. 1°. — °) K (K3 om.) D5 उवाच मधुसूदनं. — °) Ko.2 भूमो हाव°. Ñ1.2 B D (except D5; D2 om.) T2 °तरेत्यवं. — G3 (om. 51) ins. after 50: G6, after 51:

533* सोऽपि जन्म मनुष्येषु लेभे सुरवरो हरिः।

Colophon. Śi missing; Ks D2 om. — Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ko.2.4 Ñ Vi B Da Dn Di.4.5 Cd अंशावत(Cd ता)रण; T1 संभव; Mo-3 अंशावतार. — Adhy. name: Ko.2.4 झहाणो वाक्यं; M3 अंशावतारारंभ:; Mo-3 झहावसुंधरासमागम:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ki 73; Ñi.2 Vi 64; Dai 61; Dns 63; Ds 65; D4 62; Ti 56; T2 G4.5 M 6; Gi-3 8; Go 7. — Sloka no.: Dai Dn 54.

59

This adhy, is missing in Si (of. v. l. 1, 55. 3); the MS, is wholly ignored here.

1 Ks om. 1. D2 om. वैदां उ and 1ab. K1 D6 S om. उवाच. — d) K1 अंदादा:; Ñ1 V1 दांदी:; D81 दोन; D5 दांदा:; T1 G1.8.5 भागत:; T2 G2.4.6 M भागदा:.

2 Gs om. 2ab. — After 2ab, T2 reads (for the

C. 1. 2511 B. 1. 65. 3 K. 1. 66. 3

अवतेरुः क्रमेणेमां महीं खर्गादिवौकसः ॥ ३
ततो ब्रह्मपिवंशेषु पार्थिविषकुलेषु च ।
जिन्नरे राजशार्द्ल यथाकामं दिवौकसः ॥ ४
दानवान्राक्षसांश्रेव गन्धर्वान्पन्नगांस्तथा ।
पुरुषादानि चान्यानि जद्यः सन्त्वान्यनेकशः ॥ ५
दानवा राक्षसाश्रेव गन्धर्वाः पन्नगास्तथा ।
न तान्बलस्थान्वाल्येऽपि जम्भरतसत्तम ॥ ६

जनमेजय उवाच ।
देवदानवसंघानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ।
मानवानां च सर्वेषां तथा वे यक्षरक्षसाम् ॥ ७
श्रोतमिच्छामि तन्त्वेन संभवं कृत्स्नमादितः ।
प्राणिनां चैव सर्वेषां सर्वशः सर्वविद्यसि ॥ ८

first time) 5^{ab}. — °) Ko-2.4 Ds ततः; Ks M7.8 पुर: (for पुन:). Ms तस्य (for तस्मात्). — ^d) K4 B1.5 Da G2.4 M6-8 न्न; T2 G6 हि.

वैशंपायन उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा खयंश्ववे ।
सुरादीनामहं सम्यग्लोकानां प्रभवाष्ययम् ॥ ९
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
मरीचिरत्र्यङ्गरसौ पुलस्त्यः पुलहः ऋतुः ॥ १०
मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्त हुमाः प्रजाः ।
प्रजित्तरे महाभागा दश्वकन्यास्त्रयोदश्च ॥ ११
अदितिर्दितिर्दनुः काला अनायुः सिंहिका ग्रुनिः ।
क्रोधा प्रावा अरिष्टा च विनता कपिला तथा ॥१२
कद्भश्च मनुजन्याघ्र दश्वकन्यैव भारत ।
एतासां वीर्यसंपन्नं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ १३
अदित्यां द्वादशादित्याः संभृता भ्रुवनेश्वराः ।

9 K1 Ds S om. दवाच. Gs reads 9 after 6. — 9ab = (var.) 1. 58. 3ed. — a) T1 तेपां ते; G1.2 अहं ते. — b) K B1.4m.s D (except Da Ds) 'स्कृत्य. — b) Ds सर्च (for सम्यग्). — d) Ds G4 (inf. lin.) 'प्ययो. T G (except G4.8) संभवं कृत्समादित:. — After 9, G1 repeats 8ab; while G2 ins.:

535* प्राणिनां चैव सर्वेषां सर्वशः प्रभवाष्ययम् । 10^{-4b}) = 1. 60.1^{ab} .

11 °) S (except T1) काइयप: and ° इयपात्. K1-8 S (except G1. s) प्रजा हमा: ; K1 सुरासुरा:. — °) A few MSS. ° भाग.

12 a) Bim काष्ठा (for काळा). — b) N (except K2.4 B5; Śi missing) दनायु: (cf. v. l. 32 below and l. 61. 39). Ki Ñi मता; Ñ2 Dai Dn Di.5 (m as in text) तथा; Ñ3 Vi मता; B5 Da2 स्ता; D8 भुवं; D4 हळा (for मुनि:); see below. — c) K2 क्रा (for कोघा); cf. 31 and v. l. Ki Ti भदा; K2 भवा; K4 Ñ2 Vi Bi.8.4 Da2 Dn2.n2 Di.2.5 भाघा; Ñi भथा; Ñ3 B6 Dni D4 G8 भघा; Dai भाची; T2 G2.4-6 M भुवा; G1 भभा; G2भळेवा: K0.2 as in text (cf. v. l. 47). K Ñi.2 Vi B8-6 D2.3 T2 G2.4 M बरिष्टा; Ñ2 Da Dn Di.4 च विश्वा; Bi Ti स्वरिष्टा; G1 हारिष्टा; G6 -प्यरिष्टा: D5 G3.5 as in text. — d) Ñ2 D (except D2.5) मुनि: (for तथा); see above. 13 a) S पुरुषस्थाञ्च. — b) K0.2.4 कम्या हि; K8 D8.5 T G2-6 कम्याख्न. B8 G1-M6-8 दक्षकम्याख्नयोदश.

— d) V1 T1 G3-8 "मनंतरं (Gs inf. lin. as in text).
14 a) K1 T अदितेर. — ") K1.4 Ds ये जाता; K2

^{3 °)} K1.4 Ds Gs ते सुरारि°. — °) Ks Ñ V1 B D (except Ds) क्रमेणेव.

⁴ K1 (hapl.) om. 4. — ") K2 Da महर्षि". — ")
Go राजपींणां क". — ") T यथाकालं.

⁵ For T2 of. v. 1. 2. — a) B5 ब्राह्मणां (for राक्षसां). — Ds om. 5°-6°. — b) K4 सरवानि; G अनेकानि (for चान्या). — d) D5 हु: सर्वाणि K1 "न्यशेषत:.

⁶ K1 om, 6. K Dai D2.3 G8 om. 6ab. — ab) G1.2.6 दानवानां च ये मुख्यास्तथा भुजगरक्षसां. — °) T G2.4.5 ते; G3 ये (for न). Da वय° (Da2 बन°) (for बळ°). D2 m बळिन: (for बाल्येऽपि). K0.2.4 बाळानपि बळ्ल्थांस्तान्; V1 जातान्युनस्तान्वा°; D5 ततोन्ववस्था°. — a) K4 V1 न जन्नभेरतपेस. — After 6, G3 reads 9.

⁷ K1 Dn1 Da Som. उवास. — After जन', Gs ins.: 534* दानवानां च ये मुख्याः तथा भुजगरक्षसाम्।

^{— &}quot;) D_2 'दैंखानां. K \tilde{N}_3 देवानां दानवानां च; D_4 दानवानां च देवानां. — 6) K_2 अपि (for तथा). — 6) T_3 $G_{2.4.5}$ मानुपेदिवह स°. — d) $K_{3.4}$ S (except M_3) तथाहं; \tilde{N}_3 तथेदं.

⁸ G1 repeats 8^{ab} after 9. — ^b) G1.5 सांत्रतं कु°. Ñ1 °वं सर्वम्. — G2.8 om. 8^{cd}. — °) G1.5 मानवानां च स°. — ^d) T सर्वतः. K2.4 Ñ2 V1 B D (D5 corrupt) संभवं (K1 सर्वशो) वक्तुमईसि.

ये राजकामतस्तांस्ते कीर्तयिष्यामि भारत ॥ १४ धाता मित्रोऽर्यमा शको वरुणश्रांश एव च । भगो विवखान्पूषा च सविता दशमस्तथा ॥ १५ एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुद्धीदश उच्यते । जधन्यजः स सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥ १६ एक एव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः स्मृतः । नाम्ना ख्यातास्तु तस्येमे पुत्राः पश्च महात्मनः॥१७ प्रहादः पूर्वजस्तेषां संहादस्तदनन्तरम् । अनुहादस्तृतीयोऽभूत्तसाच शिविवाष्कली ॥ १८ प्रहादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत । विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति विश्रुताः ॥ १९ विरोचनस्य पुत्रोऽभूद्वलिरेकः प्रतापवान् । बलेश्च प्रथितः पुत्रो वाणो नाम महासुरः ॥ २०

corrupt. Ms-s नामभिस्तांस्तु.

15 a) V1 स्वष्टा (cf. v. l. 16); B1.5 (m as in text) दिखो; G2 शर्वो (for शको). D2 मित्रोर्थमा च शकोथ. G transp. मित्रो and शको. — b) K1.3.4 Ñ3 वरुणआंशुर; B4 शको वरुण. Ñ1.2 V1 D (except D2.5) तु (for the first च).

16 °) V1 शको (for स्वष्टा); cf. v. l. 15. — °) Ñ1.2 V1 B D (except Ds) transp. विरुष्ट् and द्वादश:. — °) K1 च; Ñ V1 B Da Dn D1.1 तु (for स). D2 जघन्यो यस्तु स°; D8 °जस्ततसोषां.

17 °) Da पंचेमे; Ds G (except Gs) Ms तस्येते. — d) Ñ1.2 V1 B D transp. प्रत्रा: and पञ्च. Ds महाबला:.

18 Here and in the foll. st. S (mostly) प्रह्वाद-, संह्वाद- and अनुह्वाद- (with छ for र).

19 ⁶⁴) K Ds नश्च जंभश्च कुजंभश्चेति वि. Ñs B D भारत (Ds नामत:; Ds विश्व as in text).

20 °) Da transp. niù and ga:. — After 20, Ko. s. 4 Ns. 3 V1 B D ins.:

536* रुवस्यानुचरः श्रीमान्महाकालेति यं विदुः।

21 °) Ms चतुन्तिश. — °) Ds देखा:; G1.5 द्री च (for स्थाता:). — °) K (except K1) Ds प्रथमतो; V1 च बलवान्. K0.2.1m Ds G (except G1.5) Mc-8 राजन्. — °) Ñ2 महास्र:.

22 °) Ga. 5 चैच (for चेति). K1 Ba-6 Da D3.5 Go Ma. 5 विश्वता:. — °) D1 नामत:; G6 विश्वत: (for दा°).

23 a) G2 अश्वधरो. — b) Ks शंकुकर्णश्च; Dul.n2 अश्व. — d) Bs transp. श्वेग° and केतु. Ko-2 Ñi.2 Vi चत्वारिंग्रह्नोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः ॥ २१
ग्रम्बरो नम्रचित्रंव पुलोमा चेति विश्वतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्जयश्रेव दानवः ॥ २२
अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कश्र्य वीर्यवान् ।
तथा गगनमूर्धा च वेगवान्केतुमांश्र यः ॥ २३
स्वर्मानुरश्रोऽश्वपतिर्द्वपप्वीजकस्तथा ।
अश्वग्रीवश्र द्वस्मश्र तुहुण्डश्र महासुरः ॥ २४
इसुपा एकचकश्र विरूपाक्षो हराहरी ।
निचन्द्रश्र निकुम्भश्र कुपथः कापथस्तथा ॥ २५
गरभः शलभश्रेव स्रयोचन्द्रमसा तथा ।
इति ख्याता दनोवंशे दानवाः परिकीर्तिताः ।
अन्यौ तु खल्ज देवानां स्रयीचन्द्रमसौ स्मृतौ ॥ २६ हैं । किश्वी

Dn Ds. 4 च स:; Ds Ms-8 तथा.

24 Gs om. 24-50. — b) Ñs Ds 'वाजगस्तथा; V1 Ds 'वांचेकस्तथा; S (Gs om.) 'वां (Gs 'वां-) गजस्तथा. — d) Ko.s.4 तुहंडश्च; K2 तुदं ; D2 भुभुं ; G1.2 तुहंडु ; Gs राहदंडो. Bs Dn महाबल:.

25 Gs om. 25. — ") Cf. 1. 61. 21° and v. 1. Ko इस्पादेकवक्रश्च; K1 इस्पा चैकव्यक्रश्च; K2 B6 Da इपु(K2 से)पादेक ; K8 इष्ट्पानक ; K4 Dn D1. 3. 4 एकपादेक ; Ñ1 इपुपाचेव वक्रश्च; Ñ2 B1. 5 इपुवाक्ष्मेक (B6 ° व)च °; Ñ8 V1 B1 इपुपाचेक (V1 ° व)च °; B3. 4 m इपुवाङ्केक °; D2 इपुविक्षेक °; D5 अस्क्पादेक °; T1 G1 स्वस्पा(T1 ° प) श्रेव विक्षिश्च; T2 G2. 4. 6 खस्पश्लेक (T2 ° व)विक्षश्च; G8 व्या (inf. lin. घ) स्वयन्त्रेव चिक्तिश्च; M खस्मश्लेक (M5 अस्पश्लेक चिक्तश्च). — ") B3. 4 विरूपाश्चरः D5 इस्लाहरों; G1. 2 गरागरी; G6 महासुरः Ñ3 विरूपाश्चर विक्षा हों; Dn D1. 3. 4 पाश्चमहोदरों; T1 ° पाश्चा इवी हिणि: (sio); T2 G1 M3 ° पाश्च (M3 ° श्वो) महाहरों; G3 ° पाश्चहरिः हरिः. — ") K2. 4 B5. 6 Da T निश्चंद °; M3. 5 सुचंद °. — ") Ñ2 कुपटः पटकस्त्रथा; Ñ3 कपटा कपदा '; S (G5 ont.) कुप यः का (G4 को) पथ ° (G6 कुपशः को पद °).

26 Gs om. 26. — a) Ñ1 G1.4 M जारद:; T G2.8.6 जारद:. Ñ1 T G (Gs om.) M8.5 जारभ°. — b) K2 °सो स्मृतो. K1.2 D2 om. 26°de/. — e) D (except D2.5) एते स्था°; T1 G2.4.6 M इत्यास्था°. — M8.5 om. 26°d. — /) Da S (Gs M2.5 om.) °सो तथा. — After 26, K0.2.4 Ñ8 B Da Dn2. n8 D8-5 M2.5 ins.:

537* अन्यौ दानवमुख्यानां सूर्याचन्द्रमसी तथा।

८.१. 2536 ६.१. 60.28 इ.स. च वंशे प्रथिताः सत्त्ववन्तो महाबलाः । दनुपुत्रा महाराज दश दानवपुङ्गवाः ॥ २७ एकाक्षो मृतपा वीरः प्रलम्बनरकावपि । वातापिः शत्रुतपनः शठश्रैव महासुरः ॥ २८ गविष्ठश्र दनायुश्र दीर्घजिह्नश्र दानवः। असंख्येयाः स्मृतास्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत ॥२९ सिंहिका सुपुवे पुत्रं राहुं चन्द्रार्कमर्दनम् । सुचन्द्रं चन्द्रहन्तारं तथा चन्द्रविमर्दनम् ॥ ३० ऋरस्रभावं ऋरायाः पुत्रपौत्रमनन्तकम् । गणः कोधवशो नाम ऋरकमीरिमर्दनः ॥ ३१

> 27 Gs om, 27. - a) Ñ1.2 B Da2 Dn D1-5 G2 वंशा:. Ks Da1 इमे (Ks इति) ख्याता दनीवंश; Ñs इमे च प्रथिता वंशा:. — b) G3 महासुरा:. — After 27ab, T G4 M read 30-31. - ") Ñ1.3 V1 B (except B1) Da ंपुत्रान्वया $(ilde{\mathbf{N}}_3$ ंस्तदा) राजन् ; \mathbf{D}_5 दनो: पुत्रा परे राजन् ; \mathbf{T}_1 Gs. 6 M दन्(Gs. 6 °नो:)पुत्रान्वये जाता; T2 G1.2 द्नोस्तु प्रश्ना ये जाता; G4 'प्रशास्त्रयो जाता. — d) Ñ2 B D 'ववंशजा:.

> 28 Gs om. 28. — a) Ñi मृतहा; Vi मृत्रापा; D (except D2) T2 G1, 3. 4.6 M ° 7. - 6) K2. 4 B Da1 D1. 6 G2 बातापि: Ks Ñ1. 2 V1 Da2 Dn1. n2 D2-4 G8 भी. Ko.s. 4 No. 10 शत्र (No. 12 कि.) इमन:; K2 "मदन:; V1 शकतनय:; Go 'सहन:. - d) K (except Ka) M3. s सहश्रेव: Ñ2 V1 पट'; Dn8 शक्टश्र; D2 सव'; T1 G4.6 सद्°; T2 G1 इल्वलश्च; G2 तप°; G3 शम°; M6-8 सदश्वश्च. Ko. s महाबल:.

29 Gs om. 29. — ") K1 इतिप्रश्च; Ñs गवेष्ट"; V1 Bs.6 गरिष्ठ°; D2 यवि°; T2 M8 द्वि°; G1 हसिपु°; Gs गविभि"; Gs गभिष्ठ". Ks स्वना"; Dn Di.s वना"; Ti धना". G_8 हविशिक्षायना"; M_{0-8} "प्रश्राप्यना". — b) Gदीर्घजंघश्च. K Ds वीर्यवान. M (except Ms) दीर्घ-जिह्वा च दानवी. — ") Ds सुतास्तेषां; G2.4 ततस्ते". — d) Bi T G1.8.6 M6-8 g羽南*.

30 Gs om. 30. T G4 M read 30-31 after 27ab. — a) Ñs 祝霞 贡. — K1. s. 4 Bs D2 om. (hapl.) 30od. — °) Ñi Bi (m as in text) आची ; Be ख. Gi.e Ms. 5 " भतीरं; Gs. 4 "हतीरं. - 4) Ña Dn D1. 8. 4 "प्रमार्टनं: V₁ 'प्रकाशनं.

31 G2 (hapl.). 5 om. 31. For T G4 M of. v. 1. 30. - a) G1 स्वभावा:. K1 D5 T1 G1. 3 क्रोधाया:. - b) Ñ8 'पीत्राद्यनंत'. - d) K Ds रीद्रकर्मा'; Ñs Da 'र्मा विम'; अनायुषः पुनः पुत्राश्रत्वारोऽसुरपुङ्गवाः । विक्षरो बलवीरो च वृत्रश्रेव महासुरः ॥ ३२ कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः । भ्रवि ख्याता महावीर्या दानवेषु परंतपाः ॥ ३३ विनाशनश्र क्रोधश्र हन्ता क्रोधस्य चापरः। कोधशत्रुस्तथैवान्यः कालेया इति विश्वताः ॥ ३४ असुराणाम्रुपाध्यायः शुक्रस्त्वृपिसुतोऽभवत् । ख्याताश्रोशनसः प्रत्राश्रत्वारोऽसुरयाजकाः ॥ ३५ त्वष्टावरस्तथात्रिश्च द्वावन्यौ मन्त्रकर्मिणौ। तेजसा सर्यसंकाशा ब्रह्मलोकप्रभावनाः ॥ ३६

Gı भीष्यरिवमः.

32 Gs om. 32. — ") N (except K2 B5) दुना" (cf. v. l. 12 above and 1.61.39). Ko तथा; Gi तु वै; Gs त ये (for प्रन:). T G2.4 M अनायपाया: (T1 'य:) प्रत्रास्त (Mo-s 'श्र). — b) G1.3 M3.5 'सत्तमा:; G6 °संमता:. -- °) Ko.2 विषक ; K1 °क ; K4 °g°; Ñ2 °हुलो; B4 'धनो (m 'स्करो); G3 वीक्षदो. G3 'वीरश्च. G3 विक्षरश्च प्रवीरश्च.

33 Gs om. 33. — b) Ds कालकेया:. — c) Ñs Ds सवि°; Bs Da Ds प्रवि°. T G+ महातेजा.

34 K2 om. 34^{ab}; G5 om. 34. — b) Ñ1.2 V1 B D कोधहंता तथैव च (Ds हंता कोधस्तथापर:); S (Tr both times) क्रोधहंता च (G1.2 -ति) वीर्यवान. - After 34ªb, Ti ins. a line (विवर्धनिश्च फ्रोधश्च क्रोधहन्ता च वीर्यवान्।) consisting of the S readings of 34° and 34°. — cd) N V1 B4 Dn D4. 6 °वान्ये. B6 m. 6 Dn D1. 2, 4 कालकेया इति श्रताः. S विवर्धन(Tr both times 'नि)श्र क्रोधश्र (Ms कालश्च; Ms क्रोधस्य; Ms-8 क्रोधात्मा) कालकेया (Gs °यो) महासराः (^{G3} °रः).

35 Gs om. 35. — b) D2 T2 ग्रुक: कविसती°; D8 G4 'को भृगुसतो'; T1 Me-8 'क: पुत्र: कवेर्क्सपि:; G1.2 'क: पुत्रो भृगोः कवेः (😘 °विः); 😘 °क्रो पुत्र कवी ऋषिः; 😘 °कः पुत्रैः स्वके ऋषि:; M3.8 क: (M8 क:-) पुत्र: कत्रेरिति. -- K1 om. 35d-37d. For Base of. v. l. 1. 60. 42.

36 K1 Gs om. 36 (of. v. l. 35). For Bt. e of. v. l. 1. 60. 42. - a) B1m. sm. 4 (m as in text) Dn D1-4 त्वष्टाधार"; S (except Ga.4; Gs om.) त्वष्टापर". Ds त्वष्टा बहुत्री च तथा (sio). -- b) Ñ2.8 V1 B Da Dn D1.2.4 रौद्रकिंस"; Ds S (Gs om.) अद्र"; Ds सन्न". रीं त्वस्थोस्यौ रौद्रक . & Arj. (in Das only): खष्टा धन्यस्तथात्रिश्च इत्येप वंशप्रभवः कथितस्ते तरस्तिनाम् ।
असुराणां सुराणां च पुराणे संश्रुतो मया ॥ ३७
एतेपां यदपत्यं तु न शक्यं तदशेषतः ।
प्रसंख्यातुं महीपाल गुणभूतमनन्तकम् ॥ ३८
ताक्ष्यश्रारिष्टनेमिश्र तथैव गरुडारुणां ।
आरुणिर्वारुणिश्रेव वैनतेया इति स्मृताः ॥ ३९
शेपोऽनन्तो वासुिकश्र तक्षकश्र भुजंगमः ।
कूर्मश्र कुलिकश्रेव काद्रवेया महाबलाः ॥ ४०
भीमसेनोग्रसेनां च सुपणां वरुणस्तथा ।
गोपतिर्धृतराष्ट्रश्र सूर्यवर्चीश्र सप्तमः ॥ ४१

पत्रवानर्कपर्णश्च प्रयुतश्चेव विश्वतः ।
भीमश्चित्ररथश्चेव विख्यातः सर्वविद्वशी ॥ ४२
तथा शालिशिरा राजन्त्रद्यस्थ चतुर्दशः ।
कलिः पश्चदश्चेव नारदश्चेव पोडशः ।
इत्येते देवगन्धर्वा मीनेयाः परिकीर्तिताः ॥ ४३
अतस्तु भूतान्यन्यानि कीर्तियिष्यामि भारत ।
अनवद्यामनुवशामनुनामरूणां प्रियाम् ।
अनुषां सुभगां भासीमिति प्रावा व्यजायत ॥ ४४
सिद्धः पूर्णश्च बहीं च पूर्णश्चेव सप्तमः ॥ ४५

C. 1. 2555 B. 1. 65.47

रेणुरर्कश्च ताबुभी पाठ: I % - °) $B_{1.5}$ G_3 °काशी; T_1 °काशः. - °) V_1 ब्रह्मकल्पी प्रभावनः; B_4 (m as in text). s °प्रायणी; D (except D_5) °प्रायणाः; Cd as in text.

37 Gs om. 37; K1 om. 37° (cf. v. l. 35). — °) G2 M3 वंश: कथित:. — °) K1.3 Ds कीर्तितस्ते; G2 M3 प्रभवस्ते. Ñ3 कल्पितस्ते तपस्थिने. — °) K Ñ3 Ds G6 transp. असु° and सुरा°. G1 च राजेन्द्र (for सुराणां च). — °) B4 (m as in text) °णेषु श्रु°.

38 Gs om. 38. — a) Vi तेषां च (for एते). K Ds च (for नु). — b) Ñi.2 Vi B (except Bi) D2 Gi तहिशेष. — b) Gi-8 प्रवक्तं तन् (G3 ते). — d) Ña गुणाद्भतम्; D3 T G (G5 om.) गणभू. D5 अनुत्तमं.

39 Gs om. 39. — °) Ds T G1-3.6 अह°. — K1 (hapl.) om. 39^d-40°. — ^d) K4 °तेय इति श्रुत:; Ñ1.2 V1 B D (except Ds) °तेया: प्रकीर्तिता:.

40 K1 om. 40° (cf. v. l. 39); Dai (hapl.) Gs om. 40; Di om. 40°-41°. — °) T Gi-3 अनंतो वासुकिश्चेव. — °) Some MSS. °गमा:. — °) T Gs.4.6 Ms कुलल °; Gi.2 कुलक °; Ms कुवल °; Ms-s कुकल °. — °) Ñi.2 B D (except Ds; Dai Di om.) °या: प्रकीतिंता:; Gi.8 °या इति स्मृता:.

41 D1 om. 41^{ab} (cf. v. l. 40); Gs om. 41. — a). D2 T1 G2.3 M1 "सेनश्च. — b) M2.5 सुपर्दा. Ñ3 गरुदस्था. — After 41, K4 Ñ2 V1 ins.:

535* अनेत्रो वर्हपर्णश्च तथा काशीपतिश्च स: ।

[K4 सुपर्णो बहुनेत्रश्च (for first half), and ह (for स:).]

42 Gs om. 42. — " Ni Gs Ms.s पुत्र"; N2 यंत्र";

Dn D1.4 सत्यवाक; T2 G2.4 पश्च (for पत्रवान्). K
(except Ks) Ns Ds अर्कपत्र(Ns "त्रा)श्च; G2.4.6 M

अर्कव[°]. Da D³ सुनेत्रो हार्क[°]; G1.3 अपामान(G3 °मा अ)र्कपुत्रश्च. — °) \tilde{N}^1 प्रशुक्तश्चेति; \tilde{B}^3 प्रसुप्त(m प्रधात)श्चेति; \tilde{B}^4 प्रसुप्त(m पंडित)श्चेति; \tilde{T} G1-4 Ms. 0-3 प्रयुप्त(G2 °क)-श्चेत; G6 पृथुगश्चे °; M6 प्रयत्तश्चे °. \tilde{N}^2 V1 Dn D1.4 चापि; B1. 5.6 Dn D2.8 चेति (for चेंव). — °) G2 चित्रवरं चैव; M6-3 °तरश्चेव — °) \tilde{M}^5 सर्वधर्मवित्.

43 Gs om. 43. — ") T G1.2.6 गाधिशरा; G3 गोध". — b) Ñ2 V1 B D पर्जन्य (D5 प्रधास)अ; T G (G5 om.) M6-3 धृष्टशुद्धा; M3.5 धृष्टश्चेत. Some MSS. "दंश. — ") G3 शतं पंच". Ñ V1 B D (except D5) G4 M6-3 तेपां (for चैत्र). — ") M6-3 किन्तुनारश्च पो". Some MSS. पोडश.

44 Gs om. 44. — a) Ñ1.2 V1 B1m Da Da D1. 8.4 अथ प्रभू ; Ñs B D2 अत: प्रस् (Ñs B1 प्रभू). — °) Ko.a Ga अनु°. Ñ Va Da Ma 'द्यां मनुं वंशां; B (except B3) Da2 D1.2.4 'द्यामनुवंशां; D3 'मनुविशां; T_1 °ममदितां; T_2 °मनपगां; G_3 °मनवशां; G_4 °मनुप्रागां; Go "नुपगमां; Mo "मनुर्वशां. — d) K1 अनुनां वरुगां त्रि'; N V1 B1. 8.6 D (except D4.5) T G4 M असुरां (M5 अनुनां) मार्गण($f B_1$ $f D_a$ "णां)प्रि"; $f B_1$ "मरूणप्रि"; $f B_5$ अनुनामारुणप्रि"; G1-3.8 M8 (inf. lin.) मदि(G3 "न्दि)रां मार्गणित'. - ') Ñ1 V1 Dn D5 अरूपां; Ñ2 सुरू'; T $G_{3.\,4.\,6}$ °नलां; G_{1} 'नीलां; G_{2} 'निलां; $M_{3.\,5}$ अन $^{\circ}$; M_{6} 'रवां; Mī 'नवां. Ds तस्या:; T2 G8.4.6 M भासां. N3 अञ्चवा सुभगा चार्पा(!). — 1) Gs पुत्री (for इति). Ka Ds प्राच्यां; K4 प्राज्यां; Ñ V1 B Da Dn D1-1 प्राधा (Ñ3 Da1 °ची); G_{1-3} भार्सी; G_{4} क्रोधा; M_{6-8} प्रापा. K_{1} इति वाच्यजायत (\sin); T_2 $\hat{}$ ति प्रावाप्य भारत.

45 Gs om. 45. — a) K2.4 T G1.2.4.6 Ms सिद्धि:. G1 पूर्णिश्च; M3 पूर्णो ; M5 पूर्णो च. K3 वही च; Ñ1.2 V1 C. 1. 2555 B. 1. 65. 47 K. 1. 65. 47 विश्वावसुश्र भानुश्र सुचन्द्रो दश्यमत्तथा।
इत्येते देवगन्धवीः प्रावेयाः परिकीर्तिताः ॥ ४६
इमं त्वप्सरसां वंशं विदितं पुण्यलक्षणम् ।
प्रावास्तत महाभागा देवी देवर्षितः पुरा ॥ ४७
अलंबुसा मिश्रकेशी विद्युत्पणी तुलानधा।
अरुणा रिक्षता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा ॥ ४८
असिता च सुवाहुश्र सुत्रता सुश्रुजा तथा।
सुप्रिया चातिवाहुश्र विख्याती च हहाहुहू।
तुम्बुरुश्रेति चत्वारः स्मृता गन्धर्वसत्तमाः ॥ ४९

T3 बाईश्च; Ñ8 D2 बहां च; D5 वार्धा च; M8.5 वाही च. M6-8 सिद्धिः पूर्णाश्वबाही च. — b) K1 Ñ2 V1 B1.6 Dn D1.4 पूर्णायुश्च; Ñ1 "जिंश"; Ñ6 "जींशस्य; B1.5 Da T M3 "जींश"; D2.5 "जिंश"; G1.4 "जीं(G4 "जीं:) पंच; G2 "जीशश्च; G3 "जींशस्य; K1 तथावशः (for महायशाः). M6-3 पूर्णायुरनधस्तथा. — ") K0.2.4 D5 त्रिगुणवान्; B4.5 च त्रिगुणः. — d) K0.2.4 T G1.2 सत्तमः (K2 G1.2 "म).

46 Gs om. 46. — b) S (except Ms.s; Gs om.) सुभन्नो. — d) K2 शिष्टाया:; Ñ1.2 B1.2.4 Dn D4 प्राधा; Ñ8 G1 प्राचे; V1 B4 m. 5.6 Da2 D1.2 प्राधे; Da1 वरिष्टा:; D8 G2.4 भ्रीवे; T1 G8 प्रासे; Ms.3 प्रापे: T2 G6 M8 as in text (of. v. l. 12). Ko. 1.3.4 वरिष्टाया: प्रकी; D5 अरिष्टेया: प्रकी.

47 Gs om. 47. — ") T2 Gs. s. c ह्दं. G1.2 च (for तु). — ") T Gs M (except Ms) प्रथितं. Gs सप्रमाणी पलक्षणं. — ") K1 प्राच्यस्त; K2.4 Ñ2 B D प्राधा(Da1 प्राचा; D3 रिष्ट्रा)स्"; Ñ1 प्रास्थत; Ñ3 प्रस्ता हि; V1 अस्थत; T2 अष्टावेव; Gs वरिष्टा तु; Ge अरिष्टा सु"; M प्रापास्". T1 G1-3 अरि(T1 आदि)ष्टास्त सुभगा. — ") T2 दिवि देव". V1 वरिष्टा देवपूजिता; G8 देव देवऋपीत्यु". — After 47, D6 ins.:

539* भेनका सहजन्या च पार्टिणना पुक्तकस्रथा। धृतस्थला धृताची च विश्वासी चोर्वशी सथा।

and after it repeats 47° (with slight variation), the usual indication of interpolation.

48 Gs om. 48. — ") Ñ V1 B D (except Ds) "बुपा. Cs अश्रमस्ता बभुकेशी. — ") Ñs विद्युत्कर्णा; S (except T2; Gs om.) "बुद्ध (G1 "च)णी. Ñs. 8 V1 B4 (m as in text). s. sm D (except D2. s) G1.2 M तिलोत्तमा; G4 sup. lin. "नुखा. — After 48ab, D8 reads 50.

49 Gs om. 49. — ") Ña Da Dn D1. 8.4 केशिनी;

अमृतं ब्राह्मणा गावो गन्धर्वाप्सरसस्तथा।
अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्तितम् ॥ ५०
इति ते सर्वभूतानां संभवः कथितो मया।
यथावत्परिसंख्यातो गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ५१
भ्रजगानां सुपर्णानां रुद्राणां मरुतां तथा।
गवां च ब्राह्मणानां च श्रीमतां पुण्यकर्मणाम् ॥५२
आसुष्पश्चैव पुण्यश्च धन्यः श्रुतिसुखावहः।
श्रोतव्यश्चैव सततं श्राव्यश्चैवानस्रयता॥ ५३
इमं तु वंशं नियमेन यः पठे-

B1.4 शासिनी; Bs.5 शालिनी; Bo शाशिनी; D2 सासिनी. Ñ8 M5 सुवाहू च. — K2 (hapl.) om. 4960. — 6) G1.2 सुप्रीता. K1 सुव्रजा; G8 सुप्रजा. Ñ2 B Da Dn D1.2.4 M3 सुरता सुरजा तथा; D5 सुप्रमा सुभजा त'. — 0) K0.1.3 V1 D5 था च सुवाहु(V1 'बंधु)श्च; K4 लघुप्रिया चातिबाहु; T G2.4.6 हं(T2 अं)सो उयेष्टस्व(T2 'स्तु)शिष्टाया:; G1.8 हा (G8 हं)सो ज्येष्टस्विश्च; Ms.5 सुप्रियो ज्ञातिबाहुश्च. — d) K0.2.3 विश्वती. K2.4 हहाहुहुं; K8 Ñ1 V1 D5 G1.8 Ms.5 'हुहू:; Ñ2 B8-5 Dn2 हाहाहुहु:; B1m.6 Dn1 D1.8.4 हाहाहुहु; Da1 Dn3 'हुहु:; D2 T2 M6.7 'हुहू; T1 सुहाबहु; G6 महाहुनु:. G2 'तो हुत्युक् प्रिया; G4 'तो भारभूप्रिया. — After 49d, G2.4 ins.:

540* जानीबाहुश्च विख्याता हाहाहूहू: पुनस्तथा।
— %) MSS. indisoriminately तुंबुरु, तुंबर, and तुंबर.

K2.4 T G1-4 M श्चेत. Ñ2 विख्याता:; G1 गानश्च; G2.3 नागा(G3 ग)श्च (for चत्वार:). G6 हाहाहूहू तुंबुरुश्च चत्वारो गर्वसत्तमाः(!).

50 Gs om. 50. Ds reads 50 after 48ab.

51 Gs resumes (cf. v. l. 24). — a) G1.2.6 सर्व देवानां. G2 एतेषामेव भू°. — After 51ab, Gs reads (for the first time) 53ad according to the S version of the line (with चेतम्रस्यया for चेवा°). — °) K1 B1.6 D (except D2) संपरिख्यातो.

52 *) MSS. indiscriminately शुजंगा and शुजगा.

- b) Gs. s सुराणां म. T G1-s. s असुराणां तथैव च.

- ') Gs. s भवं च बा.

53 abe) S आयुष्यं चैव 'ण्यं च 'न्यं 'वहं। श्रोतब्यं चैव etc. — d) Cf. 1. 61. 101d. K Ñs Ds माह्यश्चेष; Be श्रद्धश्चे'; S श्राब्यं (G1.8 माह्यं) चै'. K1 D1 T G Ms (inf. lin. as in text) 'स्युवा. For Gs cf. also v. l. 51.

54 b) Ki Ñs.s Vi Ge.s ब्राह्मणवैश्यसंनिधी; Ks 'णसंनिधी श्राब:; B Ms.s Nilp 'णबेशसं'; Ds 'णवंशसं';

न्महात्मनां ब्राह्मणदेवसंनिधौ । अपत्यलामं लमते स पुष्कलं

श्रियं यद्यः प्रेत्य च शोभनां गतिम् ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

ξo

वैशंपायन उवाच।

ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः पण्महर्पयः ।
एकादश सुताः स्थाणोः ख्याताः परममानसाः ॥१
मृगव्याधश्र शर्वश्र निर्फतिश्र महायशाः ।
अजैकपादहिर्वृभ्यः पिनाकी च परंतपः ॥ २
दहनोऽथेथरश्रेव कपाली च महाद्युतिः ।
स्थाणुर्भवश्र भगवान्नुदा एकादश स्मृताः ॥ ३
मरीचिरङ्गिरा अतिः पुलस्त्यः पुलहः कृतः ।

षडेते त्रझणः पुत्रा वीर्यवन्तो महर्षयः ॥ ४ त्रयस्त्विङ्गरसः पुत्रा लोके सर्वत्र विश्वताः । बृहस्पतिरुतथ्यश्च संवर्तश्च धृतव्रताः ॥ ५ अत्रेस्त बहवः पुत्राः श्रूयन्ते मनुजाधिप । सर्वे वेदविदः सिद्धाः शान्तात्मानो महर्षयः ॥ ६ राक्षसास्त पुलस्त्यस्य वानराः किंनरास्तथा । पुलहस्य मृगाः सिंहा न्याघाः किंपुरुपास्तथा ॥ ७ कृतोः कृतुसमाः पुत्राः पतंगसहचारिणः ।

C. 1. 2573 B. 1. 60. 9 K. 1. 67. 9

G6 °णवर्थसं°; M6-3 द्विजजनमुख्यसंसदि. — °) K0-2.4 N3 D5 "भं स छभेत. K3 तु; Da1 G1.3.6 च (for स). D2.3 T1 G पुष्कलां. — °) G6.6 प्रियं. K Ñ1.3 D6 मिति; G1.3 नर: (for यश:). G1.8 च पुष्कलां ग°.

Colophon. Missing in Śi. — Major parvan: T2 G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: Ko.2-4 Ñ3 V1 B Da Dn1. n2 D1.2.4.5 T2 G2.4 M3-8 Cd अंशावतरण; Ñ1 वंशावतरण; Ñ2 D3 T1 संभव. — Adhy. name: K3 हुट्णद्वेपायनोत्पत्ति:; Ñ1.2 V1 आदित्यादिवंशकथनं; T2 G4 सुरसंभव:; G1 देवादिसंभव:; M0-8 असुरसंभव:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 60; K1 74; K3 sup. lin. sec. m. 54; Ñ1.2 V1 65; Da1 62; Dn3 64; D3 66; D4 63; T1 57; T2 G4.5 M 7; G1-8 9; G6 8. — S'loka no.: Ñ8 60; Da1 Dn 56. — Aggregate s'loka no.: Dn2 2540.

60

In \$1, st. 1-61^b are missing (cf. v. l. 1. 55. 3).

1 K1 D2.5 S om. उवाच. — ab)=1. 59. 10^{ab}.
— a) Da स्मृता: (for सुता:). Ko.3 Ñ2 V1 B D
परमतेजसः. S एकादश तथा रुद्धाः स्थाणोश्चेवेति (G2.4.5
श्चेव सु) मानसाः.

2 °) K1.3 B D Ms सर्प(Ds °वं)श्र; Ms-3 गर्वश्र.

- °) K1 निनृतिश्र; K4 निक्, T2 निवृ; G1 निवृत्ति; G2.4-8 निवृ; G3 शंसुश्रेय. - °) K0.2.3 Bs Dn1 'बुंश:;

B1 (m as in text).3-5 D5 *\$(B3.5 D5 *अ)आ:; M (except M3) *\$[सि:. — d) G1.3 च महायशा:.

3 K1 वहनोथे°; Ñ3 वहनो पुष्कलक्षेत्र; D5 मदनोथे°; T G1 M3 भवनोथे° (T1 °धी°); G2-5 गण(G2 भव)नाथे°; G6 भवनश्रे°; M5 हवनोथे°. — b) M5 महायशा:. — c) Ñ1.2 V1 B1 (m as in text).3.4.6 D (except Da D3) T1 G1 °भेगश्र. — d) G1.4.6 M3 हद्वास्वेका°.

4 K1 (? hapl.) om. 4-5^{ab}. — a) K0.2.4 D5 G1.2.6 'राश्चात्रि:; K3 'रा द्वात्रि:; Ñ3 M 'राथात्रि:; G4.5 'रा धात्री.

- 5 क) K1 om. 5क (cf. v. l. 4). Ñ1,3 G3 तन्न पुना:; G1 पुत्रास्त्र (for पुत्रा छोके). K (K1 om.) स्याता: (for छोके). K0.2.4 वन्न पुत्रिता:. K2 reads 5cd in marg. °) D3 S उचध्यक्ष (M3 च घटणुक्ष; inf. lin. घिटण्यक्ष). d) K0 वृद्धिक्षेत्र; K1 corrupt; K2 m.4 V1 घष्टु(K4 व्या) क्षेति; K3 घष्टक्षेत्र; Ñ1 मुहूर्तक्ष; Ñ3 G4-6 घटप्य(Ñ3 व्या) क्षेति (for संवर्तक्ष). K0 D2-4 घतन्नत:; K4 यत ; T G1-3 M3.5 महातपा:; G4-6 इटह्मता:(G3 त्र:).
- 6 ") Da Gis च (for तु). K Ñs Ds अत्रे: (Ds अत्रि:) प्रशास्तु बहव:. ") G2.4.5 द: ग्रुद्धाः.
- 7 a) Ko.2.4 Ñ1.2 B4-6 D (except D5) च (for 頁).
 Ds g感表現線. After 7ab, Ñ V1 B D ins.:

541* यक्षाश्च मनुजन्यात्र पुत्रास्तस्य च घीमतः।

[V1 B 'ब्याच्रा ।त्यं (V1 B1.5 'त्यास्) तस्य.]

— ^{ed}) T₂ G₄₋₆ यक्षा महामृगाः (for विंपुरुपालथा). T₁ पुल्हस्य मृगव्यान्ना यक्षा ईहामृगा वृकाः. — For 7^{ed}, N O. 1. 2578 B. 1. 60. 9

विश्वतास्त्रिषु लोकेषु सत्यत्रतपरायणाः ॥ ८ दश्वस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्यिणाद्भगवानृषिः । ब्रह्मणः पृथिवीपाल पुत्रः पुत्रवतां वरः ॥ ९ वामादजायताङ्गुष्टाद्भार्यो तस्य महात्मनः । तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयन्युनिः ॥ १० ताः सर्वास्त्वनवद्याङ्ग्यः कन्याः कमललोचनाः । पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥ ११ ददी स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्दवे। दिन्येन विधिना राजन्कश्यपाय त्रयोदश् ॥ १२ नामतो धर्मपस्यस्ताः कीर्त्यमाना निबोध मे । कीर्तिर्रह्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया तथा॥१३ बुद्धिलेजा मतिश्रेव पत्यो धर्मस्य ता दश। द्वाराण्येतानि धर्मस्य विहितानि स्वयंभ्रवा ॥ १४ सप्तविंशति सोमस्य पत्नयो लोके परिश्रताः। कालस नयने युक्ताः सोमपस्यः ग्रुभव्रताः। सर्वा नक्षत्रयोगिन्यो लोकयात्राविधौ स्थिताः ॥ १५ पितामहो ग्रुनिर्देवस्तस्य पुत्रः प्रजापतिः । तस्याष्ट्री वसवः प्रत्रास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ १६ धरो ध्रवश्र सोमश्र अहश्रेवानिलोऽनलः। प्रत्यूपश्च प्रभासश्च वसवो इष्टाविति स्मृताः ॥ १७ धम्रायाश्च धरः प्रत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रवस्तथा । चन्द्रमास्तु मनखिन्याः श्वसायाः श्वसनस्तथा ॥१८

(Si missing; Ki.2.4 om. line 1) subst.:

542* पुलहस्य सता राजञ्हारभाश्च प्रकीर्तिताः। सिंहा: किंपुरुषा ब्याघा ऋक्षा ईहासृगास्तथा।

[(L. 1) Ko.s सरभास्त; Ñ1.2 Dn D1 शहमा. B D2. 5 परिकी" (for च प्रकी"). — (L. 2) Ñi B4 Dn D1. 2. 4 यक्षा (for ऋक्षा).]

- After 7°d, Ms ins. line 2 of 542* above, reading °वताः for °स्तथा.

8 The second half of the st. is mentioned by Arj. in his comm. as a pātha, but owing to the corrupt condition of the MSS., the true reading of Arj. cannot be ascertained.

9 K4 reads 96-10° in marg. (sec. m.). - ab) S अंगुष्टादक्षिणादक्ष उत्पन्नो भग°. — Ds om. 9°-10d. — °) K: सुमहीपाल:. — d) K1 T वर:; G3 बृत:. K: Ñ1.2 V1 B D (except Ds; Ds om.) शांतात्मा सुमहातपाः (K4 °यश:). Cd has पुत्रवतां वर:, so Dev. read probably as in text!

10 For K4 Ds (which om. 10) of. v. l. 9. - ab) K $(except K_4) D_5$ वामास्वजा $^{\circ}$; \tilde{N}_3 वामात्प्रजा $^{\circ}$. S महर्षेसास्य भायो तु वामांगुष्टादजायतः — ") Ms पंचाशत्कन्यकास्तस्याः — d) 8 'यस्त्रभः.

11 a) G1.8 transp. ता: and सर्वा:. K2.4 om. तु. — d) G2 सर्षु; G4. 5 सर्षु:; G6 सुष्टु (for नष्ट-).

12 = (var.) Manu 9. 129. - a) Ne transp. 33 and स. Be D2 G (except G1.8) M transp. स and दश. - 6) Ko. 8.4 B2-5 Dai Di. 4 (before corr.) समावि. - Gs transp. 12° and 12d. - S (mostly) answer for कड्यप·

13 D3 (? hapl.) om. 13-14ab. - a) G1.3 M5 "प्रतीसा:. - b) D2 reads 13b in marg. G2.4.5 चै (for मे). - od) Ki transp. कीर्ति: and लक्ष्मी:. G3 तथा (for धृतिर). K (except K4) transp. मेघा and पुष्टि:. Bim Daim Cd क्रवा तथा. Ña S (except Ga) transp. किया and तथा.

14 Ds om. 14ab. — b) Ks Ñi भारत (for ता दश). — °) D3 दारास्त्वेतानि ध $^{\circ}$; S भार्या द्येताश्च ध $^{\circ}$. — d) D8 T G विद्विताश्च: Ma. s 'तास्ता[:]; Me-s 'ता हि.

15 a) Ks. 4 Da Dn1 Bs. 5 D4 सहा- (for सह-). K NI.2 V1 B (except Bs) D2 T2 - विश्वति:; NS - विश्वत Ko. 2.4 इंदोश्च; Ks B (except Bs) D2 इंदोस्त. —) Ni. 8 B (except Bs) Ti Gi. s. s Ms-8 कोकपरि ; N2 V1 Da Dn D1.4 T2 लोकस्य(Dn1 'केपु) विश्व'. K1 लोकपत्रयाः परिश्रताः. — d) Ña S (except Ms) धर्मपत्रयः. Ks समप्रभा:; Ñ1.2 V1 B D (except Ds) G2.4-6 शुचित्र(D3 'सि)ता:; G3 श्रुतत्रता:. — M5 om. 15-16". - ') M (Ms om.) नक्षत्रनामिन्यो; Cd (corrupt) probably same as in text. — /) र्भेड Ds विभी स्मृताः: V1 B Da Dn D1.2. 4 विधानत:.

16 a) Ms om. 16a. N V1 B D (except Ds) पैतामहो; Gs. 6 "महात्. Bs Das Ds मनुर्दे"; Bs मुनिर्दिष्य:-- 1) Da अखाष्टी; Ms कन्याष्टी. - 1) Ko.2.3 मि सक्षणं. 17 *) De transp. we: and we:. G (except G1.8) प्रवश्रंद्रसाथ. — •) S आपश्रेवा . Ña Be Di Ga.e Mr.s transp. अनिल: and अन्छ:. — Ks Gs om. 17 ed. —) Ds Ms प्रभावश्च; T1 'तश्च (for प्रभा'). - ") Ñs 'वो नामभिः स्मृताः; G1.5 वोष्टी प्रकीर्तिताः.

18 K2 om. 18-19⁶⁵; Gs om. 18-20; Gs om. 18-19.

रतायाश्राप्यहः पुत्रः शाण्डिल्याश्र हुताशनः ।
प्रत्यूषश्र प्रभासश्र प्रभातायाः सतौ स्मृतौ ॥ १९
धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहन्यवहस्तथा ।
ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ २०
सोमस्य तु सुतो वर्चा वर्चस्वी येन जायते ।
मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ २१
अहः सुतः स्मृतो ज्योतिः श्रमः शान्तस्तथा सुनिः ।
अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमाञ्शरवणालयः ॥ २२
तस्य शास्रो विशास्त्र्थ नगमेश्रथ पृष्ठजः ।

— ") Ñ1.2 V1 B D तु (for च). — ") M ब्रह्मवैद्यो. T G (G3.5 om.) 'विद्यासुतो भ्रुव:. — ") T G (G3.5 om.) च (for तु). — ") Ko.4 B1.5.6 Da1 Dn D3 श्वासाया:; Ñ3 D1.2 स्व"; T1 श्वासायां. M6-3 सुत: (for तथा).

19 K2 om. 19^{ab}; D3 G3.5 om. 19 (of. v. l. 18).
— a) Ko.s.4 तारायाश्चा ; Ñ1 रतायां चे घर: पु ; Ñ2 रत्यायाश्च हर: पु ; D1 एलायाश्चा ; T G (G3.5 om.) M6-3 रत्यायाश्च रत्य: पु ; M3.5 आपो रत्याया: पुत्रश्च. — b) T G2.4.6 M5 शांडिल्याया; M6-3 ल्यायां. — d) Ko.2.4 D5 G1.2 M6-3 प्रभायाश्च; K1 G4 वाया:; K3 M3 वास्तु; Ñ5 T G6 क्याया:. K मतो; G1.2 उभी (for स्मृती). M5 प्रभापायास्तुती रमृ (sic).

20 Ds om. 20^{ab}; Gs om. 20 (cf. v. l. 18). — After 20^{ab}, S (except Gs) ins.:

543* आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः श्रमश्रान्तो सुनिस्तथा। [Cf. 22^{ab} . — $G_{4.6}$ वातन्ध्यः; G_6 वातस्यः M_{6-8} वैतण्यः. $G_{1.2}$ शमः शांतोः G_4 समशांतोः G_6 श्रुतः श्रांतोः M_{6-8} शुतिस्तथा.]

— ^d) G1.2.4 लोकालोक°. D5 °प्रतापनः; G4-6 °प्रकाश°. T लोकालोकप्रकाशनः.

21 a) Das Dns Ds Mc-s च (for तु). Ñs भगवान् (sup. lin. sec. m. तु सुतो as in text). — b) V1 मनोरमाया:. — b) K2 T1 Gs.4 (sup. lin. as in text) Ms मरणस्तथा.

22 a) T2 (inf. lin. as in text) G (except G3)
अग्ने:; M बह्रे: (for अह्न:). K4 G6 transp. सुत: and
स्मृत:. B D (except D5) सुतस्त्रथा; T G3 सुतस्त्रतो.

- b) Ko G (except G3) श्रुतः; Ñ V1 B D T श्रामः (D1
स्माः; D5 as in text) (for श्रमः). Ko G (except G1.3)
M6-8 श्रांतो. B4 तमो; T2 तदा (for तथा). M6-8
transp. तथा and सुनि:. - b) Ko.2.8 श्रिपुत्रः. Ko
D8 G1-8 स (for तु). - d) Ñ1 श्रीमाञ्चश्रणाङ्यः; D5

कृत्तिकाम्युपपत्तेश्च कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ २३ अनिलख शिवा भार्या तस्याः पुत्रः पुरोजवः । अविज्ञातगतिश्चेव द्रौ पुत्रावनिलख तु ॥ २४ प्रत्यूपस विदुः पुत्रमृपिं नाम्नाथ देवलम् । द्रौ पुत्रौ देवलसापि क्षमावन्तौ मनीपिणा ॥ २५ वृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्री ब्रह्मचारिणी । योगसिद्धा जगत्सर्वमसक्तं विचरत्युत । प्रभासस्य तु भार्यो सा वस्नामष्टमस्य ह ॥ २६ विश्वकर्मा महाभागो जञ्जे शिल्पप्रजापतिः ।

C. 1. 2592 B. 1. 66. 28 K. 1. 67. 28

शरसंबादजायत.

23 °) G3 तस्य राजा विशालश्च. — °) Ñ1.2 V1 B D T2 नैगमेथश्च; Ñ2 T1 G M नैग(G2 °ज)मेष(G1 °ष)श्च. K0.2.3 D2.3 पृष्ठजा:; K1 पूर्व °; B0 D1 T1 G6 पृष्ठत:; T2 G1.5 (inf. lin. as in text) वृष्णि °; G2 वृष्टि °. — °) D5 °काभ्योभवदोन; T corrupt; G1 °कास्तनपाश्चेव; G2.8 °कात्(G3 °स्त)नयश्चेव; G1 °काभ्यवपत्तेश्च; G5.0 °कास्तन्यपानैश्च.

24 b) Ko.3.4 Ni.2 Vi Bi.2.5.6 D (except D5) मनोजव:; Ñ3 Ti परो जव:; T2 Gi.5 वह:; G3 जिक:; G6 वय:; M5 शह:. Bi वसूनामष्टमस्य ह. — After 24°, Bi ins.:

514* विश्वकर्मा महाभागो तस्य पुत्रो मनोजव: । (cf. 27°). — °) K1°गतिश्चेति. — °) K (except K1) B4 G (except G3.5) च (for तु).

25 ") TG (except Gs) Ms. क प्रत्यूपसी. K (except Ks) Ds दिव: (for विदु:). K (except Ks) G (except G1) पुत्र:. — b) Ko.2.4 Gs. क क्रिय:. T1 नारद- (for नाक्षाथ). Ñs अपि; Ds Gs Ms-s तु; G1.2 च (for अथ). K (except Ks) G देवल:. — b) B (except B1) Da Ds transp. हो and पुत्रो. Gs अथ (for अपि). — b) K Ds Ms मन(K2.4 तप)स्विनी (for मनी). — After 25, Ms ins.:

545* शङ्कश्च लिखितश्चैव सर्वशास्त्रविशारदी।

26 °) Ñ. 2 V1 B D ब्रह्मवादिनी (Bam वरवार्णनी); G3 योगचा°. — °) K3 योगयुक्ता; Dan Dn Da°सक्ता. Ñ V1 B D कृत्सम् (for सर्वम्). — d) Ñ1,2 V1 B Dn D1.2,4 T1 G2 M6.8 असका; Ñ3 अशकं; D3.5 M1 अशका; G1 शकापि. Ñ1,2 V1 B D (except D5) विचचार ह; G1,2 °चरंखु°. — °) K0.3 Ñ1 D5 भायों था; K2.4 T1 G2.4.5 M3 भायोंथा; B1.5 या भायों. — ') D8 G6 च; T G1-5 M तु (for ह). — After 26, T G (except

C. 1. 2592 B. 1. 66, 28 K. 1. 67, 28

कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वर्धिकः ॥ २७ भूषणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः । यो दिव्यानि विमानानि देवतानां चकार ह ॥ २८ मनुष्याश्रोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः । पूजयन्ति च यं नित्यं विश्वकर्माणमन्ययम् ॥ २९ स्तनं तु दक्षिणं मिन्त्वा ब्रह्मणो नरविग्रहः । निःसृतो भगवान्धर्मः सर्वलोकसुखावहः ॥ ३० त्रयस्तस्य वराः पुत्राः सर्वभूतमनोहराः । श्रमः कामश्र हर्पश्र तेजसा लोकधारिणः ॥ ३१ कामस्य तु रितर्भार्यो शमस्य प्राप्तिरङ्गना । नन्दी तु भार्यो हर्पस्य यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥३२ मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपस्य सुरासुराः । जिश्चरे नृपशार्द्ल लोकानां प्रभवस्तु सः ॥ ३३ त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्यो वडवारूपधारिणी । अस्यत महाभागा सान्तरिक्षेऽश्विनावुभौ ॥ ३४

द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप ।
तेपामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३५
त्रयित्रंशत इत्येते देवास्तेषामहं तव ।
अन्वयं संप्रवक्ष्यामि पक्षेश्र कुलतो गणान् ॥ ३६
रुद्राणामपरः पक्षः साध्यानां मरुतां तथा ।
वस्रनां भागवं विद्याद्विश्वेदेवांस्तथेव च ॥ ३७
वैनतेयस्तु गरुडो बलवानरुणस्तथा ।
बृहस्पतिश्र भगवानादित्येष्वेव गण्यते ॥ ३८
अश्विभ्यां गुद्यकान्विद्ध सर्वीपध्यस्तथा पश्चन् ।
एष देवगणो राजन्कीर्तितस्तेऽनुपूर्वशः ।
यं कीर्तयित्वा मनुजः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३९
त्रक्षणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः ।
भृगोः पुत्रः कविर्विद्धाञ्शुकः कविसुतो ग्रहः ॥ ४०
त्रैलोक्यप्राणयात्राथे वर्णावर्षे भयाभ्ये ।
स्वयंभ्रवा नियुक्तः सन्भ्रवनं परिधावति ॥ ४१

G4.5) ins.:

546* प्रास्त विश्वकर्माणं सर्वेशिल्पवतां वरम्। [G1.8 प्रस्ता. T शिल्पिक°.]

27 °) Ña Ga. 4. 6 शिल्पी; B यस्यां; Da T Ga शिल्पि; Da तस्यां. — ") Ka Di M (except Ma) वार्धिक:; Da वार्धिक:; Da वार्धिक:; Ca. a "की.

28 °) G M सर्व (Ms शिल्प) विदां. — Dai om. 28°-29°. — °) G1-3 सर्वेषां च वि°. — ^d) Ñ2 V1 Das Dn D1.8.1 G8 M6-8 त्रिदशानां. G3 य: (for ह).

29 Dai om. 29 ab (cf. v. l. 28). — a) M मानुषा-श्लोप . — b) B4 T G तस्य. — b) T G6 तं (for यं).

30 °) S °ण: पुरुषोत्तम: (Go परमेष्टिन:). — с) K4 °भयापह:; Ñ1.2 B Da T2 °पितामह:.

31 b) Ñ1 सर्वलोक ; G (except Gs.s) मनोरमा:.
— a) Da Ds लोकधारणा:. T1 Ms मन:प्रीतिविवर्धना:;
G1-8 Ms.o-s मनस: प्रीतिवर्धना:.

32 °) K1 च (for तु). — °) K4 D3 S (except M5) श्रीतर् (for श्राप्तर्). G3 M (except M5) एव च (for अक्रना). — °) Ñ3 B3 Da1 Dn D1 नंदा. — °) Ñ V1 B D (except D5) यासु (for यत्र). K1 छोकयात्रा प्र°.

33 °) ѳ कदयपाच ; M6-8 °पान्तु. G² सुता: सुरा:; M6-8 प्रजा इसा: (cf. 1. 59. 11°). — °) K² राजशार्दूछ. — с) K D2.6 प्रभविष्णव:. G³ छोकनाथा महास्मन:.

36 ") Ko. 2-4 'शिशस्; K1 Ds T1 Gs M Cd 'शिशतम्.

37 °) B (except B₆) D₈ T₂ G₂ अवर:; G₁ अभवत् (for अपर:). — ⁵) K (except K₁) °नामपरस्तथा. — ^c) M₅ भागेवो वंशो. — ^d) K (except K₁) B₅ D₂₋₄ G_{2.8} M 'देवास्त'.

38 a) Da Ds च (for तु). — e) T1 G1-8 Ms-8 तु (for च). G1.5 बलवान. — e) K1 व कथ्यते.

39 °) K2 Ñ1.2 V1 Da1 Dn D1-4 अधिनी; B Da2 °नोर; D5 °न्यां. G3 गुझका: सिद्धाः. — b) D5 साध्योषध्यस्. G6 transp. तथा and पश्चन्. K1 पश्च(read पश्च)न्सर्वी पधीस्तथा. — Ñ1 reads 39°-66d after 1. 61. 26° b. — °) G (except G8.6) M3 एवं (for एप). Ñ1.2 V1 B D (except D5) M8 एते देवगणाः. — d) Ñ V1 B D (except D5) कीर्तितास्. — °) Ñ8 B Da2 D8 T2 G8.5.6 यत्; Dn D1.4 G4 यान् (for यं). Da1 कीर्तियस्या स म°. — 1) G2.5.5 प्रजामिष्टामवाम्यात्.

40 b) G Ms निगती. Das विश्व:; Ds T1 Gs प्रभु: (for अृगु:). — ') Bl. s. 6 Ds अृगुपुत्र:. K1-8 Ñs T1 Ms. 6 कवि ऋषि:; Ds कविरिति; Ts G Ms-3 कविर्विप्र:. K0.4 अृगो: कवि ऋषि: पुत्र:. — d) Ñs शुक्रस्वृषिसुतो. K1 वर:; S स्मृत: (for प्रहः).

^{34 °)} Gs Ms प्रास्यत. — °) Some B° MSS. रीक्षे. Gs Ms-s 'श्विनाविष.

योगाचार्यो महाबुद्धिरैत्यानामभवद्धरः ।
सुराणां चापि मेथावी ब्रह्मचारी यतव्रतः ॥ ४२
तिसिक्षियुक्ते विश्वना योगक्षेमाय भागवे ।
अन्यमुत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥ ४३
च्यवनं दीप्ततपसं धर्मात्मानं मनीषिणम् ।
यः स रोषाच्युतो गर्भान्मातुर्मोक्षाय भारत ॥ ४४
आरुषी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः ।
और्वस्तस्यां समभवद्रुरं भिन्ता महाय्याः ।
महातपा महातेजा बोल एव गुणेर्युतः ॥ ४५
ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदिशस्ततोऽभवत् ।

41 ") K1 लोकस्य प्रा°. Ñ V1 B1.3-5 Dn D1.2.4 T G3.6 M "थात्रार्थ; B3 m. 5 m. 6 Cd "यात्रार्था; B6 m Da G1 "रक्षार्था; G2.4 प्रणयार्थी च; G5 "यात्रां च. — b) S नयानये (T G1.4 "यो; M3 "ते); Cd as in text. — c) K D6 तु; Ñ3 स (for सन्).

42 °) दि महाविद्यो (G3 °वीयों). — °) Ñs चैव; B (except Bs) D1.2 अपि; M प्व (for चापि). D3 T G °णाम (D3 °णां चा)हिते युक्तो. — After 42, B1.6 (marg.) repeats 1. 59. 35°4, which is followed by:

547* पण्डामाको प्रथमतः प्रथितानुप्रतेजसौ।; then follows a repetition of 1. 59. 36^{ab} (v. l. तथा-दित्यो), and 36^{cd} (v. l. 'संकाशो, 'भावनौ).

43 °) Ñ1.2 V1 D (except Da Dt) Gs Ms.c.र विधिना; T2 गुरुणा. — °) Ñs T2 G3 M3 'निंदित:.

44 °) K4 दीस्रतेजस्थं; B4 G1.1 दीर्घत°; G2 धर्मत°.

- b) Ñ1.2 V1 B D (except D3.5) ° नं यशस्त्रिनं; S ° नं यस्ति (T दढ)व्रतं (M8 inf. lin. अतींदियं). — c) B1 m.c
T G गर्भी. — d) G6 मातु: क्षेमाय. T1 ° य भागवः.

- After 44, Ko.4 ins.:

548* आसीत्तस्य सुकन्या वै भार्यो चापि महात्मनः ।
45 Ds om. 45ab. — a) Ko अरुपी; Kı अरोत्सीत्;
Tı मारिपा; T² आयु(sup. lin. °मु)पी; G1 मारिपि; G2.3
मारि°; G² मारीपा; G6 मानिपा; M² शंयातीं; M⁵ आकृषि;
M6-8 शांयाती. Kı पुरुपस्य म°. D3 M6-8 मुने:. G6
मानुपी तु पुरा यासीत्. — b) D8 महात्मनः; G3 मनस्वनः
(for मनी°). — c) Ko.4 B D8.4 तस्याः; D5 तस्यात्. S
वैस्तस्या (G1.2°स्य) ऋषिः (M6-8 मुनिः) पुत्रः. — d) B1m
स्वयं (for ऊरुं). Da महातपाः; D8 S विनिर्गतः (T G3
M2.6 विःस्तः). —) S (except M6-8) वस्तो (for तथा). Ñ1.2 V1 D (except D5) महातेजा (D4 वस्ता)

जमदग्रेस्तु चत्वार आसन्पुत्रा महात्मनः ॥ ४६
रामस्तेषां जघन्योऽभूदजघन्यैर्गुणैर्युतः ।
सर्वशस्त्रास्त्रकुशलः क्षत्रियान्तकरो वशी ॥ ४७
और्वस्यासीत्पुत्रशतं जमदिष्रपुरोगमम् ।
तेषां पुत्रसहस्राणि बभृवुर्भुगुविस्तरः ॥ ४८
हो पुत्रो ब्रह्मणस्त्वनयौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् ।
लोके धाता विधाता च यो स्थितौ मनुना सह॥४९
तयोरेव स्वसा देवी लक्ष्मीः पद्मगृहा ह्युमा ।
तस्यास्तु मानसाः पुत्रास्तुरगा व्योमचारिणः॥५०
वरुणस्य भार्या ज्येष्ठा तु शुक्राहेवी व्यजायत ।

C. 1. 2616 B. 1. 66.52 K. 1. 67.52

महावीर्यो. — /) G (except Gs.s) बालभावगुणै.

46 ") Ñs G (except Gs.c) कस्य तु. Ko.2.4 तनयो (for पुत्र"). -- ") Gc "निरथोभ". -- ") B1.4.6 D2 च (for तु). -- ") G Ms पुत्राश्चासन् (for आसम्पुत्रा). Ñs महायशा:.

47 Ko (! hapl.) om. from जघन्यो up to तेषा in 48°. — °) Da Da Ga जघन्य: स्याद्. — °) Bi Da Da Ta G धन्यगुणे . — °) Ki.2 T2 G (except Ga) M (except Ms.5) 'शास्त्रार्थ'; Ks.4 'शास्त्रास्त्र'; Ñ Vi B D (except Ds) 'श(B4.5 Da 'शास्त्रास्त्र'; Ñ Vi B D स्त्री; Ti सवत् (for वशी). — After 47, Di reads, irrelevantly, 15} stanzas from a subsequent adhy.

48 Ko om. up to तेपां (in °); cf. v. l. 47. — ^d)
Ko.2.4 ऋगुनंदना: (K4 °न); Ñ1.2 V1 Da Dn D1.4 G6
भृवि विस्तर: (G6 °रा:); B1 D3 G3-5 M3.5 °विस्तरा:; G1.2
बहु विस्तारा:; M6-8 °विस्तृते:.

49 ") T G (except Go) तु भूगो:; Cd ब्रह्मण: (as in text). — ") T G Ms ने जगत्; Cd ल्क्षणं (as in text). — ") T1 चरतो; Ts Gs. 6 M (Ms inf. lin.) चरतो (Ms orig. चरंतो); G1 चरते (for यो स्थितो). Ms मानुषाविष्ठ (for मनुना सह). Gs. 4. 5 मनुना सह भूपते.

50 °) Ko तयोरेपा. Do T °सा ज्येष्टा. G Ms तयोस्तु भगिनी ज्येष्टा (Gs श्रेष्टा; Ms लक्ष्मी:). — °) Ds चतुरः; T G ये चान्ये (Go वचसा); M ये चाश्वा (for तुरगा). M (oxcopt Ms) दिविचा°.

51 °) Ñ1.2 V1 Da या ज्येहा; B1.4 ज्येहा या; S ज्येहाभूत. — °) K (except K1) B4 Da D1.4.6 शुक्रा (Da1 °क-); T चक; G शकं (G8 चक्री); M (except M3) शकः (for शुक्राद्). K1 देव; T2 देव्या. — °) S पुत्रशतं विद्या. — °) Ñ8 सुतां च. D3 चासुर°. T1 corrupt.

0. 1. 2616 B. 1. 68. 52 K. 1. 67. 52 तसाः पुत्रं वलं विद्धि सुरां च सुरनन्दिनीम् ॥ ५१
प्रजानामक्रकामानामन्योन्यपरिभक्षणात् ।
अधर्मस्तत्र संजातः सर्वभूतिनाश्चनः ॥ ५२
तसापि निर्ऋतिर्भायां नैर्ऋता येन राक्षसाः ।
घोरास्तसास्त्रयः पुत्राः पापकर्मरताः सदा ।
भयो महाभयश्चेत्र मृत्युर्भूतान्तकस्तथा ॥ ५३
काकीं श्येनीं च भासीं च धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् ।
ताम्रा तु सुपुत्रे देवी पश्चेता लोकविश्चताः ॥ ५४
उल्कान्सुषुत्रे काकी श्येनी श्येनान्व्यजायत ।
भासी भासानजनयद्वधांश्चेत्र जनाधिप ॥ ५५

550* भार्यो गरूसतश्चैव भासी क्रीझी जुकी तथा। चतुर्थी एतराष्ट्री च तास्त्रपत्याक्षिबोध मे। But in G2.s these lines (550*) are preceded by the first occurrence of क्रांझी तु सुपुर्वे कीञ्चान्भासी भासन्वयजायत (cf. v. 1. 55°).

55 °) Ds T G1.8.6 क्रींची तु (for उल्कान्). Ds T G1.8.6 क्रींचान्; G2.4.6 M क्रींची (for काकी). — b) Ds S भासी भासान् (for इयेनी इयेनान्). — cd) Ds Gs orc. 55°d. K1 Ñs Bs.6 नराधिप. S (Gs om.) इयेनी इयेनांश्र रुप्रांश्र जनयामास तेजसा.

56 *) Ko. 2.4 Dn 및 (for 頁). — *) Ñ1.2 V1 Bs. 6 Dn D1.4 知頁 頁 (Bs 着); cf. v. l. 65. — *) Ñ2 Ds T2 Gs-5 Ms 研収; T1 G1.2 Ms. 6-3 및 (for 頁). Ñ1.2 V1 B धृतराष्ट्री तु हंसांश्र कलहंसांश्र सर्वशः।
चक्रवाकांश्र भद्रं ते प्रजहे सा तु भामिनी।। ५६
शुकी विजहे धर्मे शुकानेव मनस्विनी।
कल्याणगुणसंपन्ना सर्वलक्षणपूजिता।। ५७
नव कोधवशा नारीः प्रजहेडप्यात्मसंभवाः।
मृगीं च मृगमन्दां च हरिं भद्रमनामि।। ५८
मातङ्गीमथ शार्र्लीं श्रेतां सुरिभमेव च।
सर्वलक्षणसंपन्नां सुरसां च यशस्विनीम्।। ५९
अपत्यं तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरात्मज।
कक्षाश्र मृगमन्दायाः सृमराश्रमरा अपि।। ६०

D (excopt Do) जनयामास सैव तु; Go विजज्ञे भरतर्षभ:

 a) a) a b a b a b a b a b a b b a b c c

58 a) Ks.4 Ds S ततः ऋोध. K2-4 B4 Da2 Ds नारी; Ds G1.2.6 नाम; T Gs-5 M राजन्. -- b) S (except M1) विजर्जे. K1 तनः, Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 क्रोधः Ña [S]थात्म-; Da T G1 ह्यात्म-; Ds चात्म-; G2-5 M पद्म (for Sप्यात्म-). MSS. indiscriminately संभवा:, "वात् and 'वानू. Go भरतर्पभ (for Sप्यात्मसं'). — ') Ks Ñ V1 B1.3.4 m. 6 D (except D2.3.5) सूती and 'संदा. - d) Ñ1.2 V1 B3 Dn D1.4 表行; B1.4.6 Da D8 表行:. B (except Bs) D (except D2) "सना; T G "सदास (G2 ैताम् ; $^{ ext{Gs}}$ ेता). $^{ ext{B4}}$ त्विप ($^{ ext{m}}$ अपि). $^{ ext{N8}}$ हरिभद्रां मनागिपः 59 a) Ks Ñ1.2 V1 B1.8.6 D (except D5) मातंगी. K3 चाथ; Ñ1.2 V1 B D (except D5) त्वथ. K8 Ñ1.2 V1 B (except Bs) D (except Ds.s) सार्देखी. - b) Ks NI.2 V1 B (except Bs) D (except D2.3.8) and सुरभिरेव. - °) Ks 'संपक्षा:; Ñ1.2 V1 B (except B1) D (oxcept Ds.4) 'बा. - ") Ks सर्वेकक्षणपूजिता:; Ñ1.2 V₁ B D (except D₅) सुरसा (B_{4.5} D_{2.3} 'सां) चैव सामि(Bs-8 Das 'वि)नी (B4.8 D2.8 'नी). 🗽 60 °) Ko.2.4 अस्यंत; Ds अजायंत (for अपसं तु). — b) Ko. s. 4 Dai Ds G4. 5 सूत्र्यां; Gs सर्वे. Ñi Bs Dn

Ds. 4 नरवरोत्तम. — d) Ko. s. 4 Ñ V1 B D (except Ds)

^{52 °)} K संभूत:. — °) Ko °धर्म°; N V1 D (except Da D2.5) 'विनाशक:. S 'छोक'.

^{53 °)} Me-8 अथ (for अपि). — °) G1 घोराचारा:; Gs °श्चास्य; T G2.4-6 M °स्तस्य. — °) G2.4.5 घोरकर्म. M3 पापकर्माण एव ते. — ') G1.8 भूतांतकृत्तथा. — After 53, N (S1 missing) ins.:

^{549*} न तस्य भार्या पुत्रो वा कश्चिदस्यन्तको हि सः। ∰ St. 54-67 agree, in part almost verbatim, with Rām. 3. 14. 17^{cd}-32.

⁵⁴ a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) नी तथा भासी. T G5.4.5 M कौंची भासी च इयेनी च; G1.3.6 इयेनी कौंची च भासी च — b) K Ñ5 D5 G1 M (except M3) राष्ट्री- भियो (K1 as in text; K2 "मथा). — b) S (except G1) अपि (for नु). T G1.3.6 M8.3 कन्या: (for देवी). — d) G4.6 M (except M3) पंच ता:. K1.2.4 D6 (m as in text) लोकमातर:. — After 54, D3 G1-3.6 read 67 (with 67% before 67°b). Then follows:

ततस्त्वैरावतं नागं जज्ञे भद्रमना सुतम् ।
ऐरावतः सुतस्तस्या देवनागो महागजः ॥ ६१
हर्याश्र हरयोऽपत्यं वानराश्र तरस्विनः ।
गोलाङ्क्लांश्र भद्रं ते हर्याः पुत्रान्प्रचक्षते ॥ ६२
प्रजज्ञे त्वथ शार्द्ली सिंहान्च्याघांश्र भारत ।
दीपिनश्र महाभाग सर्वानेव न संशयः ॥ ६३
मातङ्गास्त्वथ मातङ्गा अपत्यानि नराधिप ।
दिशागजं तु श्रेताख्यं श्रेताजनयदाशुगम् ॥ ६४

61 a) K (except Ks) G2.6 नाम (for नागं). T1 ततस्वरैवताकल्पं नागं. — b) Ko.2 Ñ V1 B D (except Da2 D1.8) M (except M5) भद्र(V1 B3 तत्र)मना:; T G दा (G2.8 °ता). — Ś1 resumes from 61°. — °) Ś1 K1 Ñ8 (inf. lin. sec. m. as in text) ऐरावण:. Ś1 K1 T1 ततस् (for सुतस्). Ko.2.4 तु तस्यासीद् (for सुतस्तस्या:). — d) Ko.2.4 देवराज्ञो; B1.4 m.6 D2.5 शक्रवाद्धो; M5 नागराजो. Ś1 K1.8 D5 महाबल:.

62 In Śi a portion of 62° is missing. — a) S (except T2 G6 M8) तु (for च). K4 D1.4 तपस्विन:; S मन° (M8 inf. lin. as in text). — D2 om. 62° d-63. — e) MSS. indiscriminately "गूलाश्च and गूलांश्च. — d) S विज्ञातन्या हरी(G1-8 हरे:; G5 हनी; G5 sup. lin. हरी) सुता:.

63 D2 om. 63 (cf. v. l. 62). — a) T G1.5 M (except M8) च (for सु). — b) Ñ2 V1 B Da सहस्रशः; Dn D1.4 अनेकशः (for च भा'). — b) Ñ2 द्वीपीक्षेत्रः M8 सद्वीपिन (for द्वीपि'). T G8-5 M5-1 तु (for च). K2.4 Da महाभागाः; Ñ2.2 V1 B भागानः; Dn D1.8.4 सत्वानः; S सुतास्तस्याः. — d) K0.2.3 तरस्विनः; K4 D5 वनीकसः (for न सं'). S सर्वे चैव महाबलाः.

64 °) Gs. 5 मातंगास्त्वथ. Si Ki Ñs Ds अपि (for अथ). T Gi. 4-6 Ms मातंग्याः (Gs °ग्यः); G2 संतानं (for मातङ्गाः). — °) Ds अपत्यं च; Gs. 5 स्वप °. — °) Si Ki Ñi. 2 Vi Dn दिशां गर्जं तु; Ko. 2-4 आशागजं तु (Ks ° जांस्तु); Ñs Bi. 6 दिशागजांस्तु (Bi *अ); Bs. 4 Di-s. 5 दिशां गर्जास्तु (Di ° जा तु; D2 ° जाआ); Bs D दिशों गर्जास्तु. For दिशागज Cf. Jacobi, Das Rāmāyaṇa, p. 6 f. Gs तं (for तु). Si श्वेतांगं; Ks °ताभान्; Ñs °ता च; Bi Da °तांथान्; Bs °ताआ; B4-6 °तांआ; D2 °तांगा; D8 S °ताक्षं; D5 °तांथं. — °) Ñs श्वेतान्; Ms श्वेतं. Ks B Da D2 आञ्चगान्. G1-3 श्वेता व्यजनयस्मृतं.

65 °) A few MSS. दृहितरो. — °) Ñ2.8 V1 B Da2

तथा दुहितरो राजन्सुरिमर्वे व्यजायत ।
रोहिणीं चैव भद्रं ते गन्धवीं च यशिस्त्रनीम् ।
रोहिण्यां जित्ररे गावो गन्धव्यां वाजिनः सुताः॥६५
सुरसाजनयन्नागात्राजन्मदूथ पन्नगान् ।
सप्त पिण्डफलान्वृक्षाननलापि व्यजायत ।
अनलायाः शुकी पुत्री कद्वास्तु सुरसा सुता ॥ ६६
अरुणस्य भार्यो व्येनी तु वीर्यवन्तौ महावलौ ।
संपाति जनयामास तथेव च जटायुपम् ।

H. 1. 66, 70 K. 1. 67, 75

D2 सुरसा ते. — °) Ñ V1 Da1 Dn D1.4 G4.5 M8.8 रोहिणी. Dn1.n8 D1.4 भद्रा तु (cf. v. l. 56). — 4) Ñ V1 K1.2 D (except D2.5) गंधती. Ñ V1 Dn D1.3.4 तु (for च). Ñ V1 Dn D1.4 'स्विनी. — After 65^d, Ñ1.2 V1 Dn D1.4 ins.:

551* विमलामि भर्द ते अमलामि भारत।
— %) MSS. indiscriminately रोहिण्या and "ण्यां;
गंधवर्या and "व्यां.

66 Si Ki.s Ñ Vi B D (except D2.s) Gi.2 read 66° after 67° d. Ti, which om. 66°, reads 66° after 67° . — °) D3 G (except G4.5) "यस्पान्. — °) T2 G4.5 M transp. राजन् and कद्र:. Ñ1.2 Vi B Da Dn D1.4 कद्र: पुत्रांस्तु (B3.5 m "त्रांश्च) प"; Ñ3 कद्राः पन्नासत्तमान्; D3 Ti G6 शत(Ti "र)मेकशिरोधरान्. — After 66° b, D3 T G ins.:

552* इरायां कन्यका जातास्तिस्नः कमललोचनाः । वनस्पतीनां वृक्षाणां वीरुधां चैव मातरः । लतारुद्दे च द्वे प्रोक्ते वीरुधा एव ताः स्मृताः । गृद्धन्ति येऽपि ताः पुष्पं फलानि तरसा पृथक् । ततो सुतास्ते विज्ञेयास्तानेवाहुर्वनस्पतीन् । पुष्पैः फलप्रहान्त्रक्षान्रहायाः प्रसवं विदुः । लतागुरुमानि वह्यश्च व्यवसारतृणजातयः । वीरुधो याः प्रजाम्तस्यास्त्र वंशः समाप्यते ।

— T1 G1.2 om. 66°de; D3 Gs.6 om. 66°-67′. — °) T2
M5 सर्वान् (for सप्त). K1 पर्णफलान्; Cd as in text.
K0.2 सदा पुष्पफलान्द्रु°; G1.5 सर्वे पुण्यफलान्द्रु°; M8.6-8
सर्वगुरुमलतान्द्रुशान्. — °) S1 K1 T2 G1.5 अनला तु; M8.5
'लापि. — ′) S1 कल्यास्तु; K1 कत्र्याश्च; Ñ1 Dn D1.6
कंकस्तु; D2 कंक्यास्तु; D5 वर्षास्तु; T2 G1.5 कद्रुवा (!); M3
(inf. lin.).6 कद्रुस्तु. K0.2-1 च (for नु). K8 सुता:;
Ñ1 Dn D1.4 सुत:; Ñ3 V1 Da तथा; B6 स्मृता; T2 मता.

67 Ds Gs.c om. 67 (cf. v. l. 66). — ") Hypermetric! Ko.2.s transp. अङ्ग्रह्म and भाषी. K2.4 Bs

है : 2000 हो पुत्री विनतायास्तु विख्याती गरुडारुणी ।। ६७ इत्येष सर्वभूतानां महतां मनुजाधिप ।
प्रमवः कीर्तितः सम्यद्यया मतिमतां वर ।। ६८

यं श्रुत्वा पुरुषः सम्यक्पूतो भवति पाप्मनः । सर्वज्ञतां च लभते गतिमग्र्यां च विन्दति ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६०॥

६१

जनमेजय उवाच । देवानां दानवानां च यक्षाणामथ रक्षसाम् । अन्येषां चैव भूतानां सर्वेषां भगवन्नहम् ॥ १ श्रोतिमिच्छामि तत्त्वेन मानुषेषु महात्मनाम् ।

Da च (for नु). Bi.s इयेनी भाषांक्णस्यापि. — Ti om. 67^{bcd}. — d) Ñ2 Vi Bi.s D (except D2.3.5) वीर्यंवंतं; Bi.s.s सुतं चेव (for तथेव च). — After 67^{cd}, Śi Ki.3 Ñ Vi B D (except D2.3) Ti Gi.2 read 66^{ab}; while D2 ins.:

553* कद्दर्शगमनन्तं च प्रजज्ञे धरणीधरम्।
— 1) Ši Ds प्रख्याती.

68 °) Gs Ms इसेवं. K1 मार्गो (for सर्व-). — °) Gs मन्यतां. — Ś1 K1 om. 68°d-69; Gs. 5 cm. 68°d. — °) Ks संभवः. Gs कीर्स्यते. — °) Go भूतो भवति पापतः (cf. 69°).

69 Si Ki om. 69 (cf. v. l. 68). — a) Da सम्यञ्जूको वै; Ds सर्वपापेभ्यो (for पुरुष: स°). — b) Ks Ñi.2 Vi B Dn Di-4 मुक्तो; Da Gs नरो (for पूतो). K4 भारत; Ds मानव:; T Ms पापत:; Gs भावन:. G4-6 सर्वपापात्रमुख्यते. — e) Ms-8 सर्वज्ञत्वं. — d) B4 गतिमिष्टां.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: K0.2-4 Ñ3 Da Dn D1.2.3.5 G4.5 M8.5 अंशावतरण; Ñ1.2 V1 D3 T1 संभव; Cd अंशावतरण; M8.4 भूतोत्पत्ति:; T2 G4 सत्कथनं; M8 सुरसर्गकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ś1 K1 75; Ñ1.2 V1 66; B5 59; Da1 63; Dn3 65; D8 67; D4 64; T1 58; T2 G3.5 M 8; G1-3 10; G6 9. — S'loka no.: K8 D1 72; Ñ8 Da1 74.

61

I Si Ki Som. उवास. — In Si the portion from स (in 1^a) up to केनुमा (in 12^a) is lest on the missing upper half of a fol. (47). — ^a) Ga.s

जन्म कर्म च भूतानामेतेषामनुपूर्वशः ॥ २ वैद्यापायन उवाच । मानुपेषु मनुष्येन्द्र संभूता ये दिवीकसः । प्रथमं दानवांश्रेव तांस्ते वक्ष्यामि सर्वशः ॥ ३

सुराणामसुराणां च. — $^{\circ}$) K_1 गंधवीणां च; K_4 सर्पाणामथ. \tilde{N}_2 V_1 B D (except D_5) गंधवीरगरश्चसां. — After 1^{a_0} , \tilde{N}_2 . 3 V_1 B D (except D_5) ins.:

554* सिंहब्याघ्रम् गाणां च पन्नगानां पतन्निणाम्।
— °) BD सर्वेषां चैव (Ds गंधर्वाणां च). — ^d) Ñ2 V1 B
D(except Ds) M3.s संभवं (for सर्वे °). B Ds D2.3 °विन्नहः

2 Si missing. — ") Ña भि चरितं. — *) Gs Mī मानुपाणां. Gs तथेंच च. — G4 reads 2° aftor वैशं (in 3). — ") Ka भें च सर्वेपां. — ") K4 T2 G2.8 सर्वेपामनु (Go पि).

3 Si missing. G1.2 (both om. इवाच) read वैशं after 3ab. — K1 D2.5 G3-6 M om. उवाच. — a) K1 मानुस्येंद्र मनुस्येपु. — K1 om. 3cd. — b) K0.2.8 वा एव; B (except B6) D1.2 वाश्चेव; G8 वानां च. G4.5 नामतो बस्तश्चेव. — b) K0.2.3 D1.4 अशेषत:; B4 (m as in text).5 भारत (for सर्वे).

Stanzas 4-62 of this adhy., which give the Avatāras of the Asuras, respectively Daityas and Dānavas, comprise, in its essence, a list of names of mundane Kings each associated with its prototype of a divine Titan. The names of this double series are, for the most part, joined, in pairs, by one or the other of a number of recurrent tags like स वभूव नराधिए: !— क्षितावासीरस पार्थिव: !— स वभूव प्रयित: क्षिती ! etc. and य आसीदावयंभ: !— श्रीमान्यस्य महासुर: !— आसीदसुरस्तमः ! etc. It was deemed that no useful purpose would be served by noting down, with scrupulous care, all the whimsical combinations of the tags found in the MSS. The

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीदानवर्षभः। जरासंघ इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः ॥ ४ दितेः पुत्रस्तु यो राजन्हिरण्यकशिपुः स्मृतः । स जहा मानुषे लोके शिश्चपाली नर्षमः ॥ ५ संहाद इति विख्यातः प्रहादस्यानुजस्त यः। स शल्य इति विख्यातो जज्ञे बाह्रीकपुङ्गवः ॥ ६ अनुहादस्तु तेजस्वी योऽभृत्ख्यातो जघन्यजः । धृष्टकेतुरिति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ७ यस्तु राजञ्ज्ञिविनीम दैतेयः परिकीर्तितः। द्भम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भवि पार्थिवः ॥ ८ बाष्कलो नाम यस्तेषामासीदसुरसत्तमः। भगदत्त इति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ९

अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कश्च वीर्यवान । तथा गगनमूर्धा च वेगवांश्रात्र पश्चमः ॥ १० पश्चेते जिन्नरे राजन्वीर्यवन्तो महासराः। केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः ॥ ११ केतमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान । अमितौजा इति रुयातः पृथिव्यां सोऽभवञ्चपः॥१२ खर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान्यस्त महासुरः। उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्मा नराधिपः ॥ १३ यस्त्वश्च इति विख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः । अशोको नाम राजासीन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १४ तसादवरजो यस्त राजन्नश्वपतिः स्पृतः । दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिक्यो मनुजर्षभः ॥ १५ 🛚 🗜 1, 86, 15

critical notes, therefore, present only a selection of such variations as are found in an entire recension or version or at least a well-defined group of the MSS. collated. The sporadic variations of single MSS, have been almost wholly ignored, except of course for proper names, whose variations have been fully recorded. The continuous recurrence of the tags mentioned above has led inevitably to numerous hapl. omissions in the MSS. The readings for the names of the Asuras given in this adhy. should be compared with those given in adhy. 59-60, with which this adhy. is intimately associated.

4 Si missing. T1 Gs (hapl.) om. 4°d. (hapl.) om. 4d-6a. — d) K सोभवन्म.

5 Śi missing. Di om. 5 (of. v. l. 4). - 6) Gi. 2. 6 Ms 'पु: पुरा. - 'd') A few MSS. संजञ्जे, and नर्पम.

6 \$1 missing. D1 om. 6 (cf. v. l. 4). G2 om. 6-7. - ") S सं(Me-8 स)हाद इति वि" (G4-6 संहादस्तु महावीर्थ:). -) K1 G1 M प्रहाद. - d) B (except Bi) D (except Da. s) वाहीक'; T 'सत्तम:. Me-s जर्ज मद्रेशरो बली.

7 Si missing. G2 om. 7 (of. v. l. 6). — 4) S अनुद्वाद . — Ks (hapl.) om. 7d-8. — d) Ñ V1 B D (except Ds) G1.8.0 स बभूव नरें(B4-6 D2 G8 जने)शर:; Ta Ga. 5 M (except Ms) स जज्ञे मनुजर्षभ:.

8 Ši missing. Ks om. 8 (of. v. l. 7). — *) Mo-8 जिविनोंस. -- ") Ta Gs. 4. 5 जजे वीर: स पा".

9 Si missing. — b) Ko. 4 Gi-6 "स्तरपुंगव:. — d) G2 स जज्ञे. Ñ3 "जेदिवह. Ñ1.2 V1 B D (except Ds) G1.3 स जज्ञे पुरुष(Ñ2 G1.3 भरत)र्षभ:; Mo-3 श्रीमान्यस्त महासरः.

10 Si missing. — ab) G2 अधिहशरा, अध्वद्शंकु. — d) S aiश्चेव.

11 Si missing. — ") Ña Da T केकरोषु; Dn Di-1 G M केक्से (as in text); the rest केक्से . — d) Ks. 3 'वाः पार्थिवोत्तम; $\mathbf{D}_{^{5}}$ 'वा नृपस'; $\mathbf{G}_{^{1,2}}$ 'वाः पंच केकयाः; Gs पंच पार्थिवस"; Me-s 'वा: पृथिवीपते.

12 Si resumes with निति वि. — ") T भारतीति. — Bs reads 12°-13° in marg. — ') Gs प्रथितीं ज है. — Ks (hapl.) om. 12d-18c. — d) Ñi.s Ds S & (T Gs सं-) जज्ञे पुरुष(Ds G1.8 भरत: G4-6 मनज)र्पभ: (M6 सर्वशस्त्रमृतां वर:); Ñ2 V1 B Da Dn D1.4 सोग्रकर्मा नराधिपः; Da श्रीमानासीन्महासुरः.

13 Ko (hapl.) om. 136-14a. Ks om. 13 (of. v. l. 12). D2 om. 13-14ab. — b) Ñ3 जघन्यस्तु. Ñ1 महारथ:. G1-8 श्रीमानसुरसत्तम:. - M7 (hapl.) om. 13d-14a, — d) K1 Ns Ds S (Mr om.) सोम्न. G1-8 महारथ:.

14 Ko M7 om. 14°; K3 om. 14; D2 om. 14° (of. v. l. 12, 13). — b) T2 G4-6 स च (T2 सर्व-) शस्त्रभृतां at:. - After 14ab, M (except Ms) reads (for the first time) 1604. — *) Ña Be Dn राजाभूत. — *) Dn D1.4 'बीबॉपराजित:.

15 Ks om, 15 (cf. v. l. 12). — d) G1-8 ਜਾਰਪੰਸ.

C. 1. 2651 B. 1. 67. 15 K. 1. 68. 15 ष्ट्रपपर्वेति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ इति ख्यातः पृथिच्यां सोऽभवञ्चपः ॥ १६ अजकस्त्वनुजो राजन्य आसीद्धृपपर्वणः । स मछ इति विख्यातः पृथिच्यामभवञ्चपः ॥ १७ अश्वप्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान्यो महासुरः । रोचमान इति ख्यातः पृथिच्यां सोऽभवञ्चपः॥ १८ सक्ष्मस्तु मतिमात्राजन्कीर्तिमान्यः प्रकीर्तितः । बृहन्त इति विख्यातः क्षितावासीत्स पार्थिवः॥१९ तुहुण्ड इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । सेनाबिन्दुरिति ख्यातः स बभूव नराधिपः ॥ २० इसुपा नाम यस्तेषामसुराणां वलाधिकः । पापजिञ्चाम राजासीद्भवि विख्यातविक्रमः ॥ २१ एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः ।
प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ ॥२२
विरूपाक्षस्तु दैतेयश्रित्रयोधी महासुरः ।
चित्रवर्मेति विख्यातः क्षितावासीत्स पार्थिवः ॥२३
हरस्त्वरिहरो बीर आसीद्यो दानवोत्तमः ।
सुवास्तुरिति विख्यातः स जन्ने मनुजर्षभः ॥ २४
अहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्षयंकरः ।
बाह्रीको नाम राजा स बभूत्र प्रथितः क्षितौ ॥ २५
निचन्द्रश्रन्द्रवक्रश्र य आसीद्रुसुरोत्तमः ।
सुज्जकेश इति ख्यातः श्रीमानासीत्स पार्थिवः॥२६
निकुम्भस्त्वजितः संख्ये महामतिरजायत ।
भूमौ भूमिपतिः श्रेष्टो देवाधिप इति स्पृतः ॥ २७

¹⁶ Ks om. 16 (of. v. l. 12). — a) Mo-s 'पर्वा इति स्था'. — b) Gs. 4.5 सस्यवाक्यो म'. — D2 (hapl.) om. 16^b-17^c; D5 (hapl.) om. 16^c-17^b; Gs. 5 om. 16^c-18^b. — For M (except M5) of. v. l. 14.

¹⁷ Ks D2 C1. s om. 17; D5 om. 17^{ab} (cf. v. l. 12, 16). — a) D8 T2 अश्मकस्; T1 अश्वकस्; G1. 2. 6 अंगजस्; M6-8 अनुजस्. K4 Ñ V1 B D M6-8 त्वव (B6 D1 °प)रो. M8. 5 अजस्त्ववरजो रा°. — °) K4 Ñ (Ñ2 sup. lin.) V1 B D शाल्व (Ñ2 orig. प्हा) (for महा). — a) Ś1 Ko-2 B6 D3 °ट्यां सोभ°.

¹⁸ Ks om. 18^{abc}; Ds om. 18; G4.5 om. 18^{ab} (cf. v. l. 12, 16). Bs reads 18 in marg. — b) S (G4.5 om.) सत्यवाक्यो महा°. — d) Mo-8 स वभूव नराधिप:.

¹⁹ a) S सुमती (T_2 नृपति) (for मतिमान्). — °) $\tilde{N}_{1,2}$ V1 D (except D_2) T Ms बृहद्रथ इति ख्यातो. — Ms om. 19^d – 20^a . — a) $K_{1,3}$ T1 पृथिदयां सो भवस्य:

²⁰ Ms om. 20° (of. v. l. 19). — °) D2 मुशुंड; Ds मुशुंड; G2.4.5 कुंभांड. G8 राहुदंड इति ख्यातो. — °) Ko स बिंव इति विख्यातो. — °) Si Ms पृथिक्यासभवज्ञपः.

²¹ D2 reads 21ab in marg. — a) Cf. 1. 59. 25a and v. l. K1 येस्पो नाम; K2.8 Ñ3 इस्पा(K2 'प) आ'; K4 अस्पो ना'; Ñ1 इस्पो ना'; Ñ2 B1.8 Da Dn2 इपुपा(Da1 मा) आ'; V1 इस्मो ना'; B4-8 Dn1.n8 D1.8.4 इपुपो (B6 Dn3 'पा) ना'; D2 m अष्टपा ना'; D5 इप्पो ना'; T G8.4.6 M3 खस्पो ना'; G1 नृस्पो ना'; G2 खन्पो ना'; C5 कस्पा ना'; M6 खस्तो ना'; M6.8 खस्मो ना'; M7 सुखमो ना'. — b) Ś1 K1 नराधिप:; G4-6 पुरोगम: (for

बला°). — 6d) \tilde{N}_1 यः पाकिर्नाम; V_1 पापिभ°; $D_1 D_1$. 3. 4 नम्रजि°; T_2 बुपु°; G_2 . 6 रिपु°; M_{6-8} वाच°. S राजिपैर्वभूव अवि (T_1 इति) विश्वतः.

^{22 °)} Śi Ki एकवक्र'. — °) S transp. आसीत् and य:. — °) Da Ds 'थितो भ्रवि.

²³ b) Si K D2 महाबल:. — c) Dn Di T ेधमेंति. — K4 (hapl.) om. 23d-24c.

²⁴ K4 om. 24^{abo} (of. v. l. 23). — a) S राजन् (for वीर). — b) D2 G1-8 transp. आसीद् and य:. D2 S दानवर्षभ:. — G4.5 om. 24°a. — c) Ko Ñ V1 B (oxcept B1) D T2 G1.0 सुबाहु(Ñ8 °वस्तु)रिति. — d) Ko.2.4 T1 G3 संजले. K8 G2 भरतर्षभ; D5 मनुजोत्तम:. S1 K1 Ñ2 V1 B Da Dn D1-4 श्रीमाना(S1 K1 श्रितावा) सीत्स पार्थिव: (D2 प्रजले मनुजाधिप:).

^{25 &}quot;) K2 अहंस्तु सु-; K3 D5 अरिहस्तु; Ñ2 V1 B4 आहरस्तु; Ñ3 सुरेहस्तु; Dn D1.4 सुहरस्तु. — b) Ś1 Da S (except T2 G5) "भयंकर:. — B5 reads 25°-26d in marg. — od) T G4-6 M5 राजासीत्. G1-3 संजज्ञे वाह्निको नाम स राजा रिपुमर्दनः.

²⁶ a) Ks Ñs Da Ds Ts Gs. 5 निश्चंद्रश्च. Ts Gs.-2 चातिव. Ñ Vs B (except B1) D (except Ds-5) Ts Gs. 4.6 Ms. 5 तु (for च). Ts निश्चारिद्धंद्वक:. — b) S दानवोत्तम:. — c) Si Ks अंजी(Ks क) केश; Bsm मुंड; Gs. 2 मंजु. Gs-6 सुचंद्र इति विख्यात:. — d) Gs-6 भूमी (for श्रीमान्).

^{27 *)} K. निशुंभ'; Ñs निसुस'. Св अभिजित्संख्ये. — b) G1.8.6 Me-s महानसुरसत्तमः.

श्वरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः। पौरवो नाम राजर्षिः स बभ्रव नरेष्विह ॥ २८ द्वितीयः शलभस्तेपामसुराणां वभूव यः । प्रहादो नाम बाह्लीकः स बभुव नराधिपः ॥ २९ चन्द्रस्त दितिजश्रेष्टो लोके ताराधिपोपमः। ऋषिको नाम राजर्षिर्वभूव नृपसत्तमः ॥ ३० मृतपा इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः। पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं नृपसत्तम ॥ ३१ गविष्टस्त महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः । द्भमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नपः ॥ ३२ मयुर इति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः।

स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ॥ ३३ सुपर्ण इति विख्यातस्तसादवरजस्तु यः । कालकीर्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नपः॥३४ चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्तितः प्रवरोऽसुरः। शुनको नाम राजिंपः स बभूव नराधिपः ॥ ३५ विनाशनस्तु चन्द्रस्य य आरूयातो महासुरः। जानिकनीम राजिंधः स बभूव नराधिपः ॥ ३६ दीर्घजिह्वस्तु कीरव्य य उक्तो दानवर्षभः। काशिराज इति ख्यातः पृथिच्यां पृथिवीपतिः ॥३७ ग्रहं तु सुषुवे यं तं सिंही चन्द्रार्कमर्देनम्।

क्राथ इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्मनुजाधिपः ॥ ३८ 🖁 🖟 👯 🔩

28 d) Ñ1 स च भूगो न°. Ñ2 V1 B1.3.4.6 D नरोत्तम:. Ko.s. * Bs बभव नुपसत्तम:; G1.2 बभव भवनेश्वर:. - After 28, Dn S (G2 om. line 2) ins.:

555* कापथस्तु महावीर्यः श्रीमान्नाजन्महासुरः। सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः। कथस्तु राजन्राजपिंः क्षिती जज्ञे महासुरः । पार्वतेय इति ख्यातः काञ्चनाचलसंनिभः।

[Cf. 558*. — (L. 1) Dni. na æqu'; Dua æqu'. — (L. 3) T1 G1.8 क्रोधस्तु; T2 G1-6 क्रुद्धस्तु.]

29 Ds reads 29-30ab after 556*. - a) Ko.s. 4 Ni. 2 V1 Bs. 6 Da D2. 8. 5 S (except Gs. 5) श्रारू . — 6) Ñi 天; Ña Vi B (except Bs) D Ti g (for 天). - °) K1 Da D2.4 S प्रह्लादो. G1.5 बालायां. - d) G1-6 जज्ञे भूपः परंतपः

30 D2 om. 30°-39b. For D3 of. v. l. 29. — a) Ko.s एकाक्षो (for चन्द्र°). — T G (except G4.5) ins. after 30ab: Ds, after 28:

^{556*} चन्द्रवर्मेति विख्यातः काम्बोजानां नराधिपः । भर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुंगवः। — °) Ks.4 Gs.3 ऋ(Ks रि)पीको; T1 इपिका; T2 रिचि°; M इवी°. — d) G1-6 ऋषि-; M8.5 सुवि (for नृप-). G1-8 सं(G1 स)बभूव तु (Gs स) संमत:. — After 30, Ds

31 Ko D2 om, 31 (cf. v. l. 30). — a) K1 B6 m सुतपा; T2 G1.4.5 प्र°; G2 भूपाल.

reads 34.

32 D: om. 32 (of. v. l. 30). — ") Ñ गरिष्ट". - °) Me-8 य: ख्यातो वै. - °) T Mा द्वमत्सेन; G1.2.4.5 शुमत्से"; Gs भ्रमतिस्र (sio).

33 D₂ om. 33 (cf. v. l. 30). K3 om. 33-34. - After 33, S reads 37-38. Da repeats (with v. l.) 33cd after 35ab.

34 Ks Ds om. 34 (cf. v. l. 30, 33). Ds reads 34 after 30. M7 om. 34-35. - a) T1 M3 (inf. lin.).c. 8 सुचंद्र इति. — °) 🕒 Di. स लोककीर्ति ; S (Mr om.) कोधकीर्ति. — d) G (except Gs) प्रथितो नृपः.

35 D2 M7 om. 35 (cf. v. l. 30, 34). -- ") K1 G2.5 'हर्तेति. — After 35ab, D1 repeats 33od (v. 1. बिल्व for विश्व) and 35° (v. l. हस्तेति). — T2 om. 35°-39°. --- ^{ed}) G2 (*sup.lin.*). 1-6° विं: पृथिव्यां सोभवसूपः. G1.2 (orig.) वसुदान इति ख्यातः पृथिव्यामभवन्नुपः

36 Ñi. 2 Vi Da. 8 T2 om. 36 (cf. v. l. 30, 35). — ") Ko.s तथापरस्तु; G1.s विशासनस्तु. — b) Ko.3 आख्यातो यो. Ko.1.3 [S]सुरो मया. — ") K4 B Da Dn D1. 4 M (except M5) विख्यात: (for राज°). — d) G °व महीपति:. K+B Da Da D1. + M8. ६ सोभवन्मनुजाधिप:; Mo-s राजासीद्वाजसत्तमः.

37 S reads 37-38 after 33. D2 T2 om. 37 (cf. v. 1. 30, 35). — ") Mo-s दीर्घवाह". — G2 om. 37°-38". - ") K (except Ko) N V1 B D (except Da; D2 om.) 'ज: स विख्यात: (Ñ1.3 Ds 'ज्ञेय:). — d) K2.3 Ñ2 B (except Bs) Dn D1. s. 4 'पते. Da 'ड्यां सोभवश्वप:; Tı Gı. ३.६ Ms. ६ 'स्यां प्रथितो नृप:.

38 For S cf. v. l. 37. D2 T2 om. 38 (cf. v. l. 30, 35). — a) S (T2 G2 om.) (福度和 (for 現實 頁). Ñ1.2 V1 B D (except Ds; D2 om.) Ms-8 4 3. - *) B D (except Ds; Da om.) सिंहिकार्केन्द्रम"; S (Ta Ga om.) C. 1. 2677 B. 1. 67. 41 K. 1. 68. 41 अनायुषस्तु पुत्राणां चतुर्णा प्रवरोऽसुरः ।
विश्वरो नाम तेजस्वी वसुमित्रोऽभवन्नृपः ॥ ३९
द्वितीयो विश्वराद्यस्तु नराधिप महासुरः ।
पांसुराष्ट्राधिप इति विश्वतः सोऽभवन्नृपः ॥ ४०
बलवीर इति ख्यातो यस्त्वासीदसुरोत्तमः ।
पौण्ड्रमत्स्यक इत्येव स वभूव नराधिपः ॥ ४१
वृत्र इत्यभिविख्यातो यस्तु राजन्महासुरः ।
मणिमान्नाम राजिः स वभूव नराधिपः ॥ ४२
क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ॥४३
क्रोधवर्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्तितः ।
दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजेश्वरः ॥ ४४
कालकायास्तु ये पुत्रास्तेषामष्टी नराधिपाः ।

जिह्नरे राजशार्द् शार्द् समिवकमाः ॥ ४५
मगघेषु जयत्सेनः श्रीमानासीत्स पार्थिवः ।
अष्टानां प्रवरस्तेषां कालेयानां महासुरः ॥ ४६
द्वितीयस्तु ततस्तेषां श्रीमान्हरिहयोपमः ।
अपराजित इत्येव स बभूव नराधिपः ॥ ४७
तृतीयस्तु महाराज महाबाहुर्महासुरः ।
निषादाधिपतिर्जेह्ने श्रुवि मीमपराक्रमः ॥ ४८
तेपामन्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः ।
श्रेणिमानिति विख्यातः श्वितौ राजिषसत्तमः ॥ ४९
पश्चमस्तु बभूवेषां प्रवरो यो महासुरः ।
महौजा इति विख्यातो बभूवेह परंतपः ॥ ५०
षष्टस्तु मितमान्यो वै तेषामासीन्महासुरः ।
अभीरुरिति विख्यातः श्वितौ राजिषसत्तमः ॥ ५१

म्रहं (M_{8-6-8} राहुं) चन्द्राकंमर्यनं (M_{6-8} °दर्शनं). — °) K_2 M_{6-8} ऋथ; \tilde{N}_8 T G_8 क्रोध; $G_{1.4-6}$ ऋख. $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (D_2 om.) स ऋथ (V_1 चऋ; D_{8-4} ऋथ) इति विख्यात: (D_6 स ऋख्य इत्यभिख्या°); M_8 ऋथपुत्र इति ख्या°. — °) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_6 ; D_2 om.) बभूव (for सोऽभवन्). S (T_2 G_2 om.) स बभूव नराधिए:.

39 D₂ T₂ om. 39^{ab} (cf. v. l. 30, 35); M₃ om. 39-40^b. — ^a) Cf. 1. 59. 12^b, 32^a and v. l. K₁ धनायुपो य:; K₂-i Ñ V₁ B (except B₁) Da D₃. 5 दनायुपस्तु (B₅ Da D₅ 'धाया:); M (M₃ om.) अनायुपाया:. — ^c) Ko विराक्षो; Ñ₃ वीक्ष'; B₁ विस्क'; D₂ विज्व'; T₁ वीक्षतो; G₈ विक्षितो. K₃ विष्वक्सेनस्तु ते°. — ^d) Da सुपर्णेत्यभ°. Ñ₂ V₁ B D नृप: स्मृत: (for Sभवक्षप:).

40 M3 om. 40° (cf. v. l. 39). K2 om. 40° (cf. v. l. 39). Da D1.3.4 पांड्य°. G3 संद्वा (cf. प्यात: — d) Dn D1.3.4 विख्या°; G3 संद्वा (cf. विश्वु°).

41 Si partly damaged. — a) Ko.3 Ñs V1 B4 वरवीर; K1 बरुवीरं:; B5 Da Dn1. ns D1. 8.4 बर्ली. Ñ1.8 T1 Gs M वीर इर्साविख्या ; T2 G1. 2.4-6 प्रवीर इति विख्या . — c) Ñs पांडुतक्षक; Dn पींडमात्स्यक; G1. 2.4.8 पींडुको नाम. Dn D1. 3.4 इत्येवं. T (T1 sup. lin. as in text) G2.6 पोंडुको मेरु(G3 ° 2) संकाश:. — d) Dn D1. 8.4 transp. स and बभूब. G1. 2.4.6 संब .

42 Si partly damaged. Ki om. 42.

43 \$1 partly damaged. — ") G1-8 यस्तस्मात्.
— ") T G4.5 M प्रथित: (for नृप"). G1-3.6 स
बभूव नराधिप:.

44 Si Ki Ñi om. 44. — d) Dn Di. 3.4 मनुजर्षभ:.

45 Si breaks off after काल and resumes with जित्तरे. — a) K (except K1) कालिका(Ks के) यास्तु; Ñ V1 B D (except D6) T2 G4.5 कालेयानां तु (Da D8 च); T1 G1-3.6 कालकेयास्तु; M कालायाश्चेव (M5 वास्तु च).

46 K2 (hapl.) om. 46-47°. G8 om. 46°. — °) Ñ1 D2 S (G8 om.) मागधे°. — в) Ñ2 V1 B3 (m as in text).4.5 D (except D2.5) तेषामासी°. M6-8 transp. श्रीमान् and आसीत्. Ko.4 नराधिप:; K8 महासुर: (for स पा°).

47 K2 om. 47^a (cf. v. l. 46). — ^a) Ms-s हरिस्तेपां. — ^c) Ñ V1 B1.8 Dn D1.2.4 इत्येवं. — ^d) Ms-s बभूव स (by transp.).

48 ab) Dn D1.4 स्तु महातेजा महामायो म. TG4.5 Me-s transp. महाराज and महाबाहुर्. -- °) K (except K1) Ñ1 M निषधाधि.

50 \$1 K1 om. 50-51. — a) Dn D1.1 मस्वभवतेषां. — G2 om. 50°-51d. — b) S (G2 om.) महीज इति वि (T2 G6 महीजात इति खया). — K1 (hapl.) om. 50d-51°.

51 Si Ki Gs om. 51; K4 om. 51^{abo} (of. v. 1. 50). Ds om. 51^{cd}. — °) S आश्चि(Ts Gs-o "भी)रूप इति रुवा" समुद्रसेनश्र नृपत्तेषामेवाभवद्गणात्।
विश्वतः सागरान्तायां क्षितौ धर्मार्थतन्ववित् ॥५२
बहन्नामाष्टमत्तेषां कालेयानां परंतपः।
बभूव राजन्धर्मात्मा सर्वभूतिहते रतः॥ ५३
गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्प्रकीर्तितः।
ततः संजिक्षरे वीराः क्षिताविह नराधिपाः॥ ५४
निन्दिकः कर्णवेष्टश्र सिद्धार्थः कीटकस्तथा।
सुवीरश्र सुवाहुश्र महावीरोऽथ बाह्निकः॥ ५५
क्रोधो विचित्यः सुरसः श्रीमान्नीलश्र भूमिपः।
वीरधामा च कौरव्य भूमिपालश्र नामतः॥ ५६

दन्तवक्रश्च नामासीहुर्जयश्चेव नामतः।
रुवमी च नृप्शार्दूलो राजा च जनमेजयः।। ५७
आषाढो वायुवेगश्च भूरितेजास्तयैव च ।
एकलव्यः सुमित्रश्च वाटधानोऽथ गोग्रुखः ॥ ५८
कारूपकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिस्तथैव च ।
श्वतायुरुद्धवश्चेव बृहत्सेनस्तथैव च ॥ ५९
क्षेमोग्रतीर्थः क्रहरः कलिङ्गेषु नराधिपः।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्वतः॥ ६०
गणात्कोधवशादेवं राजपूगोऽभविस्थितौ ।
जातः प्ररा महाराज महाकीर्तिर्महावलः ॥ ६१

C. 1. 2702 B. 1. 67. 66 K. 1. 68. 66

(Ms जानकिनोंस वि°). — After 51, Ko S ins.:

557* सप्तमस्तु वभूवैषां प्रवरो यो महासुरः ।

52 °) Gs स उग्रसेन°. Ko.s.4 Ñ V1 Bs Da Dn D1.s.4 तु (for च). Ds सप्तमः श्रुतसेनश्च. — b) G (except G4.5) ख्यातो नाम्ना महाबलः.

53 ") K4 B1.6 (both m as in text) D2 वा(B6 रा; D2 व) हो नामा . — b) Ñ V1 B D नराधिप (a few MSS. प:); S महासुर: (for परं). — °) Ñ2.8 V1 B D (except D5) G (except G4) राजा ध. — After 53, Ko.3 (om. lines 3-4).4 Ñ2.8 V1 B D (except D5) ins.:

558* कुपथस्त्वथ विख्यातो दानवानां महाबलः।
पार्वतीय इति ख्यातः काञ्चनाचलसंनिभः।
क्रथनस्तु महावीर्यः श्रीमान्राजन्महासुरः।
सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः।
असुराणां तु यः सूर्यः श्रीमान्राजन्महासुरः।
व्रदो नाम बाह्लोको वरः सर्वमहीक्षिताम्।

[Cf. 555*. — (L. 1) Ko.s V1 कथप(Ks V1 ° य) रुव °; Ñ2 कुपथो यस्तु; B1.4 m कुपट °; B4.5 कथन °; Da D3 कथनो यस्तु; Dn D1.4 कुक्षिस्तु राजन्. — (L. 3) Ko कथस्तु सुमहा °; K4 कुपटस्तु; Ñ3 B4 (m as in text) कुपथस्तु; B5 कपथस्तु; Da D3 कुपनश्च. — (L. 4) Ko सूर्योशे; Ñ3 Da Dn D8.4 सूर्योक्ष; D1 सूर्योह्य.]

54 Gs om. 54^a-55^b . — b) Ms-s पूर्व (for राजन).
55 Gs om. 55^{ab} (of. v. l. 54). — a) Ñ2 V1 B D
(except Ds) मद्रक:; G4-s नंदी°; M नंद°. — b) Ś1
केटभस; K1 कीटभस; Ñs कीच°; B5 संक(m कीक)ट°; Da
किएज°; S (except Gs; Gs om.) क्रीड°. — °) Ko.2.8
(sup. lin. as in text) Da1 G1-s सुरवीर: सुवा°.

56 °) Ks Ñ1.2 Bs.4 Ms ऋाथो; B1.5.6 D1.8.4 ऋथो; Da1 काथो. B5 D (except Da D2) विचित्र:. K2 B1.4.8 D (except D5) M6-3 सुरथ:; Ñ1.2 V1 B4m.6 तुरस:; M5 स्वपर:. — °) Ñ1.2 वीरश्च. — °) Ko धीरथा°; K1 वीरो ना°; K2 नामा; K4 वामा; B (except B6) Da Dn D1.3.4 ची(B3.5 वी)रवासा: (B4m धामा); D5 धर्मा; G4 चीर°.

57 b) Si Ki Dn Di. ह दानव°; Ko. 8 Bi (m as in text). 6 D2 नाम य°; T Gi-3 भूमिप° (for दुर्नय°).
— °) S नरशा°.

58 Ka om. $58^{\circ}-59^{\circ}$. — ") Ña वायुवेशक्ष. — ") Śı Kı हरितेजा"; Gı.s भूरिचेता". — After $58^{\circ \circ}$, Kı reada $59^{\circ \circ}$. — ") Ko कुमिन्न"; Da च मिन्न". — ") Śı Kı वटधा(Śı "दा)नो; K_2 वारि"; K_4 वाटसेनो; T_1 वाटीदानो. Gs चापदानोधरो मुख:.

59 Ks om. 59°b (cf. v. l. 58). — a) S का(T2 G5.6 क) रूतका:. — b) Ko Bi (m as in text) D1 भूति; D2 वृक्षि. G1-3 तिश्च वीर्यवान्. — K1 reads 59°d after 58°b. D2 om. 59°d. — c) Ki Ñ V1 B D (except D5) T2 G5 उद्वहक्षेव; T1 G2.6 धर्मपक्षे ; G1 धर्मपाळश्च. — d) K Ñ2 D5 नश्च पार्थिव:.

60 ") K D_5 "អម្ចុក់: (K1 'កែ:); \tilde{N}^2 "អាតាច:; D_2 "អាតាច:; D_3 "អាតាច:; D_4 "អាតាច:; D_4 "អាតាច:; D_4 "អាតាច:: D_4 "អាតាច:: D_4 "អាតាច:: D_5 "អាតាច:: D_6 "អា

61 °) Da बाण: को°. Ki Ñs Vi Bi Da Dn Di,3,4 Ms.e-s एप; Ñi.2 Bs-c D2 T G M5 एव. — b) S °प्रा: क्षिताविह. — °) K4 Vi B Da D2 महाराजो; Dn Di. 8.4 °भागो. — Dn Ds.4 (marg.) T G Ms ins. after

८.१. ²⁷⁰⁴ ^{१.}. १९ % यस्त्वासीद्देवको नाम देवराजसमद्धतिः । स गन्धर्वपतिर्प्रख्यः क्षितौ जज्ञे नराधिपः ॥ ६२ बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्देवर्षेविद्धि भारत। अंशाद्रोणं सम्रत्यनं भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ६३ धन्त्रिनां नृपद्मार्द्ल यः स सर्वोस्त्रवित्तमः। बृहत्कीर्तिर्महातेजाः संजन्ने मनुजेष्विह ॥ ६४ धनुर्वेदे च वेदे च यं तं वेदविदो विदः। वरिष्ठमिन्द्रकर्माणं द्रोणं स्वकुलवर्धनम् ॥ ६५ महादेवान्तकाभ्यां च कामात्क्रोधाच भारत । एकत्वम्रपपन्नानां जज्ञे शूरः परंतपः ॥ ६६ अश्वत्थामा महावीर्यः शत्रुपक्षक्षयंकरः । वीरः कमलपत्राक्षः क्षितावासीन्नराधिप ॥ ६७ जिज्ञरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गायां शतंनोः सताः । वसिष्टस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च ॥ ६८

तेषामवरजो भीष्मः क्ररूणामभयंकरः । मतिमान्वेदविद्वाग्मी शत्रुपक्षश्चयंकरः ॥ ६९ जामदृश्येन रामेण यः स सर्वविदां वरः । अयुध्यत महातेजा भागवेण महात्मना ॥ ७० यस्त राजनकृषी नाम ब्रह्मर्षिरभवत्क्षितौ । रुद्राणां तं गणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुषम् ॥ ७१ शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः। द्वापरं विद्धि तं राजन्संभृतमरिमर्दनम् ॥ ७२ सात्यकिः सत्यसंधस्त योऽसौ वृष्णिक्रलोद्धहः । पक्षात्स जन्ने मरुतां देवानामरिमर्दनः ॥ ७३ द्वपदश्चापि राजर्पिस्तत एवाभवद्वणात । मानुपे नृप लोकेऽसिन्सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ७४ ततश्च कृतवर्माणं विद्धि राजञ्जनाधिपम् । जातमप्रतिकर्माणं क्षत्रियर्पभसत्तमम् ॥ ७५

^{61:} K4, after 62:

^{559*} काळनेमिरिति ख्यातो दानवानां महाबल:। स कंस इति विख्यात उप्रसेनसुतो बली।

⁶² a) G1. 4. 5 देवलोकानां. — b) Ñs सुरराज. — b) Da गंधर्वपतिमुख्यश्च. — 1) G1.2 ख्यातो जज्ञे. T G1.4 Ms. 5 महास्र:; G2. 3 महाबल: (for नरा°). — After 62, K3 reads 64cd.

⁶³ K1 om. 63-64^{ab}. Ś1 damaged.

⁶⁴ K1 om. 64ab (cf. v. l. 63). - b) K4 N2 V1 B D T Ga Ms य: सर्वोद्ध(T1 °र्थ)विद्वत्तम:. — Ks reads 64° d after 62. -- °) Dn D3.4 महाकीतिंद; D1 महत्की . - d) K1-3 N2 V1 B (except B3.5) D T2 G (except G2.5) M6-8 स जर्ने. V1 B4.6 Dn D1.3.4 मन्जेश्वर; Ñs Ds T Gr. मानुपेद्विह; Gr. 5 °जै: सह. Nr जातो जज्ञे स ज्येष्टिकः.

^{65 °)} Da सित्र°; Dn D1-4 चित्र°; S (except G2) इष्ट[°] (for इस्द्र°).

⁶⁶ b) K2.4 D1 Gs 新田新 . — ') T G M8.5 ैसुपसंपद्य; \mathbf{M}_{6-8} ैसुपसंगम्य. $\mathbf{--}^d$) \mathbf{B}_{4} प्रतापवानू (\mathbf{m} परं $\mathbf{^{\circ}}$ as in text). S जज्ञे वै मानुषेदिवह.

⁶⁷ ^a) M₆₋₈ महाबाह:. — ^b) = 69^{d} . N₂ V₁ B_{1.3-5} D1. 2 'क्षयावह:; Ñs D6 S 'भयं'; B6 Da Dn D8. 4 'भयावह:. — d) Me-8 श्विताविह न. B (except Bs.e) Da1 Dn2 'चिप:.

^{68 °)} A few MSS. शांतनोः. — °) Some MSS. वशिष्ठ°.

⁶⁹ T1 G8 Mo-8 om. 69°d. — °) G (G3 om.) चेदचिद्रांश्च. — d)=67b. Ds T2 G (G3 om.) M3.5 सर्वभूत(D3 T2 M3, 5 'शत्र)भयं'.

⁷⁰ b) Ds शस्त्रविदां; Ga.s धर्मभृतां. Ko.a Ta यः सर्वास्त्रविदां; Ñ2 V1 B D सर्वास्त्रविदुषां; G6 सर्वशस्त्रश्रताः — °) K4 Ñ2 V1 B D बो[S]यु°.

^{71 °)} Ñi तद; Ñã Vi Bs. e D तु (for तं). Bi (m as in text) तं गणं; T G Ma.s गणतो; Me-s भागतो (for तं गणाद्). — d) T G Me.s अमितीजसं; Me-s °तेजसं (for अतिपौ°).

⁷³ a) K (except K1) Ñ1. 2 V1 Bs. c Dn D1. 4, 5 🖼 (for a). - b) Ñi क्राज्यक्लोक्सव:; Ña Ba Ti कोक्सव:. G1-3 Ms य: क्षितौ परिकीतिंत:. — G2 om. 73°-75°. — "d) V1 साक्षात. K transp. मह and देवानाम. Bim Gi मतिमानू (for मरु°).

⁷⁴ G1 (hapl.) om. 74°-76°. G2 om. 74 (cf. v. l. 73). — a) Ñ1.2 V1 D (except Ds) 。夜刻有; Bs.5 'दो नाम. — ') Si K स (Ko. 1.4 सं-) जज्ञे मानुषे छोके.

⁷⁵ G1 om. 75; G2 om. 75^{ab} (of. v. l. 73, 74). Tr om. 75%. - b) Ko.4 Ds Ts Gs.5 नराधिएं; Gs.6 सरुत्रणात्. — °) G4.5 बीरम् (for जातम्). Ñ1.3 V1 B D (except Ds) तमप्रतिसक्सीणं. - 4) Ko 'असुत्तमं;

मरुतां तु गणादिद्धि संजातमरिमर्दनम् ।
विराटं नाम राजिष परराष्ट्रप्रतापनम् ॥ ७६
अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यमिविश्वतः ।
स गन्धर्वपतिर्जञ्जे कुरुवंशविवर्धनः ॥ ७७
धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपायनादिष ।
दीर्घवाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचश्चरिराधिषः ।
मातुर्दोपाद्देषः कोपादन्ध एव व्यजायत ॥ ७८
अत्रेस्तु सुमहाभागं पुत्रं पुत्रवतां वरम् ।
विदुरं विद्धि लोकेऽसिज्ञातं बुद्धिमतां वरम् ॥ ७९
कलेरंशात्तु संजञ्जे श्विव दुर्योधनो नृपः ।
दुर्बुद्धिर्दुर्मतिश्वेव कुरूणामयशस्करः ॥ ८०
जगतो यः स सर्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः ।

यः सर्वा घातयामास पृथिवीं पुरुपाधमः ।
येन वैरं समुद्दीप्तं भूतान्तकरणं महत् ॥ ८१
पौलस्त्या आतरः सर्वे जिन्नरे मनुजेष्विह ।
शतं दुःशासनादीनां सर्वेषां ऋरकर्मणाम् ॥ ८२
दुर्मुखो दुःसहश्रेव ये चान्ये नानुशब्दिताः ।
दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भरतर्षम ॥ ८३
धर्मस्यांशं तु राजानं विद्धि राजन्युधिष्ठिरम् ।
भीमसेनं तु वातस्य देवराजस्य चार्जनम् ॥ ८४
अश्विनोस्तु तथैवांशौ रूपेणाप्रतिमौ स्रुवि ।
नकुलः सहदेवश्र सर्वलोकमनोहरौ ॥ ८५
यः सुवर्चा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् ।
अभिमन्युर्वृहत्कीर्तिरर्जनस्य सुतोऽभवत् ॥ ८६

C. 1. 2748 B. 1. 67, 113 K. 1. 68, 113

 $K_{2.8}$ °यप्रवरं नृप(K_{3} °पं); D_{4} °सूदनं; D_{4} क्षत्रियं च वरं नृप. 76 G_{1} om. 76^{ab} (cf. v. l. 74). — ") D_{5} गंधर्वाणां गणा". — ") S (G_{1} om.) स (T_{1} $G_{3.5}$ M_{5} सं-) जज्ञे रिपुमर्दनः. — G_{8} om. 76^{cd} . — ") S (G_{3} om.) विराटो ना" "पिं:. — ") $K_{0.2.8}$ "प्रतापिनं; S (G_{3} om.) "विमर्दनः. T_{8} ") $D_{1.8.4}$ M_{5-3} "यनात्मजः. — ") $D_{1.8.4}$ M_{5-3} "वेंपिण वे को"; D_{1} "वेंपिण विप्रपें: (D_{1-6} च ऋषे:; D_{10} $D_$

560* तस्यैवावरजो भ्राता महासस्वो महाबलः। स पाण्डुरिति विख्यातः सत्यधर्मरतः शुचिः। T G1.2.4.5 ins. after 78: G3.6 M5, after 79:

561* मरुतां तु गणाद्वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः। पाण्डुर्जञ्जे महाभाग तव पूर्वपितामहः।

79 K2 om. 79. Śi Ki read 79 after 83; K2 T2 (marg.) G4.5 M, after 81. — ") Ko.8 D2.6 अत्रेरंशं (K3 शान्) महा"; B1.8 Da आत्रेयं सुमहा"; S धर्मानु (G1 "ध) सु". — ") Ñ1.8 पुत्रभूतां. D6 विद्धि तं पौरवर्षभ. — D5 om. 79° ". — ") Ñ1.8 D (except D2; D5 om.) विद्धि तं लोके. — ") Da D1 धर्म; G3 राजन् (for जातं). G धर्मभृतां वरं. Ko.8 धर्मस्यांशं नराधिप; K1 Ñ2 V1 B D2 धर्म धर्मभृतां वरं.

80 °) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D (except D5)
M5 'रंशस्तु. Ñ3 कलेरंशं मु संयुक्ते. — °) Ś1 K1 राजा; Ñ3
स वै (for भुवि). Ś1 V1 K1.3 D2 नृप. — °) Ś1
दुर्वुदिर्दुर्धरश्चेव; K2 'दुर्जय'; K8 'दुं:सह'; D2 दुर्वोधो
दुर्दम'; T2 G4.5 अवुदिरमृति'; M8 'दुंदम'.

81 Śi om. 81°. — ") Ñi. 2 Vi B D (except Di) यस्तु; T2 Gi-6 यक्ष. — b) K2 Mo-3 विदेश; Gi-8.6 Ms.6 देवी. T Gi.5 विदेशकरपू. — ") Ki Bsm Da Ti Gi.2 Mo-8 सर्वान्. — 1) Ki पार्थवान्; Da T G (except Go) पृथिबर्या. B D (except Do) पृथिवीपति: (Dn Di-1) 'ते); G3 पुरुपान्सदा. — ") T2 यूतं; Gi-6 युद्धं (for वेरं). Ñ3 महद्दिष्टं; S (except Go) समुद्धिं (Mo-3 रिस्प्टं). Dn Di.1 उद्दीपतं येन वेरं. — After 81, K3 T2 (marg.) Gi.5 M read 79.

82 ") Bi Ci-6 पौलस्त्य". Ñi 'रस्तस्य; Bi (m as in text) Dn D1.1 'रश्चास्य. — ") D5 Ti G2.3 मानुपेश्विह. — ") M (except M5) दुर्योधना".

83 °) Śা न नु; Bs Ds नाम्र (for नानु-). Vi D (except D2.5) S °कीर्तिता:. — After 83, Śi Ki read 79, while Ks.4 Ñ2.3 Vi B D (except D5) ins. a passage of 37 lines given in App. I (No. 41).

84 ") T₂ G₆ M 'स्यांशातु. — In Si the portion of text from 1. 61. 84⁶ to 1. 68. 19 is lost on the missing fol. 49-52. — ") K₄ D₆ S (except G₈) च (for नु). T₁ वायोश्च; G₃ "योस्तु.

85 Si missing. — °) Ñ2 B Da D2.3 रूपद्रविण-संमती. — °) G (except G4.5) ° छं सहरेवं च. — d) Ñ1.2 B Da D2.3 °भूतहिते स्ती; Ñ3 V1 Dn D1.4 G1.8.6 M8 सर्वभूत .

86 Si missing. — ") Ks.4 Ñ Vi B D यस्तु वर्षा. — ") Ñi.2 B Da Dn Di-4 सो[S]सिम". K3 Ñ3 Vi Ds स संजञ्जे (for बृह"). — ") Gi-3 M (except Mb) C. 1. 2761 B. 1. 67. 126 K. 1. 68. 126

अभेरंशं तु विद्धि त्वं धृष्टद्युमं महारथम् ।
शिखण्डिनमथो राजन्स्नीपुंसं विद्धि राक्षसम् ॥ ८७
द्रौपदेयाश्र ये पश्च बभूवुर्भरतर्षम ।
विश्वेदेवगणात्राजंस्तान्त्रिद्धि भरतर्षम ॥ ८८
आग्रुक्तकवचः कर्णो यस्तु जह्ने महारथः ।
दिवाकरस्य तं विद्धि देवस्यांशमनुत्तमम् ॥ ८९
यस्तु नारायणो नाम देवदेवः सनातनः ।
तस्यांशो मानुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान् ॥ ९०
शेषस्यांशस्तु नागस्य बलदेवो महावलः ।

एवमन्ये मनुष्येन्द्र बह्वों इशा दिवौकसाम् ।
जिक्करे वसुदेवस्य कुले कुलविवर्धनाः ॥ ९२
गणस्त्वप्सरसां यो वै मया राजन्त्रकीर्तितः ।
तस्य मागः क्षितौ जिक्के नियोगाद्वासवस्य च ॥ ९३
तानि षोडश देवीनां सहस्राणि नराधिप ।
वभूवर्मानुषे लोके नारायणपरिग्रहः ॥ ९४
श्रियस्तु मागः संजिक्के रत्यर्थं पृथिवीतले ।
द्वपदस्य कुले कन्या वेदिमध्यादनिन्दिता ॥ ९५

सनत्क्रमारं प्रद्यम्नं विद्धि राजन्महौजसम् ॥ ९१

सो[s]र्जु. K Ñ3 V1 Ds फाल्गुनस्यारमजो बङी. — After 86, K3.4 Ñ V1 B D (except Ds) ins. a passage of 25 lines given in App. I (No. 42).

87 Si missing. — a) Ñi.2 B D (except D2.5) अग्नेभोगं; Ñi S रंशात्. — b) Gi.2 महाद्युति; Gi.5 विलं. — d) Ki Ñi.2 Vi B D (except D2.5) स्नीपूर्व. Ti अथ (for विद्धि). S गुहाकं.

88 Śi missing. — a) Ñs B (except B5) S (except Me-s) तु (for च). — b) K2-4 D5 'पंभा:. — ') K1.2.4 Ñi Vi B1.4.6 D (except D5) विश्वान्. Ñs 'गणा:; T G4.5 M (except M5) 'गणात्. K2.4 Ñi.2 B D (except D5) Ge विद्धि (for राजन्). — d) K2.4 राजंसान्; Ñi.2 B D (except D5) संजातान्; Ge ताम्राजन् (for तान्वि). K1 Ñi B D4 भरतपंभान्; D5 वसुधाधिप; M3 जनमेजय. Vi विद्धि तांस्तु मह्पंभान्. — After 88, K3 ins.:

562* भीमसेनाद्राक्षसेन्द्रो गुझकेभ्यस्वजायत । जयस्य परिरक्षार्थं स हि सृष्टो महात्मना ।; while No ins.:

563* सर्वेपां देवताभागं दस्ता विद्धि महीपते।; and finally K4 Ñ V1 B D (except Ds) ins. a passage of 40 lines given in App. I (No. 43).

89 Si missing. — ab) Ks आवस्क. Ki transp. कर्णी and जज्ञे. Ks. i Ñi. 2 Vi B D वीरो (for कर्णी). Ki B Da D2. 8 य: स. Ko सहावल:; K2.8 Ñi. 3 Dn Di. i विशा:; D5 त्या:. — After 89ab, Ko (om. lines 2-4). 8.4 Ñ2.8 Vi B D (except D5) ins.:

564* कर्ण इत्समिविस्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः ।
स तु स्तकुले वीरो ववृधे राजसत्तम ।
कर्णे नरवरश्रेष्ठं श्रेष्ठं सर्वेषनुष्मतास् ।
दुर्योधनस्य सचिवं मक्षिणं शकुनेः समस् ।

[Ñ2.3 V1 B Da read lines 3-4 after 85^{cd} . — (L. 3) B4.5 Da D2.3 रथवर°. K8.4 Ñ2.8 V1 Dn D1.4 सर्वश्रस्त वरं. — (L. 4) Dn D1-4 सिन्नशत्र विनाशनं.] — K4 om. 89^{cd} . — cd) K4 Ñ2.8 Dn D1.4 राजन् (for देवस्य). V1 महारमिभ: (for अनु°). K0.2 देवेशस्यांश-मुत्तमं; Ñ1 G4-5 M देवपेंरं(Ñ1 'वें)शमुत्तमं; T G1-3 कर्णमंशं नरोत्तमं (for d). B3 तमप्रतिमकर्माणं क्षत्रियं श्रूरसञ्चतम्. — After 89^{cd} , Ñ2.8 V1 B Da read lines 3-4 of 564*.

90 \$1 missing. — ") Ko.2.3 राजन्; T1 G1-8 नाथो; G4-6 देवो (for नाम). — ") T1 G1-8 वासुदेव: स". — After 90", K (except K2) ins.:

^{565*} वशिता सर्वभूतानां संहर्ता चापराजितः।.

— °) K Ñ2.3 D5 °पे लोके. — ^d) T1 G1-3 M3 °प्त: परंतप:. 91 Si missing. — ^a) Ñ1.2 V1 Dn D1.4 °स्यांशश्च; D8 °स्यांशेन; D5 °स्यांशासु. — ^d) Ñ1 द्विजराजं म°.

92 Si missing. — a) Ñ2.8 B (except Be) Dn D1.4.5 'ट्येंबा; G8-5 'ट्येंबु. — b) G1-6 'इस:. — c) G (except G1.8) बास.

93 Śi missing. — a) Gi. 2 w (for m). — b) G (except G4.5) মহাবাস n. — Ds (hapl.) om. 93^d-95^a. — d) K2.3 Ñ2 Vi Dn Di. 4.5 g; Ñ3 B (except B5) Da D2 m (for w).

94 Si missing. — Ds om. 94 (cf. v. l. 93). — d) Ki Ñs Ta Gs-c Ms.s.s 'आहा:; Ña Vi B D बासुदेवपरिश्रह: (Bs.s Da 'हा:).

95 Śi missing. Ds om. 95° (cf. v. l. 93). —) K (except K4) agains; B Ds T2 'and. — After 95°, Ñs V1 Bs D (except Ds) ins. (Bs D4 om. line 1; Ds om. line 2):

566* भीष्मकृत्य कुछे साध्वी दिवसणी नाम नामतः।

नातिक्रस्वा न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी ।
पद्मायताक्षी सुश्रोणी असितायतमूर्धजा ।। ९६
सर्वलक्षणसंपन्ना वैङ्क्यमणिसंनिभा ।
पत्नानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमिथनी रहः ।। ९७
सिद्धिर्धितिश्र ये देव्यौ पश्चानां मातरौ तु ते ।
कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु सुवलात्मजा ।। ९८
इति देवासुराणां ते गन्धर्वाप्सरसां तथा ।

अंशावतरणं राजत्राक्षसानां च कीर्तितम् ॥ ९९ ये पृथिव्यां समुद्भता राजानो युद्धदुर्मदाः । महात्मानो यद्नां च ये जाता विपुले कुले ॥ १०० धन्यं यशसं पुत्रीयमायुष्यं विजयावहम् । इदमंशावतरणं श्रोतव्यमनस्रयता ॥ १०१ अंशावतरणं श्रुत्वा देवगन्धर्वरक्षसाम् । प्रभवाप्ययवित्प्राञ्चो न कुच्छेष्ववसीदित ॥ १०२ हि.१ हुँ हुँ हुँ

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥६१॥

॥ समाप्तमादिवंशावतरणपर्व ॥

द्रौपदी त्वथ संजज्ञे शश्चीभागादनिन्दिता। Ns Bs Di read line 2 of 566* after 95°d. Di om. 95°d. — °) Ki-s Ds. s जाता (for कन्या). — d) MSS. indiscriminately वेदी and वेदि. Bi सुमध्यमा; Ti अजायत; T2 Gs. s Ms. s समृश्यिता (for अनि).

96 Si missing. — a) K4 T2 G3 नातिदीघी; G1.2.4-6 ना(G2 अ)तिमहती. Ñ3 नातिदीघी न हस्वा च; M (except M5) न हस्वा नातिमहती. — d) K0.8 त्वसिता°; K1 सुसिता°; K2.4 Ñ8 (inf. lin. sec. m.) T1 D5 स्वसिता°; Ñ2 B1 Dn D1.3.1 स्वसितांचित°; B8-6 D2 असितांचित°; T2 G M स्वंचिता°.

97 Śi missing. Ki om. 97-98. — ") Ki D (except D2.t) "संपूर्णा. — ") Ñ Vi B D G3-6 वेद्यं" (Bi स्त्रिधवेद्यंसं"). — ") Ko.3.4 "संयमी(K3 "म)नी; Ñ Vi Bi.s.e D "मधनी. Ko.3.4 वरा; Ñs वधू:.

98 Si missing. K2 om. 98 (cf. v. 1. 97). — a) Ni.3 Vi T G2 वृद्धिश्च; B6 कीर्तिश्च; G4.5 प्रीतिश्च. — d) T G4.5 माद्री तु; G1-3 सुमित:; G6 मुनिस्तु. Cd mentions सुबला. M माद्री मद्रपते: सुता.

99 \$1 missing. — ") T1 G1-3 असुराणां सुरा". — K1 (bapl.) om. 99°-101". — ") T पुण्यं (for राजन्). — ") K0.8.4 "नां प्रकी".

100 Si missing. Ki om. 100 (cf. v. l. 99).

— a) B4.5 transp. ये and ए°. Da च संभूता; T G1.2

M5-8 समुत्यका. — °) T2 G6 महात्मनां. — After 100,
Ñ2.8 V1 B4.5 ins.:

567* ये च यस्मिन्कुले जाता राजानी भूरितेजसः। Ñ2.8 V1 B4.5 cont.: Dn D1.4 ins. after 100: 568* ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मया ते परिकीर्तिताः। Ds T G ins. after 100:

569* एते तु मुख्याः कथिता मया ते राजसत्तम ।
101 \$1 missing. K1 om. 101 (cf. v. l. 99).
— ab) B1.5 D8 S transp. पुत्री and आयु . — d) Cf.
1. 59. 53d. B3 सूयुना; T G सूयया.

Colophon. Śi missing. — Major parvan: D3 T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: K Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 M5 Cd अंशावतरण; to which Ko.1.4 Ñ V1 B4.6 Dn1.n2 D1.3.4.5 Cd add समाप्त; K3, संपूर्ण. — Adhy. name: G1.2 देवार्यशावतरणं; M3 अंशावतरणं. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 76; Ñ1.2 V1 67; D3 68; D4 marg. 65; T1 59; T2 G4.5 M 9; G1-3 11; G6 10. — S'loka no.: K3 Da1 161; Ñ3 164; Dn1 165. — Agyregate s'loka no.: Dn2 2776.

cocur in the colophons of any of the MSS, hitherto collated; it likewise finds no mention in the summary of the Adiparvan given in the Parvasamgraha (1. 2. 72-94); but cf. 1. 2. 34. In the MSS, which do mention the name of the Sub-parvan in their colophons, this section is generally called अंशायतरणपूर्व, which practice the printed editions follow, but these editions place the end of the अंशायतरणपूर्व at the end of the adhy, corresponding to our adhy, 58 for which, however, there appears to be no MS, authority.

C. 1. 2799 B. 1. 68. 1 K. 1. 69. 1

६२

जनमेजय उवाच ।
त्वत्तः श्रुतिमदं ब्रह्मन्देवदानवरक्षसाम् ।
अंशावतरणं सम्यग्गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ १
इमं तु भूय इच्छामि कुरूणां वंशमादितः ।
कथ्यमानं त्वया वित्र वित्रिपिंगणसंनिधौ ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
पौरवाणां वंशकरो दुःषन्तो नाम वीर्यवान् ।

पृथिव्याश्रत्तरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ॥ ३ चतुर्भागं ध्रवः कृत्स्तं स ध्रुङ्के मनुजेश्वरः । सम्रुद्रावरणांश्रापि देशान्स समितिजयः ॥ ४ आम्लेच्छाटविकान्सर्वान्स ध्रुङ्के रिपुमर्दनः । रत्नाकरसम्रुद्रान्तांश्रातुर्वर्ण्यजनाष्ट्रतान् ॥ ५ न वर्णसंकरकरो नाकृष्यकरकुजनः । न पापकृत्कश्रिदासीत्तसिन्नाजनि शासति ॥ ६

62

This adhy, is missing in S1 (cf. v. l. 1. 61. 84); the MS, is wholly ignored here.

1 Gs M om. 1-2. K1 S om. उवाच. — a) K2 सम्बक् (m बहान् as in text); Gs सर्वे. — b) Gs देवगंधर्वे. — d) Ko दानवाष्ट्र . — After 1, G1 ins. (for the first time, the S version of) 1. 89. 1-19; the passage is repeated, in its proper place, after the Yayāti episode (see below).

2 Gs M om. 2 (cf. v. l. 1). — a) K2.3 Ñs B (except B1) Da1 D2.3 T1 G1-4 हुदं. K1 भूथ: पृच्छा°; D2 भूयस्त्विच्छा°; D5 श्रोतुमिच्छा°. — °) T2 G1.6 °या शहान्. — d) K1 T1 G1-3 देवर्षि°.

Here begins the Sakuntalā episode. In our text (as in N and in the Jav. version), it is followed by the Yayāti episode, the latter being probably the later interpolated of the two episodes; D3 S transp. these episodes. — In D3 T G (for G1 see below), ari 3° 15 followed by the formal introd. st. (lacking in N except D3 and M):

570* धर्मार्थकामसद्दितं राजपींणां प्रकीर्तितम्। पवित्रं कीर्त्यमानं मे निबोधेदं मनीपिणामः।

which preludes in these MSS, the Yayāti episode (adhy. 70-88), which in turn is followed by (the S version of) 1. 89. 1-19 (a short genealogical adhy.). In M, on the other hand (which om. st. 1-2 of this adhy.), the preceding adhy. (61) is immediately followed by (the S version of) 1. 89. 1-19, the passage occurring twice in M, once immediately before the Yayāti episode and again

immediately after it, both times followed by a colophon. Gralso repeats this passage, but here it occurs for the first time, as already observed, irrelevantly, after st. 1 of the present adhy., and in this place it lacks the colophon. The short genealogical adhy. (1.89.1-19) occurring after the Yayāti episode is then followed in all S MSS. by the formal introd. st. (lacking in N):

571* जनमेजय:।

भगवन्विस्तरेणेह भरतस्य महात्मनः। जन्म कर्म च शुश्रुपुस्तन्मे शंसितुमर्हसि।

which preludes, in S, the Sakuntalā episode, of which the (combined) collations follow. — The fragm. misch-codex Ds, which (like S) transp the Sakuntalā and Yayāti episodes, does not contain the former, breaking off in the middle of the Yayāti episode; the MS. is wholly ignored up to the end of the lacuna.

3 Ki Ds S om. उवास. — ") Bis कौरवा". — ")
Ko.2.3 Da Di दुष्कंतो; Ki दुष्तं"; Ki दूष्तं"; Ñ Vi B
(except Bi) Dn D2.1.5 T2 G8.5.6 दुष्तं". For the
spelling दु:पन्त of the text, of. Winternitz, Ind. Ant.
27. 136. — ") Bo चतुरणीया; G8 सागरांता". — ") A
few MSS. भारत- and -सस्तः.

4 ⁵) Ñ1.2 V1 Dn D1.4 S (except Ms) थो; Ñs B1.3.5 D2 सो (for स). K1 B6 सो भुंक्त; Da सो भुक्त; D6 सो भुक्त (cf. v. l. 5). K2.8 भुवनेश्वर:. — °) Ko-s Ñs D6 समुदाव (D6 देवि) ततांश्वा ; S दिवसनां (G3 नि) श्वा . — दे) K D5 च (for स).

5 *) Dn D1 आम्लेच्छावधिकान्; T1 G1.8 म्लेच्छनाट*; T2 M स (Ms सं-; Mr सं) म्लेच्छाट*; G2.4-0 म्लेच्छान्(G4.5

धर्म्या रितं सेवमाना धर्मार्थाविभिपेदिरे ।
तदा नरा नर्न्याघ्र तिसञ्जनपदेश्वरे ॥ ७
नासीचोरमयं तात न श्रुधामयमण्वि ।
नासीद्याधिभयं चापि तिसञ्जनपदेश्वरे ॥ ८
स्वैधेमैं रेमिरे वर्णा दैवे कर्मणि निःस्पृहाः ।
तमाश्रित्य महीपालमासंश्रेवाक्कतोभयाः ॥ ९
कालवर्षा च पर्जन्यः सस्यानि फलवन्ति च ।
सर्वरत्नसमृद्धा च मही वसुमती तदा ॥ १०

स चाद्धतमहावीर्यो वज्रसंहननो युवा ।
उद्यम्य मन्दरं दोभ्या हरेत्सवनकाननम् ॥ ११
धनुष्यथ गदायुद्धे त्सरुप्रहरणेषु च ।
नागपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च बभूव परिनिष्ठितः ॥ १२
बले विष्णुसमश्रासीत्तेजसा भास्करोपमः ।
अक्षुब्धत्वेऽर्णवसमः सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ १३
संमतः स महीपालः प्रसन्नपुरराष्ट्रवान् ।
भूयो धर्मपरैभावैविदितं जनमावसत् ॥ १४

C. 1. 2818 B. 1. 68. 15 K. 1. 89. 14

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२॥

ैना)टडयजा (G_b का) ज्. K_3 G_3 चैव; T $G_{1.2.4-6}$ M चािष् (for सर्वान्). — b) $\tilde{N}_{1.8}$ S यो (for स). $K_{0.4}$ संभोक्ता; K_1 $B_{1.6}$ अभुंक्त; K_2 स भोक्ता; $B_{4.5}$ (by transp.) भुंके स (of. v. l. 4). K_1 मनुजेश्वरः; B_4 विश्वमर्दनः. K_3 दशान्भुंकेरिमर्दनः. — o) $K_{0.2-4}$ समुद्रांत; K_1 D_a दांताः; \tilde{N}_3 दस्य; S करान्समुद्रांश्व. — a) K (except K_1) D_2 जनावृते; V_1 समाश्रितान्; $S_{4.5}$ समावृ.

- 6 D5 om. 6^{ab}. ^a) T₂ G_{2.4-6} M₆₋₃ न वर्णसंकरी राजन्. — ^b) K₄ नाकृत्या^{*}; Ñ V₁ B D (D₅ om.) न कृत्या^{*}; S ना(T₁ G₁ न; G_{4.5} आ)कृष्ट्. — G₈ om. 6^{cd}. — ^d) K D₅ °श्राज्यं प्रशासति.
- 7 °) Ñ V1 Dn D1.5 धर्म; T1 G1-8 M8.5 ° मैं. T1 G1.8 M6 एकं; T2 G2.4-6 M6-8 वृत्ति (for रितं). T1 शासमानं. M5 धर्ममेकं स्वभिरताः. "") े कामार्थी च (G3 ° थांश्च) प्रपे (T1 कार्थी न प्रतिपे)। नरा नरवरस्याघ्र.
- 8 °) N (except D1.4) चौर°. K3 तत्र; B5 राजन् (for तात). G8 असंचारा न सत्रासन् (sio). — b) K (except K1) न च अद्भयम्. K1 G3 एव; B4 (m as in text) इति (for अणु). K1 च; G3 हि (for अपि).
- 9 4) Ñ V1 Dn D1.2 Ms.s स्वधमें; D4 G1 स्वधमें.

 b) K1 देव; Ñ2 V1 B1.4 (both m as in text).s D2
 वेद:; Da1m G8 देव; T1 नान्य; T2 अन्ये; G1 हान्य:; G4.6
 अन्य. V1 निश्चिता:; B1 (m as in text).s.s.c Da1m
 D2 G8 M निष्ठिता:. Cd (citing the entire pāda)
 exactly as in text! d) Ms.s मानवाश्चाक.
- 10 a) Ti Gs काले. Ti वर्षति प. b) K2.8 स्वादुवंति; Ñ Vi B D (Da erroneously) Arjp रस; Cd सदवंति (sic). The MSS, being corrupt, the (true) reading of Arj. cannot be made out. a) Bam भूमि: (for मही). K2 B1 (m as in text).8 m.4 (m as in text).8 Dn1.n2 D4.8 S प्रास (M5 प्रोती:

Devp रसवती: Cd Nilp as in text. Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 G2.8 M8.5 तथा. — After 10, K4 Ñ2 V1 B D (except D5) ins.:

572* स्त्रकर्मनिरता विप्रा नानृतं तेषु विद्यते।

- 11 a) Ds महाकायो महा°. b) Ks सिंहसंह°; Cd as in text. °) Bs उत्पाद्य मंद°. d) Cf. 1. 58. 11d. Ñ2 V1 B D (except Ds) वहेत्; T1 भवेत्; T2 Gs भरेत्. Ko.s.4 °कंदरं.
- 12 °) Dn D1.5 चतुरपथ; S भनुरपक्षे. °) K1 सह '; K2 शतु '; K1 खड़ '; Ñ1.2 V1 Dn D1.4 T G1.2.4.6 सर्व '; Ñ3 स्सरुपक '; B3 स्सक '; B6 स्सव '; D2 शर '; D5 स तु प्र '; G3 असि '. °) T2 G नागर्रुषे.
- 13 4) B4 रुणे; Cd बले (as in text). °) K2 अक्षयत्वे; Ñ V1 Da D4 S अक्षोभ्यत्वे; Da अक्षोभ्यस्त्वः; D5 क्षडधत्वे च; Cd as in text.
- 14 a) Ti G Ms सर्वत:. Ñs स महात्रीयें:. °) Ba (m as in text) द्वयो घ°. a) Ki दुदितं; Ks विदं; Ñi Vi Bi.s Dn Di.s Gi मुदि, Ñi Mi विजि; Ti Gi विशिष्टं. Bi.s Dn Di "मादिशत्; Di Ms (inf. lin.) "माविशत्. Ñi विदितो जनमेजय. Cd (citing the entire line 14°a) exactly as in text!

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाल्यान. K0.2-4 Ñ8 B Da Dn D2.4.6 T2 G1.4 M (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल (K3.4 शकुंतलोपाल्यान). — Adhy. name: K4 T2 G1.4 दुध्यंतसाम्राज्य(K4 राज्य)वर्णनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K0 63; B5 61; Da1 D4 66; Dns 67; T1 80; T2 G4 30; G1-3.5.6 M 31. — S'loka no.: Ñ8 14; Da1 Dn1.n2 15. — Aggregate s'loka no.: Dns 2791.

C. 1. 2816 B. 1. 69. 3 K. 1. 90. 3 वैद्यापायन उवाच ।

स कदाचिन्महाबाहुः प्रभूतबलवाहनः ।
वनं जगाम गहनं हयनागश्चतेर्द्वतः ॥ १
खङ्गशक्तिधरैर्वारेर्गदामुसलपाणिभिः ।
प्रासतोमरहस्तैश्च ययो योधश्चतेर्द्वतः ॥ २
सिंहनादेश्च योधानां शङ्कदुन्दुभिनिखनैः ।
रथनेमिखनैश्चापि सनागवरचृंहितैः ॥ ३
हेषितखनमिश्रैश्च क्ष्वेडितास्फोटितखनैः ।
आसीत्किलकिलाशब्दस्तसिन्गच्छति पार्थिवे ॥ ४
प्रासादवरशङ्कस्थाः परया नृपशोभया ।
दहशुस्तं स्रियस्तत्र श्रुरमात्मयशस्करम् ॥ ५

६३

शकोपममित्रमं परवारणवारणम् ।
परयन्तः स्त्रीगणास्तत्र श्रुस्त्पाणि स मेनिरे ॥ ६
अयं स पुरुषच्याघो रणेऽद्भुतपराक्रमः ।
यस्य बाहुबलं प्राप्य न भवन्त्यसुद्ध्यणाः ॥ ७
इति वाचो ख्रवन्त्यस्ताः स्त्रियः प्रेम्णा नराधिपम् ।
तुष्टुवुः पुष्पष्ट्षीश्र सस्जुस्तस्य मूर्धनि ॥ ८
तत्र तत्र च विप्रेन्द्रैः स्त्यमानः समन्ततः ।
निर्ययौ परया प्रीत्या वनं मृगजिघांसया ॥ ९
सद्रमनुजग्मुस्तं पौरजानपदास्तदा ।
न्यवर्तन्त ततः पश्चादनुज्ञाता नृपेण ह ॥ १०
सुपर्णप्रतिमेनाथ रथेन वसुधाधिपः ।

63

This adhy, is missing in S1 and Ds (cf. v. l. 1. 61. 84; 62. 2); both MSS, are wholly ignored here.

1 Before वैद्यां°, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.: 573* जनमेजय उवाच ।

संभवं भरतस्याहं चिरितं च महामतेः। शकुन्तलायाश्चोत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामि तस्वतः। दुष्यन्तेन च वीरेण यथा प्राप्ता शकुन्तला। तं व पुरुषसिंहस्य भगवन्विस्तरं त्वहम्। श्रोतुमिच्छामि तस्वज्ञ सर्वं मतिमतां वर।

[(L. 1) Ñ1.2 V1 B4-8 D2.8 विस्तरं च; B1 विस्तरंण. K4 महासुने; B Da D2 भते.]

- K1 जनमेजय:; Ñ3 D5 S वैशंपायन: (all om. उ°).
 ") G2 एकड़ा स महा". ") G0 गजवाहन:. ") K2
 हयानामयुत्तेवृंत:. After I, Dn ins. 575* (cf. v. l. 6).
- 2 Ki Di (hapl.) om. 2. ") Ñs Ms. s "चापधरेर्. Kz द्तिर. ") Bs. s "धारिभिः; Tz "मंडल". ") Bs "मुद्रर". ") Ñs नागशतेर्.
- 3 °) K2 तु (for च). Bs च वीराणां. b)=(var.)
 1. 1. 77b. Some MSS. 'ति:स्वते:. ') Ñ1.2 V1 Bs.s
 D (except Ds) S (except Gs) चैव (for चापि). ')
 Ks मातंग'; Bs 'संवृते:. After 3, Dn D1.4 ins.:

574* नानायुधर्यरश्चापि नानावेपधरैम्तधा।

4 ") Ñ V1 B (except Bs) D2.5 G8.4 म्हेषित". K4 M3.5 हयहेषितश्चरी(K4 भिश्रे)आ. —) S (except M3.5) रैफोटनिस्वनै: (T1 रैफोटमिश्रितै:). —) S

(except T2 G2.5 M5) किलिकिला°.

5 b) T2 G (except G1.3) वरया. — c) G2 *शुस्ता:. — K1 (hapl.) om. 5d-6e. — d) D2 राजन्; S नृषम् (G5 corr. sup. lin. from ऋषम्) (for शूरम्).

6 K1 om. 6^{abo} (cf. v. l. 5). — K4 Ñ2 V1 B Da. D2, s ins. after 6^{ab}: Dn, after 1:

575* बलेन चतुरङ्गेण वृतः परमवल्गुना।

— ") K2 चाप"; K4 Ñ2.8 V1 B D वज्र"; S शक्ति". Ko.1.8 स्म रेमिरे; Ñ1 समीपगं.

7 °) K (except K1) °पश्चेष्ठो. — °) Ñ2 V1 B D (except D5) रणे वसु (B5 वायु °). — °) G3 M6-3 °स्हजना:.

8 ') S 'बृष्टिं (G1 'वर्षे) च.

9 °) T2 G2.4 °मानस्ततस्ततः. — °) Ñ V1 B D T2 प्रमंत्रीत्या. — After 9, K4 Ñ V1 B D (except D5) ins.:

576* तं देवराजप्रतिमं मत्तवारणधूर्गतम् । द्विजक्षन्नियविद्दश्द्रा निर्यान्तमनुजग्मिरे । दृदशुर्वर्धमानास्ते आशीर्भिश्च जयेन च ।

[(L. 1) D₂ °वारणविक्रमं. — (L. 2) \tilde{N}_2 ब्रह्मक्ष°. — (L. 3) \tilde{N} V₁ B_{4.5} °मानाभिराशी°.]

10 a) Ñ1.2 V1 Da T1 M8.5 अतूर ; G2 आवास .

- b) D4 M2 पौरा जान ; M6.7 पौरा जन . N (except K0.2.3 Ñ2) तथा; T1 तत:. — cd) M8.5 त: सर्वेष्य नु .

11 °) K2 Ñs Bs सुवर्ण'; Ñı Tz G Ms-s सौ(Gz सा)वर्ण'; Tı सौवर्णप्रतिमानेन. — b) Ds धापति:

महीमाप्रयामास घोषेण त्रिदिवं तथा ॥ ११ स गच्छन्द हरो धीमाश्रन्द नप्रतिमं वनम् । बिल्वार्क खदिराकीणं किपत्थ धवसं कुलम् ॥ १२ विषमं पर्वतप्रस्थेर समिश्र समाष्ट्रतम् । निर्जलं निर्मनुष्यं च बहुयोजनमायतम् । मृगसं धेर्वतं घोरेरन्येश्वापि वनेचरेः ॥ १३ तद्वनं मनुजव्याद्यः समृत्यवलवाहनः । लोडयामास दुःषन्तः सदयन्विधान्मृगान् ॥ १४ बाणगोचरसं प्राप्तां स्तत्र व्याद्यगणान्व हून् । पात्तयामास दुःषन्तो निर्विभेद च सायकैः ॥ १५ दूरस्थान्सायकैः कांश्रिदिभिनत्स नर्पभः । अभ्याद्यमागतां श्वान्यान्खङ्गेन निरक्ततत ॥ १६ कांश्रिदेणान्स निर्जि च सत्त्वा वरः ।

12 a) G (except Gs) स तच द. — d) K2 B4 (m as in text) T1 G1.8 वन, K4 संयुत; D1 ध्वज; T2 G2.4-6 M वट (Ms sup. lin. as in text).

13 °) K Ds T2 विषमै:; Cs शोषितं. Ñ2.3 B (except Bs) Da2 Dn D1.3.5 प्वेतस्रहेर् (B2m 'प्राहेर्); De1 'प्रहेयर्; D2 'श्रेष्टेर्. — b) K2-4 Ñ8 B1.8.4 T2 G (except Gs) रिश्म ; V1 नदी ; T1 अग्नि. K (except Ko) Ñ8 T2 G (except G1) समाचितं; Ñ1 V1 'कुछं; D5 समन्वितं. — b) Da1 विषमं; Da2 निर्जितं (for निर्जे). — b) K1 'संगेर्; Ñ1.2 V1 B D 'सिंहर्. T1 G1 सृगेश्र संवृतं.

14 °) A few MSS. ° इयाघ. — °) Ko.2.8 Da Dı दुस्कृत:; Kı Bı °द्युं°; Kı Ñ Vı B₂-6 Dn D₄.5 T₂ G₄-6 Ms.5 °द्युं° (cf. v. l. l. 62. 3). — Ko (hapl.) om. 14^d-15°.

15 Ko om. 15° (cf. v. l. 14). — b) K1.4 त्रस्तान्; K2.8 स वै; D5 स्वसी (for तत्र). K (except Ko) D5 स्गागणान्; D2 गजान्; M6-8 ध्यालस्गान्. — c) K2 त्रास्, Ñ2 Da घात. K1 B1 दुस्तंतो; K2.8 Da D1 ध्वं; Ñ V1 B3-6 Da D2.4 T3 G4-6 M8.5 ध्यं; D5 दु:स्वाती (cf. v. l. 14).

16 °) K Ds °कैश्चान्यान्. Ms सायकै: कांश्चिद्भिक्ष (read °भिनत्). — b) Ms दूरस्थान्स. T1 तान् (for स). K1 Ñ1.2 V1 B D (except Ds) नराधिप: (for नर). — e) N (mostly) अभ्यास . K (K2 marg.) Ds कांश्चित्; Ñs सन्यान् (all om. च).

गदामण्डलतत्त्वज्ञश्रचारामितविक्रमः ॥ १७
तोमरेरसिभिश्रापि गदाम्रुसलकर्पणैः ।
चचार स विनिध्नन्वे वन्यांस्तत्र मृगद्विजान् ॥ १८
राज्ञा चाद्धितवीर्येण योधेश्र समरप्रियैः ।
लोड्यमानं महारण्यं तत्यज्ञश्र महामृगाः ॥ १९
तत्र विद्वतसंघानि हत्यूथपतीनि च ।
मृगयूथान्यथौत्सुक्याच्छब्दं चक्रस्ततस्ततः ॥ २०
ग्रुष्कां चापि नदीं गत्वा जलनराद्यक्तिताः ।
व्यायामक्कान्तहृद्याः पतन्ति स विचेतसः ॥ २१
श्वतिपपासापरीताश्र श्रान्ताश्र पतिता भ्रवि ।
केचित्तत्र नरव्याधैरभक्ष्यन्त बुभ्रश्वितः ॥ २२
केचिदिश्रमथोत्पाद्य समिष्य च वनेचराः ।
भक्षयन्ति स मांसानि प्रक्रस्य विधिवत्तदा ॥ २३

C. 1. 2842 B. 1. 59. 29 K. 1. 90, 29

17 °) K1 एव; B1 गणान्; B1m M5 देशान्; D5 मृगान्; T1 G M6-8 एतान् (G8 तत्र) (for एणान्). K1 च (for स). Ñ2 V1 B D (except D5) G3 समाजन्ने; Ñ3 T1 विनिजेन्ने. T2 स कांश्चिदेतान्नि. — b) Ñ1 मितमतां; B1 शार्क्न.

18 b) K (mostly) - मुशल ; B - मुपल : N कंपनै:;
T1 किसीण:; G2 पहसै:; G3 किस्क्रणे:; M3 तथा मु :
-- b) K2 S (except G3 M8.5) चचार निव्नन्वे वन्यान्
-- d) K2 तम्र (for वन्यान्). S स्वैरचारान्वनद्विपान्.

19 ") K Ds "द्भुतवेगेन; Gs.s "वंशेन. — ") T2 G (except G1.s) बाध्यमानं म". Ñ V1 B D (except D2.s) स्म (Ñ8 B4 स) (for च). Ñ1.2 V1 B D (except D5) मृगाधिपा:.

20 a) B1.1 हत-(for तत्र). Ñ1.2 V1 B D (except Ds) M3 (sup. lin.) विद्वतयूथानि. — b) T3 G (except G1.8) ह्नयथे भीत्या. — b) Ñ3 समंततः; S अनेकशः.

21 °) K2.3 Ñ V1 B Dn D1.1 T1 Ms जुदकाश्चापि नदी:. B1 कृत्वा; G3 त्यक्त्वा. — °) K °दु:खिता:; T1 अम°; Ms राजा ने°. B1 (m as in text) 'क्रांत'; D5 आयासकांत'.

22 b) T2 भ्रांताश्च. — °) G1-6 केश्चित्.

23 °) Ds कंचि°; Gs केश्वि°. — °) K1 सम्यध्य; K2 संसेट्य; Ñ1.8 समेत्य; Ñ2 V1 B D (except Ds) संसाध्य; M8 sup. lin. संद्द्ध. Ñ1 वनगोचरा:; Ñ3 भुवने°; B4 च वनेचरान्; G (except G1) M6-8 च वने नरा:. — °) Da च (for सा). Ds श्वधाविष्टा: (for सा मां'). — °) K4

C. 1. 2842 B. 1. 60. 29 K. 1. 90. 29 तत्र केचिद्रजा मत्ता बिलनः शस्त्रविश्वताः । संकोच्याग्रकरान्भीताः प्रद्रवन्ति स वेगिताः ॥ २४ शकुनमूत्रं सुजन्तश्च श्वरन्तः शोणितं बहु । वन्या गजवरास्तत्र ममृदुर्मनुजान्बहुन् ॥ २५ तद्दनं बलमेघेन शर्धारेण संवृतम् । व्यरोचन्महिषाकीर्णं राज्ञा हतमहामृगम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

वैशंपायन उवाच ।
ततो मृगसहस्राणि हत्वा विपुलवाहनः ।
राजा मृगप्रसङ्गेन वनमन्यद्विवेश ह ॥ १
एक एवोत्तमबलः क्षुत्पिपासासमन्वितः ।
स वनस्यान्तमासाद्य मृहदीरिणमासदत् ॥ २
तच्चाप्यतीत्य नृपतिरुत्तमाश्रमसंयुतम् ।

प्रवच्य; \tilde{N}_1 °क्षाल्य; D_{01} °तुद्य; T G °त्रद्य; M (except M_8) °कल्प्य. G_3 रसवत्.

24 ") Ds अथ; Gs अत्र. — b) Dn1 D1.4 Gs.0 विक्षिता:. — c) Ko.s Ds T G (oxcept G2) संदुस्य; M संदुः. Ko.2 अग्रकरं. — d) Ñ V1 Bs Da1 Dn D1 T1 Gs Ms प्राद्धः; T2 G4-5 प्रदुः; C1 प्रवतित.

25 °) Ko.2.3 स्यक्तमूत्रपूरीषाश्च; K_1 स्वतंतो मस्मूत्रं च; K_4 D_5 स्वत्नमूत्रपूरीपं च; D_1 भूत्रं प्रस्वांत:. — b) K_0 त्यजंत:; K_2 स्वां °; D_8 वसं °. — \tilde{N}_8 om. 25^{cd} . — c) K_8 वरगजा:; G_8 मदगजा:. B_1 °वरामत्ता:. — d) K_2 G (except G_1) वनजान् (for मन् °).

26 b) T2 G (except G5) शरासारेण; M6-8 शत°.

- °) Ñ1.2 V1 B D (except D5) 'चत सृगाकीण.

- d) T2 G1.5 राजन् (for राज्ञा). Ñ V1 B D (except D4) हतसृगाधिपं.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाख्यान. K0.2-4 Ñ8 B D T2 G1.8.4.6 M8.5 (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल (K3 शकुंतलोपाख्यान). — Adhy. name: T2 G1.4.6 मृगयाविहार: — Adhy. no. (figures, words or both): K1 77; B5 62; Da1 D4 67; Dn8 68; T1 81; T2 31; G M 32. — S'loka no.: Ñ2 28; Da1 Dn1.n2 31; M8 27.

मनःश्रह्णादजननं दृष्टिकान्तमतीव च । शीतमारुतसंयुक्तं जगामान्यन्महद्धनम् ॥ ३ पुष्पितैः पादपैः कीर्णमतीव सुखशाद्धलम् । विपुलं मधुरारावैनीदितं विहगैस्तथा ॥ ४ प्रयद्धविटपैर्व्वक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् । पट्पदाधूर्णितलुतं लक्ष्म्या परमया युतम् ॥ ५

64

This adhy, is missing in S1 and D3 (of. v. l. 1, 61, 84; 62, 2); the MSS, are wholly ignored here,

1 S om. রবার (Gs om. the ref.). — ^b) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) Gs.s स्वल्या. — After 1^{ab}, S ins.:

577* ततो मेघघनप्रख्यं सिद्धचारणसेवितम्। वनमालोकयामास नगराचोजनद्वये। मृगाननुचरन्यन्याञ्श्रमेण परिपीडितः। मृगाननुचरश्रीय येगेनाश्वानचोदयत्।

- 2^{b}) D n D 1.4 ° B A B A C A A C A C A A
- 3 6) K_{2} तदा चाश्रम $^{\circ}$; S $^{\circ}$ माश्रम $(M_{6-3}$ $^{\circ}$ मश्रुति)संबृतं. $^{\circ}$) \tilde{N}_{3} मतिप्र $^{\circ}$. $^{\circ}$ 0 \tilde{N}_{3} मनोरम $(G_{3}$ $^{\circ}$ हर)मती $^{\circ}$.
- *) T1 G1 शीतवातसमायुक्तं.
 - 4 b)=7d. K2-4 Da2 D1 S (except G4.5) 'शाहुलं.
- After 4, K4 N2 B1.8.6 D (except D2.5) ins.: 578* पुंरकोकिलनिनादेश शिक्षीकगणनादितम् ।
 - 5 °) S विद्यु (Gs स्थावि) द्व. D4 om. 5'-74.
- ") Ka Ñ V1 Da Dna D1.2 S "त्र (G1.2 Ma. 5 "त्रां).

नापुष्पः पादपः कश्चित्राफलो नापि कण्टकी ।
पट्पदैर्वाप्यनाकीर्णस्त्रिस्त्रे काननेऽभवत् ॥ ६
विहर्गेर्नादितं पुष्पेरलंकृतमतीव च ।
सर्वर्तुकुसुमैर्वृक्षेरतीव सुखशाद्वलम् ।
मनोरमं महेष्वासो विवेश वनम्रुत्तमम् ॥ ७
मारुतागलितास्तत्र द्वमाः कुसुमशालिनः ।
पुष्पवृष्टिं विचित्रां स् व्यस्त्रांस्ते पुनः पुनः ॥ ८
दिवस्पृशोऽथ संघुष्टाः पक्षिभिर्मधुरखरैः ।
विरेजुः पादपास्तत्र विचित्रकुसुमाम्बराः ॥ ९
तेषां तत्र प्रवालेषु पुष्पभारावनामिषु ।
रुवन्ति रावं विहगाः पट्दैः सहिता मृदु ॥ १०
तत्र प्रदेशांश्च बहुन्कुसुमोत्करमण्डितान् ।

स्वागृहपरिश्विमान्मनसः प्रीतिवर्धनान् ।
संपद्यन्स महातेजा वभूव ग्रुदितस्तदा ॥ ११
परस्पराश्विष्टशाखेः पादपेः क्रुसुमाचितेः ।
अशोभत वनं तत्तिर्महेन्द्रध्वजसंनिभैः ॥ १२
सुखशीतः सुगन्धी च पुष्परेणुवहोऽनिलः ।
परिक्रामन्वने वृक्षानुपतीव रिरंसया ॥ १३
एवंगुणसमायुक्तं ददशं स वनं नृपः ।
नदीकच्छोद्भवं कान्तग्रुच्छितध्वजसंनिभम् ॥ १४
प्रेश्वमाणो वनं तत्तु सुप्रहृष्टविहंगमम् ।
आश्रमप्रवरं रम्यं ददशं च मनोरमम् ॥ १५
नानावृक्षसमाकीणं संप्रज्वितपावकम् ।
यतिभिर्वालिखिल्यैश्च वृतं ग्रुनिगणान्वितम् ॥ १६

C. 1. 2853 B. 1. 70, 20 K. 1. 91, 22

579* सिद्धचारणसंघैश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः। सेवितं वनमत्यर्थं मत्तवारणकिनरैः।

[(L, 2) Dn D4 Ge M8.8 मत्तवानर ; G8 मत्तकिनरवानर :.]
13 *) K1 Ñ V1 B1.8.6 Dn D1.4 सुख: शीत:. Da

Tr G Ms. s. s. s. सुगंधश्च. Bs Dr Tr Mr सुलक्षीतसुगंधी (Tr 'धं) च. — ') Tr Gs M (except Ms) पर्यकासन् (Tr Ms 'द्). — ') S (except Gs Ms) च (for इव).

14 a) Bi.4.5 D2 पुणे:. — ') M5 वं रस्यं. — a) Ki Ti Ms.5.0 उच्छितं.

15 ^a) Ñ1 तत्र; G2.5 तात (for तत्तु). — ^b) T1 G3 M1.5 संप्र^a; G6 M7.8 सुप्रविष्ट^a; M8 संप्रहष्टतन्द्द:. — K2 (? hapl.) om. 15^{ca}. — ^a) K0.8.4 अथ; B3.6 स; Da D2 स-(for च). K1 B1.3 G8 मनोहरं.

16 ") S नानासृग(G1 "वृक्ष)गणा(T1 G1.6 "समा)की".
— ") G2.5 "पाद्पं. — After 16", K1 B D (except D1) ins.:

⁻⁻ d) Kı Tı Gı 'या वृतं; Ñ3 D6 'यान्वितं.

⁶ Di om. 6 (cf. v. l. 5). — Ki om. 6^{cd}. — °) Ko Ñi. 2 Vi Bi Dn Di Ti 'नंदियपा(Ko Di Ti 'ना)कीणे:; Ñi Bi (m as in text). 5 'विद्यो: कीणे; Ds 'वंदियसंकीणे; Mi 'श्राप्यना'. — d) S (except Gs) न कश्चिस्का'. Gi M 'ने तहः.

⁷ D4 om. 7^{abcd} (of. v. l. 5). — a) Some MSS. विहंगै:. K Ñ3 D5 हहेंर्; Ñ1 श्रेष्टेर् (for पुष्पैर्). — a)=4^b. K8 D2 S शाङ्कलं. K1 (catalectic) च मृदुशा°; Dn D1 सुखच्छायै: समावृतं.

⁸ a) K2 घूर्णितास्तन; K3 Ñ1.2 V1 B1.4.5 D (except D5) किंड ; Ñ8 घट्टि; B6 कंपि ; T1 रोपि ; G (except G8.6) दोलि . — K1 (hapl.) om. 86-96. — b) Ñ V1 Dn D1.4 शाखिन:; S शोभिता:. — b) B (except B8) D2 वृष्टीविचित्रा:. Ñ V1 B Da Dn D1 तु; D2.4.5 S (G6 corrupt) च (for सा). — d) Ko.2 विस् ; K8 व्यस्तंत; Ñ1 सस्जु ; G8.6 सस् .

⁹ K1 om. 9abc (of. v. l. 8). — a) Ko.s 'स्पृत्रश्च; K1.2.4 देशे देशेश; T G M: दिविस्पृ'. — b) K2 Ñ V1 B D (except Ds) Ts G (except G1.6) 'स्वनै:. — d) Ñ1 'कुसुमोद्वता:; Bs. s. 6 'मोरकरा:; Go 'माकरा:.

 $^{10^{-6}}$) S (except T_2 G_3) पत्रप्र². — cd) K रावै: $(K_2.3$ वासं). \tilde{N}_2 V_1 B D (except D_3) रुवंति रावान्मधुरा(D_1 मधुरारावा)न्यद्रपदा मधुलिप्सवः.

^{11 °)} Ko.4 Ds सु- (for च). Ñs Bs तत्र देशांश्र सुव'; Ts Gs.5 तत्र (Ts ततस्) तत्र प्रदेशांश्र. — ') Ms-8

लताजाल°. — ") Ks शतश: प्री°. — ") Ks तत्; Bi.s तान्; Gi.s स (for सं-). Ñi.s Vi B (except Bi) Da Dn Di.i.s Ti Gi.s सु- (for स). Ds स च प्रथमहा°.

^{12 °)} Ko G4 ° श्लिष्टमुखे:; K1 (by corr.) 'सुखे:; K4 B Da D2.4 T1 G1.2.5.0 M5 'शिखे:; Ñ1 'क्लिप्टशिखे:; Ñ3 'शिष्टाशिखे:. — b) T G1.0 M6-3 अंग्रिपे:; G2 अंग्रिभि:; G4 अपुटपे:. B6 Dn D5 M6-8 कुस्तुमान्विते:. — ') Ñ V1 Dn D1.4.6 तत्तु; B6 G3 तहे; Da D2 तत्र; T2 G1.2.4.5 तैसी:; G6 मती:. — d) G3 महेंद्रस्येव नंदनं. — After 12, K4 Dn D4 (marg.) S ins.:

C. 1. 2868 B. 1. 70. 20 K. 1. 61. 22

अक्यागारैश्र बहुिमः पुष्पसंस्तरसंस्तृतम् ।

महाकच्छेर्चृहिद्भिश्र विश्राजितमतीव च ॥ १७

मालिनीमिमतो राजन्नदीं पुण्यां सुखोदकाम् ।

नैकपिक्षगणाकीणां तपोवनमनोरमाम् ।

तत्र व्यालमृगान्सौम्यान्पक्यन्त्रीतिमवाप सः ॥ १८

तं चाप्यतिरथः श्रीमानाश्रमं प्रत्यपद्यत ।

देवलोकप्रतीकाशं सर्वतः सुमनोहरम् ॥ १९

नदीमाश्रमसंश्रिष्टां पुण्यतोयां दद्शे सः ।

सर्वप्राणभृतां तत्र जननीमिव विष्ठिताम् ॥ २०

सचक्रवाकपुलिनां पुष्पफेनप्रवाहिनीम् ।

सर्विनरगणावासां वानरर्क्षनिषेविताम् ॥ २१

पुण्यस्वाध्यायसंघुष्टां पुलिनैरुपशोभिताम् ।

मत्तवारणशार्द्लभ्रजगेन्द्रनिषेविताम् ॥ २२

नदीमाश्रमसंबद्धां दृष्ट्वाश्रमपदं तथा।
चकाराभिप्रवेशाय मितं स नृपतिस्तदा॥ २३
अलंकृतं द्वीपवत्या मालिन्या रम्यतीरया।
नरनारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम्।
मत्तवर्हिणसंघुष्टं प्रविवेश महद्वनम्॥ २४
तत्स चैत्ररथप्रख्यं सम्रुपेत्य नरेश्वरः।
अतीव गुणसंपन्नमनिर्देश्यं च वर्चसा।
महिषं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम्॥ २५
रिथनीमश्वसंबाधां पदातिगणसंकुलाम्।
अवस्थाप्य वनद्वारि सेनामिदम्रवाच सः॥ २६
म्रुनं विरजसं द्रष्टुं गमिष्यामि तपोधनम्।
काश्यपं स्थीयतामत्र यावदागमनं मम॥ २७
तद्वनं नन्दनप्रख्यमासाद्य मनुजेश्वरः।

580* तं तदाप्रतिमं श्रीमानाश्रमं प्रत्यपूजयत्। (cf. 19^{ab} and v. l.). — °) Ko.3 Bl.4.5 Da Ds 'वंलि' (cf. v. l. 1. 27. l, 6, 16 etc.). — °) Ks मुनिगणैर्युतं; T1 M5 निसं मरीचिपै:; M5 नानावतान्वितै:.

17 °) A few MSS. अझ्यगा°. — °) Ko. 2 Ds Gs Ms-8 °संस्तृते;; K1 °शृतं; K8 Ms. 8 °स्कृते;; K4 Dns T G1-5 °वृतं; B1. 8 °युतं; D4 °स्तं. — °) V1 महावृक्षेर्; B1. 8 °कक्षेर्; D5 महदुच्छेर; T G1-1.6 महीकच्छेर; G6 M नदी°. B3 S महन्निश्च. K8 marg. sec. m. महासरिद्वीपदेशें:; K4 °सुनिगणेर्जुष्टं. — d) Ko. 4 विराजित°. T2 °मवेद्द्य च.

18 °) Ds पुण्यसुलो ; Ts G2.4.5 Ms.5 पुण्यसुलावहां; Ts G1.8 पुण्यजलावहां; G6 M6-8 पुण्यजलाकुलां. — °) K1 पिक्षसृगा ; M8 अनेकैयां ज्ञिकेद्रंब्ये:. — °) K2.4 Ñ2 V1 B2.6 T G2.4.5 Ms.5.7 तपोधन ; M3(sup. lin.).5 तपोधन धनमनोहरां.

19 a) Ñ V1 B D तं चाप्रति (B8 ततो नृपवर:; Da तथाप्रति); M3 अवतीय रथात्; M5 अवाष्याति . — b) K4 प्रतिपद्य च; Ñ1.3 S प्रत्यपूजयत्. — d) K1 सुमनोरमं. V1 B Da M6-8 सर्वभूतमनोहरं (B3-6 रमं); D2 सर्वलोकम ; T1 G8.8 सर्वत (G6 व)स्तु म ; M8.5 सर्वत्र च (M3 सु-) म .

20 a) N (except Ko.s.i) चाश्रम°; Ms.s "संबद्धां (Ms sup. lin. संयुक्तां). — K (except K1) Das read 20^{cd} after 22^{ab}. — d) K (except K1) Bs D (except Da) धिष्ठतां.

21 °) Ñ1 'प्रहासिनीं; Ñs S फेनपुदप' (by transp.);

B4. 5 पुटपरेणु . - d) T1 सिंह अक्ष.

22 b) Ñ2 V1 B Da D2 तापसेरूप^{*}; S नियमञ्जतचारिणां.
— After 22^{ab}, K (except K1) Da2 read 20^{cd}.
— After 22, Dn D4 S ins.:

581* तस्यास्तीरे भगवतः काश्यपस्य महात्मनः। अश्वभम्भवरं पुण्यं महर्षिगणसेवितम्। [(L. 2) Dn रस्यं (for पुण्यं).]

23 °) K1 'समृद्धां; D1 T2 G1.2.4.5 M6-8 'संबाघां; G3 M8.5 'संयुक्तां. — b) K1 G1 श्रुत्वा'; B1m.4.6 M स्तुत्वा'; T1 G6 तत्रा'; T2 G2.4.5 स्मृत्वा'; G8 तीर्थां. B6 T2 G1.2.4-6 तद्दा; G8 M च तत्. — T1 reads 23°d after 25°d.

25 °) Ko.s. + तत्तु; K1 ततः; K2 D5 तञ्च; Ñ8 स तं; T1 तत्र; T2 G M5-8 तं स; M8.5 वनं. M6-8 चैत्रवनं. -- 8) B3.6 D2.4 समुत्पत्य. B6 Dn D1.4 नर्षभः; S जनें. -- d) K (except K1) सुं (for च). Ñ1 तेजसा; T G M8 चक्षुचा (M8 sup. lin. तं गुणैः); M6-8 तहुणैः. -- After 25°d, T1 reads 23°d. -- f) T2 G (except G6) तपोनिधिं.

26 °) Dn D1.4 ध्वजिनीसश्व°; Ds S रथनाताश्व°.

- °) Ñ1 Bs S जन °; Ñ2.8 V1 B1.4 D (except Ds)

*गज°. — °) T2 G2.4.5 'च्याश्रमहा°. — ") K (except K1) Ds सेनापतिस्. K Bs Ds Gs Ms g (for स:).

27 Before 27, D1 ins. दुब्हेंस उ^{*}; T2 G (except Gs) M2.5 दु:बंत:. — D1 om. 27^{a3}. — ⁵) K0.1.8

श्रुतिपरासे जहाँ राजा हर्षं चावाप पुष्कलम् ॥ २८ सामात्यो राजलिङ्गानि सोऽपनीय नराधिपः । पुरोहितसहायश्च जगामाश्रमश्चनमम् । दिदश्चस्तत्र तमृषिं तपोराशिमथाव्ययम् ॥ २९ महालोकप्रतीकाशमाश्रमं सोऽभिवीक्ष्य च । प्रपदोद्गीतसंघुष्टं नानाद्विजगणायुतम् ॥ ३० ऋचो बह्वृचसुख्येश्च प्रेयमाणाः पदक्रमैः । शुश्राव मनुजव्याघो विततेष्विह कर्मसु ॥ ३१ यज्ञविद्याङ्गविद्धिश्च क्रमद्भिश्च क्रमानपि ।

अमितात्मिभः सुनियतैः शुशुभे स तदाश्रमः ॥ ३२ अथर्ववेदप्रवराः पूग्याज्ञिकसंमताः । संहितामीरयन्ति स पदक्रमयुतां तु ते ॥ ३३ शब्दसंस्कारसंयुक्तं ज्ञवद्भिश्रापरेदिंजैः । नादितः स बभौ श्रीमान्त्रक्षलोक इवाश्रमः ॥ ३४ यज्ञसंस्कारविद्भिश्र क्रमशिक्षाविशारदैः । न्यायत्त्वार्थविज्ञानसंपक्षेवेंदपारगैः ॥ ३५ नानावाक्यसमाहारसमवायविशारदैः । विशेषकार्यविद्भिश्र मोक्षधर्मपरायणैः ॥ ३६

C. 1. 2886 B. 1. 70. 48 K. 1. 91, 45

Ni. 2 त्योवनं. - After 27ab, De reads 30.

28 Before 28, B2 T2 G2-5 ins. वैशं. — °) B5 Da °पिपासा. — d) B5 Da2 Dn D1.4 T2 G2-5 M6-8 मुदं (for हुएं). Ko T2 उत्तमं (T2 भां); B4.5 Dn D4 G2-5 M पुरुक्तां.

29 °) Ms.s विहास स नरा°. — °) Da °सहायोसी. — a) K Ds ददर्श (for जगाम). Ñ1.8 Bs S °मंडलं (Ms.s°मञ्जतं). — ¹) Ko हव; B1 G2.4.8 अथो (for अथ). 30 D2 reads 30 after 27ab. — b) Ko.1.8 तं; Ñ V1 B D Ms ह (for च). — d) K °मृगगणायु(K2 °णैयुं)तं; D2 गमिष्यामि तपोधनं; D5 °गणान्वितं. — After 30, K1 ins.:

582* तथैव सामगीतैश्च सामविज्ञिरुदाहुतै:। ताभिर्ऋवसामगीताभिरथर्वशिरसान्वितम्। अमिताभिरुक्ताभि(sic) सुश्चवे स नृपस्तदा।; while D4 (marg.) S ins.:

583* विस्मयोरफुछनयनो राजा तन्न बभूव ह ।

— After the above line T2 G1.2.4.5 M read 35^{cd},
the (latter) line being repeated, in its proper place,
in all the above MSS. except T2.

31 a) D2 ऋचो यजुंषि मु. — b) K2.4 B5 D2 प्रेयमाण; M हुंचे. — After 31ab, G (except G8.6) ins.:

584* ऋत्वर्थाश्च प्रकाशद्विर्यजुर्भिनिर्मेलस्वरै: । जटावर्णविभागज्ञैहच्यमानान्यनेकशः ।

— d) K Ds 'sवेब; T G1.2.4 M (except Ms) 'दिवव. Ms-8 धर्मस्.

32 °) Ds ययुर्वेदांग'. — b) Ko.2.8 कामजिश्र; ѹ V¹ B Das D1.2.4.5 कमविद्धि:. Ѳ Dn S यजुर्(Ѳ पद-; Go यज्ञ)विद्धिश्र शोभितं (G³ शोभितं सुनिभिर्युतैः). — After 32°b, Dn S ins.:

585* मधुरैः सामगीतैश्र ऋषिभिनियतवतैः।

भारुण्डसामगीताभिरथर्वशिरसोद्गतैः।

[(L. 1) T_1 G_1 तच्छिरो नियत°; T_2 तच्छिप्यैर्नियम°; G_2 मुनिभिर्नि°; G_3 $M_{8.6}$ सामविद्धिरुदाहुतै:; G_{4-6} शिरोभिर्नियम°; M_{6-8} तच्छिरोभिर्यत°. — (L. 2) G_2 वार्ण्या साम°; M_3 °गीतैश्च; M_{6-8} °गीताद्यै:. T_1 $G_{1.3}$ °वॉगिरसोद्रवै:; T_2 $G_{4.5}$ M_{5-8} °सो(T_2 °सा)द्भुतै:; $G_{2.6}$ °सोद्भवै:; M_3 सिरारोभिरथर्वभि:.]

— °) Hypermetric! K (except K1) महात्मिभ:; Ñ1 V1 B D यतात्मिभ:; Ñ2 दांतात्मिभ:. K3 च (for सु-). T2 G1-6 °यमै:. T1 (corrupt) अमितानियतैदीरै:. — d) T1 G1.2.6 M (except M3) [S]य; T2 G8-5 तु (for स). D5 महदाश्रमं; S (except M3) स तदाश्रमं.

33 ^a) S अधर्वर्ग्य जुःसामिशः (G3 °सामै:). — ^b) K1 °यज्ञिक °; K2 विप्रा या °; K3 °यज्ञिय °; B3m D (Da erroneously) Arjp पूगयज्ञियसामगाः (Arj. as in text; D2 द्विजा याज्ञिकसत्तमाः); T1 (corrupt) पूतं ज्ञां भितेस्तथा; T3 G2-5 पूजितं शोभितं तदा; G1.2.0 पूजितं (G2 सततं) शोभितेस्तदा; M पूगशः शोभितं पृथक् (Ms inf. lin. सदा). — ^d) B (except B4) Da सा; D3 च (for नु).

34 °) K₂₋₄ °क्तां; Ñ V₁ B D (oxcopt D₅) T₁ °क्ति:.
— b) Ñs °द्मिश्च कमानिष; S °द्मिन्यांय(G₃ °यांग)वित्तमै:
(Go अभूबन्वेदवित्तमै:). — d) Mo-s °लोकम्. K_{1.4} Ñ²
V₁ B D इवापर:.

35 °) Ks 'विस्तर'; Ñ2 V1 B D T G 'संस्तर' (Da 'संस्तर'). — ') K1 G1 क्रमविद्या'; M6-3 छंद्शिक्षा'. — 35° docours in T2, and recurs in G1.2.4.8 M, after 583* (of. v. l. 30). — ') K D5 'थेवित्प्राज्ञे:; Ñ1 यज्ञतत्वार्थ'; Dn D1.4 'तत्वारम'; G4 'विज्ञाने:. — ') K (except K2) संपन्नं. G4 वेदवेदांगपा'.

36 Ti Gs om. 36ⁿ³. — In G2, 36^{a3} is broken off. — ³) T2 G3-5 M (except M3) -तरवज्ञानविशा°; G1

👫 📆 स्थापनाक्षेपसिद्धान्तपरमार्थन्नतां गतैः। लोकायतिकग्रुख्येश्व समन्तादनुनादितम् ॥ ३७ तत्र तत्र च विप्रेन्द्राभियतान्संशितवतान । जपहोमपरान्सिद्धान्ददर्श परवीरहा ॥ ३८ आसनानि विचित्राणि पुष्पवन्ति महीपतिः। प्रयत्नोपहितानि स दृष्टा विस्तयमागमत् ॥ ३९ देवतायतनानां च पूजां प्रेक्ष्य कृतां द्विजै: ।

ब्रह्मलोकस्थमात्मानं मेने स नुपसत्तमः ॥ ४० स काश्यपतपोग्रप्तमाश्रमप्रवरं ग्रमम्। नातृप्यत्प्रेक्षमाणो वै तपोधनगणैर्धतम् ॥ ४१ स काञ्यपस्यायतनं महाव्रते-र्वतं समन्ताद्दविभिस्तपोधनैः। विवेश सामात्यप्ररोहितोऽरिहा विविक्तमत्यर्थमनोहरं शिवम् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

वैशंपायन उवाच । ततो गच्छन्महाबाहुरेकोऽमात्यान्विसृज्य तान् ।

नापश्यदाश्रमे तसिस्तमृषि संशितव्रतम् ॥ १ सोऽपश्यमानस्तमृषि शून्यं दृष्ट्रा तमाश्रमम् ।

-तत्वज्ञेर्वेटपारगै:. Cd mentions समनाय-. — After 36^{ab} , T₂ ins. lines 2-3 of 586* (cf. v. l. 37). — G₂ om. 36°-37°. — °) S (G: om.) वैशेषिकार्थ(Ms.5 सर्वेशेषिक)वि°; Cd as in text. — d) K_2 धर्ममोक्ष° (by transp.); Ñs S (G2 om.) मोक्षधर्म(Ñ3 'शास्त्र-; Gs °ज्ञान)विशारतै:. — After 36°d, T2 ins. line 4 of 586* (cf. v. 1. 37).

37 G2 om. 37ab (of. v. l. 36). — b) Ko.s Dai °थैगति ($\mathbf{K_2}$ °कृतां) गतै: ($\mathbf{K_0}$ झनै:); $\mathbf{K_4}$ °मार्थार्थैसंग ullet ; $\mathbf{G_8}$ -परमञ्चानतां ग°. — After 37°, K4 (om. line 4) Dn D1. 5 S (for T2 see below) ins.:

^{586*} शब्दच्छन्दोनिरुक्तज्ञै: कालज्ञानविशारदै: । द्वच्यकर्मगुणशैश्र कार्यकारणवेदिभिः। जल्पवादवितण्डज्ञीर्घासप्रम्थसमाभ्रितैः। नानाद्यास्त्रेषु मुख्यैश्च शुश्राव स्वनमीरितम्।

T2 ins. lines 2-3 after 36ab and line 4 after 36ad. - (L. 2) G_8 नानाशास्त्रविशारदै: (for कार्य $^{\circ}$). - (L. 3) Dn (hypermetric!) पश्चिवानरहतन्त्रेश्च ब्यास.] — d) Ñ1 S 'दिभनादि'.

38 b) K1 समंतात्सं ; Ms. 5 नियमाहारकरितान्. — Some MSS. (as usual) शंसित and शंशित . —) N1.2 V1 T2 G2.4-6 M होसरतान. Be Dn D1.4 ैपरान्विपान्. ^{G3} समस्तान्विविधांसन्त्र.

39 ") Gs 'नि च सिद्धानि. — ") Ks स्पर्शवंति; Dn रुचिराणि. Da 'पते. — ') Ko.4 'क्षोपह्नता'; K1 प्रयक्षतीप (? read 'पि)ता'; Ks अयक्षोपहु'; T1 Ms प्रवसोप'. Ks हितान्यत्र. — व) T G1.8 Ms भागतः.

40 b) Ñ1.2 V1 B D transp. पूजा and प्रेह्य (in '). K1 'जां हता. B1 transp. कृतां and द्विजी:. Gs. 6 'स्थ त तां. T2 जनै:. — ") Go 'लोकसमं स्थानं.

41 ") S (except G1.8 Ms. 5) त (for त). K2-4 B (except Bs) Ds 'तपोयुक्तं; Gs 'तपोरूपं. K1 काइयपं स तपोयकः Ms काइयपस्य तपो . - b) Ñs आश्रमं परमं शु. - °) Ko. 8. 4 अपि (for वै). Bi नान्वतृष्यस्प्रेक्षमाणो. — d) Ko. 1.4 No V1 Dai T1 M5 तपोधन(K1 No 'बल)गुणे ; B Da D1.4 Gs Ms.6-8 'बनगुणे'.

42 a) K1 महागुणेंζ. — d) K (except K1) Ñ1.2 'मलंतमनो'. K1.2 Ñ1.2 V1 B D (except Ds) T1 G1 ग्रभं (for शिवस).

Colophon. Major parvan: Ta G M संभव (for आदि°). — Sub-parvan : Ñ1.2 V1 T1 संभव: to it Ñ1.2 V1 add शक्तकोपाल्यान. K Ñs B D T2 G M (om. the sub-parvan name) mention only झाकुंतल (Ks शकुंतलो-पाल्यान). - Adhy. name: Ts G1.4 M आश्रमदर्शन. - Adhy. no. (figures, words or both): K1 78; Bs 63; Dai Da 68; Das 69; Ti 82; Ts 32; G M 33. - S'loka no.: Ns Dai 47; Dni.ns 50; Ms 54. - Aggregate s'loka no.: Dn: 2872.

65

This adhy. is missing in S1 and Ds (cf. v. l. 1. 61. 84; 62. 2); the MSS. are wholly ignored here. 1 K1 Ds Som. स्वाच. — ") Ta Gs. 5 M 'तो गावा उवाच क इहेत्युचैर्वनं संनादयिश्वव ॥ २ श्रुत्वाथ तस्य तं शब्दं कन्या श्रीरिव रूपिणी । निश्वकामाश्रमात्तसात्तापसीवेषधारिणी ॥ ३ सा तं दृष्ट्वेव राजानं दुःषन्तमसितेक्षणा । स्वागतं त इति श्विप्रग्नवाच प्रतिपूज्य च ॥ ४ आसनेनाचियित्वा च पाद्येनाद्येण चैव हि । पप्रच्छानामयं राजन्कुशलं च नराधिपम् ॥ ५ यथावद्चियत्वा सा पृष्टा चानामयं तदा । उवाच स्थमानेव किं कार्यं कियतामिति ॥ ६

तामत्रवीत्ततो राजा कन्यां मधुरभाषिणीम् ।

हष्ट्वा सर्वानवद्याङ्गीं यथावत्त्रतिपूजितः ॥ ७

आगतोऽहं महाभागमृषिं कण्वम्रपासितुम् ।

क गतो भगवानभद्रे तन्ममाचक्ष्व शोभने ॥ ८

शक्कान्तलोवाच ।

गतः पिता मे भगवान्फलान्याहर्तुमाश्रमात् । स्रहूर्तं संप्रतीक्षस्य द्रक्ष्यस्थेन्मिहागतम् ॥ ९

वैदांपायन उवाच । अपद्यमानस्तमृषिं तया चोक्तस्तथा नृषः ।

C. 1. 2004 B. 1. 71. 10 K. 1. 92. 14

म°. — °) S °उय सः. — °) N (except K1) Ms °श्यक्षाश्रमे. Ko.4 तत्र; G1 तस्य (for तस्मिन्). — d) K1 तं मुनि. Some MSS. (as usual) शंसित, and शंशित.

2 a) M3.5 अपद्य. — b) Ñ1 B (except B1) Dn Ds तथा(Ñ1 दा)अ. — b) T G (except G2.8) कोन्न इत्य.

3 °) Ko.2-4 तस्य; Ki Ñs Ti Ms.s तु (for अथ). K (except Ki) तु (for तस्य). Bs Gs संशब्दं. — b) Bs कमस्रकोचना; G2.8 Ms-8 श्रीरूपधारिणी. — Ko (? hapl.) om. 3^{cd}. — ') Gs निश्चकाम बनात्. — d) Ki B Di 'वेश'; Ñi.s Da 'रूप'; S यथा विद्युद् (Gs विद्युदेव; Ms अइमाविद्युद्) घनांतरात्. — After 3, Di (marg.) S (which om. 4^{ab}) ins.:

587* सुव्रताभ्यागतं तं तु पूज्यं प्राप्तमथेश्वरम् । रूपयोवनसंपन्ना शीलाचारवती श्रुभा । सा तमायतपद्माक्षं ब्यूदोरस्कं सुसंहितम् । सिंहस्कन्धं दीर्घभुजं सर्वलक्षणपूजितम् । स्पष्टं मधुरया वाचा साव्रवीजनमेजय ।

[(L. 1) D_4 सुप्रीता°; G सुबृक्ता°. $G_{2.8}$ संप्रय प्राप्तमीश्व°. — (L. 3) G_{1} M_{8-8} °संहतं. — (L. 5) D_{4} ह्यू (for स्पष्टं). T $G_{1.6}$ विस्पष्टमधुरां वाचं; $G_{4.5}$ विस्पष्टं मधुरं वाचा; M_{8-8} अस्पष्टमधुराभाषा.]

4 Som. 4^{ab} (of. 587*). — a) Ko. 8 Ds स; Ks सु (for एव). — b) Ko. 2-4 Da Dı दुष्कंत ; Kı Bı. 8 °दवं ; Ñ Vı B4-8 Dn D2. 4. 5 °द्यं (of. v. l. 1. 63. 14). — d) Ms. 5 उक्त्वा तं. Ko. 2 Ds Ma. 5 सम(Ms. 5 प्रस्थ) पूज्यत् ; K4 Ñs प्रतिपूज्यन्. Kı तं (for स्व).

5 °) T2 Gs. 5 °ने चार्च'. S अथ (for च). — Ka (i bapl.) om. 55-6°. — 5) A few N MSS. 'द्वेण. S पाद्याच्यांचमने स्था. — ') Ñ3 'च्छानंतरं; T1 पृष्टा चाना'. — ') K2.8 S (except T1 G2.8) की श्रुं. T2 Gs. 5 M6-8 जनाधिप.

6 K4 om. 6° (cf. v. l. 5). — °) K (K4 om.) Ds च; Ñ V1 D (except D2.5) अथ (for सा). — °) S रुजायावनतानना. — °) T G (except G2.8) M6-8 फ़ियते. S मया (for इति). — After 6, S ins.:

588* आश्रमस्याभिगमने किं खं कार्यं चिकीर्षसि। कस्त्वमद्येह संप्राप्तो महर्षेराश्रमं शुभम्।

7 °) V1 B D (except D1) T2 G5 चैवानव .
— d) Da 'पूज्य च; G3 'वदिभिप् .— After 7, Ko. 4
Da1 S ins.:

589* दु:पन्तः।

राजर्पेरस्मि पुत्रोऽहमिलिलस्य महीपतेः। दुःषन्त इति मे नाम सत्यं पुष्करलोचने।

[Dai Ti Gi-4 Ms om. दु:षन्त:. Ko.4 दुडकंत उ.
— (L. 1) Ko.4 Dai मैथिलस्य(!) महारमन:.]
— G2.5 Ms.5 cont. (with prefixed शकुंतला): Ti Gi

ins. After द्यांकुंतला in st. 9:

590* स्वागतं ते महाराज फलमूलोदकं च नः।

परिगृद्योपभुङ्क स्वं किं च ते करवाण्यहम्।

8 Before 8, some MSS. ins. राजा (v. l. दुष्यंत:; दुष्कंत: etc.) उवाच (om. in S). — a) Ko.s.4 Ñ1.2 D1 T2 G4.5 M (except M3) भागे (Ñ1.2 गा). — b) T1 G8 तं तु; G6 स्वं च; M2.5 तस्वं (for अद्रे). K2 तस्वे सहाभागो. — d) K2 गजगामिनि भामिनी(!); T1 G1 ममाचक्ष्व ग्रुभानने; G8 तन्मे आचक्ष्व शो ; G6 M2.5 ममाचक्ष्य च शो . — After 8, K1 reads (for the first time) 14 (as एवस्ता तु सा क -तदाशया); while K2 ins.:

^{591*} द्विजश्रेष्ठ नमो भद्रे सुनिः कण्यः प्रतापवान् ।

9 Bs om. शकुन्त ; S om. उवाच. — After शकुन्तला, T1 G1 ins. 590* (of. v. l. 7). — a) T2 G4.5 transp. शत: and पिता. K2 अधुनेव महाराज. — b) T1 G8 त्वं प्रती . — b) D5 S द्रह्यसे तं (T1 G1 M5 त्वं). Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 द्रष्टास्थेनसुपागतं.

C. 1. 2904 **B. 1.** 71. 10 **K. 1. 92.** 14

तां च दृष्टा वरारोहां श्रीमतीं चारुहासिनीम् ॥१० विश्राजमानां वपुषा तपसा च दमेन च । रूपयोवनसंपन्नामित्युवाच महीपतिः ॥ ११ कासि कस्यासि सुश्रोणि किमर्थ चागता वनम् । एवंरूपगुणोपेता कुतस्त्वमिस शोभने ॥ १२ द्शीनादेव हि शुभे त्वया मेऽपहृतं मनः । इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं तन्ममाचक्ष्य शोभने ॥ १३ एवमुक्ता तदा कन्या तेन राज्ञा तदाश्रमे । उवाच हसती वाक्यमिदं सुमधुराक्षरम् ॥ १४ कण्वस्थाहं भगवतो दःषन्त दृद्धिता मता।

10 K2 Ge om. वैशं 3°. K1 Ds S om. उवाच.

— b) Ñ1.2 V1 Dn Ds G4.5 transp. तया and तथा. T1 G2.3 तदा (for तथा). Ñ1.2 V1 B D (except D5) च स: (for नृप:). G1 तथा चोक्तश्र पार्थिव:. — °) Ñ1.2 V1 Bs Dn D1.4 transp. च and इष्टा.

11 b) Ti Gi विनयेन द.

12 Before 12, B ins. दुरवंत उ°; D4 M2.5 दुरवंत:; T Gs.0 M6.8 दु:पंत:; G1.2.4.5 M5 राजा. — Hereafter, the variants of दु:पंत will be ignored. — K2 om. 12^{ab}. — ") K (K2 om.) Ñ1.2 V1 B1.3 D (except D2) का त्वं; G3 कस्य. K (K2 om.) Ñ3 D5 कस्य च; G3 M7.8 कन्यासि. — ") K1 किमधें ते वनागम:.

 13^{cd}) \tilde{N} s 'मि तेहं विज्ञा'. K तस्व $(K_1$ ता त्वा)माश्वक्ष्य संदि $(K_1$ शोभने). — For 13^{cd} , S subst.:

592* स्थितोऽस्म्यमितसीभाग्ये विवश्चश्रास्म किंचन।
श्रणु मे नागनासोरु वचनं मत्तकाशिनि।
राजपेरन्वये जातः प्रोरस्मि विशेषतः।
वृणे त्वामद्य सुश्लोणि दुःपन्तो वरवर्णिनि।
न मेऽन्यत्र क्षत्रियाया मनो जातु प्रवर्तते। [5]
ऋषिपुत्रीषु चान्यासु नावर्णास्वपरासु च।
एवं प्रणिहितात्मानं विद्धि मां कलभाषिणि।
तस्य मे त्वयि भावोऽस्ति क्षत्रिया हासि का वद।
न हि मे भीरु विप्रायां मनः प्रसहते गतिम्।
भजे त्वामायतापाञ्जे भक्तं भजितुमईसि। [10]
भुङ्क राज्यं विशालाक्षि बुद्धि मा स्वन्यथा हुथाः।

14 Before 14, Bs Dains, बेशं उ; S (except Gs) वेशं. For K1, cf. v. l. 8. — ") N (except K1 Ñs) तु सा कन्या. — b) S (except T2) एकाकी (G1 एकांते) सा त. Ñ1.2 V1 Dn D1.4 तमाश्च. — ") T1 G1 Ms सदती (for इस'). Ñs "व मध्रं प्रीता. — d) Ñs

तपिसनो प्रतिमतो धर्मज्ञस यशसिनः ॥ १५ दुःषन्त उवाच ।

ऊर्ध्वरेता महाभागो भगवाँ छोकपूजितः। चलेद्धि वृत्ताद्धर्मोऽपि न चलेत्संशितवतः॥ १६ कथं त्वं तस्य दुहिता संभूता वरवर्णिनी। संशयो मे महानत्र तं मे छेत्तुमिहाईसि॥ १७

शकुन्तलोवाच । यथायमागमो मह्यं यथा चेदमभूत्पुरा । ग्रुणु राजन्यथातस्वं यथासि दृहिता म्रुनेः ॥ १८

ऋषिः कश्चिदिहागम्य मम जनमाभ्यचोदयत् ।

बाक्यं (for इदं). T2 G2.4.5 तु स°; G3 सस°. K1 पुनस्तं राजसत्तमः

15 Before 15, Bs Ds ins. शकुं उ'; T G1.2.4.5 Ms शकुंतछा. — b) K2 दृहिता चैव संमता. — After 15ab, K2 (om. 15cd) ins.:

593* तामुवाच ततो राजा कन्यां राजीवलोचनाम्।
— ") Ñ2 V1 B1.3.6 Da D2 मनस्विन:; Ñ3 तप"; B4.4
Dn D1.4 T1 महात्मन:. — After 15, D4 S ins.:

594* अखतन्त्रास्मि राजेन्द्र काश्यपो मे गुरुः पिता। तमेव प्रार्थय स्वार्थं नायुक्तं कर्तुमहंसि।

16 K1 S om. उवाच. — ") Ñ V1 Dn D1 T1 M5 "भागे. — K1 om. 16°d. — ") K0.4 Ñ1.8 V1 T G M6-8 चित्ताद्ध". K2 चलेद्विद्धि हतो धर्मी; K3 दिद्वि विहिताद्ध्मी; M3.6 चलेत्कदाचिद्धिमवान्.

17 ab) Gs transp. दुहि° and संभू°. Ko.s. 4 B1.4.5 Ds T1 Ms° वर्णिनि. — °) Ds महांखन्न. — d) Ko.2-4 Ñ V1 D (except Ds) Ms तत्; K1 B4.5.6 m त्वं (for तं). K B1 Ds त्वं (K1 तं) छेत्तुमहीस. S (except Ms) सतं वक्तिमहा°.

18 Ki Som. उदाख. — After शकु, Gs ins. 595*, transp. 18^{ab} and 18^{cd}. — a) B₄ शा समा; M₆₋₈ शा समा. — S (except Ms. 5) ins. after 18^{ab} (Gs, after शकुन्तका):

595* अन्यथा सन्तमारमानमन्यथा सत्सु भावते । स पापेनावृतो मूर्वस्तेन आत्मापहारकः । (Cf. 1. 68. 26 and v. l.). — ') Da Ga यथावरवं; G1

"बृत्तं (sup. lin. as in text); G3 'त्रध्यं. — ^d) Ñ1 यथाई. 19 ^a) K B1.4.5 'हानत्य; T1 G1 'हास्येत्य. — After 19^{ab}, K4 D4 S ins.:

596* अर्थ्वरेता यथासि स्वं कुतस्त्रेयं शकुन्तका ।

तसौ प्रोवाच भगवान्यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ १९ तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महत्तपः । सुभूशं तापयामास शकं सुरगणेश्वरम् ॥ २० तपसा दीप्तवीयोऽयं स्थानान्मां च्यावयेदिति । मीतः पुरंदरस्तसान्मेनकामिदमञ्जवीत् ॥ २१ गुणैदिंच्येरप्सरसां मेनके त्वं विशिष्यसे । श्रेयो मे कुरु कल्याणि यस्वां वक्ष्यामि तच्छृणु॥२२ असावादित्यसंकाशो विश्वामित्रो महातपाः । तप्यमानस्तपो घोरं मम कम्पयते मनः ॥ २३ मेनके तव भारोऽयं विश्वामित्रः सुमध्यमे । संशितात्मा सुदुर्धर्ष उग्रे तपसि वर्तते ॥ २४ स मां न च्यावयेत्स्थानात्तं वै गत्वा प्रलोभय । चर तस्य तपोविन्नं कुरु मे प्रियम्रत्तमम् ॥ २५ रूपयौवनमाधुर्यचेष्टितसितभाषितैः । लोमयित्वा वरारोहे तपसः संनिवर्तय ॥ २६ मेनकोवाच ।

महातेजाः स भगवान्सदैव च महातपाः ।
कोपनश्च तथा ह्येनं जानाति भगवानि ॥ २७
तेजसलपसश्चेव कोपस्य च महातमनः ।
त्वमप्युद्धिजसे यस्य नोद्धिजेयमहं कथम् ॥ २८
महाभागं विसष्टं यः पुत्रैरिष्टैर्व्ययोजयत् ।
क्षेत्रे जातश्च यः पूर्वम्भवद्वाद्यणो वलात् ॥ २९
शोचार्थं यो नदीं चके दुर्गमां बहुभिर्जलेः ।
यां तां पुण्यतमां लोके कौशिकीति विदुर्जनाः ॥ ३०
बभार यत्रास्य पुरा काले दुर्गे महात्मनः ।
दारान्मतङ्गो धर्मात्मा राजिषव्योधतां गतः ॥ ३१ हुर्ग हुर्गुव्य

पुत्री त्वत्तः कथं जाता तत्त्वं मे बृहि काइयप ।

20 Before 20, Ñ2.3 (sup. lin. sec. m.) V1 (sup. lin.) B D (except D2.5) ins. क्य उ; T G (except G5) Ms.5 क्य :. — क) S मानस्त्रो घोरं. — b) K (except K1) D5 महात्र्याः; S सखा मम. — cd) Ks.4 स भूशं. S कंपयामास देवेंद्रं पुरा शकं महात्र्याः. — After 20, T2 G4.5 read 23ab.

21 ") K Mo-s दीसवीयाँजा:; T3 -दित्यवी ; G8 दीप्यमानोयं. — ") G8 न; G1-6 Mo-8 मा (for मां). — ") T1 G1.2 देशे य(T1 हा)सान.

22 Before 22, Bs D4 (marg.) ins. हंद उ°; T2 G2.4 हंद:; G5 शक:. — a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) transp. दिस्येर् and अप्सरसां. — d) K1 यत्ते; T1 यथा; T2 M यस्ता.

23 T₂ G_{4.5} road 23^{ab} after 20^{cd}. — ⁶) T₁ घोरस्पा (for विश्वा[°]). K₂ [°]त्रो महायशा:; T₂ G (except G_{1.8}) M₆₋₈ [°]त्रोथ कोशिक:. — ^d) T₁ G₆ ब्रह्मचर्यं च संश्चि(G₆ [°]स्थि)त:. — After 23, T₂ G (except G_{8.6}) M (except M₅) ins.:

^{597*} तपस्तस्य महाघोरं ब्रह्मचर्यं च संश्रितम्।

24 ") Da Gs तब भावोयं; Ts मेपहास्वो°; Gs मेपहारो°; Gs. 5 मेपभारो°. — b) Ks सुशोभने. — °) Ks Gs स तु . — d) S बोग्रे.

25 °) T1 G2-5 तसाञ्च; M स मा न. — °) D1 वै शिष्ठं प्र'. S तं गत्वा विप'. — °) K0.2-4 G8 चरतीस्य (G3 °तस्तु). K1 चरतसायसो वि'. — °) Ñ1.2 V1

Du मेविव्रसु.

26 °) K (except K1) इत्रखावण्यमा ; M3.5 भाधुर्थै:.

- b) K1 'प्रियमा ; Ñ V1 B1 (m as in text) 'भाषणै:;
Da T1 G1 -सि(Da -मि)तचेष्टितभा . — d) Ñ V1 B D
(except Da) तपससं (B4 तपसमं) नि .

27 K1 Som. उवाच. — b) Ñ1.2 V1 B D (except D6) तथेव. G3 सुमहत्तपा:. — °) Ñ1 क्रोधनक्ष. K0.2.4 तथाप्येनं; K3 °त्येवं. T1 G (except G3.6) होतत्; T3 होतं. — d) T1 G2.4.5 च भवानिए.

28 °) T1 भगवंस्तप°. K1 तपसस्तेजसाश्चापि; Ms तेजसा तपसा चैव. — °) K4 B1 (m as in text) कोपनस्य; G2 कोपं यस्य; M3 कोपाचैव; M5 कोपेन च. — °) K4 B4.5 यसात्; B6 T1 G3.6 M3 तस्य. — d) M6 केपं कथं स्वष्टं.

29 a) S विमोद्ध च व°. K1 S च (G8 M3.5 तु) (for य:). — b) S तस्य पुत्राकशशाप ह (T1 M3 य:; M5 च). — c) K D (except D1.2.4) G क्षत्र-. T1 G1.8 तु (for च). — d) S (except M3) सोभव°. B4.5 पुरा; G3-5 M6-3 महान् (for बलात्).

30 a) K1 स्नानार्थ. Ds transp. शीचा and य:.
— b) K1-3 Ñ1.2 जैने:. S मां पापकर्मभि:. — b) T2
G Me-s तस्मान् (Gs as in text; Ge यसत्). Bs.4.6
पुण्यनदीं. — d) T G2.2 की तु. K1 जगुर्जना:; K4 D5 G1
(sup. lin. as in text) विद्युवेषा:.

31 ") Gs यसत्य; Gs यसत्य. — ") Gs दुर्गे कोके (for काळे दुर्गे). Ko. s महामना:; Ms "तपा:. — ") Ts

C. 1. 2926 B. 1. 71. 82 K. 1. 92. 44

अतीतकाले दुर्भिक्षे यत्रैत्य पुनराश्रमम् ।

मुनिः पारेति नद्या व नाम चक्रे तदा प्रभुः ॥ ३२

मतङ्गं याजयांचक्रे यत्र प्रीतमनाः खयम् ।

त्वं च सोमं भयाद्यस्य गतः पातुं सुरेश्वरः ॥ ३३

अति नश्चत्रवंशांश्र कुद्धो नश्चत्रसंपदा ।

प्रति श्रवणपूर्वाणि नश्चत्राणि ससर्ज यः ॥ ३४

एतानि यस्य कर्माणि तस्यादं भृशमुद्धिजे ।

यथा मां न दहेत्कुद्धस्तथाज्ञापय मां विभो ॥ ३५

तेजसा निर्देहेछोकान्कम्पयेद्धरणीं पदा ।

संक्षिपेच महामेरुं तूर्णमावर्तयेत्तथा ॥ ३६

तादृशं तपसा युक्तं प्रदीप्तमिव पावकम् ।

कथमस्तद्विधा बाला जितेन्द्रियमिस्पृशेत् ॥ ३७

द्वताशनमुखं दीप्तं द्वर्यचन्द्राक्षितारकम् ।

कालजिह्वं सुरश्रेष्ठ कथमस्तद्विधा स्पृशेत् ॥ ३८

यमश्र सोमश्च महर्पयश्च

साध्या विश्वे वालिखल्याश्च सर्वे ।

एतेऽपि यसोद्विजन्ते प्रभावात्कसात्तसान्माद्दशी नोद्विजेत ॥ ३९
त्वयेवम्रक्ता च कथं समीपमृषेने गच्छेयमहं सुरेन्द्र ।

रक्षां तु मे चिन्तय देवराज
यथा त्वदर्थ रिक्षताहं चरेयम् ॥ ४०
कामं तु मे मारुतस्तत्र वासः
प्रक्रीडिताया विष्टणोतु देव ।

भवेच मे मन्मथस्तत्र कार्ये
सहायभूतस्तव देव प्रसादात् ॥ ४१
वनाच वायुः सुरिभः प्रवायेत्तिसन्काले तमृषि लोभयन्त्याः ।

तथेत्युक्त्वा विहिते चैव तिसस्ततो ययौ साश्रमं कौशिकस्य ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

'र्षिः साधुतां; ^{G1} र्षिः सायु° (sio).

32 °) Ñ V1 Bs-5 Ds Dn D1.4 अभ्येख; Ds यत्रैतत्; S प्रस्ते (Ms यश्चै °). — °) Ko.1.8 T1 Gs मुनिपा ; M दुर्गपा . T1 तस्या नै. — d) Gs transp. नाम and चक्रे. K1 तदा मुनि:; K4 महात्मन:.

33 °) K Ñı Ds याजयामास. — b) Gs Ms-s यश्च. — 'd) Ko यं च; Kı Tı Gı Ms तं च; Ms-s सुतं. Ñı. s Vı 'स्य यात: पार्त : वं च सोमं स'.

34 Koom. 34^{ab}. — ^a) Ñ1 D1.4 थोगास; Ñ2.8 V1 B Da Ds वंशास; T G Ms. 5-7 वंशानि. Dn Ms सकारान्यं च छोकं वे (Ms वंशानि). — ^d) Ñ2 V1 B (B1 m as in text) D (except D5) चकार य:; Cd as in text. Ñ1 T1 G1.8 M5 ह; G2.4.5 यत् (for य:). — After 34, Dn D4 S ins.:

^{598*} गुरुशापहतस्यापि त्रिशङ्कोः शरणं द्दौ । Da (marg.) S cont.:

599* ब्रह्मिश्वापं राजिषः कथं मोक्ष्यति कौशिकः । अवमत्य तदा देवैर्यकाङ्गं तद्विनाशितम् । अन्यानि च महातेजा यज्ञाङ्गान्यसृजत्मभुः । निनाय च तदा स्वर्गे त्रिशङ्कं स महातपाः । 35 को) S एतान्यन्यानि (G1 अन्यान्येतानि) कर्माणि मृशं देव विभेम्यहं. — °) \tilde{N} V1 Dn D1 यथासी. — d) $K_{0,2,4}$ Bs.4 प्रभो. S तथा पद्य (T1 कुरु) सुरेश्वर (G2.4.5 सुरोत्तम).

36 b) S चालयेव्. T2 G2.4.5 M8.6-8 off तलं. K2.8 T1 G1 Ms अपि; K4 G6 तथा; Ñ1 B1 सदा; D2 तदा (for पदा). — °) K4 पेनु; G8 शिपेश्वेव; M8 आश्चिपेश्व. — After 36°, K2 ins.:

600* संशोपेख महोद्धिम् । संक्षिपेश्व महानर्दिः

— d) S महीस् (for तृजीस्). B1.6 G8 तैथेत च (G8 वा). K1 तदा; K4 जगत्; Ñ V1 B1m.8-5.6 m D दिश: (D2 वथा) (for तथा).

37 °) Dn D1 'धा नारी. — d) Ks यतें दियम्. K1 Ñs 'यमीत स्पृ'; B4 T1 G6 M 'मतिस्पृ'.

38 °) Ñı 'चंद्राप्ति'; Bı. व चंद्रसूर्याक्षि'.

39 a) K1 सूर्यक्ष सी. D5 हुताशनश्च (for मह").
— b) Ñ1 S निश्चेदेवा वा". K0.8 BL.8.4 Da D1 वासि"
(of. v. l. 1. 26. 2, 35 etc.). — ") S यस्योद्धिजंते मुनय:
सर्वेद. — ") K4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) transp.
कस्मात् and तस्मात्. S इंद (for तस्मान्).

40 a) 8 'मुक्ता तु कथं सुरेश, and 'मई समीर्पः — d) 8 'दर्थे सुसिनी च' (G: 'वें विचरेषं यथेष्टं). ६६

शकुन्तरुवाच।
एवधुक्तस्तया शकः संदिदेश सदागतिम्।
प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह।। १
अथापश्यद्वरारोहा तपसा द्रग्धिकिल्विषम्।
विश्वामित्रं तपस्यन्तं मेनका मीरुराश्रमे ॥ २
अभिवाद्य ततः सा तं प्राक्रीडद्दिषसंनिधौ।
अपोवाह च वासोऽस्या मारुतः शशिसंनिभम् ॥ ३

सागच्छत्त्वरिता भूमिं वासस्तद्भिलिङ्गती । उत्सयन्तीव सत्रीडं मारुतं व्रवर्णिनी ॥ ४ गृद्धां वासिस संभ्रान्तां मेनकां मुनिसत्तमः । अनिर्देश्यवयोरूपामपश्यद्विष्टतां तदा ॥ ५ तसा रूपगुणं दृष्ट्वा स तु विप्रपीमस्तदा । चकार भावं संसर्गे तया कामवशं गतः ॥ ६ न्यमश्रयत चाप्येनां सा चाप्येच्छदनिन्दिता ।

C. 1. 2944 B. 1. 72. 8 K. 1. 98. 8

41 S roads 41^{ab} after 42^{ab}. — b) A few MSS. देव:. Ñs नु राजन्. — d) T1 सखा वसंतस्तव. Ñ1.2 V1 Bs Da Dn D1.4 तु तव; Ñs तव भो; B1.8-5 D2 च तव; G तव त; Ms तव च (for तव देव).

42 a) Ko.2.8 वने च; Ñ3 वलाच. K2 Ñ V1 B8.6 Dn D1.4 T2 प्रवायात; B4.6 G6 प्रवाययेत; D2 प्रवात; T1 प्रवाहयेत. — b) K1 प्रेरयंत्या:. — After 42^{ab}, S reads 41^{ab}. — Before 42^{cd}, D4 marg. ins. कण्य उ°. — °) K D2.5 °त्युक्ते. M3 तेन (for चेव). — d) G8 तती यायादाश्रमं.

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाल्यान. K0.2-4 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 G1.8.4 M (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल. — Adhy. name: K4 मेनका-वाक्यं; T2 G1.2.4 दुर्थतशकुंतला(G1 om. शकुंतला)संवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 66; K1 79; Da1 D4 69; T1 83; T2 33; G M 34. — S'loka no.: Ñ8 Dn1.n2 42; Da1 43; M3 46. — Ayyregate s'loka no.: Dn2 2914.

66

This adhy, is missing in S1 and Ds (cf. 1.61. 84; 62.2); both MSS, are wholly ignored here.

1 B4 G6 om. इत्कुं; T G om. उ. K1 M6-8 वैशंपायन:; Ñ2.8 B Da Dn D1.4 क्यव उ; M8.5 क्यव:.
— ") K0.2.8 Ñ1 B1 Da D5 T2 G2-5 M8 'सादा; D1 'साता:; G1 'साया. G6 देव:. — ") Ñ3 B1 D1.5 S तता: (for तदा). B8 तदा कश्या. — ") S transp. भेनका and वायुना सह.

2 °) T G1.2.4-6 तथा; G3 M2.5 तदा. — b) S तपसोम्रेण किशेतं. — °) \tilde{N} 1.2 V1 B D तप्यमानं. — °) S दुर्थेषं संशितव्रतं.

3 °) S ततोभिवाद्य सा तस्मै. — °) K1 साबीडां सुबिसं°. — °) K0.8.4 D2 M3-3 °वाहाथ; G3 °वाहन्य.

4 b) K1 Ñ1.2 V1 Da2 Dn D1.2.4 अभिलि(K1 क) एसती; K2 'लिंगिनीं; K3.4 D5 'लिंगतीं (D5 'ति); Ñ8 'लंघनी; Da1 'ल्ट्यती; T1 G1.2 M3 अवलंबति; T2 G6 M8.5-7 अवलंबती; G3 'लापिती; G4.5 'लंबित; Cd as in text. G6 वासार्थ वावलंबती. — ') K0.1 च (for इय). K2-4 कुरसयंती च; Ñ1.2 V1 B D सायमानेव (D5 रुसायंती च); G1 कुत्सयन्निव. S सबीळा. — ') S (except G3) देववर्णिनी. — After 4, N ins.:

^{601*} पश्यतस्तत्र तस्यर्पेरप्यग्निसमतेजसः।

विश्वामित्रस्ततस्तां तु विषमस्थामनिन्दिताम्।

[(L. 1) K1.8 Ñs Da तस्य तत्रपेंर्; Ñ1.2 V1 तत्र विप्रपेंर्; Bs Dn D1.5 तत्र तत्रपेंर्. K अत्यिधि (K4 सूर्यांधि). — (L. 2) K (except Ks) D2.5 भित्रस्तु तां (D2 स्ता) दृष्टा.]

- 5 ") Ko मृद्धी; K2.1 B3 Da1 D1 गृथ्रां; Ñ1 V1 गत्वा; Ñ2 लुड्यां; B4 इट्टा (m as in text); B5 m द्रष्टां; D1 G8 गृथ्रां; T1 कुद्धां; T2 स्नस्ते; G1.2.4.5 प्रस्ते; G6 गृध्रुं; Cd as in text. Ko संस्पिक्तां; K1 "सक्तां; K2 D5 "युक्तां; S सबीळां. ") S संभ्रातां मेनकामृष्टि. ") K (except K1) D5 "ही डितां तदा. G1 रूपयोवन शास्तिनीं.
- 6 °) K1.8.4 Ñ V1 Dn D1.4 T2 G2-5 °गुणान्. D5 तस्यासांस्तु गुणान्द. °) B6 विमन्न पिसदा. S कामार्तः समपद्यत (M6-8 स महाद्युति:). °) B Da D2 भावसंसर्गे (B8m °संदर्भे). Ñ V1 Dn D1.4 संसर्गात्. M5 corrupt. °) M5 भावं संप्राप्तवानृषि:.
- 7 Ms om. 7. ") K Ds चैवेनां; T1 सोप्येनां.

दूरी दूरी हैं वी तत्र सुचिरं कालं वने व्यहरतासुमी । रममाणी यथाकामं यथैकदिवसं तथा ॥ ७ जनयामास स म्रनिर्मेनकायां शक्रन्तलाम् । प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम ॥ ८ जातग्रत्युज्य तं गर्भे मेनका मालिनीमन् । कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् ॥ ९ तं वने विजने गर्भ सिंहव्याघ्रसमाकुले ।

दृष्ट्वा शयानं शक्कनाः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १० नेमां हिंस्युर्वने बालां ऋच्यादा मांसगृद्धिनः। पर्यरक्षन्त तां तत्र शक्कन्ता मेनकात्मजाम् ॥ ११ उपस्प्रष्टुं गतश्राहमपद्यं शयितामिमाम् । निर्जने विपिनेऽरण्ये शकुन्तैः परिवारिताम् । आनयित्वा ततश्रेनां दहितृत्वे न्ययोजयम् ॥ १२ शरीरकृत्प्राणदाता यस्य चान्नानि भ्रञ्जते ।

— *) T2 G2.4.5 चाप्येनम्. G6 साप्येच्छत्तमनिं. — *) Ko.4 तौ त तत्र चिरं कालं; Ga.4.5 तौ त हो तत्र सचिरं. - 4) Ñ2 V1 B D (except Ds) उभी (for बने) and सदा (for उभी). K (except K1) विहर. S (Ms om.) विजहाते महावने. — After 7, D4 S (Gs om. lines 3-6; Ms om. 1-3) ins.:

602* एवं वर्षसङ्ख्राणामतीतं नाभ्यविन्तयत्। कामकोधावजितवान्मुनिर्नित्यं क्षमान्वितः। चिरार्जितस्य तपसः क्षयं स कृतवानृषिः। तपसः संक्षयादेव मुनिर्मोहं विवेश सः। मोहाभिभूतः क्रोधारमा ग्रसन्मूलफलं मुनिः। [5] पादैर्जलरवं कृत्वा अन्तर्द्वीपे कुटी गतः। मेनका गन्तुकामा वै शुश्राव जलनिस्वनम् । तपसा दीसवीयोंऽसाबाकाशादेति याति च। अद्य संज्ञां विजानामि येन केन तपःक्षयम् । इन्त निर्यामि चेत्युत्तवा ऋतुस्राता तु मेनका। [10] कामरागाभिभूतस्य मुनेः पार्श्व जगाम सा।

[(L. 1) M (Ms om.) एकं वर्षसहस्रं तत्. — (L. 2) G1.2 'क्रोधान्वर्जित'; G8 'क्रोधो च जित'. D4 समाहित:; Gs Ms तपोन्यित:. — (L. 4) T1 मतिमोहं. D4 G1.2.6 समाविशत्. — (L. 5) Ge ययौ तां कौशिकीं मुनि: — (L. 8) Ms-7 'बीयोंजा. — (L. 9) G1.4 M विजानाति. D_4 यथास्य तपसः क्षयः; $M_{8.5}$ चिरस्य तपसः क्ष $^{\bullet}$. — (L. 10) D4 गंतुं न युक्तमित्युक्तवा; T Gs. 6 Ms. 5 इंत निर्यक्तमिख्यसवाः]

8 a) Tr G4.5 = (for H). - Gs om. 8-9. — °) К (except K2) Ds үй бан. — After 8, D4 S (except Ge) ins.:

603* देवगर्भोपमां बलां सर्वाभरणभूषिताम्। शयानां शयने रम्ये मेनका वाक्यमव्यवीत । महर्षेरुप्रतपससेजस्वमविनाशिनी। तसात्स्वर्गं गमिष्यामि देवकार्यार्थमागता। [(L. 2) D. इायानं बालमुत्सूज्य. -- (L. 3) D4 G2.4 'स्त्वमसि भामिनिः]

9 Gs om. 9ab (of. v. 1. 8). Before 9, T2 G3-5 M ins. कृष्य: (of. 603*). — क) T2 G2.4.5 'इस त कन्यां. - °) S (Ge om.) 'नीं प्रति. - 'd) K1.2 D1 'र्णमागच्छ'. Ks Bs. 5 Ds 'संसदि. S शकसंसदमागच्छ-रक्रत्वा कार्य शचीपतेः.

10 ") S गहने (for विज"). - ") S 'निषेतिते. - d) D+ समेताः पर्यः

11 ") Bs नैनां; Bs सैनां (for नेमां). S transp. हिंस्य: and बालां. - b) K: Bs D1.: 'गुन्निण:; T1 G4-6 °गर्घि°; Т2 °गृझव:; G1.2 'गंघि°; G8 गृझना. — ') Ko.8 पर्यरक्षंस्ततसः K1 वर्तत तां; K2 रक्षंति ते. S इति मत्वा सारक्षंति. — d) Ks शकुना.

12 Before 12, Ko ins. कृष्य उ°. — b) Ds अप्रथस पिता मम; S तामपश्यमनिंदितां (Gs मतंद्रितां; Ms अपश्यं मेनकात्मजां). - After 12ab, D4 (marg.) S ins.:

604* मां रष्ट्रवाभ्यपद्यन्त पादयोः पतिता द्विजाः। अबुवञ्शकुनाः सर्वे कलं मधुरभाषिणः। विश्वामित्रसुतां ब्रह्मस्यासभूतां भरस्व वै। कामक्रोधावजितवान्सला ते कीशिकीं गतः। तसात्पोपय पुत्रीं ते द्यावश्विति तेऽशुवन् । [5] सर्वभूतरुतज्ञोऽहं दयावान्सर्वजन्तुषु ।

[(L. 1) G1.8.6 'बान्वप'. — (L. 2) D4 पश्चिण: G4.8 द्विजा: (for दाकुना:). — (L. 3) G2.4.8 भजस्य. - (L. 4) T G1.2.4.5 कोशिको. - (L. 5) Ds T1 तस्पुत्री (for प्रश्नी ते). — After line 6, D4 repeats 12ab. 1 -- ") B D1.4 निर्जनेषि (B1 'ने च) बने; Da 'नोपवने. K1 रस्था; Ñ1. 2 V1 B D (except D3) M3 रस्थे; Ñ3 श्रुह्थे (for Sरुपये). T G Ms-8 निजैनेपि महारुपये. -- ") Ko शक्तै:. K4 'रक्षितां. - ') K1 तत्रवाहं. - ') Ñ1.2 V1 B D Ms स्यवेशयं.

13 ') Ds हाक्रेण ते. K4 Ñ V1 B Dn D1.2.4 T2 G4 Ms-8 एते (for ते). K1 त्रव: प्रोक्ता: - 4) N1.2 क्रमेण ते त्रयोडण्युक्ताः पितरो धर्मनिश्चये ॥ १३ निर्जने च वने यसाच्छकुन्तैः परिरक्षिता । शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया ॥ १४ एवं दुहितरं विद्धि मम सौम्य शकुन्तलाम् । शकुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता ॥ १५

एतदाचष्ट पृष्टः सन्मम जन्म महर्पये । स्रुतां कण्वस्य मामेवं विद्धि त्वं मनुजाधिप ॥ १६ कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वमजानती । इति ते कथितं राजन्यथावृत्तं श्रुतं मया ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पद्पष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

तुःषन्त उवाच ।
सुव्यक्त रात्रपुत्री त्वं यथा कल्याणि भाषसे ।
भार्या मे भव सुश्रोणि बृहि किं करवाणि ते ॥ १
सुवर्णमाला वासांसि कुण्डले परिहाटके ।
नानापत्तन्ते शुभ्रे मणिरत्ने च शोभने ॥ २
आहरामि तवाद्याहं निष्कादीन्यजिनानि च ।

सर्व राज्यं तवाद्यास्तु भार्या में भव शोभने ॥ ३
गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ।
विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४
शकुन्तलोवाच ।
फलाहारो गतो राजन्यिता में इत आश्रमात् ।
तं सुहुर्त प्रतीक्षस्त स मां तुम्यं प्रदास्यति ॥ ५

C. 1. 2959 B. 1. 73, 5 K. 1. 94, 5

 $V_1 \ B \ D$ धर्मशासने ($B_{3.6}$ 'शासनात्; D_5 'निश्चयात्); $\widetilde{N}_8 \ S$ 'साधने ($G_{2.4.5}$ 'दर्शने).

14 ") K1 निजनेसी; K2 इयं तस्मिन्; D5 विजने या. K4 यं; Ñ V1 B D (except D5) तु (for च). — b) K4 Da1 शकुनै:. Ñ1.2 V1 B D (except D5) परिवारिता; of. 12° d.

15 ^a) K₄ एतां; M₇ कृतां (for एवं). — ^b) Ñ₂ B D (except D_b) विप्र; G₈ तात (for साम्य). — ^c) K (except K₁) B₁ G₆ अपि (for च). — ^d) D₅ मां हानिंदिता.

16 Before 16, K (except K2) B (except B1) Dn D1.1 ins. शकुं द'; D6 G2-6 M शकुं. — ") S 'चष्ट भगवान्. — ") K3 'नम महामते. — ") Ñ8 मनुजेश्वर.

17 Ks om. 17. — ^b) Ko नान्यं कस्माहिजानती. — ^{cd}) K1 'थितं निप्रं यथा राजं (sio) थु'. Ds यथाश्रुतं; Ms. s मया श्रुतं (by transp.).

Colophon, Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाल्यान. K Ñs B D T2 G2.4 M2.5 (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल. — Adhy. name: T2 G2 शकुंतलाजनमकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 63; Da1 D4 70; Dn8 71; T1 84; T2 34; G M 35. — S'loka no.: Ñs

Dai 19; Dni.n2 18; M3 29. — Aggregate s'loka no.: Dn2 2932.

67

This adby. is missing in S1 and D3 (cf. 1, 61. 84; 62, 2); these MSS, are wholly ignored here.

1 Ko om. दु:पन्त उ°; S om. उ°. K1 हाजा; K2-4 Ñs Ds राजोवाच. — °) T1 कल्याणि.

2 °) Ñ V1 B D (except Ds) T Gs M 'मालां.
— b) K (except K1) Da1 Cd (marg. sec. m.)
परिहारके; Ds 'हाटिक; S 'पादुके. — ') Ñ1 'जनपदे शुश्रे;
S 'पत्त(Ms-s 'ट्ट)नजै: शुश्रे: — ') S 'रत्नेश्व. T1 G1
शोभिते; G2 शोभिती:; G4-5 'नै:; Ms-3 शोभितान्.

3 Gs om, 3-5, — °) Bsm Di S (Gs om.) निष्कादीन्यमि(Bsm °यु)तानि च (Ti Gi निष्काणामयुतं तथा). — °) Di तथैवास्तु; S (Gs om.) तथाय स्वं. — d) Ti Gi भार्या भव सुशोभने.

4 G3 om. 4 (cf. v. l. 3). — ab) Ñ3 मे; a few S MSS. मा (for मां). K1.8 Ñ3 Dn3 T1 G1 विवाहेनैव; G3.4.5 हैनेह. K1 हो(read हो) भने (for सुन्दिर). K2 गांधवेंण विवाहेन भीरु मामेहि सुंदरि. — a) K1 Ñ3 M च; Dn3 तु (for हि). M (except M3) सर्वेषां (for रम्भो).

5 Gs om. 5 (cf. v. l. 3). Ki.s S om. उवाच.

C. 1. 2960 B. 1. 73. 6 K. 1. 94. 12

दःषन्त उवाच।

इच्छामि त्वां वरारोहे भजमानामनिन्दिते । त्वदर्थं मां स्थितं विद्धि त्वद्गतं हि मनो मम ॥ ६ आत्मनो बन्धुरात्मैव गतिरात्मैव चात्मनः । आत्मनेवात्मनो दानं कर्तुमईसि धर्मतः ॥ ७ अष्टावेव समासेन विवाहा धर्मतः स्मृताः । ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥ ८ गान्धर्वो राक्षसथैव पैशाचश्राष्टमः स्मृतः । तेषां धर्मान्यथापूर्वं मनुः स्वायंभ्रवोऽब्रवीत ॥ ९

— ") Ko.3 फलाहार; Ki Ñi Vi Be (m as in text)
"हारे; D2 'हता; T2 Gi.5 'हारात; G2 'हारा. — ')
Ko.2-4 Ñ3 में स इहा(Ñ3 'तो)श्रमात; Ki D3 में स (D2
मम) तपोधन:; S (G3 om.) मम (Ms.5 में स) महातपाः
(T1 'यशाः). — ') Ñi.2 Vi Be Da Dn Di.4.5 मुहूतें
सं; Bi.5 'तें स्वं; Bs.4 D2 'तें सु; T1 'तें च; Gi.c Ms.5 स्वं
मुहूतें. — ') A few MSS. मा (for मां). Ge Me-8 च
दास्यति. — Ki Di S ins. after 5 (G3, which om. 3-5, ins. after 2):

605* पिता हि मे प्रभुनिंसं दैवतं परमं मम।
यस मां दास्पति पिता स मे भर्ता भविष्यति।
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने।
पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातद्र्यमहित।
अमन्यमाना राजेन्द्र पितरं मे तपस्विनम्। [5]
अधर्मेण हि धर्मिष्ठ कथं वरसुपासहे।

दुःषन्तः ।

मा मैवं वद सुश्रोणि तपोराशिं दयात्मकम् ।

मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रपाणयः ।

श्रिप्तदृंहति तेजोभिः सूर्यो दहति रिम्मभिः ।

राजा दहति दण्डेन ब्राह्मणो मन्युना दहते । [10]

क्रोधितो मन्युना हन्ति बञ्चपाणिरिवासुरान् ।

जानामि भद्ने तसृषिं तस्य मन्युनी विधते ।

[(L. 1) K₄ T₁ G₄₋₆ M_{8.5} सतं (for सम). — (L. 2) K₄ D₄ यसो मां; G_{1.2.6} यस्य वा. T₁ G_{1.2} स वै. — (L. 3-4)=(var.) Manu 9. 3. — (L. 4) T₂ G₆ M स्थिति?. — (L. 5) G₃₋₆ अवसन्य (G₈ ° स) तु रा°. — (L. 6) M₆₋₈ धर्मञ्च. G_{1.2} वनसु°; G_{4.5} ° सुपालभे. — (L. 7) D₄ T₁ कल्याणि (for सुश्रो°). — After line 8, D₄ M_{8.5} ins.:

606* सन्युना प्रन्ति ते शत्रून्वज्रेणेन्द्र इवासुरान्। (cf. line 11).] प्रशस्तांश्रतुरः पूर्वान्त्राक्षणस्योपघारय ।
पडानुपूर्व्या क्षत्रस्य विद्धि धर्म्याननिन्दिते ॥ १०
राज्ञां तु राक्षसोऽप्युक्तो विद्युद्रेष्वासुरः स्मृतः ।
पश्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्या स्मृताविह ॥ ११
पैशाचश्रासुरश्चेव न कर्तव्या कथंचन ।
अनेन विधिना कार्यो धर्मस्येषा गृतिः स्मृता ॥ १२
गान्धर्वराक्षसा क्षत्रे धर्म्या तो मा विश्विष्क्रथाः ।
पृथ्यवा यदि वा मिश्रो कर्तव्या नात्र संशयः ॥१३
सा त्वं मम सकामस्य सकामा वरवणिनि ।

6 K4 D4 S om. दु:चन्त उ° (of. 605*). Ko.2.8 Ñ2 V1 B Da D1 राजोवाच; K1 D2 राजा. — °) S अज मां (G1.2 मा; Mo-8 -तां) त्यम°. — °) K (except K1) Ds त्वदर्थमाश्रि(D5 °स्थि)ता बुद्धिः. — ^d) Ko.8.4 त्वां गतं.

7 °) T1 'रात्मा वै. — °) Bs प्रभुश्चारमैव. — After 7 °, S ins.:

607* आत्मनो भित्रमात्मैव तथा चात्मात्मनः पिता। [G1.2 M6-8 वे (for एव). M8.5 रिमैव शत्रुरात्मैव चात्मनः.]

- 8 With 8-13 cf. Manu 3. 21-26 b) Gs धर्मतः स्थिताः; Gs धर्मसंस्मृ . — ') Gs.c M 'स्तथा चार्षः.
- 9 ⁸) Ñ1 'एमो मत:; D6 'एमोधम:. K1 G6 M7 (hapl.) om. 9°-11°. °) K (K1 om.) D6 एपां धर्म्यान् (D5 धर्म). Dn1 G1.2.4.5 धर्मे.
- 10 K1 Gs M7 om. 10 (of. v. l. 9), Gs om. 10°-11°. °) K2 B4 °प्वांन्; D4 T Gs. 4 °ड्यांत्; G1.2 M3 °ड्यांन्. व) K2.4 Da Dn1 T2 G (Gs. 6 om.) M6.8 धर्मान
- 11 K1 Gs. c Mr om. 11^{ab} (of. v. l. 9, 10). a) G1. 2 तु राजसो. — d) K1 corrupt. Ñ1. 2 V1 Dn D1. 4 अधरवीं द्वी. S मताविष्ट.
- 12 a) Ñ V1 om. the first च. b) Gs transp. न and कर्तव्यो. Ñ1.2 V1 B Dn D1.2.4 कदाचन. c) K1 G1-6 M3 अन्येन; M5 गांधर्व-. d) S धर्मक्षेप सनातनः.
- 13 Gs om. 13. b) Ns तो धम्यों (by transp.); Gs धर्मतो. T G1. s. s 'शंकथा:; Ms-s 'शस्कथा:(!). — ed) Ms-s मिश्रा: कर्तब्या.
- 14 °) Some N MSS. 'बर्जिनी. S सकामा भव शोभने. — After 14^{ab}, D2 ins. a passage of 24 lines given in App. I (No. 44). — a) S भाषों मे भव भामिनि. 15 K1 S om. उवाच. — After शकुश्सका, G2 ins.

गान्धर्वेण विवाहेन मार्या <u>भवितुमईसि</u> ॥ १४ शकुन्तलोवाच ।

यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चातमा प्रश्चर्मम ।
प्रदाने पौरवश्रेष्ठ शृणु मे समयं प्रभो ॥ १५
सत्यं मे प्रतिजानीहि यक्त्वां वक्ष्याम्यहं रहः ।
मम जायेत यः पुत्रः स भ्रवेक्तदनन्तरम् ॥ १६
युवराजो महाराज सत्यमेतद्ववीहि मे ।
यद्येतदेवं दुःषन्त अस्तु मे संगमस्त्वया ॥ १७

line 3 of 609*. — *) Ks Dn1 G4 वातमा. — *) T1 प्रस्थित — *) Ñs 'यं नृप.

16 b) Some MSS. त्वा (for त्वां). B D (except Ds) यथा व°. Ñs T1 G1.s.c M याचाम्यहं. Ñ1 हं वच:. Ñs (inf. lin. sec. m.) यस्त्वां वक्ष्याम्यहं वच:; G2.4.5 त्वया रंस्याम्यहं रह:. — After 16 b, S ins.:

608* बार्सी मे प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां राजसत्तम ।

- °) Ks Dn D1.2.4 Ms. 5 मिय जा°. - °) S स राजा.
Ñ V1 B (except B4) Dn2.ns D1.4 T2 G2 Ms °नंतर:.

17 °) S 'राजश्र कर्तब्य:. — °) G1.8 एव (for एतद्). N (except Ko.2 D5) M8 व्रवीमि ते (cf. 18). — °) K1 यद्येवमेतद्; T G (except G3) M3 'तदेव. — d) K1 हास्तु मे; B4.5 तदा मे. T2 G4.5 संगतं त्वया (T1 sup. lin. तव). T1 G1 M त्वयास्तु मम संगम:. — After 17, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

609* वैशंपायनः । तस्यास्तु सर्वे संश्रुत्य यथोक्तं स विशां पतिः । दुःषन्तः पुनरेवाह यद्यदिच्छसि तहृद् ।

शकुन्तला।
स्यातो लोकप्रवादोऽयं विवाह इति शास्त्रतः।
वैवाहिकीं क्रियां सन्तः प्रशंसन्ति प्रजाहितास्।
लोकप्रवादशान्त्यर्थं विवाहं विधिना कुरु। [5]
सन्त्यत्र यज्ञपात्राणि वृभीः सुमनसोऽक्षताः।
यथा युक्तो विवाहः स्यात्तथा युक्ता प्रजा भवेत्।
तस्मादाज्यं हविलीजाः सिकता ब्राह्मणास्त्रव।
वैवाहिकानि चान्यानि समस्तानीह पार्थिव।
दुरुक्तमपि राजेन्द्र क्षन्तस्यं धर्मकारणात्। [10]

[D4 adds उद्यास after तैशं and शकु. — (L. 5) Some MSS. स्त्रोकापवाद.]

18 Ts Gs.c om. वैशं उ; T1 G1-4 M om. उ..
-) Ks.4 Dat Dt Ts Gc 'बाब बि'. — After 18as,
D4 marg. (irrelevantly) ins. 612*. S subst. for

वैशंपायन उवाच।

एवमस्तिति तां राजा प्रत्युवाचाविचारयन् ।
अपि च त्वां नियण्यामि नगरं खं शुचिसिते ।
यथा त्वमही सुश्रोणि सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ १८
एवस्रक्त्वा स राजिपस्तामनिन्दितगामिनीम् ।
जग्राह विधिवत्पाणावुवास च तया सह ॥ १९
विश्वास्य चैनां स प्रायादत्रवीच पुनः पुनः ।
प्रेषियण्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ।

C. 1. 2978 B. 1. 73. 21 K. 1. 94. 85

18ode/: D4 ins. after 19a6:

610* पुरोहितं समाहूय वचनं चेदमववीत्।
राजपुत्र्या यदुक्तं वै न वृथा कर्तुमुत्सहे।
कियाहीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाद्युतिः।
तथा कुरुष्व शास्त्रोक्तं विवाहं मा चिरं कुरु।
एवमुक्तो नृपतिना द्विजः परमयन्नितः।
शोभनं राजराजेति विधिना कृतवान्द्विजः।
शासनाद्विप्रमुख्यस्य कृतकोतुकमङ्गलः।

— °) A few MSS. स्वा (for स्वां). Ks नियदेहं; Ñ1.2 V1 B D (except D5) हि नेप्या°; Ñ3 विनेप्या°. — ⁴) = (var.) 20%. Ko स्वं निवेश; K1 स्वं निवासं; B5 नगरं स्वां. — *) K1 यदि स्वं. K3 यथास्थ महां; D1 यथा स्वमाह. — %) Cf. 17%.

19 S (om. it here) reads 19 as line 3 of 612* (of. v. l. 20). — a) Da transp. एउमुक्तवा and स. — b) Ñi "भाषिणीं; G2 "भामिनीं. — After 19 ab, D4 ins. 610*. — a) M जब्राह पाणिना. S (except G1.2) पाणिं. — a) S (except T2 G1-3) स (for च).

20 a) S चैनां प्रातिष्ठत्. — Before 20ed, S (except T1 M3. 5) ins. दु:पन्त:. — After 20ed, D4 S ins.:

611* त्रेविचतृद्धैः सहितां नानाराजजनैः सह । शिविकासहस्तैः सहिता वनमायान्ति वान्धवाः । मूकाश्चेव किराताश्च कुव्जा वामनकैः सह । सहिता कञ्जकिवरैर्वोहिनी सूतमागधैः । शञ्जदुन्दुभिनिर्घोषैर्वनं च समुपेष्यति ।

— °) Ko S तथा (for तथा). K1 corrupt. Ñ V1 B D (except Dns Ds) स्वां नायिय'; T2 Gs-6 स्त्रामायिय'.
— ')=(var.) 18d. K Ñ3 D5 स्वं निवासं; S नगरं स्वं (T2 inf. lin. स्वां). — S ins. after 20: D4 marg. (irrelevantly), after 18d6

612* अन्यथा त्यां न नेष्यामि स्वनिवेशमसत्कृताम् ।

१.१. १८१४ है। १.१.१८४ है। तया त्वामानयिष्यामि निवासं खं श्रुचिसिते॥ २० इति तस्याः प्रतिश्रत्य स नुपो जनमेजय । मनसा चिन्तयन्त्रायात्काञ्चपं प्रति पार्थिवः ॥ २१ भगवांस्तपसा युक्तः श्रुत्वा किं त करिष्यति । एवं संचिन्तयन्नेव प्रविवेश खकं प्ररम् ॥ २२ मुहूर्तयाते तसिंस्तु कण्वोऽप्याश्रममागमत् । शकुन्तला च पितरं हिया नोपजगाम तम् ॥ २३ विज्ञायाथ च तां कण्वो दिव्यज्ञानो महातपाः। उवाच भगवान्त्रीतः पश्यन्दिव्येन चक्षुपा ॥ २४ त्वयाद्य राजान्वयया मामनादृत्य यत्कृतः ।

पुंसा सह समायोगी न स धर्मीपघातकः ॥ २५ क्षत्रियस्य हि गान्धर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते । सकामायाः सकामेन निर्मन्त्रो रहसि स्प्रतः ॥ २६ धर्मात्मा च महात्मा च दुःषन्तः प्ररुपोत्तमः । अभ्यगच्छः पति यं त्वं भजमानं शक्कन्तले ॥ २७ महात्मा जनिता लोके प्रत्रस्तव महाबलः । य इमां सागरापाङ्गां कृत्स्नां भोक्ष्यति मेदिनीम्।।२८ परं चाभिप्रयातस्य चकं तस्य महात्मनः। भविष्यत्यप्रतिहतं सततं चक्रवर्तिनः ॥ २९ ततः प्रक्षाल्य पादौ सा विश्रान्तं मुनिमत्रवीत् ।

सर्वमङ्गलसत्कारैरहं सत्यं ब्रवीमि ते। वैशंपायनः ।

एवमुत्तवा स राजर्षिस्तामनिन्दितगामिनीम्। परिष्वज्य च बाहुभ्यां स्मितपूर्वसुदेक्षत । प्रदक्षिणीकृतां देवीं पुनस्तां परिपस्बजे। [5] शकुन्तला साश्चमुखी पपात नृपपादयोः । तां देवीं पुनरुत्थाप्य मा शुचेति पुनः पुनः। शपेयं सुकृतेनैव प्रापयिष्ये नृपात्मजे।

[(L. 2) Some MSS. 'संस्कारै: and सुभू सत्यं करोमि ते.]

21 Before 21, Ko. 2-4 N1. 2 B (except B1) D ins. वैशं उ ; K1 S (except T2 M8.8) वैशं . — d) K D5 प्रति बुद्धिमानुः

22 After 22ab, D4 S ins.:

613* तं न प्रसाद्यागतोऽहं प्रसीदेति द्विजोत्तमम्। - Before 22^{cd}, S (except T2 G8 Ms. s) ins. asi. - °) K (except K1) N V1 B (except Bs) Da1 D1.2 T2 M3. c. s स (for सं·). — d) Ds स्वकं गृहं.

23 Before 23, Me-s ins. वैशं and repeat 22^{cd}! - a) Ko.3 च (for तु). Ñ1 B4.5 मुहूर्तमागते तसिन्; D: याते मुहूर्ते त°; S (except Ms) ततो मुहूर्ते याते तु. — b) G3 भागत:. — b) Ko. 1. 3 अपि (for च). — d) G3 M6-8 电 (for न). D2 g (for 元刊). — S ins. after 23 (T2 G4-e after 24) a passage of 21 lines given in App. I (No. 45).

24 Befere 24, S ins. वैशं. — "b) K स तां (Ko सत्तां). De स (for अथ). Bi.s transp. अथ and च. Ns विज्ञाय तां च कण्वोपि. K1 महारथ:; Ka.a Da 'यशा:. S चक्षुषा तत्म दिव्येन सर्वे विज्ञाय काइयप:. — After 21", S ins.:

614* ततो धर्मिष्ठतां मत्वा धर्मे चास्विलतं मनः। (of. 33ab). — After 24°, S ins.:

615*

सब्रुत्तः स महायशाः।

एवमेतन्मया ज्ञातं.

— d) S हुएं द्विये. — After 24, T2 G4-6 ins. a passage of 21 lines given in App. I (No. 45); cf. v. l. 23.

25 T2 om. 25ab. Before 25, D4 ins. 35v3 3°. — a) K1 corrupt. Ni.2 V1 B D अबे रहसि (Ds राज: कृपया); Gs राज्ञा समयो. — b) K2-4 B1.4.5 Da T1 G1. 2. 4-8 M यत्कृतं; Ñ V1 B1 m. 3.6 Dn D1. 4. 5 G3 य: कृत:. - ") Ms महायोगो. - After 25, S ins.:

616* न भयं विद्यते भद्रे मा शुचः सुकृतं कृतम्।

26 a) K2 B4 च; S तु (for हि). — d) Ko कृत:; Ks.4 स्थि° (for स्मृ'). G1.6 M6-8 'त्र: श्रेष्ठ उच्यते. - After 26, D4 S ins.:

617* कि पुनर्विधिवत्कृत्वा सुप्रजास्त्वं भविष्यसि ।

27 b)=31c. K (except K1) Na B Da Da पुरुपेश्वर:. — °) Ko M अन्वगच्छत्; K1.2 अध्य ; K3 G8 गच्छत्; K4 अध्या°; T G1.2.4-6 अभ्यागच्छत्. S पति: (G1 सतीं). Ko यं तु; Ki Ñi. 2 Vi Bs. 5 Dai Dn Di. 5 युखें (Dni यस्त्वं); S यस्त्वां (T1 यसात्). — " K1 महाभागं; S (except Ga Ma.s) सजमानां. M अनिदिते.

28 ") K4 Ds भविता छोके. - ") T G महायशा:; M निशांपति:. -- °) K1 इमां य:; D1 स इमां. K8 'रोपांतां; Ñ V1 B D (except D6) 'रापांतीं. S स च सर्वी समुद्रांतां. - ") Ds पालियद्यति; Go सम्यग्रश्यति.

29 ") Ds qtissih"; T1 qtæih"; G1 बालखाभि". Ko चातिप्र'; K1 साभ्यप्र'; K1 D1 M8 चापि प्र'. -) विनिधाय ततो भारं संनिधाय फलानि च ॥ ३० मया पतिर्श्वतो योऽसौ दुःयन्तः पुरुषोत्तमः । तसौ ससचिवाय त्वं प्रसादं कर्तुमईसि ॥ ३१ कण्व उवाच ।

प्रसन्न एव तस्याहं त्वत्कृते वरवर्णिनि ।

गृहाण च वरं मत्तात्कृते यदमीप्सितम् ॥ ३२ वैद्यापायन उवाच । ततो धर्मिष्ठतां ववे राज्याचास्खलनं तथा । शकुन्तला पौरवाणां दुःषन्तहितकाम्यया ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

वैशंपायन उवाच । प्रतिज्ञाय तु दुःषन्ते प्रतियाते शक्रुन्तला ।

Gs. 4.6 विकांतस्य; Gs M दु:पंतस्य. — ') Ko अमिप्य'. — ') Gs M स्व(Ms स)चक्रं चक्र'.

30 S (om. it here) reads 30 in the course of passage No. 45 given in App. I (of. v. 1. 23).

— b) B1.6 त्वध चाद्र°; B1.5 अध चाद्र°; S पुनरद्र°.

— c) K D5 निधाय काय(D5 °िय)कं तच्च (K1 विधाय कालिकं ताक्ष); S निधाय कामं तस्यपें:. Cd mentions कायकं. — d) S कंदानि च फला°.

31 S transp. 31 and 32 (om. कण्य उ°). In S, morcover, 31 recurs (in a slightly altered form) in the course of passage No. 45 given in App. I (cf. v. l. 23). Before 31, Ko.2-4 Ñ V1 B D ins. शकुंतलो वाच; K1 S शकुंतला. — ") Dn D1.4 वृतो राजा. — b)=27b. S (first time) देवयोगादिहागत:. — After (the repetition of) 31ab, S ins.:

618* मम चैव पतिर्देष्टो देवतानां समक्षतः।
— ^{od}) S (first time) तस्य तात प्रसीद त्वं भर्ता मे
समहायशाः

32 For S of. v. l. 31. S om. क्षव ਤ°; K1 om. ਤ°. -) B4.5 ਵਰਵੰਡੋ. - After 32", S ins.:

619* ऋतवो बहवस्ते वै गता व्यर्थाः शुचिस्रिते । सार्थकं सांप्रतं होतज्ञ च पापोऽस्ति तेऽनवे।

— °) G1 रवं गृहाण वरं. — °) K1 D2 S (except G1) स्वरकृते (K1 °त्ये); Ñ V1 B Da Dn D1.4.5 रवं शुभे (B4 स्वं च ते).

33 Ki Som. 3°. — After वेशं°, Sins.:
620* इत्येवमुक्तवा सहसा प्रणिधाय मनस्विनी।
With 33°, cf. 614*. — °) M तस्य धर्मि°. — °) S
(except T2) राज्ये चास्सळनं (Ge Ms °िकतं). — °) Gs

गर्भ सुपाव वामोरूः कुमारमितौजसम् ॥ १ त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमद्यतिम् ।

C. 1. 2089 B. 1. 74. 2 K. 1. 95. 10

M (except M5) पौरवस्य. — d) Ñ3 विषय (for वित). G8 M दु: पंतस्य हितैपिणी. — After 33, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

621* एवमस्त्वित तां प्राह् कण्वो धर्मभृतां वरः। पस्पर्शे चापि पाणिभ्यां सुतां श्रीमिव रूपिणीम्। कण्वः।

> अद्य प्रभृति देवि स्वं दुःपन्तस्य महास्मनः । पतिव्रतानां यद्वृत्तिस्तां वृत्तिमनुपालय । वैशंपायनः ।

इत्येवमुक्तवा धर्मात्मा तां विशुध्यर्थमस्पृशत्। स्पृष्टमात्रे शरीरे तु परं हुर्पमवाप सा ।

Colophon. Major parvan: T2 G M संभव° (for आदि°). — Sub-parvan: T1 संभव. K Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 G1.3-5 M (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल (Ñ1.2 V1 B6 शकुंतलो पाल्यान). — Adhy. name: K1 T2 G1.4 शकुंतलोविवाह:. — Adhy. no. (figures, words or both): K0 68; K1 89; B5 66; Da1 D4 (marg. sec. m.) 71; Dn3 72; T1 85; T2 35; G M 36. — S'loka no.: Ñ3 Da1 34; Dn1.n3 33; Dn2 32. — Aggregate s'loka no.: Dn2 2965.

68

This adhy, is missing in Da; the MS, is wholly ignored here.

1 In Śi, 1-19 are missing (cf. v. l. l. 61. 84). Ki Ds S om. उवाच. — a) Ko.s च (for नु). — b) Ñ Vi Dai Dn T G शकुंतला; D4 (by corr.) Ms-3 दिने दिने. — After lab, Ms. s ins.:

है। क्षेत्र रूपौदार्यगुणोपेतं दौःपन्ति जनमेजय ॥ २ जातकमीदिसंस्कारं कण्वः प्रण्यकृतां वरः । तस्याथ कारयामास वर्धमानस्य धीमतः ।। ३ दन्तैः शुक्तैः शिखरिभिः सिंहसंहननो युवा । चक्राङ्कितकरः श्रीमान्महामुधी महावलः ।

क्रमारो देवगर्भामः स तत्राग्र व्यवर्धत ॥ ४ पद्मर्ष एव बालः स कण्वाश्रमपदं प्रति । व्याघ्रान्सिहान्वराहांश्च गजांश्च महिषांस्तथा ॥ ५ बद्धा षृक्षेषु बलवानाश्रमस्य समन्ततः। आरोहन्दमयंश्रेव क्रीडंश्र परिघावति ॥ ६

622* आश्रमे न्यवसत्तत्र काइयपस्य महात्मनः। D4 (marg. sec. m.) Sins. after 1ab (Ms. s, after 622*):

623* गर्भश्च वबधे तस्यां राजपुत्र्यां महारमनः। शकुन्तला चिन्तयन्ती राजानं कार्यगीरवात्। दिवारात्रमनिद्रैव स्नानभोजनवर्जिता। राजप्रेषणिका विप्राश्चतुरङ्गबलान्विताः। अद्य श्रो वा परश्रो वा समायान्तीति निश्चिता । [5] दिनान्पक्षानृतुन्मासानयनानि च सर्वशः। गण्यमानानि वर्षाणि ब्यतीयुद्धीणि भारत। त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु ऋषेर्वचनगौरवात्। ऋषिपक्यः सुबहुशो हेतुमद्वाक्यमञ्जवन् । [10] शृशु भद्रे लोकवृत्तं श्रुखा यद्रोचते तव । तरकुरुष्व हितं देवि नावमान्यं गुरोर्वचः। देवानां देवतं विष्णुर्विप्राणामसिरेष च। नारीणां दैवतं भर्ता लोकानां बाह्मणो गुरुः। स्तिकाले प्रस्येति भगवांस्ते पिताववीत्। करिप्यामीति कर्तब्यं तदा ते सुकृतं भवेत्। [15]पत्नीनां वचनं श्रुत्वा साधु साध्वत्यचिन्तयत्।

[(L. 1) Me-8 गर्भ: स. D4 Me-8 राज्ञ: पत्रयां. - D4 T₂ G₃ M₆₋₈ om. line 3. — (L. 4) M (except M₃) °प्रेरयकरा. Da Ga M (oxcept Ma) 'बलै: सह. — (L. 6) Me-8 दिनपक्षमासान्सर्तृन्सा गणयामास चायनै:. — Before line 10, T1 G1. 2 M ins. ऋषिपहथ:.]

— ') K2 गर्भ सुषुवे; Ñ1.2 V1 B1.4-6 D2 असूयत च; B8 Da Dı असूत गर्भ. Da transp. गर्भ and स्पाव. MSS. indiscriminately वासोह: and 'ह:. - d) Ds कुमारं चामि°.

2 \$1 missing. — b) B4.5 कुमारममित्यु (cf. 1d); S प्र(Ts G4 M6-8 प्रा)जायत शकुंतला. - After 2, D4 (marg. sec. m.) S ins .:

624* जाते तसिश्चम्तरिक्षात्पुष्पवृष्टिः पपात ह । देवदुन्दुभयो नेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणाः । गायक्रिमेधुरं तत्र देवैः शक्रोऽभ्युवाच ह । शकुम्तले तव सुतश्रक्रवर्ती भविष्यति। बलं तेजश्र रूपं च न समं भवि केनचित्। आहर्ता वाजिमेधस्य शतसंख्यस्य पीरवः।

अनेकैरपि साहसे राजस्यादिभिर्मसै:। स्वार्थं ब्राह्मणसात्कृत्वा दक्षिणाममितां ददत्। देवतानां वचः श्रुत्वा कण्वाश्रमनिवासिनः। सभाजयन्तः कण्वस्य सुतां सर्वे महर्षयः। [10] शकुन्तला च तच्छ्रत्वा परं इर्षमवाप सा। द्विजानाहुय सुनिभिः सरकृत्य च महायशाः।

3 Si missing. — 6) Ñi B4 G2.4.5 Ms govaati. -- °) Ñ V1 B D विधिवत (Ñs तस्यार्थ); G3 तस्याधि-. — d) Bs धर्मत:; S चासकृत. — After 3, S (except T2) ins.;

625* यथाविधि यथान्यायं क्रियाः सर्वोस्त्वकारयत्। 4 Si missing. — ") Ms दंतै: शिखरिभिर्युक्ता. — *) Kı अशं: K2.8 Ds बहुत; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2.4 सहान: T2 G2.4.5 [5] अवत्. — After 46, T2 G (except G8) ins.:

स्बयं विष्णुरिवापरः।

626* चतुष्किष्कुर्महातेजाः.

After 4, S ins.:

627* ऋषेभैयातु दुःपन्तः सारक्षेवाह्मयत्तदा। गते काले तु महति न सस्रार तपोवनम्।

[(L. 1) T2 G8 'श्रीवासारत्तदा; M 'श्रिप न चासारत् (Ms 'झानुसारंसादा). -- (L. 2) G1.4-8 तपोधनां: Ms. 5 जनाधिप:.]

5 Si missing. — ") Ñe Ds "ल: सन्. K4 पद्वाधिकोध वाळोसी; TG 'चें(T1 G1 'चेंस्) तु ततो बाळ:; M 'चें: स तदा बाल:. - °) Ñ V1 Dn Ds सिंहब्याघान्; B Da D1.2.4 सिंहान्त्यात्रान् (by transp.). - d) Dn Di transp. गजान and महिषान्. 8 बुकां(G: 'क्षां)श्च. D: गजाश्च (sup. lin. 'श्व-) महिषा'; D! महिषांश्च निवासिन:. - After 5, D4 S ins.:

628* ऋक्षांश्चापि द्विपानन्यान्ब्यालानाश्रमपीखकान्। बलाञ्ज्ञज्ञाभ्यां संगृद्ध बलवान्संनियम्य च। [(L. 1) T1 G पद्मां (for अन्यान्). Ts G आस्या-

हनद्यालानन्यानाः]

6 For Da cf. v. l. 7 also, Si missing. Da om. 6 -7. -- ") Ñ1.2 V1 B8.6 Dn D1 बर्बंध बुक्षे; B1.4.6 Da D2

[5]

ततोऽस्य नाम चक्करते कण्वाश्रमनिवासिनः । अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वे हि दमयत्ययम् ॥ ७ स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यते । विक्रमेणौजसा चैव बलेन च समन्वितः ॥ ८ तं कुमारमृषिर्देष्ट्वा कर्म चास्यातिमानुषम् । समयो यौवराज्यायेत्यव्रवीच शकुन्तलाम् ॥ ९ तस्य तद्वलमाज्ञाय कण्वः शिष्यानुवाच ह ।

शकुन्तलामिमां शीघं सहपुत्रामितोऽश्रमात् ।
भन्ने प्रापयताद्येव सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ १०
नारीणां चिरवासो हि बान्धवेषु न रोचते ।
कीर्तिचारित्रधर्मघस्तसान्नयत माचिरम् ॥ ११
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठन्तामितौजसः ।
शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्रां गजसाह्वयम् ॥ १२
गृहीत्वामरगर्भामं पुत्रं कमललोचनम् ।

C. 1. 3001 B. 1. 74. 14 K. 1. 90. 50

बच्चा च बृक्षे. S दों:पंति: (for बल'). — b) N (except K1; Śi missing; D4 om.) Ms.s समीपत:. — ') Ko.4 T1 आरोहर्'; B1.4.6 Da D1 M आरुह' (Ms 'रुंघ'). T2 G (except G1) आरुरोह दुमांश्रेव. — d) Ko.2.4 T2 G2-6 सा; K1 Ñ3 स; D2 तु (for च). — After 6, D4 (suppl. fol. sec. m.) S ins.:

629* वनं च छोडयामास सिंहब्याघ्रगणेर्वृतम्। ततश्च राक्षसान्सर्वान्पिशाचांश्च रिपूत्रणे। मुष्टियुद्धेन तान्हत्वा ऋपीनाराधयसदा । कश्चिदितिसुतस्तं तु हन्तुकामो महाबलः। वध्यमानांस्तु दैतेयानमर्पी तं समभ्ययात्। [5] तमागतं प्रहस्यैव बाहुभ्यां परिगृह्य च। इढं चाबध्य बाहुभ्यां पीडयामास तं तदा। मर्दितो न शशाकासान्मोचितुं बछवत्तया। प्राक्रोशद्वेरवं तत्र द्वारेभ्यो निःसृतं त्वसृक् । तेन शब्देन विश्वस्ता मृगाः सिंहादयो गणाः। [10] सुलुबुश्च शकृन्मूत्रमाश्रमस्थाश्च सुलुबुः। निरसुं जानुभिः कृत्वा विससर्ज च सोऽपतत्। तर्ष्ट्वा विसायं जग्मुः कुमारस्य विचेष्टितम्। नित्यकार्छं वध्यमाना दैतेया राक्षसेः सह। कुमारस्य भयादेव नैव जग्मुस्तदाश्रमम्।

[In Ds certain additional stanzas (encorpted from S) have been written out on four suppl. fol., sec. m., on a different kind of paper, the suppl. sheets being ins., in the MS., after 19ab. — (L. 12) Ds परासुदेनुको सूमी पपात परिपोडित:.]

7 Si missing. D4 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — S ins. after 7^{ab}: D4 (marg. sec. m.), after 5:

630* कण्येन सहिता दृष्ट्वा कर्म सर्वेऽतिमानुपम्।
--- ') Ñ1.8 Bs यस्त्व'. --- ') Ko सर्वोश्र; K4 सर्वोन्हि.
Ñ1.2 V1 Dn Ds S 'ह्यसी.

8 Si missing. — b) Ms समवर्धत. — d) Ti ज्ञयेन. — After 8, D4 (suppl. fol. sec. m.) Sins.: 631* अप्रेषयति दु:पन्ते महिष्यास्तनयस्य च।
पाण्डुभावपरीताङ्गी चिन्तया समभिष्ठताम्।
सम्बास्तकां कृशां दीनां तथा मिलनवाससम्।
शकुन्तलां च संप्रेक्ष्य प्रदृष्यो स मुनिस्तदा।
शास्त्राणि सर्ववेदाश्च द्वादशाब्दस्य चाभवन्।
[Before line 1, Da Ta Ga.o Ma ins. वैशं".]

9 Si missing. — °) Ks चाप्यति°; Ks चाप्यत्यमा°.
— °) Bi (mas in text). इसमर्थी. M शाज्यस्य. — d) S इत्यनुष्याय स द्विज:. — After 9, Di (suppl. fol. scc. m.) S (G2 om. from line 32 onward) ins. a passage of 61 lines given in App. I (No. 46).

10 Si missing. G2 om. 10-13. — ab) Ñ1.2 V1 B5 सतम् (for बलम्). S (G2 om.) इरयुक्तवा सर्वदमनं कण्वः शिष्यानथात्रवीत्. — ") Ñ1.2 V1 B Da D2 आशु (for शिम्रं). — a) K1 T1 G1 भिहाल्ल. Ñ2 V1 B Da Dn D1 तो गृहात्; D5 तो वनात्. T G3-6 M सपुत्रामाश्रमादितः. — ") Ñ3 Dn S (G2 om.) भर्तुः प्रा(M6-8 प्र)पयतागारं (T2 G1.8-6 भ्रयाशं). — /) Cf. 1. 15. 3d and v. 1. K नास्या वासोश्रमे क्षमः (K1 मा स्व वास इह क्षमाः); Ñ3 D5 "संयुतां; Dn M (except M3) प्रितं.

11 Si missing. G2 om. 11 (of. v. l. 10).
— a) Ko.s.4 मे; Mo-s ते (for हि). — b) Ki शोभते;
K2 युज्य'; D5 शस्य'. — ') B4 G1 'चारिडय'; M 'धर्मभं.
— d) Ñs तसाङ्ग्छत. — After 11, D4 (suppl. fol. sec. m.) S (except G2) ins. a passage of 28 lines given in App. I (No. 47).

12 Śi missing. G2 om. 12 (of. v. l. 10). — ") K4
D1 T2 G8-6 च ते; D6 तत:; T1 G1 M शिद्या: (for सर्वे).
— ") K1 Ñ1 Dn D1.4 T2 G8-6 "इंत सहीजस:; B3 D2 T1
G1 M "श्वासि". — ") Ñ2 सहपुत्रां गजाह्न्यं; S (G2 om.)
दु:चंतस्य पुरं प्रति.

13 Simissing. G2 om. 13 (of. v. l. 10). — a) N8

C. 1. 3001 B. 1. 74. 14 K. 1. 96. 50

आजगाम ततः शुश्रा दुःषन्तविदिताद्वनात् ॥ १३ अमिस्रुत्य च राजानं विदिता सा प्रवेशिता । सह तेनैव पुत्रेण तरुणादित्यवर्चसा ॥ १४ पूजियत्वा यथान्यायमन्नवीत्तं शकुन्तला । अयं पुत्रस्त्वया राजन्यौवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ १५ त्वया ह्ययं सुतो राजन्मय्युत्पन्नः सुरोपमः । यथासमयमेतस्मिन्वर्तस्व पुरुषोत्तम ॥ १६ यथा समागमे पूर्वं कृतः स समयस्त्वया । तं सरस्य महाभाग कण्वाश्रमपदं प्रति ॥ १७
सोऽथ श्रुत्वेव तद्वाक्यं तस्या राजा सरकापि ।
अववीक सरामीति कस्य त्वं दुष्टतापित ॥ १८
धर्मकामार्थसंवन्धं न सरामि त्वया सह ।
गच्छ वा तिष्ठ वा कामं यद्वापीच्छित तत्कुरु॥ १९
सैवम्रुक्ता वरारोहा वीडितेव मनस्विनी ।
विसंज्ञेव च दुःखेन तस्यो स्याणुरिवाचला ॥ २०
संरम्भामर्पताम्राक्षी स्फुरमाणोष्ठसंपुटा ।

ैगर्भ तं. S (G2 om.) ैत्वा सामरप्रस्यं. — °) Ñ8 तदा;
B6 बनात्. K (except K1) Ñ V1 Dn D1.4.5 सुभू:;
B1.4 Da जुद्धा; D2 साध्वी. S (G2 om.) आजग्मश्च पुरं
रम्यं. — °) Ñ V1 Dn D1.5 दु:पंतं. K1 निहिताद्. S (G2 om.) दु:पंताध्युषितं व°. — After 13, D4 (suppl. fol. sec. m.) S (G2 om. lines 1-14) ins. a passage of 99 lines given in App. I (No. 48); there being an additional colophon after line 64.

14 Si missing. — ") K Ds उपस्'. K Gi तु (for च). — ") Ki विवृता; S वेदिता. Ñi. 2 Vi B D (except Ds) च प्रवे'; G2 प्रतिवे'. — ") S तेन कुमारेण. — ") Ñi. 2 Vi B D (except Ds) बालाकेसमतेजसा. — After 14, Ki Dn Di. 2.4 ins.;

632* निवेदयित्वा ते सर्वे आश्रमं पुनरागताः । D4 (suppl. fol. sec. m.) cont.: S ins. after 14: 633* सिंहासनस्थं राजानं महेन्द्रसद्दशद्युतिम् । शकुन्तला नतशिराः परं हर्पमवाप्य च ।

15 Si missing. — b) Ki सा; Ñi.2 Vi B D (except Ds) = (for तं). — After 15^{ab}, Di (suppl. fol. sec. m.) Sins.:

634* अभिवादय राजानं पितरं ते दृढवतम्।
एवमुक्तवा सुतं तत्र लजानतमुखी स्थिता।
स्तम्भमालिङ्गय राजानं प्रसीदस्वेत्युवाच सा।
शाकुन्तलोऽपि राजानमभिवाद्य कृताक्षिल्ः।
हर्षेणोत्फुल्लनयनो राजानं चान्ववैक्षत। [5]
दुःपन्तो धर्मबुखा तु चिन्तयसेव सोऽववीत्।
किमागमनकार्यं ते ब्रूहि त्वं वरवर्णिनि।
करिष्यामि न संदेहः सपुत्राया विशेषतः।

शकुन्तला। प्रसीदस्य महाराज वक्ष्यामि पुरुषोत्तम। — S transp. 15^{cd} and 16^{ab}. — °) S तस्मात्पुत्र°. 16 St missing. Ñt om. 16^{ab}. For S of. v. l. 15. — ") K3 तव; K4 त्वत्तो (for त्वया). K8 होष. B4.8 त्वदीयोयं. S एष (G1 अयं) पुत्रो हि ते राजन्. — 6) K0 "पम; K1 B4.5 "तम:; Ñ8 D5 S प्रंतप (or "प:). — 6) D2 यथा स समये त"; T G यथोक्तमाश्रमे (T1 G1 यथावस्तमये) त"; M "था त्वं (M8.5 च) समये त". — 4) Ñ1.2 V1 B1.8.6 Da D2 "पेश्वर; T1 G1 M5 "पर्षम.

17 Śi missing. — ") Ts G (except G1) मया (for यथा). Dn D1.4 मस्तंगमे; G1 समागते. — ") Ñ1.2 V1 Dn D1.4 य: कृत: स". Ñ1.2 Bs Dn तथा (for स्वया). — ") Ks Bs Ds तस्स"; Ts G (except G1) तस्तं सार. K (except Ks) Ds महाराज; Bs.e Ts Gs-6 "बाहो. — After 17, D4 (suppl. fol. sec. m.) S ins.:

635* वैशंपायनः।
तस्योपभोगसक्तस्य स्त्रीपु वान्यासु भारत।
शकुन्तस्या सपुत्रा च मनस्यन्तरधीयत।
G1. 8.4.5 cont.:

636* स धारयन्मनस्थेनां सपुत्रां सस्मितां तदा। तदोपगृद्ध मनसा चिरं सुखमवाप सः।

18 Si missing. — 4) Ko.2.8 Di सोप्यश्च. Ti Ms.5 तु; T2 G3-8 अपि; G1.2 च; Ms-3 अथ (for एच). — b) T श्रुत्वा (for त्या). Di Ti G1.2 राजन्. Ms-8 ससार सा. — d) S त्वया भद्रे समागमं. — After 18, D4 (suppl. fol. sec. m.) S ins.:

637* मैथुनं च वृथा नाहं गच्छेयमिति मे मितः। नाभिजानामि कल्याणि स्वया सह समागमम्।

19 Śi missing. For Di, of. v. l. 6. — ") Ki S धर्मार्थकामसं". — ") Ti ज्ञीव्रं (for कामं).

20 Si resumes. Before 20, Sins. वैशं. — a) Si Ki एवमुक्ता; Ks-4 Ñ Vi Da Dn Gi. 2 Me. 7 'मुक्ता; Ts एवमु'. Ts तदा तेन (for बरा'). — b) Si Ki. 2 Dn Di. 4 तपस्वि. — ') Ñ Vi B D Gi नि:(Ds अ)सं'. — d) Ñ Vi B D स्थ्लेब निश्चका; S विगतचेतना.

कटाश्विनिर्दहन्तीव तिर्यम्राजानमेश्वत ॥ २१ आकारं गृहमाना च मन्युनाभिसमीरिता । तपसा संभृतं तेजो धारयामास वै तदा ॥ २२ सा ग्रह्तिमेव ध्यात्वा दुःखामर्पसमन्विता । मतीरमिसंप्रेक्ष्य कुद्धा वचनमन्नवीत् ॥ २३ जानन्निप महाराज कस्मादेवं प्रभाषसे । न जानामीति निःसङ्गं यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ २४ अत्र ते हृदयं वेद सत्यस्वैवानृतस्य च । कल्याण वत साक्षी त्वं मात्मानमवमन्यथाः ॥ २५ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ २६ एकोऽहमसीति च मन्यसे त्वं

21 °) Ñ V1 B D भाणीष्ठ . — °) S निर्दहंती(G2.3

22 °) K1 सा (for च). G3 आकारेण समा°. — °) S1 K1 अपि; Ñ V1 B D T2 G2.4.5 च (D5 अति) (for अभि-). B (oxcept B1) D2 T2 G2.4.5 समीरितं.

23 °) Si K1.2 D6 'रं समिभिष्रेक्ष्य. — °) $\text{Ks.4 } \tilde{\text{N}} \text{ V1}$ Bs.4.6 Da D2 राजानम°. S यथान्यायं वचीव्र°.

24 Before 24, D4 (marg.) G1 M ins. शकुं.
— ") Ñ3 जानशाम. — ") Ñ3 किं नु देव. — ") K1.4 Ñ
V1 B1m.5 D (except Da2 D5) M6-8 नि:शंकं (M6-8 शंकः); K3 T2 G न: (K3 नी) संगं. — ") G3 यथा त्वं.
Ñ1.2 V1 B D (except D5) "क्रती जन:

25 °) S यस्य ते. — °) Ñ1.2 V1 B at; Cd च (as in text). — °a) Ś1 K D1 °णं भव (K0.2-1 तव; D1 वद) साक्षी त्व(K0.2-1 साक्षीद)मात्मानं माव°; Ñ V1 B Da D2.4 °णं वद साक्ष्येण मा°; B3m Da °णं बत साक्षी चेन्मा°; D5 °णं वद साक्ष्येण मा°; B3m Da °णं बत साक्षी चेन्मा°; D5 °णं वद साक्ष्येलमात्मानं माव°; T G °णं वत साक्षीणा(T1 °त)मात्मानमवमन्यसे; M °णं साक्षिणं चेव मा(M3.5 कस्मादा)त्मानमवमन्यसे. & Dev.: सत्यस्य चानुतस्य च मध्ये यत् कल्याणं तत्तु त्वमेव वेद [1] बत विस्मये । साक्षी पश्चपाती [1] वेतनं (१ read आत्मानं) मावमन्यथा: [1] अ — Cf. Manu 8.84.

26 T2 om. 26-27. — ") M6-8 अन्यथा. — ") = 32°. T1 'था सत्सु भाषते. — ") D5 किं त्वया. — ") N (except D4) चौरेण. Ñ2 आत्मापघातिन:; D5 'त्माप्रहा'. — Cf. Manu 4. 255.

न ह्च्छपं नेतिस मुनिं पुराणम् ।
यो नेदिता कर्मणः पापकस्य
यस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोपि ॥ २७
मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
निदन्ति चैनं देवाश्च स्वश्चेतान्तरपूरुपः ॥ २८
आदित्यचन्द्रावनिलानलां च
द्यार्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उमे च संध्ये
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ २९
यमो नैवस्वतस्तस्य निर्यातयति दुष्कृतम् ।
हृदि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति ॥ ३०
न तु तुष्यति यस्थेष पुरुषस्य दुरात्मनः ।

C. 1. 3019 B. 1. 74. 32 K. 1. 98. 13

27 T2 om. 27 (of. v. l. 26). — b) \$1 कवि (for मुनि). — c) Ge ता कारणं. Ko.2 पातकस्य. — d) Ks.1 N V1 D (except D2) S (T2 om.) तस्यांतिके (G3 तरे). — S ins. after 27 (T2, which om. 26-27, ins. after 25):

638* धर्म एव हि साधृनां सर्वेषां हितकारणम्। नित्यं मिथ्याविहीनानां न च दुःखावहो भवेत्। With 27 of. Manu 8. 91.

28 4) K (except K1) पातकं. — b) K3 B3.5.6 D2 G3.6 M transp. न and कश्चिद्रेत्ति. — c) Ś1 देवाश्चेवं च; K1 चैव तं देवा:. S देवाश्चेनं विदंखेव (T1 G1 प्रपश्यंति; M5-8 विदंखन्ये). — d) K5.4 तथैवा'; K3 स चैवा'; Ñ V1 D (except Da) T1 G1 यश्चेवा'. T2 G3-6 M भूतानि च (T2 'तांश्चेव; G3 M5-8 'ताश्चापि; M8.5 'यांसोपि) तथापरे. — Cf. Manu S. S5.

29 ") Ko.1 Me 'बनलानिलो च; K2.3 Bs De T2 G 'वनिलोनलक्ष. — ") Ds मनश्च; Ge दिशक्ष. — ") Ko.2.3 Bs.6 धर्मो हि. Bs marg. वृत्ति. — Cf. Manu 8.86.

30 °) Gs 'स्वतो राजा. — °)=31°. Si K Ds (१Сd) न (Ko वि-) यात'; Ñi निर्धात'. अ Dev.: न यावयति (sic)। न फलवत्करोति। अ — Gs (hapl.) om. 30°-31°. — Cf. Manu S. 92°.

31 Gs om. 31 (cf. v. l. 30). — a) Ko.s Ms-s न च तु°; T G1-3.8 M3 न तुष्यति च. Si K2 B1 D2.8 G3 यसीव. — b) Ms दुष्कृतस्य दु°. — e) Ge eqकं नृतं. — a)=30. Si Ko.1 Ñ8 B1m.5 वियात ; K2 धिया न ; C. 1. 8019 B. 1. 74.82 K. 1. 98.18

तं यमः पापकर्माणं निर्यातयति दुष्कृतम् ॥ ३१ अवमन्यात्मनात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । देवा न तस्य श्रेयांसो यसात्मापि न कारणम् ॥ ३२ स्वयं प्राप्तेति मामेवं मावमंस्थाः पतिव्रताम् । अर्घ्याहां नार्चयसि मां स्वयं भार्याम्रपस्थिताम् ॥३३ किमर्थं मां प्राकृतवदुपप्रेक्षसि संसदि । न खल्वहमिदं श्रून्ये रौमि किं न श्रणोषि मे ॥ ३४ यदि मे याचमानाया वचनं न करिष्यसि । दुःषन्त शतधा मूर्धा ततस्तेऽद्य फल्ष्यित ॥ ३५ भार्या पतिः संप्रविश्य स यसाजायते पुनः । जायाया इति जायात्वं पुराणाः कवयो विदुः ॥ ३६ यदागमवतः पुंसस्तदपत्यं प्रजायते ।

K4 (१ Cd) विघात'; G4 तिर्यंक्र'. अश्र Dev.: विशेषेण घातयति । यातना करोति । अश

32 °) Ks °मन्य महात्मानं; Ñ1.2 V1 B D Ms योवम'; Ñ3 'मन्यान्यथात्मा'; T G (except G2) Ms-s 'मत्यात्म'. — b)=26°. G3 था य: करिष्यति. — ') Ñ1.2 V1 B Da Dn D2.4 न तस्य देवा श्रे'; D1 नास्य देवा न श्रे'· — ") T1 'तमा न हि का'; G6 सोस्य नात्मापि का'.

33 °) S'ति मैवं (Ms. s-s चैवं) मां (T मा). -- *) G Ms. s अवमं . -- *) Ko.s Ñ V1 B D Gs अर्चाहीं; Gs पूजा .

34 ") K2 'थे त्वं. — ") K4 D2 G8 उपेक्षिस च (K4 ह); D4 त्वमुपेक्ष्यसि. Cd mentions उपेक्षसि. — ") Si T1 G1.6 M झून्यं; T2 G2.4.5 राजन्. K1 न खिल्वदमहा (read 'हं) रोसि. — ") K1 झून्यं किं. S करोसि न (M6-8 न करोसि) श्र.

35 °) Śi Ki शतशो. S 'भा त्वस. — In Śi, the portion from 35°-46 is lost on the missing upper half of a fol. (53). — °) Ñi हनिस्यति; Ñs Vi Dn Di.4 स्फुटि; Ds पति. S सूभी ते विफल्लि(Gs तेप भवि)ध्यति.

36 Si missing (of. v. l. 35). — ") Ta G (except Gs. c) जायां. Ti पति: स्वां पं. — ") S स तस्यां जा". — ") Ñi. a Vi B D (except Ds. s) तद्धि (for इति). — ") Ñi. a Vi B D (except Ds) पौरा". S यहस्यां (Ti यशाँ; Gs. s यस्व"; Gs यस्त"; Ms-s यस्त") जायते पुनः (Ti Gi. s Ms. i सुतः; Gs ततः). — Cf. Manu 9. 8.

तत्तारयति संतत्या पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ३७
पुन्नाम्नो नरकाद्यसात्पितरं त्रायते सुतः ।
तसात्पुत्र इति प्रोक्तः ख्रयमेव ख्रयंभ्रवा ॥ ३८
सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रजावती ।
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतित्रता॥३९
अर्घ भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सस्ता ।
भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मित्रं मरिष्यतः ॥ ४०
भार्यावन्तः त्रमोदन्ते भार्यावन्तः श्रियान्विताः॥४१
सखायः प्रविविक्तेषु भवन्त्यतिस्य मातरः ॥ ४२
कान्तारेष्वपि विश्रामो नरस्याध्वनिकस्य वै ।

37 Śi missing (cf. v. l. 35). — a) Ko.2.4 Dal Ds Go सदा. — b) K (except K4) Dal Ds Go स(K1 स)दप. — b) Bi हता; S (except G2.6 Ms.s) संता (Ti यत्ता).

38 =(var.) Manu 9. 138. — Si missing (cf. v. l. 35). — d) K2.3 Ns S पूर्वमेव स्वयंभुवा (Ms पूर्वेरिप महर्षिभि:). — After 38, K4 S Nilp ins.:

639* पुत्रेण लोकाअयति पुत्रेणानन्त्यमभुते।

अथ पुत्रस्य पुत्रेण मोदन्ते प्रपितामहाः ।

[Nilp पौत्रेण (for पुत्रेण both times), जयते, and पौत्रस्य (for पुत्रस्य).]

39 Śi missing (of. v. l. 35). —) Та Са.4.6 प्रजायते. —) Т Сва या पतिप्रिया; Сп. 6 М यातिधिप्रिया. 40 Śi missing (cf. v. l. 35). —) Кі शरीरस्य. — After 40°, Ка ins.:

640*

शरीरं प्रोच्यते बुधैः।

भार्या श्रेष्टतमा छोके.

— *) T2 G2.4.5 'तमा. — *) K2 Ñ V1 B D (except D5) मूर्छ (for मित्रं). K1 मुनूर्षत:; Ñ1.2 V1 B D2 तु संतते:; Ñ3 Da Dn D1.4 तरि. S य: सभाषे: (T1 G2 यस्य भाषों) स बंधुमान् (G3 चोत्तम:) (G1 partly broken & corrupt).

41 Śi missing (of. v. l. 35). — *) Gs पतिभक्तिमती या तु. — *) Ki सततं; Gs सा भार्या. — *) Bs सुका(m किया)न्वि*; S (except Gi Ms) श्रियावृताः.

42 Si missing (of. v. l. 35). — ") Ko.s Gl.s

यः सदारः स विश्वासस्तसाहाराः परा गतिः ॥ ४३ संसरन्तमपि प्रेतं विषमेष्वेकपातिनम् । भार्येवान्वेति भर्तारं सततं या पतित्रता ॥ ४४ प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते । पूर्वे मृतं च भर्तारं पश्चात्साष्ट्यनुगच्छति ॥ ४५ एतसात्कारणाद्राजन्पाणिग्रहणमिष्यते । यदामोति पतिर्भार्यामुह लोके परत्र च ॥ ४६ आत्मात्मनेव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ।

तसाद्भार्यां नरः पश्येन्मातृवतपुत्रमातरम् ॥ ४७
भार्यायां जिनतं पुत्रमादर्शे स्विमवाननम् ।
ह्वादते जिनता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥ ४८
दद्यमाना मनोदुः खैर्व्याधिभिश्चातुरा नराः ।
ह्वादन्ते स्वेषु दारेषु घर्मार्ताः सिललेष्विव ॥ ४९
सुसंरब्धोऽपि रामाणां न ब्र्यादिष्रयं बुधः ।
रितं प्रीतिं च धर्मं च तास्वायत्तमवेक्ष्य च ॥ ५०
आत्मनो जन्मनः क्षेत्रं पुण्यं रामाः सनातनम् ।

C. 1. 3039 B. 1. 74. 52

Me-s सहाया:; Ñ1 'हाय:; T1 G3 M3 'भार्या:; M5 साहारया:. 43 S1 missing (of. v. l. 35). — a) K2 G3.6 M6-8

*हवथ. Ko. 4 विश्वासो. — b) Ñ V1 B D T1 G1. 8.6 M जनस्वा . — *) G8 यस्य दारा:; M5 य: ससार्थ:. K2 D2 यसाहारेष्ठ विश्वास:. — d) G6 सदा गति:.

44 Ši missing (cf. v. l. 35). — a) Bi. 5 संसारं; Di संसेवं. Ki. 4 Di T Gi. 4.5 Me-8 'भिन्नेतं. — b) Ko. 2.4 'द्वेकपातितं; Di Gi 'द्वेव पातिनं; Gi. 5 'द्वेव पातिनं; Gi. 5 'द्वेव पातितं. — ') Ki Gi भायां चान्वेति; Di 'वाभ्येति. — Ki (hapl.) om. 44^d-45°. — d) Gi. 6 वे (for या).

45 Śı missing (cf. v. l. 35). Ks om. 45^{abe} (cf. v. l. 44). — Ñı.2 Vı (hapl.) om. 45^b-46°. — °) S प्र्वेप्रेतं तु. — ^d) Tı साभ्यनु ; T2 Gı.6 Ms-8 सा झनु ° G2.4.5 Ms.5 साप्यनु °; G8 सा झन् °.

46 Śi missing (of. v. l. 35). Ñi.s Vi om. 46abe (of. v. l. 45). — d) S 新観刊 (for 夏夏). — After 46, S ins.:

641* पोषणार्थं शरीरस्य पाथेयं स्वर्गतस्य वै।

47 \$1 resumes. — a) Ds आसमारमेव; T G2.4-8 Me. र आस्मारमना च; G1 Ms. 8 आस्मारमा च; G8 आस्मा चास्मा. — b) B4. 8 सुत हु. K8 ह्राभिधीयते. — Ms-8 om. 47°d. — e) T G Ms. 5 ° बी पति:. — S ins. after 47 (Ms-8, after 47°ab):

642* अन्तरास्मैव सर्वस्य पुत्रो नामोच्यते सदा।
गती रूपं च चेष्टा च आवर्ता लक्षणानि च।
पितृणां यानि दश्यन्ते पुत्राणां सन्ति तानि च।
तेषां शीलगुणाचाराः संपर्काच ग्रुभाग्रुभात्।
(of. 669*).

48 4) Ge भार्यानुनीतं तं पुत्रं. — b) Ñ V1 B D (except Ds) 'शैंदिवब चान'. — ') T2 Ge M transp. द्वाद' and जिन'. D2 मनुज: (for जिन'). Ñ1 जायते जिनतं प्रे'; T2 G1-5 जिनता मोदते प्रे'. — After 48, S

(Gs om. lines 6-7) ins.:

643* पतिव्रतारूपघराः परबीजस्य संग्रहात्।
कुलं विनाश्य भर्तुणां नरकं यान्ति दारुणम्।
परेण जनिताः पुत्राः स्वभार्यायां यथेष्टतः।
मम पुत्रा इति मतास्ते पुत्रा अपि शत्रवः।
द्विपन्ति प्रतिकुर्वन्ति न ते वचनकारिणः। [5]
द्वेष्टि तांश्च पिता चापि स्वबीजे न तथा नृप।
न द्वेष्टि पितरं पुत्रो जनितारमथापि वा।
न द्वेष्टि जनिता पुत्रं तस्मादातमा सुतो भवेत्।

49 °) G2.4.5 'माना जना. — °) S 'भिस्तुमुछेर्. Ñ1 D2 S जना: (T1 G4 जने:; M6-8 अपि). — °) Ñ1 T2 मोदंते. T1 G1.8.6 M ते स्व(G3 तेन्य)दारेषु तुष्यंति. — °) For M6-8 see below. — After 49, S ins.:

644* विप्रवासकृशा दीना नरा मिलनवाससः। तेऽपि स्वदारांस्तुष्यन्ति दरिद्रा धनलाभवत्।

[Mc-s (hapl.) om. 49°d as also line 1 and the first half of line 2 of 644*. — (L. 2) For first half of. v. l. 49°.]

50 °) Ko.4 पुसान्कुदोषि; T1 Gs.6 M अप्रियोक्तोषि (Ms.6 हि); T2 G1.2.4.5 पुसंकुद्धो °. K2 T2 G2.4.5 दाराणां; Ñ3 खां रामां; T1 G1.3.6 M नारी °. — b) Ñ V1 B D न कुर्यो °. K4 T1 G1.8.6 M वच:; Ñ V1 B I) (except D5) नर: (for बुध:). — °) G2.4.5 M7.3 रति: प्रीतिश्च (M7.8 °ति: स्व-) धर्म (M7.8 °मी)श्च. M5 धर्माश्च; M6 धर्माश्च. — °) T2 G1.2.4.5 तदायत्तम्; M3.5 तास्वायत्तान्. K1.2.4 D5 ह; Ñ V1 B (except B5) Da Dn D1.2.4 हि; M6-8 सु (for घ). — After 50, S ins.:

645* आत्मनोऽर्धमिति श्रोतं सा रक्षति धनं प्रजा। शरीरं छोकयात्रां वै धर्म स्वर्गमृपीन्पितृन्।

51 °) T G3-6 M पुण्या:. T1 दारा:; G3 लोका: (for रामा:). G1.2 पुण्यदारा:. S (except T1) "तना:. — d) S1 K1 रामा ऋते; D1 "हते; G3 कामाहते. M8-8

C. 1. 3039 B. 1. 74.52 K. 1. 88.43

ऋषीणामपि का शक्तः सष्टं रामामृते प्रजाः ॥ ५१ परिपत्य यदा सनुर्भरणीरेणुगुण्ठितः । पितुराश्चिष्यतेऽङ्गानि किमिवास्त्यधिकं ततः ॥ ५२ स त्वं स्वयमनुप्राप्तं साभिलापिममं सुतम् । प्रेक्षमाणं च काक्षेण किमर्थमवमन्यसे ॥ ५३ अण्डानि विश्वति स्वानि न भिन्दन्ति पिपीलिकाः । न भरेथाः कथं नु त्वं धर्मज्ञः सन्स्वमात्मजम् ॥ ५४ न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथा सुखः । शिशोरालिङ्गमानस्य स्पर्शः सनोर्थथा सुखः ॥ ५५ बाह्मणो द्विपदां श्रेष्टो गौर्वरिष्टा चतुष्पदाम् ।

गुरुर्गरीयसां श्रेष्ठः पुत्रः स्पर्शवतां वरः ॥ ५६
स्पृशतु त्वां समाक्षिज्य पुत्रोऽयं प्रियदर्शनः ।
पुत्रस्पर्शात्सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते ॥ ५७
त्रिपु वर्षेषु पूर्णेषु प्रजाताहमरिंदम ।
इमं कुमारं राजेन्द्र तव शोकप्रणाशनम् ॥ ५८
आहर्ता वाजिमेधस्य शतसंख्यस्य पौर्व ।
इति वागन्तरिक्षे मां स्वतकेऽभ्यवदरपुरा ॥ ५९
नजु नामाङ्कमारोप्य स्नेहाद्वामान्तरं गताः ।
मूर्शि पुत्रानुपान्नाय प्रतिनन्दन्ति मानवाः ॥ ६०
वेदेष्वपि वदन्तीमं मन्नवादं द्विजातयः ।

स्रष्टुकामादते. Ñ Vi Dn Ds प्रजां. — After 51, Dai ins. a passage of 15 lines given in App. I (No. 49); while S ins.:

646* देवानामि का शक्तिः कर्तुं संभवमात्मनः।
पण्डितस्यापि लोकेषु स्त्रीषु सृष्टिः प्रतिष्टिता।
ऋषिभ्यो ऋषयः केचिश्वण्डालीप्विप जिल्लेरे।
After the above, G1 ins. the last line of 659*.

52 °) Ko परिवर्त्स; Ñ V1 Da Dn D1.4 प्रतिपद्य; Ds प्रणि'; S 'स्त्य. Gs यदा रेणुर्. — °) K0.4 'पांगुगुं'; S 'रेणुकुं' (G3 'टववकुं'). — °) S पितुराहिंगने (G3 पितृश्यो हिस्सते). — °) K2 किमिहा'. Ñ1.2 V1 B D (except D5) किमस्त्यस्य'; T G 'वास्य' (T1 G2 'वाप्य'; G8 'हास्य'). M किं ततोस्त्यधिकं सुखं.

54 °) \$1 K1 अंडजा; G8 अंगाति. \$1 K1 B1m. 3. 5 विभ्रत: — b) \$1 K1 विद्यंते; S त्यजंति. — After 54° b, T1 G1. 3. 6 M ins. (for the first time) line 2 of 648*. — M5 om. 54° c. — e) \$1 K1 बाम; K8 स्वं तं; T1 G1 राजन् (for जु स्वं). — e) \$1 K1 धाँमेष्टः. D4 ° ज्ञ स्वं स्व°; T G1. 5 मजातं स्वय(T1 स्वं त)मा°; G1. 2 मम जातं स्व°; G8 अज्ञातः स्वयमा°; G0 अज्ञातं स्वं स्व°; M8 अज्ञानक्षित्व चात्म°; M6-8 अज्ञानक्ष्यमिवात्म°. — After 54, 8 ins.:

647* ममाण्डानीति वर्धन्ते कोकिलाण्डानि वायसाः। किं पुनस्त्वं न मन्येथाः सर्वज्ञः पुत्रमीदशम्। मछयाषम्दनं जातमतिशीतं वदन्ति वै।

शिशोरालिङ्गनं तसाचन्द्रनाद्धिकं भवेत्।

55 ") T2 G2.5 रहनानां (for रामा"). — ") T2 G2.4.5 अंगस्प". Ñ2.8 V1 B D T G M3 तथाविध: (G6 तथापि च). — ") M6-3 शिश्चनार्छि" (sio). — ") G1 स्पर्शे स्नी; M5 पितु: स्पर्शे. Some MSS. -सखं.

56 In S the sequence of 56-57 is: 57^{cd}, 57^{cd}, 56. — b)=1.1.202^b. B Da °gan.

57 For S cf. v. l. 56. — ") दिः स्पर्श कृत्वा. S समाल्डिय. — After 57", Dai ins. a passage of 6 lines given in App. I (No. 50). — K2 om. 57"-58". — ") K3 "शांतु परम:; K4 T G1.4.5 M3.5 "शांत्रियतर. — ") Ñ3 "शों भुवि.

58 K2 om. 58 (of. v. l. 57). — ^b) Ko.1.4 Da1 D2 प्रस्ताह^{*}; K2 (by corr.) S प्रजातीय^{*}. S (except G2) ^{*}दम:. — After 58^{ab}, S (except G6) ins.:

648* अद्यायं मश्चियोगातु तवाह्मानं प्रतीक्षते।

[M अहं मन्ये मिश्वयोगालवाह्नानं प्रतिष्ठते.] — ") Ko इमं पुत्रं तु. S कुमारो राजशार्द्छ. — Śi Ñi.s Vi B D (except Ds) 'विनाशनं; S 'शन:.

 59^{-b}) 8 पौरव: (G_5 भूपते). — After 59^{ab} , 8 ins.: 649* राजस्थादिकानन्यान्कतृतमितदक्षिणान्।

- °) S इति गौरंत°. - °) M सूत(Ms.5°ति)कालेवदत्. 60°) T G1.8.6 ततो; G2.5 हंत; G4 अतो; M तथा (for ननु). B4.0 S स्वमंकमा°. Ñ3 बाहुना स्वांकमा°. - After 60°, G8 ins.:

650* मृष्ट्युपाञ्चाय पुत्रकम् । एवं हि पुत्रेणान्येऽपि.

— °) \$1 K1 म्रामाद्वा. — °) \$1 K Ds युत्रमुपा. 61 °) A few MSS. देवेदव. K1 बदंखेंब. — °) K1 जातकर्मणि पुत्राणां तवापि विदितं तथा ॥ ६१
अङ्गादङ्गात्संभविस हृदयादिभिजायसे ।
आतमा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः श्वतम् ॥ ६२
पोषो हि त्वदधीनो मे संतानमपि चाक्षयम् ।
तस्मान्वं जीव मे वत्स सुसुखी शरदां शतम् ॥ ६३
त्वदङ्गेभ्यः प्रस्तोऽयं पुरुषात्पुरुषोऽपरः ।
सरसीवामलेऽऽत्मानं द्वितीयं पश्य मे सुतम् ॥ ६४
यथा ह्याहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यात्प्रणीयते ।
तथा त्वत्तः प्रस्तोऽयं त्वमेकः सन्द्विधा कृतः ॥६५

मृगापकृष्टेन हि ते मृगयां परिधावता ।
अहमासादिता राजन्कुमारी पितुराश्रमे ॥ ६६
उर्वशी पूर्वचित्तिश्च सहजन्या च मेनका ।
विश्वाची च घृताची च पडेवाप्सरसां वराः ॥ ६७
तासां मां मेनका नाम ब्रह्मयोनिर्वराप्सराः ।
दिवः संप्राप्य जगतीं विश्वामित्रादजीजनत् ॥ ६८
सा मां हिमवतः पृष्ठे सुपुवे मेनकाप्सराः ।
अवकीर्य च मां याता परात्मजिमवासती ॥ ६९
किं नु कर्माशुभं पूर्वे कृतवत्यिस जन्मनि ।

C. 1. 3058 B. 1. 74. 71 K. 1. 98. 81

Ms संत्रवादे; Ñs V1 B1.5 Da Dn D1.4 'आमं; B8.4.6 (m as in text) D2 'जातं. — ') Ś1 K Ñ3 D6 'कर्मसु. — ') Ś1 K1 B1-6 यथा; D2 तव; S ध्रुवं.

62 b) Ko Ñ V1 B3 D (except D1.2) S "यादधिजा".
— 4) Ś1 K1 स्वं जीव; Ñ1.2 V1 B Da2 D5 संजी". Ś1
K2.8 B1 Da1 Dn2 श्रादो. — After 62, S ins.:

651* उपजिव्रन्ति पितरो मन्नेणानेन मूर्धनि।

63 ई1 K1 Da1 (hapl.) om. 63. — ") Ko लोको हि; K2.4 B4.6 पोट्यो हि; Ñ1.2 V1 योसाँ हि; Ñ3 पांत्रादि; Dn D1.4 जीवितं; D2 जीवो हि; D5 योगो हि; T1 एपो हि; G1.2 M पोपणं; G4.6 पोपितं. B Da2 D2 T1 "भीनोयं; Dn D1.4 G1.2.4.6 M "भीनं से; T2 G6 "भीनोसाँ. — ") Ñ1.2 V1 B Da2 D2 संतानोपि (Ñ1.2 V1 हि) तवाक्षयः. — ") K0.2.4 B3.6 D2 जीवसे. Ko Ñ1.2 V1 B Da2 Dn D1.2.4 T2 पुत्र (for बत्स). — ") K2.2 D2 T1 G1.3.6 M1 स सुन्ती; T2 स जीव; G2 सुवेदा; G4.5 सुन्तीव. K0.3.4 T2 G5 दारदः. — After 63, S ins.:

652* एको भूत्वा द्विधा भूत इति वादः प्रदश्यते। [T1 Ms.6-8 प्रशस्यते; Mo aतंते.]

64 In Śi, the portion from प्रस्तोऽयं up to तयोरपसं (in 75) is lost on the missing upper half of a fol. (53). — ") G4.5 प्रभृतो'. — b) K1 पुरुष: पुरुषापर:; D2 M5 त्वमेक: सन्द्रिधा इत: (=65^d). — D2 reads 64^{ed} after 65. G1 om. 64^{ed}. — e) G2 सिल्ले साम'. B6 'लं प्रमं. — d) Ñ V1 B5.6 Dn D1.4.5 ते; S (G1 om.) ते (for मे). — T G3-6 M6-8 ins. after 64: G1, after 64^{ab}:

^{653*} सरसीवामले सोमं प्रेक्षास्मानं स्वमास्मनि ।

65 Śi missing (cf. v. l. 64). — a) S (except T2 Gs) w (for %). — Ms om. 65^{cd}. — c) S (Ms om.)

एवं (for तथा). — ^a) T₂ G_{2,4,5} स्वमेवासि द्वि. Ko.4 ^{*}धा स्थित:. — After 65, D₂ reads 64°a.

66 Śi missing (cf. v. l. 64). — ") Ñ Vi B D (except Ds) स्गावह. Dn Di. i Ms पुरा; T G Ms-8 हि (Gs च) बे. — ") Cs कोमारे.

67 Si missing (cf. v. l. 64). — a) Ks.s Ñi.s Bs
D2 विप्रचि. — b) Ñi सजधन्या; G2.4.5 प्रजधन्या. K
अथ (for च). — b) Ñi विश्वाची चैव रस्या च. — b) Ko.4
Dai Gi पहेता; Ks.s Ms-s sते; Vi खर्जरा(!). K
(except Ki) cसरसो.

68 Si missing (cf. v. l. 61). Ki D2 (hapl.) om. 68a-69b. — a) Ns एतासों में. Ko.4 Dai या; K2 D5 मे; K8 तु; Ni.2 Vi Dn Di M6-8 सा; Ti च; T2 G M8.5 में (for मां). K2 D5 का माता. — b) G3 वैरादिव. A few MSS. *दसरा. — °) G3 संत्राप्य जननी में सा. — After 68, S ins.:

654* श्रीमानृपिर्धर्मपरो वैश्वान्तर इवापरः । ब्रह्मयोनिः कुशो नाम विश्वामित्रपितामहः । कुशस्य पुत्रो बलवान्कुशनाभश्च धार्मिकः । गाधिस्तस्य सुतो राजा विश्वामित्रस्तु गाधिजः । एवंविधः पिता राजन्माता मे मेनकाप्सराः ।

69 \$1 missing (cf. v. l. 64). K1 D2 om. 69° b (cf. v. l. 68). — a) Ñ1.2 V1 B (B3 marg.) Da Dn D1.4 प्रस्थे. — b) M8.5 का ग्रुमा. A few MSS. उपरा. — e) S (except G2) परिस्थउय; Cd अ[व]कीर्य (as in text). K D5 ध्वसा (Ko.8 D5 ध्वसा) (for याता). — d) G1.2.4.5 जननी वासवं प्रति. — After 69, S (T2 G8-5 Mc-8 om. line 6) ins. a passage of 21 lines given in App. I (No.51).

70 Śi missing (cf. v. l. 64). — a) B (except,

C. 1, 8058 B. 1, 74, 71 K. 1, 68, 81 यदहं बान्धवैस्त्यक्ता बाल्ये संप्रति च त्वया ॥ ७० कामं त्वया परित्यक्ता गमिष्याम्यहमाश्रमम् । इमं तु बालं संत्यक्तं नाईस्थात्मजमात्मना ॥ ७१

दुःषन्त उवाच ।

न पुत्रमिनानामि त्विय जातं शक्कन्तले । असत्यवचना नार्यः कस्ते श्रद्धास्यते वचः ॥ ७२ मेनका निरनुक्रोशा बन्धकी जननी तव । यया हिमवतः पृष्ठे निर्माल्येव प्रवेरिता ॥ ७३ स चापि निरनुक्रोशः क्षत्रयोनिः पिता तव । विश्वामित्रो ब्राह्मणत्वे छुन्धः कामपरायणः ॥ ७४ मेनकाप्सरसां श्रेष्ठा महर्षाणां च ते पिता ।

तयोरपत्यं कसाक्तं पुंश्रलीवाभिधासासि ॥ ७५ अश्रद्धेयमिदं वाक्यं कथयन्ती न लज्जसे । विशेषतो मत्सकाशे दुष्टतापिस गम्यताम् ॥ ७६ क महिषः सदैवोग्नः साप्सरा क्र च मेनका । क्र च त्वमेवं कृपणा तापसीवेषधारिणी ॥ ७७ अतिकायश्र पुत्रस्ते बालोऽपि बलवानयम् । कथमल्पेन कालेन शालस्कन्ध इवोद्गतः ॥ ७८ सुनिकृष्टा च योनिस्ते पुंश्रली प्रतिभासि मे । यद्द्व्या कामरागाजाता मेनकया ह्यसि ॥ ७९ सर्वमेतत्परोक्षं मे यक्त्वं वदिस तापिस । नाहं त्वामिभजानामि यथेष्टं गम्यतां त्वया ॥ ८०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

B1) पूर्वे. — ^b) K (except K1) Ñ2.8 V1 B1.8m D (except D5) T2 G1.2.4.5 'स्यन्यज'. T1 G2.6 जातिषु; M पार्थिव (for जन्म'). — °) K2 बंधुभिस्स'. — ^d) D2 वने सं. G3.6 यस्वया. — After 70, D2 ins.:

655* संगता राजशार्द्छ पूर्वकर्मावसादिनी।

71 Si missing (cf. v. l. 64). — b) K2.4 'ध्ये यमसादनं; Ñ1.2 Vi B D (except Ds) 'ध्यामि स्वमा'; S (except G2) 'ध्याम्यस्यमा'. — ') K0.1 transp. तु and बार्छ. — d) Bs Dai S 'स्यास्मान'. K2.3 Ñ Vi B8.4 Dn G1.5 'सान:. — After 71, Ko D2 ins. an additional colophon, the adhy. no. in Ko being 69.

72 Si missing (cf. v. l. 64). Ki Som. उदाच (G3 om. the ref.). — a) Ko 'बचनेनायों; Ki.2 Bi (m as in text) 'नेनायें; K4 'नानायों. Cd mentions अनायें (च्बक्रे), which is one of the many readings which suggest that Dev. had before him the Kās'mīrī (or North-western) version. — After 72, S reads 76-80° (cf. v. l. 80).

73 र्डा missing (of. v. l. 64). Ms om. 73-74.

— b) T1 पण्यक्षी; T2 G वर्धकी (G3 ते); Cd as in text.

T2 G1.5 नी कथं. — b) B8m प्रस्थे; G1 पादे. K B1.8.6

D2.5 ययासि हिमवरपृष्टे. — b) T2 G2.4.6 विसर्जिता; G6 निराकृता; M3 प्रवासिता; M8 प्रवेशिता. Ñ V1 B D निर्माक्यमिय घोजिसता (D5 क्येव प्रवारिता); T1 G1.8 क्यवदुपेक्षिता.

74 Si missing (of. v. l. 64). Ms om. 74 (of. v.

1.73). — Par In V1 the portion from 74^b up to 1.92.13 is lost on the missing fol. 117-143; the MS. is wholly ignored up to the end of the lacuna. —) D2 भी माहाणो ने; S (Ms om.) भीथ (Ms-s पि) अहारचे (Gs भी महाखेल:). — d) Ñ2 B D (except Ds) कामवशं गतः; G8 शम'. — After 74, G2 ins.:

656* सुषाव सुरनारी मां विश्वामित्राद्यथेष्टतः। अहो जानामि ते जन्म कुल्सितं कुछटे जनैः।

75 \$1 missing up to 75° (cf. v. l. 64). — b) Ta G1.2.4.5 'विश्वापि ते. Ñ B1.6 D (except Ds) transp. च ते and पिता. B2.6 'णां पितोच्यते. — d) \$1 resumes. \$1 K 'छीव विधा(Ko 'वस्प्रधा)वसि; Ñ B D 'छीव प्रभाषसे (Ds भविष्यसि); Ta 'वाभिभाषसे, G1.2.4.5 'वाभिभाषसे, — After 75, S ins.:

657* जातिश्वापि निकृष्टा ते कुलीनेति विजल्पसे।
जनयित्वा त्वमुत्सृष्टा कोकिलेव परैर्मृता।
भरिष्टेरिव दुर्श्विद्धः कण्वो वर्धयिता पिता।
अश्रद्धेयमिदं वाक्यं यक्तं जल्पसि तापसि।
बुवन्ती राजसानिच्ये गम्यतां यत्र चेच्छसि। [5]
सुवर्णमणिमुक्तानि वस्नाण्याभरणानि च।
यदिहेच्छसि भोगार्थं तापसि प्रतिगृक्षताम्।

With lines 4-5 cf. 76.

76 For S of. v. l. 72. — ") Gs एवंबिधानि कृत्यानि. — D2 (1 hapl.) om. 76°-79°.

77 Da om. 77 (of. v. l. 76). For S of. v. l. 72. — *) Śi Ki B Da Da Ti Go स चैदोत्र:; Ñ Dn Di. 6 Ga ६९

शकुन्तलोवाच ।
राजन्सर्पपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यश्वपि न पश्यसि ॥ १
मेनका त्रिदशेष्वेव त्रिदशाश्रानु मेनकाम् ।
ममेवोद्रिच्यते जन्म दुःषन्त तव जन्मतः ॥ २
क्षिताबटसि राजंस्त्वमन्तिरक्षे चराम्यहम् ।
आवयोरन्तरं पश्य मेरुसर्पपयोरिव ॥ ३

स चैवाडयः. — *) S काप्सरा सा च (T² G⁴. 5 चैव). Some MSS. *प्सराः.

78 D2 om. 78 (cf. v. l. 76). For S of. v. l. 72.
— a) Ñ1.2 B Da Dn D1.4 transp. 項羽: and त. — b) Ñ B (except B6) Da Dn D4.5 朝暖情. — d) K1 S 积暖; Ñ B Da Dn D1.4 流知.

79 D2 om. 79^{ab} (cf. v. l. 76). For S of. v. l. 72.
— a) Ñ1.2 B Da Dn D1.4 transp. योनि: and ते.
— b) Cf. 75 and v. l. Ś1 K1.2 D6 हीव विधावसि;
Ñ1.2 B Da Dn D1.4 G2 हीव प्रभाषसे.

80 For S cf. v. l. 72. — *) S एव (for एतत्).
— After 80**, S ins.:

658* सर्वा वामा: खियो लोके सर्वा: कामपरायणा: । सर्वा: खिय: परवशा: सर्वा: कोधसमाकुला: । असत्योक्ता: खिय: सर्वा न कण्वं वक्तुमहैं सि । — *) S त्वां द्रष्टुमिच्छामि (T1 *च्छेयं). — *) S हति (M6-8 इत:) (for त्वया).

--) S त्वा द्रष्टांसिक्टांसि (11 क्छब्र). --) S हात (Me-8 हुत:) (for त्वया).

Colophon om. in B D (but found in Cd, as also in Arj.'s comm., though Da erroneously omits it). V1 missing. — Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: T1 संभव. S1 K Ñ T2 G1.8-5 Ms.s. 7 Cd Arj. (comm.) (om. sub-parvan name) mention only शाकुंतल. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 70; T1 87; T2 37; G M 38. — S'loka no.: Ñs Dn 81; Da1 91.

69

This adhy. is missing in V1 Ds (cf. v. l. 1. 62. 2; 68. 74); the MSS. are wholly ignored here.

1 र्श K1 S om. उवाच. — *) र्श प्रतंत्राणि. Ge

महेन्द्रस्य कुवेरस्य यमस्य वरुणस्य च ।
भवनान्यनुसंयामि प्रभावं पश्य मे नृप ॥ ४
सत्यश्वापि प्रवादोऽयं यं प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
निदर्शनार्थं न द्वेपात्तच्छत्वा क्षन्तुमर्हसि ॥ ५
विरूपो यावदादर्शे नात्मनः पश्यते मुखम् ।
मन्यते तावदात्मानमन्येभ्यो रूपवत्तरम् ॥ ६
यदा तु मुखमादर्शे विकृतं सोऽभिवीश्वते ।

C. 1. 8075 B. 1. 74. 88 K. 1. 99. 9

मरयघानि न प. — G1 om. 1ed. — e) S (G1 om.) हस्ति(T1 G6 मेरु)मा.

2 °) Ñs त्रिदशांश्राणि. — °) Ñ 'शाश्राणि. ')

K1 ममैवं दृश्य'; Ko. 4 B1 m 'बोस्कृष्य'; K2 'बोदिश्य'; Da corrupt; T1 'ब दिख्य'; G1 'बो दिख्य'; G2 'ब मुख्य';

M6-8 'बोदीस्य'. Cd mentions तत्कृष्यते (? read उत्कृष्यते). — ') Ko जातु न; Ks Ñ B6 Dn D1. 8

M6-8 जन्मन:

3 °) S क्षिती चरसि. Ñi.2 B D (except Ds) राजेंद्र.

4 ") Ko.2 भुवनानि. K (except K1) "गच्छामि.

— d) Bam ऋणु (for प्रथ). — After 4, S ins.:

659* पुरा नरवरः पुत्र उर्वश्यां जनितस्तदा। आयुर्नाम महाराज तव पूर्वपितामहः। महर्षयश्च बहवः क्षत्रियाश्च परंतप। अप्सरस्सु मृगीणां च मातृदोषो न विद्यते।

[(L. 1) M 'बर: ख्यात:. — (L. 3) T Gs-6 'तपा:. — (L. 4) G1.2 Ms. 8 अप्सरास्. M6-8 मृगीप्वेव.]

5 S reads 5 after 8 (G1, om. 5^{ab} and 8, reads 5^{cd} after 7). — Ks G1 om. 5^{ab}. — ^a) र्डा सत्यं चापि प्र'; T G (G1 om.) सत्यं च (T1 सम्यग्वे; T2 सम्यग्वा) विप्र'. — ^b) T G (G1 om.) संप्र; M तव (for यं प्र-). Ñs (om. यं) प्रवक्ष्यामि च. Ko.4 T2 G2.4 ते नृप; M चानघ. — ^c) G3 तत्वेन; M3 नो द्वेषात; M6-3 लोकेश. — ^d) Ñ B3.4.6 Dn श्रुत्वा तं; B1 Da श्रुत्वा त्वं; B5 D1.2.4 श्रुत्वा तत् (by transp.). — After 5, S ins.:

660* पांसपातेन हृष्यन्ति कुञ्चरा मद्शालिन: l which is followed by (the first occurrence of) 11^{cd}; then follow 15-16; Gs, however, reads 11^{cd} only here, om. 15-16 altogether.

6 °) T1 G1.8.6 M वीक्ष(M6 'ह्य)ते (for प्रय'). T2 G2.4.5 वीक्षते नात्मनो मुं. — °) G3 रूपम् (for तावद्). — °) Ñ B1.4 D2 रूपव(B1 मु)त्तमं.

धः । १८८८ तदेतरं विजानाति आत्मानं नेतरं जनम् ॥ ७ अतीव रूपसंपन्नो न किंचिदवमन्यते । अतीव जल्पन्दुर्वाचो भवतीह विहेठकः ॥ ८ मुर्खों हि जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः श्रुभाशुभाः अञ्चमं वाक्यमादत्ते पुरीपमिव स्रकरः ॥ ९ प्राज्ञस्तु जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः श्रुभाश्रुभाः । गुणवद्वाक्यमादत्ते हंसः क्षीरिमवाम्भसः ॥ १०

> 7 a) Ñi. 2 Dai Dn ea; Di च (for 引). — b) Ki विकृतिं; T G विरूपं (T3 G4.5 °q:). Si Ko.3.4 Bi Da D: G2 सोभिवीक्ष्यते; T1 G3 अभिवी°; G1 अभिल°. — °) Ki तदंतरं; Ñ Bs D (except Da) तदांतरं; Bom तदाधमं. Ks तदा विरूपमात्मानं; 5 तदा द्वीमांस्तु (M विरूपं) जानीयात्. Cd mentions इतरं (= अधरं). — d) Ko.2.4 B Da Ds सोत्मानं; Ks जानीते; Ds शोभनं. Dn D1.4.6 चेतरं. Ms (inf. lin.). 0-8 आत्मानं न च गर्जते (Ms 'ति). - After 7, G1 reads 5^{cd} (of. v. l. 5).

> 8 G1 om. 8. — b) K1 N B (except B1) D (except Da Das) कंचिद्. — °) T1 गर्वदुर्वारी. D2 दुर्बुद्धि:. — ") Ś1 K1 भवतीति. Ś1 सहेतक: (sup. lin. as in text); Ko. 2 विवेचक: (K2 क्च:); K4 विदेह ; Ñ2 Di विहेतु"; Bim. s (m as in text). 4 m. s m Cd विकत्थन:: D4 विनिद °; D6 विहंतु °; T1 विवाच °; G8.6 M विभेद ° (M3 inf. lin. विपोटक:); Da (erronecusly) Arjp Devp as in text. The true Arj. reading is विकत्थन:, which is also interpolated in Das, irrelevantly, in the text. Ta भवंतीह विरूपका:; Ga.s वदसीव विभागश: (Gs sup. lin. निंदकस्तु [वि]पोटकः); G+ भवंति हि विभेदकाः. - After 8, S read 5 (for G1 of. v. l. 5).

> 9 Di om. 9; G3 om. 9-11ab. Ko transp. 9ab and 9°d. — ") M नीचो हि. र्डा K1-3 तु; Ko Gs [5]पि; G1.4 [S] भि- (for हि). — Ds (1 hapl.) om. from जल्पतां up to प्राज्ञस्त (in 10°). —) Ñs वाचं; Tı वाक्यं; Go तेपां. Ñs Ti Go 'शुभं. — Śi Ki (hapl.) om. 9°-10°. — °) G1 M (except M5) अशुभां वाचम्. - After 9°, the sequence of stanzas in D1 is 104, 11^{ab}, 10^{abb}, 9^d, 11^{cd} etc. — ^d) Some MSS. 3765;

> 10 Si Ki om. 10^{ab}; Gs om. 10 (cf. v. l. 9). - For sequence of Di of. v. l. 9. - a) Ko सामस्त; D₄ अमूर्खी. — ') K₈ सञ्जभं वाक्य'. — ') K₄ S (except T1; Gs om.) 'बांभसि. - After 10, S (except

अन्यान्परिवदनसाधुर्यथा हि परितप्यते । तथा परिवदन्त्रन्यांस्तुष्टो भवति दुर्जनः ॥ ११ अभिवाद्य यथा बृद्धान्सन्तो गच्छन्ति निर्देतिम् । एवं सञ्जनमाक्त्रक्य मूर्खो भवति निर्देतः ॥ १२ सुखं जीवन्त्यदोपज्ञा मूर्खा दोषानुदर्शिनः। यत्र वाच्याः परेः सन्तः परानाहुस्तथाविधान् ।। १३ अतो हास्यतरं लोके किंचिदन्यन विद्यते।

Gs) ins.:

661* आत्मनो दुष्टभावत्वाज्ञानन्नीचोऽप्रसन्नधीः। परेपामपि जानाति स्वकर्मसदशान्गुणान् । दद्ममानास्तु तीव्रेण नीचाः परयशोऽग्निना । अशक्तास्तां गतिं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते ।

[(L. 1) Ti Go Mr भावत्वं. Ta Ga.s जात; Gi.a Ms. 5 ज्ञानं; G6 ज्ञानी (for जानन्). — (I. 2) G6 परमप्यभि \cdot . Tr 'शं गुणै: ; Ge स्वधर्मसदशं गुणै:. - $(\mathrm{L},3)$ T1 Me-8 झ- (for त्र). — (L. 4) T1 तत्पदं; T2 G1. 2. 4. 5 तद्रतिं.]

11 For G3 (which om. 11ab) and for D1 of. v. l. 9. Cf. v. l. 5 also. — °) Ñs अस्यं. — d) B D: T Gs-c ggi; Gs ggi. - S ins. after the repetition (Gs, after the only occurrence) of 11ed (G2.4.5 M7 om. line 2):

662* अपवादरता मूर्खा भवन्तीह विशेषतः। नापवादरताः सन्तो भवन्ति सा विशेषतः। [(L. 1) T1 परिवाद°; G0 अपास्य दूरतो.]

12 °) Go 'द्य च बृद्धान्हि. — ') S साधुर्गच्छति नि'. — °) M तथा स°. Si Go आऋध्य; Ki.3 आऋम्य-- For 12d, M (except Ma) repeats 11d.

13 a) Si Ki स्त्रंग (for सुखं). Ta Ga.4.5 जरूपंति. G1 अधर्मज्ञा. — °) 🖄 तक्ष; K1 तत्र; T G ये तु (G2 हेतु-Gs ये न); M तथा (for यहा). — In Si, 13d-22b are lost on the broken upper half of a fol. (54).

14 Si missing (of. v. l. 13). — a) Ki Bi. 8 3181; T1 G2 ततो. -- ") T2 G2.4 यदि; G1 M यसु (for यम्र). K1.8.4 N B1.8 D (except D2) दुर्जनस्. K2.4 Da D1.5 T2 G2.8 आहु:. — d) Ds दुर्जना:. S (by transp.) सजानं (Ms. 8 सुज) दुर्जनः (G2.8 नाः). B1.5 D2 सजानः. K Ds जनं (for स्वयम्). — After 14, 8 ins.:

663* दारुणाह्योकसङ्केशादःखमाम्रोत्यसंशयम्। [T1 Ms. 6-3 दाहणान्. Ms. 6-8 वातनासंस्थान् (Ms यत्र दुर्जन इत्याह दुर्जनः सजनं स्वयम् ॥ १४
सत्यधर्मच्युतात्पुंसः क्रुद्धादाशीविषादिव ।
अनास्तिकोञ्प्युद्धिजते जनः किं पुनरास्तिकः ॥ १५
स्वयम्पत्याद्य वे पुत्रं सदृशं योञ्चमन्यते ।
तस्य देवाः श्रियं झन्ति न च लोकानुपाश्रुते ॥ १६
कुलवंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमञ्जवन् ।
उत्तमं सर्वधर्माणां तसात्पुत्रं न संत्यजेत् ॥ १७
स्वपत्नीप्रभवान्पश्च लब्धान्क्रीतान्विवधितान् ।
कृतानन्यासु चोत्पन्नान्पुत्रान्वे मनुरत्रवीत् ॥ १८
धर्मकीर्त्यावहा नृणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ।

°स्थासून्). Ms क्रेझान्; Ms-8 दुःखान्. T2 Gs-5 Ms असंशय:.]

15 \$1 missing (cf. v. l. 13). — Gs om. 15-16. — For sequence of S of, v. l. 5. — °) G2.4 सुनास्तिक:; Cd as in text. Ds T G1.6 M नास्तिकोट्युद्धिजलीच (Ds 'जेदेनं; Ms.5 'जेदेन).

16 \$1 missing; Gs om. 16 (cf. v. l. 13, 15).

— For sequence of S cf. v. l. 5. — a) G1.2.5 transp.
a and ga. — b) K2 Ñ B6 D (except Da D2) न (for Sa.). — b) T1 G1.2.4.5 हंति. — d) S (Gs om.)
तत्रे(M 'थे)नं किल्राविशेत्. — After 16, S (except Gs) ins.:

664* अभन्येऽप्यनृतेऽग्रुद्धे नास्तिके पापकर्मणि । दुराचारे कलिर्भूयाश कलिर्धर्मचारिषु । [(L. 2) Ti Ge ह्याशु; Ms तिष्ठेत् (for भूयात्).]

17 Si missing (of. v. l. 13). — ab) Gs प्रतिष्ठाभि: कितव: Das (? hapl.) om. 17°-18d. Ñ Bs repeat 17°d after 19. — d) M transp. तसात् and पुत्रं. Ti Gi-5 न तु स्व ; Ts तु न स्व . Go मनसः प्रीतिवर्धनं (of. 19b).

18 Contrast Manu 9. 158 ff. Śi missing (of. v. 1. 13). Daz om. 18 (cf. v. 1. 17); Me-s om. 18-19.
— ") Ko 'संभवान्. Dz यस्य; T Gs-s Ms. s ल्रडधान्; G1. 2. 6 ल्रडध्वा (for पञ्च). — ") Ms कृतान्धमान् (for ल्रड्डधान्कीतान्). Ti Gs. s Ms क्रीतान्सर्य (Gs सुतान्द्र्प) विवर्धितान्; G1. 2. 4. s क्रीतान्समयवर्धि (Gz. s 'जिं)तान्. — ") Ñ क्षत्रान्; Ds कृतान्; Gs क्रीतान्. Dz कृत्यासु चो "; T G1. 4. s अन्त्रान्; Ds कृतान्; Gs क्रीतान्. — After 18, S (except Ms. s अन्त्रेरथो"; Gs क्रांप तथो". — After 18, S (except

त्रायन्ते नरकाजाताः पुत्रा धर्मध्रवाः पिदृन् ॥ १९ स त्वं नृपतिशार्ट्ल न पुत्रं त्यक्तमहिसि । आत्मानं सत्यधर्मां च पालयानो महीपते । नरेन्द्रसिंह कपटं न बोढुं त्विमहाहिसि ॥ २० वरं क्र्यशताद्वापी वरं वापीशतात्कतुः । वरं कतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥ २१ अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् । अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ २२ सर्ववेदाधिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् । सत्यं च वदतो राजन्समं वा सान्न वा समम् ॥२३

1. 3096 1. 74. 104

665 तत्र पह्बन्धुदायादाः पडदायादबान्धवाः।
[=(var.) Manu 9. 158° .— G1 Ms. 5 अत्र;
Manu तेषां.]

19 Śi missing; Me-s om. 19 (cf. v. l. 13, 18).
— ") K (except K2) Dai धर्मकीर्तिवहा (Ki 'हान्);
Bs S (Ms-s om.) धर्मकृत्य(Bs 'त्या-; Gs धर्माकृति)वहा
(Gs 'वहान्; Gs 'प्रदा). — ') For 19°, Gs subst. 17^d
(v. l. तु for सं-). Bs. i D2 मनःसं-. Bs Di 'वर्धनान्,
Ki Dai मनःप्रीतिविवर्धनान् (Dai 'धिताः); Bs मनःसंप्रीतिवर्धनान्. — ') Ti G (except Gs) त्रायंति. — ')
Bs. 6 G3 धर्मप्राः. — After 19, Ñs Bs repeat 17°d.

20 Śi missing (of. v. l. 13). — a) D2 सत्यं; M तसात्. — b) K (except K1) Ñ1.2 B1 D (except Da D2) transp. न and पुत्रं. — After 20ab, S ins.:

666* तसात्पुत्रं च सत्यं च पालयस्व महीपते। उभयं पालयन्द्योतन्नानृतं वकुमईसि।

[(L.1) Ms.5 तत:; Ms-8 धर्म (for तसात्). G3 धर्म (for सत्यं). Ms-3 पालयन्त्यगमामुहि. — (L. 2) M (except Ms) रोदसी (for उभयं). G3 क्षेत्रं; M नित्यं (for होतत्).]

— Ks om. 20°°°. — °) D1 आरमन:. K1 T G (except Gs.e) °धर्मेण (T1° में च). — °) Ñ1 D5 °य स्वं; S °येथा. Ñ2 B Da Dn D1.2.4 पालयनपृथिवीपते. — ′) G (except Gs.e) M नेह कर्तुं (G2 वक्तुं) त्वमहैसि.

21 Si missing (cf. v. l. 13). — b) Ks सर: (for कतु:). — After 21^{ab}, Ks ins.:

667* वरं सरशताचज्ञः वरं यज्ञात्सुपुत्रकः ।
22 Si resumes with तुल्लया (22°). — °) Gi Me-s
च (for द्वि). — °) Ñi भेवातिरिच्यते.

हु । ३००७ नास्ति सत्यात्परो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम्। न हि तीव्रतरं किंचिदनतादिह विद्यते ॥ २४ राजन्सत्यं परं ब्रह्म सत्यं च समयः परः । मा त्याक्षीः समयं राजनसत्यं संगतमस्त ते ॥ २५ अनृते चेत्प्रसङ्गस्ते श्रद्दधासि न चेत्ख्यम् ।

आत्मनो हन्त गच्छामि त्वादृशे नास्ति संगतम्॥२६ ऋतेऽपि त्वयि दुःषन्त शैलराजावतंसकाम् । चतुरन्तामिमाप्रवीं प्रत्रो मे पालयिष्यति ॥ २७ वैशंपायन उवाच । एतावदुक्त्वा वचनं प्रातिष्ठत शक्कन्तला।

23 ab)=(var.) line 3 of 21*. Ta G (except G₆) 'वेदांत(Gs 'दाभि)ग'. - " N B D Ms वचनं: Gs भवतो (for बढ°). Ki transp. वा and स्थात. विशिष्यते (for न वा स') Ta Ga. 1.5 सत्यस्यैव त राजेंद्र कलां नाहित (Ta 'त) पोडशीं (the latter half is an oft-repeated tag).

24 a) N2 B D (except Ds) T2 G (except Gs.s) सलसमो (D1.2 सलपरो). — b) B3 धर्मात् (for सलात्). Ds om. from हाते up to सं (in 25d). M धनं (for परम्). - ") Me-8 तीक्ष्णतरं. S पापं. - After 24, Ms reads line 3 of 668* (cf. v. l. 25).

25 Ds om. up to # (cf. v. 1. 24). - a) G1.2 सलात; G1 सत्य-. T2 G (except G8.6) परो धर्म:. — b) Ta G (except Gs.s) Ms सहयात. Ko.s.4 Ñs B (except Bs) D2 T2 G (except G2.6) q4; K2 and: - 4) \$1 K1 G2 सत्थे. T1 संगर्; T2 G1.2 संग्रमं. G3.5.6 सत्यसंगतं(Gs 'दं: 'Go 'मं). — S ins. after 25: D. after 26:

668* यः पापं न विजानाति कर्मे कृत्वा नराधिप। न हि तादक्परं पापमनृतादिष्ट विद्यते। यस्य ते हृद्यं वेद् सत्यस्यैवानृतस्य च। कल्याणं साक्षिणं तसात्कर्तुमईसि धर्मतः। यो न कामास च क्रोधाक मोहाद्भिवर्तते। [5] अमित्रं वापि मित्रं वा स वै उत्तमपूरुष:।

[(L. 2) दि तसात् (for तारक्). — (L. 3) = (var.) 1. 68. 25 ab (v. l. अन्न for यहा). Ms reads it after 24. — (L. 4) Cf. 1. 68. 25°. T1 G1. 2 °mem"; T2 G4-8 "णावेक्षणं. — (L. 5) Ta Ga स्रोभातः, G1.2.4-6 द्रोहात् (for मोहात्). G1. 2 अनिवर्तने; G8 M8 अतिव . - (L. 6) Gs 'त्रं वा सुमि'. T2 स तु वै पुरुषोत्तम:; Ms स एवोत्तम'.] - After 25, D4 (om. last line) ins. 669* (cf. v. 1. 26).

26 Cd cites the entire at. (v. l. अहचामि and हन्त(sic)(सरकासि). — ") Т: G:,4.5 अनृत: Ms चेत्रसक्तस्वं. — °) To G M न श्रद्धांस. Si Ki चेत्स्तं; Ko. 8.4 चैव तत् (K+ ता); M च स्वयं. Ti प्रश्नं न शहधासि

चेत्. — °) Ks Ñ Ba. 6 Dn Da. 2. 4 Ge M आत्मना. Ñs Bs. sm [5]हं त. Ko. s [5]हं त जानामि; B+ Ds T Gs इन्त(1) (S) हं तः Go हत) मिच्छा मि. K+ आरमनाहं न जानामि: G1.2.4.5 आश्रमं गन्तुमिच्छामि. — 4) S1 K1 रवहते: Bs T Gr. व ताहशे. Gr. 3. 4 मास्त (Cs 'सित) संगम: - S ins. after 26: D4 (om. last line) after 25:

669* पुत्रत्वे शङ्कमानस्य बुद्धिज्ञीपकदीपिनी। गतिः खरः स्मृतिः सस्वं शीलं विद्या च विक्रमः। ध्रष्णुप्रकृतिभावौ च आवर्ता रोमराजयः। समा यस्य यदि स्युस्ते तस्य पुत्रो न संशयः। सारक्षेनोद्धतं बिम्बं तव देहाद्विशांपते। [5] तातेति भाषमाणं वे मा सा राजन्यूथा कृथाः। ऋतेऽपि गर्दभक्षीरात्पयः पास्यति मे सुतः।

[(L. 1) D4 T1 G1.2 त्वं बुध्या निश्चयं कुरु. — (L. 2) Ta Gs-6 M6-8 शीलविज्ञानविक्रमा: (Ta G6 भं; M6-8 °मै:). — (L. 3) Cf. 642*. D4 धृति"; G3-5 दृष्ट्रप्रकृति-बाधा. - (L. 4) Ti Gi.a Mas यदा (for यदि). — (L. 6) Me-8 eq (for eq). — (L. 7) Cited (as a pātha) by Nil. Ti Gi. 2 Ma. 5 Nil. (comm.) गर्दभी.] - After 26, D4 ins. 668* (cf. v. l. 25).

27 °) Cd cites 来奇句 (as in text). K1.2 来(K2 क) में स्विधि च (K2 sup. lin. मृते पित्रि); Ñ1.2 B1 Dn D1.4 त्वाम् (B1 त्वह)तेपि हि. T G1.6 त्वां तु; G2.4.6 त्वां च: Gs च त्वां: M (except Ms) त्वां हि (for त्विय). - °) Da 'तंसिकां: Do 'राजवतीमिमां. - ") Ñ1 पृथ्वीं: Ms wiff. - After 27, Da (marg.) S repeat line 4 of 624*, and cont .:

670* प्वसुक्तो महेन्द्रेण भविष्यति च नाम्यथा। साक्षित्वे बहवोऽप्युक्ता देवद्तादयो मताः। न बुवन्ति तथा सत्यमुताहो बानृतं किल । असाक्षिणी मन्द्रभाग्या गमिष्यामि यथागतम् ।

· [(L. 1) D4 G3 "报前; M6-8 "报稿. -- (L. 2) D4 Gs. 8 Ms 'बो शुक्ता. T1 Gs 'बोमरा:. - (L. 3) Ds T1 Ge (sup. lin. as in text) Ms-s and (for an). -- (L. 4) To Go-s Mo-s असाक्षी संद्रभाव्याहं.]

अथान्तरिक्षे दुःषन्तं वागुवाचाशरीरिणी । ऋत्विकपुरोहिताचार्यैर्मिश्रिभिश्राष्ट्रतं तदा ॥ २८ भुक्षा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः । भरस्व पुत्रं दुःषन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ २९ रेतोधाः पुत्र उश्चयति नरदेव यमक्षयात् । त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ३० जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधा कृतम् ।

तसाद्भरस्व दुःषन्त पुत्रं शाकुन्तलं नृष ॥ ३१ अभृतिरेषा कस्त्यज्याजीवज्ञीवन्तमात्मजम् । शाकुन्तलं महात्मानं दौःषन्ति भर पौरव ॥ ३२ भर्तव्योऽयं त्वया यसादसाकं वचनादिष । तसाद्भवत्वयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः ॥ ३३ तच्छत्वा पौरवो राजा व्याहृतं वै दिवौकसाम् । पुरोहितममात्यांश्र संग्रहृष्टोऽब्रवीदिदम् ॥ ३४

C. 1. 3107 B. 1. 74. 116 K. 1. 100. 15

28 Si Ki Di om. उवाच; Som. वेशं उ. — ") Ñs एवमुक्तवा तु. K2.3 Ñ2 B D (except Di) Ti राजानं. — ") Ms-8 सा प्रातिष्ठत्. — After 28^{ab}, Di Sins.:

671* तस्याः क्रोधसमुत्थोऽप्तिः सधूमो मूर्ध्यदृश्यत । संनियम्यात्मनोऽक्नेषु ततः क्रोधाप्तिमात्मजम् । प्रस्थितवानवद्याङ्गी सह पुत्रेण व वनम् ।

After the above, S reads an additional colophon (Adhy. no.: Ti 88; Ti 38; G M 39). — Before 28^{cd}, S ins. वैशं (beginning a new adhy.). — °) Ñ Bs Da Dn Di. अथांतरिक्षात्. Di राजानं. — °) Bim "तामात्ये:. — I) Ks Ñ B D om. (the prefix) आ:. S 'आभि (Gi Mi 'पि) संवृतं.

29 Before 29, Ds ins. वागुवाच. — a) Ks Bs D1 T G1.8-5 Ms.5.6.8 माता भन्ना (by transp.); G2 M7 माता भर्ना. Ñ3 पिता. — b) S यसात; Cd येन (as in text). — e) T1 G1.2 Ms-3 दी:पंति; T2 G8-8 Ms.5 दी:पंति (Gs.6 Ms a). — After 29, S ins.:

सत्यमाह शकुन्तला । सर्वेभ्यो झङ्गमङ्गेभ्यः साक्षादुत्पद्यते सुतः । आरमा चैव सुतो नाम तेनैव तत्र पौरव । आहितं झारमनारमानं परिरक्ष हमं सुतम् । अनन्यां त्वं प्रतीक्षस्व.

[(L. 1)=30°. — (L. 3) Gs Mo-s तथेव (for तेने°).

— (L. 4) Gs परीक्षय. Ms-s स्वमारमजं.]

672*

- After 29, S (Gs om. lines 2-3) ins.:

673* क्वियः पवित्रमतुलमेतहुः पन्त धर्मतः । मासि मासि रजो द्वासां दुरितान्यपकवेति । ततः सर्वाणि भूतानि व्याजहुम्तं समन्ततः । आहितस्यत्तनोरेष,

[(L. 2) M₆₋₈ दुष्क्रतानि. — (L. 4) T₂ आहिता खं ततो रेतो. Gs स्वतनोरेव.] — After 673*, S repeats 29^d.

30 Si Ki (hapl.) om. 30. — a) Hypermetric!

Ko पुत्रमुद्ध ; Dai S पुत्रं न . Cd eites उन्नयति. — b) S (except Ms) क्ष्मयं. Cd as in text. — K2 om. 30^{ed}. — ^{ed}) Ñs आहितो यख्या गर्भ: मावमंस्था: शक्कंतलां (cf. last line of 673*). — After 30, S ins.:

674* पतिर्जायां प्रविश्वति स तस्यां जायते पुनः। अन्योन्यप्रकृतिह्येषा.

[(L. 2) Go Mo-8 अन्योन्यस्य प्रकृत्येषा (Go *स्येष).] After 674*, S repeats 29d.

31 °) T1 अंगे; T2 G M6-8 अंगात्. — °) M दौ:पं-(M8.5 °cपं)तिं. — व) G8 सत्यं (for पुत्रं). A few MSS. नपं.

32 a) Ds अभूमिर्; T2 Gs.6 आहृतिर; G1.2.4.5 सु°; Ms आ°; Cd as in text. Si K1 कस्त्रज्ञयात् (as in text); Ko.4 Gs संत्राज्ञया; K2 यत्रज्ञ्यात्; K3 T1 M यत्रा-(Ms-8 a)ज्ञ्या; Ñ B D यत् (B1 m.3 यं) त्यक्त्वा (D5 यज्ञ्ञात्); T2 G1.2.4.5 न त्याज्ञया; Gs संत्रज्ञ्य. — b) Ñ B D जीवेत् (Da1 as in text; D5 तावत्); T1 वीजं; Ms-8 जीवत् (for जीवज्). T2 G (except Gs.6) M5 जीवंतं जीवया(M5 मा)त्मजं. — d) Ko दौरकंतं; B Dn D2.4 दौरवंति; T1 Ms-8 दु:पंत. Si K1 भज. Ko.2.3 पार्थिव; S' वं.

33 b) M इह (for अपि). — d) Ti Gs. e वे (for ते). — After 33, S reads 49 (49ab being repeated in its proper place), then ins.:

675* वैशंपायनः।

एवमुक्त्वा ततो देवा ऋषयश्च तरोधनाः। पतिव्रतेति संहृष्टाः पुष्पकृष्टिं ववर्षिरे। [Ge Me-8 om. वैशं.]

34 °) B Da Da राजन्; S वाक्यं. — b) Ka D (except Da Da) त्रिदिवों. — After 34° b, S ins.:

676* सिंहासनात्समुत्थाय प्रणम्य च दिवौकसः।

[Mo-8 दिवीकसां.]

35 a) Ñs T2 G2.4.8 अपि (for अस्य). — After

ट. 1. 3108 ह. 1. 74. 116 इ. ११. १००. 15 अहमप्येवमेवैनं जानामि खयमात्मजम् ॥ ३५ यद्यहं वचनादेव गृह्णीयामिममात्मजम् । भवेदि शङ्का लोकस्य नैवं शुद्धो भवेदयम् ॥ ३६ तं विशोध्य तदा राजा देवद्तेन भारत। हृष्टः प्रमुदितश्रापि प्रतिजग्राह तं सुतम् ॥ ३७ मुर्क्षि चैनग्रपाद्राय सस्रेहं परिपखते। सभाज्यमानी विश्रेश्व स्तयमानश्च बन्दिभिः। स मुदं परमां लेभे पुत्रसंस्पर्शजां नृपः ॥ ३८

तां चैव भार्यां धर्मज्ञः पूजयामास धर्मतः। अब्रवीचैव तां राजा सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ३९ कृतो लोकपरोक्षोऽयं संबन्धो वै त्वया सह । तसादेतन्मया देवि त्वच्छुद्धार्थं विचारितम् ॥ ४० मन्यते चैव लोकस्ते स्त्रीभावानमयि संगतम् । पुत्रश्रायं वृतो राज्ये मया तसाद्विचारितम् ॥ ४१ यच कोपितयात्यर्थं त्वयोक्तोऽसम्यप्रियं प्रिये । प्रणयिन्या विशालाक्षि तत्क्षान्तं ते मया शुभे ॥४२ तामेवमुक्त्वा राजर्षिर्दुःषन्तो महिषीं प्रियाम् ।

35ab, S ins. :

677* श्रुण्वन्तु देवतानां च महर्षीणां च भाषितम्। — ') Śi Ki आएयातम; Ko. 2-4 Ñ B Da Dn Di. 4 Gs चा(K4 वा)प्येवम् (for अप्येवम्). 🖄 K Ñs B Ds एततः, D1 एवः, T1 एकं (for एनं). — a) S सतं (for स्वयम्). 🖄 Kı Ds आरमना.

36 a) K: अद्याहं; K4 यदहं; Bs M यद्यस्या; T G यद्येवं (Gs 'तत्-). Ta G (except Gs.6) अस्या (for एव). - b) Si अहं; Bi.sm.4-s Da एनं (Bim एवं) (for इसस्). K1 'यामेतदात्मजां; Ñ3 Da D1 'यामि स्वमा'. - °) Kı भवेश. Ñ B (except Bi) Da Di शंक्यो (B1 m as in text). — d) K1 Ñ B1, 4, 5 D (except D2. 5) M नैव. Cı शुद्धा. Gı इयं.

37 Before 37, K1 S (except T2 G5.6) ins. asi : N B D (except Ds) ਬੋਗਾਂ ਤ'. — a) Ms.s transp. ਜੋ and वि°. र्श Ki Ti C (except Cs.e) ततो. -) S देवतै: समहर्षिभि:. - ") Ko.s च (for प्र-). G3 राजा: M चैव (for चापि). - 4) Ko. 2.8 Ds वै (for तं). - After 37, N ins.:

678* ततस्तस्य तदा राजा पितृकार्याणि सर्वशः। कारयामास मुदितः शीतिमानात्मजस्य ह ।

[(L. 1) Śi Ki नृप"; Ñ Ba Da Di कमीणि; Da पुत्रकर्माणि; Ds पुत्र. - (L. 2) In Si, the latter half of line 2 and stanzas 38-47at are lost on the missing upper half of a fol. (55).]

38 Śi missing (cf. v. l. 37). — a) Ki-s Bs Ds चैवम्. 8 समाद्राय. - ") T G मुदं स (by transp.); M सुदं च. K Ds सुदं परिमकां लेभे. - 1) T G1.2.4.6 Ms. s पुत्रस्पर्शनजाः Gs स्वपुत्रस्पर्शनातः Ms-s सपुत्रस्वजनो. A low MSS. ag.

39 Śi missing (cf. v. l. 37). — a) Ñi. 2 B Dai Dn Da.4 द्व:पंत: or its variants (for धर्म). — b) K3 भारत; D4 सर्वत:. - °) D2 च स (for चैव).

40 Śi missing (cf. v. l. 37). — ab) K Ñi. 2 Dn [5] मं; Ds मे (for कै). - For 40ab, S subst.:

679* लोकस्यायं परोक्षस्तु संबन्धो नौ पुराभवत्। कृतो छोकसमक्षोऽद्य संबन्धो वै पुनः कृतः। [(L. 1) T1 (before corr.) G4.6 ** 3. — (L. 2) Gs. 6 M पुरा (Ms inf. lin. प्रम:).]

- S cont.:

680* तसादेतनमया त्वच तन्निमित्तं प्रभाषितम्। (of, 40°d). — S transp. 40°d and 41°d. — °) G2 चापि (for देवि). — 4) K2 T2 G3.6 तच्छ. — After 40cd, S ins.:

681* ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैद्याः श्रुदाश्चेत्र पृथग्विधाः। त्वा देवि पूजियप्यन्ति निर्विशक्षं पतिवताम् ।

41 Si missing (cf. v. l. 37). S transp. 40ed and 41ab. — a) Ko.1 Ds मन्यतेव हि. K2 चेह (for चैव). T1 G Ms-8 शंकेत वार्य (T1 वाचा; G3 Ms वावि; G6 वाव; Me-8 तव) छोकोथ (T1 Gs.6 Ms-8 यं); T2 शंकेतदायं लोकोथ; Ms शंकेत्तव च लोकोयं. - b) K1 मम. Mo-8 चागमं (for सं°). Ge त्वया भावोश्विसं . - In Ks the portion from 41d up to 1, 71, 17d is lost on the missing fol. 176-179. — 4) K1 तसादेतत. 8 त्वमम-महिषी मम (M भव).

42 Śi Ks missing (cf. v. l. 37, 41). — 4) Di G4 कोपे तथा (Ga न वा); Ga कोपनया. -) Ga 'कं द्यप्रि'. - d) Ds ते क्षांतं (by transp.); Ts G M क्षंतरवं. T1 क्षंत्रहर्य सम दुवेश: (cf. line 2 of 682* below). - After 42, 8 (T1 om. lines 1-2) ins.:

वासोभिरमपानैश्व पूजयामास भारत ॥ ४३ दुःषन्तश्च ततो राजा पुत्रं शाकुन्तलं तदा । भरतं नामतः कृत्वा योवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ४४ तस्य तत्प्रथितं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः । भास्यरं दिव्यमजितं लोकसंनादनं महत् ॥ ४५ स विजित्य महीपालांश्वकार वश्चर्तिनः । चचार च सतां धर्म प्राप चाजुत्तमं यशः ॥ ४६ स राजा चक्रवत्यीसीत्सार्वभौमः प्रतापवान् । ईजे च बहुभिर्यज्ञैयथा शको मरुत्पतिः ॥ ४७ याजयामास तं कण्वो दक्षवद्भिरदक्षिणम् । श्रीमान्गोविततं नाम वाजिमेधमवाप सः । यसिन्सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ४८ भरताद्भारती कीर्तिर्येनेदं भारतं कुलम् । अपरे ये च पूर्वे च भारता इति विश्रुताः ॥ ४९

C. 1.13127 B. 1. 74, 131 K. 1. 100, 12

682* अनृतं वाप्यनिष्टं वा दुरुक्तं वापि दुष्कृतम् । त्वयाप्येवं विशालाक्षि क्षन्तब्यं मम दुर्वचः । क्षम्याः पतिकृतं नार्यः पातिव्रत्यं व्रजन्ति याः । [(L. 1) G1.2 M अरिष्टं. — (L. 3) T2 G2-8 क्षमाः पतिकृते.]

43 Si Ks missing (cf. v. l. 37, 41). — ") T Gs. 4. 5 एत्र मुक्ता तु; Gs तथैव". — After 43", S ins.: 683* तामनिन्दितगामिनीम् ।

अन्तःपुरं प्रवेदयैवः

[(L. 1) Ms-s तथा (for ताम्).]

— a) S पुत्रियला तु (M5-8 च). — After 43, D1 ins. the latter half of 683* and repeating thereafter 43°, completes the line, which introduces 681*; while, S ins.:

684* स मातरमुपस्थाय रथन्तर्यामभाषत। मम पुत्रो वने जातस्तव शोकप्रणाशनः। ऋणाद्य विमुक्तोऽहं तव पौत्रेण शोभने। विश्वामित्रसुता चेयं कण्वेन च विवर्धिता। [5] स्नपा तव महाभागे प्रसीदस्त शकुन्तलाम् । पुत्रस्य वचनं श्रुत्वा पौत्रं सा परिपस्वजे । पादयोः पतितां तत्र रथन्तर्यो शकुन्तलाम् । परिष्त्रज्य च बाहुभ्यां हर्षादश्रूण्यवर्तयत्। उवाच वचनं सत्यं लक्षये लक्षणानि च । तव प्रत्रो विशासाक्षि चक्रवर्ती भविष्यति । [10] तव भर्ता विद्यालाक्षि त्रैलोक्यविजयी भवेत्। दिब्यान्भोगाननुप्राप्ता भव त्वं वरवर्णिनि । एवमुक्ता रथम्तर्या परं हर्षमवाप सा । शकुम्तलां ततो राजा शास्त्रोक्तेनैव कर्मणा । ततोऽप्रमहिषीं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताम्। [15] ब्राह्मणेभ्यो धनं दुखा सैनिकानां च भूपतिः।

[(L. 3) Di Gs Me-s असि (Di 'सिन्) पोत्रेण ते शुने. — (L. 11) Gs Me-s transp. तब and मता. — (L. 16) Di Me-s भूमिप (Di 'प:).] 44 Śı Ka missing (cf. v. l. 37, 41). — a) Da स तथेव; S दोध्यं(Tı Gı Ma. ७ पं)ति च. K (Kı missing) Ña स; Ñı. 2 B Da Du Dı. 2. 4 Ma-8 तु (for च). Ñı. 2 Du Dı. 4 Ma. a तदा. — After 44, Kı ins.:

^{685*} ततश्चिराय राज्यं तत्कृत्वा राजन्युपेयुपि । कालधर्म स भरतस्ततो राज्यमवाप्तवान् ।;

while S ins.:

686* भरते भारमावेश्य कृतकृत्योऽभवसूपः । ततो वर्षशतं पूर्ण राज्यं कृत्वा त्वसी नृपः । कृत्वा दानानि दुःपन्तः स्वर्गलोकमुपेयिवान् । दौःपन्तिभैरतो राज्यं यथान्यायमवाप सः ।

[(L. 2) M 'त्वा नराधिप:. — (L. 3) M दत्वा. G गत्वा वना'. — (L. 4) Gs-0 दु:पंताद्वरत्तो; Mo-8 दु:पंतोपरमे.] 45 \$1 Ks missing (cf. v. 1. 37, 41). — ') Ñs

भासुरं and अजरं. — ") Da "संवादनं.
46 श Ks missing (of. v. l. 37, 41). — ") Gs
भरतो (for च सतां). — ") Ko.2.4 Ns T G (except
Gs. o) Ms. s. s प्राच्य.

47 Si Ks missing (of. v. l. 37, 41). — a) Ti Gs.e M aती तु. — Si resumes with 47°. — °) K (Ks missing) Ña Da विविध:. — a) M (except Ms) देवो (for शको).

48 In Śi, 48^{ab} is broken off. — Ks missing (of. v. l. 41). — b) Ñi. 2 Bs. 4 D (except Da Ds) M (except Ms) विधिवद्. — ') Śi Ki T Gi. 6 M श्रीमद्. Gs. 4. 8 श्रीमित्रविंततं. Śi Bi. 6 Das Di. 4 गोविनतं; Ko. 2 Dai 'मतं; Ki 'रतं; K4 गोभिमतं; D2 थोपि च तं; T2 'कृतिं; G3 'दितं.

After 48, S ins. the latter part of the (genealogical) adhy. 89 (metrical), dealing with Bharata and his descendants; the collations of the Southern MSS, are given in the notes to adhy. 89 (q. v.).

ट. 1. 2123 K. 1. 74. 132 K. 1. 101. 81 बभूवर्बह्मकल्पाश्च बहवी राजसत्तमाः ॥ ५० येषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः।

तेपां तु ते यथामुख्यं कीर्तियिष्यामि भारत। महाभागान्देवकल्पान्सत्याजेवपरायणान् ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

90

वैशंपायन उन्नाच । प्रजापतेस्त दक्षस्य मनोर्वेवस्रतस्य च । भरतस्य करोः परोरजमीदस्य चान्वये ॥ १ यादवानामिमं वंशं पौरवाणां च सर्वशः।

49 Kamissing (cf. v. l. 41). - S reads 49 after 33, repeating only 49^{ab} here. — •) Ko. 4 Ñ1.2 B D (except Ds) M a (for the second a). - d) T G तेभवन् ; M ते स्मृताः.

50 Ks missing (cf. v. l. 41). — a) Ko. 2.4 Bs ैस्यान्वये ये ($\mathbf{B}_{m{\delta}}$ ते) हि ($\mathbf{K}_{m{2}}$ ह); \mathbf{S} ैस्यान्वये जाता. — °) S महारथा: — °) S बहवी (for बभुबुर्). — d) T2 G8.6 M8 वभूव:. T2 G (except G1) क्षत्रस. 51 Ks missing (cf. v. l. 41). - 4) S तेपां. — b) T2 C (except G1) संत्युत (for सर्व). — b) Ko.4 आहं; K1 D2.s तत् (Ds हि) ते (for तते). Ko.2.4 Ñs Ds 8 यथामुख्यान् (C1 'न्यायं). — ") Ko.4 तेनघ; Ñs भारतान. — After 51, K4 Ds ins. (the phalas'ruti):

687* य इदं श्रणुयान्निसं शाकुन्तलमनुत्तमम्। स पुत्रवान्भवेदाजन्दुःपन्तवदिति ध्रुवम् । तसाच्छोतव्यमेतहै श्रावयेश प्रयक्तः। श्री[:] कीर्तिर्विशदा मूणां द्वेपायनवचो यथा।

Colophon. Ks Ds missing. - Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parean: Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ni.s Vi add शक्तलोपाल्यान. Si K Ns B D G1.8.4 M8.5.7.8 (om. the sub-parvan name) mention only शाकंतल: To Go शकंतलोपाख्यान. -- Si Ko-2 N V1 B4.0 D T2 G1.4-8 M8.8 indicate the end of the S'akuntala episode by adding समाम. - Adhy. name: Ko. 4 भरतराज्यप्रदानं ; G. भरताभिषेक:. - Adhy. no. (figures, words or both): Ko 71; Bs 68; Daz 74; T1 89; T2 39; G M 40. — S'loka no.: N2 Dn 133; Dai 144; Ms 104. - Aggregate e'loka no.: Das 3098.

तथैव भारतानां च पुण्यं खस्त्ययनं महत् । धन्यं यशस्यमायुष्यं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ २ तेजोभिरुदिताः सर्वे महर्षिसमतेजसः । दश प्रचेतसः पुत्राः सन्तः पूर्वजनाः स्मृताः ।

70

Here begins the Yayati episode, which S transp. and reads before the Sakuntala episode (cf. v. l. 1. 62. 2). The general arrangement of the S recension is best seen from the Kumbb, ed. (of. also its Descriptive Contents, p. 3 f.). - This adhy. is missing in Ks V1 (cf. v. l. 1, 68, 74; 69, 41); the MSS, are wholly ignored here.

1 Si Ki Som. ਤਗਚ. — After ਰੈਗ਼ੰ (resp. ਰੈਗ਼ਂ 3°), Da. 4 T G ins. 570* (cf. v. l. 1. 62. 2). - °) G1 'स्य कुले. K4 पूरो: कुरो: (by transp.). — d) Ś1 K4 Ni. 2 Bs. 6 D (except Da Ds) T G Ms आजमी. Ni. 2 B D चान्च (Ds भारत; Ds as in text); of. 2.

2 °) Ds ययातेश्च महावंशं. — °) Ñ B D (except Ds) G4 कौरवा. T'2 G4.5 Mo-8 निख्या:. —) K2 Ñ1.2 B (except Bs) D (except Da) T1 G2 M (except Ms) भरता. — d) Si Ki 'यमं परं. — Gs om. 2'-3'. -- /) Bs च (for ते).

3 Gs om. 3 (cf. v. l. 2). — a) Ti Gi. 2 35 3 1 Ms उत्थि" (for उदिता:). 🖄 Kı इचितै: स्वैस्ते; Ko उचिता: स्वै: स्वै:. Ks.4 Ds स्वै: स्वै:; Da चैव (for सर्वे). - *) Si सप्तर्षि . - ") Ds तथा. Ns Bs Dn D1.4 प्राचेत"; Nilp as in text. — d) K4 N1.2 B D goungs:. Ms. 5 आसन्त्राचीनवर्हिष:. — ') K4 Ñ1 D (except Da Ds.s) Me-3 मुखातेन; Ña मेध्य"; T G (Ga om.) मूर्ध"; Ma तेष्ठ". Ka Go बोते; Ñi. 2 Do De Te चेले; De Ti प्ते; Nilp as in text. - 1) Be Dan De Gn.s va. - Dn. 2 Ts (inf. lin.) Gs. : महीरहा:; Ds महीकृत:.

मेघजेनाप्तिना ये ते पूर्व दग्धा महौजसः ॥ ३ तेम्यः प्राचेतसो जज्ञे दक्षो दक्षादिमाः प्रजाः । संभूताः पुरुषच्याघ्र स हि लोकपितामहः ॥ ४ वीरिण्या सह संगम्य दक्षः प्राचेतसो म्रुनिः । आत्मतुल्यानजनयत्सहस्रं संशितत्रतान् ॥ ५ सहस्रसंख्यान्समितान्सुतान्दश्वस्य नारदः । मोश्वमध्यापयामास सांख्यज्ञानमनुत्तमम् ॥ ६ ततः पश्चाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसंदधे । प्रजापतिः प्रजा दक्षः सिस्धुर्जनमेजय ॥ ७ ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥ ८ त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाश्वायणी वरा । मारीचः कश्यपत्तस्थामादित्यान्समजीजनत् ।

इन्द्रादीन्वीर्यसंपन्नान्विवस्वन्तमथापि च ॥ ९ विवस्वतः सुतो जज्ञे यमो वैवस्वतः प्रश्वः । मार्तण्डश्च यमसापि पुत्रो राजन्नजायत ॥ १० मार्तण्डस्य मनुर्धीमानजायत सुतः प्रश्वः । मनोर्वश्चो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् । ब्रह्मक्षत्राद्यस्तसान्मनोर्जातास्तु मानवाः ॥ ११ तत्राभवत्तदा राजन्त्रक्ष क्षत्रेण संगतम् । ब्राह्मणा मानवास्तेषां साङ्गं वेदमदीधरन् ॥ १२ वेनं धृष्णुं नरिष्यन्तं नाभागेक्ष्त्राकुमेव च । करूषमथ शर्यातिं तथैवात्राष्टमीमिलाम् ॥ १३ पृष्प्रनवमानाहुः क्षत्रधर्मपरायणान् । नाभागारिष्टदशमान्मनोः पुत्रान्महाबलान् ॥ १४ पश्चाशतं मनोः पुत्रास्तथैवान्येऽभवन्क्षितौ ।

C. 1. 3142 B. 1. 75. 17

11 After 11ab, D (except Da D2) ins.:

689* यमश्रापि सुतो जज्ञे ख्यातस्तस्यानुजः प्रशुः । धर्मात्मा स मनुर्धीमान्यत्र वंदाः प्रतिष्ठितः ।

-d) \tilde{N}_8 vanlu. $G_{1.2}$ and H_{1} and H_{2} and H_{3} and H_{4} and H_{4} and H_{5} and H_{5

12 a) Ñ1,2 Dn D1.4 Gc M (except Ms) तत: (for तत्र). Ko.1 Ñ1.2 B D महाराज. — b) Ko.2 Ñ3 Ds G3.6 M संहितं; D3 की ; T G4.5 किथ ; G1.2 वृ. — d) Ko उदीरयन्; Ñ B1 (m as in text).3 m.s.6 Dn D1-3 S अधारयन्; D1 अधीयरन्; Cd as in text.

13 °) Bi. 5 Di. 2 वेणं; Da वेणं; Ds एलं. Ki विष्णं; Ki Ñi. 2 Bim. 8-5 Da एष्टं; D2 पुंषुं; D3 वसुं; S यसुं. G8 सहाभागं (for निरं°). — °) Ki Ñi. 2 B D (except Da Ds) कारूपं (D3 कारूपं); G (except Go) M करूजं. G8. 4.6 Ms. 5 श्रद्यातिं; Ms-8 शंयां. — °) Ñi. 2 Da Di Gi तथा चैवाष्टं. Ki तथेवाचाप्रमीदितां (sup. lin. मिंडा); Ñi श्रष्टमे विल्ञिः.

14 a) Ko पूपस्व'; Kı वृषम् '; Tı पूषद् '; Gı प्रश्व '; Gs पूषम् '; Mo-s पूषम् '. B D2-4 प्राहु:. Ñ Da Dn Dı T2 G1-8 पू (Da1 G1 कृ) प्रभ्नं (G8 वृषेतं) नवमं प्रा(T2 G1-8 चा)हु:. — b) Ñ D (except D2.8.8) 'यणं. — c) K2 'गादिष्ट'; Ds T G तथेवारिष्ट'; M तथेव दिष्ट'; Cd as in text. — d) Ñ1.2 B D (except D3) प्रवक्षते

⁴ ab) G1.2 M8.5 transp. जज्जो and दक्षी. Ba यसादिमा: — d) D5 सर्वभूतिपता.

^{5 &}quot;) Si K बीरण्या; Bi.sm.e (m as in text) Ti वर°; Bi वेरि°; Dai बीरेणा; Ds Ta G Me-8 वैरि°; Ds वार्किन्या. — ") Ko.i शिस्ति".

⁶ a) \$1 °निमतान; K1 °निष तान; Ñ1.2 BD (except D5) °न्संभूतान; Ñ8 T1 G8 M °न्स तु तान; T2 G1.4-6 °न्सिहतान; G2 °न्सततान. — °) Ñ1.2 BD (except D5) दक्षपुत्रांश्च ना . — a) K1 B1.5.6 Da2 T2 Cd सांख्यं. Da1 ससीख्यं ज्ञानमुत्तमं; G6 येन स्युरजरामरा:. — After 6, D8 T1 G1-8 ins.:

^{688*} नाशार्थं योजयामास दिगन्तज्ञानकर्मसु।

⁷ b) \$1 Ko. 1 कात्वेभिः; K2 कान्वेतिः; K4 कार्येभिः; T1 M कात्मिन. T2 G समजीजनत् (for अभिः).

⁸ ab) = Manu 9. 129ab. — a) = 1. 60. 12a. Ñ Dn M transp. स and दश. — b) = 1. 60. 12d. Тэ G Ms. s. इ काइय. — ") = 1. 60. 15°. Ko. s. s Bs "स्थानयने; Gs "स्थ दशेने. — d) = 1. 60. 12b. K (except K1) Bs Da Dnins Di सप्ता".

⁹ b) G (except G1.s) जुजा; Ms.s.s परा; Cd बरा (as in text). — °) S (except Ms) हाइय°. Dn ैस्वस्थाम्. — d) Ñs S (except T1 G1.s Ms) अ(T2 आ)दिस्थां. —) Š1 मनाप च.

¹⁰ In Si, the portion of the text from $10^{5}-20^{a}$ is lost on the missing upper half of a fol. (55).

^{— &}lt;sup>cd</sup>) Ñ2 B D (except D2.8.5) om. 10^{cd}. D8 S मातींडस्थ यमी चापि सुना राजन्. K4 D2.8 Gs.6 हयजायत.

क्रि कि अन्योन्यभेदात्ते सर्वे विनेश्वरिति नः श्रुतम् ॥ १५ पुरूरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत । सा वै तस्याभवन्माता पिता चेति हि नः श्रुतम्॥१६ त्रयोदश समुद्रस्य द्वीपानश्रन्युरूरवाः । अमानुपेर्द्वतः सन्त्रेमीनुपः सन्महायशाः ॥ १७ विग्रैः स विग्रहं चक्रे वीर्योन्मत्तः पुरुरवाः । जहार च स विप्राणां रत्नान्युत्क्रोशतामपि ॥ १८ सनत्क्रमारस्तं राजन्ब्रह्मलोकादुपेत्य ह । अनुदर्शयां ततश्रके प्रत्यगृह्णात्र चाप्यसौ ॥ १९ ततो महर्षिभिः ऋदैः शप्तः सद्यो व्यनश्यत । लोभान्वितो मदबलाम्बष्टसंज्ञो नराधिपः ॥ २० स हि गन्धर्वलोकस्थ उर्वत्रया सहितो विराट्ट।

आनिनाय ऋियार्थेऽग्रीन्यथावद्विहितांस्त्रिधा ॥ २१ षट् पुत्रा जज्ञिरेऽथैलादायुर्धीमानमावसुः । दृढायुश्च वनायुश्च श्रुतायुश्चोर्वशीसुताः ॥ २२ नहुषं बृद्धशर्माणं रजिं रम्भमनेनसम्। स्वर्भीनवीसुतानेतानायोः पुत्रान्प्रचक्षते ॥ २३ आयुषो नहुषः पुत्रो धीमान्सत्यपराक्रमः । राज्यं शशास सुमहद्धर्मेण पृथिवीपतिः ॥ २४ पितृन्देवानृपीन्विप्रान्गन्धर्वोरगराक्षसान् । नहुपः पालयामास ब्रह्मक्षत्रमथो विशः ॥ २५ स इत्वा दस्युसंघातानृपीन्करमदापयत्। पशुवचैव तान्पृष्ठे वाहयामास वीर्यवान् ॥ २६ कारयामास चेन्द्रत्वमिभृय दिवीकसः।

(for HET).

15 ") Kı पंचाज्ञतो; Ñ Bı.sm D (except Dı.s) T G (except G1.5) 'शतु. - b) G1-6 तथा चान्ये. - ') T2 Gi. 5 'भेदास्ते. - d) Ds T2 Gi. 5 विश्वतं; Gi. 2 न: श्रुति:.

16 b) Ga.s स (Gs सु-) महाद्युति: (for सम'). K1 -निदुरायां समजायत (sic). - ") T1 G (except Gs. 5) सैव. - ") Ka चेदिति; Ñ B D चैवेति; T Gi.s M (except Ms) चेति च. G1.3 न: श्रुति:.

17 °) Ds सर्वदेव; T O अष्टादश (for त्रयो°). G (except G1) सहस्राणि. — Bs reads 17°-18° in marg.; Ga om. them. — ') B (except Ba) Da आसन्दर्धर. Ks. 4 S (Gs om.) बृतान्. Ko Ñi.s Da सर्वै:; S (Gs om.) सर्वान्. -- d) K1 मनुख्य:. T1 G (G2 om.) M5-1 स महा. - After 17, Ms ins.:

690* तुतोष नैव रानानां छोभादिति च नः श्रुतम्।

18 G2 om. 18ab (cf. v. l. 17). -- b) K1 77: प्रतापवान्. — °) Da वसु; Da Ma.s. र स स (by transp.). Gs सहस्राणां (for स वि'). — d) Ñ1 धनान्युरको'. Ks. 1 T Gs. 5 आफ्रोश.

19 b) B (for g). - ') Hypermetric! Only Ko Cd Nilp as in text! Ks. स् स् (Ks सो)पदेश; Ñ B Da Dn D: Ti G2-4.6 अनुदर्श; Di 'दर्शी; Da उपदेश; Ds ंदर्श: ; Ta Gs 'दर्शनं ; Gi अदर्शनं ; Ma s 'नीतं ; Me-8 'नेतुं. Ki transp. अनु and ततः. Ka तस्य (for ततः). Ds तस्यानुदर्शयांचके.

20 °) Ds T1 Gs.4.5 M स अर्थिभि:; G1 सप्तर्षि'; G8 सुर्वि'. - ') Ñ Dn D1.4 G1.8.8 सच: शशी (by transp.). Gs बभूव च; Me-8 ड्यनाशत. - °) Ñ B D (except Dr. s. s) T Ms बलमदान्; Gs. s [S]तिबलवान्.

21 ") Sस च (Ms तु). Dn 'लोकस्थान. — ") Ñs °तोचिरात. — °) Ko गृहार्थे. K2.4 T2 G1.4-0 अग्नि; G8 अस्मिन. — d) Si K 'हितं त्रि'. Cd cites यथावत्. Ta G (except G2.8) एकं वे येन च त्रि.

22 °) Da पुरा; Dn Dl.4.5 सुता (for पुत्रा). Ko Ñ D चेलाद (Ds हो"; Ds तस्यां). — ") Go 'धीमासरस्रथा. - ") S (except Me-s) sq(Ge Ms. s vj)g;" (for gg;"). Ñs G4-6 शता"; D2.8 बला"; Gs पदा" (for बना"). — d) Śi Ki Da T Gi.s Ms 虫和; Ña B (except Bi.4) Dn D1.4.5 शता (for श्रता).

23) Si राजन् जय'; Ko राज रायु'; K1 वाजिजय'; Ka राजि जय°; Ka राजि रथ°; Ñi Dn Di.a.a राजि राय°; Bo राजं रंभ"; Ds रथिं रंभ"; T G Ms अजि(T Ge "ज)रायु" (Gs जनिताजि'); Ms अजिरारि'; Ms-8 रजिमाजि'. Ns रजरं यमनेनसं. — °) Gs समानवीर्थान्स सुतान्.

24 क) र्श भीमान्युत्र: (by transp.). Ds स्रखपरायण:. — ") Ds राष्ट्र. — ") D (except Ds. s. s) "पते.

25) Bs transp. देवान् and विश्रान्. Gs transp. पितृन् and ऋषीन्. — d) श्र K1 बूष:; Gs विशं.

26 ") K1 Ms 'संबाधा; Ks. 4 'संबास्तान्; S बान्तुसं'. - ") Ms 'व तान्सर्वान.

27 ") Ko D. चकार चैवलिंद्रवम्. - After 27, Ts G ins.:

691* विशिष्टो बहुषः शप्तः सभ्रो झजगरोऽभवत्। 28 ") Bs quift; D1 mul (for giul'). - ") S1 तेजसा तपसा चैव विक्रमेणीजसा तथा ॥ २७
यति ययाति संयातिमायाति पाश्चमुद्धवम् ।
नहुषो जनयामास षट् पुत्रान्प्रियवासिस ॥ २८
ययातिनीहुषः सम्राडासीत्सत्यपराक्रमः ।
स पालयामास महीमीजे च विविधेः सवैः ॥ २९
अतिशक्या पितृनर्चन्देवांश्च प्रयतः सदा ।
अन्वगृह्णात्प्रजाः सर्वा ययातिरपराजितः ॥ ३०
तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वैः सम्रुदिता गुणैः ।
देवयान्यां महाराज शर्मिष्ठायां च जित्ररे ॥ ३१
देवयान्यां महाराज शर्मिष्ठायां च जित्ररे ॥ ३१
देवयान्यां महाराज शर्मिष्ठायां प्रजित्तरे ॥ ३१
स शाश्वतीः समा राजन्यजा धर्मेण पालयन् ।
जरामार्छन्महाघोरां नाहुषो रूपनाशिनीम् ॥ ३३
जरामिभृतः पुत्रान्स राजा वचनमत्रवीत् ।

यदं पूरुं तुर्वेसं च द्वसं चानुं च भारत ॥ ३४
यौवनेन चरन्कामान्युवा युवितिभः सह ।
विहर्तुमहमिच्छामि साद्यं कुरुत पुत्रकाः ॥ ३५
तं पुत्रो देवयानेयः पूर्वजो यदुरत्रवीत् ।
किं कार्यं भवतः कार्यमसाभियीवनेन च ॥ ३६
ययातिरत्रवीत्तं वे जरा मे प्रतिगृह्यताम् ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३७
यजतो दीर्घसत्रेमें शापाचोश्चनसो मुनेः ।
कामार्थः परिहीणो मे तप्येऽहं तेन पुत्रकाः ॥ ३८
मामकेन शरीरेण राज्यमेकः प्रशास्तु वः ।
अहं तन्वाभिनवया युवा कामानवाभुयाम् ॥ ३९
न ते तस्य प्रत्यगृह्णन्यदुप्रभृतयो जराम् ।
तमत्रवीत्ततः पूरुः कनीयान्सत्यविक्रमः ॥ ४०
राजंश्वराभिनवया तन्वा यौवनगोचरः ।

C. 1. 3168 B. 1. 75. 44 K. 1. 69. 47

यायाति; K² अथा[°]; Ñ1.2 B Da D2.8 प्रया[°]; D5 अय[°]; G4.5 अया[°]. Ko Ñ B पांचिम; K2.4 D2.8.5 T G M5 यातिम; M8 वाजिम; M6-8 यद्तिम्(sio). Ko यातिनाहुषं; Dn D4 अयति ध्रुवं (for पाञ्चमु[°]). — ^d) D (except D2.8.5) सुतान्. Dn D1.4 प्रियवादिन:; D3 T1 प्रियया सह; T2 G1.4.5 वासव:; G2 M5 वासस:; G3 वानिप; G6 वासवि:; Cd as in text. — After 28, K4 Ñ B D ins.:

692* यतिस्तु योगमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः।

29 *) Ko Ds तेषां सत्य. — *) T1 G1.2 Ms transp. स and पारू (T1 Ms further read च for स). Ñ1.2 तदा (for महीम्). — *) B D (except Ds) बहुिभ: (for चिवि). K2.4 Ñ1.2 Bsm.s D (except Ds.s) T1 G1-3 मले:.

30 °) K2 Ñ1.2 B D (except D5) T अतिभक्तया. Ś1 K D2 T1 °तृत्वर्येन्; T2 G4.5 °तृंश्चेव. — °) T2 G4.5 तत:; G1.2 तदा (for सदा). — °) = 44°.

31 b) Śi Ki Bi Dni Dz 被着. Cf. v. l. 1. 1. 85, 175 etc.

32 Śi Ki (hapl.) om. 32. — ") Gs "न्यां डयजा". — ") Ge M (except Ms) तुर्वेद्ध". — ") Ko.2.4 Di.3 Ga Ms द्वद्धा". — ") Ka तु; Ñ Dn Gi-8 च (for प्र-).

33 °) \$1 K4 जरामछेन्; T G M5 रितं गच्छन्; M8.6-8 'रासगान्; Cd as in text. — ") Ko B4.6 Da T1 M5 'नाशनी.

34. ab) Ko.s transp. पुत्रान् and राजा. Di सन्; D2 सान् (for स). G6 भिन्धित: पुत्रान् (om. स). — °) Cf. v. l. 32b. G1-3 M नुर्वेद्यं. — a) Cf. v. l. 32b. Ś1 K Da D1.2 T1 G1.2 दुद्धं. D5 नुं च पंचमं.

35 °) Ñs °न चरेत; Da Ti Gs °नाचरन्. — d) B (except Bi.s) Daz (before corr.) सहां; Cd as in text.

36 Before 36, Ñi.s ins. नैशं उ. — e) Ñ B (except Bi) D (except Da Di.s) G (except Gi) दैनया. — b) Ñi.z B D (except Ds) Gs नाक्यं; Ti पितु: (for यदु:). — e) Ds Ms यत् (for कि). Si K Ñs Ds साहां; Ti G (except Gi.s) अत्र (for कार्यं). Ds Gs सानां. — d) Ñ B D (except Ds) M (except Ms) असाकं. Ki.z वने नृष; Ds वने गते. Ko.i न; B Dz.s ह; Da त; Dn Di.i ते (for च).

37 a) B3-6 Da Ds श्र्यव्यवित्तं (om. वै). B1 तंतु; S तं च (G1-8 तांश्च) (for तं वै). — a) G1.6 चरामि.

38 °) Bi च (for मे). — °) Ko Dni Gi. ह कामार्थः; Ki °थों; T कामतः; G2 M5 °तेः; M6-8 °द्धि. Ko. 4 °हीणोद्य; Ki Di °णो मे; Ñ8 S °नो चे; Dn °णोयं. — 4) Ki Ñi, 2 D (except D2. 8. 5) T M8. 5 तत्त्र्येयं.

39 °) T1 G1.2 प्रशास्तु च; T2 G4.5 'स्ति य:. — ') G5 अहं त्वभिनववयो. — ') T1 G1-8.5 युक्त: का'. Й1.8 B D (except D2.5) G4.5 M5 कामम्.

40 °) Ñi. 2 Dn ते न (by transp.). Ñ3 ते तस्य न;

६:1: 3108 १८:1: 308 44 अहं जरां समास्थाय राज्ये स्थास्थामि तेऽऽज्ञया ॥४१ एवग्रुक्तः स राजर्षिस्तपोवीर्यसमाश्रयात् । संचारयोगास जरां तदा प्रत्रे महात्मनि ॥ ४२ पौरवेणाथ वयसा राजा यौवनमास्थितः। यायातेनापि वयसा राज्यं पुरुरकारयत ॥ ४३ ततो वर्षसहस्रान्ते ययातिरपराजितः ।

अतुप्त एव कामानां पूर्व पुत्रम्रवाच ह ॥ ४४ त्वया दायादवानिस त्वं मे वंशकरः सतः। पौरवी वंश इति ते ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ४५ ततः स नृपशार्द्छः पूरुं राज्ये अभिषच्य च । कालेन महता पश्चात्कालधर्मग्रपेयिवान ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते बादिपर्यणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

Ds न तस्य ते (by transp.). Gs. s प्रग्रह्मति.

41 ") T1 G1-8 तन्वाप(G8 'च)राभि'. -- ') S कामान (for तन्वा). Ko. 2 Ds 'गोमुखे; K1 'ग: सुखं; K4 'गः सुखी: 8 'गोचरान. -- ') K Ñ1.3 Ds तवादा(K1 *स्था)य: Ña B Da Dn D1-4 समादाय. — d) Ta G4.5 राजन. T G (except Ge) भि चाज्ञया.

42) D5 श्रय:. — ^{ed}) M संकामयामास. K1 Ds Ge तदा जरां (by transp.). T राजपुत्रे.

43) Ko.1 भाश्रित:. - ') K Da Ds अथ (for afq). - After 43, T G ins. 693* (cf. v. l. 44).

44 K4 Ñ (Ñs marg.) B D ins. after 44^{ab}: T G (both versions om. lines 1 and 15-16), after 43:

693* स्थितः स नृपशार्द्छः शार्द्छसमविक्रमः। ययातिरपि पत्नीभ्यां दीर्घकालं विद्वत्य च । विश्वाच्या सहितो रेमे पुनश्चेत्ररथे वने। नाध्यगच्छत्तदा तृप्तिं कामानां स महायशाः। अवेत्य मनसा राजिशमां गाथां तदा जगौ। [5] न जातु कामः कामानामुपभोगेन शास्यति। इविपा कृष्णवर्सेव भूय एवाभिवर्धते। पृथिवी रत्नसंपूर्णा हिरण्यं पशवः स्त्रियः। नालमेकस्य तत्सर्वमिति मध्या शमं बजेत्। यदा न कुरुते पापं सर्वभूतेषु कर्हिचित्। [10] कर्मणा मनसा याचा ब्रह्म संपद्यते तदा। यदा चायं न विभेति यदा चासान्न विभ्यति । यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा। इत्यवेक्ष्य महाप्राज्ञः कामानां फल्पुतां नृप । समाधाय मनो बुद्धा श्रयगृह्धाजरां सुतात्। [15] दस्वा च यीवनं राजा पूरुं राज्येऽभिषिच्य च।

[With this passage cf. 840* (cf. v. l. 1. 80. 9). - (L. 5) T C अवेह्य. T सत्यं; C तथ्यां (for राजन्). - (L. 6-7)=Manu 2. 94; Visnup. 4. 10. 9. - (L. 8) T G यस्प्रथिच्यां ब्रीहियवं. - (L. 8-9) Cf. Visnup. 4. 10. 10. - (L. 10)=(var.) Visnup. 4.

10. 11ab. Ti Ga.s विद्वान: Ta Gi. 4-6 शावं (for पाएं). T G पापकं (for कर्डिं°). — (L. 12) T G न विभेति यदा चार्य (by transp.). — (L. 14) B Da इत्यवेता. K: D1-4 T2 G8-6 = 12:. - Latter half of line 16 = 46ab. 1 - *)=304. - *) K Ba इव. - 4) Kı पुत्रं पूरुस् (by transp.); Gs राजा प्रम.

45 °) Go 'बोयं वंश (om. ते). Ms इति वै; Ms इत्येव. - d) Ds छोके ख्याति (by transp.).

46 Before 46, Be Dn Di.2.4 ins. ਕੋੜਾਂ ਤ - With 46ab cf. last line of 693*. - *) Ko Ñi. 2 B Dn Ds Ta Ga-s Ms 'शार्द्रल. — b) Ko Da E; K4 स: (for w). - K4 Ni. 2 B D (except Ds) ins, after 46ab (Da after 46):

694* तपः सुचरितं कृत्वा भृगुतुङ्गे महातपाः। (cf. 695*). — cd) Ñ1 B (except Bs) om. 46°d. D2.8 सोध (for पश्चात). — Ña Ba Da Dn Da4 ins. after 46ed: K4 B1.8-5 D2.3, after 694*:

695* पारिवत्वा त्वनशनं सदारः स्वर्गमाप्तवान् । [Nilp (and Dn erroneously) पार्थित्या (as above); in his comm. Nil. explains कार्यित्वा (= कृत्वा).] — Arj., after explaining क्राल्डमं, appears to mention the posterior pada of the above line as a patha for 464, अArj.: सदार: स्वर्गमासवानिति प्रायेण पाठ: 1 अ

Colophon. - Major parvan: T2 G M zing (for आदि°). — Sub-parvan: Ñ1.2 T1 संभव: to it Ñ1.2 add ययात्यपाख्यान ; while Si K (Ks missing) Ns B D (D4 marg.) Ta G1.4 Ms.s (all om. sub-parvan name) mention only यायात. — Adhy. name: Ts G1.4 Ms जरासंचरणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 72; Ka. a D1 75; Bs Ds 69; Da1 Dam 73; Dns 74; T1 60; T2 10; G1-8 12; G4-8 M 11. - S'loka no.: No 51; Dai 56; Du 57. - Aggregate s'loka no.: Dns 3155.

98

जनमेजय उवाच ।
ययातिः पूर्वकोऽसाकं दशमो यः प्रजापतेः ।
कथं स शुक्रतनयां लेमे परमदुर्लभाम् ॥ १
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
आनुपूर्व्या च मे शंस पूरोवशकरान्पृथक् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।
ययातिरासीद्राजिपर्देवराजसमद्युतिः ।
तं शुक्रवृपपर्वाणी वन्नाते वै यथा पुरा ॥ ३
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि पृच्छतो जनमेजय ।
देवयान्याश्च संयोगं ययातेर्नाहुषस्य च ॥ ४
सुराणामसुराणां च समजायत वै मिथः ।
ऐश्वर्यं प्रति संघपंक्षेत्रोक्ये सचराचरे ॥ ५

जिगीषया ततो देवा वितरेऽऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं त्रानसं परे ।
ब्राह्मणौ तावुमौ नित्यमन्योन्यस्पर्धिनौ भृशम् ॥ ६
तत्र देवा निजन्नुर्यान्दानवान्युघि संगतान् ।
तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् ।
ततस्ते पुनरुत्थाय योधयांचिकरे सुरान् ॥ ७
असुरास्तु निजन्नुर्यान्सुरान्समरमूर्धनि ।
न तान्संजीवयामास बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ८
न हि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेद वीर्यवान् ।
संजीवनीं ततो देवा विपादमगमन्परम् ॥ ९
ते तु देवा भयोद्विष्ठाः काव्यादुशनसस्तदा ।
ऊच्चः कचमुपागम्य ज्येष्ठं पुत्रं बृहस्पतेः ॥ १०

C. 1. 8198 B. 1. 76. 11 K. 1. 70. 11

71

This adhy, is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS, is wholly ignored here. — The Yayāti episode recurs almost verbatim in the Matsyap. (adhy. 25-42). The Purāna text, it may be noted, agrees most closely with the K version, in point of both extent and readings.

1 Ks missing up to 17d (of. v. l. 1. 69. 41). Ki Dni Ds S om. उदाय. — a) Ko. 2 (sup. lin.). 4 Ñ B (except Bs) D Gs-s प्रंजी. — b) Ts स क्यं (by transp.).

2 Ks missing (cf. v. l. 1). — b) Si Dai द्विजोत्तम:; Ko.1 Dn Di. 2.4.5 तपोधन; Ñंड त्वया द्विज. S ब्यासतो द्विजसत्तम. — After 2^{ab}, Ko.4 ins.:

696* वर्णसंकरजो धर्मः कथं तं नास्प्रशत्तदा। जरासंचारणं चापि अन्यदेहेषु नः श्रतम्।

- *d) K4 Ds.4 'पूछांख; Ds 'पूर्वेण. A few MSS. पुरोर. Ñ B D (except Ds) राज्ञो वंश'. S 'पूर्वे('I's G1.2.5 'वें)ण ये खान्ये राजानो वंशधारिण:.
- 3 Ks missing (cf. v. l. 1). Si Ki Ds. s Som. हवाच. ") Ñs B D (except Ds) 'तिरासीशृपतिर; S 'तिनांहुयो राजा. ") S 'सम: क्षितो. ") Ks तो (for है). S वरमुचमं.

4 Ks missing (of. v. l. 1). — ") Ds तवाहं संप्र"; G2 ततस्तेहं प्र". — ") Śi Ki Ñ B D (except D4) पृच्छते. Ds राजसत्तम. S पृच्छतस्तु महीपते. — ") G4.5 संवादं.

5 Ks missing (cf. v. l. 1). — °) Ds S भेदो वै समजायत. — °) Ko.2 B संहर्ष:; Ds 'घर्ष; T1 'घर्ष; T2 G (except Gs) M 'घर्षात्. — °) S है छोक्यस्य च कारणात्.

- 6 Ks missing (cf. v. l. 1). ") S देवा देखेर् (Ti G2.3 "त्यान्) योख्यमाना. ") Ks वद्युर्. Cd explains आङ्गिरसं. Ko.4 Ti G2.8 अंगिरस: मुतं. ") शं K (Ks missing) Ñs Ds "हित्याय. शं Ko.1 Ds T G राज्यार्थ (T2 G4-6 "थें); K2 M याज्यार्थ; B3 यस्यार्थ; B4 याज्यत्वे. ") Ko चोश्चनसं; G4-6 औश. ") D5 ताबुभी झाह्यणी (by transp.). ") M6-8 स्पृशं(!).
- 7 Ks missing (cf. v. l. 1). Gs (? hapl.) om. 7.8.8.
- 8 Ks missing; G4 om. 8^{ab} (cf. v. l. 1, 7). K1 om. 8^a-9^b. °) Ś1 Ko.2.4 T2 M6-8 ताझ सं-; G4 तान्युनर्; G6 तान्येव.
- 9 K3 missing; K1 om. 9ab (of. v. l. 1, 8).
 b) Dn D1.4 वेसि वीर्यं . b) K4 Da Dn G5
 M8.5 संजीविनी.
- 10 Ks missing (cf. v. l. 1). a) Ks Ds तत्र; Ñs T1 G1-s M (except Ms) तेथ; D1 ततो (for ते तु). G4-s transp. तु and देवा:. S1 ततोद्विमा:. -- b) Ds

C. 1. 8194 B. 1. 76. 12 K. 1. 70. 12

भजमानान्भजस्वासान्कुरु नः साह्यमुत्तमम् ।
यासौ विद्या निवसति ब्राह्मणेऽमिततेजसि ।
शुक्रे तामाहर क्षित्रं भागभाङ्गो भविष्यसि ॥ ११
वृषपर्वसमीपे स् शक्यो द्रष्टं त्वया द्विजः ।
रक्षते दानवांस्तत्र न स रक्षत्यदानवान् ॥ १२
तमाराधियतुं शक्तो भवान्पूर्ववयाः कविम् ।
देवयानीं च द्यितां सुतां तस्य महात्मनः ॥ १३
त्वमाराधियतुं शक्तो नान्यः कश्चन विद्यते ।
शीलदाक्षिण्यमाधुर्येराचारेण दमेन च ।
देवयान्यां हि तुष्टायां विद्यां तां प्राप्यसि ध्रुवम्॥१४
तथेत्युक्त्वा ततः प्रायाद्वृहस्पतिसुतः कचः ।
तदाभिपूजितो देवैः समीपं वृषपर्वणः ॥ १५

स गत्वा त्वरितो राजन्देवैः संग्रेषितः कचः ।
असुरेन्द्रपुरे छुकं दृष्टा वाक्यम्रवाच ह ॥ १६
असेरिक्षरसः पौत्रं पुत्रं साक्षाम्रहस्पतेः ।
नाम्ना कच इति ख्यातं शिष्यं गृह्वातु मां भवान्॥१७
ब्रक्षचर्यं चरिष्यामि त्वय्यहं प्रमं गुरौ ।
अनुमन्यस्व मां ब्रह्मन्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १८
इृक्त उवाच ।

कच सुखागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वचः । अर्चयिष्येऽहमर्च्यं त्वामर्चितोऽस्तु बृहस्पतिः ॥ १९ वैद्यांपायन उवाच ।

कचस्तु तं तथेत्युक्त्वा प्रतिजग्राह तद्वतम् । आदिष्टं कविपुत्रेण शुक्रेणोशनसा स्वयम् ॥ २०

काब्याचोश ; Gs. 6 Mo-8 काब्यादो (Gs दु)शनसात्. Some MSS. तथा. — ') K1 T1 M6-8 कथमु . — ') K1 D3 Gs उयेष्ठपुत्रं ; Da श्रेष्ठं पु .

11 Ks missing (cf. v. l. 1). Before 11, Ds ins. (marg.) देवा ऊचु:; G1.2 देवा:. — b) B3-5 सहाम्. D1 T1 G1-3.6 कुरु साहाय्यमुसमं; G4.5 M (except M3) कुरु साहाय्यमुसमं. — b) Ñ D (except D3) या सा; S या वै. — ')=1.72.23d. D1.2 भाग्य(D2 ग)भागो.

12 Ks missing (cf. v. l. 1). — a) Ś1 Ko.1 (hypermetric) 'प्रेण: स'. Bs.4 D Ms 'पे हि (Ds 'प्रा); Ds 'पे च); T G Ms-8 'पे नु. — b) A few MSS. हिन. — d) Ds Gs transp. न and स.

13 Ks missing (cf. v. l. 1). Si Ks (hapl.) om. 13b-14a. — b) Ms पूर्ववयान्वित:. Ñs Ds Gi मुनि; Ti Gs Ms.s-s मुनि: (for किंव). Ñi भगवान्पूर्वजो मुनि:. — Ko om. 13a-14d. — cd) S देवयानीमौद्यानसीं भत्तयाराध्य सुन्नत. For Ds cf. v. l. 14.

14 Ks missing; Śi Ki om. 14°; Ko om. 14° of. v. l. 1, 13). — °) G2.4.8 तामाराघ° (cf. 13°). — °) D5 ह शिख्याधुर्यदाक्षिण्येद् (by transp.). — °) T2 G4-6 आचारेश्व. — After 14°, D3 ins. (the S reading of) 13° of. — °) Śi Ki.2 D5 तु; Ki च (for दि). — ¹) Ko Ñs प्राप्यारे.

15 Ks missing (cf. v. l. 1). Before 15, Ds ins. वैशं° उ° (cf. v. l. 11). — ") Śा स तु; Kı तु (sic); Ka तु सं-; Ka तु स; Dı सत:; Ds ठ कचः; Ds च स. — ") Ds S मुहूर्ते छघुमाद्वे (G1.2 °मातृके; G8 °मूर्धजे; G4-6 °मात्रके). — Ś1 (hapl.) om. 15°-16°. — °) K1.2 M (except Ms) तथा; T1 ततो. Ds T1 G2 M8 हि (for अभि-). — d) Ñ1.2 K2.4 Dn D1.2.4 G2 समीपे.

16 Ks missing; Si om. 16^{ab} (cf. v. l. 1, 15).
— ^a) Ti Gi. 5 त्वरितं. — ^b) Gi. 4. 5 संपूजित:. — In Si, the portion from पुरे (in 16°) up to बुद्धा दा (in 25^{cd}) is lost on the missing upper half of a fol. (56). — ^d) Ki B (except Bi) वाचम्. Ñi. 8 द्धा वचनमञ्जवीत; Ds प्रणम्बेद्मुवाच ह; S अभिवादोद्मज्ञवीत.

17 Ks resumes from गृह्वातु (cf. v. l. 1). Ši missing (cf. v. l. 16). Before 17, Dains. कच उ°; T G1.2 कच:. — ^{ab}) S पोत्र: पुत्रश्चाहं बृह°. — °) Ds प्रभोः (for नाम्ना). K1.4 Ñ Bs D (except D2.3) Gs कचम्. S (except T2 M3) एयात:. — ^d) A fow S MSS. मा (for मां).

18 Si missing (of. v. l. 16). — b) K1.4 Ñ1.8 B4 (m as in text) Da प्रवासारी. S त्वसमीपे यदात्थ मां. — d) Most S MSS. सहस्त. Ds S (except Ta Gs) वैससरं (G2 रू:).

19 Śi missing (cf. v. l. 16). Ki S om. उवाच.
— " S कच स्वागतमधास्तु (Go "इ.म्). — ") S (except
Mo.7) स्वस्ति (T2 श्वस्ते; Go अभि-) गृ. — ") Ks [5] हमध.

20 \$1 missing (of. v. l. 16). K1 Ds S om. उदाव (T2 G4-6 om. the ref.). — b) Ds M2 तह्न्य:; T1 G4.5 M6-3 तं व्रतं; T2 तह्नतं. — b) Ds आदिष्टः. S शृगुप्रवेण. वतस वतकालं स यथोक्तं प्रत्यगृह्णत ।
आराधयश्रुपाध्यायं देवयानीं च भारत ॥ २१
नित्यमाराधयिष्यंत्तां युवा यौवनगोऽऽग्रुखे ।
गायश्रृत्यन्वाद्यंश्च देवयानीमतोषयत् ॥ २२
संशीलयन्देवयानीं कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
पुष्पैः फलैः प्रेषणैश्च तोषयामास भारत ॥ २३
देवयान्यपि तं विप्रं नियमव्रतचारिणम् ।
अनुगायमाना ललना रहः पर्यचरत्तदा ॥ २४
पश्च वर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम् ।
तत्रातीयुरथो खुद्धा दानवात्तं ततः कचम् ॥ २५

— d) Ñ3 काब्येनोश.

21 Śi missing (of. v. l. 16). — °) T G8-6 M5-8 वर्त तु (T1 G8 स; T2 तं; M6-8 च); M8 व्रतस्तु. Ñ2 B Dn D1-4 प्राप्तकालं (B6 प्रीत: कालं); G8-6 M5 कालं. T1 G8 तु; T2 च (for स). D8 वर्त व्रतस्य कालं च; G1.2 व्रतसंवृतकाले तु. — °) Ñ1.8 S सं(Ñ1.2 वे)गृहीतवान्. — °) D2 ध्यद्पा ; G8 ध्यन्गुरुं चैव.

22 Śi missing (cf. v. l. 16). — a) Ñ Dn 'विष्यंस्तो. — ') Ñi. 2 B D (except Ds) 'गोचरे (Bs 'र:; Ds 'रे:); T Gi-s Ms 'गां मुखे; Gi. 2 'गान्मुने; Ms-s 'गे मुखे. — Ds repeats (with v. l.) 22°d; S reads 22°d after 697* (cf. v. l. 23). — ') Ds (second time) S 'ससंश्र बहुशो.

23 Si missing (cf. v. l. 16). Ds om. 23. — a) Ñ Bs D (except Da; Ds om.) Ti Gs स शील; Gc संप्रीण; Cd as in text. Gs सुशीलां देवयानीं तु. — a) Ks प्रेश्नणीये:; Bs प्रेरणैश्च; Ts प्रेश्नके; Gs प्रेपके; Cd as in text. — a) S भास भागवीं. — After 23, S ins.:

697* ततः सहस्रं गुरुगाः संरक्षन्वन्यमाहरत्। [T_2 G_{4-0} तत्सहस्रं गुरुगवां रक्षित्वा (T_2 रक्षन्वे) वन्यं] and thereafter reads 22^{cd} .

24 Śi missing (of. v. l. 16). — b) Ko 'धारिणी; Ki.4 Bs D (except D2.5) 'धारिणं. Ñ नियत(Ñs 'तं)ब्रह्मचारिणं; T G4 नियत(T1 'तं)व्रत'; Me-s नियतवत्धारिणं. — b) Hypermetric! Ñi अनुशास'; Ds G4.8 अनुशीय'; Cd as in text. Bs गायंती; G2.8 लिलं. Bs m.5 Dn D1.4 गायंती च ल(Bs च)लंती च. — b) B4 Dn Ds तथा (for तदा). — After 24, K4 Ds S ins.:

698* गायन्तं चैव शुक्कं च दातारं प्रियवादिनम् ।

गा रक्षन्तं वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्पिताः । जमुर्वृहस्पतेर्द्वेपादिद्यारक्षार्थमेव च । हत्वा शालावृकेम्यश्च प्रायच्छंत्तिलग्नः कृतम् ॥ २६ ततो गावो निवृत्तात्ता अगोपाः स्वं निवेशनम् । ता दृष्ट्वा रहिता गास्तु कचेनाम्यागता वनात् । उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत ॥ २७ अहुतं चाप्रिहोत्रं ते सूर्यश्चास्तं गतः प्रभो । अगोपाश्चागता गावः कचस्तात न दृश्यते ॥ २८ व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति । तं विना न च जीवेयं कचं सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २९ ६ 1.3214 हो । तं विना न च जीवेयं कचं सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २९ ६ 1.3214 हो ।

नार्यो नरं कामयन्ते रूपिणं स्नव्विणं तथा। [(L. 1) T2 श्रुक्षणं; G8 शक्तं (for शुक्कं).]

25 Si missing up to बुद्धा दा- (of. v. l. 16).
— ") Ko अनीयु:; Ks अन्ती. D3 Ti G (except Gs. s)
अतो (for अथो). — ") K1.4 D1. s ते; D2 Ti G1.2 तु
(for तं). Gs "स्तं कचं तदा.

26 Si Ki om. 26 abcd. Gs transp. 26 ab and 26 d. — ab) Ds. 8 मुनेर; Ds ततो (for बने). S ततस्ते गास्तु रक्षंतं दानवाः संशितवर्तः — S (except Gs) transp. 26 d and 26 d. — b) Ñs Bi.s Ti Gi-s M 'स्पतिद्वेषाद्. — b) A few S MSS. सालाबुके. Ki ते; S (except Ms) तं (for च). — b) Si Ki बीरशः; Ñs शकली; B Dn Ds.s लवशः; Ds खंडशः.

27 b) Si Ms स्व:; Ñs च; T2 G8 सं- (for स्वं). T1 अगोपाला वनाहुई. — °) K2 D2.3 G2 तां; Ñ Dn D1.4 सा (for ता). T2 G4-8 M transp. ता: and ह्या : but for ता:, T2 G5 read वि-; G4-पि; G6 सा; M8.7.8 सा; M5 तु; M6 सु-. Ñ D (0x06pt D2.8.5) T1 G1.2 गाश्च; G8 गाव:. — d) Ñs G5 M5 गतो; G3 गते.

28 Before 28, Ko.4 Ñ B D (except Ds) ins. देवयान्युवाच; S (except Gs) देव. — a) Śi Ki मुहुत; K2 Ñ B Da Dn3 Dl.2 G2.4.5 आहु (Dn2 आह). — b) Ks तु; Bl.4 D2 हि (for च). — a)=34d. Śi Ki तत्र; Ñ3 चैव (for तात). Da Ti न विद्यते.

29 ") Bs वापि मृत: (by transp.). Ds transp. हती and मृतो. — ") Bs न हड्यते (for भिन "); cf. 28". — ") Ko.4 न हि; K2.8 B4.6 D3 Mc.8 च न (by transp.). Ks जीवेहं; D8 "वामि. — ") Ko.4 Ñ1.2 B D इति (for इचं). T2 वदामि ते.

C. 1. 3215 B. 1. 76. 33 K. 1. 70, 34

शुक्र उवाच ।
अयमेहीति शब्देन मृतं संजीवयाम्यहम् ॥ ३०
वैद्यांपायन उवाच ।
ततः संजीवनीं विद्यां प्रयुज्य कचमाह्वयत् ।
आहतः प्रादुरभवत्कचोऽरिष्टोऽथ विद्यया ।

हतोऽहमिति चाचख्यौ पृष्टो ब्राह्मणकन्यया ॥ ३१ स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यहच्छया । वनं ययौ ततो वित्रो दहशुर्दानवाश्च तस् ॥ ३२ ततो द्वितीयं हत्वा तं दण्ध्वा कृत्वा च चूर्णशः । प्रायच्छन्ब्राह्मणायैव सुरायामसुरास्तदा ॥ ३३

30 \$1 K1 Som. उवाच. — a) \$1 K1 Bs Mr आहमे°; Gs. 8 असुमे°. K4 शब्दाख्य; Ñ B D (except Ds; Da erroneously) संशब्दा (B1m.4 Ds शब्दाखा); Cd Arj. (comm.) शब्दाच्य. — b) \$1 Ko.1.8 Ñs Bs तं; Ks ते (for आहम्).

31 All MSS. except Dns D4 om. ਕੋੜਾਂ ਫ. — *) B D2-5 T2 G8.5 ਲ (for ਲੰ-). Ko.3 (before corr.) G6 M8.5 ਲੰਗੀਕਿਜੀ. — *) S (except T2) ਸ਼ੁयुक्सवा(!). — B4 Dn D8.4 S ins. after 31*: K4, after 31:

699* भिरवा भिरवा शरीराणि वृकाणां स विनिष्पतत् । [K4 असा निर्गतः; B4 Dn D8.4 स विनिर्गतः.] — 4) G1.2 कवेरिष्टो. N हृष्टो (B8 D2 हृष्टो). — After 31°4, Dn D4 ins.:

699a* कसाधिरायितोऽसीति पृष्टस्तामाह भागेवीम्। which is followed by 700*. — *) K1 घोवाच; S चाचष्ट. — After 31, K4 ins. 699*, D4 ins. 701*. — Sins. after 31 (Ms after 31*d): K4, after 699*: Dn (om. कच:) D4, after 699a*:

700* ase: 1

सिमध्य कुशादीनि काष्टभारं च भामिनि ।
गृहीत्वा श्रमभारातों वटवृक्षं समाश्रितः ।
गावश्र सहिताः सर्वा वृक्षच्छायामुपाश्रिताः ।
असुरासत्र मां दृष्ट्वा कस्त्वमित्यभ्यचोदयन् ।
बृहस्पतिसुतश्राहं कच इत्यभिविश्रुतः । [5]
इत्युक्तमात्रे मां हत्वा पेशीकृत्वा तु दानवाः ।
दत्त्वा शालावृकेभ्यस्तु सुखं जग्मुः स्वमालयम् ।
आहूतो विद्यया भद्रे भागेवेण महारमना ।
रवत्समीपमिहायातः कथंचित्समजीवितः ।

[D4 कच उ°. — (L. 1) G4. 5° भाराणि; M6-8° भारेण. Dn भाविति. — (L. 2) K4° त्वाश्रममाराष्ट्र; Dn भारातं. K4 वटवृश्चमुपागतः; G8 वहन्वृश्चं समा°. — (L. 3) G2° च्छायामिहाश्रिताः; M6-5° च्छायां समा°. — (L. 6) Nilp (and Dn erroneously) पेवीकृत्वा (Nil. read probably पेचीकृत्य); G8 द्विधा°. G6° त्वा शतश्च समंततः. — (L. 7) Most S MSS. साह्यकृ. S (except G8 M8.5) ते (for द). T जामुर्यथागतं. — (L. 9) D4 जीवितोस्म्यहं; T1 G

प्राप्त(Go धत)जीवित:; Ta इह जी'; Ms-1 द्विजजी'.]
-- After 700* K4 ins. 701*.

32 Before 32, Gs M ins. वैशं. — ") Ms पुत्रश्च देव'. \$1 K1 'थान्युक्त: — ") Bs D1.4 पुष्पहारी. \$ पुष्पण्याहर मे द्विज. — "") Ñs om. 32" . Ñ1.2 B D कचो वि'. Т G1-8 Ms तथिति तं गतं केचिद्दानवा ददशुवेंने; G4-6 M5-8 तथा सोपि गतः काले दानवासं ददिशेरे. — Dn Ds S ins. after 32: D4, after 31: K4, after 700*:

701* पुनसं पेषयित्वा तु समुद्राम्भस्यमिश्रयन् । चिरं गतं पुनः कन्या पित्रे तं संन्यवेदयत् । विप्रेण पुनराहूतो विद्यया गुरुदेहजः । पुनरावृत्य तद्वतं न्यवेदयत तत्तथा ।

[(L. 1) Ge बाधियत्वा; M पोथ°. D+ समुद्रस्थांभिस क्षिपन्. — (L. 2) G4-6 गते पुनः कचे कन्या. G1.2 तं सा न्यवे°; M6-8 सा तं न्य°. — (L. 3) D3 T1 M6-8 शुक्रेण; M5 पित्रा च. K4 अर्णवादुत्थिताच सः; D3 S विचया बाह्मणेन सः (M8 बाह्मण्सदा). — After line 3, K4 ins.:

702* भेदियत्वा शरीराणि मस्त्यादीनां स निर्गतः।
— (L. 4) Ds. 4 S पुनरागस्य (Ds. 4 T2 "गत्य; Ms "वृत्य).
Dn D4 तद्यथा; T2 Ms तत्वत:. K4 पुनरापृच्छतु (corrupt तदा वृत्तांतं संन्यवेदयतः)

- Ds S cont.:

703* देवयान्या पुनस्तन्न कदाचिद्वन्यमाहर। उक्तोऽगच्छद्वनं तं तु दृदशुद्वानवाः पुनः।

[This is the reading of Ms-s; the other MSS., which are very corrupt, offer numerous variants, which may be ignored.]

33 ab) Dn T1 G8 M5 ततस्तृतीयं; D2.4 T2 G4-6 M6-8 'स्तृतीये. T1 G8-6 M8.6-8 तं हत्वा (by transp.). T G8-6 M पिट्टा (for कृत्वा). Ś1 चूर्णतां; K1 पूर्णच (sio); D8 G8 चूर्णत:; M8.8 पूर्णश:. G1.2 हत्वा च संदशिश्वरवा शोषयित्वा शृशातपे. — After 33a6, G1.2 ins.:

704* संगुद्धा पूरियत्वा च सुरया समलोड्य च ।
— *) Si Ki पाययन्. Gs मार्गवायैव. — *) Ti Gs असुरोत्तमा:. K4 Ñi.s Dn Ts Gs.s तथार Gi.s असुरा दानवै: सह. — After 33, G (except Gs.s) ins.:

देवयान्यथ भ्योऽपि वाक्यं पितरमन्नवीत् ।
पुष्पाहारः प्रेषणकृत्कचलात न दृश्यते ॥ ३४
शुक्र उवाच ।
बृहस्पतेः सुतः पुत्रि कचः प्रेतगतिं गतः ।
विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम् ॥ ३५
मैवं शुचो मा रुद देवयानि
न त्वादशी मर्त्यमनुप्रशोचेत् ।
सुराश्च विश्वे च जगच सर्वसुपस्थितां वैकृतिमानमन्ति* ॥ ३६
देवयान्यवाच ।

बृहस्पतिश्रापि पिता तपोधनः।

ऋषेः पुत्रं तम्थो वापि पोत्रं

कथं न शोचेयमहं न रुद्याम्॥ ३७

स ब्रह्मचारी च तपोधनश्र

सदोत्थितः कर्मसु चैव दक्षः।

कचस्य मार्ग प्रतिपत्स्थे न मोक्ष्ये

प्रियो हि मे तात कचोऽभिरूपः॥ ३८

शुक्र उवाच।

असंश्रयं मामसुरा द्विपन्ति

ये मे शिष्यं नागसं सदयन्ति।

अब्राह्मणं कर्तुमिच्छन्ति रौद्रा-

C. 1. 3234 B. 1. 76. 52 K. 1. 70. 54

705* अपिबत्सुरया साधै कचभस्य शृगूद्रहः। सा सायंतनवेलायामगोपा गाः समागताः।

यस्याङ्गिरा घुद्धतमः पितामहो

सा सायतनविश्वासिनापा ताः समावताः ।

34 ab) Śi K Dn Di.4.s transp. वाक्यं and पितरं.

Bi.6 Di.8 काड्यं पि. S देवयानी शंकमाना दृष्टा (Ti Gs भूयः) पि. — bi Ki.8 Dai Dni Ti Ms पुल्पहारः;

Gi.2 वन्याहारः. Di प्रेषणे च; Ms प्रेषितो मे. — bi = 28d.

Ti न विद्यते. — After 34, Dn Di repeat 29; while

Di S repeat 29ab only [v. l.: Gi Ms-8 transp. हतो

and सृतो. Di Ti Gi.6 M तात महातपाः. For the

latter half, Ti Gi read मिस्तो वापि दानवै:; Gi.2

दानवैभेशितोपि वा; Gi नाम्येति करवाणि कि.] — After

the repetition of 29ab, Dis Gi.2.5 ins.:

706*

वैशंपायनः ।

श्रुरवा पुत्रीवचः काच्यो मध्रेणाहृतवान्कचम्। ज्ञारवा बहिष्ठमज्ञात्वा स्वकुक्षिस्थं कचं नृप।

35 Si Ki S om. उवाच (Ci.2.4 om. the ref.).
--- After शुक्र:, S (except T2 G4) ins.:

707* विश्योत्थाप्यमानोऽपि नाभ्येति करवाणि किम्। (of. 35°d). — T2 transp. 35°d and 35°d. — °) S 'स्पतिसुत:. Ds 'स्पते: कच: पुत्र:. — °) Ds पुत्रि (for कच:). Ms प्रेतवशं. — °) S (except T2 G2) 'तो हो-(G2-प्ये)प. — d) Ds नागत:; T2 G2 नाभ्येति; G4 वध्यते. Bs.e Dn D1.5 (m as in text) करवाम.

36 °) Si K मैंथं रोदीर (Si हदो; Ki ददो); Ds मैंनं ग्रुचो; S तन्मा (Ti Gi.s.s Ms तं मा; Ti Gi.s. हदों मा) ग्रुचो (Ms-s हदों). Si K मा श्रुचो; Bi.s Das Ds. Ti Go मा हदो; Dai Gi मा हत; Ms-s मा ग्रुच. — b) Bs Dn 'शोचते. — After 36ab, N ins.:

708* यस्यास्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च सेन्द्रा देवा वसवोऽधाश्विनौ च ।

— °) N सुरद्विपश्चेव (for सुराश्च विश्व च). T1 G1.2 Ms सर्वे (for विश्व). — व) Gs as in text, only with आमनंति for आनमन्ति. N उपस्थाने संनमंति प्रभावातः T G2 M उपस्थिता वे (Ms.s-3 तास्ते) पितुरानमं(Ta शामनं)तिः G1.2.4.8 उपस्थितां वे विषदं वर्जति. — After 36, N ins.:

709* अशक्योऽसौ जीवयितुं द्विजातिः संजीवितो वध्यते चैव भूयः।

37 \$1 K1 S om. उवाच. — ") Mo-8 "तम: पुरोहितो. — ") Ñs B D2.8 "श्रेव. Ñs तपोनिधि: पिता (for पिता तपो"). Ko Ñ1.2 B D तपोनिधि:; \$ महर्षि: (T2 महा ऋषि:; Ms महर्षिमः). — "" B (except Bs) D2.8 ऋषेश्र पौ(Bs पु)त्रं. K1 तमथ वापि; B1.4.6 D2 तमथापि; D3 corrupt. B1.4.6 D2 पुत्रं (for पौत्रं). \$ ऋषे: (T1 महर्षि-) पुत्रं तव शिष्यं कथं नु पितने (G3 किं तं न) शोचामि कथं न रुवां (T1 G1-8 कचं विपन्नं).

38 ab) G_b स ब्रह्मवादी. $K_{2,2}$ सदोस्थितश्च तपोधनः (by trausp.). S नित्योस्थितः. $-^{a}$) S_1 कचोनुरूपः.

39 N transp. 39 and 40, transforming the latter st. into a Tristubh verse. N (except K2 Ñ1. sm D4) om. शुक्र उ'; S om. उवाच. — ") K3.4 प्रदिपंति; M (except M5) विद्वि". — ") Ds T G transp. मे and शिष्यं. — In Ś1, the portion of the text from शिष्यं up to the end of 45 is lost on the missing upper half of a fol. (56). K (except Ks) Ñ B Da Dn D1.2.4.5 शिष्यानागतान् (for शिष्यं ना"). Ds S अनागतं

C.1. 8284 B. 1. 76. 52 K. 1. 70. 54

स्ते मां यथा प्रस्तुतं दानवैहिं।
अप्यस्य पापस्य भवेदिहान्तः
कं ब्रह्महत्या न दहेदपीन्द्रम् ॥ ३९
वैशंपायन उवाच ।
संचोदितो देवयान्या महिंधः पुनराह्मयत् ।
संरम्भेणैव काव्यो हि बृहस्पतिसुतं कचम् ॥ ४०
गुरोर्भातो विद्यया चोपहृतः
शनैर्वाचं जठरे व्याजहार ।
तमब्रवीत्केन पथोपनीतो
ममोदरे तिष्ठसि ब्रूहि विप्र ॥ ४१
कच उवाच ।
भवत्प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः

(for नाग°). Ñs दूषयंति. — °) Gs तेब्राह्मणं; Ms अब्रह्माणं. Ds S लोकिमि°; Ds चतुंमि°. S पापा: (for रौड़ा:); see below. — d) Ko एभिर; Ks तं मां; Bs m Das ते मे; Bs ये मां; Da1 ये मे; S रौड़ा (Ts Gs.4 ° मं; G1.2 ° मी; Gs * मीं). Ks नित्यं; Ds सदा; G4.5 यथा वा (for यथा). D (except D2.8.6) इयभिचरंति नित्यं (for प्रस्तुतं दानविद्धिं). — f) K4 T1 G (except Gs) कि. Ms-8 ब्रह्मवध्या. T1 Gs न भवे(Gs दहे)दि तूणे; Gs न भवेदणिंद्रः.

40 N transp. 39 and 40 (see below). Si Ki S om. जवाच. —) Ti सादरेणेव; Ga.s Ms संरभे. — For 40, N subst.:

710* स पीडितो देवयान्या महर्पिः समारभत्संरम्भाचेव काव्यः।

[K1 संपीडितो; Bs एवमुक्तो; Ds समीरिते. Bs. 5 Da Dn D1. 4 समाह्मयत्. Ś1 K D2 संभवं तस्य; B5 संभवाचेव; D5 स भवत्तस्य.]

- After 40, T2 G (except Gs) ins.:

711* कचोऽपि राजन्सुमहानुभावो विद्याबलाञ्चरधमतिर्महासमा ।:

while D4 ins.:

712* वैशंपायन उवाच ।

अकारयामास तदा देवयान्याः कृते विभुः।
41 Si missing (of. v. l. 39). Gs om. 41° .
Before 41, Ñs marg. (sec. m.) ins. वैशं उ. — ") Ko
गुकाहृतो; D (except D2.5) गुरोहिं भी"; Ti G2 गुरोर्भूयो;
T2 गुवोहृतो; G1 गुरोर्भूखा. Ko चोषगृदः; S (except Ms;

सरे च सर्व यच यथा च वृत्तम् ।

न त्वेवं स्वाचपसो व्ययो मे

ततः क्षेत्रं घोरमिमं सहामि ॥ ४२
असुरैः सुरायां भवतोऽसि दत्तो
हत्वा दण्धा चूर्णयित्वा च काव्य ।
ब्राह्मीं मायामासुरी चैव माया
त्विय स्थिते कथमेवातिवर्तत् ॥ ४३
इनुक्त उवाच ।
किं ते प्रियं करवाण्यद्य वत्से
वधेन मे जीवितं स्थात्कचस्य ।
नान्यत्र कुक्षेर्मम भेदनेन
हत्र्येत्कचो महतो देवयानि ॥ ४४

Gs om.) चाभिहू(T2 Gs. s. s Ms °मू)त:. — b) Ñ Dn D1.4.5 Gs श्तेवीक्यं. — After 41ab, Ds.4 S ins.:

713* कच:।

प्रसीद भगवन्महां कचोऽहमभिवाद्ये । यथा बहुमतः पुत्रस्तथा मन्यतु मां भवान् ।

— Before 41°d, Ñi Dn Ds ins. वैशं 3°; Ds Gi-s वैशं ; Ms-s शुफ्र:. — °) K Ds.s इहोपनीतो; B (except Bs) Ds पथोप(Bs पथेन; Ds मार्गेण)यातो. — d) Ñi.s D (except Ds.s.s) त्वं चोदरे. Da येन विश्व. K Ds बस्स (for विश्व). — After 41, S ins.:

714* अस्मिन्मुहूर्ते झसुरान्विनाइय गच्छामि देवानहमद्य विप्र।

42 Śi missing (cf. v. l. 39). Ki Di Som. उवाच.
— ") D (except Di. s. s) Ti G (except Gi. s) Ms तव
प्र. — ') Di Gis om. (the first) च. Ko. s. s Ñ B Da
Dn Di-s सारामि सर्वे. Ti Gi. i स (for the first च).
Gi. s M स वे (Gi. s सर्वे:) सर्वे वेग्नि (for सरे—यच).
Go यथावह्रीच्न (for यच यथा च). — ') Ko-i Ñs B
(except Bi) Da Di S (except Ti) न स्वे(Ko Gi स्वे)च
तु (Ki. i हि; Bi. s Di च) स्वात्; Ks तचेव तु स्वात्; Di
यतो न च स्वात्; Di तथेव न स्वात्. Ñi Bi. s Dn Di. s
संझयो; Bi. s. b Di. s स्वये (for इययो). — d) K Bi. s. s
Di. s घोरतरं; Bi तमें. Ki सारामि; Ti हरां; Gi वहां;
Ms ज्ञाां.

43 Si missing (of. v. l. 39). — a) Ki Bs Da Da सबतेसा. — b) Ka a Da Da.s Ti ब्राह्मी. Ko शक्ति; Ki च मायो. Ñ Bs D (except Ds) Gas चासुरी (Das

देवयान्युवाच ।

ही मां शोकाविष्यकल्पी दहेतां कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः। कचस्य नाशे मम नास्ति शर्म तवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता।। ४५

शुऋ उवाच ।

संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुत
यक्त्वां भक्तं भजते देवयानी ।
विद्यामिमां प्राप्तिह जीवनीं त्वं
न चेदिन्द्रः कचरूपी त्वमद्य ।। ४६
न निवर्तेत्पुनर्जीवन्कश्चिदन्यो ममोदरात् ।
ब्राह्मणं वर्जयित्वेकं तसादिद्यामवाप्तिह ।। ४७
पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मामसादेहादुपनिष्कम्य तात ।

Dn D1 °fi). Ñ3 D5 S स्वद्य; B3.4 Dn Dn D1.4 विम (for चैव). K B5.6 Dn D5 G3 मायां. — d) K B5 D8.5 °ति(K1 D5 °भि)वतें; T1 °निवृत्ते; G4 °नुवतें; G5 °निवर्तेन्.

44 Si missing (cf. v. l. 39). Ki Som. उदाच.
— a) Ki इति (for अहा). — e) Ti Gi-s भेदनाच; Ti Gi-s Ms नाद्धि; Ms-s नस्य. — d) Gi-s पर्ये(Gi इस्ये)स्कन्ये (for इस्येत्).

45 \$1 missing (of. v. l. 39). D1 om. देवयान्यु°. K1.8 S om. उवाच. — °) S हो मे (G2 मां हो; M5 हो मा). K2 असिकल्पो; T1 अति°; T2 G3-5 M वहि°. — °) B5 T2 चोपघात:; G8 चैव घात:. — °) Ñ1.2 B8 D (except D2.8.5) G6 transp. नाम्ति and हामे. — d) B5 धातात्.

46 Ki S om. उवाच. Si resumes from देवयानी (cf. v. l. 39). — ab) A few MSS. सुत: and स्वा. — a) Gs Ms. i भिमामाप्रहि.

47 °) Mo-s न निवृत्तयेत्तत्पुन (!). — °) G1.2 Ms तः; G4-s एव (for एकं).

48 b) Ks.s Ñ Bs.c Dn D1.s असाहेहा°; S असा(T Gc Ms.c-s "सा)च्छतीरा" (Gs corrupt). — ") Śi Ki G4.s Ms Cd अपेक्षां.

समीक्षेथा धर्मनतीमनेक्षां
गुरोः सकाशात्त्राप्य विद्यां सिवद्यः ॥ ४८
वैद्यांपायन उवाच ।
गुरोः सकाशात्समवाप्य विद्यां
मिन्ता कुक्षिं निर्विचकाम विद्रः ।
कचोऽभिरूपो दक्षिणं ब्राह्मणस्य
गुक्कात्यये पौर्णमास्यामिनेन्दुः ॥ ४९
दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्मराशिग्रुत्थापयामास मृतं कचोऽपि ।
विद्यां सिद्धां तामवाप्याभिवाद्य
ततः कचस्तं गुरुमित्युवाच ॥ ५०
ऋतस्य दातारमनुत्तमस्य
निधिं निधीनां चतुरन्वयानाम् ।
ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीयं
पापाँछोकांस्ते वजनत्यप्रतिष्ठान् ॥ ५१

49 Śi Ki Ds S om. उवाच. — °) S पार्श्व (for कुक्षि). — °) Ñ Bi Da Da Di.2.4 तरक्षणात्; Bs-0 Ds तरक्षणं. — दे) K2 द्युद्धायांत:; Ks.4 Ñi.8 Di द्युक्तालये; Ds द्युक्तल्यांते; Cd as in text. K2 पूर्णिमायाम्; K3 Ñ3 पूर्णमास्याम्; Cd as in text. Gs यथेंदु:.

50 °) S द्या त्रयानं ब्राह्मणं ब्रह्मः. — °) G1-3 कचश्र. Ko.s. भाग्य कचोपि विद्यया. — °) Ñs Da विद्यासिद्धिः. — °) B (except B3) D3 transp. ततः and कचः. — After 50, Dn D3.4 S ins.:

715* य: श्रोत्रयोरमृतं संनिपिश्चे~

द्विद्यामविद्यस्य यथा ममायम्।

तं मन्येऽहं वितरं मात्रं च

तसं न दुखेल्हतमस्य जानन्॥

[Before it, T G3.4.6 Ms.6-8 ins. कच:. — b) Dn यो मे नविद्यस्य. — b) M3.6 मन्येत; M6-8 मन्यते. — d) Ti G1.2.4 दक्को कृत.]

51 a) Śi Ko G2 श्रातारम्; Ki धारस्यम् (sio).

— b) Ko Ds ai च वरं वराणां; Dn Di.s वामपि
लड्धविद्याः; Nilp as in text. Cd (corrupt) चतुरानुयानां. — b) Ko.s.s Gi.s ये नार्चयंते गुरुमप्रमेयं.

— d) Ki Ñ B D (except Ds) G2.s प्रतिष्ठाः. — After
51, Ds ins. (an additional) colophon (adhy. no. 77).

C. 1.3248 B. 1.76.65 K. 1.7070

वैशंपायन उवाच।

सुरापानाद्वश्वनां प्रापितवा
संज्ञानाशं चैव तथातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कचं चापि तथाभिरूपं
पीतं तदा सुरया मोहितेन ॥ ५२
समन्युरुत्थाय महानुभावस्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षः ।
काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद
सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः ॥ ५३
यो ब्राह्मणोऽद्य प्रभृतीह कश्विनमोहातसुरां पास्यति मन्दबुद्धः ।
अपेतधर्मो ब्रह्महा चैव स स्था-

दिसं छोके गिर्दतः स्थात्परे च ॥ ५४
मया चेमां विप्रधमोक्तिसीमां
मयीदां वे स्थापितां सर्वलोके ।
सन्तो विष्राः ग्रुश्रुवांसो ग्रुरूणां
देवा लोकाश्रोपग्रुण्यन्तु सर्वे ॥ ५५
इतीदमुक्त्वा स महानुभावस्तपोनिधीनां निधिरप्रमेयः ।
तान्दानवान्दैवविमृदबुद्धीनिदं समाहूय वचोऽभ्युवाच ॥ ५६
आचक्षे वो दानवा बालिगाः स्थ
सिद्धः कचो वत्स्यति मत्सकारो ।
संजीवनीं प्राप्य विद्यां महार्थां
तुल्यप्रभावो ब्रह्मणा ब्रह्मभूतः ॥ ५७

52 T G1.2.4-e om. ਕੋੜਾਂ ਤ'; Ś1 K1 D2 G8 M om. ਤ'. — D3.4 S ins. after ਕੋੜਾਂ (resp. after 51):

716* श्रण्वत्सु भूतेदिवद्माह काव्यः

समुस्थितो ब्रह्मराशिः पुराणः।

— ") B1.8 D (except D3.5) प्राप्य विद्वान्; T G प्राप्य तीव्रां; M8.5 प्राप्यते यं; M8-8 प्राप्य तां च. — K0 om. from वज्ञनां (in ") up to कचं चा (in "). — ") K4 प्राप्य तथापि घोरं; Ñ1.2 B D2 प्राप्य चैवातिघोरं; Ñ8 खेवसवाप्य घोरं; Dn Dn D1.2.6 चैव सहाति(D1 भि)घोरं; T1 G चैव घोरं (G6 च ययो) नृशंसं. M संज्ञानाशः पापकृत्यं फलं हि. — ") B5 ह्या च तं. K0.8.4 तथा सुरूपं; K2 तथा विरूपं; D3 S तथा स(G1 सु; M1.8 च)जीवितं (G5 स-जीवं). — ") D3 S पीरवा सुरां. Ś1 K B D5 तथा. D8.4 T G M8 मोहित: सन.

53 b) Ti (sup. lin. as in text) G1.2 चकार (for चिकी). Śi K Ñi.2 B (except Bs) Ds.5 S transp. 53° and 53d. — d) Ki transp. प्रति and बै. Bs D (except D3.5) प्रति सं(B3 बै)जातमन्यु:; S बे प्रति(G3 विप्रति)शंकमान:

54 Before 54, Ñi Da ins. शुक्त उ. — °) Śi अपेतबुद्धिर; Ki.s Da Mr 'धर्मो. Da व्रतहा. Gs व्रह्म-हत्यासम: स्थान. — ^d) Ds परिधान.

55 °) Ñ1.9 Bs.8 Dn D1.4 बैतां. Ko.4 धर्मस्य सीमां; Ñ3 Da D3 T G (except G1) Ms धर्मोक्त ; Ms-8 धर्मन्यक्यां. — े) Ko जीवकोके; Ks.4 सर्ख ; D5 धैव

स्रो°. — ⁴) Śi G2.8 चैव; Ts G4-6 चापि (for चोप-). Bs 'पग्रहातुं. — After 55, Ko.4 ins.:

717* ब्रह्महत्यासमं तस्य पापं स्याद्वाह्मणस्य तु । यः पास्यति सुरां मोहान्नरकं चापि यास्यति ।

56 Before 56, Ñi Da ins. वैशं उ'; Ms.s वेशं.
— ") Da Ta G (except Ga.s) तु महा. — ") Ka.a Bs वैव; Bs Das Ds.s Ta G (except Gi.s) देव. Ñs 'मृदभावान्. — ") Da T Ga—s तत्रोध्यु.

57 Before 57, Ms ins. शुक्र:. — a) Da transp. दानवा: and बालिया:. — b) Ko. 8.4 स्थास्पति; T2 G4-6 सास्पति. Si K Bs Ds मस्समीपे; T2 G4-8 अर मस्समाय. — b) Some MSS. संजीविनीं. Dn D1.2.4 महास्मा. — d) Ko. 8 Ñ B D (except D2) ब्राह्मणो. T G1.2 ब्रह्मसूत: कनो में (for ब्रह्मणा ब्र॰). — In Si, the portion of the text from ब्रह्मसूत: up to 1. 72. 7° is lost on the missing upper half of a fol. (57). — After 57, D2 S ins.:

718* योऽकार्पींदुष्करं कर्स देवानां कारणात्कचः। न तस्कीतिर्जरां गच्छेचाज्ञीयश्च भविष्यति।

[(L. 2) Ds Gs Ms न ते की तिंद्. Ds Gs भविष्यति; Ms-s तथा भवेत्.]

- After 57, K. Ns Dn Dl. ins.:

719* एतावदुक्तवा वचनं विरराम स भागवः। दानवा विसायाविष्टाः प्रययुः स्त्रं निवेशनम्। 58 ई1 missing (of. v. l. 57). Before 58, Ko.s.4 गुरोरुष्य सकाशे तु दश वर्पशतानि सः।

अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिद्शालयम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पकसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७१॥

७२

वैशंपायन उवाच।

समावृत्तवतं तं तु विसृष्टं गुरुणा तदा ।
प्रस्थितं त्रिदशावासं देवयान्यव्यविदिदम् ॥ १
अभिरिक्षिरसः पौत्र वृत्तेनाभिजनेन च ।
आजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च ॥ २
अभिर्यथाङ्गिरा मान्यः पितुर्मम महायशाः ।
तथा मान्यश्र पूज्यश्र भूयो मम बृहस्पतिः ॥ ३
एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्ववीमि तपोधन ।

Bs Ds S (except Gs Ms-7) ins. वैदांपायन: (Ko.8 Bs add. उवाच). — a) G2.4.5 'ध्य तु संकाहो. — b) K2 T1 G4-6 M च (for स:). — d) In K2, 58d is ins. in marg. (sec. m.). K2 Ñ3 त्रिटिवालयं.

Colophon om. in Ds. Śi missing. K2 ins. it in marg. (sec. m.). — Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययास्युपाख्यान; while K0.1 (marg.).2.4 Ñ8 B1.8.5.6 D (Ds om.) (all om. sub-parvan name) mention only यायात. — Adhy. name: K0.8.4 T2 G4 कचियाप्रासि:; G1.2 कचचरितं. — Adhy. no. (figures, words or both): K0 73; B5 70; Da1 D4 74; Dn8 75; D8 69; T1 61; T2 11; G1-8 13; G4-6 M 12. — S'loka no.: Ñ8 62; Da 70; Dn 72; M8 76. — Aggregate s'loka no.: Dn2 3227.

72

This adhy, is missing in V1 (of. v. l. 1. 68. 74); the MS, is wholly ignored here.

1 Śi missing from 1 up to भाग- (in 7°) (cf. v. l. 1. 71. 57). Ki Ds S om. उवाच. — ") Ki m वृतं वतं; Ñi. s Bs Ds Gs. व्यवतं. Ko. s. 4 तं समासवतं ह्या; Ki समावृत्ते वतं तं तु. — ") Ñs तथा; Ti Gs क्चं (for तदा). — ") S देवयानीद(Gs नी त)मद्यवीत्.

2 - Si missing (of. v. l. 1). Before 2, Ki Ñi.s Ds.4 Ti Gi.s Ms ins. देवयानी (Ñi.s Ds.4 add. उवाच).
— ") Ms-s पीश्र:. — ") Ki वृत्तेन विश्लवेन ख. — ")

व्रतस्थे नियमोपेते यथा वर्ताम्यहं त्विय ॥ ४ स समावृत्तविद्यो मां भक्तां भजितुमहिसि । गृहाण पाणिं विधिवन्मम मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ५

कच उवाच।

पूज्यो मान्यश्च भगवान्यथा तव पिता मम । तथा त्वमनवद्याङ्गि पूजनीयत्रा मम ॥ ६ आत्मप्राणैः प्रियत्मा भार्गवस्य महात्मनः । त्वं भद्रे धर्मतः पूज्या गुरुप्रती सदा मम ॥ ७

C. 1. 3262 B. 1. 77. 7 K. 1. 71. 7

Ms 'या हि त्वं. — ") T G1.8.0 च श्रुतेन च.

3 Si missing (cf. v. l. 1). — b) Di S (oxcopt Ms. r) महातपा:. — d) K Dn Di. s. 5 To Go सम भूयो (by transp.); Ti सम भूयाद; Go तव भूयो.

4 Śı missing (of. v. l. 1). — ") Ko. 4 एतज्ज्ञात्वा; Ks एवं कृते. — ") Gs प्रसिद्धे निय". Ds तपसोपेतं. — ") Кэ वर्तिताहं यथा त्विय; Ds यथाहं वर्तिता त्विय.

- 5 Śi missing (of. v. l. 1). ") M (except Ms) त्वं (for स). Ñ Bs Dns Di. s. Mr 'शृत'. ") K (except K4) Ds त्वं भर्तुम; Ñi त्वं भक्तुम; Ñs त्वं ज्ञानुम; Ti जीवनम. ") B Ds विधिवत्पाणि (by transp.).
- 6 \$1 missing (cf. v. l. 1). K1 S om. उवाच (Ms om. the ref.). °) K2 T1 G2.8.6 वद्यांगी. d) D2.5 S नीयतमा.

7 \$1 missing up to सार्ग- (in b). — a) K2 G4.5 शियतरा. Ñ1.2 B D प्राणेभ्योपि प्रियतरा (D8.5 तमा). — M5 om. 76-9a. — b) \$1 rosumes from -वस्स (cf. v. l. 1. 71. 57). T G (except G3.5) वस्य शुचिस्मिते. — b) G3.5 सर्वतः पूज्या. — d) T G (except G3.5) सता मम. — D2 T G (except G3.5) M3 ins. after 7: M5-3, after 7ab:

720* गुरोगेरीयसी वृत्त्या तस्माहुरुतरा मम।
न मामईसि कल्याणि वक्तुमेवं शुचिस्मिते।
[(L.1) Ds Ti Gs Mi विद्या (for वृत्या).]
Thereafter Gi.s repeat 7^{cd} (the usual indication of interpolation).

C. 1, 8263 B. 1, 77, 8 K. 1, 71 B यथा मम गुरुनित्यं मान्यः शुक्रः पिता तव । देवयानि तथैव त्वं नैवं मां वक्तमहिसि ॥ ८ देवयान्युवाच ।

गुरुपुत्रस्य पुत्रो वे न तु त्वमिस मे पितुः । तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च ममापि त्वं द्विजोत्तम ॥ ९ असुरैईन्यमाने च कच त्विय पुनः पुनः । तदा प्रभृति या प्रीतिस्तां त्वमेव स्मरस्य मे ॥ १० सौहार्दे चानुरागे च वेत्थ मे भक्तिमुत्तमाम् । न मामईसि धर्मज्ञ त्यक्तं भक्तामनागसम् ॥ ११

कच उवाच । अनियोज्ये नियोगे मां नियुन्क्षि ग्रुभवते ।

8 Ms om. 8 (cf. v. l. 7). — ab) K1 गुरु: शुक्रो नित्यं सान्य: (by transp.). TG (except G4.5) Mo-s transp. सान्य: and शुक्र:. — In Ks the portion of the text from 8° up to संघा (1.74.5°) is lost on the missing fol. 183-185. — od) Ñs निवोध त्वं. S (Ms om.) नित्या त्वं हि नेवं वक्तुमिहाईसि.

9 Ks missing; Ms om. 9abo (of. v. 1.7, 8). Śi Ki S om. उदाच. — a) Śi K (Ks missing) Ds. 5 T Gi.8 Ms पुत्रो भे; Ñs मे पुत्रो; T2 G2.4.6 पुत्रो हि. — b) Śi Ko.1 B (except Bi) Da D2 Ti Gi.8.5 Ms.7.8 न्सु; Dn Di.4 न स्वं; Ms न स. Ñi.2 B (except Bo) Da D2 स्पर्मिप; Dn Di.4 पुत्रश्च; Ti Gi.8 मान्योसि. K2 मस्पितु:; Ti Gi.8 मे मतः. — b) Śi तेन मान्ये. Ñi.2 B D (except Do) transp. मान्ये and पुत्रथं.

10 Ks missing (of. v. l. 8). — a) \$1 Ds Gs तु (for च). T1 G1-3 विशस्त्रमाने स्वसुरे:. — e) K2 Bs तत: प्र°; Gs तथा संप्रति. — a) K1 तामेव स्वं (by transp.). B1.8 Dn D1.8.4 अद्य; M एवं. Ko.4 तां में स्वर द्विजीत्तम; T2 G1-6 तां स्वं मा विस्वरस्व मे.

11 K3 missing (cf. v. l. 8). — ab) Cd cites सीहार्द (as in text). K4 सीहार्द चानुरागाच. S सीहर्द नानुरक्तां च भक्तां भजितुमई सि (cf. 5ab). — d) K4 D1 नागसां; D8 M8.6-8 नागसीं; T G M6 नाथवत्.

12 K3 missing (of. v. l. 8), \$1 K1 S om. उवाच.

— a) D5 अनियोग्ये; G3 'योज्यं; C5 'योगे. \$1 नियोज्ये;
K0.2.4 नियोज्यं; K1 [5]तियुज्ये; 8 नियोक्तुं (G5 'ज्यं).

— b) K2 Ñ B (except B4) Dn D1.2.4.5 नियुनंक्षि; D8
न नियुंद्द. 8 देवयानी (M 'नि) न चाईसि. — K4 om.

प्रसीद सुश्च त्वं महां गुरोर्गुरुतरी शुभे ॥ १२
यत्रोषितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने ।
तत्राहग्रुषितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भामिनि ॥ १३
भगिनी धर्मतो मे त्वं मैवं वोचः शुभानने ।
सुखमस्म्युषितो भद्रे न मन्युर्विद्यते मम ॥ १४
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि शिवमाशंस मे पथि ।
अविरोधेन धर्मस्य सर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ।
अप्रमचोत्थिता नित्यमाराध्य गुरुं मम ॥ १५

देवयान्युवाच ।

यदि मां धर्मकामार्थे प्रत्याख्यास्यसि चोदितः ।

ततः कच न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति ॥ १६

12^{ed}. — °) Ś1 Ko-2 Ds सुश्रु महां त्वं ; D2 महां त्वं शुश्रं ; T G4-8 महां सुञ्चरत्वं ; G1 सुभृशं महां ; M5 महां त्वं मान्या. — d) Ś1 K1 G3 गुरुतरे ; Ñ B3 D (except Da D2) °तरा.

13 K2 missing (of. v. l. 8). — ") Ko.2 G5 यत्रोपिता. — ") Ko.2 त्वं वे चंद्र". Ś1 चंद्रशुभानने. — ") G4 गर्भे (for भद्रे). — ") Ś1 K1 शुक्रस्य (for काइय"). Some MSS. (as usual) भाविति.

14 Ks missing (cf. v. l. 8). — ") S मम त्वं भगिनी भद्रे. — b) G1 मैवं शोच:. B D (oxoept Ds) समध्यमे. — ")=1. 43. 29". Bs स्वयम्; Gs अहम् (for सुखम्). G1.2.5 अप्युपितो; G8 "वितं. — d) Ms चिरेणेह त्वया सह.

15 Ks missing (of. v. l. 8). — a) A few S MSS. स्वा (for स्वां). Si Ki स्वाद्य (Si 'धि-) गच्छामि. — b) Ti ग्रुभम् (for शिवम्). Si Ki शिव वे शाधि (Ki शास); Ko M 'माशास्व; Bi शिवं मां शंस. Gi. 5 [S]नघे (for पथि). — d) Si Dai कर्तव्योसा; S 'व्योहं. — ') Ti Gi. 2 अप्रमादे स्थिता (G2 'तं).

16 Kamissing (of, v. l. 8). Si Ki Da Som. 3414.

— After देवयानी, T G (except Gs. s) Ms-s ins.:

721* धर्मकार्थे नियुक्षाना कन्या संप्राप्तयीवना।
— क) K2 यदि मे; M2 यसारवं; M3 यदेव. É1 K1.2 B
G4.5 कामार्थः; Dn2 D1 कार्यार्थः; D2-4 कामार्थः; T1
कामार्थाः; M3 कामां मां; M5 कामान्मां. K0 D3 नोदितः;
K2 सुन्नतः, Ñ1.2 B Da Dn D1-4 याचितः; T1 चाधम.
G4.5 त्वं प्रत्याख्यासि चेदिह. T2 G1-2.6 M6-3 धर्ममेव
प्रयुक्षाना प्रत्याख्याता त्वयानघ. — *) S (except T1 G4.5)
तसात्कच. É1 K1 कथं नु ते.

कच उवाच।

गुरुपुत्रीति कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोपतः । गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः काममेवं शपस्य माम् ॥ १७ आर्षं धर्म बुवाणोऽहं देवयानि यथा त्वया । ग्रसो नार्होऽस्मि शापस्य कामतोऽद्य न धर्मतः॥१८ तसाद्भवत्या यः कामो न तथा स भविष्यति । ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्ञातु पाणि ग्रहीष्यति ॥ १९ फलिष्यति न ते विद्या यन्त्वं मामात्थ तत्तथा । अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति॥२० वैद्यांपायन उवाच ।

एवम्रुक्त्वा द्विजश्रेष्ठी देवयानीं कचलदा ।
त्रिदशेशालयं शीघं जगाम द्विजसत्तमः ॥ २१
तमागतमभित्रेक्ष्य देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
बृहस्पतिं सभाज्येदं कचमाहुर्मुदान्विताः ॥ २२
यस्त्रमस्मद्धितं कर्म चक्थं परमाद्भुतम् ।
न ते यशः प्रणशिता भागभाङ् नो भविष्यसि॥२३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच । कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः ।

17 Ks missing (cf. v. l. 8). Si Ki Som. उवाच.
— ") Ko.4 Ms.5 सत्वा त्वां (Ms.5 "हं). — ") Ti G4.5
M प्रत्याख्याख्ये; G5 "द्ये च. G5 "च्ह्यावदो". — ") Si
Ti G1.2 चाष्यनु"; K1.2 Ñ1.2 Bim.6 D (except D2.3)
T2 G4.6 M चाननु"; Ñ3 चाननुज्ञातं; B4 नन्यनु". — ") S
धर्मतः प्रज्ञवीस्यहं.

18 Ks missing (of. v. l. 8). — a) Si Ks आर्थ.
— b) T G (except Gs. s) यतस्त्वया; Mo-s तथा त्वया.
— b) Si K1.2 Ns नाहोंस्य; T Go [s]स्म्यनर्दः; G1-s
[s]प्यनर्दः; Ms-s झनर्दः. Ms शासोस्म्यनपराधी सन्.
— a) Ts Go कामतोस्मि.

19 Ks missing (cf. v. l. 8). Gs om. 19ab.
— b) Si G2.4-6 Mr संभित्त . T2 G1 transp. न and स.
— od) K2 transp. कश्चित् and जातु; D2 transp. जातु and पाणि. S क्रिज: पा .

20 Ks missing (of. v. l. 8). — ^{ab}) Di फलिस्यते. Si K1 यश्वमात्थ न तत्तथा; Ko.i यन्मामुक्तवती द्यसि. S फलि(Gs.s भवि)ध्यति च विद्येयं (T2 Gs वे विद्या; Gs या विद्या) नेति यश्वात्थ मां तथा (T2 Gs इह; G1.2 तदा; Gi रिवह; Gs त्विति). — ^d) Ds तस्याप्येपा. Da1 T1 G3 भविष्यति.

21 Ks missing (cf. v. l. 8). Śi Ki Ds S om. द्याच. — a) Śi Ki. s. 4 Bs नरश्रेष्ठ; Ko Ds नृपश्रेष्ठ.
— b) Das Di. 4 Ts Gi. 4 तथा. — b) Śi Ki श्रीमान्;
Ñs श्रिनं (for शीनं). — d) Śi K (Ks missing)
Ñs. हिन्नपुंगव:.

कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्पम ॥ १ सर्व एव समागम्य शतऋतुमथाब्रुवन् ।

C. 1. 8280 B. 1. 78. 2 K. 1. 72. 2

22 K3 missing (cf. v. l. 8). — ") T1 अभिजाय; T2 G6 'प्रेस. — ') S देवाश्चंद्र'. — ') T2 G6 बाईस्पसं. Ñ1 समागम्य. Cd cites सभाउय. T1 G1-3 बृहस्पतिसुतं उथेष्ठं. — ") Ñ1.2 B D (except D6) कचं वचनमस्यम्.

23 Ka missing (cf. v. l. 8). Before 23, Śi Ki Ti Gi.4 M (except Ms) ins. देवा:; Ko Ñ B D (except Ds) देवा उच्च:. — a) Śi Ki स; Gi.2 य: (for यत्). Ñ B D स्वया (for स्वम्). — In Śi, the portion of the text from कर्म (23a) up to 1. 78. 20ab is lost on the missing fol. 58-60. — b) Ñ B D (except Ds) कृतं वे; S कृतवान्. — c) Bs प्रणक्ष्येत; S जरां गंता. — a)=1. 71. 11/. Ñ Bs.4 Dn Di.2.4 M भागभाक्य; Bs T2 Gi-6 भाक्तं; Ds भोक्ता; G1 भागादों नो.

Colophon. Śi Ki missing (cf. v. l. 8, 23).

— Major parvan: Ti Gi-3.6.6 M संभव' (for आदि').

— Sub-parvan: Ñi.2 Ti संभव; to it Ti adds वायात; while K (Ki missing) B D Gi Ms (om. sub-parvan name) mention only वायात. — Adhy. name: Ko.1 कच्छत्यामनः; Ñi कच्यानं; Ti Gi Mi कच्देवयानीसंवादः.

— Adhy. no. (figures, words or both): Ko 74; Bs Di 71; Dai Di 75; Dis 76; Ti 12; Gi-8 14; Gi-6 M 13. — S'loka no.: Ñi Dai Mi 24; Di 23.

— Aggregate s'loka no.: Dis 3249.

73

This adhy, is missing in Si Ks Vi (cf. v. l. 1, 68, 74; 72, 8, 23); the MSS, are wholly

C. 1. 8280 B. 1. 78. 2 K. 1. 72. 2 कालते विक्रमसाद्य जिह शत्रून्पुरंदर ॥ २
एवम्रुक्तस्तु सहितेस्त्रिदशैर्मघवांस्तदा ।
तथेत्युक्त्वोपचक्राम सोऽपश्यत वने स्त्रियः ॥ ३
क्रीडन्तीनां तु कन्यानां वने चैत्ररथोपमे ।
वायुभूतः स वस्त्राणि सर्वाण्येव व्यमिश्रयत् ॥ ४
ततो जलात्सम्रुत्तीर्थ कन्यास्ताः सहितास्तदा ।
वस्त्राणि जगृहुस्तानि यथासन्नान्यनेकशः ॥ ५
तत्र वासो देवयान्याः शिमष्टा जगृहे तदा ।
व्यतिमिश्रमजानन्ती दृहिता वृषपर्वणः ॥ ६
ततस्त्रयोर्मिथस्तत्र विरोधः समजायत ।
देवयान्याश्र राजेन्द्र शिमष्टायाश्र तत्कृते ॥ ७
देवयान्युवाच ।

कसाद्वहासि में वस्त्रं शिष्या भूत्वा ममासुरि।

ignored here.

- 1 K1 Ds. s S om. उवाच.
- 2 4) S ततो देवा: समा. 6) S (except Ga.s Ma.s) अयं (for अद्य). 4) Ñs जहि शत्रुं सुरेश्वर; T G (except Gs.s) यथा श्रेष्ठो भविष्यसि-
- 3 °) T2 G भगवान् (G4.5 सहित:). b) T2 G (except G4.5) सह तैस्त्रिदशे(G6 °दिवे)श्वर:. °) K1 B1.5 D5 G2 °त्तवापच'; Ñ Da Dn D1.2.4 °त्तवा प्रच'; T1 G8 M6-8 °त्तवाभिच'. d) B5 M6-8 [5]पर्यत जरु; D5 [5]प्रयद्विपिने.
 - 4 Ds om. 4. b) S आरामे नंदनोपमे.
- 5 °) Ñs Bs S ता: क्रन्या: (by transp.). °) Ko. 4 D1 स्वानि. °) B1m T G1-8 °स्वं तान्य°; G6 °सं चान्य°; M3 °पूर्वांषय°.
- 6 ") K1 ततो वासो. ") T1 G1-8 व्यामिश्रितं न (G8 'तम-) जा"; T2 G6 मतिश्रमाद्जा"; G4. 8 व्यतिक्रममजा".
 - 7 °) D1 समपद्यत.
- 8 K1Som. उवाच. ") Ds Ms. इ तसात्; T2 G1. इ यसात्. K1.2 T1 G1-8 "सि वस्तं स्वं. ") S (except Gs. 5 Ms) शिष्यभृता. Bs ममाग्रुभे; Bs महासुरि; Ds स्वमा". D2 T1 G Ms असुरी. ") Ds "हीनासि. T1 G1. इ सदाचारविहीनाया:; T2 G5 संमताचार". C1 cites समुदाचार:. ") Ñ1. 2 B D (except D5) सायु (for श्रेयो).
 - 9 K1 S om. 3414. ') Ni. 3 B D (except

सम्रदाचारहीनाया न ते श्रेयो भविष्यति ॥ ८ शर्मिष्टोवाच ।

आसीनं च शयानं च पिता ते पितरं मम ।
स्तौति वन्दित चाभीक्ष्णं नीचैः स्थित्वा विनीतवत् ॥९
याचतस्त्वं हि दुहिता स्तुवतः प्रतिगृह्णतः ।
स्रुताहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः ॥ १०
अनायुधा सायुधाया रिक्ता क्षुभ्यसि भिक्षुकि ।
लप्ससे प्रतियोद्धारं न हि त्वां गणयाम्यहम् ॥ ११

वैशंपायन उवाच।

समुच्छ्रयं देवयानीं गतां सक्तां च वासित । शर्मिष्ठा प्राक्षिपत्कूपे ततः स्वपुरमात्रजत् ॥ १२ हतेयमिति विज्ञाय शर्मिष्ठा पापनिश्रया । अनवेक्ष्य ययौ वेश्म क्रोधवेगपरायणा ॥ १३

Ds) बंदीव.

10 ab) S स्तुवतो दुहिता खं वै याचतः प्रति (G1 विष्र ; G3 परि). — G5 M5 om. 10 d. — Dn T G1.2.4.6 M ins. after 10 (M5, after 10 ab): D4, after 11:

722* आधून्वस्व विधून्वस्य दुश्च कुष्य च याचिक । [Dn आदू° (sic), विदू° (sic), and कुष्यस्त.]

11 G2 Ms-8 om. 11^{ab}. — a) B2 T2 G5.6 सायुधा वा; G4 साधुवादा. — b) Ko कुध्यसि; K2.4 D2 कुष्य. D8 T1 (after corr.) G8.5 सिक्षुकी; T1 (before corr.) भामिनी; G1 याचके. — After 11^{ab}, G2 ins.:

723* आधून्वन्या विधून्वन्या हृष्यं कृष्यं च याचके।
— 4) A few MSS. त्वा (for त्वां). — After 11, Dains. 722*. — K4 Sins. after 11: Da, after 722*:

724* प्रतिकूलं वदसि चेदितः प्रसृति याचिक । आकृष्य सम दासीभिः प्रस्थासामि बहिबैहिः।

 $[(L.\ 2)\ T_2\ प्रक्षेप्स्यामि;\ G_4\ प्रस्थाप्या[सि];\ G_6$ प्रस्थास्यसि. K_4 वनाद्वहिः.]

- 12 K1 S om. उवाच (G4.8 Ms om. the ref.).
 ") K1 समुच्छ्रेयं; D8 T G4-6 तां (D8 G6.8 सा)
 म्डिंतां; G1.2 निर्मर्स्थंवं; G8 तां दूपितां; M8.8 सा मुर्छिता;
 M6-8 संमुर्छितां; Cd as in text. ") D8 M8 हड्डा; T1
 उत्तवा; T2 G8-6 M6-8 हरवा; M8 गरवा (for गतां). D8
 क्ररवा; T2 G4-6 हुरवा; G8 सिरवा; Cd सक्तां (as in text).
 G1.8 संदर्य दशने रुपा. After 1246, G2 ins.:
- 725* हत्वा तद्यसने दिख्ये गृहीस्वा जटरे रूपा ।
 ° d) No B1.5.6 T1 Gs Ms स्वं पुरम्. K0 Bs.6 D

अथ तं देशमभ्यागाद्ययातिर्नहुषात्मजः। श्रान्तयुग्यः श्रान्तहयो मृगलिप्सः पिपासितः ॥१४ स नाहुषः प्रेक्षमाण उदपानं गतोदकम्। ददर्श कन्यां तां तत्र दीप्तामित्रशिखामिव ॥ १५ तामपुच्छत्स दृष्ट्रैव कन्याममरवर्णिनीम् । सान्त्वयित्वा नृपश्रेष्ठः साम्ना परमवल्गुना ॥ १६ का त्वं ताम्रनखी क्यामा सुमृष्टमणिकुण्डला । दीर्घ ध्यायसि चात्यर्थं कसाच्छ्रसिषि चातुरा ॥१७ कथं च पतितास्यसिन्कूपे वीरुचुणाष्ट्रते । दुहिता चैव कस्य त्वं वद सर्वं सुमध्यमे ॥ १८

(except Das Ds) आगमत्; T Go आविशत्. G1.2 आकृत्य प्रसमं राजनकृपे प्रक्षिप्य निर्जले. — After 12, G1.2 ins.: 726* तृणवीरुत्समाच्छन्ने स्वपुरं प्रययौ तदा।

13 4) G1.2 मृतेय'. — d) K1 B1m.4.5 क्रोधावेश'; B1.6 D2 क्रोधावेग°. — After 13, Ds S ins.:

727* प्रविश्य स्वगृहं स्वस्था धर्ममासुरमास्थिता। [Mo-8 °माश्रिता.]

14 °) Ñs Ds अभ्यायात्; S आगच्छत्. — °) Ds. 1 8 'युग्यह्य: श्रीमान्.

15 ') N1.2 B D T1 G2.5 M8.5 राजा (for कन्यां). Ds तां कृते; Ta G (except G1. s) Ms-s रूपेण. — d) N1. a B D (except Ds) Gs.s Ms.s क्रन्याम्. Ti कन्यामधि-शिखोपमां. — T G (except Gi.s) ins. after 15: **Ds**, after 16:

728* तां दृष्टा रूपसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् । सर्वेलक्षणसंपद्मामपृच्छत्स नराधिप: । [After line 2, T1 ropeats line 1.]

16 *) Ds तत्रेव. - b) K1 कन्यां च वरव°; Ks.4 C1.2 "ममररूपिणीं. -- ") Bs Ds शांतियत्वा. Ko स तन्नेव; Ñs Ds S (except Ms-s) नरश्रेष्ट:. — ") Gi.s बाचा (for साम्ना). Ge उवाच परवहगुना. — After 16, Ds ins. 728* (cf. v. l. 15).

17 Before 17, K2 D3.4 T2 G (except G8) ins. ययाति: (K2 Ds add. उवाच). - ") Ta Gs "न्या. — d) K4 B1 G2.4.5 *स्क्रुस्ति; Ñ1.8 B3-8 Da1 Da Dr. s. 4 'बळोचिस; Ds 'स्वमसि; Gs 'चळेपेति: Ms-s 'ચ્છુસિફિ. $ilde{
m N}^2$ ગોમને.

18 a) K1 D2 T G1, 2, 5, 6 M5-7 हि; K2 च (for असि). Ko 'तास्तक्षिन्. — b) Ko Di.s Ti Gs.4 Ms भी द तृणा . - ") T2 Go शुभे सुता वै कस्य हवं. - ") Ko

देवयान्युवाच । योऽसौ देवैईतान्देत्यानुत्थापयति विद्यया । तस्य ग्रुऋस्य कन्याहं स मां नूनं न बुध्यते ॥ १९ एष मे दक्षिणो राजन्पाणिस्ताम्रनखाङ्गुलिः। समुद्धर गृहीत्वा मां कुलीनस्त्वं हि में मतः ॥ २० जानामि हि त्वां संशान्तं वीर्यवन्तं यशस्विनम् । तसान्मां पतितामसात्क्रपादुद्धर्तमहिस ॥ २१ वैशंपायन उवाच।

तामथ ब्राह्मणीं स्त्रीं च विज्ञाय नहुपात्मजः।

गृहीत्वा दक्षिणे पाणावुज्जहार ततोऽवटात् ॥ २२

Ñ B D Ma.s सत्यं (Ds चेदं) (for सर्वे). Ko अभानने: Mo-8 अचिसाते.

19 K1 D3 S om. उवाच. — ") T2 G1-8.0 यो देवीर्नेहता°; Gs यो वे देवहता . -- b) Bs संजीवयति. — ") Gs "क्रस्य तनया. — ") Ñs transp. स and न. Da भवान् (for स मां). Bs स मां वे न हि बु'; Ds S ह(G2 त्व)दमासादितं मया. - After 19, Da. 4 S ins.:

729 पृच्छसे मां कस्त्वमसि रूपवीर्थबलान्वितः। बूद्धत्रागमनं किं वा श्रोतुमिच्छामि तश्वतः।

ययातिः ।

ययातिर्नोहुपोऽहं तु आन्तोऽध मृगकाङ्क्षया। कचिद्रयागतो भद्ने दृष्टवानस्मि त्वामिह् । देवयानी ।

 $[\,({f L},\ 1)\,$ $G_{1,2}$ पृच्छामि त्वां कस्त्वमिति ${f and}$ "वीर्य-समन्वितं. — Ds.4 ययातिरुवाच. — (L. 3) Ds T G Ms अहं (G4 अयं) ययातिर्न (G8.4 °र्ना)हुप:. T2 G1.2.6 M5 मृगलिप्सया; G3 °तृरणया. — (L. 4) D₄ M8 अत्र चा(M8 'न्रेवा)भ्यागतो; T2 G2.4-6 कृषे तृणावृते; G1 M6 अहमत्रा-गतो. — Ds. 4 देवयान्यवाच.]

20 G2 om. 20-21. — ab) M8 दक्षिण: पाणि: नूप ताम्न°. - °) T1 Gs एनं; T2 Gs. व तं; G1. s M तु (for मां). Da समृद्धरस्य मां कृपात्.

21 a) G2 om. 21 (cf. v. l. 20). K4 B D8.5 जानामि त्वामहं (K_4 त्वां शुभं; D_5 त्वां समं) शांतं; $S(G_2)$ om.) भ्योपि स्वामुप(T2 G8 'पा)गमे. - b) Ko Ñ1.2 T2 Gi-c Ms.s मनस्विनं. - ed) Ki transp. असात् and क्रपात्. S (Gs om.) असान्मां संशया(Gs शंस य)द्राज-न्मोक्षयाञ्ज विशापतेः

22 Ki Ds.4 S om. उवाच (Gs om. the ref.). 🗕 🗝) B D (except Ds) तामथो ब्राह्मणीं राजा. 🖇 स्त्री

धः । ३०० व्याप्त स्थाप्त विकास स्थाप्त स्थापत स्यापत स्थापत स् आमन्त्रयित्वा सुश्रोणीं ययातिः खपुरं ययौ ॥ २३ देवयान्यवाच ।

> त्वरितं घूणिंके गच्छ सर्वमाचक्ष्व मे पितुः। नेदानीं हि प्रवेक्ष्यामि नगरं वृषपर्वणः ॥ २४

वैशंपायन उवाच। सा तु वे त्वरितं गत्वा घूर्णिकासुरमन्दिरम्।

चैषा (Gs चैव) ब्राह्मणी चेति विज्ञायैनां स नाहुषः. — °) G1-8 उक्तो गृहीरवा पाणि ताम्; M 'स्वा दक्षिणं पाणिम्. 23 b) Ko 'त्कृपादरिंदमः; Da विज्ञाय नहुपारमजः. - After 23ab, Ds. 4 S ins.:

730*

ययातिः।

गच्छ भद्रे यथाकामं न भयं विद्यते तव। इत्युष्यमाना नृपति देवयानीद्युत्तरम् । उवाच मामुपादाय गच्छ शीघ्रं प्रियोऽसि मे । गृहीताहं त्वया पाणी तसाञ्जर्ता भविष्यसि । इस्पेवमुक्तो नृपतिराह क्षत्रकुलोद्भवः। [5] त्वं भद्रे ब्राह्मणी तस्मान्मया नाईसि संगमम्। सर्वलोकगुरुः काष्यस्यं तस्य दुहितासि वै । तसाद्वि भयं मेऽद्य तसात्कल्याणि नाईसि । देवयानी।

यदि मद्वचनाञ्चाद्य मां नेच्छिस नराधिप । रवामेव वरये पित्रा पश्चाउज्ञास्यसि गच्छ हि। [10]

[Ds. 4 ययातिरुवाच. — (L. 1) Me-8 नावमन्ये वचस्तव. - (L. 3) D3 T1 G1-6 ні ғангага. D4 G4-6 M6-8 °यो हि मे. — (L. 4) G. इ. इ. यतः Ge या (for अहं). — (L. 6) Ti Ga-6 भद्रे स्वं (by transp.). — (L. 7) Da दृहिता शुभे; Me-s 'ता हि वै. — (L. 8) Me-s तसाद्भवं में समहत. — (L. 9) G1-8 M8.5 'सि प्रंतप. — (L. 10) D+ तसाहित्स्यसि. T1 G1.2 M8.5 भूमिप; G8.6 गरछसि.] — Before 23^{cd}, Ds. 4 S ins. वैशं. — After 23, all MSS. except K ins.:

⁷³¹* गते तु नाहुषे तस्मिन्देवयान्यप्यनिन्दिता। Ds. 4 S cont. :

732* कचिदाती च रुदती वृक्षमाश्रित्य तिष्ठती। तत्तश्चिरायमाणायां दुहितयोह भागेवः। धात्रि रवमानय क्षिप्रं देवयानीं शुचिखिताम् । इत्युक्तमात्रे सा धात्री त्वरितानयितुं गता । यत्र यत्र सखीभिः सा गता पदममार्गत । [5] सा ददर्श तथा दीनां श्रमातीं रुद्तीं स्थिताम्।

दृष्ट्वा काच्यम्रवाचेदं संभ्रमाविष्टचेतना ॥ २५ आचक्षे ते महाप्राज्ञ देवयानी वने हता। शर्मिष्ठया महाभाग दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ २६ श्रत्वा दहितरं काव्यस्तत्र शर्मिष्ठया हताम् । त्वरया निर्ययौ दुःखान्मार्गमाणः सुतां वने ॥ २७ दृष्टा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने । बाहुम्यां संपरिष्वज्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत्।।२८

धान्री ।

वृत्तं ते किमिदं भद्ने शीघं वद पिताह्वयत्। एवस्काह धात्री तां शर्मिष्ठावृजिनं कृतम्। After line 2, Da ins.:

733* संस्मृत्योवाच धात्रीं तां दुहितुः स्नेहविक्कवः। — (L. 3) Ds T1 Me-8 धाज्यानयस्य भद्नं ते. — After line 6, G1. 2 ins.:

734* अधुभिः स्नापयन्तीं तां पीनोन्नतकुचावुभौ। वक्षमुलमुपाश्रित्य देवतामिव तहने।

 $-- (L. 8) Ds T_2 G_{4-0}$ धात्रीमाह समाहुय; M_8 सा धात्रीमाह त्वरिता; M_{δ} धात्रीमाहातित्वरिता; $M_{\delta-8}$ धात्रीमथाह रवरिता.] - N B D ins. after 731* (Ds. 4, after 732*);

^{735*} ज्वाच शोकसंतप्ता घृणिकामागतां पुरः। [Ñ1 तत:; Ñ2.8 B8 D1.2 पुन:; D5 वच: (for पुर:).]

24 T Gi-6 M om. देवयान्य°. K1 D3 G1-8 om. उवाच. - ") G4 M स्वरिता. - ") Ñ1.2 B D (except Ds) शीघ्रमाचक्षव. - ") S न हीदानीं (by transp.). Ni.a B D (except Ds) संप्रवे.

25 Ki Ds S om. says (Ms om. the ref.). — ") Ko.4 सा तु वे (as in text); Ks सा तु सु ; Ñ B D सा तथ (Ds तत: सा); Gi.s सा तदा: M सा त प्र-. K1 सा त्ववरवरितं गत्वा (sio). — For 25, T G1-8.6 subst.:

736* स्वरितं घुणिका गरवा प्रविवेश पुरोत्तमम् । द्विजप्रवरमासाध वचनं चेदमद्रवीत्।

26 ab) Ñ1.2 B Dai Dn D1.2.4 आवस्त्रे (Bim as in toxt); No Do Ti Ge आचक्षते; Das Ge 'क्षेत; De 'ह ते; M8 ° इव ते; M7 ° हे ते. K1 सहाप्रज्ञा; Ñ1.9 B1m.s.s Dai Dni.ns Di. 4 ेश्रह्मन ; Ñs Bs Dna प्राक्तं ; Bi Ds Gi 'प्राज़ा: Be 'प्रज़ां; Ta Ge 'प्राज़ां. Ko.a.a Ni.a B D (except Ds. s; for Ds see below) Ts Gs 'unff and हतां. Daz मुने (for वने). Dz आचचको देवयानी महाप्रज्ञा वने हतां. -- °) Ko.4 सुचार्वती; K1.2 महाप्रज्ञा; Ñ8 'बहान्; Ds 'प्राज्ञ.

आत्मदोषैर्नियुच्छन्ति सर्वे दुःखसुखे जनाः । मृन्ये दुश्वरितं तेऽस्ति यस्येयं निष्कृतिः कृता ॥ २९ देवयान्यवाच ।

निष्कृतिर्मेऽस्तु वा मास्तु ग्रुणुष्वावहितो मम । श्रामिष्ठया यदुक्तासि दुहित्रा वृषपर्वणः । सत्यं किलैतत्सा प्राह दैत्यानामसि गायनः ॥ ३० एवं हि मे कथयति शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी । वचनं तीक्ष्णपरुषं कोधरकेक्षणा भृशम् ॥ ३१ स्तुवतो दुहिता हि त्वं याचतः प्रतिगृह्णतः । सुताहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः ॥ ३२ इति मामाह शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः ।
क्रोधसंरक्तनयना द्पेपूर्णा पूनः पुनः ॥ ३३
यद्यहं स्तुवतस्तात दुहिता प्रतिगृह्गतः ।
प्रसादयिष्ये शर्मिष्ठामित्युक्ता हि सखी मया ॥ ३४
शक्त उवाच ।

स्तुवतो दुहिता न त्वं भद्रे न प्रतिगृह्णतः । अस्तोतुः स्तूयमानस्य दुहिता देवयान्यसि ॥ ३५ ष्टुपपर्वेव तद्वेद शको राजा च नाहुपः । अचिन्त्यं ब्रह्म निर्द्धनदुमेश्वरं हि बलं मम ॥ ३६

C. 1. 3315 B. 1. 78.33 K. 1. 72, 49

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७३॥

27 b) Ko.4 तथा; Ds तत:; T G (except Gi.5) हतां (for तत्र). T1 G1.2 वने; T2 Gs तत:; Gs मुने (for हताम्).

— After 27ab, T G (except Gi.5) ins.:

737* स्वरमाणोऽनुमार्गं स निश्चकाम पुरोत्तमात्।

[T1° माणेन मनसा; G3° माणोनुमार्गः सन्.]
Before 27° d, B6 ins. नैशं उ°. — °) M8° याभिययाँ.
G4.5 दुर्गात्. T G (except G4.5) सोनु(T1° थ)गत्वा वनं
(T2 G6 पदं) दुःखं (T2 G6 दुःखान्; G3 दुर्ग).

29 Before 29, D4 ins. ग्रुक उ°. — ") S दोषेर्न (Ta Go 'हिं) ग'. — ') G1.5 सर्व-. G1.5.5 दु: खं सुखं. M3.5 सर्वे दु:खानि जंतवः. — ') S पुरा दुश्चरितं मन्ये. — ') T1 G1.2 M सस्य ते; T2 Co तस्माचे; G3 तस्य नो; G4.5 तव तन्. B (except B6) न्यकृति:; B1m Cd as in text. G4.5 निक्हतिं गता.

30 K1 Som. उवाच. — ") Ñ1 B (Bs marg.) Ds स्यकृतिर् (B1m.s as in text); Ts G1.6 दुस्कृतिर्. S वा (for मे). Ñs T G मा वास्तु (by transp.); B (except Bs) Ms.s.6 वा मा वा. — ") T G (except Gs.s) मुने (for मम). — ") T2 Gs.s यहुरुक्तं (for यदु"). — After 30d, T1 G1 repeat 27ab. — ") T1 त्वां प्राह् ; T2 Gs स्तोता त्वं; G1-3 सा त्वाह. — ") K2 (sup. lin.) S (except G1.2) गायक:.

31 ab) S (except Gs.s) subst. for 31ab (T1 Ge ins. before 31ab):

738* एवं मामाह शर्मिष्ठा शिष्या तव महामुने। — ') K: रूक्षपरुषं. — ') T: G 'रक्तेक्षणं.

32 ")=(var.) 35". Ñi.s Bi Dai Dn Di.s.i निसं; Ds Ts Gi-a Ms-s [S]सि सं; Gi-s Ms स्वं ने (for हि स्वं). — K2 (hapl.) om. 32°-34°. — °) Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) अहं तु स्तू°.

33 K2 om. 33^{cd} (of. v. l. 32), reading 33^{ab} in marg.; D1 om. 33-34^{ab}. — a) Dn D2.4 M3.5 हुद्दं (for हति). — b) M बहुशो वार्षपर्वणी. — d) N3 दर्पपूर्णानना वच:; S 'पूर्णा(T1 सद्यूर्णा-; G3 बाष्पपूर्णा)नना ततः. — After 33, D4 ins. 739*.

34 K2 D1 T1 om. 34^{ab} (cf. v. l. 32, 33).
— °) T2 G6 प्रल्हाद. M6-8 शामिष्ठ. — ^d) Ñ1.2 Dn
D1.2.4 तु; M6-3 सा (for हि). G1.2 दासीविश्रत्यसेवया.
— K4 D2 S ins. after 34: D4, after 33:

739* उक्ताप्येवं भृदां क्रुद्धा मां गृह्य विजने वने । कूषे प्रक्षेपयामास प्रक्षिप्येव गृहं ययौ । [(\mathbf{L} . 2) \mathbf{K}_{\bullet} \mathbf{D}_{\bullet} प्राक्षिप्य गृहमागता (\mathbf{D}_{\bullet} 'गमत्).] G1 cont.:

740* अमृतां मां मृतां मत्वा कूपेऽतीव निरूद्धे। अनावृत्तां निरीक्ष्येव हृष्टा स्वभवनं ययो।

35 D1 om. 35-36°. K1 D8 S om. उवाच.
— °)=(var.) 32°. K Ñ3 D5 दुहिता स्तुवतो (by transp.). B1 G1 हि त्वं; G5 त्वं हि. Т2 G1-3.6 स्तुवतस्वं न दुहिता (by transp.). — °) В8 m भद्रे वा; Dn D2.2 याचत: (cf. 32°).

36 D1 om. 36% (of. v. l. 35). — ") S 'पर्वा च.
— ") K1 राजाथ. — ") D3 T1 G3 M5 झहा कल्याणि.
— After 36", G (except G3.6) ins.:

741* अहं वेशि न चापरे।

गायसाहं तदेवेह-

[(L. 2) G1.2 शहं. G2 तदा वेद.]

[337]

43

98

शुक्र उवाच ।
यः परेषां नरो नित्यमितवादांस्तितिश्वति ।
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ १
यः सम्रुत्पतितं क्रोधं निष्टक्वाति हयं यथा ।
स यन्तेत्युच्यते सद्भिनं यो रिक्षणु लम्बते ॥ २
यः सम्रुत्पतितं क्रोधमक्रोधेन निरस्यति ।

Ds Ti Gs Ms. 5 ins. after 36°: G1.2.4.5, after 741*:
742* न स्तोता न च वन्दिता।

मम विद्या हि निर्देन्द्वाः

[(L. 1) Ds Ti Ms नेपां गाय(Ds °यी)नवं'; Gs नेव गानं न वं°; Ms नाहं गायनवंदिक:. — (L. 2) Ds Ti निर्देदं. G1.2.4.5 झाझणोहमनिर्देदं (G4.5 °हं च निर्यक्षं).] — d) T G (except Gs) Ms.s ऐश्वर्य; Cd ईश्वरं. Ds Gs बर्छ च तत्. — After 36, Ds G (except Gs) ins.:

743* दैन्यं शाट्यं च जैह्यं च नास्ति मे तस्वतः शुभे। [Da Ga मे यदधर्मतः.]

Dn ins. after 36: Ko., before the first st. of the foll. adhy.:

744* यच्च किंचित्सर्वगतं भूमो वा यदि वा दिवि। तस्याहमीश्वरो नित्यं तुष्टेनोक्तः स्वयंभुवा। अहं जलं विमुद्धामि प्रजामां हितकाम्यया। पुष्णाम्याषधयः सर्वा इति सत्यं बवीमि ते। वैशंपायन उवाष।

एवं विषादमापन्नां मन्युना संप्रपीडिताम् । वचनैर्मधुरैः श्रुक्षणैः सान्त्वयामास तां पिता ।

Colophon om. in Ti Gi.2. — Major parvan: Ti Gi-6 M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ñi.2 संभव; to it they add अयाख्याख्यान; while Ko.2.4 B D Ti Gi Mis (om. sub-parvan name) mention only यायात. — Adhy. name: Ko.4 Ti Gi देवयानीशर्भिष्ठाविचाद:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 75; Bs Di 72; Dai Di 76; Dni 77; Ti 13; Gi 15; Gi-6 M 14. — S'loka no.: Ñi 38; Dai 37; Dn 40; Mi 51. — Agyregate s'loka no.: Dni 3280.

74

This adhy, is missing in Si Vi (of. v. l. 1. 68. 74; 72. 23); the MSS, are wholly ignored here.

1 St. 1-5° are missing in Ks (cf. v. 1. 1. 72. 8).

देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ ३
यः सम्रत्पतितं क्रोधं क्षमयेह निरस्पति ।
यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ४
यः संधारयते मृन्युं योऽतिवादांस्तितिश्चति ।
यश्च तप्तो न तपति दृढं सोऽर्थस्य भाजनम् ॥ ५ ।
यो यजेदपरिश्रान्तो मासि मासि श्चतं समाः ।

K1 S om. उवाच. — Before 1, Ko.4 ins. 744* (cf. v 1.1.73.36). — a) K1.2 परो निसम्. D3 T G (except G4.8) यो वे परेषामाकोशान्. — b)=(var.) 56. Ñ B8.6 D (except Da D5) T2 G1.2.4.6 'तिक्षते; G3 'तीपैति. — 1ed=3od. — d) D8 G1-8 सर्व तस्य (G1.2 मम) जितं भवेत. Cd cites सर्वमिदं.

2 Ks missing (cf. v. l. 1). K1 om. 2-3. B5 reads 2-3 after 4. K2 T1 om. 2. Before 2, T2 G1-8.6 M read 3ab and 4cd. — a)=3a and 4a. K4 कोपं (for क्रोधं). G1.5 interchange 2b and 3b. S (except T1 G1.5) ह्यानिय. — d) T2 G1-6 ह्यो (for न यो). D3 न हये रिक्ष्मिलंबिते.

3 Ks missing (of. v. l. 1). K1 Ds om. 3 (cf. v. l. 2). — a) = 2^a and 4^a . — b) Ko. 2. 4 Ñs नियच्छति; T G2. 8. 6 M डयपास्पति. G1. 4. 5 °धेनैव हास्पति. — S om. 3^{cd} — 4^{ab} . 3^{cd} = 1^{cd} .

4 Ks missing (cf. v. l. 1). T1 om. 4-5. S om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — a)=2^a and 3^a. — b) Ds अफ्रोधेन डयपास्यति (cf. 3^b and v. l.).

5 Ks resumes with रयते (in "). T1 om. 5 (of v. l. 4). — ") Ds S (T1 om.) यो वे मन्युं धारयति — ")=(var.) 1°. Ds T2 G (except G4.5) अपवादान् K1.4 Ñ1.2 Bs.4 D (except D2.5) तितिक्षते. — ") K (except K0) मुशं (for इतं).

6 ") S (except G.s.) अश्वमेधेन (for अपरि').
— "" K4 " सश्च सर्वे स्य:; B6 "त य आकृष्ट:. K2.4 'धनो यर:. — For 6" d, D8 S subst.:

745* तसादकोधनः श्रेष्ठः कामकोधी न पूजिती।
कुद्धस्य निष्फलान्येव दानयज्ञतपांसि च।
तसादकोधने यज्ञसपो दानं महत्फलम्।
न पूतो न तपस्ती च न सम्बान च धर्मकृत्।
कोधस्य यो वशं गच्छेचस्य स्रोकद्वयं न च। [5]
पुत्रमृत्ससुद्धन्मित्रभाषां धर्मश्र सस्ततः।

न क्रुच्येद्यश्च सर्वस्य तयोरक्रोधनोऽधिकः ॥ ६ यत्कुमारा कुमार्यश्च वैरं कुर्युरचेतसः । न तत्प्राज्ञोऽनुकुर्वीत विदुस्ते न बलाबलम् ॥ ७ देवयान्युवाच ।

वेदाहं तात बालापि धर्माणां यदिहान्तरम् । अक्रोधे चातिवादे च वेद चापि बलाबलम् ॥ ८ शिष्यस्याशिष्यश्चतेहिं न क्षन्तव्यं बुभूषता । तसात्संकीर्णश्चतेषु वासो मम न रोचते ॥ ९ पुमांसो ये हि निन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च।
न तेषु निवसेत्प्राज्ञः श्रेयोऽर्था पापबुद्धिषु ॥ १०
ये त्वेनमभिजानन्ति वृत्तेनाभिजनेन च।
तेषु साधुषु वस्तन्यं स वासः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ११
वाग्दुरुक्तं महाघोरं दुहितुर्वृपपर्वणः ।
न ह्यतो दुष्करतरं मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु ।
यः सपत्तिश्रयं दीप्तां हीनश्रीः पर्युपासते ॥ १२

C. 1. 3331 B. 1. 79. 13 K. 1. 73. 22

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७४॥

तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम्।

7 °) K1 या; K2 G2 य:; T G1.3-6 M (except M3) यं (for यत्). K transp. कुमारा: and कुमार्य: — ³) D3 S वैरं कुर्युं: खियोपि वा (D3 कुर्यात्क्वियोपि च; G2 कुर्याद्कारणात्). — °) D3 T1 G3 M न तेन (D8 तेषु) वैरं; T2 G1.4-6 स तेने वैरं; G2 वैरं ताम्यां न. — व) Ñ1.2 B6 Dn D1.2.4 न विदुस्ते (by transp.); D3 S विद्वांस्तस्य (G2 सयोविद्वान; G3 विद्यान्तस्य). T2 G (except G2.8) तदा बरुं.

8 K1 D3 S om. उवाच. — b) D3 T2 G यद्यानंतरं; T1 तदनंतरं. — b) D3 G4 अक्रोशे; T2 आक्रोधे; G2.6 आक्रोशे. K4 G1 वाति: B3 चापि; B5 [5]पि च. D5 वादेपि. — b) K1 वेदाई च बला; D2 T G बुध्येई (G1.2 यं; G8 इस्पेवं) गुरुलाघवं. — After 8, D3 S ins.:

746* स्ववृत्तिमननुष्ठाय धर्ममुरस्उय तश्वतः।

[Ds T2 Ge अतिप्रवृद्धरोपस्य; Me-8 स्वधर्ममन .]

9 °) Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 G5 ° शृतेस्तु; D8 G8.4 'बृत्तिहिं. — °) D3 T1 G1.2.4 M6-8 क्षंतव्या. — After 9°°, D8 S ins.:

747* शिष्ये चाचार्यमुत्ति हि त्रिसुज्य विषयं गते। [Ds G4.6 Ms-8 प्रेब्यशिष्यार्थं.]

— ') Ds T G1-3 तस्मिन्. Ks Bs वृत्तेस्तु; Ds T G1-3 वृत्ते तु. — After 9, Ds S ins.:

748* दद्ममानास्तु तीव्रेण नीचाः परयशोऽग्निना । अशक्तास्तां गतिं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते ।

10 a) K1 D2.8 S (except G5) पुनांसं (for पुनांस:, acc. plu.). K1 चे च; K2 चे ह; Ñs S चे भि- (G2 as in text; M5 चे न); B6 चे पि. — b)=11b. Ñ B D (except Dn D5) T2 G2-6 M5-8 वा (for च). — ') K2.3 प्रोपु न वसे.

11 ") Bs खैनस्; Bs Da स्वे(Bs स्वे)वस्; Ms न स्वस्.

K4 अभिनिदंति; Ñs Ds S °नंदंति. — °) = 10°. Ñ1.2 B (except B4) D (except Ds.6) वा (for च). — After 11, Ds S ins.:

749* सुयश्रिता नरा नित्यं विद्वीना वा धनैर्नराः ।
तुर्वृत्ताः पापकर्माणश्रण्डाला धनिनोऽपि वा ।
न हि जात्या च चण्डालाः स्वकर्मविद्वितैर्विना ।
धनाभिजनविद्यासु सक्ताश्रण्डालधर्मिणः ।
अकारणाद्विद्विषन्ति परिवादं वदन्ति च । [5]
न तत्रास्य निवासोऽस्ति पापिभिः पापतां वजेत् ।
सुकृते दुष्कृते वापि यत्र सज्जति यो नरः ।
ध्रुवं रतिर्भवेत्तत्र तस्मात्तेषां न रोचये ।

[(L. 3) T1 M0.7 स्वधर्म. — (L. 6) T1 G4-5 पाप्मिम: — (L. 8) D3 G4-5 तसाहोपं. D8 T2 G1-8 रोचयेत.]

- After 11, K ins. 750*.

12 ^{ab}) Cd cites बाग्दुरुक्तं. Ds S वाचा दुरुक्तं (T1 यदुक्तं) तातेह दुहित्रा वृष^{*}. — K ins. after 11: Ñ B D (except Ds. 5), after 12^{ab}:

750* सम मशाति हृद्यमधिकाम इवारणिम्।

[K अग्निकामोरणिमिव मशाति हृद्यं मम.]
— od) Ki तहती दुष्कर. Ko B Da transp. अपि and
त्रिषु. Ds S नातो दुःखतरं मन्ये त्रिपु लोकेष्विप ध्रुवं.
— After 12od, Ds S ins.:

751* निःसंशयो विशेषेण पुरुषं मर्भकृत्तनम् । सुद्धन्मित्रजनास्तेषु सौहृदं न च कुर्वते ।

— G4 om. 12°. — °) Ñs संपन्नश्रियं; Ds S (G4 om.) सपन्ने श्रि°.

[After 12, the Calc. (editio princeps), Bomb., Kumbh., Grantha, P. C. Roy's ed., all ins.:

752* सरणं शोभनं तस्य इति विद्वजना विदुः।

94

वैद्यंपायन उवाच । ततः काव्यो भृगुश्रेष्ठः समन्युरुपगम्य ह । दृषपर्वाणमासीनमित्युवाचाविचारयन् ॥ १ नाधर्मश्रिरतो राजन्सद्यः फलति गौरिव । पुत्रेषु वा नमृषु वा न चेदात्मनि पश्यति ।

a line not found in any of the sixty MSS. collated: typical for the process of the growth of the epic corpus!

— Ds S ins. after 12 (Gs, which om. 12°, ins. after 751*):

753* अवमानमवामोति शनैनीचेषु संगतः।
अतिवादा वक्कतो निःसरन्ति
यैराहतः शोचित राग्यहानि।
परस्य वै मर्मसु ये पतन्ति
तान्पण्डितो नावस्जेत्परेषु।
शनैर्दुःखं शस्त्रविषाप्तिजातं
रोहेस्न संरोहति वाग्वणं तु॥
संरोहति शनैर्विद्धं वनं परशुना हतम्।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम्।

[(L. 1) G1.2 नीचेषु संवृत:; M3.5 नीचसमागमात्.
— With the (three-lined) Tristubh st. cf. 1. 82.
11, with which it has the second, third and fourth pāda in common. For the first pāda, T2 G8 subst.
1. 82. 11^a; G3.6 M om. the third and fourth pādas.]

Colophon om. in Gs. — Major parvan: T G (Gs om.) M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययाख्याख्यान; while Ko.2-4 Ñ8 B D G4 (om. sub-parvan name) mention only यायात. — Adhy. name: Ko.4 क्रीपॉनंदा; T2 G4 क्रुक्तदेवयानीसंवाद:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 76; Bs Ds 73; Da1 D4 77; Dns 78; T1 64; T2 14; G (Gs om.) M 15. — S'loka no.: Ñ8 Da1 Dn 13; M8 24.

75

This adhy, is missing in Si Vi (cf. v. l. 1. 68, 74; 72, 23); the MSS, are wholly ignored here.

1 Kr Ds S om. उवाच. — ") Ds Gs गुरुश्रेष्ठ:; Ds

हिंच. — b) S (except Gs) च (for ह). — After 1ab, Ds. 4 S ins.:

754* प्रविश्यान्तःपुरं शुक्तो वन्दितो वृपपर्वणा । [D4 अंतःपुरं प्रविश्येव विदितो वृष^{*}.] G1, 2, 4, 5 cont.:

फलत्येव ध्रवं पापं गुरुभुक्तमिवोदरे ॥ २

अपापशीलं धर्मज्ञं ग्रुश्रुषुं मद्गृहे रतम् ॥ ३

वृषपर्विभवोधेदं त्यक्ष्यामि त्वां सवान्धवम् ।

यद्घातयथा विप्रं कचमाङ्गिरसं तदा ।

वधादनहत्तस्य वधाच दुहितुर्मम ।

755* स प्रविद्यासने शुक्तः संदृष्टोष्ठपुटो रूपा।
— 4) Ko.s 'वाचाव(Ko 'वि)घा'; Dai Di-3 Gs

2 Before 2, B1 marg. ins. शुक्र उ°. — 2^{ab} = (var.) Manu 4. 172^{ab}. — ^a) Dai T2 G2.6 अधर्म:; D2 न धर्म:. D5 G4.5 Manu लोके (for राजन्). — After 2^{ab}, Ko.2.4 Dn Ds ins.:

756* शनैरावर्त्धमानो हि कर्तुर्मूळानि क्रन्तति। [=(var.) Manu 4. 172° (v. l. तु for हि). Ko °मानस्य; K2.4 D3 भानस्तु. K2.4 D3 मूळान्यपि नि(K4 हि)कृंत .]

— With 2°d cf. Manu 4. 173°d. — °) G1 वा न पशुपु; G2 वाथ नप्त्रेषु. — d) K1 हृइयते; M3.5 पश्यसि. — °) K8 B5.6 G1.2 M7 °त्येवं. — ') K8.4 D21 Dn2 T1 G5 M5 गुरुभक्त. — After 2, D8 S (except T1) ins.:

757* अधीयानं हि तं राजन्श्रमावन्तं जितेन्द्रियम्।

3 °) Dn1.n2 Dt.5 ° धातियथा; Ds Gt M यज्ञधान पुरा (Ds यथा; Gt यदा). — °) Ds G Ms.5 तथा. — °) T1 अपापं धर्मशीलक्षं. — °) A few MSS. जुश्रूपं. Bs मद्गृहे चरं; T2 Gs °होपितं; M3 °हागतं; M5 °हे गतं. Ds जुश्रूपायां ध्तवतं. — After 3, Ds.4 S ins.:

758* शांभिष्ठया देवयानी क्र्यमुक्ता बहु प्रभो ।
वित्रकृत्य च संरम्भारकृषे क्षिप्ता मनस्विनी ।
सा न कल्पेत वासाय तया हि रहितः कथम् ।
वसेयभिष्ठ तसाचे स्वजामि विषयं सूप ।

[(L.3) Da सा न वस्त्यति ते देशे. — (L.4) Ta Ga.a.a कस्माते. Da तव (for नूप).]

4. Ds Som. 4^{ab}. — ') K (except K1) D (except D_b) T1 'पर्व नि'. Db 'वोघ स्वं. — ") T1 सक्षे स्वां

स्थातुं त्वद्विषये राजन शक्ष्यामि त्वया सह ॥ ४ अहो मामभिजानासि दैत्य मिध्याप्रलापिनम् । यथेममात्मनो दोषं न नियच्छस्युपेक्षसे ॥ ५

वृषपर्वोवाच ।

नाधर्म न मृषावादं त्वयि जानामि भागेव। त्विय धर्मश्र सत्यं च तत्प्रसीद्तु नो भवान् ॥ ६ यद्यसानपहाय त्वमितो गच्छिस भार्गव। सम्रदं संप्रवेक्ष्यामो नान्यदस्ति परायणम् ॥ ७

शुक्र खवाच। सम्रद्रं प्रविशध्वं वा दिशो वा द्रवतासुराः। द्रहितुनीप्रियं सोद्धं शक्तोऽहं दयिता हि मे ॥ ८ प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं ह्यत्र मे स्थितम्। योगक्षेमकरस्तेऽहमिन्द्रखेव बृहस्पतिः ॥ ९ वृषपर्वोवाच । यत्किचिदसुरेन्द्राणां विद्यते वसु भार्गव । भ्रवि हस्तिगवाश्वं वा तस्य त्वं मम चेश्वरः ॥ १०

शक उवाच।

यत्किचिदस्ति द्रविणं दैत्येन्द्राणां महासुर । तस्थेश्वरोऽसि यदि ते देवयानी प्रसाद्यताम् ॥ ११

देवयान्युवाच ।

यदि त्वमीश्वरस्तात राज्ञो वित्तस्य भागव । नाभिजानामि तत्ते इहं राजा तु वदतु खयम् ॥ १२ 🖁 🖁 🔞

सहबांधवं. - Da S ins. after 4od: D4, after 4of: 759* मा शोचीर्वृपपर्वस्त्वं मा कुध्यस्व विशां पते।

[T1 शुच:; T2 शोचे. T2 Go रूधस्त्वं; M3.5 ऋधध्वं.]

— ') S ते (for त्वद्-). — ') K1 B (except Bs) शक्यामि (Bam as in text). Ds Ta Ga-6 Ma.s तथा विना; T1 G1-8 Me-8 विना तथा. - D8 S ins. after 4: D4, after 759* above:

^{760*} अस्या गतिर्गतिर्मह्यं व्रियमस्याः व्रियं मम । युपपर्वा ।

> यदि ब्रह्मन्धातयामि यदि चोपदिशाम्यहम् । शर्मिष्ठया देवयानीं तेन गच्छाम्यसद्गतिम्।

[D: वृषपर्वोत्राच. — (L. 2) G1.2 M3.5 चाक्रोशया°; Gs. 5 वोपदिशा°.]

5 Before 5, D. ins. 33 表 3°; S 33 表:. — b) Ms. 5 °प्रवादिनं. — °) \mathbf{K} ३ यस्त्वं तमात्मनो $;\; ilde{\mathbf{N}}$ 1.2 यथेष्टमा $^{ullet};\; \mathbf{D}_5$ यथैतदा ; T1 G1-8 तथैव चा (T1 भा); T2 G6 तथेममा ; G4.3 तदेवमा"; M तथेदमा". — ") S मिय कर्तुं चिकीर्पसि.

6 K1 S om. उवाच. — ") S सृषोक्तं वा. — ") D3.5 त्विय धर्म च. Ñs Bs S त्विय सत्यं च धर्म च (Ñs Bs G1 "मैश्व). — ") Ka में (for नो). 🛭 विजानामि प्रसीद में.

7 °) Ds सपद्यसान्विहाय त्वम्. — °) T G Ms संप्रवेक्षामि. — After 7°, T G (except Gs. s) ins.; 761*

पूर्व महान्धवैः सह । पातासमध वा चाप्तिः

— d) K Ds नान्यन्नोस्ति. — After 7, Ds. 4 S ins. : 762* यद्येव देवान्याच्छेरखं मां च त्यक्तवा गृहाधिप । सर्वत्यागं ततः कृत्वा प्रविशामि दुताशनम्।

8 K1 S om. उवाच. Bs om. ग्रुक्त उ°. — ") K2 D3 S प्रविश त्वं. —) K1.3.4 Ds व्रजता°; K2 Ds गच्छता°. Ko दिशो बजत वा°; D8 S अ(Ds T1 ह्य) मिं प्रज्वलितं तथा (M3. & उवलितं वा हताशनं).

9 b) Ko.2 Be D T2 Ge Me.7 यत्र; Ñ1.2 तत्र.

- After 9ab, Ds. 4 S ins.:

763* प्रसन्धा देवयानी चेलियं नान्यतरं मम।

- °) K °वहस्तेहम्; G °करं मे स्याद.

10 K1 Som. उवाच. K2 (hapl.) om. 10. — b) N8 S वस विद्यति (G1.8 Me-8 विद्येत) भागव. — *) K1.4 B3 Da Da भूमिहस्ति°; S मम हन्ति°. K1 हि; K3.4 Da Ds च (for ai). — d) G2 स्वममरेश्वर:.

11 K1 S om. зата. К2 om. дж 3°. — ") Da \mathbf{D}_2 द्वविणं ह्यन्न; \mathbf{T}_2 अस्ति प्रहुणं; \mathbf{G}_2 अस्ति श्रवणं. \mathbf{N}_3 यदस्ति किंचिद्रविणं (by transp.). — b) T Gi.s इहासुर. — Bs repeats 11ed (with v. l.). - ") Bs तवेश"; S 'श्राहे. Ni. 8 अदि चेत्; Bi. 4. 5 (second time). 6 अदि वै; Bs. 5 (first time) D (except Da.s) यद्येपा. — Ko.s Da1 ins. after 11: Ds, after 766*:

वैशंपायन उवाच । 764* ततस्तु त्वरितं ग्रुऋस्तेन राज्ञा समं ययौ । उदाच चैनां सुभगे प्रतिपन्नं वचन्तव। [(L,1) D3 तच्छूरवा स्वरि $^{\circ}$.]

After 11, Dn D1.4 ins.:

765* वैशंपायन उवाच। एवमुक्तस्रथेत्याह वृपपर्वा महाकविः। देवयान्यस्तिकं गस्वा तमर्थे प्राह भार्गवः ।; O. 1. 8346 B. 1. 80. 15 K. 1. 74. 21

वृषपर्वीवाच । यं काममिकामासि देवयानि श्रुचिसिते । तत्तेऽहं संप्रदास्यामि यदि चेदपि दुर्रुभम् ॥ १३ देवयान्यवाच ।

दासीं कन्यासहस्रेण शर्मिष्ठामभिकामये। अनु मां तत्र गच्छेत्सा यत्र दास्यति मे पिता॥१४

्षृषपर्वीवाच ।

उत्तिष्ठ हे संग्रहीत्रि शिमंष्ठां शीघ्रमानय । यं च कामयते कामं देवयानी करोतु तम् ॥ १५ वैद्यांपायन उवाच ।

ततो धात्री तत्र गत्वा श्वामिष्ठां वाक्यमब्रवीत् । उत्तिष्ठ भद्रे शर्मिष्ठे ज्ञातीनां सुखमावह ॥ १६ त्यजति ब्राह्मणः शिष्यान्देवयान्या प्रचोदितः ।

सा यं कामयते कामं स कार्योऽद्य त्वयानचे ॥ १७ चार्मिष्ठोवाच ।

सा यं कामयते कामं करवाण्यहमद्य तम् । मा त्वेवापगमच्छुको देवयानी च मत्कृते ॥ १८ वैद्यापायन उचाच ।

ततः कन्यासहस्रेण द्वता शिविकया तदा । पितुर्नियोगाःचरिता निश्रकाम पुरोत्तमात् ॥ १९ शर्मिष्टोवाच ।

अहं कन्यासहस्रेण दासी ते परिचारिका । अनु त्वां तत्र यास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥२० देवयान्युवाच ।

स्तुवतो दुहिता ते<u>ऽहं</u> वन्दिनः प्रतिगृह्वतः । स्तूयमानस्य दुहिता कथं दासी भविष्यसि ॥ २१

while Ds S ins.:

766*

वैशंपायनः ।

शुक्रस्य वचनं श्रुत्वा वृषपर्वा सवान्धवः । देवयानीं प्रसीदेति पपात भुवि पादयोः। which in Ds is followed by 764*.

12 K1 Som. उवाच. —) Gs स्य बांधव:. —) Gs न हि जानामि. Ms-8 तरवेन (for तत्तेऽहं).

13 K1 S om. उवाच. — After वृपपर्वा (resp. वैविचच), Ds.4 S ins.:

767* स्तुत्यो वन्चश्र सततं मया तातश्र ते शुभे।

- a) Ds Ts G1-6 यत्कामं. Ñ1 G1-8 अभिजानासि.
- °) B1.0 Da2 Dn D4 तं तेहं. B6 Du1 संप्रवक्ष्यामि.
- ⁴) K यशपि स्थारसु ; B1.5 Da Dn D1.2.4 T1 यदि वापि हि (T1 ह); Ñ1 यदि वास्यंत ; D5 यदि स्थादपि; G1-5 यदि वा(G8 चा)पीह. K1 D6 दुध्प्रदं; B1 (m as in text).8-5 दुदेदं; B6 D2 दुहेदं; D8 दुवेहं; T G (except G1.5) दुस्स्य जं.

14 K1 Ds Som. उवाच. — ") Gs.s दासीनां तु सं. — ") Ks अभिकांक्षये; G1 'रोचये. — ") Ks transp. मां and सा. भेंड अनु मामनुगच्छेच; S अनु (G1.2 अभि)गच्छेतु (G4.5 Ms.5 गच्छतु) सा मद्यां (T G1.2.5.6 मां हि; Ms.5 मां तु). — ") K भें1.3 Bs D (except Ds) द्याच (Ks 'सा; B5 'त्) में.

15 Ki Som. उवास. — ") Ñ B D (except Ds) उत्तिष्ठ श्वं गच्छ भात्रि (Bim हे सम्रहीत्रि श्वं गच्छ); S उत्तिष्ठ हे सं(G: सु)गतिके. — ") S यश्व (Mo-s यं श) कामयते

कर्तुं. — ⁴) K_{1.2} S करोनु तत् (Gs श्रुविस्मिता). — After 15, Ds T G (except Gs) ins.:

768* त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्। ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्।

16 Ki Da S om. उवाच. — a) Ko.4 गता तत्र; S गृहं गत्वा. — After 16ab, D4 ins. धात्र्याच.

17 a) T G (except Go) Ma शिष्यं. — b) Ko.2.4
Da प्रनो(Da oni)दित:. —)=18a. B Da (by transp.) यं सा (B4 यं यं). K1 transp. काम and कामं.
— b) Da त्वया शुभे. S देवयानी कुरुव्व तं (T G4-6 तत्).

18 K1 Ds Som. उवाच. — a)=17°. Ko.4 Ds यं यं; K2.8 Ñ B Da Dn D1-4 यं सा (by transp.). Ñs 'यते कार्ये. — After 18ab, Bs D (except Ds.s) Ms. c. 7 ins.:

769* यशेवमाद्भयेष्छुको देवयानीकृते हि मास्।
— ') K मह्नेपानमा ग'; Dn Dn.s.s महोपानमा ग'.
B स्वेवापागम'; Ds T2 Gs.s M 'गमे'. — ") Gs देवयान्या प्रचोदितः.

19 K1 D2.8 S om. इहाच. — ab) S (except Ms) transp. तत: and हता (T1 further reads तथा for तत:). B4 गिरिकया तदा. — ") T2 Ge Ms. 5 'निदेशात्.

20 Ki S om. उदाच (Gs om. the ref.). — ") Di तत:. Ñ B (except Bs) D (except Di.s) S (except Ms-s) दासीसहस्रेण. — After 20as, Ds Ti ins.:

770* चण्डालेऽपि नियुक्ष्याच शिरसा धारपामि तम्। गुरं वा स्पर्शयाम्यच दासीमा धर्ममुसमम्। शर्मिष्ठोवाच । येन केनचिदार्तानां ज्ञातीनां सुखमावहेत् । अतस्त्वामनुयास्थामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ २२ वैशंपायन उवाच । प्रतिश्चते दासभावे दुहित्रा वृषपर्वणः । देवयानी नृपश्रेष्ठ पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ प्रविशामि पुरं तात तुष्टासि द्विजसत्तम । अमोधं तव विज्ञानमस्ति विद्यावलं च ते ॥ २४ एवमुक्तो दुहित्रा स द्विजश्रेष्ठो महायुशाः । प्रविवेश पुरं हृष्टः पूजितः सर्वदानवैः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७५॥

७६

वैशंपायन उवाच ।
अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी नृपोत्तम ।
वनं तदेव निर्याता क्रीडार्थ वरवर्णिनी ॥ १
तेन दासीसहस्रेण सार्थ शर्मिष्ठया तदा ।
तमेव देशं संप्राप्ता यथाकामं चचार सा ।

ताभिः सखीभिः सहिता सर्वाभिर्मुदिता भृशम् ॥२ कीडन्त्योऽभिरताः सर्वाः पिवन्त्यो मधुमाधवीम् । खादन्त्यो विविधान्भक्ष्यान्विदशन्त्यः फलानि च॥३ पुनश्र नाहुषो राजा मृगलिप्सुर्यदच्छया । तमेव देशं संप्राप्तो जलार्थी श्रमकार्शितः ॥ ४

C. 1. 3363 B. 1. 81. 5 K. 1. 75. 5

— °) G1 Mo-s अनुत्तवा. Some S MSS. त्वा (for त्वां) Ñs अनु (for तत्र).

21 K1 D8 S om. उवाच. Bs om. देवयान्यु. — ")
Ñ1.2 B D (except D5) [S]हं ते (by transp.); S चाहं.
— b) K2 Ñ1 B D (except D5) याचतः प्रति (cf. 1. 73.
10, 32). — d) Ñ3 Da1 G1 (before corr.). 2.5 भविष्यति.
22 K1 S om. उवाच. — ") G4.5 यो (G5 ये) चु
कश्चि(G5 केचि)दिहार्तानां. — b) K1 B5 D6 Dn1. n8 D5
T1 सुखमावहे; T2 G6 यसस्वावहं; G5 स्वयमावहेत; M5

"मावहत्. — After 22ª, Ds.4 (om. line 1) S ins.:
771* सर्वमाहत्य कर्तेच्यमेष धर्मः सनातनः।
एवं कृत्वा करिष्यामि यन्मां वस्यसि शोभने।
[(L.1) G2.6 M3 सर्वमाहत्य.]

- d) Ko om. 22d-23a.

23 Ko om. वैशं° उ° and 23^a (of. v. l. 22). K1 Ds S om. उवाच. — ^a) G (except Ge) दास्यभावे. — ^d) T Ge पितरं तमथाव°; G2.s द्विजश्रेष्ठमथा(G2 °छं यदा)व्रवीत्.

24 Before 24, Dn D1.4.5 ins. देवयान्युवाच; M8.5 देवयानी. — *) Ñs T2 G8.6 प्रविशाम; T1 *म:. — *) B4 ज्ञानबर्छ.

25 Before 25, Dn D1.4 ins. वैशं उ. — 45) K1 Bs transp. दुहिना स and द्विज. T G2-5 M2.5.8 आश्रोक्षेष्ठों; G1 गुरु. S महातपा:.

Colophon, - Major parvan : T2 G M संसव (for

आदि°). — Sub-parvan: Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययाख्याख्यान; while K B D M (om. sub-parvan name) mention only यायात. — Adhy. name: Ko.2.8 देवयानीप्रसाद:; T2 G1.4 M3.5 दार्भिष्ठादास्य(T2 सी-; M8.6 स)भाव:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 77; B5 D3 74; Da1 D4 78; Dn3 79; T1 65; T2 15; G M 16. — S'loka no.: Ñ8 26; Da1 Dn 27; M8 34. — Aggregate s'loka no.: Dn2 3329.

76

This adhy, is missing in Si Vi (cf. v. I, 1, 68, 74; 72, 23); the MSS, are wholly ignored here.

- 1 K1.8 Ds S om, उबाच. a) T G (except G1.5) दीवेंण कालेन.
- 2 b) K1 तथा (for सार्थ). Ko. 2 D3 T M6-8 तथा; K1. 2 G1. 6 सह; Ñ3 G1 (by corr.). 4 तथा. K1 (hapl.) om. 2⁴-4°. ⁴) K (K1 om.) D5 ह (for सा).
- 3 K1 om. 3 (cf. v. l. 2). a) S (except Ms. s) क्रीडिखोप्रता:. b) T Go मास्विकं; G1-s Ms. s माधवं; M6-s मासवं. ') A few MSS. मक्षान्. d) Bo Dn1 G1. s. s. o विदंशंख:.
- 4 K1 om. 4^{abs} (cf. v. l. 2). b) T2 G (except Gs. 5) विवासया (for यह). d) K1 Ñ2 B1.2.4.5 Dn1. n2 D1.2 किवित: B5 Da1 समक्षित: D5 परितर्षि.

C. 1. 3363 B. 1. 81. 5 K. 1. 75. 5

दृद्दशे देवयानीं च शर्मिष्ठां ताश्च योषितः । पिवन्तीर्ललमानाश्च दिन्याभरणभूषिताः ॥ ५ उपविष्टां च दृदशे देवयानीं श्चचिस्ताम् । रूपेणाप्रतिमां तासां स्त्रीणां मध्ये वराङ्गनाम् । शर्मिष्ठया सेन्यमानां पादसंवाहनादिभिः ॥ ६

ययातिरुवाच ।

द्वाभ्यां कन्यामहस्ताभ्यां द्वे कन्ये परिवारिते । गोत्रे च नामनी चैव द्वयोः पृच्छामि वामहम् ॥ ७ देवयान्यवाच ।

आख्यास्यास्यहमादत्स्व वचनं मे नराधिप । शुक्रो नामासुरगुरुः सुतां जानीहि तस्य माम् ॥ ८ इयं च मे सस्वी दासी यत्राहं तत्र गामिनी । दृहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ॥ ९ ययातिरुवाच ।
कथं तु ते सखी दासी कन्येयं वरवर्णिनी ।
असुरेन्द्रसुता सुभ्रु परं कीत्हलं हि मे ॥ १०
देवयान्यवाच ।

सर्व एव नरव्याघ विधानमनुवर्तते । विधानविहितं मत्वा मा विचित्राः कथाः कृथाः॥११ राजवद्रूपवेषौ ते ब्राह्मीं वाचं विभिष च । किंनामा त्वं कृतश्चासि कस्य पुत्रश्च शंस मे ॥ १२

ययातिरुवाच ।

ब्रह्मचर्येण कृत्स्नो मे वेदः श्रुतिपथं गतः । राजाहं राजपुत्रश्च ययातिरिति विश्रुतः ॥ १३

देवयान्युवाच ।

केनास्थर्थेन नृपते इमं देशस्रुपागतः।

5 °) K1 S (except M6.7) द्दर्श. Ñ B D G1.2 M स; T1 तां (for च). — Ñ1 om. 5° d. — °) Ko Ñ3 D5 M पिबंत्रो. K1 ° नेतुमानाश्च; K3 ° लोड °; D8 ° लेंल °; D5 ° लेंल °; G1.2 ° लेंज °; G8 ° लेंल ला: सवी:; M5.5.7 ° लेंब °; M6.8 ° लेंप °. T1 ता: (for च). — d) S (except M1) सर्वाभरण °. — After 5, S ins.:

772* आसनप्रवरे दिन्ये सर्वरत्नविभूषिते।

 $[M ^\circ$ वरे श्रेष्ठे. Gs सर्वाभरणभूपिते (of. 5^d).]

6 °) S सुकेशांतां (for च दहशे). — °d) K1 श्लीणां तासां (by transp.). Ko D3 वराननां; K1 सुमध्यमां. — After 6°d, S ins.:

773* आसनाध ततः किंचिद्विहीनां हेमभूपिताम्। असुरेन्द्रसुतां चापि शर्मिष्ठां चारुहासिनीम्। — *) S दद्शे पादौ विप्रायाः संवाहतीमनिदिताः — After 6, S ins.:

774* गायन्स्यश्रेव नृत्यन्स्यो वादयन्स्यश्र भारत । द्युा ययाति ललना लज्जयावनताः स्थिताः ।

7 Ds om. 7. K1 यायाति:; T2 G1-4.6 M ययाति:; Da1 T1 Gs om. the ref. — ") S युवां कन्यासहस्रेण. — ") S नामधेये च. — ") T2 G6 श्रोतुमिच्छामि. Ñ1.2 B D (except D5; Ds om.) "च्छाम्यहं शुभे (B1 च वां). — Cd cites वां (= युवां) as in text.

8 K1 Som. उवाच. — *) K2.4 T1 G2.5 *माधरख. — *) T G (except G4.5) नरोत्तम. — ^d) K1 तस्य जानीहि मां सुतां (by transp.).

9 K2 (? hapl.) om. 9°d-10°b.

10 K₂ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). K₁ D₈ S om. 3313. — a) K_{1.4} Ñ B (except B_{1.4}) D (except Da D₈) G₈ 3 (for 3). — After 10^{ab}, D₈ S ins.:

775* नैय देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किंनरी।
एवंरूपा मया नारी दष्टपूर्वी महीतले।
श्रीरिवायतपद्माक्षी सर्वेलक्षणशोभिता।

— *) Ks. 4 Ñ B (except Bs) Da Dn D1. 2. 4. 5 सुञ्च:;
Ds S कच्या. — *) Ds S सर्वालंकारभूषिता (G1-s *संयुता).
— After 10, Ds S ins.:

776* दैवेनोपहता सुभूरताहो तपसापि वा । अन्यथेपानवद्याङ्गी दासी नेह भविष्यति । G1.2 cont.:

777* अस्या रूपेण ते रूपं न किंचित्सदशं भवेत्। पुरा तुश्वरितेनेयं तव दासी भवसहो।

11 K1 Som. उवाच. D3 om. 11-13. — ") Ko.s. 4 सर्वमेतत्; Ñ2 सर्वत्रैव. Ñ1.2 B1-5 Da D2.5 नृपश्रेष्ठ; B6 Dn D1.4 नरश्रेष्ठ. — ") K D5 M6-8 विधातृ" (K1 विधार्द"); B8 "नमसृतं; T1 G1-8 "नवज्ञातं. K (except Ko) D5 ज्ञात्वा. — ") K (except K1) विचित्री:. Ko ग्रुसा:; K1 कुर (for कृथा:). Ñ8 कृथा: कथां. S मा विचारय सुवत-

12 Ds om. 12 (cf. v. l. 11). — ") A few MSS. 'वेशी. Ds 'वेषस्ते. Gs राजेन्द्र रूपवे'. — ") Ks Bi.e Ti कि नाम; Ñ Bim.s Dn Di.s Ts G M को नाम (Gi

जिष्टुश्चर्वारिजं किंचिदथवा मृगलिप्सया ॥ १४ ययातिरुवाच ।

मृगिलिप्सुरहं भद्रे पानीयार्थम्रुण्गानतः ।

बहु चाप्यनुयुक्तोऽसि तन्मानुज्ञातुमहीसे ॥ १५
देवयान्युवाच ।

द्वास्यां कन्यासहस्रास्यां दास्या शर्मिष्ठया सह । त्वदधीनासि भद्रं ते सखा भर्ता च मे भव ॥ १६

ययातिरुवाच । विद्यौशनसि मद्रं ते न त्वामहीं ऽसि भामिनि । अविवाद्या हि राजानो देवयानि पितुस्तव ॥ १७ देवयान्युवाच ।
संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं क्षत्रं च ब्रह्मसंहितम् ।
क्रिपश्च क्रिषिपुत्रश्च नाहुषाङ्ग वहस्य माम् ॥ १८
ययातिरुवाच ।
एकदेहोद्भवा वर्णाश्चत्वारोऽपि वराङ्गने ।
पृथन्धर्माः पृथक्शौचास्तेषां तु ब्राह्मणो वरः ॥ १९

देवयान्युवाच ।

पाणिधर्मी नाहुषायं न पुंभिः सेवितः पुरा । तं मे त्वमग्रहीरग्रे ष्टणोमि त्वामहं ततः ॥ २० कथं नु मे मनस्विन्याः पाणिमन्यः पुमान्स्पृशेत् । हैं: 1.55.20

*झा; Gs *मा). K1 Ds असि (for स्वं). K1 स्वं (for स्वं). - K1 स्वं (for स्वं). - - d) K1 पुत्र: प्रशंस मे.

13 K1 S om. उवाच. D2 om. 13 (of. v. l. 11).
— **) Ñ1.2 B D (for D5 see below) transp. कृत्स्तः
and वेदः. Ñ8 D5 में वेदः कृत्स्तः (by transp.). S
कृत्स्ता(T G1.8.6 सर्वा)न्वे सांगान्वेदान्विभाग्येहं (G1.2.4-6
*न्विदाग्यहं; T2 ** अवदेयहं).

14 Gs om. 14-15. K1 S om. उवाच. — ") Bs Ds केन चार्थेन; T1 G1. 3 केनार्थेनासि. — ") K2 Ds इदं वनम्. — ") Ds S (Gs om.) वा रिपुं कंचित् (G1. 2 किंचि"; Go कक्षि").

15 Gs om. 15 (cf. v. l. 14). K1 Ds S om. अवाच.

-) K1 T G1.2.6 Ms.5 'सिहागत:. - ') K0.8.4 Ñ B
D (except Ds) T2 Ge बहुधा. - ') K (except K1)
Ñ1.2 B D तदन '; Ñ8 सामन'.

16 K1 Ds S om. उदाच. — a) Ds S अहं दासी(Ds कच्चा)सहस्रेण (Gs कच्चा)सहस्रेण (Gs कच्चा). — d) S साधु (for सला). Dn1 G1 स्वभेव च; M भवस्व भे (for च भे भव). — After 16, Ds.4 (marg.) S ins.:

778* वैशंपायनः।

असुरेन्द्रसुतामीक्ष्य तस्यां सक्तेन चेतसा । शर्मिष्ठा महिषी मद्यमिति मत्वा वचोऽव्रवीत्। [(L. 2) G1.2 धर्मिष्ठा. D4 T1 G4.5 मत्वान्वचिन्तयत्.] 17 K1 D8 S om. उवाच. — *) S त्वमईसि. Ñ B Dn D1.2.4 भाविति. — *) G2 M अवैवाद्या. — *) Me-8 पितुस्तव यशस्त्रिति. — Ko.4 D5 ins. after 17: D8, after 780*:

779* चतुर्णामपि वर्णानां विवाहं ब्राह्मणोऽहैति। श्रविवादाः क्रमाधसास्रोत्तरोत्तरकारिणः। कामाक्ष्रोधादथो लोभाद्यस्किचित्कुरुते नरः । देवयानि विजानीहि स गच्छेन्नरकं ध्रुवम् । After 17, Ds. 4 (marg.) S ins.:

780* परभायो स्वसा ज्येष्टा सगोत्रा पतिता सुषा।
अपरा भिश्चकास्त्रस्था अगम्याः कीर्निता बुधैः।
[(L. 1) D4 M6-8 श्रेष्टा. — (L. 2) D3.4 T2 G2.8
अवरा. T1 विमुखास्त्रस्था; G4-6 -भिगमा.]
— After 780*, D2 ins 779*.

18 K1 Ds S om. उवाच. —) K1 हि; G2 है (for च). Ñ1.2 B D (for D1 see below) T2 G1 Ms-s अन्रेण. K2-संश्यितं; D5 संमितं; T2 G (except Gs) Ms-s संयुतं. D1 अन्ने बहा समाहितं; T1 अन्नं बहा च संयुतं; Ms.s बहा अन्नेण संयुतं. — After 18^{ab}, Ds.4 (marg.) S ins.:

781* तयोरप्यन्यता नास्ति एकान्तरतमी हि तौ ।

[Ds 'रभ्यन्तरं; T1 'रखन्यथा; T2 'रन्यान्यता; G2 'रन्यतरो; G1-6 'रखंतता; M 'रन्यत्वता. D1 G1.5 'तमी स्थिती; M 'समास्थिती.]

— *) Ko. 1.4 Ñ B (except Bs) D (except Ds) G1-8 M 'आच्युपि'; Ks T1 'आस्युपि'; Ks 'आनुपि'; T2 G4-6 'स्वमृपि'. — ") Ko नाहुपाश; Bs 'प स्वं.

19 K1 Ds S om. उवाच. — ") Ko एकगात्रोद्धवा; Ñs कमावो ; T2 G एकत्रेवो (Gs.s एते देवो); M कतश्रो .
— ") T1 G1.2 हि (for अपि). K Bs Ds वरानने.
— ") K1 G1.2 transp. धर्मा: and शौचा:. K2 वर्णाः (for धर्माः). — ") K1 हि; K2 T2 G4-6 च (for तु). K0.4 "णो गुरु:. T G (excopt G4) ब्राह्मणा वराः.

20 K1 Ds Som. दक्षाच. — *) Ko पाणिब्राहो; Cd as in text. Ds 'पास. S पाणिमें नाहुपायं दे (Ms.s 'पायायं). — *) K1 य: (for न). Gs.s 'भि: संगतः.

है. । 📆 🕉 गृहीतमृषिपुत्रेण खयं वाप्यृषिणा त्वया ॥ २१ ययातिरुवाच।

कुद्धादाशीविषात्सपीडवलनात्सर्वतोम्रुखात् । द्वराधर्षतरो विश्रः प्ररुपेण विजानता ॥ २२ देवयान्युवाच ।

कथमाशीविषात्सपीङवलनात्सर्वतोम्रखात् । दुराधर्षतरो विप्र इत्यात्थ प्ररुपर्वभ ॥ २३ ययातिकवाच ।

एकमाशीविषो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।

— *) K (except Ki) तन्मे; Ds पाणि. S स्वमेव चाम्र.

21 a) K1 स्व (? read त); K4 D1-8 T2 G2.6 त; B6 हि (for नु). G4.5 किं नु में तु. G1.2 तपस्थिन्या:. — b) G3 प्रमान्त्रजेत. — d) K2 B (except B5) D2.5 चाप्य ; K4 नाहषिणा; Ds S पूर्व नप.

22 Koom. 22-23. Ki Ds Som. उवाच. - With 22abs of. 23abs. — a) Here and in the foll. st. a few MSS. आसी (for आशी). Bim Da T G शस्त्रात (for सपीं). — d) Ñ1.2 B D (except Ds) जोय: पंसा (for पुरु°). T2 G4-6 विपश्चिता.

23 Ko om. 23 (cf. v. l. 22). K1 Ds S om. स्वाच. — With 23abe of. 22abe. — a) Віт Ds T G श्रास्त (for स्पात्). — d) Ts (hapl.) om. 23d-25a. Ds. s इत्याह. Go भरतर्पभ.

24 T2 om. 24 (cf. v. l. 23). K1 D3 T1 G1.2.4-6 M om. उवाच; D1 Gs om. यथातिर°. — *) B5 हन्यात. — b) T1 G4-6 M शस्त्रमेकं हनिय्यति (Ms.6-8 निक्रंति: Ms निहंति च). - ed) Ko-2 Ds च (for हि). S (T2 om.) सराष्ट्रं (G1.9 °ज्यं) सबस्रं (G1-5 सप्रजं) इति विप्रः कोपेन कोपित: (G4-6 संयु°; M8 योजि°). — After 24, Ds S (T2 om.; Ds Gs om. line 1) ins.:

782* कचिदाशीविषो हन्याच्छस्तमन्यं निकृन्तति। यहच्छयामिर्दहति मनसा हन्ति वै द्विजः।

[(L. 1) Cf. 24ab and v. l. — M us (for अन्यं).] 25 a) Ts om. 25a (of. v. l. 23). — b) K1 Eld (for तसात्). G1.2 भीहतरो. — ") D2 प्रदत्तां; S न दसां (for Sदत्तां च). - d) Ko.s विषयाम्यहं; Kl.s Ms Cd Arj. (comm.) विषद्वा"; Ta G बर्या"; Da (erroneously) Arip विषद्धा (as in text). अ Ari.: विवहासीति श्रायशः पाठः । 🕸

हन्ति विप्रः सराष्ट्राणि पुराण्यपि हि कोपितः ॥२४ दुराधर्षतरो वित्रस्तसाद्भीरु मतो मम । अतोऽदत्तां च पित्रा त्वां भद्रे न विवहाम्यहम्॥२५ देवयान्यवाच । दत्तां वहस्व पित्रा मां त्वं हि राजन्यतो मया। अयाचतो भयं नास्ति दत्तां च प्रतिगृह्वतः ॥ २६ वैशंपायन उवाच। त्वरितं देवयान्याथ प्रेषितं पितरात्मनः ।

श्चत्वैव च स राजानं दर्शयामास भार्गवः ॥ २७

26 K1 D8 S om. 3a13. Me-8 om. 26. - ") Ñs भजस्व (sup. lin. sec. m. वहस्य as in text); Ti वर्य. Ñ1.2 Bs.4.6 Dns. ns D1.8 तन्मा ट्वं: Ñ3 तस्मान्मां: B1 Da Dn1 D2.4 तन्मां त्वं; Bs मां पित्रा; T G Ms राजेंद्र. — b) King (for 管). NBD (except Ds) TG Ms.s पित्रा राजन् (Bs राजन्यूर्व). T1 transp. वृत: and मया. — d) Be वा; Ta तु; G1.2 ते (for च). — After 26, Ko. 8.4 Da1 (all om. lines 2-3) Ds.4 (marg.) S (except Mc-8) ins.;

783* तिष्ट राजन्मुहुर्त त्वं प्रेषयिष्याम्यहं पितुः। गच्छ खं धात्रिके शीघ्रं ब्रह्मकल्पिष्ठानय। स्वयंवरे वृतं शीघ्रं निवेदय च नाहपम्।

27 K1 D3 Som. 3313 (Me-8 om. the ref.). For Ms.s see below. — ") K (except K1) रविता. - ') K Ds प्रेषि(K4 'रि)ता; Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 संदिष्टं. — After 27ab, K1 Ñ1.s B D ins.:

784* सर्व निवेदयामास धात्री तसी यथातथम्। -- °) Kı तंच (for च स). Ds Ms-s स शुरवैव; Tı G1.8-5 श्रुत्वेव तु; G2 'त्वेतत्त्. S (for Ms. s see below) वचस्तत्र (for स रा°). — For 27, Ma.s subst.:

785* ततो धात्रेयिका गला शीव्रं तुशनसं प्रति। इष्ट्रा चैनं यथान्यायमभिवाद्येदमद्रवीत्। देवयान्या वृतो भर्ता नाहुषः पृथिवीपतिः। तत्रानुक्षां कुरुष्वाच ब्रह्मन्सत्यपरायण ।

> शुक्रः। गच्छ गच्छाप्रतो भद्रे गच्छामि सहितस्वया। [5]

करिष्यामि वचस्तस्याः पृष्ट्वा राजानमच्युतम्। वैशंपायनः ।

प्रादुरासीसदा शुक्रः प्रज्वकक्षिय वेजसा । बाह्मणः सर्वभूतानि तेजोराशिः प्रकाशयन् । दृष्ट्वेन चागतं शुक्रं ययातिः पृथिवीपतिः । ववन्दे बाक्षणं कान्यं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥२८

देवयान्युवाच ।

राजायं नाहुपस्तात दुर्गे मे पाणिमग्रहीत्। नमस्ते देहि मामसै नान्यं लोके पति वृणे ॥ २९

शुक्र उवाच।

वृतोऽनया प्रतिवीर सुत्या त्वं ममेष्टया । गृहाणेमां मया दत्तां महिषीं नहुपात्मज ॥ ३० ययातिस्वाच ।

अधर्मी न स्पृशेदेवं महान्मामिह भागेव । वर्णसंकरजो ब्रह्मिति त्वां प्रवृणोम्यहम् ॥ ३१ अधर्मान्वां विम्रुश्चामि वरयस्व यथेप्सितम् । अस्मिन्विवाहे मा ग्लासीरहं पापं नुदामि ते ॥ ३२ वहस्व भार्यो धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् । अनया सह संग्रीतिमतुलां समवाप्स्यसि ॥ ३३ इयं चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी । संपूज्या सततं राजनमा चैनां शयने ह्रयेः ॥ ३४

वैद्यापायन उवाच ।

शुक्र उवाच।

एवमुक्तो ययातिस्तु शुक्रं कृत्वा प्रदक्षिणम् । जगाम खपुरं हृष्टो अनुज्ञातो महात्मना ॥ ३५

C. 1. 3396 B. 1. 81. 38 K. 1. 75. 49

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पद्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

28 °) Ko. s. 4 भागेंवं (for चागतं). K1 काड्यं; S विशं (for शुक्रं). — °d) K1 ववंदे प्रांजिल: शुक्रं वाक्षणं प्र°.

29 Ki Ds Som. उनाच. — b) Ñ Bs. s D (except Da Di) T G दुर्गमे. S (except Ms. s) "मस्प्रशत्. — After 29^{ab}, Ds. 4 (marg.) S ins.:

786* नान्यपूर्वगृहीतं मे तेनाहमभया कृता।

— *) Be मामस्य. — *) Ñ B D transp. नान्यं and लोके. 30 Ki Ds Som. उवाच. — After शुक्रः, Ds S (T Gs. e Ms. s om. line 2) ins.:

787* अन्यो धर्मः प्रियस्त्वन्यो वृतस्ते नाहुपः पतिः । कचशापास्त्रया पूर्वं नान्यक्रवितुमहेति ।

— ab) Ds S द्वतो राजनवृणीध्वेमां (G1 ध्वेनां) महिषी नाहुषास्तु ते (Ds T2 G1-8.6 धीं नहुषात्मज). — After 30^{ab} , Ds S ins.:

788* स्वयंग्रहे महान्दोषो ब्राह्मण्यां वर्णसंकरात्।

31 K1 Ds S om. उनाच. — a) B4 मा (for न). K1.2 Ñ Dn D4 देव. — K2 om. from भागेंव up to वर (32b). — b) Ñs आत्मानमिष्ट. Da D2 transp. महान् and मां. — b) T2 Go करतो. — d) K1 इह (for इति). S भयादेतद् (G4.5 M6-8 इति मस्या) व्यविष्यहं.

32 K2 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). K1 Ds S om. उवाच. — a) Ms. 5 विमोहवामि. — b) S (except Ms. 6) च रचं. Ks यमीरिसतं. Ko वरय स्मर्भारिसतं; K1 Ñ1. 2 B D (except Ds) वृणु स्वं (K1 यद्) वरमीरिसतं; Ñ8 वर यं वरमीरिसतं. — b) Ñ Be Dn D1 म्हासी:. S अ(T2 G4-6 Ms. 5 त) साहिवाहा(T2 G2. 8. 6 हि पापा) नमा

भैषी:. — ^d) Ms पुनामि ते. Ms अहं वाचं ददामि ते. Cd as in text.

33 ^b) T1 देवरूपं. K D5 शुचिस्मितां. — ^c) T2 G (except G1.8) त्वम् (for सम्-). K2.4 Ñ B D वामुहि.

34 For 34, S subst.:

789* इयं कुमारी शिमेष्ठा दुहिता वृषपर्वणः। तां पूजयेथा मा चैनां शयने वै समाह्नय। रहस्येनां समाहूय न वदेने च संस्पृशेः। वहस्य भार्यां भद्रं ते थथाकाममवाप्स्यसि।

35 Ks Ds. 5 om. उवाच. - After वैशं°, Ks ins.: 790* गान्धर्वेण विवाहेन देवयानी वृता तहा।

— ") Ks एवं कृत्वा; S तथेत्युत्तवा. — ") Ks कृत्वा काव्यं प्र"; D4 S तत्सर्वमकरोत्रश्च: — After 35^{ab}, Ko.4 Dn D4.5 (both latter marg.) ins.:

791* शास्त्रोक्तविधिना राजन्विवाहमकरोच्छुभम्। लब्ध्वा शुक्रान्महद्धित्तं देवयानीं तथोत्तमाम्। द्विसहस्रेण कन्यानां तथा शर्मिष्ठया सह। संपूजितश्च शुक्रेण देलेश्च नृपसत्तमः।;

while, S ins. :

792* विवाहं विधिवत्कृत्वा प्रदक्षिणमथाकरोत्। With the posterior pāda of. 35°. — °) D1 (hapl.) om. from हृष्टो (in °d) up to स्वपुरं (1. 77. 1°). S ययाति: (G1-3 ययो च) (for जगाम). K2.4 स्त्रं पुरं. T1 G4-6 M8.5 यायात्; T2 G1-3 राजा; M6-3 प्रायात् (for हृष्टः). — °) Ñ8 T G4-6 M अनुज्ञातो (as in text): K D8.5 सोनु°; Ñ1.2 B8.4.6 Dn [S]नुज्ञातोथ; B1 Da D2.4

90

. 1. 3397 . 1. 82. 1 . 1. 76. 1

वैशंपायन उवाच ।

ययातिः खपुरं प्राप्य महेन्द्रपुरसंनिभम् । प्रिविश्यान्तःपुरं तत्र देवयानीं न्यवेश्वयत् ॥ १ देवयान्याश्वानुमते तां सुतां दृषपर्वणः । अशोकविनकाभ्याशे गृहं कृत्वा न्यवेशयत् ॥ २ दृतां दासीसहस्रेण शिमेष्ठामासुरायणीम् । वासोभिरस्रपानैश्व संविभज्य सुसत्कृताम् ॥ ३ देवयान्या तु सहितः स नृपो नहुषात्मजः ।

स्वनु ; Bs समा ; G1.2 हानु ; G3 -प्यनु . T1 महर्षिणा.
— Only Ña has the entire line 35 exactly as in text!

Colophon om. in D1. — Major parvan: T2 G M संभव' (for आदि'). — Sub-parvan: Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add वयाख्याख्याच. K1-8 Ñ8 B D (D1 om.) M (all om. sub-parvan name) mention only यायात. — Adhy. name: K0.4 देवयानीविवाह: M8.5 ययातिविवाह: — Adhy. no. (figures, words or both): K0 78; B6 D8 75; Da1 D4m 79; T2 16; G M 17. — S'loka no.: Ñ8 37; Da1 39; Dn 38; M3 56. — Aggregate s'loka no.: Dn2 3367.

The fragm. MS. Ds ends with this adhy.; it is wholly ignored in the sequel. Accordingly D will hereafter denote only the nine Devanagari MSS.: Da (2), Dn (3), D1.5.4.5 (of. the note at the beginning of adhy. 54).

77

This adhy. is missing in Si Vi (of. v. l. 1. 68. 74; 72. 23). The MSS. are wholly ignored here.

1 K1 S om. उ° (Gs om. the ref.). — D1 om. up to स्वपुरं (of. v. l. 1. 76. 35). — क) S °पुरं गरवा पताकाभिरछंकृतं. — °) Т2 G6 °पुरे. Т1 G4.5 M राजा (for तम्र).

2 K4 (hapl.) om. 2. — b) Ñ1.2 B D (except D5) transp. तां and धुतां. — b) Some MSS. 'श्यासे.

3 b) Ñ1.4 B D वार्षपर्वणी; T2 G (except G1.8)

विजहार बहूनब्दान्देववन सुदितो भृशम् ॥ ४
ऋतुकाले तु संप्राप्ते देवयानी वराङ्गना ।
लेभे गर्भ प्रथमतः कुमारं च व्यजायत ॥ ५
गते वर्षसहस्रे तु शिमष्ठा वार्षपर्वणी ।
दुद्रश्च यौवनं प्राप्ता ऋतुं सा चान्वचिन्तयत् ॥ ६
ऋतुकालश्च संप्राप्तो न च मेऽस्ति पतिर्रेतः ।
किं प्राप्तं किं च कर्तव्यं किं वा कृत्वा कृतं भवेत्॥७
देवयानी प्रजातासौ दृथाहं प्राप्तयौवना ।

असुरात्मजां. — ") Ks संभविष्यत्. Ko.s.a सुपूजितां; Ka Bs Da Da *संस्कृतां. Ka सा व्यतिष्ठत्सुसत्कृता.

4 a) K1 च; T1 स; G4.5 सु. (for तु). — b) S ययातिनेह. — After 4ab, K4 S ins.:

793 में प्रीत्या परमया युक्तो मुमुदे शाश्वतीः समाः । अशोकविनकाभ्याशे देवयानी समागता । शामिष्ठया सा क्रीडित्वा रमणीये मनोरमे । तन्नैव तां तु निर्दिश्य सह राज्ञा ययौ गृहम् । एवमेव बहुश्रीत्या मुमुदे बहुकाछतः ।

— *) M (except Ms) विचवार. Ko. s. 4 वर्षान्; Ñs S (except Ms) देशान्. — *) T G4-c मुमुदे. Ñ1. 3 B D (except Ds) सखी (for अशम).

5) 8 शुचिसिता (for वरा'). — ')=26'. K (except K1) छेने प्रथमतो गर्भ (Ks 'त: पुत्रं). — ') G4-6 Ms कुमारश्च.

6 ° d) K1 सा च स्थिच '; K2 सा वाप्यि '. S सा तु काले ऋतुस्ताता भतौरं सम (G1.5 M अनु) चिंत '. — After 6, S ins.:

794* शुद्धा स्नाता तु शिमेष्टा सर्वाछंकारभूषिता।
भशोकशास्त्रामालम्ब्य सुफुक्षेः स्वकैर्वृताम्।
भादशें मुसमुद्दीस्य भर्तृदर्शनलालसा।
शोकमोहसमाविष्टा वचनं चेदमवदीत्।
भशोक शोकापनुद् शोकोपहत्तचेतसम्।
स्वद्यामानं कुरु क्षित्रं प्रियसंदर्शनाद्धि माम्।
एवसुक्रवती सा तु शिमेष्टा पुनरवदीत्।

7 °) G1.2 तु (for ख). Ts G4-6 M मे (for सं-).
— °) S न च भर्तास्ति कश्चन. — °) B1 किं कार्य; Ms. 5 किं प्राप्यं. — °) K1 Ms. 5 किं जु. K0 हितं; G4. 5 सुखं (for कृतं). K4 Ts G1-8.5 किं कृत्वा (G1-5 कृतं) सु(K4 हि)कृतं भ°.

यथा त्या वृतो मर्ता तथैवाहं वृणोमि तम् ॥ ८
राज्ञा पुत्रफलं देयमिति मे निश्चिता मितः ।
अपीदानीं स धर्मात्मा इयान्मे दर्शनं रहः ॥ ९
अथ निष्क्रम्य राजासौ तिसन्काले यद्द्व्ल्या ।
अशोकवनिकाम्याशे शर्मिष्ठां प्राप्य विष्ठितः ॥ १०
तमेकं रिहते दृष्ट्वा शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
प्रत्युद्गम्याञ्जलि कृत्वा राजानं वाक्यमत्रवीत् ॥ ११
सोमस्थेन्द्रस्य विष्णोर्वा यमस्य वरुणस्य वा ।
तव वा नाहुष कुले कः स्त्रियं स्प्रष्टुमर्हति ॥ १२
रूपाभिजनशिलैहिं त्वं राजन्वेत्थ मां सदा ।
सा त्वां याचे प्रसाद्याहमृतुं देहि नराधिष ॥ १३

ययातिरुवाच ।
विक्री त्वां शीलसंपन्नां दैत्यकन्यामनिन्दिताम् ।
रूपे च ते न पश्यामि स्र्च्यग्रमपि निन्दितम् ॥ १४
अन्नवीदुशना काच्यो देवयानीं यदावहम् ।
नेयमाह्वयितच्या ते शयने वार्षपर्वणी ॥ १५

द्यार्मिष्टोवाच ।

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्रीषु राजन्न विवाहकाले ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे

पश्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ १६

पृष्टं तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा

C. 1. 3418 B. 1. 82. 1 K. 1. 76. 2

8 °) Ko. s. s प्रसूता. Ko. s. s वे; K s हि; S (except M) सा (for -सो). —) T G4-s यथा संप्राप्त . — After 8°, S ins.:

795* देवयानी पुण्यकृता तस्या भर्ता हि नाहुपः। [G1-8 पुण्यतमा; M कृतपुण्या.]

- ^{cd}) S यथा तस्या भवद्भर्ता (G1.2 transp. तस्या and भर्ता) ममाध्येष तथा भवेत.
- 9) M (except Mr) निश्चितं मन:. ") S यायान्मे. T G पुन: (Gs पुर:); M नृप: (for रह:). — After 9, Ka (om. lines 2-3) Da (marg.) S ins.:

796* केही बच्चा तु राजानं याचेऽहं सदशं पतिम्। वैशंपायनः।

> गृहे सुदा देवयानीपुत्रमीक्ष्य पुनः पुनः। क्रीडक्षन्तःपुरे तस्याः क्रचित्क्षणमवाप सः।

[(L. 1) K4 केशेर् and याचेयं. — M om. वेशं. — (L. 2) M स्पृष्टे मुदा देवयान्या:. — (L. 3) T2 G1.2.6 क्रीडस्थन्त:°, and सा. Gs क्रीडस्था: पुनरेतस्था:. Ms reads line 3 after 10^{a5}. 7

10 Before 10, K Ñ B (except Bs) D (except Dn) ins. वैशं उ ; M वैशं . — ") T2 G6 राजिर्ष:. G1.2.4.5 M स; G8 तु (for -सी). — ") Some MSS. 'कास्यासे; G1-8 'कासध्ये. — ") Dn T2 G6 प्रेह्य; G4.5 प्राप; M3 वीह्य. K (except K1) B2 Dn D2.5 चिहित:; T2 G6 तिष्ठति; G4.5 तिष्ठतीं. D1.4 शामेष्ठां प्राप्तयौवनां (D4m प्राप्तवान् शुभां); T1 G1-8 'हा यत्र तिष्ठति.

11 °) Ko.1 Bs.e Da Da (sup. lin.) रहितं. Ñ2 रहित प्रेक्ष. S दक्षा तमेकं रहित. — °)=26°. Da वार्षपर्वेणी (for चार्व); of. 6°. — °) K1.2 क्ष्या

(for कृत्वा).

12 Before 12, Ko.4 Dn D1.4 ins. श्रामिष्टोवाच; S (except G2) ins. श्रामिष्टा. — ") K Ds G2 च (for चा). — ") S (except T1) धनदस्य चा. Ko.3.4 Ñ1.2 Dn D1.4.5 G5.6 च (for चा). — ") Ñ2 B D (except D5) गृहे. — ") Ñ1 प्रष्टुम्,

13 ^a) K1 च (for हि). — °) T2 G (except G1.2) त्वां याचे संप्रसाद्याहं. — ^d) G1.2.4.5 सुतं देहि. T2 G6 तं तु मे दातुमहैंसि.

14 K1 Som. उदाच. K2 om. 14-15. — ") Ko.s.s. Ñ3 (sup. lin. as in text) वेद; K1 वीद (sic). D5 दियतां (for वेद्या स्वां). G5 रूपसं . — ") Ñ3 (sup. lin. as in text) वेद; M वेद्या (for देख-). — K1 (hapl.) om. 14° . — ") Ñ Dn D1 रूपं. K8 S रूपेण ते (T1 G1 रूपेणेव; G5 रूपेण वे). — ") Ñ3 M सूच्यप्रेणापि निं; G4.5 "प्रेणाप्यनिं". — After 14, D4 (marg.) S ins.:

797* तदा प्रभृति त्वां दृष्ट्वा साराम्यनिशमुत्तमे ।

15 K2 om. 15 (cf. v. l. 14). — ") After असवीत्, B1.4 ins. तु. K1.8 (sup. lin.) B1 Da2 T1 G6 M5 'शनाः. — ") G1 'थान्या; G2 'थानेः. D5 यदोह्रहं; T1 यथा वहे; T2 G2.6 सदा वह (G2 'हे); G1 यदुह्रहे; G3-5 M 'वहे. — ") T2 G6 आह्रयनीया; G1 आश्वासितव्या. — ") S वा(T1 ना-; G8 चा)न्यथापि वा. — After 15, D4 (marg.) S ins.:

798* देवयान्याः प्रियं कृत्वा श्रमिष्ठामिष पोषय ।
16 Kaom. श्रमिष्ठा. Ki Som. श्रवाच. — ") Ña
Dam S अनृतं (for वचनं). Ki निष्ठंति. — ") M
"अनातिपाते.

C. 1. 8418 B. 1. 82, 17 K. 1. 76, 25

वदन्ति मिथ्योपहितं नरेन्द्र । एकार्थतायां तु समाहितायां मिथ्या वदन्तमनृतं हिनस्ति ॥ १७ ययातिरुवाच ।

राजा प्रमाणं भूतानां स नक्येत मृषा वदन् । अर्थकुच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ १८ दार्मिष्ठोवाच ।

समावेती मती राजन्यतिः सख्याश्च यः पतिः। समं विवाहमित्याहुः सख्या मेऽसि पतिवृतः॥ १९ ययातिरुवाच ।

दातव्यं याचमानेभ्य इति मे व्रतमाहितम्।

17) N (except Ko. 4 Ds) G2 मिध्या पतितं; G4. 5 ध्योपहृतं; M ध्योपचितं. T1 Go मिध्या तद्रशंचिरतं न ; Gs मिध्यात्थ वधाचिरतं (sic) न . — °) Ko. 2. 4 कार्थिता . K2. 4 Ds S च (for तु). — d) Ñ B D (except Ds Ds) T2 G8 Ms तं स्वनृतं; G1. 2. 4. 6 तं ह्यनृतं. K1 ह्यनृपं (sic) चदंति. — After 17, S ins.:

799* अनृतं नानृतं स्त्रीषु परिहासविवाहयोः । आत्मप्राणार्थघातेषु तदेवोत्तमतां व्रजेत् ।

M cont.:

800* धर्मसूक्ष्मार्थतस्वज्ञा एवमाहुर्मनीपिणः ।

18 K1 Som. उवाच. After ययातिः, M ins.:

801* यथा वदस्ति कल्याणि ममाप्येतिद्धि काङ्क्षितम्। ब्राह्मणस्य तु तद्वाक्यं हृदि मे परिवर्तते।

— ") Ko.s.4 "णं लोकानां. — ") T2 G4-6 वि- (for स). B4 स प्रणक्येन्स्या. — ") T1 G1-8 अति" (for अर्थ"). B1 अभि:; D5 अनु. (for अपि). — ") D1 T2 G (except G1.8) सिथ्यां. Ñ8 T1 G5 M5 वक्त्म्.

19 K1 Som. उवाच. — ") S उभौ तौ हि (T2 Ge हि च) पती लोके. — ") Ms. इ सल्यु:. T2 G पतिश्च य: (by transp.). — ") Ds में स्वं; Ms. इ में हि. Ñ1.2 B D (except Ds) transp. पति: and वृत:. T1 G1-8 स्मृत: (for वृत:). — After 19, S reads 22, which is followed by 805*.

20 K1Som. उवाच. — ") Da मानेषु. S दास्यामि याचतो (T G8-6 चते; G1.2 चितो) नित्यं. — ") K2 याचसे स्वं च (for स्वं च या"). K1G2M याचस्व. K1 मे (for मो). — After 20, S ins.:

802* धनं वा यदि वा कामं राज्यं वापि शुचिसिते।

त्वं च याचिस मां कामं ब्रुहि किं करवाणि ते।।२० दार्मिष्टोबाच ।

अधर्मात्राहि मां राजन्धमें च प्रतिपादय ।
त्वचोऽपत्यवती लोके चरेयं धर्मम्रचमम् ॥ २१
त्रय एवाधना राजन्मायी दासस्तथा सुतः ।
यचे समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ २२
देवयान्या भ्रजिष्यास्मि वश्या च तव भागवी ।
सा चाहं च त्वया राजन्मरणीये भजस्व माम् ॥२३
वैद्यांपायन उवाच ।

एवग्रुक्तस्तु राजा स तथ्यमित्येव जिन्नवान् । पूजयामास शर्मिष्ठां धर्म च प्रत्यपादयत् ॥ २४

21 K1S om. उदाच. — ^a) Ko.s.4 Bs.s D (except Da D2) पाहि (for जाहि). — ^b) Cf. 24^d. Ko.1.4 प्रति(Ko परि)पालय. — After 21^{ab}, D4 (marg.) S ins.:

803* नान्यं धृणे पुत्रकामा पुत्रात्परतरं न च। After 21, S ins.:

804* पुत्रार्थे भर्तृपोषार्थे स्नियः सृष्टाः स्वयंभुवा। अपतिश्चापि या कन्या अनपत्या च या भवेत्। तस्या जन्म वृथा लोके गतिसास्या न विद्यते।

22 = (var.) Manu 8, 416. — S reads 22 after 19 (of. v. l. 19). — b) D1 T2 G6 transp. तथा and सुत:. — 22°d = Manu 8, 416°d. — d) Ñ1.2 B1 Dn D1.4 S बसेते. — After 22, D4 (marg.) S ins.:

805* सह दत्तासि कान्येन देवयान्या महर्षिणा।
पूज्या पोषयितन्येति न मृषा कर्तुमहंसि।
सुवर्णमणिमुक्तानि वस्नाण्याभरणानि च।
याचतां हि ददासि त्वं गोप्रामादीनि यानि च।
बाहिरं दानमित्युक्तं न शरीराश्रयं नृप।
इत्करं पुत्रदानं च आत्मदानं च सुब्करम्।
शरीरदानात्तस्तवं दत्तं भवति मारिष।
यस्य यस्य यथाकामं तस्य तस्य ददाम्यहम्।
हत्युक्तवा नगरे राजंखिकालं घोषितं त्वया।
अनृतं त्वयोक्तं राजेन्द्र वृथा घोषितमेव च। [10]
तत्सत्यं कुरु राजेन्द्र यथा वैश्रवणस्तथा।

[(L. 1) G1.2 अहं; G3 साइं. — (L. 4) G याचितृणां द. — (L. 5) T G4-2 बाह्मकं. G2 त्वाभिराजानमित्युक्तं. — (L. 6) M पुष्ककं (for दुष्करं). G1-3 शरीरस्य तथैव स. — (L. 9) G1.2 तदा (for त्वया).] समागम्य च शर्मिष्ठां यथाकाममवाप्य च । अन्योन्यम्भिसंपूज्य जग्मतुस्तौ यथागतम् ॥ २५ तसिन्समागमे सुश्रुः शर्मिष्ठा चारुहासिनी । लेभे गर्भ प्रथमतस्तसान्नृपतिसत्तमात् ॥ २६ प्रजद्ये च ततः काले राजन्राजीवलोचना । इमारं देवगर्भामं राजीवनिमलोचनम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७७॥

96

वैद्यंपायन उवाच । श्रुत्वा कुमारं जातं तु देवयानी शुचिस्सिता ।

23 ^d) Ñ1.2 B D भजनीये (Ds भरणीयैर्). K2 Me-s भरस्व.

24 K1Som. उवाच. — ^a) G2.8 भुक्ते स. T1G1-8 g (for स). — ^b) T1G (except G2.6) सहयं (for तथ्यं). Ñ1.2 B D (except D5) इत्यभि-. After 24^{ab}, D4 (marg.) S ins.:

806* काड्यस्य देवयान्याश्च भीतो धर्मभयाद्पि।
— *) Bim Ms-s धार्मेष्ठां. — Ki (hapl.) om. 24^d26^a. — ^d) Cf. 21^b. S धर्मे. T G (except Gs. s) Mr
प्रतिपादयन्. For 24^d, Ñ2 subst. 25^b. — After 24, S
(M om. line 3) ins.:

807* ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मिश्रिभिश्चेव संवृतः। कृत्वा विवाहं विधिवद्दवा ब्राह्मणदक्षिणाम्। पुण्ये नक्षत्रसंयोगे मुहुर्ते द्विजपुजिते।

25 K1 om. 25 (of. v. l. 24). — ") Da D2 G4.5 M तु (for च). Ñ B Dn D1.4.5 स (D6 तां) समागस्य श°. — ") Ñ B D "न्यं चाभि"; S "न्यं प्राथिस्वा त.

26 °) K1 om, 26° (of, v. l. 24). —)=11°. Ds वार्षपर्वणी (for चारु). — ')=5°. — ') Ds तु नृप'; S राजर्षि (for नपति).

27 b) S कियां (To Go Mo 'या:) कृत्वा विशेषत:.
— ') Ko देवरूपाभं. — ') Go. क 'सम' (for 'निभ').

Colophon. — Major parvan: T2 G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add वयात्युपाख्यान. K1.2.4 Ñ2 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 G2.4 Ms-8 (om. sub-parvan name) mention only बाबात. — Adhy. name: Ko श्रामिष्ठासंप्रयोग:; K2.4 यवातिश्रमिष्ठासंयोग: (K4 'संगम:); T2 G2.4 श्रमिष्ठापरिणयं

चिन्तयामास दुःखार्ता शर्मिष्ठां प्रति भारत ॥ १ अभिगम्य च शर्मिष्ठां देवयान्यब्रवीदिदम् ।

C. 1. 3425 B. 1. 88. 2 K. 1. 77. 5

(T2 'णयनं). — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 79; Bs 76; Dai Dim 80; Dns 81; Ti 67; T2 17; GM 18. — S'loka no.: Ñs Dai Dn 27; Ms 48. — Aggregate s'loka no.: Dn2 3395.

78

This adhy, is missing in V₁ (cf. v. l. 1, 68, 74); the MS, is wholly ignored here.

l In Si, 1-20^{ab} are missing (cf. v. l. 1. 72. 23). Ki.s Ds.s S om. তুবাত্ত. — After ইন্ (resp. its v. l.), K4 D4 S ins.:

808* तसिस्रक्षत्रसंयोगे ग्रुक्के पुण्यक्षेगेन्दुना । स राजा मुमुदे सम्राद तया शर्मिष्टया सह । ययातिः ।

> प्रजानां श्रीरिवाध्या मे शर्मिष्ठा श्वभवद्वध्ः । पञ्जनियक्षपा वै देवयानी ममाप्यभूत् । पर्जन्य इव सस्यानां देवानाममृतं यथा । [5] तद्वन्ममापि संभूता शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी । वैशंपायनः ।

इत्येवं मनसा ध्यात्वा देवयानीमवर्जयत्। [(L. 1) M यस्मिन्. K_{\bullet} D+ तस्मिस्तु पुत्रे संजाते. T_1 छुद्धे; M_{\bullet} .5 छुमे. T_1 G1-8 सन्द्रस्तु याहशः (for पुण्य°). — (L. 2) M °दे तस्याः. T_1 G1-8 साहशो नाहुषो राजा त°. M प्रियः(M_{\bullet} .5 प्रीतः) श°. T_1 G1-8 °ध्याभवत्. — (L. 3) K_{\bullet} °वाद्यासौ; G4.5 °वाभ्याशे; M_{\bullet} .5 °वान्या मे. — (L. 7) G1.2 M_{\bullet} .6 अवंषयत्.]

- -- ") D1.5 'रं संजातं. Ñ1 तं; Ñ8 सा; M6-8 वै (for तु).
- ") S चिंतां बहुविधां चक्रे.
 - 2 Si missing. 2) S (except G1.2) g (for v).
- -- °) S 'यानी तदा(Ta Mo-s 'नीदम-; Ga 'नी ततो)-

0.1.3425 6.1.83.2 K.1.77.5 किमिदं वृजिनं सुभ्रु कृतं ते कामलुब्धया ॥ २ शर्मिष्टोवाच ।

ऋषिरम्यागतः कश्चिद्धर्मात्मा वेदपारगः। स मया वरदः कामं याचितो धर्मसंहितम्।। ३ नाहमन्यायतः काममाचरामि श्चचिस्रिते। तसाद्दर्भमापत्यमिति सत्यं ब्रवीमि ते।। ४

देवयान्युवाच ।

शोभनं भीरु सत्यं चेदथ स ज्ञायते द्विजः। गोत्रनामाभिजनतो वेज्ञिमच्छामि तं द्विजम्॥ ५ द्यार्मिष्ठोवाच।

ओजसा तेजसा चैव दीप्यमानं रविं यथा।

देवयान्युवाच ।

यद्येतदेवं शिमष्ठे न मन्युर्विद्यते मम ।

अपत्यं यदि ते लब्धं ज्येष्ठाच्छ्रेष्ठाच वे द्विजात्॥ ७

वैद्यांपायन उवाच ।

अन्योन्यमेवमुक्त्वा च संप्रहस्य च ते मिथः ।

जगाम भागवी वेश्म तथ्यमित्येव जज्जुपी ॥ ८

ययातिर्देवयान्यां तु प्रत्रावजनयन्नपः ।

तं दृष्टा मम संप्रष्टुं शक्तिनीसीच्छ्चिसिते ॥ ६

तसादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी । द्वह्यं चानुं च पूरुं च त्रीन्कुमारानजीजनत् ॥ १०

यदं च तुर्वसुं चैव शक्रविष्णू इवापरौ ॥ ९

ज्ञवीत. — Before 2^{ed}, B4 Dn D4 ins. देवयान्यु^{*}; T2 G (except G1.8) देवयानी. — ^{*}) Ko.8.4 किल्बिपं; K2 कुस्सितं (for वृज्ञिनं). — ^d) Ñ B D वै (B5 m as in text); T1 G (except G8.6) मे (for ते).

3 Si missing. Ki.s S om. उवाच. — *) K (except Ki) Ñs Gs.s "स्यागमत्. — b) Ñs वेदवेदांगपा". — *) Ti Gi मानद:. Ti Gs.s.s कामी. — a) Ti G (except Gi.s) "संहित:. — After 3, S ins.:

809* अपत्यार्थे स तु मया वृतो वै चारुहासिनि।

4 Si missing. — ") Ti Gi.s 'त: किंचिव्. — ") S (except Ms.s) आचरेयं. — ") S ह्दं (for हति). S (except Gs Ms.s) "त्यं अचिस्ति (of. 4°).

5 \$1 missing. K1 Som. उवाच. — •) Ñ1.2 B D (except Ds) भीर यथेवं. — •) Ñ1.2 B1.8.5 Da D2 इस्थं (B1m अथ as in text). K1.2.4 Ñ1.2 B1 D1.5 T1 M7 सं-; T2 G वि- (G2 न) (for स). — d) K1 ज्ञानुमि ; Ñ8 (sup. lin. sec. m.) D5 श्रोतिमि .

6 Śi missing. Ki Som. उदास. — *) Ko.s Gs तेजसा; Ki.s.4 Ñ (Ñs sup. lin. sec. m.) Bsm Dn Di.4. s तपसा (Ks sup. lin. प्रभया) (for ओज*). Ko तपसा; Ks स्वासा. — *) Ds Ti Gs M *नो रवियेथा. Ñ B Da Dn Di.2.4 transp. रविं and यथा. — *) Bs धा तु सम प्र*. — *) Ñs नासीच्छक्ति: (by transp.).

7 Si missing. Ki Som. उनाच (Gs om. the ref.).
— d) Ts Gs-s श्रेष्ठं (for उपेष्ठात्). S भामिनी (Ts Gs
Ms-s नि) (for वे दि).

8 Si missing. Ki.s Ds.s S om. उवाच. — *) S *मेचं (Gs-s *व) संभाष्य. Ñ B D (except Da) तु (for च). — *) Ñs संप्रधार्य. Ts G4-6 मृतं (for सिथः).
— *) Ms. 5 * सेवेति. K2.8 D5 जानती; B5 Dns T G8-5
जामुषी. K0 तथ्यमेव विजानती; Ñ Bs.4.6 Da Dn1.ns
D1.2.4 G2 * सिल्यव(D1 * भि)जग्रुषी; B1m M6.7 * सिल्यवज *.
9 Ś1 missing. — *) M8 हो (for तु). — *) M6-8

पुत्रोपजननं. T G4-0 नृप; M8 प्रभु:. M5 द्वौ पुत्रौ जनय-रम्रभु:. — °) T1 G2.8 M तुर्वेद्धं. — °) T G M8.6-8 इंद्रा(T G6 M6.7 °द्र)विष्णू. M6 इंद्रं विष्णुमिया . — After 9, D4 S ins.:

810* तिसन्काले तु राजिययंगतिः पृथिवीपतिः। माध्वीकरससंयुक्तां मदिरां मदवर्धिनीम् । पाययामास ग्रुऋस्य तनयां रक्तपिअराम् । पीरवा पीरवा च मदिरां देवयानी सुमोह सा। रुदती गायमाना सा नृत्यन्ती च मुहुर्मुहुः। [5] बहु प्रखपती देवी राजानमिद्मब्रवीत्। राजवद्रपवेषौ ते किमर्थं स्वमिद्वागतः। केन कार्येण संप्राप्ती निर्जनं गहनं वनम् । द्विजश्रेष्ठ नृपश्रेष्ठो ययातिश्रोधदर्शनः। तसादितः पलायस्य हितमिच्छसि चेद्विज। [10] इस्पेबं प्ररूपन्तीं तां देवयानीं तु माहुषः। अर्खयामास वचनैरपापां पापवर्धिमीम्। ततो वर्षवरान्यूकान्पङ्गन्युद्धान्सपण्डकान् । रक्षणे देवयान्याः स पोषणे च शशास तान्। ततस्तु नाहुषो राजा शर्मिष्ठां प्राप्य बुद्धिमान्। [15] रेमे च सुचिरं कालं तया शर्मिष्टया सह।

[(L. 2) Ts Gs-0 तां च माध्वीकसं. — (L. 4) Ts Gs-0 वांनीममोहबन्. — (L. 5) Ts Gs-0 त्वंती. — (L. 7) G1.3 'पवेषेण. — (L. 12) Gs अनहीं (for अपार्ग). Ts G

ततः काले तु किसिश्विदेवयानी श्रुचिसिता।
ययातिसहिता राजिकिर्जगाम महावनम् ॥ ११
द्रदर्शे च तदा तत्र कुमारान्देवरूपिणः।
क्रीडमानान्सुविश्रव्धान्विसिता चेदमन्नवीत्॥ १२
कस्यैते दारका राजन्देवपुत्रोपमाः श्रुभाः।
वर्चसा रूपतश्रेव सदशा मे मतास्तव॥ १३
एवं पृष्ट्वा तु राजानं कुमारान्पर्यपृच्छत।

किंनामधेयगोत्रो वः पुत्रका ब्राह्मणः पिता ।
विबूत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥ १४
तेऽदर्शयन्त्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम् ।
शर्मिष्ठां मातरं चैव तस्याचरुयुश्च दारकाः ॥ १५
इत्युक्तवा सहितास्ते तु राजानम्रपचक्रमुः ।
नाम्यनन्दत तान्राजा देवयान्यास्तदान्तिके ।
स्दन्तस्तेऽथ शर्मिष्ठामभ्ययुकीलकास्ततः ॥ १६

C. 1. 3440 B. 1. 83. 17

(except G3) हुएँ (for पाप). — (L. 13) D4 सपंगुकान्; T2 G6 सपिंड ; G4.5 च पंड . — (L. 15) T2 G4-6 तां (for तु).]

10 Si missing. M om. 10^{ab} . Ti transp. 10^{ab} and 10^{cd} . — *) Ki दुई; K_{2-4} Dai Dui. n² Di Gi. 2 दुई (cf. v. l. 1. 70. 32, 34). Ko त्रीच् (for the last =). Ko Di om. $10^{d}-12^{a}$. — After 10, T² G². 4-5 (T² Gō om. line 2) ins.:

811* शर्मिष्ठाकामुको राजा यदासीत्तद्वताकुल: । मदिराधिवशां कृत्वा रेमे शर्मिष्ठयान्त्रहम् । [After line 1, Ge repeats 10ab.]

11 Si missing. Ko Di om. 11 (cf. v. l. 10).

- b)=1b. S°नी वरांगना. - f) S°ता देवी. - d) Ñ

B Da Dn D2.4 जगाम रहितं (Bs. s. em D2 गहनं) वनं;

Ds म हि तहनं; S जगाम प्रमदावनं.

12 Si missing, Ko Di om. 12" (cf. v. l. 10).
— ") S सा ददर्श वने तन्न. — ") G1-8 देववर्चसः.
— ") K4 Di तु (for सु.). Di Ti M विस्तृत्थान्.

13 Si missing. Before 13, Dn D1.4 ins. देव-यान्यु°; G1.2 Ms.6 देवयानी. — ") K Ñ1.3 Ds कस्थेमे. Ñ2 D6 "का देव. — ") D2 "सा धर्मतझ; T2 G4-6 "सा तेजसा. — ") Ñ8 "शास्त्रे मता मम; D1 "शास्त्रव मे मता:.

14 Si missing. Before 14, Dn Di. 4 ins. वैशं उ; Ds वैशं. — ") Ko. s. 4 उक्ता (for पृष्ट्या). — After 14", Gi. 2 ins.:

812* पश्यन्तमवनीतस्रम्। ज्ञात्वा तु तत्कृतं शापं.

— °) Тэ G4-6 °रान्त्राच्य पुच्छति. — S ins. after 14^{ab}: D4, after 14:

813* तिसान्काले तु तच्छुत्वा धात्री तेषां वचोऽबवीत्। किं न बूत कुमारा वः पितरं वै द्विजर्षभम्। [(L.1) Tı Gı-s के ततः (Gs तु तं) शु.] Before 14°, Dn ins. देवयाम्य ; S (except Gs Ms) देचयानी. — °) Ko.1.8.4 D2 °धेयं गोत्रं; B5 D6 G2.2.6 °धेयं (B5 G5 °या) गो'; Dn D1.4 °धेयं (D1.4 °यो) वंशो; T1 °गोत्रं; G1 °नामगोत्रः स च. K1.2 वा; K4 च; Dn यः; T1 वे (for वः). — d) K2 transp. पु and ना . Ko.1.8.4 D (except Da; D5 marg.) कश्च वः (for ना). — After 14°d, T G ins.:

814* प्रमूत तत्त्वतः क्षिप्रं कश्चासौ क च वर्तते । [T1 G1.2 प्रमूत तं तु नः; G3 प्रभूततन्मनः.]

— °) Ñ3 B (except B1) D (except Da) T1 G (except G6) प्रजूत. T2 G (except G1.3) "तत्वं. — ') B6 ज्ञातुं. K0.8.4 "मि तत्वतः; D1.2 "मि तह्यहं; M6-3 "स्पहं हि तं (by transp.). — S ins. after 14: D4, after 813*:

815* एवमुक्ताः कुमारास्ते देवयान्या सुमध्यया । After 14, D4 ins. 813*.

15 Si missing. — a) Mo-8 हमदर्शयन्. — b) S a पितरं (Gs arufaतं) नृपं. — d) Ki T2 G2-6 तदाच'; K2 तस्यश्चेश्च (sic); K2 तस्याचश्चश्च; K4 तस्याः सस्याश्च; Ñ B Da2 Dn D2.4 Ti तथाच'; Da1 तथाचश्चश्च; D1 तथैवाचश्च; D6 corrupt; G6 तस्या आचस्युः; M तस्या अचुश्च. G1 भारत (sup. lin. as in text); G2 पुत्रकाः. — After 15, S (G3 M om. line 3) ins.:

816* ऋषिश्च ब्राह्मणश्चेव द्विजातिश्चेव नः पिता। दार्भिष्ठा नानृतं ब्रूयादेवयानि क्षमस्व वै। तया रहः पृच्छयमानास्त्रथ्यमृचुश्च दारकाः।

[(L. 2) T2 G8-5 देवयानी. G1.8 M6-5 न: (for वे).]
16 Simissing. Before 16, Ko.2.4 Ñ B D (except D2) ins. नेशं उं; K1.8 T G नेशं. — ") G2.5.6 इत्युक्ताः सं. B8 'ता होते; T G (except G1.8) 'ता देव्या; M 'ता देवीं. — ") K1 ततोंतिके; K2 Dn G1-3 तदं; T1 G4.5 तथां". — T1 om. 16°′. — ") Da G1 च; T2 G2.4-6 तु (for S2). — ') Da अन्त्युः. K D2.5 G2.5 दारकास्. K4 D5 T2 G (except G8) तदा (G5 '21). — After 16,

C. 1. 8441 B. 1. 83. 18 K. 1. 77. 84 दृष्ट्वा तु तेषां बालानां प्रणयं पार्थिवं प्रति । बुद्धा च तत्त्वतो देवी शर्मिष्ठामिदमत्रवीत् ॥ १७ मृद्धीना सती कसादकार्षाविष्ठियं मम । तमेवासुरधर्म त्वमास्थिता न विभेषि किम् ॥ १८

शर्मिष्ठोवाच।

यदुक्तमृषिरित्येव तत्सत्यं चारुहासिनि । न्यायतो धर्मतश्रेव चरन्ती न विभेमि ते ॥ १९ यदा त्वया वृतो राजा वृत एव तदा मया ।

Dn ins. the first line of 818*. — After 16, D₄ S (T₂ G for the first time) read 25^{ab}; then ins.:

817* नातित्राच राजानमवातिष्ठदवाक्षुखी।
[D4 M 'जानं शर्मिष्टा समितष्ठत; G6 'नमितिष्ठ'.]
17 Si missing. — ") K (except K2) च (for नु).
— ") G5 दृष्ट्वा; G6 लडध्वा. B5 S (except M6-8) नु
(for च). Dn D4 च तत्वं सा; D1 तत्वं च सा. — After
17, S (except M8) ins.:

818* श्रुखा तु तेषां बालानां सबीड इव पार्थिव:।
प्रतिवक्तमशक्तोऽभूक्त्णींभूतोऽभवसृप:।
गृहीक्षा तु करे रोषाच्छर्मिष्टां पुनरववीत्।
— Ko.4 Ñ (om. lines 1, 3) Bs (om. lines 1, 3) Dns

D1 (om. lines 2, 3).4 M3 ins. after 17: Da (om. line 3), after 18: T G M5-8, after 818*:

819* देवयान्युवाच। अभ्यागच्छति मां कश्चिद्दिषित्येवमव्रवीत्। ययातिमेव नूनं त्वं प्रोत्साहयसि भामिनि। पूर्वमेव मया शोक्तं त्वया तु वृजिनं कृतम्।

[Ko.4 Ñ B6 Da om. देवयान्यु ; S om. उवाच. — (L. 1) Ko.4 Dns M अन्यो ग . G3 'पिरेत्य वचोव'. Dns T2 G1-8 M6-8 'बवी:. Da D1 ऋषिरभ्यागत: (D1 आजगाम ऋषिः) कश्चिदिति मां पूर्वम . — (L. 2) Ñ B6 Da Dns 'व नृपतिं; D1 M8 'व राजानं. Ñ तं प्रोत्साहय का'; D2 यमाह्मयसि मा'.]

18 Śi missing. Before 18, Ks Ds ins. देवयान्यु. — ") S मरयधीना. Ñi.s सुली. Ti Gi इन्या. — ") Ti Gi इन्या. — ") Ti Gi इन्या. — ") स्वा कार्या कार्य कार्या कार्य कार्या कार्य कार्या कार

सखीभर्ता हि धर्मेण भर्ता भवति शोभने ॥ २० पूज्यासि मम मान्या च ज्येष्ठा श्रेष्ठा च ब्राह्मणी । त्वतोऽपि मे पूज्यतमो राजिंश किं न वेत्थ तत्॥२१ वैद्यांपायन उवाच ।

श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यव्रवीदिदम् । राजकाद्येह वत्स्यामि विप्रियं मे कृतं त्वया ॥ २२ सहसोत्पतितां क्यामां दृष्ट्वा तां साश्रुलोचनाम् । त्वरितं सकाशं काव्यस्य प्रस्थितां व्यथितस्तदा॥२३

- After 18, Da ins. 819*.

स-; K2 च (for हि).

19 Simissing. KiSom. उवाच. — ⁸) Ti श्रामिष्ठा (for तरसस्यं). Ms चारलोचने. Ms प्रोक्तं सत्यं अविधिते. 20 Si resumes with भर्ता द्वि in (of. v. l. 1. 72. 23). — ⁸) Ts Gs यथा. Dns S वृतस्व(Dns तेते त्व)या (by transp.). Ki Ñ2.8 B D भर्ता (for राजा). — ⁸) K4 transp. तदा and मया. S तदे(Ti Gs °थै; G1.2.5 °दे)व स (Ts G2.4-6 हि) मया वृत्त: — ⁸) Si Ki

21 Śi partly damaged. — ") K² हि; D² S च (for असि). — ") G² साध्वी (for अं°). Ki Dai Ti मामिनी (Ki "नि; Ti sup. lin. as in text); Ñi.² B Dai Di माविनि (Di "नी); D² मार्गवी. — ") K² Ds Ti G हि (for ऽपि). K² S (except G³ M². 5. 3) पूज्यतरो; Ѳ पूर्वतमो. — ") B³ M². 8 चु (for न). K²-4 Dai वेस्सि. G². 4. 5 कि न मामिनी. Ko. 1 M³ तं (for तत्). Śì "पिँचेंत्थ किं न तं. — After 21, D4 S ins.:

820* तब पित्रा मे गुरुणा सहदत्ते उमे शुभे। ततो भर्ता च पूज्यश्च पोष्यां पोषयतीह माम्।

[(L. 1) D. Ms स्वस्पित्रा मम गुरुणा (Ms गुरुणा मे च).
— (L. 2) T. C. तव भ. T. G. s. हि भर्ता (for भर्ती च). G. हि पूज्यो भर्ता च (for भर्ती च पू.).]

22 Si Ko.i.s D2.s S om. उदाच. — Si partly damaged. — a) Ds श्रुत्वा तु तस्यास्तद्; S (except Ti G2) एवं (M एतत्) श्रुत्वा ततो. — After 21ab, D4 ins. 821*. — a) Ña D2 M3.s transp. कृतं and स्वया. — S ins. after 22: D4, after 22ab:

821* रमस्वेह यथाकामं देव्या धार्मिष्ठया सह।
प्रतिजञ्चाल कोपेन देवयानी तदा भृषाम्।
निदेहन्तीव सबीलां शर्मिष्ठां समुदीक्ष्य च।
अपविष्य च सर्वाणि भूषणान्यसितेक्षणा।
[(1. 3) G2.4-6 देवयानी च(for निर्दे).]

अनुवत्राज संभ्रान्तः पृष्ठतः सान्त्वयन्नृपः ।
न्यवर्ततः न चैव स कोधसंरक्तलोचना ॥ २४
अविद्यवन्ती किंचित्तु राजानं चारुलोचना ।
अचिरादिव संप्राप्ता काव्यस्योशनसोऽन्तिकम् ॥ २५
सा त दृष्ट्वैव पितरमिवाद्याग्रतः स्थिता ।
अनन्तरं ययातिस्तु पूज्यामास भागवम् ॥ २६
देवयान्युवाच ।

अधर्मेण जितो धर्मः प्रवृत्तमधरोत्तरम् । श्वामिष्टयातिवृत्तासि दुहित्रा वृपपर्वणः ॥ २७ त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राज्ञानेन ययातिना । दुर्भगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात त्रवीमि ते ॥ २८ धर्मज्ञ इति विख्यात एष राजा भृगूद्वह ।

23 Ms-8 om. 23ab. Si partly damaged. — a) T G (except G1.8) and राजा; Ms तं नागं; Ms तं सर्व. — b) B1.6 D2 ताम्रलो. T G (except G1.8) M3.5 हेंच्व सहसोत्थित:. — b) Hypermetric! Ko.1 शीम्रं; K3.4 Ñ3 B8-5 D92 त्वरितां; Ñ2 दुतं; Da1 M त्वरिता; T2 G4-6 त्वरया. K2 पितु: सकाशं त्वरितं; G2 त्वरया काव्यसंकाशं. — b) G1 सहशां (for व्यथितस्). Dn8 T1 G3 थितां तदा (G3 था); T2 G2.4-6 धिताननां. M प्रस्थिता कमलेक्षणा (M3.5 लानना).

24 \$1 partly damaged. — °) T1 G1.6 न द्या(G6 प्रा)वर्तत; T2 G2-5 M न न्यवर्तत (by transp.). T1 G2.4.5 M व तस्मात् (M8 inf. lin. कोपात्); T2 G6 चैवं सा; G1.3 चैवास्मिन् (G8 °थ).

25 D4 S'read 25^{ab} after 16 (T2 G repeat 25^{ab} here; cf. v. l. 16). Bs Da2 (hapl.) om. 25^{ab}.
— a) T1 तमझ°; Ms-8 अपि झ°. Ñ1.2 Da1 Dn सा; Ñ3 छ (for तु). — b) Ko.3.4 D1 हासिनी; Ñ2 B1.8.4 D2 बामलो°; Da1 Dn D4 साशुलो°; T2 G (except G1) देशेना. — b) Ko.3.4 Ñ B8.6 D (except D5) रादेव; B6 रोजेव.

26 b) S (except T1 G1.2) अभिवाधेदमझवीत्. --- ') Ñs B4-e Da D2 T G ख (for लू).

27 \$1 K1 D5 S om. उवाच. — °) Ñ1 D4.5 'या निवृत्ता'; G3 'या यदुक्ता'.

28 °) K4 G (except G1.8) 'ज्ञा तेन. — °) Ś1 K Ñ8 D5 'शायां (K4 Ñ8 'या) मयि. — d) M8.5 अतिक्रान्तश्च मर्यादां कान्यैतत्कथयामि ते ॥ २९ शुक्र उवाच । धर्मज्ञः सन्महाराज योऽधर्ममकृथाः प्रियम् । तसाज्ञरा त्वामचिराद्धर्पयिष्यति दुर्जया ॥ ३० ययातिकवाच ।

ऋतुं वै याचमानाया भगवन्नान्यचेतसा । दुहितुर्दानवेन्द्रस्य धर्म्यमेतत्कृतं मया ॥ ३१ ऋतुं वे याचमानाया न ददाति पुमान्द्रतः । भूणहेत्युच्यते ब्रह्मन्स इह ब्रह्मवादिभिः ॥ ३२ अभिकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहिस याचितः । नोपैति स च धर्मेषु भूणहेत्युच्यते बुधैः ॥ ३३ इत्येतानि समीक्ष्याहं कारणानि भृगृद्वह ।

C. 1. 8458 B. 1. 83. 35 K. 1. 77. 57

जनितौ पुत्रको नृपात्; M6-8 पुत्रावजनयसृपः.

29 a) Ta G (except G1.3) धार्मिष्ट हु ; Ms स्थार्म हु .
— b) Ka कुलो ; D4 G6 कुरूद्रह:.

30 S om. उवाच; K1 Gs om. शुक्र उ°. — ") T1 G (except Gs) धार्मिक:. \$1 Ms च; G1 त्वं (for सन्). — ") S यो धर्म ना(G1 चा; G2.3 न)कृथा:. K0.3.4 Ñs B4.5 Da1 D2 S स्वयं. — ") K2 Ñs T G (except G4) M3 नचिराद.

31 Si Ki Som. उदाच (Gs om. the ref.). Si Ki (hapl.) om. 31. — d) Some MSS. धर्मम्.

32 ") Ko.s Ñs Ds यो (for वे). — ") Ks Ñs B D (except Ds) ऋतुं (for वृत:). -- ") S सदा (T1 G1.s तथा) वे (for स इह).

33 °) B5 D2 अतिकामां; T1 अभिगस्यां. Ko.s. 4 B D (except D2.5) 'यं यक्ष; S 'यं चैव (T1 यो नै). — ') S उपैति य: स्व-(T1 G1.2 च स; G3-5 M3.5 य: स). Ko.s. 4 B D2.5 M (except M5) धर्मेण. — ') S किल्बिपी न च स: (T1 G1.2 य:; M7 सन्-) पुमान्. — After 33, D1 (om. line 3) S (except T2) ins.:

822* यद्यधाचित मां कश्चित्तत्तद्देयमिति व्रतम्। स्वयापि सा च दत्ता मे नान्यं नाथमिहेच्छति। मस्वैतन्मम धर्मे तु कृतं ब्रह्मनक्षमस्व माम्।

[(L. 1) D1 कृणोति (for याचित). G2.4.5 m °ित कामं च. T1 G1.8 M6-8 तहदामीति मे व °. — (L. 3) Ms.6-8 °तिदह. T1 G1-8.5.6 M5 धर्मेति.]

34 d) Si Da Ds 'हामभि-.

C. 1. **84**58 B. 1. 88. 35 K. 1. 77. 57 अधर्मभयसंविग्नः शर्मिष्ठाम्चपजग्मिवान् ॥ ३४ शुक्र उवाच ।

नन्वहं प्रत्यवेक्ष्यस्ते मृद्धीनोऽसि पार्थिव । मिथ्याचारस्य धर्मेषु चौर्यं भवति नाहुष ॥ ३५ वैद्यांपायन उवाच ।

क्रुद्धेनोशनसा शप्तो ययातिनीहुपस्तदा । पूर्व वयः परित्यज्य जरां सद्योऽन्वपद्यत ॥ ३६

ययातिरुवाच ।

अत्रतो यौवनस्थाहं देवयान्यां भृगूद्रह । प्रसादं कुरु मे ब्रह्मञ्जरेयं मा विशेत माम् ॥ ३७ शुक्र उवाच । नाहं मृषा व्रवीम्येतजरां प्राप्तोऽसि भूमिप । जरां त्वेतां त्वमन्यसै संकामय यदीच्छसि ॥ ३८ ययातिरुवाच ।

राज्यभाक्स भवेद्रक्षनपुण्यभाकीर्तिभाक्तथा।
यो मे दद्याद्वयः पुत्रसद्भवाननुमन्यताम्।। ३९
द्याक्र उवाच।

संक्रामयिष्यसि जरां यथेष्टं नहुषात्मज । मामनुष्याय भावेन न च पापमवाप्यसि ॥ ४० वयो दास्यति ते पुत्रो यः स राजा भविष्यति । आयुष्मान्कीर्तिमांश्चेव बह्वपत्यस्तथेव च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७८॥

35 \$1 K1 S om. उदाच. — In \$1 the first five letters are lost on a missing portion. — ") Ks. 4 D4 G (except G1. 5) न स्वहं; Da1 न स्वस्वं (sic); T1 तस्वहं. \$1 विहयसे; M प्रतिवह्य(Ms. 5 वाच्य)स्ते. — ') Ñ3 S मध्यधी'. — ') M3. 5 ध्या चरसि. — d) S जरा (for चीयें). 36 \$1 K1. 5 D5 S om. उवाच (T2 G4-6 om. the ref.). — ') Ñ3 D5 G3 'तिनेहुपारमज:.

37 Śi Ki Som. उवाच. D2 lacuna for the ref. In Śi this st. is lost on a missing portion. — ") Ñ3 अनुसयौवनश्चाहं. — ") Ko.4 Dai Dn2 G2 M2.5 देवयाच्या. — ") Ñ3 "इ झहार्थे. — ") G2 न शाप: (for जरे"). Ko.1.2.4 B2 नाविशेत (B2 "श्वा); Ñ B1.4-5 D (except D2.5) Ti G1.2 न विशेत (Ñ1 Dn D1.4 "श्व); G2 प्रवि". K2 "यं नाविशेद्यथा.

38 Ši Ki Som. उवाच. De lacuna for the ref. In Ši, the portion of the text from 38 up to 1.79. 7° is lost on the missing upper half of a fol. (61).

— °) Ke Dai वृथा (for मृपा). Ke देवेला; De Ge-5 'स्वेल Te Ge Ma.5 'स्वेलां; Gi.2 'स्वेह; Me-8 प्रज्ञवीमि (for ज्वीस्वेतत्). — °) K (except Ki; Ke sup. lin.) एतां (Ks 'नां); M इमां (for त्वेतां). Ke त्वमस्यन्यं; Ñ Be.s.e Dn Di.s.s त्वमस्यस्मिन्. T G (except Ge) 'रां त्वमेताम'.

39 Si missing (cf. v. l. 38). Ki Som. उदाच. De lacuna for the ref. — *) Te Ge transp. पुण्य and कीर्ति . — *) Me-8 सं (for तद्).

40 Si missing (cf. v. l. 38). Ki S om. उदाच.

De lacuna for the ref. — After 頭珠 電, Ko.4-

823* पुत्रो ज्येष्ठः कनिष्ठो वा यो ददाति वयस्तव। [K_{\pm} D_{3} "ति भयाद्वयः].

Thereafter D₅ ins. (for the first time) 824* (cf. v. l. 1. 79. 8).

41 Śi missing (of. v. l. 38). -- ab) Ti Gi transp. fand v:. Gs 研 电 (for v: 研).

Colophon. Śi missing. — Major parvan: G M संभव (for आदि). — Sub-parvan: Ñi.2 Ti संभव; to it Ñi.2 add ययात्युपाख्यान. Ki.2 B D Ma.s (om. the sub-parvan name) mention only यायात. — Adhy. name: Ko.s.4 ययातिशाप: T2 G4 ययातिशापायासि:; G1 ययातिशापामोक्ष:. — Adhy. no. (figures, words or both): Ko 80; Bs 77; Dai D4 m 81; Dns 82; T1 68; T2 18; G M 19. — S'loka no.: Ñs Dai 43; Dn 42; M2 62. — Aggregate s'loka no.: Dn2 3437.

79

This adhy, is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS, is wholly ignored here.

1 In \$1, 1-9° is missing (cf. v. l. 1. 78. 38). Ko.1 Ds Som. उवाच. —) Ña Bl D (except Da.s) S (except Ms-s) हि (for ह). — °) Ka ज्येष्ठं पुत्रं (by transp.). Ti Gi-s पहिल्लास्य (for सहित्रं स). 99

वैशंपायन उवाच।

जरां प्राप्य ययातिस्तु खपुरं प्राप्य चैव ह ।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठं च यदुमित्यत्रवीद्वचः ॥ १
जरा वली च मां तात पिलतानि च पर्यगुः ।
कान्यस्योशनसः शापास्र च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥ २
त्वं यदो प्रतिपद्यस्य पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दन्ता स्वं प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ४

यदुरुवाच।

सितश्मश्रुशिरा दीनो जरया शिथिलीकृतः। वलीसंततगात्रश्च दुर्दशों दुर्वलः कृशः॥ ५ अशक्तः कार्यकरणे परिभृतः स योवनेः। सहोपजीविभिश्चेव तां जरां नाभिकामये॥ ६

ययातिरुवाच।

यन्त्रं में हृदयाजातो वयः खं न प्रयच्छित । तसादराज्यभाक्तात प्रजा ते वै भविष्यति ॥ ७ तर्वसो प्रतिपद्यस्य पाप्मानं जरया सह ।

C. 1. 3475 B. 1. 84. 10

2 Si missing (cf. v. l. 1). Before 2, Ks Bi D (except Ds. 5) ins. यथातिरु ; Gs यथाति:. — 2^{ab} = (var.) 24^{cd}. — a) Ks Di. 5 में (Gs मा; Gs ते) (for मां). — d) Da नैव तु .

3-4 Si missing (cf. v. l. l). Ki G2 om. 3°-4°. D1 transp. 3°° and 4°°. Cf. 8-9, 16, 20 and 26. — 4°) Ñ3 पूर्ण सहस्रे वर्षाणां. — °) K2 Ñ1.2 D2 पुनर्दास्यामि योवनं. — °) Ko.8 B5.6 Dai Dni D2 T1 सं-(for स्वं). M °पत्स्थेहं.

5 Śi missing (cf. v. l. l). Ki S om. তবাৰ:

— After আহুত, Ks (cm. line 2).4 Ñ B D ins. (Ds repeats; cf. v. l. l. 78. 40):

824* जरायां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः। तस्मान्न ग्रहीप्ये राजन्निति मे रोचते मनः।

[(L. 1) Ks *assan:; K4 Ñ1 *assan:; D6 *assan:.

— (L. 2) Ñ1 B1 Dn D4.5 तस्माजरां न ते (D4 नाश) राजन् (B1 D6 *रां न महीव्ये); Ñ8 तां न महीव्ये राजेंद्र; B5 तस्माद्धहीव्ये न जरां (m as in B1 D5); D1 तस्माज च रोचते राजन्; D2 ततो न गृह्धामि वै राजन्. K4 जरां (for राजन्). Dn D1.4 महीव्य इति मे मित: (D1.4 *न:). K4 निश्चिता मित: (for रोचते मन:).]

— ") Ko.1 'श्रु: शि(K1 सि)रा लीनो; K2.4 D5 'शिरा कीनो; K3 T1 G1.2 'श्रुजरादी(K3 'ली)नो; Ñ1.2 B1.8-5 'श्रुचरो (B3m 'शिरा as in text) दीनो; Dn D1.4 'श्रुनिरानंदो. — ") T1 G3 शिथिलाकृति:. — ") K (except Ko) Ds G1.8 'संनत'; Ñ1 'संपन्न'; Ñ2 Da Dn D1.4 'संगत'; T1 'संतान'; G2 Ms पिछसंतत'. Ñ1.8 B3 D (except D2) तु (for च). — d) Da1 D1 G4.5 Ms.8 दुरैशो. Ko Dn8 T2 G (except G8) कृत:.

6 Si missing (cf. v. l. 1). — ") Ñs कामकरणे. — ') Di S च (Di Gs स्व-; Gi सु-; Ms inf. lin. स as in text). Ki Di योवने; Ñ Bo Dn2 Di 'तै:. — ') Ñs तात (for चेंव). — After 6°, Gi.2 ins.:

825* भार्यापुत्रसुद्दजनैः।

सुरूपनाशिनीं घोरां.

— d) K तज्जरां. S नैव का. Ñs तजाराइं न का. — After 6, Ks. 4 D ins.:

826* सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप । जरां प्रहीतुं धर्मज्ञ तस्मादन्यं वृणीप्व वै।

7 Śi missing (cf. v. l. 1). Ki. 3 S om. उवाच. Da lacuna for the ref. Cf. 11, 18 and 22. — ") Ko. 4 यस्वं भे; Ki यन्मे त्वं; S यो मे त्वं. Śi resumes with 7° (cf. v. l. 1. 78. 38). — ") Ti Gi. 3 योवनं (for वय: स्वं). — ") B D2 "साझ रा". Ti "भुक् (for "भाक्). — ") Śi missing. K2 Ñi. 3 D5 S वे ते (by transp.); Ñ2 Da Dn Di. 4 तव; B6 चेव. — After 7, D4 S ins. (with वैशं" prefixed in G6 Ma. 5):

827* प्रत्याख्यातस्तु राजा स तुर्वेद्धं प्रत्यभाषत । [D4 T1 G1.8 M8.5 *द्धं प्रत्युवाच ह.]

8 Before 8, B1.e D4 ins. ययातिरु ; Ge वयाति:.

टू. 1. 8475 हैं: 1, 84 10 से पियांस्तव पुत्रक ।। ८ पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम् । खं चैव प्रतिपत्सामि पाप्मानं जरया सह ॥ ९ तर्वसरुवाच ।

> न कामये जरां तात कामभोगप्रणाशिनीम् । बलरूपान्तकरणीं बुद्धिप्राणविनाशिनीम् ॥ १० ययातिरुवाच ।

यन्त्रं मे हृदयाञ्जातो वयः स्वं न प्रयच्छिस । तसात्प्रजा सम्रच्छेदं तुर्वसो तव याखति ॥ ११ संकीणीचारधर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च।

Cf. 3 and 20. — a) Si missing. A few MSS. तर्वशी. - G1 om. 8°-9d. For 8°d, T1 subst. 3°d.

9 Si missing up to yq: (in b). Gi om. 9 (cf. v. 1. 8). Cf. 4, 16 and 26. - ") K1 Ns & (for 3). - *) K1 Ñ T2 G (G1 om.) M प्रति- (for पुनर्). T1 पुनस्ते यौवनं त्वहं. — ") Ña B Da T1 दत्वा स्वं (Tı सं-) ਸ°.

10 K1 S read तुर्वे शु: (T1 G1 'स:) and om. उवाच; Da has lacuna for the ref. — ab) Ñs न जरां कार्ये तात. Ko Bi. 6 Das Ti Ms. 5.8 'प्रणाशनीं. Bi. 5.6 Ds नाह $(B_0$ राजनू) जरामिमां तात (B_0 नाभि-) कामये भोगनाशिनीं. — ") B4 "भोगांत"; G1.4 Mo-8 "करिणीं. — d) Ñ1.2 Bs D (except D1.2.5) Gs 'प्रणाशि(Da2 ैश)नीं; Ñs B1.6 T1 M3.5 शानीं; G2.4.5 अर्थ ; M6-8 देह.

11 Si Ki Som. उदाच. — Da lacuna for the ref. Cf. 7, 18 and 22. — ") Si Ki यनमे त्वं; Ko. 4 यस्त्वं मे; S यो मे त्वं. K3 औरस: पुत्र:. - b) T1 यौवनं. G1-8 त्वं (for ei). — After 11ab, D4 S ins.:

828* तुर्वशो त्वं प्रियं कामं नैतत्संपरस्यते क्वचित्। [Cf. 18^{ed}. — G1.2.8 संपत्स्य(G1 °द्य)से. D4 Ms नैव संपत्स्य (Ms 'द्य)ते तव. Ms-8 नैव संप्रतिपत्स्यते.] - After the above line, T1 G1.2.4.5 Ms. 6-8 read 19, T2 Ge 19ed (only). — S1 T G om. 11ed; M

(except Ms) om. 11°d-13. — d) Ms तव यास्यामि दुर्मते.

12 K2 M (except Ms) om. 12 (cf. v. l. 11). -- *) T G Ms संकीर्णेड्यति(Gs.4 °र्णाप्रति)की(Gs °ती)र्णेषु. - *) B4 'मरतेषु. - *) Si Ki चान्येषु; K4 Das चांते ; B1.8 m. 4.5 Ds मूर्ड. Ds पिश्वातादप्रधानेषु; T G Ms म्लेच्छेषु पिश्चिताशेषु. — d) D4 T2 G1.8 मृढो (G1 ऋदो) पिशिताशिषु चान्त्येषु मृढ राजा भविष्यसि ॥ १२ गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्यग्योनिगतेषु च। पशुधर्मिषु पापेषु म्लेच्छेषु प्रभविष्यसि ॥ १३ वैशंपायन उवाच।

एवं स तुर्वसं शस्वा ययातिः सुतमात्मनः । शर्मिष्ठायाः सुतं द्वह्यमिदं वचनमन्नवीत् ॥ १४ -द्धद्यो त्वं प्रतिपद्यस्य वर्णरूपविनाशिनीम् । जरां वर्षसहस्रं मे यौवनं स्वं ददस्व च ।। १५ पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्थामि यौवनम् । खं चादास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं जरया सह ॥ १६

राजा: T1 महराजो. Ms निर्मर्यादेष नित्यदा.

13 M (except Ms) om. 13 (of. v. l. 11). -- °) Ko.4 Ñ B1.5 Dn D2.4.5 EHg. T1 G1.2.4.5 Ms पश्चधमें दव (G1 'में स्ब-; Ms 'मेंस)धमें पु; T2 Ge छवा (Ge छिन्न)धर्मस्वरूपेषु; Gs 'धर्मस्वधर्मस्थो. - d) K2 Ñ1 Ds प्रसिव°. T G व्याधे(Gश द्वात्ये) पु जनिय(T1 च जिन) प्यसि: Ms स्रोपु प्रजनित्यसे. - After 13, Ms reads 19.

14 Si Ki. 8 Ds Som. उदाच (Ms-8 om, the ref.). Da lacuna for the ref. — a) S (mostly) तुर्वद्भं. — °) Bi Da Di समहातपा: (for सुतमा'). — °) Si K (K1 by corr.) G1.8 दहां.

15 Before 15, Si Ni. 8 B D (except Ds; Da lacuna) ins. ययातिरु ; T G (except G1.8) Ms. s ययाति:. — *) \$1 K G8 दुह्य (K1 दृहि). — b) K (except Ks) रूपवर्ण(Ko बलवृत्त-; Ks बलरूप)विनाश(K1 °शि)नीं; B1 °शनीं; S पाप्मानं जरवा सह (of. 4d, 9d, 16d, 26^d). — After 15^{ab} , S repeats 8^{cd} , om. 15^{cd} . - ") Bs "親男. - Bs (hapl.) om. from v up to the end of 16b.

16 Cf. 4, 9 and 26. — ab) Bs om. 16ab (cf. v. 1. 15). Śi Ñs इस्रे ते; Ds इस्रों ते. K Bs Da Dn D1 पुनर; Ñ2 B1.4.6 D2.4 तव (for प्रति-). — ed) S (except T1 G1.8) om. 16°d. T1 G8 \$ (for SE). Ko. s. s स्वं वहिष्यामि भू ; Ks Ns Ds स्वं चैव (Ns तत्वा स्वं; Ds स्वं वयः) प्रतिपत्स्यामि; Ñs Bs-s Ds स्वं चावाप्सामि भू"; 🕒 स्वयं चैव प्रवत्स्याप्तिः

For st. 17-23, S subst. a passage which, besides containing some additional stanzas, differs from the text in so far that it om. 19 (transposed

हुद्युरुवाच ।

न गर्ज न रथं नाश्वं जीणीं अङ्के न च स्त्रियम् । वार्मङ्कश्वास्य भवति तज्जरां नाभिकामये ॥ १७

ययातिरुवाच ।

यन्तं में हृदयाजातो वयः स्तं न प्रयच्छित । तसाहुद्यो प्रियः कामो न ते संपत्स्यते कचित्।।१८ उद्गपष्ठवसंतारो यत्र नित्यं भविष्यति । अराजा भोजशब्दं त्वं तत्रावाप्स्यसि सान्वयः।।१९ अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाष्मानं जरया सह ।

in some S MSS. to some other part of the dialogue; cf. v. l. 19) and interchanges the rôles of Druhyu and Anu, assigning the words of Druhyu to Anu and vice versa. The text of the Southern passage (with its variants) is given separately, under v. l. 23 (q. v.). D4 includes some stray stanzas of the Southern passage inserted at various points of its own text; they have been ignored here.

17 Si Ki दुशु:; Ko.2-4 दुश उ°. — ") K (except K2) transp. राजं and रथं. — ') Si Ñi.3 Bi.4.0 D (except D5) वाक्संग(D2 वाक्षंश)श्रास्य (Bim 'पि); K2 वाक्सारश्रा'; B3 वाक्संकुंठास्य; B5 वाक्संयमश्र. — ") Ñi.2 D तां जरां. Ñ3 तजराया न कामथे.

18 For S of. v. l. 23. Si Ki om. उदाच. With 18 of. 7, 11 and 22. — ") Ko. a यस्त्रे में; Ki यमेंहं (sio); Bs यस्त्रे मद्. — After 18, B (except Bi) D (except D2.5) ins.:

829* यत्राश्वरथमुख्यानामश्वानां स्वाद्गतं न च ।

हिस्तिनां पीठकानां च गर्दभानां तथैव च ।

बस्तानां च गवां चैव शिविकायास्तथैव च ।

19 T1 G1.2.4.5 M2.6-8 read 19, T2 Ge 19^{ed} (only), after 828*; G3 om. it, and M6 reads it after 13.
— ") \$1 K0.1 नोडुप'; K2.4 B6 D2 संचारो; Ñ3 औडुप'; B2 संभारो. K2 D6 नोडुपप्रवसंचारो; S यत्रोडुप्रवसंतारः क्षि Dev.: उडुपं नृणकाष्टादिघटितं। सन्तरणसाधनं [1] तेन प्रवो गमनं न संतारः पारप्राप्तियंत्र न तत्र (1) भविष्यसीखन्वयः [1] क्षि — ") S तत्र (for यत्र). — ") M न (for अ-). Dn अराजमाज'. D2 भोगहीनस् (for भोज'). K2.4 Ñ1.2 B6 "शब्दरवं. \$1 K0 Dn तं; S तु (for स्वं). — ") K2.4 Ñ2 Dn तत्र प्राप्त्य'; D2.6 तत्र वरस्य'.

एकं वर्षसहस्रं हु चरेयं यौवनेन ते ॥ २०

अनुरुवाच ।

जीर्णः शिशुवदादचेऽकालेऽत्रमशुचिर्यथा । न जुहोति च कालेऽप्रिं तां जरां नाभिकामये ॥२१ ययातिकवाच ।

यक्तं मे हृदयाजातो वयः स्तं न प्रयच्छिति । जरादोपस्त्वयोक्तोऽयं तस्माक्तं प्रतिपत्स्यसे ॥ २२ प्रजाश्च यौवनप्राप्ता विनिश्चिष्यन्त्यनो तत्र । अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ॥ २३

C. 1. 3491 B. 1. 84, 26 K. 1. 78 26

[5]

20 For S of. v. l. 23. With 20 of. 3 and 8. Before 20, Ko. 2 Ñ B (except B4) D (except D5) ins. स्थातिह. — °) Śi Ki Ñi. 2 एवं (for एकं).

21 For S of. v. l. 23. र्श K1 om. उवाच. — d) K (except K2) तुज्ञर्ह.

22 For S of. v. l. 23. With 22 of. 7, 11 and 18. \$1 K1 om. उवाच. — ") \$1 यदि भे; K1 यन्मे त्वं. — ") K2.4 D2 "दोपास. K1 त्वयोक्ते य:; K2 B2 "योक्ता थे; K4 "योक्तोहं; Dn D1.4 त्वया प्रोक्तः. — ") Ñ2 B4 Da1 त्वां; B1.6 Da2 तां; D2 तान् (for त्वं). K0.4 Ñ2 Da1 B5.6 "प्रस्थते; K2 "प्रस्थे; B1 "प्रस्थित.

23 In Si the portion of the text from 23 up to 1. 80. 2 is lost on the missing upper half of a fol. — 4) Ko Ñs B D2 प्रजा च; K3 प्रजा स; K4 राजा च. K8.4 D2 योवनं. D2 प्राप्य. — b) Ko.8.4 B D2 विनशिष्य (B4 विनंदियति हानो).

For 17-23, S subst.:

830* दहा: ।

(cf. 21ab) जीर्ण: शिश्चवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा।

(21°) न जहोति च कालेऽभिं न बुध्यति च कालतः।

 $(\,{}^{21^d})$ न च कृत्यं करोत्येष तां जरां नाभिकामथे ।

ययाति:।

 (22^{ab}) यो मे त्वं हृदयाजातो वयः स्वं न प्रयच्छिस ।

(22^{cd}) जरादोपस्वयोक्तोऽयं तस्मारवं नाभिपद्यसे ।

(23ab) प्रजाश्च यौवनं प्राप्ता विनशिष्यन्यतस्तव।

(23° d) अञ्चित्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ।

 (20^{ab}) अनो त्वं प्रतिपद्यस्य पाप्मानं जरया सह ।

(20°^d) एकं वर्षसहस्रं व चरेयं तव रूपछक्।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते योवनं स्वहम्।
[10]
दस्ता च प्रतिपत्स्ये वै पारमानं जरया सह।

C. 1. **8492** B. 1. 84. 27 K. 1. 78. 28

पूरो त्वं मे त्रियः पुत्रस्त्वं वरीयान्भविष्यसि ।
जरा वली च मे तात पिलतानि च पर्यगुः ।
काव्यस्योशनसः शापान च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥ २४
पूरो त्वं प्रतिपद्यस्त पाप्मानं जरया सह ।
कंचित्कालं चरेयं वे विषयान्वयसा तव ॥ २५
पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
स्वं चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ २६

वैद्यांपायन उवाच ।

एवग्रुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा ।

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः॥ ७९॥

यथात्थ मां महाराज तत्करिष्यामि ते वचः ॥ २७ प्रतिपत्स्थामि ते राजन्याप्मानं जरया सह । गृहाण यौवनं मत्तश्चर कामान्यथेप्सितान् ॥ २८ जरयाहं प्रतिच्छन्नो वयोरूपघरस्तव । यौवनं भवते दस्वा चरिष्यामि यथात्थ माम्॥ २९

ययातिरुवाच ।

पूरो प्रीतोऽस्मि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि ते । सर्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥ ३०

भनुः ।

(17°) न हस्तिनं नरो नाश्वं जीर्णो भुक्के न पीठकम्।

(17° वाग्दुर्भगास्य भवति तां जरां नैव कामये। ययाति:।

(180) यो मे त्वं हृदयाजातो वयः स्वं न प्रयच्छिति।

हस्त्यश्वरथयुग्यानामध्वा न स्वात्कदाचन। [15] (829*) हस्तिनां पीठकानां वा गर्दभानां तथैष च। उष्ट्राणां च गवां चैव शिविकायास्त्रथैव च। यद्वान्यद्वाहनं किंचिहेवो हन्यात्कचित्कचित्। अराजा तव जातश्च भविष्यति च दुर्भते। वैशंपायनः।

प्रत्याख्यातश्चतुर्भिश्च शस्त्रा तान्यद्यदिच्छया। [20] पुरो: सकाशमगमञ्ज्ञात्वा पृष्ठमलङ्किनम्।

[(L. 1) G1.2.4.5 शुचिवद्. — (L. 4) T1 G1 त्वं (for स्वं). Gs (hapl.) om. lines 5-14. — (L. 5) G2 repeats this line after line 14. G1.2 (sup. lin. as in text) 'को भे; Ms त्वयोक्तोहं. Ms.s तं; Me-s न (for त्वं). T1 Ms.s त्वं (T1 तु) प्रवस्ते; G1 Me-s प्रतिप्रवस्ते (for नाभि'). — (L. 6) M प्राप्य. — After line 7, G4.5 read 19 for the first time. In G1 the sequence from 7-20 is: 7, 15-19, 831*, 8-14, then a repetition of (the three lines) 15, 18 and 19, and finally 20. — T2 G2 ins. after line 7: G1.4.5, after the first occurrence of line 19:

831* एवं ब्रुवन्तं शस्वाय ययातिः सुतमात्मनः । शर्मिष्ठायाः सुतं चानुमिदं वचनमझवीत् । On the other hand, T1 ins. after line 7:

832* अनुं पुत्रमधाहूय राजा वचनमववीत्। — (L. 8) M अनुदुद्धी प्रपद्यस्व. — (L. 9) G1 यौवनेन स्वदीयेन चरे. — (L. 12) T1 रथं चार्थः M न हस्तिरथ-

नागाश्च. — (L. 14) T1 अनो मे स्वं. — After line 14, G2 repeats line 5. — (L. 15) T2 G4-6 'रथमुख्यानां — (L. 16) T1 G1.8 यानानां (for हस्ति'). — (L. 17) M6-8 'कानां त'.]

24 Śi missing (cf. v. l. 23). Ki (hapl.) om. 24. Before 24, Ñ B Das Dn ins. ययातिह ; S (except Gs) ययाति:; Ds has lacuna. — ") Ki Ts Gs.4-5 में स्वं (by transp.). Ñs वर: (for प्रिय:). Ks स्वं मे प्रियतर: पुत्र:; Ti Gi.s पूरो प्रियस्वं पुत्राणां. — ") Ds Ti वरीयांस्वं (by transp.); Ts G M स्वं गरी (Gs कनी)यान् (Gi.s गरीयान्वे). — 24 व्यं = (var.) 2 व्यं. — ") Ñs Bi जरावलीडं. Ñ B D (except Ds) मां (for मे). Gs तातस्य (for मे तात). — Gs om. 24 - 25 .

25 \$1 missing; G3 om. 25^{ab} (cf. v. l. 23, 24). With 25 cf. 3, 8 and 20. — ") B4 तसात् (for प्तो). M6-8 से प्र-(for प्रति-). — K4 (hapl.) om. 25^{cd} and 26; D2 om. 25^{cd} . — ") S यथाकार्स (G1.4-6 कार्ल; G3 योवनेन). — ") G3 विषयांस्तव पुत्रक.

26 \$1 missing; K4 om. 26 (cf. v. 1, 23, 25). With 26 cf. 4, 9 and 16. — *) K1 Ñs B4 Da ते (for तु). — *) Ñ2 B5 D2 तत्र; B3.6 Dn D1.4.5 पुन: (for प्रति-). G6 प्रतिपत्स्यामि. — K2 om. 26°d. — *) D2 स्वं चावाप्स्यामि सूबोई.

27 Si missing (of. v. l. 23). Ki.s Ds S om. उदाख; Dz lacuna for the ref. Before 27^{ed}, Dz marg. ins. प्रस्थान. — °) Ts G (except Gs) शहास्त्र. Ms. s स्वं (for मां). — After 27, S ins.:

833* गुरोवें वचनं पुण्यं स्वग्यमायुष्करं मुणाम् । गुरुप्रसादाश्रेकोक्यमम्बद्यासच्छतकतुः। " गुरोरचुमतं प्राप्य सर्वाक्कामानवाखुयात्।

